

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

Andrzej Gawryszewski

LUDNOŚĆ POLSKI W XX WIEKU

monografie

5

MONOGRAFIE

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
PAN

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
STANISŁAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY
AND SPATIAL ORGANIZATION
MONOGRAPHTES, 5

Andrzej Gawryszewski

THE POPULATION OF POLAND
IN THE 20TH CENTURY

WARSZAWA 2005

<http://rcin.org.pl>

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
MONOGRAFIE, 5

Andrzej Gawryszewski

LUDNOŚĆ POLSKI W XX WIEKU

WARSZAWA 2005

<http://rcin.org.pl>

Redakcja: prof. dr hab. Leszek Starkel
prof. dr hab. Teresa Kozłowska-Szczęsna
prof. dr hab. Piotr Korcelli

Konsultacja naukowa: prof. dr hab. Leszek A. Kosiński
Opinia wydawnicza: prof. dr hab. Stanisław Liszewski

PL ISSN 1643-2312
ISBN 83-87954-66-7

Opracowanie redakcyjne: Ludmiła Kwiatkowska
Redakcja map historycznych: Jerzy Ostrowski
Czystorysy map: Janusz Księżak, Andrzej Czerny
Skład, łamanie: Aleksandra Deręgowska

© Copyright by Andrzej Gawryszewski, 2005
© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2005

Druk i oprawa: Drukarnia Klimiuk
ul. Foksal 11, 00-372 Warszawa

<http://rcin.org.pl>

*Moim Rodzicom, żonie Ewie i ukochanym wnuczkom
Aleksandrze i Milenie z pokolenia XXI wieku*

Spis treści

PRZEDMOWA (<i>Leszek A. Kosirski</i>)	11
I. WSTĘP	13
II. TERYTORIUM I PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE	17
1. Odbudowa terytorium państwa po I wojnie	17
2. Podziały administracyjne w okresie międzywojennym	25
3. Druga wojna światowa	36
4. Terytorium i granice Polski po II wojnie światowej	41
III. ŹRÓDŁA STATYSTYKI LUDNOŚCI	63
1. Spisy ludności	63
2. Spisy kadrowe	70
3. Ewidencja ludności	71
IV. ROZWÓJ I ROZMIESZCZENIE	81
1. Liczba i rozmieszczenie	81
2. Prognozy rozwoju ludności	102
V. URBANIZACJA I ROZWÓJ MIAST	107
VI. RUCH NATURALNY	139
1. Małżeństwa i rozwody	139
2. Urodzenia	153
2.1. Poziom i rozmieszczenie urodzeń	154
2.2. Charakterystyka urodzeń	165
2.3. Ograniczanie urodzeń	170
3. Zgony	173
3.1. Poziom i rozmieszczenie zgonów	175
3.2. Przyczyny zgonów	181
3.3. Zgony niemowląt	189

4. Trwanie życia ludzkiego	194
5. Przyrost naturalny	196
6. Dynamika demograficzna	202
VII. PŁEĆ I WIEK	207
1. Struktura płci ludności	207
2. Struktura wieku ludności	218
VIII. JĘZYK, NARODOWOŚĆ, WYZNANIA	239
1. Podstawowe uregulowania prawne	239
2. Rozmieszczenie i struktura	242
3. Ukraińcy	271
4. Żydzi	275
5. Niemcy	301
6. Romowie (Cyganie)	314
7. Grecy i Macedończycy	316
IX. OŚWIATA I NAUKA	319
X. ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI	337
1. Zatrudnienie	337
2. Bezrobocie	368
XI. PRZEMIESZCZENIA LUDNOŚCI	375
1. Migracje wewnętrzne	376
1.1. Migracje wieś–miasto	396
1.2. Migracje według wieku, wykształcenia i okresu zamieszkania	400
2. Migracje zagraniczne	408
2.1. Migracje przed I wojną światową	408
2.2. Migracje związane z I wojną światową	410
2.3. Kierunki i struktura migracji w okresie międzywojennym	418
2.4. Migracje wojenne	433
2.5. Migracje powojenne	440
2.6. Emigracja ludności żydowskiej	455
2.7. Druga repatriacja z ZSRR	460
2.8. Emigracja ludności niemieckiej po 1950 r.	466
2.9. Emigracja ludności polskiej na stałe po 1960 r.	470
2.10. Wyjazdy zagraniczne czasowe	480
3. Migracje przymusowe	486
3.1. Niemieckie deportacje obywateli polskich do obozów koncentracyjnych	486
3.2. Niemieckie wysiedlenia i przesiedlenia polskiej ludności	487
3.3. Deportacje ludności polskiej na roboty przymusowe w Rzeszy	490
3.4. Deportacje sowieckie z kresów wschodnich, 1940–1941	492
3.5. Deportacje sowieckie 1944–1949	497
3.6. Wysiedlenia ludności ukraińskiej w akcji „Wisła”, 1947	498

XII. ZAKOŃCZENIE	501
BIBLIOGRAFIA	505
Urzędowe źródła statystyczne	526
THE POPULATION OF POLAND IN THE 20TH CENTURY (summary)	531
ANEKSY	535
A. Ziemie polskie pod zaborami	535
B. Plebiscyty na Powiślu, Warmii i Mazurach oraz na Górnym Śląsku (Leszek A. Kosiński)	543
C. Spisy ludności w państwach europejskich w XX wieku	547
D. Zarys historyczny rozwoju miast w Polsce.....	549
E. Klasyfikacje działalności	588
F. Umowy w sprawie transferu ludności niemieckiej z Polski	592
SPIS TABEL, RYCIN, SKRÓTÓW I OZNACZEŃ	597
Tabele	597
Ryciny	612
Wykaz skrótów	618
Objaśnienie znaków umownych w tabelach	620
CONTENTS	621

Wiek dwudziesty obfitował w dramatyczne i przełomowe dla naszego kraju wydarzenia, które przyczyniły się do głębokich zmian w społeczeństwie polskim. Na początku minionego stulecia historyczne terytorium Polski podzielone było ciągle pomiędzy trzy mocarstwa zaborcze, a ludność wchodziła w skład trzech różnych organizmów państwowych. Paroksyzmy dwóch niszczycielskich wojen światowych przedzielone były okresem odbudowy i scalania trzech dzielnic rozbiorowych w jeden zintegrowany organizm. Pod znakiem zmian terytorialnych, odbudowy i ponownego scalania zaczęła się druga połowa XX wieku, na którą padł jednak cień obcej dominacji i wymuszonych eksperymentów ekonomicznych i społecznych. Koniec stulecia zastał jednak Polskę znów suwerenną, usiłującą nadrobić wieloletnie zaległości i zająć na nowo miejsce we wspólnocie europejskiej. Wszystko to musiało się odbić na ludności tego terytorium – jej liczbie, dynamice, rozmieszczeniu i strukturze.

Celem niniejszej monografii jest prześledzenie szeroko pojętych procesów demograficznych w ciągu XX stulecia. W pracy tej wykorzystano bardzo zróżnicowane źródła statystyczne oraz całkiem bogatą literaturę przedmiotu. W wielu miejscach odwołano się również do decyzji i dokumentów formalno-prawnych, mających wpływ na przebieg procesów ludnościowych oraz na sposób gromadzenia danych. Nacisk położono na analizę tendencji rozwojowych, a w miarę możliwości potraktowano również ich przyczyny i skutki. Oznaczało to konieczność wychodzenia poza analizę czysto demograficzną i rozszerzanie dyskusji na tematykę prawną, społeczno-ekonomiczną i polityczną. W rezultacie czytelnik otrzymuje bogato udokumentowane kompendium informacji o ludności Polski międzywojennej oraz Polski współczesnej – dwu odmiennych jednostek terytorialnych, zamieszkałych nie tylko przez ludność polską, ale również przez mniejszości narodowe, wchodzące w różnych okresach w skład państwa polskiego. Szczególny nacisk położono przy tym na zróżnicowanie terytorialne omawianych zjawisk. Chociaż praca dotyczy obszaru Polski, to przy analizie ruchów migracyjnych konieczne było wyjście poza granice kraju, by objąć strumienie wykraczające nie tylko poza terytorium państwowe, ale nawet poza kontynent europejski.

Szeroki zakres tematyczny i chronologiczny zmusił autora do nieuniknionych generalizacji. Niemniej Czytelnik znajdzie tu nie tylko opis i analizę zjawisk demograficznych, ale również obfity materiał statystyczny, pochodzący ze źródeł polskich i obcych. Niniejsza monografia odzwierciedla wieloletnie zainteresowania polskich geografów tematyką demograficzną i ich wkład w badanie zjawisk ludnościowych na terenie naszego kraju.

Przyjemnym, prawdziwym przywilejem była dla mnie możliwość zapoznawania się na bieżąco z powstającym rękopisem i oferowanie moich uwag i komentarzy do ambitnej pracy podjętej przez mego wieloletniego przyjaciela, który zadał sobie wiele trudu gromadząc i analizując ogromną masę różnego rodzaju danych, stanowiących podstawę tej monumentalnej monografii.

Leszek A. Kosiński

I. WSTĘP

Zainteresowanie problematyką ludnościową wahało się w ciągu minionych dziesięcioleci i to zarówno w świecie nauki jak w sferach rządowych czy wręcz w szerokich warstwach społeczeństwa. Zmieniały się również główne tematy tego zainteresowania. W latach I wojny światowej, a zwłaszcza po jej zakończeniu w centrum uwagi znalazły się sprawy narodowościowe, co wiązało się z kwestiami terytorialnymi i wyznaczaniem granic odrodzonej Polski. W okresie międzywojennym obok problemów narodowościowych wypłynęła sprawa przeludnienia wsi i emigracji zarobkowej oraz emigracji ludności żydowskiej do Palestyny. Kataklizm II wojny światowej na pierwszy plan wysunął problem strat wojennych, a także masowych przesiedleń ludności. W miarę upływu lat malało zainteresowanie zasiedlaniem Ziemi Zachodnich i Północnych, natomiast uwaga skupiała się głównie na migracjach ze wsi do miast, procesach urbanizacji i koncentracji oraz reprodukcji ludności. W ostatnich latach na czoło wysuwają się problemy migracji zagranicznych – stałych i czasowych, spadku przyrostu naturalnego i związanego z tym procesu starzenia się ludności.

Wszystkie te problemy istniały jednak w ciągu całego minionego stulecia, choć ich ważność zmieniała się w miarę upływu czasu. Tematyka ludnościowa pojawia się zatem w piśmiennictwie naukowym, reprezentującym rozmaite dyscypliny. Stwarza to pewną trudność dla autora, pragnącego potraktować temat dość szeroko i nie mającego pewności, że dotarł do wszystkich ważnych źródeł.

Praca obejmuje procesy ludnościowe na ziemiach polskich w XX wieku. Zdecydowana większość historyków za jego początek uważa wybuch I wojny światowej, a koniec wieku wyznacza rozpad Związku Radzieckiego w 1991 r. (Hobsbawm, 1999). W pracy nie zawężono się do ram „krótkiego dwudziestego stulecia”, przyjmując tradycyjne lata kalendarzowe (1901–2000) i często sięgając w wiek XIX w celu wyjaśnienia podłoża późniejszych procesów.

W pracy w znacznym stopniu opierano się na wynikach opracowań z zakresu geografii ludności i osadnictwa, demografii i historii, ale głównym źródłem informacji były spisy ludności. Zestawienie wykorzystanej literatury obejmujące ponad 400 pozycji nie rości sobie pretensji do pełnej bibliografii przedmiotu. Bibliografie takie, ogólne lub tematyczne, zestawili już zresztą różni autorzy

(Górska, 1985, 1995; Groblewska, 1992; Gawryszewski, 1969, 1995, 1997; Żurek, 1971), a na potrzebę prac prowadzenia prac bibliograficznych wskazywali uczestnicy konferencji na temat rozwoju demografii polskiej 1918–1993, której materiały opublikowano w roku 1994 (GUS, 1994). Przy okazji warto wskazać na debaty Pierwszego Kongresu Demograficznego w Polsce, odbytego w okresie 15 września 2001–26 listopada 2002 roku, w przeddzień przystąpienia Polski do Unii Europejskiej (Strzelecki i Ochocki, 2001; Strzelecki, 2003). Natomiast źródłem danych, a przede wszystkim spisom ludności, został w niniejszej pracy poświęcony osobny rozdział.

W ciągu dziesięcioleci, głównie w drugiej połowie XX wieku, powstało mnóstwo opracowań z zakresu geografii ludności, w zdecydowanej większości w postaci mniej lub bardziej obszernych artykułów w czasopismach. Stosunkowo niewiele, jeśli odliczyć prace doktorskie i rozprawy habilitacyjne, było opracowań zwartych (książkowych), a jeszcze mniej monograficznych. Nie sposób wymienić tutaj wszystkie ważniejsze artykuły poświęcone tematyce geografii ludności z uwagi na jej szeroki zakres, tematyki badawczej obejmujący rozmieszczenie ludności i struktury demograficzne, ruch naturalny, rozwój miast i procesy urbanizacji oraz przemieszczenia ludności. Pierwszą ocenę dorobku geografii ludności zaprezentowano w połowie lat 60. (Leonhard-Migaczowa, 1964), później merytoryczną ocenę przedstawił Kazimierz Dziewoński (1983, 1990) i Andrzej Jagielski (1994). Szczegółowy przegląd opublikowanych prac z zakresu geografii ludności i osadnictwa w latach 1918–1993, zaproponowany przez Stanisława Liszewskiego (1993, 1994, 1995) w 1990 r., został przygotowany przez 27 autorów i wydany drukiem w trzech tomach, stając się podstawowym źródłem wiedzy o dorobku naukowym tej dziedziny nauk geograficznych.

Jak wspomniano, w niniejszym opracowaniu korzystano nie tylko z dorobku geografii ludności. Równie często, może nawet częściej, posiłkowano się wynikami prac statystyków, demografów i historyków, które w większości powstawały po II wojnie światowej, a właściwie po zakończeniu epoki stalinowskiej i przełomie politycznym 1956 r. Pierwszą powojenną dekadę charakteryzował, z jednej strony, brak źródłowych danych demograficznych, których zbieranie dopiero organizowano, z drugiej, polityka władz komunistycznych zezwalająca jedynie na publikacje propagandowe, niedopuszczająca potencjalnych autorów do podejmowania tematów lub okresów zakazanych, tym bardziej, że o dostępie do archiwów i prohibitorów decydowały władze. Inną sprawą jest niewielka powojenna liczba ośrodków naukowych i pracowników nauki. Prawdopodobnie wszystkie te względy sprawiły, że przez kilka dziesięcioleci nie przedstawiono obrazu społeczeństwa na podstawie spisu ludności z 1931 r., którego ostateczne wyniki opublikowano w latach 1936–1938. Tym samym dla okresu międzywojennego mamy właściwie jedno bardzo cenne kompleksowe opracowanie Stefana Szulca (1936) o rozwoju ludności Polski i ruchu naturalnym w latach 1895–1935 oraz prace Samuela Fogelsona (1935, 1937) o migracjach zewnętrznych. Sięgając dalej wstecz można przytoczyć pracę Józefa Buzka (1915) oraz opracowania pod kierunkiem Eugeniusza Romera w ramach przygotowań do Kongresu Wersalskiego, a zwłaszcza jego atlasy (1916, 1921). Wykorzystano w nich materiały dotyczące sytuacji na przełomie XIX i XX wieku.

Dla pierwszego powojennego piętnastolecia charakterystyczny jest brak obszerniejszych opracowań zarówno z demografii (Józefowicz, 1960), jak i z geografii ludności. W szkolnictwie wyższym podręcznik demografii zastępowało przedwojenne obszerne opracowanie hasła *Ludność*, autorstwa Stefana Szulca i Samuela Fogelsona, zamieszczonego w trzecim tomie *Encyklopedii Nauk Politycznych*, wydanym w 1938 roku. Pierwszy podręcznik został wydany w połowie lat 50. (Szturm de Sztrem, 1955).

Większe opracowania ukazały się dopiero na przełomie lat 1950. i 1960. (Latuch M., 1959; Holzer i Józefowicz, 1960; Kosiński 1960, 1963). Kilka lat później ukazały się podręczniki *Geografia ludności* (Kosiński, 1967a; Jagielski, 1977) i *Demografia* (Holzer, 1970); ten ostatni doczekał się sześciu wydań. W dziedzinie geografii ludności wysoką ocenę zyskała syntetyczna monografia rozwoju i rozmieszczenia ludności Polski w latach 1900–1960 (Dziewoński i Kosiński, 1967) oraz późniejsza o dziesięciolecie praca zbiorowa na temat rozmieszczenia i migracji ludności w systemie osadniczym Polski (Dziewoński i inni, 1977). Od 1959 r. zaczynają się ukazywać pozycje książkowe autorstwa najbardziej płodnego z polskich demografów Edwarda Rosseta (1897–1989), w tym najbardziej znana dwutomowa *Demografia* (Rosset, 1975). W kilka lat później pojawia się podręcznik poświęcony zagadnieniom demografii społeczno-ekonomicznej (Latuch M., 1980). Wymieniono tu najbardziej znane prace na poziomie akademickim, pomijając wiele specjalistycznych pozycji, jak choćby prace Marka Okólskiego (1974, 1988, 1990, 2004).

Poza podstawowymi pracami z geografii ludności i demografii poczesne miejsce w poznaniu i upowszechnianiu wiedzy o procesach ludnościowych, przede wszystkim o wojennych i powojennych przemieszczeniach ludności, zajmują opracowania historyków, wśród których należy wyróżnić prace Krystyny Kersten (1963, 1967, 1974ab, 1992). Pierwsze informacje o deportacjach sowieckich ludności polskiej w latach 1940–1941 podawały ośrodki emigracyjne już w 1943 roku. Jednak w wydawnictwach krajowych, w oficjalnym obiegu, dopiero po 1987 r., po podpisaniu deklaracji Gorbaczow–Jaruzelski m.in. o likwidacji „białych plam” w historii, mogły ukazywać się materiały o deportacjach sowieckich (Walichnowski, 1989; Siedlecki, 1990). Po zmianach ustroju w Polsce w 1989 r. i rozpadzie ZSRR w 1991 r. udostępniono część archiwów sowieckich (Gurjanow, 1994), co umożliwiło zweryfikowanie wcześniejszych danych o rozmiarach deportacji i represji sowieckich wobec ludności polskiej (Ciesielski i inni, 2002).

Wcześniej jeszcze przesiedleniami i deportacjami organizowanymi przez władze hitlerowskie zajmowali się m.in. Czesław Łuczak (1981, 1993) i Czesław Madajczyk (1970). Obszerne omówienie emigracji z ziem polskich znajdziemy w pracy redagowanej przez Andrzeja Pilcha (Pilch, 1984) oraz w tekście Mikołaja Latucha (1994).

Prace socjologów i historyków pomocne były przy kreśleniu tła, na którym rozgrywały się procesy demograficzne. Wspomnieć tu można o wykorzystanych przez autora m.in. pracach Janusza Żarnowskiego (1973), Jana Tomickiego (1982), Marii Nietykszy (1986) i monograficznym opracowaniu Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego (1967–1989).

Osobnym tematem, omówionym dość obszernie w tej pracy jest kwestia mniejszości, zwłaszcza żydowskiej. Wykorzystano przy tym prace Artura Eisenbacha (1966, 1983), Jerzego Tomaszewskiego (1985 a,b, 1991, 1993, 1998, 2001), Aliny Cały i Heleny Datner-Śpiewak (1997), Andrzeja Rykały (1999) i inne.

Przed kilkunastu laty Profesor Kazimierz Dziewoński (1910–1994), którego jestem uczniem, napisał: „Przede wszystkim wydaje się, że wśród geografów polskich uległa osłabieniu kultura humanistyczna. Widać to wyraźnie w pracach bardziej ambitnych. Przy dobrym przygotowaniu teoretycznym i metodycznym odczuwa się brak pełnego „sensus historicus” – umiejętności widzenia zagadnień w szerszej perspektywie historycznej. Jeśli osiągnięciem polskiej geografii osadnictwa jest dostrzeganie różnych zjawisk jako zjawisk czasoprzestrzennych, to słabość taka staje się słabością poważną” (Dziewoński, 1990, s. 279–280). Pisząc tę pracę miałem na uwadze ten komentarz. Uważny czytelnik dostrzeże zapewne, że w analizie zmian przewija się także duch historyczny.

Moim zamiarem nie było przygotowanie podręcznika geografii ludności, choć i taką funkcję praca częściowo może spełniać. Bardziej zależało mi na stworzeniu dobrze udokumentowanej monografii ludności Polski, jej rozmieszczenia, struktury demograficznej i społeczno-ekonomicznej, migracji oraz zmian, jakie nastąpiły na przestrzeni ubiegłego stulecia, w którym żyło moje pokolenie.

Całość opracowania – od koncepcji, poprzez etap zbierania materiałów, ich przetwarzanie, po przygotowanie map i powstanie tekstu – jest dziełem autorskim, co oznacza, że za wszelkie błędy i pominięcia odpowiadam tylko ja. Za opracowanie map pragnę wyrazić serdeczne podziękowanie moim Kolegom z Pracowni: mgr. Jurkowi Ostrowskiemu, który zredagował mapy historyczne, dr. Andrzejowi Czernemu, za wykonanie map podziału kraju na powiaty i województwa dla lat 1921–1999, mgr. Wojtkowi Rządkowskiemu za wykonanie kilku map wielkich miast oraz mgr. Januszowi Księżakowi, który wykonał czystorysy wszystkich map, z wyjątkiem map podziału administracyjnego. Winien jestem wdzięczność mgr. Ludmile Kwiatkowskiej z działu wydawnictw za redakcję, dzięki której uniknąłem wielu potknięć językowych.

Pragnę gorąco podziękować Profesorowi Leszkowi Kosińskiemu, u którego prawie 40 lat temu zaczynałem terminowanie w nauce jako pracownik techniczny. Po Jego wieloletniej pracy na uniwersytetach w USA i Kanadzie, w Międzynarodowej Unii Geograficznej i w Międzynarodowej Radzie Nauk Społecznych przy UNESCO, w których pełnił funkcję sekretarza generalnego, po powrocie do Polski zgodził się zostać pierwszym czytelnikiem i komentatorem powstającego rękopisu. Dzięki Jego spostrzeżeniom i uwagom praca przybrała ostateczny kształt redakcyjny, za co jestem Mu serdecznie wdzięczny.

II. TERYTORIUM I PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY

Analiza rozwoju ludnościowego opiera się siłą rzeczy na danych statystycznych odnoszących się do określonego obszaru w podziale na jednostki terytorialne, dla których gromadzone są dane. Sytuacja w Polsce była szczególnie skomplikowana z powodu licznych i daleko idących zmian.

Terytorium państwa polskiego, powstającego na nowo na początku stulecia składało się z części odzyskanych od państw zaborczych na drodze zabiegów dyplomatycznych, wspartych zazwyczaj akcjami zbrojnymi. Proces ten był dość długi, a rezultatem było uformowanie się państwa, które przetrwało do 1939 r., by ulec kolejnemu rozbirowi w wyniku napaści Niemiec i ZSRR, rozpoczynającej II wojnę światową. Ponowna odbudowa i scalenie obszaru państwowego po r. 1945 doprowadziło do powstania innego podmiotu terytorialnego, o jedną piątą mniejszego od tego, który istniał w okresie międzywojennym.

Wewnętrzny podział administracyjny zmieniał się szereg razy, w wyniku zarówno działań administracji polskiej, jak i decyzji władz okupacyjnych. Wszystkie te zmiany miały wpływ na bazę źródłową, ponieważ dane statystyczne gromadzone były zgodnie z każdorazowymi podziałami i tylko w niektórych przypadkach dokonywane były przeliczenia, umożliwiające pełną porównywalność danych.

Przekształcenia terytorialne, omawiane w tym rozdziale, pozwolą czytelnikowi docenić trudności stojące przed badaczem, który usiłuje zanalizować zmiany ludnościowe na terenie Polski w ciągu minionego stulecia.

1. Odbudowa terytorium państwa po I wojnie światowej

W przededniu I wojny światowej na dawnym obszarze 780 000 km² mieszkały 54 miliony ludności, w tym 69,4% pod zaborem rosyjskim, 15,7% pod zaborem pruskim i 14,9% pod zaborem austriackim.

Podczas I wojny światowej, w sierpniu 1915 r., po ustąpieniu wojsk rosyjskich z Królestwa jego obszar znalazł się pod okupacją niemiecką i austriacką. Utworzono wówczas dwie strefy okupacyjne: generalne gubernatorstwo niemieckie z siedzibą

Tabela II.1. Podziały administracyjne w 1910 r. na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej
 Table II.1. Administrative division of the territory of former Commonwealth, 1910

Dzielnice i kraje Regions	Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba ludności 1910/11 w tys. Popula- tion 1910/11 in tho- usands	Liczba Number of			Przeciętna powierzchnia powiatu w km ² Average area of districts in km ²
			powia- tów districts	gmin communes		
				miej- skich urban areas	wiej- skich rural areas	
Ziemie pod panowaniem rosyjskim:	592 682	37 521,8	175 ¹	237	2 870	3 387
Królestwo Polskie	123 326	12 476,0	84 ¹	116	1 284 ²	1 468
gub. warszawska	16 862	2 553,6	14 ¹	22 ³	179	1 204
kaliska	11 137	1 254,8	8	13	142	1 392
piotrkowska	12 062	2 063,5	8	13	151	1 507
radomska	12 124	1 117,3	7	10	142	1 732
kielecka	9 747	1 005,5	7	7	128	1 392
lubelska	16 258	1 511,7	10	13	143	1 626
siedlecka	13 825	994,8	9	12	140	1 536
łomżyńska	9 845	632,3	7	7	72	1 406
płocka	9 304	694,4	7	9	95	1 329
suwalska	12 162	648,1	7	10	92	1 737
Litwa i Białoruś	304 356	12 709,2	55	80	1 009 ⁴	5 534
gub. wileńska	41 981	1 957,0	7	10	147 ⁴	5 997
kowieńska	40 260	1 796,7	8	9	141 ⁴	5 032
grodzieńska	38 647	1 974,4	9	25	178 ⁴	4 294
mińska	91 373	2 868,9	9	11	202 ⁴	10 153
mohylewska	48 034	2 261,5	11	13	146 ⁴	4 367
witebska	44 061	1 850,7	11	12	195 ⁴	4 006
Rusć	165 000	12 336,6	36	41	577 ⁴	4 583
gub. podolska	42 091	3 812,0	12	17	163 ⁴	3 508
wołyńska	71 862	3 920,4	12	12	203 ⁴	5 988
kijowska	51 047	4 604,2	12	12	211 ⁴	4 254
Ziemie pod panowaniem austriackim:	80 719	8 460,5	86	5	5	939
Galicja	78 497	8 025,7	82 ⁶	163 ⁷	6 084 ⁸	957
okr. izby handlowej krakowskiej	22 439	2 606,7	29 ⁶	5	5	774
lwowskiej	38 960	3 730,7	35 ⁶	5	5	111
brodzkiej	17 098	1 688,3	18	5	5	950
Śląsk Cieszyński ⁹	2 222	434,8	4 ¹⁰			556
Ziemie pod panowaniem pruskim:	106 496	8 075,5	119 ¹¹	299	11 688 ⁸	895
Prowincja Poznańska	28 989	2 099,8	40 ¹¹	129	3 147 ⁸	725
rej. poznańska	17 529	1 335,9	27 ¹¹	84	1 957	649
bydgoska	11 460	763,9	13 ¹¹	45	1 190	882
Prusy Zachodnie	25 553	1 703,5	25 ¹¹	57	2 047 ⁸	1 022
rej. gdańska	7 959	742,6	10 ¹¹	13	772	796
kwidzyńska	17 594	960,9	15 ¹¹	44	1 275	1 173
Prusy Wschodnie	38 724	2 064,2	35 ¹¹	67	5 012 ⁸	1 106
rej. królewiecka	15 734	914,1	14 ¹¹	33	1 593	1 124
gombińska	10 965	606,6	12 ¹¹	11	2 230	914
olsztyńska	12 025	543,5	9 ¹¹	23	1 189 ⁸	1 336
Rejencja opolska (Górny Śląsk)	13 230	2 208,0	19 ¹¹	46	1 482 ⁸	696
Ogółem	779 897	54 057,8	380			2 052

gubernatora w Warszawie i austriackie z siedzibą w Lublinie. Zniesiono podział na gubernie. Pod okupacją niemiecką znalazły się 32 powiaty, austriacką – 27. Nie weszła w skład Generalnego Gubernatorstwa Niemieckiego b. gubernia suwalska, jak również część Podlasia (Biała, Radzyń, Włodawa). Oba te regiony podlegały niemieckiemu zarządowi wojskowemu, tzw. komendzie etapów „Ober-Ost”, na równi z sąsiednimi obszarami Litwy i Białorusi. Tym samym jednolity od stu lat obszar Królestwa został podzielony na izolowane od siebie 3 jednostki organizacyjne (ryc. II.2). Wspomniana część Podlasia przewidywana była jako przedmiot ewentualnych przetargów w przypadku tworzenia proniemieckiego państwa ukraińskiego, a b. gubernia suwalska – projektowanego państwa litewskiego (Holzer, 1974, s. 371).

Tworzące się z końcem I wojny światowej państwo polskie aspirowało w zasadzie do odzyskania swoich ziem historycznych sprzed pierwszego rozbioru w 1772 r. (758 144 km² z około 50 mln ludności w 1919 r.). Aspiracje te ścierały się z aspiracjami sąsiadów oraz rodzących się nacjonalizmów grup wchodzących wcześniej w skład Rzeczypospolitej. Roman Dmowski, przewodniczący delegacji polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu, zwolennik koncepcji inkorporacyjnej, przedstawił projekt włączenia do Polski znacznych obszarów zamieszkałych przez ludność niepolską lub mieszaną, w którym obszar odradzającego się państwa polskiego miałby 481 523 km² zamieszkiwanych w 1919 r. przez około 36,6 mln ludności. Twórcą odmiennej koncepcji, federacyjnej, był Józef Piłsudski. Zakładała ona „federację” Ukrainy, Białorusi i Litwy z Polską, przy czym rola Polski byłaby dominująca i decydująca. Ostatecznie koncepcja federacyjna upadła, a granice i obszar Polski ukształtowały się w latach 1918–1923, w wyniku opanowania terenów przez tworzące się władze polskie, przyznania traktatem wersalskim Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego (45 463 km² z około 3 mln ludności), decyzji Rady Ambasadorów i Ligi Narodów, a głównie jako efekt stoczonej wojny polsko-bolszewickiej, zakończonej Traktatem Ryskim w 1921 r. Proces tworzenia się terytorium państwowego był dość skomplikowany, zwłaszcza na wschodzie i południu kraju.

¹ Nadto m. Warszawa.

² W tej liczbie miasteczek 357, a mianowicie: w gub. warszawskiej 44, kaliskiej 40, piotrkowskiej 40, radomskiej 53, kieleckiej 34, lubelskiej 51, siedleckiej 34, łomżyńskiej 25, płockiej 16, suwalskiej 20.

³ Z miastem Warszawą.

⁴ Na Litwie, Białej Rusi i Rusi zamiast gmin istniały organizacje stanu włościańskiego – włości (wołost).

⁵ W publikacji Centr. Komisji Statystycznej obszary dworskie wliczono do ogólnej liczby gmin w granicach poszczególnych powiatów politycznych.

⁶ Nadto w okręgu Izby Handlowej Krakowskiej miasto o własnym statucie Kraków, w okręgu Izby Lwowskiej – Lwów.

⁷ W tym 2 miasta o własnym statucie (Kraków i Lwów), 30 miast z ustawą gminną z 1889 r. i 131 miast i miasteczek z ustawą gminną z 1896 r.

⁸ Nadto obszarów dworskich: w Galicji 5397; w Prusach Książęcych 2269 (w rej. olsztyńskiej 479), w Prusach Królewskich 1161, w Wielkim Księstwie Poznańskim 1787, w rej. opolskiej 1102; ogółem na ziemiach pod panowaniem pruskim obszarów dworskich 6319.

⁹ To jest powiaty bielski, frysztacki, cieszyński i frydecki oraz miasta o własnym statucie: Bielsk i Frydek.

¹⁰ Nadto 2 miasta o własnym statucie: Bielsk i Frydek.

¹¹ Nadto 17 powiatów miejskich, a mianowicie: Poznań, Bydgoszcz, w rej. gdańskiej – Gdańsk i Elbląg, w rej. kwidzyńskiej – Toruń i Grudziądz, Królewiec, w rej. gomińskiej – Tylża i Wystruć, w rej. olsztyńskiej – Olsztyn, w rej. opolskiej – Opole, Gliwice, Bytom, Huta Królewska, Katowice, Racibórz i Nysa.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, tab. 1.

Ryc. II.2. Królestwo Polskie w czasie I wojny światowej

Fig. II.2. Area of the former Congress Kingdom of Poland during World War I

traktatu pokojowego; w tajnym układzie Litwa zgodziła się na przemarsz Armii Czerwonej przez swoje terytorium. Polska odbierając Litwie Wilno napotkałaby zdecydowany sprzeciw Entanty, toteż 7 października podpisała w Suwałkach umowę z Litwą, ustalającą tymczasową linię demarkacyjną na części spornego

Tabela II.2. Powstawanie Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1923)
 Table II.2. Rise of the Polish Republic, 1918–1923

Terytorium Territory	Termin przyłączenia Date of annexation	Obszar Area
Galicja Zachodnia	część b. zaboru austriackiego przejęta przez Polską Komisję Likwidacyjną – 28 X 1918–10 I 1919	22 338 km ²
Królestwo Polskie	General-Gubernatorstwo Lubelskie (utworzone 24 VIII 1915 r.): austriacka strefa okupacyjna Królestwa Polskiego ewakuowana przez wojska austriackie i przejęta przez Rząd Tymczasowy w Lublinie – od 4 XI 1918	45 592 km ²
	General-Gubernatorstwo Warszawskie (utworzone 24 VIII 1915 r.): niemiecka strefa okupacyjna Królestwa Polskiego ewakuowana przez wojska niemieckie 11 XI 1918 i przekazana przez Radę Regencyjną 14 XI 1918 rządowi J. Piłsudskiego	62 600 km ²
	ziemie pod zarządem niemieckiej komendy etapów Ober-Ost (4 powiaty b. guberni siedleckiej 6448 km ² i b. gubernia suwalska 12 162 km ²); po rozejmie polsko-litewskim 29 XI 1920 do Polski przyłączono 4540 km ²	10 988 km ²
Galicja Wschodnia	po walkach z Zachodnioukraińską Republiką Ludową (1 XI 1918–17 VII 1919) i wojnie polsko-sowieckiej (14 II 1919–12 X 1920) okupowana przez Wojsko Polskie i przyznana Polsce przez Ligę Narodów 15 III 1923	56 159 km ²
Wielkopolska i Pomorze Gdańskie	po powstaniu wielkopolskim (26 XII 1918–16 II 1919) przyznane Polsce traktatem wersalskim (28 VI 1919) i wcielone 20 I 1920	45 463 km ²
Śląsk Cieszyński (Zaolzie)	z 2282 km ² spornego z Czechosłowacją terytorium Rada Ambasadorów 28 VII 1920 przyznała Polsce 1009 km ²	1 009 km ²
Orawa, Spisz	w części przyznane Polsce przez Radę Ambasadorów 28 VII 1920	583 km ²
Powisłe, Warmia i Mazury	z obszaru Prus Wschodnich objętych plebiscytem (11 VII 1920) na Powisłu (2461 km ²) i Warmii i Mazurach (12 395 km ²) Rada Ambasadorów przyznała Polsce (27 VIII 1920) pięć wsi z okręgu kwidzyńskiego (24,4 km ²) i trzy wsie z okręgu olsztyńskiego (9,7 km ²)	34 km ²
Środkowa Litwa	zajęta przez polskie wojsko 9 X 1920 wcielona do Polski 3 III 1922 na mocy referendum. Rada Ambasadorów 15 II 1923 uznaje wschodnie granice Polski zgodnie z treścią układu ryskiego z 18 III 1921 oraz stanem faktycznym na pograniczu polsko-litewskim. Rząd litewski uznał granicę polsko-litewską 31 III 1938	13 014 km ²
Kresy Wschodnie	okupowane przez wojska niemieckie do lutego 1919, po wojnie polsko-sowieckiej 14 II 1919–12 X 1920 przyznane Polsce na mocy traktatu ryskiego 18 III 1921	127 641 km ²
Górny Śląsk	z obszaru 10 537 km ² Śląska (rejencji opolskiej) objętego plebiscytem (20 III 1921) po trzech powstaniach śląskich (16–24 VIII 1919, 19–25 VIII 1920, 2 V–5 VII 1921) Rada Ambasadorów 20 X 1921 przyznała Polsce 1/3 obszaru plebiscytowego	3 213 km ²
Ogółem		388 634 km ²

Źródło: Davies, 2000, s. 864 oraz inne źródła.

terytorium. Jednak już 8 października 1920 r. dywizja litewsko-białoruska gen. Lucjana Żeligowskiego, z inspiracji Naczelnego Dowódcy Józefa Piłsudskiego, „zbuntowała się” i 9 października zajęła Wilno.¹ Proklamowano quasi-państwowy twór pod nazwą „Litwa Środkowa” (około 13 000 km² z 0,5 mln mieszkańców). Ententa sprawę Wilna przekazała do ostatecznego rozstrzygnięcia utworzonej w 1919 r. Lidze Narodów, która 12 stycznia 1922 r. wycofała się z misji pośrednictwa. W rezultacie przeprowadzonych na Wileńszczyźnie wyborów (8 stycznia 1922 r.), w których pomimo ich bojkotu przez Litwinów, częściowo Białorusinów i w większości przez Żydów, chcących w sporze polsko-litewskim zachować stanowisko neutralne (Pobóg-Malinowski, 1990, s. 576), wzięło udział 64,4% uprawnionych do głosowania (w wieku 25 lat i więcej), został wybrany Sejm Orzekający. Przewagę w nim zdobyli zwolennicy inkorporacji. Sejm ten w dniu 20 lutego 1922 r. podjął uchwałę o wcieleniu Wileńszczyzny do Polski. Sejm RP przyjął w dniu 6 kwietnia 1922 r. ustawę o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską. Przesądziło to o przebiegu granicy polsko-litewskiej, która została ustalona dopiero w lutym 1923 r., po podziale istniejącego pasa neutralnego, za zgodą Ligi Narodów wyrażoną 3 lutego 1923 r. Nowa granica – biegnąca wzdłuż tzw. linii Focha (marszałek Francji zaproponował ją 18 lipca 1919 r.) 12 km na zachód od linii kolejowej Dynaburg–Grodno, a dalej Niemnem i Czarną Hańczą do granicy pruskiej, zostawiając Wilno i Suwałki po stronie polskiej – nie została uznana przez stronę litewską, która pretendowała m.in. do Wilna, Trok, Białegostoku, Grodna, Augustowa i Suwałk i traktowała ją jak tymczasową linię demarkacyjną.

Podobnie przebiegało ustalanie południowego odcinka wschodniej granicy państwa. W połowie lipca 1919 r. wojska polskie dotarły do rzeki Zbrucz stanowiącej dawną granicę między Rosją a Austro-Węgrami. Rada Najwyższa, reprezentująca zwycięskie mocarstwa, w dniu 29 czerwca 1919 r. upoważniła Polskę do tymczasowej wojskowej okupacji Galicji Wschodniej, a 21 listopada 1919 r. zdecydowała, by obszar między Sanem a Zbruczem przyznać Polsce na 25 lat (zastrzegając konieczność nadania tym ziemiom autonomii), a następnie przeprowadzić plebiscyt, którego wyniki miały zdecydować o przyszłości spornych obszarów. Sejm uchwalił 28 września 1922 r. (Dz.U. 1922, nr 90, poz. 829) ustawę o autonomii terytorialnej województw wschodniogalicyskich (lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego). Samorząd w tych województwach miał być powołany w ciągu dwóch lat. Ustawa ta nigdy nie weszła w życie. Konferencja Ambasadorów Rady Najwyższej zwyciężczych mocarstw alianckich 15 marca 1923 r. uznała wschodnie granice Polski i suwerenność Polski nad Galicją Wschodnią zaznaczając w preambule, że „Polska uznała, iż warunki etnograficzne wymagają odnośnie do wschodniej Galicji ustroju samorządowego”; przypomniano też postanowienia traktatu mniejszościowego z dnia 28 czerwca 1919 roku.

¹ Działanie to nie było odosobnione. Podobnie postąpiły wojska litewskie zajmując 10 stycznia 1923 r. okręg Kłajpedy (d. nazwa Memel) liczący 2656 km² i 140 tys. ludności, który na mocy traktatu wersalskiego (w 1919 r.) został odłączony od Niemiec i był administrowany przez francuskiego gubernatora wojskowego. W maju 1924 r. na wniosek Ententy przyjęto tzw. konwencję memelską przekazującą okręg Litwie; nieoficjalnie interpretowane jako zadośćuczynienie za zajęte przez Polskę Wilno. Według litewskiego spisu powszechnego z 25 stycznia 1925 r. zaledwie 26,5% mieszkańców okręgu uważało się za Litwinów. W dniu 22 marca 1939 r. na mocy traktatu niemiecko-litewskiego okręg Memel przyłączono do Niemiec.

Znaczna część byłego zaboru niemieckiego została włączona do powstającego Państwa Polskiego na podstawie Traktatu Wersalskiego (28 czerwca 1919). Według danych niemieckich obszar ten o powierzchni 42 218 km² zamieszkiwało w 1910 r. 2 963 tys. osób (Bohmann, 1969, s. 26). Nie wyczerpało to jednak spornych problemów terytorialnych między Polską a Niemcami. O ich rozwiązaniu miały zadecydować plebiscyty, poprzedzone kilkumiesięczną administracją aliancką (Wambaugh, 1933). Zostały one przeprowadzone na północy (Powieśle, Warmia i Mazury) oraz na południowym zachodzie (Górny Śląsk). Ten pierwszy odbył się w 15 powiatach, na obszarze 14 856 km² zamieszkałym przez 724 tys. mieszkańców. Dane te, podane przez Lietza (1958), różnią się nieco od danych ze źródeł niemieckich, według których na obszarze 14 839 km² mieszkało w 1919 r. 741 tys. osób. W głosowaniu w dniu 11 lipca 1920 r. na Polskę padło 16 tys. głosów wobec 460 tys. na Niemcy. Plebiscyt ten został zatem przez Polskę przegrany i cały niemal obszar, z małymi wyjątkami, został przez władze sojusznicze przyznany Niemcom. W następstwie pewna liczba Polaków opuściła teren plebiscytowy.

Sytuacja na Śląsku była bardziej skomplikowana, a obszar sporny znacznie większy z poważnym potencjałem ekonomicznym. Plebiscyt został przeprowadzony w 23 powiatach o łącznej powierzchni 10 886 km² z ludnością sięgającą 1 938 tys. (GUS, 1920–1923, IV, s. 48). A. Bohmann (1969, s. 192) podaje nieco inne liczby – 10 668 km² z ludnością 2 068 tys. w 1919 r. Obie strony stały na stanowisku niepodzielności Śląska, ale wynik plebiscytu (480 tys. na Polskę i 702 tys. na Niemcy) wpłynął na zmianę stanowiska i na decyzję Komisji Sojuszniczej o podzieleniu spornego obszaru między oba państwa. W dyskusjach nad podziałem przedstawiciele Anglii i Włoch wysunęli propozycję oddania Polsce tylko dwóch powiatów (rybnickiego i pszczyńskiego), natomiast przedstawiciel Francji poparł w zasadzie postulaty Polski domagającej się przyznania terenów, gdzie większość gmin wypowiedziała się za Polską. Trzecie powstanie śląskie (3 maja–5 lipca 1921) przyczyniło się do ostatecznego podziału Śląska, w wyniku którego Polska otrzymała 3 225 km² z ludnością 893 tys. w 1910 r., 980 tys. w 1919 r., zaś w Niemczech pozostało 7 661 km² z około 1 044 tys. w 1910 r. i 958 tys. mieszkańców w 1919 r. Dane powyższe podane według GUS (1920–1923, IV, s. 48), różnią się od danych ze źródeł niemieckich, według których Polska otrzymała 3 214 km² z 892,5 tys. ludności w 1910 r. lub 980,3 tys. w 1919, a przy Niemczech pozostało 7 454 km² z ludnością 1 087,7 tys. w 1919 r. (Bohmann, 1969, s. 29, 189–193). Po podziale i obsadzeniu terenów przez wojska obu stron rozpoczęła się wymiana ludności na podstawie prawa opcji.

Sporne południowo-zachodnie granice Polski ustaliła Konferencja Ambasadorów: na Górnym Śląsku na podstawie plebiscytu i powstań śląskich, natomiast na Śląsku Cieszyńskim bez plebiscytu, bowiem decyzja z 27 września 1919 r. o przeprowadzeniu w terminie ośmiu miesięcy plebiscytu nie została zrealizowana. Początkowo, jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości i przed proklamowaniem niezależnego państwa czechosłowackiego, Śląsk Cieszyński został podzielony tymczasowo (5 listopada 1918 r.) na podstawie porozumienia narodowych władz lokalnych – polskiej Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego i Czeskiej Rady Narodowej Śląska (*Český Národní Výbor pro Slezko*) – według kryteriów etnicznych. Część polską obejmującą powiaty cieszyński, jabłonkowski, bielski i część frysztackiego (1762 km² i 293 tys. ludności) zamieszkiwało 73% Polaków, 22% Niemców

austriackich i 5% Czechów. Część czeską obejmującą powiat frydecki i część frysztackiego (519 km² i 140 tys. ludności) zamieszkiwało 70% Czechów, 20% Polaków i 10% Niemców. Ustalenia te odrzuciły władze w Pradze, mające poparcie Francji i w dniu 23 stycznia 1919 r. armia czechosłowacka podstępnie wkroczyła i do końca stycznia zajęła polską część Śląska Cieszyńskiego. Rada Najwyższa Sprzymierzonych doprowadziła do „tymczasowej ugody paryskiej” z dnia 2 lutego 1919 r. wprowadzającej tymczasową linię rozgraniczenia do czasu ostatecznych postanowień. Decyzja Konferencji Ambasadorów o przebiegu granicy polsko-czechosłowackiej na Śląsku Cieszyńskim, Orawie i Spiszu, korzystnej dla Czechosłowacji, zapadła w dniu 28 lipca 1920 r. – w czasie ofensywy Armii Czerwonej na Warszawę i trwającej od czterech miesięcy, tzn. od czasu wyprawy kijowskiej, czechosłowackiej blokady tranzytu amunicji² i broni do Polski. Czechosłowacja po decyzji Konferencji Ambasadorów nie wywiązała się z obietnic neutralności blokując dostawy dla Polski. Ze spornego obszaru Polska otrzymała 1009 km² zamieszkałe przez 143 tys. ludności, a Czechosłowacja 1273 km² z 284 tys. ludności, w tym około 120 tys. Polaków.

Ostatecznie ustalone w 1923 r. granice państwa polskiego obejmowały obszar 388 634 km², z którego 66,9% stanowiły ziemie byłego zaboru rosyjskiego, 20,6% – zaboru austriackiego i 12,5% pruskiego. „Całość odzyskanego obszaru stanowiła 52% terytorium Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, 69,6% zaś obszaru sprzed drugiego rozbioru; w stosunku do Rzeczypospolitej z r. 1794 – odrodzona Polska większa była o 67,3%” (Pobóg-Malinowski, 1990, s. 577). Ogółem odrodzona Polska zajmowała 3,9% powierzchni Europy.

W chwili odzyskania niepodległości³ Polska odziedziczyła sześć różnych systemów prawnych (trzy zaborcze, Kodeks Napoleona, ustawodawstwo b. Królestwa Polskiego i Galicji), sześć walut (marka niemiecka, marka tzw. Ober-Ostu, marka polska, korona austriacka, rubel carski i tzw. kierenka), trzy systemy administracyjne i szkolne, cztery wzory mundurów (trzy zaborcze i legionowy) oraz dwie szerokości torów kolejowych z trzema różnymi systemami hamulcowymi (Chwalba, 2000, s. 622). W Galicji zaś do 1925 r. obowiązywał lewostronny ruch drogowy, ale liczba samochodów w czterech województwach południowych nie przekraczała 1,2 tys. (w krakowskim 605, lwowskim 528, stanisławowskim 53 i tarnopolskim 8) oraz 159 motocykli, więc podstawę transportu kołowego stanowiły pojazdy konne.

2. Podziały administracyjne w okresie międzywojennym

Równoległe ze scalaniem terytorium państwowego odbywało się organizowanie tego terytorium i tworzenie jednostek administracyjnych. Przez niemal rok trwał okres przejściowy w układzie administracji i zachowywano w tym okresie stan

² Umowa z rządem austriackim i czechosłowackim w sprawie tranzytu materiałów wojennych z Zachodu do Polski została podpisana w dniu 26 marca 1919 r.

³ Datę podpisania w Compiègne rozejmu w działaniach wojennych – 11 listopada 1918 r. dopiero w 11 lat później uznano w Polsce za datę odzyskania niepodległości. Oficjalnie wprowadzono święto niepodległości ustawą z dnia 23 kwietnia 1937 r. (Dz.U. 1937, nr 33, poz. 255). W 1945 r. uchylono je (Dz.U. 1945, nr 32, poz. 194) i przywrócono dopiero ustawą z dnia 15 lutego 1989 r. (Dz.U. 1989, nr 6, poz. 34).

organizacji ustalony za rządów Rady Regencyjnej. Obok władz centralnych w Warszawie na terenie Kongresówki i Galicji istniały jedynie władze na szczeblu powiatu, a na ich czele stali starostowie. Nie było władz szczebla pośredniego, wojewódzkiego. Dopiero w 1919 r. wypracowano koncepcję podziału Polski na województwa, przyjmując z konieczności, wynikającej z różnych systemów prawa zaborczego, zachowanie byłych granic zaborczych jako granic międzywojewódzkich. Największymi jednostką stały się znów województwa, które zastąpiły pruskie prowincje i regencje, rosyjskie gubernie i austriackie okręgi izby handlowej.

Tabela II.3. Chronologia powstawania podziału na województwa (1919–1926)

Table II.3. Chronology of division into provinces (voivodships), 1919–1926

Województwo Voivodship	Data Date	Podstawa prawna Legal base
Poznańskie, pomorskie	12 sierpnia 1919 r.	Ustawa z dn. 1 sierpnia 1919 r. (Dz.Pr.P.P. 1919, nr 64, poz. 385)
M.st. Warszawa, warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie, białostockie	14 sierpnia 1919 r.	Ustawa z dn. 2 sierpnia 1919 r. (Dz.Pr.P.P. 1919, nr 65, poz. 395)
Śląskie	28 czerwca 1919 r.	Ustawa z dn. 15 lipca 1920 r. (Dz.U. 1920, nr 73, poz. 497)
Krakowskie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie	23 grudnia 1920 r.	Ustawa z dn. 3 grudnia 1920 r. (Dz.U. 1920, nr 117, poz. 768)
Poleskie, nowogródzkie, wołyńskie	19 lutego 1921 r.	Ustawa z dn. 4 lutego 1921 r. (Dz.U. 1921, nr 16, poz. 93)
Wileńskie	20 stycznia 1926 r.	Ustawa z dn. 22 grudnia 1925 r. (Dz.U. 1926, nr 6, poz. 29)

Źródło: Dzienniki Ustaw.

W pierwszych dniach sierpnia 1919 r. sejm uchwalił dwie ustawy o podziale administracyjnym kraju na województwa. Pierwsza mówiła „o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej” i wprowadziła jej podział na dwa województwa: poznańskie z siedzibą w Poznaniu i pomorskie z siedzibą w Toruniu. Drugą ustawą dokonano podziału administracyjnego byłego zaboru rosyjskiego, właściwie tylko Królestwa Polskiego, na pięć województw (warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie i białostockie).

Na opuszczanych przez wojska niemieckie ziemiach Litwy i Białorusi, stających się terenami o nieokreślonej przynależności państwowej, Józef Piłsudski jako Naczelnik Państwa dekretem z 8 lutego 1919 r. ustanowił Zarząd Wojskowy Ziem Wschodnich przy Naczelnym Dowództwie Wojsk Polskich, z podległym Zarządowi Cywilnym i Komisarzem Generalnym. Dwa tygodnie później, 22 lutego, w Sztabie Generalnym sporządzono „Szemat Administracji Kresów Wschodnich” (Gierowska-Kałuża, 1999). Podstawową jednostką administracyjną była gmina, w której skład wchodziło kilka mniejszych jednostek (osada, wieś, obszar dworski). Kilkanaście gmin tworzyło powiat w granicach dotychczasowego podziału rosyjskiego. Zasięg terytorialny Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich ulegał zmianie stosownie do linii frontu niewypowiedzianej wojny polsko-bolszewickiej rozpoczętej 14 lutego 1919 r. od niewielkiej potyczki o miasteczko Bereza Kartuska. „28 maja Komisarz Generalny wydał zarządzenie o organizacji okręgów i władz okręgowych

na obszarach wschodnich zajętych przez wojska polskie” (Dz.U. ZCZW NDWP 1919, nr 5, III, poz. 39), tworząc podstawy do przyszłego podziału na województwa. Od 7 czerwca do 12 września 1919 r. utworzono okręgi: wileński, brzeski, wołyński i miński (Dz.U. ZCZW NDWP 1919, nr 5, III, poz. 41; nr 17, III, poz. 153; nr 19, II, poz. 174). Od 5 listopada 1919 r. na podstawie zarządzenia zastępcy Komisarza Generalnego rozpoczęto organizację powiatów i władz powiatowych (Dz.U. ZCZW 1920, nr 28(72), II, poz. 656). 17 stycznia 1920 r. rozkazem Naczelnego Wodza utworzono Komisariat Ziemi Wołynia i Frontu Podolskiego.

W województwach centralnych i wschodnich (ryc. II.3), czyli na terenach b. zaboru rosyjskiego, na podstawie nadal aktualnego aktu carskiego z dnia 2 marca 1864 r. podstawową jednostką samorządu wiejskiego była gmina zbiorowa, składająca się z gromad⁴ („wiosek i kolonii zamieszkałych przez włościan”) oraz obszarów dworskich („folwarków i dworów”). Przeciętnie na jedną gminę w woj. centralnych przypadało 35 miejscowości, we wschodnich zaś ponad 80, a przeciętny obszar gminy wynosił odpowiednio 90 i 290 km². Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 72, poz. 426) zachowało tymczasowo dawny rosyjski podział administracyjny na powiaty.

Ryc. II.3. Polska – podział na grupy województw

Fig. II.3. Poland – group of provinces

⁴ W dawnej Polsce (XV–XVIII w.) gromada była jednostką samorządu wiejskiego uzależnionego od właściciela wsi. Później powstały tzw. gminy zbiorowe złożone z kilku gromad (wsi). W okresie II RP podstawową jednostką administracyjną była gmina i stan taki utrzymał się do 1950 r.

W województwach południowych, czyli na terenie b. zaboru austriackiego, na podstawie austriackiej ustawy gminnej z 1862 r. w zasadzie obowiązywały gminy jednostkowe tzn. obejmujące jedną tylko miejscowość. Polska ustawa z dnia 26 lipca 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 67, poz. 404), obowiązująca na terytorium b. Galicji, z dniem 1 sierpnia 1919 r. zmieniła austriacką ustawę umożliwiając tworzenie większych gmin zbiorowych. W praktyce skutkiem tej ustawy było jedynie włączenie obszarów dworskich i byłych rezydencji cesarskich (dotychczas stanowiących oddzielne jednostki administracyjne) do związków gminnych. Przeciętnie na jedną gminę przypadały cztery miejscowości, a jej przeciętny obszar wynosił 13 km².

W województwach zachodnich, dawnym zaborze pruskim, nadal obowiązywała pruska ustawa z dnia 3 lipca 1891 r., w której podstawową jednostką samorządu wiejskiego była gmina obejmująca jedną lub najwyżej kilka miejscowości. Równolegle istniały obszary dworskie nie należące do związku gmin, lecz posiadające odrębną organizację. Z kwerendy Dziennika Ustaw wynika, że od kwietnia 1923 r. do końca 1934 r. Rada Ministrów (do stycznia 1933 r.) i Minister Spraw Wewnętrznych wydali 227 rozporządzeń tworząc z 245 spośród 2691 obszarów dworskich w woj. poznańskim (116) i pomorskim (129) nowe gminy bądź przyłączając je do już istniejących gmin. Z poniższego zestawienia wynika, że równie liczne były zniesienia obszarów dworskich na drodze bezpośrednich porozumień ich właścicieli z gminami. Przeciętnie w 1931 r. na jedną gminę przypadały dwie miejscowości, a obszar gminy wynosił średnio niecałe 7 km².

Przedstawione powyżej odmienności zaborczych podziałów administracyjnych obrazują ogrom zadań, jakie stanęły przed tworzącym się państwem, które musiało scalić tak różne dotychczas organizmy administracyjne w jeden, i to w warunkach walki o granice i terytorium.

Przyjęty podział administracyjny kraju miał charakter tymczasowy, co ustawodawca wyraźnie podkreślał stosując określenie „o tymczasowym” podziale w sformułowaniu ustaw (Dz.U. 1919, nr 64, poz. 385; nr 65 poz. 395; Dz.U. 1920, nr 117, poz. 768). Wprowadzonemu podziałowi na województwa zarzucano przede wszystkim niedostosowanie go do naturalnego podziału terytorium Polski, nawiązywanie do granic zaborczych oraz nieuwzględnianie regionalnych powiązań gospodarczych i społecznych głównych ośrodków miejskich z otaczającym obszarem. Przyjęte granice województw często wynikały z prowadzonej polityki narodowościowej, jak to miało miejsce w przypadku podzielenia obszaru Małopolski Wschodniej (b. Galicji Wschodniej)⁵, z wysokim udziałem ludności ukraińskiej, między 3 województwa (lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie); przy kształtowaniu tych województw, a szczególnie lwowskiego, granice jego przesunięto na zachód, po Sandomierz, tak by znalazła się w nim większość polska (ryc. II.4).

Prace nad reformą podziału administracyjnego podjęte w 1923 i 1925 roku ograniczyły się, w pierwszym przypadku, do protokółów kilku posiedzeń, w drugim, do sformułowania nieudokumentowanych wniosków. Z dniem 1 lipca 1926 r. rozporządzeniem Rady Ministrów dokonano niewielkich zmian granic województwa wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego i wołyńskiego polegających na przesunię-

⁵ W historiografii ukraińskiej używa się terminu Ukraina Zachodnia, do której zalicza się z terenów II Rzeczypospolitej: Galicję Wschodnią, Wołyń i Chełmszczyznę oraz należącą do Czechosłowacji Ruś Zakarpacką i Besarabię należącą do Rumunii (Grünberg i Sprengler, 2005, s. 332).

Ryc. II.4. Polska – podział administracyjny z dnia 30 września 1921 r.

Fig. II.4. Poland: administrative division as of September 30, 1921

ciu gmin z województwa do województwa (Dz.U. 1926, nr 45, poz. 277). Prezydent RP rozporządzeniem z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej zatwierdził podział państwa na 16 województw i 227 powiatów z m. Warszawa na prawach województwa (Dz.U. 1928, nr 11, poz. 86). Dopiero powołana uchwałą Rady Ministrów z dnia 27 września 1928 r. Komisja dla Usprawnienia Administracji Publicznej, opierając się na dyspozycji konstytucyjnej o trzystopniowym podziale administracyjnym państwa na województwa, powiaty i gminy (art. 65 Konstytucji z 17 marca 1921 r.), zebrała materiały i na podstawie ich analizy i dyskusji zaproponowała ogólne zasady podziału na województwa i wprowadzenie podziału kraju na województwa opartego na 12 regionach: lwowskim, wołyńskim, poleskim, wileńskim, lubelskim, krakowskim, śląskim, łódzkim, poznańskim, pomorskim, warszawskim i stołecznym (*Podział administracyjny*

państwa, 1929–1931). Projekt podziału obszarów wschodnich i południowych budził kontrowersje z uwagi na problemy narodowościowe. Natomiast opracowane w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w 1928 r. poufne wytyczne pt. *Podział administracyjny państwa a zagadnienia narodowe*, zakładały stworzenie siedmiu regionalnych (ponadwojewódzkich) jednostek administracyjnych, z przewagą Polaków.

Projekt Komisji zakładał również unifikację terytorialną podziału najniższych jednostek administracji ogólnej z jednostkami samorządu wiejskiego poprzez wprowadzenie wiejskich gmin zbiorowych (kilka, kilkanaście wsi) w miejsce gmin miejscowych (gromada, jedna wieś) i obszarów dworskich. Na obszarze b. zaboru austriackiego i pruskiego istniały gminy miejscowe, a ponadto w b. zaborze pruskim i rosyjskim tzw. obszary dworskie, które w b. zaborze austriackim zostały ustawą z dn. 26 lipca 1919 r. wcielone do gmin (Dz.U. 1919, nr 67, poz. 67). Nadto w b. zaborze rosyjskim istniały tzw. „grunty ukazowe”, nie stanowiące części składowej gmin.

Na początku lat 30. dokonano dwóch większych zmian granic województw. Z dniem 16 grudnia 1930 r. powiat sarneński wyłączono z obszaru woj. poleskiego i włączono do woj. wołyńskiego (Dz.U. 1930, nr 82, poz. 649) oraz z dniem 17 kwietnia 1931 r. powiat turczański przesunięto z woj. stanisławowskiego do lwowskiego (Dz.U. 1931, nr 34, poz. 238).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz.U. 1933, nr 35, poz. 294) obowiązująca od 13 lipca 1933 r. zniósła dawne jednostkowe gminy wiejskie i obszary dworskie, tworząc nowe jednostki administracyjne w postaci tak zwanych gmin zbiorowych. Ustawa zobowiązała Ministra Spraw Wewnętrznych do utworzenia gmin zbiorowych w ciągu 18 miesięcy od wejścia w życie ustawy (art. 103). Ustaliła również, że (art. 10) „do obszaru gminy wiejskiej wchodzi jedna lub więcej miejscowości (osad, miasteczek, wsi, siół, osiedli, przysiółków, kolonii, zaścianków, folwarków itp.). [...] Obszar gminy wiejskiej, jeżeli nie stanowi jednej miejscowości, dzieli się na gromady. Gromadę wiejską stanowi z reguły każda miejscowość (osiedle, wieś, sióło, kolonia, osada, miasteczko, zaścianek, folwark itp.); miejscowości te jednak mogą być łączone i mogą tworzyć wspólną gromadę. Każda nieruchomości w gminie wiejskiej należy do obszaru jednej z gromad. W gminach wiejskich, których obszar stanowi jedna miejscowość, nie ma ustroju gromady i wszystkie uprawnienia, zastrzeżone ustawą niniejszą organom gromady, należą do właściwych organów ustrojowych gminy” (art. 13). Tworzenie nowych gromad leżało w gestii wojewody. Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. nie dotyczyła województwa śląskiego.

Kolejną reformę podziału administracyjnego wyższego szczebla rozpoczęto od zmiany z dniem 1 kwietnia 1938 r. (ryc. II.6) granic województwa poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego (Dz.U. 1937, nr 46, poz. 350). Z województwa poznańskiego cztery powiaty przeszły do pomorskiego, cztery powiaty z warszawskiego do pomorskiego i cztery z łódzkiego do poznańskiego. W efekcie obniżono procent Niemców w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim, a w tym ostatnim również udział ewangelików. W następnym etapie z dniem 1 kwietnia 1939 r. zmieniono granice województw białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego (Dz.U. 1938, nr 27, poz. 240) tak aby obniżyć w tych jednostkach udział ludności żydowskiej.

Równocześnie zmieniano granice powiatów, miast i gmin: w 1937 wydano rozporządzenia zmieniające granice 2 powiatów, 5 miast oraz gmin wiejskich w 2 powiatach,

Ryc. II.5. Polska – podział administracyjny z dnia 1 października 1934 r.

Fig. II.5. Poland: administrative division as of October 1, 1934

w 1938 r. rozporządzono zmiany granic 28 powiatów, 8 miast oraz gmin wiejskich w 2 powiatach, w 1939 r. zarządzono zmiany granic 26 powiatów, 12 miast oraz gmin wiejskich w 32 powiatach. Nie wszystkie zmiany zarządzone w 1939 r. weszły w życie z uwagi na wprowadzenie ich z dniem 1 października 1939 r. W wyniku reformy np. miasto Bydgoszcz z powiatem i pow. Inowrocław z woj. poznańskiego włączono do woj. pomorskiego, powiaty kaliski, koniński, kolski z łódzkiego przeniesiono do poznańskiego, lipnowski z warszawskiego do pomorskiego, łomżyński i ostrołęcki z białostockiego do warszawskiego. Nowy podział administracyjny tylko częściowo zatarł tradycyjne odrębności dawnych zaborów (Kondracki, 1937). Następne zmiany były planowane na wiosnę 1940 r. i dotyczyły połączenia województwa śląskiego z Zagłębiem Dąbrowskim tak, aby w nowej jednostce spadł udział ludności niemieckiej. Koncepcję tę zrealizowano po wojnie, w 1945 r.

Tabela II.4. Podział administracyjny Polski w 1931 i 1939 r. / Table II.4. Administrative division of Poland, 1931 and 1939

Województwa Voivodship	Stan dnia 1 IV 1931 r. / as of April 1, 1931				Stan w dniu 1 IV 1939 r. / as of April 1, 1939				
	Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba / Number of			Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba / Number of			
		powiatów districts	miast towns	gmin wiejskich i obszarów dworskich ¹ rural commu- nes and landed estates		powiatów districts	miast towns	gmin wiejskich rural communes	gromad subcommu- nes
Polska	388 634	283	634	14 747	389 720 ²	264	611	3 195	40 533
Centralne	137 833	94	228	1 301	127 038	85	194	1 161	20 735
m.st. Warszawa	123	4	1	-	141	4	1	-	-
warszawskie	29 470	23	59	301	31 656	22	53	293	6 411
łódzkie	19 034	14	46	232	20 446	15	39	237	3 920
kieleckie	25 589	19	40	312	22 204	18	37	275	3 668
lubelskie	31 176	20	33	277	26 555	16	29	228	3 259
białostockie	32 441	14	49	179	26 036	10	35	128	3 477
Wschodnie	124 399	37	60	373	124 399	37	59	365	7 122
wileńskie	29 011	9	15	97	29 011	9	15	96	880
nowogródzkie	22 966	8	9	87	22 966	8	10	87	1 717
poleskie	36 668	9	14	83	36 668	9	12	79	1 785
wołyńskie	35 754	11	22	106	35 754	11	22	103	2 740
Zachodnie	47 187	69	169	7 025	58 894	68	189	934	6 516
poznańskie	26 564	38	118	4 615	28 089	29	100	237	3 644
pomorskie	16 407	20	34	2 010	25 683	28	64	234	2 872
śląskie	4 216	11	17	400	5 122	11	25	463	-
Południowe	79 215	83	177	6 048	79 389	74	169	735	6 160
krakowskie	17 380	23	53	1 870	17 560	18	47	195	1 797
lwowskie	28 408	28	60	2 186	28 402	27	58	252	2 237
stanisławowskie	16 894	15	29	901	16 894	12	28	119	911
tarnopolskie	16 533	17	35	1 091	16 533	17	36	169	1 215

¹ Obszary dworskie występowały tylko w woj. poznańskim (1651) i pomorskim (711);

² Łącznie ze spornym od 1918 r. obszarem Zaolzia zagarniętym 1 X 1938 r. (805 km²) oraz wymuszonym w końcu listopada 1938 r. przyłączeniem północnej części spornych terenów na Orawie i Spiszu (284 km²). Por. Landau i Tomaszewski, 1989, IV, s. 12.

Źródło: GUS, 1931, s. 3; MiiD, 1941, s. 2.

Ryc. II.6. Polska – podział administracyjny z dnia 1 kwietnia 1938 r.

Fig. II.6. Poland: administrative division as of April 1, 1938

W końcu lat 1930, z uwagi na duże zróżnicowanie poziomu gospodarczego, w publicystyce gospodarczej stosowano podział kraju na trzy obszary: Polskę A, B i C. Do Polski A, stosunkowo najbardziej uprzemysłowionej, zaliczano województwa łódzkie, pomorskie, poznańskie, śląskie, warszawskie i większą część kieleckiego (bez powiatów jędrzejowskiego, miechowskiego, pińczowskiego, sandomierskiego, stopnickiego i włoszczowskiego) oraz zachodnią część krakowskiego (powiaty: biały, chrzanowski, krakowski, wadowicki i żywiecki). Obszar ten obejmował około 118 000 km² z 13,9 mln mieszkańców (wg spisu z 1931 r.). Określeniem Polski B, rolniczej i słabo uprzemysłowionej, obejmowano województwa lubelskie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie, wschodnią część krakowskiego i południowo-wschodnią część kieleckiego, o łącznej powierzchni około 114 tys. km² i 10,8 mln mieszkańców. Do Polski C, rolniczej, zaliczano województwa białostockie, nowogródzkie, poleskie,

wileńskie i wołyńskie, zajmujące łącznie blisko 157 tys. km² z 7,2 mln mieszkańców (tab. II.5). Czasami obszary B i C traktowano łącznie i nazywano Polską B.

Tabela II.5. Podział na Polskę A, B i C w 1931 r.
Table II.5. Poland divided into zones A, B and C, 1931

Region Zone	Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba osób na km ² Density per km ²	Ludność Population		Ludność utrzymująca się z: Sources of income		
			ogółem total	miast urban	rolnictwa agriculture	przemysłu manufacturing	usług services
			w tys. / in thousands		w % ludności ogółem / % of population		
Polska	388 633	82	31 915,8	8 731,0	61,4	19,4	11,9
Polska A	117 961	118	13 944,3	5 485,5	43,6	30,5	15,7
Polska B	113 832	95	10 777,0	2 084,2	73,7	11,3	9,4
Polska C	156 840	46	7 194,5	1 161,3	77,3	9,8	8,4

Źródło: GUS, 1936–1938 i obliczenia własne.

Centralny Okręg Przemysłowy

Kolejne rządy Rzeczypospolitej podejmowały rozmaite próby aktywizacji gospodarczej regionów mniej rozwiniętych lub generalnego rozwoju kraju. Do bardziej udanych należał rozwój COP i budowa Gdyni.

W ramach czteroletniego planu inwestycyjnego (1936–1939) i sześciolletniego planu rozbudowy sił zbrojnych ogłoszono 5 lutego 1937 r. plan budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego, którego realizacja miała przyczynić się do przyśpieszenia industrializacji i przekształcenia kraju z rolniczo-przemysłowego w przemysłowo-rolniczy. Centralny Okręg Przemysłowy obejmował 46 powiatów (Dz.U. 1938, nr 26, poz. 224), wchodzących w skład czterech województw: kieleckiego, lubelskiego, krakowskiego i lwowskiego. Inicjatorem i twórcą koncepcji COP-u był wicepremier Eugeniusz Kwiatkowski, pomysłodawca budowy Gdyni (Landau i Tomaszewski, 1989, IV, s. 120). Budowa COP-u nawiązywała do koncepcji z 1928 r. stworzenia centrum polskiego przemysłu zbrojeniowego w tzw. trójkącie bezpieczeństwa w widłach Wisły, Sanu i Dunajca, którego gwarancje już wkrótce okazały się złudne. O lokalizacji, na styku Polski A i B, zdecydowały względy wojskowe (oddalenie od granic kraju), bliskość bazy surowcowej (Zagłębie Śląsko-Dąbrowskie) i energetycznej (budowa elektrowni wodnych na Podkarpaciu, wybudowany gazociąg z Zagłębia Krośnieńskiego, rozpoczęty gazociąg z Zagłębia Borysławsko-Drohobyckiego), demograficzne (trwała rezerwa siły roboczej w przeludnionym rolnictwie) i gospodarcze (możliwość stworzenia rynku zbytu dla rolnictwa Polski południowo-wschodniej). Obszar COP-u, w zależności od specyfiki gospodarczej, tworzyły trzy rejony: kielecki – A (surowcowy), lubelski – B (aprowizacyjny) i sandomierski – C (przemysłu przetwórczego), ale powszechnie pod pojęciem COP-u rozumiano rejon C, którego efekty były najbardziej spektakularne. Przykładem może być budowa na surowym pniu ośrodka przemysłowego Stalowa Wola (huta, stalownia) na gruntach wsi Pławo – rozpoczęto ją 20 marca 1937 r. od wycinania drzew pod drogi i bocznicę kolejową; już 5 września 1938 r. wytopiono tu pierwszą stal szlachetną. W ciągu 7 miesięcy

zbudowano nową fabrykę obrabiarek w Rzeszowie. Do roku 1939 zbudowano i uruchomiono na obszarze COP-u ponad sto zakładów, w budowie było dalszych trzysta. Inwestycje były w większości finansowane ze środków państwowych. Jednak nawet realizacja wszystkich inwestycji dawała tylko nieco ponad 100 tys. miejsc pracy, podczas gdy przeludnienie agrarne i bezrobocie na tym obszarze było szacowane na 400–700 tys. osób.

Ludność i struktura zawodowa w planowanych rejonach

Centralnego Okręgu Przemysłowego, 1931

Population and occupational structure in areas of Central Industrial Region, 1931

Wyszczególnienie Specifications	Centralny Okręg Przemysłowy / Central Industrial Region							
	ogółem total	A	B	C	ogółem total	A	B	C
	w tys. / in thousands				w % / in %			
Powierzchnia w km ²	59,9	12,9	15,4	31,6	100,0	21,5	25,8	52,7
Ludność ogółem	5 764,1	1 246,7	1 366,7	3 150,7	100,0	21,6	23,7	54,7
Ludność w miastach	1 000,4	262,2	259,8	478,4	100,0	26,2	26,0	47,8
Ludność na wsi	4 763,8	984,6	1 106,9	2 672,3	100,0	20,7	23,2	56,1
Utrzymujący się z:								
rolnictwa	4 137,4	789,9	945,0	2 402,5	100,0	19,1	22,8	58,1
przemysłu i górnictwa	778,6	271,8	199,8	307,0	100,0	34,9	25,7	39,4
handlu i ubezpieczeń	316,1	68,0	91,1	157,0	100,0	21,5	28,8	49,7
komunikacji i transportu	146,7	40,0	35,6	71,1	100,0	27,2	24,3	48,5
służby publicznej	89,9	20,3	23,0	46,6	100,0	22,6	25,5	51,9

Źródło: GUS, 1936–1938, tab. 18 i obliczenia własne.

Centralny Okręg Przemysłowy
Central Industrial Region

Na początku lutego 1938 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych, częściowo bezrobotnych i tych, których siły nie są wyczerpane produkcyjnie na terenie COP wynosiła ponad 700 tysięcy. Natomiast przewidywane zatrudnienie w pierwszym etapie rozwoju COP miało wynieść 55 tys. w wielkich zakładach przemysłowych, około 36 tys. w średnim i drobnym przemyśle, około 6 tys. w rzemiośle i około 10 tys. w handlu – „co oznacza chleb dla blisko pół miliona ludzi (licząc rodziny zatrudnionych)” (Radocki, 1939, s. 121). Cytowany autor pisze, że „charakterystycznym momentem jest już obecnie występująca imigracja drobnych warsztatów do COP. Przenoszą się do COP sklepy spożywcze i galanteryjne, drobne przedsiębiorstwa stolarskie, ślusarskie, instalacyjne elektryczne, kanalizacyjne itp.” (*op. cit.*, 121).

Nieomalże w przeddzień II wojny światowej, korzystając z niechlubnego dorobku konferencji w Monachium, Polska w ostatnim dniu września 1938 r. wystosowała do Czechosłowacji ultimatum, w którym domagała się odstąpienia spornych z lat 1918–1920 terenów czeskiego Śląska Cieszyńskiego (tzw. Zaolzia), zamieszkałych w znacznej części przez ludność polską. W dniach 2–11 października wojska polskie zajęły Zaolzie, anektując 801,5 km² z 227 tys. mieszkańców (Roszkowski, 2003, s. 352). Z ziem tych wysiedlono 20–30 tys. Czechów i około 5 tys. Niemców. W dniu 27 listopada 1938 r. wojska polskie, nie czekając na wymuszoną zgodę Czechosłowacji, zajęły sporne skrawki Spisza, Orawy i Ziemi Czadeckiej o łącznej powierzchni 284 km².

3. Druga wojna światowa

W Moskwie, w dniu 23 sierpnia 1939 r. zostaje podpisany niemiecko-sowiecki pakt o nieagresji popularnie nazywany „paktem Ribbentrop–Mołotow” od nazwisk ministrów spraw zagranicznych obu państw, którzy ten pakt podpisali. Równocześnie z jawnym paktem politycznym został podpisany dodatkowy tajny „protokół specjalny”⁶, który zawierał uzgodniony podział terytorium Polski na strefy interesów Niemiec i ZSRR, przebiegający w przybliżeniu linią Narew–Wisła–San.

W dniu 1 września 1939 r. Niemcy rozpoczynają atak na Polskę. ZSRR obserwuje działania wojenne, czekając z wkroczeniem na ziemie polskie na dogodną propagandowo sytuację ułatwiającą wyjaśnienie napaści międzynarodowej opinii publicznej. Być może kierownictwo sowieckie chciało się też upewnić, że zachodni alianci zachowają bierność pomimo swych traktatowych zobowiązań wobec Polski. Rozpoczynając inwazję 17 września 1939 r. rząd ZSRR „usprawiedliwił ją tezą o kompletnym rozkładzie państwa polskiego oraz potrzebie zaopiekowania się mieszkającymi w Polsce Ukraińcami i Białorusinami” (Tymowski i inni, 1987, s. 299).

⁶ Opinii publicznej został ujawniony dopiero przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze (1945–1946), sądzącym zbrodniarzy wojennych, w trakcie przesłuchania Ribbentropa w dniu 29 marca 1946 r.

Oddziały sowieckie wkraczają wtedy, gdy Niemcy już docierają do Brześcia i pod Lwów, a więc znacznie poza ustaloną linię rozgraniczenia interesów. 28 września Niemcy i ZSRR zawierają w Moskwie układ „o granicach i przyjaźni”, podpisany przez Joachima von Ribbentropa (1893–1946) i Wiaczesława Mołotowa (1890–1986), ustalający ostateczny podział zajętych terenów, nazywany piątym rozbiorem Polski. Tereny położone na wschód od Pisy, Narwi, Bugu i Sanu przechodzą w ręce sowieckie. Oddając Niemcom zajęte tereny województwa lubelskiego ZSRR uzyskuje swobodę działania na Litwie. Słowacji przypada polski Spisz i Orawa. 10 października ZSRR przekazuje Litwie zachodnią część województwa wileńskiego z Wilnem, w zamian za udostępnienie baz wojskowych na Litwie.

Zachodnią i północną część okupowanej Polski – Wielkopolskę, Pomorze, Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie, zachodnie skrawki woj. krakowskiego i kieleckiego, większą część woj. łódzkiego, Kujawy, Mazowsze, Płockie, Ciechanów i pow. suwalski – włączają Niemcy w dniu 8 października 1939 r. do Rzeszy Niemieckiej. Zagarnięte obszary przyłączono do istniejących już prowincji niemieckich, tworząc ponadto dwie nowe jednostki administracyjne: Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland*) podzielony na 3 rejencje: poznańską, inowrocławską i łódzką oraz Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig-Westpreussen*), podzielony również na 3 rejencje: kwidzyńską, gdańską i bydgoską. Natomiast z woj. warszawskiego, lubelskiego oraz resztek woj. kieleckiego, łódzkiego i krakowskiego, jak też z części lwowskiego, na zachód od Sanu, utworzyli Niemcy 12 października „Generalne Gubernatorstwo dla zajętych obszarów polskich” (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*), które 8 lipca 1940 r. przemianowano na Generalne Gubernatorstwo (*Generalgouvernement*), potocznie nazywane Generalną Gubernią (GG). Podzielono je na cztery dystrykty: krakowski (12 powiatów), lubelski (12 powiatów), radomski (13 powiatów) i warszawski (11 powiatów). Po napaści na ZSRR i zajęciu wschodniej części województwa lwowskiego (na wschód od Sanu) oraz woj. stanisławowskiego i tarnopolskiego utworzono z nich z dniem 1 sierpnia 1941 r. piąty dystrykt, Galicję (12 powiatów). Na okupowanych obszarach Niemcy na ogół zachowali dotychczasowy, polski podział na powiaty. Zmianie uległy granice tych powiatów, które zostały podzielone granicą dystryktu, Generalnej Guberni lub granicą państwową.

Na zagarniętych wschodnich obszarach Polski (województwa: wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, tarnopolskie i stanisławowskie), zamieszkałych w 1939 r. przez 12,6 mln ludności (w tym 5 mln Polaków), władze ZSRR urządziły 22 października „wybory” do zgromadzeń ludowych Zachodniej Ukrainy i Białorusi. Udział w wyborach, w atmosferze zastraszenia, potwierdzano stemplem w dowodzie osobistym, co znakomicie podwyższyło frekwencję. Wybrane Zgromadzenia Ludowe podjęły jednobrzmiące uchwały postulujące włączenie Zachodniej Ukrainy i Białorusi do odpowiednich republik radzieckich. Na podstawie tych uchwał Rada Najwyższa ZSRR wydała 1 i 2 listopada 1939 r. dwa dekrety o włączeniu tych ziem do ZSRR przez zjednoczenie ich odpowiednio z Ukraińską SRR i Białoruską SRR. Miesiąc później, 29 listopada, wydano dekret o nadaniu obywatelstwa radzieckiego wszystkim osobom, które w dniach 1 i 2 listopada mieszkały na ziemiach włączonych do ZSRR, w tym

uchodźcom wojennym (*bieżeńcy*) z pozostałych obszarów Polski. W wyniku dwóch reform administracyjnych (4 grudnia 1939 r. i 17 stycznia 1940 r.) zlikwidowano województwa i powiaty. W miejsce dotychczasowych województw utworzono 11 obwodów (*oblasti*): baranowicki, brzeski, drohobycki, grodzieński, lwowski, mołodecki, piński, równeński, stanisławowski, tarnopolski i wołyński. Obwody dzieliły się na rejony, odpowiadające powierzchniowo przedwojennym powiatom, a te na gminy wiejskie i miejskie.

Tabela II.6. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność na terenach okupowanych (1939–1945)

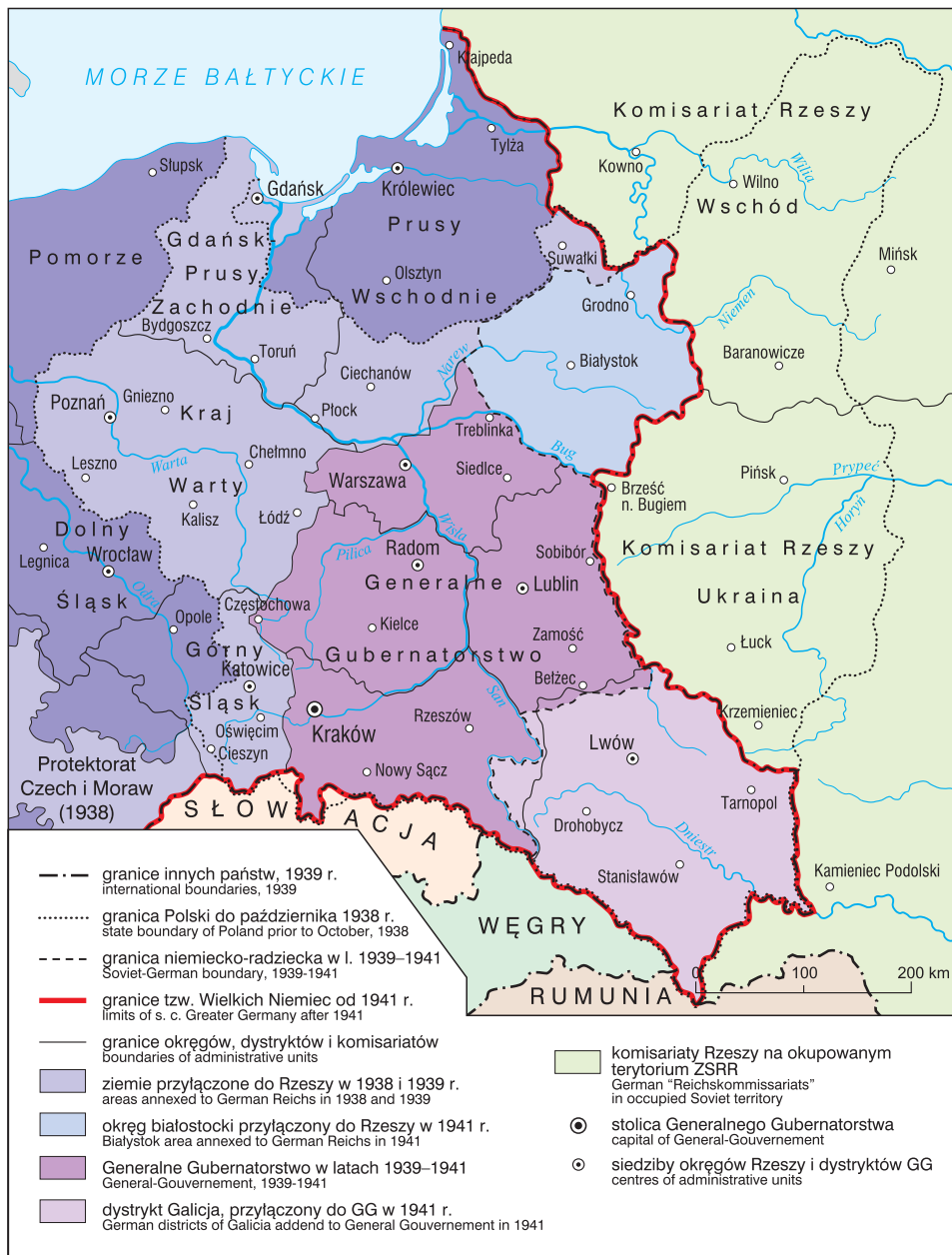
Table II.6. Area, administrative units, population occupied Polish territory, 1939–1945

Tereny okupowane Occupied territory	Powierzchnia w km ² Area in km ²		Ludność w tys. (31 VIII 1939) Population in thousands as of August 31, 1939
	1940	1942	
Polska ¹	389 411	390 266	35 339
Ziemie okupowane przez Niemcy	188 396	390 266	22 140
Ziemie wcielone do Rzeszy	91 902	123 042	10 568
w tym włączone do:			
Prus Wschodnich	16 144	47 284	.
Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie	21 237	21 237	.
rejencji opolskiej	2 769	2 769	.
rejencji katowickiej	7 809	7 809	.
Kraju Warty	43 943	43 943	.
Generalna Gubernia	95 742	145 180	11 542
w tym dystrykty:			
Krakowski	26 912	29 921	.
Lubelski	26 848	26 560	.
Radomski	25 260	24 431	.
Warszawski	16 722	17 168	.
galicyjski – od 1 VIII 1941	–	47 100	.
Słowacja	752	752	30
Ziemie polskie wcielone do Komisariatu			
Rzeszy Ukraina, 20 VIII 1941	–	69 585	.
Ziemie polskie wcielone do Komisariatu			
Rzeszy „Kraj Wschodu” (Ostland), VIII 1941	–	51 707	.
Ziemie okupowane przez ZSRR (1939–1941)	201 015	–	13 199
w tym:			
Litwa	8 336	–	537
Białoruś	102 968	–	4 733
Ukraina	89 711	–	7 929

¹ Łącznie z Zaolziem (801,5 km² z 227 tys. ludności) zaanektowanym przez Polskę w październiku 1938 r. Powierzchnie wymieniane w obu źródłach nie bilansują się na powierzchni kraju ogółem (389 720 km²).

Źródło: Luczak, 1993, s. 93; MliD, 1941, tabl. I.9.

Powyższy podział został przejściowo zmieniony przez władze niemieckie po zajęciu tych terenów w 1941 r. i wcieleniu części z nich do Generalnej Guberni (ryc. II.7). Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej skłonił władze ZSRR do zmiany

Ryc. II.7. Ziemie polskie w czasie II wojny światowej
Fig. II.7. Poland during World War II

stanowiska i uznania rządu polskiego na obczyźnie (30 VII 1941). Niemniej nie doszło do anulowania zaboru ziem polskich z 1939 r. i wytyczoną wówczas granicę rząd ZSRR nadal uważał za obowiązującą, powołując się przy tym na linię Curzona.

Linia Curzona

Termin ten, pochodzący od nazwiska brytyjskiego dyplomaty, lorda George'a Nathaniela Curzona (1859–1925), odegrał ważną, choć mylącą rolę w publicystyce i rozgrywkach politycznych w połowie wieku dwudziestego.

Rada Najwyższa Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych w dniu 8 grudnia 1919 r. „ogłosiła deklarację w sprawie tymczasowych granic wschodnich Polski. Uznawano w niej prawo rządu polskiego ‘do urzędzenia regularnej administracji terytoriów dawnego Cesarstwa Rosyjskiego położonych na zachód od linii poniżej określonej’ oraz stwierdzono, że prawa, ‘z jakimi Polska mogłaby wystąpić do terytoriów położonych na wschód od wymienionej linii, są wyraźnie zastrzeżone’. Była to tak zwana linia Curzona” (Garlicki, 1998, s. 138).

Linia ta rozpoczynała się na północy przy ujściu Czarnej Hańczy i Kanału Augustowskiego do Niemna, a na południu biegła wzdłuż Bugu i kończyła się w Kryłowie koło Hrubieszowa, „nie łącząc się z odcinkiem południowym [granicy], który biegł daleko na wschodzie wzdłuż Zbrucza” (Eberhardt, 1993, s. 8–9). Drugi odcinek linii delimitacyjnej zaistniał na konferencji w Spa po południu 10 lipca 1920 r. i w „telegramie w sprawie linii Curzona” wysłanym 11 lipca 1920 r. rano z MSZ w Londynie do Moskwy z inicjatywy Lloyda George'a; dokument ten niewiele miał wspólnego z Curzonem choć był on szefem MSZ.

W porozumieniu ze Spa była mowa o linii delimitacyjnej przebiegającej zgodnie z deklaracją z 8 grudnia 1919 r., a dalej, na obszarze Galicji „pokrywającą się z linią frontu w momencie zawarcia porozumienia”.

W tekście „telegramu w sprawie linii Curzona” proponowano linię demarkacyjną biegnącą na terenie Galicji w linii prostej, z północy na południe, między Przemyślem a Lwowem. Zaproponowanej granicy tymczasowej nie uznali wówczas ani Polacy, ani Sowieci. Do linii tej nawiązywała umowa dotycząca podziału Polski zawarta w 1939 r. między ZSRR a Niemcami, choć nazwy tej wówczas nie używano. Do koncepcji nazwy linii Curzona powrócił natomiast Stalin na konferencjach w Teheranie i Jałcie, uzasadniając swe żądania terytorialne wobec Polski (Davies, 1997, s. 168–172).

Do terminu „linia Curzona” nawiązują określenia: Ukraina Zakerzońska, Zakerzonia, Zakierzoński kraj, których nie spotyka się właściwie w polskiej literaturze popularnonaukowej. Występują zaś one w publicystyce i wypowiedziach nacjonalistycznych ugrupowań ukraińskich i znaczą: ziemie zamieszkałe do 1944 r. przez ludność ukraińską na zachód od linii Curzona, a więc Chełmszczyznę, Zasanie i Łemkowszczyznę (Czubiński, 1998, s. 210).

Polski rząd na obczyźnie i władze podziemnego państwa polskiego stały na stanowisku integralności przedwojennego terytorium państwa. Stanowisko to spotykało się ze wzrastającym brakiem zrozumienia i poparcia ze strony mocarstw zachodnich.

4. Terytorium i granice Polski po II wojnie światowej

Powojenna wschodnia granica Polski została ustalona przez trzy mocarstwa: USA, Wielką Brytanię i ZSRR bez konsultacji z polskim rządem i społeczeństwem. W czasie tajnego spotkania w Teheranie (28 XI–1 XII 1943), a następnie na konferencji w Jałcie (4–11 II 1945) mocarstwa zachodnie zaakceptowały żądanie przywódcy ZSRR Józefa Stalina, by granica ta biegła wzdłuż tzw. linii Curzona, czyli linii wytyczonej wcześniej w układzie Ribbentrop–Mołotow (z pewnymi odchyleniami, zwłaszcza w rejonie Białegostoku), biegnącej wzdłuż Sanu i Bugu. Opór rządu polskiego na obczyźnie przyczynił się do cofnięcia mu uznania przez aliantów (5 II 1945) i stworzenia bardziej uległego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (28 VI 1945).

Formalne uznanie pozycji sowieckiej w sprawie granicy wschodniej nastąpiło jeszcze wcześniej (21 IV 1945) przy okazji podpisania przez komunistyczny Rząd Tymczasowy „Traktatu o przyjaźni, wzajemnej pomocy i współpracy”⁷.

Zachodnią granicę Polski ustaliła Wielka Trójka na konferencji poczdamskiej (17 VII–2 VIII 1945) zapisując w rozdziale IX: „Trzej szefowie rządów potwierdzili swój pogląd, że ostateczne ustalenie zachodniej granicy Polski powinno być odłożone do konferencji pokojowej. Szefowie trzech rządów są zgodni co do tego, że zanim nastąpi ostateczne określenie zachodniej granicy Polski, były niemieckie terytoria na wschód od linii biegnącej od Morza Bałtyckiego bezpośrednio na zachód od Świnoujścia, a stąd – wzdłuż rzeki Odry – do miejsca, gdzie wpada zachodnia Nysa i wzdłuż zachodniej Nysy do granicy czechosłowackiej, łącznie z tą częścią Prus Wschodnich, która nie została oddana pod administrację ZSRR, zgodnie z porozumieniem osiągniętym na niniejszej konferencji, i włączając obszar byłego Wolnego Miasta Gdańska – powinny znajdować się pod zarządem państwa polskiego i pod tym względem nie powinny być uważane za część radzieckiej strefy okupacyjnej” (*Teheran...*, 1972). Dowodem trwałości tej granicy była decyzja mocarstw o pełnym przesiedleniu ludności niemieckiej z ziem przyznanych Polsce.

W wyniku przesunięcia Polski na zachód straty terytorialne na wschodzie na rzecz ZSRR, który zaanektował Kresy Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej, wyniosły łącznie 179 649 km², natomiast obszary przyznane kosztem Niemiec – to 103 788 km². Ogółem Polska utraciła 75 861 km², co stanowiło 20% terytorium z dnia 1 kwietnia 1938 r. (388 600 km²).

Zanim ustalono w Poczdamie zachodnią granicę Polski, doszło w maju i kwietniu 1945 r. do polsko-czeskiego konfliktu w sprawie przebiegu południowej granicy między obu krajami. Strona polska liczyła na pozostawienie w ramach Polski zagarniętego w 1938 r. Śląska Zaolziańskiego, na którym przywódcy ZSRR obiecywali przeprowadzić plebiscyt. Jednak po wkroczeniu w dniach 3–5 maja 1945 r. na Zaolzie Armia Czerwona przekazała je Czechom, którzy wkrótce potem kazali

⁷ Prace związane z wytyczaniem wschodniej granicy w terenie zakończono dopiero 27 kwietnia 1947 r., umowę polsko-radziecką o wytyczeniu istniejącej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego zawarto w dniu 5 marca 1957 r., a umowę z ZSRR w sprawie przebiegu granicy wzdłuż szelfu kontynentalnego w Zatoce Gdańskiej i południowo-wschodniej części Bałtyku – 28 sierpnia 1969 r.

je opuścić przybyłym na ten teren w 1938 r. Polakom. Czesi zajęli też pograniczne skrawki Górnego Spisza i Orawy. Wystąpili również z projektem przyłączenia do Czech Głubczyc, Raciborza i ziemi kłodzkiej (do 1742 r. należała do Czech), wprowadzając 15 czerwca do Kotliny Kłodzkiej pociąg pancerny. Spór zażegnano tydzień później na spotkaniu obu stron konfliktu w Moskwie. Zaolzie przyznano Czechom, Górny Spisz i Orawę przejęła Polska, a sprawę pozostałych terenów wyjaśniła konferencja poczdamska. Konflikt, pomimo podpisania 10 marca 1947 r. układu polsko-czeskiego, na kilkanaście lat zahamował normalizację stosunków między obu państwami (Czubiński, 1998, s. 84–86). Dopiero 28 września 1955 r. powołano polsko-czechosłowacką komisję do wytyczenia granicy państwowej, która zakończyła pracę 13 czerwca 1958 r. (Dz.U. 1959, nr 25, poz. 159).

Początkowo przyłączone ziemie niemieckie nazywano Ziemiami Odzyskanymi, utworzono nawet Ministerstwo Ziem Odzyskanych (13 XI 1945–11 I 1949), i nazwa ta występowała w oficjalnych dokumentach rządowych i sejmowych do lutego 1959 r. Po tej dacie, przez kilkanaście lat, do 1973 r. w oficjalnej terminologii używano terminu Ziemie Zachodnie i Północne. Wydaje się, że wkrótce po podpisaniu 7 grudnia 1970 r. układu z Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków i uznaniu przez rząd RFN ustalonej w Poczdamie zachodniej granicy Polski władze polskie przyjęły stanowisko, iż nastąpiła integracja Ziem Zachodnich i Północnych z pozostałym obszarem kraju i nie ma politycznej ani propagandowej potrzeby używać tej nazwy oficjalnie. Potwierdza to rozwiązanie w 1971 r. reaktywowanego w maju 1957 r. Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich, którego celem było wspieranie przemian i integracja tych obszarów z resztą kraju. Od tego czasu terminy ziemie odzyskane, Ziemie Zachodnie i Północne, Ziemie Zachodnie egzystują jako historyczne, potocznie używane. Jako ciekawostkę warto dodać, że termin „ziemie odzyskane” zaistniał już w dniu 11 października 1938 r. w dekreście Prezydenta RP o „zjednoczeniu odzyskanych ziem Śląska Cieszyńskiego z Rzeczpospolitą Polską” (Dz.U. 1938, nr 78, poz. 533).

Na przedwojennym terytorium Polski, stopniowo opanowywanym przez Armię Czerwoną, ujawniające się władze administracyjne państwa podziemnego były likwidowane, a kontrolę przejmowały władze sowieckie na wschód od linii Curzona lub komunistyczne organa podległe PKWN⁸.

Pierwszym powojennym aktem prawnym dotyczącym podziału administracyjnego kraju był dekret PKWN z 21 sierpnia 1944 r. (Dz.U.R.P. 1944, nr 2, poz. 8) w sprawie powołania władz administracyjnych ogólnej I i II instancji, przywracający przedwojenną strukturę organów administracyjnych i uchylający podział administracyjny dokonany przez okupacyjne władze niemieckie. Na wyzwolonych ziemiach restytuowano województwo lubelskie w przedwojennych granicach, nieco powiększone na południowym wschodzie o skrawek dawnego województwa lwowskiego, obejmujący Bełz, Bełzec, Krystynopol i Waręż, województwo białostockie zmniejszone o dwa powiaty (Grodno, Wołkowysk), które zagarnął ZSRR, oraz obwód

⁸ Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN), utworzony w Moskwie z inicjatywy i pod nadzorem sowieckim pojawił się na scenie politycznej w Lublinie 22 lipca 1944 r. Pełnił on rolę rządu na terenach wyzwolanych spod okupacji niemieckiej, a nie wcielonych do ZSRR. PKWN przekształcił się w Rząd Tymczasowy 31 grudnia 1945 r. i był następnie podstawowym elementem Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, stworzonego pod presją aliantów w czerwcu 1945 r., na krótko przed Konferencją Poczdamską (17 VII–2 VIII 1945).

rzeszowski, przekształcony później w województwo rzeszowskie, obejmujący tylko zachodnią część przedwojennego województwa lwowskiego oraz 4 powiaty z woj. krakowskiego (Mielec, Dębica, Gorlice, Jasło).

Trzy tygodnie później, 11 września 1944 r., Krajowa Rada Narodowa ustawą o organizacji administracji państwowej (Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22 art. 2) postanowiła, że „Rady Narodowe miasta Warszawy i Łodzi posiadają uprawnienia wojewódzkich rad narodowych”. Łódź zyskała rangę miasta wydzielonego trzy miesiące później, w ustawowym terminie powołania rady narodowej miasta⁹. Rozporządzeniem Rady Ministrów z dn. 20 grudnia 1945 r. (Dz.U. 1946, nr 4, poz. 35) znacznie rozszerzono granice miasta Łodzi. Przed wojną miasto zajmowało powierzchnię 59 km², a po zmianie granic od dn. 13 lutego 1946 r. liczyło 212 km². Znaczne rozszerzenie granic Warszawy do 411,7 km² nastąpiło 15 maja 1951 roku.

W dniu 14 marca 1945 r. decyzją Rady Ministrów ziemie odzyskane zostały podzielone na 4 okręgi: 1. Śląsk Opolski, podlegający wojewodzie śląskiemu, 2. Dolny Śląsk, 3. Pomorze Zachodnie (z siedzibą pełnomocnika wędrującą z Piły do Szczecina, Koszalina, i od lutego 1946 r. ponownie do Szczecina) i 4. Prusy Wschodnie (okręg Mazurski). Administracja ziem odzyskanych, do czasu przyznania ich Polsce przez konferencję poczdamską, miała charakter tymczasowy i różniła się od administracji ziem dawnych. Odpowiednikami wojewodów byli okręgowi pełnomocnicy rządu podlegający Generalnemu Pełnomocnikowi Rządu dla Ziem Odzyskanych.

W końcu marca 1945 r. na wyzwolonych obszarach utworzono województwo gdańskie, w którego skład weszło terytorium byłego Wolnego Miasta Gdańska i 6 północnych powiatów przedwojennego województwa pomorskiego (gdynski-miejski, kartuski, morski, starogardzki, kościerzyński i tczewski).

Kolejne zmiany w podziale administracyjnym ziem odzyskanych wprowadzono decyzją Rady Ministrów z dnia 7 lipca 1945 r. w sprawie wyłączenia z Okręgów Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Dolny Śląsk niektórych powiatów i przyznanie na terenie tychże powiatów wojewodom: gdańskiemu, białostockiemu i pomorskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP (Monitor Polski 1945, nr 29, poz. 77). Wyłączono:

- 1) z Okręgu Mazurskiego powiaty: Sztum, Malbork, Kwidzyn, Elbląg i z Okręgu Pomorze Zachodnie powiaty: Lębork, Bytów, Miastko, Słupsk, Sławno i poddano administracji wojewody gdańskiego, który administrował tymi terenami jako Pełnomocnik Okręgowy Rządu RP;
- 2) z Okręgu Mazurskiego powiaty: Gołdap, Elk, Olecko i podporządkowano wojewodzie białostockiemu jako Pełnomocnikowi Okręgowemu Rządu RP;
- 3) z Okręgu Pomorze Zachodnie powiaty: Złotów i Człochów (Człuchów) i podporządkowano wojewodzie pomorskiemu (z siedzibą władz w Toruniu), jako pełnomocnikowi okręgowemu;
- 4) z Okręgów Pomorze Zachodnie i Śląsk powiaty: Piła, Trzcianka, Strzelce, Gorzów, Skwierzyna, Rzepin, Cielęcín (Sulęcín), Międzyrzecz, Babimost, Krosno, Sulichów (Świebodzin), Wschowa, Gubin, Zielona Góra i podporządkowano wojewodzie poznańskiemu.

⁹ Łódź, przewidziana na tymczasową siedzibę władz naczelnych, została wyzwolona dopiero 19 stycznia 1945 r.

Tabela II.7. Chronologia tworzenia województw i zmiany ich granic (1944–1957)
 Table II.7. Chronology of creating and changing provincial units (voivodships), 1944–1957

Województwo Voivodship	Data powstania/ zmiany Date	Podstawa prawna Legal base
M. Łódź	11 listopada 1944 r.	Ustawa z dn. 11 września 1944 r. (Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22)
Śląskie: administracyjnie przyłączono z kieleckiego m. Sosnowiec, pow. będziński i zawierciański	11 marca 1945 r.	nie odnaleziono
Śląskie: administracyjnie przyłączono Śląsk Opolski	18 marca 1945 r.	nie odnaleziono
Zmiana granic: kieleckie, krakowskie (pow. miechowski do krakowskiego)	1 kwietnia 1945 r.	Dekret z dn. 26 lutego 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 8, poz. 38)
Gdańskie	7 kwietnia 1945 r.	Dekret z dn. 30 marca 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 11, poz. 57)
Zmiana granic: śląskie, krakowskie, kieleckie, białostockie, warszawskie (pow. będziński i zawierciański z kieleckiego do śląskiego; pow. olkuski z kieleckiego do krakowskiego; pow. łomżyński z warszawskiego do białostockiego)	18 sierpnia 1945 r.	Dekret z dn. 7 lipca 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 27, poz. 167)
Rzeszowskie	18 sierpnia 1945 r.	Dekret z dn. 7 lipca 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 27, poz. 168)
Olsztyńskie, szczecińskie, wrocławskie	28 czerwca 1946 r.	Rozp. RM z dn. 29 maja 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 28, poz. 177)
Zmiana granic: warszawskie, kieleckie	17 kwietnia 1947 r.	Rozp. RM z dn. 20 marca 1947 r. (Dz.U. 1947, nr 33, poz. 151)
Zmiana granic: lubelskie, warszawskie (powiat i pow. miejski Siedlce włączono do warszawskiego)	1 stycznia 1949 r.	Dekret z dn. 6 października 1948 r. (Dz.U. 1948, nr 49, poz. 371)
Bydgoskie, katowickie, koszalińskie, opolskie, zielonogórskie	6 lipca 1950 r.	Ustawa z dn. 28 czerwca 1950 r. (Dz.U. 1950, nr 28, poz. 255)
Zmiana granic: krakowskie, katowickie (pow. miejski Biała Krakowska z krakowskiego do katowickiego)	1 stycznia 1951 r.	Ustawa z dn. 30 grudnia 1950 r. (Dz.U. 1950, nr 58, poz. 526)
Zmiana granic: warszawskie, olsztyńskie	1 stycznia 1952 r.	Rozp. RM z dn. 12 grudnia 1951 r. (Dz.U. 1951, nr 64, poz. 439)
Zmiana granic rzeszowskiego (utworzenie pow. ustrzyckiego)	1 stycznia 1952 r.	Rozp. RM z dn. 12 grudnia 1951 r. (Dz.U. 1951, nr 65, poz. 446)
Zmiana granic: łódzkie i katowickie	1 lipca 1952 r.	Rozp. RM z dn. 12 kwietnia 1952 r. (Dz.U. 1952, nr 20, poz. 131)
Zmiana granic: łódzkie i katowickie	1 lipca 1952 r.	Rozp. RM z dn. 12 kwietnia 1952 r. (Dz.U. 1952, nr 20, poz. 131)
Stalinogrodzkie (katowickie) i m. Stalinogród (m. Katowice)	9 marca 1953 r.	Dekret z dn. 7 marca 1953 r. (Dz.U. 1953, nr 13, poz. 51)
	20 grudnia 1956 r. przywrócono nazwy	Dekret z dn. 10 grudnia 1956 r. (Dz.U. 1956, nr 58, poz. 269)
Zmiana granic: krakowskie, stalinogrodzkie	12 września 1953 r.	Rozp. RM z dn. 22 sierpnia 1953 r. (Dz.U. 1953, nr 41, poz. 186)
M. Kraków, m. Poznań, m. Wrocław	1 stycznia 1957 r.	Dekret z dn. 31 grudnia 1956 r. (Dz.U. 1957, nr 1, poz. 1)

Nie wymienione obszary Ziem Odzyskanych w chwili spisu z 1946 r. należały do następujących okręgów:

- 1) Mazury – powiaty: Bartoszyce, Braniewo, Gierdawy, Giżycko (Łuczany – nazwa używana w czasie spisu), Iława, Kętrzyn (Rastembork), Lidzbark, Morąg, Mrągowo (Żbądzbork), Nidzica (Nibork), m. Olsztyn, Olsztyn, Ostróda, Pasłęk, Pisz, Reszel, Susz, Szczytno, Węgorzewo);
- 2) Pomorze Zachodnie – powiaty: Białogard (Białogród), Chojna (Chojnice nad Odrą), Choszczno, Drawsko, Gryfice (Zagórz), Kamień, Kołobrzeg, Koszalin, Łobez (Ławiczko), Myślibórz, Nowogard (Nowogród), Pyrzyce, Stargard (Starogród), m. Szczecin, Szczecin (Welecki), Szczecinek, Wolin, (Uznam-Wołyń), Wałcz;
- 3) Śląsk Dolny – powiaty: Bolesławiec, Brzeg, Bystrzyca, Dzierżoniów (Rychbach), Głogów, Góra, Jawor, m. Jelenia Góra, Jelenia Góra, Kamienna Góra, Kłodzko, Koźuchów, m. Legnica, Legnica, Lubań, Lubin, Lwówek, Milicz, Namysłów, Oleśnica, Oława, Strzelin, Syców, Szprotawa, Środa Śląska, m. Świdnica, Świdnica, Trzebnica, m. Wałbrzych, Wałbrzych, m. Wrocław, Wrocław, Wołów, Ząbkowice, Zgorzelec, Złotoryja, Żary (Żarów), Żagań.

Rada Ministrów uchwałą z dnia 29 maja 1946 r. (MP 1946, nr 52, poz. 92) uchyliła moc obowiązującą uchwały RM z dnia 7 lipca 1945 r. w sprawie wyłączenia z Okręgów Pomorze Zachodnie, Mazury i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznania na terenie tychże powiatów wojewodom gdańskiemu, białostockiemu, pomorskiemu i poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP.

Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 28, poz. 177) wprowadzono z dniem 28 czerwca tymczasowy podział administracyjny ziem odzyskanych na trzy województwa: olsztyńskie, szczecińskie i wrocławskie; ponadto szereg powiatów włączono do sąsiednich województw, a mianowicie do białostockiego, gdańskiego, poznańskiego i śląskiego (ryc. II.8). Rok wcześniej, ustawą konstytucyjną KRN z dnia 6 maja 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 17, poz. 92) zniesiono przedwojenną autonomię województwa śląskiego. W latach 1945–1948 nieprawnie używano też nazwy „województwo śląsko-dąbrowskie” wprowadzonej przez ówczesnego wojewodę gen. Aleksandra Zawadzkiego (1899–1964) dla podkreślenia wagi czerwonego Zagłębia Dąbrowskiego, z którego wywodziło się wielu przedwojennych członków i działaczy Komunistycznej Partii Polski. Rocznik Statystyczny 1947 podaje nazwę „województwo śląskie”, podobnie jest w Roczniku Statystycznym 1949.

Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego (Dz.U. 1950, nr 28, poz. 255) ustanowiła z dniem 6 lipca 1950 r. trzy nowe województwa: (1) koszalińskie, do którego włączono 15 powiatów województwa szczecińskiego, (2) zielonogórskie, do którego weszło 14 powiatów z woj. poznańskiego i 6 z wrocławskiego, a województwo śląskie podzielono na katowickie i (3) opolskie (14 powiatów ze śląskiego i 3 z wrocławskiego). Zmieniono też nazwę województwa pomorskiego na bydgoskie. Jednocześnie w tym samym terminie weszło w życie rozporządzenie Rady Ministrów (Dz.U. 1950, nr 28, poz. 260) i utworzono z trzech miast powiaty miejskie: Zielona Góra, Koszalin i Rzeszów (ryc. II.9).

Kształtowanie podziału administracyjnego na województwa zostało zakończone w 1950 r. i podział ten – po nadaniu z dniem 1 stycznia 1957 r. trzem miastom uprawnień wojewódzkich – obowiązywał przez następne ćwierć wieku do połowy 1975 r. Niemniej w latach 1954–1960 wydano 23 akty prawne dotyczące

utworzenia bądź zmiany nazwy lub zmiany granic województw. Najważniejszą zmianą było wydzielenie z województw z dniem 1 stycznia 1957 r. miast Krakowa, Poznania i Wrocławia i nadanie im statusu odrębnych województw miejskich (Dz.U. 1957, nr 1, poz. 1). Licznym zmianom podlegał również podział administracyjny na powiaty. W latach 1945–1953 wydano 41 rozporządzeń Rady Ministrów dotyczących utworzenia, zniesienia, zmiany nazwy bądź zmiany granic powiatów; najwięcej zmian wprowadzono w latach 1948–1952 (32 rozporządzenia).

Ryc. II.8. Polska – podział administracyjny z dnia 28 czerwca 1946 r.

Fig. II.8. Poland: administrative division as of June 28, 1946

Na początku lat pięćdziesiątych miała miejsce ostatnia zmiana terytorialna Polski. W dniu 15 lutego 1951 r. rząd Polski podpisał w Moskwie umowę z ZSRR o wzajemnej wymianie terytoriów o powierzchni 480 km². Polska została zmuszona oddać z terytorium województwa lubelskiego tzw. „kolano Bugu”, leżące w trójkącie między rzekami: Bugiem, Sołokiją i Huczwą na południe od Hrubieszowa i na wschód od Tomaszowa Lubelskiego. Obszar ten obejmował cztery gminy: Krystynopol (obecnie Czerwonogród) liczący w spisie ludności z 14 lutego 1946 r. 9,6 tys. mieszkańców, Bełz

z 11,7 tys. mieszkańców, Chorobrów z 10,3 tys. mieszkańców i Uhnów (obecnie Uhniv) z 6,9 tys. mieszkańców oraz częściowo trzy gminy: Waręż (obecnie Novoukrainka) z 8,5 tys. mieszkańców, Dołhobyczów z 4,8 tys. mieszkańców i Tarnoszyn z 9,8 tys. mieszkańców. Społeczeństwo dowiedziało się o wymianie przygranicznych terenów dopiero 22 maja 1951 r. („Życie Warszawy”, R. VIII, nr 1440/2358), cztery dni przed ratyfikowaniem umowy przez Sejm (Dz.U. 1951, nr 31, poz. 242; Dz.U. 1952, nr 11, poz. 63 i 64). W dniu 5 czerwca 1951 r. nastąpiła wymiana dokumentów ratyfikacyjnych i umowa weszła w życie z dniem 14 czerwca 1951 r., a szczegółowe wytyczenie granicy w terenie miało nastąpić w ciągu 2–3 miesięcy. Władze polskie twierdziły, że odstępowany przez nas obszar „posiada wprawdzie dobrą glebę, lecz pozbawiony jest wszelkich bogactw naturalnych oraz większych osiedli”, daje zaś ZSRR odcinek linii kolejowej i tym samym stworzy poważne udogodnienia komunikacyjne. Władze polskie zapewniały, że „udzielią pomocy i ułatwień przesiedleńcom – obywatelom polskim, w celu ich zagospodarowania się bądź na odcinku, który przyłączony będzie do

Ryc. II.9. Polska – podział administracyjny z dnia 6 lipca 1950 r.

Fig. II.9. Poland: administrative division as July 6, 1950

polskiego obszaru państwowego, bądź na innych wybranych przez nich ziemiach polskich”. Oficjalnie szacowano, że na odstępowanym terenie mieszka około 14 tys. osób. W rzeczywistości ludności było znacznie więcej i opuszczała ona te teryny w popłochu, unosząc swój dobytek ruchomy, aby zdążyć przed zamknięciem nowej granicy (ryc. II.10).

Tabela II.8. Podział administracyjny Polski w 1947 r.

Table II.8. Administrative division of Poland in 1947

Województwa Voivodship	Stan w dniu 1 IV 1947 r. / As of April 1, 1947				
	Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba / Number of			
		powiatów / districts		miast towns	gmin wiejskich rural communes
ogółem total	w tym grodz- kich of which urban with district status				
Polska	311 730	299	29	703	3 006
ziemie dawne	210 787	183	22	446	2 046
ziemie przyłączone	100 943	116	7	257	960
M.st. Warszawa	141	6	6	1	- ¹
Warszawskie	28 999	21	-	47	273
M. Łódź	212	-	-	1	-
Łódzkie	20234	14	-	38	232
Kieleckie	18 053	13	2	27	213
Lubelskie	27 742	16	1	27	237
Białostockie	22 552	12	1	30	128
ziemie dawne	19 968	9	1	27	106
ziemie przyłączone	2 584	3	-	3	22
Olsztyńskie	19 319	18	1	30	142
Gdańskie	10 725	13	2	24	111
ziemie dawne	7 547	8	2	16	73
ziemie przyłączone	3 178	5	-	8	38
Pomorskie	20 029	22	4	52	185
Szczecińskie	30 252	25	1	74	230
Poznańskie	39 244	42	2	131	340
ziemie dawne	28 089	29	2	101	233
ziemie przyłączone	11 155	13	-	30	107
Wrocławskie	24 740	35	2	82	276
Śląskie	15 369	29	6	57	295
ziemie dawne	5 654	12	3	27	150
ziemie przyłączone	9 715	17	3	30	145
Krakowskie	15 918	16	1	43	189
Rzeszowskie	18 201	17	-	39	155

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 11, tabl. 4 i 5.

¹ Objasnienia symboli zob. s. 620.

Inicjatorem korekty granicy była podobno strona polska, której chodziło o włączenie do terytorium Polski wschodniego dorzecza górnego Sanu i wybudowanie zbiornika wodnego zapobiegającego powodziom, jak to miało miejsce w 1934 r.¹⁰

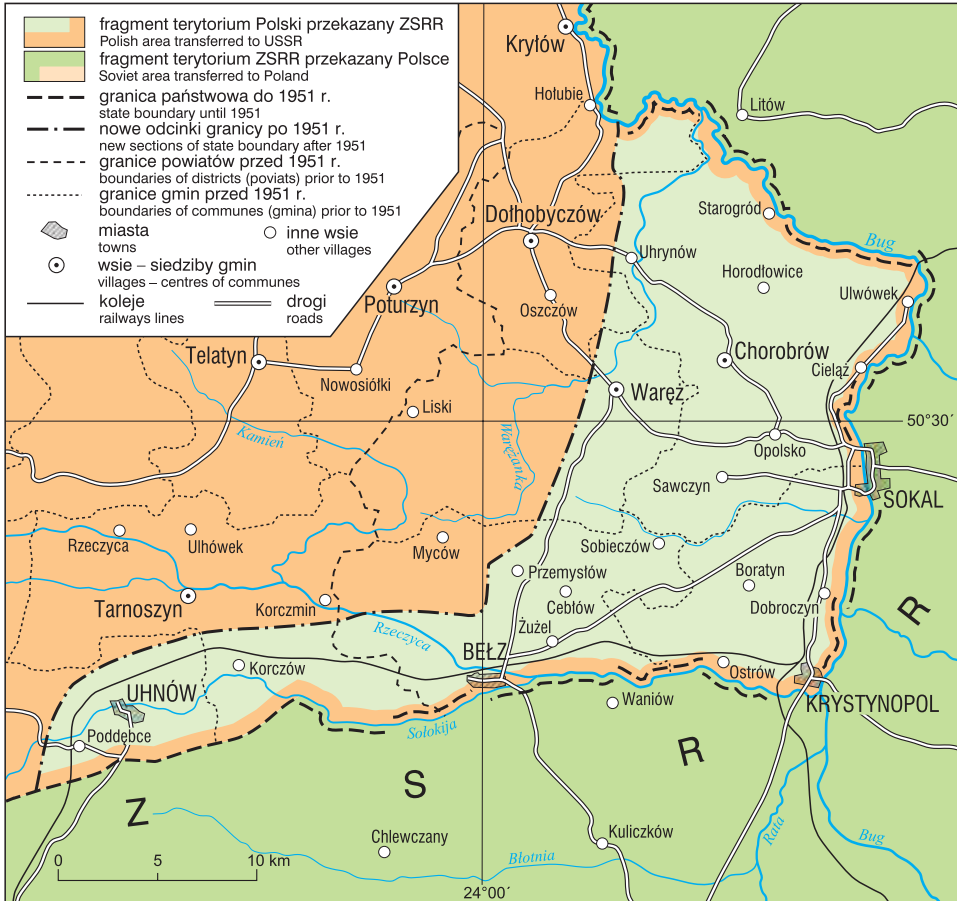
¹⁰ Według cytowanego źródła inicjatorami uzyskania wschodniego dorzecza górnego Sanu byli polski hydrolog i kartograf prof. Stanisław Pietkiewicz i płk Rychlewski z Wojskowego Instytutu Geograficznego (Pietkiewicz, 1982).

Strona radziecka uzyskiwała na odstępowanym terenie obszary z bogatymi pokładami węgla kamiennego, odkryte przed 1939 r. przez Jana Samsonowicza, oraz przebiegającą tędy strategiczną linię kolejowa łącząca Kowel i Włodzimierz Wołyński z Rawą Ruską i Lwowem przez Krystynopol. „Po uzyskaniu żądanego obszaru ZSRR zbudował na tym terenie kilka kopalń węgla kamiennego, o zdolności produkcyjnej 15 mln ton rocznie” (Eberhardt, 1993). „W zamian” otrzymaliśmy część obszaru powiatu leskiego z Ustrzykami Dolnymi, który do 1939 r. należał do Polski, 17 września 1939 r. na mocy traktatu Ribbentrop–Mołotow został włączony do radzieckiej Ukrainy, w latach 1941–1944 był pod okupacją niemiecką, i od sierpnia 1944 r. ponownie został włączony do Ukrainy. Otrzymany obszar 480 km², z którego Związek Radziecki wysiedlił na wschód około 26 tys. Ukraińców, z wyczerpanymi złożami ropy naftowej, obejmował wschodnią część dorzecza dolnego Sanu, od Smolnika po Solinę. Po wytyczeniu nowej granicy państwowej w terenie w dniu 26 listopada 1951 r. dokonano wymiany terytoriów. Z dniem 1 stycznia 1952 r. (Dz.U. 1951, nr 65, poz. 446) utworzono z przyłączonych terenów powiat ustrzycki, jednocześnie przywracając Ustrzykom Dolnym, liczącym w 1939 r. 4303 mieszkańców, status miasta. Natomiast gminnej wsi Lutowiska, noszącej od czasów sowieckiej administracji nazwę Szewczenko, przywrócono polską nazwę dopiero z dniem 27 czerwca 1957 r. (MP 1957, nr 51, poz. 322). Na przyłączone obszary przesiedlono około 6 tys. osób w ramach akcji „HT” (od pierwszych liter nazw powiatów hrubieszowskiego i tomaszowskiego) z terenów przekazanych ZSRR (Maryański, 1962, s. 199). Przejęcie tych terenów pozwoliło na wybudowanie rozpoczętej przed II wojną światową zapory wodnej i sztucznego zbiornika wodnego na Sanie w Myczkowcach (1956–1962) o powierzchni 2 km² oraz w Solinie (1960–1968) o powierzchni 21,1 km².

Faktycznie była to ostatnia zmiana granic Polski, choć ostateczne wytyczenie granicy państwowej z południowym sąsiadem, Czechosłowacją, zostało potwierdzone dopiero umową z dnia 13 czerwca 1958 r. (Dz.U. 1959, nr 25, poz. 159), a legislację istniejącej polsko-radzieckiej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego ustanowiła umowa zawarta dopiero w dniu 5 marca 1957 r. (Dz.U. 1958, nr 37, poz. 166).

W dawnej Polsce (XV–XVIII w.) gromada była jednostką samorządu wiejskiego uzależnionego od właściciela wsi. Później powstały tzw. gminy zbiorowe złożone z kilku gromad (wsi). W okresie II RP podstawową jednostką administracyjną była gmina i stan taki utrzymał się do 1950 r. Ustawą z dn. 25 września 1954 r. (Dz.U. 1954, nr 43, poz. 191) wprowadzono reformę podziału administracyjnego wsi powołując gromadzkie rady narodowe. Zamiast dotychczasowych 2994 gmin wiejskich utworzono z dniem 29 września tegoż roku 8789 gromad jako jednostek podziału administracyjnego wsi. Głoszonym celem reformy w języku urzędowym było rozszerzenie politycznej aktywności pracujących chłopów, sprawniejsze zaspokajanie potrzeb materialnych i kulturalnych ludności i dalsze zbliżenie organów władzy państwowej do najszerszych warstw pracujących wsi. Organem władzy państwowej w gromadzie stała się pochodząca z wyborów gromadzka rada narodowa. Jej podstawowym zadaniem było podnoszenie plonów, terminowe wykonywanie planowych obowiązkowych dostaw i kontraktacji oraz terminowe płacenie podatków.

A

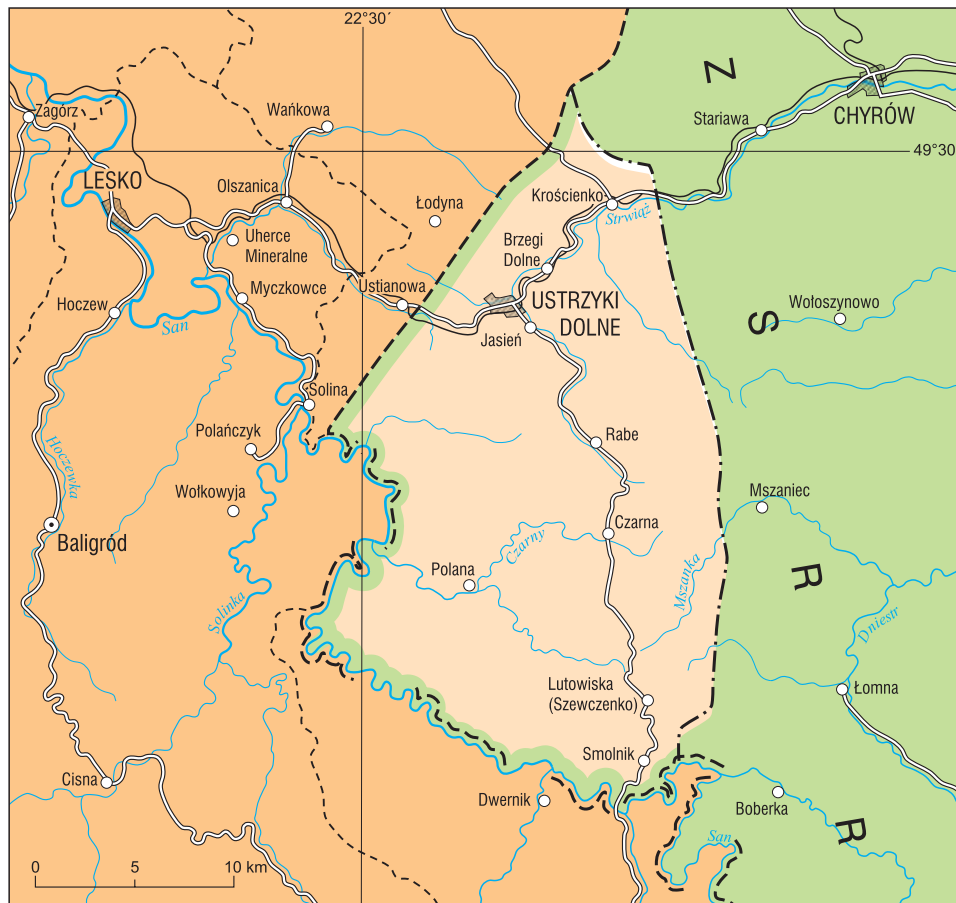
Ryc. II.10. Terytoria Polski (woj. lubelskie) – A i ZSRR (obwód lwowski) – B, wymienione w wyniku umowy z dnia 15 lutego 1951 r.

Fig. II.10. Territorial exchange between Poland (A) and USSR (B) according to the agreement of February 15, 1951

Wraz z ustawą o radach narodowych Sejm uchwalił tego samego dnia ustawę o osiedlach i radach narodowych osiedli (Dz.U. 1954, nr 43, poz. 192). Dwa tygodnie później, rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 7 października w sprawie utworzenia osiedli (Dz.U. 1954, nr 49, poz. 253) utworzono z dniem 13 listopada 1954 r. pierwsze 43 osiedla (w tym 14 w woj. katowickim i 13 w woj. wrocławskim).

Wprowadzona wówczas jednostka administracyjna – osiedle typu miejskiego, musiała spełniać trzy kryteria określone ustawowo (Dz.U. 1954, nr 43, poz. 192): demograficzne (minimum 1000 mieszkańców), urbanistyczne (zabudowa typu miejskiego) i funkcjonalne (przewaga funkcji pozarolniczych). Wśród osiedli miejskich rozróżniano osiedla robotnicze ($\frac{2}{3}$ utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych),

B

Ryc. II. 10. Terytoria Polski (woj. lubelskie) – A i ZSRR (obwód lwowski) – B, wymienione w wyniku umowy z dnia 15 lutego 1951 r.

Fig. II. 10. Territorial exchange between Poland (A) and USSR (B) according to the agreement of February 15, 1951

osiedla rybackie ($\frac{2}{3}$ utrzymujących się z prac związanych z rybołówstwem) i osiedla uzdrowiskowe (w sezonie kuracjusze powinni stanowić co najmniej połowę ogółu ludności). W latach 1954–1965 kreowano ogółem 162 osiedla. Ostatnie osiedla miejskie utworzono w 1963 r. Z dniem 1 stycznia 1973 r. – w wyniku reformy podziału administracyjnego – zlikwidowano osiedla jako samodzielne jednostki administracyjne (16 podniesiono do rangi miast, 8 włączono do sąsiednich miast, 29 zaliczono do wsi) i zlikwidowano 13 miast (10 połączono z sąsiednimi miastami, 3 zaliczono do wsi). Nadania i utratę praw miejskich dla indywidualnych miast i osiedli można dokładnie prześledzić w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego (1964, 1965, 1985).

Tabela II.9. Zmiany liczby miast i osiedli*, 1945–2000

Table II.9. Changes in the number of towns and urban settlements, 1945–2000

Lata / Years	Stan na początku okresu Number at the beginning	Przybyło Addition	Ubyło Subtraction	Saldo Net gain	Stan na końcu okresu Number at the end of each period
1939					751 ¹
30 VI–1 VII 1945	751	–	63	-63	688
1 VII–31 XII 1945	688	14	1	+13	701
1946–1950	701	12	8	-4	705
1951–1955	705	80 (47)	9	+71 (47)	776 (47)
1956–1960	776 (47)	133 (113)	16 (12)	+117 (101)	893 (148)
1961–1965	893 (148)	47 (2)	49 (48)	-2 (46)	891 (102)
1966–1970	891 (102)	46 (0)	48 (47)	-2 (47)	889 (55)
1971–1975	880 (55)	16 (0)	95 (55)	-79 (55)	810 (0)
1976–1980	810	2	8	-6	804
1981–1985	804	8	–	+8	812
1986–1990	812	18	–	+18	830
1991–1995	830	30	–	+30	860
1996–2000	860	20	–	+20	880

* Liczbę osiedli miejskich podano w nawiasach.

¹ W obecnych granicach państwa (611 miast w granicach państwa z 1938 r.).

Źródło: GUS, 1965, 1986, 2002.

W powojennej Polsce nadając status miasta kierowano się na ogół spełnieniem przez jednostkę czterech kryteriów:

- demograficznego (niezbędna liczba mieszkańców),
- funkcjonalnego (przewaga mieszkańców utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych),
- urbanistycznego (odpowiednio zwarta zabudowa typu miejskiego),
- socjologicznego (cechy miejskiego stylu życia mieszkańców).

Wymowa tych kryteriów nie jest jednoznaczna i zmienia się zarówno w czasie, jak i w przestrzeni.

Po kryzysie grudniowym i objęciu władzy, 20 grudnia 1970 r., przez nowego sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka podjęto kwestię zmian organizacji aparatu państwowego i podziału administracyjnego kraju. Najwięcej krytyki kierowano pod adres gromadzkich rad narodowych. Ustawą z dn. 29 listopada 1972 r. (Dz.U. 1972, nr 49, poz. 311) wprowadzono reformę władz terenowych, tworząc gminy jako podstawowe jednostki podziału administracyjno-gospodarczego na terenach wiejskich. Z dniem 1 stycznia 1973 r. w miejsce dotychczas istniejących 4315 gromad utworzono 2365 gmin. Stanowiska kierownicze w gminach licznie obsadzono młodym pokoleniem fachowców, głównie z wykształceniem rolniczym.

Kolejną reformę wprowadzono ustawą z dnia 28 maja 1975 r. (Dz.U. 1975, nr 16, poz. 91), ustanawiając dwustopniowy podział administracyjny kraju na gminy (2365) i województwa, likwidując podział administracyjny na powiaty (392 powiaty, w tym 78 powiatów miejskich). W miejsce istniejących 17 województw i 5 miast na prawach województw (Warszawa, Kraków, Łódź, Poznań, Wrocław) utworzono 49 nowych województw (tyc. II.11). Reforma weszła w życie z dniem 1 czerwca 1975 r.,

trzy dni po jej uchwaleniu. Została wprowadzona arbitralnie, bez wysłuchania opinii środowiska naukowego i działaczy gospodarczych, po konsultacji projektu w nielicznym gronie, a szczegóły podziału na województwa na krótko przed jego wprowadzeniem nie były znane wielu specjalistom z zakresu zagospodarowania przestrzennego. Wprowadzenie reformy uzasadniano koniecznością „dostosowania podziału administracyjnego do potrzeb przyspieszonego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, stworzenia warunków bardziej sprawnego zarządzania gospodarką narodową oraz funkcjonowania organów władzy i administracji państwowej i lepszego zaspokojenia rosnących potrzeb społeczeństwa” (Ajnenkiel, 1977, s. 193). W rzeczywistości reforma z jednej strony zburzyła podział na województwa nawiązujący do tradycyjnych dzielnic historycznych, tworząc kilkadziesiąt nowych ośrodków administracji, zwiększyła zależność „terenu” od władz centralnych, ale zarazem stworzyła możliwości rozwoju klasy beneficjentów politycznych ustroju; z drugiej strony przyczyniła się do rozwoju 32 miast, które z małych ośrodków powiatowych stały się stolicami województw. Zasadą nowego podziału wojewódzkiego było zatarcie w dużym stopniu granic zaborów, jednak nadal wyraźnie one występowały przy analizie zjawisk społeczno-ekonomicznych w przekroju gminnym. Reforma oceniana z perspektywy

Tabela II.10. Podział administracyjny Polski w 1957 r.

Table II.10. Administrative division of Poland, 1957

Województwa Voivodships	Stan w dniu 1 I 1957 r. / As of January 1, 1957					
	Powierzchnia w km ² Area in km ²	Liczba / Number				
		powiatów districts		miast towns	osiedli settlements	gromad sub- communes
		ogółem total	w tym grodzkich of which urban with district status			
Polska	311 730	397	76	731	102	8 740
M.st. Warszawa	427	-	-	1	-	-
M. Kraków	230	-	-	1	-	-
M. Łódź	212	-	-	1	-	-
M. Poznań	219	-	-	1	-	-
M. Wrocław	225	-	-	1	-	-
Białostockie	23 168	20	1	32	2	549
Bydgoskie	20 765	26	5	56	1	547
Gdańskie	10 917	18	5	25	4	249
Katowickie	9 484	35	21	54	30	357
Kieleckie	19 382	25	5	28	4	766
Koszalińskie	17 914	15	2	33	-	282
Krakowskie	15 320	21	4	42	6	689
Lubelskie	24 869	22	3	27	2	727
Łódzkie	17 176	21	5	36	1	624
Olsztyńskie	20 986	20	1	34	1	424
Opolskie	9 509	18	4	28	7	310
Poznańskie	26 745	34	5	96	3	755
Rzeszowskie	18 685	25	3	40	3	587
Szczecińskie	12 737	14	1	38	1	210
Warszawskie	29 421	32	5	55	9	919
Wrocławskie	18 821	31	4	67	23	485
Zielonogórskie	14 518	20	2	35	5	260

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 17, tabl. 3 i 5.

lat nie usprawniła administracji, natomiast spowodowała znaczny upadek dawnych miast powiatowych, które nie stały się nowymi ośrodkami wojewódzkimi. Podział ten przetrwał przez prawie ćwierć wieku.

Ryc. II.11. Polska – podział administracyjny z dnia 1 czerwca 1975 r.

Fig. II.11. Poland: administrative division as of June 1, 1975

Do celów planowania na szczeblu ponadwojewódzkim utworzono, zarządzeniem nr 41 Prezesa Rady Ministrów z dnia 30 czerwca 1975 r. (niepublikowane), osiem makroregionalnych obszarów planowania, kierując się w ich delimitacji podobieństwem cech rozwoju jednostek terenowych w makroregionach, powiązaniem społeczno-gospodarczymi i występowaniem wspólnych problemów wymagających rozwiązania w przyszłości (Klimczyk, 1983). W sierpniu 1982 r. wprowadzono dziewiąty makroregion (stołeczny) dokonując korekt w delimitacji pięciu dotychczasowych makroregionów (Dz.U. 1982, nr 7, poz. 51). W grudniu 1990 r. ustawa o planowaniu społeczno-gospodarczym została uchylona.

Tabela II.11. Jednostki administracyjne Polski, 1946–1990

Table II.11. Administrative units in Poland, 1946–1990

Stan w dniu 31 XII As of December, 31	Liczba / Number					
	województw ¹ voivodships	powiatów / districts		miast towns	osiedli settlements	gmin ² communes
		ogółem total	w tym grodz- kich of which urban with district status			
30 V 1945				751		
28 VI 1946	16	294	25	732	x	3 016
1 IV 1947	16	299	29	703	x	3 006
1 IV 1948	16	317	46	700	x	2 994
1 IV 1949	16	328	57	699	x	2 994
6 VII 1950	19	330	59	704	x	2 993
1950	19			705	x	
1951	19			709	x	
1952	19			715	x	
1953	19			716	x	
1954	19	371	76	729	45	8 790
1955	19	371	76	729	47	8 790
1956	19	400	79	729	86	8 759
1957	22	397	76	731	101	8 740
1958	22	398	76	740	133	8 339
1959	22	396	74	744	150	6 440
1960	22	396	74	745	148	6 331
1961	22	391	74	746	143	5 245
1962	22	391	74	783	106	5 245
1963	22	391	74	788	103	5 242
1964	22	391	74	787	103	5 241
1965	22	391	74	789	102	5 238
1966	22	391	74	791	100	5 235
1967	22	391	74	820	71	5 232
1968	22	391	74	820	71	5 056
1969	22	391	74	834	55	4 672
1970	22	391	74	834	55	4 671
1971	22	391	74	834	55	4 671
1972	22	390	75	833	53	4 315
1973	22	392	78	836	x	2 365
1974	22	392	78	836	x	2 365
1975	49	x	x	810	x	2 327
1976	49	x	x	808	x	2 128
1977	49	x	x	803	x	2 070
1978	49	x	x	803	x	2 070
1979	49	x	x	803	x	2 070
1980	49	x	x	804	x	2 070
1981	49	x	x	804	x	2 070
1982	49	x	x	805	x	2 110
1983	49	x	x	806	x	2 110
1984	49	x	x	812	x	2 121
1985	49	x	x	812	x	2 121
1986	49	x	x	813	x	2 122
1987	49	x	x	818	x	2 122
1988	49	x	x	822	x	2 121
1989	49	x	x	825	x	2 121

¹ W latach 1946–1974 łącznie z miastami wydzielonymi na prawach województwa (w latach 1946–1956 – Warszawa i Łódź, w latach 1957–1974 również Kraków, Poznań i Wrocław);

² Od 29 września 1954 r. do 31 XII 1972 r. – gromady.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 11–34; GUS, 1945–2003, R. 8–32.

Kryzys społeczno-polityczny zapoczątkowany wydarzeniami sierpnia 1980 r. umożliwił krytykę istniejącego podziału administracyjnego i ożywił ideę samorządu terytorialnego. W 1982 r. władze zamówiły w Polskiej Akademii Nauk ekspertyzę na temat podziału terytorialnego. Jej wyniki zostały opublikowane w 1984 i 1986 r. w zeszytach 126 i 128 Biuletynu Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Istniejący podział uznano za wymagający zmian, jednak trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna kraju i obawa dezorganizacji gospodarki spowodowały odłożenie sprawy reformy podziału.

Ryc. II.12. Polska – podział na makroregiony

Fig. II.12. Poland: macroregions

W 1990 r., w rok po zmianie ustrojowej państwa, ustawą z dnia 8 marca 1990 r. (Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95) reaktywowano samorząd gminny, a ustawą z dnia 10 maja 1990 r. (Dz.U. 1990, nr 32, poz. 191) wprowadzono z dniem 27 maja 1990 r. samorząd terytorialny, którego podstawową jednostką organizacyjną jest gmina. W tym samym dniu odbyły się wybory radnych. Dotychczas istniejące gminy, miasta, dzielnice czy wspólnie zarządzane miasta i gminy, bez naruszenia ich granic, stały się gminami wiejskimi (obszar wiejski), miejskimi (obszar miasta) lub miejsko-wiejskimi (obszar miasta z otaczającym je obszarem wiejskim). Tworzenie, łączenie, dzielenie i znoszenie gmin, ustalanie i zmiana nazwy gmin oraz nadawanie gminie lub miejscowości statusu miasta i ustalanie jego granic leży w gestii Rady Ministrów, na wniosek zainteresowanej rady gminy.

Z dniem 27 sierpnia 1990 r. utworzono 254 urzędy rejonowe (Dz.U. 1990, nr 54, poz. 316), będące pomocniczymi jednostkami terenowych (wojewódzkich) organów rządowej administracji ogólnej (Dz.U. 1990, nr 21, poz. 123). W dniu 31 grudnia 1998 r. istniało 268 urzędów rejonowych. Zostały zniesione z dniem 1 stycznia 1999 r. i stanowiły instytucjonalną bazę nowej sieci powiatów.

W 1998 r. przystąpiono do reformy administracji publicznej, której celem było zwiększenie skuteczności i efektywności działania urzędów administracji publicznej, wykonywania usług publicznych oraz zarządzania finansami

publicznymi na poziomie lokalnym (powiatowym) i regionalnym (wojewódzkim) i tworzenie instytucji społeczeństwa obywatelskiego w wymiarze lokalnym i regionalnym. Reforma wymagała wprowadzenia nowego zasadniczego podziału terytorialnego państwa. Nowy podział, zgodnie z art. 15 Konstytucji RP miał uwzględniać więzi społeczne, gospodarcze lub kulturowe i zapewnić jednostkom terytorialnym zdolność wykonywania zadań publicznych. Ustawą z dnia 24 lipca 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 96, poz. 603) wprowadzono z dniem 1 stycznia 1999 r. trójstopniowy podział terytorialny państwa (gminy, powiaty, województwa) ustalając przynależność 2489 gmin do 16 województw. Natomiast rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 103, poz. 652) utworzono 308 powiatów ziemskich i określono gminy wchodzące w ich skład oraz utworzono 65 miast na prawach powiatu (powiaty grodzkie). Jednostki powiatowe miały formalnie spełniać następujące warunki: obejmować co najmniej 5 gmin, mieć co najmniej 50 tys. mieszkańców, a miasto będące siedzibą powiatu powinno liczyć co najmniej 10 tys. ludności. Miastami na prawach powiatu miały stać się miasta liczące ponad 100 tys. mieszkańców i miasta tracące z dniem 1 stycznia 1999 r. status siedziby województwa (Dz.U. 1998, nr 91, poz. 578, art. 91). Jednostkami pomocniczymi w gminach są m.in. sołectwa, których w końcu grudnia 1999 r. było 40 057, a rok później 39 938. Pierwotnie rozważane utworzenie od 9 do 12 dużych województw i 150–200 powiatów nie wytrzymało presji politycznej lokalnych i regionalnych grup nacisku. W rezultacie powstało więcej województw i powiatów niż to wynikało

Tabela II.12. Podział administracyjny kraju, 1991–2002

Table II.12. Administrative division, 1991–2002

Stan w dniu 31 grudnia As of December 31	Województwa Voivodships	Powiaty ¹ Districts		Gminy Communes					Miasta Towns	
		razem total	w tym grodzkie of which urban with district status	ogółem total	miejskie urban			miej-sko-wiejskie urban rural		wiejskie rural
					razem total	na pra-wach powia-tu urban districts	pozo-stałe other			
1990	49	254	x	2 121	.	x	.	.	.	830
1991	49	267	x	2 419	280 ²	x	280 ²	559	1 580	833
1992	49	267	x	2 459	306 ²	x	306 ²	535	1 618	835
1993	49	267	x	2 465	308 ²	x	308 ²	544	1 613	845
1994	49	267	x	2 468	311 ²	x	311 ²	552	1 605	853
1995	49	267	x	2 483	315 ²	x	315 ²	555	1 613	860
1996	49	267	x	2 483	315 ²	x	315 ²	559	1 609	864
1997	49	268	x	2 486	316 ²	x	316 ²	564	1 606	870
1998 ³	16	373	65	2 489	318	65	253	567	1 604	875
1999	16	373	65	2 489	318	65	253	567	1 604	875
2000	16	373	65	2 489	318	65	253	572	1 599	880
2001	16	373	65	2 489	318	65	253	576	1 595	884
2002	16	380	66	2 478	307	66	241	576	1 595	883

¹ Dla lat 1990–1997 kursywą podano liczbę rejonów administracyjnych.² W tym gminy-dzielnice miasta Warszawy: 7 w latach 1991–1992 r., 8 w 1993 r., i 11 w latach 1994–1997 r.³ W podziale administracyjnym z dnia 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS, 1991–2002.

Tab. II.13. Podział administracyjny i terytorialny z dnia 1 stycznia 1999 r.
Table II.13. Administrative division, January 1, 1999

Województwa Voivodships	Po- wier- chnia w km ² Area in km ²	Powiaty Districts		Gminy / Communes						Mia- sta Towns
		razem total	w tym grodz- kie of which urban with district status	ogó- łem total	miejskie / urban			miej- sko- wiejs- kie urban rural	wiej- skie rural	
					razem total	na pra- wach powia- tu urban dis- tricts	pozo- stałe other			
Polska	312 685	373	65	2 489	318	65	253	567	1 604	875
Dolnośląskie	19 948	30	4	169	36	4	32	53	80	89
Kujawsko- pomorskie	17 970	23	4	144	17	4	13	35	92	52
Lubelskie	25 114	24	4	213	20	4	16	20	173	40
Lubuskie	13 984	13	2	83	9	2	7	33	41	42
Łódzkie	18 219	23	3	177	18	3	15	24	135	42
Małopolskie	15 144	22	3	182	16	3	13	38	128	54
Mazowieckie	35 598	42	4	325	46	4	42	47	232	83
Opolskie	9 412	12	1	71	3	1	2	31	37	34
Podkarpackie	17 926	24	4	160	16	4	12	29	115	45
Podlaskie	20 180	17	3	118	13	3	10	23	82	36
Pomorskie	18 293	19	4	123	25	4	21	17	81	42
Śląskie	12 294	36	19	166	48	19	29	21	97	69
Świętokrzyskie	11 672	14	1	102	5	1	4	24	73	29
Warmińsko- mazurskie	24 203	19	2	116	16	2	14	33	67	49
Wielkopolskie	29 826	35	4	226	19	4	15	89	118	108
Zachodniopomorskie	22 902	20	3	114	11	3	8	50	53	61

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 60, tabl. III.

Ryc. II.13. Polska – podział administracyjny na województwa z dnia 1 stycznia 1999 r.
Fig. II.13. Poland: provincial units (voivodships) as of January 1, 1999

z racjonalnych przesłanek powiązań przestrzennych i możliwości finansowych państwa i powstałych jednostek. Natomiast granice województw, którym nadano nazwy historyczne, nie zawsze pokrywają się z granicami regionów historycznych, od których otrzymały swoją nazwę. Na przykład województwo małopolskie nie obejmuje znacznych obszarów zachodniej Małopolski (należą do woj. śląskiego), Małopolski wschodniej (należą do woj. podkarpackiego), północnej Małopolski (należą do woj. świętokrzyskiego) i północno-wschodniej Małopolski (należy do woj. lubelskiego).

Ryc. II.14. Polska – podział administracyjny z 1975 i 1999 r.

Fig. II.14. Poland: provincial units (voivodships) in 1975 and 1999

W lipcu 2000 r. (Dz.U. 2000, nr 58, poz. 685 z późniejszymi zmianami) wprowadzono do polskiej statystyki podział kraju na jednostki terytorialne dostosowane do wymogów Unii Europejskiej i obowiązującej Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) stosowanej przez Eurostat. Wprowadzony

Ryc. II.15. Polska – podział administracyjny według powiatów z dnia 1 stycznia 1999 r.
Fig. II.15. Poland: districts (poviats) as of January 1, 1999

standard, nazwany Nomenklaturą Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS), jest pięciopoziomową hierarchiczną klasyfikacją stosowaną przy gromadzeniu informacji, prowadzeniu badań statystycznych oraz udostępnianiu ich wyników. NTS wzorowany na europejskiej nomenklaturze NUTS składa się z 5 poziomów. Poziom regionalny obejmuje poziom 1 (obszar całego państwa), poziom 2 (województwa) i poziom 3 (podregiony)¹¹. Poziom lokalny obejmuje poziomy 4 (powiaty) i 5 (gminy). Cztery poziomy (z wyjątkiem 3) pokrywają się z obowiązującym podziałem terytorialnym kraju, natomiast podział kraju na 44 podregiony, tworzone z powiatów, zawiera cytowane wyżej rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 lipca 2000 roku. Rozporządzeniem z dnia 14 marca 2002 r. (Dz.U. 2002, nr 34, poz. 311) wprowadzono 45 podregion: rybnicko-jastrzębski (ryc. II.16).

¹¹ Charakterystykę statystyczną NUTS 1, 2 i 3 dla 15 krajów Unii Europejskiej i Polski zawiera artykuł H. Dmochowskiej (2000).

Ryc. II. 16. Podział Polski na podregiony (NUTS 3) w dniu 19 kwietnia 2002 r.
Fig. II. 16. Poland: regional units (NUTS 3) as of April 19, 2002

Miarą częstości zmian administracyjnych i wynikających z tego trudności dla badacza jest liczba aktów prawnych, regulujących te sprawy. W okresie międzywojennym ukazały się w Dziennikach Ustaw 633 akty prawne (głównie rozporządzenia) dotyczące zmian granic gmin, miast, powiatów i województw, a w okresie od 22 lipca 1944 r. do 31 grudnia 2000 r. ukazało się 515 dokumentów dotyczących zmian granic. Akty te nie obejmują ustaw wprowadzających nowe podziały administracyjne kraju, ani dokumentów prawnych tworzących nowe gminy, miasta, powiaty czy województwa. Dlatego nie jest możliwe zaprezentowanie wszystkich zmian w podziale administracyjnym i ograniczamy się tylko do zmian w podziale na największe jednostki tego podziału.

III. ŹRÓDŁA STATYSTYKI LUDNOŚCI

Podstawowe informacje statystyczne o ludności pochodzą z dwu źródeł: spisów ludności oraz ewidencji bieżącej ludności. Ich uzupełnieniem, nabierającym coraz większego znaczenia są specjalne badania wykonywane metodą reprezentacyjną (np. mikrospisy), monografie i ankiety. W poniższym przeglądzie omówiono nie tylko źródła z XX wieku, ale sięgnięto również wstecz, do początków tworzenia się systemu statystyki ludności w naszym kraju.

1. Spisy ludności

Spisy ludności są podstawowym badaniem z zakresu statystyki demograficznej. Współczesne spisy spełniają cztery kryteria: powszechności (obejmuje wszystkich mieszkańców), jednoczesności (przeprowadzany jest na całym terytorium według stanu w ściśle określonym dniu), imienności (każda osoba spisywana jest z imienia i nazwiska) i bezpośredniości (odpowiedzi uzyskuje się bezpośrednio od osoby spisywanej bądź w wyjątkowych wypadkach od najbliższych domowników). Znany demograf polski Jerzy Z. Holzer (1989) podaje następującą definicję spisu: „Powszechny spis ludności jest to pełne badanie statystyczne ustalające stan liczebny i strukturę ludności według określonych cech, w określonym momencie, na określonym terytorium, w drodze indywidualnego uzyskania informacji o wszystkich jednostkach podlegających badaniu.”

Systematyczne okresowe spisy ludności zbliżone charakterem do spisów współczesnych zapoczątkowały Szwecja (1749 r.), USA (1790 r., dane spisowe zbierano przez 9 miesięcy; kolejne spisy odbywają się od tego czasu regularnie co 10 lat), Anglia i Francja (od 1801 r.) oraz Prusy (od 1810 r.). Spisy ludności są powszechnie stosowanym instrumentem zbierania danych. W krajach europejskich odbywają się one regularnie (Aneks III). Pierwszym spisem ludności w Polsce był spis ludności wszystkich miast w 1777 r. Za pierwszy powszechny spis ludności (sumaryczny) w Polsce uznaje się spis z 1789 roku, uchwalony przez Sejm Czteroletni w dniu 22 czerwca 1789 r. pod nazwą „Lustracja dymów i podanie ludności”

z inicjatywy posła ziemi braclawskiej, Fryderyka Józefa Moszyńskiego, wnuka Augusta II. Spisem objęto ludność wiejską i miejską, z podziałem na chrześcijan i żydów, z pominięciem szlachty i duchowieństwa. Każda z 4 tablic spisowych zawierała podział ludności według płci, zawodu i stanowiska społecznego z wyróżnieniem synów (w wieku do 15 i powyżej 15 lat) oraz córek (Fogelson, 1938a, s. 615). Spis nie był spisem imiennym, druki wypełniano odrębnie dla każdej posesji.

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego (1807–1815) przeprowadzono pierwsze powszechne (pełne) spisy ludności, według wzorów pruskich wykorzystujących doświadczenia metodyczne spisu francuskiego z 1801 r., tzn. zasadę ewidencji imiennej. Pierwszy z nich przeprowadzono w 1808 (trwał 18 miesięcy), drugi w 1810 r. (trwał 6 miesięcy, do marca 1810 r.). W 1808 r. Księstwo Warszawskie, obejmujące obszar 102 747 km², zamieszkiwało 2,6 mln osób, a w 1810 r. obszar Księstwa zwiększony do 155 430 km², zamieszkiwało 4,3 mln osób, w tym Polacy stanowili 79%, Żydzi 7%, Niemcy 6% i inne narodowości 8%. Do obliczenia wyników spisu z 1810 r. powołano pierwsze na ziemiach polskich Biuro Statystyczne.

Na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego przeprowadzono pierwszy powszechny spis ludności w 1840 r., kolejne odbywały się co 3 (do 1867 r.) lub 4 (do 1875 r.) lata, a od 1875 do 1910 r. co 5 lat. W Galicji pierwszy spis odbył się w 1857 r.

Spisy ludności na terenie ziem polskich w okresie zaborów przeprowadzano jednocześnie ze spisami państw zaborczych. Zamieszczony niżej wykaz przeprowadzonych wówczas spisów, od połowy XIX wieku do odzyskania niepodległości w 1918 r., zawiera również daty późniejszych spisów przeprowadzonych na terenie Wolnego Miasta Gdańska i spisów niemieckich, które objęły ziemie włączone do Polski w 1945 r. na mocy umów z Jałty i Poczdamu.

Tabela. III.1. Spisy ludności na terenie ziem polskich

Table III.1. Foreign censuses of population on the Polish territory

Rosja Russian	Niemcy German	Austria Austrian	Wolne Miasto Gdańsk F.F. Danzig
	1867	31 X 1857	
	1 XII 1871	31 XII 1869	
	1 XII 1875	31 XII 1880	
	1 XII co 5 lat	31 XII 1890	
9 II 1897 ¹	1 XII 1900	31 XII 1900	
	1 XII 1905		
	1 XII 1910	31 XII 1910	
	5 XII 1917		
	8 X 1919		1 XI 1923
17 XII 1926	16 VI 1925		31 VIII 1924
	16 VI 1933		18 VIII 1929
	17 V 1939		
	27 V 1942 ²		
	1 III 1943 ³		

¹ W starym stylu: 28 stycznia 1897 r. W Rosji dopiero z dniem 1 lutego 1918 r. wprowadzono kalendarz gregoriański w miejsce kalendarza juliańskiego (stary styl), który zachował się w liturgii prawosławnej.

² Na Wileńszczyźnie pod okupacją niemiecką.

³ Sumaryczny spis ludności na obszarze Generalnej Guberni.

W Królestwie Polskim i w całym państwie rosyjskim pierwszy powszechny spis ludności, jedyny na tym terenie do I wojny światowej, przeprowadzono 9 lutego 1897 r. (CSK, 1899–1905), ale faktycznie nie był on spisem jednodniowym. Wyniki spisu zostały opracowane przez Centralny Komitet Statystyczny w Sankt Peterburgu i tamże opublikowane w latach 1899–1905. Materiały spisu są niezbyt wiarygodne (Gieysztorowa, 1980, s. 189), a jego organizację i wyniki dla b. Królestwa Polskiego (127 321 km², 9 402,3 tys. ludności) przedstawił Stefan Szulc (1920). W następnych latach Warszawski Komitet Statystyczny obliczał liczbę ludności na podstawie tzw. ksiąg ludności, od 1905 do 1913 r. corocznie jednolicie dla całego kraju, według gmin, płci i wyznania.

W czasie I wojny światowej władze okupacyjne przeprowadziły na ziemiach polskich trzy spisy ludności. Na terenie tzw. Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego obejmującego południową część b. Królestwa Polskiego, okupowaną przez wojska austriacko-węgierskie i administrowaną przez cywilny zarząd austriacki, spis ludności przeprowadzono 15 października 1916 r.¹ W skład Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego o powierzchni 45 592 km² wchodziło 27 powiatów (Biłgoraj, Chełm, Dąbrowa (Górnicza), Hrubieszów, Iłża, Janów, Jędrzejów, Kielce, Końskie, Kozienice, Krasnystaw, Lubartów, Lublin, Miechów, Olkusz, Opatów, Opoczno, Pińczów, Piotrków, Puławy, Radom, Radomsko, Sandomierz, Stopnica, Tomaszów, Włoszczowa i Zamość), zamieszkałych podczas spisu przez 3 507 tys. ludności.

Natomiast niemieckie władze okupacyjne przeprowadziły w części tzw. *Ober-ostu* obejmującej obszar dawnej Litwy historycznej dwa spisy ludności: jeden 9 marca 1916 r., drugi w 1918 r. Oficjalnych szczegółowych wyników spisów nie opublikowano, a ogólne dane zostały wykorzystane przez delegację polską na konferencji pokojowej w Paryżu (Romer, 1920).

Na Górnym Śląsku władze niemieckie przeprowadziły spis ludności w dniu 8 października 1919 r. Został on przeprowadzony po upadku pierwszego powstania śląskiego, gdy na terenie całego Górnego Śląska przebywały niemieckie oddziały *Grenzschtzu* zastępowane od 1 października przez policję bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*).

Pierwszy spis przeprowadzony przez polskie władze objął tereny kresów północno-wschodnich (ZCZW, 1919). W połowie kwietnia 1919 r. Józef Piłsudski przeprowadził koncentrację wojsk i podjął ofensywę na opanowaną przez bolszewików Wileńszczyznę. Wilno zajęte 19 kwietnia 1919 r. Na zajętych obszarach powołano do życia Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich i urząd Generalnego Komisarza Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. Spis ludności przeprowadzony w dniu 19 grudnia 1919 r. objął cały obszar tzw. Ziem Wschodnich, tj. gubernię grodzieńską (z wyłączeniem powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego), całą dawną gubernię wileńską (z wyjątkiem skrawków powiatu trockiego) oraz znaczne części byłej guberni mińskiej w jej części położonej na zachód od Berezyny. Wyniki spisu zawiera praca Eugeniusza Romera (1920). Na obszarze tym o powierzchni 142 171 km² mieszkało 3846,6 tys. ludności, w tym 1218,8 tys. Polaków. Przyjęty w spisie podział administracyjny umożliwia bezpośrednie porównanie wyników z dawnym spisem rosyjskim z 1897 r.

¹ ÓUVP, 1918, tabl. III. Wyniki spisu podano również w GUS, 1921, tabl. 13.

Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej został przeprowadzony w roku 1921 według stanu o północy z dnia 30 września na 1 października. Termin nie został najlepiej wybrany, bowiem przypadł na okres masowej repatriacji ludności głównie z Rosji (po spisie 1921 r. napłynęło do Polski około 500 tys. repatriantów), nasilenia migracji wewnętrznych oraz nieustalonych ostatecznie granic państwa. Spisem nie została zatem objęta tzw. Litwa Środkowa licząca około 500 tys. mieszkańców, która w lutym 1922 r. została przyłączona do Polski, a rok później ustalono przebieg granicy polsko-litewskiej oraz Górny Śląsk, którego ostateczny podział, po plebiscycie (20 marca 1921 r.) i III powstaniu śląskim (3 maja–25 czerwca 1921 r.), rozstrzygnęła specjalna Komisja Ligi Narodów w dniu 12 października 1921 r., a przyznany obszar zamieszkiwany przez 996 tys. mieszkańców przeszedł pod administrację polską dopiero w sierpniu 1922 r.² O wyborze terminu spisu zdecydowały potrzeby odrodzonego państwa polskiego, a ustawa sejmowa z dnia 13 maja 1921 r. (Dz.U. 1921, nr 43, poz. 262) ustaliła nie tylko termin najbliższego, lecz również daty kolejnych spisów, przy czym następny miał się odbyć 30 grudnia 1930 r., a kolejne co 10 lat. Decyzją organizowania spisów powszechnych co 10 lat nawiązano do zalecenia pierwszego Międzynarodowego Kongresu Statystycznego, który odbył się w 1853 r. w Brukseli.

Zakres tematyczny spisu był bardzo obszerny i uwzględniał specyfikę demograficzną państwa przystępującego do integracji organizmu społecznego bez wiedzy o ludności i jej stanie posiadania. Pytania w arkuszu spisowym dotyczyły, poza podstawowymi cechami demograficznymi (płeć, data urodzenia, stan cywilny), także miejsca urodzenia, cech etnicznych (wyznanie, obywatelstwo, język ojczysty, narodowość), umiejętności czytania i poziomu wykształcenia, sieroctwa dzieci do 16 lat oraz ułomności fizycznych (głuchota, niemota, ślepotą, brak kończyn). Kolejne pytania dotyczyły zawodu głównego (źródła utrzymania) i pobocznego w chwili spisu i zawodu głównego w chwili wybuchu wojny 1914 r. Arkusz zawierał również pytania o posiadane zwierzęta gospodarskie, obszar gospodarstwa i strukturę użytkowania ziemi. Osobny formularz był poświęcony zamieszkiwanym budynkom. Wyniki ostateczne tego spisu zostały publikowane w serii *Statystyka Polski* w 29 tomach, z których ostatni ukazał się w 1932 r. Należy żałować, że z braku środków finansowych nie zostały opracowane wyniki spisu z punktu widzenia języka ojczystego. Niezwykle cennym osiągnięciem było opracowanie i wydanie *Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* w 15 tomach według województw, ukazujących się w latach 1923–1926. Skorowidz zawiera spis wszystkich miejscowości (miasta, osady miejskie, wsie, kolonie, przysiółki) z podaniem charakteru miejscowości, liczby budynków mieszkalnych i niemieszkalnych, liczby ludności według płci, wyznania i narodowości. Jako miasta w skorowidzu występują wszystkie miejscowości, które w chwili oddawania tomu do druku rządziły się tymczasową ustawą o samorządzie miejskim, ogłoszoną dekretem z dnia 4 lutego 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 13, poz. 140). Dane statystyczne według *Skorowidza miejscowości ...* nieco się różnią

² Spis ludności na obszarach nie objętych spisem z 1921 r. miał się odbyć 31 grudnia 1925 r. (Dz.U. 1923, nr 90, poz. 707; Dz.U. 1924, nr 2, poz. 8; Dz.U. 1925, nr 85, poz. 584), ale dwa dni wcześniej – 29 grudnia – został odwołany (Dz.U. 1925, nr 133, poz. 951).

od ostatecznych wyników spisu. Przeglądowi tematyki i organizacji spisów powszechnych w Polsce Główny Urząd Statystyczny poświęcił osobną publikację (GUS, 1981b), z której skorzystano w niniejszym opracowaniu. Dokładność spisu budziła wątpliwości statystyków już po jego przeprowadzeniu i wynikała zarówno z niedociągnięć organizacyjnych jak i z powszechnej nieufności, szczególnie na ziemiach wschodnich (mimo zapewniania, że spis nie ma celów fiskalnych), ale również np. z niewiedzy drobnych rolników co do ilości posiadanej ziemi.

Drugi powszechny spis ludności Polski przeprowadzono według stanu o północy z 8 na 9 grudnia 1931 r. na podstawie ustawy z dnia 14 października 1931 r., która poza ustaleniem daty najbliższego spisu określiła, że kolejne spisy będą przeprowadzane co 10 lat, w terminach ustalanych każdorazowo przez Radę Ministrów (RM). Zakres spisu i organizację określiło rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. (Dz.U. 1931, nr 80, poz. 629). W stosunku do tematyki poprzedniego spisu pominięto pytanie o narodowość i zrezygnowano ze spisu gospodarstw rolnych pozostawiając pytanie o ogólną powierzchnię gruntów i użytków rolnych natomiast pytanie o poziom wykształcenia (wyniki nie zostały opracowane) uzupełniono pytaniem o umiejętność czytania i pisanie. Wyniki ostateczne opublikowano w serii *Statystyka Polski* w 39 tomach w latach 1936–1939 w podziale administracyjnym według stanu w dniu 1 stycznia 1933 r. (dla województw centralnych i wschodnich) bądź w dniu 1 sierpnia 1934 r. (dla województw zachodnich i południowych). Podobnie jak przy poprzednim spisie, przygotowywano do druku skorowidz miejscowości, ale ukazał się jedynie zeszyt dotyczący województwa wileńskiego. Publikację pozostałych przerwał wybuch II wojny światowej, wydano jedynie skorowidz gmin z podaniem liczby budynków mieszkalnych i liczby ludności według płci. Wiarygodność spisów z 1921 i 1931 r. w odniesieniu do statystyki narodowościowej na terenach wschodnich była kwestionowana przez polskich statystyków i historyków już przed wojną (Krzywicki, 1922; Nadobnik, 1922; Krysiński, 1932, 1937), a także po wojnie (Szturm de Sztrem, 1946; Landau i Tomaszewski, 1971; Żarnowski, 1973; Michowicz, 1982).

Przygotowania do kolejnego powszechnego spisu ludności, który miał się odbyć w 1941 r. przerwał wybuch II wojny światowej. W okresie II wojny światowej Niemcy przeprowadzili (1 marca 1943 r.) na okupowanym terytorium Polski sumaryczny spis ludności w tzw. Generalnej Guberni (GG, 1943). Objął on zaledwie 14 712 tys. osób.

Druga wojna światowa spowodowała tak wielkie zmiany ludnościowe, że oszacowania stanu zaludnienia kraju w nowych granicach państwowych wahały się w od 18 do 25 mln. Ustalenie stanu ludności, jej rozmieszczenia i podstawowych cech było niezbędne do przygotowania planów odbudowy, akcji osadniczo-przesiedleńczej i aprowizacji ludności. Główny Urząd Statystyczny czynił przygotowania do przeprowadzenia spisu w czerwcu 1945 r., ale panujące wówczas trudności uniemożliwiły realizację zamierzenia. Decyzja w sprawie przeprowadzenia powszechnego sumarycznego spisu ludności cywilnej zapadła na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 10 stycznia 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 4, poz. 36). Spis przeprowadzony na obecnym obszarze państwa według stanu o północy z 13 na 14 lutego 1946 r. był spisem sumarycznym (nie imiennym),

ograniczonym tematycznie do niezbędnego minimum. Pozwolił na ustalenie stanu i struktury ludności według trzech grup wieku (poniżej 18 lat, 18–59 lat, 60 lat i więcej) i płci oraz narodowości z podziałem na cztery grupy: 1) Polaków wraz z osobami zweryfikowanymi bądź zrehabilitowanymi do dnia spisu, 2) osób, co do których toczyło się postępowanie rehabilitacyjne lub weryfikacyjne, 3) Niemców oraz 4) innych narodowości. W spisie tym, po raz drugi (poprzednio w 1921 r.) i ostatni w XX w., pojawiło się pytanie o narodowość. Z uwagi na aktywną działalność ukraińskich ugrupowań terrorystycznych w pow. leskim (woj. rzeszowskie) spisu nie przeprowadzono w gminach: Cisna, Stuposiany, Tarnawa Niżna, Wołkowyja i Zatwarnica oraz w 14 gromadach gmin Baligród i Łukowe. Wstępne wyniki spisu podano w prasie dnia 26 marca 1946 r. a w podziale według płci i trzech podstawowych grup wieku, województw (z podaniem liczby Polaków, Niemców i innych), powiatów, miast i gmin wiejskich ukazały się rok później (GUS, 1947a). Zapowiedziana publikacja zawierająca dane o ludności w podziale według narodowości nie ukazała się nigdy.

Przy okazji spisu sumarycznego przeprowadzono jednocześnie imienny spis ludności oraz nieruchomości i lokali na terenie m.st. Warszawy oraz spis mieszkań w Poznaniu, których wyniki zostały opracowane przez zarządy tych miast.

Wyniki spisu sumarycznego zaspokoily pierwsze zapotrzebowanie administracji na najważniejsze dane o ludności. Z biegiem miesięcy dane te ulegały coraz większej dezaktualizacji w następstwie intensywnych procesów migracyjnych, na które składały się repatriacja Polaków z zagranicy, wysiedlenia Niemców, przesiedlenia Ukraińców, Białorusinów i Litwinów oraz osiedlanie się Polaków na przyłączonych ziemiach zachodnich i północnych (tzw. ziemie odzyskane). Masowa repatriacja, wysiedlenia i przesiedlenia trwały przez pierwsze dwa powojenne lata, natomiast proces zasiedlania ziem odzyskanych w zasadzie zakończył się w 1949 r. (Kosiński, 1967b).

Trzeci z kolei, a pierwszy po II wojnie światowej, spis powszechny przeprowadzono według stanu o północy z 2 na 3 grudnia 1950 r. na podstawie rozporządzenia RM z dnia 26 lipca 1950 r. (Dz.U. 1950, nr 32, poz. 293). Jego zakres tematyczny był bardzo szeroki i wynikał z konieczności poznania aktualnego i faktycznego stanu liczby ludności, jej struktury i rozmieszczenia oraz procesów, które je ukształtowały. Spis obejmował cztery bloki tematyczne: spis ludności (z uwzględnieniem zawodów), spis zamieszkałych mieszkań, spis zamieszkałych nieruchomości (budynków) i spis gospodarstw rolnych.

Spis ludności obejmował ludność faktycznie zamieszkałą (w tym czasowo nieobecna oraz przybyłą na czas określony) i poza standardowymi pytaniami o płeć, wiek, miejsce pracy, grupę społeczno-zawodową, postawiono pytania o: miejsce stałego zamieszkania w sierpniu 1939 r. przed wybuchem II wojny światowej (miejscowość, powiat, nazwa państwa lub ZSRR – o ile osoba mieszkała na terenach włączonych po wojnie do ZSRR), fakt uczęszczania do szkoły oraz umiejętność czytania i pisanie. „Poważna część wyników nie została w ogóle opublikowana, była wykorzystywana przez wąski krąg odbiorców i przechowywana jest w archiwum GUS w postaci tabulogramów” (GUS, 1981b, s. 47).

Kolejny spis powszechny odbył się w grudniu 1960 r. według stanu o północy z 5 na 6 grudnia na podstawie rozporządzenia RM z dnia 4 października

1960 r. (Dz.U. 1960, nr 45, poz. 271). Zakres tematyczny spisu ludności nawiązywał do spisu z 1950 r., ale tym razem pytano o poprzednie miejsce zamieszkania sprzed 10 lat, tj. 31 grudnia 1950 r., co pozwalało na ustalenie efektu procesów migracyjnych w ubiegłym dziesięcioleciu. Pominięto jednak pytanie o miejsce urodzenia, nie chcąc widocznie wiedzieć o skali powojennych przemieszczeń ludności i problemach adaptacji społecznej. Natomiast pytanie o fakt uczęszczania do szkoły oraz umiejętność czytania i pisania zastąpiono pytaniem o poziom wykształcenia (12 określeń). Pełne wyniki spisu opublikowano w 143 tomach otwartych i w 470 zeszytach przeznaczonych do użytku służbowego w 4–5 lat po spisie.

Piąty, a trzeci powojenny, spis powszechny przeprowadzono według stanu o północy z 7 na 8 grudnia 1970 r. Jego zakres tematyczny był znacznie obszerniejszy niż w dotychczasowych spisach. Nowymi tematami dotyczącymi ludności były: miejsce urodzenia i czas zamieszkiwania w danej miejscowości (dla przybyłych w latach 1961–1970 miejsce poprzedniego zamieszkiwania), kierunek wykształcenia oraz zespół pytań pozwalających określić dzietność kobiet (badanie reprezentacyjne). „Ogółem wyniki spisu opublikowano w 124 tomach publikacji otwartych oraz w 1316 zeszytach wojewódzkich i powiatowych przeznaczonych do użytku służbowego” (GUS, 1981b, s. 79).

Szósty spis powszechny odbył się w dniach od 7 do 13 grudnia 1978 r. według stanu o północy z 6 na 7 grudnia na podstawie rozporządzenia RM z dnia 17 kwietnia 1978 r. (Dz.U. 1978, nr 10, poz. 40). Przeniesienie daty spisu z lat kończących się na 0 (kończących dekadę) i organizowanie go dwa lata wcześniej uzasadniono potrzebą wykorzystania jego wyników do opracowania 5-letniego planu społeczno-gospodarczego rozwoju kraju na lata 1981–1985. Wymagało to skrócenia czasu opracowania wyników spisu do 1,5 roku. Dodatkowym argumentem przemawiającym za przyspieszeniem daty spisu było wprowadzenie w czerwcu 1975 r. nowego podziału kraju na województwa (49 zamiast 17 i pięciu miast na prawach województw) i brak, poza szacunkami, bardziej szczegółowych danych o strukturze demograficznej i społeczno-zawodowej ludności w nowym podziale administracyjnym.

Nowym tematem podjętym w spisie ludności było inwalidztwo (prawne i biologiczne), przyczyny nieaktywności zawodowej osób w wieku produkcyjnym oraz główne źródło utrzymania gospodarstwa domowego. Natomiast w badaniu reprezentacyjnym (10-procentowa próba mieszkań) zbadano migracje (i zamierzenia migracyjne) ludności oraz dojazdy do pracy i szkół.

Siódmy, ostatni spis powszechny w XX wieku został przeprowadzony według stanu z dnia 6 grudnia 1988 r. – a więc również na dwa lata przed rokiem „zerowym” – na podstawie ustawy z dnia 16 lipca 1987 r. o Narodowym Spisie Powszechnym 1988 (NSP) (Dz.U. 1987, nr 22, poz. 129). Określenie „narodowy” funkcjonuje w nazwie wszystkich powojennych polskich spisów powszechnych z wyjątkiem spisu z 1960 r. Wydaje się, że więcej w tym terminie tradycji niż poprawności polityczno-społecznej. „W części tematycznej dotyczącej ludności NSP-1988 wzoruje się na 1978 r., z tym że uwzględniono ponadto pytanie o spokrewnienie gospodarstw domowych wspólnie zamieszkujących, datę zawarcia małżeństwa w przypadku małżeństw zawartych w urzędach stanu cywilnego (ma to znaczenie dla porównywalności ze sprawozdawczością) i o źródło dochodów gospodarstwa

domowego. Ponadto migracje będą badane w całej populacji (w 1978 r. – badanie reprezentacyjne) i będzie prowadzone reprezentacyjne badanie dzietności kobiet” (Zalewski, 1988). Formułując pytania o źródła utrzymania zwrócono szczególną uwagę na rozpoznanie rosnącej liczby osób posiadających niezarobkowe źródła utrzymania (emerytury, renty, zasiłki itp.). Ponadto ustalając stan cywilny pytano o stan faktyczny, który może się różnić od formalnego.

Oczekiwano, że kolejny spis odbędzie się pod koniec lat 1990., jednak sejm dopiero 2 grudnia 1999 r. przyjął ustawę o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2001 r. (Dz.U. 2000, nr 1, poz. 1), wyznaczając przeprowadzenie spisu w okresie od 22 maja do 9 czerwca 2001 r. według stanu w dniu 21 maja o godz. 24⁰⁰. Po dziewięciu miesiącach, gdy postsolidarnościowy rząd zdał sobie sprawę z narastających kłopotów budżetu państwa i braku środków na organizację spisu, przeprowadzono w dniu 9 września 2000 r. nowelizację ustawy (Dz.U. 2000, nr 93, poz. 1026) przesuwając przeprowadzenie spisu na okres od 21 maja do 8 czerwca 2002 r. według stanu w dniu 20 maja o godz. 24⁰⁰.

Po raz pierwszy w historii polskich spisów powszechnych przesunięto termin spisu. Zakres tematyczny spisu określiła cytowana wyżej ustawa z dnia 2 grudnia 1999 r. Po raz pierwszy od spisu z 1921 r. wprowadzono do formularza pytanie o narodowość oraz język ojczysty (ostatnio badano w spisie z 1931 r.), a dokładniej o język, w jakim najczęściej rozmawia się w domu, jednak wyniki tego badania zostały udostępnione tylko w przekroju wojewódzkim. Dodatkowym badaniem zostały objęte migracje długookresowe, trwające co najmniej 12 miesięcy, w latach 1989–2001.

2. Spisy kadrowe

Szczególnym rodzajem masowego badania statystycznego typu spisowego były, przeprowadzane co kilka lat, spisy kadrowe. Podejmowano je na podstawie decyzji Prezydium Rządu i dostarczały bliższych informacji o zatrudnionych w gospodarce społecznej. Główny Urząd Statystyczny przeprowadził takie badania w latach 1956, 1958, 1964, 1968, 1973, 1977 i 1983 (dla roku 1956 – według stanu w dniu 30 czerwca, dla lat 1964 i 1968 – według stanu w dniu 31 stycznia, dla lat 1958, 1973, 1977 i 1983 – według stanu w dniu 31 października). Obejmowały one wyłącznie pracowników pełnozatrudnionych w gospodarce społecznej. Zakres tematyczny każdego spisu był poszerzany w stosunku do poprzedniego ze względu na wzrastające zapotrzebowanie na ujęte w nim informacje. Arkusze spisowe wypełniane w biurach kadr zakładów pracy obejmowały dane osobowe pracownika (imię i nazwisko, płeć, charakter zatrudnienia, rok urodzenia, miejsce zamieszkania, z którego pracownik dojeżdża lub dochodzi do pracy, miejsce faktycznego zatrudnienia), formę zatrudnienia, poziom wykształcenia, zawód wyuczony i wykonywany (wg klasyfikacji zawodów-specjalności), stanowisko, wykształcenie wymagane na stanowisku zajmowanym przez pracownika umysłowego, kontynuację nauki (z podziałem na rodzaje szkoły), staż pracy i stopień kwalifikacji. Spisy były wykorzystywane do planowania kierunków szkolenia zawodowego, planowego

rozmisszczenia kadr kwalifikowanych w poszczególnych działach, gałęziach i branżach gospodarki narodowej, badania dojazdów do pracy i – najogólniej mówiąc – do sporządzania statystycznych i planistycznych bilansów siły roboczej (Peuker, 1966, 1974; Lintzel, 1977, 1984).

3. Ewidencja ludności

Drugim źródłem informacji o stanie i strukturze ludności jest ewidencja bieżąca ludności, początkowo prowadzona tylko w zakresie ruchu naturalnego (rejestracja urodzeń, zgonów i małżeństw), a od połowy XX w. również w zakresie ruchu wędrownego ludności.

Wkład Sejmu Czteroletniego w organizację nowoczesnej statystyki demograficznej polega również na wprowadzeniu instytucji corocznej ewidencji ruchu naturalnego ludności. „Poczynając od dnia 1 stycznia 1790 roku władze kościelne (parafie) wszystkich obrządków (oraz dziedzice, posesorowie i magistraty dla Tatarów, Karaimów, Żydów i innych religii) miały obowiązek nadsyłać Komisjom Skarbowym corocznie dane o ślubach, urodzeniach i zgonach” (Konferowicz, 1966). Tadeusz Korzon (1882), historyk okresu stanisławowskiego, nie wątpił, „że do tego by przyszło, że w ciągu lat kilku Polska posiadałaby rzetelne cyfry ludności, gdyby urzędzenia sejmku czteroletniego dłużej przetrwały”. Jemu też zawdzięczamy, że na podstawie tablic Moszyńskiego z 1790 r. i oszacowania pominiętych kategorii ludności określił liczbę mieszkańców Polski w 1791 r. na 8790 tys. osób.

W XIX wieku funkcje ewidencyjne pełniła tzw. księga ludności, wprowadzona zgodnie z Kodeksem Napoleona w Księstwie Warszawskim dekretem z dnia 18 stycznia 1810 r. Prowadzona w każdej gminie księga ludności (stałej) zawierała imienną informację o każdym mieszkańcu, jego wieku, miejscu urodzenia, miejscu poprzedniego zamieszkania, zajęciu (profesji) i wyznaniu. Co kwartał księgi były aktualizowane nadsyłanymi przez urzędników stanu cywilnego – funkcje te sprawowali wówczas księża – imiennymi informacjami o urodzeniach, zgonach i zawartych małżeństwach. Do dostarczania takiej ewidencji gminie zostały zobowiązane również inne wyznania. Według podobnego wzoru wprowadzono, instrukcją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 23 listopada 1861 r., tzw. księgę ludności niestałej, początkowo tylko w wielkich miastach. W wielu miejscowościach księgi ludności niestałej nie były w ogóle prowadzone i ograniczano się tylko do tzw. kontroli paszportów (zezwoleń na wyjazd z miejsca stałego zamieszkania). Dla okresu od 1819 do 1890 r. obliczano corocznie (z wyjątkiem 1864 r.) liczbę ludności na podstawie ksiąg ludności stałej. Od 1890 r. obliczano według ksiąg również ludność faktyczną. Znana jest tylko liczba ludności kraju, bowiem do chwili powołania w 1887 r., uchwałą cara Aleksandra II, Warszawskiego Komitetu Statystycznego (przy Urzędzie General-Gubernatora Warszawskiego), podlegającego istniejącemu od 1858 r. rosyjskiemu Centralnemu Komitetowi Statystycznemu, nie było w Królestwie Polskim instytucji zajmującej się systematycznym zbieraniem, opracowywaniem i publikowaniem danych statystycznych z obszaru całego Królestwa (Szulc, 1920; Berger, 1993). Dla zaboru pruskiego takim

centralnym organem statystycznym był Urząd Statystyczny Rzeszy Niemieckiej utworzony w Berlinie w 1872 r. W tym samym roku, w zaborze austriackim cieszącym się od 1868 r. szeroką autonomią, powstało Biuro Statystyczne we Lwowie, rok później Biuro Statystyczne przy Wydziale Krajowym, a od 1884 r. działało także Biuro Statystyczne w Krakowie (Adamczewski, 1998).

Pierwszym urzędowym polskim organem statystycznym, i jednym z pierwszych w Europie, zajmującym się zbieraniem i analizowaniem materiałów statystycznych było powołane w 1810 r. Biuro Statystyczne przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego. W Królestwie Polskim takim organem był Wydział Statystyczny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, zlikwidowany w 1868 r.

Główny Urząd Statystyczny (GUS) został utworzony 4 miesiące przed formalnym proklamowaniem niepodległości Polski, reskryptem Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z dnia 13 lipca 1918 r., jako samodzielny urząd podlegający bezpośrednio Radzie Ministrów. Akt ten potwierdziła ustawa z dnia 21 października 1919 r. o organizacji statystyki państwowej (Dz.U. 1919, nr 85, poz. 464), ustalając statut i zadania urzędu. W pierwszym okresie działalności GUS głównym zadaniem było zorganizowanie statystyki państwowej na obszarze odradzającego się państwa oraz poszukiwanie i przejęcie archiwalnych materiałów statystycznych po urzędach statystycznych działających w poszczególnych zaborach i wojennych władzach okupacyjnych. W okresie międzywojennym GUS rozwijał szeroką działalność zbierania, opracowywania i publikacji danych (Buzek, 1930; GUS, 1993).

Po II wojnie światowej dekretem z 31 lipca 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 41, poz. 239) powołano organizację statystyki państwowej z jej naczelnym organem Głównym Urzędem Statystycznym; dekret ten znowelizowano w 1947 r. uchylając równocześnie ustawę z 1919 r. Dopiero w 1962 r. weszła w życie nowa ustawa o organizacji statystyki państwowej powołująca regionalne urzędy statystyczne (wojewódzkie, miejskie i powiatowe). Kolejne ustawy o statystyce państwowej – to ustawa z dnia 26 lutego 1982 r. (znowelizowana ustawą z dnia 24 maja 1989 r.) oraz ustawa o statystyce publicznej z dnia 29 czerwca 1995 r. (Dz.U. 1995, nr 88, poz. 439 z późniejszymi zmianami). Ważnym wydarzeniem godnym odnotowania było uruchomienie w czerwcu 1997 r. strony internetowej w wersji polskiej z dostępem do podstawowych informacji statystycznych, a kilka miesięcy później (w grudniu) – w wersji angielskiej.

Według obecnie obowiązującej ustawy ewidencja ludności polega na rejestracji danych o miejscu pobytu osób, o urodzeniach, zmianach stanu cywilnego, obywatelstwa, imion i nazwisk oraz zgonach. Aby przegląd systemu ewidencji w Polsce był bardziej przejrzysty, omówiono oddzielnie ewidencję ruchu naturalnego (urodzenia, małżeństwa, zgony) i oddzielnie ewidencję ruchu wędrownego (zmiany miejsca pobytu). Jest to tym bardziej zasadne, że pierwsza z nich ma dłuższą historię, a przez kilka dziesięcioleci ewidencje te egzystowały oddzielnie.

Ewidencja ruchu naturalnego

Po odzyskaniu niepodległości statystykę ruchu naturalnego ludności najwcześniej, w 1920 r., zorganizowano w woj. poznańskim i pomorskim, w rok później na Śląsku Cieszyńskim, w 1923 r. na Górnym Śląsku i w 1926 r. w województwach południowych. Dopiero rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 1 lutego 1927 r.

(Dz.U. 1927, nr 10, poz. 76) o statystyce ruchu naturalnego ludności nałożyło na urzędy stanu cywilnego woj. centralnych i wschodnich obowiązek sporządzania sprawozdań statystycznych, zaprowadzając w ten sposób na całym obszarze Polski jednolitą statystykę ruchu naturalnego ludności. Osoby prowadzące akta stanu cywilnego względnie księgi metrykalne zostały zobowiązane do przesyłania co kwartał sprawozdań indywidualnych do władz powiatowych, te zaś do GUS. Formularze sprawozdań indywidualnych i powiatowych określiło rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 12 maja 1927 r. o statystyce ruchu naturalnego ludności (Dz.U. 1927, nr 50, poz. 450). Na jakość systemu sprawozdawczości miała wpływ niejednolita sytuacja prawna.

W Polsce międzywojennej prawo cywilne nie było ujednoczone i na terenie byłych zaborów obowiązywały dawne przepisy prawa rosyjskiego, austriackiego i pruskiego. Świeckie urzędy stanu cywilnego działały wyłącznie na terenach b. zaboru pruskiego. „Na terenie b. zaboru austriackiego prawo cywilne przewidywało w zasadzie rejestrację małżeństw, urodzeń i zgonów w parafiach wyznaniowych, a nieliczne istniejące urzędy stanu cywilnego przeznaczone były dla osób bezwyznaniowych i dla określonych wyznań. W b. zaborze rosyjskim cała rejestracja małżeństw, urodzeń i zgonów odbywała się w parafiach wyznaniowych, gdzie duchowny spełniał również funkcje urzędnika stanu cywilnego. Skutkiem takiego stanu rzeczy małżeństwa religijne, nie zawarte w kościele jednego z uznanych wyznań, nie były małżeństwami w świetle obowiązującego prawa. Pociągało to za sobą dalsze konsekwencje w przypadku urodzenia się (w takim małżeństwie) dzieci: były one w przepisach prawnych i w statystyce uznawane za dzieci pozamałżeńskie. Taka niejednolita sytuacja prawna, powodująca, iż wyznawcy religii nie uznanych przez państwo nie mogli zgodnie z przepisami rejestrować niektórych faktów, była przyczyną niekompletności sprawozdań, a czasem nawet deformacji danych” (Bogacka, 1972a, s. 19).

Rejestracja nie była jednak w pełni rzetelna również z uwagi na nieprecyzyjne przestrzeganie definicji urodzeń martwych, głównie w b. zaborze austriackim, jak i miejscowe zwyczaje chowania martwo urodzonych z pominięciem jakiegokolwiek rejestracji. Przeprowadzona w GUS kontrola rejestracji urodzeń zgłoszonych w 1934 r. wykazała spóźnione zgłaszanie urodzeń, a także fałszywe podawanie dat zgonu przy zgłaszaniu urodzeń. Zaobserwowana wzmożona rejestracja urodzeń wiązała się z koniecznością posiadania aktu urodzenia przy zapisywaniu dzieci do szkoły oraz koniecznością uzyskania przez osobę dorosłą dokumentu stwierdzającego tożsamość na podstawie aktu urodzenia, bowiem „poprzednio osoby nie posiadające metryki urodzenia często uzyskiwały dokumenty niezbędne do stwierdzenia tożsamości przez sporządzenie tzw. „aktu znania” (Szulc, 1936, s. 134). Rosnące tendencje emigracyjne, nie tylko wśród Żydów, przyspieszyły porządkowanie rejestrów ludności. „Spóźniona” rejestracja urodzeń występowała wśród ludności wszystkich wyznań. W zjawisku tym występowały ogromne różnice pomiędzy grupami województw. O ile w województwach zachodnich spóźnienia te właściwie nie występowały, i prawie nie występowały w woj. południowych, o tyle w woj. wschodnich, a szczególnie centralnych, miała miejsce stosunkowo duża liczba rejestracji dotyczących lat 1909 i wcześniejszych. Dlatego przestrzenny rozkład ruchu naturalnego jest wiarygodny tylko na podstawie zweryfikowanych danych dla okresu 1931–1932, zaczerpniętych z cytowanej pracy Stefana Szulca.

Do wznowienia statystyki ruchu naturalnego ludności GUS przystąpił właściwie już w 1946 r. (Bogacka, 1974), ale podstawą prawną reaktywowania po wojnie sprawozdawczości z ruchu naturalnego było rozporządzenie Prezesa RM z dnia 28 października 1947 r. o statystyce ruchu naturalnego (Dz.U. 1947, nr 68, poz. 422). W latach 1946–1947 zbierano sumaryczne i często niepełne dane o ruchu naturalnym z okresu wojennego i tuż powojennego. Imienną rejestrację wprowadzono z dniem 1 stycznia 1948 r., ale dopiero od 1950 r. jest ona kompletna i wiarygodna. Poprawa wiarygodności statystyki umieralności według przyczyn nastąpiła po wprowadzeniu ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (z późniejszymi zmianami obowiązująca do dzisiaj), która zastąpiła ustawę z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyn zgonu (Dz.U. 1932, nr 35, poz. 359).

Od początku 1974 r. statystyka ruchu naturalnego jest opracowywana na podstawie dokumentów podstawowych – bez korzystania z wtórnie tworzonych formularzy sprawozdawczych – zakładanych w urzędach stanu cywilnego. I tak informacje o małżeństwie gromadzone są na formularzu statystycznym „Karta statystyczna zawarcia małżeństwa” (DN-1), o separacji „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego: 1. orzeczenia separacji; 2. zniesienia separacji” (D-S1), o rozwodzie „Karta statystyczna dotycząca prawomocnego orzeczenia rozwodu” (D-R1). Natomiast źródłem danych o urodzeniu jest, wykorzystywany wtórnie przez statystykę publiczną, dokument podstawowy Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej „Zgłoszenie urodzenia noworodka” (Mz/K-10), a dla danych o zgonie – wykorzystywany wtórnie przez statystykę publiczną dokument podstawowy dla akt stanu cywilnego „Karta statystyczna dla Karty Zgonu” (Pu-M67).

Statystyki dotyczące ruchu naturalnego są publikowane przez GUS w Rocznikach Demograficznych, ukazujących się od 1968 r., według wielu cech w podziale na miasto i wieś, natomiast w układzie według województw podawane są jedynie wartości bezwzględne i proste wskaźniki urodzeń, zgonów, zgonów niemowląt i zawartych małżeństw. Dość regularnie ukazują się osobne opracowania poświęcone trwaniu życia i umieralności, znacznie rzadziej publikacje zwarte poświęcone innym zagadnieniom ruchu naturalnego.

Ewidencja migracji wewnętrznych

Podstawą ewidencji wewnętrznego ruchu wędrownego ludności jest istnienie prawnego obowiązku meldunkowego, na którym opiera się cała organizacja sprawozdawczości i jej statystyczne opracowanie.

W niepodległej Polsce podstawą prawną ewidencji ludności było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. 1928, nr 32, poz. 309) oraz późniejsze akty wykonawcze z lat 1928–1934. Gminy miejskie i wiejskie zostały zobowiązane do prowadzenia na swoim terenie ewidencji i kontroli ruchu ludności pod nadzorem władz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Według ustawy „kto przebywa w jakiegokolwiek miejscowości dłużej niż 24 godziny winien być zameldowany w gminie przed upływem następnych 24 godzin” (art. 7). Obowiązek zameldowania ciążył na właścicielu lub dzierżawcy domu, w którym podlegający zameldowaniu przebywał. Na żądanie mieszkańca gmina była zobowiązana, po sprawdzeniu jego tożsamości, wystawić dowód osobi-

sty, za który pobierała 60 groszy jako zwrot kosztów druku. Ustalono wzory dokumentów meldunkowych i sposób prowadzenia rejestru mieszkańców (Dz.U. 1934, nr 54, poz. 489), a policja sprawowała nadzór nad przestrzeganiem obowiązków meldunkowych przez obywateli.

Zasady meldunkowe wprowadzone w okresie międzywojennym obowiązywały do końca 1961 r. i zostały uchylone przez nową ustawę z dnia 14 lipca 1961 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. 1961, nr 33, poz. 164) i rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 listopada 1961 r. w sprawie wykonywania obowiązku meldunkowego (Dz.U. 1961, nr 56, poz. 313). Ustawa wprowadziła również „szczególne przepisy meldunkowe w miejscowościach, w których zachodzi konieczność ograniczenia pobytu lub zamieszkania ze względu na porządek publiczny lub żywotne interesy gospodarcze danej miejscowości” (art. 21).

Wcześniej, ustawą z dnia 26 października 1951 r. wprowadzono dowody osobiste (Dz.U. 1951, nr 55, poz. 382), które stały się nie tylko dowodem tożsamości ale i dokumentem stwierdzającym miejsce zamieszkania (zameldowania). Swoboda wyboru miejsca zamieszkania podlegała jednak ograniczeniom administracyjnym, gdyż Rada Ministrów (na wniosek Wojewódzkiej Rady Narodowej) mogła wprowadzić ograniczenia meldunkowe w niektórych miejscowościach (Latuch M., 1980, s. 32). W rzeczywistości chodziło o ograniczenie napływu ludności do miast z atrakcyjnymi miejscami pracy w silnie inwestowanym przemyśle, ale z niewielkimi inwestycjami w budownictwo mieszkaniowe, dalece nie zaspokajające nawet potrzeb rozwoju przemysłowego. Te szczególne przepisy meldunkowe po raz pierwszy wprowadzono w 1954 r. w Warszawie (Rozp. RM z dn. 27 III 1954 r.; Dz.U. 1954, nr 22, poz. 79) i rok później w Nowej Hucie. Rozporządzenie Rady Ministrów utrudniało zameldowanie się na pobyt stały w Warszawie z wyjątkiem „przeniesień służbowych”, z czego korzystały głównie urzędy centralne oraz resorty wojskowe i milicyjne. W sumie ograniczenia objęły co najmniej 46 miast (tab. III.2).

Od stycznia 1975 r. złagodzono ograniczenia meldunkowe zezwalające na pobyt stały w m.st. Warszawie osobom „1) potrzebnym dla gospodarki narodowej i rozwoju miasta – pracownikom warszawskich zakładów pracy otrzymującym przydziały mieszkań, ... 2) powracającym do Warszawy, ... jeżeli uzyskały one przyrzeczenie przywrócenia zameldowania ..., 3) przenoszonym do pracy przez właściwego ministra (kierownika urzędu centralnego), jeżeli ich zatrudnienie jest niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania warszawskich zakładów pracy ...” (Dz.U. 1975, nr 1, poz. 4). Bez zameldowania nie przyjmowano kandydatów do spółdzielni mieszkaniowych. W stosunku do największych miast ograniczenia meldunkowe uchylono dopiero w 1984 r. czyli po 30 latach.

Nowa ustawa o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz.U. 1961, nr 33, poz. 164) weszła w życie od początku 1962 r. i nakładała obowiązek rejestracji przebywania w jakiegokolwiek miejscowości dłużej niż 3 dni przed upływem czwartej doby, natomiast osoby przybywające do hoteli miały dopełnić tego obowiązku w ciągu 24 godzin. „W przypadku zmiany miejsca pobytu stałego, opuszczenia miejsca pobytu czasowego oraz zgonu powstawał obowiązek wymeldowania”, który w 1963 r. w odniesieniu do „wymeldowania z pobytu stałego przeniesiono na organ ewidencji właściwy ze względu na następne miejsce zamieszkania, ... na obywatelu ciążył jedynie obowiązek zameldowania się w nowym miejscu pobytu

(czasowego lub stałego)” (Latuch M., 1980, s. 31–32). Na rodzicach ciążył obowiązek zameldowania nowo narodzonego dziecka w ciągu 2 tygodni, a wymeldowania osoby zmarłej dokonywano na podstawie dokumentu osoby zmarłej najpóźniej w ciągu 3 dni od daty zgonu. Niejednoznaczność ustawy z 1961 r. rodziła w powszechnym odczuciu przekonanie, że zameldowanie wiąże się z uprawnieniami wynikającymi z prawa lokalowego. Powodowało to niedopełnianie i obchodzenie przepisów meldunkowych, co prowadziło do błędnych ocen stanu rozmieszczenia ludności. Brak zaufania do władzy w zakresie gospodarki lokalowej zrodził się tuż po wojnie w wyniku wprowadzenia publicznej gospodarki lokalami mieszkalnymi.³

Tabela III.2. Ograniczenia meldunkowe w miastach, 1954–1984

Table III.2. Residence restrictions in selected towns, 1954–1984

Miejscowość Towns	Okres obowiązywania Period	Miejscowość Towns	Okres obowiązywania Period
m.st. Warszawa	15 V 1954 – 30 VI 1984	Wesoła	3 III 1966 – 31 XII 1972
Nowa Huta (Kraków)	24 XII 1955 – 4 IX 1972	Sulejówek	3 III 1966 – 31 XII 1972
Łódź	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Piaseczno	3 III 1966 – 31 XII 1972
Kraków	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Jeziorna	3 III 1966 – 31 XII 1972
Katowice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Skolimów-Konstancin	3 III 1966 – 31 XII 1972
Siemianowice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Pruszków	3 III 1966 – 31 XII 1972
Chorzów	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Ursus	3 III 1966 – 31 XII 1972
Bytom	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Brwinów	3 III 1966 – 31 XII 1972
Zabrze	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Ożarów	3 III 1966 – 31 XII 1972
Gliwice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Piastów	3 III 1966 – 31 XII 1972
Nowy Bytom	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Błonie	3 III 1966 – 31 XII 1972
Świętochłowice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Podkowa Leśna	3 III 1966 – 31 XII 1972
Ruda Śląska	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Wołomin	3 III 1966 – 31 XII 1972
Mysłowice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Ząbki	3 III 1966 – 31 XII 1972
Szopienice	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Zielonka	3 III 1966 – 31 XII 1972
Sosnowiec	6 VIII 1956 – 3 VIII 1962	Marki	3 III 1966 – 31 XII 1972
Poznań	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Radzymin	3 III 1966 – 31 XII 1972
Gdańsk	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Nowy Dwór Maz.	3 III 1966 – 31 XII 1972
Gdynia	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Legionowo	3 III 1966 – 31 XII 1972
Sopot	6 VIII 1956 – 30 VI 1984	Mińsk Maz.	3 III 1966 – 31 XII 1972
Otwock	3 III 1966 – 31 XII 1972	Grodzisk Maz.	3 III 1966 – 31 XII 1972
Józefów	3 III 1966 – 31 XII 1972	Milanówek	3 III 1966 – 31 XII 1972
Karczew	3 III 1966 – 31 XII 1972	Żyrardów	3 III 1966 – 31 XII 1972

Źródło: Rozp. RM z dn. 27 III 1954 r. (Dz.U. 1954, nr 22, poz. 79); Rozp. RM z dn. 10 XII 1955 r. (Dz.U. 1955, nr 45, poz. 200); Rozp. RM z dn. 1 VIII 1956 r. (Dz.U. 1956, nr 33, poz. 153); Rozp. RM z dn. 11 I 1966 r. (Dz.U. 1966, nr 8, poz. 48); Rozp. RM z dn. 26 lipca 1962 r. (Dz.U. 1962, nr 43, poz. 202); Rozp. RM z dn. 15 IX 1972 r. (Dz.U. 1972, nr 41, poz. 265); Rozp. RM z dn. 21 XII 1971 r. (Dz.U. 1972, nr 1, poz. 3); Ustawa z dn. 26 IV 1984 r. (Dz.U. 1984, nr 26, poz. 132).

Ustawę z 1961 r. zastąpiła nowa ustawa z dnia 10 kwietnia 1974 r. o ewidencji ludności i dowodach osobistych (Dz.U. 1974, nr 14, poz. 85), anulująca zarazem dekret z 1951 r. o dowodach osobistych, oraz rozporządzenie Ministra

³ Równocześnie z dekretem o przeprowadzeniu reformy rolnej wprowadzono dekret o komisjach mieszkaniowych z dnia 8 września 1944 r. (Dz.U. 1944, nr 4, poz. 18) ustalający zasady przydziału przestrzeni mieszkalnej. Gminy otrzymały prawo dokwaterowania mieszkańców do mieszkań niedoludnionych. Zasady te zostały rozwinięte w nowym dekreście z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu (Dz.U. 1946, nr 4, poz. 27). Dokwaterowania stały się przyczyną wielu konfliktów i na dłuższą metę nie sprzyjały racjonalnej polityce mieszkaniowej.

Spraw Wewnętrznych z dnia 20 września 1974 r. w sprawie wykonania obowiązku meldunkowego i prowadzenia ewidencji ludności (Dz.U. 1974, nr 33, poz. 196). W myśl ustawy ewidencja ludności polega na rejestracji danych o miejscu pobytu osób (na pobyt stały bądź czasowy), o urodzeniach, zmianach stanu cywilnego, obywatelstwa, imion i nazwisk oraz o zgonach. Zapis ustawy sprawił, że zgłoszenie danych dotyczących urodzenia, zmiany stanu cywilnego, imienia lub nazwiska oraz zgonu dokonane we właściwym urzędzie stanu cywilnego zwalniało obywatela z obowiązku meldunkowego. Nałożono jednak na zakład pracy, przy zatrudnianiu nowego pracownika, obowiązek sprawdzenia czy dopełnił on obowiązku meldunkowego. Bez zmian pozostał termin zgłoszenia zmiany miejsca zamieszkania. Zlikwidowano dwuznaczność poprzedniej ustawy stwierdzając, że: „Zameldowanie w miejscu pobytu stałego lub czasowego stanowi dowód miejsca pobytu osoby, której dotyczy; nie jest ono uzależnione od decyzji o przydziale mieszkania ani nie rodzi prawa do takiego przydziału” (art. 4.1).

Po dziesięciu latach ustawa z 1974 r. została znowelizowana ustawą z dnia 26 kwietnia 1984 r. o zmianie ustawy o ewidencji ludności i dowodach osobistych (Dz.U. 1984, nr 26, poz. 132; tekst jednolity Dz.U. 1984, nr 32, poz. 174) oraz rozporządzeniem w sprawie wykonywania obowiązku meldunkowego i prowadzenia ewidencji ludności (Dz.U. 1984, nr 32, poz. 176). Ustawa dopuszczała wymeldowanie osoby, „która bez wymeldowania się opuściła dotychczasowe miejsce pobytu stałego i nie przebywa w nim co najmniej przez 6 miesięcy, a nowego miejsca jej pobytu nie można ustalić”. Natomiast rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 czerwca 1984 r. w sprawie dokumentów stwierdzających tożsamość wprowadziło do dowodu osobistego wpisy m.in. numeru ewidencyjnego (PESEL), grupy krwi, o wydaniu książeczki walutowej czy wkładki zaopatrzenia. Ustalony zarządzeniem wzór dowodu osobistego obowiązywał do 1 sierpnia 2001 r.

Ostatnia obszerna nowelizacja ustawy nastąpiła dnia 11 kwietnia 2001 r. (Dz.U. 2001, nr 43, poz. 476; tekst jednolity Dz.U. 2001, nr 87, poz. 960) i weszła w życie z dniem 2 sierpnia 2001 r. Z punktu widzenia statystyki ludności najważniejszy zapis dotyczy nadawania numeru Powszechnego Elektronicznego Systemu Ewidencji Ludności (PESEL) oraz wprowadzenia do ewidencji ludności systemu informatycznego na podstawie danych osobowych zgłoszonych przy wykonywaniu obowiązku meldunkowego, danych dotyczących urodzenia, zmiany stanu cywilnego, imienia lub nazwiska i zgłoszenia zgonu.

Pierwsze prace nad wprowadzeniem Powszechnego Elektronicznego Systemu Ewidencji Ludności (PESEL) podjęło Ministerstwo Spraw Wewnętrznych na podstawie decyzji Prezydium Rządu z dnia 9 czerwca 1970 r. Rejestr ten, jako jeden z centralnych rejestrów państwowych, działa od 1979 r. i zawiera 12 informacji ewidencyjno-adresowych osób przebywających stale (zamieszkujących) na terytorium RP (<http://www.mswia.gov.pl>):

1. numer PESEL
2. nazwisko i imiona aktualne
3. nazwisko i imiona poprzednie
4. imiona i nazwiska rodowe rodziców
5. datę i miejsce urodzenia
6. płeć

7. obywatelstwo
8. adres i datę zameldowania na pobyt stały
9. adres zameldowania na pobyt czasowy trwający ponad 2 miesiące wraz z określeniem czasokresu zameldowania
10. serię i numer dokumentu tożsamości (dowodu osobistego, karty stałego lub czasowego pobytu na terytorium RP) oraz oznaczenia organu, który go wydał
11. datę zgonu
12. datę sprzeciwu przeciwko udostępnianiu danych osobowych.

Numer PESEL jest to stały 11-cyfrowy symbol numeryczny, jednoznacznie identyfikujący określoną osobę fizyczną, zawierający datę urodzenia (6 pierwszych cyfr), płeć (10 cyfra poprzedzona trzycyfrowym numerem porządkowym) i liczbę kontrolną. Numer nadawany jest za pośrednictwem urzędu gminy miejsca zamieszkania. Podobne zasady identyfikacji (10- lub 12-cyfrowej) wprowadzono już w 1947 r. w Szwecji, a w 1964 r. Norwegii.

Przedstawione wyżej prawne uregulowania obowiązku meldunkowego mają bezpośredni związek z dokumentacją, na której opiera się sprawozdawczość migracji wewnętrznych. W okresie międzywojennym nie prowadzono w Polsce rejestracji migracji wewnętrznych ludności. Z jednej strony nie było zapotrzebowania na takie informacje, z drugiej zaś zorganizowanie aparatu biurokratycznego rejestrującego informacje meldunkowe do celów ewidencji ruchu ludności było zbyt kosztowne.

Dopiero po wojnie z dniem 1 lipca 1949 r. wprowadzono bieżącą sprawozdawczość o migracjach wewnętrznych ludności, na podstawie zameldowań na zamieszkanie lub pobyt czasowy i wymeldowań z zamieszkania lub pobytu czasowego (według płci i rodzaju miejsca zamieszkania – miasto, wieś). Podstawą prawną jej wprowadzenia było zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1949 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Administracji Publicznej w sprawie sprawozdawczości statystycznej zarządów miejskich⁴ i gminnych (biur ewidencji ludności) o ruchu i stanie liczebnym ludności (Bogacka, 1972a, s. 56).

W latach 1949–1989 podstawowe obowiązki sprawozdawcze w zakresie statystyki wyjazdów i przyjazdów na stałe były wykonywane przez biura ewidencji ludności terenowych organów ewidencji państwowej stopnia podstawowego. Początkowo, w latach 1949–1951, rejestracja była oparta na sprawozdawczości zbiorczej, którą z początkiem 1952 r. zastąpiono informacją imienną modyfikując przez następne lata zakres zbieranych cech demograficznych i społeczno-zawodowych osób zmieniających miejsce zamieszkania (Klimczyk, 1978). W efekcie w badaniach migracji wewnętrznych na pobyt stały od 1952 r. była uwzględniana płeć, rok urodzenia i miejsce poprzedniego zamieszkania, od 1963 r. źródło utrzymania i stosunek do pracy, od 1969 r. stan cywilny osób zmieniających miejsce zamieszkania na stałe. Dopiero od 1975 r., wraz z przejściem na opracowywanie statystyki migracji na podstawie dokumentów podstawowych (zgłoszenie pobytu stałego), w badaniach migracji wewnętrznych uwzględniana jest płeć, rok urodzenia, stan cywilny, wykształcenie, źródło utrzymania i zawód faktycznie wykonywany; przez pewien czas zgłoszenie pobytu zawierało również pytanie o dział gospodarki narodowej dla czynnych zawodowo oraz przyczynę zmiany miejsca zamieszkania (praca, nauka, inne).

⁴ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Administracji Publicznej 1949, nr 19, poz. 104; nr 37, poz. 260.

Sprawozdawczość z ruchu wędrownego zbierana przez podstawowe organy ewidencji ludności była przesyłana – w określonych wewnętrznie terminach – do biur ewidencji i kontroli ruchu ludności wydziałów spraw wewnętrznych powiatowych (wojewódzkich) rad narodowych, które były generalnym dysponentem danych zawartych na formularzach meldunkowych. Formularze sprawozdawcze z ruchu wędrownego trafiały następnie do wojewódzkich urzędów statystycznych, które przygotowywały je do opracowania w terenowych stacjach techniki statystycznej, a następnie w ośrodku elektronicznym GUS.

Od 1990 r. składane w biurach ewidencji ludności (obecnie Wydziały Spraw Obywatelskich) zgłoszenia zmiany zameldowania (pobytu) są przekazywane w formie dokumentów Pu-E-1 w zakresie migracji wewnętrznej i Pu-E-15 w zakresie migracji zagranicznych do rejestru PESEL działającego w Departamencie Rejestrów Państwowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Do zadań rejestru PESEL należy m.in. gromadzenie i przetwarzanie informacji o migracjach wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na potrzeby GUS.

Ewidencja migracji zagranicznych

W okresie międzywojennym informacje o migracjach zagranicznych obywateli polskich zbierano na podstawie wystawionych paszportów zagranicznych (wyjazdy czasowe) i paszportów emigracyjnych (wyjazdy na stałe). Dość szczegółowe dane statystyczne były publikowane w wydawanym przez GUS Miesięczniku Statystycznym (1920–1923) oraz kolejnych dużych Rocznikach Statystycznych, poczynając od pierwszego tomu obejmującego lata 1920–1922, do tomu ósmego wydanego w 1930 r. Od 1930 r. w miejsce dużego rocznika wydawano Mały Rocznik Statystyczny, w którym dane o migracjach zagranicznych były wyjątkowo skąpe. Natomiast bardziej szczegółowe dane ukazywały się w miesięczniku Statystyka Pracy (1922–1939). Zbierano też informacje o przyjazdach (zameldowaniach) cudzoziemców do 22, a od 1934 r. 34, najważniejszych dla ruchu turystycznego miejscowości i publikowano w Małym Roczniku Statystycznym od 1934 r. (dane za r. 1930 i następne).

Aby prześledzić zmiany wielkości i dynamiki powojennych wyjazdów zagranicznych niezbędne jest pokazanie polityki wyjazdowej prowadzonej przez władze. Przez cały okres „zimnej wojny” obowiązywała w Polsce ustawa z dnia 14 lipca 1936 r. o paszportach (Dz.U. 1949, nr 34, poz. 254 – tekst jednolity), według której „władza odmówi wydania paszportu, jeżeli [...] wydanie paszportu może narazić na szkodę ważny interes państwowy lub zagrazić bezpieczeństwu, spokojowi lub porządkowi publicznemu” (art. 3.1.2). Pozwalała na odmowę wydania paszportu każdemu według uznania Ministerstwa Administracji Publicznej. W nowej ustawie o paszportach z 1954 r. (Dz.U. 1954, nr 39, poz. 170) zapis ten wprawdzie zniknął, ale urzędem wydającym paszporty stało się Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, co wystarczająco odstraszało od indagowania o przyczynę odmownej decyzji. Pojawił się jednak w ustawie zapis o przekroczeniu granicy PRL przez cudzoziemca, nie posiadającego ważnego paszportu obcego państwa, a przebywającego w Polsce, na podstawie dokumentu wydanego przez Ministra Bezpieczeństwa Publicznego. W czerwcu 1959 r. przyjęto kolejną ustawę o paszportach (Dz.U. 1959, nr 36,

poz. 224), która – czterokrotnie nowelizowana – przetrwała do czasu uchwalenia obowiązującej ustawy z listopada 1990 r. (Dz.U. 1991, nr 2, poz. 5).

W ustawie o paszportach z 1959 r. przywrócono zapis o odmowie wydania paszportu, „gdy przeciwko wydaniu paszportu przemawiają inne ważne względy państwowe” (art. 4.1.4), sprecyzowano, że „cudzoziemiec [równie dobrze osoba pozbawiona obywatelstwa polskiego – przyp. AG] nie posiadający paszportu obcego państwa udaje się za granicę na podstawie dokumentu podróży” (art. 1.4) i ustalono, że „paszport upoważnia do jednorazowego wyjazdu do krajów wymienionych w paszporcie oraz do powrotu” (art. 8.1) oraz że „paszport wydaje się na okres do jednego roku” (art. 9.1), a w przypadkach określonych przez Prezesa Rady Ministrów „dokumentem uprawniającym do udania się za granicę i powrotu do kraju może być wkładka paszportowa do dowodu osobistego” (art. 1.2).

Jedynym źródłem informacji o migracjach zagranicznych w latach 1944–1950 jest ewidencja instytucji zajmujących się w tym okresie organizacją migracji zagranicznych (repatriacji i przesiedleń), a więc Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Generalnego Pełnomocnika Rządu RP do Spraw Ewakuacji oraz Urzędu Głównego Delegata Ministerstwa Ziem Odzyskanych do Spraw Repatriacji Ludności Niemieckiej (Latuch K., 1974a). Dane dotyczące repatriacji i przesiedleń były publikowane w pracach poświęconych tym zagadnieniom i są cytowane w rozdziale XI niniejszej pracy.

W latach 1949–1989 tok zbierania informacji o migracjach zagranicznych na pobyt stały opierał się na obowiązku zgłoszenia zmiany miejsca pobytu, w ramach procedury opisanej wyżej dla migracji wewnętrznych. Od 1990 r. dane te są również pozyskiwane z rejestru PESEL. Dane statystyczne o migracjach zagranicznych na pobyt stały się publikowane w Rocznikach Demograficznych, przy czym dla okresu 1949–1973 najpełniejsze informacje zawierają materiały K. Latucha (1974a, b, c). W latach 1990-tych ukazało się kilka artykułów poświęconych badaniu migracji zagranicznych (Holzer, 1992; Latuch M., 1992; Stpicyński, 1992a, b, 1994, 1997) oraz po raz pierwszy opracowanie metodologiczne dotyczące migracji zagranicznych zawierające również dane statystyczne (GUS, 1998).

IV. ROZWÓJ I ROZMIESZCZENIE LUDNOŚCI

1. Liczba i rozmieszczenie

Na ziemiach polskich na początku XX wieku, a dokładniej na początku 1900 roku, mieszkało 25 562,5 tys. osób. Opieramy się tu, podobnie jak dla lat późniejszych, na danych zaczerpniętych z najlepszej pracy poświęconej stosunkom demograficznym w Polsce w okresie międzywojennym, której autorem był prof. Stefan Szulc (1936, tabl. 12), wówczas naczelnik Wydziału Statystyki Ludności Głównego Urzędu Statystycznego, a w latach 1945–1949 Prezes GUS. Obliczenia swoje oparł na wynikach spisów ludności – rosyjskim z dnia 9 lutego 1897 r., austriackim z 31 grudnia 1900 r. i pruskim z 1 grudnia 1900 r. – ustalając liczby ludności na podstawie danych powiatowych (czasem interpolowanych dla części powiatów wchodzących później do Polski), lub nawet gminnych, dla każdej z czterech grup województw przyjętych w polskiej statystyce międzywojennej. Dla lat następnych, do czasu pierwszego polskiego spisu ludności z 1921 r., korzystał z austriackiego i pruskiego spisu z 1910 r., statystyki Warszawskiego Komitetu Statystycznego, polskiego spisu z 1919 r. oraz sporządził własne szacunki. Niestety, ze względów zarówno źródłowych jak i metodycznych, w tym podstawowym opracowaniu brak podziału na ludność miejską i wiejską (tab. IV.1). Inne źródło podaje, że w 1900 r. na obszarze przyszłego państwa polskiego w miastach mieszkało 4,45 mln ludności, w tym: w grupie województw centralnych 1,83 mln, wschodnich 0,36 mln, zachodnich 0,93 mln i południowych 1,33 mln (GUS, 1939, tabl. 2).

W ciągu czternastu lat, do początku 1914 r., liczba ludności na późniejszym terytorium Polski wzrosła do 30,3 mln, czyli prawie o 19%. Najludniejszym obszarem były województwa centralne, skupiające przed wybuchem I wojny światowej 41,4% ludności oraz województwa południowe (27,1%). Znacznie słabiej zaludnione były województwa wschodnie (17,8%) i zachodnie (13,7%). Województwa centralne charakteryzował również szybki wzrost liczby ludności (o 22%), podobnie jak i grupę województw zachodnich (o 21%), zaś najslabiej rozwijała się ludność w zaborze austriackim, czyli w grupie województw południowych (o 14%).

W wyniku I wojny światowej, nazywanej wówczas Wielką Wojną, a przede wszystkim w wyniku ewakuacji ludności z terenów objętych działaniami wojennymi, liczba ludności, liczona od 1 stycznia 1914 r. do 1 stycznia 1919 r., zmniejszyła się o ponad 4 mln osób, czyli o 13%. Pomimo znacznego powojennego przyrostu

naturalnego i repatriacji dopiero w 1927 r. Polska osiągnęła poziom ludności z roku 1914. Największe straty wojenne poniosły województwa centralne (1,6 mln osób) i wschodnie (1,5 mln osób), natomiast stosunkowo niewielki ubytek ludności miały województwa zachodnie (tab. IV.2).

Tabela IV.1. Rozwój liczby ludności Polski, 1900–1939 (tys.)

Table IV.1. Population growth, 1900–1939. number as of January 1 (in thousand)

Data Year	Polska ogółem Poland total	Grupy województw ¹ Groups of voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
1900	25 562,5	10 328,3	4 600,7	3 431,6	7 201,9
1910	28 978,2	11 915,0	5 156,6	3 939,1	7 967,5
1914	30 310 ²	12 563 ²	5 377 ²	4 152 ²	8 218 ²
1919	26 282,2	10 947,9	3 852,0	3 986,8	7 495,5
1920	26 664,2	11 128,9	3 991,2	4 017,4	7 526,7
1921	26 828,5	11 241,2	4 029,6	4 069,5	7 488,3
30 IX 1921 ³	27 201,3	11 378,5	4 167,1	4 113,3	7 542,4
1922	27 516,0	11 512,6	4 313,0	4 125,3	7 565,1
1923	28 290,6	11 783,5	4 678,9	4 029,8	7 798,4
1924	28 773,6	11 975,3	4 811,6	4 088,6	7 898,1
1925	29 233,5	12 155,3	4 930,9	4 149,5	7 997,8
1926	29 740,1	12 376,7	5 040,8	4 214,9	8 107,7
1927	30 104,1	12 539,5	5 135,4	4 263,4	8 165,8
1928	30 484,4	12 704,7	5 227,0	4 316,8	8 235,9
1929	30 909,1	12 909,8	5 313,7	4 372,5	8 313,1
1930	31 258,4	13 076,3	5 390,6	4 418,2	8 373,3
1931	31 685,2	13 261,5	5 488,5	4 472,4	8 462,8
9 XII 1931 ⁴	32 132,9	13 470,6	5 581,5	4 525,4	8 555,4
1932	32 176,3	13 489,8	5 589,3	4 530,8	8 566,4
1933	32 638,4	13 671,7	5 692,4	4 589,9	8 684,4
1934	33 024,2	13 821,7	5 775,6	4 644,7	8 782,2
1935	33 417,6	13 997,8	5 846,4	4 700,2	8 873,2
1936	33 822,9	14 170,6	5 928,4	4 756,2	8 967,7
1937	34 221	14 339	6 007	4 815	9 060
1938	34 534	14 471	6 074	4 861	9 128
1939	34 849	14 601	6 158	4 888	9 202

¹ W 1895–1914 terytoria odpowiadające powojennym grupom województw.

² Liczby niepewne.

³ Dla terenów nieobjętych spisem 1921 r. liczby według spisów 1919 r. przerechowane na 30 IX 1921. Ludność spisana przez władze wojskowe podzielono na grupy województw szacunkowo.

⁴ Wojsko skoszarowane podzielono na grupy województw proporcjonalnie do liczby ludności.

Źródło: Szulc, 1936, tabl. 12; Landau i Tomaszewski, 1967–1989, IV, tabl. 2.

W dniu 1 stycznia 1919 r., na początku pierwszego roku niepodległości, Polska liczyła 26 282 tys. ludności. W wyniku zróżnicowanych regionalnie strat wojennych zmniejszył się udział województw wschodnich (do 14,7%) w rozmieszczeniu ludności, natomiast wzrósł województw zachodnich (do 15,2%) i południowych (do 28,5%). Najgęściej zaludnione była dawna Galicja (95 osób/km²), województwa zachodnie (84 osoby/km²) i centralne (79 osób/km²), od których znacznie odbiegały pod tym względem województwa wschodnie z zaludnieniem 31 osób/km², przy średniej krajowej 68 osób/km².

Powojenny stan liczby ludności początkowo nie był znany i został ustalony *post factum*, dopiero na podstawie spisu ludności. Wyniki pierwszego spisu ludności

były niespodzianką. Przepuszczano, że Polska będzie liczyć 30 mln mieszkańców, tymczasem spis wykazał, łącznie z wojskiem, 25 690 899 osób, co po dodaniu ziem śląskiej i wileńskiej, które w chwili przeprowadzania spisu nie należały jeszcze prawnie do Polski, dawało zaludnienie ogółem 27 177 tys. osób, to znaczy prawie 3 mln mniej niż oczekiwano (tab. IV.3). Wśród państw europejskich dawało to Polsce 6 miejsce za Rosją (105 mln), Niemcami (59), Anglią (46), Francją (40) i Włochami (38), a przed Hiszpanią (21), Rumunią (17), Jugosławią (14,5), Czechosłowacją (13,5) i Węgrami (9 mln).

Tabela IV.2. Składniki przyrostu liczby ludności, 1895–1938

Table IV.2. Components of population change, 1895–1938

Okres Period	Polska Poland	Województwa (dzielnice) Group of voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Ludność w tysiącach ¹ Population in thousands					
1 I 1895	24 019	9 589	4 338	3 256	6 836
1 I 1914	30 310 ²	12 563 ²	5 377 ²	4 152	8 218
1 I 1919	26 282	10 948	3 852	3 987	7 495
1 I 1924	28 774	11 975	4 812	4 089	7 898
1 I 1931	31 668	13 263	5 490	4 457	8 458
1 I 1939	34 849	14 601	6 158	4 888	9 202
Przyrost rzeczywisty w tysiącach Actual increase in thousands					
1895–1938	10 830 ²	5 012 ²	1 820 ²	1 632	2 368
1895–1913	6 291 ²	2 974 ²	1 039 ²	896	1 382
1914–1918	-4 028 ²	- 1 615 ²	- 1 525 ²	- 165	- 723
1919–1923	2 492	1 027	960	102	403
1924–1930	2 894	1 288	678	368	560
1931–1938	3 181	1 338	668	431	744
Przyrost naturalny w tysiącach Natural increase in thousands					
1895–1938	16 666	7 237	3 033	2 604	3 792
1895–1913	8 826	3 717	1 485	1 413	2 211
1914–1918	- 365 ²	75 ²	- 150 ²	10	- 300 ²
1919–1923	1 508	659	249	282	318
1924–1930	3 411	1 421	748	454	788
1931–1938	3 286	1 365	701	445	775
Przyrost (+) lub strata (-) migracyjna w tysiącach Total net migration in thousands					
1895–1938	- 5 836	- 2 225	- 1 213	- 972	- 1 426
1895–1913	- 2 535 ²	- 743 ²	- 446 ²	- 517	- 829
1914–1918	- 3 663 ²	- 1 690 ²	- 1 375 ²	- 175	- 423 ²
1919–1923	+ 984	+ 368	+ 711	- 180	+ 85
1924–1930	- 517	- 133	- 70	- 86	- 228
1931–1938	- 105	- 27	- 33	- 14	- 31

¹ Z wojskiem skoszarowanym.

² Liczby niepewne.

Źródło: GUS, 1939, tabl. III.1.

Pierwsze lata niepodległości, poczynając od 1919 r. do końca roku 1923, charakteryzował bardzo silny wzrost liczby ludności (przeciętnie rocznie 1,9%), na który złożyła się wysoka powojenna liczba urodzeń (maksimum w latach

1923–1925) oraz dwa przeciwstawne procesy migracyjne. Pierwszy, to repatriacja 1265 tys. osób, rozpoczęta w końcu 1918 r. i zakończona w 1924 r. Drugi to emigracja Niemców z województwa poznańskiego, pomorskiego i Górnego Śląska, oceniana na ponad 800 tys. osób, również trwająca do 1924 r. (por. rozdział VIII). Główne nasilenie repatriacji przypadło na lata 1921–1922 i wówczas roczny przyrost liczby ludności sięgał 2,6–2,8%, w tym w grupie województw wschodnich w 1922 r. wyniósł 8,5%, a równocześnie w grupie województw zachodnich liczba ludności spadła o 2,3%.

Tabela IV.3. Ludność Polski według województw w miastach i na wsi w 1921 i 1931 r.
Table IV.3. Population by provinces, urban, rural, 1921 and 1931

Województwa Provinces (voivodships)	Liczba ludności / Population						Wzrost liczby ludności Population change	
	30 IX 1921 r.			9 XII 1931 r.			miasta urban	wieś rural
	ogółem ¹ total	miasta ² urban	wieś rural	ogółem total	miasta ² urban	wieś rural		
	w tysiącach / in thousands						w % / in %	
Ogółem	27 176,7 ^{1.3}	6 939,2	19 919,0	32 107,3 ³	8 731,0	23 184,8	25,8	16,4
Centralne	11 231,4	3 571,0	7 660,4	13377,6	4 438,4	8 939,2	24,3	16,7
Wschodnie	4 119,9	556,8	3 563,1	5550,6	765,2	4 785,4	37,4	34,3
Zachodnie	4 028,5	1 209,9	2 818,6	4481,7	1 605,2	2 876,5	32,7	2,1
Południowe	7 478,5	1 601,5	5 877,0	8505,9	1 922,2	6 583,7	20,0	12,0
m. Warszawa	936,7	936,7	×	1171,9	1 171,9	×	25,1	×
Warszawskie	2 112,8	476,3	1 636,5	2529,2	582,5	1 946,7	22,3	19,0
Łódzkie	2 252,8	871,1	1 381,7	2632,0	1 104,2	1 527,8	26,8	10,6
Kieleckie	2 535,8	609,9	1 925,9	2935,7	750,0	2 185,7	23,0	13,5
Lubelskie	2 088,0	359,0	1 729,0	2464,9	433,7	2 031,2	20,8	17,5
Białostockie	1 305,3	318,0	987,3	1643,8	396,1	1 247,7	24,6	26,4
Wileńskie	977,9 ¹	178,3	799,6	1275,9	261,3	1 014,6	46,6	26,9
Nowogródzkie	823,1	83,7	739,4	1057,1	102,6	954,5	22,6	29,1
Poleskie	881,0	109,8	771,2	1131,9	148,8	983,1	35,5	27,5
Wołyńskie	1 437,9	185,0	1 252,9	2085,6	252,5	1 833,1	36,5	46,3
Poznańskie	1 967,8	667,4	1 300,4	2106,5	838,4	1 268,1	25,6	-2,5
Pomorskie	935,6	242,3	693,3	1080,1	348,4	731,7	43,8	5,5
Śląskie	1 125,0 ¹	300,2 ⁴	824,8	1295,0	418,4	876,6	39,4	6,3
Krakowskie	1 992,8	480,4	1 512,4	2297,8	579,5	1 718,3	20,6	13,6
Lwowskie	2 718,0	650,2	2 067,8	3127,4	775,7	2 351,7	19,3	13,7
Stanisławowskie	1 339,2	250,6	1 088,6	1480,3	295,2	1 185,1	17,8	8,9
Tarnopolskie	1 428,5	220,3	1 208,2	1600,4	271,8	1 328,6	23,4	10,0

¹ Uwzględniono obszary nie objęte spisem z 1921 r.: – w woj. wileńskim (ogółem 501,7 tys. osób) wykorzystując dane spisu z 1919 r., – w woj. śląskim (ogółem 908,3 tys. osób) wykorzystując dane spisu z 1910 r.

² Posiadające statut prawny miasta w dn. 1 I 1933 r. na obszarze województw centralnych i wschodnich oraz w dn. 1 VIII 1934 r. na obszarze województw zachodnich i południowych.

³ W dalszym podziale nie uwzględniono skoszarowanego wojska: w 1921 r. – 318,5 tys. i w 1931 r. – 191,5 tys.

⁴ Bez m. Siemianowice Śląskie oraz wchodzących od 1934 r. w skład m. Chorzowa dawnych gmin Hajduki Nowe i Chorzów.

Źródło: Krysiński, 1937, tabl. 1 i wyniki ostateczne spisów.

Decydującym czynnikiem wzrostu liczby ludności w tym pierwszym okresie był jednak przyrost naturalny ludności i tylko w województwach wschodnich i zachodnich w większym stopniu ten wzrost kształtowany był przez procesy

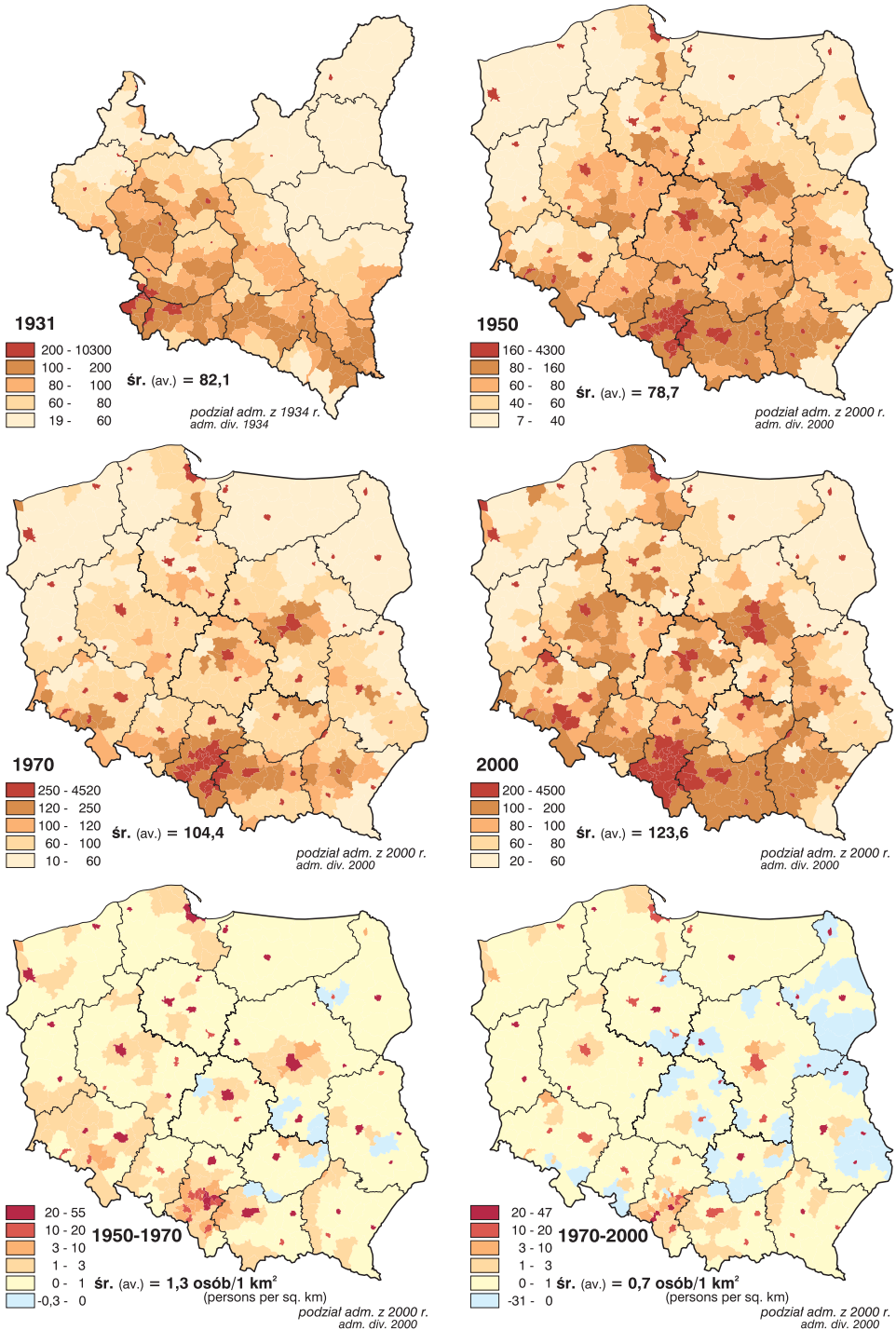
migracyjne (tab. IV.2). W latach 1924–1930, po wygaśnięciu repatriacji i emigracji ludności niemieckiej, rozwój liczby ludności był kształtowany przez przyrost naturalny, który w przeliczeniu na liczbę mieszkańców zawsze był wyższy w dzielnicach wschodniej, i w znacznym stopniu przez ujemne saldo migracji zagranicznych, szczególnie wysokie w województwach południowych. Nie można pominąć znaczenia migracji wewnętrznych w rozmieszczeniu ludności, ale dla okresu międzywojennego brak danych statystycznych pozwalających na bliższe ustalenie kierunków i rozmiarów tych ruchów w Polsce. Przechodzenie mieszkańców wsi do miast powodowało szybszy przyrost rzeczywisty ludności miejskiej niż wiejskiej, ale nie zmieniało przestrzennego układu rozmieszczenia ludności. Nie znamy też skali przemieszczeń międzyregionalnych, choć wiadomo, że występowały wędrowki do województw zachodnich i wschodnich. Na Pomorze i do Wielkopolski, na miejsca opuszczone przez ludność niemiecką, napływała ludność z województw południowych i centralnych. Do województwa białostockiego i województw wschodnich trwał napływ personelu administracyjnego na miejsce Rosjan, osadników wojskowych oraz drobnych rolników nabywających gospodarstwa powstające w ramach parcelacji. W okresie międzywojennym w wyniku reformy rolnej z 1925 r. rozparcelowano około 2650 tys. ha, a prace parcelacyjne objęły blisko 735 tys. gospodarstw chłopskich. Jak wynika z przeprowadzonej niedawno analizy, w latach 1921 i 1931 nie wystąpiły w koncentracji przestrzennej większe zmiany: z jednej strony następowała koncentracja ludności w miastach, z drugiej, tendencja do dekoncentracji ludności wiejskiej (Lech, 1996).

W latach 30., w wyniku kryzysu gospodarczego, znaczenie emigracji zagranicznej spadło praktycznie do zera i rozwój liczby ludności zależał tylko od wielkości przyrostu naturalnego, a w skali regionalnej również od wielkości i kierunku migracji wewnętrznych.

Przeciętna roczna dynamika rozwoju ludności (%) w poszczególnych grupach województw przedstawiała się następująco:

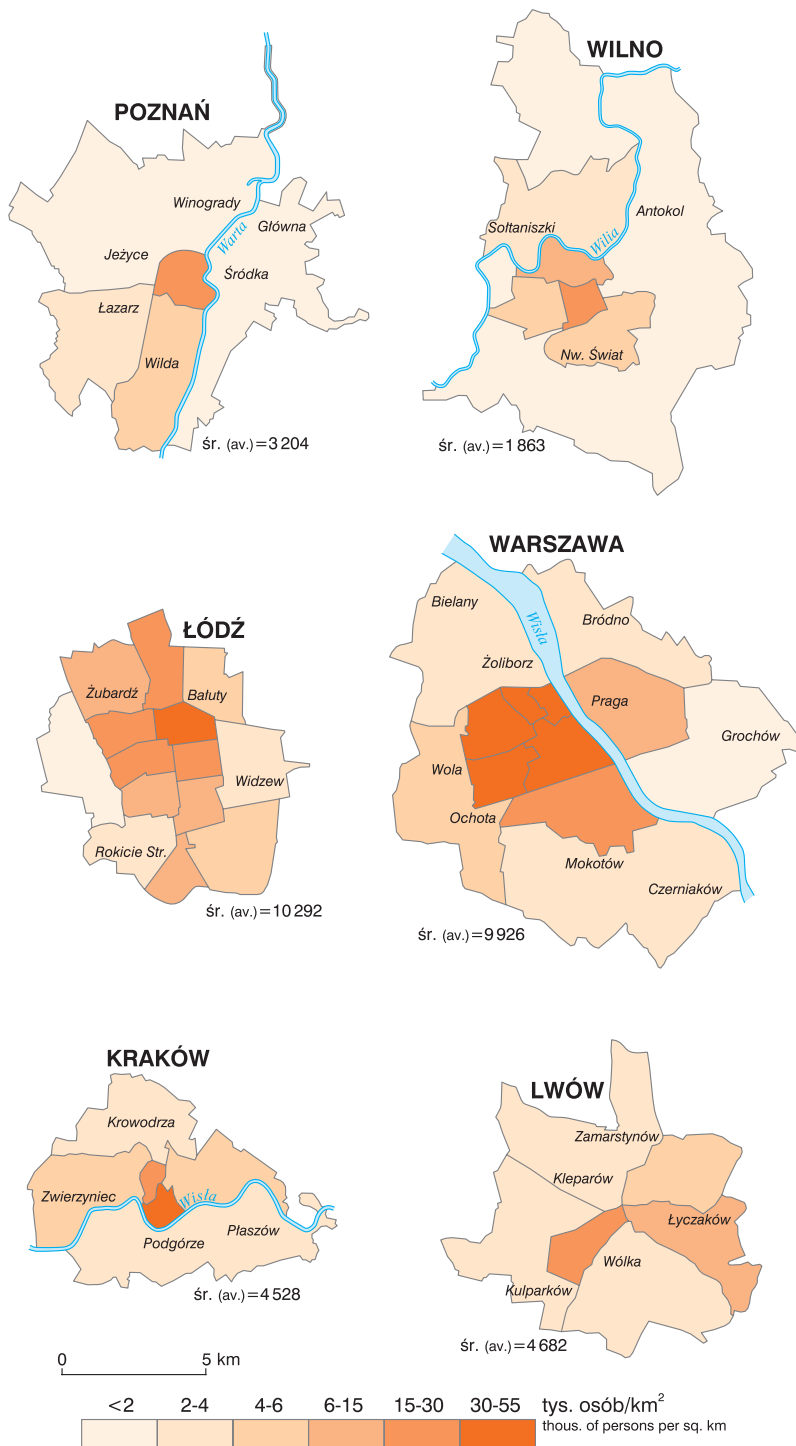
Lata Year	Polska ogółem Poland total	Województwa Voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
1919–1923	1,9	1,9	5,0	0,5	1,1
1924–1930	1,4	1,5	2,0	1,3	1,0
1931–1938	1,2	1,3	1,5	1,2	1,1

Drugi powszechny spis ludności z 1931 r. objął Górny Śląsk i Wileńszczyznę i po raz pierwszy ustalił dokładną liczbę mieszkańców, czyli 31 915,8 tys. osób spisanych przez władze cywilne oraz 191,5 tys. osób spisanych przez władze wojskowe. Skoszarowane wojsko nie było uwzględniane w dalszym podziale na miasto, wieś czy województwa, choć niekiedy rozszacowywano je na grupy województw proporcjonalnie do liczby ludności. Gęstość zaludnienia kraju wzrosła do 82 osób/km² i choć województwa wschodnie miały największą dynamikę przyrostu ludności, to nadal były to obszary najslabiej zaludnione (45 osób/km²) w porównaniu z województwami południowymi (107), centralnymi (97) czy zachodnimi (95 osób/km²). Przestrzenny rozkład gęstości zaludnienia według powiatów (ryc. IV.1) uzupełnia rozkład gęstości w wielkich miastach według dzielnic statystycznych (ryc. IV.2).

Ryc. IV.1. Gęstość zaludnienia według powiatów, 1931–2000

Fig. IV.1. Population density by districts (poviats), 1931–2000

Ryc. IV.2. Gęstość zaludnienia w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.
Fig. IV.2. Density of population in major cities by statistical areas, 1931

Do najslabiej zaludnionych województw należało woj. poleskie (31 osób/km²) z najniższą gęstością zaludnienia w pow. Łuniniec (19), gdzie 92% ludności mieszkało na wsi, oraz pow. Stolin i Kossów (po 23 osoby/km²). Niewiele gęściej zaludnione były województwa wileńskie (44), nowogródzkie (46) i białostockie (51). W sumie najslabiej zaludnione obszary, z gęstością zaludnienia poniżej 56 osób/km², zajmowały 40% powierzchni kraju i mieszkało na nich 6374 tys. osób (w tym 5529 tys. na wsi), czyli 20% ludności kraju.

Najgęściej zaludnione były województwa: śląskie (307 osób/km²), łódzkie (137 osób/km²) i krakowskie (132 osoby/km²), a najgęściej zaludnionym powiatem – miasto Warszawa (10 292 osoby/km²). Najgęściej zaludnione powiaty, z gęstością zaludnienia powyżej 150 osób/km², których było 35 (w tym 20 największych powiatów miejskich), zajmowały 3% powierzchni kraju i zamieszkiwało je 6 436 tys. osób (w tym 4470 tys. w miastach), czyli również 20% ludności kraju (w tym 51% ogółu ludności miejskiej i tylko 8% ludności wiejskiej kraju).

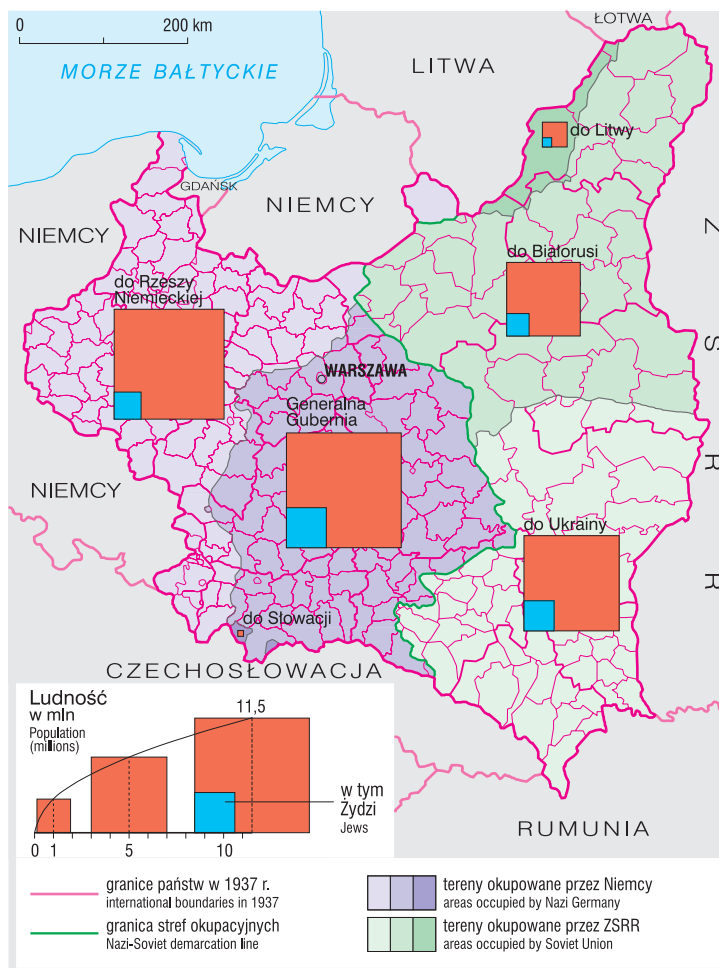
Do stycznia 1939 r. liczba ludności kraju wzrosła do 34 849 tys. osób, czyli od stycznia 1931 r. o 10%, przy czym jak podano wyżej znacznie szybciej wzrosła liczba ludności w województwach wschodnich i znacznie wolniej w dawnej Galicji. Rozmieszczenie ludności według regionów w porównaniu z 1919 r., a więc w ciągu dwudziestu lat, nie uległo większym zmianom: w dzielnicy centralnej mieszkało 41,9% ludności (poprzednio 41,7%), w dzielnicy wschodniej 17,7% (14,7%), zachodniej 14,0% (15,2%) i południowej 26,4% (28,5%). Średnia gęstość zaludnienia wzrosła o 20% i wynosiła 90 osób/km², przy czym najgęściej zaludnione były województwa południowe (116), nieco słabiej centralne (106) i zachodnie (104), ale najbardziej wzrosła (o 44%) gęstość w najslabiej zaludnionych województwach wschodnich, do 50 osób/km².

W końcu sierpnia 1939 r. Polska według szacunku liczyła 35 339 tys. mieszkańców, łącznie z ziemią zaolziańsko-cieszyńską zajęta w 1938 r. (MliD, 1941, tabl. I.16). W wyniku napaści Niemiec i później Związku Radzieckiego oraz dokonanego przez najeźdźców podziału Polski, na terenach okupowanych przez Niemcy znalazło się 22 140 tys. mieszkańców, w tym 10 568 tys. na terenach włączonych do Rzeszy (według języka ojczystego 9 221 tys. Polaków, 653 tys. Niemców i 582 tys. Żydów), 11 542 tys. na terenach utworzonego Generalnego Gubernatorstwa (9 863 tys. Polaków, 1 225 tys. Żydów, 357 tys. Ukraińców i 61 tys. Niemców) oraz około 30 tys. na obszarach przyłączonych do Słowacji. Według tego samego szacunku pod okupację sowiecką dostało się 13 199 tys. mieszkańców, z tego na terenach (ryc. IV.3):

- przyłączonych do Litwy 537 tys. (371 tys. Polaków, 71 tys. Żydów, 61 tys.),
- włączonych do Białoruskiej SRR 4 733 tys. (2 320 tys. Polaków, 1 105 tys. Białorusinów, 426 tys. Żydów i 708 tys. innych, których należy zaliczyć jako „tutejszych” do Białorusinów),
- włączonych do Ukraińskiej SRR 7 929 tys. mieszkańców (4 474 tys. Ukraińców, 2 583 tys. Polaków i 612 tys. Żydów i 112 tys. innych). Dalsze losy tej ludności przedstawiono w rozdziale XI.

Druga wojna światowa i związana z nią okupacja Polski spowodowały wysokie straty demograficzne. W wyniku bezpośredniej i pośredniej eksterminacji dokonanej przez hitlerowców poniosło śmierć 6 028 tys. ludności, w tym 3 577 tys.

zamordowano w obozach, pacyfikacjach, egzekucjach i likwidacji gett oraz 1 286 tys. zmarło w więzieniach, obozach wskutek epidemii, wycieńczenia i nieludzkiego traktowania (BOW, 1947, tabl. III). Nadto w bezpośrednich działaniach wojennych (bez strat w powstaniu warszawskim) poległo 450 tys. osób, w tym ludność cywilna. Należy jeszcze doliczyć blisko 500 tys. osób, które zginęły i zmarły w czasie przymusowego wychodźstwa na terenie ZSRR. W przeliczeniu na tysiąc mieszkańców Polska poniosła najwyższe straty ludnościowe spośród państw uczestniczących w II wojnie światowej (tab. IV.4).

Ryc. IV.3. Ludność na terenach okupowanych w 1939 r.

Fig. IV.3. Population of occupied areas, 1939

„W opracowaniach i materiałach statystycznych dotyczących przemian ludnościowych w czasie i po II wojnie światowej jako punkt odniesienia bywają przyjmowane różne wielkości: ludność Polski w 1939 r. wynosząca 35,2 mln,

ludność zamieszkała w 1939 r. na terytoriach, które złożyły się w 1945 r. na nowy obszar państwa polskiego, 32,1 mln, czy wreszcie mieszkańcy obszaru położonego między granicą 1939 r. na zachodzie a granicą 1945 r. na wschodzie, powiększeni o Polaków i Żydów obywateli polskich Zachodniej Ukrainy i Białorusi oraz Litwy – łącznie 28,4 mln. Każda z tych wielkości służy do innego wnioskowania. Porównując liczbę ludności państwa polskiego w r. 1939 z szacunkowo przyjętą dla 1945 r. liczbą 23,9 mln (por. tab. IV.4 – przyp. AG) można skonstatować, iż różnica stanu zaludnienia Polski w przededniu wojny i bezpośrednio po jej zakończeniu wynosiła 11,3 mln. Jeżeli natomiast podstawą będzie nie terytorium państwowe, ale obszar geograficzny, deficyt ludności okaże się mniejszy, bo 8,8 mln (w obu wypadkach bez przewidywanego przyrostu naturalnego; przy uwzględnieniu tego elementu odpowiednie liczby wzrosłyby o ponad milion osób).

Tabela IV.4. Straty ludnościowe niektórych państw w okresie II wojny światowej
Table IV.4. Population losses in selected countries during World War II

Państwa Countries	Straty / Losses	
	na 1000 mieszkańców per 1000	ogółem w tysiącach in thousands
Polska	220	6 028
ZSRR	164	27 000
Jugosławia	108	1 706
Grecja	35	250
Albania	24	28
Austria	24	271
Holandia	22	242
Czechosłowacja	21	320
Francja	13	535
Belgia	12	100
Wielka Brytania	8	375

Źródło: Łuczak, 1993, tabl. 57; *Encyklopedia II wojny światowej*, 1975, s. XXIX.

Najbardziej ucierpiały ziemie między dawną a nową granicą na zachodzie, gdzie na skutek masowej ucieczki i ewakuacji ubyło około 4,8 mln ludności (55%). Na pozostałym obszarze różnica między przedwojennym stanem zaludnienia (23 mln) a powojennym (19 mln w chwili zakończenia wojny) wynosi 4 mln (21%).

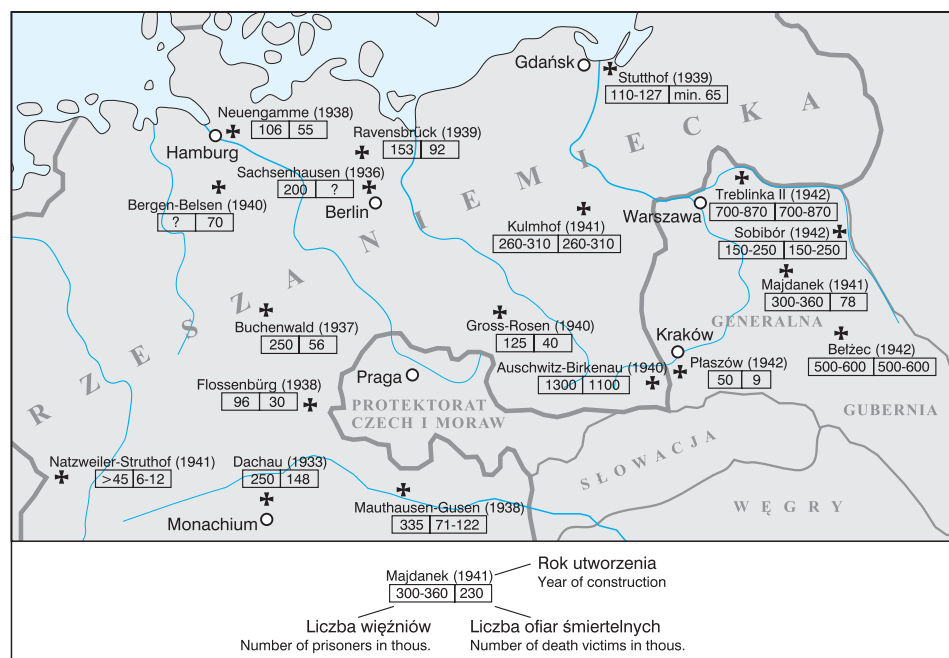
Stwierdzenie, jak kształtował się niedobór ludności w 1945 r. w stosunku do stanu z 1939 r., nie jest oczywiście równoznaczne z określeniem strat wojennych. Przy ich obliczaniu tak Biuro Odszkodowań Wojennych (BOW, 1947 – przyp. AG), jak i korzystający z jego szacunków demografowie, opracowujący dla ONZ (Frumkin, 1949, 1951, s. 119) bilans przemian ludnościowych w Europie w latach 1939–1947, brali pod uwagę ludność Polski w przededniu wojny pomniejszoną o tych obywateli polskich zamieszkałych na wschód od nowej granicy, którzy na mocy umów o wymianie ludności nie posiadali prawa przesiedlenia. Trzeba od razu stwierdzić, że zabieg taki, dyktowany względami utylitarnymi, nie jest oparty na żadnych konsekwentnie stosowanych kryteriach. Straty w obrębie tak obranej populacji Biuro Odszkodowań Wojennych oceniło metodą szacunkową na 6,03 mln; we wspomnianym opracowaniu ONZ obniżono je do 5,8 mln, stwierdzając słusznie, iż podawana liczba 3,4 mln zgładzonych Żydów jest zbyt wysoka; ten

skorygowany szacunek można spotkać w obcej literaturze naukowej. W polskich opracowaniach przyjmuje się na ogół liczbę 6,03 mln, jakkolwiek niektórzy demografowie uważają, iż rzeczywiste rozmiary strat wojennych były mniejsze (Madajczyk, 1970, II, s. 371). W dyskusjach natomiast, na łamach prasy można spotkać stwierdzenia odwrotne, kwestionujące szacunek Biura Odszkodowań Wojennych jako minimalizujący demograficzne następstwa wojny i okupacji. Wydaje się, choć wszyscy są zgodni, że tryb ustalenia wysokości strat przez Biuro nie pozwala bez zastrzeżeń przyjmować liczby 6 mln, iż uda się zastąpić ją inną, bardziej wiarygodną i naukowo udokumentowaną. Należy natomiast podkreślić, że szacunek ten nie obejmuje strat całej ludności II Rzeczypospolitej; w przeciwnym wypadku byłby on wyższy o około 800 tys., przy założeniu, że procent strat ludności polskiej, białoruskiej, ukraińskiej i litewskiej na byłych terenach wschodnich był zbliżony.

W podziale narodowościowym szacunki strat wojennych przedstawiały się następująco (mln):

	Ogółem	Polacy	Żydzi
BOW	6,0	2,6	3,4
ONZ	5,8	2,6	3,2

a w podziale terytorialnym: obszary w granicach Polski w 1945 r. – 4,4 mln, obszary Zachodniej Ukrainy i Białorusi oraz Litwy – 1,6 mln.

Ryc. IV.4. Największe hitlerowskie obozy koncentracyjne i obozy zagłady

Fig. IV.4. Largest Nazi concentration and extermination camps

Zestawiwszy liczby orientujące w rozmiarach niedoboru ludności w aspekcie państwowym i geograficznym oraz w wysokości strat wojennych wypada się zastrzec, że żadna z tych liczb nie może bezpośrednio posłużyć do ustalenia, ile wynosiła w 1945 r. potencjalna ludność Polski. Nie wszyscy z owych 23,9 mln przyjętych jako ludność Polski w 1945 r. mieli w niej pozostać i kształtować nową rzeczywistość, natomiast miliony ludzi współtworzących społeczeństwo polskie znajdowało się jeszcze poza krajem” (Kersten, 1974a, s. 75–77).

Pierwszy powojenny sumaryczny spis ludności przeprowadzony w połowie lutego 1946 r. na nowym terytorium Polski wykazał 23,9 mln mieszkańców (tab. IV.5), w tym 20,5 mln Polaków i 2,3 mln Niemców. Zaludnienie tego obszaru według polskiego spisu z 1931 r. i dla ziem odzyskanych według spisu niemieckiego z 1933 r. było teraz niższe o ponad 6 mln osób, a niebawem miała zostać wysiedlona pozostała ludność niemiecka.

Przeciętna gęstość zaludnienia kraju wynosiła 77 osób na km², przy czym na ziemiach dawnych mieszkało 89 osób/km², a na nowych terytoriach 48 osób/km². Do najsłabiej zaludnionych obszarów należało woj. olsztyńskie (18 osób/km²), w którym w czterech powiatach panował nieomal stan pustki demograficznej, z gęstością zaludnienia poniżej 10 osób na km², a mianowicie w powiecie Pisz (9,3), Braniewo (8,2), Górowo Iławeckie (7,8) i Węgorzewo (4,7). Jeszcze niższą gęstość zaludnienia miał powiat Gołdap (4,2) w woj. białostockim. Niewiele gęściej zaludnione było woj. szczecińskie (29,5), gdzie w powiecie Kamień Pomorski przypadało 9,6 osoby na 1 km². Stosunkowo najmniejsze ubytki zaludnienia miały województwa krakowskie, pomorskie, warszawskie, dawne poznańskie i śląskie oraz kieleckie.

Rozwój ludności Polski w latach 1946–1950 był kształtowany przez wysoki przyrost naturalny, ale w znacznej mierze, choć nie wynika to wprost z bilansu (tab. IV.6), przez procesy migracyjne w postaci napływu repatriantów ze wschodu (689 tys. w latach 1946–1949) oraz wysiedlenie 2275 tys. ludności niemieckiej do Niemiec i 176 tys. osób do ZSRR, ale w efekcie saldo migracji zagranicznych było ujemne i przeciętny roczny przyrost ludności był umiarkowany, wyniósł 0,9%. Zmiany rozmieszczenia ludności dokonywały się głównie na nowym terytorium kraju określanym jako ziemie odzyskane, a w skali kraju ponad milion ludności przeniosło się ze wsi do miast i migracje odgrywały większą rolę w rozwoju miast niż przyrost naturalny. Wzrost liczby ludności w miastach miał charakter eksplozywny i wynosił przeciętnie rocznie 3,7%, a ludność wsi malała w tempie 0,4%.

Przeprowadzony w 1950 r. powszechny spis ludności wykazał, że z 24 614 tys. ludności (nie licząc 394 tys. wojska) 72,6% mieszkało w tym samym województwie co przed wybuchem wojny, ale nie można traktować tej grupy jako niemobilnej, gdyż między obu datami mogła jedno- czy kilkakrotnie zmienić miejsce zamieszkania w ramach tego samego województwa, na co wskazuje liczba ponad 7 milionów migracji w latach 1946–1950. Drugą grupę stanowiło 15,8% mieszkańców, którzy w latach 1939–1950 zmienili województwo miejsca zamieszkania, a 9,4% ludności kraju mieszkało przed wojną za granicą, tzn. przede wszystkim na polskich kresach wschodnich i tylko niewielka część faktycznie za granicą, na zachodzie Europy.

Gęstość zaludnienia kraju, podawana tutaj bez uwzględnienia osób spisywanych centralnie (wojsko), nieznacznie wzrosła do 78,7 osób na 1 km². Jej rozkład

przestrzenny ilustruje kartogram według powiatów na ryc. IV.1, natomiast liczbę ludności i gęstość zaludnienia według województw w podziale na miasto i wieś, w obecnie obowiązującym podziale, dla kolejnych dat spisowych zamieszczono w tabelach VI.7–8; liczby te pozwalają na ocenę rozwoju ludności i zmian jej rozmieszczenia w ostatnim półwieczu.

Tabela IV.5. Zmiany stanu ludności na obecnym obszarze Polski, 1931–1946, w podziale administracyjnym z dnia 1 kwietnia 1947 r.

Table IV.5. Changes of population on the present territory of Poland, 1931–1946

Województwa Voivodship	Liczba ludności w tys. Population in thousands				Ubytek ogółem Decline	
	1931/1933	14 II 1946 r.			1931/1933–1946	
ziemie dawne old territories						
ziemie odzyskane (zo) "recovered" territories		ogółem total	miasta urban	wieś rural	w tys.	w %
Polska	30 019,4 ¹	23 929,8 ²	7 459,4	16 166,1	-6 089,6	-20,3
ziemie dawne	21 797,8 ¹	18 803,4	5 686,2	13 117,2	-2994,4	-13,7
w tym b. W.M. Gdańsk	407,5	200,1	150,6	49,5	-207,4	-50,9
ziemie odzyskane (zo)	8 221,6	4 822,1	1 773,2	3 048,9	-3 399,5	-41,3
M.st. Warszawa	1 179,5	478,8	478,8	x	-700,7	-59,4
Warszawskie	2 292,7	2 114,4	360,6	1 753,8	-178,3	-7,8
M. Łódź	658,7	496,9	496,9	x	-161,8	-24,6
Łódzkie	1 991,4	1 772,4	364,3	1 408,1	-219,0	-11,0
Kieleckie	1 894,7	1 717,3	364,0	1 353,3	-177,4	-9,4
Lubelskie	2 220,3	1 889,7	304,4	1 585,3	-330,6	-14,9
Białostockie	1 165,8	917,6	168,4	749,2	-248,2	-21,3
ziemie dawne	1 041,1	881,1	160,2	720,9	-160,0	-15,4
ziemie odzyskane	124,7	36,5	8,2	28,3	-88,2	-70,7
Olsztyńskie (zo)	934,1	351,8	96,0	255,8	-582,3	-62,3
Gdańskie	1 065,3	732,1	366,3	365,8	-333,2	-31,3
ziemie dawne	785,6	604,9	308,5	296,4	-180,7	-23,0
w tym b. W.M. Gdańsk	407,5	200,1	150,6	49,5	-207,4	-50,9
ziemie odzyskane	279,7	127,2	57,8	69,4	-152,5	-54,5
Pomorskie	1 506,3	1 406,5	540,3	866,2	-99,8	-6,6
Szczecińskie (zo)	1 729,1	892,6	307,6	585,0	-836,5	-48,4
Poznańskie	2 970,9	2 422,1	886,3	1 535,8	-548,8	-18,5
ziemie dawne	2 339,6	2 149,1	780,2	1 368,9	-190,5	-8,1
ziemie odzyskane	631,3	273,0	106,1	166,9	-358,3	-56,7
Wrocławskie (zo)	3 040,2	1 941,1	732,6	1 208,5	-1 099,1	-36,2
Śląskie	3 248,8	2 823,4	1 172,7	1 650,7	-425,4	-13,1
ziemie dawne	1 766,3	1 623,5	707,8	915,7	-142,8	-8,1
ziemie odzyskane	1 482,5	1 199,9	464,9	735,0	-282,6	-19,1
Krakowskie	2 193,5	2 133,4	579,8	1 553,6	-60,1	-2,7
Rzeszowskie	1 800,6	1 535,4	240,4	1 295,0	-265,2	-14,7

¹ W tym 127,5 tys. osób nie uwzględniono w danych dla województw.

² W tym 304,3 tys. osób (wojsko) nie uwzględniono w podziale na województwa, ludność miejską i wiejską oraz według narodowości.

Źródło: GUS, 1930–2003, R.11, tabl. 3.

W 1950 r. do najgęściej zaludnionych obszarów kraju należały w większości ziemie dawne, a przede wszystkim trzy województwa z gęstością zaludnienia przekraczającą 100 osób/km²: łódzkie (118), małopolskie (133) i śląskie (248), wielkie miasta i obszary wokół nich oraz powiaty miejskie. Na ziemiach odzyskanych

jedynie południowa część Dolnego Śląska wyróżniała się wyższą gęstością zaludnienia. Do najslabiej zaludnionych należało obecne województwo lubuskie (w powiecie Sulęcina 21 osób/km²) i podlaskie (w powiecie Sejny 23 osoby/km²), ale rekordzistą był powiat bieszczadzki z 8 osobami na 1 km², który został utworzony w 1952 r. (por. rozdz. II). Do najgęściej zaludnionych powiatów (powyżej 200 osób na 1 km²), należały wszystkie powiaty miejskie (z wyjątkiem miast Żory, Jastrzębie-Zdrój, Tarnobrzeg) i cztery powiaty ziemskie: Będzin, Pruszków, Wodzisław Śląski i Mikołów. Obejmowały one 2,5% powierzchni i 27,4% mieszkańców kraju.

Tabela IV.6. Bilans ludności, 1946–2000 (tys.)

Table IV.6. Components of populations change, 1946–2000 (in thousands)

Lata Years	Stan ludności w dniu I I Population as of Janu- ary 1	Przyrost rzeczywisty Population change					Saldo zmian admini- stracyj- nych Results as administra- tive changes	Stan ludności w dniu 31 XII Popula- tion as of December 31
		ogółem total	przyrost naturalny natural increase	saldo migracji net migration				
				razem total	wewnę- trznych ¹ total internal	zagra- nicznych total inter- national		
Ogółem / Total								
1946–2000	23895,0	+15085,2	17039,1	-1953,9	x	-1953,9	x	38644,2
1946–1950	23895,0	+1116,3	2160,0	-1043,7	x	-1043,7	x	25035,0
1951–1960	25035,0	+4883,6	4983,3	-99,7	x	-99,7	x	29795,2
1961–1970	29795,2	+2957,4	3156,9	-199,5	x	-199,5	x	32657,7
1971–1980	32657,7	+3156,6	3366,1	-209,5	x	-209,5	x	35734,9
1981–1990	35734,9	+2510,6	2760,0	-249,4	x	-249,4	x	38183,2
1991–2000	38183,2	+460,7	612,8	-152,1	x	-152,1	x	38644,2
Miasta / Towns								
1946–2000	7 602,0	+13465,4	7398,9	+6066,5	+6879,3	-812,8	+2337,8	23876,5
1946–1950	7602,0	+1618,6	743,6	+875,0	+1010,0	-135,0	-	9243,0
1951–1960	9243,0	+2977,4	2104,7	+872,7	+955,1	-82,4	+1540,1	14401,0
1961–1970	14401,0	+2335,6	1262,9	+1072,7	+1200,6	-127,9	+81,0	17088,0
1971–1980	17088,0	+3556,3	1680,1	+1876,2	+2005,4	-129,2	+393,3	20978,5
1981–1990	20978,5	+2591,8	1451,1	+1140,7	+1344,0	-203,3	+197,3	23614,5 ²
1991–2000	23614,5	+385,7	156,5	+229,1	+364,2	-135,0	+103,0	23876,5 ²
Wieś / Rural								
1946–2000	16293,0	+1619,8	9640,2	-8020,4	-6879,3	-1141,1	-2337,8	14767,7
1946–1950	16293,0	-502,3	1416,4	-1918,7	-1010,0	-908,7	-	15792,0
1951–1960	15792,0	+1906,2	2878,6	-972,4	-955,1	-17,3	-1540,1	15394,2
1961–1970	15394,2	+621,8	1894,0	-1272,2	-1200,6	-71,6	-81,0	15569,7
1971–1980	15569,7	-399,7	1686,0	-2085,7	-2005,4	-80,3	-393,3	14756,4
1981–1990	14756,4	-81,2	1308,9	-1390,1	-1344,0	-46,1	-197,3	14568,7 ²
1991–2000	14568,7	+75,0	456,3	-381,3	-364,2	-17,1	-103,0	14767,7 ²

¹ Liczby dotyczą migracji osób meldujących się na pobyt stały.

² Różnice bilansowe spowodowane są uwzględnieniem różnicy salda migracji osób meldujących się na pobyt czasowy ponad 2 miesiące: w latach 1981–1990 -55,9 tys. osób w miastach i +55,9 tys. osób na wsi; w latach 1991–2000 -226,7 tys. osób w miastach i + 226,7 tys. osób na wsi. Ponadto do stanu ludności dla lat spisowych: 1946, 1950, 1960, 1970, 1978 i 1988 były wprowadzane korekty wynikające przede wszystkim z różnic między danymi spisowymi a bieżącymi szacunkami ludności.

Źródło: Rocznik Demograficzny 2001, tabl. 2.

Od 1951 r. przez kolejne cztery dekady saldo migracji zagranicznych nie odgrywało większej roli w rozwoju ludności kraju: w latach 50. ujemne saldo migracji zagranicznych stanowiło tylko 2% wielkości przyrostu naturalnego, przez następne dwie dekady po 6% i w latach 80. wzrosło do 9% przyrostu naturalnego. Dopiero w latach 90. wzrosło do 25% przyrostu naturalnego, głównie w wyniku drastycznego spadku liczby urodzeń i przyrostu naturalnego, przy znacznie mniejszym, bo tylko 40-procentowym spadku salda migracji.

Bliższe ustalenie wielkości składników wzrostu ludności miejskiej z podziałem na bilansujący się przyrost naturalny, saldo migracji i saldo zmian administracyjnych nie jest możliwe z uwagi na wprowadzone korekty do stanów ludności, wynikające z rozbieżności między bieżącymi szacunkami ludności a danymi spisów ludności, a od początku lat 80. również z uwzględnienia różnicy salda migracji osób meldujących się na pobyt czasowy ponad 2 miesiące. Przytoczone w tabeli IV.5 bilanse ludności nie domykają się na dość znaczne wielkości i jedynie w przybliżeniu możemy określić rolę tych trzech składników w rozwoju miast.

W latach 1951–1965, z uwagi na wysokie – choć niższe niż na wsi – liczby urodzeń w miastach, większe znaczenie w rozwoju miast odgrywał przyrost naturalny i saldo zmian administracyjnych niż saldo migracji. Po wygaśnięciu fali urodzeń wyżu demograficznego, w latach 1966–1980, przewagę w rozwoju miast miały migracje wieś–miasto, których szczególne nasilenie nastąpiło w latach 70. i było związane z procesami intensywnego uprzemysłowienia. Rozmiary salda zmian administracyjnych były nieporównywalne z wielkością ruchu naturalnego czy dodatniego salda migracji w miastach.

Na początku lat 80., jako echo powojennego wyżu demograficznego, wzrasta liczba urodzeń, a jednocześnie maleją rozmiary migracji wieś–miasto w wyniku narastającego kryzysu gospodarczego i rozwój ludności w miastach w większym stopniu zależy od przyrostu naturalnego niż salda migracji czy zmian administracyjnych. Od połowy lat 80. rozmiary urodzeń maleją i przyrost naturalny w miastach jest nieco niższy niż saldo migracji – taka sytuacja utrzymuje się do 1998 r., w którym przyrost naturalny w miastach staje się ujemny, podobnie jak saldo migracji. Rozpoczyna się powolny spadek liczby ludności w miastach, rzędu kilku–kilkunastu tysięcy rocznie.

Tak wyglądał rozwój miast od strony składników wzrostu ludności. Podobną charakterystykę można przedstawić z punktu widzenia dynamiki rozwoju ludności kraju i jej zróżnicowań przestrzennych. W latach 50. wzrost ludności ogółem miał charakter eksplozywny i przeciętny roczny wskaźnik dynamiki wynosił 2,0%, przy czym najszybciej wzrastała ludność w obecnych województwach lubuskim, zachodniopomorskim (po 4,0% rocznie), dolnośląskim (3,2%) i warmińsko-mazurskim (3,0%), przede wszystkim w wyniku dynamicznego wzrostu liczby ludności miejskiej. O ile przeciętna roczna dynamika wzrostu ludności miejskiej kraju wynosiła 3,4%, o tyle w wymienionych województwach była znacznie wyższa i na przykład w przypadku zachodniopomorskiego sięgała 6,3%. Umiarkowanie wzrastała również liczba ludności wiejskiej (przeciętnie rocznie o 0,8%), szczególnie w woj. lubuskim (2,0%), dolnośląskim, zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim (po 1,8–1,9%) i tylko w podlaskim liczba ludności wiejskiej nie zmieniała się. Lata 1951–1960 są jedyną dekadą, w której liczba ludności

Tabela IV.7. Rozwój liczby ludności Polski według województw* (ogółem, miasta, wieś),
1950–2002

Table IV.7. Population change by provinces, 1950–2002

Województwa Voivodship	Liczba ludności w dniu spisu: / Number of population as:					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	20 V 2002
	Ogółem / Total					
Polska	24 597 653	29 405 729	32 642 270	35 061 450	37 879 105	38 230 080
Dolnośląskie	1 733 051	2 289 137	2 567 008	2 747 802	2 948 212	2 907 212
Kujawsko-pomorskie	1 325 351	1 577 530	1 771 807	1 897 290	2 044 049	2 069 321
Lubelskie	1 622 680	1 838 033	1 967 059	2 050 423	2 209 221	2 199 054
Lubuskie	522 620	731 102	819 113	888 861	982 684	1 008 954
Łódzkie	2 140 758	2 360 978	2 486 464	2 592 663	2 703 698	2 612 890
Małopolskie	2 011 595	2 343 758	2 624 179	2 826 004	3 087 613	3 232 408
Mazowieckie	3 302 950	3 958 207	4 357 228	4 693 257	4 997 845	5 124 018
Opolskie	765 720	874 915	992 481	1 035 581	1 080 701	1 065 043
Podkarpackie	1 298 904	1 510 882	1 674 748	1 810 484	2 018 850	2 103 837
Podlaskie	871 713	971 614	1 046 686	1 089 530	1 188 547	1 208 606
Pomorskie	1 102 699	1 423 353	1 702 765	1 904 254	2 095 147	2 179 900
Śląskie	3 053 047	3 632 832	4 090 627	4 524 246	4 907 919	4 742 874
Świętokrzyskie	1 022 304	1 144 869	1 198 192	1 245 357	1 317 441	1 297 477
Warmińsko-mazurskie	828 403	1 080 105	1 201 683	1 266 609	1 397 997	1 428 357
Wielkopolskie	2 164 947	2 501 267	2 771 205	2 976 274	3 236 618	3 351 915
Zachodniopomorskie	830 911	1 167 147	1 371 025	1 512 815	1 662 563	1 698 214
	Miasta / Towns					
Polska	10 977 675	14 709 039	17 620 735	20 397 557	23 278 996	23 610 365
Dolnośląskie	978 297	1 390 427	1 661 691	1 882 078	2 095 256	2 076 121
Kujawsko-pomorskie	600 588	787 752	946 902	1 095 979	1 257 893	1 288 519
Lubelskie	342 173	479 539	640 157	784 377	975 365	1 025 566
Lubuskie	223 307	371 881	456 745	535 391	631 182	651 045
Łódzkie	1 079 929	1 271 249	1 414 797	1 570 604	1 737 128	1 697 745
Małopolskie	748 571	1 016 902	1 234 766	1 416 257	1 600 198	1 626 865
Mazowieckie	1 505 139	2 064 827	2 424 361	2 824 292	3 162 419	3 312 618
Opolskie	251 335	338 611	428 307	493 172	553 807	560 064
Podkarpackie	288 207	413 708	518 082	629 815	808 321	853 053
Podlaskie	203 245	299 996	397 678	497 197	649 722	711 572
Pomorskie	612 757	868 577	1 102 273	1 301 277	1 457 759	1 484 838
Śląskie	2 276 692	2 787 778	3 182 559	3 592 803	3 938 310	3 751 393
Świętokrzyskie	243 117	331 990	412 846	495 190	589 811	595 388
Warmińsko-mazurskie	283 050	438 316	545 731	664 942	817 709	860 229
Wielkopolskie	932 836	1 181 364	1 402 674	1 609 721	1 852 029	1 934 790
Zachodniopomorskie	408 432	666 122	851 166	1 004 462	1 152 087	1 180 559
	Wieś / Rural					
Polska	13 619 978	14 696 690	15 021 535	14 663 893	14 600 109	14 619 715
Dolnośląskie	754 754	898 710	905 317	865 724	852 956	831 091
Kujawsko-pomorskie	724 763	789 778	824 905	801 311	786 156	780 802
Lubelskie	1 280 507	1 358 494	1 326 902	1 266 046	1 233 856	1 173 488
Lubuskie	299 313	359 221	362 368	353 470	351 502	357 909
Łódzkie	1 060 829	1 089 729	1 071 667	1 022 059	966 570	915 145
Małopolskie	1 263 024	1 326 856	1 389 413	1 409 747	1 487 415	1 605 543
Mazowieckie	1 797 811	1 893 380	1 932 867	1 868 965	1 835 426	1 811 400
Opolskie	514 385	536 304	564 174	542 409	526 894	504 979
Podkarpackie	1 010 697	1 097 174	1 156 666	1 180 669	1 210 529	1 250 784
Podlaskie	668 468	671 618	649 008	592 333	538 825	497 034
Pomorskie	489 942	554 776	600 492	602 977	637 388	695 062
Śląskie	776 355	845 054	908 068	931 443	969 609	991 481
Świętokrzyskie	779 187	812 879	785 346	750 167	727 630	702 089
Warmińsko-mazurskie	545 353	641 789	655 952	601 667	580 288	568 128
Wielkopolskie	1 232 111	1 319 903	1 368 531	1 366 553	1 384 589	1 417 125
Zachodniopomorskie	422 479	501 025	519 859	508 353	510 476	517 655

*Dla lat 1950–1988 podział administracyjny z dnia 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS, 1999, GUS, 2004.

Tabela IV.8. Gęstość zaludnienia Polski według województw* (ogółem, miasta, wieś), 1950–2002

Table IV.8. Density of population by provinces, 1950–2002

Województwa Voivodship	Liczba osób na 1 km ² : / Person per km ²					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	20 V 2002
	Ogółem / Total					
Polska	78,7	94,0	104,4	112,1	121,1	122,3
Dolnośląskie	86,9	114,8	128,7	137,7	147,8	145,7
Kujawsko-pomorskie	73,8	87,8	98,6	105,6	113,7	115,2
Lubelskie	64,6	73,2	78,3	81,6	88,0	87,6
Lubuskie	37,4	52,3	58,6	63,6	70,3	72,1
Łódzkie	117,5	129,6	136,5	142,3	148,4	143,4
Małopolskie	132,8	154,8	173,3	186,6	203,9	213,4
Mazowieckie	92,8	111,2	122,4	131,8	140,4	143,9
Opolskie	81,4	93,0	105,4	110,0	114,8	113,2
Podkarpackie	72,5	84,3	93,4	101,0	112,6	117,4
Podlaskie	43,2	48,1	51,9	54,0	58,9	59,9
Pomorskie	60,3	77,8	93,1	104,1	114,5	119,2
Śląskie	248,3	295,5	332,7	368,0	399,2	385,8
Świętokrzyskie	87,6	98,1	102,7	106,7	112,9	111,2
Warmińsko-mazurskie	34,2	44,6	49,7	52,3	57,8	59,0
Wielkopolskie	72,6	83,9	92,9	99,8	108,5	112,4
Zachodniopomorskie	36,3	51,0	59,9	66,1	72,6	74,2
	Miasta / Towns					
Polska	523,8	701,9	840,9	973,4	1 110,9	1 126,7
Dolnośląskie	456,0	648,1	774,5	877,3	976,6	967,7
Kujawsko-pomorskie	726,7	953,2	1 145,8	1 326,1	1 522,1	1 559,1
Lubelskie	363,5	509,4	680,1	833,3	1 036,2	1 089,5
Lubuskie	360,0	599,5	736,3	863,1	1 017,5	1 049,6
Łódzkie	961,8	1 132,2	1 260,1	1 398,8	1 547,2	1 512,1
Małopolskie	452,2	614,3	745,9	855,5	966,6	982,7
Mazowieckie	711,8	976,5	1 146,5	1 335,7	1 495,6	1 566,6
Opolskie	336,8	453,8	574,0	661,0	742,2	750,6
Podkarpackie	273,3	392,3	491,2	597,2	766,4	808,8
Podlaskie	225,2	332,4	440,7	551,0	720,0	788,5
Pomorskie	563,0	798,1	1 012,8	1 195,6	1 339,4	1 364,3
Śląskie	609,7	746,6	852,3	962,2	1 054,7	1 004,7
Świętokrzyskie	394,2	538,3	669,4	802,9	956,3	965,3
Warmińsko-mazurskie	479,1	741,9	923,7	1 125,5	1 384,0	1 456,0
Wielkopolskie	651,0	824,4	978,9	1 123,3	1 292,4	1 350,2
Zachodniopomorskie	299,6	488,5	624,3	736,7	845,0	865,8
	Wieś / Rural					
Polska	46,7	50,4	51,5	50,3	50,0	50,1
Dolnośląskie	42,4	50,5	50,9	48,6	47,9	46,7
Kujawsko-pomorskie	42,3	46,1	48,1	46,7	45,9	45,5
Lubelskie	53,0	56,2	54,9	52,4	51,0	48,5
Lubuskie	22,4	26,9	27,1	26,4	26,3	26,8
Łódzkie	62,1	63,7	62,7	59,8	56,5	53,5
Małopolskie	93,6	98,4	103,0	104,5	110,3	119,0
Mazowieckie	53,7	56,5	57,7	55,8	54,8	54,1
Opolskie	59,4	61,9	65,1	62,6	60,8	58,3
Podkarpackie	59,9	65,0	68,6	70,0	71,7	74,1
Podlaskie	34,7	34,8	33,7	30,7	28,0	25,8
Pomorskie	28,5	32,2	34,9	35,0	37,0	40,4
Śląskie	90,7	98,7	106,1	108,8	113,3	115,8
Świętokrzyskie	70,5	73,5	71,0	67,9	65,8	63,5
Warmińsko-mazurskie	23,1	27,2	27,8	25,5	24,6	24,1
Wielkopolskie	43,4	46,5	48,2	48,1	48,8	49,9
Zachodniopomorskie	19,6	23,3	24,1	23,6	23,7	24,0

*Dla lat 1950–1988 podział administracyjny z dnia 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS; 1999, GUS, 2004 i obliczenia własne.

wiejskiej w żadnym z województw nie uległa zmniejszeniu.

W następczej dekadzie, w latach 1961–1970, dynamika rozwoju liczby ludności kraju spadła do 1,1% rocznie, ale nadal była to wielkość charakterystyczna dla szybkiego rozwoju, przy czym jego dynamika była znacznie wyższa w województwie pomorskim (2,0%) i zachodniopomorskim (1,7%) niż w pozostałych, szczególnie w łódzkim i świętokrzyskim (po 0,5%), w których wartości wskaźnika były najniższe. Nadal trwał przyspieszony rozwój ludności miejskiej (2,0% rocznie), choć już nie tak gwałtowny jak w poprzednim dziesięcioleciu. Wysokie tempo wzrostu liczby ludności miejskiej występowało w województwach lubelskim i podlaskim (po 3,3%) oraz zachodniopomorskim (2,8%) i pomorskim (2,7%). Względnie najniższą dynamikę miało wysoko zurbanizowane województwo śląskie (1,4%) i łódzkie (1,1%). W ciągu dekady tylko nieznacznie wzrosła liczba ludności wiejskiej (0,2% rocznie), przy czym umiarkowanym wzrostem odznaczały się śląskie (0,7%) i pomorskie (0,8%), natomiast w czterech województwach liczba ludności wiejskiej malała: w lubelskim i łódzkim o 0,2% rocznie, a w podlaskim i świętokrzyskim po 0,3% rocznie. W dekadzie lat 60., a dokładnie 14 grudnia 1966 r., po dwudziestu latach przewagi udziału ludności wiejskiej nad miejską, nastąpiło zrównanie wielkości obu populacji i od końca 1966 r. przewagę ma ludność zamieszkała w miastach. Natomiast we wrześniu 1967 r. urodził się trzydziestodwumilionowy obywatel Polski, co oznaczało, że dopiero w 22 lata po zakończeniu wojny kraj osiągnął liczbę ludności z 1931 r.

Według spisu z 1970 r. spośród 32,6 mln mieszkańców kraju 54,0% mieszkało w miastach. Średnio na 1 km² przypadały 104 osoby, a najgęściej zaludnione powiaty (powyżej 200 osób na km²), których było 77, zajmowały 3,5% powierzchni kraju i mieszkało w nich 34,7% ludności kraju. Do grupy tej należały wszystkie powiaty miejskie, powiat warszawski (Warszawa) oraz 12 powiatów ziemskich; najgęściej zaludnionym miastem był Chorzów (4516 osób/km²). Najrzadziej zaludnione powiaty (poniżej 100 osób/km²), których było 228, zajmowały 81,2% terytorium kraju z 46,2% ogółu ludności. Najrzadziej zaludniony był powiat Sejny (26,6) i bieszczadzki (19,9). Rozkład gęstości zaludnienia według powiatów (ryc. IV.1) w 1970 r. jest podobny do rozkładu z 1950 r., o czym świadczy wysoki współczynnik korelacji ($r = 0,97$).

W latach 1971–1978 tempo rozwoju ludności Polski nieznacznie spadło do 0,9% rocznie, ale nadal dynamika rozwoju była regionalnie zróżnicowana. Znacznie szybciej rozwijały się woj. pomorskie (1,5%), dolnośląskie, śląskie (po 1,3%) i lubuskie (1,1%) niż łódzkie, opolskie i świętokrzyskie (po 0,5% rocznie). W porównaniu z poprzednią dekadą nie zmieniła się dynamika rozwoju ludności miejskiej (2,0% rocznie), przy czym najszybciej rozwijały się miasta obecnego województwa podlaskiego (3,1%), lubelskiego (2,8%), podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego (po 2,7% rocznie). Eksplozywny rozwój miast był następstwem wprowadzenia w 1975 r. podziału kraju na 49 województw (wcześniej 17), a stolicami nowych województw stały się niewielkie ośrodki miejskie, które po otrzymaniu nowych funkcji szybko zwiększały liczbę ludności. W obszarze obecnego województwa podlaskiego znajdują się Łomża i Suwałki (byłe stolice wojewódzkie), lubelskiego – Biała Podlaska, Chełm i Zamość, podkarpackiego – Krosno, Przemyśl i Tarnobrzeg, warmińsko-mazurskiego – Elbląg. W efekcie w żadnym z województw dynamika

wzrostu ludności miast nie spadła poniżej 1,4% rocznie. Natomiast liczba ludności wsi ogółem malała w tempie 0,3% rocznie, a w przypadku woj. podlaskiego o 1,1% rocznie. Spadek liczby ludności wiejskiej nie występował w pięciu województwach; wielkopolskim (0,0%), pomorskim (+0,1%), małopolskim (+0,2%), podkarpackim i śląskim (po +0,3% rocznie).

W latach 1979–1988 liczba ludności kraju wzrastała w umiarkowanym tempie 0,8% rocznie, nieco szybciej w woj. podkarpackim (1,2%) i lubuskim (1,1%) a najwolniej w łódzkim (0,4%) i świętokrzyskim (0,6%). Trwająca stagnacja gospodarcza spowodowała spadek dynamiki rozwoju ludności miejskiej do 1,4% rocznie, przy czym podobnie jak w poprzednim okresie, wyższe tempo rozwoju miały miasta w woj. podlaskim (3,1%), podkarpackim (2,8%), lubelskim (2,4%) i warmińsko-mazurskim (2,3%). Najmniejsze tempo rozwoju miały miasta silnie zurbanizowanego woj. śląskiego (1,0%) i dolnośląskiego (1,1%). Liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o 64 tys. (tab. IV.6), co w wartościach względnych oznaczało stagnację (0,0%). Z jednej strony, największy spadek liczby ludności wiejskiej wystąpił w województwie podlaskim (o 0,9%) i łódzkim (o 0,5%), z drugiej, w województwach małopolskim, pomorskim (po 0,6%), śląskim (0,4%) i wielkopolskim (0,1%) liczba ludności nieznacznie wzrosła.

Ostatni okres międzypisowy (1989–2002) charakteryzuje niemal stagnacja liczby mieszkańców kraju, wzrosła ona o 351 tys. osób, czyli przeciętnie rocznie o 0,1%. Powolny wzrost liczby ludności był następstwem czterokrotnie niższego przyrostu naturalnego w porównaniu z poprzednią dekadą. W pięciu województwach (dolnośląskim, łódzkim, opolskim, śląskim i świętokrzyskim) wystąpił regres liczby ludności, natomiast w trzech (małopolskie, podkarpackie, pomorskie) liczba ludności wzrastała o 0,3% rocznie. Drastycznie spadło tempo rozwoju liczby ludności miejskiej do poziomu 0,1% rocznie, a w trzech województwach: dolnośląskim (–0,1%), łódzkim (–0,2%) i śląskim (–0,4%) odnotowano spadek liczby ludności w miastach. Wyższą dynamikę wzrostu niż w pozostałych województwach miały miasta obecnego województwa podlaskiego (0,7%), lubelskiego, mazowieckiego, podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego (po 0,4%), które niejako korzystały do 1999 r. z rozwoju stolic starych województw. Liczba ludności wiejskiej ogółem, podobnie jak w poprzednim okresie, pozostawała na ogół bez zmian, jednak w dziewięciu województwach zmniejszyła się, przy czym największą dynamikę spadku liczby ludności wiejskiej miały województwa podlaskie (–0,6%), lubelskie i łódzkie (po –0,4%). Natomiast szczególną była sytuacja pięciu województw: małopolskiego (wzrost o 0,6% rocznie), pomorskiego (0,7%), podkarpackiego, śląskiego i wielkopolskiego (po 0,2%), w których liczba ludności wiejskiej w kolejnych dekadach nie malała i za całe półwiecze miały przeciętną roczną dynamikę od 0,3% (wielkopolskie), przez 0,5% (małopolskie, podkarpackie, śląskie) do 0,8% (pomorskie).

W dniu spisu 2002 r. liczba ludności kraju osiągnęła 38 230,1 tys. osób, co dawało Polsce 6 miejsce wśród państw europejskich za Niemcami (82,5 mln), Francją (59,5 mln), W. Brytanią (59,1 mln), Włochami (57,5 mln) i Hiszpanią (41,0 mln), nie licząc Rosji (144,0 mln), Turcji (69,6 mln) i Ukrainy (48,9 mln). Udział ludności miejskiej wynosił 61,8%, co plasowało Polskę w trzeciej dziesiątce

krajów europejskich – za Portugalią (64,4%) i Węgrami (64,0%), a przed Grecją (60,1%) i Chorwacją (57,7%).

Średnia gęstość zaludnienia kraju wzrosła w 2002 r. do 122 osób na 1 km², ale analizę przestrzenną przedstawiamy dla 2000 r. (por. ryc. IV.1), z uwagi na porównywalność podziałów z latami wcześniejszymi, gdyż w roku 2002 liczba powiatów wzrosła z 373 do 380.

Tabela IV.9. Zmiany stopnia koncentracji ludności określone różnymi miarami i według różnych autorów

Table IV.9. Changes in the concentration coefficients as measured by different methods and authors

Lata Years	Współczynnik koncentracji Lorenza Lorenz concentration coefficient		Zmodyfikowany współczynnik koncentracji (<i>k</i>) Modified concentration coefficient		Wskaźnik koncentracji Kostrubca (1972) dla kwadratów o pow. 100 km ² Concentration coefficient for 100 km ² acc. to Kostrubiec 1972
	dla powiatów by district		dla powiatów by district		
	wg Kosińskiego i Jerczyńskiego (1965) acc. Kosiński & Jerczyński, 1965	wg Muszyńskiej (1973) acc. Muszyńska, 1973	dla kwadratów o pow. 100 km ² wg Kostrubca (1972) by 100 km ² acc. to Kostrubiec 1972	wg Kosińskiego i Jerczyńskiego (1965) acc. Kosiński & Jerczyński, 1965	
1910/1913	0,320	–	–	0,397	–
1931/1933	0,349	–	–	0,453	–
1950	0,395	0,411	0,32	0,473	0,511
1960	0,410	0,419	0,46	0,519	0,546
1970	–	0,434	0,55	–	0,575
1980	–	–	0,69	–	–

Źródło: Dziewoński i inni, 1977, s. 36.

Najgęściej zaludnione powiaty (powyżej 200 osób na km²), których było 87, zajmowały 5,3% powierzchni kraju i były zamieszkałe przez 40,7% ogółu ludności. Grupę tę tworzyły, podobnie jak w 1970 r., wszystkie powiaty miejskie, powiat warszawski (Warszawa) oraz 23 powiaty ziemskie (w 1970 r. 12 powiatów). Najgęściej zaludnionym powiatem miejskim były Świętochłowice (4512 osób/km²). Najrzadziej zaludnione powiaty (poniżej 100 osób/km²), było ich teraz 199, zajmowały 72,9% terytorium kraju i były zamieszkałe przez 35,9% ogółu ludności. Najrzadziej zaludniony był powiat Suwałki (27,3), Sejny (25,7) i bieszczadzki (25,7). Połowa ludności kraju mieszkała na 12,2% jej powierzchni. Rozkład gęstości zaludnienia według powiatów (ryc. IV.1) w 2000 r. był podobny do rozkładu z 1970 r., o czym świadczy wysoki współczynnik korelacji ($r = 0,96$).

Przytoczone wyżej proste wskaźniki struktury zaludnienia wskazują na proces koncentracji przestrzennej ludności. Prostą metodą badania koncentracji jest właśnie analiza procentowych wskaźników struktury zaludnienia, którą wybiórczo zastosowano w powyższym tekście, oraz analiza wskaźników gęstości zaludnienia, również tutaj użyta. Oprócz nich istnieje wiele innych,

bardziej rozwiniętych mierników koncentracji stosowanych w badaniach geograficznych, demograficznych i ekonomicznych; ich przegląd można znaleźć w literaturze (Szulc, 1967; Golachowski i inni, 1974; Jokiel i Kostrubiec, 1981; Kuciński, 1984, 1987). Do najważniejszych publikacji przedstawiających w dłuższym horyzoncie czasowym rozwój i zmiany rozmieszczenia ludności Polski, z wykorzystaniem miar koncentracji, należą prace: L. Kosińskiego i M. Jerczyńskiego (1965), K. Dziewońskiego i L. Kosińskiego (1967), B. Jokiel i B. Kostrubca (1972), A. Muszyńskiej (1973), K. Dziewońskiego (1977), których wyniki zacytowano w tabeli IV.9, oraz K. Kucińskiego (1987). Bezpośrednie porównanie zestawionych wyników nie jest możliwe, gdyż obliczenia oparte są na różnych jednostkach odniesienia (powiaty i kwadraty), ale pozwalają na porównanie trendów zmian w czasie.

Wprowadzenie w 1999 r. podziału terytorialnego na powiaty oraz przeliczenie wyników wcześniejszych spisów ludności na ten nowy podział pozwala na syntetyczną ocenę stopnia koncentracji przestrzennej ludności Polski w ujęciu retrospektywnym¹. Obliczeń wskaźników koncentracji ludności (K), opartych na krzywej Lorenza, według powiatów², dokonano korzystając ze znanej metody interpolacyjnego całkowania stosowanej przez polskich geografów (Jokiel i Kostrubiec, 1981, s. 242–245):

$$K = 1 - \frac{1}{5000} - \sum_{i=1}^k \frac{S'_i (M_{i-1} + M_i)}{2}$$

gdzie: $M_n = m'_1 + m'_2 + \dots + m'_n$, a jego jednostki przestrzenne uporządkowane są według rosnącego wskaźnika gęstości zjawiska,

$$\frac{m_1}{s_1} < \frac{m_2}{s_2} < \dots < \frac{m_k}{s_k}$$

m – masa obiektów, s – powierzchnia jednostki przestrzennej, 5000 – pole trójkąta. Wartość wskaźnika zawiera się w przedziale $0 \leq k \leq 1$. Wyniki analizy zawarto w tabeli IV.10.

Ogólna tendencja wzrostu koncentracji, charakterystyczna dla całego kraju do 1988 r., znajduje potwierdzenie w większości województw. Jedynie w dwóch województwach w okresie 1951–1960 wystąpił spadek wskaźnika koncentracji: znaczny w podkarpackim i dostrzegalny w warmińsko-mazurskim. W pierwszym przypadku może to być wynikiem doludnienia obszaru Bieszczad i rozwoju małych ośrodków przemysłowych, w drugim – emigracji ludności rodzimej i niemieckiej z Warmii i Mazur w latach 1956–1959, skąd wyjechało 36,3 tys. osób (w 90% do RFN). Podobnie w latach 1979–1988 nieznacznie obniżył się wskaźnik koncentracji w łódzkim

¹ Współczynniki koncentracji dla Polski i województw w latach 1950, 1960 i 1970, oparte na krzywej Lorenza, przy wykorzystaniu podziału na powiaty, obliczone przez A. Muszyńską (1973) opublikował GUS (GUS, 1945–2003: R, 5, tabl. 5). Mierniki koncentracji ludności Polski w latach 1976, 1985 i 1995, oparte na podziale według województw, zawiera artykuł M. Stanny-Burak (2000).

² Za jednostkę podziału terytorialnego przyjęto powiat. Miasta stanowiące powiaty miejskie ujęto łącznie z otaczającymi je powiatami. Jako samodzielne jednostki przyjęto ponadto: GOP (powiaty miejskie: Bytom, Chorzów, Dąbrowa Górnicza, Jaworzno, Katowice, Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Siemianowice Śląskie, Sosnowiec, Świętochłowice, Zabrze), Trójmiasto (powiaty miejskie: Gdańsk, Gdynia, Sopot), m. Łódź z powiatem łódzkim-wschodnim, m. Szczecin z powiatem polickim, m. Świnoujście z powiatem kamieńskim, m. Jastrzębie-Zdrój z powiatem wodzisławskim, m. Rybnik i m. Żory z powiatem rybnickim. Łącznie 310 jednostek.

i w znacznie większym stopniu w pomorskim. Najwyższy wskaźnik koncentracji ludności do 1978 r. miało województwo śląskie, najbardziej uprzemysłowiony region kraju, gdyż czynnikiem najsilniej wpływającym na procesy koncentracji ludności była industrializacja (Kuciński, 1984). Od 1988 r. wyższy wskaźnik koncentracji występuje w woj. mazowieckim. Jednak między rokiem 1950 i 1988 największe postępy w koncentracji ludności dokonały się w województwach świętokrzyskim i podlaskim, choć osiągnięte wskaźniki koncentracji nadal są dość niskie. W latach 90., w wyniku spadku dynamiki uprzemysłowienia, zmiany struktury gospodarki narodowej i spadku zatrudnienia procesy koncentracji ludności uległy co najmniej zahamowaniu, a wskaźnik koncentracji nieznacznie obniżył się. W latach 1989–2000 jedynie w siedmiu województwach, tych o najniższym stopniu koncentracji, wskaźnik koncentracji nieznacznie wzrósł, przede wszystkim w podlaskim i świętokrzyskim. Stosunkowo wysoka koncentracja ludności charakteryzowała trzy województwa: mazowieckie, śląskie i pomorskie.

Tabela IV.10. Wskaźniki koncentracji ludności, 1950–2000*

Table IV.10. Coefficients of concentration, 1950–2000

Województwa Voivodships	Wskaźniki koncentracji ludności Concentration coefficients					
	3 XII 1950	6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	31 XII 2000
Polska	0,398	0,405	0,418	0,435	0,438	0,433
Dolnośląskie	0,370	0,369	0,372	0,378	0,381	0,374
Kujawsko-pomorskie	0,218	0,250	0,271	0,297	0,313	0,313
Lubelskie	0,203	0,212	0,238	0,256	0,263	0,269
Lubuskie	0,191	0,202	0,227	0,253	0,268	0,271
Łódzkie	0,349	0,375	0,391	0,404	0,401	0,390
Małopolskie	0,264	0,303	0,323	0,337	0,337	0,326
Mazowieckie	0,378	0,438	0,468	0,497	0,505	0,502
Opolskie	0,138	0,140	0,161	0,172	0,178	0,179
Podkarpackie	0,274	0,245	0,248	0,258	0,269	0,275
Podlaskie	0,146	0,175	0,207	0,244	0,281	0,301
Pomorskie	0,427	0,450	0,467	0,486	0,477	0,464
Śląskie	0,470	0,481	0,483	0,495	0,496	0,484
Świętokrzyskie	0,125	0,167	0,202	0,221	0,241	0,252
Warmińsko-mazurskie	0,186	0,180	0,186	0,205	0,219	0,225
Wielkopolskie	0,261	0,277	0,289	0,302	0,305	0,303
Zachodniopomorskie	0,276	0,301	0,333	0,357	0,359	0,358

* Podział administracyjny z dnia 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS, 1999; GUS, 1945–2003, R.34, tabl. 5 i obliczenia własne.

2. Prognozy rozwoju ludności

Autorem pierwszej prognozy demograficznej był statystyk i demograf angielski Gregory King (1648–1712), który w 1696 r. obliczył prognozę rozwoju ludności Anglii do 2300 r., zakładając stabilność zjawisk demograficznych (Rosset, 1965, s. 16–19). Najbardziej znaną prognozą z okresu międzywojennego była prognoza wybitnego

angielskiego statystyka Arthura L. Bowleya (1869–1957), który w 1926 r. opublikował przygotowaną na zlecenie Ligi Narodów (poprzedniczki ONZ) prognozę rozwoju ludności w wieku produkcyjnym w niektórych krajach europejskich w 1931 i 1941 r. Późniejsza prognoza, wykonana również na zlecenie Ligi Narodów przez demografów amerykańskich z Uniwersytetu w Princeton, sporządzona dla Europy i ZSRR na lata 1944–1970 przewidywała 41,4 mln ludności w Polsce w 1970 r. (Rosset, 1965, s. 21). Kataklizm wojenny uniemożliwił sprawdzenie trafności tej prognozy.

Przed II wojną światową w GUS interesowano się prognozowaniem liczby i struktury ludności według płci i wieku, jednak z uwagi na brak założeń o przyszłej płodności kobiet, ograniczono się do oszacowania przyszłej liczby ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym według płci na podstawie danych spisu z 1931 r. i tablic wymieralności. Na podstawie tej ekstrapolacji polegającej na postarzaniu już żyjącej ludności, w 1950 r. miało być 21 865 tys. mieszkańców w wieku 15–49 lat, 4 464 tys. w wieku 50–64 lat i 2 053 tys. osób w wieku 65 lat i więcej (GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. II.12).

Po II wojnie światowej prace nad metodami prognozowania w demografii były prowadzone w Centralnym Urzędzie Planowania (1945–1948) i Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (1949–1956) na potrzeby planu 3-letniego i 6-letniego. Założenia tych prognoz nie były publikowane, a same prognozy miały charakter orientacyjny w związku z wąskim zakresem wiedzy o ruchu naturalnym ludności i brakiem odpowiednich opracowań metodycznych.

Istnieją dwa rodzaje prognoz: wersja biologiczna i wersja pomigracyjna. Wersja biologiczna uwzględnia zmiany stanu i struktury ludności wynikające wyłącznie z ruchu naturalnego ludności. Wersja pomigracyjna uwzględnia ponadto przewidywane przepływy migracyjne ludności, zwłaszcza między miastami i wsią. Obie wersje prognoz zwykle są opracowywane kilkuwariantowo, z założeniem różnych poziomów płodności, umieralności i ruchliwości.

Polskie doświadczenia z prognozami otwierają opracowania wykonane w Instytucie Urbanistyki i Architektury (Chramiec i Kosiński, 1957), Głównym Urzędzie Statystycznym (Zasępa i Holzer, 1957), Komisji Planowania przy Radzie Ministrów (Dzienio, 1960), Katedrze Statystyki SGPiS pod kierunkiem J.Z. Holzera, Katedrze Statystyki Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu (Waszak, 1960) i Katedrze Demografii Uniwersytetu Łódzkiego (Rosset, 1962, 1965). W ciągu dwudziestolecia 1955–1975 ukazało się około 240 pozycji, przede wszystkim artykułów, na temat prognoz demograficznych i prognoz rozwoju ludności.

W prognozach wykonanych do 1960 r. przyjmowano niezmienną wymieralność zgodnie z tablicami wymieralności z roku 1948, 1952/53 lub 1955/56, bądź uwzględniano tylko zmiany umieralności niemowlęcej i dziecięcej oraz przyjmowano niezmienną płodność na poziomie wyjściowym, który bądź reprezentował rzeczywisty poziom roku wyjściowego, bądź też był ustalany na podstawie analizy sytuacji kilku ubiegłych lat (Holzer, 1967, s. 105). Prognozy te ukazywały nader optymistyczną wizję przyszłości demograficznej kraju, gdyż zakładały dotychczasową wysoką płodność kobiet, gdy w rzeczywistości miał miejsce spadek płodności. Główną przyczyną nietrafności prognoz był brak doświadczenia, ograniczony zakres czasu obserwacji ruchu naturalnego, w tym obejmujący głównie nietypowy okres urodzeń wyżu demograficznego oraz dogmatyczna interpretacja procesów ludnościowych.

Od 1961 r. w prognozach przyjmowano już zmniejszającą się umieralność, oscylujący poziom płodności i wielowariantowość założeń. W latach 60. większość prognoz powstawała w Komisji Planowania przy Radzie Ministrów (1957–1988), a pracami kierował Kazimierz Dzienio. Omówienie prognoz z tego okresu można znaleźć w kilku opracowaniach (Rosset, 1965, 1973, s. 200–212; Holzer, 1967, 1971, 1994, 2003; Czarkowska, 1974).

Od 1 stycznia 1971 r. wszelkie czynności związane z prognozowaniem demograficznym przeszły do Głównego Urzędu Statystycznego (M.P. 1970, nr 34, poz. 266), w którym powołano międzyresortową komisję do spraw prognoz demograficznych. Pierwsza prognoza w wersji pomigracyjnej, dla lat 1973–1980, została opublikowana w 1973 roku (GUS, 1973). Prognozy GUS były publikowane w seriach Prognozy Statystyczne, Materiały i Opracowania Statystyczne” i kolejnych Rocznikach Demograficznych z wyjątkiem lat 1977–1988, 1990, 1999, a od roku 2000 zamieszczany jest osobny dział zawierający prognozy.

Tabela IV.11. Wybrane prognozy rozwoju ludności Polski z lat 1957–1991 (tys.)
Table IV.11. Selected population forecasts for Poland made in 1957–1961 (in thousands)

Lata prognozowane Forecast for the year		Prognoza opracowana lub opublikowana w roku: Forecast made / published in						
		1957 ¹	1960 ²	1964 ³	1969 ⁴	1973 ⁵	1988 ⁶	1991 ⁷
1960	prognoza	30 100						
	faktyczna	29 795						
	różnica	- 305						
1965	prognoza		32 000					
	faktyczna		31 551					
	różnica		- 449					
1970	prognoza	35 000	34 200	33 426	32 956			
	faktyczna	32 658	32 658	32 658	32 658			
	różnica	- 2 342	- 1542	- 768	- 298			
1975	prognoza	37 700	36 500	35 482	34 696	34 024		
	faktyczna	34 185	34 185	34 185	34 358	34 185		
	różnica	- 3 515	- 2 315	- 1 297	- 338	161		
1980	prognoza		38 700	37 624	35 843	35 334		
	faktyczna		35 735	35 735	35 735	35 735		
	różnica		- 2 965	- 1 889	- 108	401		
1985	prognoza			39 638	37 158	36 522		
	faktyczna			37 341	37 341	37 341		
	różnica			- 2 297	183	819		
1990	prognoza				37 839	37 422	38 325	
	faktyczna				38 183	38 183	38 183	
	różnica				344	761	- 142	
1995	prognoza				38 619	38 170	39 076	38 641
	faktyczna				38 609	38 609	38 609	38 609
	różnica				- 10	439	- 467	- 32
2000	prognoza				39 088	38 908	39 862	39 116
	faktyczna				38 644	38 644	38 644	38 644
	różnica				- 444	- 264	- 1 218	- 472

¹ Zasepa i Holzer, 1957.

² Dzienio, 1960.

³ GUS, 1945–2003, R. 1, 62.

⁴ GUS, 1945–2003, R. 2, 82.

⁵ GUS, 1945–2003, R. 6, tabl. 120.

⁶ GUS, 1945–2003, R. 22, 16.

⁷ GUS, 1945–2003, R. 27, 81.

Retrospektywne zestawienie prognoz z lat 1957–1991 i porównanie prognozowanych liczb ludności ze stanem faktycznym dla okresu 1960–2000 wskazuje na stopniowe doskonalenie metod prognozowania i trafne przewidywanie trendów ruchu naturalnego i przemieszczeń ludności (tab. IV.11). O ile pierwsza prognoza z 1957 r. przeszacowywała liczbę ludności w 1975 r. o 9,3% stanu faktycznego, o tyle w kolejnych prognozach błąd ten wynosił 7,7%, 5,8%, 1,1% i tylko 0,7% dla prognozy z 1973 r. w prognozowanej liczbie ludności w roku 2000, a więc przy blisko 30-letnim horyzoncie czasowym. Prognoza z 1988 r. dla roku 2000 nie była już tak trafna (przeszacowanie o 3,1%), podobnie jak prognoza z 1991 r., która dokładnie przewidziała liczbę ludności w 1995 r. (przeszacowanie o 0,1%), ale dla roku 2000 błąd wynosił już 1,2%.

V. ROZWÓJ MIAST I URBANIZACJA

Urbanizacja jest procesem społecznym polegającym na przestrzennej koncentracji ludności w miastach i jest rozważana w czterech aspektach: demograficznym, przestrzennym, ekonomicznym i społecznym. W tym miejscu interesują nas dwa pierwsze ujęcia. Najczęściej stosowanym miernikiem urbanizacji w aspekcie demograficznym jest odsetek ludności zamieszkałej w miastach oraz udziały ludności miejskiej według grup wielkości miast. Natomiast w aspekcie przestrzennym takim prostym miernikiem urbanizacji jest liczba miast na 10 tys. km² (bądź powierzchnia przypadająca na 1 miasto) i średnia liczba ludności wiejskiej przypadającej na 1 miasto.

Przy rozpatrywaniu zjawiska urbanizacji w dłuższym przekroju czasowym, i zachodzących w tym czasie zmianach liczby miast, powstaje pytanie czy podstawą oceny powinna być każdorazowa liczba miast czy też tylko tych, które posiadają status miejski w końcowym okresie objętym analizą. W niniejszym opracowaniu, obejmującym dość długi okres, pokazujemy statystyczny stan sieci miejskiej w latach spisowych, to znaczy ośrodków miejskich posiadających prawa miejskie w dniu spisu, z podaniem daty podziału administracyjnego w jakim opracowano wyniki spisu ludności. Natomiast w aneksie zamieszczono zarys historyczny miast w Polsce (Aneks D) oraz tabelę ilustrującą rozwój indywidualnych miast posiadających status miejski w dniu ostatniego spisu ludności, tzn. 20 maja 2002 roku (Aneks D.1), jak również wykaz miast II Rzeczypospolitej, utraconych w wyniku II wojny światowej (Aneks D.2). Podane tam liczby ludności niekiedy wyprzedzają datę nadania praw miejskich.

Na początku stulecia w miastach Polski około ¼ ludności mieszkało w miastach (tab. V.1). W 1900 r. najwyżej zurbanizowanym obszarem był Górny Śląsk, leżący w pruskiej rejencji opolskiej, gdzie ludność w miastach – zaliczając do ludności miejskiej również mieszkańców osad przemysłowych nieposiadających praw miejskich – stanowiła około 50% ogółu ludności. Najslabiej zurbanizowana była Galicja i północno-wschodnie gubernie Królestwa Polskiego (lubelska, siedlecka, łomżyńska, płocka i suwalska). Niski stopień urbanizacji na tych terenach był pochodną rzadkiej sieci miejskiej i struktury wielkościowej miast: w miastach liczących powyżej 10 tys. mieszkańców mieszkało mniej niż 10% ludności tych obszarów. Natomiast względnie wysoka urbanizacja południowo-zachodniej

części Królestwa Polskiego wynikała w dużej mierze z rozwoju samej Łodzi i Warszawy. Pomimo dynamicznego rozwoju ośrodków miejskich na Górnym Śląsku i w części Królestwa Polskiego poziom urbanizacji na ziemiach polskich był znacznie niższy niż w Europie Zachodniej (w Anglii w 1908 r. 78% ludności mieszkało w miastach).

Tabela V.1. Ludność w miastach na ziemiach polskich w 1900 i 1910 r.

Table V.1. Urban population on the Polish territory

Kraje i dzielnice Countries/regions	% ludności w miastach % urban		% ludności w miastach liczących > 10 tys. ludności % in towns > 10 thousands		Liczba miast na 10 tys. km ² Number of towns per 10 000 km ²
	1900	1910	1900	1910	
Królestwo Polskie ¹	23,1 ²	29,2 ²	17,5	25,7	9
gubernie południowo-zachodnie	30,0 ²	35,0 ²	25,3	32,4	11
gubernie północno-wschodnie	12,1 ²	16,1 ²	5,2	10,5	8
Prowincja Poznańska	30,7	34,4	12,7	16,6	44
Prusy Zachodnie (Pomorze Gdańskie)	36,3	39,7	20,6	24,6	22
Rejencja Opolska (Górny Śląsk)	50,6 ³	57,5 ³	26,2	36,2	35
Galicja	18,0	19,9	9,6	13,1	21
Śląsk Cieszyński	18,7	28,7	18,7	19,4	18
Ogółem	25,2	28,1	15,5	21,9	19

¹ Dane dla Królestwa Polskiego w 1897 i 1913 r.

² Łącznie z ośrodkami nieposiadającymi praw miejskich.

³ Łącznie z osadami przemysłowymi nieposiadającymi praw miejskich.

Źródło: Dunin-Wąsowicz (1963, s. 109), Kołodziejczyk (1965), Krzyżanowski i Kumaniecki (1915), Nietyksza (1986, tabl. 6, 8, 53), KSA (1912) i obliczenia własne.

Do 1913 r. udział ludności miejskiej w Królestwie wzrósł z 23,1 do 29,2%. Dynamiczny wzrost cechował miasta guberni kieleckiej (w latach 1897–1910 wzrost liczby ludności o 128%), głównie w Zagłębiu Dąbrowskim, z rozwijającym się górnictwem, przemysłem maszynowym, metalowym i chemicznym i dominującym wzrostem Sosnowca (z 10,1 tys. mieszkańców w 1897 r. do 98,7 tys. w 1910 r.) oraz Olkusza, Zawiercia i Dąbrowy Górniczej. Znaczący był również wzrost liczby ludności Kielc (z 23,2 tys. do 32,2 tys.). Nadal rozwijały się miasta guberni kaliskiej (wzrost o 54%), głównie dzięki rozwojowi Kalisza, mającego od 1903 r. bezpośrednie połączenie kolejowe z Warszawą oraz piotrkowskiej (wzrost o 43%), w której Brzeziny i Będzin podwoiły swoją liczbę mieszkańców. Najślabiej przebiegał rozwój miast guberni łomżyńskiej (wzrost o 5%), siedleckiej (16%) i płockiej (20%), w znacznej mierze w wyniku występującej tu w tym czasie „brazylijskiej gorączki emigracyjnej”. W guberni warszawskiej obok miast z umiarkowanie wysokim tempem przyrostu liczby ludności, jak Warszawa (o 31%) czy Błonie (z 3,0 do 4,8 tys.), dla którego impulsem wzrostu było uruchomienie kolei warszawsko-kaliskiej,

dynamicznie rozwijał się Żyrardów (z 5,7 tys. w 1897 r. do 37,4 tys. mieszkańców w 1910 r.), wyrastając na jeden z największych kombinatów włókienniczych na świecie i eksportujący swoje wyroby do Rosji i Chin.

W latach 1914–1918, w czasie I wojny światowej, rozwój miast polskich został zahamowany, a duża ich część znalazła się w bezpośrednim zasięgu działań wojennych i poniosła poważne straty w liczbie ludności, zabudowie i infrastrukturze przemysłowej, wywożonej przez okupantów. Najdotkliwiej wojnę odczuły miasta Królestwa i Galicji, przez które przetaczał się front. Pierwszy okrucieństwa wojny doświadczył Kalisz, pograniczny węzeł kolejowy, zbombardowany 4 sierpnia 1914 r. przez niemiecką artylerię, która zniszczyła 95% staromiejskiej zabudowy¹. Największym zniszczeniom uległy miasta położone w okolicach najbardziej zaciętych walk: Ostrołęka (39% ogólnej wartości budynków), Sochaczew (38%), Puławy (31%), Ilża (28%), Przasnysz (28%) i Żyrardów (9%) zniszczone podczas odwrotu Rosjan. Straty te, poza Kaliszem (21%), dotyczyły przeważnie przedmieść. Zniszczenia wojenne dotknęły przede wszystkim wieś. Najdłużej w strefie działań frontowych znajdowały się miasta wschodniogalicjskie zajęte przez wojska rosyjskie. Doszczętnie zniszczone zostały m.in. Gorlice, Przemyśl, Jasło, Krosno i Dukla. Najmniej ucierpiały miasta w zaborze pruskim, traktowane przez Niemców jako własne. Ciężkie warunki bytu w miastach spowodowały odpływ ich ludności. Istotnemu zmniejszeniu uległa liczba ludności miast małych i średnich, na przykład Będzina (o 43% w latach 1914–1921), Sosnowca (16%), Suwałk (37%), Żyrardowa (32%), Płocka (28%), Pabianic (27%), Zduńskiej Woli (24%), Kalisza i Jarosławia (po 17%), Torunia i Grudziądz (15%), Łomży (12%), Bydgoszczy (8%), Tarnowa i Białegostoku (5%). W tym samym czasie, jak podaje R. Kołodziejczyk (1965, s. 144), zwiększyła się liczba ludności niektórych zwłaszcza większych miast, takich jak Dąbrowa Górnicza (o 72%), Lublin, Radom, Kielce, Siedlce, Włocławek, Częstochowa, Poznań, Gdańsk, Rzeszów, Łódź, Warszawa i Kraków. W największych miastach (np. Warszawie i Łodzi) wzrost liczby ludności częściowo wynikał z przyłączenia przedmieść lub osiedli podmiejskich. Do Krakowa 22 sierpnia 1914 r. przyłączono 13 podmiejskich wsi (lub ich część) i miasto Podgórze, do Warszawy w kwietniu 1916 r. przyłączono części podmiejskich gmin (Bródno, Czyste, Mokotów, Młociny i Grochów. Należy również odnotować, że niemieckie władze okupacyjne przyznały prawa miejskie 68 dawnym osadom Królestwa, w tym Dąbrowie Górniczej, Zawierciu, Czeladzi i osadzie Żyrardów.

Po zakończeniu wojny i odzyskaniu niepodległości stan prawny miast na obszarze byłych zaborów przedstawiał się następująco. W województwach zachodnich (poznańskim i pomorskim), wchodzących do 1918 r. w skład dzielnicy pruskiej, prawa miejskie posiadały gminy rządzące się „Ordynacją miejską dla sześciu wschodnich prowincji monarchii pruskiej z dnia 30 maja 1853 r.”

Na obszarze b. zaboru austriackiego, czyli w województwach południowych (krakowskim, lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim) status miasta posiadało 29 miejscowości rządzących się ustawą z dnia 13 marca 1889 r. oraz miasta Lwów i Kraków posiadające odrębne prawa nadane w 1870 r. (Lwów) i 1901 r. (Kraków). Ponadto do kategorii jednostek miejskich zaliczano 143 miejscowości,

¹ Wydarzenie i *exodus* ludności opisała Maria Dąbrowska w kilkutomowej powieści *Noce i dnie* (1932–1934), a zekranizował Jerzy Antczak w serialu pod tym samym tytułem w 1977 r.

których ustrój prawny opierał się na ustawie z dnia 3 lipca 1896 r., choć większość z nich posiadała już wcześniej przywileje miasteczka (119), rzadziej miasta (17), zaś siedem miejscowości było wsiami (Borysław², Knihinin Wieś, Krynica Zdrój, Nisko, Szczakowa, Tustanowice i Zakopane). Obok 174 jednostek posiadających przywileje miejskie istniały 132 miejscowości o charakterze „osad miejskich”.

Po odzyskaniu niepodległości status prawny miast w województwach centralnych został uregulowany dekretem Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim (Dz.U., 1919, nr 13, poz. 140) oraz ustawami z dnia 20 lutego 1920 r. (Dz.U., 1920, nr 19, poz. 91 i 92) „w przedmiocie rozciągnięcia na miasta b. zaboru rosyjskiego dekretu z dnia 4 lutego 1919 roku” i „w przedmiocie zaliczenia osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego”. Do dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. dołączono wykaz 150 miast objętych ustawą o samorządzie miejskim. Natomiast tworzenie dalszych miast wymienione ustawy z 1920 roku powierzyły Radzie Ministrów oraz Ministrowi Spraw Wewnętrznych. Rada Ministrów nadawała ustrój miejski wówczas, gdy chodziło o wydzielenie danej miejscowości z gminy i stworzenie z niej nowej jednostki administracyjnej, zaś Minister Spraw Wewnętrznych wówczas, gdy wystarczyło rozciągnięcie dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. na już istniejące jednostki administracyjne.

W województwach wschodnich początkowo status prawny miejscowości regulowały rozporządzenia Generalnego Komisarza Ziem Wschodnich stojącego na czele powołanego w lutym 1919 r. Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, rozciągające tymczasową ustawę miejską na miasta i miasteczka mające ponad 2 tys. mieszkańców. Z uwagi na częściowe zaledwie wprowadzenie tych przepisów w życie Główny Urząd Statystyczny opracowując wyniki spisu ludności z 1921 r. uznał za miasta te miejscowości, które posiadały za czasów rosyjskich ustrój miejski, jeśli liczą więcej niż 4 tys. mieszkańców, zaś za miasteczka – miejscowości o charakterze miasteczkowym z liczbą ludności od 2 do 4 tys. mieszkańców. Poza tym zaliczono do miast, względnie miasteczek, te miejscowości, na które ustawa miejska, względnie tymczasowa ustawa miejska, została rozciągnięta indywidualnymi rozporządzeniami Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich (GUS, 1923–1926, t. VII, cz. I, s. VII).

Specyficzną pozostałością okresu zaborów w sieci miejskiej były miasta przygraniczne. W 1772 r. w zaborze austriackim utworzono miasto Podgórze (Josefstadt), jako konkurencyjne dla Krakowa leżącego po drugiej stronie granicy, które w 1915 r. zostało wchłonięte przez Kraków. Na tej samej zasadzie utworzono miasto Dobrzyń, pierwotnie przedmieście Golubia, który w 1772 r. znalazł się pod zaborem pruskim. Dobrzyń otrzymał prawa miejskie w 1789 r. Po drugim rozbiore w 1793 r. oba miasta znalazły się pod zaborem pruskim, a w latach 1807–1815 weszły w skład Księstwa Warszawskiego. Po jego upadku od maja 1815 r. rzeka Drwęca stanowiła naturalną granicę między Prusami, do których należał Golub, i Królestwem Polskim, z przynależnym Dobrzyniem. Dobrzyń utracił prawa miejskie w 1869 r. stając się od 1 stycznia 1870 r. osadą miejską, i odzyskał je z dniem

² Borysław (pow. 72,5 km²) liczący w 1931 r. 41,7 tys. mieszkańców został podniesiony do rangi miasta dopiero w lipcu 1933 r. (Dz.U. 1933, nr 62, poz. 467), choć od drugiej połowy XIX w. był głównym ośrodkiem górnictwa naftowego i gazu ziemnego w Małopolsce.

4 lutego 1919 r. W okresie międzywojennym Golub należał do woj. pomorskiego, a Dobrzyń do warszawskiego. Dopiero z dniem 15 maja 1951 r. oba miasta zostały połączone w jeden organizm miejski.

Kolejnym podzielonym przygranicznym miastem był Ciechanowiec, położony nad rzeką Nurzec; po trzecim rozbiórce Polski na krótko (1795–1807) znalazł się pod zaborem pruskim. Od 1807 r. Nurcem przebiegała granica między Księstwem Warszawskim (od 1815 r. Królestwem Polskim) a Rosją, która utrwaliła podział Ciechanowca na dwie części. Prawobrzeżny Ciechanowiec (zwany Nowym Miastem lub „polską stroną”) znalazł się w granicach Królestwa Polskiego i w 1869 r. utracił prawa miejskie, zaś lewobrzeżna część miasta (tzw. Stare Miasto lub „ruska strona”) należała do zaboru rosyjskiego. Po odzyskaniu niepodległości oba Ciechanowce znalazły się w woj. białostockim: Stary w powiecie bielskim, Nowy w wysokomazowieckim. Dopiero z dniem 31 marca 1938 r. zostały połączone w jeden Ciechanowiec w powiecie bielskim.

Do przedstawienia procesów rozwoju sieci miejskiej i urbanizacji w okresie międzywojennym wykorzystano dane spisów ludności z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r. Słabą stroną spisu z 1921 r. jest brak informacji o obszarach, które zostały przyznane Polsce dopiero po dacie spisu. Natomiast na podstawie spisu z 1921 r. Główny Urząd Statystyczny, w kilka lat po jego dacie, opracował *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, z podaniem ich charakteru (miasto, miasteczko, osada, obszar dworski, kolonia, wieś), liczby mieszkańców i ich płci oraz składu narodowościowo-wyznaniowego. Niestety skorowidz taki nie został opracowany po spisie z 1931 r., dlatego strukturę międzywojennej sieci miejskiej i procesów urbanizacji przeprowadzono tutaj na podstawie tymczasowych wyników spisu z 1931 r. (*Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej*), gdyż podają nie tylko informacje dotyczące indywidualnych miast w 1931 r. (wyniki ostateczne tylko dla miast liczących powyżej 20 tys. mieszkańców), ale również ich liczbę ludności w czasie spisu z 1921 r. Natomiast strukturę sieci osad i miasteczek oraz strukturę narodowościową miast, osad i miasteczek pokazano na podstawie spisu z 1921 r., gdyż informacje takie nie zostały opracowane przez GUS po spisie z 1931 r.

Wśród 25 694,7 tys. osób objętych spisem z 1921 r. (w tym 318,5 tys. wojska) było 6 345,9 tys. mieszkańców miast, czyli 24,7% spisanej ludności. Faktycznie udział ten był nieco wyższy (25,9%), jeśli uwzględnimy ludność zamieszkałą na obszarach nie objętych spisem, tak jak to przedstawiono w tabeli V.2. Sieć miejska w Polsce zdominowana była przez małe ośrodki miejskie, które stanowiły prawie 90% spośród 610 ośrodków miejskich w r. 1931, posiadających status miejski w datach wymienionych w odsyłaczu wymienionej tablicy. Dużych miast było zaledwie dwanaście, przy czym za duże uważano ośrodki powyżej 100 tys. mieszkańców. Pięć z nich znajdowało się w województwach centralnych.

W 1921 r. stosunkowo wysoki udział ludności miejskiej występował w województwach centralnych (31,8%), szczególnie w woj. warszawskim z Warszawą (46,3%) i łódzkim (38,7%). Wpłynęły na to jednak głównie dwa wielkie miasta – Warszawa (936,7 tys. mieszkańców) i Łódź (452,0 tys.), i gdyby je pominąć, to łódzkie (23,3%) i warszawskie (22,0%) miałyby nieco niższy stopień urbanizacji od woj. kieleckiego (24,1%) i białostockiego (24,6%) i tylko woj. lubelskie (17,2%) byłoby znacznie słabiej zurbanizowane.

Tabela V.2. Miasta i ludność miejska w 1921 i 1931 r.

Table V.2. Towns and urban population, 1921 and 1931

Województwa Voivodships	Liczba miast Number of towns		w tym miast o liczbie ludności (tys.) of which towns with population (in thousands)			Ludność miast (tys.) Urban population (in thousands)		% ludności miejskiej % of urban population	
	ogółem total	na 10 tys. km ² per 10,000 km ²	< 20	20-100	> 100	1921	1931	1921	1931
Ogółem	610	15,7	540	58	12	6 939,2	8 731,0	25,9	27,4
Woj. centralne	228	16,5	196	27	5	3 571,0	4 438,4	31,8	33,2
Woj. wschodnie	61	4,9	53	7	1	556,8	765,2	12,1	13,8
Woj. zachodnie	152	32,2	137	11	4	1 209,9	1 605,2	34,1	35,8
Woj. południowe	169	21,4	154	13	2	1 601,5	1 922,2	21,4	22,6
m. Warszawa	1	100	-	-	1	936,7	1 171,9	100,0	100,0
Warszawskie	59	20,0	53	6	-	476,3	582,5	22,0	23,0
Łódzkie	46	24,2	38	7	1	871,1	1 104,2	38,7	42,0
Kieleckie	40	15,6	31	7	2	609,9	750,0	24,1	25,5
Lubelskie	33	10,6	29	3	1	359,0	433,7	17,2	17,6
Białostockie	49	15,1	45	4	-	318,0	396,1	24,6	24,1
Wileńskie	15	5,2	14	-	1	178,3 ¹	261,3	17,6	20,5
Nowogródzkie	10	4,3	9	1	-	83,7	102,6	10,3	9,7
Poleskie	14	3,8	12	2	-	109,8	148,8	14,7	13,1
Wołyńskie	22	6,1	18	4	-	185,0	252,5	11,8	12,1
Poznańskie	99	37,4	94	3	2	667,4	838,4	33,9	39,8
Pomorskie	35	21,3	31	4	-	242,3	348,4	25,9	32,3
Śląskie	18	42,9	12	4	2	300,2 ²	418,4	28,9	32,3
Krakowskie	47	27,0	43	3	1	480,4	579,5	24,1	25,2
Lwowskie	58	20,4	51	6	1	650,2	775,7	23,3	24,8
Stanisławowskie	28	16,6	25	3	-	250,6	295,2	19,9	19,9
Tarnopolskie	36	21,8	35	1	-	220,3	271,8	15,8	17,0

* Posiadające statut prawny miasta w dn. 1 I 1933 r. na obszarze województw centralnych i wschodnich oraz w dn. 1 VIII 1934 r. na obszarze województw zachodnich i południowych.

¹ Na terenach nie objętych spisem 1921 r. użyto danych z 1919 r., a w razie ich braku danych z 1910 r.

² Dla Górnego Śląska według spisu z 1910 r. Bez m. Siemianowice Śląskie oraz wchodzących od 1934 r. w skład m. Chorzowa dawnych gmin Hajduki Nowe i Chorzów.

Źródło: Krysiński, 1937, tabl. 1.

W trzech województwach zachodnich poziom urbanizacji (34,1%) niewiele odbiegał od występującego w Polsce centralnej, a byłby wyższy gdyby nie brać pod uwagę wielkich miast. Byłby jeszcze wyższy, gdyby uwzględnić występujące na Górnym Śląsku zurbanizowane podmiejskie ośrodki przemysłowe nieposiadające jeszcze praw miejskich, bądź nie przyłączone jeszcze do istniejących miast, z uwagi na niższe podatki płacone na wsi. W efekcie w woj. śląskim ludność mieszkająca w miastach stanowiła tylko 28,9%, w woj. pomorskim 25,9%, w wyniku odcięcia granicą największego miasta Pomorza – Gdańska, i w woj. poznańskim 33,9%, głównie dzięki ludnemu Poznaniowi (184,8 tys. mieszkańców).

Stopień urbanizacji województw południowych był znacznie niższy od przeciętnej ogólnopolskiej i wynosił 21,4%. W dwóch województwach, krakowskim i lwowskim, z dużymi ośrodkami miejskimi – Krakowem (183,7 tys. osób)

i Lwowem (245,2 tys.) – ludność zamieszkała w miastach stanowiła 24,1% i 23,3%. Natomiast w woj. stanisławowskim, gdzie największym miastem był Stanisławów (51,4 tys. mieszkańców) a drugim co wielkości Kołomyja (31,7 tys.), udział ludności miejskiej wynosił 19,9%. Jeszcze niższy był stopień urbanizacji w woj. tarnopolskim (15,8%), którego stolica Tarnopol liczyła 32,0 tys. mieszkańców, a drugie co do wielkości miasto Czortków – zaledwie 14,1 tys.

Województwa wschodnie (wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie), które wchodziły przed 1914 r. w skład Cesarstwa Rosyjskiego, były obszarami rolniczymi ze słabo rozwiniętą siecią miejską. Udział ludności miejskiej wynosił w nich w 1921 r. zaledwie 12,1%. Poza Wilnem (129,0 tys. mieszkańców) nie było na tym obszarze większych miast. Nowogródek, stolica województwa, liczył 6,4 tys. mieszkańców, choć większym miastem były Baranowicze (28,1 tys.), które nie zostały jednak siedzibą władz, gdyż większość mieszkańców stanowiła ludność prawosławna. Brześć nad Bugiem, stolica województwa poleskiego po zniszczeniu przez pożar Pińska w 1921 r., liczył 23,5 tys. mieszkańców. Łuck, stolica woj. wołyńskiego, miał 23,4 tys. ludności (w tym 21,8% osób narodowości polskiej), choć większe było miasto Równe z 30,5 tys. mieszkańców (ale tylko 13,0% było narodowości polskiej). W efekcie w woj. wileńskim mieszkało w miastach 17,6% ludności, w nowogródzkim 10,3%, w poleskim 14,7% i wołyńskim 11,8%.

Opisany wyżej stan urbanizacji w 1921 r. odzwierciedla strukturę sieci 610 miast według podziału administracyjnego z 1 stycznia 1933/1 sierpnia 1934 r. Natomiast w *Skorowidzu miejscowości RP*, opartym na spisie z 1921 r., jako miasta wymieniono te, które posiadały status miasta w chwili oddawania każdego z 15 tomów skorowidza do druku w latach 1923–1926. Pod względem stanu prawno-administracyjnego miast i osiedli jest to materiał niejednorodny, ale jedyny dla tego okresu. Według tych materiałów w kraju były 622 miasta oraz 625 osad miejskich i miasteczek. Warto w tym miejscu pokazać strukturę tych osad, ich ludność i rozmieszczenie przestrzenne oraz strukturę narodowościową (tab. V.3), gdyż umożliwiają to tylko dane ze *Skorowidza miejscowości*.

W osadach miejskich i miasteczkach mieszkało prawie 1 milion osób czyli niecałe 4% ludności ogółem, w większości w województwach centralnych i południowych oraz w najliczniejszej grupie osiedli z 1–3 tys. mieszkańców. Grupę osad miejskich i miasteczek o największej liczbie ludności, 4 tys. i więcej, tworzyło 20 miejscowości, które później w większości otrzymały prawa miejskie lub zostały włączone do miast. Należały do nich w województwie łódzkim – Szczerców, Bełchatów i Sulejów, w kieleckim – Żarki, Ilża, Zwolen, Wolbrom i Stopnica, w lubelskim – Tarnogród, Irena (włączona do Dębina), Opole Lubelskie i Tyszowce, w lwowskim – Korczyna, w stanisławowskim – Obertyn (4671 mieszkańców), Niżniów (4654) i Ottynia (4455) oraz w tarnopolskim – Kozłów (4006), Chorostków (6499), Chołojów (4151) i Jezierna (5578). Spośród 8 wymienionych miasteczek południowej Polski tylko Ottynia (1 IV 1928) i Chorostków (1 IV 1934) otrzymały prawa miejskie i zostały zamieszczone w wykazie miast Drugiej Rzeczypospolitej, które nie znalazły się w powojennych granicach Polski (Aneks V.3).

Wśród ludności miejskiej 65,9% mieszkańców stanowili Polacy (według deklarowanej narodowości), Żydzi 25,8%, Ukraińcy 3,7%, Niemcy 3,3% i Białorusini 0,9%. W strukturze narodowościowej miast według wielkości wyróżniał się wysoki udział ludności polskiej w miastach 100–200-tysięcznych, gdzie

stanowili 89,0% ogółu ich mieszkańców oraz w miastach najmniejszych, poniżej 2 tys. mieszkańców (78,7%). W miastach liczących od 2 do 100 tys. mieszkańców ludność żydowska stanowiła od 25,4% w miastach małych (2–5-tysięcznych) do 29,2% w miastach grupy 20–50 tys. Podobnie wysoki (28,1%) był udział ludności żydowskiej w grupie miast wielkich, w skład której wchodziły Warszawa (26,9% deklarowało narodowość żydowską), Łódź (30,7%) i Lwów (27,5%). Na niski udział Żydów (7,8%) w grupie miast dużych (100–200 tys.) składały się natomiast ich zróżnicowane udziały w dwóch miastach tworzących tę grupę: w Poznaniu było ich 0,2% (305 osób), a w Krakowie 14,7%.

Tabela V.3. Ludność w miastach według wielkości i narodowości w 1921 r.

Table V.3. Urban population by size of centres and nationality, 1921

Miasta, osady miejskie i miasteczka wg wielkości ¹ Towns and semi-urban settlements by size	Liczba jednostek Number of unit	Liczba ludności Population total	w tym podał narodowość: of which nationality				
			polską Polish	białoruską Belorussian	niemiecką German	ukraińską Ukrainian	żydowską Jewish
			w tys. / in thousands				
Polska ²	12 871	25 384,5	17 509,1	1 073,0	768,9	3 887,0	2 044,6
Miasta – ogółem	622	6 358,0	4 192,1	57,5	206,7	233,3	1 637,5
< 2	90	133,1	104,7	1,0	15,0	2,1	10,0
2–5	284	931,4	566,2	19,7	34,1	72,3	236,4
5–10	144	990,4	607,2	15,5	28,0	60,9	273,4
10–20	58	788,0	505,8	0,5	36,2	37,1	205,2
20–50	35	1 066,5	664,7	19,8	23,6	39,4	311,1
50–100	6	487,4	335,2	0,7	25,8	0,6	122,4
100–200	2	353,1	314,2	0,1	9,8	0,5	27,4
> 200 tys.	3	1 608,1	1094,1	0,2	34,2	20,4	451,6
Wieś – gminy	12 249	19 026,5	13 317,0	1 015,5	562,2	3 653,7	407,1
			w tym osady miejskie i miasteczka of which semi-urban settlements				
Ogółem	625	960,0	587,1	26,6	1,9	96,9	245,4
do 199	18	2,6	1,7	0,2	–	0,1	0,5
200–499	60	21,1	10,1	3,3	0,0	2,4	4,9
500–999	156	119,6	73,5	10,1	0,2	10,8	24,6
1000–1999	235	343,0	211,5	12,5	0,3	26,1	91,7
2000–2999	92	221,9	142,6	0,6	0,4	25,3	52,8
3000–3999	44	150,3	92,3	–	0,3	17,9	39,6
4000–4999	13	57,4	29,8	–	0,3	10,3	17,0
5000–7229 osób	7	44,1	25,6	–	0,3	4,0	14,3

¹ Podział administracyjny z lat 1923–1926.² Bez ludności na terenach nieobjętych spisem w 1921 r.

Źródło: GUS, 1923–1926 i obliczenia własne.

Struktura narodowościowa osad i miasteczek nie odbiegała zbyt od struktury ludności miejskiej. Należy jednak zaznaczyć, że pominięcie w tabeli V.3 nieobjętego spisem Wilna i okolic, gdzie skupiało się dużo ludności żydowskiej, może mieć wpływ na średnie wartości.

W ciągu dziesięciu lat, do czasu kolejnego spisu ludności w 1931 r., liczba ludności w miastach, według danych ostatecznych, wzrosła o 25,8%, do 8 731,0 tys. osób (według danych tymczasowych do 8 688,7 tys.). Najwyższe tempo wzrostu (47%) odnotowano w grupie 6 dużych miast liczących 100–200 tys. mieszkańców, a mianowicie w: Katowicach (z 45,2 tys. do 127,0 tys. po przyłączeniu w 1924 r. Bogucic, Dąbia, Rozdzienia i Załęża), Wilnie (z 129,0 tys. do 196,4 tys.), Częstochowie (z 88,9 tys. do 117,6 tys.), Sosnowcu (z 86,5 tys. do 109,5 tys.), Lublinie (z 94,5 tys. do 112,5 tys.) i Bydgoszczy (z 87,6 tys. do 111,2 tys.). Liczba ludności miast w pozostałych klasach wielkości wzrosła o 23–28%, z wyjątkiem miast małych, liczących od 2 do 10 tys. mieszkańców, których wzrost mieścił się w granicach 15–19% i miast najmniejszych z 7-procentowym wzrostem liczby ludności (tab. V.4).

W województwach wschodnich, poza Wilnem, najsilniej rozwijały się miasta małe (5–10 tys.) i nieliczne średnie (20–50 tys.), w których liczba mieszkańców wzrosła o 38–39%, ale w efekcie nie mogło to znacząco wpłynąć na stopień urbanizacji regionu przy równoczesnym wysokim wzroście liczby ludności wiejskiej. Jedną z przeszkód w rozwoju miast kresów wschodnich (od woj. wileńskiego po tarnopolskie) była rzadka sieć linii kolejowych. Na 158 miast tego obszaru tylko 51 miast posiadało stacje kolejowe w mieście, dla 28 miast stacja znajdowała się w odległości 1–2 km od miasta, dla 38 miast odległość do stacji wynosiła od 2 do 5 km, 10 miast miało najbliższą stację w odległości 5–10 km, dla 17 miast odległość ta wynosiła od 10 do 20 km i 14 miast miało do najbliższej stacji 20 km i więcej. Skrajnym przypadkiem był 6,5-tysięczny Korzec (wołyńskie) oddalony od najbliższej stacji kolejowej o 65 km, z powiatowej Dżisny (wileńskie) było 35 km do kolei i nieco mniej, bo tylko 22 km, z Bohorodczan (siedziby powiatu w stanisławowskim).

Wysoki wzrost liczby ludności miejskiej w województwach zachodnich (32,7%) był następstwem równomiernego rozwoju ośrodków miejskich. Poza wyżej wymienionymi Katowicami, wysoki wzrost ludności występował w Poznaniu (o 34%), w średnich miastach (20–50 tys.) – 44% i w bardzo licznej grupie miast małych i b. małych (110 miast liczących 2–20 tys.) z przyrostem rządu 17–18%. W województwach centralnych przyrostem ludności rządu 24–28% wyróżniały się miasta liczące 10 tys. i więcej mieszkańców (w tym Warszawa 26%, Łódź 34%), natomiast w grupie miast małych i najmniejszych liczba ludności wzrosła o 13–16%. Najślabszy przyrost liczby ludności miejskiej miał miejsce w województwach południowych (o 20,0%), w których najszybciej rosły wielkie miasta: o 25% Lwów (o 29% z 245,2 do 316,2 tys.) i o 20% Kraków (z 183,7 do 221,3 tys.). Nieco niższy był wzrost liczby ludności (o 22%) w grupie 24 miast średnich (10–20 tys.), ale w najliczniejszej (130 miast) grupie miast małych (2–10 tys.) liczba ludności wzrosła zaledwie o niecałe 16%.

Pod względem dynamiki rozwoju poszczególnych miast na czele znajdowała się Gdynia, ze wzrostem o 855% (z 3,2 tys. w 1921 r. do 30,2 w 1931), wymieniane już Katowice oraz Rokietno (z 1,5 do 4,0 tys.) w woj. wołyńskim, z nadgraniczną stacją kolejową na linii Sarny–Koroścień–Kijów, Ruda Pabianicka (od 5,1 do 12,2 tys.), w woj. łódzkim, cztery małe miasta z kresów wschodnich stanowiące siedziby powiatów: Stołpce (z 3,0 tys. do 6,6 tys.), gdzie była również jednostka lotnictwa wojskowego, Kostopol (z 3,0 do 6,5 tys.), Oszmiana (z 3,4 do 7,3 tys.) i Włodzimierz Wołyński (z 12,1 do 24,6 tys.) ze szkołą podchorążych artylerii – i podwarszawski

Tabela V.4. Ludność w miastach według wielkości w 1921 i 1931 r. w podziale adm. z 1 IV 1932 r.
 Table V.4. Urban population in 1921 and 1931 by size of towns administrative division as of April 1, 1932

Miasta według liczby mieszkańców w tys. Size of towns in thousands	Polska Poland	Województwa / Voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
30 IX 1921 r.					
Liczba miast / Number of towns					
Ogółem	636	228	61	169	178
< 2	92	16	4	55	17
2-5	268	84	33	65	86
5-10	161	77	13	27	44
10-20	63	27	4	13	19
20-50	38	17	6	6	9
50-100	8	5	-	2	1
100-200	3	-	1	1	1
> 200	3	2	-	-	1
Liczba ludności w miastach / Urban population					
Ogółem	6 928 911	3 571 163	556 266	1 183 263	1 618 219
< 2	137 803	23 209	6 796	79 232	28 566
2-5	902 731	287 842	114 030	207 575	293 284
5-10	1 104 712	543 359	95 764	178 687	286 902
10-20	855 454	378 511	54 910	182 424	239 609
20-50	1 174 784	541 230	155 812	188 133	289 609
50-100	622 170	408 325	-	162 454	51 391
100-200	497 418	-	128 954	184 758	183 706
> 200	1 633 839	1 388 687	-	-	245 152
9 XII 1931 r.					
Liczba miast / Number of towns					
Ogółem	636	228	61	169	178
< 2	63	8	-	46	9
2-5	245	78	25	61	81
5-10	177	73	20	35	49
10-20	83	37	8	14	24
20-50	46	21	7	7	11
50-100	11	6	-	3	2
100-200	6	3	1	2	-
> 200	5	2	-	1	2
Liczba ludności w miastach ¹ / Urban population					
Ogółem	8 688 738	4 448 371	768 058	1 548 435	1 923 874
< 2	92 069	11 211	-	66 630	14 228
2-5	836 010	267 890	89 716	197 510	280 894
5-10	1 232 754	533 913	136 173	233 635	329 033
10-20	1 099 399	487 530	113 762	192 013	306 094
20-50	1 392 227	633 364	232 024	182 286	344 553
50-100	687 555	390 501	-	185 419	111 635
100-200	780 208	339 581	196 383	244 244	-
> 200	2 568 516	1 784 381	-	246 698	537 437
Gęstość zaludnienia w miastach na km ² Density within urban areas per km ²					
Ogółem	768	1 080	674	699	502
< 2	146	73	-	163	205
2-5	247	257	229	282	225
5-10	379	443	469	468	262
10-20	540	574	539	872	404
20-50	1 353	1 638	1 592	1 314	964
50-100	2 457	2 107	-	2 888	3 684
100-200	2 379	3 054	1 937	2 116	-
> 200	7 062	9 842	-	3 660	4 673

Wołomin (z 6,4 do 13,1 tys.), z rozwijającym się drobnym przemysłem (m.in. huta szkła i odlewnia). W przypadku 9 miast liczba ludności prawie się nie zmieniła (przyrost 0%), a w 45 miastach wystąpił spadek liczby ludności (od -0,1 do -1,9%). Z większych miast wśród tych ostatnich znajdował się Oświęcim (spadek z 12,2 do 11,9 tys.), Jasło (z 10,4 do 10,1 tys.), Cieszyń (z 18,5 do 17,8 tys.) i Baranowicze (z 28,1 do 22,9 tys.).

W 1931 r. w miastach, według ostatecznych wyników spisu, mieszkało 8 731,0 tys. ludności, to znaczy 27,4% ludności ogółem. W porównaniu z 1921 r. w czterech województwach nastąpił wyraźny wzrost poziomu urbanizacji: w łódzkim (do 42%), poznańskim (do 39,8%), pomorskim i śląskim (do 32,3%). Nadal najbardziej zurbanizowanym województwem było warszawskie z Warszawą (47,4%). W trzech województwach zarysował się natomiast nieznaczny spadek wskaźnika urbanizacji (białostockie, nowogródzkie i wołyńskie). Bardziej szczegółowy rozkład wskaźnika urbanizacji według powiatów na podstawie ostatecznych wyników przedstawiono na rycinie V.1. Udział ludności zamieszkałej w miastach według powiatów zawiera się od 2,9% w powiecie radomskim i limanowskim do 51,6% we wrocławskim. W siedmiu powiatach nie było miast i wskaźnik urbanizacji wynosił 0.

Biorąc pod uwagę liczbę miast i ich ludność Franciszek Uhorczak (1937, s. 5) podzielił Polskę na cztery wielkie dziedziny (krainy):

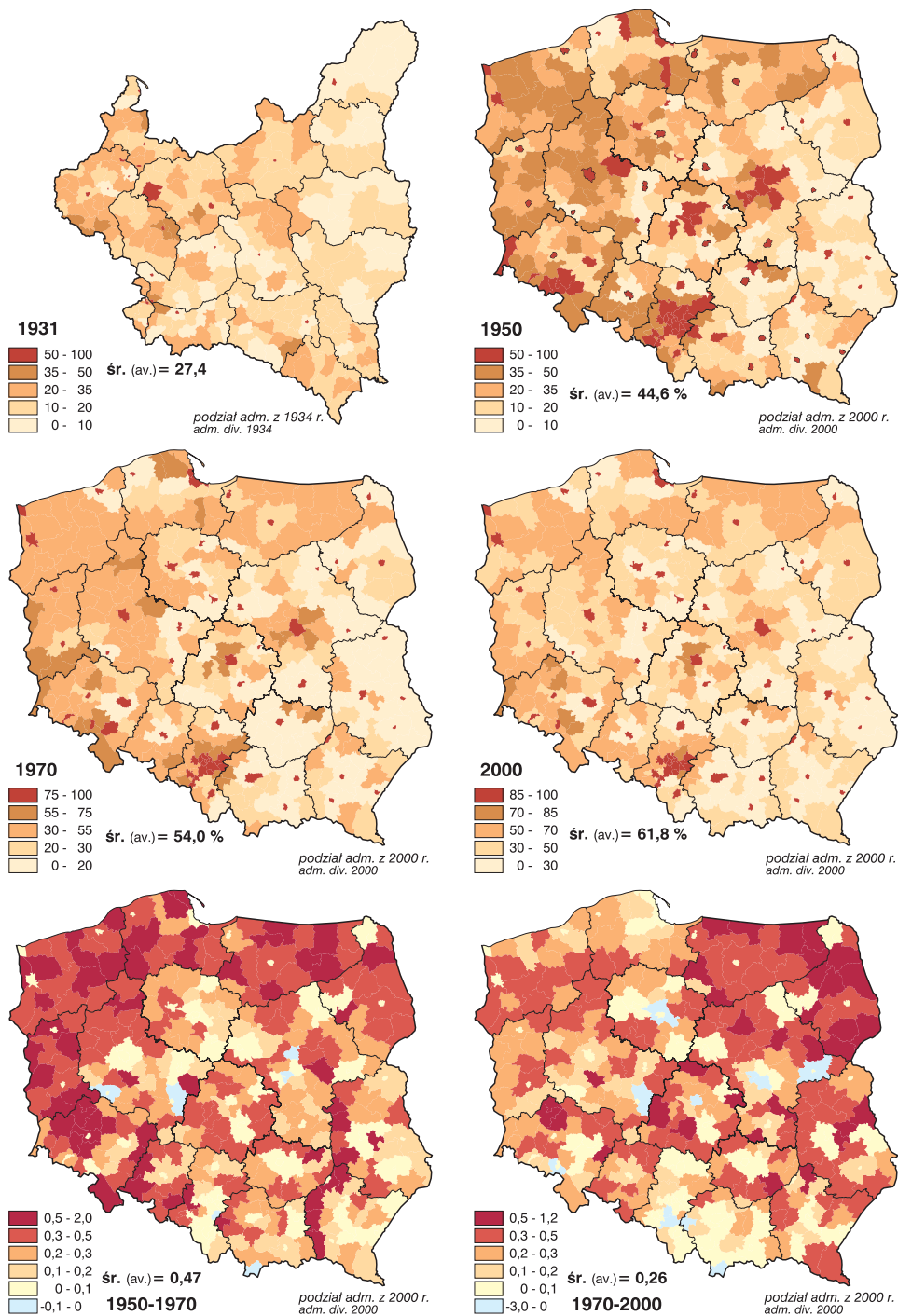
- „1) wielkopolsko-kujawską – z dużym zagęszczeniem miast, z wyraźną przewagą liczbową miast małych i najmniejszych;
- 2) pomorsko-środkowopolską, z poddziedziną białostocką – z mniejszą gęstością miast, z bardzo małą ilością miast najmniejszych, z wyjątkiem województwa białostockiego, w którym występuje duża liczba miast najmniejszych; dość znaczna liczba miast od średnich do wielkich; skupienia miast łódzkie i podwarszawskie;
- 3) północno-wschodnią (cztery województwa wschodnie) – z bardzo małą gęstością miast, z przewagą miast małych;
- 4) południową – z zagęszczeniem miast pośrednim między wielkopolskim a środkowopolskim, z przewagą miast mniejszych w województwach lwowskim i krakowskim i małych w stanisławowskim i tarnopolskim; śląskie skupienie miast.”

Jak wyżej wspomniano, Polska była krajem miast małych, skupiających niewielką część ludności miejskiej. Wśród 636 miast w 1931 r. (w podziale z 1 kwietnia 1932 r.) prawie połowę (48%) stanowiły miasta liczące do 5 tysięcy mieszkańców, w których mieszkało tylko 11% ogółu ludności miejskiej. Połowa ludności miejskiej (49,9%) mieszkała w 607 miastach nieprzekraczających 40 tys. mieszkańców, 20% w 24 miastach liczących 40–200 tys. mieszkańców i 30% w 5 miastach największych.

W latach 1930. rozwój miast przebiegał nieco wolniej niż w poprzednim dziesięcioleciu, przede wszystkim ze względu na trwający w latach 1929–1935 kryzys gospodarczy, z którego Polski zaczęła wychodzić w 1936 r. O ile w latach 1921–1931 przeciętny roczny przyrost liczby ludności miejskiej wynosił 2,5%, o tyle dla lat

¹ Na podstawie tymczasowych wyników spisu dla indywidualnych miast w podziale administracyjnym z dnia 1 kwietnia 1932 r. Wyniki ostateczne dla indywidualnych miast bez względu na wielkość miast nie zostały opublikowane.

Źródło: GUS, 1933, tabl. 3 i obliczenia własne.

Ryc. V.1. Udział ludności zamieszkałej w miastach według powiatów, 1931–2000
 Fig. V.1. Percentage of urban population by districts (poviats), 1931–2000

1932–1939 był nieco niższy i wynosił 2,0%. Znacznie szybciej od przeciętnej krajowej wzrastała liczba ludności miejskiej w województwach zachodnich, o 3,6% rocznie. Najwyższą dynamikę wzrostu nadal miała Gdynia, która w 1939 r. osiągnęła 125 tys. mieszkańców (wzrost o 42% rocznie). Szybko rozwijała się Rydzyna (przeciętnie rocznie o 14%), Książ i Mosina (po 12%), Ostrów Wielkopolski (8%) i Toruń, którego liczba ludności wzrosła z 54,3 tys. w 1931 do 81,2 tys. w sierpniu 1939 r.

Tabela V.5. Ludność w miastach* 1 IX 1939 r. w podziale administracyjnym z 1 IV 1939 r.

Table V.5. Urban population in 1939 (administrative division as of April 1, 1939)

Miasta według liczby mieszkańców w tys. Size of towns in thousands	Polska Poland	Województwa / Voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Liczba miast / Number of towns					
Ogółem	609	223	64	152	170
< 2	26	3	–	22	1
2–5	213	66	20	57	70
5–10	195	73	25	42	55
10–20	95	47	9	13	26
20–50	52	20	8	11	13
50–100	14	8	1	2	3
100–200	8	4	–	4	–
> 200	6	2	1	1	2
Liczba ludności w miastach / Urban population					
Ogółem	9 896 628	4 923 329	911 885	1 931 452	2 129 962
< 2	43 484	4 860	–	37 410	1 214
2–5	753 719	233 399	77 344	187 248	255 728
5–10	1 374 765	527 633	176 969	291 288	378 875
10–20	1 275 833	648 014	123 607	172 651	331 561
20–50	1 580 197	579 303	268 187	324 413	408 294
50–100	896 278	514 160	570 008	140 415	184 695
100–200	975 081	466 943	–	508 138	–
> 200	2 997 271	1 949 017	208 770	269 889	569 595

* Bez Zaolzia.

Źródło: PAT, 1939, s. 323–422.

Wzrost liczby ludności miejskiej w województwach wschodnich był niższy niż w latach 20., ale wyższy niż w woj. centralnych i południowych i wynosił przeciętnie rocznie 2,6%. Najwyższe wskaźniki wzrostu miało kilka małych miast, np. Dąbrowica (z 2,9 do 7,6 tys.), Bereźne (z 3,0 do 6,0 tys.) i powiatowy Luboml (z 4,1 do 7,8 tys.) oraz Kostopol (z 6,5 do 11,7 tys.) na Wołyniu. W największym mieście regionu, Wilnie, przyrost ludności był nieznaczny (0,8% rocznie), ale rozwijały się jego przedmieścia (Kolonja Wileńska), a przede wszystkim pobliska Nowa Wilejka, która wyrosła na drugie co do wielkości miasto województwa, zwiększając liczbę ludności z 7,0 tys. w 1931 do 9,2 tys. w sierpniu 1939 r.

W województwach południowych liczba ludności miejskiej przyrastała o 1,6% rocznie, a najwyższe tempo wzrostu charakteryzowało Kosów Huculski (wzrost z 5,6 do 10,3 tys. ludności), siedziba powiatu, który w latach 30. stał się

modnym ośrodkiem ruchu turystycznego (pasma Czarnohory, uzdrowisko Worochta). Drugim miastem pod względem tempa rozwoju było Krosno, z 6% rocznym wskaźnikiem przyrostu ludności oraz Zaleszczyki (wzrost z 4,1 do 6,0 tys.), Krynica i Mielec (z 7,1 do 9,6 tys.). Największe miasto regionu – Lwów – miało stabilną liczbę ludności, a drugi co do wielkości Kraków miał znaczny bezwzględny przyrost ludności, z 221,3 do 251,5 tys. mieszkańców, który przekładał się na 1,8% przyrost roczny.

Podobne jak w miastach województw południowych było tempo rozwoju ludności miejskiej w województwach centralnych (1,4% rocznie), z nieco wyższą dynamiką miast liczących 50–100 tys. mieszkańców (2,2%) i 10–20 tys. (1,9%) oraz minimalnym wzrostem miast najmniejszych (0,6% rocznie). Wśród 223 miast tego regionu najszybciej rozwijało się Głowno (z 3,2 tys. w 1931 do 7,6 tys. w końcu 1938 r.). Na drugim miejscu był Wierzbnik (z 7,4 do 13,2 tys.), obok którego w ramach inwestycji Centralnego Okręgu Przemysłowego powstały Starachowickie zakłady zbrojeniowe produkujące armaty polowe i działa. Z dniem 1 kwietnia 1939 r. połączono miasto Wierzbnik z osadą fabryczną Starachowice i wsią Starachowice, nadając miastu nazwę Starachowice-Wierzbnik (M.P. 1939, nr 77, poz. 175). Dziesięć lat później z dniem 3 września 1949 r. zmieniono nazwę miasta na Starachowice (M.P. 1949, nr 59, poz. 795). Kolejne miejsca pod względem tempa rozwoju zajmowały Ruda Pabianicka (od 1945 r. dzielnica Łodzi), Tarnobrzeg, Puławy (po 8%) i Kalisz, którego liczba mieszkańców wzrosła z 55,1 do 80,2 tys. Największe miasta Polski miały podobne tempo rozwoju rządu 1,2–1,3% rocznie, i Łódź osiągnęła w 1939 r. 665,2 tys. mieszkańców, a Warszawa 1283,8 tys.

W całym międzywojennym okresie (1921–1939), biorąc pod uwagę zbiór 597 miast posiadających statut miejski zarówno w 1921 r. jak i 1939 r., przeciętny roczny wskaźnik przyrostu ludności miejskiej wynosił 2,4%. Znacznie wyższy wskaźnik wzrostu miały miasta liczące w 1939 r. od 100 do 200 tys. (4,0%) i 50–100 tys. ludności (3,0%). Miasta najmniejsze, poniżej 2 tys. mieszkańców, miały przyrost w wysokości 0,8% i niewiele wyższa była dynamika wzrostu miast 2–5-tysięcznych (1,4%). Dynamika rozwoju miast w pozostałych klasach wielkościowych nie odbiegała od średniej ogólnokrajowej. Rozpatrując miasta indywidualnie można stwierdzić, że najwyższą dynamikę rozwoju w ciągu tych 18 lat miały Gdynia (214%), Kostopol (wołyńskie) i Ruda Pabianicka (po 16%), Głowno (12%), Katowice (11%), Mosina, Rokitno, Dąbrowica, Druskienniki (po 10%) oraz Zakopane (9%) i Krynica (8%). Tylko w 12 miastach wystąpił spadek liczby ludności o 0,1 do 0,6% rocznie. Wśród nich były trzy miasta liczące poniżej 2 tys. mieszkańców (Kamień Pomorski, Grabów n. Prosną, Wielichowo), pięć miast 2–5-tysięcznych (Sokoły, Sulmierzyce, Dobra, Mikulińce i Rozdół) oraz cztery liczące od 5 do 10 tys. mieszkańców (Błażowa, Kutry, Działoszyce i Pińczów).

Zróżnicowanej dynamice wzrostu liczby ludności miejskiej według klas wielkości miast towarzyszyła stopniowa koncentracja ludności miejskiej w miastach dużych, liczących 100 tys. i więcej ludności. Udział ludności zamieszkałej w tej grupie miast wzrósł z 30,8% w 1921 do 40,1% w roku 1939. W tym samym okresie udział ludności miejskiej w miastach małych, poniżej 20 tys. mieszkańców, zmniejszył się z 43,3% do 34,8%. Odsetki ludności zamieszkałej w miastach średnich nie uległy zmianie (odpowiednio 25,9 i 25,0%).

Przyjmując liczbę ludności Polski według grup województw w 1939 r. (MliD, 1941, tabl. 7) oraz szacunkowe liczby ludności w miastach (PAT, 1939) możemy w przybliżeniu ocenić poziom urbanizacji Polski w końcu sierpnia 1939 r. (bez Zaolzia) na 28,4% (34,9 mln ludności, w tym 9,9 mln w miastach): w województwach centralnych 33,6% (14,6 mln w tym 4,9 mln w miastach), wschodnich 14,5% (6,2 mln i 0,9 mln w miastach), zachodnich 38,8% (4,9 mln i 1,9 mln w miastach) i południowych 22,8% (9,2 mln i 2,1 mln w miastach).

Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 r. i zajęcie wschodnich terenów kraju o powierzchni 201 000 km², czyli 51,8% terytorium, były zapowiedzią powojennych zmian granic. Przyznanie Polsce niemieckich terenów na północy i zachodzie (102 800 km², w tym b. Wolne Miasto Gdańsk 1 900 km²) nie było równoważną rekompensatą powierzchniową. W wyniku przesunięcia wschodniej granicy o około 250 km na zachód Polska utraciła 164 miasta (tab. V.6): 6 miast w woj. białostockim, 17 w wileńskim, 11 w nowogródzkim, 14 w poleskim, 22 w wołyńskim, po 29 miast w lwowskim i stanisławowskim oraz 36 w tarnopolskim (Aneks D.2), według stanu na dzień 1 stycznia 1952 r. czyli po wymianie terytorialnej z 1951 r. W większości były to miasta małe, o luźnej i niskiej drewnianej zabudowie, nieskanalizowane, z drobnymi zakładami rzemieślniczymi. Straciła też dwa wielkie miasta zamieszkałe w większości przez Polaków – Wilno i Lwów, które od kilku wieków były ważnymi ośrodkami kultury polskiej.

Tabela V.6. Miasta utracone w podziale administracyjnym z 1 IV 1939 r.

Table V. 6. Towns lost as a result of boundary changes and their population. Administrative division as of April 1, 1939

Miasta według liczby mieszkańców w tys. Size of towns in thousands	Liczba miast Number of towns	Liczba ludności / Population		
		30 IX 1921	9 XII 1931	1 IX 1939
Ogółem	164	1 552 486	1 937 535	2 198 170
< 2	1	936	1 210	1 214
2–5	58	171 719	185 468	226 687
5–10	58	291 749	350 390	409 385
10–20	28	257 035	309 888	362 610
20–50	14	340 849	419 400	485 853
50–100	3	116 092	158 619	185 507
100–200	–	–	–	–
> 200	2	374 106	512 560	526 914

Źródło: GUS, 1921, tabl. II.8; GUS, 1933, tabl. 3; PAT, 1939 i obliczenia własne.

Przyznane Polsce w 1945 r. ziemie zachodnie i północne, należące wcześniej do Niemiec, miały dobrze rozwiniętą i gęstą sieć miejską. Zabudowa miast była zwarta, budynki murowane, piętrowe, z ogniotrwałym poszyciem, w większości wyposażone w gaz miejski, sieć wodociągową i kanalizacyjną. W większości miasta te otrzymały prawa miejskie w XIII–XV wieku (228 miast), najstarszym z nich był Lwówek Śląski będący miastem od 1209 r. Jedynie 13 miastom nadano prawa miejskie w XX w., w tym czterem przed 1939 r. (Sopot, Zabrze, Cieplice Śląskie, Krzyż) i dziewięciu miastom w 1945 r., między innymi Bogatyni i Ustce.

Przedstawioną w tabeli V.6 strukturę miast utraconych warto porównać z siecią miast uzyskanych (tab. V.7 i V.8). Utracenie 164 miast na kresach wschodnich przejętych przez ZSRR i przyłączenie ziem zachodnich i północnych z 256 miastami wskazuje, że w rachunku strat i zysków sieci miejskiej zdecydowanie dominują korzyści, choć dla mieszkańców miast utraconych saldo sentymentalnego rachunku może być diametralnie różne. Utrata Wilna, a zwłaszcza Lwowa była niepowetowaną stratą nie tylko ze względu na ich znaczenie historyczne, ale także z powodu pozostałych tam zasobów kulturalnych (archiwalnych, dokumentalnych, muzealnych, bibliotecznych i architektonicznych).

Tabela V.7. Miasta* według wielkości w obecnych granicach Polski, 1897/1900–2002
Table V.7. Towns within present boundaries of Poland by size, 1897/1900–2002

Lata Years	Ogółem Total	Miasta o liczbie ludności (tys.) / Size of towns (in thousands)								
		< 2	2-5	5-10	10-20	20-50	50- -100	100- -200	200- -500	>500
Liczba miast / Number of towns										
1897/1900	598	77	255	153	62	36	9	2	3	1
1910	600	67	218	174	82	40	12	3	2	2
1921/1925	652	76	253	175	85	44	12	2	3	2
1931/1933	689	58	253	199	99	52	14	7	4	3
1939	704	40	245	208	114	61	18	11	4	3
14 II 1946	697	156	277	133	69	41	10	7	4	-
3 XII 1950	696	131	262	153	72	51	11	11	3	2
6 XII 1960	750	73	239	196	132	68	20	13	7	2
8 XII 1970	834	65	247	213	161	97	27	14	6	4
7 XII 1978	803	60	213	187	164	106	40	18	10	5
7 XII 1988	822	48	207	182	169	129	46	22	14	5
20 V 2002	884	50	243	185	184	133	49	22	13	5
Liczba mieszkańców w tys. / Urban population in thousands										
1897/1900	6 226	115	852	1 052	825	965	529	258	947	684
1910	7 717	102	711	1 207	1 114	1 229	817	470	660	1 407
1921/1925	8 402	119	827	1 191	1 180	1 409	921	353	908	1 494
1931/1933	10 448	93	852	1 420	1 365	1 590	927	826	967	2 409
1939	12 045	65	829	1 486	1 590	1 813	1 160	1 347	1 164	2 591
14 II 1946	7 377	213	901	936	945	1 187	784	868	1 543	-
3 XII 1950	9 499	192	875	1 063	978	1 556	779	1 640	992	1 424
6 XII 1960	13 555	111	787	1 386	1 805	2 081	1 272	1 885	2 378	1 849
8 XII 1970	16 868	97	855	1 526	2 228	2 913	1 868	2 191	1 999	3 191
7 XII 1978	20 149	94	728	1 309	2 310	3 237	2 778	2 555	2 931	4 207
7 XII 1988	23 175	79	712	1 295	2 429	3 991	3 150	2 960	4 075	4 483
20 V 2002	23 598	85	812	1 310	2 687	4 116	3 325	3 004	3 821	4 439
Przeciętna roczna dynamika przyrostu liczby ludności (%) / Average annual change of population (%)										
1921-1939	2,3	-2,5	0,0	1,3	1,9	1,6	1,4	15,2	1,5	4,0
1946-1950	5,8	-2,0	-0,6	2,7	0,7	6,2	-0,1	17,8	-7,1	-
1951-1960	4,3	-4,2	-1,0	3,0	8,5	3,4	6,3	1,5	14,0	3,0
1961-1970	2,4	-1,1	0,9	1,0	2,3	4,0	4,7	1,6	-1,6	7,3
1971-1978	2,4	-0,6	-1,9	-1,8	0,5	1,4	6,1	2,1	5,8	4,0
1979-1988	1,5	-1,5	-0,2	-0,1	0,5	2,3	1,3	1,6	3,9	0,7
1989-2002	0,1	0,5	1,0	0,1	0,8	0,2	0,4	0,1	-0,5	-0,1
1951-2002	2,8	-1,1	-0,1	0,4	3,1	3,3	5,8	1,6	5,7	4,1

* Bez osiedli miejskich, w każdorazowym podziale administracyjnym.

Źródła: do 1933 r.: Jelonek, 1967; dla lat 1939-1960: GUS, 1967a; 1970 r.: GUS, 1972a; 1978 i 1988: GUS, 1992a; 2002 r.: GUS, 2004 i obliczenia własne.

Szacunkowa wartość uzbrojenia terenów miejskich na ziemiach przyłączonych wynosiła w 1945 r. 1,9 mld zł przedwojennych (2,6 mld w 1939 r.), natomiast na terenach zabranych przez ZSRR 0,6 mld zł w 1939 r. (Jędruszczak, 1974, tabl. II). Porównując ziemie pozostałe w Polsce (ziemie dawne) z nowo uzyskanymi należy zauważyć, że zniszczenia wojenne w zabudowie miast pod względem kubatury w większym stopniu dotknęły miasta ziem odzyskanych, gdzie zniszczeniu lub uszkodzeniu uległo 305 mln m³ nieruchomości miejskich, niż ziem dawnych (221 mln m³). Bardziej równomiernie rozłożyły się ubytki liczby ludności miejskiej na ziemiach dawnych i na ziemiach przyłączonych, ale należy tu brać pod uwagę datę spisu z 1946 r. przeprowadzonego w 9 miesięcy po zakończeniu II wojny światowej. Od maja do sierpnia 1945 r. trwały „dzikie” wysiedlenia ludności niemieckiej, od października 1945 r. do połowy 1946 r. wysiedlano ludność niemiecką na podstawie umów poczdamskich, a od zakończenia wojny trwał napływ do miast ludności polskiej z reszty kraju. W tym świetle rachunek zmian liczby ludności miejskiej w latach 1939–1946 nie jest w pełni równoznaczny ze stratami wojennymi. Liczba ludności miejskiej na obecnym obszarze Polski zmniejszyła się w tym okresie o 4668,0 tys., w tym na ziemiach dawnych o 2338,9 tys. i o 2329,1 tys. na ziemiach przyłączonych.

Spośród 682 miast na obecnym terytorium Polski, posiadających prawa miejskie zarówno w 1939 jak i 1946 r., w 45 miastach odnotowano wzrost liczby ludności, a w 637 jej spadek. Największy wzrost nastąpił w kilkunastu miastach Dolnego Śląska, nieobjętych jeszcze wysiedleniami z uwagi na porę roku. Zatrzymali się w nich uwolnieni więźniowie pobliskich obozów koncentracyjnych, przybyli repatrianci z kresów wschodnich i napłynęła już ludność z ziem dawnych. Na przykład ludność Cieplic Śląskich, obecnie dzielnicy Jeleniej Góry, wzrosła z 6,0 tys. do 12,9 tys., nieco mniejszy wzrost nastąpił w Międzyzlesiu (z 2,6 do 4,7 tys.), Sobótce, Bystrzycy Kłodzkiej czy Dusznikach-Zdroju. Spośród 637 miast spadek liczby ludności do 9,9% wystąpił w 52 miastach Polski (w tym na ziemiach przyłączonych w 10 miastach), od 10 do 24,9% – w 152 miastach (16), od 25 do 49,9% w 251 miastach (62), od 50 do 74,9% w 138 miastach (93) i od 75 do 97% w 44 miastach ziem przyłączonych. W zestawieniu pominięto podszczecińskie miasto Police (6,4 tys. mieszkańców w 1939 r.), które zostało przekazane władzom polskim dopiero z początkiem października 1946 r.; liczyło wówczas 50 mieszkańców (dane nieoficjalne). Wcześniej wojska radzieckie miały tu swoją bazę materiałową, stanowiącą punkt przerzutowy dla zwożonych z Niemiec i wysyłanych w głąb Rosji łupów wojennych w postaci kompletnych fabryk, maszyn i urządzeń, środków transportu, wyposażenia domów i mieszkań oraz dzieł sztuki.

Do najbardziej zniszczonych większych miast należały Szczecin (liczba ludności spadła do 19% stanu przedwojennego), Gdańsk (47%), Elbląg (24%) i Kołobrzeg (8%), a przede wszystkim Wrocław (27%), który stracił około 78% izb mieszkalnych, jakie posiadał przed wojną. Względnie najwyższe straty ludnościowe poniosły miasta przygraniczne, których ludność spadła poniżej 12% stanu przedwojennego, a mianowicie: Kostrzyn (do 3% stanu z 1939 r.), Gołdap, Głogów (po 5%), Braniewo (6%), Pyrzyce (7%), Dąbie – od 1948 r. dzielnica Szczecina (9%), Gubin (10%) i Słubice (11%). Na ziemiach dawnych niemal całkowitemu zniszczeniu uległa Warszawa: zniszczone było 73% izb mieszkalnych istniejących przed wojną, a liczba

Tabela V.8. Liczba miast* według wielkości w obecnych granicach Polski, 1897/1900–2002

Table V.8. Number of towns within present boundaries of Poland by size, 1897/1900–2002

Lata Years	Ogółem Total	Liczba miast według wielkości (tys.) Number of towns by size (in thousands)							
		< 2	2–5	5–10	10–20	20–50	50– –100	100– –200	> 200
Obecne terytorium Polski / Present territory									
1897/1900	598	77	255	153	62	36	9	2	4
1910	600	67	218	174	82	40	12	3	4
1921/1925	652	76	253	175	85	44	12	2	5
1931/1933	689	58	253	199	99	52	14	7	7
1939	704	40	245	208	114	61	18	11	7
14 II 1946	697	156	277	133	69	41	10	7	4
3 XII 1950	696	131	262	153	72	51	11	11	5
6 XII 1960	750	73	239	196	132	68	20	13	9
8 XII 1970	834	65	247	213	161	97	27	14	10
7 XII 1978	803	60	213	187	164	106	40	18	15
7 XII 1988	822	48	207	182	169	129	46	22	19
20 V 2002	884	50	243	185	184	133	49	22	18
Ziemie dawne / Old territories									
1897/1900	335	47	138	87	34	21	5	1	2
1910	336	36	114	101	49	24	8	2	2
1921/1925	387	49	152	105	45	25	7	2	2
1931/1933	425	33	159	124	58	32	10	5	4
1939	441	21	154	138	67	38	11	8	4
14 II 1946	441	68	185	94	48	32	6	4	4
3 XII 1950	443	69	169	99	50	36	10	6	4
6 XII 1960	487	51	155	117	91	45	13	9	6
8 XII 1970	543	49	151	133	109	66	18	10	7
7 XII 1978	516	46	131	111	108	70	27	12	11
7 XII 1988	527	37	126	109	106	85	37	14	13
20 V 2002	576	36	153	117	114	91	39	12	14
Ziemie Zachodnie i Północne ¹ / Western and Northern territories									
1897/1900	263	30	117	66	28	15	4	1	2
1910	264	31	104	73	33	16	4	1	2
1921/1925	265	27	101	70	40	19	5	–	3
1931/1933	264	25	94	75	41	20	4	2	3
1939	263	19	91	70	47	23	7	3	3
14 II 1946	256	88	92	39	21	9	4	3	–
3 XII 1950	253	62	93	54	22	15	1	5	1
6 XII 1960	263	22	84	79	41	23	7	4	3
8 XII 1970	291	16	96	80	52	31	9	3	3
7 XII 1978	287	14	82	76	56	36	13	6	4
7 XII 1988	295	11	81	73	63	44	9	8	6
20 V 2002	308	14	90	68	70	42	10	10	4

* Tylko miasta posiadające w dniu spisu status miejski; w każdorazowym podziale administracyjnym.

¹ Do ziem zachodnich i północnych zaliczono m. Gdańsk i powiat gdański, stanowiące przed wojną obszar Wolnego Miasta Gdańska.

Źródła: do 1933 r.: Jelonek, 1967; dla lat 1939–1960: GUS, 1967a; 1970 r.: GUS, 1972a; 1978 i 1988: GUS, 1992a; 2002 r.: GUS, 2004 i obliczenia własne.

Tabela V.9. Ludność w miastach* według wielkości w obecnych granicach Polski, 1897/1900–2002

Table V.9. Urban population by size of towns within present boundaries of Poland, 1897/1900–2002

Lata Years	Ogółem Total	Ludność w miastach według wielkości (tys.) Urban population by size of towns (in thousands)							
		< 2	2–5	5–10	10–20	20–50	50– –100	100– –200	> 200
Polska – obecne terytorium / Poland – present territory									
1897/1900	6 226,4	115,3	851,7	1 051,8	825,1	964,8	529,0	257,6	1 631,1
1910	7 717,3	102,0	711,5	1 207,2	1 114,1	1 228,8	816,8	469,5	2 067,4
1921/1925	8 401,8	118,5	826,8	1 191,9	1 180,0	1 408,6	920,8	353,1	2 402,0
1931/1933	10 448,4	93,1	852,3	1 420,0	1 365,0	1 589,7	926,9	825,7	3 375,7
1939	12 044,7	64,7	828,7	1 486,3	1 590,5	1 812,9	1 160,5	1 346,5	3 754,5
14 II 1946	7 376,7	213,4	901,1	935,6	944,6	1 186,9	784,5	867,6	1 543,0
3 XII 1950	9 498,5	192,1	875,1	1 063,2	977,9	1 556,2	778,9	1 639,6	2 415,5
6 XII 1960	13 554,9	110,9	787,0	1 386,3	1 804,6	2 081,3	1 272,5	1 885,2	4 227,0
8 XII 1970	16 867,9	98,7	854,7	1 525,5	2 227,6	2 913,2	1 867,7	2 190,7	5 189,8
7 XII 1978	20 149,4	93,9	727,5	1 308,6	2 310,3	3 237,2	2 778,0	2 555,3	7 138,5
7 XII 1988	23 174,7	79,5	712,3	1 295,0	2 429,4	3 990,5	3 150,1	2 959,8	8 558,2
20 V 2002	23 598,4	84,7	811,9	1 309,7	2 687,4	4 115,7	3 325,3	3 003,9	8 259,7
Ziemie dawne / Old territories									
1897/1900	3 631,7	72,9	475,0	603,9	454,6	592,7	317,9	117,0	997,7
1910	4 738,1	56,4	385,0	707,5	645,9	768,1	556,9	299,2	1 319,2
1921/1925	5 016,7	77,7	505,8	713,8	626,2	789,2	562,2	353,1	1 388,7
1931/1933	6 616,8	53,6	537,5	876,3	772,4	913,9	627,3	584,2	2 251,6
1939	7 794,0	35,6	521,6	976,1	934,4	1 109,3	723,0	1 002,0	2 492,0
14 II 1946	5 455,1	105,5	610,6	670,5	660,5	940,7	449,4	474,8	1 543,1
3 XII 1950	6 701,9	105,2	556,2	692,5	677,7	1 078,9	685,0	799,8	2 106,6
6 XII 1960	9 431,2	78,2	508,8	828,8	1 251,2	1 429,7	834,1	1 260,1	3 240,2
8 XII 1970	11 704,2	74,9	520,3	946,7	1 520,4	1 988,9	1 183,1	1 508,7	3 961,1
7 XII 1978	14 080,9	71,6	455,6	776,3	1 554,5	2 196,2	1 851,9	1 692,1	5 482,8
7 XII 1988	16 277,0	61,0	438,5	783,5	1 537,9	2 621,2	2 475,4	1 968,0	6 391,2
20 V 2002	16 654,3	61,2	510,7	844,5	1 691,5	2 816,7	2 597,3	1 593,6	6 538,8
Ziemie Zachodnie i Północne ¹ / Western and Northern territories									
1897/1900	2 594,7	42,4	376,7	447,9	370,5	372,1	211,2	140,6	633,4
1910	2 979,2	45,6	326,4	499,7	468,1	460,8	260,0	170,3	748,2
1921/1925	3 385,1	40,8	321,0	478,1	553,9	619,4	358,6	–	1 013,3
1931/1933	3 831,6	39,6	314,8	543,7	592,6	675,7	299,6	241,5	1 124,1
1939	4 250,7	29,1	307,2	510,2	656,1	703,6	437,5	344,5	1 262,5
14 II 1946	1 921,6	108,0	290,4	265,1	284,1	246,2	335,1	392,7	–
3 XII 1950	2 796,6	86,9	318,9	370,7	300,2	477,3	93,8	839,8	308,9
6 XII 1960	4 123,7	32,7	278,2	557,5	553,4	651,6	438,4	625,1	986,8
8 XII 1970	5 163,7	23,8	334,4	578,8	707,2	924,3	684,6	682,0	1 228,6
7 XII 1978	6 068,5	22,4	271,9	532,4	755,8	1 041,0	926,1	863,2	1 655,7
7 XII 1988	6 897,8	18,5	273,8	511,1	891,5	1 369,3	674,6	991,9	2 167,1
20 V 2002	6 944,1	23,6	301,2	465,3	995,9	1 299,0	727,9	1 410,3	1 720,9

* Tylko miasta posiadające w dniu spisu status miejski; w każdorazowym podziale administracyjnym.

¹ Do ziem zachodnich i północnych zaliczono m. Gdańsk i powiat gdański, stanowiące przed wojną obszar Wolnego Miasta Gdańska.

Źródła: do 1933 r.: Jelonek, 1967; dla lat 1939–1960: GUS, 1967a; 1970 r.: GUS, 1972a; 1978 i 1988: GUS, 1992a; 2002 r.: GUS, 2004 i obliczenia własne.

ludności spadła z 1289,0 do 478,8 tys. czyli do 37% stanu z 1939 r. O wojennym wyludnieniu Warszawy jeszcze dobitniej świadczy porównanie liczby mieszkańców w jej głównej, lewobrzeżnej części. W 1939 r. skupiało się tu ponad milion mieszkańców, w momencie wyzwolenia w styczniu 1945 r. zanotowano zaledwie 22 tys. osób na odległych przedmieściach (GUS, 1947b, s. 6). W centralnej części miasta, całkowicie wyludnionej przechowywało się podobno około 2–3 tys., znaczna ich część nie przetrwała do nadejścia pomocy, a ci z nich, co przetrwali traktowani byli z największą podejrzliwością przez władze radzieckie i nierzadko mordowani (Davies, 2004, s. 633, 644). Z mniejszych miast na ziemiach dawnych względnie największe straty poniosło Jasło, w którym liczba ludności zmniejszyła się z 13,0 do 3,6 tys., czyli do 27% stanu przedwojennego.

Ogółem według klas wielkości miast największe straty poniosły miasta duże, liczące 100 tys. i więcej mieszkańców, w których spadek liczby ludności wyniósł przeciętnie rocznie 8,8% (7,0% na ziemiach dawnych i 12,6% na ziemiach przyłączonych). Nieco niższe straty poniosły miasta średniej wielkości (20–100 tys. mieszkańców) z ubytkiem mieszkańców w wysokości 5,6% rocznie (odpowiednio o 4,0% i 8,2%). Natomiast w miastach małych (poniżej 20 tys.) ogółem liczba ludności spadła przeciętnie rocznie o 4,1% (–2,8% i –6,2%).

Pierwszy powojenny spis ludności przeprowadzony 14 lutego 1946 r. był spisem sumarycznym i wykazał obecność 23 625,4 tys. osób cywilnych (bez wojska i jeńców), w tym 18 603,3 tys. na ziemiach dawnych i 5022,1 na ziemiach odzyskanych, do których zaliczono tu m. Gdańsk i powiat gdański, stanowiące przed wojną obszar Wolnego Miasta Gdańska. Według spisu w miastach³ mieszkało 7813,1 tys. ludności: 5830,0 tys. na ziemiach dawnych i 1983,1 tys. na ziemiach przyłączonych. Ludność miejska stanowiła zatem 33,1% ogółu ludności, w tym na ziemiach dawnych 31,3%, a na ziemiach odzyskanych 34,0%. Gdyby do miast, jak w niniejszej analizie sieci miejskiej, zaliczono tylko miasta posiadające status miejski w czasie spisu i włączono b. Wolne Miasto Gdańsk do ziem przyłączonych, to stopień urbanizacji kraju ogółem w 1946 r. wynosiłby 31,2% (na ziemiach dawnych 29,3% i na przyłączonych 38,2%).

Lata 1946–1950 charakteryzuje niepowtarzalnie wysokie tempo rozwoju ludności miejskiej wynoszące przeciętnie rocznie 5,8%, przy czym w miastach na ziemiach dawnych 4,6% i dwukrotnie więcej w miastach ziem przyłączonych (9,1%).

Najniższe tempo wzrostu miały miasta małe (poniżej 20 tys. mieszkańców), rzędu 0,8% rocznie (–0,2% na ziemiach dawnych i +2,7% na ziemiach przyłączonych). Miasta średnie rozwijały się w tempie 3,7% rocznie (5,4% na ziemiach dawnych i –0,3% na ziemiach przyłączonych). Bardzo wysokie tempo rozwoju miały miasta duże (100 tys. i więcej mieszkańców), w których przeciętnie rocznie przybywało 13,6% ludności, przy czym w miastach ziem dawnych 8,8%, a na ziemiach przyłączonych 38,5%. Spośród miast dużych najszybciej rozwijał się Szczecin (wzrost o 29% rocznie). Na czele listy najszybciej rozwijających się miast znajdowały się jednak cztery małe miasta mazurskie: Pisz, z 72% rocznym tempem wzrostu,

³ Wyniki spisu (GUS, 1947a) podają liczbę 283 miast na ziemiach odzyskanych z 1805,8 tys. mieszkańców, pomijając 5 miast z terenów b. Wolnego Miasta Gdańska (Gdańsk, Nowy Dwór Gdański, Nowy Staw, Pruszcz Gdański i Sopot) ze 150,6 tys. mieszkańców. Jednak ponad 30 miejscowości wymienionych jako miasta nie posiadało w czasie spisu praw miejskich.

Gołdap 71%, Braniewo 64% i Olecko 51%. Obok miast, w których liczba ludności rosła (465 miast, w tym 9 stagnujących) występowały również 222 miasta ze spadkiem liczby ludności. W większości były to małe miasta ziem dawnych (165 miast) z niewielkimi ubytkami liczby ludności oraz 57 miast na ziemiach przyłączonych, gdzie maksymalny spadek w 5 miastach wynosił przeciętnie rocznie od 10 do 17 % (Wiązów, Międzyzlesie, Sobótka, Wleń, Nowe Warpno). Ubytek liczby ludności był wynikiem wysiedlenia ludności niemieckiej i niewielkiej atrakcyjności tych ośrodków dla ludności z centralnej Polski.

Zróznicowane tempo rozwoju miast ziem dawnych i przyłączonych jest oczywiste z uwagi na wyludnienie miast po ucieczce i wysiedleniach ludności niemieckiej z ziem przyłączonych, na miejsce której przybywała ludność polska wysiedlona z kresów wschodnich oraz masowo napłynęła ludność z Polski centralnej, poszukująca lepszych warunków życia. W rozwoju tych miast migracje wewnętrzne – bo tak traktowano również napływ ludności z utraconych kresów wschodnich odgrywały nieco większą rolę (54,1%) niż przyrost naturalny (45,9%). Procentowe składniki wzrostu liczby ludności miejskiej w różnych okresach prezentuje tabela V.10.

Tabela V.10. Składniki wzrostu liczby ludności w miastach, 1946–2000 (%)

Table V.10. Components of urban growth, 1946–2000 (%)

Lata Years	Wzrost liczby ludności w miastach w wyniku Growth of urban population resulting from					
	przyrostu rzeczywistego actual growth					zmian admini- stracyjnych administra- tive changes
	ogółem total	przyrostu naturalnego natural increase	saldo migracji net migration			
			razem total	wewnętrz- nych ¹ internal	zagranicz- nych international	
1946–2000	85,2	46,8	38,4	43,5	-5,1	14,8
1946–1950	100,0	45,9	54,1	62,4	-8,3	0,0
1951–1960	65,9	46,6	19,3	21,1	-1,8	34,1
1961–1970	96,6	52,3	44,4	49,7	-5,3	3,4
1971–1980	90,0	42,5	47,5	50,8	-3,3	10,0
1981–1990	92,9	52,0	40,9	48,2	-7,3	7,1
1991–2000	78,9	32,0	46,9	74,5	-27,6	21,1

¹ Migracje osób meldujących się na pobyt stały. Pominięto różnice bilansowe wynikające z migracji osób meldujących się na pobyt czasowy ponad 2 miesiące.

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 34, tabl. 2 i obliczenia własne.

Na siedem wyróżnionych okresów przyrost naturalny odgrywał dominującą rolę w trzech z nich. Przyrost migracyjny górował w pierwszym pięcioleciu powojennym, w latach 70., a przede wszystkim w ostatniej dekadzie stulecia, w której nastąpiło załamanie się rozrodczości w kraju. W tej dekadzie duże znaczenie miały także zmiany administracyjne, choć nie osiągnęły one poziomu z lat 50.

Poziom urbanizacji kraju, mierzony odsetkiem ludności zamieszkałej w miastach, według spisu z 1950 roku wynosił 39,0%: na ziemiach dawnych 35,6% i na przyłączonych 47,5%.

Lata 1946–1950 były jednym z dwóch okresów w drugiej połowie XX wieku, kiedy rozwój ludności w miastach odbywał się bez współdziałania procesów uprzemysłowienia. Trzyletni plan odbudowy gospodarczej (1947–1949) zakładał odbudowę i częściową rozbudowę istniejących zakładów, przede wszystkim w przemyśle paliwowo-energetycznym (kopalnie węgla, elektrownie), hutnictwie żelaza oraz przemyśle środków transportu. Do wykonania tych projektów wystarczał lokalny rynek pracy, dopiero w końcowym okresie podjęto budowę szeregu całkowicie nowych zakładów przemysłowych, między innymi Nowej Huty⁴, do której ściągająca zaagitowana młodzież wiejska z całej Polski. Dopiero plan 6-letni na lata 1950–1955 zakładał przyśpieszoną industrializację z priorytetem dla przemysłu ciężkiego, który niebawem przekształcił się w priorytet dla przemysłu zbrojeniowego z uwagi na rozpoczętą przez komunistów wojnę w Korei (1950–1953). Spośród 306 większych zakładów przemysłowych uruchomionych w ramach planu 6-letniego większość zlokalizowano w Warszawie, na Górnym Śląsku oraz Krakowie i tylko 28, przeważnie mniejszych, na pozostałym obszarze kraju. Bardziej równomierne rozmieszczenie nakładów inwestycyjnych nastąpiło w II połowie lat 50. Z większych zakładów poza dużymi ośrodkami miejsko-przemysłowymi uruchomiono wówczas elektrownię w Koninie i wielką kopalnię odkrywkową węgla brunatnego w zagłębiu konińskim, fabrykę celulozy w Kostrzynie nad Odrą i hutę szkła technicznego w Krośnie. Przed 1960 r. podjął produkcję kombinat siarkowy w Tarnobrzegu. Rozbudowa zakładów i nowe inwestycje przyczyniły się do szybszego rozwoju szeregu miast, w których je zlokalizowano.

W latach 1951–1960 tempo wzrostu liczby ludności w miastach było nadal wysokie (przeciętnie rocznie o 4,3%), ale wyraźnie niższe niż w pierwszym powojennym okresie. Wyrównały się różnice tempa rozwoju miast według wielkości: przyrost ludności w miastach małych wynosił 3,2%, w średnich 4,4% i dużych 5,1% rocznie. Znacznie szybszy był wzrost liczby ludności w średnich miastach ziem przyłączonych (9,1%), przy 2,8% wzroście tej samej klasy wielkości miast na ziemiach dawnych. Natomiast nieco wyższe było tempo rozwoju miast dużych na ziemiach dawnych (5,5%) niż na ziemiach przyłączonych (4,0%). Z miast dużych najwyższy wskaźnik wzrostu osiągnął w tym okresie Białystok (5,5% rocznie), którego ludność wzrosła z 116,6 do 181,3 tys. mieszkańców i tylko w minimalnym stopniu wzrost ten wynikał z przyłączeń administracyjnych. Do najszybciej rozwijających się miast należały: Police, z przeciętnym rocznym przyrostem w wysokości 52%, Kostrzyn (41%), Ruda Śląska (29%), Stalowa Woła (22%), Oświęcim, w którym uruchomiono duże zakłady chemiczne i Świnoujście (po 21%). Rozwój miast według wielkości i województw w nieco dłuższym okresie dwudziestu lat pozwalają prześledzić dane zamieszczone w tabeli V.11.

Dla rozwoju miast w latach 50. charakterystyczny jest niezwykle wysoki udział salda zmian administracyjnych we wzroście liczby ludności (34,1%), prawie dwukrotnie wyższy niż udział salda migracji (19,3%). Najbardziej na przyłączeniach administracyjnych zyskała Warszawa, w której wzrost liczby ludności o 317,2 tys. (z 822,0 w 1950 r. do 1139,2 tys. w 1960 r.) w 52% był wynikiem zmian administracyjnych

⁴ Decyzja o budowie Nowej Huty na terenie podkrakowskiej wsi Mogiła zapadła w lutym 1949 r. Z dniem 1 stycznia 1951 r. przyłączono ją do Krakowa, aby zmienić strukturę społeczno-zawodową mieszkańców miasta.

Tabela V.11. Miasta* i ludność miast w Polsce w 1950 i 1970 r.

Table V.11. Towns and urban population in Poland, 1950–1970

Województwa Voivodships	Liczba miast Number of towns					Ludność miast (tys.) Urban population (in thousands)			
	ogółem total	na 10 tys. km ² per 10,000 km ²	o liczbie ludności (tys.) population (in thousands)			ogółem total	o liczbie ludności (tys.) population (in thousands)		
			< 20	20– 100	>100		< 20	20– 100	>100
3 XII 1950 r. (granice miast z 15 V 1951)									
Polska	696	22,3	618	62	16	9 498,5	3 108,4	2 335,1	4 055,1
Ziemie dawne	443	21,2	387	46	10	6 701,9	2 031,6	1 763,9	2 906,4
Ziemie Zachodnie i Pn. ¹	253	24,6	231	16	6	2 796,6	1 076,7	571,2	1 148,7
Dolnośląskie	66	33,1	59	6	1	846,3	299,1	238,3	308,9
Kujawsko-pomorskie	48	26,7	43	4	1	582,2	203,9	215,7	162,5
Lubelskie	24	9,6	21	2	1	285,2	126,5	42,1	116,6
Lubuskie	34	24,3	32	2	–	204,1	139,6	64,5	–
Łódzkie	37	20,3	30	6	1	1 014,8	196,1	198,5	620,3
Małopolskie	40	26,5	36	3	1	622,6	194,7	84,2	343,6
Mazowieckie	57	16,0	51	5	1	1 336,8	325,3	189,4	822,0
Opolskie	28	29,7	27	1	–	190,8	152,4	38,5	–
Podkarpackie	37	20,6	35	2	–	224,3	163,2	61,1	–
Podlaskie	29	14,4	28	1	–	184,3	115,8	68,5	–
Pomorskie	32	17,5	27	3	2	568,1	175,6	94,4	298,1
Śląskie	44	35,7	22	16	6	1 692,1	155,3	653,4	883,4
Świętokrzyskie	17	14,5	14	3	–	184,5	78,6	105,9	–
Warmińsko-mazurskie	38	15,7	36	2	–	269,1	177,2	91,9	–
Wielkopolskie	106	35,5	100	5	1	888,8	400,1	168,0	320,7
Zachodniopomorskie	59	25,8	57	1	1	404,6	205,0	20,7	178,9
8 XII 1970 r. (granice miast z 1 I 1971)									
Polska	834	26,7	686	124	24	16 867,9	4 706,5	4 780,9	7 380,5
Ziemie dawne	543	26,0	442	84	17	11 704,2	3 062,4	3 172,0	5 469,8
Ziemie Zachodnie i Pn. ¹	291	28,3	244	40	7	5 163,7	1 644,2	1 608,9	1 910,6
Dolnośląskie	87	43,6	73	12	2	1 598,2	521,3	426,2	650,7
Kujawsko-pomorskie	50	27,8	45	3	2	922,4	303,4	207,7	411,3
Lubelskie	34	13,5	28	5	1	616,7	221,1	157,5	238,1
Lubuskie	40	28,6	35	5	–	453,6	222,0	231,6	–
Łódzkie	39	21,4	29	9	1	1 348,5	229,2	356,9	762,4
Małopolskie	48	31,8	41	6	1	1 165,6	331,0	246,6	588,0
Mazowieckie	79	22,2	62	15	2	2 402,8	473,5	455,1	1 474,2
Opolskie	33	35,1	28	5	–	399,9	197,4	202,5	–
Podkarpackie	41	22,9	33	8	–	455,6	161,8	293,8	–
Podlaskie	32	15,9	29	2	1	389,0	169,6	51,3	168,1
Pomorskie	37	20,2	25	10	2	1 072,6	165,7	350,5	556,4
Śląskie	83	67,3	50	24	9	2 920,6	425,3	900,0	1 595,3
Świętokrzyskie	21	18,0	17	3	1	378,6	118,6	133,3	126,7
Warmińsko-mazurskie	41	16,9	37	4	–	528,5	295,4	233,1	–
Wielkopolskie	109	36,5	101	7	1	1 368,1	574,5	322,2	471,4
Zachodniopomorskie	60	26,2	53	6	1	847,1	296,8	212,5	337,8

* Tylko miasta posiadające status miejski w chwili spisu; w każdorazowym podziale administracyjnym.

¹ Do ziem zachodnich i północnych zaliczono m. Gdańsk i powiat gdański, stanowiące przed wojną obszar Wolnego Miasta Gdańska

Źródło: GUS, 1967a; GUS, 1972a i obliczenia własne.

(przyłączono obszar z 165,9 tys. mieszkańców). Jednak największe znaczenie w rozwoju ludności miast odgrywał przyrost naturalny ich mieszkańców (por. tab. V.10). Od 1954 do 1963 r. zaczęto też tworzyć nowe jednostki podziału administracyjnego – osiedla miejskie, o czym wspomniano szerzej w rozdziale II. Stanowiły one formę przejściową między miejscowością wiejską a miastem i traktowano je jako jednostki miejskie, czego nie czynimy w niniejszym opracowaniu. W 1960 r. blisko połowa ze 143 osiedli miejskich znajdowała się w dwóch ówczesnych województwach (katowickim – 41 i wrocławskim – 28) posiadających gęstą sieć miejską i wysoko zurbanizowanych, nie wydaje się zatem, aby powołaniu osiedli miejskich przyświecała chęć aktywizacji i wyrównania dysproporcji regionalnych w stopniu urbanizacji. Status prawny osiedli miejskich został zlikwidowany z początkiem 1973 r.

W 1960 r. w miastach ziem przyłączonych mieszkało już 53,5% ludności, na ziemiach dawnych 46,6%, a ogółem ludność miejska stanowiła 48,3% ludności kraju.

W kolejnym dziesięcioleciu, 1961–1970, dynamika rozwoju liczby ludności w miastach wynosiła przeciętnie rocznie 2,4% i nie było różnicy w tempie rozwoju miast ziem dawnych (2,4%) i przyłączonych (2,5%). Podobne też było tempo rozwoju miast małych (1,5–1,6%). O ile miasta średnie nieco intensywniej rozwijały się na ziemiach przyłączonych (4,8%) niż na ziemiach dawnych (4,0%), o tyle w rozwoju miast dużych różnice były nieznaczne (odpowiednio: 1,9 i 2,2%).

W latach 60. po raz pierwszy w tempie wzrostu ludności indywidualnych miast można odczytać konsekwencje inwestycji przemysłowych. Z jednej strony wynika to ze skali inwestycji, z drugiej z ulokowania ich w niewielkich ośrodkach. Najszybciej rozwijającym się miastem w tym dziesięcioleciu był Lubin (przeciętny roczny wzrost o 42%), w którego sąsiedztwie w 1957 r. odkryto bogate złoża miedzi, a w 1961 r. uruchomiono kombinat górniczo-hutniczy, co spowodowało gwałtowny rozwój miasta trwający do 1980 r. Drugim miastem pod względem tempa rozwoju był Wodzisław Śląski (18%), który stał się centrum mieszkaniowym i usługowym dla Rybnickiego Okręgu Węglowego – głównego rejonu wydobywania węgla koksującego. Trzecim najszybciej rozwijającym się miastem był Tarnobrzeg (18%), dla którego czynnikiem rozwoju były złoża siarki odkryte w 1953 r. i powstające kopalnie (Machów, Piaseczno) oraz zakłady przetwórcze uruchomione w 1960 r. Czwarte miejsce zajmowały Puławy (16%), gdzie w 1962 r. rozpoczęto budowę największej w Polsce i jednej z największych w Europie fabryki nawozów azotowych, której kolejne wydziały przystępowały do produkcji od 1966 r. Listę miast, których tempo rozwoju ludności przekroczyło 10% rocznie zamykają Konin (13%) i Głogów (12%), które stały się centrami mieszkaniowymi i administracyjno-usługowymi dla nowych okręgów przemysłowych opartych na wydobywaniu węgla brunatnego – pierwszy i hutnictwie miedzi – drugi (huta „Głogów I” powstała w latach 1967–1971, „Głogów II” 1974–1977). Na dalszym, osiemnastym miejscu, znalazł się Płock z 6,4% tempem rozwoju, do którego przyczyniło się powstanie Mazowieckich Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych (od 1999 r. PKN Orlen), największej inwestycji lat 60., oraz Ursus (6,3%) z rozbudowywaną fabryką traktorów. Udział przyłączeń administracyjnych do miast w tym dziesięcioleciu był najniższy w powojennej historii i wyniósł 3,4% wzrostu miast.

Występujące w latach 50. wysokie tempo rozwoju liczby ludności w wielkich miastach (200 tys. mieszkańców i więcej) i rosnące tym samym potrzeby mieszkaniowe przy niskim poziomie budownictwa mieszkaniowego spowodowało wprowadzenie w latach 60. polityki deglomeracji. Hasło deglomeracji propagowało przenoszenie zakładów pracy poza granice aglomeracji (deglomeracja czynna) i niedopuszczanie do powstawania nowych zakładów na terenie aglomeracji (deglomeracja bierna). Nie znalazło jednak szerszej realizacji w bardziej równomiernym rozmieszczeniu inwestycji w skali krajowej, a w skali regionalnej w województwach z silnie rozwiniętymi stolicami polegało na budowie zakładów filialnych w małych miasteczkach, posiadających wolne zasoby siły roboczej, gdzie przenoszono jedynie prostsze fazy produkcji. Najwięcej tego typu filii powołały warszawskie przedsiębiorstwa przemysłu elektromaszynowego (m.in. ZM „Ursus”. Zakłady Radiowe im. „Kasprzaka”) głównie w północnej i wschodniej części ówczesnego województwa warszawskiego. W wielu jednak przypadkach kierownictwo deglomerowanych jednostek warszawskich zabiegało o nową lokalizację możliwie jak najbliżej stolicy i zanim stworzono system administracyjnych ograniczeń dla takich lokalizacji, stały się one faktami dokonanymi przyczyniając się do rozrostu aglomeracji.

W 1970 r. poziom urbanizacji mierzony udziałem ludności zamieszkałej w miastach wynosił ogółem 52,2%, przy czym na ziemiach dawnych było to 50,2%, a na przyłączonych 57,8%. Dla następnych lat proste określenie zróżnicowania stopnia urbanizacji między tymi dwoma obszarami nie jest już możliwe z uwagi na zmianę podziału wojewódzkiego kraju.

W latach 1971–1978 liczba miast zmniejszyła się z 835 do 803, ale dynamika wzrostu liczby ludności w miastach (2,4% rocznie) utrzymała się na poziomie ubiegłego dziesięciolecia, choć w miastach małych wystąpił spadek liczby ludności rzędu 0,7% rocznie (0,8% na ziemiach dawnych i 0,5% na ziemiach przyłączonych) i zmniejszyło się również tempo rozwoju miast średnich z 4,3% do 3,2%, przy czym znacznie na ziemiach przyłączonych (z 4,8% do 2,8%) i w niewielkim stopniu na ziemiach dawnych (z 4,0% do 3,5%). Jednak prawie dwukrotnie wzrosła dynamika rozwoju miast dużych – z 2,1% do 3,9%, podobnie na ziemiach dawnych, a na ziemiach przyłączonych z 1,9% do 4,0%.

Dynamika wzrostu liczby ludności 22 miast przekraczała 10% rocznie. Prawie połowę z nich stanowiły miasta górnośląskie: cztery duże, a mianowicie Wodzisław Śląski (przeciętnie rocznie o 38%), Rybnik (20%), Dąbrowa Górnicza (15%) i Tychy (14%), pięć miast średniej wielkości: Żory (45%), Jastrzębie-Zdrój (37%), Czerwionka-Leszczyny (18%), Pszczyna i Tarnowskie Góry (po 11%) i jedno małe miasto Orzesze (11%). Ta dominacja miast górnośląskich wynikała z silnego lobby górnictwo w latach 70. potrafiącego ściągnąć środki inwestycyjne na rozbudowę i budowę zakładów budownictwa mieszkaniowego, przyciągających nowych pracowników i mieszkańców. Wysoką dynamikę wzrostu liczby ludności wykazywały również inne ośrodki związane z wydobywaniem węgla i rudy miedzi: Bełchatów (18%), Polkowice (17%), Głogów (15%) i Lubin (13%). Na liście miast najszybciej rozwijających się tylko kilka nie było związanych z inwestycjami wydobywczo-hutniczymi: wymienione wyżej Tychy (fabryka „Fiat”), Praszka (15%) zawdzięczająca dynamiczny rozwój uruchomieniu zakładu sprzętu motoryzacyjnego „Polmot” (obecnie

Tabela V.12. Miasta* i ludność miast w Polsce w 1978 i 2002 r.

Table V.12. Towns and urban population in Poland, 1978–2002

Województwa Voivodships	Liczba miast Number of towns					Ludność miast (tys.) Urban population (in thousands)			
	ogółem total	na 10 tys. km ² per 10,000 km ²	o liczbie ludności (tys.) population (in thousands)			ogółem total	o liczbie ludności (tys.) population (in thousands)		
			< 20	20– 100	>100		< 20	20–100	>100
7 XII 1978 r. (granice miast z 1 I 1979)									
Polska	803	25,7	624	146	33	20 149,4	4 440,4	6 015,2	9 693,8
Ziemie dawne	516	24,7	396	97	23	14 080,9	2 857,9	4 048,1	7 174,9
Ziemie Zachodnie i Pn. ¹	287	27,9	228	49	10	6 068,5	1 582,5	1 967,1	2 518,9
Dolnośląskie	85	42,6	66	17	2	1 861,1	465,6	665,9	729,6
Kujawsko-pomorskie	50	27,8	43	5	2	1 082,8	291,4	288,1	503,3
Lubelskie	33	13,1	25	7	1	757,6	213,1	254,1	290,4
Lubuskie	39	27,9	34	5	–	527,1	239,5	287,6	–
Łódzkie	39	21,4	27	11	1	1 526,4	234,4	468,6	823,3
Małopolskie	48	31,8	38	8	2	1 394,8	336,3	264,0	794,5
Mazowieckie	77	21,6	60	15	2	2 804,9	510,8	555,2	1 738,9
Opolskie	33	35,1	27	5	1	491,3	194,5	185,5	111,3
Podkarpackie	43	24,0	33	9	1	611,4	157,0	341,7	112,7
Podlaskie	32	15,9	28	3	1	488,8	181,6	96,0	211,2
Pomorskie	38	20,8	26	10	2	1 287,6	203,1	415,2	669,3
Śląskie	57	46,2	22	22	13	3 621,8	166,1	1 063,4	2 392,3
Świętokrzyskie	21	18,0	17	3	1	452,4	138,6	150,6	163,2
Warmińsko-mazurskie	43	17,8	35	6	2	64,9,4	264,3	153,4	231,7
Wielkopolskie	107	35,9	94	12	1	1 591,1	549,2	504,8	537,1
Zachodniopomorskie	58	25,3	49	8	1	1 000,8	294,8	321,0	385,0
20 V 2002 r.									
Polska	884	28,3	662	182	40	23 598,4	4 893,8	7 441,0	11 263,6
Ziemie dawne	576	27,6	420	130	26	16 654,3	3 107,9	5 414,1	8 132,4
Ziemie Zachodnie i Pn. ¹	308	30,0	242	52	14	6 944,1	1 785,9	2 026,9	3 131,2
Dolnośląskie	90	45,1	70	17	3	2 076,1	518,2	680,2	877,7
Kujawsko-pomorskie	52	28,9	44	4	4	1 288,5	330,0	151,9	806,7
Lubelskie	41	16,3	29	11	1	1 026,0	224,1	444,8	357,1
Lubuskie	42	30,0	36	4	2	651,0	277,5	129,3	244,2
Łódzkie	42	23,1	26	15	1	1 697,7	209,4	699,1	789,3
Małopolskie	55	36,4	43	10	2	1 614,4	364,9	371,1	878,5
Mazowieckie	85	23,9	61	21	3	3 312,6	531,5	751,4	2 029,7
Opolskie	34	36,1	27	6	1	560,1	204,7	225,4	129,9
Podkarpackie	45	25,1	35	9	1	853,1	230,8	461,9	160,4
Podlaskie	36	17,8	28	7	1	711,6	162,1	258,1	291,4
Pomorskie	42	23,0	28	12	2	1 484,8	234,1	536,0	714,8
Śląskie	71	57,6	34	25	12	3 751,4	289,7	1 203,9	2 257,8
Świętokrzyskie	30	25,7	24	5	1	595,4	155,3	227,7	212,4
Warmińsko-mazurskie	49	20,2	38	9	2	860,2	283,9	275,1	301,2
Wielkopolskie	109	36,5	89	18	2	1 934,1	548,6	697,8	688,4
Zachodniopomorskie	61	26,6	50	9	2	1 180,6	329,1	327,3	524,1

* Tylko miasta posiadające status miejski w chwili spisu; w każdorazowym podziale administracyjnym.

¹ Do ziem zachodnich i północnych zaliczono m. Gdańsk i powiat gdański, stanowiące przed wojną obszar Wolnego Miasta Gdańska

Źródło: GUS, 1992a; GUS, 2004 i obliczenia własne.

Visteon Poland SA), Kraśnik (13%) z fabryką łożysk tocznych, Koźlenice (11%), gdzie w 1966 r. rozpoczęto budowę wielkiej elektrowni cieplnej oraz Władysławowo (11%) rozbudowujące funkcje czasowo-turystyczne (zakładowe domy wypoczynkowe). Wśród 790 miast posiadających prawa miejskie w końcu 1970 i 1978 r. było 16 miast ze stagnującą liczbą ludności i 100 miast z malejącą liczbą ludności. Wśród tych ostatnich występowały tylko dwa miasta średniej wielkości: Pyskowice (spadek o 1,2% rocznie) i Świętochłowice (o 0,4%) ale i dwa duże miasta: Chorzów i Zabrze (po 0,1%). Spadek liczby ludności w średnim i dużym mieście pojawił się po raz pierwszy od 1950 roku.

Już wcześniej zwrócono uwagę, że im mniejsze były miasta w momencie lokalizacji inwestycji przemysłowych, tym większa była dynamika ich wzrostu mierzona liczbą mieszkańców. Natomiast efekty inwestycji w dużych miastach były mniej czytelne we wskaźnikach wzrostu z uwagi na występowanie funkcji endogenicznych związanych z obsługą i funkcjonowaniem samego miasta (Muzioł-Węclawowicz, 1992, s. 15–16). Efektem ubocznym intensywnej industrializacji i urbanizacji był szereg niekorzystnych zjawisk społecznych: masowe i uciążliwe dojazdy do pracy, dysproporcje rynku pracy w postaci nadwyżek kobiecej siły roboczej i niedobór kadr kwalifikowanych oraz burzenie więzi społecznych i patologie społeczne.

W latach powojennych trwał proces koncentracji ludności miejskiej w dużych miastach liczących 100 tys. i więcej mieszkańców. W tej grupie tuż po wojnie w 1946 r. mieszkało 33% ogółu ludności zamieszkałej w miastach. W 1950 r. udział ten wzrósł do 43%, w 1960 r. do 45% i w 1970 r. nieznacznie się obniżył do 44%. Tę przybliżoną ocenę uściślają wyniki bardziej szczegółowych analiz. „Wskaźnik koncentracji ludności obliczony dla Polski przez Barbarę Jokiel i Beniamina Kostrubca (1972) wynosił w 1950 r. 0,32, w 1960 r. 0,46, zaś w 1970 r. 0,55. Procesy te nie przebiegały równomiernie. W latach 50. dokonywała się silna koncentracja przede wszystkim w głównych skupiskach miejskich, natomiast w latach 60. koncentracja ta dokonywała się głównie w miastach średniej wielkości (o liczbie 50–100 tys. mieszkańców). Wzrost największych skupisk miejskich uległ – skutkiem polityki deglomeracji – zahamowaniu.” (Dziewoński i Jerczyński, 1977, s. 17). O ile można mówić o efektach polityki deglomeracji w latach 60., o tyle w ciągu następných kilku lat następowała już dalsza koncentracja ludności miejskiej w dużych ośrodkach i w końcu 1978 r. mieszkało w nich 48% ludności miejskiej.

„Postępy procesów urbanizacyjnych, przemiany sieci miast oraz procesy koncentracji ludności doprowadziły do wytwarzania się wyższych form funkcjonalnych i przestrzennych osadnictwa miejskiego w postaci tzw. aglomeracji miejskich” (Dziewoński i Jerczyński, 1977, s. 17). Nazwa „aglomeracje miejskie” została ostatecznie ustalona w lutym 1973 r. (*Agglomeracje miejskie ...*, 1973, s. 182) w miejsce poprzednio stosowanych terminów „okręgi” lub „obszary metropolitalne”, „konurbacje” lub „zespoły miejskie”. Za aglomeracje miejskie uznano duże skupiska ludności miejskiej oraz przemysłu dookoła jednego lub kilku blisko siebie leżących wielkich miast, które uczestniczą w intensywnym procesie przemieszczania się osób, towarów i usług. Należy tu przypomnieć, że pierwszym polskim teoretykiem wielkich aglomeracji miejskich był Jan Chmielewski

(1895–1974), architekt i urbanista, jeden z pionierów idei planowania przestrzennego w Polsce.

W dwu przywołanych próbach określenia aglomeracji miejskich w Polsce znajdujemy listę 21 (GUS, 1972b, s. 134) lub 16 zespołów (Leszczycki i inni, 1971). W obu na czołowych miejscach znajdują się Górny Śląsk (ponad 3 mln) i Warszawa (1,8 mln), natomiast kolejność i wielkość dalszych nieco się różnią. W pierwszej z nich kolejnych 5 miało ponad pół miliona mieszkańców: Łódź, Kraków, Trójmiasto, Poznań i Wrocław. W drugiej było ich 8, a na pierwszych miejscach znajdowały się aglomeracje krakowska, łódzka, podsudecka, staropolska i gdańska.

W okresie między kolejnymi spisami ludności, w latach 1979–1988, dynamika wzrostu miast spadła do 1,5% rocznie zarówno w miastach ziem dawnych jak i przyłączonych. Liczba ludności w miastach małych zwiększała się w tempie 0,2% rocznie (–0,1% na ziemiach dawnych, 0,7% na ziemiach przyłączonych), a w miastach średniej wielkości o 1,9% rocznie (odpowiednio: 2,6% i 0,4%). Nieco wyższa była dynamika rozwoju miast dużych (1,9% rocznie), z tym, że w miastach ziem dawnych tempo wzrostu (1,7%) było mniejsze niż na pozostałych obszarach (2,5%). Spowolnienie dynamiki rozwoju miast było następstwem kryzysu gospodarczego, którego pierwsze oznaki pojawiły się już w 1976 r., a załamanie nastąpiło w 1979 r. i trwało do 1986 r. (produkt narodowy brutto uzyskał wówczas poziom z 1980 r.). Dopiero zmiana systemu ekonomicznego w II połowie 1989 r. zmieniła sytuację gospodarczą kraju.

Tylko trzy miasta w tym okresie wykazywały dynamikę wzrostu powyżej 10% rocznie: Łęczna (34%), w której poblizu w 1975 r. rozpoczęto budowę pierwszej kopalni węgla kamiennego na Lubelszczyźnie, Bełchatów (14%) i Reda (10%) stanowiąca zaplecze mieszkaniowe budownictwa jednorodzinnego dla Gdyni. Spośród 802 miast posiadających prawa miejskie na początku i na końcu tego okresu, tylko w 9 miastach nie zmieniła się liczba ludności, natomiast w 49 miastach wystąpił jej spadek, w tym w 5 miastach średniej wielkości (Knurów, Świnoujście, Otwock, Sopot i Zawiercie) i 2 miastach dużych: Chorzowie (–1,1% rocznie) i Bytomiu (–0,1%). Udział ludności miejskiej zamieszkałej w miastach dużych wzrósł do 50%, w miastach średniej wielkości do 31%, a zamieszkałej w miastach poniżej 20 tys. mieszkańców spadł o trzy punkty procentowe do 19%.

Ostatnią dekadę XX wieku, a dokładniej okres 1989–2002, charakteryzuje wyhamowanie rozwoju liczby ludności zamieszkałej w miastach do poziomu 0,1% rocznie, z tym, że w miastach ziem dawnych ludność wzrastała o 0,2% rocznie, natomiast na pozostałych obszarach przyrost był zerowy. W przeciwieństwie do poprzednich okresów miasta małe wykazywały większą, choć ograniczoną, dynamikę wzrostu aniżeli średnie i duże ośrodki. Miasta małe rozwijały się w tempie 0,6% rocznie (0,8% na ziemiach dawnych i 0,4% na pozostałych), liczba ludności w miastach średniej wielkości zmieniała się o 0,3% (odpowiednio: 0,5% i –0,1%), natomiast w miastach dużych występował spadek liczby ludności o 0,2% rocznie (0,2% i 0,1%). Najwyższą dynamikę ludności miały w tym okresie trzy miasta; dwa to Wesola (5,9% rocznie) i Radomyśl Wielki (5,5%), z których pierwsze stanowiło zaplecze mieszkaniowe dla Warszawy, a w drugim przyrost mógł wynikać z powrotu mieszkańców pobliskiego Mielca w rodzinne strony. Trzecim

miastem była Reda (4,4%), w której znaczny rozwój liczby ludności był związany z budową elektrowni jądrowej w Żarnowcu, a zwłaszcza wybudowaniem bloków mieszkaniowych dla jej pracowników. Po zaniechaniu budowy elektrowni w 1990 r. gotowe bloki przekazano spółdzielni mieszkaniowej i mieszkania zaludniła w większości ludność Trójmiasta.

Tabela V.13. Powierzchnia i ludność obszarów metropolitalnych oraz aglomeracji miejsko-przemysłowych w Polsce w końcu lat 1960.

Table V.13. Area and population of urban metropolitan areas and urban-industrial metropolitan areas by the end of 1960s.

Obszary metropolitalne Urban metropolitan areas	Powierzchnia (km ²) Area in km ²	Liczba ludności (tys.) Population (in thousands)	Agglomeracje miejsko-przemysłowe Urban-industrial metropolitan areas	Powierzchnia (km ²) Area in km ²	Liczba ludności (tys.) Population (in thousands)
Według: GUS, 1972b. According to GUS, 1972b			Według: Leszczycki i inni, 1971 According to Leszczycki et al. 1971		
Górnego Śląska	5 738	3 286,1	Katowicka	6 124	3 032
Warszawy	1 366	1 758,7	Warszawska	1 893	1 782
Łodzi	432	926,1	Krakowska	2 832	985
Krakowa	909	758,3	Łódzka	587	932
Trójmiasta	759	718,7	Podsudecka	2 641	722
Poznań	748	564,6	Staropolska	2 691	633
Wrocławia	375	541,2	Gdańska	510	618
Bielska-Białej	1 184	394,2	Bielsko-bialska	2 564	553
Szczecina	595	369,6	Wrocławska	482	510
Bydgoszczy	575	313,5	Poznańska	455	501
Lublina	114	257,9	Opolska	3 114	474
Częstochowy	400	252,2	Bydgosko-toruńska	384	399
Wałbrzycha	354	220,7	Częstochowska	1 521	398
Opola	986	201,5	Szczecińska	420	331
Białegostoku	134	175,3	Lubelska	201	230
Radomia	79	161,5	Białostocka	466	172
Torunia	395	150,9			
Kielc	126	142,1			
Rzeszowa	228	120,2			
Jeleniej Góry	358	118,6			
Tarnowa	150	99,8			
Razem	16 005	11 531,7	Razem	26 885	12 272

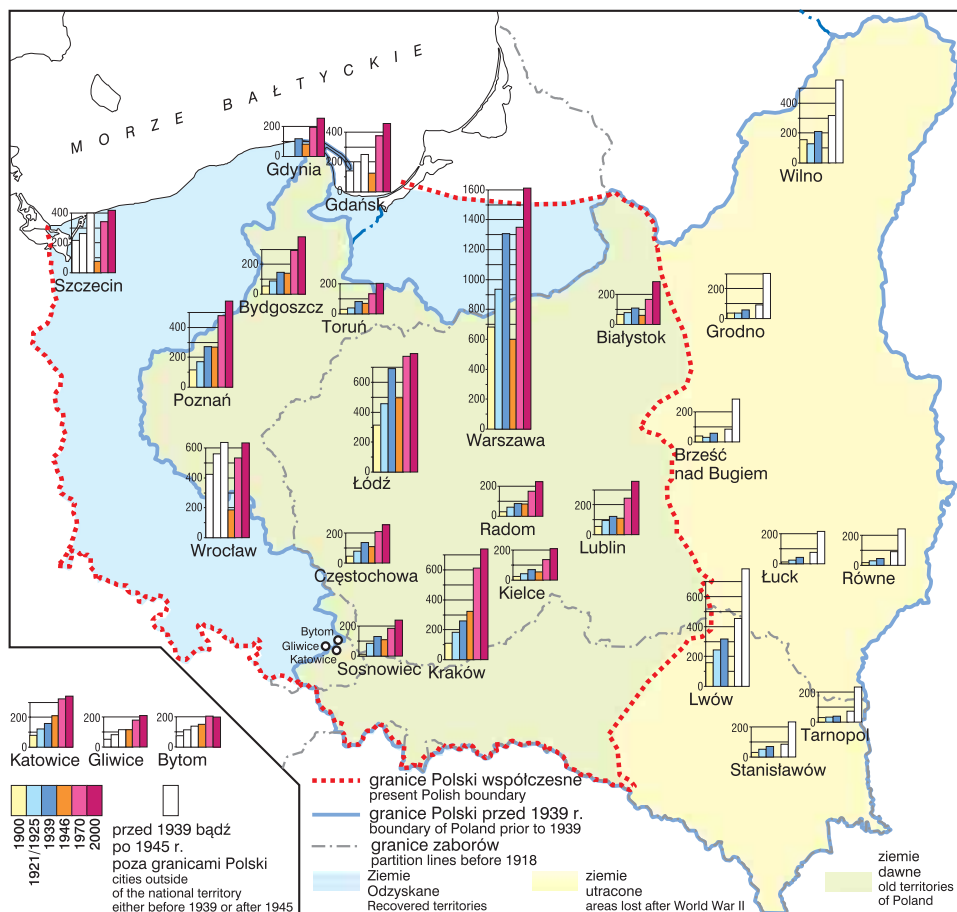
Źródło: GUS, 1972b; *Agglomeracje miejskie...*, 1973, tab. 1.

Spośród 821 miast, dla których można ustalić dynamikę rozwoju, w 63 liczba ludności nie zmieniła się, natomiast spadek liczby ludności występował w 224 miastach (od 0,1% do 5,1% rocznie), a więc w 1/4 miast Polski. Wśród miast z malejącą liczbą ludności było 51 miast średniej wielkości i 14 miast dużych, w tym 9 miast górnośląskich, oraz Bydgoszcz (spadek o 0,1%), Poznań (o 0,1%) i Łódź (o 0,6%). W efekcie udział ludności miejskiej zamieszkałej w dużych miastach spadł do 48%, w miastach średnich nadal wynosił 31%, a w małych wzrósł do 21%.

Ostatnie badania (Stanny-Burak, 2000, s. 47) potwierdzają, że w dwu ostatnich dekadach XX wieku nastąpiło zahamowanie procesu koncentracji ludności

miejskiej. O ile koncentracja ludności w ośrodkach miejskich w 1976 r. wynosiła $\eta = 0,258$ i $k = 0,257$, o tyle w 1995 r. wartości te wynosiły odpowiednio 0,260 i 0,252, co wskazywałoby na stagnację procesu, gdyby nie tendencja do dekoncentracji ludności miejskiej w latach 80. ($\eta = 0,236$, $k = 0,238$). Sytuacja taka jest następstwem zastoju lub regresu w niektórych największych ośrodkach miejskich Polski w tym okresie.

Nie ulega natomiast wątpliwości, że w przekroju całego stulecia duże miasta odgrywały kluczową rolę w rozwoju gospodarczym, kulturalnym i politycznym kraju (tab. V.14). Świadczy o tym dynamika ich wzrostu, w tym dwóch odebranych Polsce po II wojnie światowej i sześciu przyłączonych do niej (w tym Gdańsk).

Ryc. V.2. Rozwój miast polskich w XX wieku

Fig. V.2. Population of major Polish cities in 20th century

We wszystkich miastach okres II wojny światowej zaznaczył się załamaniem poprzedniej dynamiki wzrostu, ale druga połowa stulecia była okresem zdecydowanego rozwoju, prowadzącego często do zwielokrotnienia liczby ludności.

W ciągu całego stulecia liczba ludności Warszawy i Łodzi wzrosła prawie trzykrotnie, Poznania pięciokrotnie, a Krakowa ponad ośmiokrotnie. Szczecin i Wrocław osiągnęły przedwojenną liczbę mieszkańców dopiero w latach 80., ale obecnie mają znacznie więcej mieszkańców niż na początku stulecia.

Tabela V.14. Miasta w Polsce w XX wieku liczące 200 tys. i więcej mieszkańców
Table V.14. Cities in 20th century with population 200,000 and more

Miasta* Cities	Lata / Years						
	1897/1900	1921/25	1931/33	1939	1946	1975	2000
	liczba ludności (tys.) / population (in thousands)						
Warszawa	601,4	936,7	1 178,2	1 289,0	478,8	1 436,1	1 610,5
Białystok	66,0	76,8	91,3	107,0	56,8	195,9	285,5
Bydgoszcz	52,2	87,6	117,5	141,0	134,6	322,7	384,5
Bytom	51,4	62,5	99,4	101,1	93,2	234,4	201,9
Częstochowa	45,0	80,5	117,6	138,0	101,3	200,3	255,5
Gdańsk	140,6	201,8	229,3	250,0	117,9	421,0	456,6
Gdynia	x	3,2	30,2	120,0	77,8	221,1	255,4
Gliwice	52,4	81,9	111,1	117,2	96,0	197,2	209,4
Katowice	31,7	45,2	127,0	134,5	128,3	343,7	340,5
Kielce	23,2	41,3	58,4	68,8	50,0	151,2	211,0
Kraków	91,3	183,7	221,3	259,0	229,0	684,6	741,5
Lublin	50,4	94,4	112,5	122,0	99,4	272,0	355,8
Lwów	160,0	245,2	316,2	318,0	-	-	-
Łódź	314,0	452,0	605,5	672,0	496,9	798,3	793,2
Poznań	117,0	169,4	246,7	272,0	268,0	516,0	574,9
Radom	29,9	61,6	78,1	85,5	69,5	175,3	231,3
Sosnowiec	10,1	86,5	109,5	130,0	77,9	195,7	241,1
Szczecin	210,7	254,5	269,6	383,0	72,9	369,7	416,5
Toruń	29,6	39,4	54,3	81,2	68,1	149,2	204,3
Wilno	139,0	129,0	196,4	209,0	-	-	-
Wrocław	422,7	557,1	625,2	629,6	170,7	575,9	633,9
Zabrze	19,6	73,2	130,4	126,2	104,2	203,7	197,9

* W każdorazowych granicach administracyjnych.

Źródło: GUS, 1921–1930; GUS, 1930–2003.

O ile tylko cztery miasta miały ponad 200 tys. mieszkańców około r. 1900, w tym Szczecin i Wrocław, o tyle w r. 2000 było ich w Polsce dziewiętnaście. Dominującą wśród nich rolę odgrywała stolica kraju, której ludność przekraczała 1,5 mln. Łódź i Kraków z ludnością zbliżoną do $\frac{3}{4}$ miliona zajmowały następnie miejsca, a na kolejnych pozycjach znajdowały się Gdańsk-Gdynia, Wrocław i Poznań. Ranking czołowych ośrodków zmienił się w ciągu stulecia – awansowały Łódź, Poznań, a zwłaszcza Kraków, natomiast relatywnie ucierpiały Wrocław i Szczecin. Ograniczenie analizy do miast w granicach administracyjnych jest oczywiście nieco mylące wobec postępującego procesu tworzenia się aglomeracji miejskich.

VI. RUCH NATURALNY

1. Małżeństwa i rozwody

Przed odzyskaniem niepodległości na ziemiach polskich obowiązywały prawa państw zaborczych. W prawie cywilnym w zakresie zawierania i rozwiązywania małżeństw występowały trzy systemy rozwiązań: świecki, wyznaniowy i świecko-wyznaniowy.

W zaborze pruskim od 1874 r. obowiązywała świecka rejestracja związków małżeńskich w utworzonych urzędach stanu cywilnego. Prawo niemieckie dopuszczało możliwość rozwiązania małżeństwa przez rozwód, a sądownictwo w sprawach małżeńskich wykonywały wyłącznie sądy powszechne.

Wcześniej świeckie urzędy stanu cywilnego i obowiązkowe śluby cywilne wprowadził Kodeks Napoleona w utworzonym wówczas Księstwie Warszawskim (1807–1815). Kodeks ten formalnie obowiązywał w Królestwie Polskim, ale przeciw laickiemu prawu małżeńskiemu wystąpił episkopat. W rezultacie nacisku duchowieństwa i szlachty do 1818 r. zarejestrowano w Królestwie tylko 3 śluby cywilne, a sądy państwowe orzekły zaledwie 7 rozwodów (Bardach i inni, 1985, s. 378). Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z 1825 r. przywrócił wyznaniową formę zawierania związków małżeńskich, a od 1836 r. sprawy małżeńskie podlegały wyłącznej kompetencji sądów duchownych czterech oficjalnie uznawanych wyznań, to jest rzymskokatolickiego, greckokatolickiego (unickiego), prawosławnego i protestanckiego. Małżeństwa w innych wyznaniach chrześcijańskich, wyznaniu mojżeszowym i wśród mahometan podlegały przepisom religijnym tych wyznań, lecz po zawarciu ślubu religijnego akt małżeństwa (tylko co do Żydów i mahometan) spisywał świecki urzędnik stanu cywilnego, zaś sprawy małżeńskie tych wyznań należały do sądów świeckich (*op. cit.*, s. 379).

W zaborze austriackim obowiązywał system mieszany, świecko-wyznaniowy. Małżeństwo, uważane za umowę, zawierane było przed duchownym uznanego przez państwo związku wyznaniowego. Małżeństwa osób, które należały do nie uznanych religii i osób bezwyznaniowych zawierane były w formie ślubu cywilnego. Prawo austriackie dopuszczało dla wszystkich, z wyjątkiem katolików, możliwość rozwiązania małżeństwa przez rozwód, a orzecznictwo w sprawach małżeńskich sprawowały sądy powszechne (*op. cit.*, s. 509).

Z chwilą odzyskania niepodległości na obszarze państwa polskiego obowiązywało sześć systemów prawnych: prawo niemieckie i pruskie, prawo austriackie,

prawo węgierskie (Spisz i Orawa), prawo francuskie (Kodeks Napoleona) i prawo rosyjskie (na ziemiach wschodnich w całości, a ze znacznymi odrębnościami na obszarze b. Królestwa Kongresowego). Powołana w czerwcu 1919 r. Komisja Kodyfikacyjna RP podjęła prace nad uporządkowaniem, unifikacją i unowocześnieniem polskiego prawa. Przygotowany przez podkomisję pod przewodnictwem Karola Lutostańskiego (1880–1939), profesora prawa Uniwersytetu Warszawskiego, projekt prawa małżeńskiego z 1929 r. opublikowany w 1931 r. pt. *Zasady projektu prawa małżeńskiego* przewidywał fakultatywne śluby cywilne i wyznaniowe, rozwody, równość praw i obowiązków małżonków oraz przekazanie orzecznictwa w sprawie małżeństw sądom państwowym. Projekt był popierany przez pewne środowiska inteligenckie, których głównym rzecznikiem był Tadeusz Boy-Żeleński. Jednak nagonka kół klerikalnych oraz protest prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda (20 XI 1931), określający projekt jako „zuchwałą próbę [...] wydania rodziny polskiej na bezceczeństwa bolszewickie” (Hlond, 1931) spowodowały, że rząd obawiając się konfliktu z kościołem katolickim nie zdecydował się na ogłoszenie projektu w formie rozporządzenia prezydenta, ani też na przedłożenie go do uchwalenia izbom ustawodawczym. Prace podkomisji zostały w znacznej mierze wykorzystane po latach przy unifikacji prawa małżeńskiego w 1945 r.

W efekcie przez cały okres II Rzeczypospolitej w zakresie prawa rodzinnego moc obowiązującą nadal miały przepisy b. państw zaborczych, charakteryzujące się znaczną odrębnością regulacji tych samych instytucji prawnych. Największe rozbieżności występowały przy zawieraniu, a szczególnie przy rozwiązywaniu małżeństw.

W kościele katolickim, zgodnie z prawem kanonicznym, małżeństwo może być rozwiązane przez unieważnienie przez sąd konsystorski lub zgon jednego z małżonków. Nie istnieje instytucja rozwodu, możliwa natomiast jest separacja „od łoża i stołu” ale nie stanowi ona rozwiązania małżeństwa. Kościół ewangelicki stojąc na stanowisku nierozłączności małżeństwa, które nie jest uznawane za sakrament, dopuszcza rozwód jako tolerowaną konieczność. Sam ich nie przeprowadza, ale respektuje decyzje sądów świeckich. Władze kościoła (konsystorz) badają jednak, w kategoriach życia duchowego, zdolność do powtórnego małżeństwa. W religii judaistycznej małżeństwo jest świętym węzłem rozwiązywanym jedynie przez śmierć lub rozwód religijny. Podstawą zawarcia małżeństwa jest kontrakt ślubny sporządzony u rabina zgodnie z zasadami talmudycznego prawa cywilnego. Nierespektowanie kontraktu może być podstawą wystąpienia o rozwód. Wystąpienie o rozwód przysługuje jedynie mężczyźnie, a do jego uzyskania wystarczy wręczenie żonie listu rozwodowego sporządzonego zgodnie z zasadami tegoż prawa. Żonie odprowadzanej wbrew jej woli klauzula kontraktu ślubnego zabezpiecza wysokie odszkodowanie. Wyjątkiem jest bezdzietność żony, co stanowi podstawę do rozwodu bez odszkodowania. W statystyce ruchu naturalnego małżeństwa religijne wyznania mojżeszowego nie zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego zaliczane były do małżeństw nieformalnych.

Występujące różnice między prawem dzielnicowym, pogłębione przez odrębności między prawem poszczególnych związków wyznaniowych, spowodowały wykształcenie się skomplikowanej mozaiki rozwiązań w zakresie zawarcia i rozwiązania małżeństwa. Niedopuszczalność rozwodu dla katolików powodowała zmianę wyznania w celu rozwiązania małżeństwa.¹ W konsekwencji w okresie międzywojennym sta-

tystyka rozwodów w Polsce właściwie nie istniała, gdyż prawo małżeńskie, odrębne dla byłych dzielnic porozbiorowych przewidywało możliwość rozwiązania małżeństwa przez rozwód tylko na terenach byłego zaboru pruskiego i austriackiego (dla niekatolików). Wystarczyło przenieść się na obszar obowiązywania niemieckiego prawa cywilnego, czyli na Pomorze lub do Wielkopolski, gdzie po zameldowaniu się i sześciomiesięcznym zamieszkaniu, można było wystąpić do sądu o rozwód, który bez trudności uzyskiwano i co ważniejsze był on uznawany w całym kraju.

Po II wojnie światowej, dekretem z 25 września 1945 r., poddano regulacji prawnej, obowiązującej na terenie całego kraju, prawo małżeńskie (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270) wprowadzające instytucję rozwodów² i równocześnie dekretem z dnia 25 września 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 272), wprowadzono jednolite prawo o aktach stanu cywilnego i powołano z dniem 1 stycznia 1946 r. na obszarze całego kraju świeckie „urzędy stanu cywilnego, których obowiązkiem jest prowadzenie ksiąg stanu cywilnego i wykonywanie innych czynności w zakresie rejestracji stanu cywilnego”. Tego samego dnia wydano też dekret (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 273) uchylający szereg dotychczas obowiązujących przepisów dotyczących prawa małżeńskiego i akt stanu cywilnego poczynając od dekretu króla saskiego z 23 lutego 1809 r. dla Księstwa Warszawskiego.

Zmienione zostały zasady rejestracji związków małżeńskich. Nowo zawierane związki miały moc prawną tylko wówczas, gdy zostały zawarte w urzędzie stanu cywilnego. Utworzone świeckie urzędy stanu cywilnego przejęły od parafii wyznaniowych funkcje rejestracji ruchu naturalnego. Obniżono również dolną granicę wieku zawierania małżeństw z 21 do 18 lat (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270, art. 6), oczekując w efekcie na wzrost poziomu urodzeń i szybsze odtworzenie wojennych strat ludnościowych. Przez kilka powojennych lat część związków była zawierana tylko w kościele i umykała oficjalnej statystyce. Związki te z opóźnieniem były prawnie zawierane w urzędzie.

Pierwsze powojenne prawo o aktach stanu cywilnego regulujące sprawy rejestracji małżeństw, urodzeń i zgonów przetrwało dziesięć lat. Dekretem z dnia 8 czerwca 1955 r. (Dz.U. 1955, nr 55, poz. 151) wprowadzono „Prawo o aktach stanu cywilnego” zmieniające obowiązujące przepisy ale nie podstawowe zasady rejestracji w urzędzie stanu cywilnego. Nowelizacja z 2 grudnia 1958 r. (Dz.U. 1958, nr 72, poz. 358) zabroniła zawierania ślubu kościelnego przed zarejestrowaniem związku małżeńskiego w urzędzie stanu cywilnego. Nowe „Prawo o aktach stanu cywilnego” wprowadzono ustawą z 29 września 1986 r. (Dz.U. 1986, nr 36, poz. 180) i, nowelizowane, obowiązuje do dnia dzisiejszego.

¹ Oto kilka przykładów konwersyjnych związków zawartych przez znane osobistości II Rzeczypospolitej. Józef Piłsudski, przysły Naczelnik Państwa, w 1899 r. „zawarł związek małżeński z Marią z Koplewskich Juszkiewiczową. Ponieważ Maria była rozwódką, ślub wymagał zmiany wyznania na ewangelicko-augsburskie (do wyznania rzymskokatolickiego Piłsudski powrócił 27 II 1916 [...]) W 1921 r. Piłsudski, po śmierci (16/17 VIII) Marii Piłsudskiej, poślubił 25 X Aleksandrę Szczerbińską” (Garlicki, 1981). Felicjan Składkowski Sławoj, przysły premier rządu polskiego, ożeniony z Jadwigą Szol, po zmianie wyznania z katolickiego na ewangelicko-reformowane w styczniu 1926 r. uzyskał rozwód (*Polski Słownik Biograficzny*, 1998, z. 157). Stefan Zeromski w 1892 r. zawarł związek małżeński z wdową, Oktawią z Radziwiłłowiczów Rodkiewiczową. W 1913 r. zmienił wyznanie z katolickiego na ewangelicko-reformowane i zawarł ślub z młodą malarką Anną Zawadzka.

² Episkopat Polski wydał 7 grudnia 1945 r. oświadczenie „W sprawie małżeńskiej” stwierdzające, że nowe prawo nie uwzględnia uprawnień i prawodawstwa Kościoła i jest niezgodne z chrześcijaństwem i katolickimi tradycjami kraju.

Prawo rodzinne skodyfikowane w kodeksie rodzinnym ustawą z dnia 27 kwietnia 1950 r. (Dz.U. 1950, nr 34, poz. 308) zastąpiło prawo małżeńskie z 1945 r. Z dniem 1 stycznia 1965 r. wszedł w życie, uchwalony 25 lutego 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964, nr 9, poz. 59 z późniejszymi zmianami) obowiązujący do dzisiaj. W obu ustawach, z 1950 i 1965 r., utrzymano zasadę dopuszczalności rozwiązania małżeństwa przez rozwód. Rozwód jest rozwiązaniem ważnego związku małżeńskiego przez sąd na żądanie jednego lub obojga małżonków. W prawie polskim podstawową przesłanką rozwodu jest istnienie trwałego i zupełnego rozkładu pożycia małżeńskiego. Informacje statystyczne o prawomocnie orzeczonych rozwodach zbierane są przez Ministerstwo Sprawiedliwości od 1 stycznia 1949 r.

W Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym z 1 stycznia 1965 r. podniesiono dolną granicę wieku mężczyzn uprawniającego do zawarcia małżeństwa z 18 do 21 lat, co przejściowo ograniczyło liczbę przedwczesnych związków.

Z dniem 15 listopada 1998 r. na podstawie ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 117, poz. 757) wprowadzono w życie przepis o możliwości zawarcia małżeństwa przed osobą duchowną (w potocznym języku nazwano je „małżeństwem konkordatowym”), która jest zobowiązana do zarejestrowania tego aktu w urzędzie stanu cywilnego w ciągu 5 dni od dnia zawarcia małżeństwa. Konsekwencją niedopełnienia tej czynności przez duchownego jest nieistnienie małżeństwa według prawa polskiego. Podstawą prawną do wprowadzenia tego aktu było podpisanie 28 lipca 1993 r. konkordatu między Polską a Stolicą Apostolską i ratyfikowanie go 3 kwietnia 1998 r. przez polski parlament (Dz.U. 1998, nr 51, poz. 319). Zawarcie „małżeństwa wyznaniowego” ze skutkami w prawie cywilnym jest możliwe w następujących kościołach i związkach wyznaniowych: Kościół Katolicki (wszystkie obrządkowe), Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny w RP, Kościół Chrześcijan Baptystów w RP, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego w RP, Kościół Polskokatolicki w RP, Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP, Kościół Zielonoświątkowy w RP, Gminy wyznaniowe żydowskie w RP.

Kolejną zmianą w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym była ustawa z 21 maja 1999 r. (Dz.U. 1999, nr 52, poz. 532) wprowadzająca z dniem 16 grudnia 1999 r. instytucję separacji, istniejącą w kościelnym prawie kanonicznym. Separacja uchyła wspólnotę małżeńską (majątkową) bez prawa wstępowania współmałżonków w nowe związki małżeńskie. „Jednakże mimo zupełnego rozkładu pożycia orzeczenie separacji nie jest dopuszczalne, jeżeli wskutek niej miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych względów orzeczenie separacji byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego”. Wprowadzenie instytucji separacji świadczy nie tyle o dbałości o ograniczenie liczby – zakazanych przez prawo kanoniczne – rozwodów, których liczba przecież od trzydziestu lat utrzymuje się na tym samym poziomie (1,1 rozwodów na 1000 ludności), ile o rosnącym wpływie kościoła na kształtowanie prawa rodzinnego w Polsce. Ponadto od 1991 r. sprawy rozwodowe prowadzą wyłącznie sądy wojewódzkie, poprzednio zaś sądy rejonowe. Zmiana ta ogromnie wydłużyła samą procedurę i spowodowała istotną niedogodność dla zainteresowanych ze względu na konieczne dojazdy do siedziby sądu. Należy oczekiwać, że jednym ze społecznych następstw ustawy będzie dalszy wzrost liczby konkubinatów. Z szacunkowych danych statystycznych

wynikało, że w 1978 r. było takich związków 95 tys., w 1988 r. 145 tys., a w 1995 r. 155 tys. Dopiero powszechny spis ludności w maju 2002 r. pozwolił ustalić faktyczną liczbę związków partnerskich na 198 tys., w tym 148,6 tys. w miastach.

1.1. Małżeństwa

W statystyce ludności natężenie zawierania związków małżeńskich najczęściej jest oceniane na podstawie **ogólnego współczynnika zawierania małżeństw**, który oblicza się jako stosunek liczby małżeństw zawartych w badanym okresie do ogólnej liczby ludności w tymże okresie, w przeliczeniu na 1000 (100 lub 10 000) ludności.

Współczynnik ten nie uwzględnia wpływu zmian struktury wieku zbiorowości, dlatego jego wartość poznawcza i porównawcza jest ograniczona. Bardziej poprawny metodycznie jest współczynnik zawierania małżeństw obliczany jako stosunek liczby małżeństw do liczby ludności w wieku uprawniającym do zawierania związków małżeńskich (np. 20 lat i więcej). Natomiast w bardziej szczegółowych analizach obliczane są zazwyczaj współczynniki cząstkowe, tj. dla określonych grup wieku, osobno dla kobiet i mężczyzn.

Podobnie jak ogólny (surowy) współczynnik zawierania małżeństw obliczany jest współczynnik rozwodów – w liczniku znajduje się wówczas liczba udzielonych rozwodów w badanym okresie. W przeglądzie retrospektywnych i przestrzennych różnicowań natężenia (częstości) zawierania małżeństw i rozwodów będziemy się posługiwali surowymi współczynnikami z uwagi na ich dostępność w publikowanych źródłach statystycznych bądź istnienie danych umożliwiających ich obliczenie.

Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich zawierano przeciętnie rocznie około 210 tysięcy związków małżeńskich, co odpowiadało współczynnikowi 8,2 małżeństw na 1000 ludności (tab. VI.1). Nieco większa częstość zawierania małżeństw występowała na ziemiach południowych i wschodnich, nieco niższa w późniejszych województwach zachodnich. Przed wybuchem I wojny światowej natężenie zawieranych związków małżeńskich nieznacznie spadło do 7,3 na 1000 ludności. W roku 1919, pierwszym po zakończeniu I wojny światowej, zawarto 336 tys. związków małżeńskich – o połowę więcej niż przed wojną i współczynnik zawieranych małżeństw wynosił 12,8 na 1000 ludności. Po czterech latach współczynnik spadł do 10 na 1000 ludności. Podobnie jak na początku XX w. nieco częściej zawierano małżeństwa w województwach wschodnich i południowych i znacznie rzadziej w woj. zachodnich (8,4 na 1000 ludności). W kolejnych pięcioleciach natężenie zawieranych związków małżeńskich malało i w ostatnich kilku latach przed wybuchem II wojny światowej spadło do poziomu 8,2 małżeństw na 1000 ludności. Zarazem zatarły się uprzednio występujące różnice przestrzenne.

Ze statystyki zawierania małżeństw w latach 1926–1938 według wyznania (tab. VI.2) wynika, że wyższa częstość zawierania związków małżeńskich występowała w grupie ludności wyznania greckokatolickiego, nieco niższa, ale szybko malejąca – wśród ludności prawosławnej i najniższa wśród ludności wyznania mojżeszowego. Liczba małżeństw tej ostatniej grupy ludności wydaje się istotnie zaniżona jeśli wziąć pod uwagę, o czym wspomniano wyżej, że małżeństwa religijne Żydów niezarejestrowane w urzędzie stanu cywilnego traktowane były jako związki

nieformalne. Częstość zawierania małżeństw ludności katolickiej nie odbiegała od przeciętnej, w zasadzie ją kształtowała, natomiast nieco poniżej przeciętnej, ale z tendencją rosnącą zawierano małżeństwa wśród ludności wyznania ewangelickiego.

Tabela VI.1. Małżeństwa zawarte, 1895–1938

Table VI.1. Marriages, 1895–1938

Lata Years	Polska Poland		Województwa (dzielnice) Voivodships (partition, parts)			
			centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
	w tys. in thousands	na 1000 ludności per thousands				
1895	200,8	8,3	8,3	8,3	8,0	8,4
1900	210,5	8,2	7,7	8,4	7,9	8,8
1905	200,2	7,3	6,9	6,7	7,0	8,3
1910	.	.	7,1	.	6,7	7,5
1913	6,4	6,2
1920	284,0	10,6	8,7	11,2	11,8	12,5
1925	238,6	8,1	8,7	8,4	6,7	7,7
1930	296,1	9,4	9,4	9,6	8,7	9,7
1935	280,0	8,3	8,3	8,6	8,6	8,1
1936–1938	280,0	8,2	8,1	8,2	8,5	8,1

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 17; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.3.

Tabela VI.2. Ruch naturalny ludności według wyznania, 1926–1938

Table VI.2. Vital statistic by religions denomination, 1926–1938

Wyznania Religions	Lata Years	Małżeństwa Marriages	Urodzenia żywe Live births	Zgony Deaths	Przyrost naturalny Natural increase	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń ¹ Infant mortality per 1000 live births
						przeciętne roczne na 1000 mieszkańców / annual average per 1000
Ogółem	1926–1930	9,2	32,3	16,8	15,5	147
	1931–1935	8,3	27,6	14,6	13,0	136
	1936–1938	8,2	25,3	14,1	11,2	139
Rzymskokatolickie	1926–1930	9,2	32,6	16,7	15,9	149
	1931–1935	8,4	27,6	14,5	13,1	138
	1936–1938	8,4	25,6	14,1	11,5	143
Greckokatolickie	1926–1930	11,1	36,6	22,6	14,0	194
	1931–1935	9,7	31,7	19,2	12,5	180
	1936–1938	9,0	27,7	17,6	10,1	182
Prawosławne	1926–1930	10,2	39,7	17,9	21,8	130
	1931–1935	8,3	32,0	15,2	16,8	124
	1936–1938	7,6	28,0	14,1	13,9	139
Ewangelickie	1926–1930	8,3	23,6	16,3	7,3	169
	1931–1935	8,4	21,2	15,2	6,0	163
	1936–1938	9,2	20,8	15,0	5,8	167
Mojżeszowe ¹	1926–1930	5,8	19,6	9,9	9,7	64
	1931–1935	6,4	19,2	9,7	9,5	49
	1936–1938	6,4	18,9	10,4	8,5	48

¹ Dane niekompletne i zniekształcone wskutek wadliwej rejestracji.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.4.

Zaobserwowaną prawidłowością jest niska częstość zawierania małżeństw w czasie wojny i wysoka ich częstość w pierwszych latach powojennych, na co zwrócił uwagę polski demograf Edward Rosset (1933; 1975, II, s. 25). Ten osobliwy cykl demograficzny, jak pisze Rosset, składa się z wojennej fazy destrukcyjnej – z wysoką liczbą zgonów, niską liczbą małżeństw, urodzeń i kurczącym się przyrostem naturalnym, oraz powojennej fazy kompensacyjnej – z charakterystycznym wzrostem liczby małżeństw (a potem i liczby urodzeń) i podnoszącym się przyrostem naturalnym; w fazie kompensacyjnej „dochodzą do skutku małżeństwa i urodzenia odroczone wskutek wojny”.

Sytuacja ta występowała zarówno po I jak i po II wojnie światowej we wszystkich krajach, na których terytorium toczyły się działania wojenne. Niemniej w Anglii (z Walią) zanotowano 11,2 małżeństw na 1000 ludności w 1940 r., a następnie spadek do 7,1 w 1944 r. i wzrost do 9,3 w 1945 r. Zjawisko kompensacji nie wystąpiło w Szwecji, która nie brała udziału w żadnej z wojen światowych i w której współczynnik małżeństw malał od 9,8 w r. 1942 do 7,7 w r. 1950 i 4,5 w 2000. Zanotowano ją we Francji, Belgii i Holandii, gdzie w 1942 r. współczynniki wahały się od 6,8 do 9,7, a w 1946 wzrosły do poziomu 10,7–12,7.

W Polsce w latach II wojny światowej na poziom małżeństw wpłynęło wiele czynników negatywnych, w tym straty wojenne, rozbicie rodzin, powszechna bieda, a także polityka władz okupacyjnych, obliczona na poderwanie potencjału demograficznego ludności polskiej. Na terenach włączonych do Rzeszy Niemieckiej władze okupacyjne wprowadziły dla Polaków zakaz zawierania małżeństw przed ukończeniem 28 lat przez mężczyznę i 24 lat przez kobiety.

W 1946 r. częstość zawierania małżeństw w Polsce była o 45% wyższa niż w 1938 i wynosiła 11,9 małżeństw na 1000 ludności (tab. VI.3). Rok później współczynnik wzrósł do 13,0, a w 1948 r. do 13,3 na 1000 ludności i był najwyższy jaki odnotowano dla całego kraju w XX wieku. Należy jednak pamiętać, że o w pełni wiarygodnej statystyce ruchu naturalnego można mówić dopiero od roku 1950. W 1950 r. liczba małżeństw spadła do 10,8 na 1000 ludności, ale rozpiętość współczynnika według powiatów zawierała się między 2,8 (?) w pow. Sulechów i 23,1 w pow. Wolin (ryc. VI.1). Bardzo wysokie współczynniki zawierania małżeństw występowały w powiatach tzw. ziem odzyskanych, przede wszystkim na Dolnym Śląsku (rzędu 22% w pow. wałbrzyskim i dzierzoniowskim i około 21% w miastach Świdnica i Wrocław), zaś najniższe w Małopolsce (od 6 do 7% w pow. Limanowa, Nowy Sącz, Brzozów, Dąbrowa Tarnowska). Zróżnicowanie stopy małżeństw między tzw. ziemiami odzyskanymi i dawnymi było konsekwencją odpływu ludzi młodych z ziem dawnych na ziemie zachodnie i północne, z którymi wiązali swoje plany życiowe i tam też zakładali rodziny.

Wysoka stopa małżeństw w pierwszej połowie lat 50. pozostawała jeszcze pod wpływem gasnącej tendencji kompensacyjnej i dopiero w 1954 r. współczynnik małżeństw spadł poniżej 10%. Pod koniec tej dekady należy odnotować działanie wspomnianej wyżej ustawy z dnia 2 grudnia 1958 r. zakazującej udzielania ślubów kościelnych bez uprzedniego zawarcia związku małżeńskiego w urzędzie stanu cywilnego, odmawiającej uznania prawnego wcześniej zawartym związkom, które nie dopełniły obowiązku rejestracji w urzędzie. W efekcie w statystyce związków faktycznie zawartych w 1959 r. znalazły się liczne przypadki legalizacji od dawna istniejących małżeństw zawartych tylko w kościele.

Tabela VI.3. Małżeństwa i rozwody, 1946–2000

Table VI.3. Marriages and divorces, 1946–2000

Lata Years	Małżeństwa / Marriages			Rozwody / Divorces		
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	na 1000 ludności / per 1000					
1946	11,9	13,8	10,9	0,3	0,8	0,1
1950	10,8	12,6	9,7	0,4	0,9	0,2
1955	9,5	10,8	8,4	0,5	0,9	0,2
1960	8,2	8,8	7,7	0,5	0,9	0,2
1965	6,3	6,6	6,1	0,8	1,3	0,2
1970	8,5	8,7	8,4	1,1	1,7	0,3
1975	9,7	9,6	9,8	1,2	1,8	0,4
1980	8,6	9,0	8,1	1,1	1,6	0,4
1985	7,2	7,3	7,1	1,3	1,9	0,5
1990	6,7	6,1	7,7	1,1	1,5	0,5
1995	5,4	5,1	5,8	1,0	1,3	0,4
2000	5,5	5,4	5,6	1,1	1,5	0,4

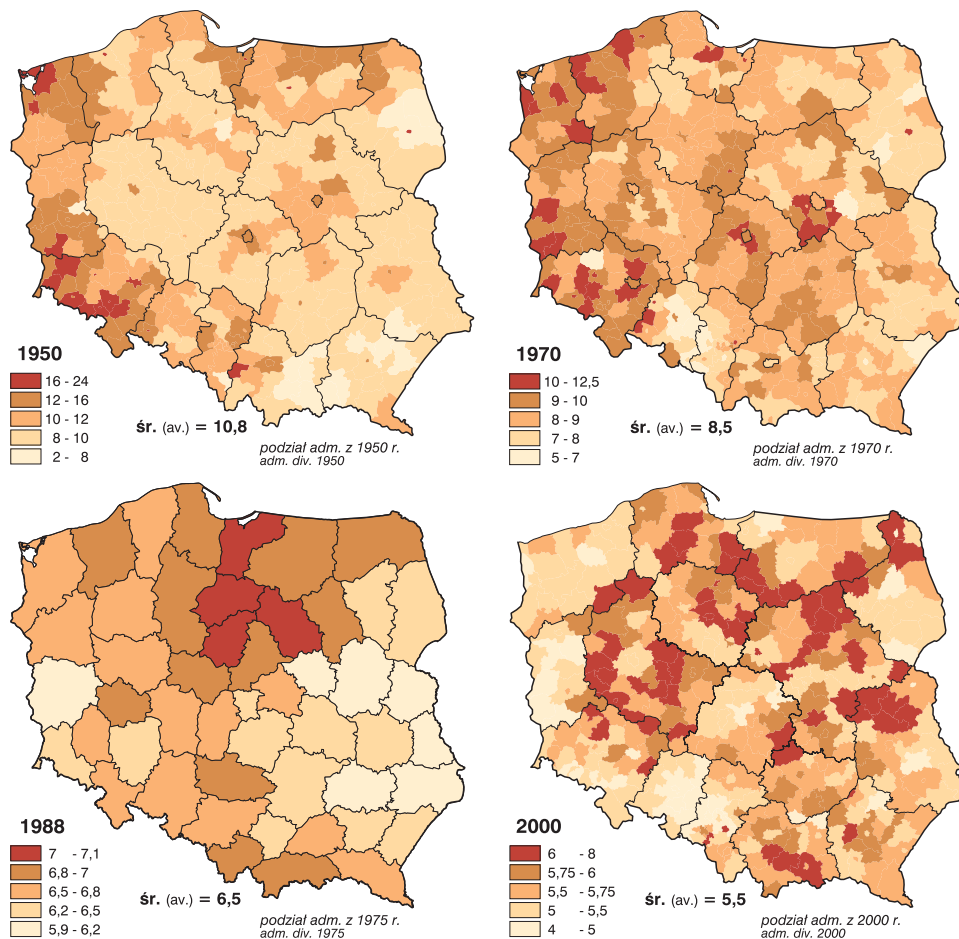
Źródło: Smoliński, 1966, tabl. 1; GUS, 1945–2003.

Na początku lat 60. wystąpił gwałtowny spadek liczby zawieranych małżeństw, bowiem w wiek matrymonialny wkraczały uszczuplone roczniki urodzone w czasie II wojny światowej. Poza tym, z początkiem stycznia 1965 r. wszedł w życie nowy kodeks rodzinny i opiekuńczy, podnoszący granicę wieku zawierania małżeństw dla mężczyzn do 21 roku życia. Zapowiedziana wcześniej zmiana granicy wieku spowodowała wzrost liczby związków zawieranych w 1964 r. o 21 tys. w porównaniu z szacunkami uwzględniającymi naturalny proces ich zawierania (210 tys.). Liczba mężczyzn zawierających związek małżeński w wieku poniżej 20 lat spadła z 10 300 w 1960 do 3 100 w 1965 r., niemniej w następnych latach zwiększała się liczba małżeństw młodocianych zawieranych za zgodą sądu opiekuńczego.

W drugiej połowie lat 60. w związki małżeńskie zaczynają wstępować coraz liczniejsze roczniki powojenne i malejąca uprzednio stopa małżeństw zaczęła się zwiększać, od 7,2‰ w 1963 r. do 8,5‰ w 1970, przy czym znacznie częściej w 1970 r. zawierano małżeństwa w ówczesnych województwach szczecińskim (10,0‰), koszalińskim i zielonogórskim (po 9,5‰), niż w opolskim (7,7‰), białostockim (7,8‰), lubelskim i katowickim (po 7,9‰). Maksymalną stopę małżeństw odnotowano wówczas w m. Jelenia Góra (12,3‰), powiecie Kołobrzeg (12,0‰) i m. Szczecin (11,0‰), a minimalną w m. Tychy (5,9‰), powiecie Opole (6,0‰) i Racibórz (6,1‰). Istniejące nadal zróżnicowanie częstości zawierania małżeństw między ziemiami zachodnimi i północnymi a dawnymi w znacznej mierze wynikało z przeszłości: najwięcej małżeństw zawierano tam, gdzie ćwierć wieku wcześniej najwięcej było urodzeń.

Częstość zawierania małżeństw, głównie przez pokolenie powojennego wyżu demograficznego, rosła do 1975 r. (9,7‰), po czym przez następne ćwierćwiecze, gdy w wiek matrymonialny wkraczało pokolenie niżu demograficznego, systematycznie malała do 5,5‰ w 2000 r. Miała też swoje znaczenie rosnąca liczba ludności ogółem, do której odnoszona jest liczba zawieranych małżeństw. Z biegiem lat zacierały się zróżnicowania współczynnika małżeństw między tzw. ziemiami odzyskanymi i dawnymi, wynikające z wcześniejszych procesów migracyjnych. W 1988 r. wyższa od przeciętnej (6,5‰) stopa małżeństw nie była jednoznacznie

identyfikowana z ziemiami zachodnimi i północnymi, choć występowała na północy kraju (w woj. toruńskim 7,1%), natomiast niższa od przeciętnej nadal była obserwowana w południowo-wschodniej części kraju, szczególnie w woj. chełmskim (5,9‰) i zamojskim (6,0‰).

Ryc. VI.1. Małżeństwa na 1000 mieszkańców, 1950–2000

Fig. VI.1. Marriages per 1000, 1950–2000

Na początku lat 90. liczba zawieranych małżeństw spadła poniżej sześciu na 1000 ludności (5,7‰ w 1992 r.) i była znacząco niższa niż 7‰ przewidywane na początku lat 70. (Rosset, 1975, II, s. 68). Biorąc pod uwagę wchodzenie w latach 90. w wiek matrymonialny generacji wnuków powojennego wyżu demograficznego rzeczywiście należałoby oczekiwać dostrzegalnego wzrostu częstości zawierania małżeństw, tym bardziej, że liczba ludności miała tendencję spadkową. Jednak w wyniku zmian systemu społeczno-ekonomicznego zmieniły się również aspiracje i preferencje młodzieży wkraczającej w dorosłe życie. Wyrazem tej zmiany jest nie

tylko wyraźny spadek częstości zawieranych małżeństw, ale również zwiększenie częstości związków zawieranych w późniejszym wieku i wyraźny spadek częstości ich zawierania w młodszych grupach wieku (tab. VI.4). Przemiany te szybciej zachodziły w populacji kobiet niż mężczyzn.

Tabela VI.4. Nowożeńcy według wieku, 1931–2000

Table VI.4. Bridegrooms and brides by age, 1931–2000

Płeć Sex	Lata Years	Ogółem w tys. Total in thousands	Ogółem Total	Nowożeńcy w wieku lat / Age						
				≤ 19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	≥ 50
na 1000 ludności w wieku 15 lat i więcej danej płci i grupy wieku per 1000 population aged 15 and over of a given sex and age groups										
Mężczyźni										
	1931	271,1 ¹	27,1	6,9	58,1	70,6	26,8	13,3	7,5	3,7
	1950	267,1	32,5	8,4	83,9	89,8	43,0	21,9	10,7	4,8
	1955	258,6	29,2	11,4	87,9	79,2	24,6	12,7	7,0	3,9
	1960	244,2	26,4	10,4	90,1	68,1	21,2	9,7	5,8	4,0
	1965	199,9	19,4	2,1	84,0	61,2	17,6	7,8	4,6	3,5
	1970	280,3	24,5	5,0	109,1	62,9	19,4	8,2	4,7	3,6
	1975	330,8	26,8	6,2	108,7	59,7	17,0	8,2	4,7	3,4
	1980	307,4	23,8	6,0	96,3	52,4	14,3	6,8	4,0	2,9
	1985	266,8	20,1	7,5	88,0	50,3	13,6	6,3	3,7	2,9
	1990	255,4	18,6	8,5	98,6	51,2	13,6	5,9	3,5	2,2
	1995	207,1	14,5	4,0	69,4	46,8	13,1	5,1	2,6	2,1
	2000	211,2	14,1	3,2	53,0	52,1	15,6	6,1	2,9	2,0
Kobiety										
	1931	271,1 ¹	24,1	34,8	70,2	37,7	16,6	8,9	3,9	1,1
	1950	267,1	28,2	44,9	99,2	48,6	21,1	11,8	5,3	1,1
	1955	258,6	25,6	54,2	99,8	36,9	15,4	8,2	4,2	1,1
	1960	244,2	23,5	63,5	97,8	31,2	12,8	7,5	4,6	1,4
	1965	199,9	17,5	39,9	88,8	24,6	9,4	5,8	4,1	1,5
	1970	280,3	22,3	43,1	106,0	25,0	8,7	5,4	3,8	1,7
	1975	330,8	24,5	43,8	111,1	29,2	9,5	5,0	3,5	1,7
	1980	307,4	21,9	40,1	107,6	27,8	9,4	4,6	3,0	1,7
	1985	266,8	18,5	41,7	101,5	27,8	9,4	5,0	2,5	1,3
	1990	255,4	17,2	40,4	108,5	25,9	8,5	4,7	3,1	1,1
	1995	207,1	13,3	23,3	81,7	25,0	6,8	3,4	2,3	1,1
	2000	211,2	13,0	15,6	71,0	33,3	8,3	3,5	2,3	1,1

¹ W podziale według wieku nie uwzględniono nowożeńców o nieustalonym wieku.

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Układ przestrzenny częstości zawierania małżeństw w roku 2000 jest odwróceniem rozkładu, jaki występował pół wieku wcześniej, tylko na o połowę niższym poziomie wartości współczynników. Ziemie zachodnie, gdzie w 1950 r. występowała wysoka stopa małżeństw, obecnie wyróżniają się niską częstością ich zawierania, natomiast ziemie dawne odwrotnie, obecnie mają wyższe współczynniki zawieranych małżeństw (por. ryc. VI.1). Poza tym zróżnicowania stopy małżeństw są niewielkie: w 1950 r. współczynnik zmienności³ stopy małżeństw według powiatów wynosił 26% średniej krajowej, w 1970 r. 11%, w 2000 zaś tylko 9% średniej krajowej stopy małżeństw.

³ Współczynnik zmienności Persona oblicza się jako iloraz odchylenia standardowego i średniej arytmetycznej wyrażony w procentach, czyli $V_x = 100s/\bar{x}$, gdzie V_x – współczynnik zmienności (miara dyspersji względnej), s – odchylenie standardowe, \bar{x} – średnia arytmetyczna V_x .

W 2000 r. najwyższy współczynnik małżeństw występował w województwie wielkopolskim (5,8‰), zaś najniższy w opolskim (4,8‰), przy średniej krajowej 5,5‰. Na czele listy powiatów o najwyższym współczynniku zawartych w 2000 r. małżeństw znajdował się powiat Milicz (7,1‰), m. Żory (7,0‰) oraz powiat Łuków, Przasnysz i m. Jastrzębie-Zdrój (po 6,9‰). Najniższe współczynniki odnotowano dla powiatów: miejskiego Bytom (4,4‰), Strzelce Opolskie (4,3‰) oraz Opole i Sulęcín (po 4,1‰).

1.2. Rozwody

Jak już wspomniano, najczęściej stosowaną miarą do określenia częstości orzeczonych rozwodów jest liczba tych rozwodów przypadająca na 1000 lub 10 tys. ludności. Bywa również obliczana liczba rozwodów na liczbę ludności w wieku 20 lat i więcej, lub też w stosunku do liczby istniejących małżeństw. E. Rosset (1975, II, s. 122; 1986) stosował też wskaźnik rozpadu małżeństw, który był ilorazem liczby orzeczonych w określonym czasie rozwodów do liczby zawartych w tym samym czasie małżeństw. Zaproponował również pięciostopniową skalę współczynników rozwodów: bardzo niskie (poniżej 5 rozwodów na 10 tys. ludności), niskie (5–10), średnie (10–15), wysokie (15–20) i bardzo wysokie (20 i więcej).

Instytucja rozwodów została wprowadzona w Polsce 1 stycznia 1946 r., ale urzędowa statystyka rozwodów zaczęła funkcjonować od 1949 r. Pierwsze dane statystyczne według województw podano dla lat 1950, 1960 i 1965, a dla następnych lat były publikowane corocznie. Zwykle okres powojenny charakteryzuje znaczne nasilenie rozwodów spowodowanych rozłąką i wydarzeniami wojennymi sprzyjającymi pośpiesznemu zawieraniu nietrwałych związków. Jednak w Polsce zjawisko to nie wystąpiło, prawdopodobnie z uwagi na wysoką liczbę małżeństw rozbitych już podczas wojny i stosunkowo niewielką liczbę związków zawartych w jej trakcie. We wczesnym okresie powojennym, do 1955 r., częstość rozwodów była bardzo niska i utrzymywała się na poziomie 4,4–5,0 na 10 tys. ludności, dopiero w 1963 r. przekroczyła 6, a w 1969 – 10. Rosnące natężenie rozwodów skłoniło GUS do analizy rozwodów według cech demograficzno-społecznych osób rozwodzących się (GUS, 1968b) oraz analizy przyczyn rozwodów na podstawie badania ankietowego małżeństw, które wniosły w 1967 r. powództwo o rozwód do sądu (GUS, 1968a). Najczęściej wymienianymi przyczynami rozwodów były: niewierność współmałżonka, nadużywanie alkoholu, sprawy finansowe i niegospodarność oraz brak samodzielnego mieszkania i złe stosunki z teściami we wspólnym mieszkaniu (Bogacka, 1972b). Przez następne trzy dekady stopa rozwodów oscylowała wokół 11 na 10 tys. ludności (tab. VI.5). Nawet jeśli ograniczymy analizę do ludności w wieku powyżej 20 lat, współczynniki są dosyć stabilne. Natomiast z porównania liczby rozwodów z liczbą nowo zawartych małżeństw wynika znaczny przyrost wskaźników (z 41 w r. 1950 do 130 w 1980 i 203 w końcu stulecia), przy szczególnie znacznym skoku w miastach, gdzie w r. 2000 na 1000 małżeństw przypadało 281 rozwodów. Biorąc pod uwagę wzrost liczby związków nieformalnych relacja ta może jednak być szokująca.

Tabela VI.5. Rozwody prawomocnie orzeczone, 1950–2000

Table VI.5. Legal divorces, 1950–2000

Wyszczególnienie Specification	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Ogółem ¹	11 012	14 828	34 574	39 833	42 436	42 770
Miasta	8 570	12 368	29 594	33 868	34 299	36 040
Wieś	2 422	2 397	4 927	5 862	7 287	6 654
Na 10 tys. ludności	4,4	5,0	10,6	11,2	11,1	11,1
Miasta	8,8	8,7	17,5	16,3	14,7	15,2
Wieś	1,6	1,6	3,2	4,0	4,8	4,5
Na 10 tys. ludności w wieku ≥ 20 lat	7,2	8,4	16,8	16,5	16,5	15,4
Miasta	14,4	14,1	26,6	23,4	21,6	20,5
Wieś	2,6	2,7	5,2	6,1	7,4	6,5
Na 1000 nowo zawartych małżeństw	41,2	60,7	123,3	129,6	166,2	202,6
Miasta	75,1	99,9	201,7	180,8	243,3	281,2
Wieś	15,8	19,9	36,9	48,8	63,7	80,2

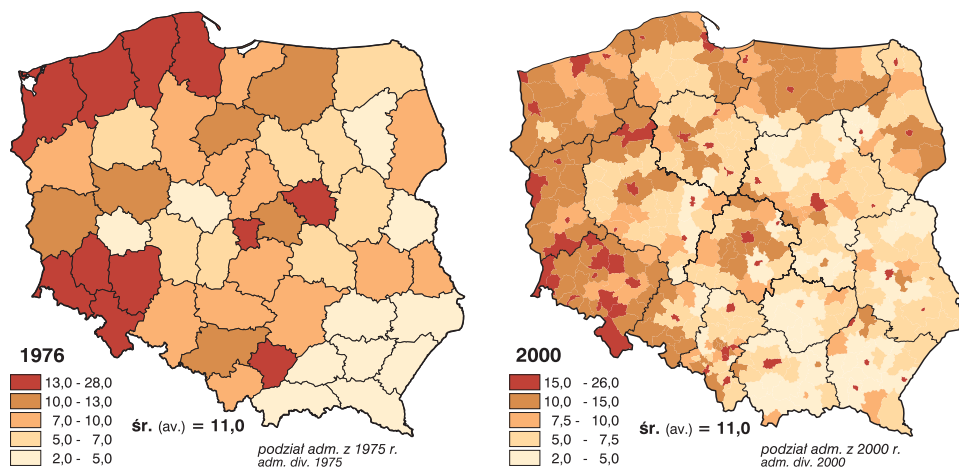
¹ Do 1990 r. włącznie w dalszym podziale na miasto i wieś nie uwzględniono rozwodów udzielonych z powodstwa osób zamieszkałych za granicą.

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Na tle bardzo niskiej powojennej częstości rozwodów znacznie wyższe współczynniki występowały w trzech województwach: gdańskim, szczecińskim i katowickim (tab. VI.6). Po dwóch dekadach lista województw, w których stopa rozwodów przekraczała 12 na 10 tys. ludności wzrosła do sześciu: szczecińskie, gdańskie, wrocławskie, koszalińskie, katowickie i zielonogórskie. Wszystkie wymienione tutaj województwa, poza katowickim, znajdowały się na ziemiach zachodnich i północnych, intensywnie zasiedlanych po wojnie. Większe rozpowszechnienie rozwodów na tzw. ziemiach odzyskanych tłumaczy się właśnie migracyjną genezą ludności zamieszkującej te obszary oraz wyższą częstością zawieranych małżeństw, której statystycznie towarzyszy większa liczba rozwodów. Na ziemiach dawnych, szczególnie w ówczesnych województwach poznańskim i rzeszowskim, zarówno w pierwszym okresie powojennym jak i w latach późniejszych stopa rozwodów należała do najniższych w kraju.

Współczesny rozkład przestrzenny współczynników rozwodów jest bardzo podobny do istniejącego ćwierć wieku wcześniej (tab. VI.7)). Największa częstość rozwodów w 2000 r. występowała w województwach: dolnośląskim (16 na 10 tys. mieszkańców), lubuskim (15), pomorskim i zachodniopomorskim (po 14), a najniższa w świętokrzyskim (5), podkarpackim (7), małopolskim i lubelskim (po 8). W skali województw stopa rozwodów na wsi była 2–3-krotnie niższa niż w miastach.

Bardziej szczegółowy obraz otrzymujemy według powiatów w roku 2000 (ryc. VI.2). Bardzo wysokie natężenie rozwodów (20 i więcej na 10 tys. ludności) występowało w 19 powiatach, w tym 17 miejskich i 2 powiatach ziemskich (warszawskim i lubińskim), pod którymi faktycznie kryło się m.st. Warszawa i 80-tysięczne miasto Lubin. Na czele tej listy powiatów znajdowało się m. Słupsk (26) oraz miasto Legnica, Wałbrzych, Opole i Olsztyn (wszystkie z 24 rozwodami na 10 tys. ludności). Na drugim krańcu skali było 12 powiatów ziemskich z 2 rozwodami na 10 tys. mieszkańców. W sumie odrębność ziem zachodnich i północnych jest wyraźnie widoczna.

Ryc. VI.2. Rozwody na 10 tys. mieszkańców w 1976 i 2000 r.

Fig. VI.2. Divorces per 10,000, 1976 and 2000

Tabela VI.6. Rozwody według miejsca zamieszkania powoda, 1951–1973

Table VI.6. Divorces by place of residence of person filing for a divorce, 1951–1973

Województwa Voivodships	1951	1960	1973	1951	1960	1973
	w liczbach bezwzględnych numbers			na 10 tys. ludności rates per 10,000		
Polska	11 125 ¹	14 828 ²	39 684 ³	4,4	5,0	11,9
M.st. Warszawa	1250	1 912	4 962	14,8	17,1	36,0
M. Kraków	–	555	1 388	–	11,6	21,3
M. Łódź	1074	943	2 203	16,8	13,4	28,3
M. Poznań	–	264	925	–	6,6	18,7
M. Wrocław	–	571	1 450	–	13,3	26,0
Białostockie	237	337	778	2,4	3,0	6,6
Bydgoskie	430	578	1 917	2,9	3,4	9,8
Gdańskie	688	770	2 316	7,2	6,3	15,1
Katowickie	1 768	2 151	5 014	6,2	6,6	13,1
Kieleckie	354	440	1 190	2,1	2,4	6,3
Koszalińskie	226	395	1 133	4,2	5,7	13,8
Krakowskie	847	438	1 272	3,9	2,1	5,8
Lubelskie	396	340	1 408	2,4	1,9	7,3
Łódzkie	460	523	1 155	3,1	3,2	6,9
Olsztyńskie	216	335	900	3,0	3,8	9,0
Opolskie	312	295	1 006	3,8	3,2	9,3
Poznańskie	361	368	1 254	1,7	1,8	5,6
Rzeszowskie	196	338	931	1,4	2,1	5,2
Szczecińskie	394	585	1 867	7,2	7,7	20,0
Warszawskie	657	980	2 517	3,1	4,1	9,9
Wrocławskie	902	1 184	2 901	5,1	6,6	14,5
Zielonogórskie	205	463	1 133	3,5	5,9	12,5

W podziale na województwa nie uwzględniono rozwodów udzielonych z powództwa osób zamieszkałych za granicą: ¹ – 152, ² – 63, ³ – 64.

Źródło: GUS, 1945–2003.

Tabela VI.7. Rozwody według miejsca zamieszkania powoda, 1990–2000
 Table VI.7. Divorces by place of residence of person filing for a divorce, 1990–2000

Województwa Voivodships	1990			2000		
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	na 10 tys. ludności / per 10,000					
Polska	11	15	5	11,1	15,1	4,5
Dolnośląskie	15	18	8	16,4	19,8	7,9
Kujawsko-pomorskie	10	13	5	11,7	15,8	5,0
Lubelskie	10	12	5	7,7	12,3	3,6
Lubuskie	15	19	8	15,0	18,9	7,9
Łódzkie	14	19	5	12,6	16,8	4,7
Małopolskie	9	14	3	7,5	11,8	3,0
Mazowieckie	10	13	4	11,3	15,7	3,5
Opolskie	11	17	5	11,6	17,3	5,3
Podkarpackie	6	11	3	7,0	12,4	3,3
Podlaskie	10	14	4	11,4	16,0	5,1
Pomorskie	11	14	5	13,7	17,5	5,7
Śląskie	12	13	5	10,3	11,9	4,2
Świętokrzyskie	9	12	5	5,3	8,5	2,6
Warmińsko-mazurskie	14	18	8	12,6	16,5	6,7
Wielkopolskie	9	12	4	10,5	14,6	4,9
Zachodniopomorskie	16	19	9	13,6	17,1	5,7

Źródło: GUS, 1945–2003.

Różnice natężenia rozwodów w miastach i na wsi są tak duże, że rozwody uważa się za problem miejski. O ile rozwody w miastach w 1950 r. stanowiły 78% ogólnej liczby orzeczonych rozwodów, o tyle w latach 70. ich udział wzrósł do około 86%, a w 90. utrzymywały się na poziomie około 83% ogólnej liczby. W latach 1990. przeciętny roczny współczynnik rozwodów ogółem wynosił 9,7 na 10 tys. ludności, a w zależności od wielkości miasta kształtował się następująco:

wielkość miasta	rozwody na 10 tys. ludności
≤ 5 tys.	6,5
5–10 tys.	8,6
10–20 tys.	10,1
20–50 tys.	11,6
50–100 tys.	12,4
≥ 100 tys.	15,4
miasta ogółem	13,1
podczas gdy dla wsi wynosił	3,9

W trzynastu miastach liczących 100 tys. mieszkańców i więcej współczynniki rozwodów w 2000 r. były bardzo wysokie, a mianowicie w Słupsku (25,8), Legnicy (24,5), Olsztynie i Opolu (po 24,2), Wałbrzychu (23,8), Włocławku (23,2), Wrocławiu (22,7), Elblągu (22,6), Zielonej Górze (22,5), Gorzowie Wielkopolskim (22,2) oraz Warszawie, Białymstoku i Szczecinie (po 20,1). Najniższą stopę rozwodów wśród miast ponad 100-tysięcznych miały Gliwice (8,5), Kielce (9,2), Dąbrowa Górnicza (9,4) i Zabrze (9,9).

Natężenie rozwodów w Polsce należy do najniższych w Europie, gdzie współczynniki wahają się na ogół między 20 a 29 na 10 tys. ludności. Jedynie Hiszpania, w której jeszcze w latach 70. nie uznawano rozwodów, z liczbą 9 rozwodów na 10 tys. ludności w 1999 r. wyprzedzała Polskę pod względem niższej częstości orzeczonych rozwodów. W Rumunii, gdzie bardzo wysoką stopę rozwodów w latach 60. komunistyczny rząd Ceausescu zlikwidował metodami administracyjnymi do niespełna 4 w 1970 r., współczynnik rozwodów należy obecnie do jednego z niższych w Europie, chociaż jest wyższy niż w Polsce. Polska w drugiej połowie XX wieku wyróżniała się wśród krajów europejskich (pomijając Rosję) początkowo wyższą dynamiką współczynnika rozwodów, co było następstwem procesów intensywnej industrializacji i urbanizacji odbywającej się w społeczeństwie rolniczym. Od początku lat 70. częstość orzekanych rozwodów, z niewielkimi wahaniami, utrzymuje się na tym samym poziomie około 11 na 10 tys. ludności. Prognozowanie rozwodów jest dużo trudniejsze aniżeli prognozowanie małżeństw, urodzeń i zgonów, gdyż zależy od sfery rozwiązań prawnych, a także trudnych do przewidzenia zachowań społecznych. Z jednej strony, możliwy jest spadek liczby rozwodów w wyniku zawierania mniejszej liczby małżeństw i wzrostu liczby związków partnerskich, z drugiej, ustabilizowany ich poziom, tak jak to ma miejsce w części krajów wysoko rozwiniętych (Dania, Finlandia, Szwecja), lub stopniowy wzrost (Francja, Holandia, Niemcy).

2. Urodzenia

W polskiej praktyce statystycznej do końca 1962 r. za **urodzenie żywe** uważano noworodka, który bez względu na okres ciąży matki po wydaleniu lub wydobyciu z jej ustroju w chwili przecinania pępowiny dawał oznaki życia albo nie dawał oznak życia, ale został przywrócony do życia. Przez pojęcie **urodzenia martwego** rozumiano noworodka, który urodził się po 28 tygodniach ciąży, jeżeli w momencie porodu nie dawał oznak życia ani też nie został przywrócony do życia. Od 1 stycznia 1963 r. do 30 czerwca 1994 r. obowiązywały cztery kategorie urodzeń: urodzenie żywe, urodzenie martwe, urodzenie noworodka niezdolnego do życia z oznakami życia, urodzenie noworodka niezdolnego do życia bez oznak życia (M.P. 1962, nr 48, poz. 237; GUS, 1979). Kategoria noworodków niezdolnych do życia z oznakami życia była zaliczana do urodzeń żywych, natomiast kategoria noworodków niezdolnych do życia bez oznak życia nie podlegała rejestracji, a tym samym nie była ujmowana w sprawozdawczości dotyczącej urodzeń i zgonów. Z dniem 1 lipca 1994 r. wprowadzono definicję urodzenia (i zgonu) zalecaną od wielu lat przez Światową Organizację Zdrowia przyjmując, że **żywe urodzenie** jest to całkowite wydalenie lub wydobycie z ustroju matki noworodka, niezależnie od czasu trwania ciąży, który po takim wydaleniu lub wydobyciu oddycha bądź wykazuje jakiegokolwiek inne oznaki życia, jak czynność serca, tętnienie pępowiny lub wyraźne skurcze mięśni zależnych od woli (mięśni szkieletowych), bez względu na to, czy sznur pępowiny został przecięty lub łożysko zostało oddzielone; każdy taki noworodek jest uważany za żywo urodzony. **Urodzenie martwe** (zgon płodu) jest to zgon następujący przed całkowitym jego wydaleniem lub wydobyciem z ustroju matki – niezależnie od czasu trwania ciąży (Dz.U. 1994, nr 56, poz. 234).

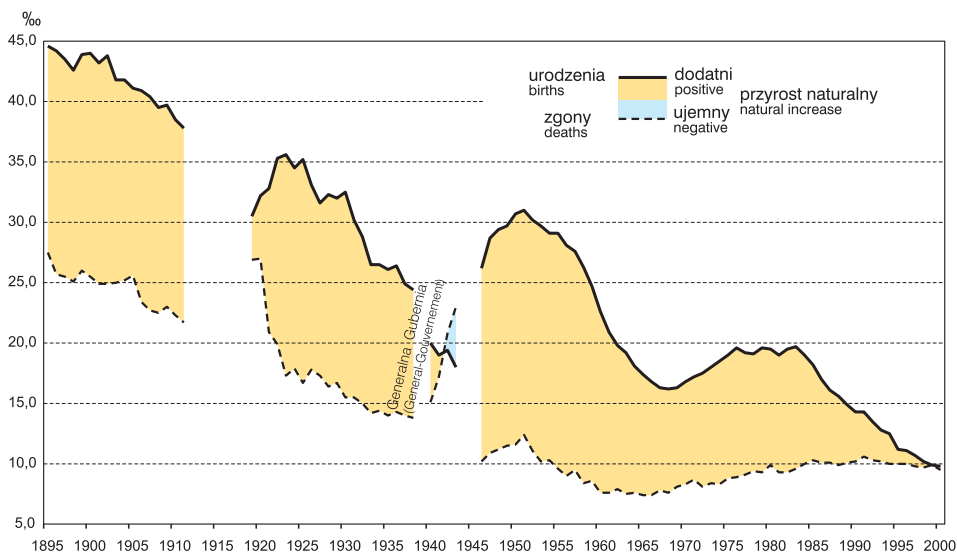
Dotychczasowe urodzenie noworodka niezdolnego do życia z oznakami życia jest obecnie rejestrowane jako urodzenie żywe i zarazem jako zgon niemowlęcia. Zmiana ta ma wpływ przede wszystkim na poziom współczynnika zgonów niemowląt. Dotychczasowe urodzenie noworodka niezdolnego do życia bez oznak życia jest rejestrowane jako urodzenie martwe.

Dziecko urodzone w szpitalu lub innym zakładzie zgłasza do Urzędu Stanu Cywilnego miejsca urodzenia szpital lub zakład w ciągu 14 dni. Urząd Stanu Cywilnego sporządza akt urodzenia na podstawie „Zgłoszenia urodzenia noworodka” na formularzu Mz/K-10 wystawianym przez szpital lub lekarza bądź położną w przypadku porodu w domu.

Podstawowymi miarami w analizie natężenia urodzeń są **współczynnik urodzeń** (rodności) i **współczynnik płodności**. Współczynnik urodzeń wyraża stosunek urodzeń żywych z badanej ludności w danym okresie do liczby ludności badanej w połowie badanego okresu lub do średniej liczby ludności; zwykle współczynnik podaje się w przeliczeniu na 1000 ludności (‰). Tak obliczany współczynnik nazywany jest surowym współczynnikiem urodzeń i jest ustalany dla okresów rocznych. Zaletą tego współczynnika zawiera się w prostocie obliczeń i możliwości porównania poziomu rodności w różnych populacjach, przekrojach czasowych i przestrzennych.

2.1. Poziom i rozmieszczenie urodzeń

Przez cały XIX w. i na początku XX w. poziom urodzeń na ziemiach polskich w granicach z 1923 r. był bardzo wysoki i początkowo znacznie przekraczał 40‰ (ryc. VI.3, tab. VI.8).

Ryc. VI.3. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny, 1895–2000

Fig. VI.3. Births, deaths and natural increase, 1895–2000

Dopiero w pierwszej dekadzie XX w. zarysowała się tendencja spadkowa. Bez względu na liczbę urodzeń osiągnęła maksimum w 1902 r. i wyniosła 1 160 tys. Od tego okresu aż do wybuchu I wojny światowej liczba urodzeń utrzymywała się na stałym poziomie lub nawet nieco spadała, ale przy dość szybko rosnącej liczbie ludności kraju natężenie urodzeń spadło do 37,8‰ w 1911 roku. Podczas I wojny światowej liczba urodzeń gwałtownie spadła – według szacunków w końcowym okresie wojny do 50–60% liczby urodzeń z 1913 r. i w większym stopniu wystąpił w województwach południowych niż centralnych i zachodnich (Szulc, 1936, s. 42).

Po wojnie natężenie urodzeń wzrastało⁴ od 30,5‰ w 1919 r. do 35,6‰ w 1923 i po dwuletniej stagnacji zaczęło powoli opadać do 24,6‰ w 1938 r. Tendencja ta, z 2–3-letnią stagnacją, występowała w całej Polsce, jednak istniały regionalne zróżnicowania w początkowym i końcowym natężeniu zjawiska według grup województw. W województwach centralnych natężenie urodzeń wzrosło od 33,1‰ do 35,0‰ i następnie zmniejszyło się do 24,5‰ w 1937 r. W grupie województw wschodnich początkowo wynosiło 27,6‰, wzrosło do 39,4‰ i spadło do 26,6‰. W województwach zachodnich natężenie urodzeń początkowo wynosiło 26,8‰, wzrosło do 34,0‰ i zmalało do 23,9‰ w 1937 r. Na południu kraju tuż po zakończeniu I wojny światowej natężenie urodzeń wynosiło 30,2‰, wzrosło do 36,3‰ w 1922, a do 1937 r. spadło do 24,9‰.

Na rycinie VI.4, zaczerpniętej z pracy Szulca (1936, s. 48), przedstawiono rozkład przestrzenny współczynnika urodzeń według powiatów z 1896/1897 (dla zaboru rosyjskiego) i 1900/1901 r. (dla pozostałych zaborów), na które dla lepszej orientacji nałożyliśmy podział wojewódzki z 1934 r. W oryginale mapki zostały wykonane metodą izarytmiczną, która była wówczas powszechnie stosowana, tutaj przedstawiamy je w postaci kartogramów. Jak podaje Stefan Szulc (1936, s. 49), na przełomie wieków na ziemiach polskich występowały trzy duże zwarte obszary o bardzo wysokiej rodności przekraczającej 45‰: 1) Polesie i prawie całe późniejsze woj. wołyńskie, 2) przeważająca część późniejszych woj. lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego, 3) pogranicze późniejszych woj. warszawskiego, łódzkiego i poznańskiego. Na obszarach tych występowały wyspy o jeszcze większej rodności, przekraczającej 50‰, a mianowicie: w pierwszym obszarze powiat Próżana (51,7‰), w drugim powiaty Gródek (52,7‰), Jaworów (52,1‰), Mościska (51,6‰) i Rudki (52,4‰), a w trzecim obszarze powiaty Koło (53,4‰), Łęczyca (53,9‰), Sieradz (54,7‰) oraz Inowrocław (51,7‰) i Strzelno (52,0‰). Zdecydowanie niższa rodność od przeciętnej występowała na późniejszym zachodnim pograniczu z Niemcami (około 32‰) i na Podhalu (37,5‰), na obszarze późniejszego woj. wileńskiego (pow. Wilno i Dzisna po 37,5‰) oraz w pasie przecinającym z północy na południe terytorium późniejszego woj. białostockiego i częściowo lubelskiego, gdzie współczynniki urodzeń należały do najniższych na ziemiach polskich (w powiatach Zamość 35,2‰ i Krasnystaw 35,6‰). Poziom urodzeń w miastach nie różnił się w tym czasie wyraźnie od otoczenia, z wyjątkiem m. Poznania, w którym współczynnik urodzeń wynosił 37,8‰, podczas gdy w powiecie Poznań

⁴ Należy tu wspomnieć, że zasadę kompensacji, polegającą na tym, że po okresie ubytków ludności – spowodowanych spadkiem urodzeń czy wzrostem liczby zgonów w latach głodu, wojen, epidemii – następuje okres wzrostu zmierzający do wyrównania poprzednich niedoborów, sformułował francuski historyk gospodarczy i wykładowca Collège de France – Pierre Emile Levasseur (1828–1911) w trzytomowej pracy *La population française* wydanej w latach 1889–1892.

Wschód wynosił 51,8‰, a Poznań Zachód 47,8‰. W mieście Warszawie i powiecie warszawskim były 42 urodzenia na 1000 ludności.

Tabela VI.8. Ruch naturalny ludności, 1880–1938

Table VI.8. Vital statistics, 1880–1938

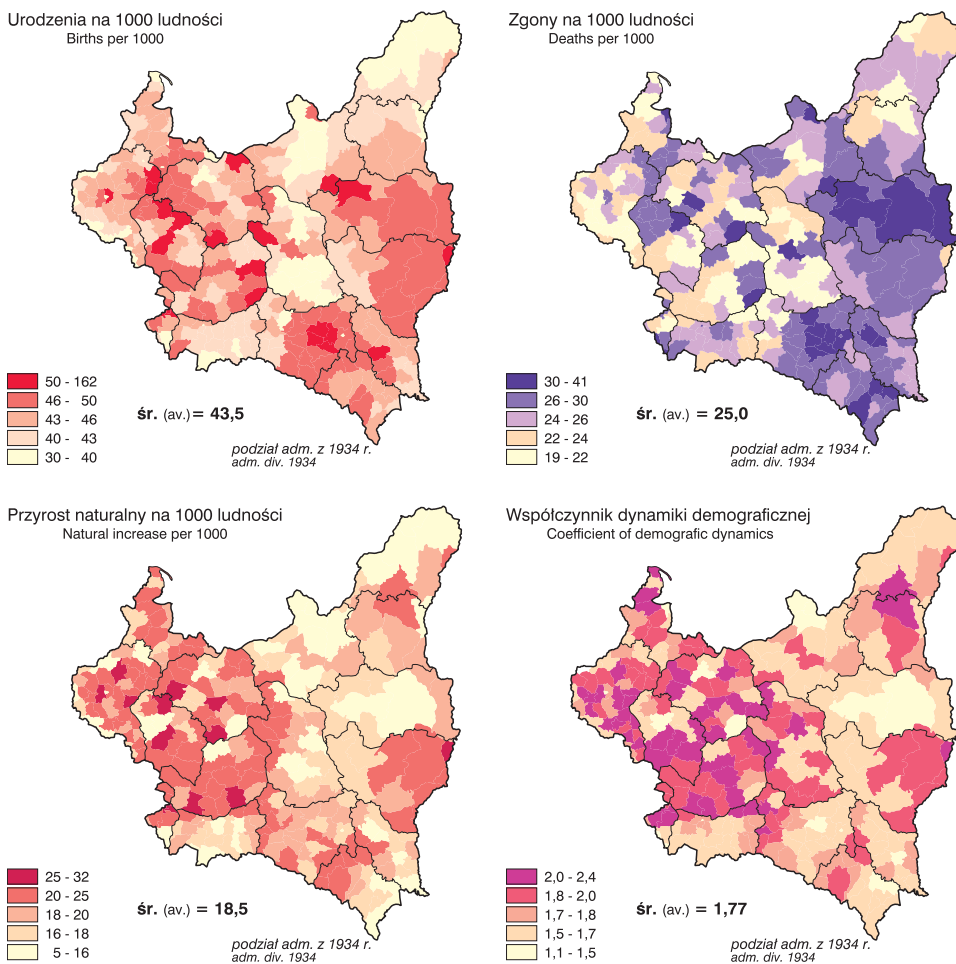
Lata / Years Województwa Voivodships (30 III 1938)	Małżeństwa Marriages	Urodzenia żywe Live births	Zgony Deaths	Przyrost naturalny Natural increase	Małżeństwa Marriages	Urodzenia żywe Live births	Zgony Deaths	Przyrost naturalny Natural increase	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń Infant mortality per 1000 live births
1880–1881	8,6	41,9	30,1	11,8	.
1896–1900	206	1 093	629	464	8,2	43,5	25,0	18,5	223
Centralne	79	422	235	187	8,0	42,7	23,8	18,9	.
Wschodnie	37	194	116	78	8,5	43,6	26,1	17,5	235
Zachodnie	27	154	83	71	7,8	44,4	23,9	20,5	216
Południowe	63	323	195	128	8,6	44,2	26,6	17,6	219
1909–1911	214	1 127	651	476	7,3	38,7	22,4	16,3	.
Centralne	89	466	260	206	7,4	38,8	21,7	17,1	.
Wschodnie	38	198	119	79	7,3	38,3	23,0	15,3	.
Zachodnie	27	150	73	77	6,8	37,9	18,6	19,3	.
Południowe	60	313	199	114	7,6	39,0	24,8	14,2	.
1919–1920	310	834	716	118	11,6	31,4	27,0	4,4	.
Centralne	111	380	297	83	10,0	34,2	26,7	7,5	.
Wschodnie	46	113	118	-5	11,6	28,6	29,8	-1,2	.
Zachodnie	50	120	77	43	12,4	29,8	19,1	10,7	.
Południowe	103	221	224	-3	13,8	29,4	29,8	-0,4	.
1921–1925	286	985	526	459	10,1	34,7	18,5	16,2	.
Centralne	120	398	215	183	10,1	33,6	18,2	15,4	.
Wschodnie	50	177	81	96	10,8	38,1	17,4	20,7	.
Zachodnie	34	136	69	67	8,4	33,2	16,7	16,5	.
Południowe	82	274	161	113	10,4	35,0	20,6	14,4	.
1926–1930	281	991	514	477	9,2	32,3	16,8	15,5	174 ¹
Centralne	119	411	211	200	9,3	32,0	16,4	15,6	158 ¹
Wschodnie	50	192	86	106	9,5	36,4	16,4	20,0	216 ¹
Zachodnie	35	126	64	62	8,0	29,1	14,7	14,4	168 ¹
Południowe	77	262	153	109	9,3	31,7	18,5	13,2	171 ¹
1931–1935	273	905	479	426	8,3	27,6	14,6	13,0	136
Centralne	112	369	193	176	8,2	26,8	14,0	12,8	127
Wschodnie	48	173	82	91	8,4	30,2	14,4	15,8	119
Zachodnie	39	119	62	57	8,5	25,8	13,4	12,4	148
Południowe	74	244	142	102	8,4	27,9	16,2	11,7	157
1936–1938	280	866	481	385	8,2	25,3	14,1	11,2	139
Centralne	116	359	197	162	8,1	25,0	13,7	11,3	134
Wschodnie	49	164	81	83	8,2	27,4	13,6	13,8	128
Zachodnie	41	117	64	53	8,5	24,4	13,3	11,1	144
Południowe	74	226	139	87	8,1	25,0	15,4	9,6	152

¹ 1927/1928 r. (Szulc, 1936, tabl. 86).

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 1, tabl. III.1; Szulc, 1936, tabl. 16, 17, 31, 86; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.3.

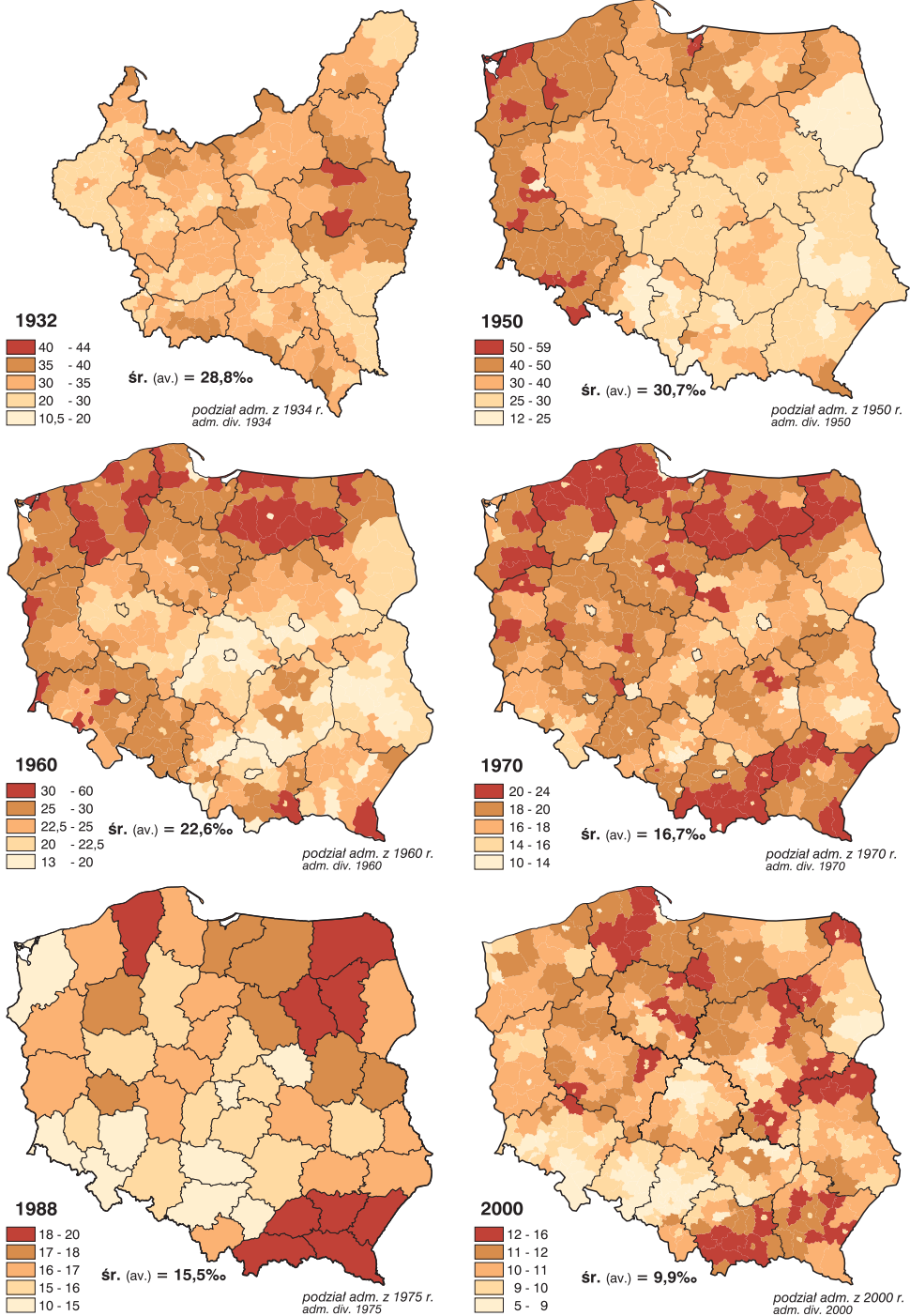
Dzięki opracowaniu Stefana Szulca (1936) znamy również rozkład przestrzenny urodzeń według powiatów w latach 1931/1932 (ryc. VI.5). W ciągu trzydziestu lat poziom urodzeń w Polsce obniżył się z 43,5‰ na początku XX wieku do 28,8‰ w 1931/1932. W rozkładzie przestrzennym pozostały niektóre cechy wspólne z rozkładem z początku wieku. Nadal obszarem o wysokiej rodności było woj. poleskie (z maksimum

w pow. Kamień Koszyrski 43,1‰) i tylko północna część Wołynia oraz mała część woj. nowogródzkiego. Zachował się obszar wysokiej rodności w południowo-wschodniej części kraju oraz niskiej rodności w północnej części woj. wileńskiego i pasa przecinającego białostockie z północy na południe. Natomiast diametralnie zmienił się poziom rodności w woj. poznańskim oraz na Górnym Śląsku. Podobnie na wschodzie, gdzie woj. lubelskie, południowa część wołyńskiego, przylegająca część woj. lwowskiego i całe woj. tarnopolskie tworzyły obszar o niskiej i bardzo niskiej rodności. „Istnienie tutaj okręgu o małej rodności z ludnością prawie wyłącznie wiejską, nie wyróżniającą się wysokim poziomem kulturalnym, uważam za ważny fakt w rozwoju demograficznym Polski” (Szulc, 1936, s. 50). Również miasta, w przeciwieństwie do sytuacji z początku wieku, wyróżniały się niższym poziomem rodności niż otoczenie; przykładowo w Warszawie współczynnik urodzeń wynosił 15,6‰ – w powiecie warszawskim 28,6‰, w Poznaniu 19,7‰ – w powiecie poznańskim 30,6‰.

Ryc. VI.4. Ruch naturalny na ziemiach polskich, 1896/1897 (1900/1901) (Szulc, 1936, s. 48)

Fig. VI.4. Components of demographic dynamics in Polish lands, 1896/97 (1900/01)

Ryc. VI.5. Urodzenia żywe na 1000 mieszkańców, 1932–2000

Fig. VI.5. Births per 1000, 1932–2000

W Europie tendencja spadku urodzeń wystąpiła znacznie wcześniej. Stefan Szulc (1938, s. 727) porównując rozwój poziomu urodzeń w Polsce i Europie stwierdził, że „w stosunku do większości państw Europy środkowo-zachodniej i północnej rozwój demograficzny Polski wykazuje opóźnienie wynoszące około 20 lat”. W Niemczech w ostatnim 30-leciu XIX wieku poziom urodzeń spadł z 39,1‰ do 34,3‰, w Anglii z 35,4‰ do 28,1‰, w Holandii z 36,2‰ do 31,5‰, we Francji z 25,4‰ do 21,2‰, w Szwecji z 30,5‰ do 26,1‰. W tym samym okresie na obszarach cywilizacyjnie opóźnionych poziom urodzeń nie wykazywał tendencji spadkowych, na ziemiach polskich utrzymywał się na poziomie 42‰; w Rumunii nawet wzrósł z 35‰ do 39,4‰, a w europejskiej części Rosji z 38,5‰ do 47,7‰.

Z danych Głównego Urzędu Statystycznego o urodzeniach żywych według wyznania w trzech przekrojach czasowych (1926–1930, 1931–1935, 1936–1938) wynika, że najwyższym natężeniem urodzeń, ale ich spadkiem, charakteryzowała się ludność prawosławna: współczynnik urodzeń wynoszący początkowo 39,7‰ pod koniec lat 30. spadł do 28,0‰ (por. tab. VI.2). Podobny poziom urodzeń występował wśród ludności wyznania greckokatolickiego (odpowiednio: 36,6‰ i 27,7‰). Nieco niższe było natężenie urodzeń wśród ludności rzymskokatolickiej (32,6‰ i 25,6‰). Zdecydowanie niższy był poziom urodzeń wśród najmniej licznej grupy wyznaniowej, a mianowicie ludności ewangelickiej: w drugiej połowie lat 20. wynosił 23,6‰ i pod koniec lat 30. zmniejszył się do 20,8‰.

Jeszcze niższą stopę urodzeń podawano dla ludności wyznania mojżeszowego: 19,6‰ w latach 1926–1930, 19,2‰ w następnym pięcioleciu i 18,9‰ w drugiej połowie lat 30. Niski poziom urodzeń tej grupy wyznaniowej wyjaśniają wyniki analizy dokonanej przez znanego przedwojennego polskiego demografa Samuela Fogelсона, który po analizie spisu ludności z 1931 r. stwierdził, że: „Struktura demograficzna ludności żydowskiej różni się bardzo wyraźnie od struktury ogółu ludności Polski. Różnice wskazują na niższy potencjał demograficzny ludności żydowskiej: starsza struktura według wieku (mniej dzieci, więcej starców), późniejsze zawieranie małżeństw, nieskompensowane całkowicie przez małżeństwa rytualne; widoczne są również skutki większej intensywności emigracji. ...Ludność żydowska wykazuje typową strukturę demograficzną ludności silnie zurbanizowanej” (Fogelson, 1938b, s. 585).

Pierwsza powojenna dekada, do roku 1955, wyróżniała się niezwykle wysoką częstością urodzeń, rosnącą od 26 w 1946 r. do 31 na 1000 ludności w 1951 r. i stopniowo malejącą w następnych latach (tab. VI.9). W okresie 1951–1955 liczba urodzeń przekraczała rocznie 750 tys., osiągając maksimum 793,8 tys. urodzeń żywych w 1955 r. Pokolenie urodzone w końcu lat 40. i pierwszej połowie lat 50. jest określane jako pokolenie powojennego „wyżu demograficznego”⁵.

W rozkładzie przestrzennym rodności według powiatów w 1950 r. (por. ryc. VI.5) występuje zdecydowana różnica między poziomem urodzeń na ziemiach dawnych i tzw. ziemiach odzyskanych. Ziemie zachodnie i północne charakteryzowała

⁵ Na konferencji zorganizowanej przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w 1967 r. zaproponowano zaliczyć do wyżu demograficznego „osoby urodzone w tych latach po drugiej wojnie światowej, dla których współczynniki urodzeń i współczynniki dzietności były wyższe od analogicznych współczynników poprzedzających wybuch drugiej wojny światowej”. Do zbiorowości tej zaliczono 15 roczników osób urodzonych w latach 1946–1960, które w dniu spisu z 6 grudnia 1960 r. liczyły 9,9 mln osób, czyli 1/3 ogółu ludności Polski (Romaniuk, 1967, s. 31).

bardzo wysoka stopa urodzeń wynosząca 39,1‰ przy ogólnokrajowym poziomie urodzeń 30,7‰ i zbliżonym poziomie urodzeń na ziemiach dawnych – 27,8‰. W liczbach bezwzględnych sytuacja wyglądała podobnie, gdyż z ogólnej liczby 763,1 tys. urodzeń 31% przypadało na ziemie zachodnie i północne – ludność tych ziem stanowiła tylko ¼ ludności kraju.

Tabela VI.9. Urodzenia żywe, 1946–2000

Table VI.9. Live births, 1946–2000

Lata Years	Urodzenia żywe / Live births					
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	w tysiącach in thousands			na 1000 mieszkańców – przeciętna roczna annual average per 1000		
1946–2000	34 049,7	15 937,1	18 112,6	18,8	16,4	21,6
1946–1950	3 496,6	1 179,8	2 316,8	29,0	28,1	29,5
1951–1955	3 913,5	1 582,4	2 331,1	29,8	29,3	30,1
1956–1960	3 710,0	1 577,8	2 132,2	25,8	23,7	27,6
1961–1965	2 924,6	1 227,9	1 696,7	19,0	16,3	21,6
1966–1970	2 652,7	1 162,7	1 490,0	16,5	14,2	18,8
1971–1975	3 001,5	1 439,8	1 561,7	18,0	16,0	20,3
1976–1980	3 380,1	1 817,5	1 562,6	19,3	18,1	21,0
1981–1985	3 502,9	1 938,2	1 564,7	19,2	17,8	21,2
1986–1990	2 969,2	1 599,0	1 370,1	15,7	13,8	18,6
1991–1995	2 489,2	1 323,9	1 165,3	13,0	11,1	15,9
1996–2000	2 009,3	1 088,0	921,3	10,4	9,1	12,5

Źródło: Smoliński, 1971, tabl. 2.4; GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Spośród województw rekordową stopę urodzeń w 1950 r. miało woj. szczecińskie (48,9‰), a następnie wrocławskie (44,7‰), zielonogórskie (44,4‰) i koszalińskie (44,3‰). Powiatowymi rekordzistami były powiaty Wolin (58,3‰), Zielona Góra (57,6‰) i Wałbrzych (56,2‰). Najniższa rodność wystąpiła w pow. Sulechów (12,6‰), a rzędu 20–22 urodzeń żywych na 1000 mieszkańców w powiatach m. Zabrze 20,1‰, Olesno 20,2‰, m. Katowice 20,6‰, Lubliniec 21,0‰, Bielsko 21,3‰, m. Bytom 21,4‰, m. Kraków 21,5‰ i w m. Warszawa 21,8‰.

Porównanie poziomu urodzeń w województwach ziem zachodnich i północnych oraz ziem dawnych w latach 1948–2000 przedstawia tabela VI.10. Zamieszczono w niej dane dla roku 1968, w którym liczba urodzeń była najniższa w powojennym 30-leciu oraz dla roku 1972, kiedy liczba ludności na ziemiach zachodnich i północnych liczona według powiatów przekroczyła stan zaludnienia sprzed wojny (w 1939 r. 8810,2 tys., w 1972 r. 8850,8 tys. mieszkańców).

O wysokim poziomie rodności na ziemiach zachodnich i północnych decydowała ich specyficzna sytuacja demograficzna, wynikająca z procesu masowego zasiedlania tych ziem przez młodą ludność oraz działania powojennej tendencji kompensacyjnej, tzn. odrobienia wojennych zaległości matrymonialnych i prokreacyjnych. Udział kobiet w wieku 15–49 lat w ogólnej liczbie kobiet wynosił na ziemiach zachodnich i północnych 55,7%, na ziemiach dawnych 52,8%, a ogółem w kraju 53,4%. Jeszcze wyższe zróżnicowanie wykazywał udział kobiet w wieku 20–29 lat, tj. w wieku, na który przypadało blisko ⅓ urodzeń: na ziemiach zachodnich i północnych udział ten wynosił 39,0%, podczas gdy na ziemiach dawnych

31,8% kobiet w wieku 15–49 lat. Na wysoką rodność wpływały również wzorce kulturowe ludności napływowej głównie wiejskiej, przybyłej w blisko połowie (48,8%) z ziem dawnych i w ponad ¼ (27,7%) z dawnych kresów wschodnich, włączonych po wojnie do Związku Radzieckiego. W powiatach ziem zachodnich i północnych z wysokim udziałem ludności rodzimej (autochtonicznej) poziom urodzeń był niższy niż w powiatach z wysokim udziałem ludności napływowej. Współczynnik korelacji udziału ludności autochtonicznej i stopy urodzeń był ujemny i wynosił 0,75.

Tabela VI.10. Urodzenia żywe na ziemiach dawnych oraz zachodnich i północnych, 1948–2000

Table VI.10. Live births in old territories and in western and northern territories, 1948–2000

Ziemie Territories	Urodzenia żywe na 1000 ludności w latach Live births per 1000						
	1948 ¹	1950	1960	1965	1968	1972 ¹	2000
Polska	29,1	30,7	22,6	17,3	16,2	17,5	9,8
Miasta	27,8	30,0	19,8	14,9	13,9	15,6	8,8
Wieś	29,8	31,2	25,3	19,7	18,0	19,6	11,4
Powiaty ziem dawnych	26,7	27,8	21,3	16,8	15,9	17,0	9,9
Miasta	24,5	25,0	18,4	14,2	13,4	15,0	8,8
Wieś	27,8	29,3	23,8	19,1	18,3	19,1	11,6
Powiaty ziem zachodnich i północnych	37,3	39,1	25,7	18,6	16,8	18,5	9,4
Miasta	36,7	36,3	22,8	16,2	14,6	16,8	8,5
Wieś	37,7	41,6	29,3	21,9	20,1	20,9	11,2

¹ Dla lat 1948 i 1972 r. do ziem zachodnich i północnych zaliczono całe terytorium województw gdańskiego, koszalińskiego, olsztyńskiego, opolskiego, szczecińskiego, wrocławskiego z m. Wrocławiem i zielonogórskiego.

Źródła: GUS, 1945–2003; GUS, 2002 i przeliczenia własne.

Od 1958 r. powojenna tendencja kompensacyjna urodzeń wygasła, liczba urodzeń stopniowo zmniejszała się i w 1967 r. zarejestrowano 521,8 tys. urodzeń żywych (16,3%). Z końcem lat 60. w wiek prokreacyjny zaczęło stopniowo wkraczać pokolenie wyżu demograficznego, nastąpił wzrost liczby zawieranych małżeństw i ponowny wzrost liczby urodzeń w postaci echa pierwszego powojennego wyżu demograficznego, trwającego z niewielkimi wahaniami w latach 1976–1983. Maksymalna liczba urodzeń w tej oktawie wyżu demograficznego wystąpiła w 1983 r. i wyniosła 723,6 tys. (19,7%).

Na poziom urodzeń wpływa polityka ludnościowa, jeśli jest skuteczna. Jednym z jej elementów było prawo pracy i zakres uprawnień przysługujących pracującym kobietom w okresie ciąży, porodu i wychowania małego dziecka. Choć pierwsze akty prawne dotyczące ochrony macierzyństwa wydano w Polsce w 1919 r. i po wojnie zwiększano zakres ochrony macierzyństwa w kolejnych aktach prawnych, to dopiero w r. 1974 skodyfikowano prawo i uchwalono kodeks pracy (Dz.U. 1974, nr 24, poz. 141), wprowadzający jednolite zasady uprawnień przysługujących kobietom pracującym. Zapewnił on kobietom m.in. trwałość stosunku pracy w okresie ciąży i płatne urlopy macierzyńskie⁶ związane z porodem w wymiarze

⁶ Płatne 12-tygodniowe urlopy macierzyńskie wprowadzono dekretem z dnia 28 maja 1948 r. Wcześniej z dniem 1 stycznia 1948 r. wprowadzono zasiłki rodzinne na podstawie dekretu z 28 października 1947 r. o ubezpieczeniu rodzinnym (Dz.U. 1947, nr 66, poz. 414).

16 tygodni przy pierwszym porodzie, 18 tygodni przy każdym następnym porodzie i 26 tygodni przy urodzeniu więcej niż jednego dziecka podczas jednego porodu. Natomiast dopiero od 1 lipca 1981 r. kobiety mogą korzystać z 3-letniego urlopu wychowawczego do ukończenia przez dziecko 4 lat, zachowując ciągłość pracy, oraz z zasiłku wychowawczego przez 2 lata w czasie urlopu wychowawczego (Dz.U. 1981, nr 19, poz. 97).

Przeciętne roczne natężenie urodzeń w latach 1981–1983 wynosiło 19,3‰ (18,1‰ w miastach, 21,2‰ na wsi). Najwyższe natężenie urodzeń wystąpiło w woj. nowosądeckim (23,0‰) i suwalskim (22,9‰), najniższe w województwach wysoko zurbanizowanych: łódzkim (14,6‰), warszawskim (15,1‰), krakowskim (17,4‰) i katowickim (17,9‰). Nadal nieco wyższą stopą urodzeń cechowały się województwa zachodnie i północne (20,6‰), do których zaliczono 14 województw (bez gdańskiego), niż pozostałe obszary (18,9‰). Nieco większe zróżnicowanie natężenia urodzeń występowało na obszarach wiejskich (23,0‰ w woj. zachodnich i północnych i 20,6‰ na pozostałych obszarach) niż w miastach (odpowiednio: 17,7‰, 19,2‰). Ogólne tendencje przemian natężenia urodzeń według wielkości miast oraz na wsi pokazano w tabeli VI.11.

Tabela VI.11. Urodzenia ogółem, w miastach i na wsi na 1000 ludności, 1961–2000
Table VI.11. Live births per 1000, 1961–2000

Lata Years	Urodzenia na 1000 ludności (przeciętne roczne) Annual average birth rate per 1000					
	ogółem total	miasta ogółem urban total	miasta o liczbie mieszkańców (na końcu okresu) population size of towns by the end of each period			wieś rural areas
			< 100 tys.	100–200 tys.	≥ 200 tys.	
1961–1970	17,7	15,2	17,1	14,3	12,2	20,2
1971–1980 ¹	18,6	17,0	18,4	17,3	14,8	20,5
1981–1990	17,2	15,6	17,0	15,6	13,8	19,7
1991–2000	11,6	10,0	11,0	9,9	8,7	13,5

¹ Bez lat 1975 i 1976, dla których brak opublikowanych danych o urodzeniach dla miast liczących 100 tys. i więcej mieszkańców.

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Od 1983 r. występował systematyczny spadek liczby urodzeń do 378,3 tys. (9,8‰) w 2000 r., mimo że pod koniec lat 90. wstępowało w wiek prokreacyjny pokolenie wyżu demograficznego z lat 1976–1983. W wyniku przekształceń społeczno-politycznych z początku lat 90. nastąpiła zmiana wzorców płodności, której efektem było wygaszenie efektu drugiego echa powojennego wyżu demograficznego, i w miejsce spodziewanego wzrostu liczby urodzeń w latach 1996–2003, rodność nadal malała.

W 2000 r. niska stopa urodzeń występowała w woj. opolskim (8,6‰) i śląskim (8,7‰), względnie wysoka zaś w woj. podkarpackim (11,0‰) i małopolskim (10,9‰). Natężenie urodzeń według powiatów zawierało się w granicach od 5,8‰ (m. Sopot) do 15,0‰ (nowosądecki) i 15,5‰ (limanowski). Bardzo niski poziom urodzeń (8,0‰ i mniej) występował przede wszystkim na obszarach zurbanizowanych: na 25 powiatów o takim poziomie urodzeń 19 było powiatami miejskimi,

6 powiatami ziemskimi wysoko zurbanizowanymi (np. warszawski, będziański, opolski) i tylko jeden (pow. hajnowski) powiatem z przewagą ludności wiejskiej (51,4%). Pomimo znacznej rozpiętości stopy urodzeń współczynnik zmienności był niski i wynosił 15%. Charakterystyczne jest zaniknięcie zróżnicowań między stopą urodzeń na b. ziemiach zachodnich i północnych oraz b. ziemiach dawnych, które dość wyraźnie występowały jeszcze dwadzieścia lat wcześniej.

Zaletą stosowanych wyżej ogólnych współczynników urodzeń (rodności), nazywanych też surowymi współczynnikami urodzeń, jest to, że są składową pozwalającą określić współczynnik przyrostu naturalnego. Wadą zaś jest, że nie uwzględniają zmian w strukturze populacji według wieku, które mają istotny wpływ na poziom rodności. Decydujący wpływ na liczbę urodzeń ma liczba kobiet w wieku rozrodczym, za który w polskiej praktyce statystycznej przyjęto wiek 15–49 lat. Podstawowym miernikiem płodności kobiet jest **współczynnik płodności** wyrażający stosunek liczby urodzeń żywych do liczby kobiet badanej populacji, będących w wieku rozrodczym. W analizach demograficznych oblicza się również współczynnik płodności małżeńskiej i pozamałżeńskiej kobiet, jak również współczynniki cząstkowe, obliczane jako iloraz liczby urodzeń żywych z kobiet w danej grupie wieku i liczby kobiet w tej samej grupie wieku; najczęściej przyjmuje się 5-letnie grupy wieku rozrodczego kobiet. Urodzenia z matek w wieku poniżej 15 lat zalicza się do grupy 15–19 lat, a urodzenia z matek w wieku 50 lat i więcej do grupy 45–49 lat.

Natężenie urodzeń w Polsce, liczone na 1000 kobiet w wieku rozrodczym, systematycznie malało: w okresie 1900/1901–1939 o około 50%, a po powojennym wzroście do poziomu z początku lat 30., w latach 1951–2000 nastąpił dalszy spadek o ponad 60% (tab. VI.12).

W pierwszym 30-leciu XX wieku wyraźnie uległy obniżeniu współczynniki płodności we wszystkich grupach, a największe natężenie urodzeń przypadało na kobiety w wieku 25–29 i 30–34 lat. W latach 50. występował wzrost natężenia urodzeń w dwóch najmłodszych grupach wieku oraz spadek w starszych grupach wieku kobiet (25–49 lat). W latach 60. spadek objął wszystkie grupy wieku kobiet, przede wszystkim 15–19 oraz 30–44 lata i był wyższy w miastach, ale spadki natężenia urodzeń w grupie wieku 35–44 lata na wsi były wyższe niż w miastach. W latach 70. w wiek prokreacyjny wchodziły roczniki wyżu demograficznego z początku lat 50. i natężenie urodzeń nieznacznie rosło, głównie w grupie wieku 20–29 lat, natomiast w starszych grupach wieku współczynniki płodności pozostawały na poziomie z 1970. Wzrost natężenia urodzeń w grupie wieku 20–29 lat trwał do 1985 r., po którym nastąpił nieprzerwany spadek poziomu płodności dla wszystkich grup wieku kobiet, szczególnie w wieku 20–29 lat, i to większym stopniu na wsi niż w miastach. Świadczy to o dokonanej zmianie wzorca płodności również na wsi, wskazującej na odchodzenie od modelu rodziny wielodzietnej.

Inaczej ten malejący trend można zilustrować przez następujące porównanie. O ile w roku 1950 co dziesiąta kobieta w wieku rozrodczym została matką (a w grupie 25–29 lat co piąta), o tyle w końcu stulecia zaledwie co trzydziesta (a w grupie 25–29 lat co jedenasta).

Obok współczynników rodności i płodności stosuje się miary syntetyczne służące do analizy urodzeń, charakteryzujące rzeczywisty bądź potencjalny przebieg reprodukcji ludności. Są to współczynniki: dzietności oraz reprodukcji brutto i netto.

Tabela VI.12. Płodność kobiet i współczynniki reprodukcji ludności, 1900–2000
 Table VI.12. Female fertility and reproduction rates, 1900–2000

Lata Years	Płodność – urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku Live births by 1000 women in each age group								Współczynniki Reproduction rates		
	15– –49	15– –19	20– –24	25– –29	30– –34	35– –39	40– –44	45– –49	dziet- ności ogólnej total fertility	reprodukcji	
										Brutto Gross repro- duction	Netto Net repro- duction
1900–1901 ¹	180	34	208	315	308	226	121	33	.	.	1,650
1931–1932	110	25	145	189	164	118	53	10	.	1,700	1,228
Miasta	70	16	91	125	104	68	27	4	.	1,050	0,820
największe ²	50	14	67	91	72	43	16	2	.	.	.
inne	80	18	104	144	121	81	34	6	.	.	.
Wieś	128	28	169	218	191	142	65	13	.	1,995	1,417
Woj.											
centralne	107	25	150	186	158	109	46	9	.	.	.
wschodnie	125	26	168	214	180	137	63	15	.	.	.
zachodnie	99	20	124	174	147	109	51	8	.	.	.
południowe	111	27	136	186	172	125	60	11	.	.	.
1939	92
	Ogółem / Total										
1950	109	39	194	209	157	100	38	4	3,705	1,790	1,491
1955	110	42	208	203	144	89	32	3	3,605	1,742	1,519
1960	93	45	199	165	103	60	22	2	2,980	1,438	1,339
1965	72	32	184	144	84	43	15	2	2,520	1,217	1,149
1970	64	30	165	126	71	36	11	1	2,200	1,064	1,011
1975	71	31	170	137	71	34	10	1	2,270	1,096	1,059
1980	76	33	180	136	69	29	8	1	2,276	1,108	1,073
1985	74	35	183	141	70	30	7	1	2,329	1,132	1,100
1990	58	32	165	121	59	25	6	0	2,039	0,991	0,967
1995	43	22	113	105	54	23	6	0	1,611	0,783	0,765
2000	37	17	81	92	51	21	5	0	1,337	0,649	0,640
	Miasta / Urban areas										
1950	99	41	189	187	129	75	24	2	3,235	1,558	1,300
1955	101	46	198	183	117	67	22	2	3,175	1,546	1,366
1960	77	45	182	133	73	39	13	1	2,430	1,168	1,098
1965	57	29	148	112	59	26	8	1	1,915	0,925	0,879
1970	51	26	134	102	52	22	6	0	1,710	0,832	0,794
1975	59	28	130	111	56	23	6	0	1,770	0,855	0,826
1980	66	28	151	121	59	22	5	0	1,928	0,939	0,910
1985	64	33	159	125	61	25	5	0	2,045	0,993	0,967
1990	48	29	143	106	50	20	5	0	1,768	0,858	0,837
1995	36	20	96	93	47	19	5	0	1,401	0,680	0,664
2000	32	15	68	85	48	18	4	0	1,188	0,574	0,566
	Wieś / Rural areas										
1950	116	38	197	226	177	116	47	5	4,030	1,936	1,610
1955	118	39	218	222	169	109	42	5	4,020	1,941	1,675
1960	109	45	217	202	137	82	32	3	3,600	1,731	1,601
1965	88	34	231	186	115	64	22	3	3,275	1,582	1,487
1970	79	34	208	161	99	55	18	2	2,885	1,389	1,315
1975	90	35	248	186	99	51	16	1	3,180	1,537	1,484
1980	94	40	229	167	90	42	12	1	2,908	1,416	1,368
1985	92	38	215	169	89	42	11	1	2,817	1,371	1,331
1990	77	35	196	146	75	34	9	1	2,483	1,209	1,179
1995	58	26	138	123	66	31	8	0	1,958	0,952	0,931
2000	47	19	104	104	58	26	7	0	1,587	0,773	0,762

¹ Na podstawie danych dla b. Galicji.

² Warszawa, Łódź, Wilno, Poznań, Kraków i Lwów.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.11; GUS, 1945–2003.

Współczynnik dzietności jest miernikiem aktywności w procesie reprodukcji i określa liczbę dzieci (chłopców i dziewcząt) wydanych na świat przez 1 kobietę w ciągu pełnego okresu rozrodczego. Mnożąc ten współczynnik przez udział urodzeń dziewcząt wśród ogólnej liczby urodzeń w danym okresie otrzymujemy **współczynnik reprodukcji brutto**. Wyraża on stosunek liczbowy dwóch pokoleń kobiet: pokolenia matek (kobiet w wieku 15–49 lat) do pokolenia córek (urodzeń żywych dziewcząt przez kobiety w wieku rozrodczym). **Współczynnik reprodukcji netto** wyraża średnią liczbę żywo urodzonych córek przypadających na kobietę (przy niezmiennych współczynnikach płodności), które – jak wynika z aktualnych tablic trwania życia – dożyją do wieku swych matek. Współczynnik ten wyraża stopień zastępowania pokoleń matek przez córki.

Współczynnik reprodukcji netto równy 1,000 oznacza, że płodność zapewnia prostą reprodukcję ludności. Jeśli jest większy od 1,000 występuje reprodukcja rozszerzona, jeśli jest mniejszy występuje reprodukcja zawężona, tzn. że w następnym pokoleniu będzie mniejsza liczba kobiet w wieku rozrodczym, a zatem należy się liczyć ze spadkiem liczby ludności – jeśli pominiemy procesy migracyjne.

W okresie międzywojennym i przez cztery powojenne dekady do 1985 r. w Polsce występowała rozszerzona reprodukcja ludności (tab. VI.12), przy czym w miastach trwała tylko do 1961 r., a na wsi do 1994 r. włącznie. Na uwagę zasługuje fakt, że współczynniki reprodukcji brutto i netto coraz zbliżają się do jednego poziomu, co wskazuje na stały spadek natężenia zgonów, a to z kolei oznacza, że znacznie więcej córek dożywa wieku rozrodczego swoich matek. Występowanie zawężonej reprodukcji jest w Polsce zjawiskiem nowym, ale jeśli spojrzeć na poziom reprodukcji ludności w innych krajach europejskich, to w niektórych jest ona zjawiskiem trwałym od kilku dziesięcioleci.

2.2. Charakterystyka urodzeń

Urodzenia według płci

W urodzeniach według płci noworodków występuje stała prawidłowość biologiczna – systematyczna nadwyżka urodzeń chłopców. Zaobserwował ją już w XVII w. John Graunt (1620–1674) – angielski twórca metod statystycznych, uważany za ojca demografii – stwierdzając, że w Londynie na 14 urodzeń chłopców przypada 13 urodzeń dziewcząt (Szulc, 1967, s. 13). Potwierdzenie tej prawidłowości dla Polski można prześledzić w drugiej połowie XX w., gdyż rejestracja urodzeń w okresie międzywojennym w niektórych częściach kraju była bardzo nieścisła z uwagi, między innymi, na rejestrowanie urodzeń niekiedy z kilku- czy kilkunoletnim opóźnieniem dopiero wówczas, gdy metryka urodzenia była wymaganym dokumentem w załatwianiu ważnych spraw osobistych (obowiązek szkolny, wystawienie paszportu). Zjawisko to najszerszej występowało w województwach centralnych, gdzie w 1934 r. około 8,5% liczby zgłaszanych urodzeń pod datą tego roku dotyczyło urodzeń z lat poprzednich, natomiast w województwach południowych tylko 1,5%, a w zachodnich 0,2%. W państwach prowadzących od połowy XIX w. dokładną rejestrację urodzeń, na przykład w Danii, Niemczech, Norwegii, Szwajcarii i Szwecji, proporcja urodzeń w latach 1851/1860–1931/1935 zawierała się dla urodzeń żywych w granicach od 104,5 do 106,3 chłopców na 100 dziewcząt.

W latach 1946–2000 w Polsce przyszło na świat 34 049,6 tys. noworodków, wśród których chłopców było 17 568,6 tys., to znaczy że w okresie 55 lat na każdy 1000 urodzeń żywych ogółem przypadało przeciętnie 516,0 urodzeń chłopców i 484,0 urodzeń dziewcząt. Wśród urodzeń żywych w pierwszym powojennym 5-leciu (1946–1950) przewaga liczebna chłopców była nieco wyższa i wynosiła 18,0 chłopców na 1000 urodzeń. W następnych 10-letniach nadwyżka ta stopniowo malała i wynosiła w latach 50. 17,2, w latach 60. 16,6, w latach 70. 15,5, w latach 80. 14,4 i w latach 90. 14,1 urodzeń na 1000. Przeliczając proporcje urodzeń chłopców i dziewcząt stwierdzamy, że wskaźnik urodzeń chłopców w latach 1946–2000 zmalał ze 107,7 do 105,8 na 100 dziewcząt. Warto dodać, że taka tendencja jest typowa – im dłuższy okres od zakończenia wojny, tym proporcja urodzeń bardziej wyrównana.

Urodzenia według miesięcy

W krajach posiadających od dawna rzetelną rejestrację urodzeń zaobserwowano ich sezonowość. W latach 70. XIX w. we Francji, Holandii, Niemczech, Szwajcarii i Szwecji znacznie większa od przeciętnej częstość urodzeń przypadała na pierwsze cztery miesiące roku, z maksimum w lutym i marcu (poczęcia w czasie wiosny i początków lata). Drugie mniej lub bardziej wyraźne maksimum przypadało na wrzesień lub październik (poczęcia w miesiącach zimowych). Minimum urodzeń występowało zazwyczaj w okresie od maja do sierpnia, głównie w czerwcu i lipcu (poczęcia jesienią). Pół wieku później częściowo lub w całości zanikło maksimum jesienne, zanikło minimum letnie i powstało bardzo wyraźne minimum w październiku i listopadzie (Szulc, 1938, s. 698). Sezonowość urodzeń miała silny związek ze społeczno-ekonomicznymi warunkami bytu, np. sezonowością prac polowych w rolnictwie czy tradycjami kulturalnymi i religijnymi, ale również z faktem, że najłatwiejszym i najpraktyczniejszym okresem przebywania w zaawansowanej ciąży są miesiące zimowo-wiosenne.

Analiza sezonowości urodzeń w Polsce w latach 1955–1957 (Smoliński, 1971, s. 35) wykazała nienaturalnie wysoki współczynnik sezonowości urodzeń dla stycznia (111,5) i nienaturalnie niski dla grudnia (78,9). Jak pisze autor tej analizy, wspomniana nienaturalność ma swoje tradycje w zaobserwowanych, już w okresie międzywojennym przez Stefana Szulca (1931a) i Zygmunta Zarembę (1936), faktach zgłaszania przez rodziców urodzeń z grudnia jako zaistniałych w styczniu. Celem nagannego fałszowania dat urodzeń było odmłodzenie rocznika urodzenia dziecka. Fałszowanie dat urodzeń dziecka w okresie międzywojennym było możliwe, gdyż większość porodów odbywała się w domu i zgłoszenie faktycznej daty urodzenia zależało tylko od poszanowania prawa i uczciwości rodziców. W latach powojennych coraz powszechniejsze były porody w punktach położniczych, izbach porodowych i szpitalach, które od 1962 r. wydawały dokument „zgłoszenie urodzenia” przedkładany urzędowi stanu cywilnego przy rejestracji urodzenia. W 1955 r. urodzenia przy udziale personelu fachowego stanowiły 87,4% w ogólnej liczbie porodów. W 1980 r. urodzenia w szpitalach stanowiły 94,8% i 3,9% w izbach porodowych, a dwadzieścia lat później 99,4% urodzeń nastąpiło w szpitalach i tylko 0,2% poza placówkami służby zdrowia bez pomocy fachowej.

Przeprowadzona analiza sezonowości urodzeń w latach 1966–2000 w liczbach wyrównanych (tab. VI.13), tzn. określających przeciętną dzienną liczbę urodzeń w miesiącu z uwzględnieniem lat przestępnych i różnej liczby dni w miesiącu wykazała, że najmniejsza liczba urodzeń przypadała na listopad i począwszy od grudnia rosła, osiągając maksimum w marcu (poczęcia od kwietnia do lipca). Od kwietnia liczba urodzeń stopniowo malała i w sierpniu była poniżej średniej (100). Sytuacja taka występowała do końca lat 70. Z początkiem lat 80. obok słabnącego maksimum wiosennego pojawiło się drugie, lipcowe, maksimum częstości urodzeń (poczęcia w pierwszym miesiącu kalendarzowej jesieni). W drugiej połowie lat 90. obok maksimum lipcowego pojawiło się nieco słabsze maksimum wrzesniowe (poczęcia w ostatnim miesiącu jesieni).

Tabela VI.13. Sezonowość urodzeń żywych w Polsce, 1966–2000

Table VI.13. Live births by months, 1966–2000

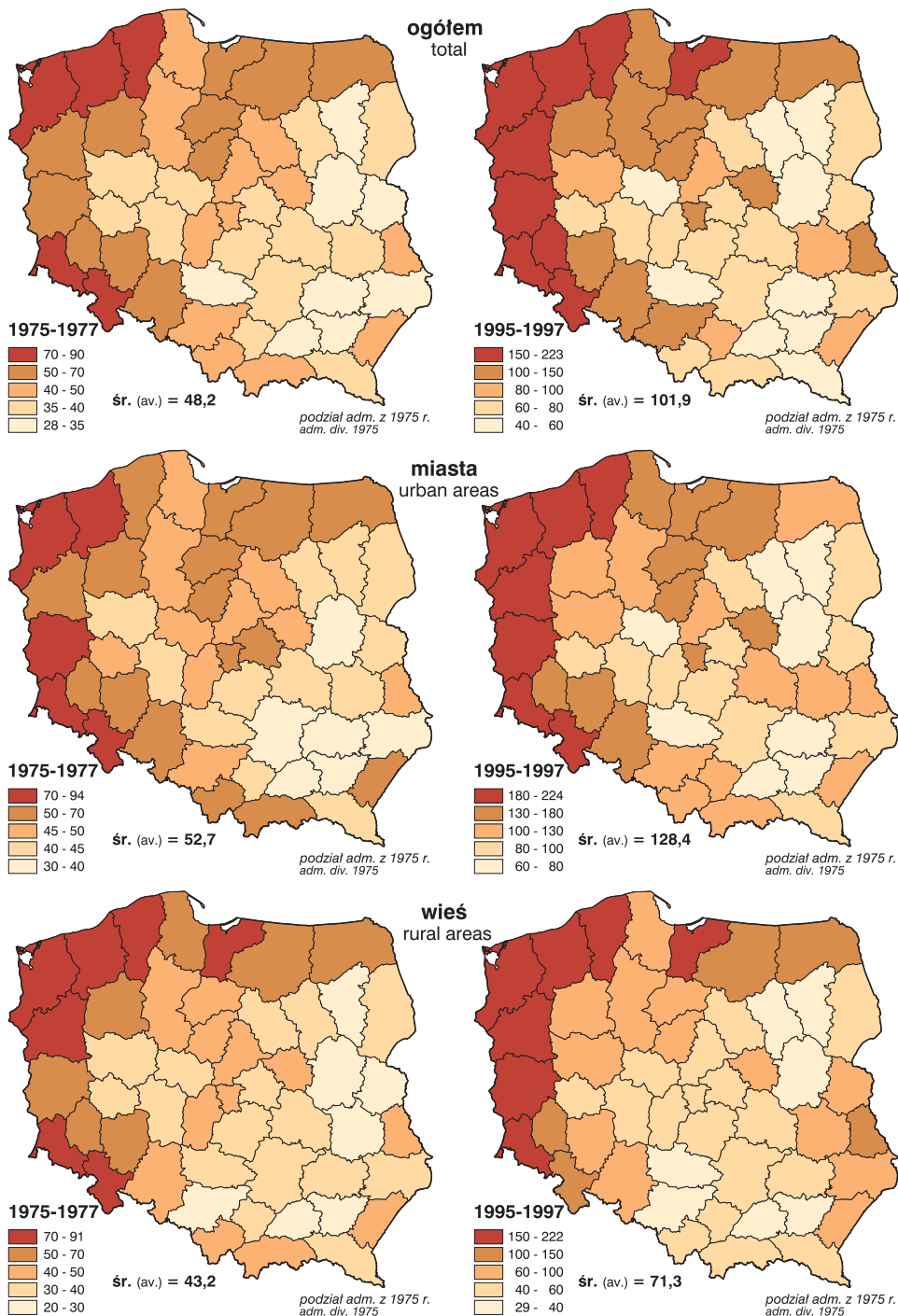
Miesiąc urodzenia Months of births	Lata / Years							
	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1985	1986– 1990	1991– 1995	1996– 2000	1966– 2000
Przeciętna dzienna	1 452	1 644	1 850	1 904	1 606	1 350	1 093	1 557
	w liczbach wyrównanych – przeciętna miesięczna = 100 In smoothed figures – averages monthly = 100							
Ogółem	100	100	100	100	100	100	100	100
Styczeń	106	103	101	101	102	103	103	103
Luty	108	105	104	104	105	104	102	105
Marzec	112	109	107	108	105	106	103	107
Kwiecień	109	108	107	105	104	103	104	106
Maj	107	106	106	104	104	101	103	105
Czerwiec	102	102	103	103	104	103	103	103
Lipiec	100	101	103	105	106	106	107	104
Sierpień	94	94	97	99	100	100	102	98
Wrzesień	96	95	97	98	99	101	104	98
Październik	89	90	92	92	91	93	92	91
Listopad	87	93	91	92	90	90	88	90
Grudzień	90	93	93	90	91	91	90	91

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Urodzenia pozamałżeńskie⁷

Na początku lat 30., według niekompletnej i wadliwej rejestracji, urodzenia pozamałżeńskie (określane wówczas jako nieślubne) stanowiły około 6% urodzeń żywych. Najniższe wskaźniki występowały na obszarach wschodnich (4,5%) i znacznie wyższe na południowych (7,6%) i zachodnich (8,4%). Nieco wyższy był udział urodzeń pozamałżeńskich wśród ludności wyznania greckokatolickiego (6,4%) i ewangelickiego (6,5%) niż wśród ludności prawosławnej (4,6%) i rzymskokatolickiej (5,2%). Wymieniany w statystyce wysoki udział urodzeń pozamałżeńskich wśród ludności wyznania mojżeszowego (16,7%) wynikał z zaliczania do urodzeń pozamałżeńskich dzieci zrodzonych z małżeństw religijnych nie zarejestrowanych w urzędach stanu cywilnego.

⁷ Kodeks rodzinny i opiekuńczy w art. 62 §1 stanowi, że: „Jeżeli dziecko urodziło się w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem trzystu dni od jego ustania lub unieważnienia, domniemywa się, że pochodzi ono od męża matki” (Dz.U. 1964, nr 9, poz. 59, tekst ujednolicony). Jeśli przesłanki te nie są spełnione, urodzenie jest zaliczane do pozamałżeńskich.

Ryc. VI.6. Urodzenia pozamałżeńskie ogółem, w miastach i na wsi na 1000 urodzeń żywych, 1975–1977 i 1995–1997 (przeciętne roczne)

Fig. VI.6. Illegitimate births per 1000 live births, 1975/1977–1995/1997

W końcu lat 40. i na początku lat 50. udział urodzeń pozamałżeńskich wynosił nieco ponad 7% urodzeń żywych (7,6% ogółem, 8,3% w miastach, 7,2% na wsi) i można przypuszczać, że w pierwszych latach powojennych był znacznie wyższy z uwagi na towarzyszące wojnie rozluźnienie obyczajów. Ale wynikał również „stąd, że po wprowadzeniu w 1947 r. rejestracji związków małżeńskich w urzędach stanu cywilnego wiele par po zawarciu małżeństwa w kościele ociążało się z jego rejestracją cywilną i dzieci urodzone w tym okresie traktowane były jako przedślubne” (Kucharska-Ciesielska, 1988, s. 9). Wprowadzenie nakazu uprzedniej rejestracji małżeństwa w urzędach stanu cywilnego (Dz.U. 1958, nr 72, poz. 358) wpłynęło na zmniejszenie liczby urodzeń przedślubnych. Drugim czynnikiem znacznie ograniczającym liczbę urodzeń pozamałżeńskich było wprowadzenie ustawy z 27 kwietnia 1956 r. o dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. 1956, nr 12, poz. 61).

Poczynając od połowy lat 50. przez trzy dziesięciolecia udział urodzeń pozamałżeńskich pozostawał na poziomie 4–5% urodzeń żywych i w miastach był o pół punktu procentowego wyższy, a na wsi o tyle samo niższy od średniej ogółem. W połowie lat 80. przekroczył poziom 5% urodzeń żywych, osiągając w 1990 r. poziom 6,2%, a do 2000 r. podwoiły się do poziomu 12,1% (14,8% w miastach, 9,8% na wsi), ale nadal należały do najniższych w Europie – poza Grecją (3,9%), Włochami (10,2%) i Szwajcarią (10,7%). W pozostałych krajach europejskich udział urodzeń pozamałżeńskich był znacznie wyższy i wynosił w Szwecji 55,3% urodzeń żywych, w Estonii 54,5%, Norwegii 49,6%, Danii 44,6%, Francji 41,7%, Wielkiej Brytanii 39,5%, Austrii 31,3%, ale w Niemczech, Czechach i Portugalii tylko 22%.

Niewiele wiemy o zróżnicowaniu przestrzennym urodzeń pozamałżeńskich w Polsce w latach powojennych. Dopiero z danych dla 1965 r. wiadomo, że we wschodniej części ziem dawnych urodzenia pozamałżeńskie były znacznie mniej częste niż przeciętna (4,5%) i stanowiły w lubelskim 2,7% urodzeń żywych, białostockim 2,8%, kieleckim 2,9%, rzeszowskim 3,3% i krakowskim 3,4%. Natomiast w województwach zachodnich i północnych poziom urodzeń pozamałżeńskich był wyższy i wynosił w: olsztyńskim 5,4%, zielonogórskim 7,1%, wrocławskim 7,8%, koszalińskim 8,0% i szczecińskim 9,0%. Zwykle w miastach udział ten jest wyższy niż na wsi, ale w przypadku dwóch ostatnich wymienionych województw było odwrotnie: udział urodzeń pozamałżeńskich na wsi był nieco wyższy (o 0,5 p.p.) i wynosił w koszalińskim 8,2%, a w szczecińskim 9,4%.

W latach 1995–1997, w ostatnim okresie istnienia podziału kraju na 49 województw, zróżnicowanie przestrzenne urodzeń pozamałżeńskich było podobne jak przed trzydziestu laty: niskie wskaźniki na wschodzie, wysokie na zachodzie i północy (ryc. VI.6). Jednak urodzenia pozamałżeńskie ogółem stanowiły już 10,0% urodzeń żywych (w miastach 12,8% i na wsi 7,1%), a różnica między minimalną (4,2% w woj. tarnowskim) i maksymalną (22,2% w koszalińskim) stopą urodzeń pozamałżeńskich była wysoka. W województwach koszalińskim, szczecińskim, elbląskim, olsztyńskim i gorzowskim stopa urodzeń pozamałżeńskich na wsi właściwie nie różniła się od występującej w miastach. W większości pozostałych województw stopa urodzeń pozamałżeńskich w miastach była 1,5–3-krotnie wyższa niż na wsi, np. w woj. katowickim urodzenia pozamałżeńskie w miastach wynosiły 11,3% urodzeń żywych, a na wsi 3,9% urodzeń żywych; w miejskim łódzkim odpowiednio 15,1% i 5,6%.

Zmiany udziału urodzeń pozamałżeńskich nie są jednoznacznie interpretowane, ale niewątpliwie świadczą o przemianach społecznych (tab. VI.14). Z jednej strony, w liberalizującym się społeczeństwie, coraz częściej młodzi ludzie odchodzą od tradycyjnych związków małżeńskich na rzecz niesformalizowanych prawnie związków partnerskich, a „nieślubne” dzieci nie są stygmatyzowane przez społeczeństwo. Z drugiej, można przypuszczać, że wzrost urodzeń pozamałżeńskich jest po części następstwem ograniczania dostępu do środków antykoncepcyjnych i narzuconych rozwiązań prawnych zabraniających przerywania ciąży.

Tabela VI.14. Urodzenia pozamałżeńskie na 1000 urodzeń żywych, 1981–2000 (przeciętne roczne)

Table VI.14. Illegitimate births per 1000 live births, 1981–2000

Lata Years	Urodzenia pozamałżeńskie na 1000 urodzeń żywych (przeciętne roczne) Illegitimate births per 1000 live births (annual average)					wieś rural areas
	ogółem total	miasta ogółem urban areas	miasta o liczbie mieszkańców (na końcu okresu) size of towns in thousands by the end of each period			
			< 100 tys.	100–200 tys.	≥ 200 tys.	
1977–1980	47,6	52,4	52,9	51,9	51,6	42,0
1981–1990	51,3	61,8	58,0	65,3	66,8	38,7
1991–2000	94,7	119,4	107,8	138,0	132,6	68,9

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Warto zauważyć, że w wielu przypadkach zawarcie związku małżeńskiego może nastąpić już po urodzeniu dziecka, które w ten sposób będzie ostatecznie wychowywane przez oboje rodziców.

2.3. Ograniczenie urodzeń

W pierwszej połowie XX wieku zabieg przerywania ciąży nie był przestępstwem, „jeśli zabieg był dokonany przez lekarza i przytem: a) był konieczny ze względu na zdrowie kobiety ciężarnej albo b) ciąża była wynikiem przestępstwa ...” (Dz.U. 1932, nr 60, poz. 571: Kodeks Karny, art. 233). Natomiast „kobieta, która płód swój spędza lub pozwala na spędzenie go przez inną osobę podlega karze aresztu do lat 3” (art. 231 KK), a „kto za zgodą kobiety ciężarnej płód jej spędza lub jej przytem udziela pomocy podlega karze więzienia do lat 5” (art. 232 KK). Karze więzienia do lat 10 podlegała osoba, która bez zgody kobiety ciężarnej płód jej spędziła (Art. 234 KK). Wraz z wprowadzeniem Kodeksu Karnego z 11 lipca 1932 r. straciły moc obowiązujące dotychczas na ziemiach polskich kodeksy państw zaborczych: Ustawa Karno austriacka z 1852 r., Kodeks Karny niemiecki z 1871 r. i Kodeks Karny rosyjski z 1903 r.

W odniesieniu do przerywania ciąży Kodeks Karny z 1932 r. obowiązywał do 7 maja 1956 r. W dniu 27 kwietnia 1956 r. Sejm przyjął ustawę o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. 1956, nr 12, poz. 61). Ustawa dopuszczała możliwość wykonania zabiegu w trzech przypadkach: 1) ze wskazań lekarskich, 2) w trudnych warunkach życiowych kobiety ciężarnej, 3) w razie uzasadnionego podejrzenia, że ciąża powstała w wyniku przestępstwa (gwałtu). Przepisy ustawy

z 27 kwietnia 1956 r., z późniejszymi rozporządzeniami wykonawczymi (Dz.U. 1960, nr 2, poz. 15; 1962, nr 7, poz. 35; 1980, nr 26, poz. 110), nie precyzowały pojęcia trudnych warunków życiowych, pozostawiając ich ocenę kobiecie stwierdzającej ustnie swoją wolę. Rozporządzenie z 1980 r. stawiało jedynie wymóg dokonywania zabiegu „przez lekarza będącego specjalistą pierwszego lub drugiego stopnia w dziedzinie ginekologii i położnictwa”. Do początku lat 90. zabiegi przerywania ciąży ze względów medycznych i społecznych były ogólnie dostępne i dokonywane nieodpłatnie na oddziałach położniczych w szpitalach rejonowych oraz odpłatnie w prywatnych gabinetach lekarskich. Lekarze prywatni byli zobowiązani do prowadzenia sprawozdawczości statystycznej z wykonanych zabiegów (tab. VI.15).

Z końcem lat 80. środowiska związane z kościołem katolickim rozpoczęły kampanię propagandową przeciwko legalnej aborcji. Na początku marca 1989 r., z inicjatywy grupy posłów z Polskiego Związku Katolicko-Społecznego, partii wcześniej koncesjonowanej przez PZPR, złożono w sejmie projekt ustawy o prawnej ochronie dziecka poczętego, przygotowany przy współpracy ekspertów Episkopatu Polski do spraw rodziny. Projekt proponował wprowadzenie karalności aborcji, wzbudził falę protestów i w ówczesnym składzie sejmu nie został skierowany pod obrady plenarne. Znany demograf polski dr Zbigniew Smoliński skomentował toczoną dyskusję następująco: „Problem leży nie w ustawie dopuszczającej lub też zakazującej przerywania ciąży, lecz w fakcie pierwotnym, dla którego regulacja prawna jest zjawiskiem wtórnym. Tym faktem pierwotnym jest występowanie ciąż nie chcianych, które występowały, występują i – gdy problem nie zostanie ze znajomością rzeczy załatwiony – występować będą również w przyszłości, niezależnie od tego, jak prawnie zostanie załatwiona sprawa przerywania ciąży” (Smoliński, 1989).

Pierwszym prawnym efektem dyskusji było rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 30 kwietnia 1990 r. (Dz.U. 1990, nr 29, poz. 178) wprowadzające tryb orzekania o dopuszczalności przerwania ciąży ze względu na trudne warunki życiowe (pisemne oświadczenie kobiety, zasięgnięcie opinii drugiego lekarza specjalisty, lekarza ogólnego, rozmowa kobiety z psychologiem). Zarządzenie zezwalało lekarzowi na uchylenie się „od wydania orzeczenia o dopuszczalności przerwania ciąży oraz wykonania zabiegu przerwania ciąży, z wyjątkiem przypadku, gdy niewykonanie zabiegu przerwania ciąży zagraża bezpośrednio życiu kobiety”. Kobieta, w przypadku wydania orzeczenia o niedopuszczalności przerywania ciąży, mogła się zwrócić z wnioskiem o rozpatrzenie sprawy przez komisję lekarską.

W 1991 r. przy kontynuowanej presji środowisk katolickich samorząd lekarski na Krajowym Zjeździe Lekarzy uchwalił Kodeks Etyki Lekarskiej, w którym przerwanie ciąży z przyczyn społecznych i powstałej wskutek gwałtu uznano za niedopuszczalne, natomiast przerywanie ciąży ze względów medycznych zostało poważnie ograniczone.

Rozczłonkowany na 29 ugrupowań politycznych Sejm uchwalił 7 stycznia 1993 r. ustawę o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. 1993, nr 17, poz. 78), zwaną powszechnie ustawą antyaborcyjną. Sejm w sierpniu 1996 r. złągodził ustawę (Dz.U. 1996, nr 139, poz. 646) zezwalając na przerwanie ciąży, gdy „kobieta ciężarna znajduje się w ciężkich warunkach życiowych lub trudnej sytuacji osobistej”. W grudniu 1996 r. grupa

Tabela VI.15. Oficjalnie zarejestrowane zabiegi przerywania ciąży, 1960–2000

Table VI.15. Formally registered abortions, 1960–2000

Lata Years	Urodzenia żywe w tys. Live births in thou- sands	Współ- czynnik dziet- ności ogólnej Total fertility rates	Zabiegi i poronienia ¹ Abortions and miscarriages			Zabiegi wykonane Abortions performed		
			ogółem total	zabiegi abortions	poronie- nia Sam- oistne miscar- riages	w szpitalach ze wskazań		ambula- toryjnie in clinics
						lekarskich for medi- cal rea- sons	społecz- nych for social reasons	
1960 ²	669.5	2,980	223 800	150 423	73 377	4 012	146 406	.
1961	627.6	2,830	229 502	156 709	72 793	3 032	140 775	.
1962	599.5	2,715	271 844	199 429	72 415	2 890	148 118	48 421
1963	589.3	2,695	260 286	190 042	70 244	2 524	143 593	43 925
1964	563.9	2,570	246 776	177 534	69 242	2 563	141 035	33 936
1965	547.4	2,520	234 624	167 491	67 133	3 232	130 410	33 849
1966	531.3	2,340	222 159	156 784	65 375	2 191	124 246	30 347
1967	521.8	2,325	220 983	154 978	66 005	1 649	120 043	33 286
1968	525.8	2,240	220 260	153 536	66 724	1 942	119 993	31 621
1969	532.8	2,200	213 264	148 689	64 575	1 768	110 976	35 944
1970	547.8	2,200	214 044	148 379	65 665	1 761	107 434	39 184
1971	564.4	2,250	203 700	134 869	68 831	1 917	95 734	37 266
1972	577.9	2,235	204 700	135 904	68 796	1 715	86 740	47 479
1973	600.9	2,255	210 700	138 205	72 495	2 645	84 705	50 833
1974	623.7	2,260	214 400	142 368	72 032	2 057	85 093	55 216
1975	646.4	2,270	212 101	138 810	73 291	1 678	79 470	57 662
1976	672.8	2,302	215 364	140 909	74 455	1 456	77 740	61 713
1977	665.2	2,230	216 533	143 477	73 056	1 711	73 056	68 719
1978	669.3	2,205	223 288	145 630	77 658	1 767	74 825	69 038
1979	691.3	2,280	.	.	73 743	1 290	73 591	.
1980	695.8	2,276	206 707	137 950	68 757	1 823	70 150	65 977
1981	681.7	2,235	202 773	132 894	69 879	1 740	63 913	67 241
1982	705.4	2,336	216 030	138 977	77 053	1 559	67 723	69 695
1983	723.6	2,416	204 991	130 980	74 011	2 325	64 345	64 310
1984	701.7	2,372	209 222	132 844	76 378	1 547	67 734	63 563
1985	680.1	2,329	208 349	135 564	72 785	2 009	66 713	66 842
1986	637.2	2,217	197 722	129 716	68 006	2 011	62 842	64 863
1987	607.8	2,154	190 285	123 534	66 751	1 470	56 109	65 955
1988	589.9	2,126	164 409	105 333	59 076	1 223	46 312	57 798
1989	564.4	2,078	141 686	82 137	59 549	1 137	36 549	44 451
1990	547.7	2,039	118 871	59 417	59 454	1 542	24 446	33 429
1991	547.7	2,049	86 870	30 878 ³	56 710 ⁴	1 504	11 912	17 229
1992	515.2	1,929	63 442	11 640	51 802	1 329	3 929	6 382
1993	494.3	1,847	55 056	1 240	53 816	645	63	532
1994	481.3	1,798	47 641	874	47 641	855	19	–
1995	433.1	1,611	46 483	570	45 913	563	7	–
1996	428.2	1,580	45 559	505	45 054	497	8	–
1997	412.7	1,508	47 232	3 047	44 185	523	2 524 ⁵	–
1998	395.6	1,431	44 269	310	43 959	257	53	–
1999	382.0	1,366	41 737	151	41 586	144	1	–
2000	378.3	1,337	41 145	138	41 007	136	2	–

¹ Od 1960 r. łącznie z zabiegami w szpitalach MZiOs, a do 1962 r. ambulatoryjne zabiegi w zakładach społecznej służby zdrowia, lekarskich spółdzielniach pracy i prywatnych gabinetach lekarskich.

² Z dniem 13 stycznia 1960 r. weszło w życie rozporządzenie zobowiązujące lekarzy dokonujących zabiegów poza zakładami społecznej służby zdrowia do przysyłania kwartalnych sprawozdań o liczbie wykonanych zabiegów do wydziałów zdrowia stosownej rady narodowej (Dz.U. 1960, nr 2, poz. 15).

³ W tym 233 zabiegi wykonane w szpitalach MSWiA nie uwzględnione w podziale na wskazania lekarskie i społeczne.

⁴ Bez danych MSWiA.

⁵ Tylko w 1997 r. obowiązywał zapis umożliwiający aborcję ze względów społecznych, dla lat 1998–2000 podano liczbę usunięcia ciąży powstałej w wyniku czynu zabronionego (gwałtu).

Źródło: Dzień i Latuch, 1983, tabl. 5.21; GUS, 1981–1997; Nowicka i Tajak, 2000, tab. 1, 2.

senatorów złożyła wniosek do Trybunału Konstytucyjnego o zbadanie zgodności znowelizowanej ustawy z obowiązującą Konstytucją. W dniu 27 maja 1997 r., na trzy dni przed przyjazdem papieża Jana Pawła II do Polski, Trybunał orzekł, że przepisy ustawy dopuszczające przerywanie ciąży naruszają gwarancje konstytucyjne dla życia ludzkiego (Orzeczenie K.26/96 z dnia 27 maja, ogłoszone 28 maja). Zdaniem wielu prawników konstytucjonalistów orzeczenie to ma charakter wyraźnie ideologiczny i przez zwolenników aborcji jest odbierane jako prezent dla papieża. W grudniu 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 157, poz. 1040) sejm zatwierdził orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego. Obecnie ustawa antyaborcyjna zezwala na przerwanie ciąży w trzech przypadkach, gdy: „1) ciąża stanowi zagrożenie dla życia lub zdrowia kobiety ciężarnej, 2) badania prenatalne lub inne przesłanki medyczne wskazują na duże prawdopodobieństwo ciężkiego i nieodwracalnego upośledzenia płodu albo nieuleczalnej choroby zagrażającej jego życiu, 3) zachodzi uzasadnione podejrzenie, że ciąża powstała w wyniku czynu zabronionego.” Jednak wyegzekwowanie prawa do legalnego przerywania ciąży jest praktycznie niemożliwe. Lekarz dokonujący nielegalnej aborcji podlega karze pozbawienia wolności do dwóch lat. Liczbę nielegalnych zabiegów wykonywanych przez lekarzy ginekologów w tzw. podziemiu aborcyjnym szacuje się na 80–200 tys. rocznie.

Jedynym krajem europejskim, w którym obowiązuje zakaz przerywania ciąży jest Irlandia, gdzie aborcja jest dopuszczalna tylko dla ratowania życia kobiety. W większości państw europejskich aborcja jest dopuszczalna na życzenie kobiety podczas trzech pierwszych miesięcy ciąży. W przypadku bardziej zaawansowanej ciąży aborcja jest możliwa z przyczyn społecznych, ze względu na zagrożenie zdrowia i życia, jeśli ciąża jest następstwem gwałtu oraz w przypadku uszkodzenia płodu. W Hiszpanii, Portugalii i Szwajcarii zabieg można przeprowadzić tylko wówczas, gdy zagrożone jest życie i zdrowie kobiety, a w Finlandii i Wielkiej Brytanii przyczyną przerywania ciąży może być zła sytuacja społeczno-ekonomiczna oraz uszkodzenie płodu.

W ostatniej dekadzie XX wieku kolejne rządy polskie obok aktywnej polityki antyaborcyjnej właściwie nie prowadziły żadnej polityki w dziedzinie oświaty seksualnej i świadomego macierzyństwa nie dopuściły także do wprowadzenia przedmiotu edukacji seksualnej do programu szkolnego.

3. Zgony

W polskiej statystyce począwszy od lat 50. XX wieku przez pojęcie zgonu, zgodnie z definicją zaproponowaną w 1953 r. przez Komisję Statystyczną ONZ, uważano „trwale zaniknięcie wszystkich oznak życia, po upływie jakiegokolwiek okresu po żywym urodzeniu”. Z dniem 1 lipca 1994 r. (Dz.U. 1994, nr 56, poz. 234, § 3), zgodnie z rekomendacją Światowej Organizacji Zdrowia, wprowadzono nową definicję zgonu: „Zgonem jest trwale, czyli nieodwracalne ustanie czynności narządów niezbędnych dla życia, konsekwencją czego jest ustanie czynności całego ustroju”. Za zgon niemowlęcia uważa się zgon dziecka w wieku poniżej 1 roku, a za zgon noworodka – zgon dziecka w wieku poniżej 4 tygodni (poniżej 28 dni).

Zgony rejestrowane są według ostatniego miejsca stałego zamieszkania zmarłego, a w przypadku zgonu noworodków – według ostatniego stałego miejsca zamieszkania matki.

Wprowadzone zmiany definicji zgonów płodu i noworodków „miały przede wszystkim wpływ na poziom współczynników zgonów niemowląt [wzrost o 3 punkty – przyp. A.G.], które zostały przez GUS przeliczone wstecz i poprawione w rocznikach demograficznych, wydawanych po 1995 r. Wpływ nowych definicji na poziom ogólnych współczynników zgonów jest nieistotny” (Holzer, 1999, s. 211).

W analizie statystycznej najczęściej operuje się **natężeniem zgonów**, wyrażającym stosunek liczby zgonów ogółem do liczby ludności (zwykle na 1 000 ludności, ‰), równoznacznym z terminem **umieralność**. Inne, węższe znaczenie ma termin **śmiertelność** oznaczający natężenie zgonów z powodu określonej choroby (przyczyny zgonu), tj. stosunek liczby osób zmarłych na daną chorobę do liczby osób, które na tę chorobę zachorowały. W opisie zgonów według przyczyn używa się również terminu **zachorowalność**, **zapadalność** określający występowanie nowych przypadków zachorowań w określonym czasie. **Współczynnik zachorowalności** oblicza się w stosunku do liczby osób narażonych na ryzyko zachorowania.

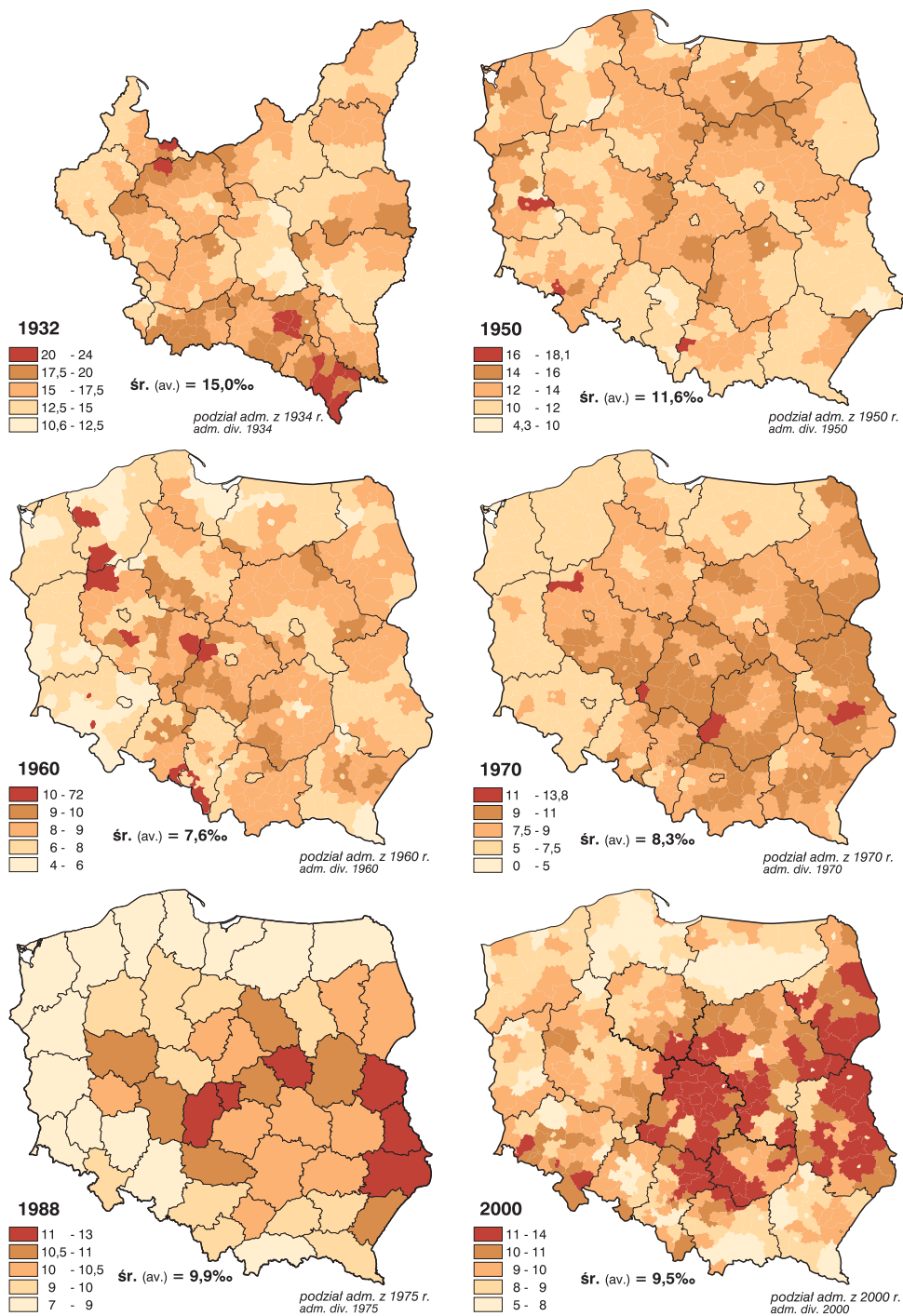
O ile natężenie urodzeń na ziemiach polskich w XIX wieku było dość wyrównane i niezmiennie przekraczało 40 urodzeń na 1000 mieszkańców, o tyle natężenie zgonów w każdym z zaborów wyraźnie malało głównie w ostatnich dziesięcioleciach (por. tab. VI.8). Najszybciej poprawiała się sytuacja w zaborze pruskim, gdzie natężenie zgonów w latach 1831–1900 spadło o ponad $\frac{1}{3}$ z prawie 37 do 23,8‰ i austriackim – z 44,2 do 29,6‰. Znacznie niższym spadkiem natężenia zgonów charakteryzowało się Królestwo Polskie – jedynie o 20% – z 33,1 do 25,5‰. Jedną z przyczyn zróżnicowania w poziomie zgonów była dostępność do opieki medycznej. W połowie trzeciego ćwierćwiecza XIX wieku w Królestwie Polskim, nie licząc Warszawy, jeden lekarz przypadał na 28 tys. mieszkańców, a w Galicji na 17 tys. mieszkańców. Znacznie lepsza sytuacja występowała w zaborze pruskim, gdzie w 1910 r. jeden lekarz przypadał na 3,3 tys. mieszkańców, podczas gdy w Królestwie Polskim i Galicji na prawie 6 tys. mieszkańców.

Warto dodać, że przymusowe ubezpieczenia chorobowe dla pracowników (poza rolnictwem) wprowadzono w państwie pruskim w 1883 r., w zaborze austriackim w 1884 r., a w zaborze rosyjskim dopiero w 1912 r. Natomiast jednym z pierwszych aktów prawnych odrodzonej Polski był dekret ze stycznia 1919 r. o obowiązkowym ubezpieczeniu na wypadek choroby (Dz.U. 1919, nr 9, poz. 122) wprowadzający ubezpieczenia chorobowe (bez robotników rolnych) obejmujące pomoc lekarską i zasiłek przez 26 tygodni (60% zarobków), zasiłek przez 8 tygodni w przypadku urodzenia dziecka oraz zasiłek pogrzebowy. System ten objął zaledwie 14% ludności. Ustawą z 1933 r. ubezpieczenia społeczne objęły również członków rodzin osób pracujących i ubezpieczonych zapewniając pomoc lekarską (ambulatoryjną i szpitalną) oraz zaopatrzenie w leki. Po II wojnie światowej rozszerzano zakres opieki zdrowotnej i od połowy lat 70. objęto ubezpieczeniem społecznym również ludność wiejską. Niedoinwestowanie służby zdrowia spowodowało w latach 90. załamanie się systemu opieki zdrowotnej, a podejmowane reformy nie poprawiły sytuacji.

3.1. Poziom i rozmieszczenie zgonów

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego (por. tab. VI.8) na przełomie XIX i XX wieku na przysłym obszarze państwa polskiego rocznie umierało 25 osób na 1000 mieszkańców i taka też była średnia europejska (25,9‰). Zwartym obszarem o wysokiej umieralności było Polesie, Wołyń i wschodnia Galicja (por. ryc. VI.4). Największa stopa zgonów występowała w powiatach: Sejny (40,7‰), Jaworów (36,0‰), Pińsk (35,4‰), Łęczycza (35,3‰), Gródek Jagielloński (34,5‰), Pruzana (34,1‰), miasto Kraków (33,8‰), Sandomierz (33,6‰) i Kobryń (33,4‰). Znacznie niższe stopy zgonów występowały w Królestwie Polskim, Wielkopolsce i na Pomorzu, a prawie dwukrotnie niższe wartości współczynnika zgonów niż na ziemiach wschodnich notowano w powiatach: Brzeziny i Koźmin (po 19,1‰), Zamość i Puck (po 19,2‰), Puławy (19,4‰), Radzyń Podlaski (19,5‰) i Włocławek (19,6‰). Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX wieku współczynnik zgonów w kraju zmniejszył się do 22,4‰. Według sumarycznych szacunków współczynnik zgonów w Królestwie Polskim i Galicji wzrósł w okresie wojny do ponad 40‰ nie licząc poległych na frontach. Wysoka śmiertelność występowała w dużych ośrodkach przemysłowych na terenie okupacji niemieckiej, szczególnie wśród warstw najbiedniejszych, nie posiadających niezbędnych środków utrzymania. Z mieszkańców ziem, które weszły w skład Polski po 1921 r. zginęło w armii rosyjskiej 55 tys., w niemieckiej 110 tys., w austro-węgierskiej 220 tys. ludzi (Kieniewicz, 1980, s. 511). W wyniku I wojny światowej liczba ludności na ziemiach polskich zmniejszyła się o 4 miliony, w tym ludność województw centralnych zmniejszyła się o 1,6 mln osób, wschodnich o 1,5 mln, południowych o 0,7 mln i województw zachodnich o 165 tys. osób (GUS, 1930–2003, R. 10, tab. III.1).

Jeszcze przez pierwsze dwa powojenne lata zgony utrzymywały się na wysokim poziomie (27‰), ale już w 1922 r. spadły poniżej 20‰ (por. ryc. VI.3), a w połowie lat 20. do 16,7 zgonów na 1000 mieszkańców i zbliżyły się do przeciętnej europejskiej (15,6‰). Nadal w Małopolsce wschodniej notowano wskaźniki zgonów o kilka punktów wyższe niż w województwach zachodnich (ryc. VI.7). W latach 30. osiągnięto liczącą się poprawę zdrowotności i współczynnik zgonów stopniowo malał: z 15,5‰ w 1931 r. do 13,8‰ w 1938 r. i mieścił się w standardzie europejskim (13,9‰). Gorsze wskaźniki miały takie kraje jak Francja (15,4‰) czy Rumunia (19,0‰), ale zdecydowanie niższe współczynniki występowały w Holandii (8,5‰), Norwegii (10,0‰), Niemczech (11,9‰) i Szwecji. W drugiej połowie lat 30. wyraźnie wyższy poziom zgonów notowano jedynie w województwie stanisławowskim (17,1‰). Znacząco niższy współczynnik zgonów występował w woj. lwowskim (15,4‰), pomorskim (15,2‰) i krakowskim (15,1‰), a najniższy w woj. śląskim (11,9‰), lubelskim (12,5‰), m.st. Warszawie (13,0‰), wołyńskim (13,1‰) i poznańskim (13,2‰). Trudno ocenić, czy zrównanie poziomu zgonów w woj. wołyńskim z poziomem zgonów w woj. poznańskim rzeczywiście miało miejsce, czy też było wynikiem niepełnej rejestracji zgonów w woj. wołyńskim czy lubelskim. Wątpliwości te wynikają z porównania stopnia dostępności do opieki medycznej w woj. wołyńskim, gdzie w 1938 r. przypadało 16 lekarzy na 100 tys. mieszkańców, podczas gdy w poznańskim było 35 lekarzy na 100 tys. mieszkańców. Podobna jak w woj. wołyńskim dostępność do opieki medycznej występowała na całych

Ryc. VI.7. Zgony na 1000 mieszkańców, 1932–2000

Fig. VI.7. Deaths per 1000, 1932–2000

kresach wschodnich (1,6 do 2,0 lekarzy na 10 tys. mieszkańców). W tej najuboższej części kraju obejmującej sześć pogranicznych województw wschodnich ludność wiejska stanowiła 85%. Mieszkała w złych warunkach sanitarnych, a w przypadku choroby z uwagi na niewielkie dochody „leczyła” się u miejscowych znachorów i babek i od poczęcia do śmierci obywatela się bez lekarza.

Charakteryzując statystykę zgonów w okresie międzywojennym należy wspomnieć o zróżnicowaniu poziomu zgonów według wyznania, o czym świadczą dane z lata 1926–1930, 1931–1935 i 1936–1938 (por. tab. VI.2). Z istniejących pięciu grup wyznaniowych we wszystkich latach najwyższy poziom zgonów charakteryzował ludność wyznania greckokatolickiego, której w pierwszym okresie umierało 22,6 na 1000 osób i choć wskaźnik ten znacząco malał, to w końcu lat 30. nadal był wysoki i wynosił 17,6‰. Wysoki wskaźnik zgonów nie był oczywiście związany z wyznaniem, ale z niskim statusem ekonomicznym i cywilizacyjnym tej grupy ludności. Cała ludność greckokatolicka licząca w 1931 r. nieco ponad 3 336 tys. osób mieszkała w woj. lwowskim (39%), stanisławowskim (32%) i tarnopolskim (26%), i w 90% była to ludność wiejska. W pierwszym dziesięcioleciu nieco ponad przeciętne były współczynniki zgonów ludności prawosławnej (17,9‰), które w drugiej połowie lat 30. nie odbiegały od przeciętnej krajowej (14,1‰). Dla ludności wyznania ewangelickiego charakterystyczny był wyrównany i lekko opadający poziom zgonów w relacjonowanym okresie. Ponadto wiarygodność tych danych jest najwyższa, gdyż prawie połowa ludności tego wyznania mieszkała w województwach zachodnich, a tam ewidencja ruchu naturalnego ludności prowadzona była starannie od dziesięcioleci przez świeckie urzędy stanu cywilnego. Według danych statystycznych najniższa umieralność występowała wśród ludności wyznania mojżeszowego (odpowiednio: 9,9‰, 9,7‰ i 10,4‰). Z analizy Stefana Szulca (1936, II, s. 153–156) wynika, że wśród ludności tego wyznania częściej dokonywano grzebania zwłok, przede wszystkim dzieci, których urodzenia również nie zostały zgłoszone, bez spisania aktu zgonu i rejestracji w urzędzie stanu cywilnego, szczególnie na wschodnich terenach kraju. Przypadki takie zdarzały się i wśród najbiedniejszej ludności innych wyznań, która nie miała środków na opłacenie duchownemu posługi religijnej. Z drugiej strony umieralność ludności żydowskiej mogła być niższa z uwagi na religijny nakaz przestrzegania zasad higieny, ale był on notorycznie omijany, a poza tym biedne dzielnice żydowskie znane były jako szczególnie brudne, między innymi wskutek zagęszczenia w warunkach miejskich.

W pierwszych latach po II wojnie światowej umieralność w Polsce nie była prawdopodobnie niższa niż w końcu lat 30. (14,1‰), choć szacunki dokonane *ex post* przez Główny Urząd Statystyczny podają, że w 1946 r. współczynnik zgonów wynosił 10,2‰ i stopniowo wzrósł do 11,5‰ w 1949 r. (tab. VI.16). Wojenna dewastacja kraju i wyniszczenie biologiczne ludności, niedobory żywności i opału, katastrofalny stan sanitarny kraju, szerzące się choroby zakaźne i sprzyjające ich rozprzestrzenianiu masowe przemieszczenia ludności nie służyły szybkiemu spadkowi umieralności. Początkowo największą rolę w jego obniżeniu odegrał powołany pod koniec 1944 r. Naczelny Komisarjat do walki z epidemiami włączony od maja 1945 r., jako departament sanitarno-epidemiologiczny, do powstającej publicznej służby zdrowia (Więckowska, 2001). W miarę poprawy stanu sanitarnego kraju

i warunków zdrowotnych ludności stopniowo malała umieralność. Kompletną i wiarygodną rejestrację zgonów w Polsce posiadamy dopiero od 1950 r., dla którego współczynnik zgonów wynosił 11,6‰, a w roku następnym osiągnął najwyższy rejestrowany poziom 12,4‰ jako gasnące echo kataklizmu wojennego.

Tabela VI.16. Zgony, 1946–2000

Table VI.16. Deaths, 1946–2000

Lata Years	Zgony / Deaths					
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	w tysiącach in thousands			na 1000 ludności per 1000		
1946	241,8	76,4	165,4	10,2	9,9	10,3
1950	288,7	98,7	190,0	11,6	10,9	12,1
1955	261,6	105,7	155,9	9,6	8,9	10,1
1960	224,2	98,6	125,6	7,6	7,0	8,0
1965	232,4	108,3	125,1	7,4	6,9	7,9
1970	268,6	131,0	137,6	8,3	7,7	8,8
1975	299,5	155,6	143,9	8,8	8,3	9,5
1980	353,2	193,2	160,0	9,9	9,3	10,8
1985	384,0	214,7	169,3	10,3	9,7	11,2
1990	390,3	223,8	166,5	10,2	9,6	11,2
1995	386,1	223,3	162,8	10,0	9,4	11,0
2000	368,0	218,2	149,8	9,5	9,2	10,1

Źródło: Smoliński, 1966, tabl. 1; GUS, 1945–2003.

Od 1952 r. natężenie zgonów systematycznie malało, osiągając w latach 1965–1966 najniższy poziom (7,4‰) w drugiej połowie XX w. Od lat 1967–1969 obserwuje się ponowny powolny wzrost współczynników zgonów spowodowany głównie procesem starzenia się ludności. O ile w latach 60. przeciętna roczna umieralność wynosiła 7,6‰, to w latach 70. wzrosła do 8,7‰, a w ostatnich dwóch dekadach ustabilizowała się na poziomie 10‰, z powolnym nieznacznym spadkiem natężenia zgonów w ostatnim czterolecu do 9,5‰ w 2000 r.

W 1950 r. współczynnik zgonów ogółem wynosił 11,6‰ (por. ryc. VI.7). Umieralność równa lub wyższa niż przeciętna występowała na większości obszaru kraju, tzn. w 203 powiatach, w tym tylko w 16 powiatach grodzkich (miasta na prawach powiatu). W pozostałych 117 powiatach, w tym w 35 grodzkich, współczynnik zgonów był niższy od przeciętnej. Niższa umieralność występowała na Górnym Śląsku, wokół Warszawy, Bydgoszczy oraz części województwa białostockiego, koszalińskiego, lubelskiego i zielonogórskiego, z najniższym poziomem umieralności (4,3‰) w powiecie Sulechów. Wysoką umieralność, 14‰ i więcej, notowano w 27 powiatach, najliczniej występujących na pograniczu województwa warszawskiego i olsztyńskiego, ale najwyższa stopa zgonów wystąpiła w powiatach Oświęcim (17,1‰), Zielona Góra (18,0‰) i Wałbrzych (18,1‰). Pomimo tak dużej rozpiętości współczynników zgonów ogółem zróżnicowanie umieralności według powiatów nie było wysokie, bowiem współczynnik zmienności wynosił 13%.

W 1970 r. poziom umieralności był jednym z najniższych w półwieczu i wynosił 8,1‰. Umieralność równa lub wyższa od przeciętnej występowała na 43% obszaru kraju, tzn. w 185 powiatach, w tym w 42 miejskich. Wszystkie powiaty o podwyższonym poziomie zgonów (9,5‰ i więcej) leżały w południowo-wschodniej

części kraju, w większości w woj. łódzkim, kieleckim, lubelskim, rzeszowskim oraz południowej i zachodniej części warszawskiego. Na większości obszaru, w 211 powiatach (w tym 37 miejskich), współczynnik zgonów był niższy od przeciętnej. Choć rozpiętość współczynników zgonów według powiatów nie była duża (4,4‰ w m. Stalowa Wola, 13,7‰ w m. Cieszyn), to współczynnik zmienności był wyższy niż przed dwudziestu laty i wyniósł 20%.

W drugiej połowie XX wieku umieralność na wsi zawsze była wyższa niż w miastach. Jeśli porówna się przeciętną roczną umieralność według dziesięcioleci, to natężenie zgonów na wsi zawsze było o 14–16% wyższe niż w miastach. Ogólne tendencje przemian natężenia zgonów według wielkości miast oraz na wsi pokazano w tabeli VI.17.

Tabela VI.17. Zgony ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1971–2000

Table VI.17. Deaths – total, in urban areas by size, in rural areas, 1971–2000 (per thousands)

Lata Years	Zgony na 1000 ludności (przeciętne roczne) Deaths per 1000 (annual average)					
	ogółem total	miasta ogółem urban areas total	miasta o liczbie mieszkańców (na końcu okresu) towns by size at the end of the period, in thousands			wieś rural areas
			< 100 tys.	100–200 tys.	≥ 200 tys.	
1971–1980	8,8	8,3	8,0	8,3	8,8	9,5
1981–1990	9,8	9,2	8,7	8,5	10,0	10,9
1991–2000	10,0	9,4	8,8	8,8	10,4	11,0

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Na poziom umieralności wpływa szereg różnorodnych czynników. Znaczący wpływ wywierają warunki materialne i zdrowotne ludności, poziom kulturalny i sanitarno-cywilizacyjny, stan wiedzy medycznej i wyposażenie szpitali, ubezpieczenia społeczne i dostępność do opieki medycznej, ale również czynniki demograficzne (płeć, wiek, stan cywilny).

Należy stwierdzić, uwzględniając płeć i wiek we wszystkich grupach wieku, że umieralność mężczyzn jest większa od umieralności kobiet (tab. VI.18), co określa się terminem nadumieralności mężczyzn (w porównaniu do poziomu umieralności kobiet). O ile jeszcze w latach 50. umieralność mężczyzn w wieku powyżej 20 lat była wyższa tylko o kilkadziesiąt procent od umieralności kobiet w tym samym wieku, o tyle w połowie lat 60. poziom umieralności mężczyzn w wieku 15–34 lat był już 2-krotnie wyższy niż kobiet w tym samym wieku. W następnych dekadach umieralność mężczyzn w wieku 20–34 lat była już 3–4 razy większa niż kobiet w tej samej grupie wieku.

Porównując umieralność w miastach i na wsi można stwierdzić, że na wsi umieralność ludności w wieku do 40 lat i powyżej 75 lat jest większa niż w miastach, a w wieku 40–69 lat jest wyższa w miastach niż na wsi, ale w 2000 r. umieralność prawie wszystkich grup wiekowych w mniejszym lub większym stopniu była wyższa na wsi, z wyjątkiem ludności w wieku 55–79 lat.

Tabela VI.18. Zgony według płci i wieku w miastach i na wsi w latach 1950–2000
 Table VI.18. Deaths by sex and age in urban and rural areas, 1950–2000

Grupy wieku Age groups	Lata / Years							
	1950	1965	1980	2000	1950	1965	1980	2000
	współczynniki zgonów mężczyzn danej grupy wieku w % współczynników zgonów kobiet w tej samej grupie wieku deaths rates of males in a given age group as % of female death rates age category				współczynniki zgonów ludności danej grupy wieku w miastach w % współczynników zgonów ludności tej samej grupy wieku na wsi deaths rates by age groups in urban areas as % of deaths rates in the same age group in rural areas			
0	122	130	135	120	89	89	102	105
1–4	106	118	130	130	92	74	66	85
5–9	118	139	150	154	95	98	88	89
10–14	136	147	178	164	85	90	78	90
15–19	129	212	286	255	76	93	64	75
20–24	147	255	377	387	87	69	59	84
25–29	134	230	369	347	86	72	68	94
30–34	135	203	303	339	86	87	81	89
35–39	130	186	291	316	95	100	84	91
40–44	150	181	286	284	100	115	103	91
45–49	165	166	266	262	100	115	119	92
50–54	168	175	251	258	106	135	125	95
55–59	171	183	235	256	102	111	129	100
60–64	166	184	212	258	100	104	122	100
65–69	149	167	204	229	94	102	113	102
70–74	134	150	182	198	94	95	105	103
75–79	127	132	158	162	94	95	98	100
80–84	114	123	134	134	94	98	93	98
≥ 85	120	119	115	106	103	105	93	96

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Cała dyskusja na temat zgonów – ich liczby, rozmieszczenia i przyczyn – ograniczona jest do ludności zamieszkałej w Polsce. Należy jednak wspomnieć o znacznej liczbie zgonów ludności przejściowej, przede wszystkim żołnierzy armii obcych, walczących na terenie naszego kraju w dwu wojnach światowych, a także w konfliktach związanych z tworzeniem się państwa polskiego po r. 1918. Zostali na licznych cmentarzach, niektórych zachowanych, innych zapomnianych lub zdewastowanych. Nie można też zapominać o setkach tysięcy cudzoziemców, których prochy pozostały na polskiej ziemi – jeńców, więźniów i osób deportowanych, stłoczonych przez okupantów w więzieniach, obozach i gettach.

Z drugiej strony zgony polskiej ludności miały miejsce także poza granicami kraju, zwłaszcza w czasie II wojny światowej. Ich liczba sięga setek tysięcy. Wiąże się to z udziałem naszych żołnierzy w wysiłku wojennym, a także z masakrami jeńców wojennych (których symbolem stał się Katyń) i ludności cywilnej, deportowanej w głąb mocarstw okupacyjnych. Świadczy o nich kilkadziesiąt tysięcy grobów żołnierskich w Zachodniej Europie, niedawno założone cmentarze w Rosji i na Ukrainie, cmentarze w Persji i na bliskim Wschodzie. Prochy większości ofiar rozsypane są jednak bezimiennie na terenie Niemiec, a także na bezkresnych obszarach byłego Związku Radzieckiego.

3.2. Przyczyny zgonów

Historia statystycznej klasyfikacji chorób i przyczyn zgonów sięga połowy XIX wieku, kiedy to Międzynarodowy Kongres Statystyczny w Brukseli w 1853 r. zalecił opracowanie jednolitej nomenklatury przyczyn zgonów dla wszystkich krajów. Prace w tym kierunku podjęli William Farr (1807–1883) i Jacques Bertillon (1851–1922). Z inicjatywy Bertillona i przy poparciu Amerykańskiego Stowarzyszenia Zdrowia Publicznego i Międzynarodowego Instytutu Statystycznego rząd francuski zorganizował w Paryżu w sierpniu 1900 r. międzynarodową konferencję poświęconą rewizji zaproponowanej przez Bertillona międzynarodowej klasyfikacji przyczyn zgonów. Konferencja przyjęła klasyfikację 179 przyczyn zgonów, podzieloną na 14 grup. Przyjęto, że klasyfikacja będzie podlegała rewizji co 10 lat. Do zawartej umowy przyłączyło się wówczas 25 państw. Kolejne Międzynarodowe Konferencje dla Rewizji Klasyfikacji Zgonów odbyły się w 1909, 1920, 1929 i 1938 roku. Po II wojnie światowej szóstą rewizję klasyfikacji przeprowadzono w 1948 r. podczas międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez Światową Organizację Zdrowia (WHO). Kolejne rewizje „Międzynarodowej klasyfikacji chorób, urazów i przyczyn zgonów” (ICD – International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) zostały przyjęte w 1955 (ICD-7), 1965 (ICD-8), 1975 (ICD-9) i 1992 roku (ICD-10). W polskiej statystyce do końca 1950 r. obowiązywała klasyfikacja z 1929 r., dla lat 1951–1958 klasyfikacja z 1948 r., dla lat 1959–1969 – VII rewizja z 1955 r., dla lat 1970–1979 VIII rewizja z 1965 r., dla lat 1980–1996 r. IX rewizja z 1975 r. Z dniem 1 stycznia 1997 r. wprowadzono zasady nowej Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych – X Rewizji z 1992 r., której lista klasyfikacyjna obejmuje 999 przyczyn zgonów. Równocześnie wprowadzono zmiany w systemie kodowania przyczyn zgonów, który obecnie jest prowadzony centralnie w skali każdego województwa. Od szóstej rewizji jako przyczynę zgonów w klasyfikacji statystycznej przyjmuje się chorobę wyjściową, tzn. chorobę stanowiącą początek procesu chorobowego, który doprowadził do zgonu albo uraz czy zatrucie, w wyniku którego nastąpił zgon.

W pierwszej połowie XX w. statystyka przyczyn zgonów w Polsce była bardzo niedokładna. Wynikało to nie tylko z rzadkiej sieci lekarzy, szczególnie na obszarach wiejskich, gdzie chorzy umierali bez pomocy lekarskiej, a więc i bez rozpoznania choroby, ale również z braku organizacji statystyki medycznej.

Rejestracja przyczyn zgonów w Polsce opierała się na ustawie z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyn zgonów (Dz.U. 1932, Nr 35, poz. 359). Ustawa ta została uzupełniona rozporządzeniem Ministra Opieki Społecznej z 30 listopada 1933 r. (Dz.U. 1934, nr 13, poz. 103) wprowadzającym wzór karty zgonu. Kartę zgonu z podaniem przyczyny zgonu miał wypełniać lekarz, a na obszarach bez lekarza w promieniu powyżej 4 km od miejsca zamieszkania, tzw. ogłądacz zwłok powoływany przez władze gminne; odcinek tej karty miał następnie trafiać do urzędnika stanu cywilnego. Karty dla ogłądacza zwłok i dla

lekarzy były różne, co uwzględniano przy opracowaniu statystyki przyczyn zgonów. Obowiązująca prawnie ustawa nie została powszechnie wprowadzona z uwagi na brak lekarzy (w połowie przypadków karty wystawiali nielekarze, na wsi $\frac{2}{3}$ kart wypełniali oglądacze zwłok). W miarę poprawna i wiarygodna statystyka przyczyn zgonów była prowadzona jedynie w wielkich miastach, liczących ponad 100 tys. mieszkańców.

Rejestracja przyczyn zgonów była w znacznym stopniu niekompletna również po II wojnie światowej do 1964 r., między innymi z uwagi na brak pełnej porównalności podawanych przyczyn zgonów na wsi. Doprowadzenie większości przyczyn zgonów do pełnej porównalności w latach 1950–1964 jest w zasadzie niemożliwe, chociaż porównanie niektórych pojedynczych przyczyn (np. nowotwory) nie sprawia większych trudności. Nawet pod koniec XX wieku około 9% wszystkich zgonów w Polsce było kwalifikowane jako zejścia z przyczyn nieznanych lub niedokładnie określonych.

Ustawę z 1932 r. zastąpiła ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 1959, nr 11, poz. 62), natomiast właściwą regulację w sprawie stwierdzenia zgonu i jego przyczyny wprowadziło rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 3 sierpnia 1961 r. (Dz.U. 1961, nr 39, poz. 202). Kartę zgonu wydaje lekarz lub felczer, a w pewnych przypadkach inna osoba upoważniona do stwierdzenia zgonu (położna wiejska lub pielęgniarka). Od stycznia 1963 r. podstawowym dokumentem w statystyce zgonów stała się karta zgonu oparta na wzorze karty międzynarodowej (MP 1962, nr 77, poz. 357). W 1971 r. karta zgonu została zmieniona przez rozszerzenie informacji o zmarłym (MP 1971, nr 3, poz. 16) i obowiązywała przez 30 lat do czasu rozporządzenia Ministra Zdrowia z 7 grudnia 2001 r. w sprawie wzoru karty zgonu oraz sposobu jej wypełniania (Dz.U. 2001, nr 153, poz. 1782). Od 1963 r. karta zgonu zawierająca stwierdzenie zgonu i jego przyczynę wystawiana jest w dwóch egzemplarzach. Jeden z egzemplarzy karty zgonu, zawierającej adnotację urzędu stanu cywilnego o zarejestrowaniu zgonu, przedstawia się administracji cmentarza w celu pochowania zwłok, drugi zaś – „Karta statystyczna do karty zgonu” – służy do celów statystycznych. Zarówno ostatnio wprowadzony jak i poprzedni wzór karty zgonu z 1963 r. zawiera trzy przyczyny zgonu: wyjściową (pierwotną), wtórną (chorobę, która rozwinęła się jako skutek choroby pierwotnej) i bezpośrednią (ostateczną przyczynę zgonu). Przy opracowaniu danych statystycznych o zgonach według przyczyn przyjmuje się wyjściową przyczynę zgonu. Uważa się za nią chorobę stanowiącą początek procesu chorobowego, który doprowadził do zgonu albo uraz czy zatrucie, w wyniku którego nastąpił zgon.

Zanim przedstawimy główne przyczyny zgonów w Polsce w XX w. warto prześledzić zmiany stanu zdrowia ludności w tym okresie. Od początku XX wieku, a właściwie już od połowy XIX wieku, następowała poprawa warunków sanitarnych i zdrowotnych ludności na ziemiach polskich, przede wszystkim w miastach. W coraz większym stopniu wprowadzano wodociągi i kanalizację, a od końca XIX w. gazyfikację i elektryfikację. Pod względem warunków życia i dostępności opieki medycznej najkorzystniejsza była sytuacja w zaborze pruskim, z najlepiej rozbudowaną infrastrukturą sanitarną, wyższą kulturą mieszkańców i powszechniejszym przestrzeganiem zasad higieny. Najgorzej wyglądała sytuacja

w zaborze rosyjskim, gdzie brakowało kąpielisk, szpitali, personelu medycznego i środków na szczepienia ochronne. W końcu XIX i w pierwszej połowie XX wieku uzyskano szczepionki przeciw powszechnie występującym chorobom zakaźnym, a mianowicie: dżumie (1895), cholercie (1896), durowi brzuszemu (1898), gruźlicy (1921), błonicy (1923), krztuścowi (1926), durowi wysypkowemu (1937), grypie (1941) i poliomyelitis (1955).

W okresie międzywojennym pierwszą ustawę o zapobieganiu chorobom zakaźnym uchwalono w 1935 r. (Dz.U. 1935, nr 27, poz. 198). Prawie trzydzieści lat później powstała nowa ustawa o zwalczaniu chorób zakaźnych (Dz.U. 1963, nr 50, poz. 279), która z późniejszymi zmianami obowiązywała do końca XX w. Rozporządzenia wykonawcze Ministra Zdrowia ustalały zakres szczepień ochronnych oraz wiek i grupy osób nimi objętych. Dzieci były objęte obowiązkowymi szczepieniami przeciw błonicy (od 1936 r.), durowi brzuszemu (1945), ospie wietrznej (1951), gruźlicy (1955), chorobie Heinego-Medina (1959), tężcowi i krztuścowi (1964), odrze (1975), różyczce (1988) i wirusowemu zapaleniu wątroby typu B (1989).

W XIX wieku na ziemiach polskich bardzo groźna była ospa prawdziwa, nazywana też czarną ospą, która w Księstwie Warszawskim w 1810 r. stała się przyczyną 18% zgonów. Pomimo szczepień ochronnych (szczepionkę wynaleziono w 1797 r.) jeszcze w drugiej połowie XIX wieku utrzymywał się wysoki odsetek osób zmarłych na ospę i np. we Lwowie w 1873 r. zmarli na ospę stanowili około 13% ogółu zmarłych. Przed I wojną światową występowała tylko w zaborach austriackim (około 30 przypadków rocznie) i rosyjskim (3–4 tys. rocznie), a w zaborze pruskim zachorowania były sporadyczne, gdyż przymusowe szczepienia ochronne wprowadzono już w 1874 r. W latach 1919–1922 liczba zarejestrowanych zachorowań wzrosła do ogółem 13,3 tysięcy, przy śmiertelności 17,2%. Wprowadzenie w 1919 r. przymusowych szczepień ochronnych dla dzieci oraz innych zagrożonych osób spowodowało spadek liczby zachorowań do kilkudziesięciu, poczynając od 1925 r., a następnie kilku przypadków rocznie w latach 30., przy czym od 1934 r. ospa nie była przyczyną żadnego zgonu (tab. VI.19). Po II wojnie światowej przywleczona epidemia ospy prawdziwej pojawiły się na statku, który zawinął w 1953 r. do portu w Gdyni (13 zachorowań, 2 zgony) i w 1962 r. na statku w Gdańsku (33 zachorowania, bez ofiar śmiertelnych) oraz latem 1963 r., kiedy to od 29 maja do 10 sierpnia, zarejestrowano 79 zachorowań we Wrocławiu, 11 w woj. wrocławskim, po 4 przypadki w opolskim i łódzkim i 1 w Gdańsku (ogółem zmarło 7 osób, w tym 3 we Wrocławiu). Choroba została przywleczona przez powracającego z podróży służbowej do Indii pracownika Służby Bezpieczeństwa. Przez zorganizowane izolatory we Wrocławiu (m.in. w szkole rolniczej w Praczach Odrzańskich, w szkole zakładów lotniczych na Psim Polu), Trzebnicy, Legnicy, Świdnicy i Wałbrzychu przeszły ponad 3 tysiące osób. Szczepieniami ochronnymi objęto we Wrocławiu 420 tys. osób, na Dolnym Śląsku 2 mln, w całym kraju 8 mln osób. Zagrożenie epidemiczne odwołano 18 września 1963 r. W 1980 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) ogłosiła, że w wyniku szczepień ludzkość została uwolniona od wirusa czarnej ospy i zaprzestano szczepień ochronnych.

Okresowo, od 1831 r. dziesiątkowała ludność cholera przywleczona przez wojska rosyjskie wysłane przeciw powstaniu listopadowemu. Nawroty cholery

Tabela VI. 19. Zachorowania na niektóre choroby zakaźne w Polsce, 1919–2000

Table VI.19. Infections diseases in Poland, 1919–2000

Choroby Diseases	Lata / Years								
	1919– 1925 ¹	1926– 1930	1931– 1938	1946– 1950	1951– 1960	1961– 1970	1971– 1980	1981– 1990	1991– 2000
	Liczba zachorowań w tys. (przec. roczna) Mortality: new cases in thousands (ann. av.)								
Błonica (difteryt)	4,0	11,2	18,8	18,1	25,9	1,1	0,00	0,00	0,00
Czerwonka bakteryjna	15,0	3,3	6,6	1,5	5,5	8,1	6,3	6,4	1,3
Dur brzuszny	18,5	15,2	15,6	13,3	5,2	1,4	0,2	0,05	0,01
Dur wysypkowy	71,8	2,5	3,5	1,0	0,3	0,1	0,01	0,00	–
Grypa ²	–	–	–	–	1361,6	1427,3	2606,5	1191,4	1559,4
Krztusiec (koklusz)	5,3	9,5	8,5	12,4	61,8	29,6	1,9	0,2	1,1
Odra	21,1	44,4	32,3	15,8	72,6	132,4	101,7	21,7	1,3
Ospa prawdziwa	2,1	0,03	0,00	–	0,0	0,0	–	–	–
Łonica (szkarlatyna)	17,6	30,7	20,9	34,4	50,7	49,2	33,6	18,6	14,2
Poliomyelitis ³	–	0,03	0,1	0,2	2,2	0,1	0,02	0,00	0,00
Zapalenie wątroby ⁴	–	–	–	–	27,9	76,7	71,6	38,2	23,6
Zimnica (malaria)	11,8	0,6	0,2	6,2	0,1	–	–	–	–
	Zapadalność (przec. roczna na 100 tys. mieszk.) New cases per 100 000 (ann. av.)								
Błonica (difteryt)	14,3	36,9	56,8	75,0	94,3	3,4	0,01	0,00	0,00
Czerwonka bakteryjna	54,3	10,7	19,8	10,2	19,8	25,6	18,3	17,4	3,3
Dur brzuszny	66,8	50,0	47,1	55,2	18,7	4,6	0,6	0,1	0,03
Dur wysypkowy	259,6	8,2	10,6	4,2	1,2	0,3	0,04	0,00	–
Grypa ²	–	–	–	–	4700,0	4535,9	7624,5	3203,7	4045,8
Krztusiec (koklusz)	19,0	31,1	25,7	51,2	224,6	93,9	5,7	0,7	2,8
Odra	76,4	145,4	97,2	65,9	263,9	420,8	297,5	58,4	3,3
Ospa prawdziwa	7,6	0,1	0,01	–	0,0	0,0	–	–	–
Łonica (szkarlatyna)	63,6	100,7	63,1	142,6	184,4	156,5	98,3	50,1	36,7
Poliomyelitis ³	–	0,08	0,4	0,9	8,1	0,2	0,05	0,00	0,00
Zapalenie wątroby ⁴	–	–	–	–	101,6	243,7	196,5	102,7	61,2
Zimnica (malaria)	42,7	1,9	0,7	25,5	0,4	–	–	–	–
	Umieralność (przec. roczna na 100 tys. mieszk.) Mortality per 100 000 (ann. av.)								
Błonica (difteryt)	1,58	2,7	3,0	5,3	5,2	0,2	0,00	–	–
Czerwonka bakteryjna	8,19	1,3	2,1	0,6	0,4	0,06	0,01	0,00	0,00
Dur brzuszny	5,55	3,9	3,4	3,5	1,2	0,1	0,01	0,00	×
Dur wysypkowy	26,09	0,6	0,6	0,3	0,03	0,01	0,00	–	–
Grypa ²	–	–	–	–	0,5	2,8	3,2	0,2	0,3
Krztusiec (koklusz)	1,44	2,0	1,1	1,7	3,0	0,3	0,02	0,00	0,00
Odra	2,28	2,5	0,8	0,3	1,2	0,6	0,2	0,01	0,00
Ospa prawdziwa	1,29	0,09	0,0	–	0,0	0,0	–	–	–
Łonica (szkarlatyna)	7,42	7,4	1,7	0,7	0,6	0,05	0,01	0,00	0,00
Poliomyelitis ³	–	0,01	0,04	0,06	0,5	0,01	0,00	0,00	–
Zapalenie wątroby ⁴	–	–	–	–	0,06	0,9	1,1	0,8	0,4
Zimnica (malaria)	0,05	0,01	0,0	0,01	0,000	–	–	–	–
	Śmiertelność (%) / Fatalities (%)								
Błonica (difteryt)	10,99	7,3	5,2	7,0	5,5	5,5	5,9	–	–
Czerwonka bakteryjna	15,09	12,1	10,7	6,3	2,0	0,2	0,06	0,01	0,07
Dur brzuszny	8,31	7,7	7,3	6,4	6,5	2,1	1,2	1,3	–
Dur wysypkowy	10,05	7,6	6,0	7,5	2,7	1,8	4,6	–	–
Grypa ²	–	–	–	–	0,01	0,06	0,04	0,00	0,00
Krztusiec (koklusz)	7,59	6,3	4,2	3,3	1,3	0,3	0,3	0,6	0,00
Odra	2,98	1,7	0,9	0,4	0,5	0,1	0,06	0,02	0,02
Ospa prawdziwa	17,0	8,2	25,9	–	15,4	5,5	–	–	–
Łonica (szkarlatyna)	11,65	7,4	2,6	0,5	0,3	0,03	0,01	0,00	0,00
Poliomyelitis ³	–	13,0	10,5	6,5	6,3	3,6	5,4	4,2	–
Zapalenie wątroby ⁴	–	–	–	–	0,06	0,4	0,5	0,8	0,7
Zimnica (malaria)	0,12	0,6	0,2	0,0	0,2	–	–	–	–

¹ Dane niepełne.² Rejestrowana od 1957 r.³ Zwana również chorobą Heinego-Medina.⁴ Wirusowe zapalenie wątroby.

Źródło: GUS, 1921–1930; GUS, 1930–2003; Kostrzewski i inni, 2001 i przeliczenia własne.

o mniejszym nasileniu powtarzały się co kilka lat, a wielkie epidemie wystąpiły w latach 1848–1849, 1865–1875, 1885 i 1892. Ostatnia, szósta pandemia cholery (1899–1923), wtargnęła na ziemię polską w 1905 r. również z Rosji, ale dopiero początek I wojny światowej przyniósł gwałtowny wzrost zachorowań, szczególnie na terenach działań wojennych; w Galicji Wschodniej w 1915 r. na 29 tys. zachorowań 59% zakończyło się zgonem. Kolejną falę zachorowań odnotowano w latach 1920–1921 wśród 100 tysięcy jeńców wojennych wziętych do niewoli w czasie wojny polsko-bolszewickiej. przebywających w obozach w Strzałkowie, Wadowicach i Tucholi. Śmiertelność sięgała 50%. Poważne zagrożenie stwarzali również repatrianci z terenów Rosji przybywający do kraju w latach 1921–1923, wśród których na punktach repatriacyjnych również stwierdzano zachorowania na cholere. Później pojawiały się tylko pojedyncze przypadki przywleczone z zagranicy (1981, 1994).

Pod koniec I wojny światowej została przywleczona do Polski z zachodniej Europy epidemia grypy „hiszpanki” (1918–1920). Pierwsze zachorowania pojawiły się w lipcu 1918 r. we Lwowie, w październiku epidemia dotarła do Warszawy. Brak jest danych epidemiologicznych z tego okresu dla tworzącego się państwa polskiego, ale straty zapewne były wysokie. Obecnie ocenia się, że epidemia „hiszpanki” na świecie pochłonęła 40–50 mln ofiar, w tym w Europie 20 mln, tzn. więcej niż straty ludnościowe w I wojnie światowej (12 mln). Epidemie grypy o lekkim przebiegu wystąpiły w Polsce w latach 30., ale niewiele o nich wiadomo, gdyż dopiero w 1936 r. wprowadzono obowiązek zgłaszania zachorowań na grypę. W latach 1946–2000 zarejestrowano w Polsce około 72 mln zachorowań i 21 tys. zgonów. Od lat 1960. corocznie obserwuje się w Polsce epidemie grypy; początek dała pandemia grypy azjatyckiej w 1957 r. i grypy „Hong-Kong” z 1968 r. Epidemia grypy nawiedziła Polskę w lutym/marcu 1970 r. ale największa wystąpiła w listopadzie i grudniu 1971 r. Zachorowało wówczas 6,1 miliona osób, z tego na grypę zmarło 6 tys., a łącznie z powikłaniami (np. zapalenie płuc) ponad 20 tys. osób. Najwyższa zachorowalność wystąpiła w Warszawie (553 osoby na 1000 ludności) i Łodzi (502), podczas gdy przeciętnie w kraju zachorowało 188 osób na 1000 mieszkańców (Klonowicz, 1973). W ostatnich 10-leciach na grypę w Polsce choruje przeciętnie do 2 mln osób rocznie – szczyt zachorowań przypada na okres od stycznia do marca – ale śmiertelność jest zwykle zaniżona (kilkaset zgonów rocznie), gdyż kilkakrotnie więcej osób umiera z powodu powikłań pogrypowych.

W pierwszych dekadach XX wieku obszary na wschód od Wisły były obszarem endemicznego występowania duru brzuszego i czerwonki bakteryjnej przeradzających się w rozległe epidemie, którym sprzyjał niski stan sanitarno-higieniczny. Na dur brzuszny zapadało po kilkanaście tysięcy osób rocznie, a śmiertelność nie przekraczała 10%. Epidemie duru szerzyły się po I i II wojnie światowej w wyniku dewastacji urządzeń sanitarno-higienicznych (wodociągów, sieci kanalizacyjnej, studni) oraz w latach 1950. (zakażenia żywności salmonellą) przy stale malejącej śmiertelności. O ile do lat 60. Polska zaliczała się do grupy państw o największej zapadalności na dur brzuszny w Europie, o tyle w końcu XX wieku zapadalność spadła do 3 zachorowań na 10 mln mieszkańców, a śmiertelność do zera.

Złym warunkom sanitarno-higienicznym towarzyszyła jedna z najgroźniejszych chorób zakaźnych XIX i początków XX wieku – dur wysypkowy nazywany również tyfusem plamistym przenoszonym z człowieka na człowieka przez wszy ludzkie. Na początku XX w. sporadyczne wypadki tyfusu na ziemiach polskich występowały w zaborze pruskim, gdzie wszawica była zjawiskiem marginalnym. W Królestwie Kongresowym i Galicji liczba zarejestrowanych zachorowań sięgała 2 500 rocznie, a śmiertelność dochodziła do 17%. Największa epidemia tyfusu w Polsce rozpoczęła się jesienią 1914 r. na obszarze byłego Królestwa Kongresowego i trwała do 1918 r., w którym zachorowało 89 tysięcy osób. Ogółem w latach 1916–1918 liczba zachorowań wyniosła 156,8 tysiące, z tego 76% na obszarze okupacji niemieckiej i 24% na obszarze okupacji austriackiej. Śmiertelność w strefie niemieckiej wynosiła niecałe 8%, a w strefie austriackiej 11%. W tym samym czasie (1916–1918) w Małopolsce odnotowano 18,6 tys. zachorowań, z których 11% zakończyło się zgonem. W 1919 r. na terenie całej Polski zarejestrowano 219,1 tys. zachorowań i 18,6 tys. zgonów, w następnym roku odpowiednio 168,1 i 22,6 tys. Epidemię zdołano opanować dopiero w 1924 r. (7 706 zachorowań i 666 zgonów). Do obszarów najciężej doświadczonych epidemią należała Galicja wschodnia, a z obecnego obszaru Polski województwa białostockie, lubelskie, warszawskie, kieleckie, rzeszowskie i częściowo krakowskie oraz łódzkie. Liczba zachorowań spadała do 1,6 tys. zachorowań w 1930 r., przy prawie 7% śmiertelności, a następnie wzrosła do 3,6 tys. zachorowań w 1938 r. przy 5% śmiertelności (Kostrzewski i inni, 2001). W 1934 r. zaczęto po raz pierwszy w Polsce szczepienia przeciw tyfusowi plamistemu szczepionką prof. Rudolfa Stefana Weigla z Uniwersytetu Lwowskiego – w owym czasie pierwszą i jedyną szczepionką przeciw tyfusowi. Ponieważ szczepieniami objęto kilkudziesięcny personel sanitarny, najbardziej narażony na zakażenia, miały one niewielki wpływ na przebieg epidemii. Z początkiem II wojny światowej, jesienią 1939 r., wybuchła nowa epidemia tyfusu przede wszystkim w dużych miastach, w których Niemcy utworzyli getta spędzając do nich ludność żydowską z okupowanych terenów. Gwałtowne pogorszenie warunków mieszkaniowych przy odcięciu dostaw żywności, środków higieny i codziennego użytku drastycznie obniżyło poziom sanitarny gett i doprowadziło do szerzenia się chorób zakaźnych. Pierwsza fala epidemii w getcie warszawskim wystąpiła wiosną 1940 r., druga, znacznie ostrzejsza – wiosną 1941 r. W całym 1941 r. oficjalnie zarejestrowanych zachorowań w getcie warszawskim było 15,4 tys., ale rzeczywista liczba zachorowań wyniosła 100–110 tys., przy przeciętnym wskaźniku zejść śmiertelnych około 20% (Zabłotniak, 1971). Mniejsze ogniska epidemiczne występowały również poza gettami, przede wszystkim na obszarach nawiedzonych w przeszłości epidemią (warszawskie, lubelskie, kieleckie). Po wojnie fala zachorowań wystąpiła w 1945 r. (15,8 tys. zachorowań przy 8,1% śmiertelności) i 1946 r. (3,5 tys. zachorowań ze śmiertelnością 8,4%) i była spowodowana powrotem do kraju jeńców i więźniów obozów koncentracyjnych, przemarszami wojsk i masowymi migracjami. W latach 1947–1964 liczba zachorowań spadła z 535 do 154, a śmiertelność zmalała z 7 do 1%. Od roku 1977 do 2000 występowały jedynie pojedyncze przypadki zachorowań na dur wysypkowy w postaci nawrotu choroby (ogółem 38 zachorowań).

Krztusiec (koklusz) był w pierwszej połowie XX w. bardzo rozpowszechnioną chorobą wieku dziecięcego (0–4 lata), obciążoną wysoką śmiertelnością. W okresie międzywojennym liczba zarejestrowanych zachorowań wahała się od 3,7 tys. (1924 r.) do 11,9 tys. (1928 r.), ale faktycznych zachorowań było zapewne znacznie więcej. Śmiertelność w tym okresie zawierała się między 10,6% w 1923 r. i 4,0% w 1938 r. Po II wojnie światowej epidemia krztuśca wystąpiła w latach 1952–1960 (od 34,5 do 96,0 tys. zachorowań rocznie), ale wysokiej zapadalności towarzyszyła niska i malejąca śmiertelność z 2,8% do 0,3%. Wybuchowi epidemii sprzyjały masowe migracje ze wsi do miast, wysoka liczba urodzeń i rosnąca aktywizacja zawodowa kobiet korzystających w opiece nad dziećmi ze żłobków, w których dzieci zarażały się chorobą. Po wprowadzeniu w 1961 r. szczepień ochronnych liczba zachorowań po kilku latach spadła poniżej 10 tys. rocznie i do kilkuset rocznie w latach 90. przy zerowej śmiertelności.

Na początku XX wieku również płonica (szkarlatyna) uważana była za jedną z najgroźniejszych chorób zakaźnych. Zachorowania w Polsce, objęte obowiązkiem zgłoszenia i rejestracji od 1919 r., miały charakter endemiczny. Kolejne fale zachorowań zaczynały się na obszarach zurbanizowanych i przesuwały się z zachodu na wschód. Największe liczby zachorowań wystąpiły w 1921 r. (28 tys. zachorowań, a śmiertelność sięgała 14%) i w 1926 r. (37,8 tys., śmiertelność 9,4%). W latach 1935–1938 liczba zachorowań spadła do około 20 tys. rocznie, a śmiertelność do 2,2%. Po niskiej liczbie zachorowań w drugiej połowie lat 40. nastąpił gwałtowny wzrost w latach 1949–1952 do około 63 tys. rocznie (88,1 w 1951 r.), ale przy bardzo wysokiej zapadalności (356 zachorowań na 100 tys. mieszkańców) śmiertelność nie przekraczała 0,7% rocznie. Ten wysoki wzrost liczby zachorowań był wynikiem zmiany struktury wieku ludności, tzn. wzrostu liczby i udziału dzieci i młodzieży, a więc grupy narażonej na zakażenia. W stopniowo malejącej liczbie zachorowań odnotowano jeszcze kilkakrotnie nasilenie zapadalności na płonicę (1959, 1963, 1971, 1980, 1988), ale śmiertelność spadła do 0,01%, a od 1994 r. nie ma już zejść śmiertelnych na tę chorobę.

Gruźlica w Polsce zbierała obfite żniwo w pierwszej połowie ubiegłego wieku. Według raportu Ligi Narodów opublikowanego przed wybuchem II wojny światowej Polska zajmowała drugie miejsce w Europie pod względem występowania gruźlicy. Brak jednak szczegółowych informacji liczbowych o ogólnej sytuacji epidemiologicznej gruźlicy w całym kraju. Z wycinkowych danych wiadomo, że na początku wieku na gruźlicę w Galicji umierało rocznie 45 tys. osób, co odpowiadało 670 zgonom na 100 tys. mieszkańców, a śmiertelność przekraczała 30%. Najwyższą umieralnością z powodu gruźlicy wyróżniały się Kraków (1210 zgonów na 100 tys. mieszkańców), Lwów (1130) i Przemyśl (980). W 1920 roku w Warszawie zmarło na gruźlicę 340 osób na 100 tys. mieszkańców, w Łodzi – 375, w Krakowie 369, w Poznaniu 335, a w latach 1936–1939 umieralność wynosiła: w Warszawie 187, w Łodzi 215, w Krakowie 158 i w Poznaniu 167, przy ogólnej umieralności w kraju rządu 15 osób na 100 tys. mieszkańców. Druga wojna światowa dramatycznie pogorszyła sytuację. Liczba zgonów na gruźlicę w Warszawie w 1945 r. wzrosła do 247 na 100 tys. mieszkańców, a w Polsce ogółem wynosiła 50 zgonów, podczas gdy w Danii notowano 36 zgonów na 100 tys. mieszkańców. W 1946 r. z powodu

gruźlicy zmarło 120 tys. osób, a chorowało 1,2 mln, czyli 5% ogółu ludności, nowych zachorowań, głównie wśród dzieci i młodzieży, przybywało zaś 150–200 tys. rocznie. Gruźlica stała się chorobą społeczną odzwierciedlającą katastrofalnie niski poziom życia, higieny społeczeństwa i wojenną dewastację służby zdrowia (brak lekarzy i personelu medycznego, łóżek szpitalnych i wyposażenia, szczepionek i lekarstw). W latach 1945–1947 w zwalczaniu gruźlicy i innych groźnych chorób zakaźnych Polska otrzymała pomoc w postaci dostawy darów wyposażenia, leków i szczepionek od organizacji międzynarodowej UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), działającej do końca 1946 r., oraz rządów i organizacji z USA, W. Brytanii, Szwecji, Szwajcarii (sanatorium w Rabce), Danii, Kanady, Irlandii i ZSRR (kolumny sanitarne i środki dezynfekcyjne). Po 1947 r. liczba zachorowań na gruźlicę zaczęła powoli spadać, ale jeszcze w 1952 r. zarejestrowano 127 tys. nowych zachorowań (zapadalność 495 na 100 tys. mieszkańców), w 1965 r. około 53 tys. (168), w 1980 r. blisko 26 tys. (72), a w 1999 r. 12 tys. (32 na 100 tys.). Jakkolwiek pełna statystyka medyczna zachorowań na gruźlicę jest prowadzona od 1965 r., niemniej wiadomo, że w latach 1957–1999 zapadalność na gruźlicę zmniejszyła się 6-krotnie, a śmiertelność zmalała z 17 do 5%.

Z przedstawionego przeglądu zgonów według przyczyn w ostatnich kilkudziesięciu latach (tab. VI.19) wynika, że na początku okresu głównym zagrożeniem życia były choroby zakaźne, a wśród nich gruźlica, szczególnie groźne w okresie wojen oraz bezpośrednio po ich zakończeniu. Wczesne wykrywanie epidemii, poprawa warunków mieszkaniowych i poziomu życia, a przede wszystkim wprowadzenie szczepień ochronnych doprowadziły do zlikwidowania kilku groźnych chorób (cholera, ospa prawdziwa, zimnica, choroba Heinego-Medina), a śmiertelność pozostałych „starych” chorób zakaźnych spadła do ułamków procenta lub do zera. Nasiliły się lub pojawiły nowe choroby zakaźne (wirusowe zapalenie wątroby, AIDS), ale stopień zagrożenia jest uzależniony od przestrzegania przez jednostki i służbę medyczną zasad uniknięcia zakażenia. Znacznej, ale malejącej liczbie zachorowań na wirusowe zapalenie wątroby (spadek z 123,8 tys. w 1963 r. do 6,7 tys. w 1999 r.) towarzyszyła niska śmiertelność rzędu 1,0–0,5%. Znacznie groźniejsze były zachorowania na AIDS, którego pierwszy przypadek zarejestrowano w Polsce w 1986 r. W latach 1986–1999 zarejestrowano 755 zachorowań (zapadalność 1,5 na 100 tys. mieszkańców) i 423 zgony, w tym w latach 1996–1998 zachorowały 342 osoby (zapadalność 2,9 na 100 tys.), a zmarło 185 osób, śmiertelność zatem była bardzo wysoka (55%).

Od kilku dziesięcioleci w strukturze zgonów według przyczyn spadkowi znaczenia chorób zakaźnych towarzyszy wzrost znaczenia chorób układu krążenia i chorób nowotworowych (tab. VI.20). W czterdziestoleciu 1960–2000 współczynniki zgonów z powodu chorób układu krążenia i nowotworów wzrosły ponad 2-krotnie, a zarazem współczynniki zgonów z powodu chorób układu krążenia były w tym okresie co najmniej dwukrotnie wyższe od współczynników zgonów z powodu chorób nowotworowych. Liczba nowych zachorowań na nowotwory wzrosła z 99 (na 100 tysięcy ludności) w 1960 do 299 w 2000 r. Głównym zagrożeniem zdrowia stał się niewłaściwy styl życia ludności: mała aktywność fizyczna, nieprawidłowe odżywianie, palenie tytoniu, nadmierne spożycie alkoholu i stres oraz zanieczyszczenie środowiska.

Tabela VI.20. Zgony według wybranych przyczyn na 10 tys. mieszkańców, 1925–2000

Table VI.20. Deaths by selected causes per 10,000, 1925–2000

Przyczyny zgonów Causes of deaths	Lata / Years							
	1925 ¹	1938 ¹	1953 ²	1960	1970	1980	1990	2000
Ogółem	147,1	110,9	94,0	75,8	82,2	99,3	102,4	95,2
w tym:								
Choroby zakaźne i pasożytnicze	34,9	19,5	.	5,2	3,2	1,6	0,8	0,6
gruźlica układu oddechowego	19,4	13,4	5,7	3,7	2,5	0,8	0,3	0,3
inne choroby zakaźne i pasożytnicze	15,5	6,1	.	1,3	0,6	0,7	0,4	0,3
Nowotwory	.	.	9,3	9,7	14,2	17,1	19,3	22,3
nowotwory złośliwe	9,6	10,7	.	8,9	13,7	16,8	19,1	21,9
Choroby układu krążenia	16,4	21,2	15,2	17,7	32,0	47,4	53,4	45,4
choroba nadciśnieniowa	.	.	.	0,4	2,0	2,0	2,0	1,2
choroba niedokrwienna serca	.	.	.	4,8	5,7	9,2	10,9	14,4
inne choroby serca	.	.	.	5,3	9,1	9,1	7,8	10,2
choroby naczyń mózgowych	3,8	6,5	6,7	10,7
choroby tętnic, tętniczek i naczyń	.	.	.	7,0	9,6	16,2	22,9	8,4
Choroby układu oddechowego	23,1	13,5	.	5,2	6,8	5,5	4,1	4,7
Choroby układu trawiennego	14,8	9,8	.	2,7	3,3	3,6	3,2	3,8
Zewnętrzne przyczyny zgonów	4,4	4,9	.	4,3	6,0	7,6	7,8	6,7
w tym samobójstwa	2,2	2,1	.	0,8	1,1	1,3	1,3	1,5

¹ W miastach liczących 100 tys. i więcej mieszkańców.

² W miastach i osiedlach.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. XVI.19; GUS, 1945–2003.

3.3. Zgony niemowląt

Za zgon niemowlęcia uważa się zgon dziecka w wieku poniżej 1 roku życia. Powszechnie stosowaną miarą umieralności niemowląt jest **współczynnik zgonów niemowląt** wyrażany stosunkiem liczby zgonów niemowląt w roku kalendarzowym do liczby urodzeń żywych w tym samym roku. Ten sposób obliczania współczynnika był stosowany w Polsce w latach 1895–1939, a w latach 1946–1994 stosowano bardziej złożoną, ale teoretycznie bardziej uzasadnioną metodę obliczania współczynników zgonów niemowląt metodą Rahtsa (Holzer, 2003, s. 211). Współczynniki obliczane metodą uproszczoną i metodą Rahtsa niewiele różniły się, jeśli liczby urodzeń żywych nie ulegały istotnym zmianom w kolejno następujących po sobie latach. Potwierdziło to porównanie metod przeprowadzone przez Edwarda Rosetta (1975, II, s. 376). Od 1994 r. stosuje się w Polsce obliczanie rocznego współczynników zgonów niemowląt według wskazań ONZ, tzn. metodą uproszczoną. Dawniej, przy wysokich wartościach współczynnika, określano go w procentach (na 100 urodzeń), później, przy malejących wartościach w promi-
lach (na 1000 urodzeń), z uwagi na dokładniejszy pomiar.

Demografowie wymieniają wiele różnych ocen treści poznawczej współczynników umieralności niemowląt. Wymieniane są zależności od czynników biologicznych, bytowych, kulturalnych, społecznych i ekonomicznych, takich jak stan zdrowia matki, struktura rodzin, warunki bytowe, poziom higieny i służby zdrowia, stan opieki nad dzieckiem, wyposażenie medyczne i dostęp do nowych osiągnięć medycyny. Trudno jest ustalić wszystkie czynniki wpływające na obniżenie

umieralności niemowląt, ale w potocznym ujęciu im niższa ich umieralność, tym wyższy poziom cywilizacyjny społeczeństwa.

W końcu XIX wieku umieralność niemowląt na ziemiach polskich była bardzo duża, ale podobna umieralność występowała w Austrii, na Węgrzech oraz krajach niemieckich. Nieco wyższa umieralność (268 zgonów na 1000 urodzeń żywych) występowała w europejskiej części Rosji. Niska umieralność niemowląt występowała wówczas tylko w Norwegii i Szwecji. W połowie lat 20. wszystkie kraje europejskie, z wyjątkiem Bułgarii, Rumunii i Węgier, miały już wyraźnie niższą umieralność niemowląt niż Polska. Należy jednak podkreślić, że w ciągu pierwszego ćwierćwiecza XX wieku umieralność niemowląt w Polsce spadła o 20%, ale w większości państw europejskich spadek był jeszcze większy (np. w Szwajcarii i W. Brytanii o 60%), ale tam spadek umieralności niemowląt szedł równoległe ze spadkiem rodności o wiele szybszym niż w Polsce (Szulc, 1936, I, s. 91).

W drugiej połowie lat 20. (1927/1928) najgorzej na ziemiach polskich przedstawiała się umieralność niemowląt w województwach wschodnich (por. tab. VI.8), gdzie rocznie umierało 216 niemowląt na 1000 urodzeń żywych, czyli niewiele mniej niż ćwierć wieku wcześniej (235). W pozostałych województwach umieralność niemowląt była znacznie niższa, ale nadal dwukrotnie wyższa niż w wielu krajach europejskich.

W pierwszej połowie lat 30., w porównaniu ze średnią z lat 1927/1928, nastąpił dalszy spadek umieralności niemowląt w Polsce, średnio o 22% (por. tab. VI.8), przy czym największy był w województwach wschodnich (z 216 zgonów na 1000 urodzeń do 119), a najniższy w południowych (ze 171 do 157). Jednak fakt, że w stojących na znacznie wyższym poziomie cywilizacyjnym województwach zachodnich umieralność niemowląt wynosiła 148‰, czyli była o 29‰ wyższa niż na kresach wschodnich, podważa kompletność statystyki zgonów na ziemiach wschodnich, na co zwracał uwagę S. Szulc (1936, II.A). Z tego samego względu nie można uznać za wiarygodne danych dla lat 1936–1938, z wyjątkiem współczynników dla województw zachodnich, w których obowiązek zgłaszania w urzędach stanu cywilnego zarówno urodzeń jak i zgonów był skrupulatnie dopełniany. Równie mało wiarygodna wydaje się statystyka zgonów niemowląt wyznania mojżeszowego (por. tab. VI.2), gdyż jest mało prawdopodobne, aby ich umieralność była niższa od występującej wówczas w Szwajcarii, Szwecji czy Wielkiej Brytanii.

Niewiarygodna była statystyka zgonów niemowląt (tab. VI.21) wyznania rzymskokatolickiego w woj. wschodnich, prawosławnego w centralnych i wschodnich, a najbardziej wyznania mojżeszowego w tychże województwach. Wynikało z niej, że prawie wcale nie umierały niemowlęta wyznania mojżeszowego w małych miastach i na wsi, a w rzeczywistości znaczną liczbę zmarłych niemowląt, przede wszystkim noworodków (wiek poniżej 28 dni), grzebano bez zgłoszenia aktu urodzenia i zejścia (Szulc, 1936, II.A).

Wiarygodność powojennej statystyki zgonów niemowląt nie budzi zastrzeżeń, choć w pierwszych latach zapewne występowały nieliczne przypadki niezgłoszenia urodzenia i zejścia. W latach 40. umieralność niemowląt w Polsce była nieco wyższa niż w Szwecji na przełomie XIX i XX wieku i utrzymywała się na poziomie stu kilkunastu zgonów na 1000 urodzeń (117,6 w 1951 r.). Od 1952 roku notuje się stały spadek współczynników umieralności niemowląt (tab. VI.22), najpierw

poniżej 100‰ w 1952 r. (96,4), w 1973 r. poniżej 30‰, w 1988 r. poniżej 20‰ i w 1998 r. poniżej 10‰. Największe postępy w obniżeniu współczynnika umieralności niemowląt osiągnięto w latach 1956–1960 (spadek współczynnika o 33%) oraz latach 1991–1995 (o 30%) i 1996–2000 (o 40%). Współczynnik zgonów niemowląt na wsi od 1971 r. nie corocznie, a od 1991 r. corocznie jest niższy niż w miastach (o dziesiątne części promili), choć bodaj powszechną regułą jest niższy poziom umieralności niemowląt w miastach niż na wsi.

Tabela VI.21. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń według wyznania i rodzaju miejscowości, 1927–1932 (przeciętnie)

Table VI.21. Infant deaths by religion and area of residence by 1000 live births, 1927–1932 (annual average)

Wyznania Religions	Województwa / Voivodships			
	centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Ogółem	138,4	120,8	162,0	167,1
w tym:				
Rzymskokatolickie	147,5	109,3	162,4	152,0
miasta o liczbie mieszkańców:				
≥ 100 tys.	153,4	145,6	.	.
25–100 tys.	148,7	128,2	.	.
< 25 tys.	138,3	114,2	.	.
wieś	147,6	106,3	.	.
Greckokatolickie	.	.	.	191,9
Prawosławne	114,8	131,3	.	.
miasta o liczbie mieszkańców:				
≥ 100 tys.	.	99,7	.	.
25–100 tys.	.	125,4	.	.
< 25 tys.	.	127,1	.	.
wieś	.	131,5	.	.
Ewangelickie	190,8	138,8	153,7	.
Mojżeszowe	52,7	52,1	.	86,9
miasta o liczbie mieszkańców:				
≥ 100 tys.	96,9	93,0	.	.
25–100 tys.	61,2	67,8	.	.
< 25 tys.	34,2	53,9	.	.
wieś	28,5	35,3	.	.

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 82 i 83.

Tak jak w przekroju miasto–wieś występowało zróżnicowanie umieralności niemowląt malejące z upływem lat, to w układzie współczynników umieralności niemowląt według powiatów trudno dostrzec racjonalne zróżnicowania (ryc. VI.8), które występowały na przykład w natężeniu urodzeń czy zgonów ogółem. Jedynie dla 1950 r. istniała wyraźna lecz mała zależność statystyczna współczynników zgonów niemowląt ze współczynnikiem urodzeń (korelacja wynosiła 0,4) i istotna zależność ze współczynnikiem zgonów ogółem ($r = 0,6$). Dla pozostałych lat zależności takie były statystycznie nie znaczące.

W 1950 r. współczynniki umieralności niemowląt według powiatów zawierały się w granicach od 55,0 do 166,2 zgonów na 1000 urodzeń żywych, a ich współczynnik zmienności wynosił 20% średniej krajowej (111,2‰). Do województw, w których poziom umieralności niemowląt znacznie przekraczał średnią krajową należały wrocławskie (126,0‰), kieleckie (125,9‰), olsztyńskie (125,6‰)

i szczecińskie (124,9‰), zaś stosunkowo niskie współczynniki zgonów występowały w lubelskim (89,2‰), katowickim (98,4‰) i krakowskim (99,9‰). Według powiatów najwyższą umieralnością niemowląt charakteryzowały się powiaty: Kolno (188,2‰), Przasnysz (179,0‰), Łęborg (174,1‰), Gubin i Zielona Góra (po 166,7‰), natomiast najniższą powiaty: Krasnystaw (55,0‰), m. Bielsko (57,6‰), Kraków (58,4‰) i m. Kraków (60,3‰).

Tabela VI.22. Zgony niemowląt, 1946–2000

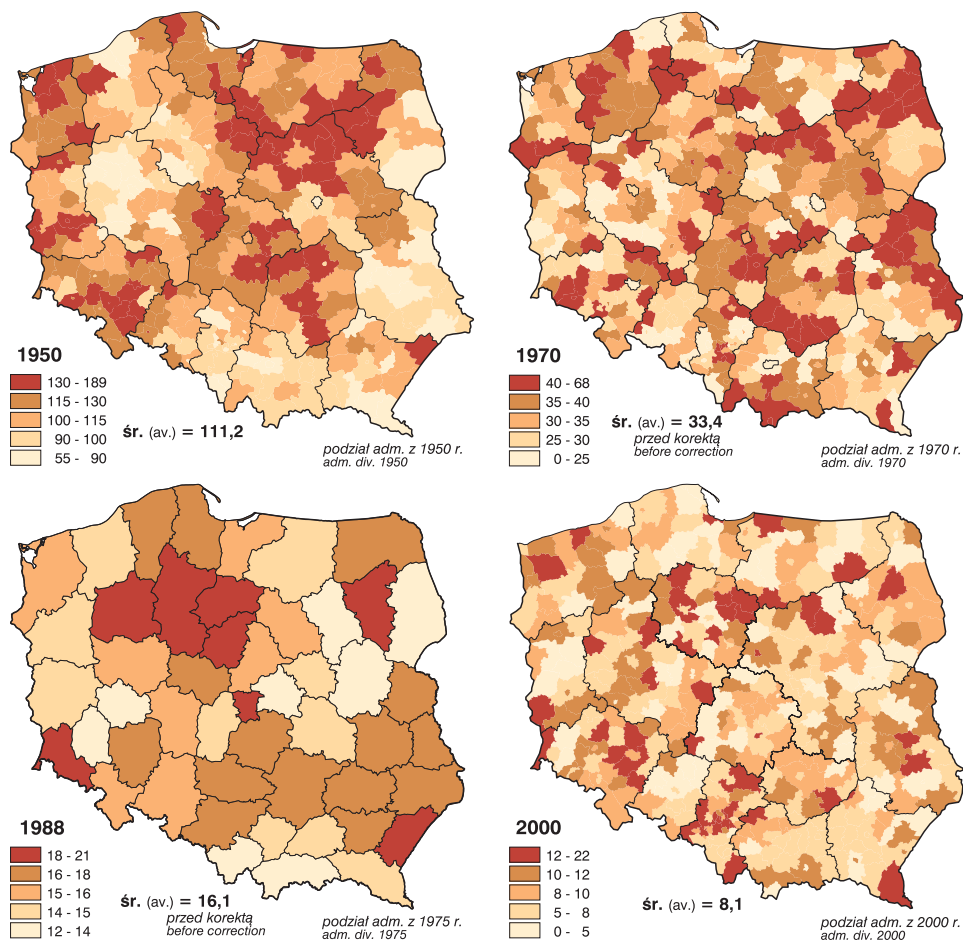
Table VI.22. Infant deaths, 1946–2000

Lata Years	Zgony niemowląt / Infant deaths					
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	w % ogółu zgonów percentage of deaths			na 1000 urodzeń żywych per 1000 live births		
1946	30,0	28,0	30,9	119,8	108,3	125,3
1947	29,4	27,4	30,3	114,7	103,3	120,4
1948	29,0	27,1	30,0	111,4	99,3	117,5
1949	27,4	25,7	28,2	108,4	96,0	115,0
1950	28,5	27,4	29,2	111,2	102,6	116,0
1955	24,7	22,7	25,7	82,2	73,3	88,9
1960	16,7	14,5	18,5	54,8	49,7	58,5
1965	10,2	8,9	11,4	43,2	41,1	44,8
1970	7,4	6,7	8,1	36,7	35,8	37,4
1975	6,2	6,0	6,4	29,0	29,5	28,6
1980	5,0	5,1	4,9	25,5	25,7	25,2
1985	3,9	3,9	4,0	22,0	22,2	21,8
1990	2,7	2,5	3,0	19,3	19,1	19,7
1995	1,5	1,4	1,7	13,6	13,7	13,5
2000	0,8	0,8	0,9	8,1	8,3	7,9

Źródło: Smoliński, 1966, tabl. 1; GUS, 1945–2003.

W 1970 r. umieralność niemowląt spadła do 33,4‰ i zawierała się w granicach od 8,0 (m. Rybnik) do 67,4‰ (pow. Myślenice) przy współczynniku zmienności 25%. W rozkładzie przestrzennym według powiatów (ryc. VI.8) trudno dostrzec jakąkolwiek prawidłowość czy różnice regionalne. W skali województw najwyższa umieralność niemowląt występowała w łódzkim (38,1‰) i kieleckim (38,0‰) oraz bydgoskim (36,9‰) i koszalińskim (36,6‰), a najniższa w opolskim (27,5‰) i gdańskim (29,4‰). Wśród powiatów najgorzej przedstawiała się umieralność w pow. Myślenice, Złotoryja (63,7‰), Syców (62,1‰) i m. Siemianowice Śląskie (60,3‰), a najniższe wartości współczynnika zgonów występowały w m. Rybnik i powiatach Krotoszyn (12,8‰), Gostyń (14,2‰) i Elbląg (15,8‰).

Po trzydziestu latach, w 2000 r., umieralność niemowląt mieściła się w standardach europejskich i wynosiła 8,1‰, przy czym według powiatów zawierała się od 0 do 17,7‰, a współczynnik zmienności wynosił 44% średniej. Ponadprzeciętnym poziomem umieralności cechowały się województwa śląskie (10,1‰) i dolnośląskie (9,6‰), a względnie najniższym opolskie (6,0‰) oraz mazowieckie i podkarpackie (po 7,2‰). W trzech powiatach (Świebodzin, Lipsko, Choszczno) nie było zgonów niemowląt, natomiast w siedmiu powiatach umieralność niemowląt była 2-krotnie wyższa od średniej krajowej: m. Piekary Śląskie (21,4‰), Międzychód (20,2‰), m. Świętochłowice (18,3‰), Trzebnica (17,9‰), Strzelin (17,7‰), m. Gdańsk (17,4‰) i Przasnysz (16,5‰).

Ryc. VI.8. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych, 1950–2000

Fig. VI.8. Infant mortality, 1950–2000

Ewolucja poziomu umieralności w wielkich miastach nieco różniła się od zmian w całym kraju. Przede wszystkim w pierwszych latach powojennych umieralność niemowląt była w nich znacznie wyższa niż w miastach ogółem i znacznie przekraczała średnią krajową, ale poprawiała się znacznie szybciej niż na pozostałych obszarach (tab. VI.23). Wyjątkami były Łódź i okresowo Wrocław, przy czym wyższa umieralność niemowląt w Łodzi niż w pozostałych wielkich miastach utrzymywała się do połowy ostatniej dekady XX wieku i w jej końcówce znowu jest nieco wyższa. Dużą umieralność niemowląt w Łodzi wiązano ze stanem zdrowia matek, w większości pracujących w przemyśle włókienniczym w systemie wielozmianowym⁸. Przewodzącą pod względem niskiej umieralności

⁸ W latach 1984–1989 wybudowano w Łodzi, ze środków państwowych i składek społecznych, Centrum Zdrowia Matki Polki.

niemowląt Warszawę, w której stopa zgonów najszybciej spadła poniżej 30‰ (1960 r.), od 1970 r. wyprzedzał Kraków i konkurujący z nim od 1995 r. Poznań.

Tabela VI.23. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych w 5 największych polskich miastach, 1945–2000

Table VI.23. Infant deaths per 1000 live births in five largest cities of Poland, 1945–2000

Lata Years	Warszawa	Łódź	Kraków	Wrocław	Poznań
1945	197	220	140	.	.
1946	147	169	102	.	120
1947	101	139	76	.	89
1948	71	112	64	.	78
1949	67	108	74	95	68
1950	79	113	60	140	75
1955	40,8	74,9	48,6	59,0	56,7
1960	27,9	49,9	39,5	39,5	47,7
1965	24,7	41,6	27,4	24,9	28,1
1970	23,3	34,6	20,7	23,3	26,8
1975	21,1	27,2	20,2	20,4	19,7
1980	19,3	25,9	15,5	23,7	17,2
1985	17,2	22,3	16,4	18,1	16,4
1990	14,5	23,0	13,2	15,3	16,4
1995	13,3	15,9	11,7	16,4	8,5
2000	7,0	9,4	6,2	9,2	6,3

Źródło: Rosset, 1975, II, tabl. 136; GUS, 1945–2003.

4. Przeciętne dalsze trwanie życia

W terminologii demograficznej „**przeciętne dalsze trwanie życia**” wyraża średnią liczbę lat, jaką ma jeszcze do przeżycia osoba w danym wieku, przy założeniu stałego poziomu umieralności z okresu, dla którego opracowano tablice trwania życia” (GUS, 1945–2003). Przeciętne dalsze trwanie życia można obliczyć dla dowolnego wieku. Najczęściej charakterystyka ta jest dostępna w 15-letnich przekrojach wiekowych ludności, tzn. dla ludności w wieku 0 (przeciętne trwanie życia noworodka), 15, 30, 45 i 60 lat. Parametr ten jest interpretowany jak sprawdzian stanu zdrowia ludności, efektywności systemu ochrony zdrowia i postępu społecznego.

W okresie międzywojennym pierwsze tablice wymieralności⁹ w Polsce zostały opracowane dla Wielkopolski i Pomorza dla 1922 r. przez Stefana Szulca (1928) i dla roku 1927 r. przez Samuela Fogelsona (1932). Szulc (1931b) sporządził też pierwsze tablice ogólnokrajowe dla 1927 r. i przy współpracy z Fogelsonem drugi zbiór tablic dla okresu 1931/1932 (GUS, 1938). Pierwsze tablice dla Polski po II wojnie światowej opracował Egon Vielrose (1951) dla roku 1948, a serię tablic sporządzanych w Głównym Urzędzie Statystycznym otwiera tablica za lata 1952–1953 opracowana przez Ryszarda Zasępę (1957). W następnych latach tablice dalszego przeciętnego trwania życia były sporządzane w połowie i na początku każdej dekady, a od połowy lat 90. są publikowane corocznie.

⁹ W polskiej literaturze demograficznej do 1970 r. używano nazwy „tablice wymieralności”, którą zastąpiono nazwą „tablice trwania życia”.

Na przełomie XIX i XX wieku przeciętne dalsze trwanie życia noworodka na ziemiach polskich (tab. VI.24) wynosiło dla chłopca 33,1 lat i dla dziewczynki 35,4, a dla obu płci łącznie 34,2 lat (średnia z wartości dla chłopców i dziewczynek). Taką samą długość życia miał przed sobą noworodek w Hiszpanii (34,8 lat). Parametry te były jednymi z najniższych w Europie. Nawet tego wieku nie dożywał nowo narodzony w Rosji, dla którego prawdopodobne dalsze trwanie życia obliczano na 32,4 lat (31,4 lat dla chłopców i 33,4 lat dla dziewczynek). W Austrii chłopiec, który przyszedł na świat miał przed sobą 39,1 lat życia, a dziewczynka 41,1 lat (dla obu płci łącznie 40,1 lat). W pierwszej dekadzie XX wieku dalsze trwanie życia noworodka urodzonego we Włoszech wynosiło 44,5 lat (dla chłopców 44,2 dla dziewczynek 44,8 lat), ale najdłuższe życie przed sobą mieli urodzeni wówczas w Niemczech (46,6 lat), Francji (47,0 lat), W. Brytanii (50,4) i Szwecji 55,8 lat (chłopcy 54,5; dziewczynki 57,0). Przeciętne dalsze trwanie życia noworodków urodzonych wówczas w Stanach Zjednoczonych wynosiło 49,3 lat.

Tabela VI.24. Przeciętne dalsze trwanie życia według polskich tablic trwania życia, 1897–2000

Table VI.24. Expectation of life by sex and age according to Polish life tables, 1897–2000

Lata Years	Mężczyźni / Men					Kobiety / Women				
	przeciętna liczba lat dalszego trwania życia dla osób w wieku lat average life expectancy by age									
	0	15	30	45	60	0	15	30	45	60
	Polska – ogółem / total									
1896/1897 ¹	33,1	35,4
1922 ²	47,8	48,2	36,8	25,1	14,0	50,3	49,8	38,0	26,3	14,8
1931–1932	48,2	47,8	36,0	24,0	13,7	51,4	49,8	38,0	26,4	15,1
1952–1953	58,6	52,1	38,9	25,9	14,7	64,2	56,7	43,0	29,6	17,3
1960–1961	64,8	54,8	41,1	27,6	15,8	70,5	59,9	45,5	31,5	18,6
1970–1972	66,8	54,6	40,6	27,3	15,5	73,8	61,0	46,5	32,3	19,3
1980–1981	66,9	54,0	40,1	26,9	15,7	75,4	62,2	47,6	33,4	20,3
1990–1991	66,7	53,3	39,3	26,2	15,5	76,3	62,6	48,0	33,8	20,8
2000	69,7	55,6	41,4	27,9	16,7	78,0	63,8	49,0	34,6	21,5
	Polska – miasta / urban									
1931–1932 ³	50,3	47,4	35,1	23,1	13,0	55,6	52,1	39,5	27,1	15,5
1952–1953	59,0	51,8	38,4	25,5	14,5	65,4	57,4	43,5	30,0	17,7
1960–1961	65,0	54,5	40,6	27,2	15,6	71,2	50,0	45,6	31,6	18,8
1970–1972	66,7	54,2	40,1	26,7	15,2	73,9	61,1	46,5	32,3	19,4
1980–1981	66,7	53,7	39,6	26,3	15,3	75,2	61,9	47,2	33,0	20,2
1990–1991	66,6	53,1	39,0	25,8	15,2	75,9	62,2	47,5	33,4	20,5
2000	70,0	55,8	41,5	28,0	16,8	77,8	63,5	48,8	34,5	21,4
	Polska – wieś / rural									
1931–1932	47,4	47,7	36,0	24,1	13,8	50,0	48,9	37,4	26,1	15,0
1952–1953	58,3	52,3	39,2	26,1	14,8	63,4	56,2	42,7	29,4	17,0
1960–1961	64,7	55,2	41,5	28,0	16,0	69,9	59,7	45,3	31,4	18,4
1970–1972	66,9	54,8	41,2	27,8	15,8	73,6	61,0	46,5	32,3	19,1
1980–1981	67,0	54,2	40,6	27,7	16,2	75,8	62,6	48,0	33,8	20,5
1990–1991	66,8	53,4	39,6	26,8	16,0	76,9	63,3	48,6	34,4	21,2
2000	69,4	55,2	41,1	27,8	16,6	78,4	64,1	49,4	35,0	21,7

¹ 1896/1897 (1900/1901).

² Dane dla Wielkopolski i Pomorza.

³ Dane dotyczą miast liczących 100 tys. i więcej ludności.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.15; GUS, 1945–2003; Borowski, 1975, tab. 2.11.

W końcu lat 20. i na początku lat 30. dalsze przeciętne trwanie życia w Polsce (nadal mówimy o zerowej grupie wieku) wzrosło do 49,8 lat, a w Hiszpanii do 50,0 lat. W kolejnych wyżej wymienionych krajach wynosiło: w ZSRR – 44,4 lat, Austrii 56,5 lat, we Włoszech 54,9 lat, Niemczech 61,3 lat, Francji 56,7 lat, W. Brytanii 60,8 lat i w Szwecji 65,2 lat. Jak na stosunki europejskie przeciętne dalsze trwanie życia w Polsce nadal należało do najkrótszych, z wyjątkiem ZSRR i Bułgarii (46,3 lat).

W kilka lat po zakończeniu II wojny światowej przeciętne dalsze trwanie życia w Polsce nadal, pomimo pewnej poprawy, było jednym z najniższych w Europie i choć w 1948 r. średnio wynosiło 59,0 lat, to było o 3 lata niższe niż w Hiszpanii (62,0 lat) i o 13 lat niższe niż w Szwecji (72,0 lat). W ciągu kilku lat (1948–1953) średnia długość życia wzrosła do 61,4 lat i w podobnym tempie rosła do początku lat 60., kiedy to parametr trwania życia osiągnął wartość 67,6 lat. Postęp był ogromny, ale na tle innych krajów europejskich wartość parametru była niska. W tym samym czasie przeciętne dalsze trwanie życia dla noworodka w Hiszpanii, Bułgarii, RFN i USA wynosiło 69,6 lat, w W. Brytanii 71,0 lat, a w Szwecji 73,5 lat.

W latach 60. nastąpił dalszy stopniowy wzrost przeciętnej długości życia o niecałe 3 lata, do 70,3 lat (1970–1972), po czym przez dwie kolejne dekady parametr dalszego trwania życia wzrósł zaledwie o 1,2 lat. Dopiero narodzeni w końcu lat 90. mają szansę dożycia 73,8 lat (chłopcy 69,7, dziewczynki 78,0 lat), podczas gdy w Szwecji 79,2 lat.

W ciągu XX wieku przeciętne dalsze trwanie życia w Polsce wzrosło z 34 do 74 lat, to znaczy o 40 lat, co jest olbrzymim postępowaniem demograficznym nawet w porównaniu ze Szwecją, gdzie w tym samym czasie trwanie życia wydłużyło się z 56 do 79 lat, czyli o 23 lata. Zmiany te w większym stopniu dotyczyły kobiet, dla których trwanie życia wydłużyło się o blisko 43 lata, niż mężczyźni żyjących dłużej o niecałe 37 lat. Należy również odnotować korzystną zmianę w dalszym trwaniu życia ludności wiejskiej: o ile do końca lat 60. żyła ona o kilka lat krócej niż ludność miejska, o tyle z biegiem lat różnica długości życia malała i od początku lat 70. przeciętne trwanie życia noworodka zamieszkałego na wsi nie różni się od pochodzącego z miasta.

Wśród urodzonych w Polsce w 2000 r. najdłuższy czas trwania życia miały noworodki, które przyszły na świat w województwach małopolskim (71,3 lat chłopcy i 78,8 lat dziewczynki) i podkarpackim (odpowiednio: 71,2 i 79,0 lat), zaś najkrótszy – urodzone w województwach dolnośląskim (68,8 i 77,6 lat) i łódzkim (67,9 i 77,2 lata).

5. Przyrost naturalny

Przyrost naturalny w liczbach bezwzględnych jest różnicą pomiędzy liczbą urodzeń żywych a liczbą zarejestrowanych w tym czasie zgonów. Względna miarą przyrostu naturalnego jest różnica między liczbą urodzeń i liczbą zgonów, obliczana najczęściej na 1000 ludności, czyli **współczynnik przyrostu naturalnego**. Jest prostą charakterystyką dającą ogólny pogląd o istniejącym nasileniu reprodukcji ludności bez uwzględnienia zróżnicowań wewnętrznej struktury przyrostu.

Na początku XX wieku przyrost naturalny w krajach europejskich kształtował się na poziomie 10–15‰ i jedynie w szybko urbanizującej się Francji, gdzie do 1920 r. powszechnie stosowano regulację urodzeń, był bardzo niski (1,6‰).

Na ziemiach polskich stopa przyrostu naturalnego była nieco wyższa i wynosiła 17–18‰ (tab. VI.25). W rozkładzie przestrzennym według powiatów występowały bardzo duże zróżnicowania współczynnika przyrostu (ryc. VI.4), a ich układ odbiegał od naszych wyobrażeń o procesach reprodukcji ludności na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku. Okazuje się, że wysoka stopa przyrostu naturalnego występowała nie na kresach wschodnich, lecz w prawie całej zachodniej części Królestwa Polskiego i w zaborze pruskim. Maksymalne wartości stopy przyrostu naturalnego (25‰ i więcej) występowały w 13 powiatach (w 6 powiatach zaboru pruskiego i 7 z Kongresówki), w tym najwyższe w powiatach: Sieradz (31,7‰), Zabrze (28,7‰), Katowice (27,5‰), Włocławek (27,0‰), Rawa Maz. (26,7‰), Bytom i Poznań zachodni (po 26,4‰). Tymczasem na kresach wschodnich najwyższy współczynnik przyrostu charakteryzował powiaty Zwiahel (23,9‰) i Równe (23,4‰). Najniższa stopa przyrostu naturalnego występowała w mieście Krakowie (5,1‰) i pow. Sejny (6,1‰), Augustów (6,9‰), Góra (9,3‰) oraz powiecie Cieszyn z miastem (10,4‰). Dość niskie były stopy przyrostu w mieście Poznaniu (11,3‰) i Lwowie (11,4‰) i nieco wyższe w powiatach (łącznie z miastem) Wilno (12,8‰) i Warszawa (21,1‰).

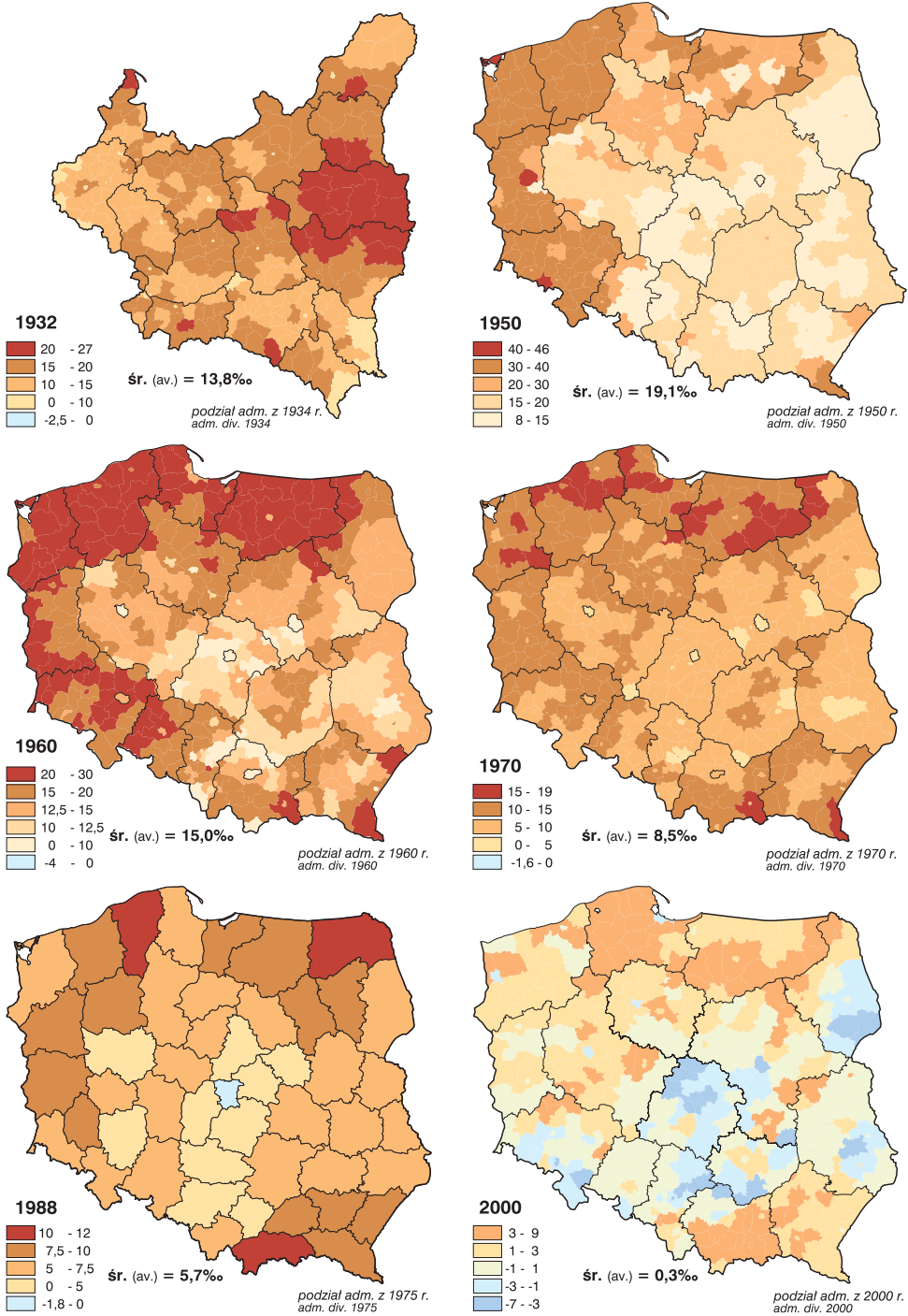
Tabela VI.25. Przyrost naturalny, 1895–1938

Table VI.25. Natural increase, 1895–1938

Lata Years	Polska Poland		Województwa (dzielnice) Voivodships			
			centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
	w tys. in thousands	na 1000 ludności / per 1000				
1895	411,5	17,1	19,2	14,7	21,6	13,3
1900	475,6	18,5	19,2	18,3	19,8	16,9
1905	423,6	15,5	17,6	12,5	18,1	12,9
1910	472,6	16,2	17,1	13,6	20,0	14,6
1913	17,8	12,8
1919	96,2	3,6	5,4	-3,9	7,7	2,8
1920	140,4	5,2	9,4	1,3	13,6	-3,4
1925	544,4	18,5	18,7	22,5	17,7	16,0
1930	534,4	17,0	17,1	21,1	15,5	15,0
1935	405,6	12,1	12,1	14,6	11,8	10,5
1936–1938	385,0	11,2	11,3	13,8	11,1	9,6

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 16, 31; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.3.

W pierwszej dekadzie XX w. natężenie przyrostu naturalnego na ziemiach polskich malało, z wyjątkiem ziem zaboru pruskiego. Gwałtowne załamanie przyrostu spowodowała I wojna światowa, przede wszystkim na obszarach objętych intensywnymi działaniami wojennymi, tzn. w Galicji i na kresach wschodnich, oraz epidemia tyfusu (por. tab. VI.8). Dopiero w 1923 r. współczynnik przyrostu naturalnego (18,3‰) przekroczył stan sprzed wojny, dwa lata później doszedł do 18,5‰, w 1926 r. już tylko 15,3‰ i w następnych latach powoli spadał, z jednorocznym gwałtownym wzrostem do 17,0‰ w roku 1930.

Ryc. VI.9. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców, 1932–2000

Fig. VI.9. Natural increase per 1000, 1932–2000

W 1932 r., odwrotnie niż to miało miejsce na początku XX wieku, znacznie wyższy względny przyrost naturalny występował na Polesiu i północnym Wołyniu niż w województwach centralnych i zachodnich (ryc. VI.9). Wśród ośmiu powiatów z natężeniem przyrostu naturalnego 22‰ i więcej było pięć powiatów z województwa poleskiego (Kossów 26,6‰, Prużana 24,0‰, Drohiczyń 23,6‰, Kamień Koszyrski 23,2‰ i Łuniniec 22,5‰) oraz miasto Gdynia (23,3‰), powiat Oszmiana (22,3‰) na Wileńszczyźnie i Słonim (22,1‰) w nowogródzkim. Na drugim krańcu skali znajdowały się duże powiaty miejskie z przyrostem naturalnym 8‰ i mniej, w tym najniższy przyrost miały Łódź (5,1‰), Lwów (4,3‰), Kraków (3,4‰) i Warszawa (3,2‰) oraz powiaty ziemskie Śniatyn (7,0‰) i Zbaraż (7,8‰). Jedynym powiatem z ubytkiem naturalnym ludności był powiat miejski Bielsko (-2,2‰).

Po zakończeniu II wojny światowej przyrost naturalny stopniowo wzrastał od 16‰ w 1946 do 19,5‰ w 1953 r. i na tym poziomie utrzymał się do roku 1955, po czym stopniowo obniżał się, z niewielkimi okresami wzrostu do nieco ponad 10‰ w latach 1974–1977, 1979 i 1982–1983 (tab. VI.26).

Tabela VI.26. Przyrost naturalny, 1946–2000

Table VI.26. Natural increase, 1946–2000

Lata Years	Ziemie Territories	Przyrost naturalny Natural increas					
		ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
		w tysiącach in thousands			na 1000 ludności per 1000		
1946		380,7	117,8	262,9	16,0	15,3	16,4
1950	Ogółem	474,4	173,8	300,6	19,1	19,1	19,1
	ziemie dawne	305,7	99,6	206,1	16,3	14,6	17,3
	ziemie zach. i północne	168,7	74,2	94,5	28,6	26,5	30,8
1955		532,2	233,5	298,7	19,5	19,7	19,4
1960	Ogółem	445,3	181,9	263,4	15,0	12,9	16,9
	ziemie dawne	297,0	110,8	186,2	13,7	11,2	15,7
	ziemie zach. i północne	148,3	71,1	77,2	19,4	16,5	23,1
1965		314,0	125,2	188,8	10,0	8,0	11,9
1970	Ogółem	279,2	118,2	161,0	8,5	7,0	10,4
	ziemie dawne	183,7	71,2	112,6	7,6	5,9	9,4
	ziemie zach. i północne	95,5	47,0	48,4	11,1	9,5	13,4
1975		346,9	169,9	177,0	10,2	9,0	11,6
1980		342,6	190,2	152,4	9,6	9,2	10,3
1985		296,1	158,2	138,0	7,9	7,2	9,1
1990		157,4	68,7	88,7	4,1	3,0	6,0
1995		47,0	9,4	37,6	1,2	0,4	2,5
2000	Ogółem	10,3	-9,9	20,2	0,3	-0,4	1,3
	ziemie dawne	5,0	-8,5	13,5	0,2	-0,5	1,2
	ziemie zach. i północne	5,3	-1,4	6,7	0,5	-0,2	2,1

Źródło: Smoliński, 1966, tabl. 1; GUS, 1966; GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

W 1950 r. obszarami o wysokich współczynnikach przyrostu naturalnego były ziemie zachodnie, znaczne połacie województwa gdańskiego i olsztyńskiego oraz Bieszczady (powiat Lesko – 30,8‰), które po wysiedleniu ludności ukraińskiej zasiedliła młoda ludność napływowa. Bardzo wysoki przyrost naturalny,

dwukrotnie wyższy od przeciętnego dla kraju, charakteryzował dziewięć powiatów: Wolin (45,5‰), Kamienna Góra (40,8), Świebodzin (40,3), Kamień Pomorski (39,8), Zielona Góra (39,6), m. Elbląg (39,2), Drawsko Pomorskie (38,7), Elbląg (38,4) i Żagań (38,3‰). Niewiele niższe były współczynniki przyrostu naturalnego w wielkich miastach tego obszaru, a mianowicie w Szczecinie (37,5‰), Wrocławiu (31,5‰) i Gdańsku (30,8‰), podczas gdy pozostałe wielkie miasta na ziemiach dawnych lokowały się znacznie poniżej średniej: Kraków 11,3‰, Warszawa 12,5‰, Łódź 15,0‰ i Poznań 16,6‰. Najniższe współczynniki przyrostu miały powiaty śląskie: Olesno 8,3‰, m. Zabrze 9,2‰, Racibórz i m. Bytom po 10,5‰.

Dziesięć lat później ziemie zachodnie i północne nadal górowały wysokimi współczynnikami przyrostu naturalnego nad pozostałymi obszarami, ale zróżnicowania były już mniejsze (por. tab. 26). Świadczy o tym niższy współczynnik zmienności przyrostu naturalnego w 1960 r. (33% średniej) niż w 1950 r. (44%). W żadnym z powiatów współczynnik przyrostu nie przekroczył wartości dwukrotnej średniej krajowej. Po raz pierwszy pojawił się natomiast ubytek naturalny, który wystąpił w m. Cieszynie (-3,6‰).

W latach 1961–1970 współczynnik przyrostu naturalnego spadł prawie o połowę i w 1970 r. rozbieżności według powiatów między tzw. ziemią odzyskaną i dawną były już znacznie mniejsze (por. ryc. VI.9), ale nadal istniały (tab. VI.26). W pięciu powiatach wartość współczynnika przyrostu dwukrotnie przekraczała średnią krajową, a mianowicie w powiatach: Pruszcz Gdański (17,0‰), Gołdap (17,1‰), Nidzica (17,3‰), Bytów (17,6‰) i Pisz (18,3‰). Powiat miejski Cieszyn nadal miał ujemny przyrost naturalny (-1,5‰).

Natomiast trudno się już doszukać odmienności tzw. ziem odzyskanych i ziem dawnych w rozkładzie współczynników przyrostu naturalnego w 1988 r. i tym bardziej w roku 2000, w którym obszary ze zdecydowanie dodatnimi współczynnikami przyrostu naturalnego występują właściwie tylko w całym województwie pomorskim i w części województwa warmińsko-mazurskiego i małopolskiego, tzn. na atrakcyjnych terenach w pobliżu dużych miast. Tylko w 10 powiatach współczynniki przyrostu naturalnego przekraczały 5‰ i warto je wymienić z uwagi na ich charakterystyczne położenie. Były to powiaty: Kartusy (8,1‰), Limanowa (8,0‰), Nowy Sącz (7,7‰), Kościerzyna (6,0‰), Bytów (5,8‰), Wejherowo (5,6‰), Nowy Targ (5,4‰), Ropczyce-Sędziszów (5,4‰), Myślenice (5,2‰) i Gdańsk (5,1‰). Bardziej charakterystycznym zjawiskiem jest coraz powszechniejsze występowanie zjawiska ubytku naturalnego, które wcześniej pojawiało się sporadycznie (m. Cieszyn, b. województwo miejskie łódzkie). W 2000 r. powiaty z ubytkiem naturalnym obejmowały już 29,6% powierzchni kraju i zamieszkiwało je 43,7% ludności ogółem.

Procesy demograficzne inaczej przebiegają w mieście i inaczej na wsi. Przyrost naturalny zawsze był wyższy na wsi niż w miastach, z wyjątkiem lat 1948–1955, kiedy stopa przyrostu w miastach była nieco wyższa (lub równa). Różnica między stopą przyrostu w miastach i na wsi zawierała się od 1,1 do 4,5‰, w zależności od okresu. W małych miastach częstość urodzeń jest zbliżona do występującej na wsi i podobne są też współczynniki przyrostu naturalnego. Wraz ze wzrostem wielkości miasta częstości urodzeń maleją i przy słabo zróżnicowanej częstości zgonów współ-

czynniki przyrostu również są coraz niższe. Opublikowane dane pozwalają na przedstawienie tych zróżnicowań w ograniczonym zakresie czasowym (tab. VI. 27 i 28). O ile miasta ogółem od 1998 r. mają ujemny przyrost naturalny, o tyle w latach 70. w żadnym z miast liczących 100 tys. i więcej mieszkańców nie występował ujemny przyrost naturalny. Dopiero od połowy lat 80. w kilku miastach ponad 200-tysięcznych (Chorzów, Łódź, Warszawa) pojawił się ubytek naturalny ludności, który potem występował w coraz większej liczbie miast dużych, i w latach 90. jedynie cztery wielkie miasta (Białystok, Lublin, Toruń i Radom) miały nieprzerwanie dodatni przyrost naturalny.

Tabela VI.27. Przyrost naturalny ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1971–2000

Table VI.27. Natural increase by area of residence, per 1000, 1971–2000

Lata Years	Przyrost naturalny na 1000 ludności (przeciętne roczne) Natural increase per 1000 (annual average)					
	ogółem total	miasta ogółem urban areas	miasta o liczbie mieszk. (tys.) na końcu okresu size of towns in thousands at the end of a period			wieś rural areas
			< 100	100–200	≥ 200	
1971–1980	9,8	8,7	10,4	9,0	6,0	10,7
1981–1990	7,4	6,4	8,3	7,1	3,8	8,8
1991–2000	1,6	0,6	2,2	1,1	-1,7	2,5

Źródło: GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

Tabela VI.28. Przyrost naturalny według województw ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1965–2000

Table VI.28. Natural increase by voivodships per 1000, 1965–2000

Województwa Voivodships	Ogółem Total	Miasta według liczby mieszkańców Size of town by number of population						Wieś Rural area
		razem urban area	<10 000	10 000– 19 999	20 000– 49 999	50 000– 99 999	≥ 100 tys. / thous.	
Polska 1965	10,0	7,9	10,8	10,5	9,3	8,3	5,5	11,9
1984	9,0	8,3	9,7	10,6	10,7	8,8	6,5	10,1
1999–2000	0,1	-0,5	0,4	1,1	0,8	0,4	-1,8	1,2
Dolnośląskie	-0,9	-1,3	-1,7	-0,5	-0,5	0,7	-2,5	0,3
Kujawsko-pomorskie	0,8	-0,1	-0,1	1,2	0,6	-1,1	-0,4	2,4
Lubelskie	-0,1	1,4	-0,3	1,9	3,0	1,8	0,3	-1,4
Lubuskie	1,1	0,9	1,5	1,9	0,2	-	0,4	1,6
Łódzkie	-3,4	-4,0	-1,6	-2,0	0,2	-1,8	-7,2	-2,3
Małopolskie	1,9	0,1	2,0	1,1	1,2	3,3	-1,2	3,6
Mazowieckie	-1,0	-1,6	1,0	0,6	0,6	1,3	-3,1	-0,1
Opolskie	0,1	0,2	0,2	0,7	0,2	0,8	-0,6	0,0
Podkarpackie	2,6	2,1	2,0	2,6	1,9	2,1	1,9	2,9
Podlaskie	0,1	1,5	0,5	2,2	1,4	3,6	0,6	-1,7
Pomorskie	2,4	0,6	3,3	3,1	1,2	1,7	-0,6	6,3
Śląskie	-1,0	-1,2	-1,2	-0,4	-0,2	-1,1	-1,6	0,0
Świętokrzyskie	-0,9	-0,3	0,0	0,7	0,9	-1,5	-0,1	-1,3
Warmińsko-mazurskie	2,6	1,6	0,8	2,5	1,7	3,4	0,9	4,2
Wielkopolskie	0,9	-0,1	0,9	1,3	1,0	0,7	-2,1	2,3
Zachodniopomorskie	1,0	0,0	1,1	1,1	0,8	1,9	-1,3	3,3

Źródło: GUS, 1967a; GUS, 1986; <http://www.stat.gov.pl> i przeliczenia własne.

6. Dynamika demograficzna

Inną syntetyczną miarą procesu reprodukcji jest **współczynnik dynamiki demograficznej**, który wyraża stosunek liczby urodzeń w badanym roku do liczby zgonów w tym samym czasie. Jego zaletą jest wyrażanie wzajemnych relacji między liczbą urodzeń i liczbą zgonów. Współczynnik dynamiki demograficznej może przyjmować wartości:

- < 1, gdy liczba urodzeń nie równoważy liczby zgonów, co oznacza że liczba ludności badanej populacji maleje;
- = 1, gdy liczba urodzeń równa się liczbie zgonów, co oznacza, że liczba ludności badanej populacji nie ulega zmianie, oraz
- > 1, wówczas gdy liczba urodzeń przeważa nad liczbą zgonów, co oznacza rozszerzoną reprodukcję ludności – tym większą im wyższa wartość współczynnika.

Na początku XX wieku na ziemiach polskich trwał proces rozszerzonej reprodukcji ludności, nieco wyraźniej występujący na zachodzie niż na wschodzie przyszedłego terytorium Polski (tab. VI.29). Jednak w skali całego obszaru współczynnik nie przekraczał wartości 1,8. Po krótkim okresie prostej reprodukcji ludności w latach 1919–1920 liczba urodzeń zaczęła znacznie przeważać nad liczbą zgonów i w latach 1923, 1925 i 1930 była dwukrotnie wyższa od liczby zgonów. Nieznane są rozmiary ruchu naturalnego na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej, jednak według szacunkowych danych (Madajczyk, 1970) na terenie Generalnej Guberni liczba zgonów była wyższa od liczby urodzeń i współczynnik dynamiki demograficznej w 1942 r. wynosił 0,933, a w 1943 r. tylko 0,783, tzn. że na 78 urodzeń przypadło 100 zgonów.

Od 1946 r. trwała rozszerzona reprodukcja ludności i współczynniki dynamiki demograficznej przez wiele lat nie były niższe od wartości 2,0 (w latach 1955–1956 i 1958 przekraczały wartość 3,0), z wyjątkiem 1971 i 1980 r. (tab. VI.30). Dopiero w 1984 r. definitywnie spadły poniżej tej wartości i w ciągu następujących 15 lat malały osiągając wartość 1,002 w 1999 r., co oznacza, że pod koniec stulecia odbywała się już tylko prosta reprodukcja ludności.

Nasilenie procesów reprodukcji ludności Polski w XX wieku było silnie zróżnicowane, zarówno w czasie jak i według regionów i mniejszych jednostek przestrzennych (por. ryc. VI.4, ryc. VI.10). Największe zróżnicowania regionalne w dwóch pierwszych dekadach drugiej połowy XX w. występowały między tzw. ziemiami odzyskanymi i ziemiemi dawnymi. Na ziemiach zachodnich i północnych współczynniki dynamiki były wówczas o połowę wyższe niż na ziemiach dawnych, a poziom reprodukcji ludności w końcu lat 50. i na początku 60. niepowtarzalnie wysoki. W 1960 r. w 25 powiatach (wszystkie na tzw. ziemiach odzyskanych) współczynnik dynamiki demograficznej przekraczał wartość 5,0, w tym w jednym powiecie nawet 6,0 (Nowy Dwór Gdański – 6,832), w 77 powiatach zawierał się w granicach od 4,0 do 5,0, w 104 wynosił od 3,0 do 4,0, w 171 – od 2,0 do 3,0 i w 17 powiatach – od 1,6 do 2,0. W 1960 r. tylko w powiatach miejskich Cieszyn (0,775) i Rybnik (0,281) liczba urodzeń była niższa od liczby zgonów.

Po upływie 40 lat reprodukcja ludności Polski spadła do poziomu kompensacji liczby zgonów. W 2000 r. zaledwie w 3 powiatach współczynnik dynamiki

Tabela VI.29. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1895–1938

Table VI.29. Rates of demographic dynamics by areas, 1895–1938

Lata Years	Polska ogółem Total	Województwa (dzielnice) Voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
1895	1,619	1,771	1,504	1,901	1,417
1900	1,723	1,794	1,705	1,812	1,609
1905	1,603	1,719	1,462	1,811	1,460
1910	1,727	1,792	1,559	2,109	1,607
1913	.	.	.	2,070	1,550
1919	1,135	1,196	0,875	1,401	1,103
1920	1,195	1,366	1,045	1,713	0,895
1925	2,106	2,147	2,395	2,195	1,860
1930	2,094	2,141	2,376	2,110	1,865
1935	1,861	1,890	2,063	1,903	1,683
1936–1938	1,800	1,822	2,025	1,828	1,626

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 16; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.3.

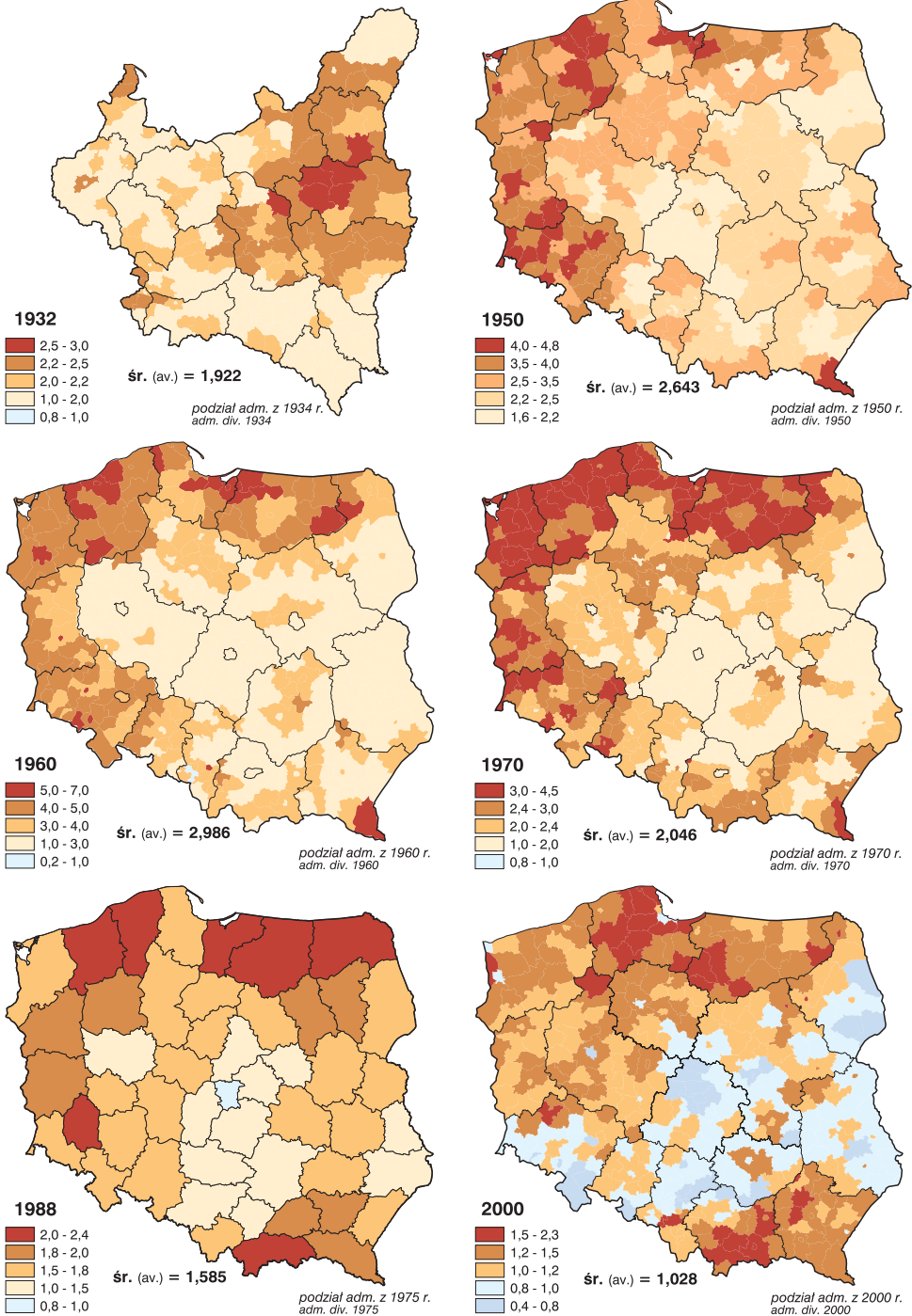
Tabela VI.30. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1946–2000

Table VI.30. Rates of demographic dynamics, 1946–2000

Lata Years	Obszar Territories	Współczynniki dynamiki demograficznej Rates		
		ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
1946		2,574	2,542	2,589
1950	Ogółem	2,643	2,761	2,582
	ziemie dawne	2,381	2,387	2,378
	ziemie zach. i północne	3,503	3,758	3,333
1955		3,034	3,209	2,916
1960	Ogółem	2,986	2,845	3,097
	ziemie dawne	2,681	2,458	2,849
	ziemie zach. i północne	4,122	4,146	4,100
1965		2,345	2,156	2,509
1970	Ogółem	2,039	1,909	2,170
	ziemie dawne	1,868	1,710	2,010
	ziemie zach. i północne	2,732	2,582	2,908
1975		2,158	2,092	2,230
1980		1,970	1,984	1,952
1985		1,771	1,736	1,815
1990		1,403	1,307	1,533
1995		1,122	1,042	1,231
2000	Ogółem	1,028	0,955	1,135
	ziemie dawne	1,018	0,945	1,112
	ziemie zach. i północne	1,058	0,978	1,224

Źródło: Smoliński, 1966, tabl. 1; GUS, 1966; GUS, 1945–2003 i przeliczenia własne.

demograficznej przekraczał wartość 2,0, mianowicie w powiecie kartuskim (2,209), limanowskim (2,067) i nowosądeckim (2,055), a w 232 powiatach zawierał się od ponad 1 do 2,0. W 9 powiatach liczba urodzeń równała się

Ryc. VI.10. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1932–2000

Fig. VI.10. Coefficients of demographic dynamics, 1932–2000

liczbie zgonów, natomiast w 129 powiatach liczba urodzeń była niższa od liczby zgonów. Najniższe wartości współczynnika dynamiki demograficznej występowały w powiatach m. Sopot (0,483), m. Łódź (0,496), hajnowskim (0,610), będzińskim (0,633) i pabianickim (0,643). W sumie na 30% powierzchni kraju zamieszkałych przez 44% ludności liczba zgonów przekraczała liczbę urodzeń i współczynnik dynamiki demograficznej wynosił 0,805, a na pozostałych obszarach z przewagą liczby urodzeń nad liczbą zgonów 1,240. Szczegółowy obraz różnicowań przestrzennych w wybranych przekrojach czasowych przedstawiono na rycinach VI.4 i VI.10.

VII. PŁEĆ I WIEK

Struktura ludności według płci i wieku stanowi podstawę oceny potencjału demograficznego i umożliwia przewidywanie przyszłych trendów rodności i umieralności, a w ujęciu retrospektywnym służy pokazaniu przemian, jakie złożyły się na obecny obraz demograficzny kraju.

1. Struktura płci ludności

Miernikiem pozwalającym badać strukturę ludności według płci jest udział mężczyzn i kobiet w badanej populacji, ale najczęściej używany jest współczynnik feminizacji, wyrażający stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn (na 100 lub 1000 mężczyzn) bądź – znacznie rzadziej stosowany – współczynnik maskulinizacji, wyrażający stosunek liczby mężczyzn do liczby kobiet. Tutaj będziemy używali współczynnika feminizacji.

W każdej odpowiednio dużej populacji, co roku rodzi się więcej chłopców niż dziewcząt (por. rozdział VI) i przewaga ta utrzymuje się w młodszych grupach. Jednak umieralność kobiet w poszczególnych grupach wieku jest niższa niż mężczyzn, co powoduje, że przewaga mężczyzn w kolejnych grupach wieku maleje i w określonej grupie liczebność kobiet jest już większa niż mężczyzn i przewaga ta rośnie w kolejnych wyższych grupach wieku. Przewaga ta jest tak znacząca, że w populacji ogółem liczebność kobiet jest nieco wyższa niż mężczyzn. Porównanie międzynarodowe wskazuje na zmiany w czasie minionego stulecia, na które wpływało szereg czynników. Wzrost współczynnika feminizacji może bowiem wynikać ze strat wojennych, wyższych wśród mężczyzn, z nadumieralności mężczyzn związanej ze stylem życia (alkoholizm, wypadki) czy z selektywnej emigracji mężczyzn. Z drugiej strony na spadek tego wskaźnika wpływać może poprawa zdrowotności niemowląt, wśród których dominują liczebnie chłopcy, nadumieralność kobiet (np. skutek nadmiernej śmiertelności przy porodach) lub ich selektywna emigracja. Skrajnym przykładem wysokiej liczby kobiet przypadającej na 100 mężczyzn jest Rosja/ZSRR, zwłaszcza w latach powojennych, ale zwiększenie współczynnika

feminizacji notowano w następstwie wydarzeń wojennych także w innych krajach europejskich, w tym w Polsce (tab. VII.1). Zjawisko liczebnej przewagi mężczyzn należy w krajach europejskich do rzadkości i obecnie występuje tylko w Turcji, wcześniej od lat 30. do końca lat 70. w Irlandii, a w okresie międzywojennym również w Bułgarii.

Tabela VII.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w wybranych krajach w XX w.

Table VII.1. Number of woman per 100 men in selected countries in the 20th century

Państwa Countries	Liczba kobiet na 100 mężczyzn Number of woman per 100 men						
	1900	1910	1920	1930	1950	1970	2000 ¹
Austria	103,5	103,6	108,5	108,1	115,5	112,9	106,0
Bułgaria	96,1	96,2	100,2	99,1	100,4	100,6	105,0
Dania	105,3	106,1	105,3	104,5	101,6	100,6	102,0
Finlandia	102,1	101,4	102,7	102,7	109,2	107,1	105,0
Francja	103,3	103,5	110,3	107,1	108,4	103,3	106,0
Hiszpania	104,9	105,6	106,2	105,0	107,7	104,9	104,0
Holandia	102,5	102,1	101,3	101,3	100,6	100,4	102,0
Irlandia	102,7	100,3	.	99,9 ²	96,5	99,1	101,4
Niemcy (RFN)	103,2	102,6	109,9	105,7	114,3	110,1	105,0
Norwegia	108,3	109,9	105,4	105,1	101,7	101,3	102,3
Polska	101,1 ³	103,7 ³	109,6 ⁴	106,9 ⁴	109,6	105,9	105,8
Rosja (ZSRR)	103,8	.	122,2	110,3 ²	122,0 ⁵	117,0	114,0
Stany Zjednoczone	95,8	94,3	96,1	97,6	101,3	105,4	105,0
Szwecja	104,9	104,6	103,7	103,1	100,8	100,2	102,0
Węgry	100,9	101,9	106,2	104,4	108,1	106,3	110,0
Wielka Brytania	106,8	106,8	109,6	108,8	108,2	106,0	103,0
Włochy	101,0	103,7	102,8	104,5	104,3	104,5	106,0

¹ Dane dotyczą różnych lat z okresu 1990–2002.

² W 1926 r.

⁴ W 1921 r.

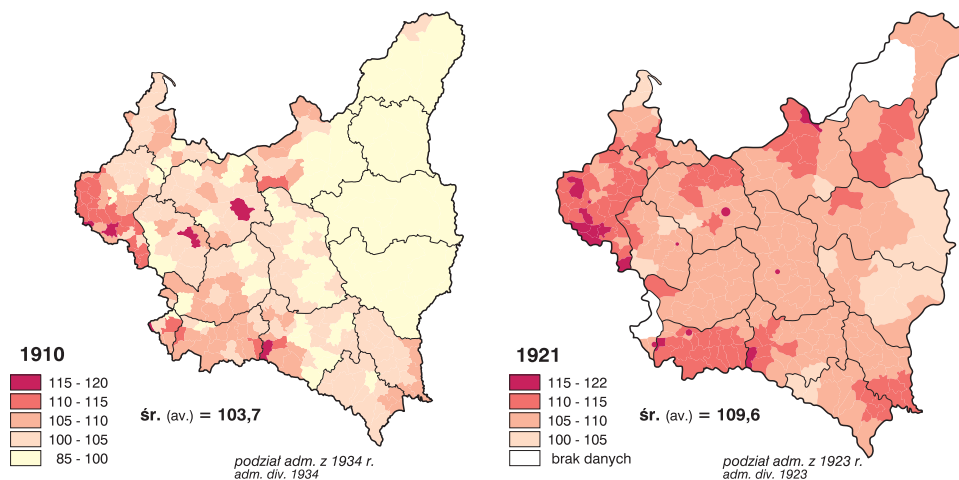
³ W granicach z 1938 r.

⁵ W 1959 r.

Źródło: Fogelson, 1938, tabl. 56a; www.unstats.un.org; GUS, 1945–2003.

Na początku XX wieku, w roku 1910, na ziemiach polskich występowała nieznaczna przewaga kobiet (ryc. VII.1). Lekka przewaga mężczyzn występowała w ówczesnych guberniach mińskiej (99,2), wileńskiej (98,7), grodzieńskiej (96,4) i wołyńskiej (98,6), które zapewne były wewnętrznie zróżnicowane, ale dla tych obszarów nie dysponujemy danymi o strukturze płci według powiatów. Jednak i poza tymi obszarami na terenie 41 powiatów więcej było mężczyzn niż kobiet, a w przypadku dwóch powiatów (Będzin i Białystok) na 100 mężczyzn przypadało 89 kobiet. Spośród powiatów z przewagą mężczyzn 17 znajdowało się w zaborze pruskim (9) i austriackim (8), które miały rzetelną statystykę spisową w przeciwieństwie do mało wiarygodnej statystyki w zaborze rosyjskim. Kilkuprocentowy niedobór kobiet w tych powiatach mógł wynikać z przewagi kobiet wśród emigrujących do zachodnich prowincji niemieckich. Znacznie bardziej anormalna struktura płci występowała w 13 powiatach Wielkopolski, gdzie na 100 mężczyzn przypadało ponad 112 kobiet, szczególnie w pow. Wschowa, Gostyń (po 116), Śmigiel i Kościan (po 115). Skrajnie wysokie współczynniki feminizacji miały powiaty Racibórz (118,3) na Śląsku i Krosno (116,2) w Małopolsce. Wśród dużych miast

wysoka przewaga kobiet występowała w Poznaniu (111,2), Warszawie (109,3), Łodzi (108,2) i Gdańsku (107,0), natomiast Kraków (101,5) i Lwów (100,8) odznaczały się zrównoważoną strukturą ludności według płci. Z dużych jednostek administracyjnych jedynie Wielkopolska (107,9) miała „zwichniętą” równowagę płci w przeciwieństwie do Pomorza (102,6), Śląska (102,0), Galicji (103,9) i Królestwa Polskiego (103,2).

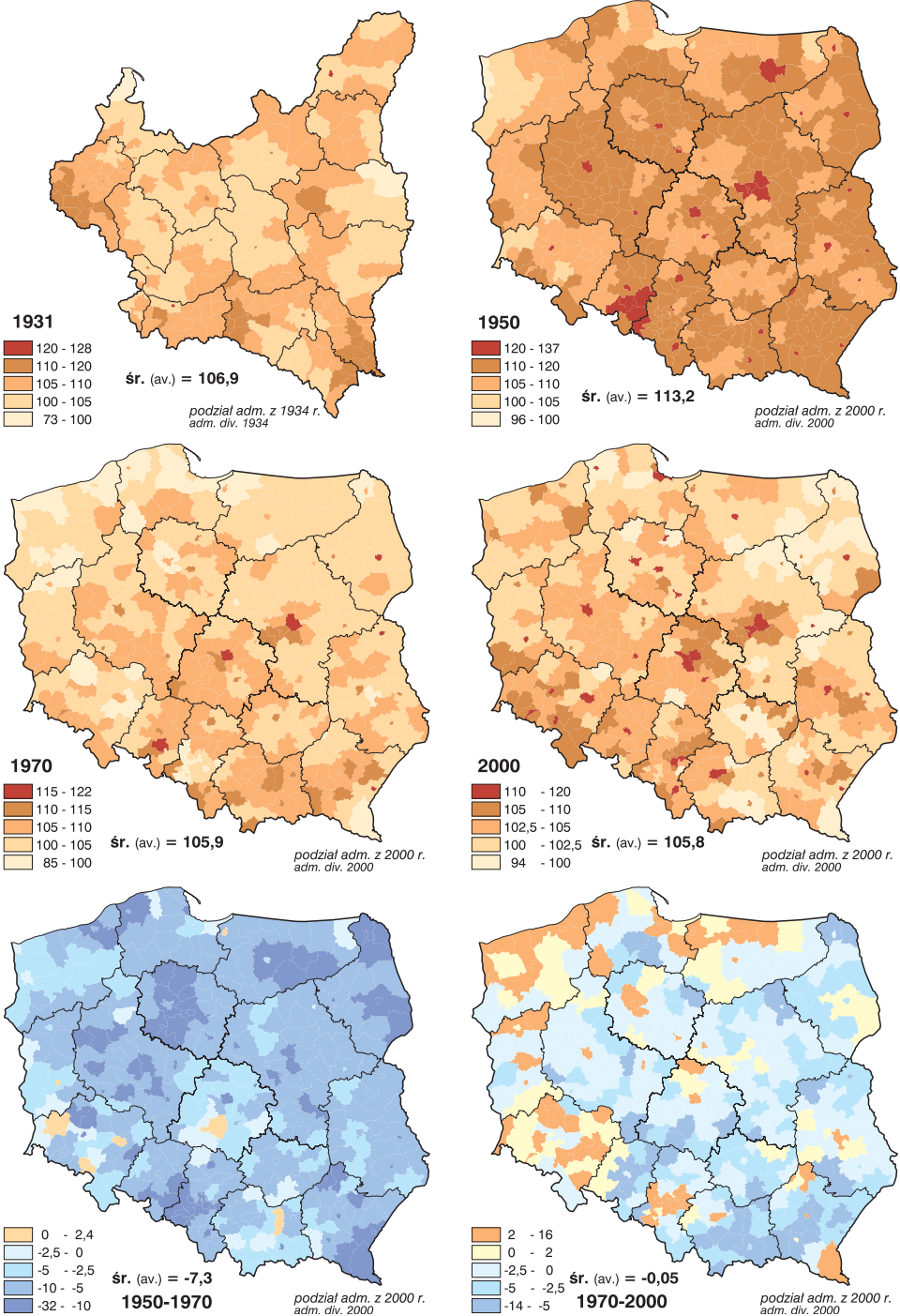

Ryc. VII.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w 1910 i 1921 r.

Fig. VII.1. Number of women per 100 men, 1910 and 1921

W 1921 r. struktura płci ludności Polski była mocno zaburzona. Podobna sytuacja występowała w innych państwach uczestniczących w I wojnie światowej, w której straty ponosili głównie żołnierze walczący na frontach (por. tab. VII.1). Szczególnie wysokie ubytki mężczyzn poniosła Rosja, w postaci poległych na frontach wojny światowej, ale przede wszystkim w krwawej wojnie domowej.

Wzrost liczebnej przewagi kobiet nad mężczyznami w Polsce do prawie 10% nastąpił w wyniku wielkich strat wojennych. Szacuje się, że z mieszkańców ziem, które weszły w skład Polski po 1921 r. zginęło walcząc w szeregach armii zaborczych 385 tys. żołnierzy (Kieniewicz, 1980, s 511). W walkach z Armią Czerwoną podczas wojny polsko-bolszewickiej zginęło niemal 48 tysięcy żołnierzy. Najbardziej zdeformowana struktura płci występowała w województwach zachodnich (111,6 kobiet na 100 mężczyzn), w wyniku zarówno strat wojennych spowodowanych powołaniem do wojska, jak i rozpoczętego w 1919 r. odpływu ludności niemieckiej do Niemiec. Podobną strukturę płci miały województwa południowe (110,3) oraz centralne (109,9). Mniejsze dysproporcje płci notowano w województwach wschodnich (106,4). Zwichnięta struktura płci w większym stopniu dotyczyła ludności miejskiej, wśród której na 100 mężczyzn przypadało 116,0 kobiet, niż wiejskiej (107,7). Wiązać się to mogło z napływem kobiet do służby domowej lub do działów gospodarki o dużym stopniu feminizacji (np. przemysł tekstylny). Maksymalna przewaga liczebna kobiet występowała w największych miastach:

Ryc. VII.2. Liczba kobiet na 100 mężczyzn, 1931–2000

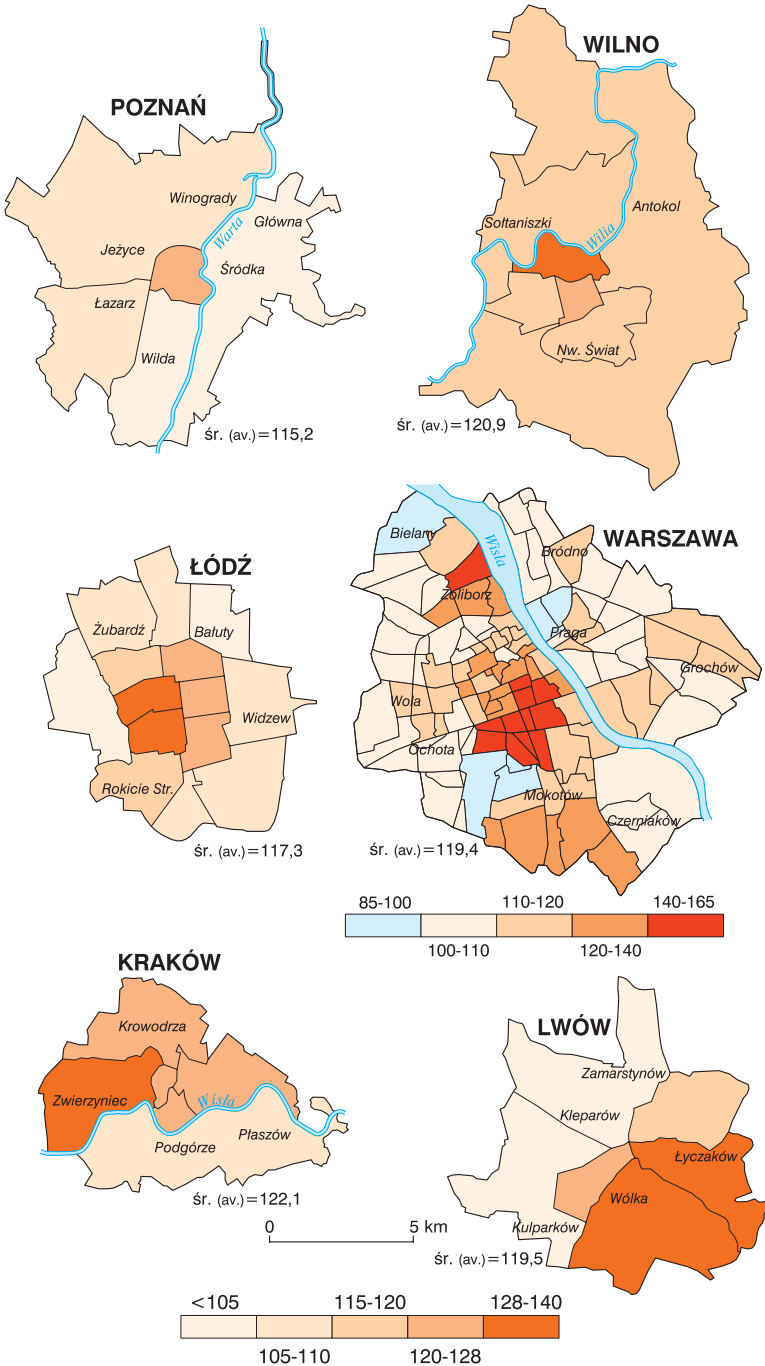
Fig. VII.2. Number of women per 100 men, 1931–2000

w Warszawie (121,9), Lwowie (121,0), Łodzi (120,6), Krakowie (120,1) i Poznaniu (119,1), ale również w Bielsku (119,3), Lublinie (118,0) i Toruniu (115,0). Wśród powiatów ziemskich wyróżniały się: Krosno (119,2), Sejny (118,5), Gostyń (118,1) i Leszno (117,8). Zaledwie w 18 powiatach, w większości położonych we wschodniej i centralnej części kraju, występowała prawidłowa struktura płci z lekką przewagą kobiet (do 103,9, najniższa w powiecie Drohobycz 100,8).

W 1931 r. w strukturze ludności według płci trudno już dostrzec powojenną strukturę sprzed dziesięciu lat (ryc. VII.2), głównie dlatego, że nie ma zwartych obszarów o wysokiej przewadze kobiet, niemniej duże zróżnicowania nadal występowały, ale jednostkami o zwichniętej strukturze płci były przede wszystkim miasta, w których ogółem przypadało 112,8 kobiet na 100 mężczyzn, podczas gdy dla wsi współczynnik feminizacji wynosił tylko 104,7. Najwyższe wartości współczynnika występowały w powiatach miejskich: Bielsko 127,0, Kraków 122,1, Wilno 120,9, Lwów 119,5, Warszawa 119,4, Łódź 117,3, Częstochowa 117,2 oraz Lublin, Poznań i Białystok – po 115. Bardziej szczegółowy rozkład struktury ludności według płci i dzielnic statystycznych w 6 dużych miastach pokazano na rycinie VII.3. Szczególna przewaga kobiet występowała w ich dzielnicach centralnych. Tylko w 6 powiatach ziemskich na 100 mężczyzn przypadało ponad 112 kobiet (pow. Kopyczyńce 114,1, Borszczów 113,1, Zaleszczyki i Gostyń po 112,5 oraz Śniatyn 112,4 i Leszno 112,1). Na drugim krańcu skali znajdowały się cztery powiaty z przewagą liczebną mężczyzn: Kartuszy (99,8), Łuniniec (99,4), Morski czyli późniejszy powiat Wejherowo (98,2) i m. Gdynia (73,3). W trzech z tych powiatów wyjątkowa struktura płci wynikała z napływu robotników do budowy portu morskiego i miasta Gdyni, którzy osiedlali się również w dwu sąsiadujących powiatach. W sumie międzyregionalne różnice struktury płci nie były duże, gdyż współczynniki feminizacji dla grup województw wynosiły 105,7 dla województw wschodnich, 106,3 dla zachodnich, 106,7 dla centralnych i 108,3 dla województw południowych.

Druga wojna światowa miała o wiele bardziej destrukcyjny wpływ na liczbę i strukturę ludności Polski niż wojna poprzednia. Wiemy, że wśród 6 milionów ofiar przeważali mężczyźni. Poza tym po zakończeniu wojny mężczyźni wyzwoleni z obozów koncentracyjnych, z obozów jenieckich i z robót przymusowych, nie od razu wrócili do kraju. Kilkaset tysięcy ludności nadal pozostawało w miejscach przymusowego zesłania w ZSRR. Pierwszy powojenny sumaryczny spis ludności z połowy lutego 1946 r. ujawnił ogromny deficyt mężczyzn – było ich o 2,3 mln mniej niż kobiet. Na 100 mężczyzn przypadało 121,5 kobiet, przy czym na ziemiach dawnych 117,8, a na zachodnich i północnych 137,1. Zwichnięta relacja płci w większym stopniu występowała w miastach (130,8) niż na wsi (117,4). W 13 powiatach ziem odzyskanych współczynnik feminizacji przekraczał wartość 150, a najwyższy był w Górowie Iławeckim (180) i Bartoszycach (167). Niemniej w 2 powiatach występowała niewielka przewaga mężczyzn: w powiecie Susz (98,4) i Stargard Szczeciński (94,0).

W ciągu kilku lat, do daty pierwszego powojennego powszechnego spisu ludności w 1950 r., deformacje struktury płci zmniejszyły się w wyniku procesów migracyjnych (repatriacja) oraz naturalnej rotacji pokoleń, tzn. wymierania roczników o mocno zdeformowanej strukturze według płci i wchodzeniu w życie nowych

Ryc. VII.3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic statystycznych w wielkich miastach w 1931 r.

Fig. VII.3. Number of women per 100 men in major cities by statistical areas, 1931

roczników o normalnej strukturze. W 1950 r. niedobór mężczyzn wynosił 1,2 mln, a współczynnik feminizacji obniżył się do 109,6 kobiet na 100 mężczyzn, czyli nadal był wysoki (tab. VII.2). Współczynniki feminizacji liczone ogółem dla kraju w 1950 r. uwzględniają liczbę mężczyzn spisanych centralnie (wojsko), która nie jest uwzględniana w dalszym podziale terytorialnym na województwa i powiaty. Dlatego współczynniki feminizacji liczone dla kraju na podstawie liczby ludności według płci w przekrojach powiatowych dają wyższą wartość współczynnika (113,2 w 1950 r.) niż to wynika z danych ogólnokrajowych (109,6). Stąd biorą się różnice między wartościami współczynników podanymi w tabelach i na kartogramie (por. ryc. VII.2).

W 1960 r. niedobór mężczyzn wynosił 970 tys. i na 100 mężczyzn przypadało 106,7 kobiet, czyli relacja płci była taka jak w 1931 r., ale ich struktura według wieku różniła się. Do 1970 r. przewaga kobiet tylko nieznacznie zmniejszyła się i na 100 mężczyzn przypadało ich 105,9, przy czym w miastach 108,7 i na wsi 102,7. Do powiatów o największej przewadze kobiet należały (w podziale terytorialnym z 2000 r.): m. Przemyśl (121,0), m. Biała Podlaska (117,2), powiat warszawski (116,4), m. Łódź i m. Białystok (po 115,7). Przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami w wielkich miastach jest spowodowana głównie migracją kobiet, które łatwiej znajdują zatrudnienie w rozwijających się usługach, a w przypadku Łodzi w przemyśle włókienniczym, przeważnie zatrudniającym kobiety. Na drugim krańcu skali znajdowało się 39 powiatów z przewagą mężczyzn, przy czym w czterech z nich współczynnik feminizacji był niższy od wartości 95,0. Były to powiaty z trwającymi dużymi inwestycjami w górnictwie, przemyśle chemicznym (nawozy) i przetwórczym (miedź), a mianowicie Police (94,5), Lubin (93,4), Polkowice (62,6) i m. Jastrzębie Zdrój (85,2). W skali województw najwyższa przewaga kobiet występowała w obecnych województwach: łódzkim (109,7) i mazowieckim (108,6), natomiast najniższa w zachodniopomorskim (100,8) i pomorskim (101,7). Przegląd współczynników feminizacji w drugiej połowie XX wieku według województw w podziału terytorialnym z roku 2000 przedstawiono w tabeli VII.2.

W latach 1970–2000 stosunek liczby kobiet do mężczyzn ogółem w skali kraju pozostawał na tym samym poziomie w granicach 105,8–105,9 kobiet na 100 mężczyzn, a zakres zmienności współczynnika feminizacji ogółem według powiatów był niski i nieznacznie malejący (współczynnik zmienności spadł z 4,1% w 1970 r. do 3,5% w 2000 r.), co świadczy o dość stabilnych relacjach płci w układzie według powiatów ogółem.

W 2000 roku współczynnik feminizacji ogółem wynosił 105,8, przy czym w miastach 109,5 i na wsi 100,1 kobiet na 100 mężczyzn. Do powiatów o wysokim stopniu feminizacji należały wszystkie powiaty miejskie z Łodzią (118,5), Sopotem (117,1) i powiatem warszawskim czyli m. Warszawą (116,5) na czele oraz nieliczne powiaty ziemskie wysoko zurbanizowane, takie jak Pabianice (111,9), Pruszków (111,0) i Dzierżoniów (109,7). W sumie na liście 56 powiatów ze współczynnikiem feminizacji powyżej 108 kobiet na 100 mężczyzn występowało tylko 9 powiatów ziemskich – oprócz trzech wyżej wymienionych jeszcze Będzin (108,8), Jelenia Góra (108,7), Grodzisk Maz. (108,6), Żyrardów (108,6), Zgierz (108,5) i Piaseczno (108,3). Natomiast w 29 powiatach nieznaczną przewagę liczebną mieli mężczyźni (największa była ona w powiecie Ostrołęka – 95,9 i Suwałki – 94,1 kobiet na 100 mężczyzn). O ile zróżnicowanie współczynnika feminizacji w miastach było względnie niskie

(współczynnik zmienności wynosił 9% średniej), o tyle dla obszarów wiejskich było bardzo wysokie (współczynnik zmienności 38%). Wśród 307 powiatów ziemskich – do których nie zaliczamy powiatu warszawskiego z jego ówczesną kuriozalną sytuacją administracyjno-prawną, gdyż tworzyło go 11 warszawskich gmin miejskich, ale samo miasto Warszawa nie miało uprawnień powiatu grodzkiego – w 153 powiatach liczebną przewagę miały kobiety; największą w powiecie Pruszków: 109 kobiet na 100 mężczyzn. W pozostałych 154 powiatach ziemskich natomiast przeważali mężczyźni i najniższa wartość współczynnika feminizacji występowała w powiatach Sejny (93,9) i Mońki (93,5). Ta wyjątkowo niekorzystna demograficznie relacja płci dotyczyła 55% terytorium kraju, zamieszkałych przez 30% ludności.

Tabela VII.2. Ludność według płci i województw* ogółem, w miastach i na wsi, 1950, 1970, 2000

Table VII.2. Number of woman per 100 men by provinces (voivodships), 1950–2000

Województwa Voivodships	Liczba kobiet na 100 mężczyzn Number of woman per 100 men								
	ogółem total			miasta urban area			wieś rural area		
	1950	1970	2000	1950	1970	2000	1950	1970	2000
Polska	113,2	105,9	105,8	117,2	108,7	109,5	110,1	102,7	100,1
Dolnośląskie	108,1	104,5	107,3	109,7	106,8	109,8	106,1	100,3	101,3
Kujawsko-pomorskie	114,8	106,2	106,1	120,8	110,8	110,4	110,1	101,1	99,5
Lubelskie	111,7	106,0	105,2	120,1	111,2	110,2	109,6	103,6	101,1
Lubuskie	108,1	103,8	104,9	111,0	106,9	107,6	105,9	99,9	100,0
Łódzkie	115,4	109,7	109,0	123,4	114,1	113,6	107,9	104,1	101,1
Małopolskie	113,4	107,9	105,3	118,8	110,5	110,3	110,4	105,7	100,5
Mazowieckie	116,1	108,6	107,8	123,9	113,8	112,6	110,0	102,5	99,7
Opolskie	117,6	107,9	104,9	118,1	109,0	107,5	117,4	107,1	102,2
Podkarpackie	114,9	107,1	103,8	119,7	109,7	108,0	113,5	106,0	101,0
Podlaskie	113,3	104,9	103,5	122,6	112,4	109,5	110,6	100,5	96,8
Pomorskie	109,1	101,7	104,7	110,0	103,5	108,2	108,0	98,6	97,4
Śląskie	114,6	103,9	106,0	114,8	103,5	107,0	113,9	105,2	102,3
Świętokrzyskie	110,9	106,0	103,9	116,0	110,5	108,4	109,3	103,6	100,2
Warmińsko-mazurskie	110,0	102,1	103,9	111,8	106,5	108,4	109,1	98,6	97,3
Wielkopolskie	114,9	107,0	105,6	120,3	111,2	110,0	110,9	102,9	99,9
Zachodniopomorskie	105,6	100,8	104,4	106,5	102,7	107,2	104,7	97,7	98,2

* W podziale administracyjnym z 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS, 1999; GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

Największe zmiany struktury ludności według płci zaszyły w latach 1951–1970. Można je ocenić na podstawie różnic wielkości współczynników feminizacji między wymienionymi latami spisowymi (por. ryc. VII.2). Zaledwie w 9 powiatach nastąpił wzrost wartości współczynnika feminizacji, czyli wzrósł udział kobiet. Były to powiaty: m. Jelenia Góra (wzrost od 108,2 do 110,6), Brzesko (od 112,9 do 114,9), m. Wałbrzych (od 104,9 do 106,5), Bolesławiec (od 101,4 do 102,7), m. Zielona Góra (od 104,0 do 105,1), Wałbrzych (od 106,8 do 107,9), m. Elbląg (od 104,4 do 105,5), m. Wrocław (od 105,8 do 106,7) i Bełchatów (od 109,1 do 109,4). Zmiany te objęły nieco ponad 1% terytorium kraju z 3,6% ludności w 1970 r. i nie miały żadnego wpływu na strukturę płci w kraju. W pozostałych 364 powiatach, obejmujących 98,7% terytorium kraju i 96,4% ludności nastąpił mniejszy lub większy spadek współczynników feminizacji. W 83 powiatach obejmujących 24,0%

terytorium kraju i 20,7% ludności współczynnik feminizacji obniżył się o 0,1 do 4,9 punktu, w 196 powiatach (57,8% terytorium i 49,1% ludności) spadek wartości współczynnika wynosił od 5,0 do 9,9 punktu, w 80 powiatach (15,9% terytorium i 26% ludności) spadek wynosił od 10,0 do 19,9 punktu, a w 5 powiatach (1,0% terytorium) wartość współczynnika zmniejszyła się od 20,0 do 31,1 punktu. Te 5 powiatów to: m. Łomża (spadek z 131,8 do 111,0), Ustrzyki Dolne czyli bieszczadzki (z 118,5 do 96,7), Mrągowo (z 129,7 do 102,8), m. Tarnobrzeg (z 125,5 do 98,4) i m. Jastrzębie-Zdrój (z 116,3 do 85,2). W zmianach tych trudno się dopatrzeć różnicowań regionalnych. W ciągu 20 lat wysoka nadwyżka kobiet została zniwelowana pod wpływem wkraczających w życie roczników wyżu demograficznego.

W ostatnim trzydziestoleciu (1971–2000) zmiany struktury płci w skali kraju miały charakter marginalny jeśli oceniać je na podstawie spadku współczynnika feminizacji o 5 kobiet na 10 000 mężczyzn. Na tę nie znaczącą różnicę złożył się, z jednej strony, wzrost przewagi kobiet w 130 powiatach obejmujących 29,4% powierzchni kraju z 45,6% ludności w 2000 r. i, z drugiej strony, spadek przewagi kobiet w 243 powiatach obejmujących 70,6% terytorium z 54,4% ludności. W sumie te zmiany bilansowały się. Do powiatów o najwyższym wzroście współczynnika feminizacji należały: m. Jastrzębie-Zdrój (wzrost z 85,2 do 100,7), m. Gdańsk (z 100,8 do 111,0) i powiat Lubin (z 93,4 do 103,4), natomiast najwyższe spadki współczynnika odnotowano w powiatach: Bochnia (z 112,5 do 101,9), Brzozów (z 113,3 do 102,2), Krapkowice (z 115,3 do 102,7) i Brzesko (z 114,9 do 101,3). Te skrajne przykłady świadczą, że struktura płci stawała się coraz bardziej normalna, dysproporcje płci zbliżały się do naturalnej lekkiej przewagi kobiet. Czynnikiem normalizującym strukturę płci były przybywające nowe pokolenia, w tym roczniki echa wyżu demograficznego, zaś różnicującym – selektywne procesy migracji wewnętrznych i, w nieporównanie mniejszym stopniu, nasilająca się emigracja zagraniczna.

Na proces reprodukcji ludności zasadniczy wpływ ma struktura płci ludności w wieku 18–49 lat czyli w wieku płodności kobiet (ryc. VII.4). W 1970 r. struktura płci tej grupy wiekowej najkorzystniej kształtowała się w obecnym woj. łódzkim (106,7 kobiet na 100 mężczyzn), dolnośląskim (104,6), podkarpackim (104,5), opolskim (104,1), lubuskim (103,6) i mazowieckim (103,5). W sumie w 246 powiatach obejmujących 61% terytorium kraju kobiety w wieku 18–49 lat miały przewagę liczebną nad mężczyznami w tej grupie wieku. Natomiast w trzech województwach: pomorskim (98,6), zachodniopomorskim (98,4) i śląskim (95,6) występowała przewaga mężczyzn. W podziale według powiatów najbardziej zwężona struktura płci w tej grupie wieku (poniżej 90 kobiet na 100 mężczyzn) występowała w 11 powiatach, w tym 7 na Górnym Śląsku (72 kobiety na 100 mężczyzn w m. Jastrzębie-Zdrój), w Lubinie (87,1) i Polkowicach (84,2) oraz w powiatach Lesko i Ustrzyki Dolne (po 87,7).

W latach 1971–2002 nastąpił powszechny spadek przewagi kobiet w 309 powiatach obejmujących 89% obszaru kraju z 74% ludności ogółem, co świadczy o zakresie zmian struktury płci, ale nie jest oczywiście jednoznaczne z wystąpieniem we wszystkich tych powiatach przewagi mężczyzn. W pozostałych 71 powiatach wystąpił wzrost liczebnej przewagi kobiet w tej grupie wieku w granicach od 0,1 do 24,8 punktu, przy czym były to w połowie powiaty miejskie, a pozostałe

Tabela VII.3. Ludność Polski według płci i wieku, 1900–2000
 Table VII.3. Population by sex and age, 1897/1900–2000

Wiek Age	Liczba kobiet na 100 mężczyzn w latach Number of woman per 100 men								
	1900 ¹	1921 ²	1931 ¹	1950	1960	1970	1980	1990	2000
	Ogółem / Total								
Polska	101,1	106,9	106,9	109,6	106,7	105,8	105,2	105,2	105,9
0	98,1	95,6	95,8	95,6	95,5	96,3	95,4	94,9	94,3
1–4	99,8	98,2	97,5	96,7	95,6	96,4	95,4	95,0	94,4
5–9	99,2	99,2	97,8	97,7	96,1	96,1	95,6	95,8	95,2
10–14	101,0	97,9	97,7	98,2	96,6	96,2	95,5	95,6	95,1
15–19	110,5	112,5	106,0	99,6	98,0	96,1	94,7	95,7	96,1
20–29	96,1	114,9	109,6	107,1	98,5	98,1	96,2	96,1	96,6
30–39	103,0	117,0	112,8	117,5	109,3	100,4	99,2	98,5	97,2
40–49	101,8	109,2	114,7	111,8	116,3	110,4	103,1	102,1	101,5
50–59	103,9	106,2	114,2	126,2	114,9	119,8	116,5	110,1	109,0
60–69	100,2	105,7	116,2	141,6	139,2	125,6	134,3	132,2	127,6
70–79	100,9	107,7	120,5	155,1	169,4	164,7	158,1	166,8	167,4
≥ 80	110,1	110,5	134,3	188,5	210,1	216,8	237,0	227,5	228,4
Miasta / Urban areas									
Polska	.	116,0	112,8	113,9	108,0	108,7	108,3	108,3	109,5
0	.	94,6	96,6	95,5	95,1	96,1	95,7	94,5	93,9
1–4	.	97,5	96,9	96,3	95,2	95,8	95,3	94,9	94,3
5–9	.	99,4	97,3	97,3	95,9	96,3	95,7	95,7	95,0
10–14	.	100,9	98,2	100,1	97,2	96,1	95,5	95,8	95,1
15–19	.	114,6	111,6	99,6	95,7	98,0	96,5	96,7	97,1
20–29	.	154,5	119,1	110,1	98,0	103,3	103,5	101,5	99,1
30–39	.	116,3	119,8	119,6	107,2	102,3	102,6	106,3	103,7
40–49	.	111,5	116,8	119,1	118,2	109,4	104,4	105,9	109,6
50–59	.	113,2	116,7	139,6	123,1	124,8	116,9	112,5	113,3
60–69	.	124,0	129,8	156,6	158,7	139,9	144,6	134,8	131,1
70–79	.	140,4	147,4	177,4	194,2	194,9	180,2	181,9	170,5
≥ 80	.	159,4	176,1	222,8	240,9	253,9	277,9	259,7	248,5
Wieś / Rural areas									
Polska	.	107,7	104,7	107,2	105,5	102,7	101,1	100,4	100,1
0	.	95,9	95,6	95,7	95,8	96,4	95,1	95,4	94,9
1–4	.	98,4	97,6	97,0	95,9	96,9	95,6	95,2	94,5
5–9	.	99,1	98,0	98,0	96,2	96,0	95,5	95,9	95,4
10–14	.	97,1	97,5	97,5	96,0	96,2	95,5	95,5	95,1
15–19	.	112,8	104,0	99,6	100,6	93,7	92,5	93,9	94,6
20–29	.	128,5	105,9	105,1	99,2	91,5	85,0	88,4	92,6
30–39	.	118,2	109,8	116,1	111,7	97,8	92,9	84,9	87,9
40–49	.	108,4	113,7	107,5	114,5	111,6	101,0	94,5	87,1
50–59	.	103,9	113,1	119,0	108,4	115,0	115,9	106,3	100,5
60–69	.	100,6	111,3	133,7	125,4	113,9	123,9	128,9	122,1
70–79	.	99,7	112,0	144,4	152,1	141,9	138,2	151,4	163,3
≥ 80	.	101,7	123,0	175,4	189,5	187,7	200,3	196,4	206,2

¹ W granicach z 1938 r.

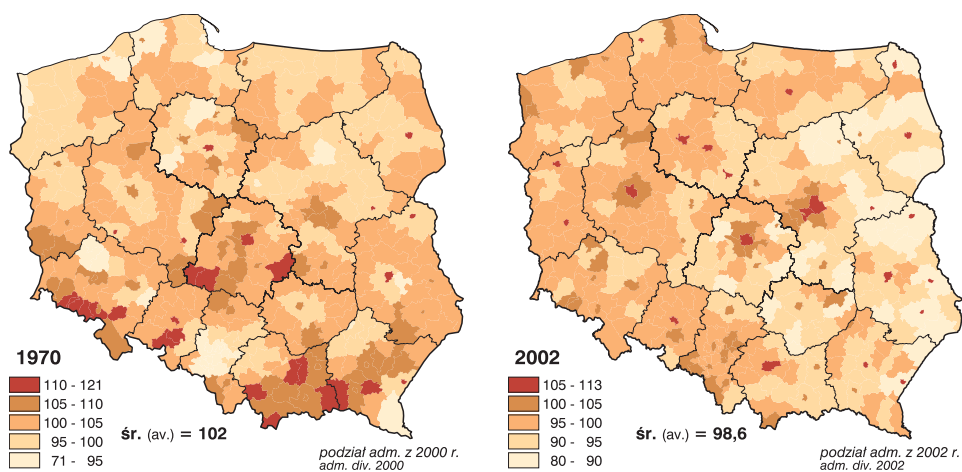
² W granicach z 1921 r.

Źródło: Fogelson, 1938, tabl. 59; GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

w większości wchodziły w skład aglomeracji Górnego Śląska, Poznania, Warszawy, Bydgoszczy i Torunia, Olsztyna, Szczecina i Gdańska.

W wyniku tych zmian w 2002 r. tylko w 79 powiatach Polski (6,7% terytorium i 38% ludności) kobiety w wieku 18–49 lat miały liczebną przewagę nad mężczyznami tej samej grupy wieku, przy czym wartości tego częściowego

współczynnika feminizacji zawierały się od 100,1 do 112,3 (m. Olsztyn). W większości były to powiaty miejskie (62), powiat warszawski (faktycznie m. Warszawa) oraz wysoko zurbanizowane powiaty ziemskie należące do aglomeracji miejsko-przemysłowych. Na pozostałym obszarze kraju występowała przewaga liczebna mężczyzn – największa w powiatach: Łosice (85,9 kobiet na 100 mężczyzn w tej grupie wieku), Kolno (85,7), Łomża (85,6), Ostrołęka (84,2) i Suwałki (84,0). W przekroju wojewódzkim tylko w kujawsko-pomorskim cząstkowy współczynnik feminizacji przekroczył wartość 100 i wynosił 100,1, zaś w pozostałych przewagę liczebną mieli mężczyźni – największą w woj. lubelskim (96,3), podlaskim (96,0) i świętokrzyskim (94,9). Niedobory mężczyzn lub kobiet w wieku reprodukcji mogą mieć negatywny wpływ na proces tworzenia się rodzin i na poziom urodzeń.

Ryc. VII.4. Liczba kobiet w wieku 18–49 lat na 100 mężczyzn w 1970 i 2000 r.
Fig. VII.4. Number of women per 100 men, 18–49 yrs., 1970 and 2000

Powyższe relacje płci i ich przemiany są jedynie odzwierciedleniem przekształceń jakie nastąpiły w strukturze ludności według płci w poszczególnych grupach wieku w ciągu XX wieku (tab. VII.3). Cechą charakterystyczną tych przemian jest przesuwanie się granicy przewagi liczebnej kobiet do coraz starszych grup wieku, poczynając od grupy wieku 10–14 lat na początku XX w., do grupy wieku 40–49 lat na początku lat 80. i w następnych dwu dekadach. Na proces ten składa się większa częstość urodzeń chłopców, kataklizmy wojenne, zmieniający się porządek wymierania i częstsze migracje kobiet do miast, o czym świadczy znacznie niższy wiek równowagi płci w miastach niż na wsi. Ponadto wśród starszych grup wiekowych w kolejnych dziesięcioleciach z reguły narastała przewaga kobiet nad mężczyznami, większa w miastach i mniejsza na wsi.

2. Struktura wieku ludności

Podział ludności według wieku jest jedną z najbardziej podstawowych charakterystyk populacji. Różne sfery ludzkiej działalności, a przede wszystkim zdolności reprodukcyjne człowieka związane są z określonym wiekiem. Przy analizie struktury wieku stosuje się różne grupowania według wieku w zależności od celu analizy. Najczęściej stosowane były trzy podziały:

według biologicznych grup wieku:

	Wariant I	Wariant II
dzieci	0–14 lat	0–14 lat
ludność dorosła	15–59 lat	15–64 lat
ludzie w starszym wieku	60 lat i więcej	65 lat i więcej

według społeczno-ekonomicznych grup wieku ludności:

wiek żłobkowy	0–2 lata
wiek przedszkolny	3–6 lat
wiek szkoły podstawowej	7–14 lat
wiek szkoły średniej	15–19 lat
wiek szkoły wyższej	20–24 lata
wiek produkcyjny	18–64/59 lat (64 dla mężczyzn, 59 dla kobiet)
wiek poprodukcyjny	65/60 lat i więcej (65 dla mężczyzn, 60 dla kobiet)

według ekonomicznych grup wieku:

	Wariant I	Wariant II	Wariant III
wiek przedprodukcyjny	0–17 lat	0–15 lat	0–15 lat
wiek produkcyjny	18–64/59 lat	16–59 lat	16–64 lata
wiek poprodukcyjny	65/60 lat i więcej	60 lat i więcej	65 lat i więcej

Na ogół stosuje się wariant I z uwagi na ustalony wiek emerytalny.

W niniejszym opracowaniu przyjęto podział według grup ekonomicznych w wariantie II, ponieważ dostępne materiały statystyczne umożliwiały bezpośrednie zastosowanie lub ich przeliczenie tylko według tych grup wieku dla wszystkich przyjętych przedziałów czasowych. W zasadzie wybór ten został narzucony przez grupowanie ludności według wieku w podsystemie informatycznym, w którym zostały przeliczone wyniki spisów z lat 1960–1988 w podziale administracyjnym z dnia 1 stycznia 1999 r. (GUS, 1999). Jedynym odstępstwem od tego wariantu są dane z r. 1897(1900), które w oryginale zawierają 5-letnie grupy wiekowe (... , 10–14, 15–19, ...) i nie można wydzielić ludności w wieku 15 lat, tak aby stworzyć grupę 0–15 lat.

W końcu XIX wieku szwedzki demograf Gustav Sundbärg „przedstawił tezę, według której różnice w strukturze wieku ludności poszczególnych krajów sprowadzają się do różnej obsady ‘klasy dzieci’ (0–14 lat) i ‘klasy dziadków’ (50 lat i więcej), natomiast ‘klasa rodziców’ (15–49 lat) ma wszędzie i zawsze tę samą liczebność względną. Prawidłowość tę nazwał Sundbärg ‘prawem równowagi struktury wieku’” (Rosset, 1975, I, s. 284). Wyodrębnił również trzy główne typy struktury wieku ludności: progresywny, stacjonarny i regresywny, wskazując jako charakterystyczne dla poszczególnych typów następujące proporcje dzieci, rodziców i dziadków:

	0–14 lat	15–49 lat	50 lat i więcej
typ progresywny	40%	50%	10%
typ stacjonarny	27%	50%	23%
typ regresywny	20%	50%	30%

Jakkolwiek „prawo równowagi struktury wieku” zostało później podważone, gdyż każda populacja ma sobie właściwą strukturę wieku, to sam podział na trzy teoretyczne typy struktury wieku ludności został powszechnie przyjęty. Typ progresywny jest charakterystyczny dla młodego społeczeństwa o dużej i rosnącej liczbie urodzeń, którego cechą jest stały wzrost liczby ludności. W typie stacjonarnym (zastojowym) roczne liczby urodzeń niezmiennie równają się rocznym liczbom zgonów i przy niezmiennym porządku wymierania i braku migracji zewnętrznych liczba ludności nie ulega zmianie. W typie regresywnym maleje z roku na rok liczba urodzeń i przy braku zasilania z zewnątrz liczba ludności zmniejsza się.

Na przełomie XIX i XX wieku struktura ludności ziem polskich według wieku odpowiadała typowi progresywnemu (tab. VII.4) w wyniku dużego przyrostu naturalnego, który z nawiązką równoważył intensywną emigrację i dużą umieralność zapewniając szybki wzrost liczby ludności. Struktura wieku ludności przedstawiała się dość harmonijnie, choć można „zauważyć pewien niedobór grup wieku 25–60 lat, częściowo prawdopodobnie spowodowany przez wychodźstwo, częściowo wynikający z niedokładności określania wieku podczas spisu ludności (zwłaszcza w zaborze rosyjskim); tę ostatnią okoliczność trzeba zawsze mieć na uwadze przy rozpatrywaniu wyników dawnych, a także niektórych obecnych” (Fogelson, 1938a, s. 665). Udział ‘klasy dzieci’ wynosił 39,3%, ‘klasy rodziców’ (15–49 lat) 47,7% i ‘dziadków’ 13,0%. Podobną strukturę ludności miała Bułgaria (odpowiednio: 39,4; 45,0; 15,6), Rosja (38,6; 47,8; 13,6) i Włochy (34,0; 47,1; 18,9). W pozostałych krajach europejskich w drugiej połowie XIX wieku wytworzyła się tendencja zmniejszania się liczebności grup najmłodszych, zaś niski poziom umieralności sprawiał, że rosło znaczenie najstarszych grup wiekowych. Proces ten najbardziej był zaawansowany we Francji, gdzie w 1911 r. dzieci stanowiły 25,8% populacji, rodzice 51,3%, a dziadkowie 22,9%. Podobny proces w Polsce rozpoczął się znacznie później.

Struktura ludności ziem polskich w 1897/1900 r. według późniejszego podziału na grupy województw nie wykazywała znaczących różnicowań (tab. VII.5). Maksymalna różnica udziału dzieci między województwami zachodnimi, gdzie udział ich był najwyższy i południowymi, z najniższym udziałem, wynosiła 1,2 punktu procentowego. Znacznie większa była różnica między tymi województwami pod względem udziału ludności dorosłej (2,9 punktu) i ludności w starszym wieku (2,7 punktu). Województwa zachodnie wyróżniały się wśród pozostałych najwyższym udziałem dzieci i ludności w starszym wieku oraz najniższym udziałem ludności dorosłej.

W 1921 r. struktura ludności Polski według wieku nosi wyraźne ślady strat wojennych. Widać je w zmniejszonym o $\frac{1}{3}$ odsetku dzieci poniżej 5 lat odzwierciedlającym spadek urodzeń, a także zwiększoną śmiertelność dzieci w latach 1915–1921 oraz w niższych udziałach ludności w wieku 20–44 lat, najbardziej narażonej na bezpośrednie straty wojenne. W przekroju według grup województw,

w porównaniu z początkiem XX w., niższe odsetki dzieci (0–15 lat) zaznaczyły się przede wszystkim w województwach południowych i zachodnich i w mniejszym stopniu we wschodnich i centralnych. Wszędzie zaś nastąpił wzrost udziału ludzi w wieku 60 lat i więcej (tab. VII.6).

Tabela VII.4. Ludność Polski według wieku, 1897/1900–2000

Table VII.4. Population of Poland by age, 1897/1900–2000

Wiek Age	1900 ¹	1921 ²	1931 ³	1950 ⁴	1960 ⁴	1970 ⁴	1980 ⁴	1990 ⁴	2000 ⁴
	w tysiącach / in thousands								
Ogółem	25 106,5	25 694,7	31 915,8	25 035,0	29 795,2	32 657,7	35 734,9	38 183,2	38 644,2
0–4	3 841,6	2 598,2	3 982,1	3 077,7	3 420,2	2 537,9	3 263,7	2 884,4	1 977,8
5–9	3 189,1	2 939,5	3 966,8	1 996,6	3 520,3	2 733,6	2 916,4	3 385,3	2 426,8
10–14	2 833,8	3 544,3	2 777,2	2 299,8	3 044,6	3 390,4	2 527,3	3 253,0	2 868,4
15–19	2 480,0	3 139,7	3 036,0	2 396,0	1 934,2	3 478,5	2 720,4	2 897,8	3 356,8
20–24	2 308,6	2 441,7	3 221,1	2 376,4	2 209,2	2 958,2	3 295,9	2 477,6	3 210,1
25–29	1 864,8	1 857,1	2 922,9	2 158,5	2 308,1	1 888,4	3 373,4	2 625,2	2 855,1
30–34	1 746,5	1 538,0	2 384,0	1 403,0	2 332,9	2 155,4	2 898,3	3 224,4	2 438,6
35–39	1 417,6	1 382,8	1 870,3	1 702,2	2 069,9	2 256,8	1 836,8	3 267,9	2 572,8
40–44	1 219,5	1 244,0	1 600,1	1 816,1	1 358,5	2 256,0	2 084,2	2 794,4	3 132,1
45–49	937,9	1 144,5	1 386,8	1 554,1	1 629,4	1 985,9	2 150,0	1 750,4	3 131,0
50–54	973,8	1 092,4	1 209,7	1 266,3	1 702,6	1 280,7	2 119,0	1 944,3	2 626,8
55–59	719,1	868,9	1 043,1	914,2	1 417,2	1 500,5	1 825,8	1 950,6	1 597,7
60–64	664,4	768,3	916,0	755,9	1 097,7	1 498,4	1 134,5	1 843,6	1 704,1
65–69	365,6	429,1	711,8	533,7	733,0	1 161,2	1 248,0	1 494,3	1 606,0
70–74	287,9	322,1	469,7	372,8	513,9	804,7	1 104,8	842,2	1 387,0
75–79	131,5	157,6	221,3	233,4	292,0	439,0	713,7	768,7	973,0
≥ 80	124,8	168,4	169,2	178,3	211,5	331,9	522,6	779,0	780,1
	w % / in percentage								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0–4	15,3	10,1	12,5	12,3	11,5	7,8	9,1	7,6	5,1
5–9	12,7	11,4	12,4	8,0	11,8	8,4	8,2	8,9	6,3
10–14	11,3	13,8	8,7	9,2	10,2	10,4	7,1	8,5	7,4
15–19	9,9	12,2	9,5	9,6	6,5	10,7	7,6	7,6	8,7
20–24	9,2	9,5	10,1	9,5	7,4	9,1	9,2	6,5	8,3
25–29	7,4	7,2	9,2	8,6	7,7	5,8	9,4	6,9	7,4
30–34	7,0	6,0	7,5	5,6	7,8	6,6	8,1	8,4	6,3
35–39	5,6	5,4	5,9	6,8	6,9	6,9	5,1	8,6	6,7
40–44	4,9	4,8	5,0	7,3	4,6	6,9	5,8	7,3	8,1
45–49	3,7	4,5	4,3	6,2	5,5	6,1	6,0	4,6	8,1
50–54	3,9	4,3	3,8	5,1	5,7	3,9	5,9	5,1	6,8
55–59	2,9	3,4	3,3	3,7	4,8	4,6	5,1	5,1	4,1
60–64	2,6	3,0	2,9	3,0	3,7	4,6	3,2	4,8	4,4
65–69	1,5	1,7	2,2	2,1	2,5	3,6	3,5	3,9	4,2
70–74	1,1	1,3	1,5	1,5	1,7	2,5	3,1	2,2	3,6
75–79	0,5	0,6	0,7	0,9	1,0	1,3	2,0	2,0	2,5
≥ 80	0,5	0,7	0,5	0,7	0,7	1,0	1,5	2,0	2,0

¹ Dla b. zaboru rosyjskiego dane spisu 1897 r.

² Dane spisu z 1921 r. w granicach z 30 września 1921 r. i bez skoszarowanego wojska (318,5 tys.).

³ Dane spisu z 1931 r. w granicach z 31 marca 1938 r., bez osób spisanych centralnie (191,2 tys.).

⁴ Stan w dniu 31 grudnia.

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 13; GUS, 1926–1928, T. XXXI, tabl. IX; GUS, 1936–1938; GUS, 1945–2003.

W strukturze wieku ludności w 1931 r. nadal charakterystyczna jest wyrwa spowodowana bezpośrednimi stratami wojennymi, która przesunęła się o 10 lat i objęła grupę wieku 30–59 lat. Niską liczebnością wyróżniają się roczniki urodzo-

ne w czasie wojny wchodzące w skład grupy wieku 10–14 i częściowo 15–19 lat. Grupa dzieci w wieku 5–9 lat była prawie tak liczna jak grupa 0–4 lat, co odzwierciedla wzrost liczby urodzeń w latach powojennych i ponowny ich spadek w latach późniejszych.

Tabela VII.5. Ludność ziem polskich według podstawowych grup wieku i województw w r. 1897/1900

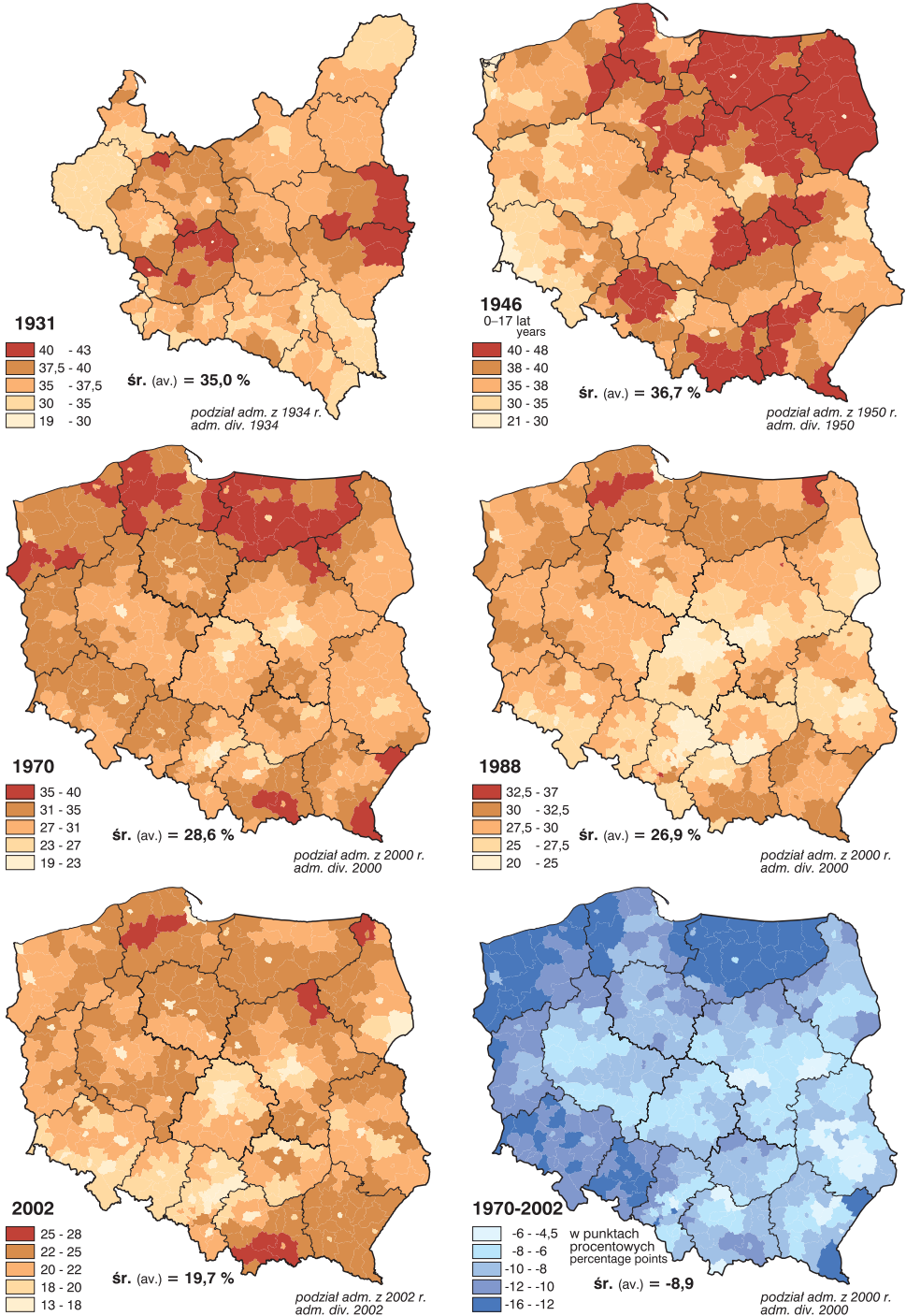
Table VII.5. Population of Polish territories by age groups, 1897/1900

Grupy wieku ludności w województwach Age in groups of voivodships	Liczba ludności w tys. Population in thousands			Struktura ludności w % in percentage		
	ogółem total	mężczyźni men	kobiety woman	ogółem total	mężczyźni men	kobiety woman
Ogółem	25 106,5	12 482,5	12 624,0	100,0	49,7	50,3
0–14	9 864,5	4 936,8	4 927,7	39,3	19,7	19,6
15–59	13 667,8	6 763,0	6 904,8	54,4	26,9	27,5
≥ 60 lat	1 574,2	782,7	791,5	6,3	3,1	3,2
– centralnych	9 889,0	4 966,7	4 922,3	100,0	50,2	49,8
0–14	3 872,4	1 941,4	1 931,0	39,2	19,6	19,5
15–59	5 409,7	2 727,2	2 682,5	54,7	27,6	27,1
≥ 60 lat	606,9	298,1	308,8	6,1	3,0	3,1
– wschodnich	4 439,0	2 225,2	2 213,8	100,0	50,1	49,9
0–14	1 759,4	881,1	878,3	39,6	19,8	19,8
15–59	2 405,5	1 195,7	1 209,8	54,2	26,9	27,3
≥ 60 lat	271,1	148,4	125,7	6,2	3,3	2,8
– zachodnich	3 462,6	1 671,7	1 790,7	100,0	48,3	51,7
0–14	1 388,6	697,4	691,2	40,1	20,1	20,0
15–59	1 812,2	856,2	956,0	52,3	24,7	27,6
≥ 60 lat	261,8	118,1	143,7	7,6	3,4	4,1
– południowych	7 315,9	3 618,9	3 697,0	100,0	49,5	50,5
0–14	2 844,1	1 416,9	1 427,2	38,9	19,4	19,5
15–59	4 040,4	1 983,9	2 056,5	55,2	27,1	28,1
≥ 60 lat	431,4	218,1	213,3	5,9	3,0	2,9

Źródło: Szulc, 1936, I, tabl. 13 i obliczenia własne.

W sumie udział dzieci w każdym z regionów był niższy niż w 1921 r. przede wszystkim w województwach zachodnich, zaś dorosłych wyższy, szczególnie w województwach zachodnich, w wyniku przejścia do grupy dorosłych licznych roczników urodzonych przed wojną. Udział ludności starej nieznacznie wzrósł, ale tylko w województwach centralnych i południowych. Najwyższe udziały dzieci występowały w woj. poleskim, wołyńskim i kieleckim (nieco ponad 38,0%), szczególnie w powiatach Kostopol, Sarny (po 42,6%) i Radom (42,0%), a najniższe w woj. poznańskim (32,1%) i powiatach miejskich z minimum w m. Bielsko (19,0%), m. Lwów (21,4%), m. Kraków (22,0%) i m. Warszawa (24,6%). Udział podstawowych grup wieku według powiatów w latach 1931–2002 zaprezentowano na rycinie VII.5–8.

Na szczególną uwagę zasługuje układ przestrzenny najmłodszej grupy wieku w wielkich miastach (ryc. VII.6). Udział dzieci i młodzieży niższy był w dzielnicach centralnych, a wyższy, czasem znacznie, na peryferiach. Ten układ był szczególnie charakterystyczny w Warszawie i Łodzi. Porównując ryciny VII.3 i VII.6 zauważymy znaczną korelację przestrzenną między wysokimi wskaźnikami feminizacji

Ryc. VII.5. Ludność w wieku 0–15 lat, 1931–2002

Fig. VII.5. Population 0–15 yrs. (%), 1931–2002

(służba domowa, personel usług) a niskimi udziałami dzieci i młodzieży (rodziny małodzielne, samotni). Widać to szczególnie wyraźnie na przykładzie Warszawy, Łodzi, Wilna i Lwowa, w mniejszym stopniu Poznania i Krakowa.

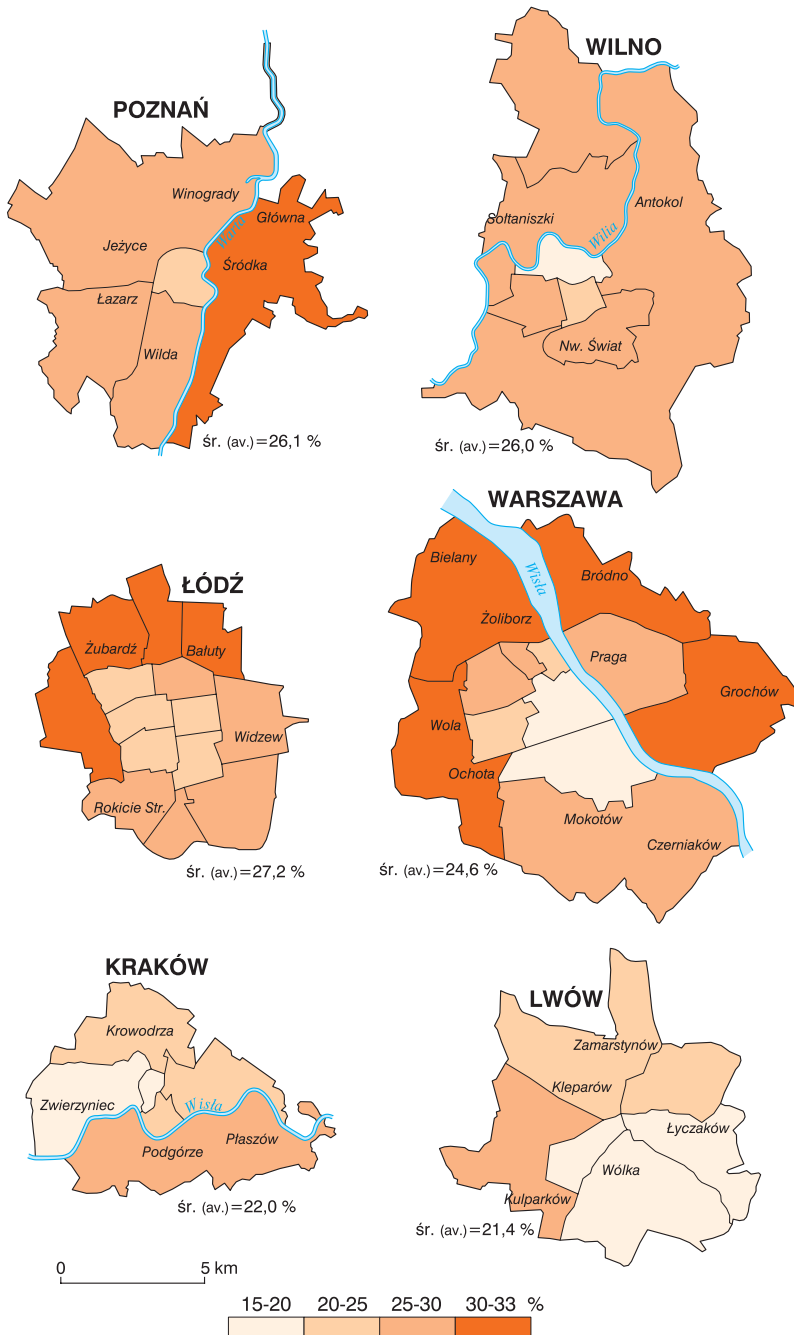
Tabela VII.6. Ludność Polski według podstawowych grup wieku i województw w 1921 i 1931 r.

Table VII.6. Population of Poland by age and groups of voivodships, 1921 and 1931

Grupy wieku ludności w województwach Age and groups of voivodships	30 IX 1921 r.			9 XII 1931 r.		
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
	w tysiącach / in thousands					
Ogółem ¹	25 376,2	6 345,9	19 030,3	31 915,8	8 731,0	23 184,7
0-15	9 738,8	2 165,2	7 573,6	11 172,4	2 556,9	8 615,4
16-59	13 734,1	3 727,3	10 006,8	18 227,7	5 480,1	12 747,6
≥ 60 lat	1 903,3	453,4	1 449,9	2 515,7	694,0	1 821,7
- centralnych	11 213,3	3 442,6	7 788,7	13 377,6	4 438,4	8 939,2
0-15	4 379,8	1 194,2	3 185,6	4 763,6	1 324,0	3 439,6
16-59	6 054,1	2 024,9	4 029,2	7 558,9	2 763,8	4 795,1
≥ 60 lat	797,4	223,5	573,9	1 055,1	350,6	704,5
- wschodnich	3 618,2	471,4	3 146,8	5 550,6	765,2	4 785,4
0-15	1 429,7	170,1	1 259,5	2 042,7	229,4	1 813,3
16-59	1 919,8	266,3	1 653,5	3 113,6	477,7	2 635,8
≥ 60 lat	268,7	34,9	233,8	394,3	58,1	336,2
- zachodnich	3 048,2	940,2	2 108,0	4 481,7	1 605,2	2 876,5
0-15	1 170,6	324,1	846,5	1 478,3	482,7	995,6
16-59	1 611,1	533,8	1 077,3	2 634,3	1 003,1	1 631,2
≥ 60 lat	266,4	82,2	184,2	369,1	119,4	249,7
- południowych	7 478,5	1 491,8	5 986,7	8 505,9	1 922,2	6 583,7
0-15	2 758,7	476,8	2 281,9	2 887,7	520,8	2 366,9
16-59	4 149,0	902,3	3 246,7	4 921,0	1 235,5	3 685,5
≥ 60 lat	570,8	112,7	458,1	697,2	165,9	531,3
	w % / in percentage					
Ogółem ¹	100,0	25,0	75,0	100,0	27,4	72,6
0-15	38,4	8,5	29,8	35,0	8,0	27,0
16-59	54,1	14,7	39,4	57,1	17,2	39,9
≥ 60 lat	7,5	1,8	5,7	7,9	2,2	5,7
- centralnych	100,0	30,7	69,3	100,0	33,2	66,8
0-15	39,0	10,6	28,4	35,6	9,9	25,7
16-59	53,9	18,0	35,9	56,5	20,7	35,8
≥ 60 lat	7,1	2,0	5,1	7,9	2,6	5,3
- wschodnich	100,0	13,0	87,0	100,0	13,8	86,2
0-15	39,5	4,7	34,8	36,8	4,1	32,7
16-59	53,1	7,4	45,7	56,1	8,6	47,5
≥ 60 lat	7,4	1,0	6,5	7,1	1,0	6,1
- zachodnich	100,0	30,8	69,2	100,0	35,8	64,2
0-15	38,4	10,6	27,8	33,0	10,8	22,2
16-59	52,9	17,5	35,3	58,8	22,4	36,4
≥ 60 lat	8,7	2,7	6,0	8,2	2,7	5,6
- południowych	100,0	19,9	80,1	100,0	22,6	77,4
0-15	36,9	6,4	30,5	33,9	6,1	27,8
16-59	55,5	12,1	43,4	57,9	14,5	43,3
≥ 60 lat	7,6	1,5	6,1	8,2	2,0	6,2

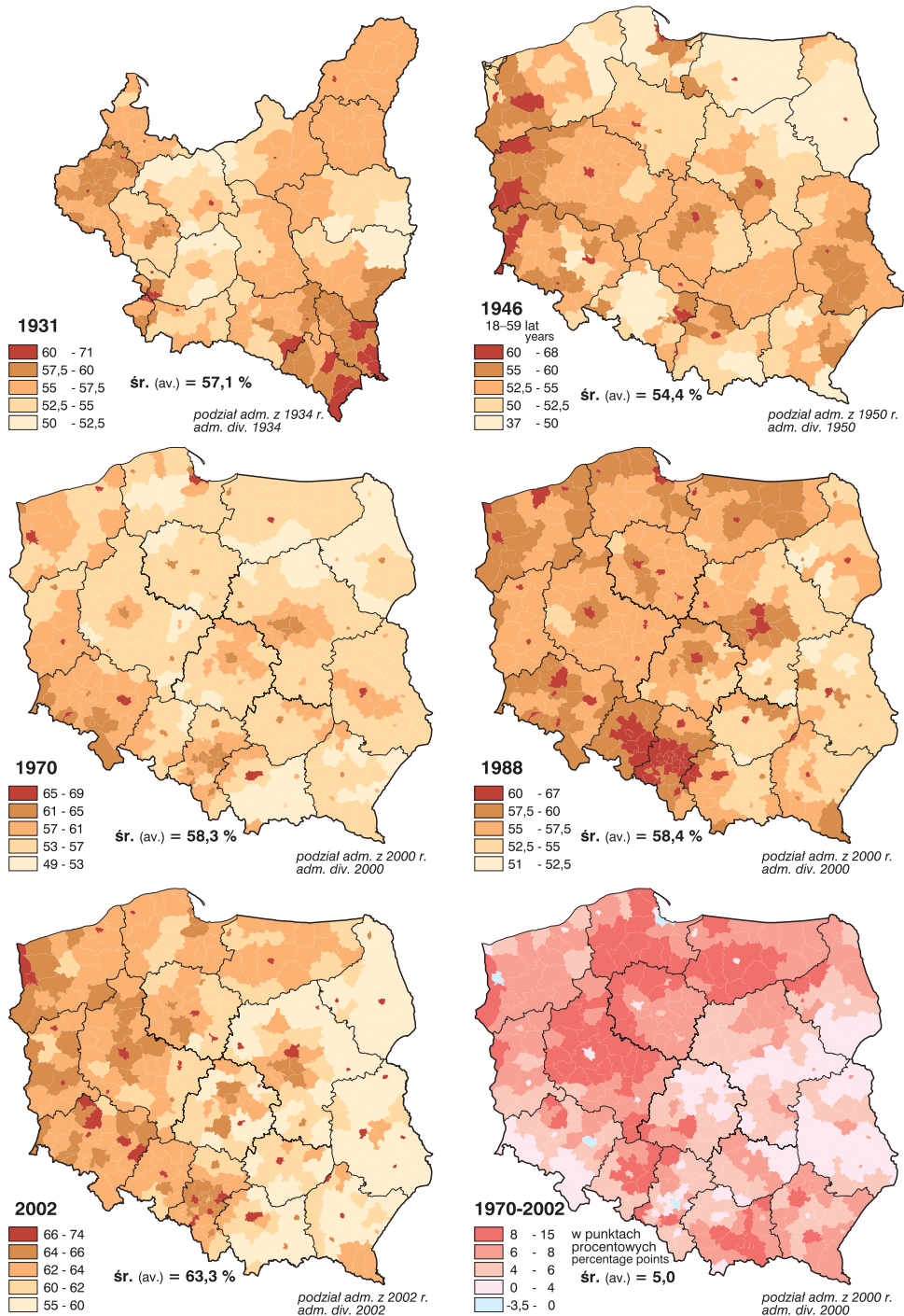
¹ W 1921 r. na obszarze objętym spisem ludności i bez skoszarowanego wojska (318,5 tys.).

Źródło: GUS, 1926-1928, T. XIV-XXX, tabl. 6; GUS, 1936-1938, tabl. 13 i obliczenia własne.

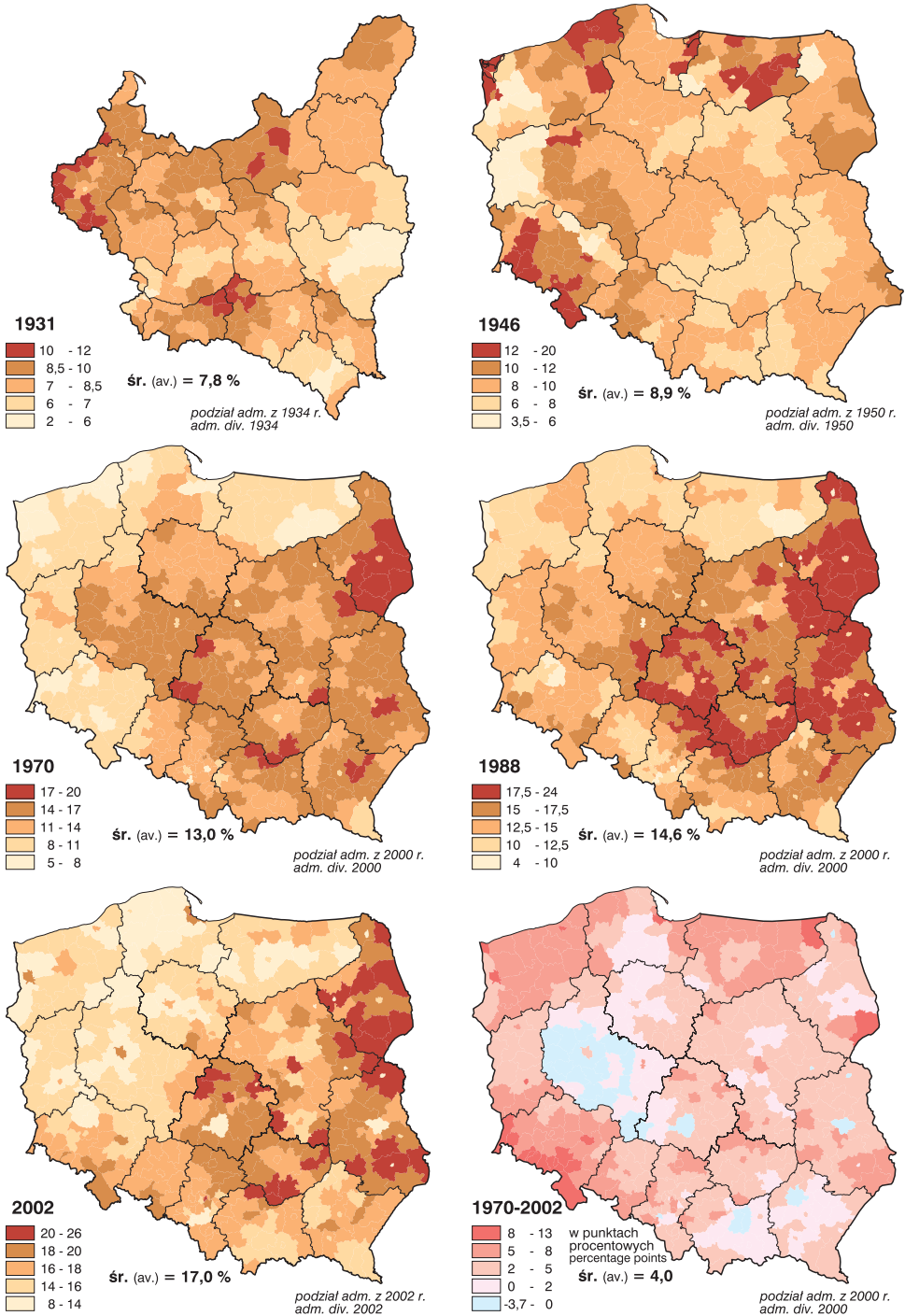
Ryc. VII.6. Ludność w wieku 0–15 lat w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.

Fig. VII.6. Population 0–15 yrs. in major cities by statistical areas, 1931

Ryc. VII.7. Ludność w wieku 16–59 lat, 1931–2002

Fig. VII.7. Population 16–59 yrs. (%), 1931–2002

Ryc. VII.8. Ludność w wieku 60 lat i więcej, 1931–2002

Fig. VII.8. Population 60 yrs. and more (%), 1931–2002

Najwyższe udziały ludności dorosłej, powyżej 62%, występowały w 17 powiatach miejskich, poczynając od m. Bielska (70,8%), Lwowa (70,4%), Gdyni (69,9%), Krakowa (69,7%), Poznania (67,5%) i Warszawy (67,4%) po m. Toruń (62,1%) oraz powiatach ziemskich Katowice (61,6%), Śniatyn i Zbaraż (po 61,3%). Udziały ludności dorosłej były słabo zróżnicowane według powiatów (współczynnik zmienności wynosił 6% średniej). O wiele silniej były zróżnicowane udziały ludności w starszym wieku (16% średniej), której maksymalne udziały występowały w powiatach Dąbrowa Tarnowska (11,4%), Wolsztyn (11,2%) i Czarnków (11,0%), a minimalne w powiatach m. Gdynia (2,5%), Sarny (5,1%) i Kostopol (5,2%). Miasto Gdynię, z uwagi na najniższy udział ludności w starszym wieku można by nazwać najmłodszym demograficznie powiatem w kraju, gdyby nie niski udział dzieci.

Innymi miernikami stosowanymi w analizie struktury wieku ludności są relacje między poszczególnymi grupami wieku ludności, z których tutaj wybrano relacje między liczbą dzieci i ludności w starszym wieku przypadającą na 100 osób dorosłych, określane jako ogólny współczynnik obciążeń demograficznych (ryc. VII.9–10).

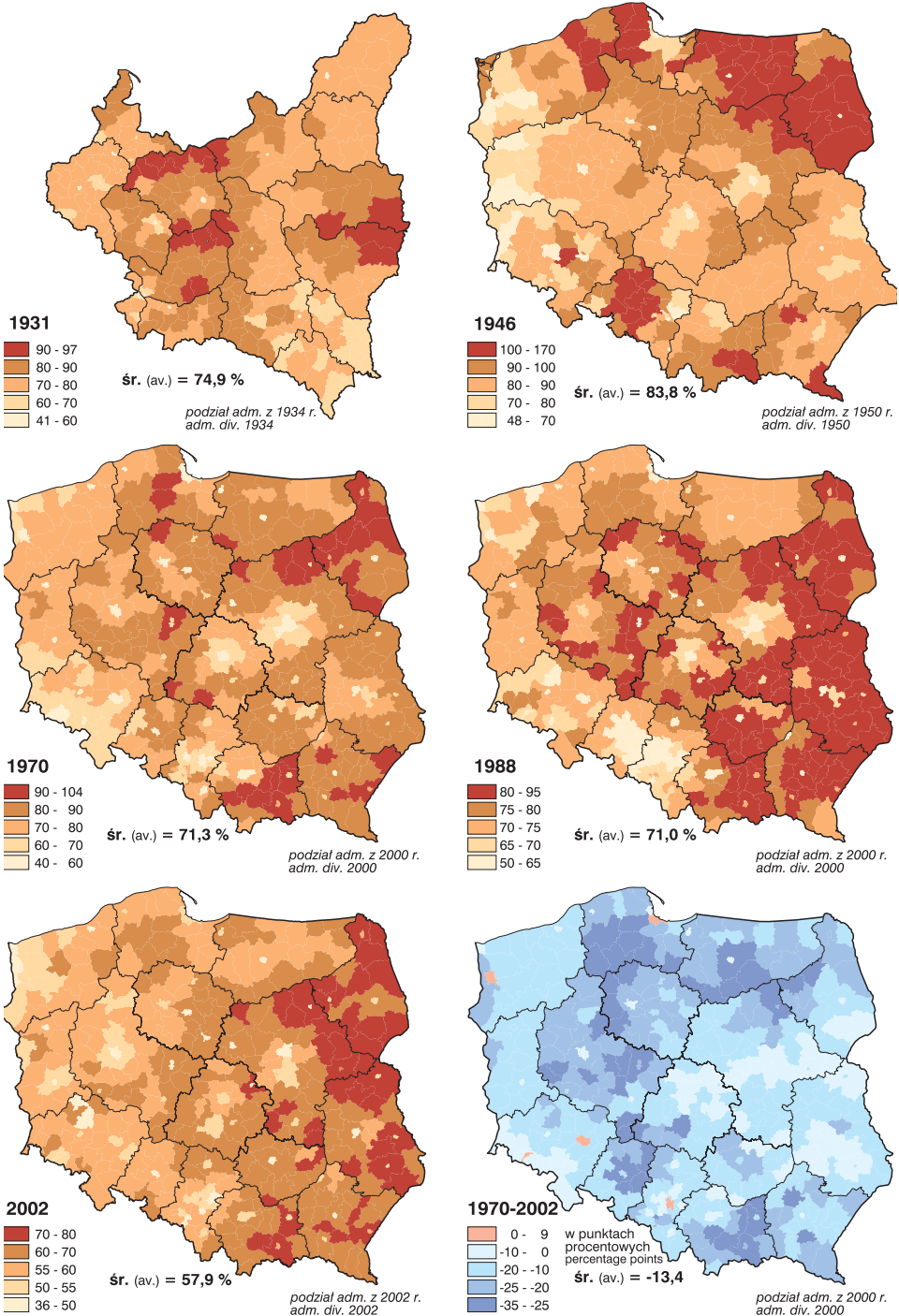
W roku 1931 średnie obciążenie wynosiło około 75% i najwyższy poziom, zbliżony do 100% osiągało na Polesiu, a także w kilku regionach Polski centralnej. Ludność dorosła wielkich miast była mniej obciążona, zwłaszcza w częściach centralnych. W Warszawie, Łodzi i Poznaniu wyższe wskaźniki notowano na peryferiach.

Jednak „młodość” względnie „starość” demograficzną społeczeństwa najprościej charakteryzuje tzw. środkowy wiek ludności (mediana wieku), czyli wiek osoby środkowej (którego nie osiągnęła połowa roczników populacji, a który przekroczyła druga połowa roczników tej populacji), wyznaczany na podstawie jednorocznych grup wieku.

Według Fogelsona (1938a, s. 666) wiek środkowy ludności wybranych krajów europejskich i USA wzrastał z około 20–25 lat na początku stulecia do około 25–32 lat około r. 1930. O ile w 1900 r. jedynie Francja zbliżała się do poziomu 30 lat, o tyle w 1930 poziom ten przekraczały cztery kraje (Anglia z Walią, Austria, Francja i Niemcy), a jeszcze jeden zbliżał się do tej wartości (Szwecja). Polska i Bułgaria odznaczały się najniższymi wartościami wieku środkowego zarówno w 1900 (20,4 i 19,5) jak i w 1930 r. (23,4 i 22,0), a zatem pomimo wzrostu wskaźnika ciągle mogły się poszczycić młodym społeczeństwem. Od tła wzrastających wskaźników odbijały Włochy, z medianą ustabilizowaną około 25 lat.

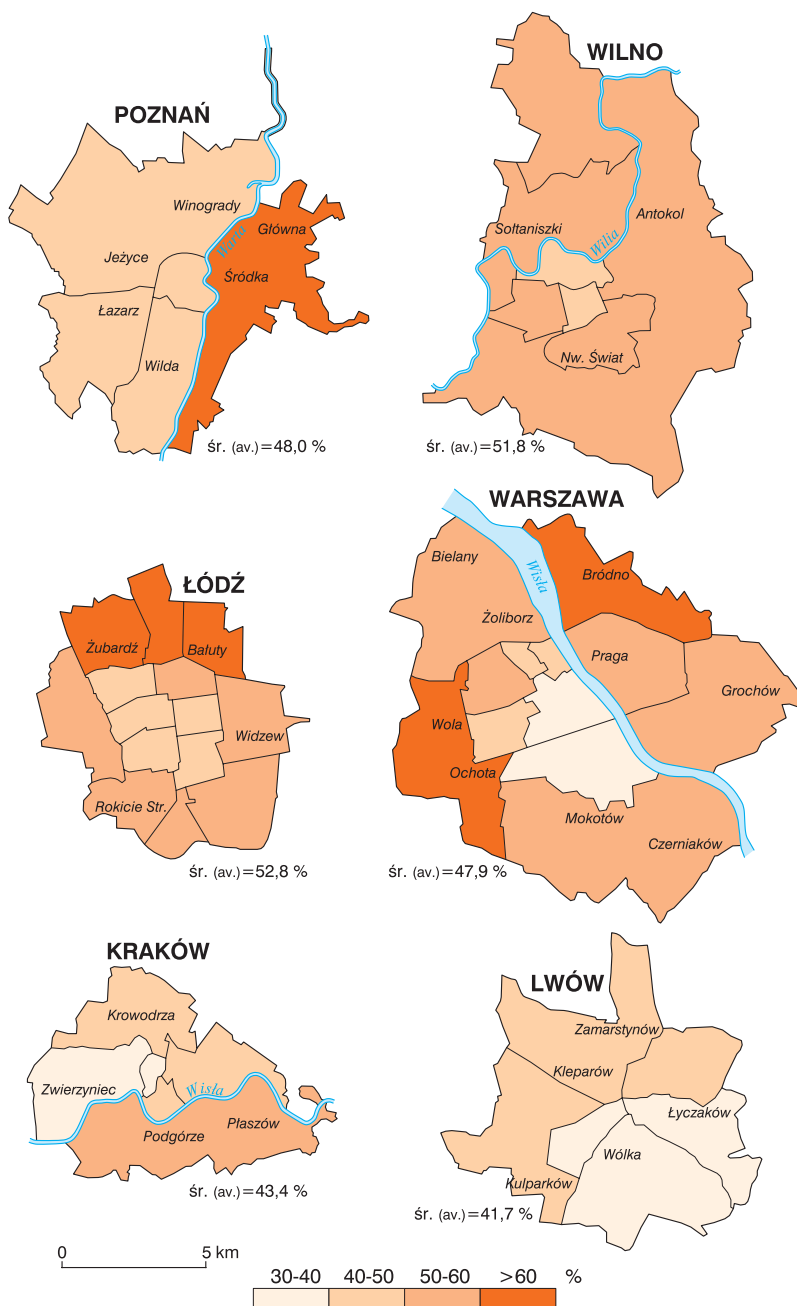
Z danych pierwszego w Polsce powojennego sumarycznego spisu ludności z lutego 1946 r. struktura wieku ludności znana jest w przekroju powiatowym tylko w przedziałach 0–17 lat, 18–59 i 60 lat więcej. Zaprezentowano ją na rycinach, choć udziały ludności w tych grupach nie korespondują z wybranym grupowaniem. Dają one jednak wyobrażenie o tuż powojennym rozkładzie struktury wieku ludności. Natomiast dla spisu z 1950 r. brak jest dostępnych danych o strukturze wieku ludności w przekroju powiatowym. Zatem istnieje luka w ciągłości obserwacji, którą uzupełnimy prezentując wiek środkowy ludności Polski w drugiej połowie XX wieku.

Należy zaznaczyć, że sytuacja ludnościowa w Polsce w lutym 1946 r. była bardzo nieustabilizowana. Świeżo zakończona wojna pozostawiła swoje ślady w wyniku zarówno nadumieralności różnych grup wiekowych, jak i procesów

Ryc. VII.9. Obciążenie ludności w wieku 16–59 lat pozostałymi grupami wieku, 1931–2002

Fig. VII.9. Dependency ratio, 1931–2002

Ryc. VII.10. Obciążenie ludności w wieku 16–59 lat pozostałymi grupami wieku w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.
Fig. VII.10. Dependency ratio in major cities, 1931, by statistical areas

migracyjnych – w znacznym stopniu przymusowych. Trzy z nich zasługują na szczególną wzmiankę. Proces wysiedlania ludności niemieckiej nie został jeszcze zakończony, a wśród ponad 2 milionów Niemców przeważała ludność starsza, kobiety oraz dzieci. Po drugie, proces transferu ludności polskiej z utraconych terenów wschodnich był dopiero w toku. Tu również przeważały kobiety. Wreszcie znaczna liczba ludności polskiej, rzucona kolejami wojennego losu za granicę, ciągle nie powróciła do kraju. Wśród tych, co przeżyli, dominowali mężczyźni.

Średnio w Polsce dzieci i młodzież (0–17 lat) stanowiły 36,7%. Zaskakująca jest koncentracja tej grupy ludności w Polsce północno-wschodniej i to na obszarze zarówno tzw. ziem odzyskanych (Warmia i Mazury) jak i dawnych (woj. białostockie i północna część warszawskiego), na Kaszubach i w północnej części woj. śląskiego, przy jednocześnie niskim udziale ludności dorosłej na tych obszarach.

Warmię i Mazury, czyli województwo olsztyńskie, należące wówczas do najślabiej zaludnionych obszarów (18 osób/km², a w niektórych powiatach nawet poniżej 10 osób/km², przy średniej krajowej 76 osób/km²), charakteryzował najwyższy w kraju udział ludności w wieku 0–17 lat (41,7%) oraz 60 lat i więcej (10,9%), najniższy w kraju udział ludności w wieku 18–59 lat (47,4%) i jeden z najwyższych w kraju współczynników feminizacji (131 kobiet na 100 mężczyzn). Na Warmii i Mazurach sytuacja ta wynikała z poboru ludności męskiej w czasie wojny do armii niemieckiej, ucieczki ludności na zachód przed nadchodzącym frontem zimą 1945 r. oraz pozostania na miejscu autochtonicznych rodzin wielodzietnych pod opieką kobiet. Podobnie należy tłumaczyć sytuację na Kaszubach i na Opolszczyźnie. Natomiast w białostockim, na Podlasiu czy na Mazowszu wysoki udział dzieci i młodzieży wynikał z deficytu dorosłych, zwłaszcza mężczyzn. Stąd Sowietci wywozili w głąb Rosji, tu był ruch partyzancki tłumiony przez Niemców i Sowieców, stąd mogło się rekrutować dużo robotników przymusowych i stąd wreszcie dość wcześnie mogli wyjeżdżać dorośli na ziemie zachodnie.

Pozostałe obszary ziem odzyskanych (bez gdańskiego, olsztyńskiego i śląskiego) były jeszcze słabo zaludnione (47 osób/km²), bardzo silnie sfeminizowane (135 kobiet na 100 mężczyzn) i charakteryzował je niski udział ludności w wieku 0–17 lat (33,7%), nieco wyższy udział ludności dorosłej (55,5%), w tym ludzi młodych, którzy dopiero zakładali rodziny i wysoki udział ludności w starszym wieku (10,8%).

W przekroju według powiatów najniższy udział ludności w wieku 0–17 lat występował w powiatach miejskich, takich jak Wrocław (21,7%), Szczecin (23,5%), Kraków, Wałbrzych (po 26,0%), Warszawa (26,1%), Łódź (26,4%) i Olsztyn (26,5%), natomiast maksymalny w powiatach ziemskich: Olsztyn (47,1%), Bartoszyce (46,0%) i Pisz (45,7%). Można sądzić, że w nowo zasiedlanych miastach ziem zachodnich, a także w zburzonej Warszawie, do której dopiero zaczynała powracać ludność, dominowali dorośli, bo rodziny i młodzież miały przybywać dopiero w dalszej fazie. Bardzo wysokie odsetki w ziemskich powiatach mazurskich czy warmińskich najpewniej odzwierciedlają obecność ludności autochtonicznej o wysoce zdeformowanej strukturze płci i wieku. Wyższe udziały ludności dorosłej (powyżej 60%) występowały w 17 powiatach miejskich, w 6 powiatach ziemskich na ziemiach zachodnich i w powiecie Będzin na ziemiach dawnych. Wysokim udziałem ludności w wieku 60 lat i więcej (od 13,0 do 19,2%) cechowało się 11 powiatów ziem odzyskanych.

Lata 1946–1950 charakteryzowały silne procesy migracyjne (odpływ Niemców, napływ repatriantów, przepływy osadników), jak również bardzo wysoki poziom rozrodczości. Wszystko to miało znaczny wpływ na strukturę płci i wieku – i w skali krajowej, i w poszczególnych regionach Polski.

Z uwagi na brak szczegółowych danych o strukturze wieku ludności Polski według powiatów w 1950 r. możemy ocenić jej skład na podstawie wieku środkowego ludności ogółem, w miastach i na wsi (tab. VII.7). W 1950 r. mediana wieku wynosiła w Polsce 25,1 lat, ale ludność ziem odzyskanych – jak podaje Stpiczyński (1969, s. 128) – była „młodsza” (24,2 lat) niż na ziemiach dawnych (26,5 lat) i to zarówno zamieszkała w miastach (25,1 lat na ziemiach odzyskanych i 28,1 lat na ziemiach dawnych) jak i na wsi (odpowiednio 23,4 i 25,4 lat). Najniższą medianę wieku miała ludność ówczesnych województw: olsztyńskiego (22,0 lata), koszalińskiego (22,2), zielonogórskiego (22,9) i szczecińskiego (23,3 lata), natomiast „najstarszą” demograficznie ludność miały woj. katowickie (26,7) i poznańskie (26,6 lat), ale przede wszystkim miasta wydzielone na prawach województw: Warszawa (29,9 lat), Kraków (28,0), Łódź (28,4), Poznań (28,7 lat), z wyjątkiem m. Wrocławia (24,6 lat).

Tabela VII.7. Wiek środkowy ludności Polski, 1950–2002

Table VII.7. Median age of Poland's population, 1950–2002

Lata ¹ Years	Wiek środkowy ludności		
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
1950	25,1	26,3	24,2
1960	26,0	26,6	25,3
1970	27,4	28,1	26,4
1980	28,7	28,9	28,1
1990	31,5	32,1	30,6
2002	34,9	36,2	33,0

¹ Stan w dniu 31 grudnia.

Źródło: GUS, 1972c; materiały źródłowe GUS i obliczenia własne.

Czynnikiem decydującym o wielkości mediany jest poziom rodności, w mniejszym stopniu umieralność, której wahania nie podlegają większym zmianom i długość trwania życia. Powojenna wysoka rodność zaczęła wygasać w połowie lat 50., prowadząc w najbliższym czasie do zmian struktury wieku ludności, których efektem był wzrost mediany wieku w 1960 r. do 26,0 lat. Nadal jednak ludność ziem zachodnich i północnych była młodsza (24,0 lata) od ludności ziem dawnych (27,7 lat), zarówno w miastach (24,9 lat na ziemiach odzyskanych i 28,2 lat na ziemiach dawnych) jak i na wsi (22,8 i 27,1 lat). Warto zaznaczyć, że w 1960 r. w dwóch województwach: koszalińskim i szczecińskim mediana wieku ludności wiejskiej spadła poniżej poziomu 20,0 lat (odpowiednio: 19,9 i 19,6 lat). Pokazny wzrost mediany wieku ludności na wsi z 24,2 lat do 25,3 lat był nie tyle wynikiem obniżenia się poziomu urodzeń, ile rezultatem odpływu młodzieży do miast. Zmiany i zróżnicowania struktury ludności według podstawowych grup wieku w latach 1950–2002 zaprezentowano w tabeli VII.8.

Tabela VII.8. Ludność Polski według podstawowych grup wieku, 1950–2002

Table VII.8. Population by age, 1950–2002

Grupy wieku ludności Age groups	Lata / Years					
	1950 ¹	1960	1970	1978	1988	2002
	w tysiącach / in thousands					
Ogółem	24 613,7	29 405,7	32 621,6	35 061,4	37 879,1	38 230,1
0–15	7 786,3	10 391,4	9 347,9	8 919,2	10 199,7	7 536,7
16–59	14 688,3	16 196,0	19 038,1	21 477,2	22 129,4	24 205,4
≥ 60 lat	2 139,1	2 818,3	4 235,5	4 665,0	5 550,0	6 488,0
Miasta	9 605,3	14 709,0	17 635,7	20 423,5	23 303,8	23 610,4
0–15	2 713,7	4 881,1	4 569,7	4 836,0	6 107,1	4 180,6
16–59	6 088,0	8 507,9	10 954,6	13 146,1	14 128,4	15 502,6
≥ 60 lat	803,6	1 320,0	2 111,4	2 441,4	3 068,3	3 927,2
Wieś	15 008,4	14 696,7	14 985,9	14 637,9	14 575,3	14 619,7
0–15	5 072,6	5 510,3	4 778,3	4 083,3	4 092,6	3 356,1
16–59	8 600,3	7 688,1	8 083,5	8 331,1	8 001,0	8 702,9
≥ 60 lat	1 335,5	1 498,3	2 124,1	2 223,6	2 481,7	2 560,7
	w % / in percentage					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0–15	31,6	35,3	28,6	25,4	26,9	19,7
16–59	59,7	55,1	58,4	61,3	58,4	63,3
≥ 60 lat	8,7	9,6	13,0	13,3	14,7	17,0
Miasta	39,0	50,0	54,1	58,3	61,5	61,8
0–15	11,0	16,6	14,0	13,8	16,1	10,9
16–59	24,7	28,9	33,6	37,5	37,3	40,6
≥ 60 lat	3,3	4,5	6,4	7,0	8,1	10,3
Wieś	61,0	50,0	45,9	41,7	38,5	38,2
0–15	20,6	18,7	14,6	11,6	10,8	8,8
16–59	34,9	26,1	24,8	23,8	21,1	22,7
≥ 60 lat	5,4	5,1	6,5	6,3	6,6	6,7

¹ Liczbę ludności według spisu z 1950 r. podano bez 394,5 tys. osób spisanych centralnie (wojsko).

Źródło: GUS, 1954; GUS, 1999; GUS, 2004 i obliczenia własne.

Wzrost mediany wieku w latach 1961–1970 był jeszcze większy niż w poprzednim dziesięcioleciu. W 1970 r. osiągnęła ona poziom 27,4 lat w skali kraju, w tym 28,1 w miastach i 26,4 na wsi. Jednocześnie, w świetle wartości mediany, nastąpiło zrównanie wieku środkowego ludności ziem odzyskanych (27,6 lat) i dawnych (27,4 lat), zarówno w miastach (28,4 lata na ziemiach odzyskanych i 28,0 lat na ziemiach dawnych), jak i na wsi (26,1 i 26,5 lat). Nie wydaje się jednak, aby najważniejsze odchylenie struktur demograficznych ziem odzyskanych od pozostałych części kraju w postaci różnic w strukturze wieku uległo całkowitemu zatarciu, gdyż jeszcze w 1970 r. udział dzieci w wieku 0–14 lat w woj. zachodnich i północnych (28,6%) był wyższy niż na ziemiach dawnych (25,7%), a odsetek ludzi starych niższy (9,4% na ziemiach odzyskanych i 14,2% na ziemiach dawnych). Jednak postępujący spadek rodności prowadził do szybkiego niwelowania różnic, co prawdopodobnie nastąpiło w pierwszej połowie lat 70., wraz ze wzmożeniem procesów migracyjnych.

W ciągu dekady 1961–1970 udział ludności w wieku 0–15 lat spadł z 35,3 do 28,6%, przy czym w miastach spadek był większy niż na wsi. Zmiany struktury wieku ludności w latach 1960–1988 według obecnie obowiązującego podziału na województwa z podziałem na miasto i wieś pokazano w tabeli VII.9. W 1970 r.,

pomimo znacznego obniżenia udziału dzieci, na ponad 10% obszaru kraju, przede wszystkim w obecnym województwie warmińsko-mazurskim i pomorskim (por. ryc. VII.5), nadal występował wysoki udział ludności w wieku 0–15 lat (powyżej 35,0%), odpowiadający średniej krajowej sprzed 10 lat. Sytuacja ta była zapewne konsekwencją ciągle wysokiego poziomu rozrodczości, w tym wiejskiej przymusowo osiedlonej w 1947 r. z południowo-wschodniej Polski w ramach akcji „Wisła”. Na drugim krańcu skali, z najniższymi udziałami dzieci, znajdowały się: m. Sopot (19,3%), powiat warszawski (19,7%) i m. Łódź (19,8%). O ile ziemie odzyskane nie wyróżniają się, jako całość, pod względem udziału dzieci od pozostałej części kraju, o tyle różnice udziału ludności w wieku 60 lat i więcej między obu obszarami są bardzo wyraźne (por. ryc. VII.8). Rozpiętość udziału ludności starej można ocenić zestawiając powiaty z ziem odzyskanych o najniższym (5,1% – m. Świnoujście) i z ziem dawnych o najwyższym (19,8% – pow. Wieruszów) udziale tej grupy wiekowej ludności.

W latach 1971–1988 udział ludności w wieku 0–15 lat zmniejszył się o 1,7 punktu procentowego, udział dorosłych właściwie nie uległ zmianie, a ludzi starych wzrósł o 1,6 punktu procentowego. Mediana wieku ludności wzrosła do 30,9 lat (31,4 lat w miastach i 30,1 lat na wsi). Zbliżyła się ona zatem do poziomu, jaki występował w niektórych państwach zachodnioeuropejskich około roku 1930 (Anglia, Francja, Austria, Niemcy).

W rozkładzie przestrzennym udziału ludności w wieku 0–15 lat w 1988 r. w zasadzie zniknęły wysokie udziały tej grupy ludności na ziemiach zachodnich i północnych, natomiast wyraźniej zaznaczyły się niskie odsetki dzieci w centralnej i wschodniej części kraju, z najniższą reprezentacją tej grupy w m. Łodzi (20,1%) i powiecie warszawskim (20,4%). Jednak największe przekształcenia dokonały się w rozmieszczeniu udziałów ludności w wieku 16–59 lat. O ile w 1970 r. wyższe udziały ludności dorosłej występowały w powiatach miejskich i wokół wielkich miast, o tyle w 1988 r. ich zasięg znacznie rozszerzył się, a wartości wskaźnika były wyższe. Równie wyraźnie rozszerzył się zasięg obszarów z wysokim udziałem ludności w wieku 60 lat i więcej, przede wszystkim na wschodzie kraju i wyspowo w województwach centralnych, z maksymalnym udziałem tej grupy w powiecie Lipsko (23,5%). Niskie udziały tej grupy wiekowej nadal w większości występowały na północy kraju, ale najniższy udział ludzi starych miały miasta Jastrzębie-Zdrój (4,7%) i Żory (4,8%).

W 1984 r. wygasła podwyższona rodność pokolenia powojennego wyżu demograficznego wstępującego w wiek prokreacyjny i nastąpił gwałtowny spadek liczby urodzeń, wynikający również od początku lat 90. z przewartościowania planów życiowych młodzieży wkraczającej w dorosłe życie i zmiany modelu zakładanych rodzin. W efekcie, przy równoczesnym wzroście przeciętnej długości trwania życia, w latach 1989–2002 nastąpiły gruntowne zmiany struktury wieku ludności. Udział dzieci i młodzieży w wieku 0–15 lat w skali kraju spadł do 19,7%, a w wielkich miastach i aglomeracjach do 13–15% (Sopot 13,1%, Łódź i Warszawa po 13,5%). Jedynie w dwóch powiatach (Kartuzy, Nowy Sącz) udział dzieci przekraczał średnią z 1988 r. (26,9%), a najwyższym udziałem dzieci charakteryzowało się województwo podkarpackie (tab. VII.10).

Tabela VII.9. Struktura wieku ludności Polski według województw* ogółem,
w miastach i na wsi, 1960–1988

Table VII.9. Population by age and provinces (voivodships), 1960–1988

Województwa Voivodships	Ogółem / Total			Miasta / Urban areas			Wieś / Rural areas		
	1960	1970	1988	1960	1970	1988	1960	1970	1988
	Udział ludności w wieku 0–15 lat / Percentage of population, 0–15 years								
Polska	35,3	28,6	26,9	33,2	25,9	26,2	37,5	31,8	28,1
Dolnośląskie	39,6	29,2	26,5	37,3	27,4	25,8	43,1	32,5	28,2
Kujawsko-pomorskie	37,2	29,8	27,6	34,2	26,3	26,5	40,2	33,7	29,4
Lubelskie	34,4	28,3	27,4	33,8	27,0	28,7	34,6	28,9	26,4
Lubuskie	41,2	31,4	29,0	39,5	29,7	28,6	43,0	33,4	29,7
Łódzkie	32,9	25,2	24,1	31,3	22,6	23,5	34,8	28,7	25,1
Małopolskie	34,0	29,2	27,3	31,1	25,5	25,8	36,2	32,4	29,0
Mazowieckie	33,3	26,2	25,0	30,4	22,9	24,0	36,6	30,3	26,9
Opolskie	34,1	31,2	27,1	34,4	29,4	27,2	34,0	32,6	26,9
Podkarpackie	35,1	30,7	29,5	33,9	28,3	30,5	35,5	31,7	28,8
Podlaskie	34,5	30,1	27,5	33,8	28,3	29,3	34,8	31,3	25,4
Pomorskie	38,6	30,7	28,3	35,7	27,1	26,5	43,0	37,3	32,5
Śląskie	30,4	26,2	25,8	29,5	25,2	25,6	33,2	29,7	26,4
Świętokrzyskie	36,4	29,2	26,9	35,6	27,6	27,7	36,6	30,0	26,2
Warmińsko-mazurskie	41,6	34,8	30,3	39,2	30,1	29,2	43,2	38,7	31,9
Wielkopolskie	36,0	28,6	27,8	33,9	25,6	26,6	37,9	31,7	29,3
Zachodniopomorskie	41,9	31,4	28,1	39,1	28,2	26,9	45,7	36,6	30,7
	Udział ludności w wieku 16–59 lat / Percentage of population, 16–59 years								
Polska	55,1	58,3	58,4	57,8	62,1	60,6	52,3	53,9	54,9
Dolnośląskie	54,5	62,1	59,8	57,3	64,5	61,4	50,4	57,5	56,0
Kujawsko-pomorskie	53,0	57,0	58,2	55,6	60,2	60,1	50,4	53,2	55,2
Lubelskie	54,9	57,0	55,8	56,9	61,6	59,9	54,1	54,8	52,6
Lubuskie	52,2	59,0	58,4	54,6	61,7	60,2	49,6	55,6	55,3
Łódzkie	55,8	59,4	58,2	58,1	63,0	60,2	53,2	54,8	54,4
Małopolskie	55,8	57,0	57,9	59,3	62,0	60,7	53,1	52,6	54,9
Mazowieckie	56,0	59,2	58,3	59,2	63,0	60,7	52,5	54,6	54,2
Opolskie	56,2	56,7	60,3	57,7	60,7	61,7	55,2	53,7	58,7
Podkarpackie	54,7	54,7	55,9	57,0	59,5	58,5	53,8	52,6	54,3
Podlaskie	53,8	54,1	56,2	56,4	59,4	59,4	52,6	50,9	52,5
Pomorskie	54,1	58,8	59,2	57,3	62,4	60,8	49,0	52,1	55,7
Śląskie	59,5	60,6	61,1	60,7	62,0	61,9	55,8	55,6	57,8
Świętokrzyskie	53,1	56,4	56,3	55,4	60,9	60,1	52,2	54,1	53,2
Warmińsko-mazurskie	51,6	56,0	58,1	54,4	61,0	59,9	49,7	51,9	55,6
Wielkopolskie	53,2	56,8	57,4	55,4	60,2	59,1	51,2	53,3	55,0
Zachodniopomorskie	52,4	60,4	60,0	55,4	63,8	61,6	48,4	54,8	56,3
	Udział ludności w wieku ≥ 60 lat / Percentage of population, 60 and more years								
Polska	9,6	13,0	14,6	9,0	12,0	13,1	10,2	14,2	17,0
Dolnośląskie	5,9	8,7	13,6	5,4	8,1	12,7	6,5	9,9	15,7
Kujawsko-pomorskie	9,8	13,2	14,1	10,2	13,4	13,3	9,4	13,0	15,4
Lubelskie	10,7	14,6	16,7	9,3	11,4	11,3	11,2	16,2	20,9
Lubuskie	6,6	9,6	12,5	5,9	8,5	11,1	7,4	10,9	14,9
Łódzkie	11,2	15,3	17,7	10,6	14,4	16,2	11,9	16,4	20,4
Małopolskie	10,2	13,8	14,7	9,5	12,4	13,4	10,7	14,9	16,0
Mazowieckie	10,7	14,5	16,6	10,5	14,1	15,2	10,9	15,0	18,8
Opolskie	9,7	12,0	12,6	7,9	9,9	11,0	10,9	13,7	14,4
Podkarpackie	10,2	14,6	14,5	9,1	12,2	10,9	10,6	15,6	16,8
Podlaskie	11,7	15,7	16,2	9,7	12,2	11,3	12,6	17,8	22,0
Pomorskie	7,4	10,4	12,4	7,0	10,4	12,6	8,0	10,5	11,8
Śląskie	10,1	13,2	13,1	9,8	12,8	12,4	11,1	14,7	15,7
Świętokrzyskie	10,5	14,3	16,8	8,9	11,5	12,2	11,2	15,8	20,5
Warmińsko-mazurskie	6,8	9,1	11,5	6,4	8,8	10,9	7,1	9,3	12,4
Wielkopolskie	10,8	14,5	14,8	10,7	14,2	14,2	10,9	14,9	15,6
Zachodniopomorskie	5,7	8,1	11,9	5,6	7,8	11,4	5,9	8,5	12,9

* W podziale administracyjnym z 1 stycznia 1999 r.

Źródło: GUS, 1999 i obliczenia własne.

Tabela VII.10. Struktura wieku ludności Polski według województw* ogółem, w miastach i na wsi, 2002

Table VII.10. population by age and by voivodships, urban and rural, 2002

Województwa Voivodships	Udział ludności według podstawowych grup wieku w 2002 r. Percentage of major age groups								
	0–15 lat / years			16–59 lat / years			≥ 60 lat / 60 years and more		
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
Polska	19,7	17,7	23,0	63,3	65,7	59,5	17,0	16,6	17,5
Dolnośląskie	18,1	16,7	21,7	64,8	65,9	62,1	17,0	17,4	16,2
Kujawsko-pomorskie	20,4	18,3	23,7	63,8	65,5	60,8	15,9	16,1	15,5
Lubelskie	20,7	19,0	22,2	61,1	66,3	56,7	18,2	14,7	21,2
Lubuskie	20,3	18,8	23,0	64,7	66,2	62,0	15,0	14,9	15,0
Łódzkie	17,8	16,2	21,0	63,1	65,6	58,5	19,0	18,2	20,5
Małopolskie	20,9	17,5	24,3	62,2	65,2	59,1	16,9	17,3	16,6
Mazowieckie	18,6	16,3	22,7	62,9	65,3	58,5	18,5	18,4	18,8
Opolskie	19,2	18,1	20,3	63,6	65,8	61,3	17,2	16,1	18,4
Podkarpackie	22,5	20,1	24,1	61,2	65,4	58,3	16,4	14,5	17,6
Podlaskie	21,0	20,4	21,9	60,7	65,0	54,6	18,2	14,6	23,5
Pomorskie	20,7	18,1	26,3	64,0	65,3	61,1	15,3	16,6	12,6
Śląskie	18,1	17,4	20,9	64,8	65,8	61,3	17,0	16,8	17,8
Świętokrzyskie	19,7	17,6	21,5	61,6	65,9	57,9	18,7	16,6	20,5
Warmińsko-mazurskie	21,7	19,7	24,8	63,5	65,6	60,2	14,8	14,7	14,9
Wielkopolskie	20,6	18,4	23,7	64,0	65,9	61,4	15,4	15,7	14,9
Zachodniopomorskie	19,7	17,8	24,0	65,0	66,4	61,8	15,4	15,9	14,3

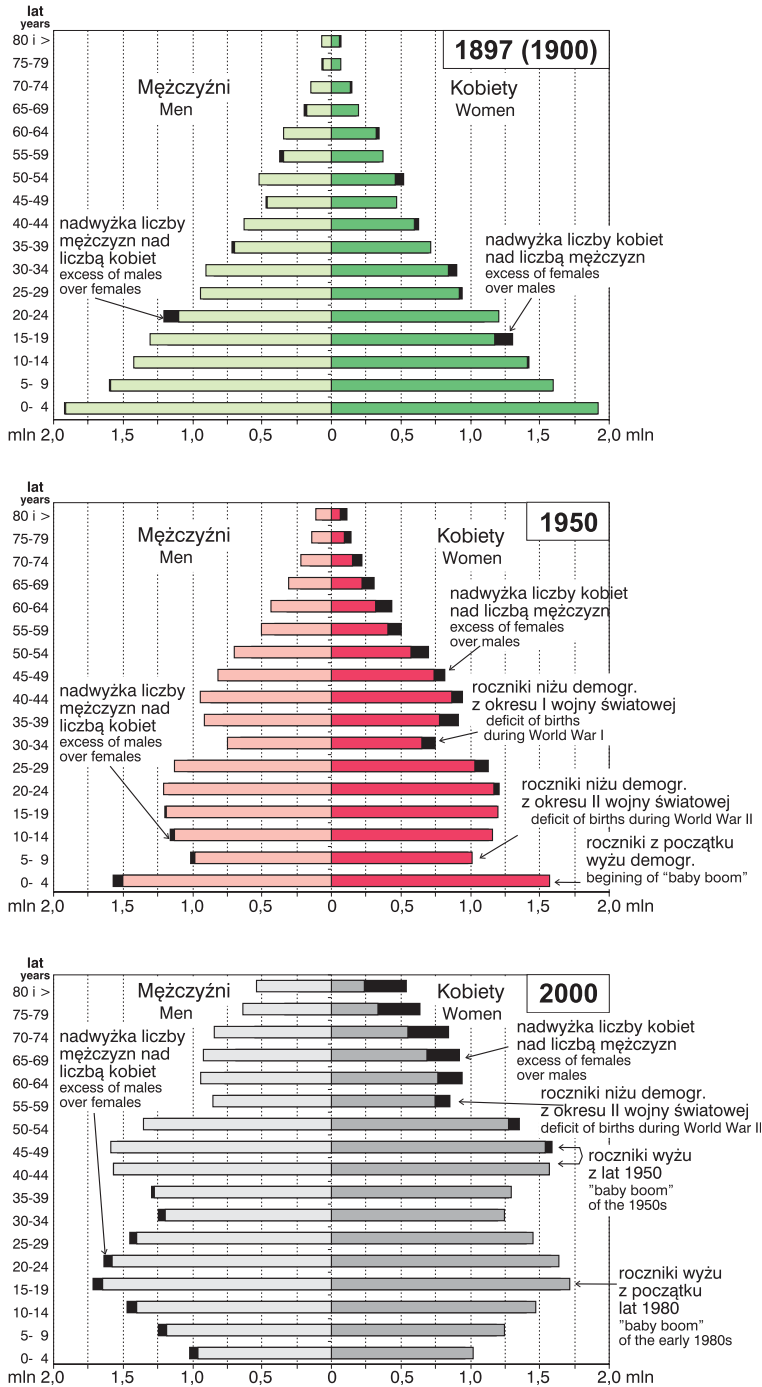
* W podziale administracyjnym z 1 stycznia 2002 r.

Źródło: GUS, 2004 i obliczenia własne.

W 2002 r. udział ludności w wieku 16–59 lat wzrósł do 63,3%, czyli prawie o 5 punktów procentowych w stosunku do stanu z poprzedniego spisu ludności w 1988 roku. Poza powiatami miejskimi (m. Żory 73,1%) wysokie udziały ludności dorosłej występowały przede wszystkim w zachodniej i północnej części kraju (Police 68,9%), zaś wyraźnie niższe w pasie województw wschodnich, z najniższym udziałem w powiatach Suwałki (55,6%) i Łomża (55,7%).

Stosunkowo najmniejszy był wzrost udziału ludności w wieku 60 lat i więcej, gdyż tylko o 2,4 punktu procentowego, jednak w wartościach bezwzględnych oznacza to wzrost tej grupy ludności o 1 167 tys. osób. Podobnie jak w całym ostatnim trzyletniu wyższe udziały ludności demograficznie starszej nadal występowały głównie we wschodniej i centralnej części kraju (maksymalne w pow. Hajnówka 25,9%, Bielsk Podlaski i m. Sopot – po 24,1%), niższe w północno-zachodniej (minimalny udział w m. Żory –8,4% i pow. Police – 9,9%).

Przekształcenia struktury wieku ludności między rokiem 1970 i 2002 (por. ryc. VII.5–9) w większym stopniu dotyczyły zachodniej i północnej części kraju niż dawnej Kongresówki. Skala przemian była następstwem burzliwych procesów demograficznych i migracyjnych, jakie dokonały się wcześniej na obszarach przyłączonych do Polski, a ich konsekwencją były różnice struktury wieku ludności między tymi obszarami utrzymujące się do połowy lat 70. Dopiero dwa ostatnie dziesięciolecia ubiegłego wieku zatarły wcześniejsze różnicowanie struktur.

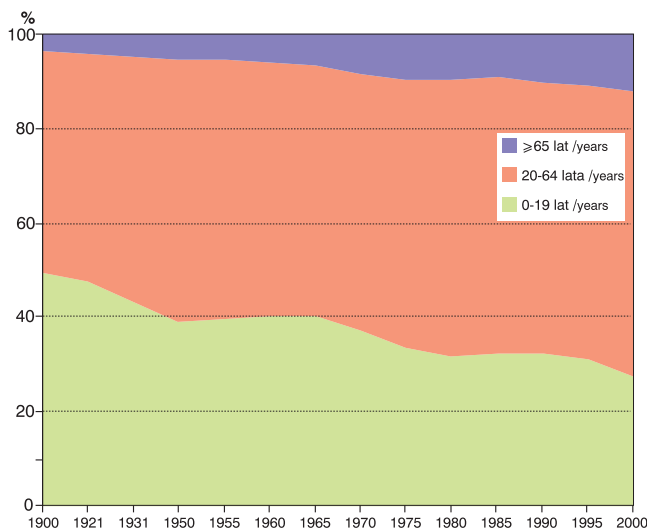

Ryc. VII.11. Struktura ludności Polski według płci i wieku, 1900–2000

Fig. VII.11. Sex/Age composition of Polish population, 1900–2000

Syntetyczny obraz zmian struktury płci i wieku jakie dokonały się w ciągu XX wieku można odczytać z porównania tzw. piramid wieku dla lat 1897/1900, 1950 i 2000 (ryc. VII.11). Na początku stulecia ludność na ziemiach polskich miała młodą strukturę wieku w wyniku rosnącej z roku na rok liczby urodzeń. Ten typ struktury jest określany jako progresywny, którego cechą jest stały wzrost liczby ludności. Występująca w strukturze anormalna nadwyżka liczby mężczyzn (107,2 tys.) nad liczbą kobiet w grupie wieku 20–24 lata jest wynikiem uwzględnienia w spisie rosyjskim wojska stacjonującego w Królestwie. Zasadą armii zaborczych było odbywanie służby wojskowej poza krajem pochodzenia. Polacy zatem odbywali służbę wojskową w głębi Rosji, natomiast w Królestwie Polskim stacjonowali żołnierze pochodzący spoza ziem polskich. W 1897 r. w Królestwie stacjonowało 239,4 tys. carskiego wojska, podczas gdy liczba mieszkańców Królestwa służących w tym czasie w wojsku rosyjskim nie przekraczała 100 tys. (Szulc, 1920, s. 21).

Po półwieczu progresywna struktura ludności była zaburzona niżami demograficznymi z okresu I i II wojny światowej, a także obniżającym się poziomem urodzeń w końcu lat 1930. Początek powojennego wyżu demograficznego przywrócił strukturze progresywny charakter. Kolejne dziesięciolecia zmieniały strukturę ludności według wieku: po okresach wyżu demograficznego z lat 50. i początku lat 80. przedzielonych okresem niższego poziomu urodzeń, od 1986 r. występował stały spadek liczby urodzeń, którego obrazem na piramidzie jest jej zwężająca się podstawa. W konsekwencji, w końcowym roku XX w. struktura wieku ludności miała charakter regresywny, a liczba ludności kraju, od kilku lat stagnująca, w ciągu 2000 r. zmalała o 400 tys.

Ryc. VII.12. Struktura ludności Polski według wieku, 1900–2000

Fig. VII.12. Age composition of Polish population, 1900–2000

Bardziej syntetyczny obraz procesu starzenia się ludności przedstawia rycina VII.12. Na początku XX wieku niemal połowę ludności ziem polskich stanowiły dzieci i młodzież (49,2%), a prawie drugą połowę ludność dorosła (47,2%), przy minimalnym udziale ludności w wieku 65 lat i więcej (3,6%). W połowie stulecia udział dzieci i młodzieży wynosił 39,0%, udział dorosłych wzrósł do 55,7%, przy nadal niskim odsetku ludności starej (5,3%). W drugiej połowie stulecia, szczególnie w latach 60. i 90., proces demograficznego starzenia się ludności nasilił się i w 2000 r. udział ludności najmłodszej wynosił już tylko 27,5%, dorosłych wzrósł do 60,2%, a ludności w najstarszej grupie wieku do 12,3%. W następnych latach proces ten będzie się pogłębiał, zaostrzając problemy ekonomiczne państwa związane z systemem emerytalno-rentowym, opieką społeczną i zdrowotną starzejącego się społeczeństwa.

VIII. JEZYK, NARODOWOŚĆ, WYZNANIE

W tej części opracowania zgromadzono i przeanalizowano dane dotyczące trzech odmiennych choć pokrewnych cech ludności, wykraczających poza kategorie czysto demograficzne czy ekonomiczne. W praktyce prawniczej, politycznej i statystycznej często są one traktowane łącznie lub wymiennie, stąd decyzja połączenia ich w jednym rozdziale.

1. Podstawowe uregulowania prawne

W Europie do końca XVIII w. wyróżniano głównie mniejszości religijne. Dopiero w XIX w. zaczęły się kształtować pojęcia „naród” i „mniejszości narodowe” w obecnym znaczeniu. Na kongresie wiedeńskim (1815) trzy państwa zaborcze obiecywały swoim polskim poddanym instytucje, „które zapewnią zachowanie swojej narodowości”. W bliższych nam czasach pierwszym aktem prawno-międzynarodowej ochrony mniejszości był traktat berliński z 1878 r., który nałożył na Bułgarię, Czarnogórę, Rumunię, Serbię i Turcję zobowiązanie zapewnienia swoim obywatelom wolności religijnej.

Po I wojnie światowej, w związku z powstaniem nowych państw (Czechosłowacja, Austria, Jugosławia, Węgry, Polska, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia), w większości niejednorodnościowo, główne mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone dyktujące powojenny ład w Europie, narzuciły niektórym państwom zawarcie tzw. traktatów mniejszościowych (mały traktat wersalski). Zostały one zawarte z Polską (podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r.; Dz.U. 1920, nr 110, poz. 728), Czechosłowacją, Rumunią, Grecją i Jugosławią. Traktaty te, oddane „pod gwarancję Ligi Narodów”, nakładały na nowo utworzone państwa jednostronne zobowiązania ochrony praw mniejszości, tak aby nie były one dyskryminowane przez narody dominujące. W traktacie, w artykule 2, rząd polski zobowiązał się „udzielić wszystkim mieszkańcom bez różnicy urodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii zupełnej i całkowitej ochrony życia i wolności. Wszyscy mieszkańcy Polski będą mieli prawo swobodnego wykonywania praktyk zarówno

publicznie, jak i prywatnie każdej wiary, religii lub wierzenia, o ile te praktyki nie będą w niezgodzie z porządkiem publicznym i dobrymi obyczajami”. Artykuł 7 stwierdzał: „Wszyscy obywatele polscy bez różnicy rasy, języka lub religii będą równi wobec prawa i korzystać będą z tych samych praw obywatelskich i politycznych. Różnica co do religii, wierzeń lub wyznania nie powinna szkodzić żadnemu obywatelowi polskiemu w korzystaniu z praw obywatelskich i politycznych, mianowicie gdy chodzi o dopuszczenie do urzędów publicznych, obowiązków i zaszczytów, lub o wykonywanie różnych zawodów i przemysłu”. Traktat przewidywał (art. 12), że w razie naruszenia swobód mniejszości instytucje międzynarodowe z Ligą Narodów na czele będą miały prawo ingerować w sprawy wewnętrzne Polski w stosownym zakresie¹. Ograniczało to poważnie suwerenność państwową Polski, tym bardziej, że podobnego traktatu nie zawarto z Niemcami, gdzie mniejszość polska nie była chroniona takimi postanowieniami.

Osobną Ustawą Konstytucyjną Sejm Ustawodawczy 15 lipca 1920 r. (Dz.U. 1920, nr 73, poz. 497) nadał autonomię tym obszarom Śląska Górnego i Cieszyńskiego, które miały być przyłączone do państwa polskiego w wyniku plebiscytu (20 III 1921), przewidzianego traktatem wersalskim. Autonomia, mająca przyciągnąć Ślązaków do głosowania za Polską, obejmowała między innymi przekazanie Sejmowi Śląskiemu ustawodawstwo w zakresie stosowania języka polskiego i niemieckiego jako języków urzędowych, szkolnictwa i spraw wyznaniowych z wyjątkiem konkordatu (art. 4). Autonomię zniosła Krajowa Rada Narodowa 6 maja 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 17, poz. 92).

Po plebiscycie (20 marca 1921) i trzecim powstaniu śląskim (2/3 maja–5 lipca 1921) Rada Ambasadorów dokonała ostatecznego podziału Śląska w dniu 20 października 1921 r. Kwestie związane z funkcjonowaniem przyznanych obszarów regulowała polsko-niemiecka konwencja, zawierająca ponad 600 artykułów, podpisana 15 maja 1922 r. w Genewie, nazywana popularnie konwencją górnośląską (Dz.U. 1922, nr 44, poz. 371), która weszła w życie 17 czerwca 1922 r. Obok regulacji gospodarczych zapewniała obu narodowościom pełne równouprawnienie, swobodne używanie ojczystego języka w życiu prywatnym i publicznym, tworzenie własnego szkolnictwa, organizacji kulturalnych i politycznych, pod warunkiem zachowania lojalności wobec władz państwowych. Konwencja była jedynym międzynarodowym zobowiązaniem prawnym dotyczącym ochrony mniejszości, jakie Niemcy podpisały w latach 1918–1939.

W konstytucji RP z marca 1921 r. w artykule 95 powtórzono sformułowania małego traktatu wersalskiego, zapewniając „zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii”, w następnym stwierdzono, że „wszyscy obywatele są równi wobec prawa”, ale w artykule 114 jest mowa, że wyznanie rzymskokatolickie „zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań” oraz że „Kościół rzymsko-katolicki rządzi się własnymi prawami”. W marcu 1931 r. sejm zniósł pozostające po państwach zaborczych przywileje lub ograniczenia związane z pochodzeniem, narodowością, wyznaniem, rasą i językiem (Dz.U. 1931, nr 31,

¹ W dniu 13 września 1934 r. na Zgromadzeniu Ogólnym Ligi Narodów Polska wypowiedziała art. 12 małego traktatu wersalskiego, do czasu rozciągnięcia jego obowiązywania na inne państwa, deklarując respektowanie pozostałych części traktatu.

poz. 214). Niemniej, jak pokazały dalsze wydarzenia, rzeczywistość odbiegała od deklaracji zamieszczonych w tej demokratycznej konstytucji.

Konstytucja kwietniowa z 1935 r. nie gwarantowała już tak wyraźnie praw mniejszości. O ile konstytucja marcowa przyjmowała, że suwerenem jest Naród, o tyle w kwietniowej zostało nim Państwo. Artykuł 5 stwierdzał, że „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń”, natomiast 7 – że „Wartością wysiłku i zasług obywatela na rzecz dobra powszechnego mierzone będą jego uprawnienia do wpływu na sprawy publiczne. Ani pochodzenie, ani wyznanie, ani płeć, ani narodowość nie mogą być powodem ograniczenia tych uprawnień”.

W czasie II wojny światowej polityka władz niemieckich była oparta na rasi-stowskich zasadach hitlerowskich. Jej rezultatem było zróżnicowane traktowanie różnych grup etnicznych: od uprzywilejowania (w przypadku dawnej mniejszości niemieckiej), poprzez rozmaite formy dyskryminacji i prześladowań aż do ludobójstwa. Antypolska polityka okupacyjna władz sowieckich była dyktowana głównie względami klasowymi, a kryteria rasowe czy etniczne grały w niej mniejszą rolę.

Po II wojnie światowej nie wprowadzono żadnego specjalnego systemu ochrony mniejszości. W konstytucji z 1952 r. zapisano, że obywatele „niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego” (art. 69), ale „nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane” (art. 70). Jednak w praktyce władze dążyły do asymilacji mniejszości narodowych oraz popierały ich emigrację. Kolejna ustawa konstytucyjna z 1976 r. zachowała sformułowaną z 1952 r.

W pierwszej powojennej demokratycznej konstytucji RP z kwietnia 1997 r. prawa mniejszości zapisano w art. 35, który brzmi „1. Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz własnej kultury. 2. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej”.

Formalnie prawa mniejszości narodowych były zagwarantowane w kolejnych konstytucjach i przed 2005 r. nie było odrębnych ustaw poza przyjętymi przez Polskę aktami prawa międzynarodowego, regulującymi prawa mniejszości narodowych. Są to między innymi: Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie 4 listopada 1950 r. (ratyfikowana z późniejszymi zmianami 7 kwietnia 1993 r.; Dz.U. 1993, nr 61, poz. 286), Międzynarodowa Konwencja w Sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Rasowej z 7 marca 1966 r. (ratyfikowana 29 kwietnia 1969 r.; Dz.U. 1969, nr 25, poz. 188), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. (ratyfikowany 25 listopada 1993 r.; Dz.U. 1994, nr 23, poz. 81) i Konwencja Praw Dziecka z 20 listopada 1989 r. (ratyfikowana 30 września 1991 r.; Dz.U. 1991, nr 120, poz. 527). W Europie najważniejszym dokumentem regulującym prawa mniejszości narodowych jest Konwencja Ramowa Rady Europy o Ochronie

Mniejszości Narodowych sporządzona 1 lutego 1995 r. Strasburgu (ratyfikowana 10 listopada 2000 r.; Dz.U. 2002, nr 22, poz. 209). Polska podpisała w maju 2003 r. również Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszościowych, przyjętą przez Radę Europy w czerwcu 1992 r., ale jeszcze jej nie ratyfikowała.

Ustawowe uregulowanie spraw mniejszości zaproponował w 1990 r. Jacek Kuroń (1934–2004), ale dopiero po kilkunastu latach, z trudem pokonując ksenofobię niektórych ugrupowań parlamentarnych, przygotowano ostateczny projekt ustaw o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym przyjęty przez Sejm 6 stycznia 2005 r. (Dz.U. 2005, nr 17, poz. 141). Ustawa weszła w życie z dniem 1 maja 2005 r.

2. Rozmieszczenie i struktura

Wprowadzenie statystyki narodowościowej do programu spisów ludności uchwalili Międzynarodowy Kongres Statystyczny, który odbył się w 1872 r. w Petersburgu. Za kryterium narodowości przyjęto wówczas język macierzysty, jednak z przyczyn politycznych w jego miejsce wprowadzano język potoczny (*Umgangssprache*), będący raczej wyrazem otaczających stosunków społeczno-politycznych niż deklaracją narodowości. Rozwiązanie takie zastosowano we wszystkich czterech spisach austriackich, jakie odbyły się od 1880 do 1910 r.; w pierwszych dwóch spisach (z lat 1857 i 1869) pytano o narodowość, ale z uwagi na niezbyt wiarygodne wyniki zrezygnowano z tego pytania. Obok pytania o język potoczny (codzienny, towarzyski) pytano również o wyznanie religijne, nie deprecjonując żadnego ze zgłaszanych, włącznie z osobami bezwyznaniowymi.

W spisach niemieckich, od 1843 do 1861 r., rejestrowano język ojczysty, ale ustalano go opierając się na języku głowy domu, a nie każdej spisywanej osoby, co miało znaczenie w małżeństwach mieszanych lub zatrudniających obcojęzyczną służbę domową. W spisie z 1861 r. jednorazowo badano narodowość. Dopiero w spisie z 1890 r. i następnych wprowadzono pytanie o narodowość i tzw. język macierzysty (*Muttersprache*) wprowadzając kategorię ludności dwujęzycznej, co przy naciskach administracyjnych pozwalało obniżyć liczebność ludności polskiej, jeśli deklarowała narodowość polską z językiem niemieckim jako macierzystym, bądź zgłaszała dwujęzyczność. Jednak zarówno w statystyce niemieckiej jak i austriackiej nie uznawano języka żydowskiego (jidysz) za język potoczny czy macierzysty, zmierzając do asymilacji językowej ludności żydowskiej.

W spisie rosyjskim z 1897 r., jedynym przed I wojną światową, który objął Królestwo Polskie znajdowały się pytania o wyznanie religijne i język ojczysty. Jego rzetelność jest wątpliwa, przynajmniej w odniesieniu do guberni lubelskiej, siedleckiej i suwalskiej (w mniejszym stopniu) zamieszkałych częściowo przez miejscową ludność ukraińską i polską wyznania grekokatolickiego, którą po skasowaniu unii (1875) w ramach rusyfikacji zaliczano na siłę do cerkwi prawosławnej. S. Szulc (1920, s. 21) podważa rzetelność wyników w odniesieniu do języka ojczystego osób wyznania mojżeszowego, którym prawie bez wyjątku przypisano język żydowski.

Pierwszy polski spis ludności z 1921 r. uwzględniał zarówno wyznanie religijne, język ojczysty jak i narodowość („Do jakiej zalicza siebie narodowości”). Opracowane zostały jednakże tylko dane dotyczące wyznania i narodowości. Spis nie obejmował Górnego Śląska i Wileńszczyzny, na niektórych terenach kraju z powodu nieuświadomienia ludności nie był dość dokładny, częściowo był bojkotowany przez ludność ukraińską województw południowo-wschodnich, ponadto po dokonaniu spisu powróciło do kraju w przybliżeniu pół miliona repatriantów, co w sumie złożyło się na powoływanie się w późniejszej literaturze na jego wyniki rzadziej niż na wyniki następnego spisu.

Spis z 1931 r. uwzględniał obok wyznania religijnego tylko język ojczysty. Rezygnację z pytania o narodowość uzasadniano nie wszędzie uświadamianą przynależnością narodową, prowadzącą na przykład na pograniczu etnograficznym ukraińsko-białoruskim do spisania w poprzednim badaniu kilkudziesięciu tysięcy osób, które nie potrafiły się określić inaczej niż „tutejsi” lub „miejscowi”. Podobnie na wschodzie państwa podawano zapis „ruski”, który mógł oznaczać narodowość zarówno ukraińską, jak białoruską czy rosyjską (Buławski, 1930, s. 203).

Na początku XX wieku na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej mieszkało 45,6 mln osób, w tym tylko dla 34,8% ludności język polski był językiem ojczystym bądź potocznym (tab. VIII.1). Drugą grupą co do wielkości była ludność z ukraińskim językiem ojczystym (24,7%), która w połączeniu z ludnością deklarującą język białoruski bądź rosyjski przeważała (39,5%) nad ludnością polską, niemiecką (11,6%) czy żydowską (8,5%). Jednak przewaga ludności ukraińskiej i białoruskiej występowała tylko na tzw. ziemiach zabranych zaboru rosyjskiego (dziewięć guberni wschodnich), które w większości nie weszły w skład odrodzonego państwa polskiego. Natomiast ludność z polskim językiem ojczystym dominowała w Królestwie Polskim, w Wielkopolsce i w mniejszym stopniu w Galicji i rejencji opolskiej.

Dokładniej zasięg języka polskiego jako języka ojczystego przedstawia mapa jego udziału według powiatów oparta na wynikach spisów ludności z 1910 r. w zaborze pruskim i austriackim (język potoczny) i w 1897 r. w zaborze rosyjskim (ryc. VIII.1). Do ludności polskiej zaliczono Mazurów i Kaszubów. Widać tutaj, że nawet w centrum Królestwa Polskiego występowały powiaty, w których udział ludności polskiej spadał poniżej 75%, a mianowicie w powiecie Łódź wraz z m. Łódź (51,8% Polaków, 23,5% Żydów i 22,6% Niemców), pow. Brzeziny (64,9% Polaków, 19,4% Żydów i 14,4% Niemców) i pow. Łask (74,3% Polaków, 12,3% Niemców i 10,8% Żydów) oraz pow. Płońsk (74,1%) i w pow. Warszawa z m. Warszawa (63,5% Polaków i 24,1% Żydów). Na wschodnich obrzeżach Królestwa, szczególnie w pow. Chełm (34,5% Polaków, 33,4% Ukraińców, po 12,7% Niemców i Żydów) i Biała (33,9% Polaków, 38,1% Ukraińców i 21,8% Żydów) Polacy byli w zdecydowanej mniejszości. Najdalej na wschód wysuniętymi powiatami z większością polską były Oszmiana (53,1% Polaków, 29,2% Białorusinów, 12,1% Żydów i 3,8% Litwinów) i Lida (54,2% Polaków, 24,1% Białorusinów, 12,0% Żydów i 8,7% Litwinów) w guberni wileńskiej. Najślabiej zaludniony przez Polaków na wschodzie był pow. Kobryń w guberni grodzieńskiej, gdzie Polacy stanowili 2,9% mieszkańców, Ukraińcy 80,5% i Żydzi 13,9%. Najwyższym udziałem ludności polskiej charakteryzowały się natomiast obszary Galicji zachodniej, szczególnie dwa powiaty: Myślenice (98,0%) i Żywiec (98,1%), w Królestwie Polskim powiaty Miechów (93,4%) w guberni kieleckiej i Wieluń (89,8%) w kaliskiej, a w Wielkopolsce powiaty Kościan (89,0%) i Środa (87,4%).

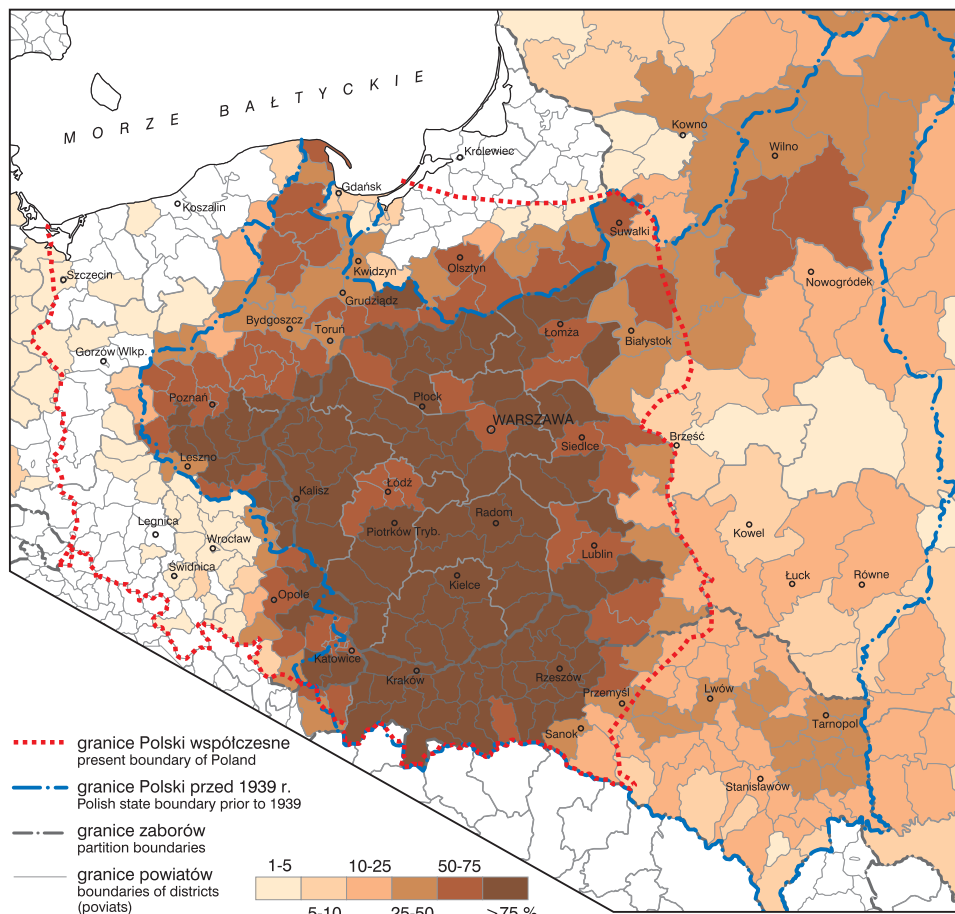
Tabela VIII.1. Ludność na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej według języka w 1897/1910 r.

Table VIII.1. Population on the territory of former Polish Commonwealth by language, 1897/1910

Dzielnice i kraje Partitions and areas	Liczba ludności (tys.) Populations in thousands	w tym podało język ojczysty lub potoczny (%): mother tongue / language used (%)							
		polski Polish	niemiecki German	ruski Ruthenian	białoruski Belorussian	litewski Lithuanian	rosyjski Russian	czeski Czech	żydowski Yiddish
Ziemie pod panowaniem rosyjskim ¹	29 032,1	26,3	2,1	27,7	18,9	5,6	4,4	0,1	13,3
Królestwo Polskie	9 402,3	71,8	4,3	3,6	0,3	3,2	2,9	–	13,4
gub. warszawska	1 931,9	73,5	4,3	0,9	–	–	4,6	–	16,1
kaliska	840,6	83,9	7,3	0,2	–	–	0,9	–	7,6
piotrkowska	1 403,9	72,1	10,6	0,2	–	–	1,4	–	15,2
radomska	814,9	83,6	0,8	0,2	–	–	1,2	–	13,7
kielecka	762,0	87,5	–	0,1	–	–	1,0	–	10,9
lubelska	1 160,7	62,9	2,0	16,9	–	–	4,2	–	13,4
siedlecka	772,1	66,1	1,4	14,0	–	–	2,6	–	15,6
łomżyńska	579,6	77,3	0,4	0,7	–	–	5,0	–	15,7
płocka	553,6	80,9	6,5	0,4	–	–	2,7	–	9,2
suwalska	582,9	23,0	5,2	0,3	4,5	52,2	4,3	–	10,1
Litwa i Białoruś	10 062,8	5,6	0,3	3,6	54,1	12,9	5,9	–	14,0
gub. wileńska	1 591,2	8,2	–	–	56,1	17,5	5,0	–	12,7
kowieńska	1 544,6	9,0	1,3	0,1	2,4	66,0	4,8	–	13,7
grodzieńska	1 603,4	10,1	0,5	22,5	43,6	0,2	5,1	–	17,4
mińska	2 147,6	3,0	–	–	76,0	–	4,4	–	16,0
mohylewska	1 686,8	0,9	–	–	82,4	–	3,6	–	12,1
witebska	1 489,2	3,3	0,3	–	53,0	–	13,3	–	11,7
Ruś	9 567,0	3,3	1,9	76,9	–	–	4,4	0,2	12,5
gub. podolska	3 018,3	2,3	–	80,8	–	–	3,3	–	12,3
wołyńska	2 989,5	6,2	5,7	70,1	–	–	3,6	0,7	13,2
kijowska	3 559,2	1,8	0,4	79,2	–	–	6,1	–	12,1
Ziemie pod panowaniem austriackim ²	8 460,5	58,4	2,0	38,1	–	–	–	1,5	³
Galicja	8 025,7	58,6	1,1	40,2	–	–	–	0,1	³
Śląsk Cieszyński	434,8	54,9	18,0	–	–	–	–	27,1	³
Ziemie pod panowaniem pruskim	8 075,5	40,8	55,3	–	–	1,3	–	0,7	³
Prowincja Poznańska	2 099,8	60,9	38,4	–	–	–	–	–	³
rej. poznańska	1 335,9	67,4	32,0	–	–	–	–	–	³
bydgoska	763,9	49,6	49,7	–	–	–	–	–	³
Prusy Zachodnie	1 703,5	34,3	64,4	–	–	–	–	–	³
rej. gdańska	742,6	27,3	71,7	–	–	–	–	–	³
kwidzyńska	960,9	39,7	58,8	–	–	–	–	–	³
Prusy Wschodnie	2 064,2	12,8	81,4	–	–	–	–	–	³
rej. królewiecka	914,1	0,4	95,6	–	–	–	–	–	³
gombińska	606,6	2,0	87,6	–	–	–	–	–	³
olsztyńska	543,5	45,7	50,5	–	–	–	–	–	³
Rejencja opolska	2 208,0	53,0	40,0	–	–	–	–	2,6	³
Ogółem	45 568,1	34,8	11,6	24,7	12,0	3,7	2,8	0,5	8,5

¹ Dla ziem pod panowaniem rosyjskim dane spisu z 1897 r., dla ziem pozostałych spisy z 1910 r.² Statystyka austriacka uwzględnia statystykę językową tylko dla obywateli austriackich.³ Statystyka austriacka i pruska nie uwzględnia języka żydowskiego.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, tabl. 23 i 32.

Ryc. VIII.1. Ludność polska na początku XX wieku w % ludności ogółem
Fig. VIII.1. Polish population at the beginning of the 20th century (%)

Ustalenie struktury narodowościowej ziem polskich na początku XX wieku, jak również w Polsce międzywojennej, jest niezwykle trudne. Organizacja spisów w części dotyczącej języka, wyznania czy narodowości, poczynając od sformułowania pytań, poprzez wypełnienie formularzy spisowych, po interpretację wyników były elementem polityki narodowościowej państw zaborczych, a później państwa polskiego, zabiegających o dominację narodu czy wyznania panującego. Dość często obok kryterium językowego sięgano do statystyki wyznaniowej, aby ustalić skład narodowościowy grup o niesprecyzowanej przynależności narodowej, bądź też nie respektowano przynależności wyznaniowej. Strukturę językowo-wyznaniową ludności na obszarze Polski według danych oficjalnych przedstawiono w tabeli VIII.2.

Tabela VIII.2. Ludność według wyznania, narodowości i języka (tys.), 1897–1931
 Table VIII.2. Population by religion, nationality and language, 1897–1931 (in thousands)

Język, narodowość Language, nationality	Ludność obecna ogółem Population present, total	w tym podało wyznanie: religion				
		rzymsko- katolickie Roman catholic	grecko- katolickie Greek catholic	prawo- sławne orthodox	ewange- lickie protestant	mojże- szowe Jewish
Królestwo Polskie – 9 II 1897 r.						
Ogółem	9 402,3 ¹	7 031,9	2	607,6	425,2	1 321,1
w tym podało język ojczysty:						
polski	6 755,5	6 641,9	2	34,1	32,7	46,4
rosyjski	267,2	2,5	2	247,7	1,2	6,4
ruski	335,3	35,2	2	299,5	0,5	0,1
białoruski	29,3	14,8	2	14,4	0,0	0,0
niemiecki	407,3	28,9	2	0,7	373,8	3,1
żydowski	1 267,2	1,3	2	0,3	0,5	1 264,9
Małopolska – 31 XII 1910 r.						
Ogółem	8 024,5	3 732,3	3 379,2	2,8	37,7	871,8
w tym podało język potoczny ³ :						
polski	4 670,2	3 618,1	235,3	0,2	7,9	808,3
ruski	3 208,0	42,8	3 141,0	1,6	0,8	21,5
niemiecki	90,1	36,6	0,6	0,1	27,1	25,6
inne	9,8	8,2	0,5	0,7	0,2	0,2
b. dzielnica pruska (bez Prus Wschodnich) – 1 I 1910 r.						
Ogółem	6 011,3	4 246,1	–	–	1 622,6	58,7
w tym podało język ojczysty:						
polski	3 031,6	2 990,8	–	–	39,7	0,2
niemiecki	2 788,4	1 135,2	–	–	1 572,0	58,2
inne	191,3	120,1	–	–	10,9	0,3
Polska – 30 IX 1921 r.						
Ogółem ⁴	25 694,7	16 057,2	3 031,1	2 815,8	952,7	2 771,9
w tym podało narodowość:						
polską	17 789,3	15 850,9	361,3	545,5	277,8	707,4
rusińską	3 898,4	16,2	2 667,8	1 207,7	2,7	3,8
żydowską	2 048,9	1,3	0,1	0,1	0,3	2 044,6
białoruską	1 035,7	60,1	0,2	960,5	0,2	4,0
niemiecką	769,4	94,0	0,4	0,3	664,2	9,9
litewską	24,0	21,6	0,0	2,2	0,1	0,1
rosyjską	48,9	1,1	0,5	42,0	0,4	1,1
czeską	30,6	7,4	0,0	18,4	4,7	0,1
inną i niewiadoma	49,4 ⁵	4,5	0,7	39,0 ⁶	2,1	1,0
Polska – 9 XII 1931 r.						
Ogółem	31 915,8	20 670,1	3 336,2	3 762,5	835,2	3 113,9
w tym podało język ojczysty:						
polski	21 993,4	20 333,3	487,0	497,3	219,0	371,9
ukraiński	3 222,0	12,6	1 676,8	1 501,3	6,7	0,2
ruski	1 219,6	12,9	1 163,8	38,7	0,5	0,3
białoruski	989,9	77,8	2,3	903,6	0,5	0,2
rosyjski	138,7	1,9	0,9	99,6	0,7	0,4
niemiecki	741,0	118,5	0,3	0,1	598,9	6,8
żydowski i hebrajski	2 732,6	–	–	–	–	2 731,4
inny i nie podany	878,6	113,1	5,1	721,9	8,9	2,7

Na początku XX wieku w Królestwie Polskim dominowała ludność z językiem polskim wyznania rzymskokatolickiego (70,6%), drugą grupą co do wielkości była ludność z językiem ojczystym żydowskim wyznania mojżeszowego (13,5%), zaś trzecią – ludność deklarująca język ukraiński bądź rosyjski i wyznanie prawosławne (5,8%). Udział wyznania prawosławnego w Królestwie Polskim jest tu przesadzony, bowiem na terenie guberni lubelskiej i siedleckiej mieszkała mniejszość ukraińska wyznania greckokatolickiego, którą komisje spisowe zaliczyły do wyznania prawosławnego. Stosunkowo nieliczna była ludność z językiem ojczystym niemieckim wyznania ewangelickiego (4,0%). Najmniej liczna była ludność z językiem ojczystym rosyjskim wyznania prawosławnego (2,6%), na którą w większości składało się wojsko i administracja zaborcy wraz z rodzinami.

W Małopolsce w 1910 r. najliczniejszą grupą była ludność mówiąca językiem polskim wyznania rzymskokatolickiego (45,1% ogółu ludności) i niewiele jej ustępująca liczebnością ludność mówiąca językiem ukraińskim wyznania greckokatolickiego (39,1% ogółu). O ile w Małopolsce zachodniej dominowała ludność wyznania rzymskokatolickiego (88,9%), o tyle we wschodniej przeważali grekokatolicy (61,0%). W składzie wyznaniowym ludności Małopolski charakterystyczny jest wysoki udział ludności wyznania mojżeszowego deklarującej język polski jako język potoczny, co było zarówno wynikiem asymilacji, jak i następstwem nieuznawania w spisach austriackich języka jidysz ani hebrajskiego za język oficjalny, dlatego ludność wyznania mojżeszowego deklarowała z reguły język polski jako swój język potoczny.

Na obszarze dzielnicy pruskiej (bez Prus Wschodnich) ludność z polskim językiem ojczystym (50,4%) tylko nieznacznie górowała liczebnie nad ludnością deklarującą niemiecki jako ojczysty (46,4%). Wśród ludności z językiem niemieckim więcej było ewangelików (56,4%) niż rzymskich katolików (40,7%), a ponadto przynależność do tego języka deklarowała prawie cała, choć nieliczna, ludność wyznania mojżeszowego.

Jesienią 1921 r. na obszarze kształtującego się terytorialnie odrodzonego państwa polskiego ludność deklarująca polską narodowość stanowiła 69,0% mieszkańców objętych spisem ludności (tab. VIII.3). Polacy dominowali tylko w województwach centralnych (85,0%) i zachodnich (82,2%). W woj. południowych przewaga Polaków (57,9%) nad ludnością ukraińską (35,8%) i żydowską (5,7%) nie była już tak wysoka. W województwach wschodnich zaś ludność polska (31,0%) była w wyraźnej mniejszości w stosunku do ludności ukraińskiej (31,5%), białoruskiej (26,3%) i żydowskiej (8,8%).

¹ W tym 253,2 tys. wojskowych.

² Zaliczeni przez komisje spisowe do wyznania prawosławnego.

³ Dotyczy tylko obywateli austriackich (7 978,1 tys. osób).

⁴ Bez Górnego Śląska oraz m. Wilna i powiatów: Wilno–Troki, Oszmiana i Święciany woj. wileńskiego.

⁵ W tej liczbie 39,0 tys. osób narodowości „tutejszej”.

⁶ W tej liczbie 38,1 tys. osób narodowości „tutejszej”.

Źródło: Szulc, 1920, tabl. VII; GUS, 1921–1930, R. I, Cz. I, tabl. 4A, 15A; R. V, tabl. 14; GUS, 1930–2003, R. X, tabl. II.19.

Tabela VIII.3. Ludność według narodowości (tys.) w 1921 r.

Table VIII.3. Population by nationality, 1921 (in thousands)

Województwa Voivodships	Ludność obecna ogółem Present population total	w tym podało narodowość: nationality				
		polską Polish	ukraińską Ukrainian	żydowską Jewish	białoruską Belorussian	niemiecką German
Polska ^{1,2}	25 384,5	17 509,1	3 887,0	2 044,6	1 073,0	768,9
miasta	6 355,3	4 191,1	233,3	1 636,1	57,3	206,7
wieś	19 029,2	13 318,0	3 653,7	408,5	1 015,7	562,2
Woj. centralne	11 231,3	9 550,3	65,8	1 292,6	122,3	170,4
miasta	3 442,6	2 300,7	2,7	1 069,6	6,4	49,2
wieś	7 788,7	7 249,6	63,1	222,9	115,9	121,2
Woj. wschodnie ¹	3 617,1	1 120,7	1 140,0	317,7	950,4	26,1
miasta	471,4	127,1	52,0	228,5	50,7	1,4
wieś	3 145,7	993,6	1 088,0	89,2	899,7	24,7
Woj. zachodnie ¹	3 048,2	2 504,8	0,6	6,3	0,1	532,6
miasta	940,2	785,6	0,2	5,5	0,1	146,5
wieś	2 108,0	1 719,2	0,4	0,8	0,0	386,1
Woj. południowe	7 487,9	4 333,3	2 680,6	428,1	0,2	39,8
miasta	1 501,1	977,7	178,4	332,5	0,1	9,5
wieś	5 986,8	3 355,6	2 502,2	95,6	0,1	30,3

¹ Bez ludności na terenach nieobjętych spisem czyli 1 526,4 tys. osób, a mianowicie 520,1 tys. osób na terenie ziemi wileńskiej i 1 006,3 tys. osób w górnośląskiej części woj. śląskiego. Liczba ludności Polski ogółem według *Skorowidza miejscowości* jest większa o 8,3 tys. osób niż podają inne materiały spisowe (w miastach ogółem większa o 9,4 tys., a na wsi mniejsza o 1,1 tys. osób).

² Bez ludności objętej spisem wojskowym w 1921 r. (318,5 tys. osób).

Źródło: GUS, 1923–1926.

Najwięcej mieszkańców kraju należało do wyznania rzymskokatolickiego (62,2%), pozostali do wyznania greckokatolickiego (11,9%), prawosławnego (11,0%), mojżeszowego (10,1%), ewangelickiego (3,7%) i innych (tab. VIII.4). O ile w województwach centralnych (79,0%) i zachodnich (81,0%) zdecydowanie dominowali wyznawcy religii rzymskokatolickiej, o tyle w południowych stanowili 49,2% ludności i mieli tylko niewielką przewagę nad ludnością wyznania greckokatolickiego (40,4%), a w województwach wschodnich stanowili mniejszość (21,0%) w stosunku do ludności prawosławnej (66,8%).

W okresie między spisami 1921 i 1931 r. liczba ludności kraju wzrosła o 26% (nie licząc wojska, którego składu wyznaniowego nie znamy), w tym znaczna część przyrostu wynikała z repatriacji i objęcia spisem z 1931 r. obszarów nieobjętych poprzednim spisem, na których mieszkała ludność różnych wyznań, w większości katolików (Górny Śląsk, Litwa Środkowa) oraz prawosławnych (Litwa Środkowa). Największy wzrost wykazała liczba ludności prawosławnej (prawie o 35%), wyznania rzymskokatolickiego (31%), mojżeszowego (22%) i wyznania greckokatolickiego (10%). Zmalała natomiast liczba ludności wyznania ewangelickiego (o 11%), w wyniku emigracji z Wielkopolski i Pomorza po 1921 r. do Niemiec.

Struktura wyznaniowa Polski w 1931 r. uległa nieznacznej zmianie: wzrósł udział ludności rzymskokatolickiej (do 64,8%) i prawosławnej (do 11,8%), natomiast zmalał – grekokatolików (do 10,5%), ewangelików (do 2,6%) i mojżeszowego

(do 9,8%). Szczegółowy rozkład ludności według wyznania i powiatów w 1931 r. zaprezentowano na rycinie VIII.2.

Tabela VIII.4. Ludność według wyznania (tys.) w 1921 i 1931 r.

Table VIII.4. Population of Poland by religion, 1921 and 1931 (in thousands)

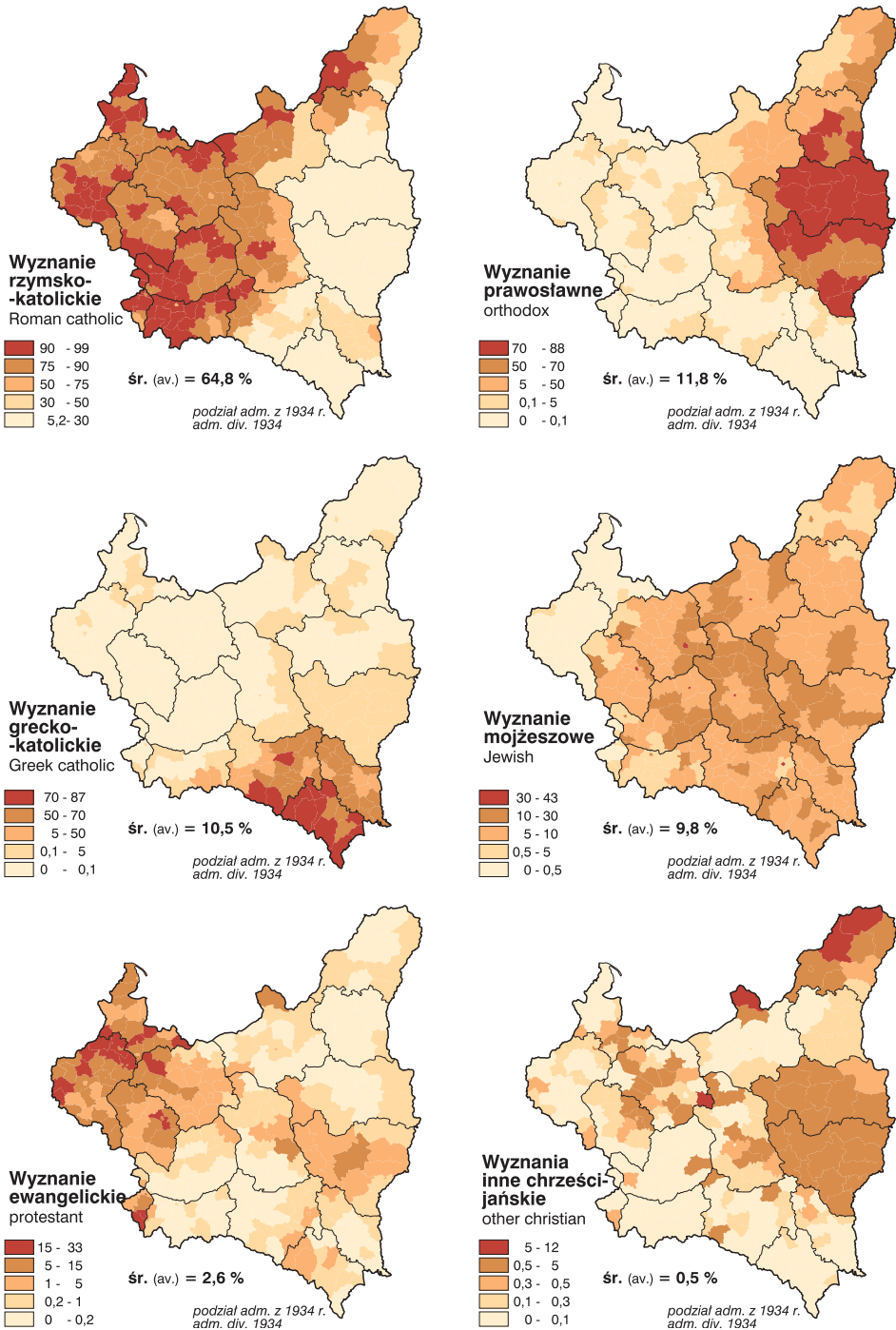
Województwa Voivodships	Ludność obecna ogółem Present population total	w tym podało wyznanie: religion				
		rzymsko- katolickie Roman catholic	grecko- katolickie Greek catholic	prawo- sławne orthodox	ewange- lickie protestant	mojże- szowe Jewish
30 IX 1921 r.						
Polska ^{1, 2}	25 384,5	15 787,7	3 030,6	2 790,4	936,7	2 561,5
miasta	6 355,3	3 625,6	229,9	172,3	249,2	1 961,3
wieś	19 029,2	12 162,1	2 800,7	2 618,1	687,5	600,2
Woj. centralne	11 231,3	8 869,2	5,0	367,8	317,1	1 422,8
miasta	3 442,6	2 020,5	1,4	35,0	107,9	1 164,5
wieś	7 788,7	6 848,7	3,6	332,8	209,2	258,3
Woj. wschodnie ¹	3 617,1	759,6	0,9	2 415,9	41,2	377,6
miasta	471,4	75,3	0,3	133,8	2,3	257,9
wieś	3 145,7	684,3	0,6	2 282,1	38,9	119,7
Woj. zachodnie ¹	3 048,2	2 471,8	1,4	2,1	547,1	20,7
miasta	940,2	788,5	0,6	1,2	130,2	18,2
wieś	2 108,0	1 683,3	0,8	0,9	416,9	2,4
Woj. południowe	7 487,9	3 687,1	3 023,3	4,6	31,2	740,3
miasta	1 501,1	741,3	227,5	2,4	8,7	520,6
wieś	5 986,8	2 945,8	2 795,8	2,2	22,5	219,7
9 XII 1931 r.						
Polska ²	31 915,8	20 670,1	3 336,2	3 762,5	835,2	3 113,9
miasta	8 738,6	5 571,7	322,4	190,9	243,0	2 380,4
wieś	23 177,2	15 098,4	3 013,8	3 571,6	592,2	733,5
Woj. centralne	12 341,0	9 736,3	8,8	534,6	276,3	1 706,0
miasta	4 191,7	2 627,6	3,3	49,3	122,3	1 373,9
wieś	8 149,3	7 108,7	5,5	485,3	154,0	332,1
Woj. wschodnie	5 551,0	1 675,2	15,7	3 198,7	63,7	515,5
miasta	765,3	298,4	1,9	134,7	6,5	317,1
wieś	4 785,7	1 376,8	13,8	3 064,0	57,2	198,4
Woj. zachodnie	5 519,0	4 932,7	3,6	5,4	459,0	102,6
miasta	1 859,3	1 658,4	1,8	3,6	99,5	91,0
wieś	3 659,7	3 274,3	1,8	1,8	359,5	11,6
Woj. południowe	8 504,8	4 325,9	3 308,1	23,8	36,2	789,8
miasta	1 922,3	987,3	315,4	3,3	14,7	598,4
wieś	6 582,5	3 338,6	2 992,7	20,5	21,5	191,4

¹ Bez ludności na terenach nieobjętych spisem czyli 1 526,4 tys. osób, a mianowicie 520,1 tys. osób na terenie ziemi wileńskiej i 1 006,3 tys. osób w górnośląskiej części woj. śląskiego. Liczba ludności Polski ogółem według *Skorowidza miejscowości* jest większa o 8,3 tys. osób niż podają inne materiały spisowe (w miastach ogółem większa o 9,4 tys., a na wsi mniejsza o 1,1 tys. osób).

² Bez ludności objętej spisem wojskowym w 1921 r. (318,5 tys. osób) i skoszarowanego wojska w 1931 r. (191,5 tys. osób).

Źródło: GUS, 1923–1926; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. II.18.

Ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła 64,8% ludności kraju. Powiatów, w których ludność tego wyznania stanowiła większość bezwzględna (50,0% i więcej), było 183 oraz w jednym powiecie (Hrubieszów) miała

Ryc. VIII.2. Ludność według wyznania w % ludności ogółem, 9 XII 1931 r.

Fig. VIII.2. Percentage of population according to religion, December 9, 1931

względnej większości. Obejmowały one 58,5% obszaru kraju z 69,2% ludności ogółem. W tej grupie powiatów katolicy stanowili 82,8% ludności, a pozostałe grupy wyznaniowe to unicy – 1,1% ludności, prawosławni 2,3%, ewangelicy 3,4% i ludność wyznania mojżeszowego 9,8%. Najwyższy udział katolików występował w powiatach Lubliniec (98,6%), Rybnik (98,2%) i Świętochłowice (97,9%), zaś najniższy w pow. Kosów (5,3%) w woj. stanisławowskim, Turka (5,5%) w woj. lwowskim i Stolin (5,5%) w woj. poleskim.

Głównym źródłem utrzymania ludności wyznania rzymskokatolickiego było rolnictwo, przy czym udział tego źródła miał tendencję malejącą w latach 1921–1931 (tab. VIII.5). W tym samym czasie wzrósł udział utrzymujących się z górnictwa i przemysłu, przede wszystkim metalowego, drzewnego i spożywczego, zaś nieznacznie zmalał – utrzymujących się z przemysłu odzieżowego. Dostrzegalnie wzrósł odsetek żyjących z sektora usługowego: handlu, komunikacji, służby publicznej, szkolnictwa i lecznictwa.

Drugą co do wielkości grupą wyznaniową była ludność prawosławna (11,8% ludności kraju), w większości zamieszkująca województwa wschodnie, przede wszystkim woj. poleskie. Powiatów, w których ludność prawosławna stanowiła większość (50,0% i więcej) było 28 oraz w dwóch powiatach miała większość względną (Wołkowysk i Bielsk Podlaski). Obejmowały one 26,8% powierzchni kraju z 14,5% ludności Polski. Zamieszkiwało je 3158 tys. prawosławnych i stanowili oni 68,5% ludności tego obszaru, natomiast w mniejszości byli katolicy (19,7%), unicy (0,3%), ewangelicy (1,3%) i ludność wyznania mojżeszowego (9,3%). Największy udział w zaludnieniu miała ludność prawosławna w powiatach Kamień Koszyrski (87,4%), Drohiczyn (85,6%) i Stolin (83,7%) w woj. poleskim.

Ludność wyznania prawosławnego w znacznie wyższym stopniu niż ludność rzymskokatolicka utrzymywała się z rolnictwa i udział ten w latach 1921–1931 wzrósł (tab. VIII.6). W 1921 r. utrzymująca się z rolnictwa ludność prawosławna stanowiła 15,4% ogółu ludności utrzymującej się z tego działu, dziesięć lat później zaś stanowiła już 18,0%. Udział ludności prawosławnej w strukturze działowej gospodarki malał, co szczególnie widać w dziale komunikacja i transport oraz w szkolnictwie, gdzie w sektorze publicznym byli wypierani przez pracowników wyznania dominującego. Wzrósł natomiast udział prawosławnych utrzymujących się z przemysłu drzewnego, a szczególnie spożywczego, dzięki rozwojowi ruchu spółdzielczego – przede wszystkim ukraińskiego. Spółdzielnie rolniczo-handlowe organizowały produkcję drobnego przemysłu spożywczego oraz zbyt artykułów, wypierając prywatny handel żydowski z małych miasteczek i wsi wschodniej Małopolski. Znacznie słabiej rozwijała się spółdzielczość wśród Litwinów i Białorusinów.

Trzecią grupą wyznaniową, niewiele ustępującą liczebnie ludności prawosławnej, byli grekokatolicy (10,5% ludności kraju), w większości skupieni w woj. stanisławowskim i lwowskim. Grupa ta w 39 powiatach stanowiła większość mieszkańców, a w czterech powiatach (Przemysły 48,9%, Trembowla 48,0%, Sanok 47,8% i Lwów 47,3%) miała względną większość nad ludnością rzymskokatolicką. Obszar tych 43 powiatów stanowił 13,0% powierzchni kraju i był zamieszkanym przez 14,4% ludności państwa. Mieszkało tu 2 949 tys. ludności wyznania grekokatolickiego i stanowili oni 64,0% jego mieszkańców, obok 26,3% katolików, 0,1% prawosławnych, 0,5% ewangelików i 8,8% ludności wyznania mojżeszowego. Do

Tabela VIII.5. Ludność wyznania rzymskokatolickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.

Table VIII.5. Roman catholic population by sources of income, 1921 and 1931

Działy i gałęzie gospodarki Sections and branches of economy	Ludność wyznania rzymskokatolickiego Roman catholic					
	w tys. in thousands	%		w tys. in thousands	%	
		ogółu ludności żyjącej z tego działu of total population supported by this source of income	ludności wyznania rzymskokatolickiego of Roman catholic		ogółu ludności żyjącej z tego działu of total population supported by this source of income	ludności wyznania rzymskokatolickiego of Roman catholic
Ogółem	15 673,8 ¹	62,0	100,0	20 670,1	64,8	100,0
Rolnictwo	10 639,7	63,5	67,9	12 161,7	62,9	58,8
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	81,5	78,3	0,5	191,2	81,7	0,9
Górnictwo i przemysł	2 216,6	62,8	14,1	4 317,8	69,9	20,9
w tym:						
przemysł metalowy	178,6	68,2	1,1	654,2	81,1	3,2
przemysł drzewny	228,6	63,5	1,5	361,8	65,2	1,8
przemysł włókienniczy	256,6	66,1	1,6	333,7	67,0	1,6
przemysł skórzany	35,5	44,5	0,2	41,4	44,6	0,2
przemysł odzieżowy	376,0	44,7	2,4	465,4	43,3	2,3
przemysł spożywczy	267,1	54,3	1,7	456,8	62,1	2,2
przemysł poligraficzny	22,6	55,7	0,1	43,0	60,4	0,2
Handel i ubezpieczenia	415,9	25,8	2,7	712,3	36,7	3,4
w tym:						
handel towarowy	225,1	17,7	1,4	370,2	26,9	1,8
handel wędrowny i domokrajny	.	.	.	16,8	17,2	0,1
pośrednictwo	7,4	1,2	0,0	17,7	24,9	0,1
Komunikacja i transport	667,8	80,0	4,3	542,1	81,7	4,6
w tym:						
poczta, telegraf, telefon	59,8	88,5	0,4	101,3	93,6	0,5
koleje i tramwaje	545,0	89,6	3,5	687,8	93,1	3,3
Służba publiczna, kościół, org. społ.	359,6	78,8	2,3	583,8	81,9	2,8
Szkolnictwo, oświata, kultura	132,0	61,4	0,8	233,1	68,9	1,1
Lecznictwo, higiena	54,9	67,2	0,4	187,3	68,0	0,9
w tym:						
lekarze wolno praktykujący	.	.	.	6,5	38,8	0,0
Służba domowa i usługi osobiste	233,9	68,7	1,5	342,8	77,7	1,7
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	461,6	62,4	2,9	782,9	75,1	3,8
Zawód nieokreślony lub nieznan	410,4	66,9	2,6	215,0	85,9	1,0

¹ Bez 383,4 tys. osób wyznania rzymskokatolickiego spisanych w dziale „Armia” (ogółem 414,7 tys. osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.19; GUS, 1936–1938, Z. 94d, tabl. 34.

Tabela VIII.6. Ludność wyznania prawosławnego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.

Table VIII.6. Orthodox population in Poland by source of income, 1921 and 1931

Działy i gałęzie gospodarki Sections and branches of economy	Ludność wyznania prawosławnego Orthodox					
	w tys. in thousands	%		w tys. in thousands	%	
		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania prawosławnego orthodox population with this source of income		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania prawosławnego orthodox population with this source of income
		30 IX 1921			9 XII 1931	
Ogółem	2 810,8 ¹	11,1	100,0	3 762,5	11,8	100,0
Rolnictwo	2 580,0	15,4	91,8	3 475,7	18,0	92,4
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	7,4	7,1	0,3	12,8	5,5	0,3
Górnictwo i przemysł	73,9	2,1	2,6	127,9	2,1	3,4
w tym:						
przemysł metalowy	8,9	3,4	0,3	13,4	1,7	0,4
przemysł drzewny	12,8	3,5	0,5	22,0	4,0	0,6
przemysł włókienniczy	4,0	1,0	0,1	3,9	0,8	0,1
przemysł skórzany	1,1	1,4	0,0	1,2	1,3	0,0
przemysł odzieżowy	22,1	2,6	0,8	25,2	2,3	0,7
przemysł spożywczy	7,1	1,5	0,3	15,4	2,1	0,4
przemysł poligraficzny	0,2	0,6	0,0	0,5	0,8	0,0
Handel i ubezpieczenia	9,5	0,6	0,3	22,7	1,2	0,6
w tym:						
handel towarowy	5,9	0,5	0,2	10,0	0,7	0,3
handel wędrowny i domokrężny	.	.	.	0,6	0,6	0,0
pośrednictwo	0,2	0,3	0,0	0,5	0,7	0,0
Komunikacja i transport	26,0	3,1	0,9	24,5	2,1	0,7
w tym:						
poczta, telegraf, telefon	2,0	3,0	0,1	2,0	1,9	0,1
koleje i tramwaje	22,0	3,6	0,8	16,5	2,2	0,4
Służba publiczna, kościół, org. społ.	18,0	3,9	0,6	26,9	3,8	0,7
Szkolnictwo, oświata, kultura	5,9	2,7	0,2	7,9	2,3	0,2
Lecznictwo, higiena	3,7	4,5	0,1	6,5	2,4	0,2
w tym:						
lekarze wolno praktykujący	.	.	.	0,3	1,9	0,0
Służba domowa i usługi osobiste	12,4	3,6	0,4	23,6	5,4	0,6
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	55,0	7,4	2,0	28,4	2,7	0,8
Zawód nieokreślony lub nieznan	18,9	3,1	0,7	5,5	2,2	0,1

¹ Bez 5,0 tys. osób wyznania prawosławnego spisanych w dziale „Armia” (ogółem 414,7 tys. osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.19; GUS, 1936–1938, Z. 94d, tabl. 34.

powiatów o najwyższym udziale ludności wyznania greckokatolickiego należały Kosów (86,1%) i Nadwórna (80,3%) w woj. stanisławowskim oraz powiat Turka (84,4%) w woj. lwowskim.

Głównym źródłem utrzymania ludności greckokatolickiej było rolnictwo, ale w nieco mniejszym stopniu niż wśród ludności prawosławnej, przy czym udział ten w latach 1921–1931 był malejący (tab. VIII.7). Spadał udział grekokatolików utrzymujących się z przemysłu, z wyjątkiem przemysłu drzewnego i spożywczego oraz handlu towarowego. Ukraińskie organizacje polityczne propagowały rozwój spółdzielni rolno-handlowych, które dawały zatrudnienie w drobnym przemyśle spożywczym (mleczarnie, olejarnie, kaszarnie) i obok działalności gospodarczej prowadziły działalność oświatową, szerząc koncepcje samodzielności Ukrainy. Jednocześnie malała liczba i udział ludności greckokatolickiej utrzymującej się z usług w sektorze upaństwowionym (poczta, telegraf, telefon, kolej, służba publiczna i szkolnictwo).

Ludność wyznania mojżeszowego stanowiła czwartą dużą grupę wyznaniową (9,8% ogółu ludności). W przeciwieństwie do poprzednio wymienionych grup Żydzi mieszkali na terenie całego kraju, bez wyraźnych skupień w układzie przestrzennym według powiatów; w żadnym z powiatów ludność tego wyznania nie stanowiła większości bezwzględnej ani też względnej. Najwyższy udział ludności wyznania mojżeszowego według powiatów występował w 11 powiatach miejskich, a mianowicie: w Białymstoku – 43,0% ludności, Lublinie 34,7%, Łodzi 33,5%, Radomiu 32,3%, Lwowie 31,9%, Warszawie 30,1%, Wilnie 28,2%, Krakowie 25,8%, Częstochowie 21,8%, Bielsku 19,8% i Sosnowcu 19,1%. W pięciu powiatach ziemskich ludność tej grupy wyznaniowej przekraczała 15% ogólnej liczby: Brzeziny 16,8%, Grodno 16,7%, Włodawa 16,0%, Radzyń 15,7% i Siedlce 15,2%. Najniższy udział tej ludności charakteryzował powiaty województw zachodnich, gdzie praktycznie nie przekraczała ona 1% ogółu mieszkańców powiatu, z wyjątkiem czterech powiatów miejskich (Grudziądz 1,3%, Bydgoszcz 1,4%, Chorzów 2,8% i Katowice 4,5%) oraz dwóch powiatów ziemskich (Bielsko 2,0%, Cieszyn 2,4%). Najmniej ludności wyznania mojżeszowego było w powiatach Międzychód (11 na 31,0 tys. mieszkańców) i Kościan (24 na 78,9 tys. mieszkańców).

Struktura zawodowa i źródła utrzymania ludności żydowskiej zostały obszernie przedstawione w tekście rozdziału X i w tabelach X.5 oraz X.6.

Ludność wyznania ewangelickiego stanowiła 2,6% ludności Polski. Mieszkała przede wszystkim w województwach zachodnich, w warszawskim i łódzkim oraz wołyńskim. Największy był udział ludności ewangelickiej w powiatach: Cieszyn (32,7%), Sępólno (32,4%), Chodzież (30,1%), m. Bielsko (22,9%), Bydgoszcz (21,8%), Bielsko (20,6%), i Szubin (20,4%). W woj. warszawskim wysokim udziałem ludności ewangelickiej wyróżniał się powiat Lipno (15,1%), w łódzkim pow. Brzeziny (10,0%) i m. Łódź (9,3%), w lubelskim powiat Chełm (6,5%), w białostockim powiat Suwałki (6,5%), w wołyńskim powiaty Horochów (4,3%) i Kostopol (4,2%).

Głównym źródłem utrzymania ludności wyznania ewangelickiego było rolnictwo, ale jego udział w latach 1921–1931 wyraźnie malał (tab. VIII.8), po części w wyniku zmniejszenia się liczby ludności tego wyznania o 99 tys. osób. Znacząco wzrósł odsetek utrzymujących się z sektora przemysłowego z 19,4% do 23,7% nieznacznie spadł natomiast – utrzymujących się z komunikacji i transportu: z 1,9 do 1,6%.

Tabela VIII.7. Ludność wyznania greckokatolickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.

Table VIII.7. Greek catholic population by source of income, 1921 and 1931

Działy i gałęzie gospodarki Sections and branches of economy	Ludność wyznania greckokatolickiego Greek catholic					
	w tys. in thousands	%		w tys. in thousands	%	
		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania greckokatolickiego Greek catholic population with this source of income		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania greckokatolickiego Greek catholic population with this source of income
	30 IX 1921			9 XII 1931		
Ogółem	3 028,2 ¹	12,0	100,0	3 336,2	10,5	100,0
Rolnictwo	2 727,3	16,3	90,1	2 940,4	15,2	88,1
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	6,5	6,3	0,2	10,6	4,5	0,3
Górnictwo i przemysł	111,3	3,2	3,7	193,4	3,1	5,8
w tym:						
przemysł metalowy	9,2	3,5	0,3	16,4	2,0	0,5
przemysł drzewny	25,5	7,1	0,8	44,6	8,0	1,3
przemysł włókienniczy	5,3	1,4	0,2	5,1	1,0	0,2
przemysł skórzany	0,8	1,0	0,0	1,4	1,5	0,0
przemysł odzieżowy	23,1	2,8	0,8	33,9	3,2	1,0
przemysł spożywczy	8,3	1,7	0,3	17,1	2,3	0,5
przemysł poligraficzny	0,5	1,3	0,0	1,2	1,7	0,0
Handel i ubezpieczenia	10,7	0,7	0,4	23,2	1,2	0,7
w tym:						
handel towarowy	4,9	0,4	0,2	12,4	0,9	0,4
handel wędrowny i domokrężny	.	.	.	0,3	0,3	0,0
pośrednictwo	0,2	0,3	0,0	0,6	0,8	0,0
Komunikacja i transport	29,1	3,5	1,0	31,4	2,7	0,9
w tym:						
poczta, telegraf, telefon	2,8	4,2	0,1	2,5	2,4	0,1
koleje i tramwaje	23,4	3,8	0,8	22,8	3,1	0,7
Służba publiczna, kościół, org. społ.	24,3	5,5	0,8	26,9	3,8	0,8
Szkolnictwo, oświata, kultura	9,3	4,3	0,3	13,5	4,0	0,4
Lecznictwo, higiena	2,0	2,5	0,1	6,0	2,2	0,2
w tym:						
lekarze wolno praktykujący	.	.	.	0,3	1,9	0,0
Służba domowa i usługi osobiste	17,8	5,8	0,6	38,3	8,7	1,1
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	21,8	2,9	0,7	48,4	4,6	1,5
Zawód nieokreślony lub nieznan	67,6	11,0	2,2	4,1	1,6	0,1

¹ Bez 2,8 tys. osób wyznania greckokatolickiego spisanych w dziale „Armia” (ogółem 414,7 tys. osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.19; GUS, 1936–1938, Z. 94d, tabl. 34.

Tabela VIII.8. Ludność wyznania ewangelickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.

Table VIII.8. Protestant population by source of income, 1921 and 1931

Działy i gałęzie gospodarki Sections and branches of economy	Ludność wyznania ewangelickiego Protestant					
	w tys. in thousands	%		w tys. in thousands	%	
		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania ewange-lickiego protestant population with this source of income		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population with this source of income	ludności wyznania ewange-lickiego protestant population with this source of income
		30 IX 1921			9 XII 1931	
Ogółem	934,2 ¹	3,7	100,0	835,3	2,6	100,0
Rolnictwo	595,8	3,6	63,8	494,2	2,6	59,2
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	4,3	4,1	0,5	7,8	3,4	0,9
Górnictwo i przemysł	180,9	5,1	19,4	198,4	3,2	23,7
w tym:						
przemysł metalowy	14,4	5,5	1,5	27,0	3,4	3,2
przemysł drzewny	22,9	6,4	2,5	18,5	3,3	2,2
przemysł włókienniczy	48,1	12,4	5,1	59,0	11,8	7,1
przemysł skórzany	3,1	3,9	0,3	2,6	2,8	0,3
przemysł odzieżowy	20,7	2,5	2,2	16,5	1,5	2,0
przemysł spożywczy	28,2	5,8	3,0	24,1	3,3	2,9
przemysł poligraficzny	1,6	4,0	0,2	1,8	2,5	0,2
Handel i ubezpieczenia	36,4	2,3	3,9	40,1	2,1	4,8
w tym:						
handel towarowy	20,5	1,6	2,2	19,9	1,4	2,4
handel wędrowny i domokrężny	.	.	.	0,6	0,6	0,1
pośrednictwo	1,0	1,4	0,1	1,7	2,4	0,2
Komunikacja i transport	17,6	2,1	1,9	13,0	1,1	1,6
w tym:						
poczta, telegraf, telefon	1,5	2,2	0,2	1,2	1,1	0,1
koleje i tramwaje	12,3	2,0	1,3	7,9	1,1	0,9
Służba publiczna, kościół, org. społ.	11,6	2,5	1,2	15,3	2,1	1,8
Szkolnictwo, oświata, kultura	9,9	4,6	1,1	10,0	2,9	1,2
Lecznictwo, higiena	3,9	4,8	0,4	7,7	2,8	0,9
w tym:						
lekarze wolno praktykujący	.	.	.	0,6	3,5	0,1
Służba domowa i usługi osobiste	12,2	3,6	1,3	12,4	2,8	1,5
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	45,2	6,1	4,8	32,5	3,1	3,9
Zawód nieokreślony lub nieznan	16,4	2,7	1,8	3,9	1,5	0,5

¹ Bez 6,0 tys. osób wyznania ewangelickiego spisanych w dziale „Armia” (ogółem 414,7 tys. osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.19; GUS, 1936–1938, Z. 94d, tabl. 34.

Do innych wyznań chrześcijańskich zaliczono 145,4 tys. osób, czyli 0,5% ogółu ludności. Tworzyli je wyznawcy innych kościołów i sekt nie należący do żadnej z 12 grup klasyfikacji wyznaniowej, w tym mariawici, występujący w poprzednim spisie jako osobna grupa wyznaniowa.

W spisie ludności z 1931 r. na 31 915,8 tys. osób spisanych przez władze cywilne (bez 191,5 tys. osób spisanych przez wojsko) 21 993,4 tys. osób, czyli 68,9% ludności, zadeklarowało jako ojczysty język polski, 13,9% język ukraiński i ruski, 8,6% żydowski (jidysz) lub hebrajski, 5,3% białoruski lub „tutejszy”, 2,3% niemiecki, 0,4% rosyjski, 0,3% litewski i 0,1% język czeski (tab. VIII.9).

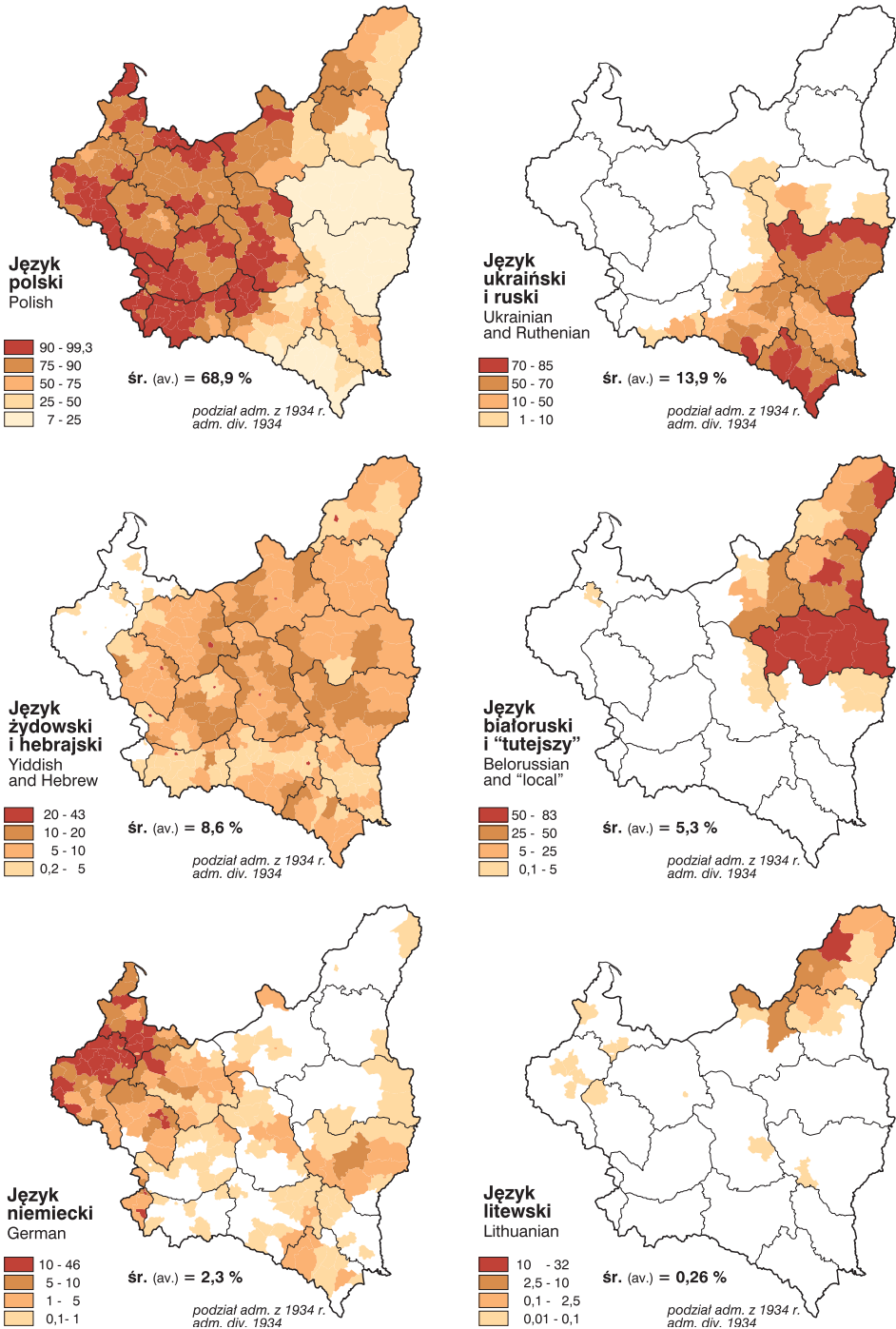
Tabela VIII.9. Ludność według języka ojczystego (tys.) w 1931 r.

Table VIII.9. Population by mother tongue in 1931 (in thousands)

Województwa Voivodships	Ogółem Total	Język ojczysty / Mother tongue						
		polski Polish	ukraiński Ukrainian	ruski Ruthenian	białoruski i tutejszy Belorussian and "local"	rosyjski Russian	niemiecki German	żydowski i hebrajski Yiddish and Hebrew
Polska	31 915,8	21 993,4	3 222,0	1 219,6	1 696,9	138,7	741,0	2 732,6
Miasta	8 731,0	5 966,9	187,9	96,1	50,4	53,3	230,2	2 124,6
Wieś	23 184,7	16 026,5	3 034,1	1 123,5	1 646,6	85,4	510,8	608,0
Woj. centralne	13 377,6	11 071,9	70,2	11,7	208,1	46,4	261,9	1 667,2
Miasta	4 438,4	2 943,9	3,7	0,3	6,8	17,9	89,6	1 365,7
Wieś	8 939,2	8 128,0	66,5	11,4	201,2	28,4	172,2	301,5
Woj. wschodnie	5 550,6	1 826,3	1 473,2	10,5	1 488,0	89,7	49,7	504,3
Miasta	765,2	324,7	41,7	0,5	43,1	33,5	3,7	312,3
Wieś	4 785,4	1 501,7	1 431,5	10,0	1 444,9	56,2	46,0	192,0
Woj. zachodnie	4 481,7	4 071,4	1,3	0,2	0,5	1,2	389,0	11,7
Miasta	1 605,2	1 467,7	0,9	0,1	0,4	0,9	122,3	10,8
Wieś	2 876,5	2 603,8	0,4	0,1	0,1	0,3	266,8	0,9
Woj. południowe	8 505,9	5 023,8	1 677,2	1 197,2	0,4	1,4	40,4	549,3
Miasta	1 922,2	1 230,7	141,5	95,2	0,1	0,9	14,6	435,8
Wieś	6 583,7	3 793,0	1 535,7	1 102,0	0,3	0,5	25,8	113,5

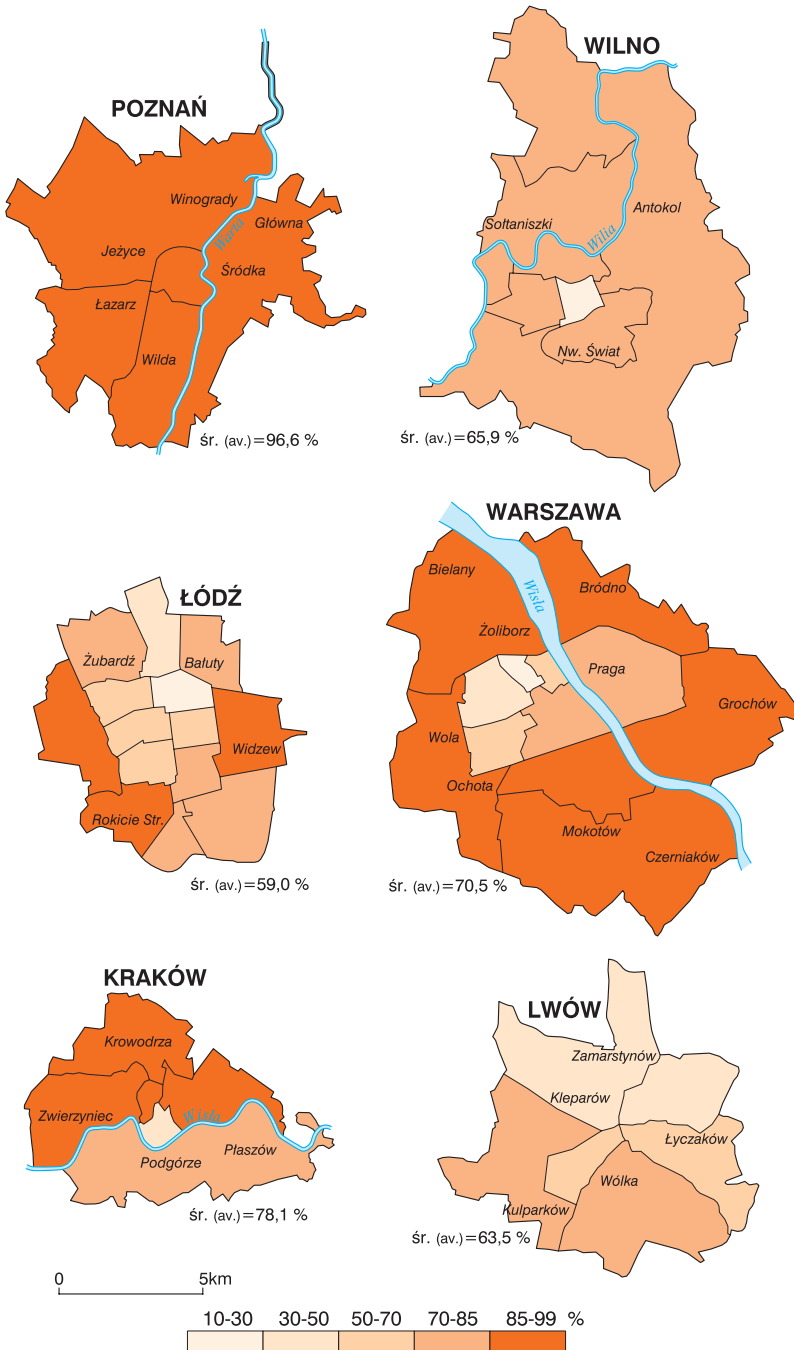
Źródło: GUS, 1936–1938, tabl. 10.

Obszar, na którym ludność deklarująca polski jako język ojczysty (ryc. VIII.3) miała bezwzględną większość, obejmował 193 powiaty i na dalszych 11 występowała względna przewaga ludności z językiem polskim. Stanowił on zatem 67,4% powierzchni kraju z 77,1% jego ludności. Ludność deklarująca język polski stanowiła tu 82,1%, 8,7% ludności deklarowało język żydowski bądź hebrajski, 3,7% ukraiński i ruski, 2,7% niemiecki, 1,9% białoruski i „tutejszy”, 0,4% rosyjski i 0,3% litewski. Najwyższy udział ludności podającej język polski za język ojczysty występował w powiatach Myślenice (99,2% ludności), Żywiec (99,1%) i Kraków (99,0%), a wśród powiatów miejskich w Gdyni (98,0%), Inowrocławiu (97,5%) i Gnieźnie (97,4%). Wśród wielkich miast jedynie w Poznaniu i Krakowie ponad 75% ludności deklarowało język polski jako ojczysty, natomiast w pozostałych czterech wielkich miastach odsetek ten był niższy (ryc. VIII.4). W układzie przestrzennym uderzająca była koncentracja ludności niepolskiej w centralnych częściach miast, zwłaszcza w Łodzi i Warszawie. W obu tych miastach, podobnie jak

Ryc. VIII.3. Ludność według języka ojczystego i powiatów w % ogółu ludności, 9 XII 1931 r.

Fig. VIII.3. Mother tongue of population (%), December 9, 1931

Ryc. VIII.4. Ludność deklarująca język polski jako ojczysty w wielkich miastach według dzielnic statystycznych, 9 XII 1931 r.

Fig. VIII.4. Population with Polish mother tongue in major cities, by statistical areas, December 9, 1931

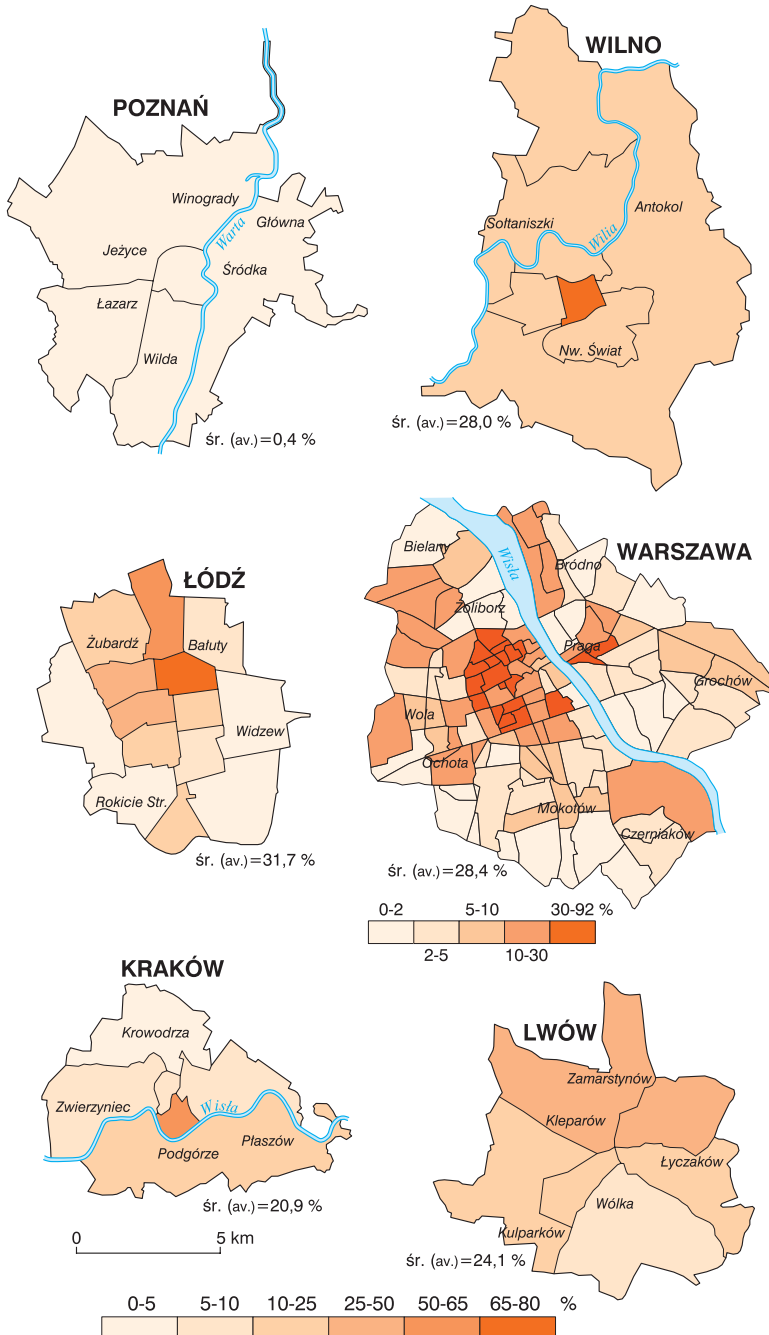
w Krakowie i Wilnie, chodziło głównie o ludność żydowską (ryc. VIII.5). Natomiast niższy odsetek ludności polskojęzycznej we Lwowie, zwłaszcza w jego dzielnicy północnej, wiązał się z obecnością ludności żydowskiej i ukraińskiej.

Bezwzględna przewaga ludności z ukraińskim bądź ruskim jako językiem ojczystym występowała tylko w 39 powiatach, stanowiących 18,3% powierzchni kraju i zamieszkałych przez 16,2% ludności. Ludność deklarująca jeden z wymienionych języków jako ojczysty stanowiła na tym obszarze 65,3%, a pozostała deklarowała język polski (24,3%), jidysz bądź hebrajski (7,9%), niemiecki (1,3%), czeski (0,6%) lub rosyjski (0,5%). Do powiatów o największej dominacji języka ukraińskiego i ruskiego należały powiat Kosów (85,0%), Nadwórna (79,7%) i Kałusz (77,1%) w woj. stanisławowskim oraz Krzemieniec (80,6%) i Luboml (77,1%) w wołyńskim. Jedynym powiatem miejskim na obszarze występowania języka ukraińskiego i ruskiego był Lwów, w którym deklaracja tego języka dotyczyła 11,3% ludności.

Ludność deklarująca język żydowski (jidysz) bądź hebrajski jako język ojczysty stanowiła 8,6% ludności kraju. Większe skupienia ludności żydowskiej występowały w 10 powiatach miejskich: Białymstoku, gdzie stanowili 42,6% mieszkańców, Lublinie – 33,8%, Radomiu 31,9%, Łodzi 31,7%, Warszawie 28,4%, Wilnie 28,0%, Lwowie 24,1%, Krakowie 20,9%, Częstochowie 20,7% i Sosnowcu 17,6%. Rozkład ludności żydowskiej wewnątrz wielkich miast prezentuje rycina VIII.5. W dzielnicach centralnych czterech wielkich miast udział ludności żydowskiej przekraczał dwie trzecie: w Wilnie 66,2%, Krakowie 71,2%, Łodzi 77,1% i Warszawie 88,5%. Ludność deklarująca język żydowski jako ojczysty przekraczała 10,0% ogółu mieszkańców w 47 powiatach, które obejmowały 19,8% powierzchni i 28,3% ludności kraju i były zamieszkałe przez 54,8% ogółu ludności żydowskiej. W 105 powiatach udział ludności żydowskiej zawierał się w granicach 5,0–9,9%; powiaty te stanowiły 50,9% powierzchni, mieszkało tu 40,1% ludności kraju i 34,6% ogółu ludności żydowskiej. W 48 powiatach udział ludności deklarującej język żydowski mieścił się w granicach 1,0–4,9%, zajmowały one 16,4% powierzchni i 17,1% ludności kraju i mieszkało tu 9,7% ogółu ludności żydowskiej. W pozostałych 61 powiatach udział tej ludności wynosił poniżej 1%; powiaty te zajmowały 12,9% powierzchni i 14,6% ludności kraju i mieszkało w nich 0,8% ogółu ludności deklarującej język żydowski jako ojczysty. Były to głównie powiaty wielkopolskie i pomorskie.

W 1931 r. mieszkało w Polsce 1 696,9 tys. osób deklarujących język białoruski lub „tutejszy”² jako język ojczysty i stanowili 5,3% ludności Polski. Mieszkałi w czterech województwach: poleskim 782,4 tys., gdzie stanowili 69,1% ludności, nowogródzkim 413,5 tys. (39,1%), wileńskim 289,7 tys. (22,7%) i białostockim 205,6 tys. (12,5%). Poza tymi czterema województwami mieszkało 0,3% ludności białoruskiej. W 13 powiatach mieli przewagę bezwzględną i w dwóch względną (Słonim i Wilejka). Obszar tych powiatów stanowił 13,8% terytorium kraju i był

² Poleszucy, grupa etniczna zamieszkująca Polesie, nie miała wykształconego poczucia przynależności narodowej i posługiwała się mową „prostą” lub „chłopską”, które były dialektami białoruskimi. Swoj język ojczysty w spisie podawali jako „tutejszy”. Język „tutejszy” występował w formularzach spisowych tylko dla woj. poleskiego, w pozostałych figurował język „ruski”. W spisie z 1931 r. na 1 131,9 tys. mieszkańców woj. poleskiego 707,1 tys. (62,5%) określiło swój język ojczysty jako „tutejszy”, 75,3 tys. (6,7%) podało ukraiński i tylko 54,0 tys. (4,8%) – białoruski.

Ryc. VIII.5. Ludność deklarująca język żydowski jako ojczysty w wielkich miastach według dzielnic statystycznych, 9 XII 1931 r.

Fig. VIII.5. Population with Jewish mother tongue in major cities, by statistical areas, December 9, 1931

zaludniony przez 6,0% ogółu ludności. Ludność z językiem ojczystym białoruskim stanowiła 63,9% ludności tego obszaru, a pozostali deklARowali język polski (22,9%), żydowski (8,7%), ukraiński (2,9%), rosyjski (1,3%) oraz niemiecki (0,1%). Najwyższe odsetki ludności białoruskiej występowały w powiatach Drohiczyn (83,0%), Kossów (81,3%), Kamień Koszyrski (79,4%), Łuniniec (76,5%) i Prużana (74,1%) – wszystkie w woj. poleskim. W woj. nowogródzkim najliczniej występowali w powiecie Nowogródek (68,8%) i Nieśwież (66,6%), a w woj. wileńskim w powiatach Mołodeczno (53,7%), Dżisna (50,0%) i Wilejka (49,1%).

Ludności deklARującej w 1931 r. język ojczysty niemiecki było 741,0 tys., czyli 2,3% ludności kraju. W żadnym z powiatów nie stanowiła ona większości bezwzględnej, ale w powiecie miejskim Bielsko miała względną przewagę (45,8%) nad ludnością z polskim językiem ojczystym (43,4%). Drugim powiatem o wysokim udziale ludności niemieckiej był powiat Sępólno (40,4%), a w kolejnych czterech udział przekraczał 20%: Chodzież (28,1%), Wolsztyn (20,6%), Wyrzysk (20,5%) i Szubin (20,2%). W 20 powiatach, w tym m. Katowice (13,4%) i m. Chorzów (11,7%), zawierał się w granicach od 10,0 do 19,9%. W 30 powiatach udział tej grupy językowej wynosił od 5,0 do 9,9% i w 54 powiatach mieścił się w granicach od 1,0 do 4,9%. W woj. warszawskim udział ludności niemieckiej wyróżniał się w powiatach: Lipno – 14,7%, Gostynin 9,2%, Rypin 8,5%, Nieszawa 7,5% i Sochaczew 6,4%, w woj. łódzkim w pow. Łódź (17,6%) i m. Łódź (8,9%), w lubelskim w powiecie Chełm (4,2%) i w woj. wołyńskim w powiatach Kostopol (4,7%) i Horochów (4,1%).

W północno-wschodniej Polsce mieszkała ludność deklARująca litewski język ojczysty w liczbie 83,1 tys. osób czyli 0,3% ludności kraju. Najliczniejsza była w powiatach Święciany (43,0 tys., 31,5% mieszkańców), Wilno–Troki (16,9 tys., 7,9% ludności), Braśław (3,5 tys., 2,4%) i Oszmiana (1,6 tys., 1,5%) w woj. wileńskim oraz powiatach Suwałki (6,8 tys., 6,2%) i Grodno (6,2 tys., 2,9%) w woj. białostockim. Poza tym 2,5 tys. mieszkało w pow. Lida (1,3% ludności), a w samym mieście Wilnie język litewski zadeklARowało 1,6 tys. osób, czyli 0,8% mieszkańców miasta.

Należy jeszcze odnotować grupę ludności deklARującej czeski język ojczysty, z uwagi nie tyle na jej liczebność (38,1 tys. czyli 0,1% ludności kraju), ile na rozmieszczenie. Najliczniejsza była ta grupa nie na pograniczu polsko-czeskim, ale na Wołyniu w powiatach Dubno (11,1 tys., 4,5% ludności), Zdołbunów (4,5 tys., 3,8%), Równe (5,8 tys., 2,3%), Łuck (6,1 tys., 2,1%), Horochów (1,2 tys., 1,0%), Kowel (1,1 tys., 0,4%) i Włodzimierz (0,5 tys., 0,3%). Osadnicy czescy przybyli na Wołyń na przełomie lat 60. i 70. XIX w., kiedy po uwłaszczeniu chłopów oraz po powstaniu styczniowym nastąpiła duża podaż taniej ziemi z majątków szlacheckich. Osiedliło się tu wówczas ponad 15 tys. Czechów, głównie rolników wyznania katolickiego, które pod naciskiem władz carskich w większości zmienili na prawosławne. Byli odporni na asymilację i w okresie międzywojennym zachowali swoje tradycje i odrębność narodową. Po II wojnie światowej w większości wyjechali do ojczyzny (Chałupczak i Browarek, 1998, s. 224). Drugie, znacznie mniejsze skupienie ludności deklARującej czeski język ojczysty występowało w powiatach Łask (3,1 tys., 1,8% ludności powiatu) i Piotrków Trybunalski (0,4 tys., 0,2%) w woj. łódzkim i pow. Kępno (0,8 tys., 0,9%) w poznańskim. Osadnictwo czeskie w Wielkopolsce

i okolicach Piotrkowa Trybunalskiego sięga pierwszej połowy XVII i drugiej połowy XVIII wieku. Ostatnia fala osadników, przeważnie rękodzielników-tkaczy, przybyła w 1803 r. i osiedliła się w pobliżu Łodzi w Żelowie i Kucowie koło Bełchatowa. W większości należeli do kościoła ewangelicko-reformowanego. Po I wojnie światowej i utworzeniu Czechosłowacji zaczęli powracać do ojczyzny, a na ich miejsce napływali Polacy, Niemcy i Żydzi. Po II wojnie światowej liczba Czechów w Żelowie szybko malała. Obecnie w mieście obok rzymskokatolickich nadal mieszkają wierni kościoła ewangelickiego. W powiecie Cieszyn w 1931 r. język czeski zadeklarowały zaledwie 82 osoby, co wobec 100 osób z tym językiem ojczystym w powiecie Radomsko, czy 370 osobami w m. Łódź, wydaje się liczbą zbyt niską.

Jak już wspomniano, w spisie z 1931 r. subiektywna odpowiedź na pytanie o język ojczysty stanowiła kryterium określające narodowość. Główny Urząd Statystyczny, jako organizator spisu, dbając o rzetelność wyników stosował dwujęzyczne formularze spisowe stosownie do obszarów mieszanych narodowościowo, w których określenie „język ojczysty” było tłumaczone na formularzu polsko-ukraińskim jako *ridna mowa*, na formularzu polsko-niemieckim jako *Muttersprache*, na formularzu polsko-białoruskim jako *backawszkaja mowa*, na formularzu polsko-litewskim jako *gimtoji kalba* i na formularzu polsko-rosyjskim jako *rodnoj jazyk*. Jednocześnie sformułowanie „ukraiński (ruski)” zostało umieszczone tylko na formularzach przeznaczonych dla województw b. Galicji, gdzie część Ukraińców i np. Łemkowie bardziej identyfikowali swój język jako ruski niż ukraiński. Natomiast na formularzach dla województw wschodnich wyraz „ruski” został pominięty, gdyż nieuświadomiona ludność miejscowa używała określenia „ruski” dla trzech narodowości: ukraińskiej, białoruskiej i ukraińskiej. Powstała na podstawie pytania o język ojczysty klasyfikacja narodowościowa (tab. VIII.10) nie cieszyła się zaufaniem już przed wojną (Krysiński, 1932), a po 1970 r. przedstawiono cztery kolejne szacunki autorskie. Obcy autorzy, zwłaszcza ci, którzy reprezentowali punkt widzenia mniejszości, publikowali własne szacunki, znacznie wyższe od oficjalnych danych. Na przykład w pracy S.M. Horaka znajdujemy liczbę 5660 tys. Ukraińców i 2150–3000 tys. Białorusinów (Horak, 1961, s. 90, 100). Niemieccy autorzy szacują liczebność grupy niemieckiej na ponad 1 milion (Bierschenk, 1954, s. 10; Bohmann, 1969, s. 86).

Wiarygodność statystyki narodowościowej na ziemiach wschodnich zamieszkałych przez Białorusinów i Ukraińców podważył w 1946 r. Edward Szturm de Sztrem³, informując o manipulacjach referentów politycznych w starostwach powiatowych wpisami w rubryce „język”, gdzie w wielu przypadkach skreślano słowo „ukraiński” bądź „białoruski” i wpisywano „polski”. Władze GUS nie uzyskały zezwolenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, któremu podlegali referenci polityczni w starostwach, na ponowne przeprowadzenie spisu w województwach wschodnich. W tej sytuacji GUS nie opublikował tablic o strukturze narodowościowej w przekrojach terytorialnych poniżej powiatów. W 1973 r. upublicznił te informacje Jerzy Tomaszewski (Szturm de Sztrem, 1946).

³ Edward Szturm de Sztrem (1885–1962), od 1920 pracownik, 1929–1939 prezes GUS, 1944–1946 wykładowca w Oxfordzie, po powrocie do kraju 1946–1950 rektor Akademii Nauk Politycznych, od 1951 profesor Szkoły Głównej Planowania i Statystyki (obecnie SGH).

Tabela VIII.10. Ludność według narodowości (tys.) w 1931 r.

Table VIII.10. Population by nationality in 1931 (in thousands)

Źródło Sources of information	Ogółem Total	Narodowości / Nationalities					
		Polacy Poles	Ukraińcy Ukrainians	Żydzi Jews	Białorusini Belorussians	Niemcy Germans	inni others
Spis 9 XII 1931 r.	31 916	21 993	4 442	2 733	990	741	1 018
Krysiński, 1932	32 090	22 200	4 800	2 700	1 500	700	190
Landau i Tomaszewski, 1971, 1982	31 916	20 644	5 114	3 114	1 954	780	310
Żarnowski, 1973	31 916	21 067	4 884	2 763	1 365	821	1 018 ¹
Michowicz, 1982	31 916	21 067	5 169	2 763	1 780	821	316
Tomaszewski, 1991	32 107	20 650	5 145	3 133	1 966	784	429

¹ W tym 707 tys. Poleszuków określających swój język jako „tutejszy”.

Korzystając zatem ze statystyki narodowościowej w niniejszym opracowaniu należy mieć na uwadze, że opiera się ona na oficjalnej statystyce ze wszystkimi tego konsekwencjami.

Wojna i jej polityczne następstwa zmieniły strukturę narodowościowo-wyznaniową kraju. Polska, w której Polacy stanowili przed wojną, według różnych szacunków, od 64 do 69% mieszkańców kraju, wyłoniła się z wojny jako państwo jednonarodowościowe i jednowyznaniowe. Ludność żydowską zgładzili Niemcy w gettach i obozach zagłady, a większość Ukraińców i Białorusinów, którzy mieszkali na nowym terytorium kraju, przesuniętym na zachód, po przejściu frontu, od października 1944 r. do jesieni 1946 r., wysiedlono pod przymusem na terytorium ZSRR. Według sumarycznego spisu ludności z 1946 r. na terytorium Polski mieszkało w połowie lutego 20 520,2 tys. Polaków, 399,5 tys. innych narodowości (w tym około 162 tys. Ukraińców oraz blisko 108 tys. Żydów) i 2 288,4 tys. Niemców, których w większości przesiedlono w latach 1946–1947.

Jedyną powojenną statystykę narodowościową zawierał wspomniany spis ludności z 1946 r. oraz administracyjny spis ludności na ziemiach odzyskanych z dnia 31 grudnia 1948 r. (Dziurzyński, 1967), które podawały liczbę Niemców, ale tylko według województw. Ruchy repatriacyjne ludności polskiej dopełniły spadku znaczenia mniejszości narodowych i pod koniec lat 40. Polska stała się państwem o niewielkim odsetku mniejszości.

Spis ludności z 1950 r. umożliwił określenie pochodzenia terytorialnego ludności, w tym niezbyt dokładnie liczebność ludności autochtonicznej zamieszkałej na ziemiach zachodnich i północnych w sierpniu 1939 r., ale nie można tej statystyki uznać za statystykę narodowościową. Niemniej warto przypomnieć, że na tzw. ziemiach odzyskanych mieszkało 1104,1 tys. autochtonów (Kosiński, 1960) w następujących województwach: opolskim (418, 3 tys. osób), katowickim (350,2 tys.), wrocławskim (83,4 tys.), zielonogórskim (14,6 tys.), poznańskim (2,7 tys.), szczecińskim (13,8 tys.), koszalińskim (43,4 tys.), gdańskim (50,8 tys.), olsztyńskim (103,1 tys.) oraz w białostockim w powiatach Ełk, Gołdap i Olecko (4,5 tys.).

Prowadzona przez nowe władze polityka jednolitości etnicznej Polski praktycznie ograniczała prawa mniejszości. Okresowo zezwalano na prowadzenie szkół z językami narodowymi, a po 1956 r. pozwolono na tworzenie, pod kontrolą

Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, organizacji społeczno-kulturalnych mniejszości, jednak ich działalność zamarła po fali nacjonalizmu w 1968 r. i polityce jedności moralno-politycznej lat 70. Zostały reaktywowane w 1989 r. i latach późniejszych.

Liczebność mniejszości pozostawała nieznana, a jej przybliżone wielkości znamy tylko z szacunków. Na przykład Chałupczak i Browarek (1998, s. 25–26), powołując się na A. Kwileckiego, podają, że w połowie lat 50. wśród 27,0 mln ludności Polski mniejszości narodowe stanowiły około 650 tys. osób czyli 2,4% ludności, w tym Niemcy 200 tys. i 0,7%, Ukraińcy 162 tys. – 0,6%, Białorusini 148 tys. – 0,6%, Żydzi 70 tys. – 0,3%, Słowacy 19 tys. – 0,1%, Rosjanie 17 tys. – 0,1%, Romowie 12 tys., Litwini 9 tys., Grecy i Macedończycy 9 tys. i Czesi 2 tys. osób. L. Kosiński (1965) stan liczebny mniejszości w 1960 r. oceniał na około 450 tys. osób (1,5% ludności), w tym: Ukraińcy – 180 tys., Białorusini 165 tys., Żydzi 31 tys., Słowacy 21 tys., Rosjanie 19 tys., Cyganie 12 tys., Litwini 10 tys., Grecy i Macedończycy 10 tys., Niemcy 3 tys. i Czesi 2 tys.

Szacunkową liczebność mniejszości narodowych w Polsce w latach 1945–1990, na podstawie różnych źródeł, zestawiał Andrzej Sakson (1991, tab. 2) i jest cytowana poniżej jako tabela VIII.11. Według tych szacunków mniejszości narodowe stanowiły około 2% ludności Polski.

Tabela VIII.11. Liczebność mniejszości narodowych (tys.) w Polsce w latach 1945–1990 (szacunki)

Table VIII.11. Estimated size of national minorities in Poland, 1945–1990 (in thousands)

Mniejszości narodowe National minorities	Lata / Years			
	1945–1946	1961–1962 ¹	1978	1989–1990
Ludność Polski ogółem	23 930	29 800	35 100	37 800
w tym:				
Ukraińcy	650	180	220	300–400
Białorusini	150	165	160	200–250
Żydzi	300	31	7	5–10
Niemcy	3 300	3	5	300–400
Litwini	10	10	12	12–20
Słowacy	25	21	18	9–17
Czesi	5	2	2	2–3
Rosjanie	20	19	brak danych	brak danych
Cyganie	10	12	15	20–30
Grecy i Macedończycy	–	10	8	4,5–5,0

¹ Kwilecki, 1963, s. 87–88.

Źródło: Sakson, 1991, tabl. 2.

W połowie lat 90. na 38,6 mln mieszkańców Polski mniejszości narodowe liczyły, według szacunku (Chałupczak i Browarek 1998, s. 26), około 1 mln osób (2,4% ogółu ludności), w tym blisko 360 tys. (0,9%) Niemców, 300 tys. (0,8%) Ukraińców, 240 tys. (0,6%) Białorusinów, 25 tys. Romów, 20 tys. Litwinów, 18 tys. Słowaków, 17 tys. Rosjan, 10 tys. Żydów, 8 tys. Ormian, 5 tys. Tatarów, 4,5 tys. Greków, 3 tys. Czechów, 400 Macedończyków i 200 Karaimów.

Dopiero spis ludności 2002 r., w którym po raz pierwszy po II wojnie światowej pytano o narodowość i język, zweryfikował wcześniejsze oszacowania co do liczebności mniejszości narodowych w Polsce. W spisie spośród 37 529,8 spisanych

obywateli polskich 444,6 tys. osób deklarowało inną narodowość niż polską, czyli 1,2% populacji. Współczesny rozkład mniejszości prezentuje tabela VIII.12.

Polskę zamieszkuje dziewięć mniejszości narodowych (Białorusini, Czesi, Litwini, Niemcy, Ormianie, Rosjanie, Słowacy, Ukraińcy, Żydzi) i cztery mniejszości etniczne (Karaimi, Łemkowie, Romowie i Tatarzy). W ujęciu spisu „narodowość jest deklarowaną (opartą na subiektywnym odczuciu) cechą indywidualną każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny (uczuciowy), kulturowy lub genealogiczny (ze względu na pochodzenie rodziców) z określonym narodem” zorganizowanym we własnym państwie. Różnica między mniejszością narodową i etniczną polega na tym, że ta ostatnia grupa „nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie”, gdyż nie ma takiego państwa. Natomiast pytania w spisie o język używany w domu umożliwiło wyróżnienie grupy ludności używającej języka regionalnego, który jest tradycyjnie używany przez mniejszość i różni się od oficjalnego języka, ale nie jest jego dialektem ani językiem imigrantów. Takim językiem jest w Polsce np. kaszubski.

Tabela VIII.12. Ludność posiadająca obywatelstwo polskie według deklarowanej narodowości, 20 V 2002 r.

Table VIII.12. Polish citizens by nationality on May 20, 2002

Województwa Voivodships	Ogółem Total	Deklarowana narodowość / Declared nationality					
		polska Polish	niepolska, w tym: / non Polish				
	w tys. / in thousands		biało- ruska Bela- russian	niemiec- ka German	romska Roma	śląska Silesian	ukra- ińska Ukrain- ian
Ogółem	osób / persons						
Ogółem	37 529,8	36 895,2	47 640	147 094	12 731	172 682	27 172
Dolnośląskie	2 863,4	2 840,6	99	1 792	1 319	99	1 422
Kujawsko-pomorskie	2 046,3	2 040,5	52	636	634	13	108
Lubelskie	2 178,7	2 162,7	137	84	670	9	389
Lubuskie	993,6	981,8	49	513	272	20	615
Łódzkie	2 579,7	2 557,2	45	263	1 018	22	122
Małopolskie	3 194,8	3 185,4	36	181	1 678	74	472
Mazowieckie	4 975,9	4 932,9	541	351	1 291	66	579
Opolskie	1 016,3	868,3	11	104 399	847	24 170	109
Podkarpackie	2 082,2	2 071,4	23	76	712	12	2 984
Podlaskie	1 190,8	1 132,1	46 041	65	365	4	1 366
Pomorskie	2 140,4	2 119,3	117	2 016	187	44	2 831
Śląskie	4 563,6	4 350,4	87	30 531	1 189	148 103	309
Świętokrzyskie	1 280,6	1 272,3	5	42	338	3	35
Warmińsko-mazurskie	1 407,3	1 385,9	226	4 311	426	5	11 881
Wielkopolskie	3 338,4	3 326,3	54	820	1 086	21	247
Zachodniopomorskie	1 677,7	1 668,2	117	1 014	699	17	3 703

Źródło: GUS, 2004.

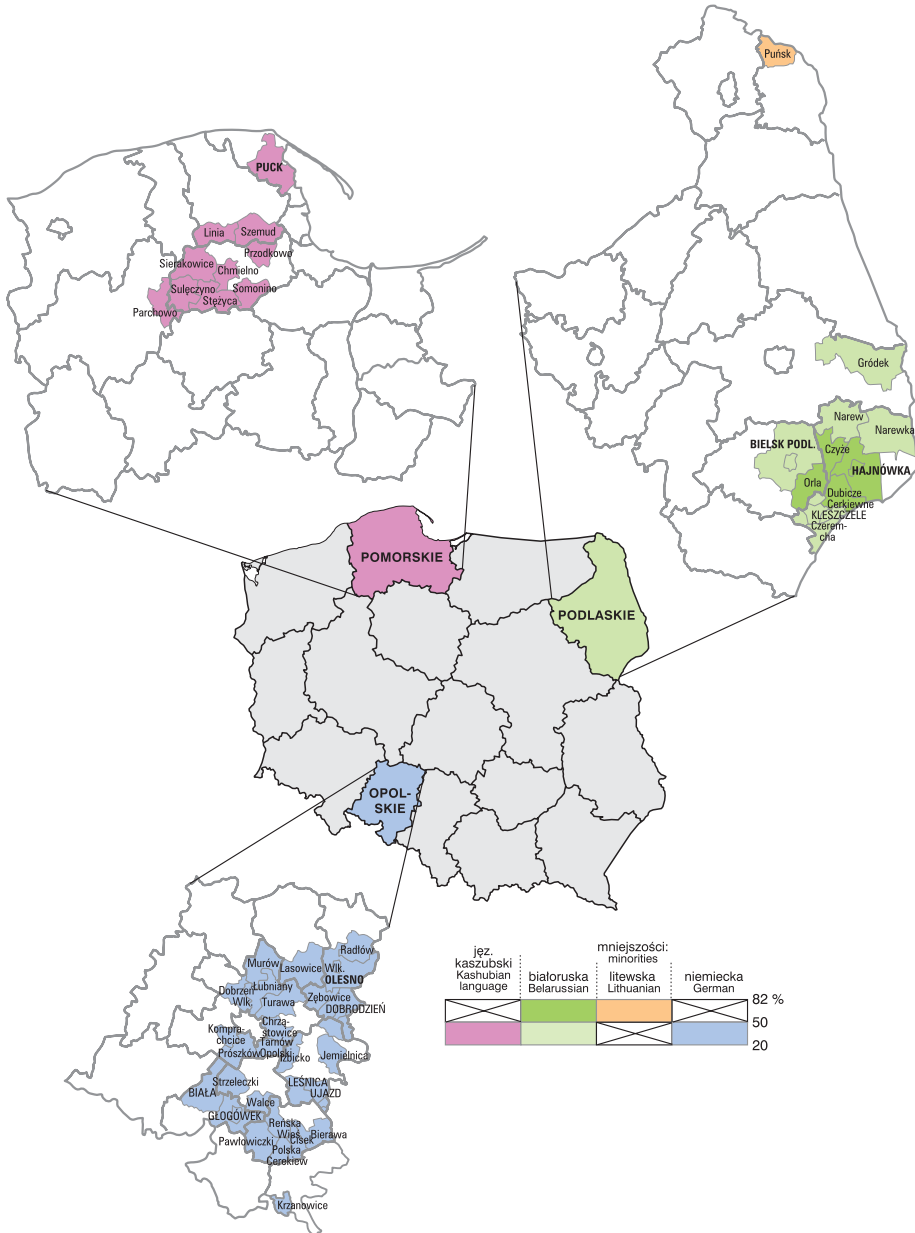
Poza najliczniejszymi mniejszościami narodowymi i etnicznymi wymienionymi w tabeli VIII.12 w dalszej kolejności wśród obywateli polskich występowały grupy narodowościowe lub inne społeczności, a mianowicie:

- Kaszubi (52 567 osób), najliczniej skupieni w powiecie kartuskim (woj. pomorskie), a szczególnie w gminach Przdokowo i Sulęczyno, w których po 49% mieszkańców używało języka kaszubskiego w kontaktach domowych (por. ryc. VIII.6);

- Łemkowie (5 850 osób), mieszkający w województwach dolnośląskim (3 082 osoby), małopolskim (1 580), lubuskim (784) podkarpackim (147) i zachodniopomorskim (66 osób);
- Litwini (5 639 osób), zamieszkali w woj. podlaskim (5 097 osób), mazowieckim (99), warmińsko-mazurskim (83), pomorskim (75), zachodniopomorskim (67) i dolnośląskim (53) – największe skupisko znajdowało się w gminach Puńsk (ryc. VIII.6), Szypliszki, Krasnopol i Sejny w woj. podlaskim;
- Rosjanie (3 244 osoby), mieszkający w woj. mazowieckim (614 osób), podlaskim (511), dolnośląskim (362), śląskim (275), zachodniopomorskim (221), pomorskim (199), łódzkim (179), wielkopolskim (160), lubuskim (124), warmińsko-mazurskim (112) i małopolskim (106);
- Słowacy (1 710 osób), głównie na terenie Spiszu i Orawy w woj. małopolskim (1 572 osoby), a także śląskim (40) i mazowieckim (20);
- Żydzi (1 055 osób), zamieszkali w dużych miastach w woj. mazowieckim (397 osoby), dolnośląskim (204), śląskim (92), łódzkim (65) i małopolskim (50);
- Czesi (386 osób), mieszkający w woj. łódzkim (111 osób), przede wszystkim w miejscowości Zelów, woj. śląskim (61), dolnośląskim (47) i mazowieckim (37);
- Tatarzy (447 osoby), mniejszość etniczna zamieszkała przede wszystkim w woj. podlaskim (319 osób), pomorskim (28), mazowieckim (22) i wielkopolskim; w okresie międzywojennym mniejszość ta była szacowana na około 5 tys. osób i skupiała się w woj. nowogródzkim, wileńskim i białostockim. Na obecnym terytorium Polski rdzennymi koloniami tatarskimi są miejscowości Bohoniki koło Sokółki i Kruszyniany koło Krynek na Podlasiu;
- Ormianie (262 osoby), występujący w woj. mazowieckim (73), wielkopolskim (26), śląskim (23), małopolskim (22) i lubuskim (20); w okresie międzywojennym ludność pochodzenia ormiańskiego liczyła około 5,5 tys. osób i mieszkała głównie w Galicji Wschodniej, a po II wojnie światowej osiedliła się na ziemiach odzyskanych oraz w Warszawie i Gdańsku;
- Karaimi (43 osoby) są najmniej liczną mniejszością etniczno-wyznaniową (religia karaimska wywodzi się z judaizmu). W II Rzeczypospolitej grupa ta liczyła około 1,0–1,5 tys. osób i mieszkała głównie na Wileńszczyźnie (Wilno, Troki) oraz w Łucku, Haliczu i Lwowie. Obecnie mieszkają przede wszystkim w Warszawie i okolicach, we Wrocławiu i w Trójmieście.

Statystyka wyznań religijnych w Polsce w okresie powojennym jest jeszcze bardziej skąpa niż statystyka narodowościowa. Formalnie wynikało to z konstytucyjnego rozdzielenia kościoła od państwa oraz zagwarantowanej ustawowo wolności sumienia i wyznania, a politycznie z prowadzonej przez władze komunistyczne polityki wyznaniowej zmierzającej do ateizacji społeczeństwa poprzez nadawanie jej podstaw prawnych, np. w postaci dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania⁴ (Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334). Tytuł dekretu sugerował gwarancje religijne dla obywateli, w rzeczywistości jednak dokument dawał podstawę prawną do ograniczania działalności kościoła i księży. Polityki tej nie zmieniło porozumienie między rządem i Episkopatem podpisane 14 kwietnia 1950 r.

⁴ Dekret został uchylony dopiero z dniem 1 stycznia 1970 r.

Ryc. VIII.6. Mniejszości narodowe i język kaszubski, 20 V 2002 r.

Fig. VIII.6. National minorities and Kashubian language, May 20, 2002

Gromadzeniem informacji o funkcjonowaniu, liczebności i rozmieszczeniu wyznań zajmował się specjalnie powołany 28 kwietnia 1950 r. Urząd do Spraw Wyznań (Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156), którym faktycznie kierował Sekretariat Komii

tetu Centralnego PZPR. Kościoły i związki wyznaniowe miały obowiązek składania sprawozdań statystycznych. Ocena wiarygodności tak zbieranej informacji jest trudna, gdyż nie była ona publikowana. Dopiero od 1967 r. zaczęła się corocznie ukazywać w Rocznikach Statystycznych tablica „Wyznania religijne” obejmująca początkowo 18 kościołów i związków wyznaniowych, dla których podawano jedynie liczbę parafii (gmin), kościołów i duchownych (GUS, 1930–2003, R. 27, tab. 14/33).

Zmiany nastąpiły dopiero w 1989 r., kiedy weszła w życie ustawa z 17 maja o gwarancjach sumienia i wyznania (Dz.U. 1989, nr 29, poz. 155 z późniejszymi zmianami), otwierająca możliwość rejestracji związków wyznaniowych na liberalnych zasadach. Pół roku później, 11 grudnia 1989 r. został rozwiązany Urząd do Spraw Wyznań, a jego funkcje statystyczne przejął Główny Urząd Statystyczny, który od 1990 r. wprowadził ankietę statystyczną wypełnianą dobrowolnie przez poszczególne wyznania. Z badań ankietą wyznaniową został wyłączony kościół katolicki, który od 1972 r. prowadzi własne badania statystyczne, początkowo przez Zakład Socjologii Religii, powołany przez Stowarzyszenie Apostolstwa Katolickiego (SAC), przekształcony w 1993 r. w Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC wydający własne publikacje i współpracujący z GUS. Główny Urząd Statystyczny, na podstawie składanych ankiet wyznaniowych, od 1993 r. publikuje co trzy lata, za ubiegły okres, obszerny informator pt. *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce*, który stanowi jedyne źródło wiedzy o statystyce wyznaniowej. Liczba wyznawców lub wiernych podawana jest za ankietą wyznaniową.

Nowe ruchy religijne rodzące się na Zachodzie w latach 60. ubiegłego wieku pojawiły się w Polsce po 1989 r. i zgodnie z ustawą składały wnioski o wpisanie do rejestru kościołów i związków wyznaniowych prowadzonego przez Departament Wyznań w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji (tab. VIII.13). Od 1997 r., kiedy wprowadzono bardziej rygorystyczne wymagania, zarejestrowano niewiele nowych związków wyznaniowych. Na początku 1999 r. w rejestrze Departamentu Wyznań Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji znajdowało się 149 związków religijnych. Natomiast 13 kościołów i związków religijnych posiada odrębną, ustawową regulację swojego statusu prawnego (GUS, 2000).

Do najliczniejszego wyznania, poza kościołem katolickim i prawosławnym, należą Świadkowie Jehowy. Wyznanie to pod nazwą Badacze Pisma Świętego zostało założone w 1874 r. przez Amerykanina Charlesa T. Russela (1852–1916). Najliczniejsza grupa tej wspólnoty przyjęła w 1931 r. nazwę Związek Wyznania Świadków Jehowy. Wyznanie to pojawiło się w Polsce w 1917 r. W dniu 2 lipca 1950 r. polskie władze wydały dekret zabraniający działalności tego zrzeszenia, którego wyznawcy zgodnie z doktryną odmawiają służby wojskowej, uczestniczenia we władzach państwowych oraz głosowania w wyborach. Mimo prześladowań przez państwo liczba wyznawców w latach 50. wynosiła około 100 tys. Podstawowymi jednostkami organizacyjnymi są zbory (1783 w 1999 r.) liczące po kilkadziesiąt osób. Obecnie najwięcej zborów działa w województwach śląskim (299), dolnośląskim (200) i mazowieckim (168); najmniej w podlaskim (33), świętokrzyskim (42) i opolskim (47).

Tabela VIII. 13. Wybrane kościoły i wyznania religijne w Polsce, 1948–2000
 Table VIII. 13. Selected churches and religions denominations in Poland, 1948–2000

Kościół i związki wyznaniowe ¹ Churches and religions denominations	Rok uznania Years of legal recognition	1948	1960	1970	1990	2000
		Wierni, wyznawcy (tys.) Adherents in thousands				
Katolickie						
Kościół Rzymskokatolicki	966	.	.	.	35 894,5	34 603,6 ²
Kościół Greckokatolicki	1596	.	.	.	300,0	123,0
Kościół Ormiański	XVII w.	.	.	.	8,0	.
Starokatolickie						
Kościół Starokatolicki Mariawitów	1906	30,9	20,6	23,8	24,8	24,4
Kościół Polskokatolicki	1946	151,6	60,0	26,0	52,4	23,0
Kościół Katolicki Mariawitów	1906	5,3	3,8	3,5	3,0	2,6
Prawosławne						
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	1371	330,0	400,0	457,0	570,6	509,5
Protestanckie i tradycji protestanckiej						
Kościół Ewangelicko-Augsburski	1573	234,9	117,7	88,7	100,0	87,3
Kościół Zielonoświątkowy	1987	–	–	–	12,5	19,8
Kościół Adwentystów Dnia Siódmego	1946	5,8	3,4	6,8	9,6	9,5
Kościół Chrześcijan Baptystów	1946	4,1	2,3	2,3	6,2	4,2
Nowoapostolski Kościół w Polsce	1983	–	–	0,3	1,0	5,4
Chrześcijański Kościół Głoszcili Dobrej Nowiny	1995	–	–	–	–	5,0
Kościół Ewangelicko-Methodystyczny	1922	13,0	5,8	4,2	3,0	4,4
Kościół Ewangelicko-Reformowany	1573	1,8	4,6	5,0	4,0	3,6
Kościół Zborów Chrystusowych	1988	–	–	–	3,3	4,3
Kościół Chrystusowy	1982	–	–	–	4,7	3,6
Kościół Ewangeliczny Chrześcijan	1927	2,9
Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego	1960	6,2	3,2	3,4	2,6	2,3
Kościół Wolnych Chrześcijan	1981	–	–	–	3,0	2,8
Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej	1988	–	–	–	–	1,7
Świecki Ruch Misyjny „Epifania”	1960	1,5	1,8	2,2	2,0	1,7
Chrześcijańska Wspólnota	1986	–	–	–	1,3	1,6
Zielonoświątkowa	1988	–	–	–	0,6	1,7
Kościół Boży w Chrystusie	1988	–	–	–	0,6	1,7
Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dni Ostatnich	1977	–	–	–	0,3	1,1
Islamskie						
Muzułmański Związek Religijny	1936	0,9	1,5	2,3	4,0	5,1
Judaistyczne						
Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich	1988	49,4	6,0	2,0	1,6	1,2
Dalekiego Wschodu						
Międzynarodowe Tow. Świadomości Kryszny	1988	–	–	–	3,0	5,0
Związek Buddyjski Tradycji Karma Kamtzang	1994	–	–	–	–	1,7
Inne						
Związek Wyznania Świadców Jehowy	1989	100,0	.	.	96,8	122,6 ³
Instytut Wiedzy o Tożsamości „Misja Czaitanii”	1990	–	–	–	0,5	1,3

3. Ukraińcy

Po rozbiorach Polski tereny Ukrainy przypadły Rosji i Austrii. Z terenów Ukrainy prawobrzeżnej (Dniepru) przyłączonych do Rosji utworzono trzy gubernie: kijowską, wołyńską (ze stolicą w Żytomierzu) i podolską (Kamieniec Podolski). Ziemię przyłączone do Austrii potocznie nazywano Galicją, oficjalnie Królestwem Galicji i Lodomerii. Rosja traktowała język ukraiński jako małoruski dialekt języków wielkoruskich, a samych Ukraińców nazywała Małorusinami, których usilnie rusyfikowała, zakazując drukowania książek i czasopism w języku ukraińskim. Jakkolwiek w Galicji część Polaków, tzw. Podolacy (Buszko, 2000, s. 130, 299) również nie uznawała odrębności ukraińskiej, traktując ją jako odgałęzienie narodu polskiego podlegające procesowi polonizacji, to Ukraińcy galicyjscy od drugiej połowy XIX w. mieli znacznie lepsze warunki do rozwoju kultury narodowej niż Ukraińcy rosyjscy.

W połowie XIX wieku powstał w Galicji narodowy ruch ukraiński zmierzający do odrodzenia społeczności ukraińskiej. Zamiast określeń „Ruś, rusiński, Rusini”, używanych przez Jana Długosza dla określenia krainy, języka i rdzennej ludności zamieszkującej Ruś Czerwoną, Podole i Wołyń, wprowadzono i upowszechniano terminy „Ukraina/Ruś”, „ukraiński/ruski” i „Ukraina/Ukraińiec”. Zwolennicy narodowej odrębności akceptowali określenia „Ukraina/ukraiński/Ukraińcy”, natomiast przeciwnicy ukraińskich aspiracji używali nadal określeń „rusiński/Rusini”. W austriackim spisie ludności z 1910 r. jak i w polskim spisie z 1921 r. nadal wyróżniano narodowość rusińską, natomiast w spisie 1931 r. wymieniano już język ojczysty „ukraiński (ruski)”.

Zrodzony w połowie XIX wieku w Galicji narodowy ruch ukraiński aspirował do utworzenia niezależnego państwa ukraińskiego rywalizując z identycznymi dążeniami polskimi. W czasie I wojny światowej stosunki polsko-ukraińskie uległy zaognieniu zwłaszcza, że państwa centralne (Niemcy, Austria) udzielały koncepcji politycznych Polakom i Ukraińcom wykorzystując ich spreczne aspiracje do tych samych terenów. Wraz z upadkiem państw centralnych rozpoczęła się wojna polsko-ukraińska 1918–1919, której celem dla każdej ze stron było stworzenie własnego państwa. Przegrana wojna i upadek Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej oraz postanowienia traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. przyznającego Polsce Wołyń i Galicję wzmocniły pozycje skrajnego nacjonalizmu ukraińskiego.

Odrodzona Polska nie dotrzymała szeregu złożonych zobowiązań, m.in. przyznanej ustawą autonomii i samorządu dla Galicji (Dz.U. 1922, nr 90, poz. 829) czy zagwarantowanych w konstytucji praw i swobód obywatelskich oraz udziału w życiu politycznym.

Z jednej strony Ukraińska Organizacja Wojskowa prowadziła akcje terrorystyczne na terenie Galicji Wschodniej, gdzie np. latem i jesienią 1922 r. nacjona-

¹ Wymieniono tylko te kościoły i związki wyznaniowe, których liczba wiernych (wyznawców) przekraczała w 2000 r. 1000 osób.

² Ochrzczeni.

³ Głosiciele.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 51, tabl. 36(95), R. 61, tabl. 32(147); GUS, 2000; Urban, 1994.

liści ukraińscy podpalili około 2300 obiektów, z drugiej władze administracyjne ograniczały zatrudnienie Ukraińców w instytucjach państwowych, zastępowały ukraińskojęzyczne szkoły szkołami utrakwistycznymi (tzn. z dwoma językami wykładowymi) z dominującym językiem polskim, ograniczały posługiwanie się językiem ukraińskim w urzędach państwowych, preferowały lokacje osadników wojskowych kosztem potrzeb społeczności ukraińskiej. Polityka władz spychała ludność ukraińską na pozycje skrajnego nacjonalizmu i szowinizmu wykorzystywanego i podsycanego zarówno przez OUN (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów) jak i przez działaczy komunistycznych. Wyjątkiem była polityka dialogu polsko-ukraińskiego prowadzona w latach 1928–1937 na Wołyniu przez wojewodę Henryka Józewskiego, odwołanego w kwietniu 1938 r. Nacjonałiści ukraińscy organizowali akty sabotażu i terroru⁵ skierowane przeciwko polskim urządóm, ziemianóm i osadnikom. Władze polskie odpowiadały akcjami pacyfikacyjnymi, niszczeniem cerkwi przez policję i wojsko i stosowaniem upokarzających praktyk odpowiedzialności zbiorowej (rewizje w domach, niszczenie sprzętu i żywności, wymierzanie chłosty). Eskalacja konfliktu narodowościowego nasiliła się z początkiem lat 30., kiedy to jesienią 1930 r. (od 16 września do 30 listopada 1930 r.) przeprowadzono pierwszą akcję pacyfikacyjną w Małopolsce Wschodniej w 450 wsiach na terenie 16 powiatów. Po śmierci Józefa Piłsudskiego do głosu w wojsku doszła skrajna prawica nacjonalistyczna, która chciała spolonizować kościół prawosławny prowadząc akcję konwersyjną (przechodzenie na katolicyzm) wśród ludności prawosławnej; najbardziej znany jest przykład działalności konwersyjnej Korpusu Ochrony Pogranicza w 1937 r. w prawosławnej wsi Hrynki w powiecie krzemienieckim na Wołyniu⁶.

Innym sposobem „umacniania polskości”, organizowanym przez wojsko, było tworzenie wśród Ukraińców „gniazd” tzw. szlachty zagrodowej. Polegało to na „wyszukiwaniu” zrutenizowanych i zubożałych potomków polskiej szlachty szaraczkowej i zachęcaniu ich, również za pomocą nacisków administracyjnych i drobnych przywilejów (wycieczki i kolonie dla dzieci), do porzucania społeczności ukraińskiej. Akcja zapoczątkowana na Łemkowszczyźnie objęła Małopolskę Wschodnią i po paru latach, na przełomie 1938/1939, istniało 800 „kół” i „gniazd” skupiających w trzech województwach małopolskich ponad 530 tys. członków wraz z rodzinami (Pobóg-Malinowski, 1990, s. 824). Akty ukraińskiego oporu (podpa-

⁵ Nieudane zamachy na Józefa Piłsudskiego (Lwów, 25 IX 1921) i prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego (Lwów, 5 IX 1924), wychłostanie wojewody poleskiego, miejscowego biskupa i komendanta policji (Brześć, 24 IX 1924), śmiertelny zamach na Stanisława Sobińskiego kuratora szkolnego (Lwów, 19X 1926), zabójstwo posła na sejm i zwolennika porozumienia polsko-ukraińskiego Tadeusza Hołówki (Truskawiec, 29 VIII 1931) i ministra spraw wewnętrznych odpowiedzialnego za pacyfikowanie ukraińskich wsi Bronisława Pierackiego (Warszawa, 15 VI 1934). Po zabójstwie Pierackiego dekretem Prezydenta RP stworzono w Berezie Kartuskiej obóz koncentracyjny dla więźniów politycznych. W latach 1921–1939 nacjonałiści ukraińscy przeprowadzili 63 zamachy, w których zginęło 25 Polaków, jeden Rosjanin, jeden Żyd i 36 Ukraińców (Hrycak, 2000, s. 200).

⁶ Maria Dąbrowska (1988, s. 256) w swoim pamiętniku pod datą 28 marca 1938 r. zapisała: „Na Wołyniu ma być zastosowana do Ukraińców polityka pruska, policyjno-eksterminacyjna, taka jaka była w Poznańskiem za czasów niewoli. Bóg ciężko Polskę za to ukarze!”, a 12 kwietnia 1938 r. (s. 257–258): „Biedny Wołyn. Zostaną na nim tylko Hrynki (o których już głośno w Europie) i wojsko w roli polskich Krzyżaków, nawracających postrachem i przekupstwem z prawosławia na katolicyzm. Moralnie – ohyda; politycznie – kliniczna głupota, obłąd, za który Polska ciężko płacić będzie.”

lanie polskich zagród, niszczenie zbiorów, pobicia) przeciwko rozbijaniu jedności narodowej miała złać druga, bardziej brutalna, akcja pacyfikacyjna przeprowadzona w 1938 r. w województwie tarnopolskim przez gen. Gustawa Paszkiewicza (Zieliński, 1983, s. 269).

Równie brutalną akcję przeprowadzono na Podlasiu i Chełmszczyźnie z inicjatywy biskupa lubelskiego Mariana Fulmana zaniepokojonego przechodzeniem unitów na prawosławie i modlących się w opuszczonych cerkwiach i kościółkach (Zieliński, 1983, s. 269); według innego źródła biskup w liście pasterskim z 2 czerwca 1938 r. potępił likwidację cerkwi (Grünberg i Sprengler, 2005, s. 453). Wojsko i policja do sierpnia 1938 r. zniszczyła na tym obszarze 138 obiektów kultu religijnego, a na Wołyniu 183 obiekty. Nacjonałści ukraińscy odpowiedzieli serią zamachów terrorystycznych. Uważa się, że niszczenie cerkwi było główną przyczyną wybuchu nienawiści do Polaków po 1938 r. i mordowania ich w 1939 r., gdy uciekali na wschód przed Niemcami, a także w 1943 r.

Dalsze zaostrzenie konfliktu polsko-ukraińskiego na Kresach Wschodnich przyniosła okupacja niemiecka w latach 1941–1944. Niemcy stosowali zasadę „dziel i rządź” podsycając wzajemne antagonizmy. Nacjonałści ukraińscy zmięrali do usunięcia Polaków z Małopolski Wschodniej i Galicji, aby nie stanowili przeszkody na drodze przyłączenia tych ziem do przyszłego państwa ukraińskiego. Pierwsze antypolskie akcje ze strony ukraińskich nacjonałistów nastąpiły na Wołyniu pod koniec 1942 r. Nasiliły się od wiosny 1943 r. po przejściu policji ukraińskiej w służbie niemieckiej do UPA (Ukraińska Powstańcza Armia), a w kwietniu i maju nastąpiły masowe ataki oddziałów UPA wspierane przez chłopstwo ukraińskie na polskie wsie, które palono, mieszkańców z okrucieństwem mordowano, dobytek rabowano i zajmowano ziemię. Uratowani z pogromów uciekali do większych miast, skąd wywożono ich masowo do przymusowej roboty do Rzeszy Niemieckiej. Część uciekinierów wyjechała za Bug do Generalnego Gubernatorstwa, znajdując schronienie u rodzin i znajomych. Od kwietnia 1943 r. Polacy w obronie przed załadą zaczęli organizować silne bazy samoobrony i oddziały partyzanckie. Szczyt terroru i eksterminacji ludności polskiej na Wołyniu nastąpił w lipcu i sierpniu 1943 r. Pod koniec 1943 r. fala rzezi przeniosła się do Galicji Wschodniej i na Lubelszczyznę. „Straty ludności polskiej na Wołyniu w wyniku przeprowadzonej czystki etnicznej ocenia się na 50–70 tysięcy” (Filar, 1998, s. 88). Władysław Siemaszko i Ewa Siemaszko w swojej pracy podają, że na Wołyniu w latach 1939–1945 w 1642 miejscowościach zamieszkałych przez Polaków zginęło z rąk ukraińskich nacjonałistów 36,5 tys. osób, w tym 19 tys. znanych z nazwiska, ale rzeczywiste straty wynoszą według autorów 50–60 tysięcy (Siemaszko i Siemaszko, 2000). Łączne straty ludności polskiej na Wołyniu obejmujące zabitych, rannych, wywiezionych na roboty do Niemiec i uciekinierów wyniosły około 150 tys. osób. Oprócz strat osobowych ludność polska poniosła ogromne straty materialne. „Z ogólnej liczby 1145 wiejskich osiedli polskich oraz osiedli z przewagą polskich mieszkańców, liczących w sumie ponad 31 tys. zagród, zniszczonych zostało na Wołyniu przez OUN i UPA 1055 osiedli z 27 360 zagrodami; 29 osiedli zniszczyli Niemcy w czasie akcji pacyfikacyjnej, a tylko 61 osiedli przetrwało wojnę, lecz i te zostały zniszczone przez władze sowieckie po ewakuacji Polaków” (Filar, 2002, s. 296). Straty ukraińskie na Wołyniu na skutek akcji odwetowych i polskiej

samoobrony pochłonęły przynajmniej 2–2,2 tys. osób (Hryciuk, 1999, s. 262), ale prawdopodobnie wyniosły 10–12 tys. osób. Natomiast straty ludności polskiej w wyniku akcji ukraińskiej na obszarze województw lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego w latach 1941–1945 szacowane są na 20–25 tys. osób. Straty polskiej ludności cywilnej w wyniku działalności nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1947 na ziemiach południowo-wschodniej Polski w jej powojennych granicach strona polska szacuje na 5–6 tys. osób.

Na konfrontacje narodowe, zaostrzone w czasie wojny nałożyły się konflikty polityczne, które nie zakończyły się bynajmniej z ustaniem działań wojennych. Po wojnie głośna była sprawa mordu we wsi Wierzchowiny (pow. Chełm), której ludność sympatyzowała przed wojną z ruchem komunistycznym, a podczas wojny udzielała pomocy oddziałom Gwardii Ludowej i partyzantce sowieckiej. W dniu 6 czerwca 1945 r. do wsi, w większości zamieszkałej przez ludność ukraińską, wkroczył oddział Pogotowia Akcji Specjalnej Narodowych Sił Zbrojnych, przebrany w mundury Wojska Polskiego, i zamordował 194 Ukraińców, w tym 45 mężczyzn i 65 dzieci do 11 lat.

Powojenną repatriację ludności ukraińskiej z Polski do Ukraińskiej SRR oraz wysiedlenia w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. przedstawiono w rozdziale XI.

W połowie lat 60. PZPR przejęła, za sprawą Mieczysława Moczara, ideologię narodowościową środowisk endeckich. Polityka wynaradawiania ludności ukraińskiej była kontynuowana w latach 70. W lutym 1976 r. III Plenum KC PZPR przyjęło uchwałę o „moralno-politycznej jedności narodu”, w której stwierdzono, że dalszy rozwój Polski powinien iść w kierunku państwa jedn narodowościowego (Drozd, 1999, s. 147). Rozpoczęto od likwidacji śladów kultury ukraińskiej w południowo-wschodniej Polsce: dewastowano, rozbierano lub podpalano opuszczone cerkwie. Z dniem 1 października 1977 r. Ministerstwo Administracji, Przemysłu Terenowego i Ochrony Środowiska dokonało zmiany 120 ukraińskich nazw miejscowości, głównie w woj. krośnieńskim i przemyskim (M.P. 1977, nr 6, poz. 44 i nr 21, poz. 112). W lutym 1981 r. pod naciskiem środowisk ukraińskich, Polskiej Akademii Nauk i Związku Literatów Polskich przywrócono z dniem 1 kwietnia dawne nazwy z wyjątkiem dwóch (M.P. 1981, nr 7, poz. 61).

Stosunki polsko-ukraińskie wkroczyły w nową fazę w latach 1990. Ukraińcy uzyskali swoje niepodległe państwo po rozpadzie ZSRR i po referendum w dniu 1 grudnia 1991 r. – 90,3% głosujących poparło ideę niepodległości – a Polska była pierwszym państwem świata, które nazajutrz uznało niezależność Ukrainy. Oficjalnie sowiecka Ukraina przestała istnieć 16 grudnia 1991 r. Istotne polepszenie nastąpiło po „pomarańczowej rewolucji” (21 XI 2004–23 I 2005), w której Polska odegrała znaczną rolę popierając demokratyczne siły zmierzające do pełnego uniezależnienia się Ukrainy od Rosji.

Obecnie w Polsce działa kilka organizacji mniejszości ukraińskiej, wśród nich największy jest Związek Ukraińców w Polsce, do którego głównych zadań należy zachowanie i rozwój języka ukraińskiego oraz budzenie świadomości narodowej, językowej i kulturalnej.

4. Żydzi

Początki osadnictwa żydowskiego w Polsce sięgają XI–XII wieku. Napływali oni ze środkowej i zachodniej Europy, gdzie byli prześladowani i wręcz wysiedlani. W Polsce znajdowali schronienie, dogodne warunki egzystencji i tolerancję władców dla swobodnego uprawiania kultu religijnego. Status ludności żydowskiej określiły przywileje władców zapewniających im bezpieczeństwo osobiste, samorząd i swobodę uprawiania handlu. Najliczniej osiedlali się w Wielkopolsce i na Śląsku, znacznie rzadziej w Małopolsce.

Momentem przełomowym w żydowskim osadnictwie na ziemiach polskich był okres panowania Kazimierza Wielkiego (1333–1370), który potwierdził „przywileje kaliskie” przyznane Żydom w 1264 r., a w 1367 r. rozszerzył je na teren Małopolski i Rusi. Żydzi otrzymali status „sług skarbu”, który dawał ochronę prawną ze strony państwa, prawo swobodnego handlu i przemieszczania się z miejsca na miejsce. W zamiśle władcy stanowili przeciwwagę dla niemieckiego mieszczaństwa, któremu nie ufano. Liczbę Żydów w Polsce w tym okresie ocenia się na około 10 tys. Zajmowali się głównie handlem hurtowym i detalicznym, nieliczni posiadający kapitały utrzymywali się z lichwy, nierzadko udzielając pożyczek władcom. Już wówczas byli oskarżani przez kościół katolicki i jego wiernych o śmierć Jezusa Chrystusa, mordowanie dzieci chrześcijańskich w celach rytualnych, bezczeszczenie hostii, zatrutowanie studni i sprowadzanie zarazy. Stosunek do Żydów był różnicowany. Król i magnateria popierali ich, mieszczaństwo oponowało, a kościół był nastawiony wrogo.

Od końca XV w. Żydzi w poszukiwaniu nowych źródeł egzystencji zaangażowali się w gospodarkę folwarczną, a od połowy XVI i w XVII wieku zaczęli się przenosić z dużych do mniejszych ośrodków miejskich oraz z miast królewskich do szlacheckich, gdzie nie wytworzyła się jeszcze warstwa mieszczańska. Jednocześnie osadnictwo Żydów przesunęło się na słabo zaludnione wschodnie obszary Rzeczypospolitej objęte intensywną akcją osadniczą w wielkich posiadłościach magnackich, gdzie zajmowali się organizacją eksportu płodów rolnych.

W końcu XV w. mieszkało w Polsce około 20–30 tys. Żydów, sto lat później około 75 tys. a do połowy XVII w., przed powstaniem kozackim Bohdana Chmielnickiego w 1648 r., liczba ta wzrosła do około 400 tys. W wyniku pogromów kozackich, pogromów urządzanych w czasie potopu szwedzkiego oraz epidemii liczba ludności żydowskiej zmniejszyła się do 300–350 tys. (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 139) czy też według innego szacunku do 200 tys. (Urbański, 1933, s. 221; Żbikowski, 1997, s. 30).

Według zweryfikowanych przez Mahlera (1967, s. 159) wyników spisu ludności żydowskiej przeprowadzonego w 1764/65 r. do celów fiskalnych, ludność żydowska w Rzeczypospolitej liczyła co najmniej 750 tys. osób, z czego w Koronie około 550 i na Litwie przeszło 200 tys. (Eisenbach, 1983, s. 15). W latach 1772–1792 liczba ludności żydowskiej w Polsce wzrosła do 900 tys. (10,2% ogółu ludności), czemu sprzyjały restrykcje antyżydowskie stosowane w Austrii i Prusach. Z ziem zajętych w pierwszym rozbiórce zarówno Prusy jak i Austria wysiedliły najbardziej zagrożoną ludność żydowską do Polski.

Do czasu rozbiorów Polski w trzech mocarstwach zaborczych mieszkało niewiele Żydów, a w Rosji prawie ich nie było. Po rozbiorach w zaborze austriackim w 1773 r. mieszkało 172 tys., w zaborze pruskim w 1807 r. około 170 tys. i w zaborze rosyjskim po pierwszym rozbiorze około 30 tys., a po drugim i trzecim około pół miliona Żydów.

W 1781 r. w Austrii, w ramach reform józefińskich (1780–1790), zniesiono większość prawnych ograniczeń dotyczących Żydów, otwierając drogę do ich asymilacji i aktywizacji gospodarczej. Po rewolucji francuskiej 1789 r. i kodyfikacji napoleońskiej (Kodeks Prawa Cywilnego z 1801 r.) upowszechniły się w Europie zachodniej i środkowej idee równouprawnienia Żydów. Najwcześniej pełne prawa obywatelskie otrzymali we Francji (1791) i Holandii (1806). Państwa zaborcze stopniowo likwidowały odrębności prawne Żydów wprowadzając, najwolniej w Rosji, formalne równouprawnienie z resztą mieszkańców, zmierzające do emancypacji i asymilacji ludności żydowskiej. W Prusach i Austrii narzucono ludności język państwowy, nie dopuszczając do posługiwania się językiem żydowskim w życiu publicznym, w cesarstwie austro-węgierskim nie pozwalano nawet na podawanie w spisach ludności języka żydowskiego jako domowego (ojczystego). W zaborze pruskim stosunkowo nieliczna ludność żydowska szybko asymilowała się z narodem niemieckim, przyjmując jego zwyczaje i kulturę, a władze wspierały jej emigrację na zachód. W spisach ludności w XIX w. ludność wyznania mojżeszowego, z uwagi na podobieństwo języka, była zaliczana do ludności niemieckiej i określana jako Niemcy wyznania mojżeszowego. Dopiero w spisie z 1910 r. wydzielono ludność tego wyznania jako osobną grupę.

W cesarstwie rosyjskim od 1791 r. ludność żydowska miała ograniczoną ruchliwość przestrzenną. Obowiązywała ją zakaz zamieszkiwania poza wyznaczonym obszarem strefy osiedlenia (*czerty osiedlosti*), którą w następnych latach modyfikowano i faktycznie objęła ona tereny należące dawniej do Rzeczypospolitej. Od 1825 r. nie mogli osiedlać się w 50-wiorstowej strefie przygranicznej (Żbikowski, 1997, s. 68; Davies, 2000, mapa 6). W 1804 r. zakazano im osiedlania się na wsi i kupowania ziemi. Od 1816 r. władze rządowe przeprowadziły masowe rugi ludności żydowskiej ze wsi stosując środki administracyjne i ekonomiczne. Wielotysięczne rzesze ruszyły do miasteczek. W konsekwencji nastąpiła ogromna koncentracja Żydów w miastach. O ile w 1816 r. ludność żydowska w miastach Królestwa Polskiego stanowiła 27,3% ogółu ludności, o tyle w 1827 udział ten wynosił już 35,3%, a w 1865 46,5% ogółu mieszkańców miast Królestwa (Eisenbach, 1983, s. 140). W 1835 roku pozwolono na przechodzenie do rolnictwa w strefie osiedlenia, ale tylko na ziemiach skarbowych. W następnym dziesięcioleciu władze zaczęły udzielać zezwoleń na osadnictwo na ziemiach prywatnych. Dopiero ukaz cara Aleksandra II z 5 czerwca 1862 r., oparty na projekcie Aleksandra Wielopolskiego naczelnika rządu Królestwa Polskiego, zagwarantował Żydom równe z chrześcijanami prawa w sądach, zlikwidował rewiry (*getta*), pozwalał na swobodny wybór zawodu i zakupy majątków ziemskich, ale zachował ograniczenia w dziedzinie osiedlania się w szerokiej strefie granicznej, obejmującej około 20% powierzchni Królestwa. Żydzi nadal nie mogli zajmować się propinacją i wyszynkiem na wsi. Od 1866 r., jeśli posiadali dyplomy uniwersyteckie, mogli wstępować do służby publicznej, z wyjątkiem służby zdrowia. Zniesiono również dodatkowe czynsze i opłaty obowiązujące ludność żydowską w miastach prywatnych.

Spośród 453 miast istniejących w 1855 r. w Królestwie Polskim tylko w 246 nie było żadnych ograniczeń w osiedlaniu się Żydów. Z pozostałych miast 86 znajdowało się w pasie granicznym, w 31 miastach wyznaczono rewiry, w których mogli mieszkać Żydzi, natomiast w 24 miastach spośród wspomnianych 90 posiadających przywilej „*de non tolerandis Judaeis*” wyznaczono „obrębę” dla ludności żydowskiej (Nietyksza, 1986, tab. 29).

W 1868 r. ukazem carskim zniesiono obowiązek uzyskiwania przez Żydów zamieszkałych w Rosji zgody na osiedlenie się w Królestwie Polskim. Dało to początek napływowi na teren Królestwa Żydów z Litwy i Białorusi, często zrusyfikowanych, o odmiennym ubiorze i obyczajach, których miejscowa ludność żydowska nazwała Litwakami⁷. Napływ ten przybrał na sile w latach 1880., po fali pogromów ludności żydowskiej w Rosji jaka nastąpiła po udanym zamachu na cara Aleksandra II w 1881 r. Wielkość tego napływu szacuje się na około 100 tys. osób. Zamożniejsi osiedlali się w wielkich miastach (Warszawa, Łódź), biedniejsi głównie w małych miasteczkach na prawym brzegu Wisły. Powodem takiego wyboru był fakt, iż spośród 90 miast Królestwa Polskiego posiadających przywilej „*de non tolerandis Judaeis*” (prawo usuwania Żydów poza mury miasta) aż 73 znajdowały się na lewobrzeżnym obszarze Wisły.

Z końcem lat 60. XIX w. tylko w dwóch zaborach ludność żydowska otrzymała równe z resztą mieszkańców prawa obywatelskie i polityczne: w zaborze austriackim po ustanowieniu konstytucji państwowej 1867 r., w zaborze pruskim w 1871 r. po wprowadzeniu ustawy zasadniczej z 1869 r. W zaborze rosyjskim, po upadku powstania styczniowego w 1864 r., ponownie ograniczono prawa Żydów: w 1882 r. zabroniono nowego osiedlania się w miasteczkach i wsiach strefy osiedleńczej, od 1887 r. limitowano ich odsetek w szkolnictwie średnim i wyższym (10% *numerus clausus*), w 1891 r. zakazano nabywania i dzierżawienia gruntów wiejskich. Władze rosyjskie przeciwstawiały się pełnej emancypacji Żydów i wykorzystywały oficjalny państwowy antysemityzm do rozwiązywania wewnętrznych napięć społecznych. We wszystkich zaborach przyznanie przez władze, pełnych czy ograniczonych, praw obywatelskich dla ludności żydowskiej nie spotkało się z przychylnym przyjęciem konserwatywnej części społeczeństwa, która sprzyjała zahamowaniu emancypacji Żydów (Buszko, 2000, s. 131, 202; Eisenbach, 1988, s. 516, 535).

W przekształcaniach struktury osadniczej ludności żydowskiej w Królestwie Polskim w XIX wieku wystąpiło kilka cech charakterystycznych. Pierwsza – to szybkie tempo urbanizacji Żydów, uwarunkowane przemianami gospodarczymi na wsi, ogólnym rozwojem gospodarczym kraju i wzrostem miast, ale przede wszystkim restrykcyjną polityką władz zmierzającą do usunięcia Żydów ze wsi (Eisenbach, 1966). O ile w 1816 r. około 67,7% Żydów mieszkało w miastach, o tyle w 1827 r. już 80,4%, w 1861 r. 85,9% i w 1865 r. 91,5%. Znaczące przesunięcie ludności żydowskiej ze wsi do miast nastąpiło już w pierwszym dziesięcioleciu istnienia Królestwa. Charakterystyczna dla pierwszej połowy XIX w. była tendencja do skupiania się Żydów w większych miastach. Drugą cechą, na którą zwrócił

⁷ W pierwszej połowie XIX w., od czasu Sejmu Czteroletniego, w języku urzędowym, w aktach administracyjnych i sądowych, używano określenia „starozakonny”, które było synonimem Żyda. Wcześniej posługiwano się określeniem „niewierny”. Przed powstaniem 1863 r. publicystyka, zwłaszcza emigracyjna, przyjęła określenie „Izraelita” (Eisenbach, 1972, s. 19).

uwagę A. Eisenbach, to występujący w latach 1827–1863 w miastach czterokrotnie szybszy wzrost liczby ludności żydowskiej niż chrześcijańskiej wynikający, po uwzględnieniu bilansu ruchu naturalnego, ze znikomego napływu ludności chrześcijańskiej do miast, wysokiego zaś – ludności żydowskiej. Niski napływ ludności chrześcijańskiej wynikał z przywiązania chłopów do ziemi. Sytuacja uległa zmianie po carskim ukazie z 1864 r. uwłaszczającym chłopów w zaborze rosyjskim. Trzecią cechą charakterystyczną był zachodzący w drugiej połowie XIX w. proces przesuwania się Żydów miejskich w Królestwie ku zachodowi kraju i spadek udziału Żydów wśród ogółu ludności miejskiej (Nietyksza, 1986, s. 206–209). Badania prowadzą do wniosku, „że w drugiej połowie XIX w. pojawiła się tendencja do wyrównywania udziału Żydów w społeczności miejskiej na obszarze Królestwa, wzmocniona wyraźnie silnym przyciąganiem największych ośrodków miejskich i najintensywniej urbanizujących się rejonów” (*op.cit.*, s. 213), czyli Warszawy i Łodzi oraz ich okolic.

W połowie lat 80. XIX wieku ludność żydowska stanowiła 14,1% ogółu mieszkańców Królestwa Polskiego (tab. VIII.14), przy czym nieco wyższy był jej udział w guberniach północno-wschodnich (15,0%) i nieco niższy w południowo-zachodnich (13,4%). Najwyższym udziałem wyróżniały się gubernie łomżyńska (17,2%) i suwalska (16,7%), a najniższym kaliska (9,0%) i kielecka (10,8%). W wyniku zakazu osiedlania się Żydów na wsi nastąpiła koncentracja ludności żydowskiej w miastach. Na początku 1885 r. ludność żydowska stanowiła 47,1% ogółu ludności miejskiej. W miastach guberni siedleckiej i suwalskiej udział ten wynosił 69,7–70,1%, natomiast najmniejszy był w miastach guberni piotrkowskiej (35,9%) i kaliskiej (43,2%), nie licząc Warszawy, gdzie ludność żydowska licząca 136,2 tys. osób stanowiła 33,5% ludności miasta. Na wsi mieszkało 142,4 tys. ludności żydowskiej i stanowiła ona 2,5% ludności wiejskiej kraju. Najliczniej Żydzi zasiedlali gubernię suwalską (24,2 tys. osób), gdzie stanowili 4,9% ludności wiejskiej.

Dane o strukturze zawodowej ludności żydowskiej są skąpe i odnoszą się do całego Królestwa z wyjątkiem Warszawy i prezentują podział jedynie według 10 grup zawodowych (Eisenbach, 1983, s. 287). Ponad połowa (56%) ludności żydowskiej w 1885 r. utrzymywała się z niewykwalifikowanej pracy fizycznej (robotnicy dniówkowi, służba i ludność bez określonego zajęcia żyjąca z dnia na dzień), 19% z rzemiosła i prac najemnych w rzemiośle i przemyśle, 18,7% z drobnego handlu, handlu obnośnego i kramarstwa, 2,3% z rolnictwa (właściciele małych zagród, parobkowie i robotnicy rolni), na pozostałe 4% złożyło się 1,3% żyjących z własności ziemskiej (właściciele folwarków, dworów oraz niewielkich posiadłości w osadach zwykle oddawanych w dzierżawę), 1,3% utrzymujących się z zasobnego kupiectwa, 0,7% z własności fabryk i przedsiębiorstw, 0,2% żyjących z dzierżawy, w tym młynów, stawów i karczemi i 0,5% utrzymujących się z wolnych zawodów (lekarze, felczerzy, artyści i inni). Zaledwie 0,05% utrzymywało się z działalności finansowej. W strukturze zawodowej ludności żydowskiej zwraca uwagę duży udział osób żyjących z dnia na dzień w miastach (58,4%). Dla nich jedyną możliwością poprawy warunków życia była emigracja (por. rozdział XI.1).

Na początku XX wieku (1897/1900) mieszkało na ziemiach polskich około 2 760 tys. Żydów, z tego 46% w Królestwie Polskim, 29% w Galicji i 23% na ziemiach wschodnich (tab. VIII.15). W Królestwie Polskim 61,8% ludności żydow-

skiej mieszkało w miastach, a ich udział wśród ludności miejskiej wynosił 39,2%. Na ziemiach wschodnich 38,9% ludności żydowskiej mieszkało w miastach i stanowili oni większość (64,4%) wśród ludności miejskiej. W Galicji, podobnie jak w Królestwie Polskim, większość Żydów mieszkała w miastach (60,4%), ale stanowili w nich nieco ponad 1/3 ludności (36,8%). Na Śląsku Cieszyńskim nieliczna mniejszość żydowska (5,7 tys.) w 96% zamieszkiwała w miastach, ale stanowiła w nich tylko 10% ludności.

Tabela VIII.14. Ludność Królestwa Polskiego (tys.) według wielkości osiedli w 1885 r.
Table VIII.14. Population of Congress Kingdom of Poland by size of settlements, 1885
(in thousands)

Gubernie Gubernias	Ludność 1 I 1885 r. Population				w tym żydowska of whom Jews			
	ogółem total	miasta towns	osady miejskie semi urban settle- ments	na wsi villages	ogółem total	miasta towns	osady miejskie semi urban settle- ments	na wsi villages
Ogółem	7 692,0	1 277,6	768,3	5 646,1	1 087,1	601,2	343,5	142,4
M. Warszawa	407,0	407,0	x	x	136,2	136,2	x	x
Warszawska	956,1	93,1	70,4	792,6	103,9	51,6	29,5	22,8
Kaliska	795,0	94,9	96,2	603,9	71,6	41,0	26,9	3,7
Piotrkowska	906,9	160,4	97,0	649,5	111,2	57,6	36,4	17,2
Radomska	669,8	65,7	99,8	504,3	96,4	42,4	40,3	13,7
Kielecka	654,4	42,1	76,5	535,8	70,9	24,4	34,3	12,2
Lubelska	903,7	110,4	111,3	682,0	123,3	53,5	61,0	8,8
Siedlecka	638,8	83,0	65,3	490,5	104,2	57,8	33,1	13,3
Płocka	565,3	79,9	41,0	444,4	66,8	41,8	16,3	8,7
Łomżyńska	575,0	62,7	62,2	450,1	98,8	39,9	41,1	17,8
Suwalska	620,0	78,4	48,6	493,0	103,8	55,0	24,6	24,2
Gub. pld.-zach. ¹	4 389,2	863,3	439,9	3 086,0	590,2	353,2	167,4	69,6
Gub. pln.-wsch. ²	3 302,8	414,3	328,4	256,1	496,9	248,0	176,1	72,8

¹ Gubernie: warszawska z Warszawą, kaliska, piotrkowska, radomska i kielecka.

² Gubernie: lubelska, siedlecka, płocka, łomżyńska i suwalska.

Źródło: Eisenbach, 1983, s. 282 i 284.

Pierwsza wojna światowa przerwała emigrację zagraniczną i spowodowała znaczne przemieszczenia wewnętrzne ludności żydowskiej na ziemiach polskich. Ze wschodniej i centralnej Galicji, którą czasowo w 1914 r. zajęła armia rosyjska, ludność żydowska masowo uciekała na zachód (do Austrii) i południe (do Czech) w obawie przed pogromami. Szacuje się, że Galicję opuściło wówczas 200–400 tys. uciekinierów, czyli połowa zamieszkałej tam ludności żydowskiej (Tomaszewski (red.), 1993, s. 108). Część z nich później wróciła do swoich miejsc zamieszkania, ale ci, których domostwa uległy zniszczeniu lub zostały zajęte przez miejscową ludność przenosili się na inne obszary lub do większych miast. Ustupująca z Królestwa przed ofensywą niemiecką armia rosyjska ewakuowała wiele miejscowości i fabryk, a ludność uciekała przed linią frontu, aby nie znaleźć się na terenie działań wojennych. Za ponoszone klęski armia rosyjska obwiniała Żydów (dezercje, szpiegostwo, sabotaż na tyłach) i dla bezpieczeństwa usuwała ich z terenu działań wojennych do większych miast i na wschód. W sumie około 500–600 tys. ludności

żydowskiej znalazło się na ziemiach wschodnich, gdzie w latach 1917–1920 stało się obiektem prześladowań: na Ukrainie zamordowano około 70 tys. Żydów miejsowych i uciekinierów.

Tabela VIII.15. Ludność żydowska na ziemiach polskich w podziale na miasto–wies, 1857–1921

Table VIII.15. Jewish population on the Polish territory by size of settlements, 1857–1921 (in thousands)

Regiony Regions	Ludność / Population				w tym żydowska including Jews			
	ogółem total	miasta towns	osady miej- skie ¹ semi- urban settle- ments	wieś rural areas	ogółem total	miasta towns	osady miej- skie ¹ semi- urban settle- ments	wieś rural areas
Królestwo Polskie								
1857	4 696,9	770,7	300,2	3 626,0	571,7	326,2	121,6	123,9
1884	7 692,0	1 277,6	768,3	5 646,1	1 087,1	601,1	343,5	142,4
1897	8 761,5	2 001,6	728,9	6 031,0	1 270,6	785,4	333,8	151,4
1921	10 521,8	3 296,6	488,2	6 737,0	1 499,6	1 185,9	196,9	116,8
Ziemie Wschodnie								
1897 ²	4 313,9	391,2	.	3 922,7	648,5	252,0	.	396,5
1921	3 617,1	471,4	244,1	3 145,7	377,6	257,9	59,6	119,7
Galicja								
1880	5 958,7	1 032,4	243,9	4 682,4	686,6	416,6	80,1	189,9
1900	7 315,9	1 332,7	275,1	5 708,1	811,2	490,6	85,9	234,7
1921	7 343,3	1 457,0	–	5 886,3	733,0	514,7	–	218,3
Śląsk Cieszyński								
1900	129,6	44,3	–	85,3	5,7	4,5	–	1,2
1921	144,7	44,1	–	100,6	7,3	5,9	–	1,4
Poznańskie i Pomorze								
1871	2 898,5	512,0	–	2 386,5	62,0	57,9	–	4,1
1910	3 803,3	902,3	–	2 901,0	26,5	25,3	–	1,2
1921	2 903,5	896,0	–	2 007,5	13,3	12,3	–	1,0

¹ Osady miejskie – to miasteczka liczące mniej niż 5 tys. mieszkańców, które dawniej posiadały (z bardzo nielicznymi wyjątkami) prawa miejskie, po 1869 r. utraciły je i przemianowano je na osady, a po 1918 r. nie zostały zaliczone do miast.

² Wyniki rosyjskiego spisu 1897 r. zawierają dane tylko dla całych powiatów. Przecięcie powiatów granicą z 1921 r. uniemożliwia dokładne odtworzenie stanu w 1897 r. w podziale z 1921 r. Dane z 1897 r. zestawiono dla powiatów w granicach z 1897 r., dlatego liczby odpowiadają większemu obszarowi niż w 1921 r.

Źródło: Eisenbach, 1983, s. 284; Wasiutyński, 1930; GUS, 1923–1926; Jelonek, 1967 i obliczenia własne.

Unieruchomienie wielu zakładów, bezrobocie i ubożenie ludności oraz reglamentacja sprzedaży wielu produktów spowodowały upadek drobnego handlu i rzemiosła stanowiącego główne źródło utrzymania ludności żydowskiej. W konsekwencji jedni przenosili się do wielkich miast, wierząc że w nich łatwiej znajdą źródło utrzymania, inni emigrowali do Niemiec. Głównie w wyniku wojennych migracji udział ludności żydowskiej w Warszawie spadł z 39,2% w 1910 do 33,1% ogółu mieszkańców w 1921 r., a w Poznaniu z 3,6% do 1,2%, natomiast w Krakowie wzrósł z 21,3% do 24,6%, a we Lwowie z 27,8% do 35,0%.

Według *Skorowidza miejscowości RP* (GUS, 1923–1926) opracowanego na podstawie wyników spisu z dnia 30 września 1921 r. w Polsce mieszkało 2 761 455 osób wyznania mojżeszowego, w tym w miastach 2 063 064 osób i na wsi 698 391 osób⁸ (tab. VIII.16). Prawie 59% Żydów mieszkało w pięciu województwach centralnych, podczas gdy obywatele wszystkich innych wyznań mieszkało tu tylko 42,5%. W pozostałych trzech grupach województw (wschodnich, zachodnich i południowych) udział ludności żydowskiej był niższy niż ludności pozostałych wyznań. W grupie województw wschodnich mieszkało 13,7% ogółu ludności żydowskiej w porównaniu z 14,3% ludności pozostałych wyznań. W grupie województw zachodnich odpowiednio 0,7% i 13,4% i w grupie województw południowych 26,8% i 29,8%.

Tabela VIII.16. Rozmieszczenie ludności żydowskiej (wg wyznania) w Polsce w 1921* i 1931 r.

Table VIII.16. Distribution of Jewish population (by religion) in Poland in 1921 and 1931

Województwa Voivodships	1921 ²				1931			
	ogółem total	miasta urban areas	ogółem total	miasta urban areas	ogółem total	miasta urban areas	ogółem total	miasta urban areas
	tys. / in thousands		%		tys. / in thousands		%	
Polska	2 761,5	2 063,1	10,9	32,4	3 113,9	2 380,1	9,8	27,3
Woj. centralne	1 622,8	1 264,6	14,4	36,7	1 779,0	1 438,5	13,3	32,4
Woj. wschodnie ¹	377,7	259,7	10,4	54,8	515,4	317,1	9,3	41,4
Woj. zachodnie ¹	20,7	18,2	0,7	1,9	29,6	26,1	0,7	1,6
Woj. południowe	740,3	520,6	9,9	34,7	789,9	598,4	9,3	31,1
M.st. Warszawa	310,3	310,3	33,1	33,1	352,7	352,7	30,1	30,1
Warszawskie	203,4	157,9	9,6	35,6	219,1	173,0	8,7	29,7
Łódzkie	327,0	283,1	14,5	33,8	378,5	344,9	14,4	31,2
w tym. m. Łódź	156,2	156,2	34,6	34,6	202,5	202,5	33,5	33,5
Kieleckie	300,5	195,3	11,8	34,6	317,0	226,3	10,8	30,2
Lubelskie	287,6	171,6	13,8	49,3	314,3	189,6	12,8	43,7
w tym: m. Lublin	37,3	37,3	39,6	39,6	38,9	38,9	34,7	34,7
Białostockie	194,0	146,4	14,9	47,2	197,4	152,1	12,0	38,4
Wileńskie ¹	27,9	10,6	5,9	52,2	110,8	76,2	8,7	29,2
w tym: m. Wilno	–	–	–	–	55,0	55,0	28,2	28,2
Nowogródzkie	74,3	47,4	9,0	48,3	82,9	43,7	7,8	42,6
Poleskie	110,6	79,9	12,6	53,2	114,0	73,1	10,1	49,1
Wołyńskie	164,7	120,0	11,5	59,2	207,8	124,0	10,0	49,1
Poznańskie	10,4	9,9	0,5	1,5	7,2	6,8	0,3	0,8
w tym: m. Poznań	2,1	2,1	1,2	1,2	2,0	2,0	0,8	0,8
Pomorskie	2,9	2,4	0,3	1,1	3,4	3,0	0,3	0,8
w tym: m. Toruń	0,4	0,4	0,9	0,9	0,5	0,5	0,9	0,9
Śląskie ¹	7,3	6,0	5,1	13,5	18,9	16,3	1,5	3,9
Krakowskie	152,9	119,9	7,7	26,1	173,6	143,6	7,6	24,8
w tym: m. Kraków	45,2	45,2	24,6	24,6	56,5	56,5	25,8	25,8
Lwowskie	313,2	221,5	11,5	37,4	342,4	257,8	11,0	33,2
w tym: m. Lwów	76,9	76,9	35,0	35,0	99,6	99,6	31,9	31,9
Stanisławowskie	145,2	97,4	10,8	39,6	139,7	102,8	9,4	34,8
Tarnopolskie	129,0	81,9	9,0	40,2	134,1	94,3	8,4	34,7

* W podziale administracyjnym z 1 VII 1923 r.

¹ Bez obszarów nieobjętych spisem ludności w 1921 r.

Źródło: GUS, 1923–1926; GUS, 1936–1938, tabl. 11.

⁸ Według danych ostatecznych spisu powszechnego było 2 771 940 osób wyznania mojżeszowego, z tego 2 057 615 w miastach i 700 138 na wsi.

O wiele wyraźniej zaznaczała się koncentracja ludności żydowskiej w miastach. Spośród 2 063,1 tys. Żydów mieszkających w miastach 61,2% zasiedlało miasta województw centralnych (warszawskie z Warszawą, łódzkie, kieleckie, lubelskie i białostockie), podczas gdy udział ludności innych wyznań w miastach tych województw wynosił 50,9%. W miastach województw wschodnich mieszkało 12,6% ogółu żydowskiej ludności miejskiej i tylko 4,9% ludności miejskiej innych wyznań, w miastach województw zachodnich odpowiednio 0,9% i 21,5%, a w południowych odpowiednio 25,2% i 22,7%.

Jedna trzecia całej ludności żydowskiej, tzn. 917,5 tys. osób, mieszkała w 20 miastach kraju, a mianowicie w: Warszawie (310,3 tys.), Łodzi (156,2), Lwowie (76,9), Krakowie (45,2), Białymstoku (39,6), Lublinie (37,3), Radomiu (24,5), Częstochowie (22,7), Równem (21,7), Grodnie (18,7), Przemyślu (18,4), Kołomyi (18,2), Pińsku (17,5), Będzinie (17,3), Stanisławowie (15,9), Brześciu nad Bugiem (15,6), Tarnowie (15,6), Kaliszu (15,6), Kielcach (15,5) i Łucku (14,9 tys.).

Natomiast połowa miejskiej ludności żydowskiej mieszkała w 29 miastach, czyli 20 wyżej wymienionych oraz w: Siedlcach (14,7 tys.), Tarnopolu (13,8 tys.), Sosnowcu (13,6 tys.), Kowlu (12,8 tys.), Chełmie (12,1 tys.), Drohobyczu (11,8 tys.), Piotrkowie Trybunalskim (11,6 tys.), Rzeszowie (11,4 tys.) i Stryju (11,0 tys.).

Z ogólnej liczby 622 miast udział ludności żydowskiej nie przekraczał 10% ludności w 172 miastach. W dwunastu miastach woj. poznańskiego i jednym mieście (Podgórz) woj. pomorskiego nie było ani jednej osoby wyznania mojżeszowego. W 75 miastach udział ludności żydowskiej zawierał się w przedziale od 10 do 25%, w 228 miastach – od 25 do 50%, w 129 – od 50 do 75% i w 18 ludność żydowska stanowiła od 75 do 95% ludności, ale z tej ostatniej grupy miast tylko 4 miasta (Szydłowiec, Chmielnik, Kałuszyn i Działoszyce) przekroczyły granicę 5 tys. mieszkańców.

Najwyższy udział ludności wyznania mojżeszowego charakteryzował dwa miasta na Wołyniu: Luboml (94,4%) liczący 3328 mieszkańców, w tym 3141 Żydów, i Bereźne (94,6%) z 2494 mieszkańcami, w tym 2360 wyznania mojżeszowego. W woj. warszawskim najwyższy udział ludności tego wyznania miały miasta Otwock (5408 Żydów na 8560 mieszkańców czyli 63,2%) i Kałuszyn (5033 na 6122 czyli 82,2%), w woj. łódzkim miasto Łask (2623 Żydów na 4890 mieszkańców; 53,6%) i Błaszki (2186 na 3896 czyli 56,1%), w kieleckim – Chmielnik (5908 Żydów na 7690 mieszkańców czyli 76,8%) i Działoszyce (5618 na 6755 czyli 83,2%), w woj. lubelskim miasta Łosice (2708 Żydów na 3888 mieszkańców czyli 69,7%) i Międzyrzec Podlaski (9415 na 12 622 czyli 74,6%), w białostockim Indura (1709 na 2323, tj. 73,6%) i Skidel (2231 na 2907 czyli 76,7%), a w woj. krakowskim Brzesko (1935 Żydów na 3144 mieszkańców – 61,5%) i Dąbrowa Tarnowska (2099 na 2660 czyli 78,9%).

W sumie najwyższy udział ludności żydowskiej w miastach dotyczył miast województw wschodnich (54,8%), znacznie niższy zaś miast woj. centralnych (36,7%) i południowych (34,7%).

Udział ludności żydowskiej w miastach według wielkości był słabo zróżnicowany dla miast liczących od 2 do 50 tys. i powyżej 200 tys. mieszkańców (tab. VIII.17) i zawierał się w granicach od 32,6 do 36,2%. Niskim udziałem charakteryzowały się miasta liczące poniżej 2 tys. mieszkańców i miasta 100–200-tysięczne, co w tym ostatnim przypadku było następstwem wyjątkowo niskiego udziału ludności żydowskiej w Poznaniu (1,2%), który tworzył wraz z Krakowem grupę miast tej

Tabela VIII. 17. Rozmieszczenie ludności żydowskiej (według wyznania) w miastach według wielkości w 1921 r. w podziale administracyjnym z 1 lipca 1923 r.

Table VIII.17. Distribution of Jewish population (by religion) in towns, by size in 1921 (administrative division as of July 1, 1923)

Miasta według liczby mieszkańców Towns by size	Polska Poland	Województwa Voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Liczba miast Number of towns					
Ogółem	622	213	81	154	174
< 2 tys.	90	14	1	55	20
2-5 tys.	284	78	58	61	87
5-10 tys.	144	71	12	22	39
10-20 tys.	58	27	4	10	17
20-50 tys.	35	16	6	4	9
50-100 tys.	6	5	-	Bydgoszcz	-
100-200 tys.	2	-	-	Poznań	Kraków
> 200 tys.	3	2	-	-	Lwów
Liczba ludności w miastach (tys.) Urban population in thousands					
Ogółem	6 358,0	3 442,6	474,1	940,2	1 501,1
< 2 tys.	133,1	19,0	2,0	78,8	33,2
2-5 tys.	931,4	264,6	175,2	196,5	295,1
5-10 tys.	990,4	492,0	89,2	147,9	261,3
10-20 tys.	788,0	377,3	54,1	137,1	219,6
20-50 tys.	1 066,5	501,2	153,6	122,9	288,8
50-100 tys.	487,4	399,8	-	87,6	-
100-200 tys.	353,1	-	-	169,4	183,7
> 200 tys.	1 608,1	1 388,7	-	-	219,4
Liczba ludności żydowskiej w miastach (tys.) Jewish population in thousands					
Ogółem	2 063,1	1 264,5	259,7	18,2	520,6
< 2 tys.	17,0	5,9	0,2	1,3	9,7
2-5 tys.	319,2	110,8	99,6	3,7	105,1
5-10 tys.	358,3	230,8	43,7	2,5	81,3
10-20 tys.	257,3	147,2	25,9	6,6	77,5
20-50 tys.	382,2	165,6	90,3	1,3	125,0
50-100 tys.	138,5	137,7	-	0,7	-
100-200 tys.	47,3	-	-	2,1	45,2
> 200 tys.	543,3	466,5	-	-	76,8
Udział ludności żydowskiej w miastach (%) Percentage of Jewish population in urban areas					
Ogółem	32,4	36,7	54,8	1,9	34,7
< 2 tys.	12,8	31,1	8,5	1,6	29,2
2-5 tys.	34,3	41,9	56,8	1,9	35,6
5-10 tys.	36,2	46,9	49,0	1,7	31,1
10-20 tys.	32,6	39,0	48,0	4,8	35,3
20-50 tys.	35,8	33,0	58,8	1,1	43,3
50-100 tys.	28,4	34,4	-	0,9	-
100-200 tys.	13,4	-	-	1,2	24,6
> 200 tys.	33,8	33,6	-	-	35,0

Źródło: GUS, 1923-1926 i obliczenia własne.

wielkości w Polsce. Występowały jednak różnicowania regionalne. O ile w woj. centralnych wysoki udział ludności żydowskiej był charakterystyczny dla miast liczących 5–10 tys. mieszkańców, o tyle w woj. wschodnich (58,8%) i południowych (43,3%) – dla miast 20–50-tysięcznych. Ponadto udziały ludności żydowskiej w miastach województw wschodnich były bardziej zróżnicowane (od 8,5% do 58,8%) niż w miastach województw południowych (od 24,6% do 43,3%).

Przeprowadzona analiza nie potwierdza wysuwanych stwierdzeń (Chwalba, 2001, s. 322, 486), że na początku XX wieku na obszarze Królestwa Polskiego „zasadniczo im mniejsze miasto i dalej wysunięte na wschód, tym więcej skupiało ludności żydowskiej”, a w zaborze austriackim „im mniejsze miasto, tym było ich więcej” [Żydów]. Badanie korelacji zarówno na zbiorze 622 miast ogółem jak i w podziale na cztery grupy województw nie wskazuje na jakikolwiek związek między liczbą ludności miast i udziałem ludności wyznania mojżeszowego. W każdym z pięciu przypadków współczynnik korelacji wynosi $\pm 0,0$. Tylko w przypadku miast woj. nowogródzkiego (16 miast) korelacja była najwyżej umiarkowana ($-0,54$).

Skorowidz miejscowości RP (GUS, 1923–1926) umożliwia przeprowadzenie podobnej analizy rozmieszczenia ludności żydowskiej w 1921 r. dla obszarów wiejskich według województw oraz wielkości osad miejskich zaliczanych do wsi (tab. VIII.18). Na wsi mieszkało 698,4 tys. ludności wyznania mojżeszowego czyli 25,3% ogółu ludności tego wyznania w Polsce, ale wśród ponad 19-milionowej ludności wiejskiej stanowili zaledwie 3,7%. Najliczniej zamieszkiwali woj. centralne, głównie lubelskie i kieleckie, gdzie stanowili odpowiednio 5,3% i 6,7% ludności wiejskiej, oraz woj. południowe, głównie lwowskie (4,3%). Natomiast w woj. wschodnich choć nie byli liczną grupą wyznaniową, to przy stosunkowo słabym zaludnieniu ich udział w ludności wiejskiej (3,8%) nie odbiegał od poziomu występującego w woj. południowych (3,7%). Najniższy odsetek żydowskiej ludności wiejskiej, nie uwzględniając województw zachodnich (poznańskiego, pomorskiego i Śląska Cieszyńskiego), charakteryzował woj. krakowskie, w którym ludność wyznania mojżeszowego na wsi stanowiła 2,2% mieszkańców.

Do obszarów wiejskich były zaliczane osady miejskie (w b. Królestwie Kongresowym) oraz miasteczka w Małopolsce, czyli b. zaborze austriackim. Ogółem w 625 osadach miejskich i miasteczkach mieszkało 960,0 tys. osób, w tym 363,9 tys. wyznania mojżeszowego, czyli 37,9%. Liczne osady miejskie w b. Królestwie Kongresowym utraciły prawa miejskie w 1870 r. ale nadal, podobnie jak miasteczka dawnej Galicji, pełniły funkcje lokalnych ośrodków handlowych i drobnego rzemiosła zaopatrującego wieś w wyroby niezbędne w rolnictwie (powroźnicze, rymarskie, bednarskie itp.). Jeśli zaliczyć ludność osad miejskich i miasteczek do ludności miejskiej, udział ludności wyznania mojżeszowego na wsi spadłby z 3,7% do 1,8%.

Najliczniej ludność wyznania mojżeszowego zamieszkiwała miasteczka średniej wielkości liczące 1–3 tys. mieszkańców, głównie w woj. centralnych gdzie sieć tych miejscowości była najgęstsza i 1 osada tej wielkości przypadała na obszar 696 km² w porównaniu z 1069 km² w woj. południowych (tab. VIII.19). Jednak udział ludności wyznania mojżeszowego w osadach miejskich i miasteczkach ogółem według wielkości był prawie stały i zawierał się w granicach 33,0–39,8% z wyjątkiem

grupy miasteczek najmniejszych, gdzie był najmniejszy, i największych gdzie był największy. Tych najmniejszych miasteczek było w Polsce 18, a największych 7.

Sprawdziliśmy, czy w odniesieniu do osad i miasteczek istnieje statystyczny związek między ich wielkością i udziałem ludności wyznania mojżeszowego. Dla wszystkich 625 jednostek współczynnik korelacji wynosił 0,11, dla jednostek w woj. centralnych 0,25, dla woj. wschodnich 0,32 i dla woj. południowych – 0,02. Jedynie w przypadku osad miejskich w woj. centralnych i wschodnich możemy mówić o niskim dodatnim związku statystycznym między wielkością osiedlą i udziałem wyznawców judaizmu.

Tabela VIII.18. Rozmieszczenie ludności wyznania mojżeszowego na wsi i w osadach miejskich i miasteczkach w 1921* roku (tys.)

Table VIII.18. Distribution of Jewish population (by religion) in rural areas, 1921 (in thousands)

Województwa Voivodships	Ludność na wsi Rural population				w tym wyznania mojżeszowego of whom Jewish			
	ogółem total	w tym w osadach miejskich of whom in small semi-urban settlements			ogółem total	w tym w osadach miejskich of whom in small semi-urban settlements		
		< 1000	1000– 2999	≥ 3000		< 1000	1000– 2999	≥ 3000
Polska	19 026,5	143,3	564,9	251,8	698,4	47,4	215,6	100,9
Woj. centralne	7 788,7	50,5	350,6	173,5	358,3	16,0	136,7	84,8
Woj. wschodnie ¹	3 143,0	65,5	78,9	–	118,0	24,9	41,9	–
Woj. zachodnie ¹	2 108,0	–	–	–	2,4	–	–	–
Woj. południowe	5 986,8	27,3	135,4	78,3	219,7	6,6	37,0	16,0
Warszawskie	1 668,7	10,1	55,0	10,7	45,5	3,5	17,7	4,0
Łódzkie	1 413,9	6,9	52,3	30,4	43,9	1,2	16,0	13,0
Kieleckie	1 971,3	12,6	100,8	68,9	105,2	3,0	36,4	34,9
Lubelskie	1 739,7	10,4	88,8	60,0	116,1	4,4	40,5	32,3
Białostockie	995,0	10,5	53,7	3,5	47,6	3,9	26,1	0,6
Wileńskie ¹	453,2	15,1	15,8	–	15,6	4,3	7,4	–
Nowogródzkie	724,0	24,2	22,3	–	26,9	7,8	12,7	–
Poleskie	730,6	8,9	13,6	–	30,7	3,9	7,5	–
Wołyńskie	1 235,1	17,2	27,2	–	44,7	8,8	14,3	–
Poznańskie	1 296,3	–	–	–	0,5	–	–	–
Pomorskie	711,2	–	–	–	0,5	–	–	–
Śląskie ¹	100,6	–	–	–	1,4	–	–	–
Krakowskie	1 534,2	5,4	20,4	3,9	33,1	0,7	4,8	0,3
Lwowskie	2 125,2	16,1	44,3	7,9	91,7	4,6	18,1	1,1
Stanisławowskie	1 102,6	3,5	18,9	29,7	47,8	0,7	4,4	5,6
Tarnopolskie	1 224,8	2,3	51,8	36,8	47,1	0,6	9,7	9,1

* W podziale administracyjnym z 1 VII 1923 r.

¹ Bez obszarów nieobjętych spisem ludności w 1921 r.

Źródło: GUS, 1923–1926 i obliczenia własne.

Wszystkie statystyki dotyczące liczby, rozmieszczenia i struktury ludności żydowskiej w Polsce odnoszą się do ludności wyznania mojżeszowego. Jednak w spisie ludności z 1921 r. ludność deklarowała również swoją narodowość. Według danych ostatecznych narodowość żydowską podały 2 044 632 osoby, w tym 1 636 118 osób w miastach i 408 514 na wsi. W niniejszej części opracowania wykorzystujemy dane pochodzące ze *Skorowidza miejscowości*, gdyż zawierają

informację dla poszczególnych miast i miasteczek; według *Skorowidza* narodowość żydowską w miastach podało 1 637 513 osób, a na wsi 407 119 osób. Liczba ludności deklarującej w 1921 r. wyznanie judaistyczne była o 716,8 tys. większa od liczby osób podających narodowość żydowską.

Tabela VIII.19. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w osadach miejskich i miasteczkach według wielkości w 1921 r. w podziale administracyjnym z dnia 1 lipca 1923 r.

Table VIII.19. Distribution of Jewish population (by religion) in semi-urban settlements by size in 1921 (administrative division as of July 1, 1923)

Osady miejskie, miasteczka według liczby mieszkańców Semi-urban settlements by size	Polska Poland total	Województwa Groups of voivodships			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Liczba ludności wyznania mojżeszowego (tys.) Number of Jews (by religion) in thousands					
Ogółem	363,9	237,5	66,7	–	59,6
47–199	0,7	–	0,7	–	–
200–499	7,3	0,8	5,9	–	0,6
500–999	39,4	15,2	18,2	–	5,9
1000–1999	136,6	76,4	41,6	–	18,6
2000–2999	79,0	60,2	0,3	–	18,4
3000–3999	58,5	50,9	–	–	7,7
4000–4999	21,9	16,3	–	–	5,6
5000–7229	20,4	17,6	–	–	2,8
Udział ludności wyznania mojżeszowego (%) Percentage of Jews (by religion)					
Ogółem	37,9	41,3	46,2	–	24,8
47–199	27,7	–	27,7	–	–
200–499	34,6	34,9	36,7	–	22,3
500–999	33,0	31,5	39,0	–	24,3
1000–1999	39,8	38,3	54,1	–	28,0
2000–2999	35,6	39,9	15,0	–	26,7
3000–3999	39,0	46,0	–	–	19,3
4000–4999	38,2	52,7	–	–	21,2
5000–7229	46,3	55,1	–	–	22,9

Źródło: GUS, 1923–1926 i obliczenia własne.

Można by zatem sądzić, że 26% wyznawców judaizmu uważało się za Polaków. Liczbę tę można zweryfikować na podstawie statystyki ludności według wyznania i narodowości opracowanej tylko dla ludności ogółem bez żadnych przekrojów terytorialnych czy podziału na miasto i wieś (GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II. 14). Z 2 771,9 tys. wyznawców judaizmu narodowość polską podało 707,4 tys., niemiecką 9,9 tys., białoruską 4,0 tys. i ukraińską 3,8 tys. osób. Zatem narodowość polską podało 25,5% ludności wyznania mojżeszowego. Mając na uwadze tę korektę w interpretacji przestrzennej należy jednak pamiętać, że w zaborze austriackim władze uznawały wyznanie mojżeszowe, ale nie narodowość i język żydowski. Może zatem ludność żydowska deklarując narodowość polską wyrażała lojalność wobec państwa, a być może mylono pojęcie narodowości i obywatelstwa. Można też mieć zastrzeżenia do kompetencji rachmistrzów spisowych, szczególnie w wojewódz-

twach wschodnich. Ten wątpliwy odsetek „zasymilowanych” w miastach wynosił 20,6%, na wsi 41,7% i w osadach miejskich i miasteczkach 32,6%. Najwyższy – pomijając woj. zachodnie gdzie Żydzi sami uważali się za Niemców – był w woj. południowych (ogółem 42,2%, w miastach 36,1% i 56,5% na wsi), a najniższy w woj. wschodnich (ogółem 15,9%, w miastach 11,5% i 25,6% na wsi). Odsetki dla poszczególnych województw łatwo obliczyć z tabeli VIII.20. Należy jednak zwrócić uwagę, na niski stopień „asymilacji” w takich miastach jak Łódź (11,1%) i Lublin (7,5%). W małych miastach województw wschodnich stanowiących ośrodki chasydyzmu liczba podających narodowość żydowską była równa lub niewiele niższa od liczby wyznawców judaizmu, na przykład w takich miastach Wołynia jak Ołyka, Korzec i Międzyrzecz, czy też w znanych z powieści Isaka B. Singera miastach: Turzysk (pow. Kowel), Izbica, Turobin (pow. Krasnystaw), Biłgoraj i Działoszyce. Natomiast najwyższe odsetki „zasymilowanych” w miastach, pomijając woj. centralne, wystąpiły w mieście Limanowa (na 905 osób wyznających judaizm nikt nie wymienił żydowskiej przynależności narodowej), Dobra (pow. Turek), Rychwał (pow. Konin) i Radomyśl Wielki (pow. Mielec). W woj. warszawskim w Nowym Mieście nad Pilicą na 1667 wyznawców judaizmu tylko 17 podało narodowość żydowską. W miasteczku Przytyk, gdzie 15 lat później miał miejsce pogrom ludności żydowskiej, w 1921 r. na 2 302 mieszkańców było 1852 osoby wyznania mojżeszowego, z których tylko 158 podało narodowość żydowską.

W spisie z 1931 r. tylko 12,3% ludności wyznania mojżeszowego nie wymieniło języka żydowskiego lub hebrajskiego jako języka ojczystego. Udział „zasymilowanych” zmniejszył się o połowę w porównaniu z 1921 r., co rzuca cień na wartość wcześniejszych danych.

Do grudnia 1931 r. liczba ludności wyznania mojżeszowego wzrosła o 352,5 tys. i wynosiła 3 113,9 tys. osób. Względny przyrost ludności żydowskiej (12,8%) liczony od poprzedniego spisu był, obok dynamiki ludności wyznania greckokatolickiego (10,1%), znacznie niższy od dynamiki wzrostu ludności wyznania rzymskokatolickiego (30,9%) czy prawosławnego (34,8%). Najwyższa dynamika ludności żydowskiej występowała w woj. zachodnich (43,2%) w wyniku objęcia spisem województwa śląskiego (18,9 tys. Żydów) przyłączonego do Polski już po dacie poprzedniego spisu, który wówczas objął tylko Śląsk Cieszyński z 7,3 tys. osób wyznania mojżeszowego. Podobna sytuacja występowała w woj. wschodnich (dynamika 36,5%), w wyniku objęcia spisem woj. wileńskiego (110,8 tys. Żydów), podczas gdy poprzedni spis objął tylko tzw. Okręg Administracyjny Wileński (27,9 tys. Żydów) bez Litwy Środkowej przyznanej Polsce po dacie spisu z 1921 r. W woj. centralnych liczba ludności żydowskiej wzrosła o 9,6%, a w południowych tylko o 6,7%. W dwóch województwach: poznańskim i stanisławowskim nastąpił spadek liczby ludności wyznania mojżeszowego: w pierwszym z 10,4 do 7,2 tys., w drugim z 145,2 do 139,7 tys. Głównym czynnikiem spadku była emigracja ludności żydowskiej: w latach 1921–1938 wyemigrowało jej z Polski 404 506, w tym 184 500 w latach 1921–1925 (Tomaszewski, red., 1993, tab. 33).

Na emigrację Żydów z Polski w okresie międzywojennym miała wpływ deklaracja Balfoura (2 XI 1917 r.) wyrażająca zgodę Anglii na odbudowę siedziby żydowskiej w Palestynie, która decyzją Ligi Narodów została w lipcu 1922 r. przekazana Wielkiej Brytanii jako terytorium mandatowe. Żydzi wiązali z tym wielkie nadzieje emigracyj-

ne, ale Anglia wkrótce wprowadziła ograniczenia zapobiegające gwałtownej zmianie struktury etnicznej tego obszaru. Jednak podstawowym czynnikiem wypychającym Żydów z Polski, obok chęci poprawy warunków życiowych, był antysemityzm społeczeństwa polskiego podsycany przez propagandę partii narodowo-demokratycznej

Tabela VIII.20. Odsetek osób wyznania mojżeszowego podających narodowość żydowską w 1921 r. oraz uznających język żydowski lub hebrajski za ojczysty w 1931 r.

Table VIII.20. Percentage of Jews (by religion) declaring Jewish nationality in 1921 and those declaring Yiddish or Hebrew as their mother tongue in 1931

Województwa Voivodships	Odsetek osób wyznania mojżeszowego Percentage of Jews (by religion)						
	podających narodowość żydowską w 1921 r. ¹ who declared Jewish nationality in 1921				uznających język żydowski lub hebrajski za ojczysty w 1931 r. who declared Yiddish or Hebrew mother tongue in 1931		
	ogółem total	miasta towns	wieś villages	osady semi- urban set- tlements	ogółem total	miasta towns	wieś villages
Polska	74,0	79,4	58,3	67,4	87,7	89,3	82,8
Woj. centralne	79,6	84,5	62,2	69,0	93,7	94,9	88,6
Woj. wschodnie ²	84,1	88,6	74,5	77,4	97,8	58,5	98,8
Woj. zachodnie ²	30,6	30,3	33,4	–	39,6	41,4	26,5
Woj. południowe	57,8	63,9	43,5	50,2	69,5	72,8	59,3
M.st. Warszawa	81,3	81,3	–	–	94,5	94,5	–
Warszawskie	80,4	83,6	69,5	79,2	98,1	98,7	96,1
Łódzkie	82,7	86,4	59,0	63,1	95,0	95,4	90,6
w tym. m. Łódź	88,9	88,9	–	–	94,7	94,7	–
Kieleckie	71,7	79,8	56,5	63,4	96,2	97,0	94,0
Lubelskie	79,2	90,3	62,9	70,2	82,6	85,8	77,7
w tym: m. Lublin	92,5	92,5	–	–	97,6	97,6	–
Białostockie	84,0	88,8	69,2	76,5	98,8	98,9	98,4
Wileńskie ²	66,8	64,6	67,2	70,0	98,2	99,2	96,2
w tym. m. Wilno	–	–	–	–	99,3	99,3	–
Nowogródzkie	75,6	85,5	58,1	63,6	92,9	94,7	91,0
Poleskie	82,5	84,5	77,3	83,8	99,1	99,3	98,8
Wołyńskie	92,1	94,7	85,3	90,2	98,9	99,0	98,8
Poznańskie	14,3	13,2	35,2	–	45,6	47,2	23,2
w tym: m. Poznań	14,6	14,6	–	–	54,6	54,6	–
Pomorskie	14,3	10,4	31,7	–	57,0	57,1	56,7
w tym: m. Toruń	4,8	4,8	–	–	55,2	55,2	–
Śląskie ³	60,4	66,6	33,4	–	34,1	36,1	21,7
Krakowskie	50,3	55,7	30,6	46,1	73,8	77,6	55,2
w tym: m. Kraków	59,8	59,8	–	–	81,1	81,1	–
Lwowskie	60,8	67,9	43,6	49,1	68,0	71,4	57,9
w tym: m. Lwów	78,6	78,6	–	–	75,6	75,8	–
Stanisławowskie	63,3	67,8	54,0	60,6	78,3	78,6	77,2
Tarnopolskie	53,5	60,3	41,5	47,1	58,9	63,2	48,6

¹ W podziale administracyjnym z dn. 1 VII 1923 r.

² W 1921 r. bez m. Wilna i powiatów Wilno-Troki, Oszmiana i Święciany.

³ W 1921 r. bez Górnego Śląska.

Źródło: GUS, 1923–1926; GUS, 1936–1938, tabl. 11 i obliczenia własne.

(tzw. endecja) przy co najmniej biernej postawie kościoła i księży. Jeszcze przed uzyskaniem niepodległości miały miejsce pogromy żydowskie inspirowane przez władze rosyjskie (Ostrowiec Św., Białystok, Siedlce), a w pierwszym dniu odzyskania niepodległości miał miejsce pogrom w Kielcach. Źródłem następnych pogromów w latach 1918–1920 było oskarżanie Żydów o współpracę i sprzyjanie Ukraińcom w czasie walk o Lwów w listopadzie 1918 r. – jednocześnie Ukraińcy oskarżali Żydów o wspieranie Polaków – i o współpracę i sprzyjanie Armii Czerwonej w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. W późniejszych latach ekscesy antyżydowskie miały po części podłoże ekonomiczne, gdyż do opanowanego przez Żydów drobnego handlu detalicznego aspirowało polskie zbiedniałe drobnomieszczaństwo i lumpenproletariat, zachęcany przez antysemitką propagandę nacjonalistyczną. Nastroje nacjonalistyczne zradycyzowały się po śmierci Piłsudskiego (1935). O ile wcześniej endecja domagała się wprowadzenia na uczelniach *numerus clausus* (ograniczenia liczby miejsc na uczelniach dla studentów pochodzenia żydowskiego), o tyle teraz żądała *numerus nullus*, czyli całkowitego zamknięcia przed nimi uczelni wyższych. Zaspokoilią się wprowadzeniem na uczelniach getta ławkowego tzn. wydzielonych miejsc dla studentów żydowskich. Również coraz więcej organizacji społecznych i zawodowych, głównie inteligenckich (np. adwokatura), wprowadzało do swoich statutów tzw. paragraf aryjski, eliminując Żydów. Wynikiem napięć były rozmaite zajścia i ekscesy, których ofiarami (często śmiertelnymi) padali Żydzi. Ich niepełną listę przedstawiono w tabeli VIII.21. Interwencja policji przeciw sprawcom zajść nie zawsze odnosiła skutek⁹. Rząd potępiał akty przemocy wobec Żydów, ale akceptował walkę ekonomiczną, o czym świadczyła m.in. wypowiedź premiera¹⁰, jak i wprowadzona dwa miesiące wcześniej z inicjatywy posłów ustawa ograniczająca ubój rytualny (Dz.U. 1936, nr 26, poz. 211), która uderzyła w podstawy bytu ekonomicznego kilkudziesięciu tysięcy rodzin żydowskich.

Pierwsza próba dyskryminacji Żydów została podjęta w 1923 r. przez Komisję Oświatową Sejmu, która przedstawiła projekt uchwały wprowadzającej na wyższych uczelniach *numerus clausus* dla mniejszości narodowych. Projekt ten był sprzeczny z podpisanym przez Polskę w dniu 28 kwietnia 1919 r., w ramach traktatu pokojowego w Wersalu, tzw. traktatu mniejszościowego gwarantującego równe prawa także mniejszości żydowskiej; traktat ten został ratyfikowany przez Sejm 31 lipca 1919 r. Również Konstytucja Rzeczypospolitej uchwalona 17 marca 1921 r. gwarantowała wszystkim równe prawa obywatelskie. Uchwała Komisji Oświatowej nie weszła pod obrady sejmu z uwagi na interwencję posłów żydowskich i krytyczne głosy zagraniczne. W latach 30. nasilił się terror młodzieżowych organizacji nacjonalistycznych przeciw studentom-Żydom. Policja nie interweniowała na terenie uczelni z uwagi na ich eksterytorialność, a wyjątkowo nieliczne protesty kadry profesorskiej nie na wiele się zdały.

⁹ Z 22 na 23 czerwca 1936 r. kilkudziesięcioosobowa grupa członków Stronnictwa Narodowego pod dowództwem Adama Doboszyńskiego zajęła Myślenice. Opanowali posterunek policji zdobywając broń, podpalił synagogę, zdemolowali mieszkanie starosty i zniszczyli kilkanaście sklepów żydowskich. Napastnicy wkrótce zostali schwytani przez policję, dwóch z nich zginęło od kul policji. Natychmiastowa reakcja władz sprawiła, że było to ostatnie tak gwałtowne wystąpienie antysemityczne (Chwalba, 2000, s. 681).

¹⁰ Premier gen. Felicjan Sławoj Składkowski w dniu 4 czerwca 1936 r. na forum sejmu wypowiedział znamienne słowa: „Walka ekonomiczna, owszem, ale krzywdy żadnej”.

Tabela VIII.21. Większe zajścia, ekscesy i pogromy antyżydowskie w Polsce w pierwszej połowie XX wieku

Table VIII.21. Major anti-Jewish excesses and pogroms in Poland in the first half of the 20th century

Miejscowość / Place	Data / Date	Miejscowość / Place	Data / Date
Ostrowiec Św. (ŚW)	21–22 VII 1905	Nowe Miasto (MAZ)	12 III 1936
Białystok (PD)	12 VIII 1905	Radziszów, Liszki (MP)	23 III 1936
	14–16 VI 1906	Skrzynno (MAZ)	26 III 1936
Siedlce (MAZ)	8–10 IX 1906	Łódź (ŁD)	IV 1936
Kielce * (ŚW)	11–12 XI 1918	Mińsk Maz. * (MAZ)	1 V 1936
Lwów *	22–23 XI 1918	Busko (ŚW)	8 V 1936
Pińsk *	5 IV 1919	Knyszyn (PD)	V 1936
Lida	17 IV 1919	Mińsk Maz. (MAZ)	1 i 4 VI 1936
Wilno *	21 IV 1919	Myślenice (MP)	22/23 VI 1936
Strzyżów (PK)	21 IV 1919	Wyszonki Kościelne (PD)	25 VIII 1936
Mielec (PK)	1 V 1919	Długosiodło (MAZ)	15 VIII 1936
Rzeszów (PK)	3–6 V 1919	Warszawa	6 IX 1936
Baranów Sandom. (PK)	5 V 1919	Łódź * (ŁD)	6 IX 1936
Kolbuszowa * (PK)	6 V 1919	Mińsk Maz. (MAZ)	13 IX 1936
Częstochowa * (ŚL)	27 V 1919	Warszawa – SGH	20 i 27 X 1936
Kraków (MP)	VI 1919	Lwów – politechnika	23 X 1936
Mińsk Maz. (MAZ)	8 VIII 1919	Zambrów (PD)	27 X 1936
Siedlce (MAZ)	VIII 1920	Śniadowo (PD)	29 X 1936
Białystok (PD)	23–25 VIII 1920	Wilno – uniwersytet	12 i 22 XI 1936
Wilno *	10 XI 1931	Warszawa – uczelnie	XI 1936
Kórnik * (WP)	24 III 1932	Lwów	27 XI 1936
Radziłów * (PD)	23 III 1933	Czyżew (PD)	15 XII 1936
Jeżów (ŁD)	28 V 1935	Czyżew * (PD)	7 I 1937
Grodno *	7–8 VI 1935	Żórawno k. Stryja	6 IV 1937
Raciąż (MAZ)	8 VI 1935	Brześć nad Bugiem	13 V 1937
Suwałki (PD)	9 VI 1935	Busko (ŚW)	V 1937
Sokoły (PD)	24–25 VIII 1935	Częstochowa (ŚL)	21 VI 1937
Warszawa – UW, SGGW	9 i 19 XI 1935	Różan (MAZ)	6 VIII 1937
Lwów – uniwersytet	13–14 XI 1935	Brańsk Podlaski (PD)	23 VIII 1937
Kraków – uniwersytet	14 XI 1935	Bielsko-Biała (ŚL)	17 XI 1937
Odrzywół * (MAZ)	20, 27 i 29 XI 1935	Żółkiewka * (LB)	7/8 X 1939
Rawa Maz. (ŁD)	28 XI 1935	Warszawa	22–29 III 1940
Czyżew (PD)	15 XII 1935	Wąsosz * (PD)	5 VII 1941
Karczew (MAZ)	I 1936	Radziłów * (PD)	7 VII 1941
Wrąbczyn (WP)	I 1936	Jedwabne * (PD)	10 VII 1941
Przytyk (MAZ)	20 I 1936	Rzeszów (PK)	12 VI 1945
Truskolasy (PD)	26 I 1936	Kraków * (MP)	11 VIII 1945
Zagórze (WP)	5 II 1936	Parczew * (LB)	5 II 1946
Krzepice (ŚL)	6 II 1936	Kielce * (ŚL)	4 VII 1946
Przytyk * (MAZ)	9 III 1936	„Akcja wagonowa” *	1946

* Oznaczono wydarzenia z ofiarami śmiertelnymi. Mniejsze wystąpienia w czerwcu 1935 r. miały miejsce w Zgierzu, Augustowie i Płocku, latem 1936 r. w Mrozach, Kolbieli i Dobrem, a latem 1937 r. w Ostrowi Maz., Ostrołęce, Czyżewie, Kodniu i Kolnie. W nawiasach podano skrót nazwy województwa w podziale z 1999 r.

Źródło: Żyndul, 1994; Tomaszewski (red.), 1993, 1998; Żebrowski, 1993; Davies, 1997.

Liczbę ludności żydowskiej w Polsce w przeddzień wybuchu II wojny światowej szacuje się na 3300 tys. osób, z tego około 7 tys. żołnierzy-Żydów poległo w czasie walk, około 61 tys. dostało się do niewoli niemieckiej i blisko 20 tys. do niewoli radzieckiej. Na terenach włączonych do ZSRR znalazło się 13,4 mln dawnych mieszkańców, w tym 4–5 mln Polaków i 1,2 mln Żydów. Ponadto napłynęło tu sporo uciekinierów z obszaru okupowanego przez Niemcy hitlerowskie. Ich liczbę

szacuje się na około 300 tys., w tym głównie Żydów (Żbikowski, 1997, s: 222). Część ziem zajętych przez Niemców, z 10 mln ludności, w tym 600 tys. Żydów, wcielono do Rzeszy. Z pozostałych terenów okupowanych Niemcy utworzyli tzw. Generalną Gubernię, z 12 mln ludności, w tym 1,5 mln Żydów (MliD, 1941, tabl. 17; Prekerowa, 1993, s. 275).

Na ziemiach wschodnich, gdzie 17 września 1939 r. wkroczyła armia radziecka, wielu Żydów witało ją z sympatią. Jednych, głównie młodzież, przyciągały socjalistyczne deklaracje równości i czynili to ze względów ideologicznych, inni widzieli w armii radzieckiej ratunek przed hitleryzmem. Nie wiadomo w jakiej części ten entuzjazm był uprzednio reżyserowany. W każdym razie współpraca Żydów z władzami radzieckimi pogłębiała nastawienia antysemityczne. Z kolei okupacyjne władze radzieckie występowały przeciw Żydom, jeśli reprezentowali ustrojowo niepożądane elementy społeczne.

Po zajęciu Polski władze niemieckie nie miały wyraźnie sformułowanego „rozwiązania kwestii żydowskiej”. Postulat utworzenia na podbitym terytorium judenratów oraz przesiedlenia i koncentracji ludności żydowskiej w większych ośrodkach miejskich został wysunięty 21 września 1939 r. na konferencji w Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie. Równocześnie poważnie rozważana była sprawa emigracji, wspieranej przez władze hitlerowskie, ale niemożliwej ze względu na stanowisko rządów państw zachodnich¹¹. Na początku marca 1940 r. hitlerowcy rozważali koncepcję utworzenia żydowskiego rezerwatu na Lubelszczyźnie, w okolicy Niska. Miesiąc później odstąpili od tego projektu i wznowili (rozpoczęte w końcu stycznia) prace nad organizacją getta w Warszawie. Natomiast od maja do sierpnia 1940 r. władze niemieckie rozważały plan przesiedlenia milionów Żydów europejskich, głównie z Generalnej Guberni i Protektoratu Czech i Moraw, na Madagaskar. W drugiej połowie sierpnia ponownie przystąpiono do organizacji warszawskiego getta.

Pierwsze getto żydowskie na terenie Polski utworzyli Niemcy na początku października 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. W dniu 12 października 1940 r. ogłoszono zarządzenie (podpisane 2 października) o utworzeniu getta w Warszawie. Miejsce zamieszkania musiało zmienić 138 tys. Żydów i 113 tys. Polaków. Obszar getta początkowo obejmował 307 hektarów (3,07 km²). W dniu 16 listopada zostały zamknięte bramy getta. Według statystyki wydanych kart żywnościowych największa liczba mieszkańców getta w Warszawie wynosiła w 1940 r. około 396 tys. osób, w 1941 r. – 450 tys., a przed wielką deportacją w lipcu 1942 r. – około 370 tys. osób. Od listopada 1939 do lipca 1942 r., gdy rozpoczęły się masowe deportacje do Treblinki, zmarło w getcie warszawskim około 96 tys. Żydów (Cukierman, 2000, s. 51, 71). Drugie wielkie getto utworzyli Niemcy w Łodzi (300 tys. osób).

Od października 1939 r. do jesieni 1942 r. Niemcy założyli na ziemiach polskich

¹¹ Według relacji L. Schönkera w listopadzie 1939 utworzono z inicjatywy Niemców żydowskie biuro emigracyjne w Krakowie i Oświęcimiu. Jego zadaniem miało być organizowanie wyjazdu Żydów do Palestyny. Bezpośrednie kontakty przedstawicieli wspólnoty żydowskiej Oświęcimia z osławionym Adolfem Eichmanem świadczyłyby o poważnym traktowaniu tego planu. Równocześnie HIAS organizował sieć tajnych obozów w Słowacji, skąd miano transportować uchodźców żydowskich Dunajem do portów Morza Czarnego, a stamtąd do Palestyny. Niepowodzenie tej akcji wynikało głównie z niechęci rządów zachodnich, a zwłaszcza kontrolującej Palestynę Wielkiej Brytanii, do przyjęcia uchodźców żydowskich (Schönker, 2005, s. 33–42; Szarota, 2005).

Tabela VIII.22. Największe getta żydowskie założone przez Niemców na terenie okupowanej Polski (1939–1944)

Table VIII.22. Major Jewish ghettos established by Nazi German authorities in occupied Poland, 1939–1944

Miejscowość Place	Liczba Żydów przed IX 1939 w tys. Number of Jews before IX 1939 in thousands	Data założenia, zamknięcia getta Dates of establishment and closing of ghetto	Liczba mieszkańców getta w tys. Number of residents in thousands	Daty głównych deportacji do obozów zagłady Dates of major deportations to extermination camps
Będzin	21,6	III 1943		V, VIII 1942; 1 VIII 1943
Białystok	39,2	1 VIII 1941	56	5–12 II, 16–17 VIII 1943
Bielsk Podlaski		1 VIII 1941	11	2–10 X 1942
Bochnia		15 III 1941	8	25 VIII, 11 XI 1942; 2–3 IX 1943
Brody	10,0	I 1942		1 V 1943
Busko		1 IV 1941	2	1 X 1942
Chmielnik		V 1941	8	X 1942
Ciechanów	6,0	30 XII 1940	10,5	XII 1941
Częstochowa	25,6	9 IV 1941	48	22 IX–5 X 1942; 4 I 1943, 26 VI 1943
Działoszyce	6,0	1 III 1940	10	7 IX, XI 1942
Falenica		15 IX 1940	5	20 VIII 1942
Gąbin	2,6	1 I 1940		12 V 1942
Gorlice	4,0	1 X 1941	2,7	14–19 VIII 1942
Grodno		1 IX 1941	24,2	XI–XII 1942; 16–20 I, 13–16 II 1943
Grójec	5,0	1 IX 1940	5	IX 1942
Jędrzejów	4,0	1 I 1940	6	16 IX 1942, II 1943
Kałużyn	7,3	25 IX 1942	4	XII 1942
Kielce	18,0	5 IV 1941	27	20–24 VIII 1942; I, IV, V 1943
Kolbuszowa		1 IX 1941	2,5	1 IX 1942
Koluszki		1 III 1941		22 X 1942
Koło	5,0	1 XII 1940	2,3	VI, XII 1941
Końskie		1 III 1941	9	7 XI 1942
Kowel	13,0	V 1942	24	VII 1942
Kozienice	4,8	1 I 1940	13	27 IX 1942
Kraków-Podgórze	56,5	21 III 1941	18	28 V–8 VI, 27–28 X 1942; 13–14 III 1943
Kraśnik	5,0	1 VIII 1940		IV, X i XI 1942
Kutno	6,7	16 VI 1940	7	III 1942
Legionowo		30 XII 1940	3	3 X 1942
Lida	5,5	jesień 1941		8 V 1942; 17 i 19 IX 1943
Lublin	38,9	20 III 1941	34–42	12 III–20 IV, X, 9 XI 1942
Lwów	99,6	7 IX 1941	160	10 III–1 IV, 1–20 VII, 10–23 VIII, XI 1942; VI 1943
Łańcut	1,9	15 I 1942	1,3	VIII, IX 1942,
Łomża	11,0	12 VIII 1941		17 IX 1941; 2 XI 1942; 14–18 I 1943
Łosice	2,9	1 XI 1941	5,5	22 VIII 1942
Łowicz	4,5	1 V 1940	8,2	III 1941
Łódź	202,5	8 II 1940	200	5–12 IX 1942; 30 VIII 1944
Łuków	6,0	XII 1942	8	X 1942; 2 V 1943
Maków Maz.	3,5	1 IV 1941	5	14 i 18 XI, 8–12 XII 1942
Miechów	2,5	1 IV 1941	4	18 XI 1942; 15 I 1943
Międzyrzec Podl.	13,5	1 VII 1942	20	VIII, X 1942; V 1943
Mińsk Maz.		1 I 1940	5	21–22 VIII 1942
Nowe Miasto n. Pilicą		1 III 1941		22 X 1942
Nowy Sącz	9,0	1 VIII 1941	16,0	24–28 VIII 1942
Opatów	5,2	1 IV 1941	6,5	20 X 1942

Miejscowość Place	Liczba Żydów przed IX 1939 w tys. Number of Jews before IX 1939 in thousands	Data założenia, zamknięcia getta Dates of establishment and closing of ghetto	Liczba mieszkańców getta w tys. Number of residents in thousands	Daty głównych deportacji do obozów zagłady Dates of major deportations to extermination camps
Opczno	3,0	1 XI 1940		1942
Ostrowiec Św.	8,0	1 IV 1941	15	11–12 X 1942; 16 I, 10 VI 1943
Otwock		1 IX 1940	10	19 VIII 1942
Ożarów	3,2	1 I 1942	4,5	30 X 1942
Pabianice		1 II 1940		17–18 V 1942
Parczew		1 I 1942	6,8	19 VIII–IX 1942
Piotrków Tryb.	11,2	28 X 1939	22	13–21 X 1942; V 1943
Pińczów	3,5	1 II 1942	3,8	1 X 1942
Przedbórz	4,5	1 III 1940	4	9 i 12 X 1942
Przemyśl	18,4	1 VII 1942	22	VII/VIII, XI 1942; IX 1943–II 1944
Przysucha	2,5	15 VIII 1942	4	31 X 1942
Puławy		1 XII 1939		15 VI 1942
Radom	25,2	1 III 1941	32	5, 16–17 VIII 1942; 15 I 1943
Radomsko		20 XII 1939	14	10–12 X 1942
Radoszyce	3,2	1 III 1942	4	3 XI 1942
Rymanów	1,5	wiosna 1942		10–13 VIII 1942
Rzeszów	12,0	1 I 1942	18–22	7, 10, 14, 19 VII 1942
Sandomierz	2,4	1 VI 1942	10	29 X 1942; 10 I 1943
Sanok	4,1	lato 1941	8	10 IX 1942; II 1943
Siedlce	15,0	6 V 1941	13,5	22–24 VIII, 25 XI 1942
Sieradz	5,0	1 III 1940	2,0	VIII 1942
Skarżysko-Kamienna		1 V 1941	2,5	X 1942
Sobienie Jeziory		IX 1941	9,5	12 X 1942
Sokołów Podlaski	4,0	28 IX 1941		22–24 IX 1942
Starachowice-Wierzbnik	6,2	2 IV 1941	10,8	27 X 1942; 24 VII 1944
Staszów	4,8	1 VI 1942	6	7 XI 1942
Stopnica	2,6	1 III 1941	5	5–6 XI 1942; I 1943
Szydłowiec	7,2		15	23 IX 1942; 13 I 1943
Tarnów	19,3	15 XI 1941	40	11–13 VI, 10–15 IX, 15 XI 1942; 2 IX, XII 1943
Tomaszów Maz.		20 XII 1940		
Warszawa	352,7	16 XI 1940	360–450	22 VII–12, 21 IX 1942; 18–21 I, 19 IV–16 V 1943
Wieliczka		1 V 1941		28 VIII 1942
Wilno	55,0	3–6 IX 1941	57	VII, 31 VIII–3 IX, 1 X–22 XII 1941; 23–24 IX 1943
Włodawa	5,7	VI 1941		V 1942–IV 1943
Włoszczowa	2,7	10 VII 1940	5,0	IX 1942
Wodzisław	2,4	1 VI 1940	3,3	IX 1942
Zagłębie Dąbrowskie		koniec 1941	100	5 V, 12 VIII 1942; 3 VIII 1943
Zamość	12,0	wiosna 1941		11 IV, V, X 1942
Zwoleń	5,0	1 II 1940	10,5	1 i 15 VIII, 29 IX 1942

Źródło: Rutkowski, 1955; Berenstein, 1957; Podhorizer-Sandel, 1959; Datner, 1966; Ringelblum, 1983; Prekerowa, 1993; Fuks, 1999; Cukiermann, 2000; Tomaszewski i Zbikowski, 2001.

www.keom.de/denkmal

około 650 gett (tab. VIII.22), przy czym istniały dwa typy gett: zamknięte i otwarte. Getta zamknięte tworzone dla większych skupisk, natomiast getta otwarte istniały w małych miejscowościach, czasami ograniczały się do jednej uliczki. Ludność z małych gett otwartych stopniowo przenoszono do większych zamkniętych. Od 1940 r. getta miały charakter zamknięty, otoczone je murami lub płotami z drutu kolczastego. Koncentracja i izolacja ludności żydowskiej, ciężkie warunki biologicznego przetrwania i terror miały ją wyniszczyć i pozbawić możliwości oporu.

Ostatecznie decyzję masowego ludobójstwa ludności żydowskiej na okupowanych terenach władze III Rzeszy podjęły 20 stycznia 1942 r. na konferencji w Berlinie, przyjmując plan „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (*Endlösung der Judenfrage*). Oznaczało to masową zagładę Żydów w Europie przy wykorzystaniu gazów trujących w zakładanych obozach masowej zagłady, które Niemcy budowali na ziemiach polskich (tab. VIII.23), gdzie skoncentrowali już w gettach Żydów polskich i łatwo mogli przetransportować mniej licznych Żydów z pozostałych okupowanych terenów europejskich.

Tabela VIII.23. Niemieckie obozy zagłady Żydów

Table VII.23. German extermination camps for the Jews

Miejscowość Place	Data uruchomienia Date of establishment	Data likwidacji Date of closing	Liczba ofiar Established number of victims
Chełmno nad Nerem	7 XII 1941	17 I 1945	260–300 tys. ¹ ; 360 tys. ² ; 300–310 tys. ^{4, 5}
Bełżec	12 III 1942	VI 1943	500–600 tys. ¹ ; 600 tys. ² ; 600 tys. i 1,5 tys. Polaków ^{4, 5}
Sobibór	IV 1942	X 1943	150–250 tys. ¹ ; 250 tys. ² ; 250 tys. ^{4, 5}
Treblinka II	23 VII 1942	19 VIII 1943	700–800 tys. ¹ ; 840 tys. ² ; 750–870 tys. ^{*, 4, 5}
Majdanek	X 1941	XI 1943	78 tys., w tym 59 tys. Żydów ⁶
Auschwitz II-Birkenau	26 III 1942	27 I 1945	1,1 mln, w tym 300 tys. Żydów z Polski i 74 tys. Polaków ³
Płaszów	XI 1942	15 I 1945	9 tys. ²
Ponary koło Wilna	XII 1941	VIII 1943	ponad 100 tys., w tym 58 tys. Żydów ²

* W tym około 254 tys. Żydów z getta warszawskiego (Prekerowa, 1993, s. 323).

Źródło: ¹ Madajczyk, 1970, s. 2, 343.

³ Piper, 1992, s. 91–92.

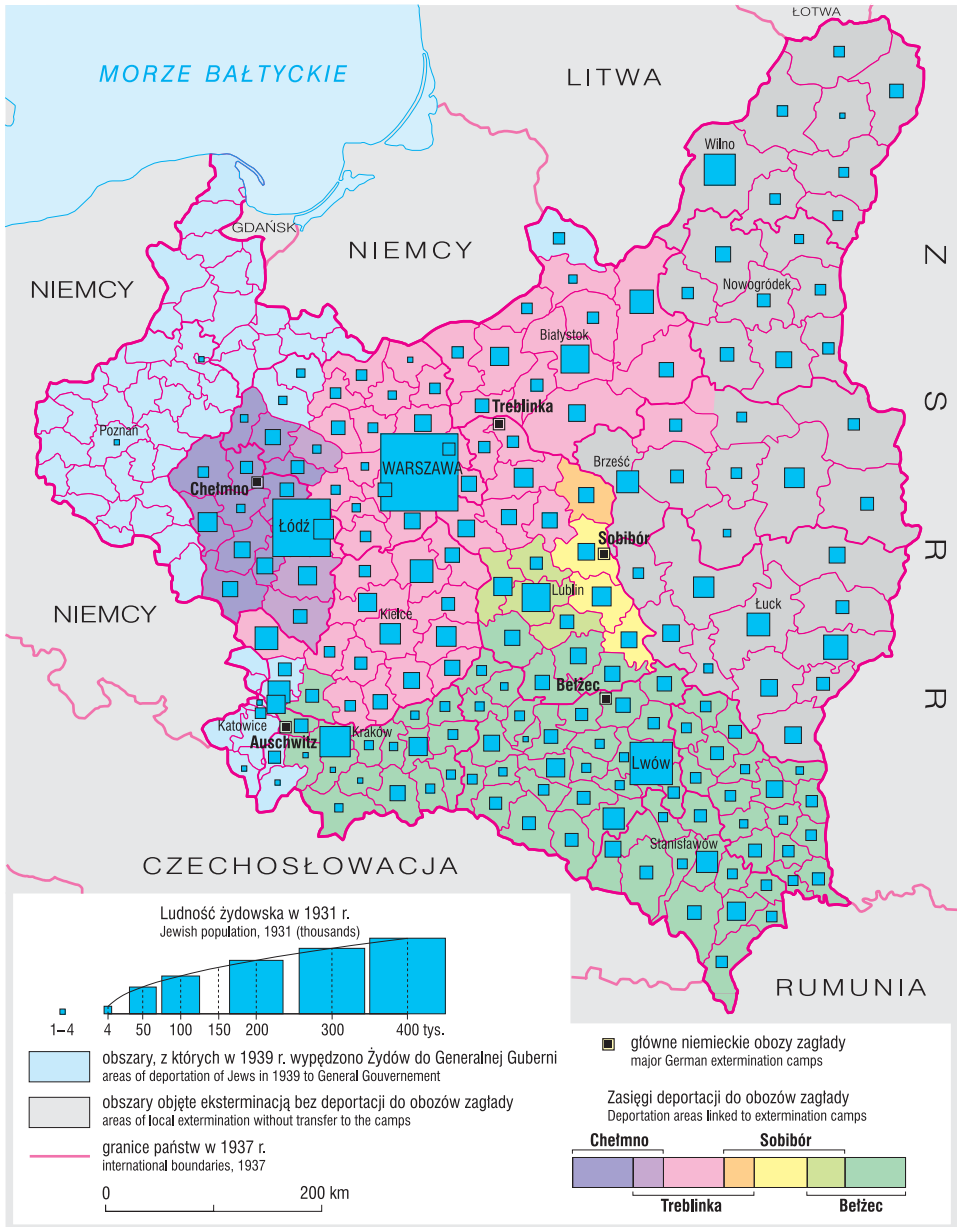
⁵ Fuks, 1999.

² Gilbert, 1982, mapa nr 217.

⁴ Prekerowa, 1993.

⁶ Kranz, 2005.

W marcu 1942 r. Niemcy przystąpili do likwidacji gett, których liczba do końca roku zmniejszyła się do 60, i rozpoczęły się masowe wywozy Żydów do obozów zagłady (ryc. VIII.7). W pierwszej dekadzie marca wywieziono około 4500 Żydów z Mielca, a od 10 marca do 1 kwietnia 1942 r. około 15 tys. Żydów ze Lwowa do obozu zagłady w Bełżcu. W połowie marca rozpoczął się wywóz Żydów z Lublina do Bełżca. Likwidację getta w Warszawie Niemcy zaczęli 22 lipca 1942 r., wywożąc jego mieszkańców do komór gazowych w uruchomionym obozie zagłady w Treblince II koło Małkini, gdzie do sierpnia 1943 r. zgładzono 870 tys. polskich

Ryc. VIII.7. Rozmieszczenie i zagłada Żydów, 1941–1944

Fig. VIII.7. Distribution of Jews and the Holocaust, 1941–1944

i europejskich Żydów. Likwidacja warszawskiego getta trwała do 12 września, oraz 21 września, 1942 r. „Według źródeł niemieckich w ciągu 46 dni akcji wywieziono 253 742 Żydów. Według źródeł żydowskich ludność getta zmniejszyła się o ponad 300 tys. (w tym 10 300 zmarłych i zabitych na terenie getta, 11 580

deportowanych do Dulagu¹²), ok. 8 tys. osób uciekło na stronę aryjską” (Engelking i Leociak, 2001, s. 689). W getcie zostało około 50 tys. osób. Druga akcja likwidacyjna, rozpoczęta 18 stycznia 1943 r., napotkała zbrojny opór żydowskiej samoobrony i Niemcy w ciągu czterech dni akcji zdołali deportować nie więcej niż 5 tys. osób. Do ostatecznej likwidacji warszawskiego getta Niemcy przystąpili 19 kwietnia 1943 r. ale napotkali na zdecydowany zbrojny opór bojówek żydowskiej samoobrony, który przerodził się w zbrojne powstanie trwające do 16 maja 1943 r. Według źródeł niemieckich z 56 tys. Żydów przebywających w getcie około 7 tys. zamordowano na miejscu, prawie 7 tys. wywieziono do Treblinki II, około 6 tys. zginęło w walce lub pożarach, a pozostałe 36 tys. osób wywieziono do innych obozów. Część zatrzymano w zorganizowanym obozie koncentracyjnym przy ul. Gęsiej 24 w Warszawie (Gęsiówka). Pracowali przy wydobywaniu cegieł i złomu na terenie getta, kilkuset z nich (348 osób) dotrwało do wyzwolenia przez AK w czasie powstania warszawskiego, 5 sierpnia 1944 r.

Największym niemieckim obozem zagłady Żydów był Auschwitz II-Birkenau, w którym Niemcy zgładzili 1,1 mln Żydów z Europy, w tym z Węgier – 438 tys., z Polski 300 tys., Francji 69 tys., Holandii 60 tys., Grecji 55 tys., Czech, Moraw i z Theresienstadt 46 tys., ze Słowacji 27 tys., z Belgii 25 tys., z Niemiec i Austrii 23 tys., Jugosławii 10 tys., Włoch 7,5 tys. i z Norwegii 0,7 tysiąca (Piper, 1992, tab. 28a).

Straty Żydów polskich w czasie II wojny światowej Cz. Madajczyk (1970, s. 328) ocenił na 2682–2767 tys. osób i według obszarów przedstawiały się one następująco: w Generalnej Guberni zginęło 1810 tys. Żydów (z tego w dystryktach krakowskim, radomskim, lubelskim i warszawskim 1280 tys., w dystrykcie galicyjskim 530 tys.), w okręgu białostockim 160–225 tys., w Kraju Warty (*Reichsgau Wartheland*) 280–300 tys., na Górnym Śląsku 100 tys., w rejencji ciechanowskiej i na Pomorzu 32 tys. i na pozostałych obszarach wschodnich 300 tys. osób. Inne szacunki strat sięgają 3 milionów.

Według ostrożnych szacunków historyków zagładę przeżyło nie więcej niż 300 tys. polskich Żydów, z tego w Polsce w chwili wyzwolenia 100 tys. i 160 tys. w ZSRR (Kersten, 1963, s. 26). Inną ocenę przedstawiła Teresa Prekerowa (1993, s. 384) pisząc: „W związku z bardzo fragmentaryczną powojenną ewidencją, oceny strat polskich Żydów są rozbieżne i wahają się od 85 do 89% ich przedwojennej liczby 3,5 mln osób, co oznacza, że wojnę przeżyło zaledwie 380 tys. do 500 tys. Żydów. Jeszcze większe różnice występują w ocenie liczby Żydów polskich uratowanych w ZSRR (ponad 200 tys.), w obozach niemieckich (20–40 tys.), wśród ludności polskiej z jej pomocą lub bez (30–60 tys.), w partyzantce i w lesie (10–15 tys.), w wojsku polskim poza Związkiem Radzieckim lub w krajach, do których niektórzy zdołali wyemigrować w pierwszych latach wojny”.

W listopadzie 1944 r. w Lublinie, na wyzwolonym obszarze kraju, powstał Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), którego jednym z zadań było organizowanie pomocy ocalałym. Równocześnie, w listopadzie 1944 r. rozpoczęła się repatriacja z Ukrainy, a od kwietnia 1945 r. z Litwy i Białorusi, w ramach której powróciło do Polski 54,6 tys. polskich Żydów. W połowie czerwca 1945 r. w ewidencji CKŻP

¹² Dulag (*Durchgangslager*) – niemiecki obóz przejściowy, skąd kierowano więźniów na roboty przymusowe lub do obozów zagłady.

zarejestrowano 74 tys. Żydów (tab. VIII.24), z których 5,5 tys. stanowili uratowani z obozów na terenie Niemiec, 10 tys. z obozów na terenie Polski, około 20 tys. przeżyło na aryjskiej stronie, 13 tys. służyło w armii polskiej gen. Berlinga (Rykała, 1999, s. 17), ale większość – około 30 tys. – przyjechała do Polski w ramach repatriacji. Trwały również indywidualne powroty, w których do grudnia 1945 r., przybyło około 20 tys. Żydów.

Tabela VIII.24. Żydzi zarejestrowani w komitetach żydowskich według województw, 1945–1948

Table VIII.24. Jews registered by Jewish committees, by voivodships, 1945–1948

Województwa Voivodships	15 VI 1945	13 I 1946	1 VII 1946	XII 1946	XII 1947	XII 1948
Białostockie	760	1 580	1 567	995	537	440
Gdańskie	807	1 286	2 138	2 415	870	881
Kieleckie	5 085	3 800	2 167	1 304	911	774
Krakowskie	6 461	9 835	21 514	21 306	7 306	7 661
Łódzkie	18 633	17 500	56 758	62 398	15 876	17 470
Lubelskie	4 560	4 553	6 882	6 278	1 031	742
Olsztyńskie	–	–	224	266	213	132
Pomorskie (bydgoskie)	9 348	887	1624	1 863	1 414	1 108
Poznańskie	–	619	343	283	607	515
Rzeczowskie	1 644	700	768	874	615	561
Śląskie	8 009	20 000	25 587	10 284	7 914	7 566
Szczecińskie	–	–	30951	16 004	6 534	6 826
Warszawskie	–	9 000	23 410	26 376	6 905	7 614
Wrocławskie	–	16 300	69 993	72 321	44 763	47 487
Wojsko Polskie	13 000	–	–	–	–	–
Uratowani z obozów na terenie Niemiec	5 446	–	–	–	–	–
Razem	73 965	86 060	243 926	222 967	95 496	99 777

Źródło: Rykała, 1999, tabl. 1, 5, 6 i 13 (na podstawie materiałów Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego).

Większa fala powrotów nastąpiła w ramach repatriacji z głębi ZSRR, skąd od lutego do lipca 1946 r. powróciło 136,6 tys. polskich Żydów (por. rozdział XI.2). Kierowano ich głównie na ziemie zachodnie, przede wszystkim do Szczecina – 28,3 tys. i na Dolny Śląsk – 85,6 tys. (por. ryc. XI.2.3), gdzie niezniszczone miasta stwarzały warunki do normalnej egzystencji i odrodzenia żydowskiego życia społecznego, a jednocześnie nowi osadnicy mieli zagospodarować te ziemie.

Jak wynika z danych źródłowych (Misztal, 1992, tab. 10 i 11), wśród repatriantów zarejestrowanych w komitetach żydowskich przed końcem czerwca 1946 r. (tab. VIII.25) dominowała ludność w młodszym wieku produkcyjnym (22–45 lat) stanowiąc 56,3% ogółu. Zdecydowanie odbiegał od normalnego niski udział dzieci w wieku 0–14 lat (20,1%) i przede wszystkim bardzo niski udział ludności w wieku 56 lat i więcej (6,4% ogółu). Dla porównania: w spisie z 1931 r. udział dzieci w wieku 0–14 lat wynosił 33,6%, a ludności w wieku 56 lat i więcej – 10,3%.

Żydzi ocaleni z zagłady nie mogli na ogół powrócić do swoich dawnych siedzib, gdyż bądź nie istniały bądź były zajęte przez miejscową ludność nie zamierzającą ich opuścić w sytuacji ostrego kryzysu mieszkaniowego. Z reguły zatrzymywali się w większych miastach, dających poczucie bezpieczeństwa. Na ziemiach dawnych

większymi skupiskami Żydów były Łódź (16 tys.), Kraków (7,5 tys.), Warszawa (5 tys.) oraz Katowice (8 tys.).

Doświadczenia niedawnej przeszłości przywróciły dyskusję co do przyszłości. Ścierały się dwie opcje: emigracji do Palestyny, propagowana przez syjonistów, oraz pozostania w Polsce i odrodzenia wspólnoty żydowskiej, wspierana przez komunistów i socjalistów, odgrywających ważną rolę w nowych władzach. Przeważyły tendencje emigracyjne, a silnym bodźcem stało się antysemityczne nastawienie znacznej części społeczeństwa polskiego, przede wszystkim pogrom w Kielcach, gdzie 4 lipca 1946 r. zamordowano 42 Żydów, oraz trwająca w 1946 r. „akcja pociągowa”, w której głównie oddziały Narodowych Sił Zbrojnych zamordowały w pociągach około 200 Żydów (Adelson, 1993, s. 393, 402).

Tabela VIII.25. Repatrianci zarejestrowani w komitetach żydowskich, 1 I do 30 VI 1946 r.

Table VIII.25. Repatriates registered by Jewish committees, January 1 – June 30, 1946

Wiek, zawód Age, profession	Repatrianci zarejestrowani Repatriates registered					
	ogółem total	mężczyźni men	kobiety women	ogółem total	mężczyźni men	kobiety woman
	osób (szacunkowo) persons (estimated)			%		
Ogółem	157 400	85 800	71 600	100,0	100,0	100,0
Według wieku:						
0–6 lat	16 800	8 800	8 000	10,7	10,3	11,1
7–14 lat	14 900	7 800	7 100	9,5	9,1	9,9
15–21 lat	14 500	7 100	7 400	9,2	8,3	10,4
22–45 lat	88 600	49 800	38 800	56,3	58,0	54,3
46–55 lat	12 500	6 800	5 700	7,9	7,9	7,9
≥ 56	10 100	5 500	4 600	6,4	6,4	6,4
Według zawodu:						
Robotnicy	11 900	8 700	3 200	7,5	10,2	4,4
Rzemieślnicy	42 600	30 800	11 800	26,9	33,9	16,5
Rolnicy	1 000	700	300	0,6	0,8	0,4
Kupcy i przemysłowcy	5 400	4 700	700	3,4	5,5	1,0
Urzędnicy	8 700	5 100	3 600	5,5	5,9	5,0
Wolne zawody	8 600	5 300	3 300	5,4	6,2	4,6
Różne	5 700	4 300	1 400	3,6	5,0	1,9
Uczniowie i studenci	15 600	8 700	6 900	9,9	10,1	9,7
Bez zawodu	57 900	17 500	40 400	37,2	20,4	56,5

Źródło: Misztal, 1992, tabl. 10 i 11.

„Wyzwolenie przyniosło wzrost antysemityzmu, jakkolwiek w świadomości większości społeczeństwa problem żydowski przestał istnieć. [...] Ale okazało się, że część Żydów przeżyła, że chce wrócić do swoich domostw, które do nich już nie należały, do warsztatów przejętych przez Polaków, do miast, gdzie pozostały po nich tylko zgłiszczą gett. [...] Dodatkowym bodźcem, jednym z najważniejszych (wpływających na pogłębienie konfliktu) był nieliczny wprawdzie, ale istotny udział Żydów w tworzeniu nowego systemu władzy. Fakt ten często wykorzystywała propaganda antysemityczna, wzbudzając uczucie szowinizmu wśród części społeczeństwa. Powielano schemat Żyda-komunisty, którego zadaniem było zniszczenie narodowopolskiej opozycji.

Z jaką siłą ta propaganda oddziaływała na świadomość społeczeństwa świadczy fakt, że w pewnych kręgach ów schemat pokutuje do dzisiaj” (Adelson, 1993, s. 400).

Do końca 1947 r. legalnie i nielegalnie wyjechało z Polski co najmniej 170 tys. ludności żydowskiej i w końcu 1948 r. mieszkało już tylko około 100 tys. Żydów, czyli około 3% przedwojennej społeczności żydowskiej (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 170). Tendencjom emigracyjnym sprzyjało utworzenie w dniu 14 maja 1948 r. państwa żydowskiego – Izraela, na terytorium Palestyny, zgodnie z rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 29 listopada 1947 r.

Powojenną emigrację ludności żydowskiej szerzej omówiono w rozdziale XI.2, tutaj tylko pokrótce przypomnimy, że do końca 1950 r. wyjechało z kraju dalsze 30 tys. osób i w połowie 1951 r. społeczność żydowska liczyła 60–80 tys. osób. W kolejnej fali emigracyjnej po 1956 r. opuściło Polskę około 27 tys. Żydów, a po partyjnej nagonce antysemitki marca 1968 r. w okresie 1968–1971 wyjechało 15–30 tys. osób, głównie do Europy zachodniej. W kraju pozostało nie więcej niż 5–10 tys. ludności żydowskiej (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 170–171), w znacznym stopniu zasymilowanej. Podane szacunki nie bilansują się z danymi zawartymi w tabeli VIII.26, która obejmuje tylko osoby zarejestrowane w Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, a po 1950 r. w Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym Żydów w Polsce.

Tabela VIII.26. Ludność żydowska w Polsce zarejestrowana w CKŻP i TSKŻP, 1946–1966

Table VIII.26. Jewish population registered by Jewish organisations, 1946–1966

Województwa, powiaty, miasta na prawach powiatu Administrative units: voivodships, districts, towns with districts status	Lata / Years					
	1946	1947	1948	1954	1961	1966
Ogółem	222 967	95 496	99 777	12 292	19 856	24 760
Woj. dolnośląskie	70 311	43 346	46 016	6 540	8 647	5 620
w tym: pow. dzierzoniowski	23 811	12 136	13 361	1 474	521	950
pow. kłodzki	3 062	1 826	1 468	185	172	650
Legnica	3 657	4 234	4 371	1 050	1 500	590
pow. świdnicki	2 244	2 223	2 230	511	373	400
Wałbrzych	10 634	6 499	7 397	1 026	1 350	880
pow. wałbrzyski	2 015	1 618	1 118	–	–	–
Wrocław	20 534	10 632	12 215	2 050	4 500	1 900
pow. ząbkowicki	1 447	1 425	1 330	184	172	250
Woj. kujawsko-pomorskie	1 844	1 390	1 085	167	178	400
w tym: Bydgoszcz	845	475	247	70	70	0
Toruń	71	87	73	–	–	–
Włocławek	724	720	594	97	108	400
pow. włocławski	59	30	86	–	–	–
Woj. lubelskie	6 143	978	689	97	195	500
w tym: Chełm	139	68	68	–	–	–
Lublin	5 774	820	531	97	195	500
Woj. lubuskie	2 010	1 417	1 471	149	427	560
w tym: pow. nowosolski	273	191	183	–	–	–
pow. zarski	1 737	1 226	1 288	149	427	560
Woj. łódzkie	62 398	15 895	17 486	1 839	3 300	3 300
w tym: Łódź	61 823	15 385	16 915	1 839	3 300	3 300

Województwa, powiaty, miasta na prawach powiatu Administrative units: voivodships, districts, towns with districts status	Lata / Years					
	1946	1947	1948	1954	1961	1966
pow. pabianicki	100	130	130	-	-	-
Piotrków Trybunalski	98	98	98	-	-	-
pow. zgierski	160	99	99	-	-	-
Woj. małopolskie	21 394	7 405	7 760	618	2 000	1 900
w tym: pow. chrzanowski	101	137	137	-	-	-
pow. gorlicki	102	116	116	-	-	-
Kraków	19 978	6 269	6 653	538	2 000	1 900
Nowy Sącz	178	142	142	-	-	-
Tarnów	719	392	363	80	-	-
Woj. mazowieckie	26 511	6 958	7 757	396	-	6 200
w tym: pow. otwocki	514	758	786	-	-	-
Płock	106	112	112	46	-	-
Siedlce	135	53	53	-	-	-
Warszawa	25 625	5 921	6 513	350	-	6 200
Woj. opolskie	176	224	245	-	-	-
w tym: Opole	176	224	245	-	-	-
Woj. podkarpackie	772	499	445	84	72	730
w tym: Przemyśl	475	298	343	84	72	350
Rzeszów	48	27	-	-	-	380
Woj. podlaskie	995	537	440	70	230	600
w tym: Białystok	883	466	379	70	230	600
pow. bielski	76	47	37	-	-	-
Woj. pomorskie	2 528	893	903	-	250	520
w tym: Gdańsk	1 880	675	695	-	250	520
Słupsk	113	23	22	-	-	-
Sopot	449	171	169	-	-	-
Woj. śląskie	11 376	8 588	7 914	1 660	2 157	2 480
w tym: pow. będziński	170	224	205	-	-	-
Bielsko-Biała	1 706	1 321	1 012	280	205	520
Bytom	2 602	1 813	1 995	280	660	350
Chorzów	240	199	150	-	-	-
pow. cieszyński	179	179	179	-	-	-
Częstochowa	1 235	862	558	216	272	350
Gliwice	1 211	1 042	1 063	269	669	420
Katowice	2 412	1 740	1 644	394	230	450
Sosnowiec	1 104	709	643	221	121	390
Zabrze	330	378	340	-	-	-
Woj. świętokrzyskie	50	30	110	-	-	-
w tym: Kielce	-	-	84	-	-	-
pow. włoszczowski	50	30	24	-	-	-
Woj. warmińsko-mazurskie	266	213	132	-	-	-
w tym: Olsztyn	266	213	132	-	-	-
Woj. wielkopolskie	302	612	520	-	-	-
w tym: Kalisz	250	200	200	-	-	-
pow. kolski	52	40	40	-	-	-
Poznań	-	372	280	-	-	-
Woj. zachodniopomorskie	15 891	6 511	6 804	672	2 400	1 950
w tym: pow. gryfiński	2 828	-	-	-	-	-
Szczecin	13 021	6 511	6 804	672	2 400	1 950

Źródło: Rykała, 1999, tabl. 13, 56, 58; Cała i Datner-Śpiewak, 1997, s. 214.

Po zmianie ustrojowej w 1989 r. zaczął się powolny proces odradzania społeczności żydowskiej w Polsce i w spisie 2002 r. 1055 osób posiadających obywatelstwo polskie deklarowało narodowość żydowską, ale tylko 207 z nich deklarowało używanie języka hebrajskiego w kontaktach domowych.

W październiku 1950 r. Centralny Komitet Żydów w Polsce połączył się z Żydowskim Towarzystwem Kultury i Sztuki tworząc Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Obecnie Towarzystwo ma około 2700 członków i oddziały terenowe w 17 miastach. W 1993 r. został zarejestrowany Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP stanowiący kontynuację powstałego w 1946 r. Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego. Obecnie w skład Związku wchodzi osiem gmin żydowskich: w Warszawie, Wrocławiu, Krakowie, Łodzi, Szczecinie, Katowicach, Bielsku-Białej i Legnicy.

5. Niemcy

Początki osadnictwa niemieckiego w Polsce sięgają X wieku. Początkowo napływały pojedyncze osoby (duchowni, kupcy, rycerze). Masowa imigracja na ziemie polskie nastąpiła w wieku XIII. Licznie przybywali mieszcianie (kupcy, rzemieślnicy), niezamożne rycerstwo, duchowni i ludność wiejska. Przybysze zakładali osady, zwykle w pobliżu ośrodków targowych, organizowane na własnych zasadach prawnych oraz przywilejach otrzymanych od władcy czy właściciela gruntów. Ten sposób osadnictwa określano mianem osadnictwa na „prawie niemieckim”, przy czym system ten przyjął się także w odniesieniu do innych grup osadników. Osady zwykle przekształcały się w miasta a przybysze stopniowo wrastali w społeczności lokalne i stawali się lojalnymi obywatelami nowej ojczyzny. Według niepewnych szacunków liczbę osadników niemieckich w XIII-wiecznej Polsce, zniszczonej dwoma najazdami tatarskimi, ocenia się na 100 tys., czyli około 10% ludności kraju (Zybura, 2001, s. 39).

Intensywna polonizacja pochodzącej ze średniowiecza emigracji z Niemiec nastąpiła w XV wieku. W drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. w następstwie kontrreformacji i wojny trzydziestoletniej napływali do Polski, cieszącej się swobodami religijnymi, prześladowani anabaptyści z Holandii (osadnictwo ołęderskie początkowo na Żuławach, później w górę Wisły) i luteranie z Niemiec (głównie do Wielkopolski, ale i do Polski centralnej).

Po wojnie polsko-szwedzkiej w połowie XVII w. i po zarazie panującej w Wielkopolsce na początku XVIII w. napłynęli do podpoznańskich wsi Dębiec, Jeżyce, Luboń, Rataje, Wilda, Winiary, Zegrze (obecnie dzielnice Poznania) katolicy osadnicy z okolic Bambergu (stąd nazwa Bambrzy) i Würzburga. Spolszczeni w końcu XIX wieku, zachowali świadomość pochodzenia i pielęgnowali swoje zwyczaje do połowy XX wieku. W pierwszej połowie XVIII w., w 1732 r., w ramach pruskiej kolonizacji wewnętrznej osiedlono 300 tys. kolonistów na Śląsku i Pomorzu.

Rozbiory Polski uruchomiły nowe procesy migracyjne. Na zabranych ziemiach władze pruskie osadzały swoich urzędników, a zubożała szlachta z Prus otrzymywała na nowych terenach nadania ziemskie z konfiskowanych dóbr kościelnych

i królewskich. Prowadzono również intensywną akcję osadniczą na obszarach wiejskich tak zwanych Prus Nowowschodnich (w granicach Wisły, Bugu i Niemna) i Południowych (departament poznański, kaliski i warszawski), osadzając na ziemiach zdobytych w II i III rozbiórce ponad 120 tys. kolonistów niemieckich, w tym również z Austrii i Czech. Podobną kolonizację po I rozbiórce prowadziły władze austriackie na terenach zagarniętej Galicji osadzając, w ramach kolonizacji józefińskiej (1781–1786), w ponad 100 koloniach 3000 rodzin, przeważnie rzemieślniczych i rolniczych. Tutaj jednak katolicy niemieccy, których wiara nie różniła się od wiary miejscowej ludności, szybko polonizowali się.

W Wielkim Księstwie Poznańskim, utworzonym po Kongresie Wiedeńskim i przekształconym w 1848 r. w pruską prowincję poznańską, ludność polska stanowiła ponad 60% mieszkańców (tab. VIII.27), a język polski był oficjalnym językiem w rządzie, szkolnictwie i sądownictwie. Realizację polityki germanizacyjnej rozpoczęły rządy Ottona von Bismarcka, od 1862 r. premiera Prus, a od 1871 r. kanclerza Rzeszy Niemieckiej. Nasilenie kursu germanizacyjnego ludności polskiej i wypieranie polskiego stanu posiadania przypada na okres działalności Komisji Kolonizacyjnej (powstałej w 1886 r.) i utworzonego w 1894 r. w Poznaniu Związku Kresów Wschodnich (*Deutscher Ostmarkenverein*), potocznie zwanego HaKaTa¹³. Do 1914 r. w Poznańskim i na Pomorzu, w drodze wykupu, parcelacji i zasiedlenia kolonistami niemieckimi majątków polskich, utworzono około 21 tys. gospodarstw nadanych chłopom niemieckim. Podjęte działania nie zahamowały jednak, zapoczątkowanego w latach 70., niewielkiego ale stałego odpływu ludności niemieckiej do bogatszych zachodnich prowincji państwa (*Ostflucht*). W sumie jednak liczebność Niemców stale wzrastała (tab. VIII.27).

Tabela VIII.27. Główne grupy narodowościowe w woj. poznańskim i pomorskim, 1900–1931 (tys.)

Table VIII.27. Major ethnic groups in Western Poland, 1900–1931 (in thousands)

Lata Years	Województwo poznańskie Poznań voivodship				Województwo pomorskie Pomorskie voivodships			
	ogółem total	Niemcy German	Polacy Poles	Żydzi Jews	ogółem total	Niemcy German	Polacy Poles	Żydzi Jews
1861	1 467,6	478,2	915,2	74,2
1882	1 665,6	579,8	1 085,8	–
1900	1 887,3	699,1	1 188,2	–
1910	2 099,8	806,7	1 278,9	(26,4)	989,7	421,0	542,5	(7,9)
1921	1 967,9	327,8	1 626,3	1,5	935,6	175,8	757,8	0,4
1931	2 106,5	193,1	1 906,4	3,3	1 080,1	105,4	969,4	2,0

W spisach pruskich z lat 1882–1910 ludność żydowska, jako zasymilowana, była zaliczana do ludności niemieckiej pochodzenia mojżeszowego. W spisie z 1910 r. za Polaków uznano ludność z językiem ojczystym polskim. Nie zaliczono tych, którzy jako język ojczysty podali język kaszubski, mazurski lub określali się jako dwujęzyczni.

Źródło: Matelski, 1997, s. 25; Hauser, 1998, tabl. 1; GUS, 1921–1930, R. 1, tabl. 4.B; GUS, 1923–1926; GUS, 1936–1938.

¹³ Potoczna nazwa niemieckiej organizacji nacjonalistycznej, której nazwa powstała od pierwszych liter nazwisk założycieli: Ferdynanda von Hansemanna, Hermanna Kennemanna i Henryka von Tiedemanna. Organizacja została rozwiązana w 1934 r.

Początkowo niewielki napływ kolonistów z Prus na Mazowsze nastąpił po trzecim rozbiórce Polski, kiedy to w latach 1795–1806, powstało ponad 500 kolonii – głównie wzdłuż dolnego biegu Wisły po Warszawę. Intensywny napływ z Prus do Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego rozpoczął się z początkiem drugiej dekady XIX wieku. Przybysze osiedlali się w miastach i na wsi okolic Łodzi, tworząc podwaliny Łódzkiego Okręgu Przemysłowego, a rolnicy osiedlali się w pobliżu Gostynina, Kalisza, Płocka, Warszawy i na Podlasiu, na wschodzie zaś od Wilna na Litwie po Dniepr na Wołyniu w granicach cesarstwa. Na początku tego okresu, w 1811 r., liczba Niemców w Księstwie Warszawskim nie przekraczała 7,5% z 3,5 mln mieszkańców.

Natomiast w zaborze austriackim przystąpiono do nowej akcji kolonizacyjnej i na przełomie lat 1860.–1870. osiedlono około 250 tys. Niemców w okolicach Czortkowa, Lwowa, Podhajec, Rawy Ruskiej, Stanisławowa, Tarnopola, Zaleszczyk i Złoczowa (Zybura, 2001, s. 114). Nadanie autonomii i przywrócenie języka polskiego w szkolnictwie (1867 r.), sądownictwie, urzędach (1869 r.) i życiu publicznym przyczyniło się do odrodzenia polskiej świadomości narodowej i przyspieszyło procesy polonizacji katolików niemieckich.

Liczba ludności deklarującej język niemiecki jako język towarzyski (ojczysty) spadła w latach 1880–1910 z 323,6 tys. do 90,1 tys., czyli z 5,5% do 1,1% (tab. VIII.28). W następstwie wybuchu I wojny światowej ludność niemiecka w Galicji została zdiesiątkowana w wyniku zarówno poboru do wojska i poniesionych strat frontowych, jak i przymusowej ewakuacji niemieckiej ludności cywilnej w głąb Rosji.

Tabela VIII.28. Ludność Galicji według wyznania i języka, 1857–1910 (tys.)

Table VIII.28. Population of Galicia by religion and language, 1857–1910 (in thousands)

Lata Years	Ludność obecna według wyznania Population by religion				Obywatele austriaccy, mówiący językiem ¹ Austrian citizens by spoke language		
	ogółem total	rzymsko- katolicka Roman catholic	grecko- katolicka Greek catholic	izraelska Jewish	polskim Polish	rusińskim Ruthenian	nie- mieckim German
1880	5 958,9	2 707,0	2 518,4	686,6	3 059,2	2 551,6	323,6
1890	6 607,8	2 999,7	2 790,9	768,8	3 519,0	2 826,3	227,2
1900	7 315,9	3 345,8	3 109,0	811,2	3 982,0	3 080,5	212,3
1910	8 025,7	3 731,6	3 379,6	871,9	4 672,5	3 208,1	90,1

¹ W monarchii austro-węgierskiej nie można było deklarować w spisie języka jidysz.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. 38–39.

W wyniku zakończenia I wojny światowej i ustalenia, decyzją traktatu wersalskiego z 28 czerwca 1919 r., granicy polsko-niemieckiej na terenach b. zaboru pruskiego przyznanych Polsce zamieszkiwało 2 332 tys. Niemców (80% to ludność wiejska), w tym 782 tys. stanowili urzędnicy państwowi. Znaczna część z nich, obawiając się o swoją egzystencję pod panowaniem polskim, wyemigrowała do Niemiec jeszcze za czasów niemieckiej suwerenności nad Poznańskiem i Pomorzem, zanim władze polskie objęły te obszary we władanie (od 17 stycznia do 10 lutego 1920 r.). Masowo wyjeżdżali mieszkańcy miast, przede wszystkim przemysłowcy,

urzędnicy, nauczyciele, kolejarze i przedstawiciele wolnych zawodów. W mniejszym stopniu uczestniczyła w tym odpływie ludność wiejska, zasiedziała na swojej ziemi od pokoleń. Z Górnego Śląska wyjeżdżał personel techniczny.

Na mocy traktatów zawartych w Wersalu z Niemcami oraz Polską przez Mocarstwa Sprzymierzone i Stowarzyszone obywatele niemieccy stale zamieszkujący terytoria przyznane Polsce (Wielkopolska i Pomorze) nabywali z samego prawa obywatelstwo polskie z wykluczeniem obywatelstwa niemieckiego. „Wszelako obywatele niemieccy, lub ich potomkowie, którzy obrali stałe zamieszkanie na tych terytoriach po 1 stycznia 1908 r., będą mogli nabyć obywatelstwo polskie tylko za specjalnym zezwoleniem Państwa polskiego. W ciągu dwu lat od daty uprawomocnienia się niniejszego Traktatu obywatele niemieccy w wieku powyżej lat 18, mający stałe miejsce zamieszkania na terytoriach uznanych za część Polski, będą mieli prawo wyboru (opcji) na rzecz obywatelstwa niemieckiego” (art. 91 traktatu pokojowego). Takie samo prawo opcji na rzecz obywatelstwa polskiego mieli Polacy, obywatele niemieccy, mający stałe miejsce zamieszkania w Niemczech. Obywatele, którzy skorzystali z prawa opcji byli zobowiązani do przeniesienia się w ciągu następnych 12 miesięcy do państwa, na rzecz którego dokonali wyboru (Stażewski, 1994). Optanci mieli prawo zachować swój majątek nieruchomy i wywieźć bez cła i opłat emigracyjnych swój majątek ruchomy. Dwuletni okres na składanie deklaracji opcji zaczął się od 10 stycznia 1920 r.

Ogółem – jak podaje Stażewski (1994) – „optowało w województwach poznańskim i pomorskim około 154 tys. Niemców, z tego ponad 101 tys. w poznańskim (na co najmniej 327 tys. Niemców – wg spisu z 1921 r.) oraz ponad 53 tys. w pomorskim (na przeszło 175 tys. Niemców – wg spisu z 1921 r)”. W połowie 1921 r. na wschodnich terenach przygranicznych Niemcy utworzyli 18 obozów repatriacyjnych, z których uchodźcy byli kierowani w głąb Rzeszy. Władze niemieckie starały się zahamować odpływ (*Ostflucht*), gdyż obecność licznej społeczności niemieckiej na terenach utraconych stanowiła uzasadnienie do ewentualnej rewizji terytorialnych postanowień traktatu wersalskiego. W październiku 1925 r. w wyniku interwencji Ligi Narodów rząd polski wstrzymał egzekwowanie obowiązkowego wyjazdu optantów i około 10 tys. z nich skorzystało z bezterminowego przedłużenia prawa pobytu w Polsce.

Wśród optantów opuszczających Polskę przeważali robotnicy miejscy i wiejscy (36,3%), i rzemieślnicy (24,9%), rolnicy stanowili 23,2%, a przedstawiciele wolnych zawodów, urzędnicy i nauczyciele 15,6%.

Dokładne rozmiary emigracji Niemców z Polski po I wojnie światowej są trudne do określenia. Szacowano, że w okresie 1919–1922 z województw poznańskiego i pomorskiego wyjechało 250 tys. Niemców (Fogelson, 1937, s. 69). „Według danych statystyki polskiej, w czasie od 1 grudnia 1918 do 30 listopada 1921 r. opuściło województwa: poznańskie 503 975, pomorskie zaś 226 725 – razem 730 700 Niemców” (Urbański, 1933, s. 163). Natomiast szacuje się, że z Górnego Śląska w latach 1921–1924 wyjechało 100 tys. Niemców. Według szacunków Stażewskiego od czasu zakończenia wojny do stycznia 1920 r. obszar przyszłego województwa pomorskiego opuściło ok. 125 tys. Niemców (Hauser, 1998, s. 57). Natomiast według Tymienieckiego (1933) od zakończenia wojny do 1924 r. z Pomorza wyjechało około 300 tys. Niemców. Według innego źródła od końca sierpnia

1919 r. do kwietnia 1922 r. z Poznańskiego wyjechało do Rzeszy około 480 tys. Niemców (Matelski, 1997, s. 42). Zdaniem Stażewskiego (1995) można „określić wielkość migracji z obszaru województwa Poznańskiego i Pomorskiego w okresie 1919–1925 na 700–800 tys. Z tego 470–500 tys. przeniosło się do Rzeszy do końca marca 1921 r.”. Zastrzega jednak, że wielu migrantów nie zostało zarejestrowanych (głównie w latach 1919–1920), a część danych to dość niepewne szacunki.

Pomimo wysokiego odpływu ludności niemieckiej z woj. poznańskiego i pomorskiego liczba ludności zamieszkującej te obszary w 1921 r., w porównaniu z rokiem 1910 (por. tab. VIII.27), zmniejszyła się tylko o 5–6%, bowiem na miejsce masowo emigrujących Niemców przybywali Polacy.

W 1921 r. spośród 25 384,5 tys. ludności objętej spisem (bez Śląska i Wileńszczyzny) Niemcy stanowili czwartą co do wielkości grupę narodowościową liczącą 768,9 tys. ludności, po Ukraińcach (3 887,0 tys.), Żydach (2 044,6 tys.) i Białorusinach wraz z „tutejszymi” (1 073,0 tys.). Największe skupiska ludności niemieckiej występowały w trzech województwach zachodnich (tab. VIII.29): poznańskim (327,8 tys., gdzie stanowili 16,7% ludności województwa), pomorskim (175,8 tys., 18,8%) i łódzkim (103,5 tys., 4,6%). W ośmiu tamtejszych powiatach liczba ludności niemieckiej przekraczała 15 tys. osób, a mianowicie w m. Łódź (31,7 tys.), m. Bydgoszcz (24,0 tys.), w powiecie świeckim (2,2 tys.), bydgoskim (19,8 tys.), wyrzyskim (19,6 tys.), chodzieskim (19,2 tys.), nowotomyskim (18,2 tys.) i łódzkim (17,0 tys.).

Na obszarach wiejskich, poza woj. poznańskim i pomorskim, najliczniejsze skupienia ludności niemieckiej występowały w gminach czterech powiatów (Brzeziny, Słupca, Koło i Łódź) województwa łódzkiego. Największymi wsiami niemieckimi były Nowosolna (na 1126 mieszkańców było 1075 Niemców) w łódzkim, Łazińska Kolonia (na 900 mieszkańców było 751 Niemców) w słupeckim, Prażuchy (689 Niemców na 711 mieszkańców) i Łaznowska Wola (589 Niemców na 700 mieszkańców) w brzezińskim. Znaczący udział ludności niemieckiej na wsi od 20 do 42% charakteryzował szereg gmin położonych między Płockiem, Lipnem, Gostyninem i Sochaczewem, (np. w gminie Czermno 42% mieszkańców stanowili Niemcy, w gminie Bobrowniki i Kłock 39 i 37%, w gminie Dobiegiew 29%, w gminie Ilów 20%).

Najmniej Niemców było w województwach południowych (39,8 tys.) i wschodnich (26,1 tys.). Najliczniejsza kolonia niemiecka poza Polską zachodnią i centralną występowała w woj. wołyńskim i zamieszkiwała w rozproszeniu obszary wiejskie: na 25,0 tys. osób podających narodowość niemiecką tylko 1,2 tys. mieszkało w miastach Wołynia. Zamieszkiwali przede wszystkim we wsiach powiatu Łuck (10,3 tys., w tym 10,0 tys. na wsi) i Równe (7,4 tys., w tym 7,0 tys. na wsi). W 266 miejscowościach wiejskich Wołynia mieszkało powyżej 20 Niemców, ale tylko w nielicznych wsiach (koloniach) liczba ludności niemieckiej przekraczała liczbę 150–200 osób. Na 95 gmin wiejskich Wołynia tylko w 25 gminach udział Niemców przekraczał 1% ludności gminy, w tym tylko w 4 gminach wynosił od 11 do 13%. Największą wsią niemiecką była kolonia Bryszcze-Samojłówka (gm. Rozyszcze, pow. Łuck) licząca 435 Niemców na 506 mieszkańców, kolonia Rokinie Stare, w tej samej gminie, z 246 Niemcami na 256 mieszkańców oraz kolonia Zielona (gm. Beresteczko, pow. Dubno) z 285 Niemcami na 332 mieszkańców.

Na wschodzie kraju zachowały się niewielkie enklawy osadnictwa niemieckiego – w województwie lubelskim na przykład w powiatach Chełm (5,2 tys.; 4,3%

ogółu mieszkańców), Włodawa (1,3 tys.; 1,7%) i Węgrów (1,1 tys.; 1,3%), w woj. stanisławowskim np. w powiatach Skole (1,8 tys.; 3,7%), Stryj (2,5 tys.; 3,4%), Dolina (3,4 tys.; 3,4%), Żydaczów (1,8 tys.; 2,3%) i Kołomyja (2,3 tys.; 1,9%) oraz w woj. lwowskim np. w powiatach Drohobycz (2,7 tys.; 1,7%), Lwów (1,9 tys.; 1,3%), Żółkiew (1,1 tys.; 1,2%), Rawa Ruska (1,3 tys.; 1,2%) i Gródek Jagielloński (0,8 tys.; 1,1%).

Tabela VIII.29. Ludność niemiecka w Polsce w 1921 i 1931 r.

Table VIII.29. German population in Poland in 1921 and 1931

Województwa Voivodships	Ludność Polski 30 IX 1921 r. Population of whom			Ludność Polski 9 XII 1931 r. Population of whom			
	ogółem total	Niemcy Germans		ogółem total	Niemcy Germans		
	tys. / in thousands		%	tys. / in thousands		%	w % ogółem percent- age of Germans
Polska ^{1,2}	26 891,5	938,6	3,5	31 915,8	741,0	2,3	100,0
Woj. centralne	11 231,3	170,4	1,5	13 377,6	261,9	2,0	35,3
Woj. wschodnie	4 143,8	26,1	0,6	5 550,6	49,7	0,9	6,7
Woj. zachodnie	4 028,5	702,3	17,4	4 481,7	389,0	8,7	52,5
Woj. południowe	7 487,9	39,8	0,5	8 505,9	40,4	0,5	5,5
M.st. Warszawa	936,7	0,8	0,1	1 171,9	1,9	0,2	0,3
Warszawskie	2 112,8	47,4	2,2	2 529,2	73,6	2,9	9,9
Łódzkie	2 252,8	103,5	4,6	2 632,0	155,3	5,9	21,0
Kieleckie	2 535,8	3,7	0,1	2 935,7	7,9	0,3	1,1
Lubelskie	2 088,0	10,9	0,5	2 464,9	15,9	0,6	2,1
Białostockie	1 305,3	4,1	0,3	1 643,8	7,3	0,4	1,0
Wileńskie ¹	1 002,9	0,0	0,0	1 275,9	1,4	0,1	0,2
Nowogródzkie	822,1	0,2	0,0	1 057,1	0,4	0,0	0,1
Poleskie	880,9	0,9	0,1	1 131,9	1,1	0,1	0,1
Wołyńskie	1 437,9	25,0	1,7	2 085,6	46,9	2,2	6,3
Poznańskie	1 967,9	327,8	16,7	2 106,5	193,1	9,2	26,1
Pomorskie	935,6	175,8	18,8	1 080,1	105,4	9,8	14,2
Śląskie ¹	1 125,0	198,7	17,7	1 295,0	90,5	7,0	12,2
Krakowskie	1 992,8	9,3	0,5	2 297,8	8,9	0,4	1,2
Lwowskie	2 718,0	12,4	0,5	3 127,4	12,0	0,4	1,6
Stanisławowskie	1 348,6	15,6	1,2	1 480,3	16,7	1,1	2,3
Tarnopolskie	1 428,5	2,5	0,2	1 600,4	2,7	0,2	0,4

¹ Dla nieobjętych spisem w 1921 r. woj. śląskiego i wileńskiego przyjęto szacunek Krysińskiego (1932, s. 371), tzn. 1 002 915 ludności w woj. wileńskim (w tym ludności polskiej 570 900 osób) i 1 124 967 w woj. śląskim (w tym ludności polskiej 926 265 osób, a więc Niemców 198,7 tys.). Natomiast Urbański (1933, s. 164) szacował liczbę Niemców w woj. śląskim na 352,4 tys., a w wileńskim na 48 osób.

² Ludność obecna, bez wojska, które w 1921 r. liczyło 318,5 tys. osób i 191,5 tys. osób w 1931 r.

Źródło: GUS, 1923–1926; GUS, 1936–1938, tabl. 12.

Przytaczając powyższe dane ze spisu ludności z 1921 r. należy pamiętać, że najwięcej Niemców emigrowało z Polski w latach 1920–1922 i silna fala emigracyjna utrzymała się do 1925 r., choć po 1923 r. zaczęła słabnąć.

W 1927 r. ukazała się, w trzech językach, praca Zygmunta Stolińskiego (1927), w której przedstawił udokumentowane i zróżnicowane metodycznie oszacowanie według województw liczby ludności Polski i zamieszkałej ludności niemieckiej

w 1927 r.; dla województw poznańskiego i pomorskiego zamieścił również oszacowanie według powiatów. Oszacował liczbę ludności Polski na 29 088,5 tys., a liczbę Niemców na 884,1 tys., w tym w woj. poznańskim 205,9 tys., w pomorskim 95,5 tys. i w śląskim 257,9 tys. (według GUS liczba ludności Polski w końcu 1926 r. wynosiła 29 740,1 tys., a w 1927 r. 30 104,1 tys. osób).

W latach 1921–1931 nastąpił spadek liczby ludności niemieckiej w Polsce do 741,0 tys. osób, ale wystąpił on w zasadzie w trzech województwach zachodnich, przy czym w poznańskim i pomorskim liczba Niemców zmniejszyła się o 40%. Spadek był następstwem kilku zjawisk:

- wysokiej emigracji Niemców „optantów” na początku okresu,
- dalszego stałego choć niewielkiego odpływu ludności niemieckiej hamowanego przez propagandę niemiecką, traktującą emigrację jako czyn nieolejalny wobec własnego społeczeństwa,
- relatywnie niskiego przyrostu naturalnego ludności niemieckiej i
- wzrostu świadomości narodowej Górnoślązaków.

W województwach centralnych, w znaczących wartościach bezwzględnych przede wszystkim w woj. łódzkim i warszawskim, liczba ludności niemieckiej wzrosła o 50%. Największy udział w tym wzroście miały powroty Niemców wysiedlonych z b. Królestwa Kongresowego w głąb Rosji przez wycofujące się wojska rosyjskie na początku wojny światowej. W znacznie wyższym stopniu (procentowo, lecz nie w liczbach bezwzględnych) wzrosła liczba Niemców w woj. wołyńskim, do którego powrócili z Rosji koloniści niemieccy wysiedleni przez ustępujące wojska rosyjskie. W województwach południowych liczba ludności niemieckiej pozostała w ciągu tych 10 lat w zasadzie bez zmian.

W 1931 r. społeczność niemiecka stanowiła 2,3% ludności Polski. Najliczniej zamieszkiwała woj. poznańskie (193,0 tys.), łódzkie (155,3 tys.), pomorskie (105,4 tys.) i śląskie (90,5 tys.) stanowiąc odpowiednio 9,2%, 5,9%, 9,8% i 7,0% ludności tych województw. W poznańskim i pomorskim zamieszkiwała w większości na wsi (tab. VIII.30), stanowiąc około 11% ludności wiejskiej tych województw. W śląskim i łódzkim natomiast w większości skupiała się w miastach, dając odpowiednio 12,9% i 7,3% ludności miejskiej tych województw.

Rozpatrując rozmieszczenie ludności niemieckiej według powiatów stwierdzamy, że tylko w jednym z nich, w mieście Bielsko, stanowiła blisko połowę mieszkańców (45,8%). Wysoki udział ludności niemieckiej występował w pasie od Bydgoszczy do Piły, tzn. na obszarach intensywnej niemieckiej kolonizacji chłopskiej i miejskiej z końca XVIII w., w powiatach sępoleńskim (40,4% ludności zadeklarowało język niemiecki jako ojczysty), chodzieskim (28,1%), wyrzyskim (20,5%) i szubińskim (20,2%). Podobny lub nieco niższy był udział Niemców w zachodniej części poznańskiego (np. w powiecie wolsztyńskim 20,6%, nowotomyskim 18,6%) i południowej części pomorskiego (np. w powiecie grudziądzkim 18,1%, świeckim 15,2%). Na wschodzie kraju zachowały się kolonie osadnictwa niemieckiego, w tym najliczniej na Wołyniu w powiecie łuckim (gdzie z liczbą 17,6 tys. stanowili 6,1% ogółu mieszkańców), kostopolskim (7,5 tys. czyli 4,7%) oraz w powiecie stryjskim (5,5 tys.; 3,6%) w woj. stanisławowskim.

Wysoki udział Niemców wśród ludności miejskiej, poza wymienionym już m. Bielsko, charakteryzował powiaty: sępoleński (35,8%), łódzki (19,6%), chodzie-

ski (17,7%), tarnogórski (16,4%), m. Katowice i grudziądzki (po 13,4%). Zwraca uwagę głęboka zmiana składu narodowościowego głównych miast Wielkopolski i Pomorza. W Poznaniu w 1910 r. mieszkało 65,3 tys. Niemców i stanowili 41,7% ludności miasta, w 1921 r. było już tylko 9,4 tys. Niemców (5,5% ludności miasta), a dziesięć lat później 6,4 tys. (2,6%). W Bydgoszczy w 1910 r. mieszkało 46,7 tys. Niemców (77,4% ludności miasta), w 1921 r. 24,0 tys. (27,3%), do chwili spisu w 1931 r. zaś liczba Niemców spadła do 11,3 tys. (9,6%). W Toruniu, dla tych samych dat, liczba ludności niemieckiej spadała z 30,5 tys. (66,0%), do 4,9 tys. (12,5%) i 2,4 tys. (4,5%). W Grudziądzu w 1910 r. mieszkało 34,2 tys. Niemców i stanowili wówczas 84,8% ludności miasta, w 1921 r. liczba ich zmniejszyła się do 6,9 tys. (20,7%) i w 1931 r. do 3,6 tys. (6,7% ludności miasta). Podobny, ale nie tak drastyczny spadek liczby i udziału ludności niemieckiej dokonał się w m. Bielsko, w którym w 1910 r. mieszkało 15,1 tys. Niemców i stanowili 84,3% ludności miasta, w 1921 r. niewiele mniej bo 12,2 tys. (61,9%) i w 1931 r. 10,2 tys. (45,8%).

Tabela VIII.30. Niemcy w Polsce w miastach i na wsi według województw, 9 XII 1931 (tys.)

Table VIII.30. Germans in Poland by voivodships, urban and rural areas as of December 9, 1931 (in thousands)

Województwa Voivodships	Liczba ludności Number of population			Ludność z językiem ojczystym niemieckim Population with German mother tongue		
	ogółem total	w miastach urban areas	na wsi rural areas	ogółem total	w miastach urban areas	na wsi rural areas
Polska	31 915,8	8 731,0	23 184,7	741,0	230,2	510,8
Woj. centralne	13 377,6	4 438,4	8 939,2	261,9	89,6	172,2
Woj. wschodnie	5 550,6	765,2	4 785,4	49,7	3,7	46,0
Woj. zachodnie	4 481,7	1 605,2	2 876,5	389,0	122,3	266,8
Woj. południowe	8 505,9	1 922,2	6 583,7	40,4	14,6	25,8
M.st. Warszawa	1 171,9	1 171,9	x	1,9	1,9	x
Warszawskie	2 529,2	582,5	1 946,7	73,6	4,0	69,5
Łódzkie	2 632,0	1 104,2	1 527,8	155,3	80,1	75,2
Kieleckie	2 935,7	750,0	2 185,7	7,9	0,6	7,3
Lubelskie	2 464,9	433,7	2 031,2	15,9	0,3	15,6
Białostockie	1 643,8	396,1	1 247,8	7,3	2,7	4,6
Wileńskie	1 275,9	261,3	1 014,7	1,4	0,6	0,7
Nowogródzkie	1 057,1	102,6	954,5	0,4	0,2	0,2
Poleskie	1 131,9	148,8	983,1	1,1	0,1	0,9
Wołyńskie	2 085,6	252,5	1 833,1	46,9	2,7	44,2
Poznańskie	2 106,5	838,4	1 268,1	193,1	45,0	148,0
Pomorskie	1 080,1	348,4	731,8	105,4	23,4	82,0
Śląskie	1 295,0	418,4	876,6	90,5	53,8	36,8
Krakowskie	2 297,8	579,5	1 718,3	8,9	5,4	3,6
Lwowskie	3 127,4	775,7	2 351,7	12,0	3,4	8,7
Stanisławowskie	1 480,3	295,2	1 185,1	16,7	5,6	11,1
Tarnopolskie	1 600,4	271,8	1 328,6	2,7	0,3	2,4

Źródło: GUS, 1936–1938, tabl. 12.

Mniejszość niemiecka w Polsce nie była jednolita pod względem struktury społeczno-zawodowej. W Poznańskim i na Pomorzu w ogromnej większości zajmowała się rolnictwem, a nieliczni trudnili się handlem i rzemiosłem. Na Górnym

Śląsku w większości utrzymywali się z pracy fizycznej w przemyśle (kopalnie, huty i fabryki), w wielu zakładach przemysłowych stanowili kadrę zarządzającą. Na terenie b. Kongresówki utrzymywali się z własnych gospodarstw rolnych – podobnie na Wołyniu – a w ośrodkach przemysłowych (głównie w Łodzi) pracowali w fabrykach, które często stanowiły własność niemiecką.

W latach 30. część mniejszości niemieckiej w Polsce padła ofiarą propagandy hitlerowskiej penetrującej społeczność niemieckie poza granicami Rzeszy, a zwłaszcza te znajdujące się w Europie Środkowo-Wschodniej.

Wiosną 1939 r. w atmosferze narastających przygotowań do wojny i w obawie przed poborem do polskiego wojska uciekło z pogranicza Polski około 70 tys. młodych Niemców, co ułatwiał brak obowiązku wizowego przy przekraczaniu granicy polsko-gdańskiej. W końcu sierpnia 1939 r. społeczność niemiecka w Polsce wynosiła 803 tys. (MliD, 1941, tabl. 16).

Z wydarzeń tego okresu należy odnotować niewyjaśnioną sprawę przebiegu i liczby ofiar tzw. wydarzeń bydgoskich. Tyły wycofujących się z Bydgoszczy wojsk polskich i ludność cywilna zostały zaatakowane przez dywersyjne grupy niemieckie. Zginęło kilkudziesięciu polskich żołnierzy 15 Dywizji Piechoty Armii Pomorze. W wyniku akcji pacyfikacyjnej przeprowadzonej 3 i 4 września 1939 r. zginęło w Bydgoszczy i okolicy 200–300 Niemców (Schubert, 2003). Wydarzeniom tym władze hitlerowskie nadały nazwę „bydgoskiej krwawej niedzieli” (*Bromberger Blutsonntag*), wyolbrzymiając straty niemieckie w Bydgoszczy do tysiąca, a w całym kraju do 58 tys. osób, gdy faktycznie „we wrześniu 1939 r. zginęło w Polsce 3257 cywilów narodowości niemieckiej, w tym około 2 tys. z powodu udziału w dywersji” (Chinciński, 2005). Po wkroczeniu do Bydgoszczy wojska niemieckie w dniach 9 i 10 września 1939 r. w masowych egzekucjach rozstrzelały kilkuset Polaków. Wydarzenia te są obecnie przedmiotem badań zespołu historyków powołanego w listopadzie 2002 r. z inicjatywy Instytutu Pamięci Narodowej.

Po napaści na Polskę Niemcy i ZSRR dokonały 28 września 1939 r. podziału podbitego kraju na dwie strefy okupacyjne: niemiecką i radziecką (patrz rozdz. II). Część terenów znajdujących się pod okupacją niemiecką została wcielona do Trzeciej Rzeszy, a z pozostałych ziem polskich pod okupacją niemiecką władze niemieckie utworzyły Generalne Gubernatorstwo (*Generalgouvernement*).

Władze Rzeszy Niemieckiej zamierzały zgermanizować okupowane tereny, przede wszystkim wcielone do Niemiec: Pomorze, Śląsk i Wielkopolskę. Realizacja planów wymagała sprowadzenia na zaanektowane obszary od 4 do 5 mln Niemców (Łuczak, 1993, s. 166). Zamierzano to osiągnąć przez masową akcję osadniczą „Niemców etnicznych” (*Volksdeutsche*) zamieszkałych w innych krajach i w pozostałej części okupowanej Polski. W latach 1939–1941 na ziemi wcielone do Rzeszy przybyło 360,9 tys. „Niemców etnicznych”. Pierwsze przesiedlenia nastąpiły już w okresie od 18 grudnia 1939 r. do 5 lutego 1940 r., kiedy to na podstawie umowy między rządami ZSRR i Niemiec z dnia 16 listopada 1939 r. sprowadzono na tereny wcielone do Rzeszy 128 379 osób pochodzenia niemieckiego z terenu Wołynia, wschodniej Galicji i rejonu Narwi (Jastrzębski, 1968, 74). Podobne umowy zawierali Niemcy zarówno z ZSRR jak i innymi państwami (Kersten, 1963, 9, przyp. 40). Ze źródeł zebranych przez Cz. Łuczaka (tab. VIII.31) wynika, że do połowy listopada 1944 r. osiedlono 631,5 tys. „Niemców etnicznych”, z tego 85%

w Kraju Warty, sprowadzonych przede wszystkim znanąd Morza Czarnego, z polskich kresów wschodnich oraz krajów bałtyckich. Na Śląsku osadzono Niemców z Bukowiny, a w dawnym województwie pomorskim Niemców z Besarabii.

Na ziemię wcielone napływali również Niemcy z Rzeszy i b. Wolnego Miasta Gdańska zajmując stanowiska w administracji, przejmując przedsiębiorstwa, zakłady rzemieślnicze i sklepy; napływali również chłopci i robotnicy. We wrześniu 1944 r. na ziemiach wcielonych znajdowało się ponad 500 tys. cywilnych Niemców z Rzeszy.

Tabela VIII.31. „Niemcy etniczni” osiedleni do 15 XI 1944 r. na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy

Table VIII.31. Ethnic Germans settled in Polish territory annexed to the German Reich, prior to November 15, 1944

Kraj (region) pochodzenia przesiedleńców Origin of settlers	Liczba osiedlonych Niemców etnicznych Number of ethnic settlers			
	na ziemiach wcielonych ¹ total annexed territory	w tym:		
		w Kraju Warty Warthegan	na Śląsku Silesia	Gdańsk- Prusy Zachodnie Danzig-West Prussia
Estonia, Litwa, Łotwa	86 371	76 786	134	5 966
Wschodnia Małopolska, Wołyń, obszar Narwi	109 336	97 020	5 091	3 264
Lubelszczyzna	25 475	24 545	–	930
Besarabia	88 022	47 892	86	40 044
Północna i Południowa Bukowina	64 024	33 568	30 445	–
Dobrudża	11 201	11 150	51	–
Obszar „starej Rumunii”	1 975	1 612	360	–
ZSRR (znad Morza Czarnego)	241 194	241 194	–	–
Bośnia	3 287	3 184	103	–
Alzacja	600	–	600	–
Razem	631 485	536 951	36 870	50 204

¹ Nie zamieszczono osobnej kolumny dla osiedlonych na ziemiach wcielonych do Prus Wschodnich (7 460 osób) sprowadzonych z Estonii, Litwy i Łotwy (3 485 osób), Wschodniej Małopolski, Wołynia i obszaru Narwi (3 961 osób), Bukowiny (11 osób) i „starej Rumunii” (3 osoby).

Źródło: Luczak, 1993, tab. 12.

Według danych niemieckich w 1943 r. ludność niemiecka GG (*Volksdeutsche* i *Reichsdeutsche* razem) liczyła 259,1 tys. osób (Waszak, 1959, tab. XIII). Pracowali w okupacyjnej administracji, policji oraz byli zarządcami (*Treuhänder*) przejętych od Polaków i Żydów przedsiębiorstw i majątków, w których prowadzili w interesie Rzeszy rabunkową gospodarkę.

Od 1941 r. oprócz przesiedleń etnicznych Niemcy podjęli na terenach okupowanych akcję germanizacyjną poprzez wpisywanie obywateli nie będących obywatelami niemieckimi lub austriackimi na niemiecką listę narodowościową (*Deutsche Volksliste – DVL*) na podstawie kryteriów rasowych, narodowościowych lub językowych. Na terenach okupowanej Polski akcją tą objęto szczególnie Śląsk i Pomorze (tab. VIII.32). Na podstawie rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych III Rzeszy z dnia 4 marca 1941 r. ludność podzielono na cztery grupy (listy).

Do I i II grupy zaliczono osoby mieszkające przed 1939 r. w Polsce, przyznające się do niemieckości i aktywnie (I grupa – *Volksdeutsche*) bądź biernie (II grupa – *Deutschstämmige*) uczestniczące w życiu mniejszości niemieckiej; osoby te uzyskiwały niemieckie obywatelstwo. Do grupy III (*Eingedeutsche*) zaliczono spolonizowane osoby pochodzenia niemieckiego lub osoby z małżeństw mieszanych oraz Ślązaków, Mazurów i Kaszubów; ludność polską na Pomorzu i Śląsku zmuszano terrorem do wpisania się na *Volksliste*. Do ostatniej IV grupy (*Rückgedeutsche*) trafiali Polacy, których władze niemieckie samowolnie zaliczyły do kategorii osób niemieckiego pochodzenia na podstawie urodzenia w miejscowości należącej przed 1918 r. do Rzeszy. Trzy pierwsze grupy były zobowiązane do służby wojskowej. W I i II grupie znalazło się 780 tys. obywateli polskich, a w dwu następnych około 1,8 mln. W Generalnym Gubernatorstwie wpisanie na *Volksliste* miało charakter dobrowolny i indywidualny.

Tabela VIII.32. Struktura narodowościowa ludności polskiej ziem wcielonych do Rzeszy według poszczególnych terytorialnych jednostek administracyjnych w styczniu 1944 r.

Table VIII.32. National composition of population in the areas annexed to the German Reich by administrative units, January 1944

Nazwa jednostki administracyjnej Administrative unit	Liczba ludności (tys.) / Population in thousands			
	ogółem total	Polacy Poles	Polacy wpisani na III i IV <i>Volksliste</i> Poles included in <i>Volksliste</i> cat. III and IV	Niemcy Germans
Kraj Warty	4 400	3 450	90	860
Okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie (bez obszaru b. W.M. Gdańska)	1 650	605	727	318
Ziemie wcielone do Górnego Śląska	2 450	1 040	930	480
Ziemie wcielone do Prus Wschodnich (bez okręgu białostockiego)	1 000	920	14	66
Razem	9 500	6 015	1 761	1 724

Źródło: M. Broszta, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*. Stuttgart 1961, s. 134 (cyt. za Łuczak, 1993, tab. 11).

Fakt narzucenia ludności polskiej tzw. volkslisty oraz jej patriotyczna postawa w latach okupacji legły – jak pisze Cz. Łuczak (1993, s. 153) – u podstaw wyłączenia, z nielicznymi wyjątkami, osób wpisanych do III i IV grupy niemieckiej listy narodowościowej z przeprowadzonego przez władze polskie po zakończeniu wojny postępowania rehabilitacyjnego.

Weryfikację narodowościową na obszarach wcielonych przez okupanta do Rzeszy Niemieckiej i na terenie b. Wolnego Miasta Gdańska najwcześniej, bo w końcu marca 1945 r., rozpoczęto na Śląsku, miesiąc później na Warmii i Mazurach, i na początku października na Dolnym Śląsku. Celem weryfikacji było „wyłączenie ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów” (Dz.U. 1946, nr 41, poz. 237), czyli usunięcie z Polski wszystkich Niemców. Weryfikację przeprowadzała administracja

państwowa: gminne, miejskie i powiatowe komisje weryfikacyjne. W toku procedury weryfikacyjnej, często politycznie motywowanej i mniej lub bardziej dowolnie stosowanej, wydawano (lub nie) tymczasowe zaświadczenia uznania obywatelstwa polskiego. Pozytywna weryfikacja chroniła przed pozbawieniem mienia i wysiedleniem do Niemiec. Dla osób, które otrzymały III i IV grupę Volkslisty nie przewidywano konsekwencji represyjnych, jeśli w odpowiednim terminie złożą deklarację wierności narodowi i państwu polskiemu. Natomiast w stosunku do obywateli polskich wpisanych do II grupy niemieckiej listy narodowej wprowadzono „postępowanie rehabilitacyjne, w toku którego kryterium zachowania (działanie pod przymusem, postępowanie w okresie wojny) odgrywało decydującą rolę” (Kersten, 1974a, s. 90).

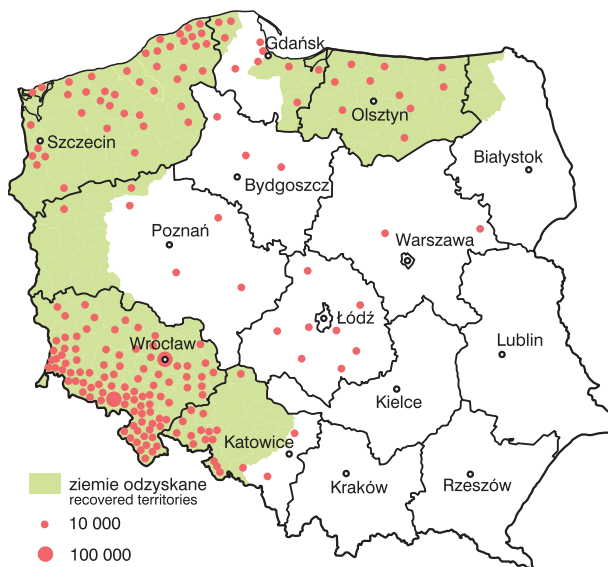
Jednym z warunków pozytywnej weryfikacji było złożenie deklaracji wierności narodowi polskiemu. Dopiero zarządzenie ministra ziem odzyskanych z dnia 6 kwietnia 1946 r. ujednoliciło zasady postępowania przy stwierdzaniu polskiej przynależności narodowej osób zamieszkałych na obszarze ziem odzyskanych (Misztal, 1990, s. 212). Zgodnie z ustawą z dnia 28 kwietnia 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 15, poz. 106), nabywały obywatelstwo polskie osoby narodowości polskiej posiadające dotychczas obywatelstwo niemieckie, tzw. autochtoni, które w dniu 1 stycznia 1945 r. miały stałe zamieszkanie na ziemiach odzyskanych. Warunkiem uzyskania obywatelstwa polskiego przez te osoby było udowodnienie polskiej narodowości przed komisją weryfikacyjną i otrzymanie potwierdzenia od właściwych władz administracyjnych oraz złożenie deklaracji wierności narodowi i państwu polskiemu. Podobnie dekret z 22 października 1947 r. (Dz.U. 1947, nr 65, poz. 378) regulował sprawę polskiego obywatelstwa osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska. Natomiast dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 41, poz. 237) określił odpowiedzialność karną za odstępstwa od narodowości polskiej w czasie wojny, a dekret z dnia 13 września 1946 r. (Dz.U. 1946, nr 55, poz. 310) – kryteria pozbawienia obywatelstwa polskiego i zobowiązanie do wyjazdu z Polski.

Sumaryczny spis ludności z 14 lutego 1946 r., przeprowadzony w trakcie weryfikacji narodowościowej, wykazał na terenie Polski 2 288 300 osób narodowości niemieckiej, czyli 9,6% ludności kraju, oraz 417,4 tys. osób, co do których toczyło się postępowanie rehabilitacyjne lub weryfikacyjne. Najwięcej ludności niemieckiej przebywało wówczas na Dolnym Śląsku (ryc. VIII.8 według Zybura, 2001, s. 203).

Część Niemców, w tym członkowie NSDAP, SS, SA, oraz weryfikowanej ludności rodzimej była przetrzymywana w obozach pracy, więzieniach i aresztach (Nitschke, 2000; Madajczyk P., 2001), gdzie wykorzystywano jako darmową siłę roboczą. Szacuje się, że przez obozy dla ludności niemieckiej przeszło około 200 tys. osób, z tego kilkanaście tysięcy zginęło wskutek prześladowania, głodu i epidemii. Najgorszą sławę zdobyły obozy w Świętochłowicach i w Łambinowicach.

Po zakończeniu masowych przesiedleń ludności niemieckiej do Niemiec, przedstawionych w rozdziale XI, w Polsce mieszkało na ziemiach zachodnich 96,1 tys. osób deklarujących narodowość niemiecką, jeśli wierzyć wynikom administracyjnego spisu ludności tzw. ziem odzyskanych według stanu 31 grudnia 1948 r. (Dziurzyński, 1967, tab. 2). Najliczniej zamieszkiwali w woj. wrocławskim (53,5 tys., w tym 27,6 tys. w miastach), gdzie stanowili 2,8% ogółu ludności. Drugim większym skupiskiem ludności niemieckiej było woj. szczecińskie (29,4 tys.,

w miastach 5,4 tys.), gdzie stanowili 3,0% ludności. Niecałe 5,0 tys. mieszkało na ziemiach odzyskanych woj. śląskiego (0,4% ludności), 4,3 tys. w woj. olsztyńskim (0,8% ludności województwa), 2,5 tys. na ziemiach odzyskanych w woj. gdańskim (0,6%) i 1,2 tys. na ziemiach odzyskanych w woj. białostockim (1,9%).

Ryc. VIII.8. Niemcy w Polsce, 14 lutego 1946 r.

Fig. VIII.8. Germans in Poland, February 14, 1946

W ramach przesiedleń wyjechało z Polski do Niemiec jeszcze 61,4 tys. osób w 1949 r. i około 60 tys. w 1950 r. W liczbach tych mieści się 35 tys. jeńców niemieckich zwolnionych na podstawie umowy z 22 września 1948 r. (Kochanowski, 2001). Pomimo to na początku lat 50. pozostało w Polsce około 180–200 tys. Niemców (Chałupczak i Browarek, 1998, s. 126), a według innego szacunku około 250 tys. (Madajczyk P., 1998, s. 77), oraz około 1,1 mln osób spośród ludności autochtonicznej, które w wyniku postępowania weryfikacyjnego uzyskały wcześniej potwierdzenie obywatelstwa polskiego. Największym skupiskiem ludności autochtonicznej było województwo opolskie

Według szacunku Z. Kurcza (1994, s. 155), „etniczni Niemcy to zaledwie kilkanaście tysięcy ludzi wśród blisko trzystutysięcznej mniejszości niemieckiej w Polsce, którą w blisko 90% tworzy ludność rodzima”. Szybki wzrost liczbowy mniejszości niemieckiej na Śląsku po przełomie ustrojowym 1989 r. jest efektem procesu konwersji narodowej dokonywanej przez ludność rodzimą pod wpływem różnicy poziomu życia w RFN i Polsce, poczucia odrębności wobec osiedlonej tu ludności napływowej ze wschodu, jak również poczucia nawarstwionych krzywd jakich doznawała ludność rodzima przez co najmniej pierwsze powojenne dziesięciolecie.

Mniejszość niemiecka w Polsce w połowie lat 90. szacowana była w literaturze polskiej na 200–600 tys. osób, w niemieckiej od 300 tys. do 1 miliona (Chałupczak i Browarek, 1998, s. 126). Liczba 300 tysięcy odpowiadała w 1992 r.

liczbie 299 680 członków stowarzyszeń mniejszości niemieckiej w Polsce (Kurcz, 1994, s. 149), którzy zamieszkiwali wówczas w 22 województwach, a najliczniej w opolskim (180 tys., czyli 17,6% ludności województwa), katowickim (80 tys., 2%), częstochowskim (19 tys., 2,4%), olsztyńskim (7 tys., 0,9%), gdańskim (4,2 tys., 0,3%), szczecińskim (2,4 tys., 0,2%) i toruńskim (1 tys., 0,2%). Chałupczak i Browarek (1998, s. 126) oceniali jej liczebność na około 360 tys. osób. Natomiast bardziej ostrożne było ostatnie oszacowanie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji mówiące o 300–500 tys. obywateli polskich narodowości niemieckiej w Polsce zamieszkujących tereny województw: opolskiego, gdzie w niektórych gminach stanowią większość mieszkańców, oraz śląskiego, dolnośląskiego, warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego. Jednak w spisie ludności przeprowadzonym w końcu maja 2002 r. narodowość niemiecką zadeklarowało 147,1 tys. osób z polskim obywatelstwem, w tym: 104,4 tys. w opolskim, 30,5 tys. w śląskim, 4,3 tys. w warmińsko-mazurskim, 3,0 tys. w pomorskim, 1,8 tys. w dolnośląskim i 1,0 tys. w zachodniopomorskim. Liczniejsza była grupa obywateli polskich deklarujących narodowość śląską (172,7 tys. osób) skupiona w województwach śląskim (148,1 tys.) i opolskim (24,2 tys.).

Obecnie największą organizacją mniejszości niemieckiej jest Związek Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Polsce reprezentujący dziesięć Towarzystw Społeczno-Kulturalnych w 10 województwach i około 600 kół terenowych. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej zasiadają w polskim Parlamencie od czasu wyborów uzupełniających do Senatu w lutym 1990 r. i do obu izb w październiku 1991 r. (Dz.U. 1991, nr 59, poz. 252, art.70.2). Wybór do Parlamentu przedstawicieli mniejszości gwarantują kolejne ordynacje wyborcze, zwalniając komitety wyborcze utworzone przez wyborców zrzeszonych w zarejestrowanych organizacjach mniejszości narodowych z wymogu przekroczenia 5% progu ważnie oddanych głosów w skali kraju (Dz. U. 1991, nr 59, poz. 252, art. 76 z późniejszymi zmianami).

6. Romowie (Cyganie)

Cyganie pochodzą z Indii, skąd wyemigrowali prawdopodobnie około XI wieku. Do Europy przybyli przez Persję i Armenię. Pierwsze ślady historyczne obecności Romów w Polsce pochodzą z początku XV wieku. W połowie XVI w., po wprowadzeniu antycygańskich ustaw w Niemczech, zaczęli stamtąd przybywać do Polski Romowie nazwani później Polską Romą (Cyganie nizinni). Jednocześnie przywędrowali wzdłuż łuku Karpat Romowie z Niziny Węgierskiej, określane później jako Bergitka Roma, Romowie Karpaccy (Cyganie wyżynni). W latach 60. XIX wieku napłynęły na południowe tereny dawnej Rzeczypospolitej dwie nowe grupy Cyganów: *Kelderari* czyli Kelderasha (kotlarze) z Rumunii, gdzie w 1856 r. zniesiono niewolnictwo Cyganów, i Węgień oraz *Lowari* (handel końmi) z Siedmiogrodu. „Ostatnie dziesiątki lat XIX wieku i pierwsze lata wieku XX były okresem szczególnego nasilenia wędrowek cygańskich w Polsce. Symptomatyczne jest, że nawet osiadli Cyganie ruszyli na wędrowną, że był to czas powrotnego koczownictwa” (Ficowski, 1989, s. 33). Napływ Romów do Polski nasilił się w latach 1930. Nigdy jednak nie usta-

lono liczby Romów w Polsce. Przeprowadzony w 1931 r. przez „króla Cyganów w Polsce” spis ludności cygańskiej wykazał obecność 14 tys. Romów; „w istocie – jak podał Ficowski – stanowiła ona zaledwie około 50 procent stanu tej ludności”.

Po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Polski przez Niemców Romowie stali się ofiarami hitlerowskiego ludobójstwa jako „nieczyści rasowo”. W dniu 17 października 1939 r. Himmler wydał zarządzenie policji i żandarmerii zabraniające Cyganom opuszczania miejsc pobytu. Od 1941 r. byli przesiedlani do gett żydowskich, skąd później wywożono ich wraz z Żydami do obozów zagłady i mordowano. Od wiosny 1942 r. Niemcy mordowali Romów w licznych egzekucjach. Największym obozem zagłady Romów był Auschwitz-Birkenau, gdzie w styczniu 1943 r. Niemcy urządzili obóz cygański „internując” w nim około 23 tys. Cyganów – głównie niemieckich i czeskich oraz francuskich, polskich (ponad tysiąc osób), rosyjskich, węgierskich, holenderskich, norweskich i litewskich. W lipcu 1944 r. niewielki transport skierowano do Ravensbrück i Buchenwaldu, a resztę Cyganów (5,5 tys. osób), którzy nie zmarli z głodu, chorób i wycieńczenia, skierowano do komór gazowych i krematorium.

„Z przebywającej w Polsce w chwili wybuchu wojny liczby od 75 do 85 tys. Cyganów zginęło w latach okupacji ponad 50 tys. Pozostałym udało się uniknąć śmierci przede wszystkim dzięki przedostaniu się na Węgry i do Rumunii i znalezieniu tam bezpiecznego schronienia wśród zamieszkującej w tych państwach dużej liczby ludności cygańskiej, całkowicie zintegrowanej z tamtejszym społeczeństwem” (Łuczak, 1993, s. 133).

Po zakończeniu wojny liczbę ocalałych polskich Romów szacowano na ponad 20 tysięcy (Ficowski, 1989, s. 47). Pod koniec 1949 r. władze podjęły działania zmierzające do osiedlania i produktywizacji (aktywizacji zawodowej) Romów. Już wówczas około 25% z nich prowadziło osiadły tryb życia. Byli to głównie Romowie zamieszkujący Podkarpacie, zajmujący się muzykanctwem i kowalstwem. Biurokratyczne próby osiedlania i asymilacji Romów, wbrew ich tradycji i zwyczajom, były skazane na niepowodzenie.

W dniu 24 maja 1952 r. Prezydium Rządu podjęło uchwałę nr 452/52 „w sprawie pomocy ludności cygańskiej przy przechodzeniu na osiadły tryb życia” (niepublikowana; Ficowski, 1989, s. 50). Zalecała organom administracji państwowej podjęcie działań w zakresie:

- kierowania dzieci ludności cygańskiej do szkół,
- poprawy stanu sanitarnego i zdrowotnego,
- opieki nad twórczością artystyczną,
- pomocy w osiedlaniu się Cyganów w indywidualnych gospodarstwach rolnych i Państwowych Gospodarstwach Rolnych,
- tworzenia i wspomagania cygańskich spółdzielni wytwórczych oraz
- opieki nad niezdolnymi do pracy.

Postulaty, wobec biernego oporu Romów i formalno-sprawozdawczej działalności terenowej administracji, nie zmieniły życia Romów. Natomiast wprowadzony w 1964 r. zakaz poruszania się taborów cygańskich i rozbijania obozowisk praktycznie po kilku latach zlikwidował wędrowni wozami zaprzężonymi w konie. W ramach tzw. „produktywizacji” Romowie byli przymusowo osiedlani, najczęściej w najuboższych dzielnicach w socjalnych barakach na obrzeżach miast. Dopiero w połowie lat 80. władze państwowe zaprzestały realizacji uchwały z 1952 roku

(Mirga, 1998). Nazwę własną – Roma (Cyganie) upowszechniało w Polsce od 1979 r. pierwsze pismo dla Romów, *Dewel Sarengro Dad* (Mirga, 1998, s. 172), ale niektóre europejskie grupy cygańskie (np. niemieccy Sinti i Manusze) nie identyfikują się z nową nazwą.

Położenie Cyganów nie jest łatwe nie tylko z powodów biurokratycznych. Stosunek społeczeństwa polskiego jest nieufny, a nierzadko wrogi. W ostatnim ćwierćwieczu XX w. odnotowano w Polsce 15 poważniejszych wystąpień antycygańskich. Do najgłośniejszych zamieszek doszło 28 sierpnia 1976 r. w Łukowie (napad grupy wyrostków na baraki zamieszkałe przez 5 rodzin cygańskich), 26 sierpnia 1976 r. w Kłodawie (bójki na ulicach i zdemolowanie mieszkań i wozów cygańskich), 9–10 września 1981 w Koninie, 21–22 października 1981 r. w Oświęcimiu (po bójce Polaka z Cyganem zniszczono trzy cygańskie samochody), w czerwcu 1991 r. w Mławie (po wypadku samochodowym spowodowanym przez młodego Cygana), we wrześniu 1998 w Bytomiu i w grudniu 1998 w Świebodzicach.

W końcu XX w. liczba Romów w Polsce była szacowana na 20–30 tysięcy. W spisie ludności w maju 2002 r. narodowość romską zadeklarowało 12 855 osób, w tym 12 731 posiadających obywatelstwo polskie. Według tych wyników, opublikowanych według województw, prawie 60% polskich Romów mieszkało w sześciu województwach: małopolskim (1678 osób), dolnośląskim (1319), mazowieckim (1291), śląskim (1189), wielkopolskim (1086) i łódzkim (1018). Najmniej, bo tylko 187 Romów mieszkało w woj. pomorskim i 272 w lubuskim. Większość mieszka w dużych miastach: w Warszawie, Poznaniu, Wrocławiu, Łodzi, Gdańsku. Romowie z grupy Bergitka Roma tradycyjnie zamieszkują tereny górskie między Nowym Sączem i Nowym Targiem oraz w miastach Górnego i Dolnego Śląska oraz w Krakowie-Nowej Hucie, gdzie władze osiedliły ich w latach 1950. w ramach prowadzonej wówczas polityki produktywizacyjnej. Kraje o znacznej liczbie Romów w Europie to: Rumunia (około 1,5 mln), Węgry i Słowacja (po blisko 500 tys.) oraz Czechy (około 250 tys.).

Z kilkunastu istniejących stowarzyszeń romskich najstarsze, powstałe w 1963 r., i najbardziej znane jest Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Cyganów w Tarnowie, występujące obecnie pod nazwą Centrum Kultury Romów w Polsce – Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne z siedzibą w Tarnowie. Rolę reprezentanta i koordynatora działalności organizacyjnej tej społeczności pełni powstała w 1986 r. Centralna Rada Romów.

7. Grecy i Macedończycy

Spośród mniejszości narodowych mieszkających w Polsce ludność grecka jest jedyną grupą narodowościową przybyłą do Polski w końcu lat 40. w ramach emigracji politycznej z Grecji, w której skład wchodził zarówno Grecy jak i Macedończycy. W latach 1946–1949 toczyła się w Grecji wojna domowa między siłami komunistycznymi, wspieranymi przez ZSRR i Jugosławię, a zwolennikami przywróconej po plebiscycie w 1946 r. monarchii, popieranymi przez W. Brytanię i USA. Po przegranej wojnie, w obawie przed represjami, Komunistyczna Partia

Grecji zawarła porozumienie z rządami krajów demokracji ludowej (w tym Polski) o przyjęcie około 80 tys. uchodźców na prawach azylu politycznego. Od lipca 1948 r. do sierpnia 1950 r. przybyły do Polski w 6 transportach 12 484 osoby (76,6% drogą morską, pozostali koleją przez Bułgarię i Jugosławię), w tym 3200 dzieci i 9282 osób dorosłych, z których większość (71,1%) stanowili żołnierze – uczestnicy walk po stronie komunistów. W latach 1950–1956 przybyły jeszcze 829 osoby w ramach łączenia rodzin (Wojecki, 1975). Inne źródła wymieniają 14,5 tys. osób przybyłych z Grecji (Pudło, 1997). Wśród imigrantów nieznacznie przeważali Macedończycy (50,2%) nad Grekami, a wśród dorosłych inwalidzi, ludzie starzy i chorzy (32,1%) oraz mężczyźni nad kobietami (na 100 mężczyzn przypadło 67 kobiet).

W pierwszym okresie (1948–1952) uchodźcy mieszkali na ziemiach zachodnich w izolacji od społeczeństwa, przed którym ukrywano ich pobyt w Polsce. Dzieci umieszczono w Państwowych Ośrodkach Wychowawczo-Szkoleniowych w Łądku-Zdroju (dzieci greckie), Szczawnie-Zdroju (dzieci macedońskie), później w Zgorzelcu, Dusznikach Zdroju, Policach i Szczecinie pod opieką Ministerstwa Oświaty. Dorosłych zgrupowano w Zgorzelcu w ośrodku pod nazwą „Ośrodek Funduszu Wczasów Pracowniczych – Akcja Specjalna” (Wojecki, 1975). Brak nadziei na szybki powrót do ojczyzny oraz brak miejsc pracy w Zgorzelcu spowodował przenoszenie się uchodźców w latach 1953–1956 do miast Dolnego Śląska (Wrocław, Lwówek Śląski, Jelenia Góra, Wałbrzych, Legnica, Świdnica, Bielawa), Polic, Szczecina i Trójmiasta, a około 3 tys. osób osiedliło się na wsi w pobliżu Leska (Krościenko, Liskowate, Trzcianiec, Ustrzyki Dolne). W latach 1957–1974 następował proces asymilacji i adaptacji dużej części uchodźców, zawiązywały się mieszane małżeństwa, częściej Greków z Polkami niż Polaków z Greczynkami, dzieci i młodzież zdobywały wykształcenie. Na początku tego okresu około 5 tys. Macedończyków, nie mając nadziei na powrót do Grecji, wyjechało do Jugosławii.

W 1972 r. mniejszość grecka skurczyła się do 8,7 tys. osób. Po 1975 r., po upadku dyktatury „czarnych pułkowników” i wprowadzeniu nowej konstytucji Polskę opuściło, powracając do Grecji, ponad 5,5 tys. osób. Z początkiem 1983 r. rząd grecki podjął decyzję o swobodnej repatriacji do kraju, która początkowo nie spowodowała masowego powrotu, głównie z przyczyn ekonomicznych. Dopiero wprowadzenie z dniem 1 stycznia 1987 r. polsko-greckiej umowy o objęciu uchodźców politycznych greckim systemem ubezpieczeń społecznych jeśli emerytury wypracowali w Polsce zwiększyło liczbę powracających do Grecji.

W połowie lat 90. w Polsce mieszkało około 4,5 tys. Greków oraz około 200 Macedończyków. Większość mieszkała na Dolnym Śląsku: we Wrocławiu, Wałbrzychu, Świdnicy, Jeleniej Górze, Zgorzelcu, Legnicy i Lubaniu. Mniejsze skupiska znajdowały się w Zielonej Górze, Gdańsku i Szczecinie oraz na Rzeszowszczyźnie (Krościenko, Jureczkowa, Trzcianiec).

Według spisu ludności z 2002 r. obywatele polskich urodzonych w Grecji było 2793, w większości mieszkających w woj. dolnośląskim (595 osób), podkarpackim (505 osób) i małopolskim (297 osób) oraz mazowieckim (194), podlaskim (174), zachodniopomorskim (149) i śląskim (141). Grecką narodowość deklarowały 1404 osoby, w tym 786 posiadało polskie obywatelstwo. Języka greckiego w kontaktach domowych używało 3166 osób, a 2759 osób posiadało obywatelstwo polskie.

Początkowo interesy społeczności reprezentowała Gmina Demokratycznych Uchodźców Grecji, przekształcona w 1952 r. w Związek Uchodźców Politycznych z Grecji im. Nikosa Belojanisa, który w połowie lat 80. przyjął nazwę Towarzystwo Greków w Polsce. Zarząd Główny towarzystwa ma siedzibę we Wrocławiu, a jego oddziały istnieją we Wrocławiu, Zgorzelcu, Łodzi, Szczecinie i Gdyni. Towarzystwo zajmuje się przede wszystkim działalnością kulturalną oraz sprawami dotyczącymi repatriacji (emerytury, pomoc rodzinom itp.). W 1989 r. część działaczy macedońskich założyła własne Stowarzyszenie Macedończyków w Polsce, z siedzibą w Gdańsku.

IX. OŚWIATA I NAUKA

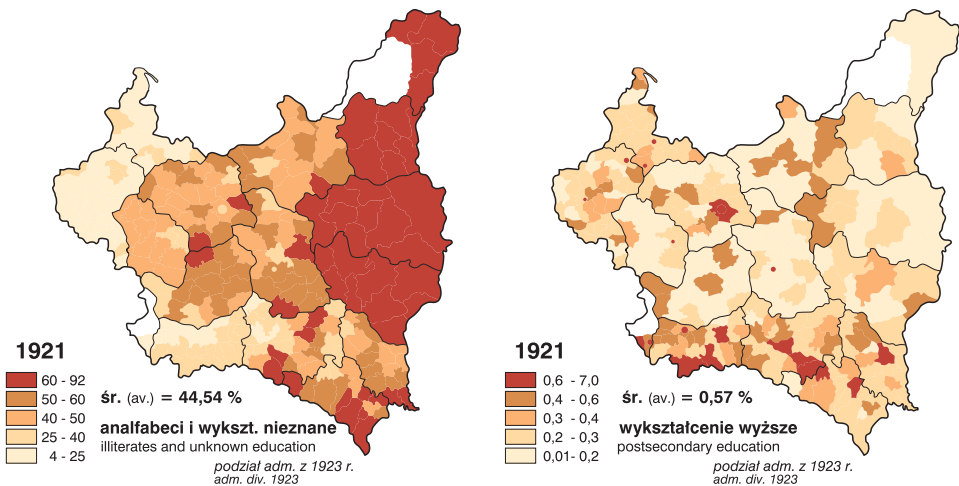
Podstawą rozwoju nowoczesnego społeczeństwa jest sprawny i dostępny system oświatowy i wysoki poziom wykształcenia ludności. Dane na ten temat zbierane są systematycznie, co pozwala na analizę różnic terytorialnych i zmian poziomu wykształcenia ludności. Na początku XX wieku na ziemiach polskich istniały różne systemy edukacji, przy czym na terenie zaboru rosyjskiego nie było obowiązku powszechnego nauczania. Obowiązek ten był rygorystycznie przestrzegany i prawie całkowicie wypełniany tylko w zaborze pruskim. W Galicji, pomimo istnienia odpowiednich ustaw i zarządzeń, tylko połowa dzieci w 1910 r. pobierała naukę szkolną (Mauersberg, 1982, s. 555). W Królestwie Polskim nauka w szkółkach ludowych trwała przeciętnie 3–4 lata, w zaborze austriackim istniały 6-klasowe szkoły na wsi i 7-klasowe w miastach, natomiast w zaborze pruskim obowiązywała nauka w 8-klasowych szkołach ludowych. W rezultacie na ziemiach zaboru rosyjskiego analfabeci stanowili 65% ludności, w Galicji 56%, a w zaborze pruskim 0,6%. Warto podkreślić, że tylko w Galicji język polski był używany w szkolnictwie na wszystkich poziomach edukacji, łącznie ze szkolnictwem uniwersyteckim, podczas gdy w zaborze rosyjskim tylko w niektórych szkołach prywatnych można było pobierać nauki w języku polskim. W szkołach zaboru pruskiego obowiązywał język niemiecki.

W ciągu XIX wieku na czoło ośrodków uniwersyteckich wysunął się Lwów, który w przededniu I wojny światowej był najważniejszym centrum szkolnictwa wyższego z polskim językiem nauczania. Na drugim miejscu znajdował się Kraków. Uniwersytety wileński i warszawski były uczelniami rosyjskimi.

Obowiązkiem i ambicją władz oświatowych odrodzonego w 1918 r. państwa polskiego było stworzenie jednolitego systemu wychowania z trzech odrębnych organizacji szkolnictwa, odziedziczonych po państwach zaborczych. Dekretem z 7 lutego 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 14, poz. 147) wprowadzono powszechny obowiązek szkolny obejmujący dzieci w wieku od 7 do 14 roku życia. Utworzono szkoły średnie (8-letnie gimnazja), które jednak nie były powiązane programowo ani wychowawczo z 7-letnią szkołą elementarną. W kraju było 92% jednoklasowych szkół elementarnych, 6% 2-klasowych i tylko 2% szkół 7-klasowych. Obowiązek szkolny wypełniało 47% dzieci. Ustawa z 1922 r. uzależniała stopień organizacji szkoły od liczby dzieci w obwodzie, toteż w 1925 r. na 26 165 szkół powszechnych

tylko 7% szkół było 7-klasowych, 57% stanowiły szkoły 1-klasowe, a reszta to przeważnie szkoły 2- i 3-klasowe. Pomimo braku pomieszczeń szkolnych liczba dzieci objętych nauczaniem wzrosła z 66% w 1921/22 r. do 96% w 1928/29 r. Poziom nauczania podstawowego zależał od liczby klas w szkole. W szkole 1-klasowej w ciągu 7 lat przerabiano materiał z 4 oddziałów szkoły 7-klasowej; w 2-klasowej przerabiano materiał z 5 oddziałów szkoły 7-klasowej i dopiero w 3-klasowej szkole w ciągu 7 lat przerabiano program zbliżony do szkoły 7-klasowej.

Spis z 1921 r. dostarczył sporo danych na temat poziomu oświaty w Polsce u zarania niepodległości. Prawie połowa ludności nie umiała czytać ani pisać, przy czym poziom analfabetyzmu był szczególnie wysoki we wschodniej części kraju, gdzie w niektórych powiatach obejmował niemal całą ludność (pow. Kamień Koszyrski 92%, Luboml 84%, Sarny 82%, Łuniniec 81% – ryc. IX.1).

Ryc. IX.1. Wykształcenie ludności w 1921 r.

Fig. IX.1. Level of education of population 10 years and more, September 30, 1921

Z reguły poziom analfabetyzmu był wyższy na wsi niż w miastach, z wyjątkiem województw zachodnich, gdzie wskaźniki były podobne przy niższym ogólnym jego poziomie (19,1%, w tym w miastach 18,0% a na wsi 19,6%; tab. IX.1).

Z kolei w małych miastach poziom analfabetyzmu był wyższy niż w miastach większych. Analizując go w podziale na grupy wyznaniowe można stwierdzić, że szczególnie wysokim poziomem analfabetyzmu wyróżniała się wówczas ludność prawosławna i greckokatolicka (tab. IX.2), występująca przede wszystkim we wschodnich częściach kraju.

W załączonych tabelach można również zaobserwować różnice poziomu wykształcenia pozostałej ludności. Wykształceniem wyższym od podstawowego (średnim i wyższym) mogło się wykazać zaledwie 4,2% ludności (w miastach 12,6%), przy czym poziom ten był wyższy w województwach centralnych i zachodnich, a szczególnie niski w województwach wschodnich (1,9%). Zaledwie nieco ponad pół procenta ludności Polski mogło się poszczycić wykształceniem wyż-

szym. W miastach powyżej 20 tys. procent ten wzrastał do 2,6%, a w większych miastach województw południowych – do 4,6%. Duży wpływ na te wskaźniki miały największe miasta, gdzie skupiało się najwięcej ludności z wyższym wykształceniem, na południu były to Lwów (6,8%) i Kraków (5,2%), górujące nad Warszawą (3,7%) i Poznaniem (2,7%). W podziale na grupy wyznaniowe najwyższe były odsetki ludności z wyższym wykształceniem wśród żydów i ewangelików (0,9 i 0,7 %), a najniższe – prawosławnych i grekokatolików (po 0,2%).

Tabela IX.1. Ludność w wieku 10 lat i więcej według wykształcenia, 30 IX 1921 r.
Table IX.1. Population at age 10 and more by education, September 30, 1930

Województwa Voivodships	Ludność obecna tys. Population present in thousands	Wykształcenie / Education level			
		domowe i początko- we domestic and primary	średnie ogólne, średnie i niższe zawodowe general and vocational	wyższe superior	niewia- dome, nieznane i analfabeci unknown and illiterates
		w % ludności w wieku 10 lat i więcej as % of population at age 10 and more			
Polska	19 780,7	51,3	3,6	0,6	44,5
Miasta	5 121,2	58,6	10,8	1,8	28,9
≥ 20 tys.	2 843,0	57,9	14,6	2,6	24,8
< 20 tys.	2 278,2	59,3	5,9	0,8	33,9
Wieś	14 659,5	48,8	1,1	0,1	50,0
Województwa centralne	8 656,2	49,3	4,6	0,6	45,6
Miasta	2 761,0	53,5	11,7	1,6	33,1
≥ 20 tys.	1 861,0	54,5	14,7	2,1	28,6
< 20 tys.	900,0	51,5	5,6	0,5	42,4
Wieś	5 895,1	47,3	1,2	0,1	51,4
Województwa wschodnie	2 806,1	26,4	1,7	0,2	71,7
Miasta	378,0	45,4	7,4	0,9	46,4
≥ 20 tys.	101,6	48,8	11,0	1,5	38,7
< 20 tys.	276,4	44,1	6,0	0,7	49,2
Wieś	2 428,1	23,4	0,8	0,1	75,7
Województwa zachodnie	2 353,4	76,1	4,2	0,5	19,1
Miasta	742,6	70,5	10,1	1,3	18,0
≥ 20 tys.	303,6	65,8	14,7	2,0	17,4
< 20 tys.	439,0	73,8	6,9	0,8	18,5
Wieś	1 610,8	78,7	1,4	0,2	19,6
Województwa południowe	5 965,0	56,2	2,8	0,7	40,3
Miasta	1 239,5	66,6	10,0	2,8	20,6
≥ 20 tys.	576,9	66,4	14,9	4,6	14,0
< 20 tys.	662,6	66,7	5,7	1,3	26,3
Wieś	4 725,5	53,5	0,9	0,2	45,5

Źródło: GUS, 1926–1928, tabl. VIII.

Ratyfikowany 10 lutego 1925 r. konkordat z Watykanem¹ (Dz.U. 1925, nr 72, poz. 701) wprowadził, rozporządzeniem z dnia 9 grudnia 1926 r. (Dz.U. 1927, nr 1, poz. 9), do szkół naukę religii i zagwarantował kościołowi znaczny wpływ na

¹ Po wojnie (12 września 1945 r.) rząd wypowiedział konkordat, motywując jego zerwanie brakiem otwartego potępienia przez papieża Piusa XII zbrodniczej polityki Hitlera.

wychowanie (por. § 7). Rozporządzenie określiło, że: „Nauka religii katolickiej jest obowiązkową dla uczniów katolików we wszystkich (z wyjątkiem szkół wyższych) państwowych, publicznych i samorządowych oraz w szkołach prywatnych, publicznych i samorządowych oraz w szkołach prywatnych, korzystających z zasiłków państwowych lub samorządowych, albo posiadających prawa szkół państwowych lub publicznych” (§ 1). Młodzież innych wyznań miała również zapewniony dostęp do nauki religii.

Tabela IX.2. Ludność w wieku 10 lat i więcej według wykształcenia i wyznania w 1921 r.*

Table IX.2. Population at age 10 and more by education and religion, 1921

Wyznanie Religion	Ludność obecna w dniu spisu 30 IX w tys. Population present at the census date, IX 30 in thous- ands	Osoby posiadające wykształcenie Person by education level					Analfa- beci illitera- tes
		domowe i począt- kowe domestic and primary	średnie seconda- ry gene- ral	zawodo- we śred- nie i niższe seconda- ry voca- tional	wyższe superior	niewia- dome unknown	
		w % / in percentage					
Ogółem	20 099,2	51,7	3,0	0,6	0,6	11,3	32,8
Rzymskokatolickie	12 477,8	58,8	3,2	0,8	0,6	11,8	24,8
Greckokatolickie	2 404,9	38,1	0,7	0,1	0,2	12,1	48,8
Prawosławne	2 184,1	20,5	1,0	0,3	0,2	6,0	72,0
Evangelickie	757,8	66,3	5,0	0,7	0,7	14,5	12,5
Mojżeszowe	2 213,2	52,4	5,6	0,9	0,9	11,9	28,3
Inne	61,5	41,2	4,8	0,8	2,4	9,9	40,9

* Bez Górnego Śląska, m. Wilno oraz powiatów: Wilno-Troki, Oszmiana i Święciany woj. wileńskiego. Łącznie z ludnością spisana przez władze wojskowe.

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.11.

Z inicjatywy Janusza Jędrzejewicza (1885–1951), Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sejm w dniu 11 marca 1932 r. zatwierdził ustawę reformującą ustrój szkolnictwa i szkół akademickich (Dz.U. 1932, nr 38, poz. 389). Szkoły podstawowe (powszechnie) podzielono na trzy stopnie organizacyjne. W szkole I stopnia, z 1 lub 2 nauczycielami, liczącej do 120 uczniów, klasa trzecia była dwuletnia, a klasa czwarta – trzyletnia. Szkoły II stopnia, z 3 lub 4 nauczycielami, liczące do 210 uczniów, miały dwuletnią klasę VI. Wreszcie szkoła III stopnia, licząca 5 i więcej nauczycieli, miała 7 klas jednorocznych i realizowała pełny program szkoły powszechnej (Mauersberg, 1982, s. 569). Naukę w szkole średniej rozpoczęli uczniowie w wieku 12–13 lat, po ukończeniu klasy VI; klasa VII przeznaczona była dla tych uczniów, którzy nie zamierzali lub nie mogli kształcić się dalej. Szkoła średnia była 6-letnia i dzieliła się na 4-letnie niezróżnicowane gimnazjum (tzw. mała matura) i 2-letnie liceum o kilku kierunkach kształcenia (humanistyczne, przyrodnicze, matematyczne, klasyczne). Reformy jędrzejowiczowskie zrównały z gimnazjami ogólnokształcącymi średnie szkoły zawodowe, nadając im miano gimnazjów. Zlikwidowano 5-letnie seminaria nauczycielskie i powołano 3-letnie licea pedagogiczne po 4-letnim gimnazjum oraz 2-letnie pedagogia po liceum ogólnokształcącym. Zróżnicowanie stopni szkół powszechnych utrudniło przejście mło-

dzieży – głównie chłopskiej – do gimnazjów, a absolwentom gimnazjów przejście do liceów. Natomiast ustawa o szkołach akademickich ujednoliciła ich organizację i ograniczyła dotychczasową autonomię; rząd natychmiast po wprowadzeniu reformy rozwiązał 53 katedry uniwersyteckie, głównie kierowane przez profesorów związanych z opozycją polityczną.

Kształcenie zawodowe opierało się głównie na 3-letnich szkołach doksztalających (dla młodzieży w wieku 14–17 lat, po ukończeniu 4 klas szkoły podstawowej). Istniały również gimnazja zawodowe o 2-, 4-letnim trwaniu nauki, do których przyjmowano uczniów po ukończeniu 6 klas szkoły podstawowej. Skończenie gimnazjum uprawniało do nauki w 2-, 3- lub 4-letnim liceum zawodowym.

W okresie międzywojennym nastąpiła znaczna poprawa poziomu oświaty, choć różnice bynajmniej nie zniknęły. Poziom analfabetyzmu w ciągu zaledwie pierwszego dziesięciolecia spadł z 44,5% do 27,6%. Wystąpiło to w całej Polsce łącznie z województwami wschodnimi (71,7% i 45,8%), przy czym w województwach zachodnich analfabetyzm zniknął prawie całkowicie. Niemniej różnice przestrzenne pozostały nie tylko w skali kraju, ale również w skali lokalnej, czego przykłady można znaleźć w dużych miastach, zwłaszcza w byłym zaborze rosyjskim, jak Warszawa, Łódź czy Wilno (ryc. IX.2).

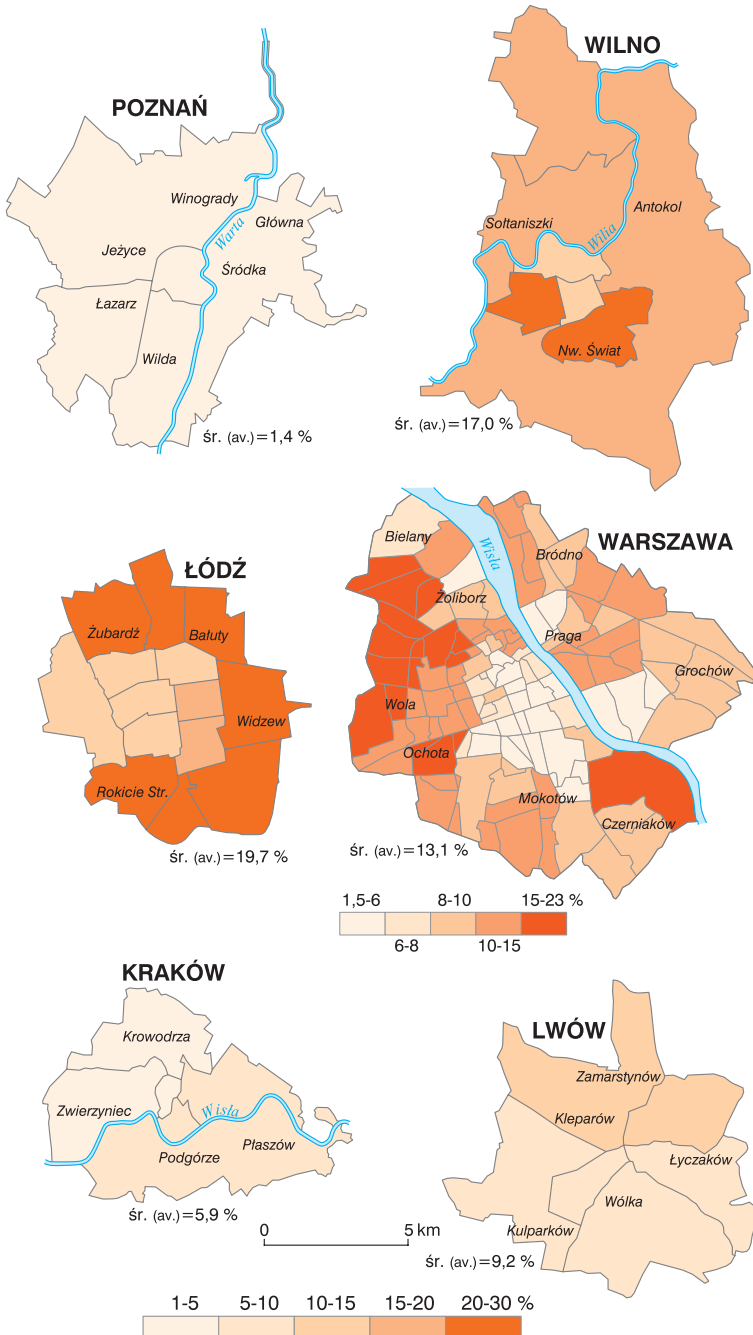
Spadek analfabetyzmu miał niewątpliwy związek z rozbudową szkolnictwa podstawowego. Liczba uczniów wzrosła z 3,1 mln w r. 1922/23 do 4,7 mln w r. 1937/38. Wystąpił również znaczny wzrost liczby uczniów szkół zawodowych, natomiast średnie szkolnictwo ogólnokształcące pozostawało mniej więcej na tym samym poziomie, choć wzrastała liczba absolwentów (tab. IX.3).

Ukończenie średniej szkoły ogólnokształcącej (tzw. duża matura) otwierało przed absolwentami szerokie możliwości awansu społecznego. W całym okresie międzywojennym dyplomy dużej matury uzyskało około 250 tys. osób i stanowili oni główny trzon inteligencji polskiej, bowiem w tym samym okresie studia wyższe w Polsce ukończyło około 83 tys. osób.

Z istniejących danych wynika również, że pluralistyczny charakter społeczeństwa polskiego znajdował odbicie także w szkolnictwie (GUS, 1939, s. 349). I tak w r. 1937/38 obok 24 tys. szkół podstawowych z polskim językiem nauczania istniało 3,5 tys. szkół dwujęzycznych (w tym 3064 z językiem polskim i ukraińskim, po około 200 z polskim i niemieckim, względnie żydowskim lub hebrajskim) oraz 1127 szkół z niepolskim językiem nauczania (w tym 461 z ukraińskim, 394 z niemieckim i 226 z żydowskim/hebrajskim). Szkoły dwujęzyczne lub obcojęzyczne istniały również na poziomie średnim: na 1460 szkół gimnazjalnych i licealnych było ich w sumie 185, w tym najwięcej polsko-żydowskich (72), ukraińskich (45), niemieckich (28) i żydowsko/hebrajskich (22).

Jeśli chodzi o udział młodzieży należącej do różnych grup wyznaniowych, dość szczegółowe dane zawiera tabela IX.4. Wynika z nich wyraźny wzrost odsetka młodzieży prawosławnej na poziomie podstawowym i średnim, spadek zaś odsetka młodzieży wyznania mojżeszowego w szkołach średnich ogólnokształcących, przy wzroście w szkołach nauczycielskich i zawodowych.

Szkolnictwo wyższe koncentrowało się w okresie międzywojennym w siedmiu większych miastach. Dominowała Warszawa z 11 uczelniami z 48,3 tys. studentów w r. 1936/37, ustępowały jej Lwów (4 uczelnie, 9230 studentów),

Ryc. IX.2. Udział analfabetów w wieku 10 lat i więcej w 1931 r. w wielkich miastach
Fig. IX.2. Percentage of illiterates in major cities, December 9, 1931 (10 years and more)

Kraków (4 uczelnie, 7831 studentów), Poznań (2 uczelnie, 5750 studentów) i Wilno (2 uczelnie, 3624 studentów) (Olszewicz, 1938, s. 13). W sumie liczba studentów na wyższych uczelniach wzrosła w latach 1921–1937 z 34 do 48 tys., przy czym szczególnie przyrost zaznaczył się w naukach prawnych, politycznych i handlowych (tab. IX.4).

Tabela IX.3. Szkoły i uczniowie, 1922/23–2000/2001

Table IX.3. Schools and students, 1922/1923–2000/2001

Typy szkół Types of school	Rok szkolny / Academic year						
	1922/ 23	1930/ 31	1937/ 38	1950/ 51	1970/ 71	1990/ 91	2000/ 01
Szkoły podstawowe¹							
Liczba szkół w tys.	26,7	25,3	27,3	22,9	26,1	20,5	18,3
Uczniowie szkół w tys.	3 132,1	3 833,1	4 701,2	3 281,8	5 257,0	5 287,0	3 220,6
Absolwenci szkół w tys.	184,5	.	249,9	328,2	653,0	616,4	557,1
Liczba uczniów na 1 nauczyciela	.	51,6	61,5	40,2	24,9	16,0	14,0
Szkoły średnie ogólnokształcące²							
Liczba szkół	762	743	777	764	858	1 091	2 292
Uczniowie szkół w tys.	227,1	205,0	221,4	194,4	401,3	445,0	924,2
Absolwenci szkół w tys.	8,1	16,5	15,2	41,4	66,0	92,5	194,4
Liczba uczniów na 1 nauczyciela	.	.	.	19	23	18	20
Szkoły średnie zawodowe³							
Liczba szkół	.	.	.	5 606	8 704	9 673	12 746
Uczniowie szkół w tys.	136,7	196,5	207,5 ⁴	634,7	1 710,7	1 785,3	1 941,9
Absolwenci szkół w tys.	34,2	40,6	41,1	139,0	444,1	452,8	509,8
Liczba uczniów na 1 nauczyciela	.	.	17	20	27	20	22
Szkoły wyższe							
Liczba szkół	17	22	32 ⁵	83	85	112	310
Studenci w tys.	38,0	48,2	49,5	125,1	330,8	403,8	1 584,8
w tym studiów dziennych	.	.	49,5	117,5	209,8	311,7	693,5
Studenci na 10 tys. ludności	13,8	15,4	14,4	50,0	101,3	105,4	410,1
Absolwenci w tys.	2,2 ⁶	5,0	6,1	14,6	47,1	56,1	304,0
w tym studiów dziennych	.	.	6,1	14,6	28,4	41,9	116,1

¹ Dla niepracujących (bez specjalnych); w latach przedwojennych szkoły publiczne; w 2000/01 bez gimnazjów.

² Dla niepracujących (bez specjalnych).

³ W latach przedwojennych bez uczniów szkół artystycznych; łącznie z niepełnym średnim i policealnym.

⁴ Bez uczniów zasadniczych szkół zawodowych specjalnych.

⁵ Łącznie z wyższymi szkołami artystycznymi nieakademickimi (4 szkoły, 1516 studentów).

⁶ Wyłącznie szkół państwowych.

Źródła: GUS, 1989; GUS, 1930–2003, R. 52, R. 62.

Warto zauważyć, że zmienił się również skład wyznaniowy studentów. U zarania niepodległości Żydzi stanowili jedną czwartą studentów (a nawet jedną trzecią na medycynie i filozofii), zaś w r. 1936/37 ich udział spadł do około 12% (przy około 10-procentowym udziale ludności tego wyznania w Polsce). Zwiększyły się natomiast odsetki studentów z innych grup wyznaniowych, zwłaszcza grekokatolików (trzykrotnie) i katolików (o 11 punktów procentowych).

Tabela IX.4. Uczniowie według typów szkół i wyznania, 1921/22–1936/37
 Table IX.4. Students by types of school and religion, 1921/22–1936/37

Typy szkół i kierunki studiów Types of school	Lata Year	Ogółem w tys. Total in thousands	Wyznanie / Religion					
			rzymsko-katoliczkie Roman catholic	grecko-katoliczkie Greek catholic	prawosławne orthodox	ewangelickie protestant protestant	mojżeszowe Jewish	inne other
			w odsetkach ogółu uczniów percentage of students					
Powszechnie	1921/22	3 197,0
	1925/26	3 239,9	71,3	10,1	6,8	2,9	8,8	0,1
	1932/33	4 608,0	68,4	10,1	9,9	2,2	9,1	0,3
	1936/37	4 743,0	68,5	9,4	10,5	2,2	9,1	0,3
Średnie	1921/22	205,7	65,6	3,4	1,7	5,5	23,7	0,1
	1925/26	216,6	69,2	4,3	2,8	4,0	19,4	0,3
	1929/30	203,4	68,0	3,8	2,4	4,0	21,7	0,1
	1936/37	200,6	74,5	3,8	2,2	2,5	16,5	0,5
Nauczycielskie	1925/26	37,3	87,9	7,1	1,1	2,0	1,8	0,1
	1934/35	12,0	86,6	4,8	2,4	2,1	4,0	0,1
Zawodowe ¹	1928/29	56,3	79,2	2,2	3,1	1,6	13,8	0,1
	1936/37	88,5	78,1	2,1	3,2	1,8	14,6	0,2
Wyższe	1921/22	33,8	68,0	0,9	1,2	2,6	25,0	2,3 ²
	1923/24	38,3	68,5	2,2	1,6	2,2	25,0	0,5
	1925/26	37,5	69,1	4,3	1,5	2,2	20,7	0,4
	1929/30	45,1	68,7	4,8	2,0	2,4	19,3	0,4
	1932/33	51,8	72,0	4,0	2,3	2,6	13,8	0,3
	1933/34	49,6	73,9	3,6	2,5	2,7	17,0	0,3
	1936/37	48,2	79,3	3,1	2,9	2,6	11,8	0,3
w tym:			w odsetkach słuchaczy kierunku w danym roku percentage of students by faculties					
– prawo i nauki polityczne	1923/24	9,7	68,8	2,2	0,7	1,7	25,9	0,7
	1933/34	15,3	70,2	4,7	1,7	1,6	21,5	0,3
	1936/37	14,3	83,5	3,4	2,0	1,5	9,4	0,2
– medycyna	1923/24	4,6	62,8	2,3	2,2	2,1	30,2	0,4
	1933/34	4,2	72,6	3,2	4,2	2,5	17,0	0,5
	1936/37	4,0	76,4	3,2	4,6	2,9	12,6	0,3
– filozofia	1923/24	11,8	57,9	3,0	1,2	1,9	35,4	0,6
	1933/34	12,6	70,2	3,1	2,1	3,2	21,1	0,3
	1936/37	11,7	72,9	2,2	2,9	3,3	18,3	0,4
– technika	1923/24	6,5	79,1	1,3	2,8	2,6	14,0	0,2
	1933/34	7,2	78,6	3,0	3,1	2,7	12,4	0,2
	1936/37	7,4	80,2	2,7	3,5	2,5	10,9	0,2
– nauki handlowe	1923/24	1,5	80,1	1,2	1,9	4,4	12,0	0,4
	1933/34	2,9	83,2	3,9	1,1	4,5	7,0	0,3
	1936/37	3,6	83,4	3,9	1,0	3,6	8,1	0,0
– inne	1923/24	4,0	83,7	1,9	2,1	3,3	8,8	0,2
	1933/34	7,4	80,0	3,2	3,8	3,5	9,1	0,4
	1936/37	7,2	80,0	3,6	4,4	3,3	8,4	0,3

¹ Łącznie z kursami.

² Inne i nie podane.

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 1, 3, 8; GUS, 1930–2003, R. 5–10.

Spadek liczby studentów żydowskich nie wynikał z ich niechęci do zdobycia wyższego wykształcenia. Był następstwem stosowania, propagowanej przez obóz narodowej demokracji zasady *numerus clausus*, czyli procentowej normy

studentów żydowskich odpowiadającej udziałowi Żydów w ogólnej liczbie ludności kraju. Jakkolwiek po 1926 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zakazało jej stosowania jako sprzecznej z konstytucją i podpisanym w 1919 r. w Wersalu tzw. traktatem mniejszościowym², jednak w praktyce niektóre wydziały stosowały inne metody ograniczenia liczby studentów żydowskich, szczególnie tam gdzie studiowało ich najwięcej (medycyna, farmacja, stomatologia, chemia, prawo, kierunki politechniczne). Efektem były stały spadek udziału procentowego młodzieży żydowskiej wśród studentów. Spadek pogłębił się w drugiej połowie lat 30. w wyniku wprowadzenia getta ławkowego organizowanego przez faszystujące organizacje studenckie. Pojawiły się również żądania wprowadzenia *numerus nullus*, czyli całkowitego zakazu studiowania dla Żydów. Lepiej sytuowana młodzież żydowska wybierała studia za granicą – w Pradze i we Francji.

Pochodzenie społeczne uczniów szkół średnich i wyższych można określić na podstawie zawodu ich rodziców (tab. IX.5). Zdecydowanie dominowała młodzież pochodzenia inteligentnego, a ściślej mówiąc dzieci funkcjonariuszy, nauczycieli i wojskowych. Było to szczególnie widoczne w szkołach średnich ogólnokształcących i szkołach wyższych.

Druga wojna światowa przyniosła poważne zaburzenia w systemie edukacji, przy czym polityka obu mocarstw okupacyjnych była dość różna. Na terenach kontrolowanych przez ZSRR w latach 1939–1941 wprowadzono system sowiecki łącznie ze stopniowym eliminowaniem języka polskiego. Areszty i deportacje odbywały się na kadrze pedagogicznej, a także na liczbie i składzie uczniów. Na terenach zajętych przez Niemcy inaczej działało się na terenach wcielonych do Rzeszy, a inaczej w GG. Wyższe uczelnie zostały zamknięte, a profesura aresztowana. Szkoły średnie ogólnokształcące spotkał podobny los.

Podczas okupacji niemieckiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa oficjalnie działały tylko szkoły elementarne i zawodowe. Prowadzono w nich jednak tajne nauczanie języka polskiego oraz historii i geografii Polski, którym objęte było w 1942 r. 1,5 mln dzieci. Natomiast w tajnym nauczaniu na poziomie średnim w całej Polsce w 1942 r. uczestniczyło 50 tys. uczniów. Tajne nauczanie na tzw. kompletach połączone było z bardzo poważnym ryzykiem dla nauczycieli, rodziców udostępniających mieszkania i dla uczestniczącej młodzieży. Tajne nauczanie uniwersyteckie prowadzono w Krakowie, Wilnie, Lwowie, Lublinie, Częstochowie i Kielcach. Uczestniczyło w nim 11 tys. studentów. 790 studentów otrzymało w czasie okupacji dyplom ukończenia studiów, a 48 osób uzyskało tytuł doktora. Najwięcej studentów kształcił Uniwersytet Warszawski oraz Uniwersytet Jagielloński. W ten sposób dzięki inicjatywie społecznej udało się, choć w części zredukować skutki polityki okupantów, obliczonej na zniszczenie warstw wykształconych na terenach podbitych (Łuczak, 1993, s. 465–488). W tym kontekście warto też wspomnieć o polskich wydziałach działających przy uczelniach brytyjskich, gdzie w czasie wojny i po jej zakończeniu kształciła się polska młodzież. Jedynie część absolwentów powróciła po wojnie do kraju.

² W dniu 14 września 1934 r. Polska wypowiedziała respektowanie art. 12 traktatu mniejszościowego.

Tabela IX.5. Uczniowie według zawodu rodziców w Polsce
 Table IX.5. Students by profession of parents. 1925/26–1935/36

Zawód rodziców i ich stanowisko w zawodzie Profession and position of parents	Uczniowie w szkołach / Students in schools								
	średnich secondary			nauczyciel- skich teacher train- ing		zawodowych ¹ vocational		wyższych superior (post- secondary)	
	1925– 1926	1930– 1931	1935– 1936	1925– 1926	1930– 1931	1927– 1928	1930– 1931	1928– 1929	1935– 1936
	tys. / thousands								
Ogółem	216,6	205,0	181,1	37,3	35,7	50,7	73,0	43,6	47,2
Rolnictwo	36,0	29,1	23,8	11,6	10,0	7,9	11,4	5,3	7,9
Przemysł	44,8	40,5	27,2	8,2	7,7	13,5	16,8	4,1	6,6
Handel	43,3	45,0	30,1	1,9	2,5	9,6 ⁴	8,4	5,6	6,0
Komunikacja	23,1	22,5	19,7	5,0	5,6	. ⁴	10,5	2,6	4,9
Wolne zawody	10,7	11,6	8,5	0,4	0,5	1,7	0,9	2,3	3,2
Służba publiczna	41,9	42,2	41,6	7,2	6,5	9,8	8,4	8,2	9,3
Inne zawody	16,4	14,0	27,5	3,0	2,8	7,0	6,7	3,5	8,6
Nie podane	0,4	0,1	2,7	0,0	0,1	1,2	9,9	12,0	0,7
	w % / in percentage								
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym:									
rolnicy więksi ²	2,7	2,5	2,1	0,6	0,7	. ⁵	1,4	4,3	3,2
rolnicy mniejsi ³	12,1	10,3	9,6	27,3	25,1	14,2 ⁵	14,3	9,8	11,1
przemysłowcy i kupcy	21,0	21,6	15,7	5,5	7,2	12,2	12,1	16,5	12,6
rzemieślnicy	9,0	8,2	5,1	13,8	13,1	11,0	14,3	5,3	4,5
robotnicy	11,7	10,9	18,8	20,7	22,1	31,3	26,6	8,1	9,7
wolne zawody	5,0	5,7	4,8	1,1	1,4	3,5	1,5	7,4	6,8
urzędnicy, nauczyciele, oficerowie	31,7	34,8	35,6	24,7	24,4	21,4	22,5	38,3	37,8

¹ Łącznie z kursami.

² Posiadający ponad 50 ha gruntu.

³ Posiadający poniżej 50 ha gruntu.

⁴ Komunikację podano łącznie z handlem.

⁵ Rolnicy więksi i mniejsi razem.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 8, tabl. XVIII(20).

Po zakończeniu wojny liczbę analfabetów szacowano na około 3 mln osób, tj. 18% ludności powyżej 9 roku życia. Podstawowym zadaniem szkolnictwa było więc zlikwidowanie analfabetyzmu. W 1949 r. na podstawie ustawy (Dz.U. 1949, nr 25, poz. 177) podjęto szeroką akcję społeczną, w wyniku której, w dniu 21 grudnia 1951 r., pełnomocnik rządu do spraw walki z analfabetyzmem ogłosił likwidację analfabetyzmu jako zjawiska masowego.

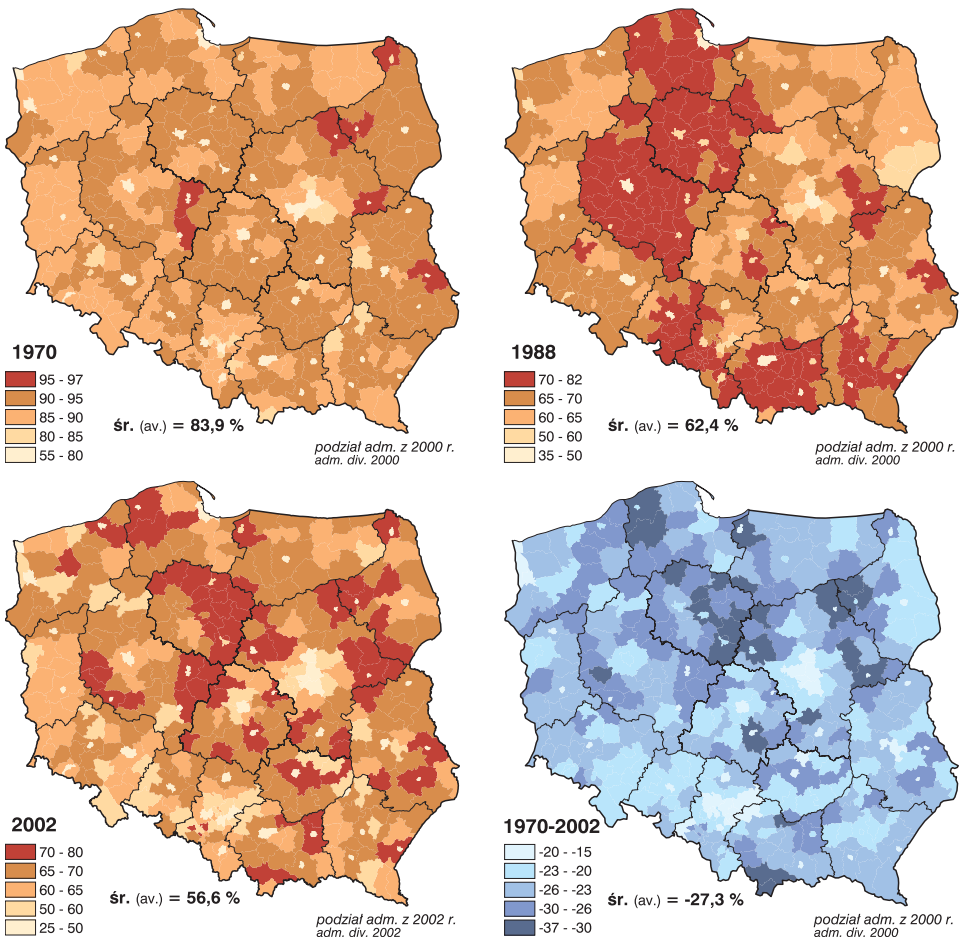
Począwszy od roku szkolnego 1948/49 za podstawę ustroju szkolnego przyjęto 7-klasową szkołę podstawową i oparte na niej 4-letnie liceum ogólnokształcące. Na podbudowie szkoły podstawowej zorganizowano następujące szkoły zawodowe: 1) szkoły przysposobienia zawodowego (4–11 miesięcy), 2) zasadnicze szkoły zawodowe (2-letnie, dla niektórych zawodów roczne lub 3-letnie), 3) technika zawodowe (3–4-letnie, dla niektórych zawodów 5-letnie); istniały również technika 2-letnie oparte na 9 klasach szkoły ogólnokształcącej. Od 1954 r. organizowano szkoły zawodowe (służba zdrowia, studia nauczycielskie, ekonomiczne, techniczne) na podbudowie 11-klasowej szkoły ogólnokształcącej. Od roku szkolnego 1958/59 większość

techników przeszła na 5-letni, a zasadnicze szkoły zawodowe na 3-letni cykl nauczania. Natomiast w szkolnictwie akademickim wprowadzono w 1951 r., z wyjątkiem studiów medycznych, studia dwustopniowe: 3-letnie I stopnia, upoważniające do dyplomu i tytułu zawodowego oraz 2-letnie II stopnia (po ukończeniu studiów I stopnia), dające prawo do tytułu magistra, lekarza lub magistra inżyniera. Należy dodać, że od 30 marca 1950 r. absolwentów średnich szkół zawodowych oraz szkół wyższych obowiązywały tzw. nakazy pracy. Od roku szkolnego 1956/57 – a w niektórych szkołach wyższych już od 1952/53 – powrócono do jednolitych (4- i następnie 5-letnich) studiów magisterskich. Obok studiów dziennych stworzono studia dla pracujących (wieczorowe, zaoczne lub eksternistyczne). W sierpniu 1951 r. utworzono w 12 szkołach wyższych dwuletnie wydziały studiów przygotowawczych dla niemających matury kandydatów pochodzących z rodzin robotniczych i chłopskich. Ponieważ oświata, zwłaszcza na poziomie akademickim, traktowana była jako ważny front ideologiczny, w okresie tym następowała eliminacja kadr nauczycielskich i profesorskich uważanych, mimo niekwestionowanych kwalifikacji zawodowych, za politycznie niepożądane. Równocześnie ważną rolę przypisywano przedmiotom ideologicznym, mającym na celu indoktrynację marksistowską.

W połowie lat sześćdziesiątych, na podstawie ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania (Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160), przeprowadzono organizacyjną i programową reformę szkolnictwa, wprowadzając 8-letnie nauczanie w szkole podstawowej (od 1 września 1966 r.) z obowiązkiem nauki od 7 roku życia do ukończenia VIII klasy, nie dłużej jednak niż do 17 roku życia. Wraz z wprowadzeniem reformy zakończono, trwającą od 1958 r., akcję budowy „Tysiąca szkół na Tysiąclecie” dzięki której przybyło 1400 nowych placówek oświatowych. Po wydarzeniach marcowych 1968 r. wykorzystanych przez ówczesne władze komunistyczne do rozpętania antyinteligentkiej i antysemitkiej nagonki, nie akceptowanej przez kręgi akademickie, rząd wprowadził 20 grudnia 1968 r. (Dz.U. 1968, nr 46, poz. 334, art. 87) zmiany w ustawie o szkolnictwie wyższym dające prawo mianowania docentów poza normalną procedurą naukową; tak mianowani docenci byli popularnie określani jako „docenci marcowi” lub „volks-docenci”. Procedura ta zniknęła dopiero w nowej ustawie o szkolnictwie wyższym z dnia 12 września 1990 r. (Dz.U. 1990, nr 65, poz. 385).

W styczniu 1971 r. minister oświaty i szkolnictwa wyższego powołał Komitet Ekspertów w celu Opracowania Raportu o Stanie Oświaty, który miał przeanalizować system szkolny i opracować projekt przyszłego modelu oświaty. Raport został opublikowany w marcu 1973 r. Projektowano wprowadzenie powszechnej, obowiązkowej i jednolitej pod względem programowym w mieście i na wsi 10-letniej szkoły średniej (nauczanie początkowe w klasach I–III oraz nauczanie systematyczne w klasach IV–X) przyjmując za wzór model szkolnictwa w ZSRR. Okres kształcenia w szkolnictwie zawodowym miał trwać od pół roku do dwóch lat, w zależności od potrzeb i kierunku nauczania. Zakładano zorganizowanie ponad 2350 gminnych szkół zbiorczych, które w przyszłości miały stać się średnimi szkołami gminnymi. Realizacja nauczania według tego projektu miała się rozpocząć w 1978 r., ale w efekcie totalnego bałaganu w programach nauczania i przygotowaniu podręczników oraz narastającego kryzysu gospodarczego wprowadzenie dziesięcioletki odwołano.

Kolejną reformę systemu szkolnictwa zapoczątkowała ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (tekst jednolity Dz.U. 1996, nr 67, poz. 329), przyjmująca za podstawę kształcenia 8-klasową szkołę podstawową. W dniu 25 lipca 1998 r. sejm znowelizował, po raz piąty, ustawę oświatową (Dz.U. 1998, nr 117, poz. 759), wprowadzając 6-klasową szkołę podstawową i trzyletnie gimnazjum. Absolwenci gimnazjów będą mogli kontynuować naukę w czterech typach szkół: – trzyletnich liceach ogólnokształcących kończących się maturą, – trzyletnich liceach profilowanych (14 profili) kończących się maturą, – czteroletnich technikach, również umożliwiającymi zdobycie matury oraz kwalifikacji zawodowych, – zasadniczych szkołach zawodowych. Sześciolateczne szkoły podstawowe i gimnazja zaczę-

Ryc. IX.3. Ludność w wieku ≥ 15 lat z wykształceniem zasadniczym zawodowym i podstawowym ukończonym i nieukończonym, 1970–2002

Fig. IX.3. Percentage of population with basic education, general and vocational schools, finished and unfinished, 1970–2002 (15 years and more)

ły funkcjonować z dniem 1 września 1999 r., natomiast szkoły ponadgimnazjalne są tworzone z dniem 1 września 2002 r. (Dz.U. 1999, nr 12, poz. 96). Cel reformy – to upowszechnienie szkolnictwa na poziomie średnim, zwiększenie liczby studiujących w uczelniach wyższych, równość szans w dostępie do szkół i poprawa jakości kształcenia.

W drugiej połowie XX stulecia nastąpił ogromny skok w rozwoju szkolnictwa, o czym świadczą dane dotyczące liczby szkół, uczniów i absolwentów (tab. IX.3). Widać to na poziomie szkół średnich i wyższych, a przede wszystkim zawodowych. Niemniej ponad połowa ludności może się poszczycić co najwyżej wykształceniem podstawowym lub zasadniczym zawodowym³. Odsetek ten zmalał jednak od 84% w r. 1970 do 62% w 1988 i 57% w 2002, przy czym spadek nastąpił w całym kraju, szczególnie w części centralnej, na Podlasiu, na Podkarpaciu i w rejonach większych miast.

Z porównania województw w okresie 1970–2002 wynika, że wszędzie zwiększył się odsetek osób z wykształceniem wyższym, średnim i zasadniczym zawodowym, zmalał natomiast z podstawowym (ukończonym lub nie) i bez wykształcenia (tab. IX.6). W znacznym stopniu wiązało się to ze strukturą wieku, bowiem odsetek dzieci w wieku szkolnym, czyli uczęszczających do szkół, był znacznie wyższy w 1970 aniżeli w 2002 r. Najwyższe odsetki tej najmniej kwalifikowanej ludności mają województwa podlaskie, warmińsko-mazurskie, lubelskie, świętokrzyskie i łódzkie, w tej kolejności. Są to zatem obszary raczej rolnicze i wiejskie.

Dobrym wskaźnikiem objęcia ludności działalnością oświatową jest współczynnik skolaryzacji brutto, określony jako relacja liczby osób uczących się na danym poziomie kształcenia do liczby osób w odpowiedniej grupie wieku.

Na przełomie XX i XXI w. prawie cała młodzież w wieku szkoły podstawowej i średniej uczęszczała do szkół. Natomiast jeśli chodzi o młodzież starszą (19–24 lata), to około połowy jej objęte było nauczaniem na poziomie wyższym. I tu właśnie postęp był najbardziej radykalny, zwłaszcza w ostatniej dekadzie XX w.

Wspomniana wyżej ustawa z 12 września 1990 r. o szkolnictwie wyższym umożliwiła tworzenie niepaństwowych wyższych uczelni, a ustawa z 26 czerwca 1997 r. – wyższych uczelni zawodowych (Dz.U. 1997, nr 96, poz. 590). W roku akademickim 1948/1949 były w Polsce 22 państwowe wyższe uczelnie akademickie, 4 niepaństwowe wyższe szkoły handlowe (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie i Łodzi oraz Akademie Handlowe w Poznaniu i Krakowie) i Katolicki Uniwersytet Lubelski oraz 31 wyższych szkół zawodowych, w tym 3 niepaństwowe (Wyższa Szkoła Administracyjno-Handlowa w Częstochowie, Wyższa Szkoła Handlowa we Wrocławiu i Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Krakowie). Łącznie było ich 58 ze 109,3 tys. studentów. W roku akademickim 1989/1990 było 97 państwowych szkół wyższych z 378 tys. studentów. Jedenaście lat później (2000/01) istniało 310 szkół wyższych kształcących 1584,8 tys. studentów, w tym 115 uczelni państwowych z 1112,5 tys. studentów. Niepaństwowe szkoły wyższe mogły tworzyć osoby prawne i fizyczne, a programy tych szkół, ich poziom i jakość nauczania pozo-

³ W statystykach okresu międzywojennego poziom wykształcenia podawano dla ludności w wieku 10 lat i więcej. Po II wojnie światowej dane są dla ludności w wieku 14 lub 15 lat i więcej. Cierpi na tym porównywalność w czasie. Ponadto należy pamiętać, że statystyki obejmują także młodzież uczęszczającą do szkół.

Tabela IX.6. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia i województw, 1970–2002

Table IX.6. Population at age 15 and more by level of education and provinces (voivodships), 1970–2002

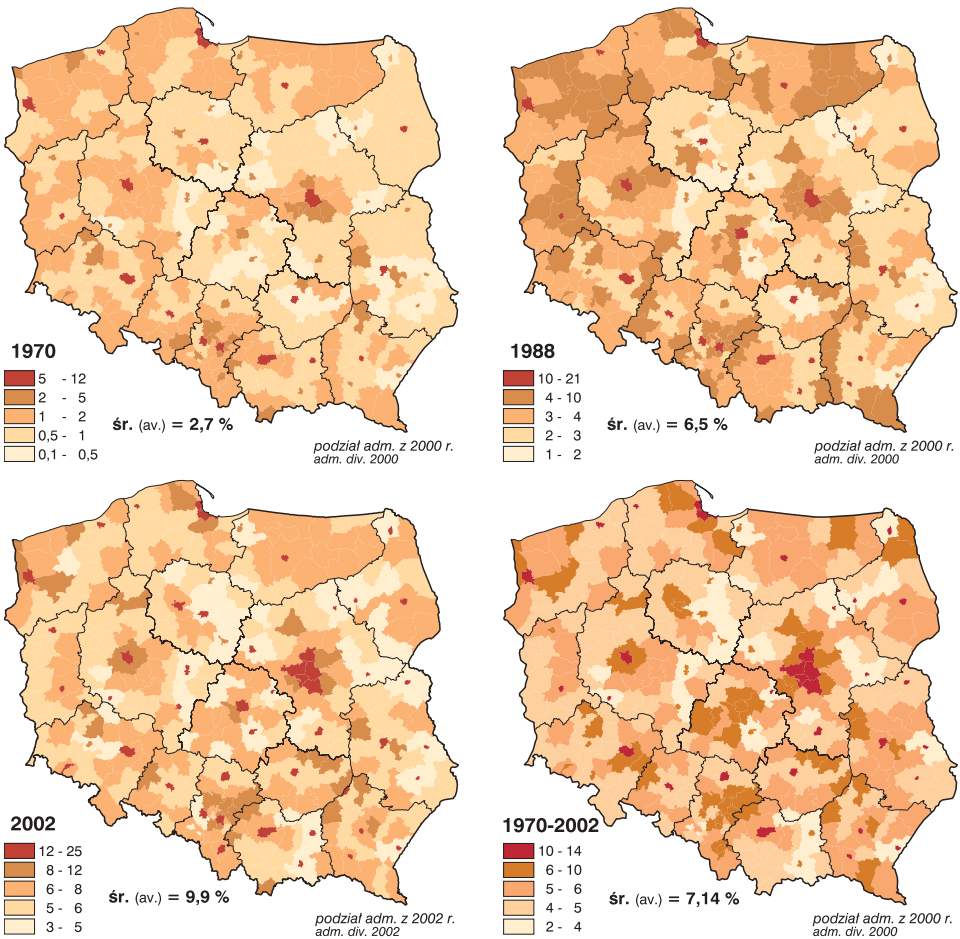
Województwa Voivodships	Lata Years	Ogółem w tys. Total in thousands	Poziom wykształcenia / Level of education (%)				
			wyższe postsecondary	podstawowe i średnie secondary	zasadnicze zawodowe vocational	podstawowe ukończone primary	podstawowe nieukończone, bez wykształce- nia szkolnego i nieustalone primary, without education, unknown
			w % / in percentage				
Polska	1970	23 994,1	2,7	13,3	12,2	46,7	25,0
	1988	28 269,1	6,5	24,7	23,6	38,8	6,5
	2002	31 288,4	10,2	32,6	24,1	28,2	4,9
Dolnośląskie	1970	1 880,5	2,7	14,4	13,7	45,8	23,3
	1988	2 211,7	6,6	26,1	24,2	36,8	6,2
	2002	2 423,1	10,3	34,4	24,1	27,1	4,2
Kujawsko-pomorskie	1970	1 284,8	1,9	11,8	14,2	52,0	20,1
	1988	1 513,4	5,3	22,4	26,6	41,2	4,5
	2002	1 680,3	8,6	30,0	28,0	30,1	3,4
Lubelskie	1970	1 450,4	1,8	10,6	8,7	39,5	39,5
	1988	1 639,1	5,6	22,0	19,5	41,8	11,1
	2002	1 779,9	9,7	32,2	21,0	32,0	5,0
Lubuskie	1970	582,5	1,8	12,4	12,7	46,2	26,9
	1988	714,1	5,6	25,1	24,2	37,9	7,2
	2002	820,8	8,5	32,9	26,0	27,9	4,7
Łódzkie	1970	1 909,7	2,3	12,8	9,2	42,5	33,2
	1988	2 092,0	5,9	24,0	19,6	41,7	8,7
	2002	2 183,2	9,5	32,7	21,7	31,0	5,1
Małopolskie	1970	1 912,3	3,5	14,7	13,1	45,9	22,8
	1988	2 293,9	7,2	24,4	25,3	38,2	4,8
	2002	2 607,5	10,5	32,4	26,0	27,2	3,9

Mazowieckie	1970	3 307,4	4,9	17,1	10,4	39,6	28,0
	1988	3 818,7	9,6	28,9	18,7	35,1	7,7
	2002	4 244,8	14,2	35,6	18,6	25,3	6,3
Opolskie	1970	703,4	1,9	10,9	13,3	57,8	16,1
	1988	805,0	5,0	22,1	27,2	41,4	4,4
	2002	878,2	8,3	28,8	27,1	28,0	7,9
Podkarpackie	1970	1 195,8	1,7	11,6	10,0	46,8	29,9
	1988	1 458,1	5,3	22,4	23,7	41,7	6,9
	2002	1 668,1	8,8	32,0	24,8	30,3	4,2
Podlaskie	1970	752,4	1,5	10,0	7,3	37,4	43,8
	1988	879,6	5,3	22,9	17,3	40,6	13,8
	2002	975,0	9,5	32,1	18,9	32,2	7,3
Pomorskie	1970	1 218,7	3,4	16,1	13,5	51,4	15,5
	1988	1 535,5	7,6	26,8	24,7	37,6	3,3
	2002	1 763,3	11,3	32,9	24,8	26,9	4,0
Śląskie	1970	3 098,8	2,6	13,0	17,2	55,0	12,2
	1988	3 713,7	5,8	24,9	30,2	36,0	3,1
	2002	3 955,1	9,2	32,8	27,7	24,7	5,6
Świętokrzyskie	1970	874,4	1,5	10,6	9,1	40,6	38,1
	1988	984,0	5,0	22,2	20,7	41,3	10,8
	2002	1 061,9	9,4	31,2	22,6	31,3	5,4
Warmińsko-mazurskie	1970	812,7	1,8	11,8	9,7	45,9	30,7
	1988	998,4	5,4	23,5	20,6	42,1	8,4
	2002	1 142,4	8,7	30,4	22,3	33,0	5,6
Wielkopolskie	1970	2 036,4	2,4	11,7	14,0	54,1	17,8
	1988	2 389,3	6,0	22,9	26,6	40,7	3,8
	2002	2 714,0	9,6	31,3	28,6	28,2	2,3
Zachodniopomorskie	1970	973,9	2,6	14,6	11,8	44,8	26,2
	1988	1 222,5	6,7	25,8	22,4	37,9	7,3
	2002	1 390,8	10,4	32,8	22,8	28,5	5,5

Źródło: GUS, 1999; GUS, 2004.

stawała poza kontrolą do czasu powołania ustawą z dnia 20 lipca 2001 r. (Dz.U. 2001, nr 85, poz. 924) Państwowej Komisji Akredytacyjnej, której zadaniem jest ocena jakości kształcenia całego cywilnego szkolnictwa wyższego, zarówno państwowego jak i niepaństwowego.

W okresie międzywojennym mniej niż jeden procent ludności posiadał wyższe wykształcenie. Jeszcze w 1970 r. odsetek ten wynosił 2,7, by wzrosnąć do prawie 10% w r. 2002. Na średni wzrost o ponad 7 punktów procentowych złożyła się cała gama przyrostów w skali lokalnej, przekraczających 10 punktów w pobliżu ośrodków akademickich, zwłaszcza Warszawy.

Ryc. IX.4. Ludność w wieku ≥ 15 lat z wykształceniem wyższym, 1970–2002

Fig. IX.4. Percentage of population with postsecondary education, 1970–2002 (15 years and more)

Tabela IX.7. Współczynnik skolaryzacji brutto, 1950–2000

Table IX.7. Gross education ratio, 1950/1951–2000/2001

Wyszczególnienie Specification	Grupy wieku Age groups	1950/ 1951	1960/ 1961	1970/ 1971	1980/ 1981	1990/ 1991	1995/ 1996	2000/ 2001
		w % / in percentage						
Wychowanie przedszkolne	6	.	.	36,3	97,6	95,2	97,3	95,4
Szkolnictwo:								
podstawowe ¹	7–14	94,6	95,1	105,7 ²	100,8 ²	99,9	99,0	100,4 ³
średnie ¹	15–18	40,5	58,6	62,5	79,0	80,1	86,4	90,1
– ogólnokształcące	15–18	10,2	16,7	14,4	16,1	18,9	26,3	34,1
– zawodowe	15–18	30,3	41,9	48,0	62,9	61,2	60,1	56,0
w tym zasadnicze	15–18	18,6	24,6	31,2	34,9	34,5	27,8	20,0
policjalne	19–24	.	1,4	1,9	3,5	3,6	4,6	5,2
wyższe	19–24	4,4	6,2	8,9	11,7	12,9	22,3	40,7

* Współczynnik skolaryzacji brutto jest to relacja liczby osób uczących się (stan na początku roku szkolnego) na danym poziomie kształcenia (niezależnie od wieku) do liczby ludności (stan w dniu 31 XII) w grupie wieku określonej jako odpowiadająca temu poziomowi nauczania.

¹ Bez szkolnictwa dla dorosłych.

² Łącznie z uczniami w wieku ponad 14 lat.

³ Łącznie z uczniami I i II klasy gimnazjum.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 32, tabl. 630; R. 41, tabl. 709; R. 61 i obliczenia własne.

Porównanie danych za rok 1995/96 wskazuje, że polski współczynnik skolaryzacji na poziomie szkolnictwa wyższego (22,3%) był niższy niż w krajach zachodnioeuropejskich (na ogół 40–50% z maksimum dla Finlandii 70,4%), ale porównywalny z krajami sąsiednimi (Czechy 21,8%, Węgry 23,6%). Z przytoczonych powyżej danych wynika, że w 2002 r. Polska osiągnęła poziom europejski z połowy lat 1990.

X. ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI

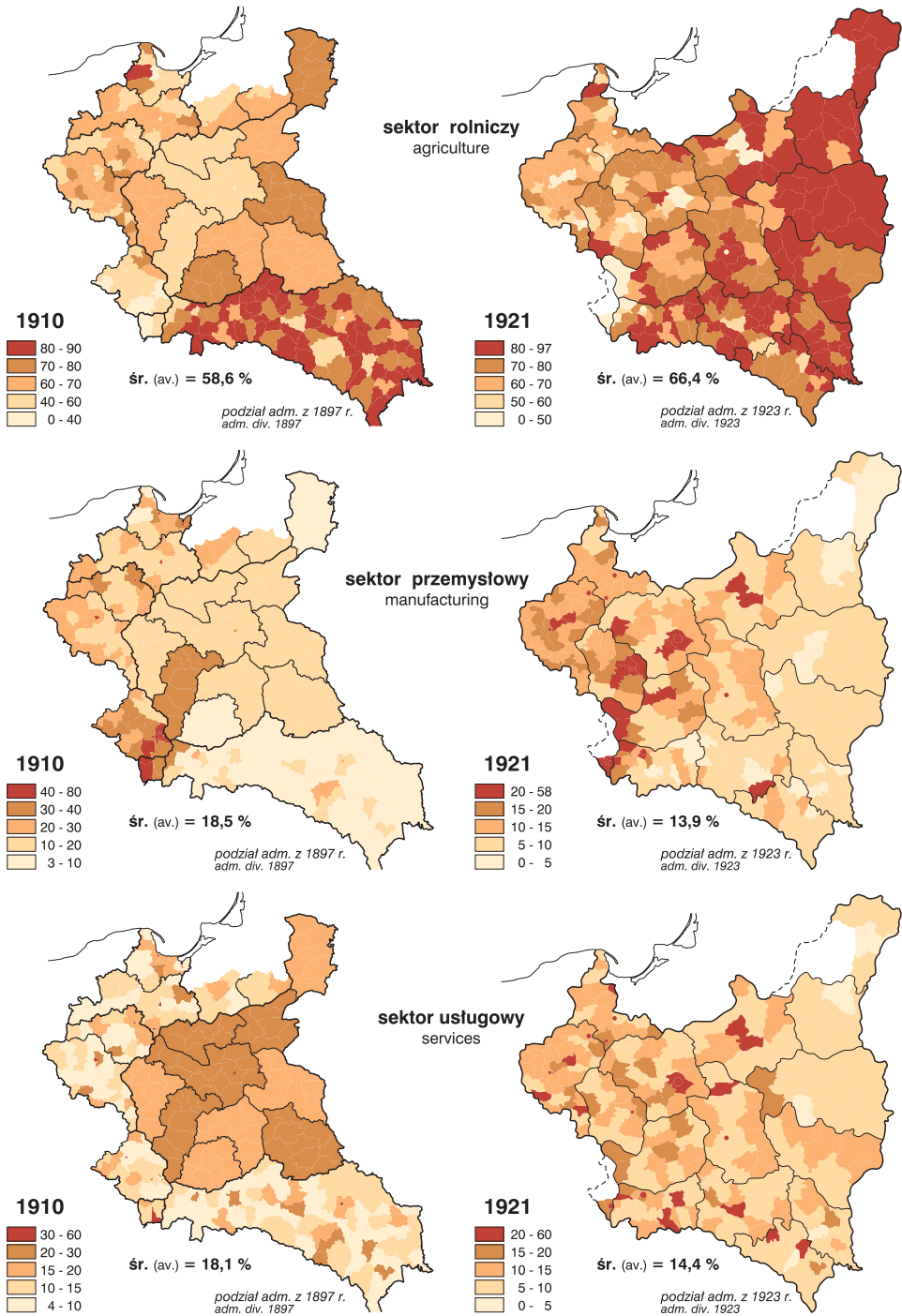
1. Zatrudnienie

Jedną z istotnych cech charakteryzujących każde społeczeństwo jest aktywność zawodowa, która decyduje o źródłach utrzymania ludności. Dane na ten temat, gromadzone przez agencje statystyczne, oparte są na systemach klasyfikacyjnych, wprowadzanych stopniowo w ciągu ostatnich stuleci przez poszczególne kraje, a ostatnio coraz bardziej ujednocnianych w skali międzynarodowej. Systemy te i ich zastosowanie w statystyce polskiej omówiono bardziej szczegółowo w Aneksie.

W pierwszej dekadzie XX wieku podstawowym źródłem utrzymania ludności na ziemiach polskich było rolnictwo, z którego utrzymywało się prawie 59% ludności (tab. X.1). W rzeczywistości udział ten był na pewno wyższy, gdyż w rachunku nie uwzględniono ludności obszarów północno-wschodnich, tzn. późniejszych województw wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego i wołyńskiego, o zdecydowanie rolniczym charakterze. O ile w Królestwie Polskim udział ludności rolniczej nie odbiegał od średniej, a w zaborze pruskim był o 11 punktów procentowych niższy, o tyle w Galicji ludność utrzymująca się z rolnictwa stanowiła 70% ogółu, a w okręgu izby handlowej brodzkiej (nazwa od m. Brody) 79%. W dwóch powiatach (Sambor, Kołomyja) 92% ludności utrzymywało się z rolnictwa, niewiele mniej w powiecie Tarnów (89%). W zaborze pruskim najwyższy udział ludności rolniczej był w powiecie Kartuzy (81%), natomiast najniższy, nie licząc miast stanowiących powiaty, w powiecie Tarnowskie Góry (12%).

Obszarem najbardziej uprzemysłowionym był Śląsk Cieszyński i Górny Śląsk (ryc. X.1), gdzie w dwu powiatach ludność utrzymująca się z górnictwa i przemysłu przekraczała 75% (Bytom – 78,5%, Katowice – 75,4%). W Małopolsce jednostkami administracyjnymi o najwyższym udziale utrzymujących się z sektora przemysłowego były: m. Drohobycz (44,6%), dzięki wydobyciu i przetwórstwie ropy naftowej, m. Podgórze (44,6%), powiat Biała (37,4%) i m. Tarnów (31,6%), natomiast na północy ziem polskich trzy miasta: Elbląg (63,0%), Gdańsk (44,4%) i Poznań (43,2%). W Królestwie Polskim tylko w Łodzi ponad połowa ludności utrzymywała się z przemysłu, na pozostałym obszarze, z wyjątkiem guberni piotrkowskiej i warszawskiej, z przemysłu utrzymywało się mniej niż 12% ludności.

Zajęcia w sektorze usługowym były dominującym źródłem utrzymania przede wszystkim w miastach, a szczególnie w Małopolsce, w takich miastach jak Rzeszów (68,5%), Przemyśl i Stanisławów (po 62%), Jarosław (59,4%), Lwów (56,7%)

Ryc. X.1. Źródła utrzymania ludności według sektorów ekonomicznych w 1910 i 1921 r.
Fig. X.1. Sources of income by economic sectors, 1910 and 1921

Tabela X.1. Struktura ludności na ziemiach polskich według źródła utrzymania na początku XX w.

Table X.1. Population on the territory of Poland by sources of income at the beginning of 20th century

Terytorium Territory	Ogółem Total	Rolnic- two i leśnictwo Agriculture and forestry	Przemysł i rzemio- sło Manufacturing and handi- craft	Handel i transport Commerce and trans- portation	Służba domowa Domestic services	Służba publiczna Public service	Bez zawodu Other
tys. / in thousands							
Królestwo Polskie ¹ (1897)	9 402,3	5 308,4	1 508,2	812,8	962,1	486,4	324,4
czynni zawodowo	2 954,7	1 294,9	526,2	211,6	450,7	317,3	153,9
bierni zawodowo	6 447,6	4 013,4	982,0	601,2	511,4	169,0	170,5
w % / in percentage							
Królestwo Polskie ¹ w tym gubernie:	9 402,3	56,5	16,0	8,6	10,2	5,2	3,4
Kaliska	840,6	65,1	12,4	5,6	10,4	2,9	3,6
Kielecka	762,0	72,5	8,4	7,0	7,0	2,9	2,2
Lubelska	1 160,7	66,7	10,7	7,3	7,6	5,5	2,2
Łomżyńska	579,6	64,8	10,1	6,8	6,9	8,5	2,9
Piotrkowska	1 403,9	39,4	32,4	10,6	10,9	3,2	3,5
w tym: m. Łódź	314,0	0,4	54,4	19,5	17,2	4,1	4,4
Płocka	553,6	59,5	10,2	5,6	14,6	5,4	4,7
Radomska	814,9	66,9	12,2	7,6	7,6	3,3	2,4
Siedlecka	772,1	67,4	10,9	7,4	7,5	4,3	2,4
Suwalska	582,9	71,9	7,3	5,0	6,2	5,9	3,7
Warszawska	1 931,9	35,8	21,7	13,5	15,6	8,1	5,3
w tym: m. Warszawa	683,7	0,5	34,4	24,6	20,1	12,3	8,1
B. zabór austriacki (1910)	8 459,3	70,7	11,5	8,2	1,5	4,1	4,0
w tym okr. izby handlowe							
Krakowska	2 606,3	71,5	10,8	8,0	1,3	4,0	4,4
Lwowska	3 730,1	71,4	9,7	8,7	1,8	4,6	3,8
Brodzka	1 688,1	79,2	6,9	7,0	1,2	3,0	2,7
Śląsk Cieszyński	434,8	27,2	49,4	9,9	1,3	4,0	8,2
B. zabór pruski (1907)	6 176,0	45,1	31,2	8,6	1,3	5,1	8,7
Prowincja Poznańska	1 964,8	54,1	23,4	8,7	1,2	5,1	7,6
rej. poznańska	1 246,8	54,9	22,6	8,4	1,2	5,1	7,8
rej. bydgoska	718,0	52,7	24,6	9,2	1,2	5,1	7,2
Prusy Zachodnie	1 630,3	49,9	24,1	9,1	1,8	6,0	9,0
rej. gdańska	708,7	39,8	29,9	11,4	2,3	5,8	10,7
rej. kwidzyńska	921,6	57,6	19,6	7,4	1,5	6,1	7,7
Rejencja olsztyńska	523,4	60,6	17,6	6,2	1,1	6,5	8,1
Rejencja opolska	2 057,4	28,8	47,7	8,8	1,1	3,9	9,6
Ogółem	24 037,6	58,6	18,4	8,5	4,9	4,8	5,0

¹ „W dzielnicy rosyjskiej uwzględniono terytorium, odpowiadające mniej więcej pięciu województwom dzisiejszym [białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie i warszawskie – przyp. AG], tj. potracono cztery powiaty dawnej guberni suwalskiej (kalwaryjski, marjampolski, wyłkowyski i władysławowski), leżące poza linią demarkacyjną polsko-litewską, natomiast dodano trzy powiaty dawnej guberni grodzieńskiej...” (GUS, 1921–1930, R. I, cz. I, s. 29).

Źródło: Szulc, 1920, tabl. VIII; GUS, 1921, tabl. 18 i 19.

czy nadgraniczne, liczące 18 tys. mieszkańców Brody (56%). Podobny poziom utrzymujących się z usług występował w Warszawie (57%), zaś najniższy w powiatach Sambor (3,8%) i Myślenice (4,1%).

Na tle innych krajów środkowoeuropejskich ludność ziem polskich u progu XX wieku była zdecydowanie rolnicza, jeśli porównać ją z ludnością Wielkiej Brytanii, gdzie z sektora rolniczego utrzymywało się 15% ludności, Niemiec (37%) czy Francji (40%). Jedynie w Rosji z rolnictwa żyło więcej ludności (79%). Dla porównania z przemysłu, handlu, komunikacji i górnictwa w W. Brytanii utrzymywało się 64% ludności, w Niemczech 48%, we Francji 41%, a w Królestwie Polskim 32% (Ihnatowicz, 1982, tab. 12).

Po odzyskaniu niepodległości, na obszarze objętym spisem 1921 r., mieszkało 25,4 mln ludności (bez skoszarowanego wojska), z tego dwóch na trzech mieszkańców utrzymywało się z rolnictwa, 13,9% z zajęć przemysłowych i 14,4% z usług, pozostałe 5,3% stanowili bezrobotni i ludność bez określonego zajęcia. Agrarny charakter kraju pogłębił się w porównaniu ze stanem z początku wieku, z uwagi na przyłączenie ziem wschodnich, a udział ludności utrzymującej się z przemysłu nieco wzrósł dopiero po przyłączeniu Górnego Śląska w trzy tygodnie po dacie spisu ludności. Większość ludności utrzymującej się z przemysłu stanowili rzemieślnicy i robotnicy pracujący w zakładach rzemieślniczych i drobnych zakładach przemysłowych oraz chałupnicy (tab. X.2). Nowoczesna produkcja przemysłowa była ulokowana na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim, okręgu łódzkim i warszawskim, Zagłębiu Krakowsko-Chrzanowskim, Poznaniu i zagłębiu naftowym.

Grupę utrzymujących się z sektora usługowego tworzyli żyjący z handlu i ubezpieczeń (44%), komunikacji i transportu (22,8%), służby publicznej i wolnych zawodów (23,8%) oraz służby domowej i innych usług osobistych (9,3%). W handlu dominowały małe rodzinne sklepiki i stragany, w komunikacji największym pracodawcą była kolej, a w lokalnym transporcie przeważały jednoosobowe firmy furmańskie, dorożkarskie, posłańcy i tragarze.

Drugi spis ludności z 1931 r., przeprowadzony na całym terytorium państwa, wykazał zmiany struktury zawodowej ludności (tab. X.3). Udział ludności utrzymującej się z rolnictwa spadł o 5 punktów procentowych, do 61,4%. W województwach centralnych, wschodnich i południowych spadek nie był znaczny (o około 3 punkty procentowe), jednak w woj. zachodnich udział ludności żyjącej z rolnictwa zmniejszył się z 56,7% do 39,4%. Swój udział w tak znaczącej zmianie w krótkim czasie miał zapewne fakt nieobjęcia poprzednim spisem obszarów plebiscytowych przyznanych Polsce na Górnym Śląsku.

Znacząco wzrósł udział ludności utrzymującej się z sektora przemysłowego – do 19,4% w wyniku zmiany struktury zatrudnienia nie tylko w województwach zachodnich, ale i w centralnych (z 12,4 do 24,1%). Najwolniej zmieniała się struktura zatrudnienia w województwach południowych, gdzie udział utrzymujących się z przemysłu wzrósł do 12,9% (wzrost o 5 punktów procentowych), ale przede wszystkim we wschodnich (wzrost z 6,3% do 8,5%). Cechą charakterystyczną grupy województw wschodnich i południowych był większy udział ludności utrzymującej się z sektora usługowego niż z sektora przemysłowego, ale w tym przypadku był to dowód zacofanej struktury gospodarczej tych obszarów.

Tabela X.2. Ludność czynna i bierna zawodowo objęta spisem z 30 IX 1921 r. według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego (tys. osób)

Table X.2. Population active and passive by economic sectors and social standing in thousands, September 30, 1921

Województwa Voivodships Sektory Sectors of economy	Ludność ogółem Popula- tion total	Stanowisko społeczne Social standing				
		samo- dzielni independ- ent	praco- wnicy umysłowi white- collar workers	robotnicy i chałup- nicy workers and cottage workers	pomaga- jący człon- kowie rodzin assisting members of family	nie- określone undeter- mined
Polska	25 376,2 ¹	10 658,0	1 022,6	6 452,7	6 446,2	796,6
sektor rolniczy	16 856,3	7 535,5	131,7	2 869,4	6 316,8	2,9
sektor przemysłowy	3 530,4	1 601,2	155,8	1 705,6	66,1	1,7
sektor usług	3 662,5	1 518,7	708,1	1 369,8	62,4	3,5
bezrobotni i bez określenia	1 327,0	2,6	27,1	508,1	1,0	788,5
Województwa centralne	11 231,3	4 772,5	468,4	3 215,1	2 424,9	350,3
sektor rolniczy	6 701,1	3 035,2	56,0	1 251,2	2 358,0	0,8
sektor przemysłowy	2 069,9	886,0	89,0	1 056,6	37,4	0,8
sektor usług	1 848,7	850,1	310,3	657,6	29,2	1,5
bezrobotni i bez określenia	611,6	1,2	13,1	249,7	0,3	347,3
Województwa wschodnie	3 618,2	1 855,7	64,0	302,5	1 323,8	72,2
sektor rolniczy	2 998,1	1 516,1	8,9	163,8	1 307,9	1,3
sektor przemysłowy	227,9	171,9	4,6	44,0	7,1	0,2
sektor usług	295,3	167,3	47,7	71,3	8,5	0,5
bezrobotni i bez określenia	97,0	0,4	2,7	23,6	0,2	70,2
Województwa zachodnie	3 048,2	889,2	198,4	1 390,5	373,2	196,8
sektor rolniczy	1 728,3	565,5	40,7	759,6	362,1	0,4
sektor przemysłowy	507,6	213,4	24,4	262,6	6,9	0,3
sektor usług	534,3	110,1	127,6	291,9	4,1	0,6
bezrobotni i bez określenia	278,0	0,2	5,6	76,5	0,1	195,6
Województwa południowe	7 478,5	3 140,6	291,8	1 544,5	2 324,3	177,2
sektor rolniczy	5 428,8	2 418,7	26,1	694,8	2 288,7	0,5
sektor przemysłowy	725,0	329,9	37,7	342,4	14,6	0,4
sektor usług	984,2	391,2	222,5	349,1	20,5	0,9
bezrobotni i bez określenia	340,6	0,8	5,6	158,3	0,5	175,4

¹ Bez skoszarowanego wojska nieuwzględnionego w dalszym podziale.

Źródło: GUS, 1926–1928, tabl. XVII.

W przekroju terytorialnym najbardziej rolniczym województwem kraju było nowogródzkie, gdzie 83,1% ludności utrzymywało się z rolnictwa, ale maksimum występowało na Polesiu w powiecie Kamień Koszyrski (93,2%). Na terenach obecnej Polski największy udział ludności żyjącej z rolnictwa charakteryzował powiaty Limanowa (87,5%), Kolbuszowa (86,6%), Myślenice (86,1%) i Sokółka (85,4%). Również w kilku powiatach Polski centralnej udział mieszkańców żyjących z rolnictwa przekraczał 80% ogółu (ryc. X.2).

Zaledwie nieco ponad jedna trzecia (34,6%) mieszkańców Polski utrzymywała się spoza rolnictwa, tzn. z sektora przemysłowego i usługowego (ryc. X.3). Rozpiętość między najbardziej rozwiniętymi i zacofanymi obszarami zawierała się między 95,7% ludności utrzymującej się spoza rolnictwa w m. Łodzi i 6,5% w powiecie

Kamień Koszyrski. We wszystkich powiatach miejskich ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych stanowiła ponad 77%, i w tej samej grupie były trzy powiaty ziemskie (Katowice – 81,8%, Świętochłowice – 83,0% i Będzin – 87,4%). W najbardziej rozwiniętym woj. śląskim spoza rolnictwa żyło 74,1% mieszkańców, a w typowo rolniczym nowogrodzkim – zaledwie 15,1%. Zróżnicowanie ludności utrzymującej się z sektora przemysłowego (bez usług) w wielkich miastach przedstawia rycina X.4. W najbardziej uprzemysłowionej wśród nich Łodzi (62%) uderza układ koncentryczny z uprzemysłowionymi peryferiami, zwłaszcza południowymi (Rokicie) i wschodnimi (Widzew, Bałuty). W Warszawie wyróżniają się, choć w mniejszym niż w Łodzi stopniu, Wola i Ochota, w Krakowie – dzielnice południowe (Podgórze i Płaszów), w Poznaniu wschodnie (Główna i Śródka), a we Lwowie północne (Kleparów, Zamarstynów).

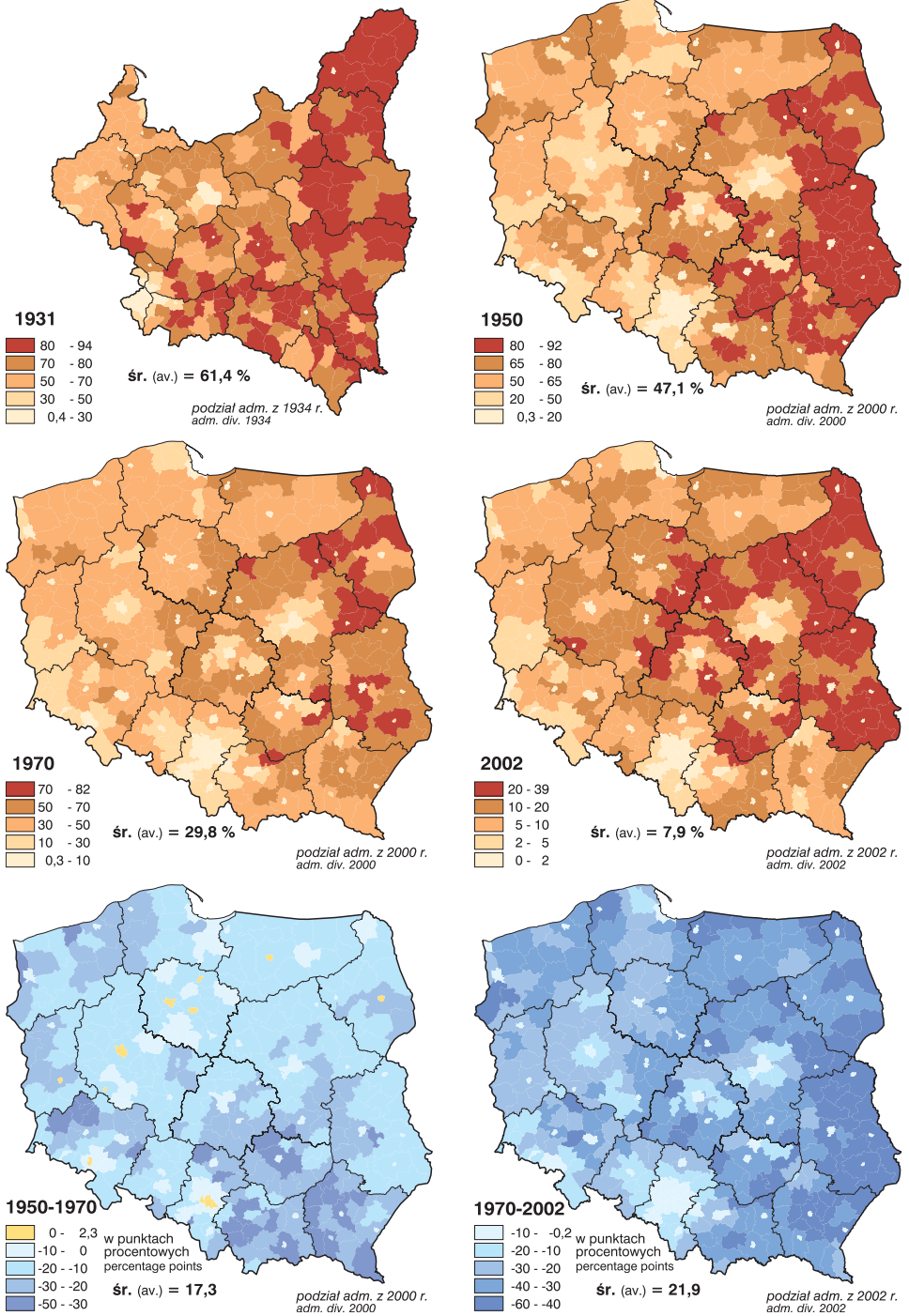
Tabela X.3. Ludność czynna i bierna zawodowo 9 XII 1931 r. według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego (tys. osób)

Table X.3. Population active and passive by economic sectors and social standing in thousands, December 9, 1931

Województwa Voivodships Sektory i działy Sectors of economy	Ludność ogółem Population total	Stanowisko społeczne Social standing			
		samodzielni independent	pracownicy umysłowi white-collar workers	robotnicy i chałupnicy workers and cottage workers	nieokreś- lone undeter- mined
Polska	31 915,8	20 333,7	1 386,1	9 136,1	1 060,0
sektor rolniczy	19 580,9	16 536,7	59,7	2 984,5	0,0
sektor przemysłowy	6 177,9	2 015,7	238,9	3 923,3	0,0
sektor usług	4 864,0	1 780,1	995,8	2 088,2	0,0
dział K i N ¹	1 268,9	1,2	89,4	134,1	1 044,1
Województwa centralne	13 377,6	8 171,1	610,2	4 275,0	321,5
sektor rolniczy	7 485,7	6 180,0	23,3	1 282,4	0,0
sektor przemysłowy	3 225,3	1 078,0	115,1	2 032,1	0,0
sektor usług	2 242,6	912,6	428,0	902,0	0,0
dział K i N ¹	424,1	0,4	43,7	58,5	321,5
Województwa wschodnie	5 550,6	4 642,3	151,2	667,7	89,3
sektor rolniczy	4 397,2	4 129,2	9,5	258,5	0,0
sektor przemysłowy	470,7	268,3	11,5	191,0	0,0
sektor usług	561,2	244,8	119,8	196,5	0,0
dział K i N ¹	97,4	0,1	8,0	15,8	73,5
Województwa zachodnie	4 481,7	1 476,6	320,9	2 327,9	356,3
sektor rolniczy	1 767,3	1 018,9	14,9	733,6	0,0
sektor przemysłowy	1 388,6	266,3	68,1	1 054,3	0,0
sektor usług	917,6	191,1	219,6	506,8	0,0
dział K i N ¹	408,2	0,4	18,4	33,2	356,3
Województwa południowe	8 505,9	6 043,7	303,8	1 865,6	292,9
sektor rolniczy	5 930,7	5 208,7	5 208,7	710,1	0,0
sektor przemysłowy	1 093,4	403,2	44,2	646,0	0,0
sektor usług	1 142,6	431,5	228,2	482,9	0,0
dział K i N ¹	339,2	0,4	19,3	26,7	292,9

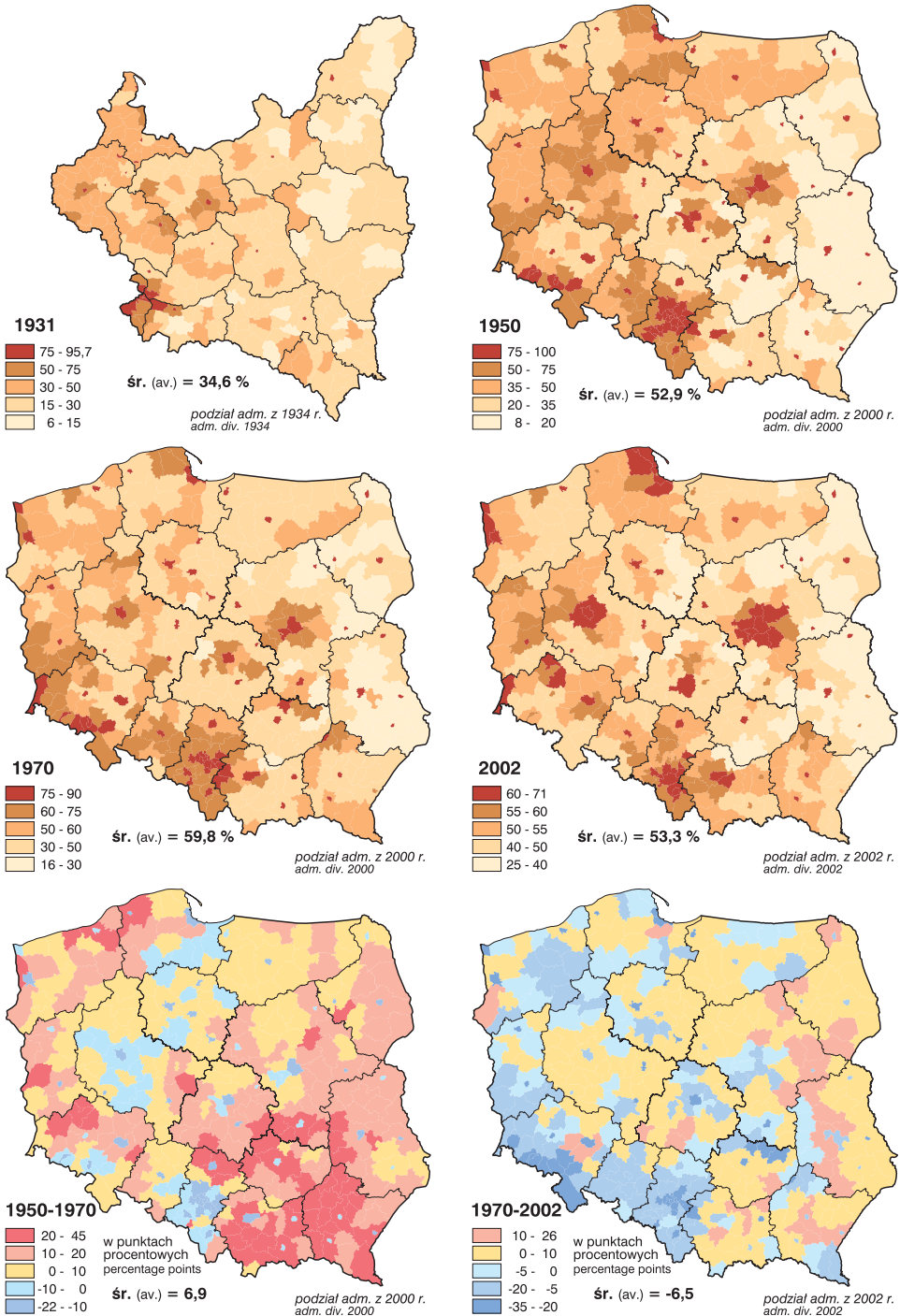
¹ Utrzymujący się bez pracy zarobkowej (dział K) i osoby o zawodzie nieokreślonym lub niewiadomym (dział N).

Źródło: GUS, 1936–1938, tabl. 18.

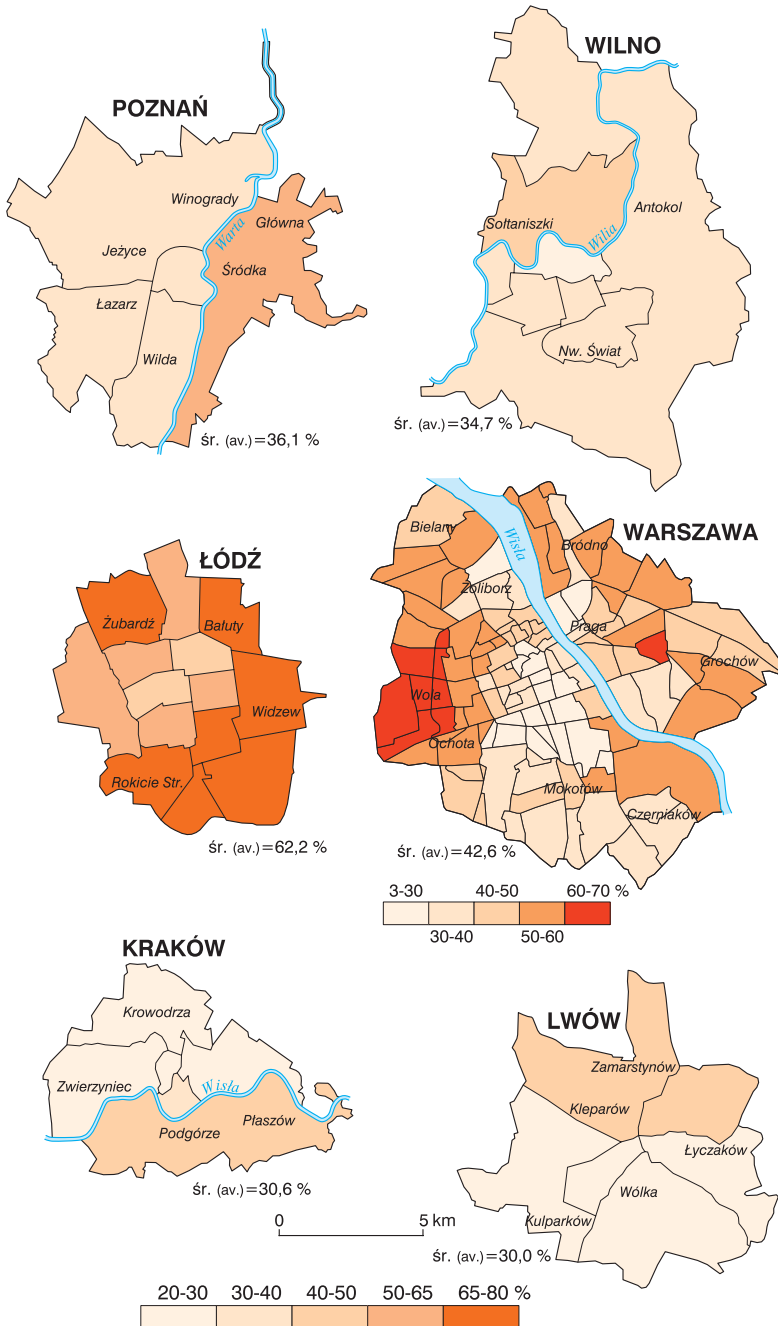
Ryc. X.2. Ludność utrzymująca się z rolnictwa, 1931–2002

Fig. X.2. Percentage of agricultural population, 1931–2002

Ryc. X.3. Ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych, 1931–2002

Fig. X.3. Percentage of non-agricultural population, 1931–2002

Ryc. X.4. Ludność utrzymująca się z sektora przemysłowego w wielkich miastach w 1931 r.

Fig. X.4. Population with support from manufacturing sector, 1931

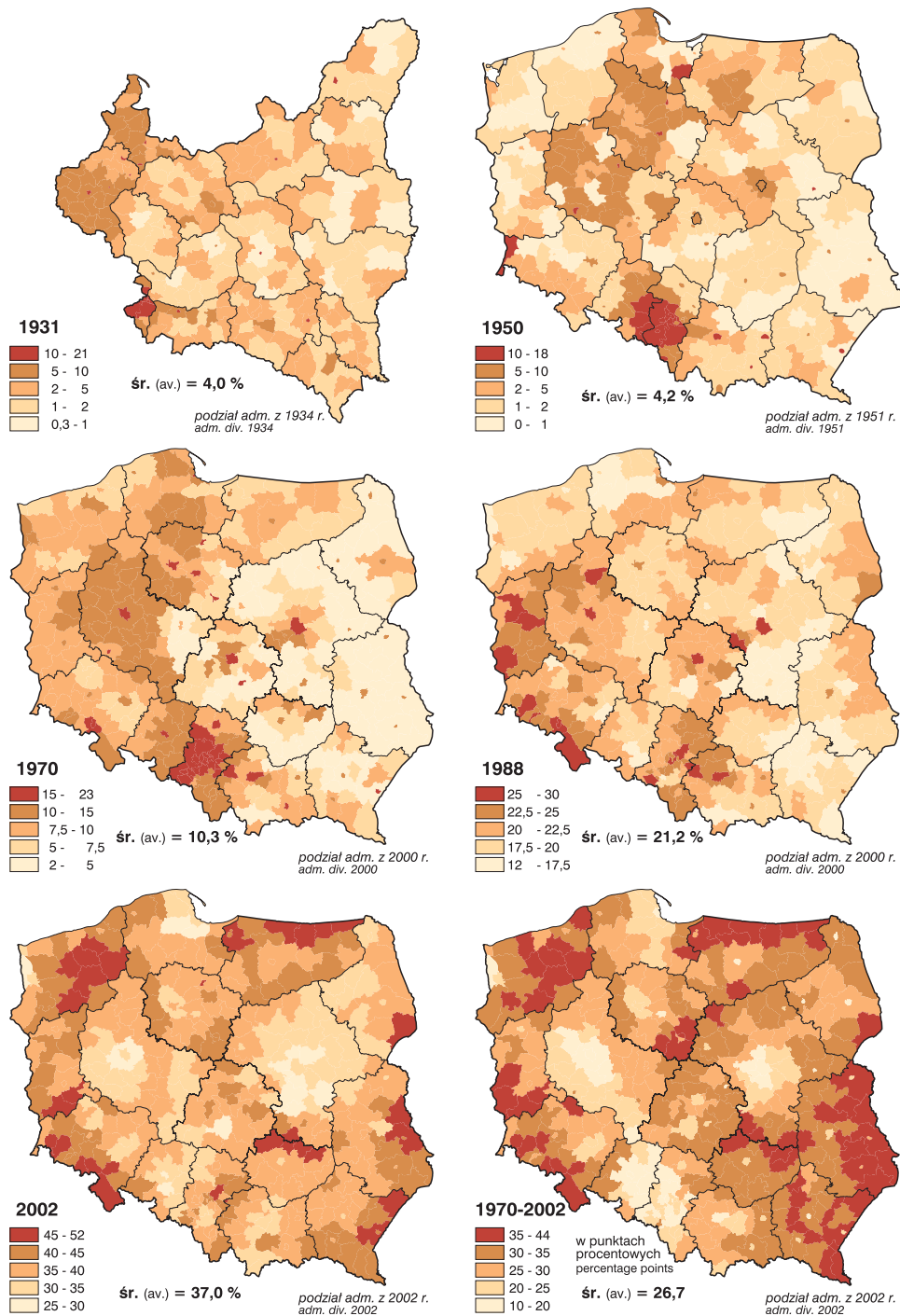
Ludność utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych stanowiła w 1931 r. zaledwie 4% ogółu (ryc. X.5) i występowała przede wszystkim w większych miastach oraz województwach zachodnich (9,1%), gdzie ubezpieczenia chorobowe, od wypadków przy pracy, na wypadek inwalidztwa i na starość zostały wprowadzone już przez władze pruskie w latach 1880. W okresie II Rzeczypospolitej pracownicy najemni, z wyjątkiem robotników rolnych, zostali objęci ubezpieczeniami społecznymi i emerytalnymi już na początku lat 1920. Środki na pokrycie świadczeń pochodziły ze składek opłacanych przez pracodawców i pracujących oraz dopłat ze Skarbu Państwa. W rolnictwie stosowano tradycyjną formę umowy dożywocia (wymowy, wycugu), w której właściciel nieruchomości za przepisanie praw własności zastrzegł sobie prawo do dożywotniego utrzymania. W województwach południowych utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych stanowili 4,0% ludności.

Największy udział ludności żyjącej ze źródeł niezarobkowych charakteryzował m. Toruń (20,6% ludności) oraz powiaty Tarnowskie Góry (17,9%) i Katowice (17,2%), oraz takie miasta jak Grudziądz, Lwów, Gniezno, Kraków (po 16–17%), ale również niektóre dzielnice Wilna (Śródmieście 20,3%), Warszawy (Ujazdów, Koszyki 14,0%, Żoliborz 14,6%) i Poznania (Łazarz 15,5%, Sołacz, Winiary, Szelaż 16,5%).

Jeśli chodzi o wielkie miasta, z porównania okresu przedwojennego z rokiem 1931 wynika, że tylko Warszawa, Łódź i Lwów wykazywały się rosnącym udziałem ludności utrzymującej się z sektora przemysłowego; w Krakowie udział ten był niski i stabilny, a w Poznaniu malejący. Jednocześnie w czterech pierwszych miastach spadł udział ludności utrzymującej się z sektora usługowego, natomiast wzrósł w Poznaniu (tab. X.4). Zjawisko to było następstwem zmian na rynku usług oraz mniejszego na nie zapotrzebowania, na przykład na pomoc domową, w wyniku kryzysu gospodarki.

Na podstawie spisu ludności z 1931 r. możemy dość szczegółowo pokazać strukturę zawodową ludności według wyznania i stanowiska społecznego (tab. X.5). Głównym źródłem utrzymania ludności było rolnictwo (60,6%) na którym opierała swój byt większość Ukraińców (92,4%), Białorusinów (88,0%), Niemców (59,2%) i Polaków (58,9%). Na tle rolniczego kraju najkorzystniej z punktu widzenia rozwoju nowoczesnej gospodarki prezentowała się struktura zawodowa mniejszości żydowskiej i niemieckiej. Charakterystyczny był w niej wysoki procent zatrudnienia w przemyśle i handlu oraz w wolnych zawodach (Michowicz, 1982, s. 312). Należy jednak zaznaczyć, że w odniesieniu do Żydów wysoki odsetek osób związanych z przemysłem był wynikiem bardzo dużej liczby drobnych zakładów¹, w których właściciel był często jedynym jego pracownikiem (stosunek samodzielnych do pracowników wynosił 1:0,66). Podobna sytuacja występowała w handlu, gdzie

¹ Poza właściwym podziałem według zawodu głównego wobec osób zatrudnionych w górnictwie i przemyśle stosowano, na podstawie ustawy o państwowym podatku przemysłowym z 1923 r. (z późniejszymi zmianami w 1925, 1931 i 1932 r.), podział według wielkości zakładu zatrudniającego daną osobę. Do zakładów I–III kategorii zaliczano zakłady wielkiego przemysłu zatrudniające ponad 200 pracowników, zakłady IV i V kategorii odpowiadały przemysłowi średniemu, VI i VII przemysłowi drobnemu, względnie większym zakładom rzemieślniczym, zatrudniającym od 4 do 15 robotników, natomiast do zakładów VIII kategorii w zależności od typu produkcji zaliczano najdrobniejsze zakłady przemysłowe (od 1 do 4 robotników), względnie mniejsze zakłady rzemieślnicze, a także zatrudnionych w zakładach nie obowiązanych prawem do wykupywania świadectw przemysłowych, rzemieślników domokrażnych oraz chałupników przemysłowych.

Ryc. X.5. Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł, 1931–2002

Fig. X.5. Population with unearned source of income, 1931–2002

raczej należy mówić o kramarstwie niż o handlu w nowoczesnym tego słowa znaczeniu. Niemniej dawał on utrzymanie ponad milionowi osób.

Omawiając strukturę zatrudnienia ludności Polski warto się zatrzymać nad kwestią środków utrzymania ludności żydowskiej i ich przemian przede wszystkim dlatego, że sprawa ta jest traktowana ogólnikowo w literaturze demograficznej, z wyjątkiem pracy Sz. Bronszejna (1963) i tekstu G. Zalewskiej (1996) poświęconego Warszawie.

Tabela X.4. Struktura ludności czynnej i biernej zawodowo w wielkich miastach, 1900–1931

Table X.4. Population active and passive in major cities, 1897–1931

Miasta Cities	Czynni i bierni zawodowo ogółem (tys.) Active and passive total (in thou- sands)	Utrzymujący się z sektora (%) Income derived from (%)				
		rolniczego agriculture	przemysło- wego manufacturing	usług service	pozostałych działów other	
Warszawa	1897	683,7	0,5	34,4	57,0	8,1
	1921	936,7	0,9	34,5	49,3	15,3
	1931	1 171,9	0,8	42,7	47,8	8,7
Łódź	1897	314,0	0,4	54,4	40,8	4,4
	1921	452,0	0,9	57,5	33,0	8,6
	1931	604,6	0,5	62,2	33,5	3,8
Poznań	1907	139,5	2,1	43,2	43,2	11,5
	1921	169,4	0,7	27,5	48,0	23,8
	1931	246,5	1,3	36,1	48,7	13,9
Kraków	1910	151,9	2,1	30,7	53,6	13,6
	1921	183,7	1,4	25,8	53,5	19,3
	1931	219,3	1,1	30,6	51,8	16,5
Lwów	1910	206,1	1,3	27,4	56,7	14,7
	1921	219,4	1,3	22,3	56,1	20,3
	1931	312,2	1,4	30,0	51,9	16,7

Źródło: CSK, 1899–1905, T. 56, tabl. XXI; GUS, 1921–1930, R. I, cz. I, tabl. II.19; GUS, 1926–1928, tabl. 18; GUS, 1936–1938, Z. 49, 58, 64, 67, 74, tabl. 18.

Głównymi źródłami utrzymania ludności żydowskiej w 1921 r. były dwa działy gospodarki: górnictwo i przemysł oraz handel i ubezpieczenia, a przede wszystkim handel towarowy (detaliczny i hurtowy) i przemysł odzieżowy, z których utrzymywało się prawie 54% ludności wyznania mojżeszowego (tab. X.6). Żydzi stanowili zarazem większość osób utrzymujących się z handlu towarowego i pośrednictwa, i blisko połowę w przemyśle skórzanym i odzieżowym. Również wysoki procent lekarzy wolno praktykujących stanowili Żydzi. Pomimo historycznych ograniczeń zaborców, zakazujących nabywania ziemi i zamieszkiwania na wsi, ponad 5% ludności żydowskiej utrzymywało się z pracy w rolnictwie. Taki sam odsetek ludności żydowskiej utrzymywał się bez pracy zarobkowej (5,5% w 1921 r., 4,6% w 1931 r.) i w stosunku do nich stosowano określenie *luftmensch* („żyjący z powietrza”), choć udział ludności wyznania rzymskokatolickiego utrzymującej się bez pracy zarobkowej był również kilkuprocentowy i w latach 1921–1931 wzrósł z 2,6% do 3,8%. W grupie „utrzymujących się bez pracy zawodowej” tylko nieliczni żyli

z kapitału, pozostali zaś ze stypendiów, żebractwa i opieki społecznej. W tym kontekście należy zwrócić uwagę, że w każdej grupie zawodowej odsetek pozostających na utrzymaniu wśród Żydów zawsze był wyższy niż wśród katolików. Dla utrzymujących się bez pracy zawodowej na 100 czynnych zawodowo Żydów przypadało w 1921 r. 127 utrzymywanych (zawodowo biernych) osób, podczas gdy dla katolików tylko 71 osób; w 1931 r. odpowiednio 388 i 137 osób.

Tabela X.5. Ludność według źródła utrzymania, wyznania i stanowiska społecznego 9 XII 1931 r. (tys. osób)

Table X.5. Population by sources of income, religion and social standing in thousands, December 9, 1931

Działy źródła utrzymania Sources of income Stanowisko społeczne Social standing	Ogółem ^{1,2} Total	w tym główne wyznania: major religions:				
		rzymsko-katolicy Roman catholics	greko-katolicy Greek catholics	prawosławne orthodox	ewangelickie protestant	możeszowe Jewish
Polska	31 915,8	20 670,1	3 336,2	3 762,5	835,2	3 113,9
Samodzielni	20 333,7	11 459,6	2 700,6	3 419,7	508,3	2 097,6
Pracownicy umysłowi	1 386,1	1 038,7	39,0	41,9	53,6	206,6
Robotnicy i chałupnicy	9 136,0	7 378,9	546,6	272,9	240,5	659,1
A. Rolnictwo	19 346,9	12 161,7	2 940,4	3 475,7	494,2	125,1
Samodzielni	16 494,3	9 889,9	2 613,1	3 337,6	418,7	100,4
Pracownicy umysłowi	36,7	30,5	0,5	1,0	2,4	2,2
Robotnicy i chałupnicy	2 815,9	2 241,3	326,8	137,1	73,1	22,5
B. Ogrodnictwo, leśnictwo, ...	234,0	191,2	10,6	12,8	7,8	10,1
C. Górnictwo i przemysł	6 177,9	4 317,9	193,4	127,9	198,3	1 313,3
Samodzielni	2 015,6	1 029,8	70,6	58,8	56,0	791,8
Pracownicy umysłowi	238,9	162,5	2,3	4,7	19,5	48,9
Robotnicy i chałupnicy	3 923,4	3 125,6	120,5	65,4	122,8	472,6
D. Handel i ubezpieczenia	1 943,2	712,3	23,2	22,7	40,1	1 140,5
Samodzielni	1 414,5	365,7	9,5	14,6	25,0	996,6
Pracownicy umysłowi	166,5	95,4	3,1	2,9	7,5	57,4
Robotnicy i chałupnicy	361,8	251,2	10,6	5,2	7,6	86,5
E. Komunikacja i transport	1 153,1	942,1	31,4	24,6	13,0	139,4
Samodzielni	174,2	51,5	2,2	2,0	1,6	116,5
Pracownicy umysłowi	178,8	163,9	2,4	4,2	2,6	5,3
Robotnicy i chałupnicy	800,1	726,7	26,8	18,4	8,8	17,6
F. Służba publiczna	713,1	583,8	26,9	26,9	15,3	56,4
H. Szkolnictwo i kultura	338,1	233,1	13,5	7,9	9,9	72,6
Samodzielni	56,5	17,7	1,0	1,3	1,2	35,0
Pracownicy umysłowi	227,4	169,8	10,9	4,6	7,6	33,8
Robotnicy i chałupnicy	54,2	45,6	1,6	2,0	1,1	3,8
I. Lecznictwo, higiena	275,3	187,3	6,0	6,5	7,7	66,9
w tym: lekarze wolno praktykujący	16,7	6,5	0,3	0,3	0,6	8,9
J. Służba domowa	441,1	342,9	38,3	23,6	12,4	22,5
Inne ²	1 293,1	997,8	52,5	33,9	36,5	167,1

¹ W sumach ogólnych uwzględnieni są dożywotnicy, nie podzieleni według stanowiska społecznego.

² W tym osoby utrzymujące się bez pracy zawodowej (emeryci, inwalidzi, kapitaliści, osoby przebywające w przytułkach, w więzieniach itp.).

Źródło: GUS, 1936–1938, Z. 94b, tabl. 34; GUS, 1930–2003, R. 10, s. 31.

Tabela X.6. Ludność żydowska według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.

Table X.6. Jewish population by sources of income, 1921 and 1931

Działy i gałęzie gospodarki Sources of income	Ludność wyznania mojżeszowego Jewish population (religion)					
	tys. in thou- sands	w % percentage of		tys. in thou- sands	w % percentage of	
		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population supported by this source	ludności wyznania mojżeszowego Jewish population supported by this source		ogółu ludności żyjącej z tego działu total population supported by this source	ludności wyznania mojżeszowego Jewish population supported by this source
	30 IX 1921			9 XII 1931		
Ogółem	2 755,1 ¹	10,9	100,0	3 113,9	9,8	100,0
Rolnictwo	155,0	0,9	5,6	125,1	0,6	4,0
Ogrodnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	4,1	4,0	0,1	10,1	4,3	0,3
Górnictwo i przemysł	937,1	26,5	34,0	1 313,3	21,3	42,2
w tym:						
przemysł metalowy	50,2	19,2	1,8	92,0	11,4	3,0
przemysł drzewny	68,9	19,1	2,5	105,3	20,0	3,4
przemysł włókienniczy	70,6	18,2	2,6	92,8	18,6	3,0
przemysł skórzaný	38,4	48,2	1,4	44,9	48,4	1,4
przemysł odzieżowy	397,5	47,3	14,4	529,7	49,3	17,0
przemysł spożywczy	175,0	36,0	6,4	219,9	29,9	7,1
przemysł poligraficzny	15,5	38,1	0,6	24,5	34,4	0,8
Handel i ubezpieczenia	1 136,9	70,5	41,3	1 140,5	58,7	36,6
w tym:						
handel towarowy	1 012,4	79,7	36,7	960,1	69,8	30,8
handel wędrowný i domokrążny	.	.	.	79,4	81,0	2,5
pośrednictwo	66,5	86,6	2,1	50,3	70,8	1,6
Komunikacja i transport	93,1	11,1	3,4	139,4	12,1	4,5
w tym:						
poczta, telegraf, telefon	1,3	1,9	0,0	0,9	0,8	0,0
koleje i tramwaje	5,1	0,8	0,2	2,3	0,3	0,1
Służba publiczna, kościół, org. społ.	40,6	8,9	1,5	56,4	7,9	1,8
Szkolnictwo, oświata, kultura	57,1	26,6	2,1	72,6	21,5	2,3
Lecznictwo, higiena	16,9	20,6	0,6	66,9	24,3	2,1
w tym:						
lekarze wolno praktykujący	.	.	.	8,9	53,4	0,3
Służba domowa i usługi osobiste	63,8	18,7	2,3	22,5	5,1	0,7
Utrzymujący się bez pracy zarobkowej	152,6	20,6	5,5	146,2	14,0	4,7
Zawód nieokreślony lub nieznaný	97,9	16,0	3,6	20,8	8,3	0,7

¹ Bez 16,9 tys. osób wyznania mojżeszowego spisanych w dziale „Armia” (ogółem 414,7 tys. osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5, tabl. II.19; GUS, 1936–1938, Z. 94d, tabl. 34.

W dziesięcioleciu 1921–1931 nastąpiły niewielkie zmiany struktury źródeł utrzymania ludności żydowskiej: kosztem zmniejszenia udziału utrzymujących się z handlu wzrósł odsetek utrzymujących się z przemysłu. W międzywojennej publicystyce nazywano to „produktywizacją Żydów” i ten termin ma wyraźnie pejoratywny podtekst. „Produktywizacja” była lansowana głównie przez kręgi narodowej demokracji popieranej przez polskie drobnomieszczaństwo i lumpenproletariat, i zmierzała do ograniczenia dominującej roli, a najlepiej wyparcia Żydów z handlu. Nadal jednak głównym źródłem utrzymania ludności żydowskiej pozostawał handel towarowy i przemysł odzieżowy, tradycyjne zajęcia ukształtowane przez procesy historyczne i gospodarcze.

Charakteryzując strukturę zatrudnienia ludności żydowskiej w 1931 r. należy zwrócić uwagę na dwie kwestie: strukturę wielkościową zakładów przemysłowych i rolę chałupników. Z 506,7 tys. Żydów pracujących w górnictwie i przemyśle w wielkich zakładach pracowało 10,4 tys. (2,0%), w zakładach średniej wielkości 50,5 tys. (10,0%), natomiast w małych zakładach przemysłowych i rzemieślniczych (kategorii VIII i nieznaney) – 445,8 tys. osób, czyli 88,0% zatrudnionej w przemyśle ludności żydowskiej. Dla porównania, z 1775,7 tys. ludności wyznania rzymskokatolickiego pracującej w przemyśle i górnictwie 29,0% pracowało w wielkich zakładach, 16,4% w zakładach średniej wielkości i 54,6% w małych zakładach przemysłowych. Najbiedniejszą i najniższą grupę w hierarchii zawodowej stanowili chałupnicy. Spośród 54,5 tys. pracujących (czynnych zawodowo) w 1931 r. w Polsce chałupników 41,0% stanowili Żydzi.

Na wysoką liczbę Żydów zatrudnionych w przemyśle odzieżowym (222,5 tys. czynnych zawodowo) składali się pracujący w drobnych zakładach rzemieślniczych najniższej kategorii, najczęściej rodzinnych, pięciu branż: w zakładach krawieckich pracowało 117,8 tys. osób, w szewskich 62,8 tys., w bielizniarstwie 17,3 tys., w kapelusznictwie, czapnictwie i modniarstwie 11,7 tys. i w kuśnierstwie 6,5 tys. osób.

Poza handlem i ubezpieczeniami bezwzględna przewagę w strukturze pracujących według wyznania mieli Żydzi w takich branżach jak zegarmistrzostwo i jubilerstwo (6,6 tys. Żydów na 10,2 tys. pracujących ogółem), blacharstwo (7,6 tys. na 14,8 tys. ogółem), krawiectwo (117,8 na 244,8 tys.), bielizniarstwo (17,3 na 35,0 tys.), kuśnierstwo (6,5 na 10,5 tys.), kapelusznictwo (11,7 na 16,0 tys.) i szklarstwo (4,6 na 5,7 tys.).

Koncentracja Żydów w niektórych gałęziach i branżach gospodarki wynikała z czynników społeczno-historycznych i religijnych (np. możliwość świętowania soboty), ale szczątkowy udział wśród pracujących w instytucjach państwowych był wynikiem dyskryminacji. Przykładem może być zatrudnienie 314 Żydów na 40,2 tys. pracujących w telekomunikacji czy 74 Żydów na 42,1 tys. zatrudnionych w policji, straży granicznej i więziennictwie. Dyskryminacja ta dotyczyła również pozostałych mniejszości narodowych.

W strukturze przestrzennej zatrudnienia ludności żydowskiej w 1931 r. według głównych działów gospodarki zwraca uwagę, że o ile w województwach centralnych i wschodnich przeważali pracujący w górnictwie i przemyśle (49,3%) nad pracującymi w handlu i ubezpieczeniach (34,6%), o tyle w województwach zachodnich i południowych większy był udział pracujących w handlu i ubezpieczeniach (48,1%) niż w górnictwie i przemyśle (33,5%). Ta ostatnia relacja pozostawała pod przemożnym wpływem struktury zatrudnienia w województwach południowych.

Dla Białorusinów i Ukraińców, nie licząc utrzymujących się z rolnictwa, w sektorze przemysłowym najczęściej źródłem utrzymania był przemysł drzewny, odzieżowy i spożywczy zaopatrujące lokalny rynek. W większości pracowali jako robotnicy w małych tartakach, stolarniach, mleczarniach, olejarniach, gorzelniach, młynach i kaszarniach czy zakładach tkackich i krawieckich. Ich udział w tych gałęziach przemysłu był kilkuprocentowy (od 1,5% do 7,1% w 1921 r.) i nieznacznie rosnący (najwyżej o 1–2 punkty procentowe), ale znacznie niższy niż udział tych narodowości w społeczeństwie. Równie niskie było ich uczestnictwo w sektorach publicznych (poczta, telegraf, telefon, kolej) zdominowanych przez Polaków – wśród utrzymujących się z pracy na poczcie, telegrafii i w telefonach Polacy stanowili w 1921 r. 88,5%, zaś Białorusini tylko 4,2%, Ukraińcy 3,0% i Żydzi 1,9%. Do 1931 r. udział Polaków wzrósł do 93,6%, natomiast Białorusinów spadł do 2,3%, Ukraińców do 1,9% i Żydów do 0,8%. Wśród utrzymujących się z pracy na kolei i w tramwajach Polacy w 1921 r. stanowili 89,6% (93,1% w 1931 r.), zaś Białorusini 3,8% (3,1%), Ukraińcy 3,6% (2,2%) a Żydzi 0,8% (0,3%). Wypieranie mniejszości narodowych z przedsiębiorstw państwowych, szczególnie o znaczeniu strategicznym (kolej, telefonia) i przemysłu zbrojeniowego odbywało się wówczas w większości państw europejskich owładniętych narastającym nacjonalizmem.

Jednakże głównym problemem rynku pracy w pierwszej połowie lat 1930. było przeludnienie wsi, wyrażające się nadmiarem ludności żyjącej na wsi i utrzymującej się z rolnictwa (o bezrobociu utajonym na wsi wspominały w dalszej części rozdziału). W 1931 r. na 16,4 mln chłopów (z rodzinami) chłopów małorolnych było 6,8 mln, średniorolnych 6,2 mln i wielkorolnych 1,8 mln, przy czym wśród małorolnych około 1,6 mln stanowił półproletariat rolny gospodarujący na karłowatych gospodarstwach i do tej grupy należała część z 2,7 mln robotników rolnych i chałupników, których odpływ ze wsi był utrudniony z powodu kryzysu gospodarczego.

Sytuacja w rolnictwie polskim zaczęła się poprawiać jesienią 1935 r. w wyniku nieurodzaju w Stanach Zjednoczonych oraz równoczesnego wzrostu spożycia artykułów rolnych w krajach przemysłowych. Rozpoczęto również prace w Centralnym Okręgu Przemysłowym, dając zatrudnienie okolicznym robotnikom rolnym przy budowie obiektów przemysłowych, a w przemyśle ruszyła produkcja zbrojeniowa. W sumie udział utrzymujących się z sektora rolniczego spadł do 59,1% ludności w 1938 r., równocześnie wzrosło znaczenie sektora przemysłowego jako źródła utrzymania i nieco poprawił się udział sektora usługowego (tab. X.7). W stosunku do ogółu czynnych i biernych zawodowo zmniejszyło się znaczenie samodzielnych przedsiębiorców zatrudniających i nie zatrudniających sił najemnych, natomiast wzrósł udział robotników w sektorze przemysłowym, co oznaczało wzrost zatrudnienia w wielkich zakładach przemysłowych.

Druga wojna światowa przyniosła Polsce niepowetowane straty ludnościowe. Nigdy nie została dokonana i nie jest możliwa ocena strat zawodowych ludności. Znane są jedynie fragmentaryczne dane o stratach inteligencji polskiej, która była szczególnym obiektem morderczej polityki władz zarówno hitlerowskich jak stalinowskich. Zginęło 1100 sędziów, prokuratorów i aplikantów sądowych (tzn. około 21,5% przedwojennego stanu osobowego), 4500 adwokatów (ok. 57%), 5000 lekarzy (blisko 39%), 2500 lekarzy dentyistów (około 68%), 3000 personelu sanitarnego służby zdrowia, 700 profesorów i pracowników szkół wyższych (29,5%), 2600

duchownych katolickich, 4000 nauczycieli szkół powszechnych (około 5,1%), 100 aktorów i reżyserów (Szarota, 1974, s. 411) oraz 9000 oficerów według wersji oficjalnej (BOW, 1947, tabl. 2) pomijającej 14 463 oficerów zamordowanych przez NKWD w Katyniu, Charkowie i Twerze (*Represje sowieckie...*, 2002), wśród których było wielu oficerów rezerwy z wyższym wykształceniem medycznym i prawniczym. Ze strat materialnych należy wymienić zniszczenie do 200 tys. zakładów handlowych i około 850 tys. warsztatów rzemieślniczych.

Tabela X.7. Ludność czynna i bierna zawodowo według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego w latach 1921, 1931 i 1938 (terytorium 1923–1937)

Table X.7. Population active and passive by economic sectors and social standing in 1921, 1931 and 1938 (territory as of 1923–1937)

Sektory ekonomiczne Sectors		Ogółem Total	Samodzielni zatrudniający siły najemne Independent employers	Samodzielnie zatrudniający siły najemnych Independent without employees	Pracownicy umysłowi White-collar workers	Robotnicy Workers	Nieokreślone stanowisko społeczne Undefined social standing
w tys. / in thousands							
Polska	1921	27 212 ¹	2 344	15 288	1 152	7 238	1 190
	1931	32 107 ¹	1 878	18 456	1 387	9 135	1 251
	1938	34 849	1 997	19 846	1 653	10 484	869
Sektor rolniczy	1921	17 351	1 923	12 314	134	2 970	10
	1931	19 581	1 377	15 160	60	2 984	0
	1938	20 589	1 439	15 968	69	3 113	0
Sektor przemysłowy	1921	4 685	305	1 439	193	2 743	5
	1931	6 178	342	1 674	239	3 923	0
	1938	8 099	385	2 230	384	5 100	0
Sektor usług	1921	3 928	116	1 533	791	1 486	2
	1931	4 790	155	1 551	996	2 088	0
	1938	5 292	173	1 648	1 200	2 271	0
w % / in percentage							
Polska	1921	100,0	8,6	56,2	4,2	26,6	4,4
	1931	100,0	5,8	57,5	4,3	28,5	3,9
	1938	100,0	5,7	56,9	4,7	30,1	2,5
Sektor rolniczy	1921	63,8	7,1	45,2	0,5	10,9	0,0
	1931	61,0	4,3	47,2	0,2	9,3	0,0
	1938	59,1	4,1	45,8	0,2	8,9	0,0
Sektor przemysłowy	1921	17,2	1,1	5,3	0,7	10,1	0,0
	1931	19,2	1,1	5,2	0,7	12,2	0,0
	1938	23,2	1,1	6,4	1,1	14,6	0,0
Sektor usług	1921	14,4	0,4	5,6	2,9	5,5	0,0
	1931	14,9	0,5	4,8	3,1	6,5	0,0
	1938	15,2	0,5	4,7	3,4	6,5	0,0

¹ Z wojskiem skoszarowanym.

Źródło: Żarnowski, 1973, s. 21–22.

Pierwsze informacje o powojennej strukturze zatrudnienia i źródłach utrzymania ludności pochodzą ze spisu ludności z 1950 r. Liczba ludności Polski w grudniu 1950 r. osiągnęła 25,0 mln, w tym 60,0% mieszkało na wsi. Z rolnictwa utrzymywało się 47,1% ogółu ludności, z poza rolnictwa 48,9% i 4% z niezarobkowych źródeł utrzymania. Do najbardziej rolniczych obszarów kraju należały województwa lubelskie, podlaskie i podkarpackie, w których ponad 70% ludności utrzymywało się z rolnictwa (tab. X.8). W 95 powiatach ziemskich, w podziale z 1999 r., udział ten przekraczał 75%. W powiatach lipskim, zwoleniskim, łosickim, lubelskim i kolbuszowskim z rolnictwa utrzymywało się 90–92% ludności. Powiatem ziemskim (poza Górnym Śląskiem) o najniższym udziale żyjących z rolnictwa był podwarszawski powiat pruszkowski (14,2% ludności ogółem), w którym 61,9% ludności wiejskiej utrzymywało się spoza rolnictwa. W ośrodkach przemysłowych Górnego Śląska, powiatach miejskich i powiatach z miastami przemysłowymi ludność utrzymująca się spoza rolnictwa sięgała 99,7% (m. Świętochłowice). Jednak powiatów, w których co najmniej $\frac{1}{4}$ ludności żyło spoza rolnictwa było zaledwie 76, a w kolejnych 60 było jej od 50 do 74,9 % (ryc. X.2–4). Ludność utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych stanowiła niewielki odsetek (4,2% ludności ogółem nie licząc skoszarowanego wojska). Najwyższe udziały tej grupy ludności występowały w woj. katowickim (9,9%), a w przekroju według powiatów – w miejskich, z maksimum w powiatach miejskich Przemyśl (17,5%) i Zabrze (17,3%) oraz powiecie Tarnowskie Góry (15,8%). Najmniejsze udziały ludności żyjącej z niezarobkowych źródeł występowały w powiatach rolniczych z niewielkimi miastami, z minimalnym udziałem w powiatach Kolno (0,2%) i Gołdap (0,3%).

W terytorialnym układzie można było w 1950 r. wyróżnić kilka stref, co odzwierciedlało zarówno wpływ czynników historycznych, jak i odbywający się ciągle proces zasiedlania nowo uzyskanych ziem zachodnich i północnych. Na tych ostatnich rola sektora rolniczego była zdecydowanie mniejsza (z wyjątkiem olsztyńskiego), podczas gdy na ziemiach dawnych sektor ten wyraźnie dominował. Wyjątkiem były województwa poznańskie i pomorskie, gdzie z kolei odsetek utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania był stosunkowo wyższy (ryc. X.2, X.3, X.5).

W 1950 r. rozpoczęto realizację planu sześcioletniego (1950–1955), którego podstawowym celem było uprzemysłowienie kraju mające również rozwiązać problem przeludnienia wsi. Rentowność nowych zakładów, w najlepszym przypadku dość problematyczna w warunkach planowej gospodarki komunistycznej, nie grała większej roli w decyzjach zakładania i lokalizacji nowych przedsiębiorstw, co na długą metę miało się negatywnie odbić na ich dalszym istnieniu. Zamierzano wybudować ponad 1000 nowych obiektów przemysłowych, planując ich rozlokowanie poza istniejącymi okręgami przemysłowymi, aby zmniejszyć ciągle istniejące dysproporcje w uprzemysłowieniu kraju. W rzeczywistości większość inwestycji planu 6-letniego znalazła się na terenie dawnych okręgów przemysłowych i dużych miast, zwłaszcza Krakowa i Warszawy (Lijewski, 1978) i w rezultacie nie udało się zniwelować dysproporcji w rozmieszczeniu przemysłu, a tereny północno-wschodnie nadal były

niedoinwestowane. Wbrew pierwotnym planom zaniechano budowy 470 obiektów przemysłowych, głównie na terenach słabo uprzemysłowionych.

Niemniej lata 50. są okresem podstawowych przemian w strukturze zatrudnienia ludności. W dziesięcioleciu 1951–1960 udział ludności utrzymującej się z rolnictwa zmniejszył się z 47,1% do 38,2%, czyli o 0,9 punktu procentowego rocznie. W skali województw największe spadki udziału utrzymujących z rolnictwa wystąpiły w woj. podkarpackim (spadek o 1,4 punktu procentowego rocznie) i małopolskim (1,3). Największe przemiany nastąpiły w powiecie tarnobrzeskim i m. Tarnobrzeg, gdzie rozpoczęcie budowy kopalni siarki w Piasecznie (1955) i jej uruchomienie w 1958 r. spowodowały spadek odsetka żyjących z rolnictwa w powiecie z 81,4% do 52,0%, a w powiecie miejskim Tarnobrzeg z 52,7% do 30,4%. Podobnie wysoki był spadek w powiecie Świdnik (z 84,6 do 59,8%), gdzie obok przedwojennego lotniska wybudowano fabrykę śmigłowców, i powiecie Mielec (z 76,2% do 56,1%), w którym powstała fabryka samolotów. Obok wymienionych jeszcze w trzech powiatach (Kołobrzeg, Bolesławiec, Police) spadki udziału utrzymujących się z rolnictwa były równe lub większe niż 2 punkty procentowe rocznie, a w 125 przekraczały średnią (–0,9).

W latach 60. tempo spadku udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa była identyczne jak w poprzednim dziesięcioleciu i przestrzennie bardzo podobnie rozłożone: współczynnik korelacji spadku udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa według powiatów w latach 1951–1960 i 1961–1970 wynosił 0,7. Największe przemiany nadal dokonywały się w woj. podkarpackim (spadek udziału żyjących z rolnictwa o 1,6 punktu procentowego rocznie) oraz w świętokrzyskim (–1,5) i lubelskim (–1,2). Jednak najszybciej zmniejszał się udział ludności utrzymującej się z rolnictwa w powiatach Lubin (z 56,4% do 27,1%), miejskim Jastrzębie-Zdrój (z 30,1% do 7,3%), Puławy (z 61,1% do 39,2%), Kolbuszowa (z 79,2% do 57,9%) i Polkowice (z 58,9% do 38,2%), w których przemiany struktury zatrudnienia były związane z wielkimi inwestycjami w przemyśle wydobywczym (rudzie miedzi, węgiel) i budową zakładów azotowych w Puławach. Natomiast mieszkańcy powiatu Kolbuszowa znajdowali nowe zatrudnienie poza rolnictwem w pobliskim Mielcu i Tarnobrzegu. Zmiany w strukturze zatrudnienia miały przestrzennie większy zasięg niż w poprzednim dziesięcioleciu, gdyż spadki udziału utrzymujących się z rolnictwa przekraczające średnią krajową (–0,9) objęły 179 powiatów. W pozostałych były niższe od średniej krajowej, przy czym na skraj skali znajdowało się 41 powiatów miejskich z niezmiennie niskim udziałem utrzymujących się z rolnictwa. Przechodzeniu ludności z zajęć rolniczych do pozarolniczych sprzyjał ekstensywny model rozwoju gospodarczego kraju, w którym przy niskiej efektywności zwiększenie produkcji osiągnano poprzez wzrost zatrudnienia. Lata 60., a szczególnie ich druga połowa, są uznawane przez ekonomistów za okres stagnacji gospodarczej, a przez socjologów – za okres „małej stabilizacji”.

Według spisu ludności przeprowadzonego na początku grudnia 1970 r. liczba mieszkańców kraju osiągnęła 32,6 mln, z których 46% mieszkało na wsi; ale już w grudniu 1966 r. liczba mieszkańców miast przekroczyła liczbę mieszkańców wsi. Z rolnictwa utrzymywało się 29,8% ogółu ludności, spoza rolnictwa 70,2%, w tym 10,4% z niezarobkowych źródeł utrzymania.

Tabela X.8. Ludność według głównego źródła utrzymania* i województw, 1921–2002

Table X.8. Population by main source of income, by voivodships, 1921–2002

Województwa Voivodships		Ludność ogółem w tys. Total popu- lation in thousands	Ludność utrzymująca się (czynni i bierni) z: Population active and passive supported by:				
			pracy work		nieza- rob- kowych źródeł unearned source of income	innych docho- dów other	nie usta- lono undefined
			w rol- nictwie in agricul- ture	poza rol- nictwem outside agricul- ture			
			w % / in percentage				
Polska	1921	25 376,2 ¹	66,4	28,2	2,9	–	2,4
	1931	32 107,3 ²	61,0	35,0	3,2	–	0,8
	1950	25 008,2 ²	47,1	48,9	4,0	–	–
	1960	29 775,5 ²	38,2	55,3	6,5	–	–
	1970	32 642,3	29,8	59,8	10,4	–	–
	1978	35 061,4	23,4	61,8	14,8	–	–
	1988	37 879,1	17,7	61,0	21,2	–	–
	2002	38 230,1	7,9	53,3	37,0	0,2	1,6
Dolnośląskie	1950	1 733,1	33,9	66,1	–	–	–
	1960	2 289,1	26,6	73,4	–	–	–
	1970	2 567,0	19,8	69,6	10,5	–	–
	1978	2 747,8	15,2	68,9	15,9	–	–
	1988	2 948,2	11,9	65,2	22,9	–	–
	2002	2 907,2	4,3	54,4	40,1	0,1	1,1
Kujawsko-pomorskie	1950	1 325,4	44,1	55,9	–	–	–
	1960	1 577,5	38,2	61,8	–	–	–
	1970	1 771,8	32,5	56,3	11,1	–	–
	1978	1 897,3	27,3	57,4	15,3	–	–
	1988	2 044,0	21,0	58,3	20,8	–	–
	2002	2 069,3	10,1	50,4	38,3	0,2	1,0
Lubelskie	1950	1 622,7	75,7	24,3	–	–	–
	1960	1 838,0	66,6	33,4	–	–	–
	1970	1 967,1	54,3	40,5	5,3	–	–
	1978	2 050,4	43,2	46,8	10,0	–	–
	1988	2 209,2	30,5	50,1	19,3	–	–
	2002	2 199,1	16,3	44,6	38,3	0,1	0,7
Lubuskie	1950	522,6	46,3	53,7	–	–	–
	1960	731,1	34,8	65,2	–	–	–
	1970	819,1	26,4	63,8	9,8	–	–
	1978	888,9	20,0	63,7	16,4	–	–
	1988	982,7	15,3	60,9	23,8	–	–
	2002	1 009,0	4,1	53,6	40,8	0,1	1,4
Łódzkie	1950	2 140,8	44,4	55,6	–	–	–
	1960	2 361,0	37,3	62,7	–	–	–
	1970	2 486,5	29,9	59,6	10,5	–	–
	1978	2 592,7	23,7	61,1	15,2	–	–
	1988	2 703,7	17,5	59,5	23,0	–	–
	2002	2 612,9	9,5	51,1	38,5	0,1	0,9
Małopolskie	1950	2 011,6	54,6	45,4	–	–	–
	1960	2 343,8	41,5	58,5	–	–	–
	1970	2 624,2	29,5	60,2	10,3	–	–
	1978	2 826,0	21,0	63,5	15,5	–	–
	1988	3 087,6	16,7	60,7	22,6	–	–
	2002	3 232,4	6,9	54,9	36,6	0,1	1,5

Województwa Voivodships		Ludność ogółem w tys. Total popu- lation in thousands	Ludność utrzymująca się (czynni i bierni) z: Population active and passive supported by:				
			pracy work		nieza- rob- kowych źródeł unearned source of income	innych docho- dów other	nie usta- lono undefined
			w rol- nictwie in agricul- ture	poza rol- nictwem outside agricul- ture			
			w % / in percentage				
Mazowieckie	1950	3 303,0	47,7	52,3	-	-	-
	1960	3 958,2	38,6	61,4	-	-	-
	1970	4 357,2	30,1	60,5	9,4	-	-
	1978	4 693,3	24,1	62,1	13,8	-	-
	1988	4 997,8	18,0	61,2	20,8	-	-
	2002	5 124,0	9,0	56,3	32,5	0,2	2,0
Opolskie	1950	765,7	43,6	56,4	-	-	-
	1960	874,9	36,7	63,3	-	-	-
	1970	992,5	27,3	61,1	11,6	-	-
	1978	1 035,6	22,3	62,7	15,0	-	-
	1988	1 080,7	18,4	62,3	19,3	-	-
	2002	1 065,0	7,8	52,5	34,2	0,1	5,3
Podkarpackie	1950	1 298,9	72,6	27,4	-	-	-
	1960	1 510,9	58,7	41,3	-	-	-
	1970	1 674,7	43,0	50,2	6,8	-	-
	1978	1 810,5	30,8	58,4	10,9	-	-
	1988	2 018,8	22,4	59,6	18,0	-	-
	2002	2 103,8	7,0	52,3	39,1	0,1	1,5
Podlaskie	1950	871,7	73,5	26,5	-	-	-
	1960	971,6	63,2	36,8	-	-	-
	1970	1 046,7	52,9	40,9	6,2	-	-
	1978	1 089,5	42,7	46,0	11,3	-	-
	1988	1 188,5	30,0	50,7	19,4	-	-
	2002	1 208,6	17,0	47,5	33,9	0,2	1,3
Pomorskie	1950	1 102,7	34,4	65,6	-	-	-
	1960	1 423,4	28,1	71,9	-	-	-
	1970	1 702,8	22,7	66,3	11,0	-	-
	1978	1 904,3	19,1	66,2	14,7	-	-
	1988	2 095,1	14,7	64,7	20,5	-	-
	2002	2 179,9	5,0	58,0	35,1	0,1	1,7
Śląskie	1950	3 053,0	16,5	83,5	-	-	-
	1960	3 632,8	12,5	87,5	-	-	-
	1970	4 090,6	8,5	75,1	16,4	-	-
	1978	4 524,2	6,2	74,4	19,3	-	-
	1988	4 907,9	5,6	71,5	22,9	-	-
	2002	4 742,9	1,6	57,1	38,4	0,1	2,9
Świętokrzyskie	1950	1 022,3	68,2	31,8	-	-	-
	1960	1 144,9	56,5	43,5	-	-	-
	1970	1 198,2	41,8	51,4	6,7	-	-
	1978	1 245,4	31,2	57,6	11,2	-	-
	1988	1 317,4	23,3	57,2	19,5	-	-
	2002	1 297,5	12,8	46,5	39,8	0,1	0,9
Warmińsko-mazurskie	1950	828,4	55,6	44,4	-	-	-
	1960	1 080,1	47,1	52,9	-	-	-
	1970	1 201,7	40,6	51,2	8,2	-	-
	1978	1 266,6	33,3	53,6	13,1	-	-
	1988	1 398,0	24,6	55,7	19,7	-	-
	2002	1 428,4	8,5	49,9	40,0	0,1	1,4

Województwa Voivodships	Lata Years	Ludność ogółem w tys. Total popu- lation in thousands	Ludność utrzymująca się (czynni i bierni) z: Population active and passive supported by:				
			pracy work		nieza- rob- kowych źródeł unearned source of income	innych docho- dów other	nie usta- lono undefined
			w rol- nictwie in agricul- ture	poza rol- nictwem outside agricul- ture			
w % / in percentage							
Wielkopolskie	1950	2 164,9	44,8	55,2	–	–	–
	1960	2 501,3	38,1	61,9	–	–	–
	1970	2 771,2	31,5	56,3	12,2	–	–
	1978	2 976,3	26,7	56,8	16,5	–	–
	1988	3 236,6	20,9	57,1	22,0	–	–
	2002	3 351,9	10,5	54,2	34,6	0,1	0,6
Zachodniopomorskie	1950	830,9	47,0	53,0	–	–	–
	1960	1 167,1	36,4	63,6	–	–	–
	1970	1 371,0	28,7	62,4	8,9	–	–
	1978	1 512,8	23,9	62,7	13,4	–	–
	1988	1 662,6	18,2	62,2	19,6	–	–
	2002	1 698,2	5,1	54,2	39,2	0,1	1,4

* Dla 1950 i 1960 r. według województw ludność utrzymująca się z pracy poza rolnictwem i z niezarobkowych źródeł podawana była łącznie jako utrzymująca się spoza rolnictwa.

¹ Bez Górnego Śląska (około 980,3 tys. osób) oraz m.Wilna i powiatów Wilno-Troki, Oszmiana i Święciany Ziemi Wileńskiej (około 501,7 tys.) oraz 318,5 tys. skoszarowanego wojska.

² W dalszym podziale nie uwzględniono skoszarowanego wojska spisane go centralnie: w 1931 r. – 191,5 tys., w 1950 r. – 394,5 tys. osób, w 1960 r. – 369,8 tys. osób.

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 1, tabl. 28, 29; GUS, 1999; GUS, 2004.

W latach 70. (1971–1978) udział ludności utrzymującej się z rolnictwa spadł z 29,8% do 23,4%, czyli przeciętnie rocznie malał o 0,8 punktu procentowego, a więc nieznacznie wolniej niż w poprzednim dziesięcioleciu. Istniało również podobieństwo przestrzenne rozkładu spadków: współczynnik korelacji spadków udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa według powiatów w 1961–1970 i 1971–1978 r. wynosił 0,8. Nie można poddać podobnej analizie retrospektywnej udziału ludności utrzymującej się spoza rolnictwa, gdyż dopiero od 1970 r. dysponujemy danymi o ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł, która wcześniej były wliczana do utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Udział ludności utrzymującej się spoza rolnictwa wzrósł z 59,8% w 1970 r. do 61,8% w 1978 r., a więc tylko nieznacznie, a to z uwagi na wydzielenie grupy ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł. Przy przeciętnym wzroście udziału ludności żyjącej spoza rolnictwa w wysokości 0,2 punktu rocznie na uwagę zasługuje kilkukrotnie wyższe tempo wzrostu, od 1,0 do 1,8 punktu procentowego rocznie, w 39 powiatach, z których wszystkie znajdowały się w południowej Polsce, z maksymalnymi wskaźnikami w powiatach: Bełchatów (o 1,8 punktu procentowego rocznie), Staszów (1,6), m. Żory, Brzozów, Ropczyce-Sędziszów i Leżajsk (po 1,5) czy Głogów (1,4), w wyniku przechodzenia do zajęć pozarolniczych na obszarach silnie inwestowanych. Dostrzegalnie wzrósł udział ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych, z 10,4% w 1970 r. do 14,8% w 1978 r., czyli o 0,6 punktu procentowego rocznie. Nastąpił przede wszystkim w powiatach ziemskich, w tym w 11 powiatach, co najmniej o 1 punkt procentowy rocznie, szczególnie zaś w powiecie

Lwówek Śląski (1,2), Sulęcín (1,1), Hajnówka (1,1) i Parczew (1,0), dzięki stworzeniu możliwości otrzymania renty rolniczej za przekazane gospodarstwo.

W następnym dziesięcioleciu (1979–1988) spadek udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa był znacząco niższy niż w poprzednim okresie i ogółem obniżał się o 0,6 punktu procentowego rocznie, jednak w województwach podlaskim i lubelskim spadki te były znacznie większe (po –1,3 punktu rocznie). Zdecydowanie największe przemiany nastąpiły w powiecie Łęczna, w którym udział tej ludności obniżył się z 60,6% w 1978 r. do 33,9% w 1988 r., czyli o 2,7 punktu rocznie. Zmiany struktury zatrudnienia wynikały z budowy i uruchomienia kopalni węgla w Bogdanie. W następnych 29 powiatach, głównie woj. podlaskiego i lubelskiego, spadki udziału utrzymujących się z rolnictwa zawierały się w granicach od –1,5 do –1,9 punktu procentowego rocznie. Natomiast zahamowaniu uległy zmiany udziału utrzymujących się spoza rolnictwa (61,8% w 1978 r. i 61,0% w 1988 r.). Poza powiatami Łęczna, w którym udział ludności pozarolniczej wzrastał o 1,9 punktu procentowego rocznie (do 51,8%) i Bełchatów (z 58,0% do 68,1%), w 42 powiatach udział ludności pozarolniczej pozostawał bez zmian, a w 153 zmniejszył się, najbardziej w pow. Kamienna Góra (z 74,4% do 65,2%). Stagnacja udziału ludności utrzymującej się spoza rolnictwa była następstwem kryzysu gospodarczego trwającego od końca lat 70. – część ludności powracała na wieś, gdzie zaopatrzenie w żywność było łatwiejsze, a koszty utrzymania niższe niż w miastach. Natomiast znacząco wzrósł udział ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł: przeciętnie o 0,6 punktu procentowego rocznie, z 14,8% do 21,2%. W 35 powiatach ziemskich, głównie z woj. lubelskiego, świętokrzyskiego i podlaskiego, udział tej grupy ludności wzrastał, co najmniej o 1 punkt procentowy rocznie, najbardziej w powiecie Kazimierza Wielka (o 1,4 punktu rocznie). O ile istniało statystyczne podobieństwo rozkładu przestrzennego spadków udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa w latach 1979–1988 i 1971–1978 (współczynnik korelacji wynosił 0,7), o tyle udziału ludności utrzymującej się spoza rolnictwa było już mniejsze ($r = 0,6$) i niewielkie w rozkładzie tempa zmian udziału ludności żyjącej ze źródeł niezarobkowych ($r = 0,4$).

Ostatnie lata XX wieku (1989–2002) charakteryzował nie tylko nieco większy niż w poprzednim okresie spadek udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa (przeciętnie o 0,7 punktu procentowego rocznie), ale przede wszystkim spadek udziału ludności żyjącej spoza rolnictwa (–0,6) i szybki wzrost udziału ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych (przeciętnie o 1,2 punktu procentowego rocznie).

W skali województw największe spadki udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa wystąpiły w warmińsko-mazurskim (–1,2) i podkarpackim, ale na czele 225 powiatów o maksymalnych spadkach udziału (od 1 do 2,3 punktu procentowego rocznie) znajdowało się siedem powiatów, głównie pomorskich, w których wskaźnik przekraczał 1,8 punktu procentowego, a mianowicie: Koszalin, Słupsk, Elbląg (po –1,8), Gryfice, Nidzica, Przemyśl (po –1,9) i Pырzyce (–2,3). Nie było natomiast powiatu, w którym następowałby przyrost udziału tej grupy ludności.

Malejące udziały ludności utrzymującej się spoza rolnictwa wystąpiły w województwach śląskim (o 1,1 punktu procentowego rocznie), dolnośląskim i świętokrzyskim (po –0,8), przy czym w przekroju powiatowym maksymalnymi spadkami

udziału ludności żyjącej z zajęć pozarolniczych (od -1,0 do -1,8) charakteryzowało się 75 powiatów, wśród których 48 to powiaty miejskie, w większości z Górnego Śląska, a pozostałe powiaty ziemskie miały na swoim terenie duże ośrodki przemysłowe. Na czele tej listy znajdowały się takie powiaty miejskie jak Żory (spadek z 85,2% do 60,3% utrzymujących się spoza rolnictwa), Tarnobrzeg (z 81,4% do 56,7%), Bytom (z 75,1% do 50,8%), Zabrze (z 76,0% do 50,8%) i powiat Starachowice (z 68,9% do 46,2%). Nie oznacza to powrotu ludności do zajęć rolniczych, ale jej przejście z powodu braku pracy do grupy ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych. Na drugim krańcu skali znajdowało się 90 powiatów ziemskich, z tego w 31 powiatach udział ludności pozarolniczej nie zmienił się, w 44 nieznacznie wzrósł (o 0,1 do 0,3 punktu procentowego rocznie), a w 15 powiatach wzrost był nieco wyższy i sięgał 0,6 punktu procentowego rocznie (powiat Szamotuły).

Nienotowane wcześniej wartości wskaźnika osiągnął wzrost udziału ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł (o 1,2 punktu procentowego rocznie). Na niezarobkowe źródła utrzymania składają się: emerytury pracownicze, kombatanckie i pochodne, emerytury rolne, renty z tytułu niezdolności do pracy (renty inwalidzkie), renty socjalne, renty rodzinne, zasiłki dla bezrobotnych, zasiłki pomocy społecznej, zasiłki pielęgnacyjne, alimenty, stypendia, świadczenia przedemerytalne, zasiłki wychowawcze, zasiłki rodzinne, renty prywatne, wygrane w grach liczbowych i loteryjnych, na wyścigach konnych, sprzedaż nieruchomości i środków trwałych, a także przebywanie w więzieniu lub areszcie powyżej 12 miesięcy. Do grupy tej wchodzi również osoby utrzymywane przez posiadających niezarobkowe źródło utrzymania.

Ponadprzeciętny wzrost odsetka ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł wystąpił w województwach podkarpackim (o 1,6 punktu procentowego rocznie), warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim (po 1,5). Od 1,6 do 2,4 punktu procentowego rocznie wzrosły udziały tej grupy ludności w 87 powiatach, w tym w 8 powiatach miejskich, a mianowicie: Chełm (z 20,3% do 41,2%), Włocławek (z 20,5% do 41,7%), Wałbrzych (z 29,3% do 51,2%), Radom (z 19,5% do 41,7%), Jastrzębie-Zdrój (z 17,5% do 39,9%), Grudziądz (z 23,2% do 45,8%), Żory (z 12,3% do 37,6%) i Tarnobrzeg (z 13,6% do 39,0%). Największy przyrost odsetka odnotowano jednak w powiecie Szydłowiec (z 16,7% do 49,1% czyli o 2,4 punktu rocznie).

W 2002 roku w dwóch powiatach ponad połowa ludności utrzymywała się z niezarobkowych źródeł: Wałbrzych (51,9%) i m. Wałbrzych (51,2%). W kolejnych dwóch, położonych w tym samym regionie, udział był bliski połowy, a mianowicie w powiecie Kamienna Góra (49,8%) i Kłodzko (49,7%). Drugi taki obszar tworzyły powiaty Szydłowiec (49,1%) i Starachowice (48,6%). W sumie w 112 powiatach powyżej 40% ludności utrzymywało się z niezarobkowych źródeł.

Rosnące od lat 1970. znaczenie niezarobkowych źródeł utrzymania wymaga wyjaśnienia. Po czternastoletnim okresie rządów Władysława Gomułki i krwawych wydarzeniach grudnia 1970 r. w Gdańsku, do władzy doszła ekipa Edwarda Gierka. Wprawdzie dyktatura partii komunistycznej została zachowana, ale gwałtowność protestów robotniczych skłoniła władze do złagodzenia i zmiany kursu polityki. Aby poprawić relacje między władzą a społeczeństwem i pozyskać rolników z dniem 1 stycznia 1972 r. zniesiono dostawy obowiązkowe, zaś członkowie rolniczych spółdzielni produkcyjnych i spółdzielni kółek rolniczych oraz członkowie ich rodzin zostali uprawnieni do korzystania ze świadczeń społecznych zakładów służby zdrowia (Dz.U. 1971,

nr 27, poz. 255), przy czym już wcześniej rolnicy mieli prawo do otrzymania renty w zamian za przekazane państwu gospodarstwo rolne (Dz.U. 1962, nr 38, poz. 166). W 1977 r. wymieniona wyżej ludność rolnicza uzyskała prawo do świadczeń zdrowotnych (Dz.U. 1976, nr 10, poz. 54), a od 1978 r. rolnicy indywidualni mogli otrzymać zaopatrzenie emerytalne za przekazanie gospodarstwa następcy (Dz.U. 1977, nr 32, poz. 140). Kolejnym krokiem usuwającym upośledzenie ludności rolniczej w sferze socjalnej było wprowadzone z początkiem 1983 r. ubezpieczenie społeczne rolników indywidualnych i członków ich rodzin (Dz.U. 1982, nr 40, poz. 268). Ustawa przyznała rolnikom prowadzącym gospodarstwa powyżej 0,5 ha użytków rolnych (a także zajmującym się produkcją specjalną na mniejszym obszarze) i osobom żyjącym we wspólnych z nimi gospodarstwach, a nie mającym innego źródła dochodu, prawo do świadczeń leczniczych z tytułu wypadku przy pracy, zasiłków chorobowych, macierzyńskich, rodzinnych i pielęgnacyjnych na dzieci oraz do rent i emerytur. W podstawowym zakresie świadczenia przyznane rolnikom indywidualnym zbliżyły się do tych, z jakich od dziesięcioleci korzystali wszyscy pracownicy najemni (w tym pracownicy Państwowych Gospodarstw Rolnych) oraz członkowie rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Środki powstałego Funduszu Ubezpieczeń Społecznych Rolników pochodziły w jednej trzeciej ze składek samych rolników i w dwóch trzecich z budżetu państwa. Wzrost liczby emerytur i rent w ostatnich dziesięcioleciach przedstawiono w tabeli X.9, przy czym dane sprzed 1968 r., kiedy wprowadzono reformę systemu emerytalnego, szczególnie sprzed 1965 r. wymieniają tylko ogólną liczbę osób otrzymujących zaopatrzenie emerytalne. Z dniem 1 stycznia 1991 r. weszła w życie ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz.U. 1991, nr 7, poz. 24 z późniejszymi zmianami), która stanowiła zasadniczy przełom w systemie ubezpieczeń społecznych rolników, w tym ubezpieczeń emerytalno-rentowych. Ubezpieczenia te powierzono Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS). Należy zaznaczyć, że liczba świadczeń emerytalnych nie jest równoznaczna z liczbą osób utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych, ponieważ niektóre osoby mogą być beneficjentami kilku rent czy emerytur.

Przedstawione wyżej podziały na ludność utrzymującą się z rolnictwa, spoza rolnictwa i z niezarobkowych źródeł pokazują ogólne tendencje przemian struktury zawodowej ludności w drugiej połowie XX wieku według województw. Malejącym udziałom ludności utrzymującej się z rolnictwa towarzyszył wzrost udziału ludności utrzymującej się spoza rolnictwa. Szczególne znaczenie miały zmiany dokonujące się w przekroju miasto-wieś z uwzględnieniem grupy ludności czynnej zawodowo (tab. X.10).

W latach 1950–1970 i 1970–2002 udział ludności utrzymującej się spoza rolnictwa (w tym ze źródeł niezarobkowych) w skali kraju wzrósł z 52,9% do 70,2% i ostatecznie do 90,5% ogółu ludności, czyli po 20 punktów procentowych. W niewielkim stopniu zmiany te dokonały się w miastach, gdzie ludność utrzymująca się spoza rolnictwa wzrosła z 91,9% w 1950 r. do 96,8% ogółu ludności miejskiej w 2002 r., czyli o 4,9 punktu procentowego. O ile jednak zmiany struktury zatrudnienia ludności miejskiej województwa śląskiego, pomorskiego, opolskiego czy mazowieckiego były nieznaczne, o tyle w miastach województwa podkarpackiego udział ludności utrzymującej się spoza rolnictwa wzrósł o 21 punktów procentowych, w miastach województwa lubelskiego o 16 punktów procentowych, a podlaskiego i świętokrzyskiego o 13 punktów. Były to województwa o szczególnie niskim poziomie startowym.

Tabela X.9. Emerytury i renty, 1937–2000

Table X.9. Pensions, 1937–2000

Świadczenia Types of pensions	Przeciętna liczba emerytur i rent w roku (tys.): Annual average number of pensions (in thousands):						
	1937	1965	1970	1978	1984	1991	2000
Ogółem	420,9	1 787	2 346	3 840	6 713	7 944	9 412
Emerytury i renty pracownicze, pochodne i kombatanckie	420,9	1 787	2 321	3 646	5 114	6 154	7 525
emerytury	207,6	481	706	1 215	2 103	2 775	3 574
renty inwalidzkie	209,7	643	813	1 281	1 759	2 318	2 678
renty rodzinne	–	492	571	714	813	1 032	1 273
emerytury i renty pozostałe	3,6	171	231	436	439	29	–
Emerytury i renty rolników indywidualnych	.	.	25	194	1 599	1 790	1 887
w tym:							
z tytułu przekazania gospodarstwa:	x	x	.	194	1 014	1 623	959
państwu	x	x	.	187	310	339	183
następcy	x	x	.	7	704	1 284	776
niezwiązane z przekazaniem gospodarstwa	.	.	.	–	6	47	–
emerytury rolnicze ¹	x	x	x	–	579	120	1 056
renty z tytułu niezdolności do pracy	x	x	x	x	x	517	794
renty rodzinne	x	x	x	x	x	18	37

¹ Na podstawie ustawy z 27 X 1977, 14 XII 1982 i 20 XII 1990 r.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. XV.16 i 17, XXIII.3; R. 33, tabl. 7(792); R. 45, tabl. 4(230), 5(231); R. 55, tabl. 14(233), 17(236); R. 61, tabl. 1(185).

Głębokie zmiany nastąpiły w strukturze zatrudnienia ludności zamieszkałej na wsi, która w 1950 r. tylko w 21,6% utrzymywała się spoza rolnictwa, w 1970 r. w 41,8% i w 2002 r. aż w 80,4%. Już w latach 50. i 60. odchodzenie od zajęć rolniczych było procesem dość zaawansowanym, w latach 1971–2002 jeszcze przybrało na sile. W skali kraju udział ludności wiejskiej utrzymującej się spoza rolnictwa wzrósł o prawie 60 punktów procentowych, przy czym największy wzrost tej grupy ludności miał miejsce w województwie podkarpackim (o 74 punkty procentowe), a najmniejszy w opolskim (o 40 punktów).

Jeśli jednak spojrzymy na zmiany udziału ludności zawodowo czynnej poza rolnictwem na wsi wówczas okaże się, że tak głębokie przemiany w strukturze utrzymania na wsi są pozorne. Niestety brak jest odpowiednich danych spisu ludności z 1950 r. niemniej z porównania zmian udziału ludności utrzymującej się spoza rolnictwa na wsi (w tym z niezarobkowych źródeł utrzymania) i zmian udziału ludności zawodowo czynnej poza rolnictwem na wsi w latach 1970–2002 wynika, że na wsi nastąpił tylko ogromny wzrost udziału ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł utrzymania (emerytury, renty). Większy wzrost udziału ludności wiejskiej czynnej zawodowo poza rolnictwem dokonał się w latach 1951–1970 (z 10,9% do 17,4% ogółu ludności wiejskiej) niż w latach 1971–2002 (z 17,4% do 20,4%). Nieco ponadprzeciętny wzrost udziału ludności wiejskiej czynnej zawodowo poza rolnictwem charakteryzował woj. wielkopolskie, pomorskie i zachodniopomorskie, natomiast w trzech województwach – opolskim, śląskim i dolnośląskim – udział czynnych zawodowo w 2002 r. był niższy niż w 1970 r.

Tabela X.10. Ludność utrzymująca się spoza rolnictwa według województw, 1950, 1970, 2002

Table X.10. Non-agricultural population by voivodships, 1950, 1970, 2002

Województwa Voivodships	Ludność utrzymująca się spoza rolnictwa w % ludności ogółem Percentage of non-agricultural population								
	ogółem / total			miasta / urban areas			wieś / rural areas		
	1950	1970	2002	1950	1970	2002	1950	1970	2002
	Czynni i bierni wraz z posiadającymi własne niezarobkowe źródło utrzymania Active and passive with own source of income								
Ogółem	52,9	70,2	90,5	91,9	94,4	96,8	21,6	41,8	80,4
Dolnośląskie	66,1	80,2	94,6	93,9	95,8	97,7	30,0	51,5	86,9
Kujawsko-pomorskie	55,9	67,4	88,7	93,9	94,3	97,5	24,5	36,6	74,6
Lubelskie	24,3	45,7	83,0	80,7	88,3	96,8	9,3	25,2	71,0
Lubuskie	53,7	73,6	94,5	90,5	93,4	97,2	26,2	48,7	89,7
Łódzkie	55,6	70,1	89,6	93,9	95,8	97,8	16,7	36,3	74,5
Małopolskie	45,4	70,5	91,6	86,3	93,9	96,8	21,2	49,8	86,3
Mazowieckie	52,3	69,9	89,0	93,4	95,5	96,1	17,9	37,8	76,0
Opolskie	56,4	72,7	86,9	90,7	93,4	93,3	39,7	57,0	79,8
Podkarpackie	27,4	57,0	91,5	75,7	88,1	96,6	13,6	43,0	88,0
Podlaskie	26,5	47,1	81,6	82,5	88,6	95,5	9,5	21,6	61,9
Pomorskie	65,6	77,3	93,3	94,8	95,6	97,1	29,2	43,7	85,0
Śląskie	83,5	91,5	95,6	94,9	97,0	96,5	49,8	72,2	92,1
Świętokrzyskie	31,8	58,2	86,3	84,4	92,0	97,3	15,4	40,4	77,0
Warmińsko-mazurskie	44,4	59,4	90,1	91,6	91,3	96,8	19,9	32,9	79,9
Wielkopolskie	55,2	68,5	88,9	92,4	93,6	97,4	27,0	42,8	77,3
Zachodniopomorskie	53,0	71,3	93,5	90,2	93,2	96,9	17,1	35,6	85,7
	Czynni zawodowo Active population								
Ogółem	22,8	31,7	28,5	42,4	43,8	33,6	10,9	17,4	20,4
Dolnośląskie	.	37,6	29,6	.	45,7	32,6	.	22,7	22,1
Kujawsko-pomorskie	.	28,9	27,6	.	42,1	33,4	.	13,9	18,1
Lubelskie	.	20,8	22,7	.	39,8	31,6	.	11,7	14,9
Lubuskie	.	33,3	28,3	.	43,8	31,6	.	20,1	22,4
Łódzkie	.	34,3	29,0	.	48,1	34,1	.	16,2	19,6
Małopolskie	.	31,4	28,0	.	43,3	33,0	.	20,9	23,0
Mazowieckie	.	33,2	31,8	.	46,4	37,8	.	16,3	20,9
Opolskie	.	31,7	26,2	.	43,5	31,7	.	22,7	20,1
Podkarpackie	.	25,1	24,2	.	39,3	30,2	.	18,7	20,2
Podlaskie	.	20,8	22,8	.	39,5	30,6	.	9,4	11,6
Pomorskie	.	33,7	30,8	.	43,4	34,6	.	15,9	22,5
Śląskie	.	40,6	31,5	.	43,7	32,5	.	29,7	27,5
Świętokrzyskie	.	25,7	23,5	.	42,1	31,1	.	17,0	17,1
Warmińsko-mazurskie	.	25,5	25,5	.	41,2	31,4	.	12,4	16,5
Wielkopolskie	.	28,8	30,3	.	41,0	35,7	.	16,2	23,0
Zachodniopomorskie	.	32,9	28,8	.	44,1	32,9	.	14,4	19,5

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 1, tabl. 29; GUS, 1999; GUS, 2004 i obliczenia własne.

W miastach nieznacznie rosnącemu udziałowi ludności utrzymującej się spoza rolnictwa w latach 1970–2002 towarzyszył znaczący spadek udziału ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem (o 10,2 punktu procentowego). Największy spadek wystąpił w miastach województw łódzkiego (z 48,1 do 34,1%) i dolnośląskiego (z 45,7 do 32,6%), a najmniejszy w miastach wielkopolskiego (z 41,0 do 35,7%).

W latach 1971–1988 liczba ludności czynnej zawodowo stale nieznacznie rosła, a w 2002 r. (wliczając liczbę bezrobotnych) spadła do poziomu z 1970 r.

(tab. X.11). Stałą tendencją był spadek liczby czynnych zawodowo w rolnictwie, wzrost do 1988 r. i gwałtowny spadek do 2002 r. zatrudnienia w sektorze przemysłowym oraz stały wzrost liczby czynnych zawodowo w sektorze usługowym – szczególnie w usługach rynkowych – i to zarówno w miastach jak i na wsi. Sektor ten już w 1988 r. był głównym pracodawcą w miastach, a na wsi w 2002 r. liczba czynnych zawodowo w usługach (1,7 mln) niewiele ustępowała liczbie ludności czynnej zawodowo w rolnictwie (2,0 mln).

Tabela X.11. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i województw, 1970–2002

Table X.11. Active population by economic sectors, by voivodships, 1970–2002

Województwa Voivodships		Czynni zawodowo / Active population					
		ogółem total	w sektorze I sector I	w sektorze II sector II	w sektorze III sector III		
					razem total	w usługach services	
						rynko- wych market oriented	nierynko- wych other
w tys. / in thousands							
Polska ogółem	1970	16 943,8	6 543,3	5 801,2	4 599,4	2 393,8	2 205,6
	1978	17 962,1	5 419,2	6 821,7	5 721,3	2 991,1	2 730,2
	1988	18 452,5	5 133,9	6 667,4	6 651,2	3 190,1	3 461,1
	2002	13 218,3 ¹	2 260,1	3 751,7	7 158,4	4 438,7	2 719,7
Miasta	1970	8 533,9	668,8	4 350,7	3 514,3	1 757,3	1 757,1
	1978	10 063,4	606,5	5 069,0	4 387,9	2 187,5	2 200,4
	1988	10 767,1	716,4	4 933,0	5 117,7	2 354,5	2 763,2
	2002	8 143,9	188,3	2 492,5	5 430,3	3 377,1	2 053,2
Wieś	1970	8 410,0	5 874,5	1 450,4	1 085,1	636,6	448,5
	1978	7 898,7	4 812,7	1 752,7	1 333,3	803,6	529,7
	1988	7 685,4	4 417,5	1 734,4	1 533,5	835,5	698,0
	2002	5 074,4	2 071,9	1 259,1	1 728,1	1 061,6	666,5
% ogółu zawodowo czynnych percentage of total economically active population							
Polska ogółem	1970		38,6	34,2	27,1	14,1	13,0
	1978		30,2	38,0	31,8	16,6	15,2
	1988		27,8	36,1	36,0	17,3	18,7
	2002		17,1	28,4	54,2	33,6	20,6
Miasta	1970		7,8	51,0	41,2	20,6	20,6
	1978		6,0	50,4	43,6	21,7	21,9
	1988		6,7	45,8	47,5	21,9	25,6
	2002		2,3	30,6	66,7	41,5	25,2
Wieś	1970		69,9	17,2	12,9	7,6	5,3
	1978		60,9	22,2	16,9	10,2	6,7
	1988		57,5	22,6	19,9	10,9	9,0
	2002		40,8	24,8	34,1	20,9	13,1
Dolnośląskie	1970	1 293,4	25,1	43,8	31,1	16,0	15,1
	2002	949,8	8,9	31,0	59,7	37,0	22,7
Kujawsko-pomorskie	1970	858,9	39,6	33,3	27,1	14,2	12,9
	2002	699,1	18,0	29,1	52,7	31,5	21,2
Lubelskie	1970	1 141,4	64,1	16,8	19,1	10,1	9,0
	2002	788,6	36,3	18,4	44,9	24,2	20,6
Lubuskie	1970	409,0	34,6	35,5	29,9	15,4	14,5
	2002	319,4	10,2	29,5	60,0	35,9	24,1

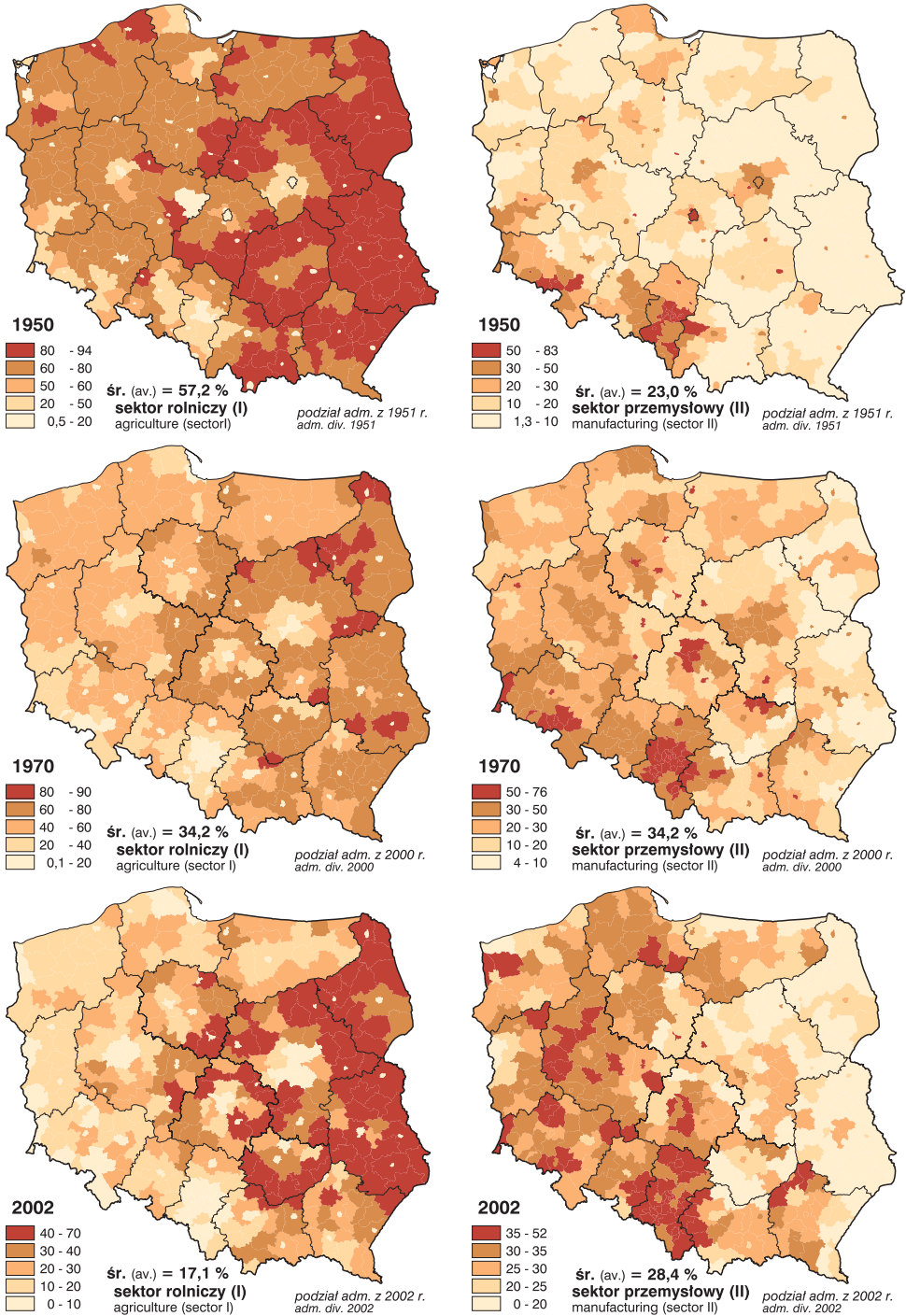
Województwa Voivodships		Czynni zawodowo / Active population					
		ogółem total	w sektorze I sector I	w sektorze II sector II	w sektorze III sector III		
					razem total	w usługach: services	
						rynko- wych market oriented	nierynko- wych other
% ogółu zawodowo czynnych percentage of total economically active population							
Łódzkie	1970	1 380,5	37,6	38,7	23,7	12,8	10,9
	2002	961,3	20,7	30,1	48,8	30,1	18,6
Małopolskie	1970	1 414,1	41,2	33,8	25,0	12,6	12,4
	2002	1 097,7	17,2	28,7	53,8	33,6	20,3
Mazowieckie	1970	2 330,0	37,0	29,8	33,2	14,8	18,4
	2002	1 970,3	16,9	22,5	60,2	39,9	20,3
Opolskie	1970	505,9	37,6	36,2	26,1	14,1	12,0
	2002	337,1	16,8	31,6	51,3	30,4	20,8
Podkarpackie	1970	949,9	56,5	24,7	18,7	9,9	8,8
	2002	678,2	24,5	28,0	47,1	26,5	20,5
Podlaskie	1970	575,3	62,7	17,2	20,1	10,0	10,1
	2002	418,5	34,0	19,5	46,2	26,1	20,1
Pomorskie	1970	796,2	27,8	34,4	37,8	21,3	16,5
	2002	743,2	9,3	29,7	60,6	38,6	21,9
Śląskie	1970	2 028,4	16,3	57,5	26,2	15,0	11,2
	2002	1 578,1	5,0	38,6	55,9	36,3	19,6
Świętokrzyskie	1970	674,5	54,5	26,7	18,8	10,3	8,5
	2002	454,9	32,7	23,4	43,7	24,8	18,8
Warmińsko-mazurskie	1970	566,2	46,8	23,8	29,4	14,9	14,5
	2002	437,2	16,7	27,2	55,9	31,8	24,1
Wielkopolskie	1970	1 357,6	40,7	32,1	27,2	14,7	12,5
	2002	1 240,8	17,9	31,7	50,2	32,3	17,9
Zachodniopomorskie	1970	662,5	32,9	29,8	37,3	20,2	17,9
	2002	544,2	9,8	26,1	63,8	39,2	24,6

¹ Bez 3558,2 tys. bezrobotnych.

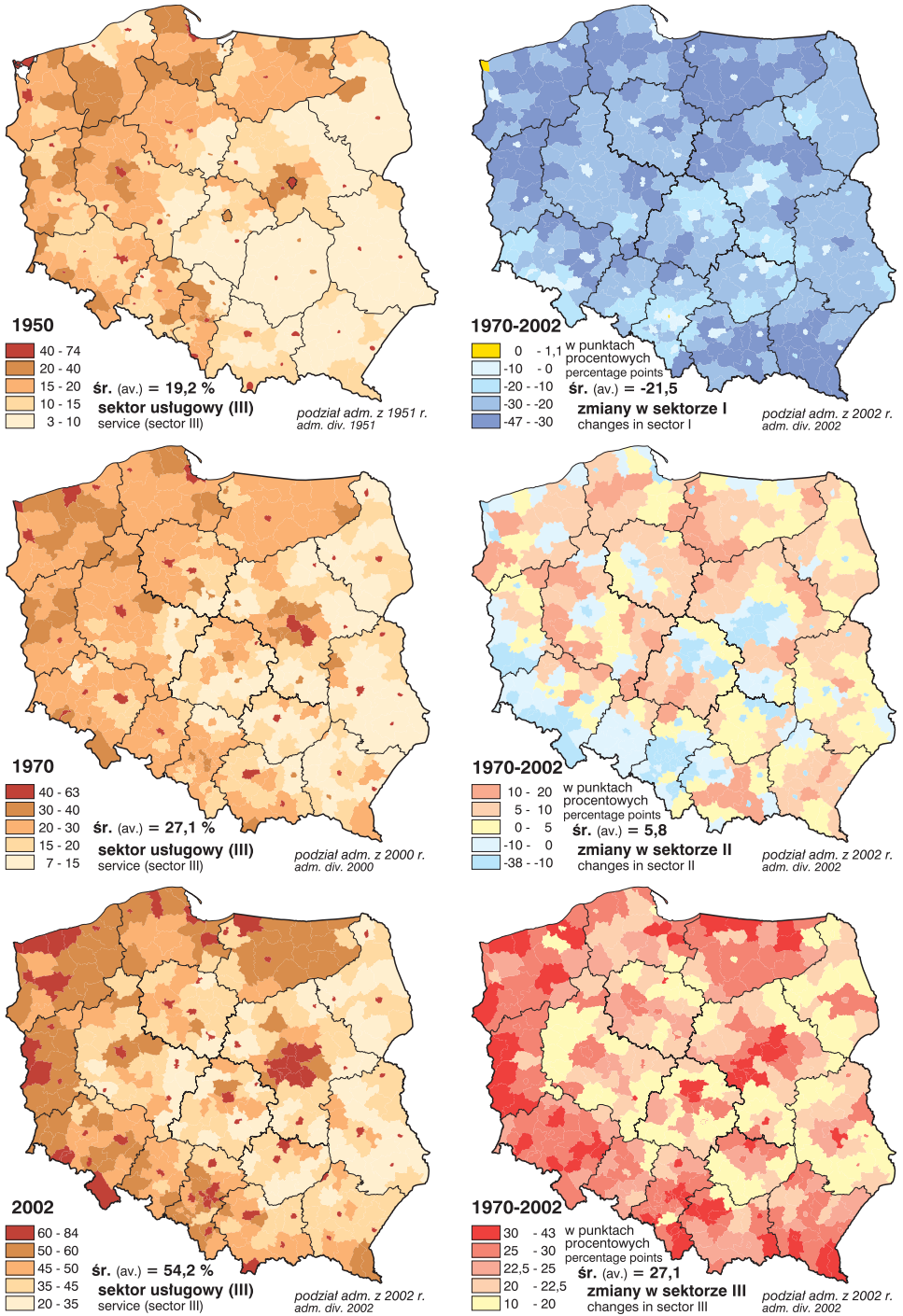
Źródło: GUS, 1999; GUS, 2004 i obliczenia własne.

Największy spadek udziału ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w latach 1970–2002 nastąpił w województwach podkarpackim, warmińsko-mazurskim, podlaskim i lubelskim, które jako jedyne odnotowały wzrost udziału ludności czynnej zawodowo w sektorze przemysłowym. W pozostałych województwach nastąpił spadek udziału ludności czynnej zawodowo w przemyśle – największy, w śląskim i dolnośląskim, był niewątpliwie związany z zamykaniem nierentownych kopalń. We wszystkich województwach nastąpił wzrost udziału czynnych zawodowo w sektorze usługowym i był on równomiernie rozłożony (wzrost o 23 do 30 punktów procentowych). Szczegółowy rozkład przestrzenny ludności czynnej zawodowo według sektorów oraz zmiany przedstawiono na rycinach X.6 i X.7.

Mapy zmian, zwłaszcza w sektorze III pokazują trwałość przedwojennej zachodniej i północnej granicy Polski. Innymi słowy, obszar uzyskany po II wojnie światowej wykazuje swoistą specyfikę dynamiki zatrudnienia. Jest rzeczą interesującą, że podobną dynamikę widać w trzech województwach południowych.

Ryc. X.6. Czynnici zawodowo w sektorze rolniczym (I) i przemysłowym (II), 1950–2002
 Fig. X.6. Active population in agriculture (I) and manufacturing (II), 1950–2002

Ryc. X.7. Czynnicy zawodowo w sektorze usługowym (III) i zmiany, 1950–2002
 Fig. X.7. Active population in services and changes, 1950–2002

2. Bezrobocie

W I wojnie światowej część fabryk uległa zniszczeniu, inne zostały ewakuowane, a pozostałe nie od razu podjęły produkcję. W efekcie brak było pracy i panowało masowe bezrobocie, którego szacowana wielkość tylko w dawnym Królestwie Polskim sięgała w 1919 r. pół miliona osób. Urzędy pośrednictwa pracy² powołane w styczniu 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 11, poz. 127) nie wszędzie od razu zaistniały i bezrobotni nie mogli dokonać rejestracji lub jej nie dokonali nie wierząc w znalezienie pracy. Dokładność rejestracji wzrosła dopiero w 1924 r., kiedy wprowadzono ustawę o zabezpieczeniu na wypadek bezrobocia (Dz.U. 1924, nr 67, poz. 650). Powołano wówczas Fundusz Bezrobocia, którego połowa środków pochodziła od państwa, a pozostałą część w $\frac{3}{4}$ wpłacali przedsiębiorcy i w $\frac{1}{4}$ robotnicy. Przymusowemu ubezpieczeniu podlegali robotnicy zakładów zatrudniających ponad 5 osób. W razie utraty pracy bezrobotny otrzymywał zasiłek (30–50% zarobku, jednak nie więcej niż 2,50 zł dziennie) przez okres 13 tygodni. Poza zasięgiem ustawy pozostali pracownicy mniejszych zakładów oraz wkraczający na rynek pracy, którzy nigdy jeszcze nie pracowali. W grudniu 1924 r. było zarejestrowanych 101,8 tys. bezrobotnych, a rok później 203,6 tys. Jednak z niezależnie wykonywanych przed wojną szacunków wynikało, że bezrobocie rejestrowane było nawet o kilkadziesiąt procent niższe od faktycznego. Dlatego ostrożnie należy się odnosić do oficjalnych danych zamieszczonych w tabeli X.12, gdyż prawdopodobnie nie przedstawiają one rzeczywistych rozmiarów bezrobocia. Do rzeczywistych rozmiarów bezrobocia przybliżają wyniki spisu ludności z 1931 r., według którego liczba bezrobotnych robotników wynosiła 603,4 tys. i 78,0 tys. urzędników, a wraz z osobami utrzymywanymi odpowiednio: 1339,6 tys. i 135,3 tys. osób. Tymczasem rejestr urzędów pracy wykazał w końcu 1931 r. tylko 312,5 tys. poszukujących pracy. Według szacunków stopa bezrobocia w latach 1931–1935 sięgała 30% ogółu robotników. W 1931 r. Polska z 22,2% bezrobociem zajmowała jedno z czołowych miejsc w Europie i zachowała je do końca kryzysu (30,4% w 1933 r. i 26,5% w 1935). W tym samym 1931 r. w kilku innych krajach było ono jeszcze wyższe i wynosiło np. w Niemczech 34,3%, w Anglii 27,1%, w Austrii 24,7%.

Rząd w pierwszych latach powojennych i w okresie kryzysu podejmował próby ograniczenia bezrobocia przez organizowanie robót publicznych (prace ziemne), głównie w obawie przed radykalizacją bezrobotnych, ale ze względu na ograniczone środki finansowe te działania nigdy nie miały charakteru masowego jak w Niemczech czy w Stanach Zjednoczonych. Na przykład w lipcu 1925 r. „dały one zatrudnienie około 15% szacunkowej liczby osób pozbawionych pracy” (Landau i Tomaszewski, 197, s. 94), choć lokalnie mogły one odgrywać większą rolę. Bezrobocie było związane z przemysłem, stąd jego niewielkie rozmiary w województwach wschodnich, szczególnie w nowogródzkim, gdzie liczba zarejestrowanych bezrobotnych w żadnym z lat międzywojennych nie przekroczyła 5 tys. osób, podobnie jak

² Pierwotnie były to Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy i Opieki nad Wychodźcami (PUPP), które prowadziły rejestrację do 1 kwietnia 1934 r. Od 1 kwietnia zastąpiły je Biura Pośrednictwa Pracy Funduszu Bezrobocia, a od 1 kwietnia 1935 r. Wojewódzkie Biura Funduszu Pracy i ich ekspozytury terenowe.

w poleskim, stanisławowskim i tarnopolskim. Natomiast w województwach centralnych od 50% do 68% bezrobotnych było rejestrowanych w trzech ośrodkach przemysłowych – Warszawie, Łodzi i Sosnowcu – w zależności od koniunktury przemysłowej. Obok bezrobocia całkowitego występowało bezrobocie częściowe, polegające na zatrudnianiu robotników tylko przez część tygodnia, przy odpowiednio zmniejszonych zarobkach. Robotnicy częściowo zatrudnieni w wielkim i średnim przemyśle przetwórczym stanowili od 12,0% (1928 r.) do 35,8% (1932 r.) ogółu w nim zatrudnionych (GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. XIV.13).

Tabela X.12. Bezrobotni zarejestrowani w Państwowym Urzędzie Pośrednictwa Pracy, 1926–1938 (tys. osób na koniec roku)

Table X.12. Unemployed registered by Government Employment Agency, in thousands, 1926–1938

Lata Years	Ogółem Total	Województwa / Voivodships				
		centralne central	wschodnie eastern	poznańskie i pomorskie western (without Silesia)	śląskie Silesia	południowe southern
1926	190,1	98,8	6,9	20,6	42,1	21,7
1927	165,3	77,6	6,2	15,0	42,1	24,4
1928	126,4	64,3	5,7	15,2	23,0	18,2
1929	185,3	109,3	7,1	25,9	17,0	26,0
1930	299,8	159,1	9,2	37,1	52,1	42,3
1931	312,5	148,8	12,1	41,5	72,9	37,2
1932	220,2	97,2	4,7	25,6	75,5	17,2
1933	342,6	133,8	15,2	57,6	89,6	46,4
1934	413,7	185,6	17,1	59,1	106,4	45,5
1935	402,8	183,4	16,0	59,0	101,9	42,5
1936	466,0	209,4	20,5	83,8	94,8	57,5
1937	470,0	212,9	20,4	94,8	83,0	58,9
1938	456,3	193,8	21,3	100,8	77,4	63,0

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 2, tabl. XIII.8 i 9, R. 9, tabl. XIII.22, R. 10, tabl. XIV.22.

Trzecią formą bezrobocia było bezrobocie utajone (ukryte) w rolnictwie, polegające na nadmiarze ludności żyjącej na wsi i pracującej w rolnictwie. Rozróżnia się przeludnienie agrarne bezwzględne – określające liczbę osób, których natychmiastowe odejście nie spowodowałoby ilościowego i jakościowego obniżenia jego produkcji – oraz względne – określające liczbę ludzi, których odejście bez zmniejszenia rozmiarów produkcji wymagałoby zmian struktury, organizacji i wyposażenia rolnictwa. Józef Ponia-towski (1936) na dzień 1 kwietnia 1935 r. szacował łączne rozmiary bezwzględnego i względnego przeludnienia wsi (gospodarstw rolnych i bezrolnych robotników rolnych) na 8,8 mln osób, w tym 5 mln zawodowo czynnych. Natomiast według badań Instytutu Gospodarstwa Społecznego przeprowadzonych zimą 1934–1935 r. w wybranych 53 wsiach, rozmiary przeludnienia bezwzględnego w gospodarstwach chłopskich wynosiły wówczas 2,4 mln osób, w tym 1530 tys. mężczyzn i 840 tys. kobiet (tab. X.13), głównie w Polsce południowej i środkowej, gdzie ich odsetek przekraczał 20% ludności dorosłej (Landau i inni, 1939). Bezrobocie było jednym z ważniejszych i nie rozwiązanych problemów społecznych okresu międzywojennego.

Tabela X.13. Liczba zbędnych kobiet i mężczyzn na wsi w wieku 14–59 lat (tys.), zima 1935 r. (szacunek)

Table X.13. Estimated surplus population in rural areas, 14–59 years, winter 1935 (in thousands)

Grupy województw Województwa ¹ Voivodships	Zbędni na wsi w wieku 14–59 lat Surplus population			Ludność wsi 15–59 lat w 1931 r. Total rural population 15-59 years in 1931	Zbędni w % ludności wsi 15–59 lat Percentage of surplus population
	ogółem total	mężczyźni men	kobiety woman		
Polska	2 371	1 529	842	13 078,6	18,1
Woj. centralne	920	604	316	4 943,3	18,6
Woj. wschodnie	451	255	196	2 699,6	16,7
Woj. zachodnie (bez Śląska)	184	106	78	1 150,1	16,0
Woj. śląskie	17	12	5	524,4	3,2
Woj. południowe	799	552	247	3 761,2	21,2
Warszawskie	156	100	56	1 058,9	14,7
Łódzkie	156	100	56	850,6	18,3
Kieleckie	242	156	86	1 201,1	20,1
Lubelskie	240	155	85	1 141,4	21,0
Białostockie	140	90	50	691,5	20,2
Wileńskie	78	50	28	586,6	13,3
Nowogródzkie	78	50	28	542,6	14,4
Poleskie	85	55	30	540,4	15,7
Wołyńskie	154	100	54	1 030,0	15,0
Poznańskie	101	65	36	737,0	13,7
Pomorskie	62	40	22	413,1	15,0
Śląskie	17	12	5	524,4	3,2
Krakowskie	202	130	72	944,8	21,4
Lwowskie	318	206	112	1 322,2	24,1
Stanisławowskie	171	110	61	698,7	24,5
Tarnopolskie	171	110	61	795,6	21,5

¹ Na województwa rozszacowanie własne na podstawie źródła: tabl. 35, s. 149 oraz podanych odsetek zbędnych kobiet według grup województw.

Źródło: Landau i inni, 1939, tabl. 35 (dla grup województw).

Po II wojnie światowej i przejęciu władzy przez komunistów znacjonalizowano przemysł i gospodarka prywatna zachowała się jedynie w handlu i rzemiośle do 1948 r., kiedy władze przeprowadziły „bitwę o handel” w wyniku której sektor prywatny, poza rolnictwem, przestał mieć znaczenie. Przyjęty model centralnie planowanej gospodarki zakładał intensywną industrializację, która miała zapewnić pełne zatrudnienie. W efekcie przez następne dziesięciolecia zjawisko bezrobocia nie istniało, chociaż w wielu zakładach pracy zatrudnienie przekraczało rzeczywiste potrzeby, a zarobki były odpowiednio zaniżane.

Zmiany ustrojowe wprowadzone po wyborach parlamentarnych w dniu 4 czerwca 1989 r. wymagały przekształcenia gospodarki nakazowo-rozdzielczej w wolnorynkową. W grudniu 1989 r. sejm przyjął pakiet 11 ustaw określających nowy model gospodarki. Jedną z nich, ustawa z 29 grudnia 1989 r. o zatrudnieniu (Dz.U. 1989, nr 75, poz. 446) określiła działalność państwa w zakresie zatrudnienia, pośrednictwa pracy udzielanej pomocy i rejestracji bezrobotnych przez powołane wojewódzkie i rejonowych biur pracy (później powiatowe urzędy pracy),

jako organy Ministerstwa Pracy i Polityki Socjalnej³. Pod pojęciem bezrobotnego, w myśl ustawy z 1994 r., rozumiano osobę niezatrudnioną i niewykonywającą innej pracy zarobkowej, zdolną i gotową do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy, nieuczącą się w szkole w systemie dziennym, zarejestrowaną we właściwym dla miejsca zameldowania (stałego lub czasowego) powiatowym urzędzie pracy, jeżeli:

a) ukończyła 18 lat (z wyjątkiem młodocianych absolwentów),

b) kobieta nie ukończyła 60 lat, a mężczyzna 65 lat,

c) nie nabyła prawa do emerytury lub renty z tytułu niezdolności do pracy, nie pobiera świadczenia rehabilitacyjnego, zasiłku chorobowego, macierzyńskiego lub wychowawczego,

d) nie jest właścicielem lub posiadaczem (samoistnym lub zależnym) nieruchomości rolnej o powierzchni użytków rolnych powyżej 2 ha przeliczeniowych,

e) nie podlega ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu z tytułu stałej pracy jako współmałżonek lub domownik w gospodarstwie rolnym o powierzchni użytków rolnych przekraczających 2 ha przeliczeniowe,

f) nie podjęła pozarolniczej działalności lub nie podlega – na podstawie odrębnych przepisów – obowiązkowi ubezpieczenia społecznego lub zaopatrzenia emerytalnego,

g) jest osobą niepełnosprawną, której stan zdrowia pozwala na podjęcie zatrudnienia co najmniej w połowie wymiaru czasu pracy obowiązującego w danym zawodzie lub służbie,

h) nie jest osobą tymczasowo aresztowaną lub nie odbywa kary pozbawienia wolności,

i) nie uzyskuje miesięcznie dochodu w wysokości przekraczającej połowę najniższego wynagrodzenia,

j) nie pobiera, na podstawie przepisów o pomocy społecznej, zasiłku stałego, stałego wyrównawczego, gwarantowanego zasiłku okresowego lub renty socjalnej.

Zarejestrowani bezrobotni mają prawo do pobierania zasiłku przez okres 6 lub 12 (później 18) miesięcy w zależności od wysokości stopy bezrobocia na obszarze działania powiatowego urzędu pracy (poniżej średniej krajowej, powyżej średniej krajowej, powyżej dwukrotnej średniej krajowej). Stopa bezrobocia jest obliczana jako procentowy udział bezrobotnych w liczbie cywilnej ludności aktywnej zawodowo, do której zaliczano zarówno osoby pracujące w jednostkach sektora publicznego i prywatnego, jak również osoby bezrobotne.

Rozpoczęte w 1990 r. przekształcenia gospodarki kraju uruchomiły mechanizmy gospodarki konkurencyjnej, zmieniając w zasadniczy sposób sytuację na rynku pracy. Dominujący od kilkadziesiąt lat rynek pracobiorcy, charakterystyczny dla gospodarki centralnie planowanej, zaczął powoli przekształcać się w typowy dla gospodarki konkurencyjnej rynek pracodawcy. Praktycznie wyraziło się to w przejściu od pełnego zatrudnienia, z kilkuset tysiącami wolnych miejsc pracy (254 tys. w 1989 r.), do sytuacji, w której liczba poszukujących pracy była kilkunasto-, a później kilkadziesiątkrotnie wyższa od liczby ofert pracy.

³ W następnym piętnastolecu wchodziły w życie kolejne ustawy: z dnia 16 października 1991 r. o zatrudnieniu i bezrobociu (Dz.U. 1991, nr 106, poz. 457), z 14 grudnia 1994 r. o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (Dz.U. 1995, nr 1, poz. 1), z 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004, nr 99, poz. 1001).

W końcu stycznia 1990 r. zarejestrowano 55,8 tys. bezrobotnych, w czerwcu 568,2 tys., a w końcu roku 1126,1 tys. (tab. X.14). Liczba bezrobotnych rosła do czerwca 1994 r. (2933,0 tys.), następnie do końca 1998 r. zmalała do 1831,4 tys. osób i ponownie zaczęła rosnać. Wysoki wzrost bezrobocia w pierwszej połowie lat 90. wynikał ze zwolnień grupowych z tzw. przyczyn dotyczących zakładów pracy, czyli zmniejszenia „zatrudnienia z przyczyn ekonomicznych lub związanych ze zmianami organizacyjnymi, produkcyjnymi albo technologicznymi, [...] jeżeli powodują one konieczność jednorazowego lub w okresie nie dłuższym niż 3 miesiące rozwiązania stosunku pracy z grupą pracowników obejmującą co najmniej 10% załogi w zakładach zatrudniających do 1000 pracowników lub co najmniej 100 pracowników w zakładach zatrudniających powyżej 1000 pracowników” (Dz.U. 1990, nr 4, poz. 19). Zwolnieni grupowo w wyniku pogarszającej się kondycji ekonomicznej przedsiębiorstw państwowych stanowili do 24% bezrobotnych w grudniu 1992 r., a w końcu drugiej połowy lat 90. nie więcej niż 7% ogółu bezrobotnych. Obok „wielkoprzemysłowej klasy robotniczej”, najbardziej zdeterminowanej w obronie swoich miejsc pracy i mającej poparcie lobby przemysłowego, najdotkliwiej odczuli zwolnienia pracownicy likwidowanych Państwowych Gospodarstw Rolnych, których majątek z dniem 1 stycznia 1992 r. przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (Dz.U. 1991, nr 107, poz. 464). Państwowe Gospodarstwa Rolne powstałe w 1949 r. zatrudniały w 1989 r. 434,9 tys. osób.

Tabela X.14. Liczba bezrobotnych zarejestrowanych (tys.) w urzędach pracy, 1990–2002 (stan 31 XII)

Table X.14. Unemployed registered by employment agencies, 1990–2000 (in thousands)

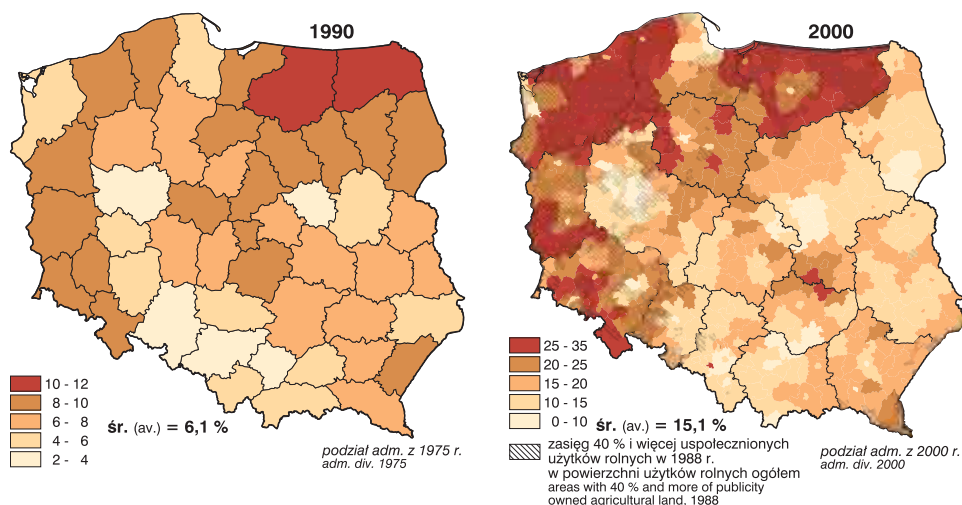
Lata Years	Ogółem Total	Męż- czyźni Men	Kobiety Woman	Z wykształceniem / Education				
				wyższym higher	średnim zawodo- wym ¹ secondary vocational	średnim ogólnym secondary general	zasadni- czym zawodo- wym basic voca- tional	podstawo- wym i nie- pełnym primary incl. incom- plete
1990	1 126,1	552,4	573,7
1991	2 155,6	1 021,5	1 134,1	64,1	482,5	155,5	805,6	647,9
1992	2 509,3	1 170,5	1 338,8	56,6	527,9	177,9	964,6	782,4
1993	2 889,6	1 382,3	1 507,3	54,3	534,7	182,2	1 014,4	863,1
1994	2 838,0	1 343,0	1 495,0	47,6	570,2	194,4	1 118,3	907,5
1995	2 628,8	1 180,2	1 448,2	38,9	531,6	188,2	1 025,0	845,0
1996	2 359,5	983,9	1 375,6	31,4	471,0	151,7	907,7	797,6
1997	1 826,4	723,2	1 103,2	25,1	364,2	115,2	700,7	621,3
1998	1 831,4	760,1	1 071,3	30,2	369,2	111,2	698,0	622,8
1999	2 349,8	1 042,5	1 307,3	47,4	483,0	142,0	898,2	778,9
2000	2 702,6	1 211,0	1 491,6	69,4	561,9	168,7	998,8	903,8

¹ Łącznie ze szkołami policealnymi.

Źródło: GUS, 1990–2001.

Pod koniec pierwszego roku transformacji gospodarki najniższe bezrobocie (ryc. X.8) występowało w ówczesnych województwach: stołecznym warszawskim (2,1%), krakowskim, katowickim (po 3,4%) i poznańskim (3,5%), zaś najwyższe – w suwalskim (11,5%) i olsztyńskim (10,2%). Niskie wskaźniki miały województwa

wysoko zurbanizowane z wielkimi zakładami przemysłowymi, które faktycznie były podtrzymywane finansowo, w różnej formie, przez rząd do czasu restrukturyzacji i prywatyzacji w obawie przed destabilizacją społeczną. Nie bez znaczenia jest tu oczywiście fakt, że województwa wysoko zurbanizowane i uprzemysłowione mają „bogatszy” rynek pracy, na którym łatwiej znaleźć pracę czy podjąć działalność gospodarczą. Natomiast wysokie wskaźniki bezrobocia występowały w województwach bez większych zakładów przemysłowych, gdzie bezrobotni w większości rekrutowali się z pracowników upadających Państwowych Gospodarstw Rolnych, które jako grupa nacisku politycznego i ekonomicznego były bez znaczenia, choć społeczna ranga problemu przekraczała możliwości jej rozwiązania przez samych bezrobotnych z uwagi na „ubogi” rynek pracy w tych województwach. Dziesięć lat później układ przestrzenny stopy bezrobocia pozostał w zasadzie bez większych zmian. Najniższa stopa bezrobocia występowała w województwach mazowieckim (10,8%) i małopolskim (12,2%), a według powiatów – w warszawskim (3,2%), m. Poznań (3,5%) i poznańskim (5,0%). Największe bezrobocie panowało w woj. warmińsko-mazurskim (25,8%), lubuskim (21,3%) i zachodniopomorskim (20,8%), ale według powiatów w sławieńskim, świdwińskim (po 34,4%) i drawskim (34,3%). W sumie w 23 powiatach bezrobocie przekraczało 30% aktywnych zawodowo.

Ryc. X.8. Stopa bezrobocia w końcu grudnia 1990 i 2000 r.

Fig. X.8. Unemployment rate by the end of year 1990 and 2000

Na mapie obrazującej stopę bezrobocia w r. 2000 wyraźnie zaznacza się granica ziem zachodnich i północnych zasiedlonych po II wojnie światowej. Są one najwyraźniej mniej odporne na zmiany koniunktury gospodarczej i ich ludność dotknięta jest bezrobociem w znacznie większym stopniu aniżeli dawne ziemie Polski.

Wśród bezrobotnych początkowo występowała nieznaczna przewaga kobiet nad mężczyznami (104 na 100 w 1990 r.), która z biegiem czasu rosła i w 1997 r. na 100 bezrobotnych mężczyzn przypadły 152 kobiety (tab. X.14). W ostatnim

dwuleciu dekady przewaga kobiet zmalała do 123 na 100 mężczyzn. Wyższe bezrobocie wśród kobiet niż mężczyzn występowało w grupach wieku do 44 lat, prawdopodobnie z uwagi na częstsze zwalnianie z pracy kobiet w wieku sprawowania opieki nad dziećmi, a znalezienie nowej pracy przez osoby z ograniczoną dyspozycyjnością jest dość trudne.

Największy udział wśród bezrobotnych miały osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (37–39%) oraz podstawowym ukończonym i nieukończonym (30–34%). Trzecią grupę podatną na zwolnienia stanowili pracownicy z wykształceniem średnim zawodowym (20–22%), zaś najmniej było bezrobotnych z wykształceniem wyższym (1,5–3,0%).

Jeśli chodzi o wiek, najliczniejszą grupę (tab. X.15) stanowiła młodzież do 24 lat (30–35% ogółu bezrobotnych) i osoby w wieku 25–34 lata (26–30%), wśród których znajdowali się absolwenci szkół średnich i wyższych, w większości bez doświadczenia zawodowego, czym schematycznie tłumaczy się trudności tej grupy ze znalezieniem pracy. Stosunkowo mało liczna wśród bezrobotnych była grupa ludności w wieku 45–54 lat, ale jej udział w kolejnych latach wzrastał z początkowych 9% do 17% w końcu dekady. Najmniej liczną grupę stanowili bezrobotni w wieku 55 lat i więcej – około 2%.

Według stażu pracy najliczniejsi byli bezrobotni bez stażu (19–24%) i posiadający staż 10–20 lat, ale udział tej grupy w latach 1994–2000 malał (z 24% do 17%). Dość stały i nieznacznie malejący był udział bezrobotnych ze stażem pracy od 5 do 10 lat (od 15 do 13%). Najmniej bezrobotnych miało 20–30-letni staż pracy (około 10%) lub dłuższy (1–2%). Najbardziej pesymistyczna statystyka przewiduje pozostawanie bez pracy dłużej niż rok przez około 40% bezrobotnych.

Tabela X.15. Zarejestrowani bezrobotni według wieku, 1991–2000 (stan 31 XII)

Table X.15. Registered unemployment by age, 1991–2000

Lata Years (end of year)	Ogółem Total	w wieku age group					Stopa bezrobocia Unemployment rate	
		< 24	25–34	35–44	45–54	≥ 55	Polska Poland	Unia Europejska ECC
		tys. / thousands					%	
1991	2 155,6	755,9	645,4	529,6	186,4	38,3	11,4	.
1992	2 509,3	867,7	746,1	620,3	231,6	43,6	13,6	9,2
1993	2 889,6	878,5	794,4	675,7	252,3	47,9	15,7	10,7
1994	2 838,0	981,5	777,7	718,3	302,4	58,1	16,0	11,1
1995	2 628,8	909,0	708,1	660,5	298,0	53,2	14,9	10,7
1996	2 359,5	734,5	645,3	608,6	313,5	57,6	13,2	10,8
1997	1 826,4	561,9	508,6	481,3	243,0	31,7	10,3	10,7
1998	1 831,4	566,7	496,4	472,1	263,9	32,2	10,4	9,7
1999	2 349,8	729,5	623,4	588,0	367,7	41,1	13,1	8,8
2000	2 702,6	823,5	713,2	656,5	461,9	47,5	15,1	8,0

Źródło: GUS, 1990–2001.

XI. PRZEMIESZCZENIA LUDNOŚCI

Przestrzenna ruchliwość jest cechą niemal każdej społeczności. Jej powody, formy i konsekwencje mogą być różne, ale w każdym wypadku ruchy wędrownicze prowadzą do zmian rozmieszczenia i charakterystyk ludności. Istniejące klasyfikacje dzielą ruchy w zależności od dystansu i przekraczanych granic (migracje wewnętrzne i zagraniczne), od przyczyn (ekonomiczne, polityczne, społeczne) albo sposobu podejmowania decyzji (swobodne lub wolne i przymusowe). Sposób zbierania danych, a także ich analiza może zależeć od tego, jakimi migracjami zamierzamy się zajmować.

W niniejszym przeglądzie omówiono migracje wewnętrzne i zagraniczne, a osobno potraktowano migracje przymusowe, które dotknęły ludność Polski w ciągu minionego stulecia szczególnie dotkliwie. Wydzielenie tych ostatnich musi mieć charakter arbitralny, bowiem cały szereg migracji miało elementy przymusu i mogły być one traktowane jako takie, ale z drugiej strony był pewien margines swobody w podejmowaniu decyzji. Do celów niniejszej analizy zdecydowano osobno potraktować deportacje i przymusowe przesiedlenia podejmowane przez władze niemieckie (z ziem wcielonych do Rzeszy do Generalnej Guberni, w ramach Generalnej Guberni, a także wywozy na roboty), przez władze radzieckie (deportacje i przesiedlenia z Polski wschodniej oraz wywózki powojenne) i przez władze polskie (akcja „Wisła”). Wysiedlanie Niemców z ziem odzyskanych, a także tzw. repatriacje ludności polskiej z utraconych terenów wschodnich ujęto przy okazji omówienia wędrowek zagranicznych.

Podstawowe dane do analizy migracji pochodzą z trzech rodzajów źródeł. W spisach ludności pytano czasem o miejsce urodzenia lub miejsce poprzedniego zamieszkania, na przykład przed kilku laty lub w jakimś kluczowym momencie. Takie dane informują o ostatecznym rezultacie wędrowek, a nie o ich przebiegu. Dane ewidencji bieżącej informują o faktach migracyjnych, ale indywidualny migrant może w nich występować wielokrotnie, jeżeli ponawiał swoją wędrownicę. W wielu wypadkach mamy do czynienia z szacunkami, opartymi na innych źródłach, np. wydawania wiz czy paszportów, przewozów itp. W dalszej analizie wykorzystano również źródła tego typu.

Należy zaznaczyć, że ruchliwość ludności mieszkającej na terenie Polski była bardzo znaczna. Złożył się na to cały splot przyczyn, poczynając od normalnych

konsekwencji modernizacji społeczeństwa, a kończąc na tragicznych skutkach paroksyzmów wojennych i prześladowań ze strony mocarstw okupacyjnych. Aby poznać i zrozumieć ruchy ludności w minionym stuleciu, trzeba niekiedy sięgnąć do wydarzeń wcześniejszych – zwłaszcza że istniejące dane nie zawsze pozwalają na precyzyjne posłużenie się cezurą początku stulecia.

1. Migracje wewnętrzne

W pierwszej połowie XX wieku nie prowadzono rejestracji migracji wewnętrznych. O rozmiarach tych migracji możemy wnioskować na podstawie spisów ludności, jeśli pytano w nich o miejsce urodzenia, a opracowane wyniki spisu uwzględniały relacje między miejscem urodzenia i zamieszkania.

Pogląd o rozmiarach migracji wewnętrznych w końcu XIX wieku dają wyniki spisu ludności przeprowadzonego w Królestwie Polskim w lutym 1897 r. Informacje o miejscu urodzenia zamieszkałej ludności określają udział ludności zasiedziałej, czyli zamieszkałej od urodzenia, i ludności napływowej, czyli urodzonej poza miejscem zamieszkania. Ogólnie najbardziej zasiedziała była ludność guberni kieleckiej, w której 88,5% ludności mieszkało w powiecie urodzenia (tab. XI.1.1). Wobec ośmiu guberni o wysokim stopniu zasiedziałości w pozostałych dwóch jest on znacznie niższy i tam ludność zamieszkała w powiecie miejsca urodzenia stanowi około $\frac{2}{3}$. Niski stopień zasiedziałości w guberniach warszawskiej i piotrkowskiej był następstwem wysokiego udziału ludności napływowej w stolicach obu guberni. W Warszawie nieco ponad 50%, a w Łodzi blisko $\frac{2}{3}$ mieszkańców stanowiła ludność napływowa. W ciągu niecałego trzydziestolecia 1868–1897 ludność Łodzi wzrosła z 36 do 314 tys., a Warszawy, zajmującej terytorium 32,7 km², z 254,6 do 601,4 tys. Tak gwałtowny rozwój był możliwy tylko dzięki napływowi ludności. Dla porównania warto dodać, że w końcu XIX wieku ludność napływowa w Wiedniu stanowiła 65,5% ludności miasta, w Paryżu 65%, w Berlinie 57,6%.

Po upływie ćwierćwiecza można ocenić stopień zasiedziałości (bądź ruchliwości) ludności na podstawie wyników jej spisu w 1921 r. Ocena będzie bardziej dokładna, gdyż jako miejsce urodzenia odnotowano gminę (miasto), podczas gdy w poprzednim spisie odnotowanym miejscem urodzenia był powiat. W 1921 r. ogółem 71,5% ludności przebywało w miejscu swego urodzenia (tab. XI.1.2). Najwyższy udział ludności zasiedziałej charakteryzował województwa wschodnie (85,5%), a przede wszystkim poleskie (87,6%). W ośmiu powiatach województw wschodnich ponad 90% ludności mieszkało w miejscu swego urodzenia, w tym w powiecie Peczeniżyn 94,7, a w powiecie Kamień Koszyrski 96,4% ludności (ryc. XI.1.1). Krańcowo odmienna była sytuacja na zachodzie kraju, gdzie ludność mieszkająca od urodzenia stanowiła jedynie 44% ogółu, a na przykład w m. Bydgoszcz 29,1% i w m. Grudziądz 24,6%. Dominowała zatem ludność napływowa, wśród której wysoki udział stanowiła ludność przybyła w okresie 2 lat i mniej licząc od daty spisu z 1921 r. Na przykład w m. Grudziądz stanowili oni 41,0% ludności, w powiecie Grudziądz 34,0%, w pow. Działdowo 37,2%, w m. Bydgoszcz 37,0%, w pow. Tczew 34,3%, a w m. Poznaniu 30,9%. Ponadto należy zwrócić uwagę, że w 17 powiatach

północno-wschodniej Wielkopolski (12) i południowej części Pomorza Gdańskiego (5), od Poznania po Tczew, udział ludności napływowej na wsi (65,1%) był wyższy niż w miastach (60,1%); na wsi w powiecie grudziądzkim ludność napływowa stanowiła 79%, a w miastach (bez m. Grudziądz) tylko 55% mieszkańców. Blisko połowa (43%) ludności napływowej na wsi tych powiatów przybyła 2 lata i mniej licząc od daty spisu 1921 r. Wyższy udział ludności napływowej na wsi niż w miastach występuje wyjątkowo i świadczy o intensywności procesów migracyjnych na tych terenach. Niestety nie wiemy skąd ta ludność napływała – czy z tego samego powiatu, z powiatów tego samego czy też innych województw. Przyczyną tego napływu ludności była emigracja ludności niemieckiej z dawnych rejencji pruskich, które po I wojnie światowej weszły w skład odrodzonej Polski, i napływ ludności polskiej. Podobny proces powtórzy się prawie ćwierć wieku później na ziemiach zachodnich po zakończeniu II wojny światowej.

Tabela XI.1.1. Ludność zamieszkała w Królestwie Polskim w 1897 r.
według miejsca urodzenia

Table XI.1.1. Population resident in the Congress Kingdom of Poland by birthplace, 1897

Gubernie miejsca zamieszkania Gubernias of residence	Ludność faktycznie zamieszkała w 1897 r. urodzona w: Resident population born in							
	ogółem total	powiecie zamieszkania same district	innych powiatach guberni other district, same gubernia	innych guberniach other gubernias	na Litwie i Rusi Lithuania and Ukraine	w Rosji i Finlandii russia and Finland	za granicą abroad	nie wiadomo unknown
	w tysiącach / in thousands							
Królestwo Polskie	9 402,3	7 262,7	948,8	712,1	112,5	234,7	119,8	11,6
mężczyźni	4 712,1	3 549,6	462,8	345,2	77,4	213,0	58,5	5,5
kobiety	4 690,2	3 703,1	496,0	366,9	35,1	21,7	61,3	6,1
	w odsetkach / percentage of total							
Królestwo Polskie	9 402,3	77,2	10,1	7,6	1,2	2,5	1,3	0,1
mężczyźni	4 712,1	75,3	9,8	7,3	1,6	4,5	1,2	0,1
kobiety	4 690,2	79,0	10,6	7,8	0,7	0,5	1,3	0,1
Kaliska	840,6	83,8	9,2	3,9	0,2	0,8	2,0	0,1
Kielecka	762,0	88,5	6,9	2,9	0,2	0,9	0,5	0,1
Lubelska	1 160,7	82,6	8,1	3,6	1,0	3,2	1,4	0,1
Łomżyńska	579,6	81,1	7,7	4,0	1,5	5,2	0,3	0,1
Piotrkowska	1 403,9	67,2	11,5	16,7	1,0	1,3	2,2	0,1
w tym m. Łódź	314,0	37,9	19,0	35,7	2,8	2,0	2,6	0,1
Płocka	553,6	77,5	10,9	6,0	0,7	2,1	2,7	0,2
Radomska	815,0	86,7	6,9	4,4	0,4	1,2	0,4	0,1
Siedlecka	772,1	85,2	6,9	4,6	1,2	1,8	0,3	0,1
Suwalska	582,9	85,0	8,2	0,6	2,9	2,7	0,6	0,1
Warszawska	1 931,9	63,3	15,7	12,9	2,2	4,4	1,3	0,3
w tym m. Warszawa	683,7	49,2	15,4	22,1	4,6	6,5	1,8	0,4

Źródło: Szulc, 1920, tabl. III.

Nie licząc województw zachodnich, przewaga ludności napływowej nad zamieszkującą od urodzenia występowała w trzech powiatach miejskich: Lwowie (56,0%), Krakowie (54,1%) i Lublinie (51,8%), a niewiele niższy był jej udział w m. Łodzi (47,1%) i m. Warszawie (44,2%) oraz powiatach warszawskim (42,9%) i błońskim (41,0%). Na pozostałym obszarze Polski tylko w 7 powiatach udział ludności napływowej na wsi był nieco wyższy niż w miastach; na przykład w powiecie lwowskim odpowiednio 20,6% i 29,8%, w hrubieszowskim 27,7% i 30,2%, a we włodawskim 19,1% i 23,2%.

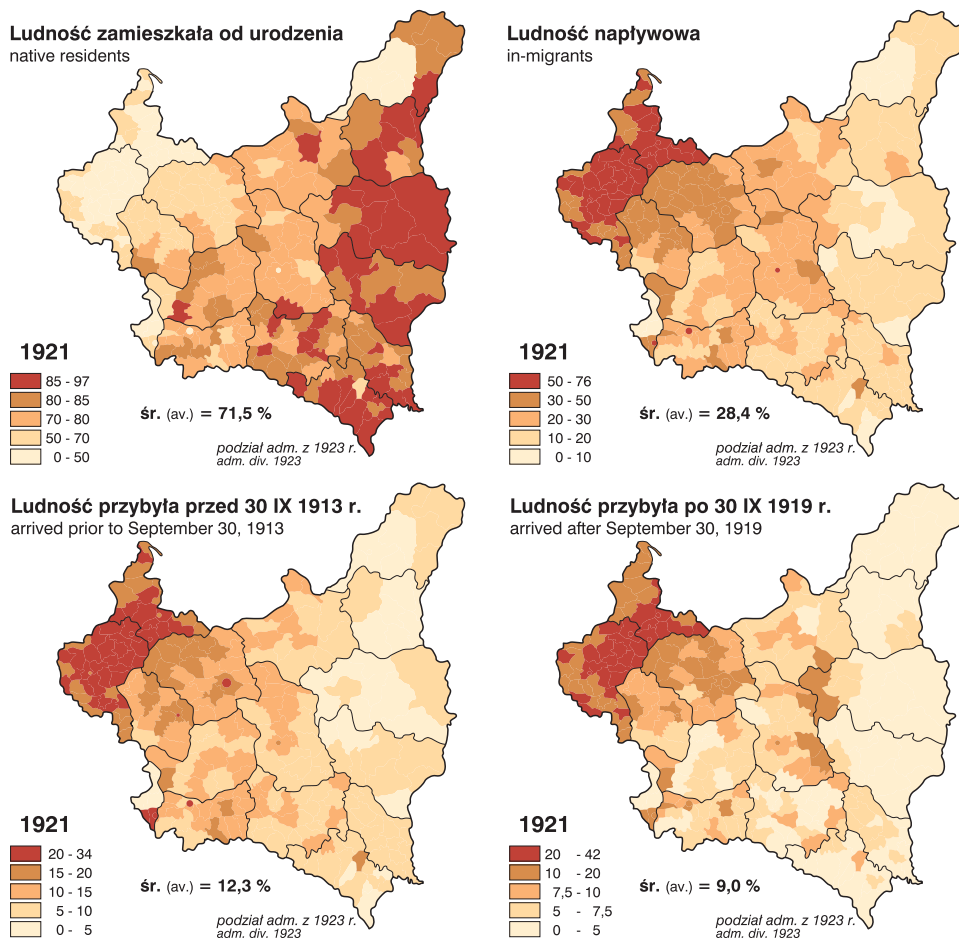
Tabela XI.1.2. Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa, 30 IX 1921 r.
Table XI.1.2. Population born locally and elsewhere, September 30, 1921

Województwa Voivodships Miasta na prawach powiatu Towns with district status	Ludność obecna Population present			Ludność przebywająca w miejscu (gminie) swego urodzenia Population in commune (gmina) of birth			Przybyli Arrival	
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	przed before 30 IX 1913	po after 30 IX 1919
	w tysiącach in thousand			w % ludności obecnej in percentage of present population				
Polska ^{1,2}	25 376,2	6 345,9	19 030,3	71,5	54,5	77,2	12,3	9,0
Woj. centralne	11 231,3	3 442,6	7 788,7	69,6	56,5	75,5	13,6	8,6
wschodnie ¹	3 618,2	471,4	3 146,8	85,5	65,8	88,4	5,3	4,3
zachodnie ¹	3 048,2	940,2	2 108,0	44,0	37,1	47,1	20,8	22,7
południowe	7 478,5	1 491,8	5 986,8	78,8	57,2	84,2	10,4	6,2
M.st. Warszawa	936,7	936,7	x	55,8	55,8	x	20,7	10,8
Warszawskie	2 112,8	444,1	1 668,7	64,2	53,7	67,2	14,8	11,1
Łódzkie	2 252,8	838,8	1 413,9	66,2	55,5	72,5	17,0	9,0
Kieleckie	2 535,8	564,5	1 971,3	74,6	54,8	80,3	11,7	7,0
Lubelskie	2 088,0	348,3	1 739,7	74,5	61,7	77,1	10,2	7,8
Białostockie	1 305,3	310,2	995,1	76,9	62,8	81,3	9,6	7,1
Okręg adm. wileński	476,2	20,3	455,9	84,2	73,7	84,6	6,1	4,3
Nowogrodzkie	823,1	98,1	725,0	83,8	52,8	88,0	5,0	4,7
Poleskie	881,0	150,3	730,7	87,6	73,0	90,6	4,3	4,4
Wołyńskie	1 437,9	202,8	1 235,1	85,6	66,1	88,8	5,8	4,0
Poznańskie	1 967,9	671,6	1 296,3	44,1	37,9	47,3	20,8	22,8
Pomorskie	935,6	224,4	711,2	42,4	34,8	44,9	20,5	23,8
Śląsk Cieszyński	144,7	44,1	100,6	53,0	37,2	59,9	22,9	14,0
Krakowskie	1 992,8	458,6	1 534,2	73,5	52,2	79,9	13,3	7,9
Lwowskie	2 718,0	592,8	2 125,2	77,8	54,2	84,4	10,9	6,3
Stanisławowskie	1 339,2	236,6	1 102,6	84,3	65,0	88,4	7,6	4,3
Tarnopolskie	1 428,5	203,8	1 224,7	83,1	68,3	85,6	7,8	5,2
Łódź	452,0	452,0	x	52,9	52,9	x	28,8	10,8
Lublin	94,4	94,4	x	48,2	48,2	x	19,2	14,6
Bydgoszcz	87,6	87,6	x	29,1	29,1	x	20,9	37,6
Poznań	169,4	169,4	x	37,3	37,3	x	18,5	30,9
Grudziądz	33,5	33,5	x	24,6	24,6	x	19,7	41,0
Toruń	39,4	39,4	x	34,4	34,4	x	21,9	31,0
Bielsko	19,8	19,8	x	33,8	33,8	x	33,7	15,3
Kraków	183,7	183,7	x	45,9	45,9	x	27,1	15,7
Lwów	219,4	219,4	x	44,0	44,0	x	27,5	15,2

¹ Bez ludności na terenach nie objętych spisem czyli 1 526,4 tys. osób, a mianowicie 520,1 tys. osób na terenie ziemi wileńskiej i 1 006,3 tys. osób w górnośląskiej części woj. śląskiego.

² Bez ludności objętej spisem wojskowym (318,5 tys. osób).

Źródło: GUS, 1926–1928, T. XXXVI, 2, tabl. VIII.

Ryc. XI.1.1 Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa, 30 IX 1921 r. (%)
Fig. XI.1.1. Native population and in-migrants as of September 30, 1921 (%)

Spadek udziału ludności napływowej w Warszawie i Łodzi, w porównaniu z wynikami spisu z 1897 r., był prawdopodobnie następstwem przyłączenia do Warszawy z dniem 8 kwietnia 1916 r., trzynastu podmiejskich dzielnic (Wola, Czyste, Powązki, Bielany, Targówek, Grochów, Goćław, Goćławek, Saska Kępa, Mokotów, Sielce, Czerniaków, Ochota), które licząc około 110 tys. mieszkańców powiększyły obszar miasta do 114,8 km², a Łódź dzięki inkorporacji podmiejskich miejscowości w 1905 r. (Widzew, Dąbrowa, Doły, Żuberdź) i 1915 r. (Bałuty, Żabieniec, Radogoszcz, Zarzew) zwiększyła swój obszar do 37 km². Dzięki pionierskiemu opracowaniu Edwarda Grabowskiego (1916) na temat migracji wewnętrznych w Królestwie Kongresowym wiemy, że Warszawa w okresie 1904–1908 miała ujemne saldo migracyjne w wysokości 73 tys. osób, a Łódź w tym samym czasie zyskała dzięki migracjom 17 tys. mieszkańców, przede wszystkim dzięki wysokiemu saldu migracji w 1908 r. (39 tys.), które zrównoważyło wysoki ubytek migracyjny w latach 1905–1906

(35 tys. osób). Natomiast corocznie dodatnie saldo migracji miał Sosnowiec, który z tego tytułu w latach 1904–1908 zyskał 19 tys. mieszkańców.

Materiały spisu ludności z 1921 r. pozwalają na dokładne ustalenie zasięgu migracji na podstawie opublikowanej tablicy macierzowej powiat miejsca zamieszkania–powiat miejsca urodzenia (GUS, 1926–1928, T. XXXVI, z. 2, tabl. V), ale takie opracowanie przekracza zamierzenia niniejszej pracy. Informacje o zasięgu napływu ludności zestawiono tylko w odniesieniu do ludności przybyłej do miast liczących powyżej 50 tys. mieszkańców (tab. XI.1.3). Wynika z nich, że migracje wewnętrzne do miast miały w zasadzie lokalny charakter (napływ z innych powiatów tego samego województwa) i tylko w przypadku Warszawy, Lwowa i Krakowa zaznaczył się wpływ migracji regionalnych (z sąsiadujących i innych województw), a w przypadku Bydgoszczy i Poznania napływ z zagranicy.

Tabela XI.1.3. Miejsce urodzenia ludności miast powyżej 50 tys. mieszkańców według województw, 30 IX 1921 r.

Table XI.1.3. Birthplace of population of towns with more than 50 000 by voivodships, September 30, 1921

Miasta – miejsca pobytu Towns	Ludność ogółem w tys. Population present total in thousands	Ludność urodzona w: Birthplace of population					
		gminie miejsca pobytu in the same commune	innym powiecie województwa pobytu in other district of the same voivodship	sąsiadujących województwach in neighbouring voivodship	innych województwach in other voivodship	za granicą abroad	niewiadome miejsce urodzenia unknown
		w % ludności ogółem percentage of total population					
Warszawa	936,7	55,8	18,2	18,0	2,6	3,5	1,9
Łódź	452,0	52,9	26,5	14,9	3,3	1,9	0,5
Częstochowa	80,5	50,1	27,4	18,6	1,2	2,3	0,5
Radom	61,6	51,4	34,8	10,2	1,3	1,8	0,6
Okręg Dąbrowsko-Sosnowiecki ¹	239,6	50,6	38,6	7,8	1,0	1,4	0,7
Lublin	94,4	48,2	35,4	10,4	2,4	2,4	1,2
Białystok	76,8	56,1	26,8	8,0	3,9	4,7	0,6
Bydgoszcz	87,6	29,1	32,4	17,3	5,3	14,7	1,1
Poznań	169,4	37,3	43,1	4,6	3,9	9,8	1,3
Kraków	183,7	45,9	31,4	12,1	6,4	4,0	0,3
Lwów	219,4	43,9	24,4	24,9	1,6	4,6	0,5

¹ W tym miasta: Będzin (27,6 tys.), Dąbrowa Górnicza (39,4 tys.), Sosnowiec (85,7 tys.) i Zawiercie (29,3 tys. mieszkańców).

Źródło: GUS, 1926–1928, T. XXXVI, 2, tabl. IV.

Dla późniejszych lat okresu międzywojennego brak jest danych statystycznych o rozmiarach i kierunkach migracji wewnętrznych w Polsce. Również wyniki spisu ludności z 1931 r. nie zostały opracowane z punktu widzenia migracji i ogólnej charakterystyki migracji wewnętrznych można znaleźć tylko w pracach socjologicznych i historycznych. Migracje wewnętrzne międzyregionalne nie miały wyraźnego

kierunku (miasto↔wieś), a największe ich nasilenie występowało w pierwszych latach powojennych i nieco mniejsze w latach następnych. Do województw zachodnich, głównie na Pomorze i do Wielkopolski napływali urzędnicy, nauczyciele i kolejarze z województw centralnych i południowych, zajmując miejsca opuszczone przez personel niemiecki emigrujący do Niemiec. Gospodarstwa rolne opuszczane przez Niemców nabywali rolnicy z Polski centralnej, przede wszystkim jednak wielkopolscy rolnicy polscy. Trwał również napływ urzędników, nauczycieli, policjantów i kolejarzy z Polski centralnej do województwa białostockiego i województw wschodnich, gdzie obejmowali miejsca zajmowane przez Rosjan.

W okresie 1921–1931 liczba gospodarstw w Polsce zwiększyła się przypuszczalnie blisko o pół miliona, z tego na skutek reformy rolnej w okresie 1919–1931 powstało 116 tys. samodzielnych kolonii (Strzelecki i inni, 1937, s. 62), co pociągnęło za sobą napływ ludności z innych obszarów. Powstanie pozostałych gospodarstw nie wiązało się z napływem ludności, gdyż zaistniały przede wszystkim w wyniku działań rodzinnych.

Do migracji wewnętrznych należy zaliczyć prowadzoną przez władze polskie od wiosny 1921 r. akcję osadnictwa wojskowego w województwach wschodnich. Jej celem było stworzenie źródła utrzymania dla demobilizowanych żołnierzy oraz zmiana struktury narodowościowej tych ziem. Akcja ta nie cieszyła się poparciem ziemiaństwa, gdyż ziemie przeznaczone na cele osadnictwa wojskowego miały w części pochodzić z majątków prywatnych i budziła wrogość kresowej społeczności chłopskiej, w zdecydowanej przewadze ukraińskiej i białoruskiej, która widziała zagrożenie swoich interesów przy podziale przejętej ziemi oraz traciła dotychczasowe dzierżawy i serwituty.

W dniu 17 grudnia 1920 r. Sejm uchwalił dwie ustawy (Dz.U. 1921, nr 4, poz. 17 i 18): jedną o przejęciu na własność państwa ziem w niektórych powiatach, drugą o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego zasłużonym w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. Ustawy nie obejmowały obszaru Litwy Środkowej – gdzie obowiązywały dekrety gen. Lucjana Żeligowskiego, naczelnego dowódcy wojsk Litwy Środkowej – i powiatu wołyńskiego, natomiast działały na terenie powiatu grodzieńskiego i wołkowyskiego w woj. białostockim i w 20 powiatach województw wschodnich (tab. XI.1.4). Uznano, że właściciele wielkich majątków ziemskich na tych terenach powinni być obciążeni obowiązkiem dostarczenia ziemi na cele osadnictwa żołnierskiego. „Na wielką skalę przejmowanie majątków na cele osadnictwa wojskowego odbywało się w 1921, później tempo zwolniono, zaś w [marcu] 1923 całkowicie przerwano. Ogółem przejęto 295 000 ha... utworzono 7675 osad żołnierskich” (Ludkiewicz, 1939).

W *Skorowidzu miejscowości RP* opracowanym na podstawie spisu z dnia 30 września 1921 r. np. w województwie wołyńskim występują tylko trzy miejscowości (wszystkie w gminie Klewań, pow. Równe) wymienione jako osady wojskowe: Konstantynów liczący 11 osób, Nowosiółki – 19 osób i Żuków Stary – 21 osób; ich mieszkańcami byli wyłącznie mężczyźni, Polacy w tym jeden ewangelik i jeden wyznania mojżeszowego. Należy jednak pamiętać, że spis ludności przeprowadzono w połowie akcji osadniczej, zanim większości osadników nadano akty własności.

Tabela XI.1.4. Osadnictwo wojskowe w województwach wschodnich.
Stan w dniu 1 stycznia 1923 r.

Table XI.1.4. Military settlements in Eastern voivodships by January 1, 1923

Województwa Voivodship	Ziemie przejęte ¹ Areas seized		Liczba działek Number of plots		Osadnicy obecni na miejscu Settlements present
	ogółem total (ha)	w tym przekazano na osadnictwo wojskowe (ha) of which for military settlements (ha)	przyznanych alloted	w tym osadzonych of which settled	
Ogółem	366 738	258 030	8 732	6 563	5 557
Białostockie	19 939	14 257	703	575	517
Wileńskie	24 149	9 417	961	502	423
Nowogródzkie	77 900	46 941	2 043	1 391	1 131
Poleskie	133 056	100 338	1 477	991	886
Wołyńskie	111 694	87 077	3 548	3 104	2 600

¹ Na podstawie ustawy z 17 grudnia 1920 r. (Dz.U. 1921, nr 4, poz. 17).

Źródło: GUS, 1923, tabl. IV.9 i 10.

Przejmowane ziemie Powiatowe Komitety Nadawcze dzieliły na parcele, które nadawano żołnierzom. Przeciętnie działki liczyły po kilkanaście hektarów, często przekraczały 20 ha. Jednocześnie wydzielano 45-hektarowe parcele na tzw. gospodarstwa wzorowe, które przyznawano zasłużonym żołnierzom posiadającym fachowe wykształcenie rolnicze, zwłaszcza wyższe studia rolnicze. Teoretycznie zasłużeńi mieli otrzymywać ziemię bezpłatnie, faktycznie było ich więcej niż wydzielonych działek i musieli za nią płacić. Akcja zakończyła się niepowodzeniem, bowiem oczekiwania przerastały możliwości. Ubiegających się o ziemię w województwach wschodnich według stanu na dzień 1 stycznia 1923 roku było 99,5 tys. żołnierzy (17,7 tys. oficerów i 81,8 tys. szeregowych), w tym 22,7 tys. inwalidów i dekorowanych, 51,2 tys. ochotników i 19,6 tys. innych (GUS 1921–1930, R. 2, tabl. IV.11). Pozytywnie zakwalifikowano 22,5 tys. podań (w tym 21,6% oficerów), odrzucono 1,3 tys. wniosków, a pozostawało niezadowolonych 75,7 tys. podań. Brakowało również środków finansowych na zakup inwentarza i zagospodarowanie działek, toteż osadnicy często porzucali swoje parcele, zwłaszcza jeśli nie byli przygotowani do pracy na roli.

Jak pisze W. Pobóg-Malinowski (1990, II, 2, s. 623–624): „Przyłączenie Wołynia do Polski nie pociągnęło za sobą napływu żywołu polskiego z głębi kraju, przywędrowało tu zaledwie 3 128 rodzin tzw. „kolonistów zza Bugu”, garstka osadników wojskowych i około 7 tys. urzędników. [...] Najbardziej jednak ostrą dla ludności solą w oku była sprawa polskiego osadnictwa wojskowego. Do końca 1923 przyznano tym osadnikom 2 995 działek (razem 45 196 ha). Wystarczyło to jednak do wywołania nienawiści, tym ostrzejszej, że tylko 4% osadników (120 na 2995) pracowało na swoich działkach osobiście, 290 – przebywając nadal w Polsce – wydzierżawiało swoje działki Ukraińcom za połowę zbiorów, olbrzymia zaś reszta działek osadniczych leżała odłogiem, prawni ich właściciele bowiem ani sami nie

zamierzali tu się przesiedlać, ani nie śpieszyli się z wydzierżawieniem. Jątrzyło to najbardziej łaknącą ziemi ludność tubylczą i przyczyniało się tylko do wzmocnienia niechęci do polskich „intruzów”. Podobna sytuacja występowała na Polesiu, w Nowogródzkim i na Wileńszczyźnie (tab. XI.1.5).

Tabela XI.1.5. Osadnictwo wojskowe na kresach wschodnich, około 1935 r.
(dane szacunkowe)

Table XI.1.5. Estimate of military settlement in Eastern regions

Województwo Voivodship	Liczba osadników (gospodarstw) Number of settlers (farms)		Liczba osad wojskowych ¹ Number of military set- tlements	Powierzchnia gospodarstw „z nadania” w ha Area granted (ha)		Powierzchnia gospodarstw „z nadania” w % ogółu użytków rolnych województwa Farms covered by settle- ment programme as % of total agricultural land
	ogółem total	%		ogółem total	średnio na 1 gospodar- stwo per farm	
Białostockie	675	8,2	56	11 953	17,7	0,8
Nowogródzkie	1 768	21,4	163	32 827	18,6	2,3
Poleskie	1 116	13,5	119	27 712	24,8	1,5
Wileńskie	1 137	13,8	107	22 740	20,0	1,3
Wołyńskie	3 569	43,2	220	56 081	15,7	2,5
Razem	8 265	100,0	665	151 313	18,3	1,9

¹ Bez osiedli z 1–2 osadnikami (81 osiedli ze 120 osadnikami) i bez osadników przekwalifikowanych z cywilnych na wojskowych.

Źródło: Stobniak-Smogorzewska, 2003, tab. 4 i 5.

Na podstawie ustawy z 1932 r. (Dz.U. 1932, Nr 32, poz. 335) przekwalifikowano 817 osadników cywilnych na osadników wojskowych (315 w białostockim, 207 w nowogródzkim, 26 w poleskim, 73 w wileńskim i 196 w wołyńskim), co w sumie podniosło liczbę osadników wojskowych do 9 082 (Stobniak-Smogorzewska, 2003, tab. 4).

Wielkość indywidualnych działek nadawanych bezpłatnie osadnikom wojskowym zależała głównie od klasy gruntów ornych i łąk. Na żyznych czarnoziemach południowego Wołynia przydzielano działki o mniejszej powierzchni, a zdecydowanie największe działki nadawano na ubogich glebach Polesia. Najliczniejszą grupę wśród osadników wojskowych stanowili podoficerowie (42,3%) i szeregowcy (40,7%) ponadto oficerowie (15,8%) i 94 generałów (1,2%). Pod względem poziomu wykształcenia dominowali osadnicy z wykształceniem na poziomie szkoły powszechnej (64,3%), znacznie mniej było osadników z wykształceniem średnim (28%) i wyższym (6,5%); około 1,2% stanowili analfabeci. Osadnicy w zdecydowanej większości (70,1%) pochodzili z ziem dawnego zaboru rosyjskiego: 41,1% z woj. centralnych, 19,6% z woj. wschodnich i 9,7% z terenów należących do Związku Radzieckiego oraz 23,8% z województw południowych (Małopolska) i tylko 4,4% z woj. zachodnich, a 1,4% z innych krajów. Według rejestracji przeprowadzonej na przełomie lat 1936/1937 około 82% osadników pracowało osobiście na swoich gospodarstwach, na 9% działek gospodarzyła rodzina osadnika i 9% było w dzierżawie. Oprócz wojskowych na ziemiach wschodnich osiedlali się osadnicy cywilni, którzy nabywali ziemię z parcelacji na warunkach, jakie obowiązywały na całym

terytorium Polski. Liczba osadników cywilnych na ziemiach wschodnich jest szacowana na 7,4 tys. osób (Stobniak-Smogorzewska, 2003, s. 104).

Według szacunku J. Stobniak-Smogorzewskiej (2003), społeczność osadników wojskowych na ziemiach wschodnich, wraz z utworzonymi rodzinami, liczyła w 1931 r. około 34 tys. osób, tzn. zaledwie 0,5% ludności tych pięciu województw i nie zmieniła struktury narodowościowej tych ziem.

Do 1940 r. grupa rodzin osadników wojskowych wzrosła do 44 tys. osób (Stobniak-Smogorzewska, 2003, s. 287–288) i odliczając co najmniej 10% rodzin, które opuściły kresy przechodząc przez „zieloną granicę” do Generalnej Guberni, pozostała większość została deportowana przez władze radzieckie w dniu 10 lutego 1940 r. w głąb radzieckiego imperium.

Pośrednią informację o migracjach ze wsi do miast znajdujemy w wynikach badania ankietowego bezrobocia wśród chłopów przeprowadzonego przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w okresie zimy 1934–1935 w wybranych 53 wsiach liczących 4742 gospodarstwa i 26 814 mieszkańców (w tym 23 319 ludności rolniczej). Jak piszą autorzy, w omawianym okresie (1932–1934) „ruchy do miasta odbywały się w ogóle w stopniu bardzo nieznacznym; a z drugiej strony wędrówki powrotne równoważyły je tak silnie, iż ostateczne saldo ujemne tego typu wędrówek za całe trzylecie wynosi zaledwie około 1% ludności badanych wsi. ... Ruch migracyjny pomiędzy zbadanymi miejscowościami a zagranicą miał w omawianym okresie rozmiary jeszcze skromniejsze i bilansował się w pobliżu zera. Nieco większy natomiast zakres miały ruchy międzywiejskie” (Landau i inni, 1939, s. 16–17). Ograniczone możliwości odpływu ludności wiejskiej zarówno do miast, jak i za granicę, wynikały z trwającego kryzysu gospodarczego, i choć podstawowym celem cytowanego badania nie było tylko określenie rozmiarów przeludnienia wsi polskiej, niemniej umożliwiło poznanie potencjału migracyjnego wsi.

Odpływający ze wsi mężczyźni kierowali się do rzemiosła i przemysłu, jeśli takie możliwości oferowały pobliskie ośrodki miejskie, ale najczęściej znajdowali zatrudnienie w zajęciach niewymagających kwalifikacji (dozorcstwo, posługi domowe, rzemiosło). Natomiast odpływ kobiet ze wsi miał charakter sezonowy (prace rolne w wielkich majątkach ziemskich) lub okresowy (czasowe zatrudnienie jako pomoce domowe), a na stałe emigrowały tam, gdzie mogły znaleźć stałe zatrudnienie, np. w przemyśle włókienniczym w rejonie łódzkim.

Za wskaźnik dokonujących się wówczas migracji ze wsi do miast możemy przyjąć przyrost ludności miejskiej. W latach 1921–1931 liczba ludności w miastach zwiększyła się o około 2,1 mln osób, czyli o 33% (wiejskiej o 2,9 mln), ale odsetek ludności miejskiej wzrósł nieznacznie – z 24,6% do 27,4% ogółu. Jeśli przyjąć, według szacunkowych danych (Krysiński, 1937, s. 7), że roczny przyrost naturalny w miastach wynosił około 80 tys. osób, to dodatni przyrost migracyjny w miastach wyniósł około 1,3 mln osób; pomijając migracje zagraniczne (głównie emigrację ze wsi) można by zatem przyjąć, że miasta wchłonęły prawie $\frac{1}{3}$ ogólnego przyrostu ludności wiejskiej. Należy również pamiętać, że na wzrost liczby ludności miejskiej złożyły się nie tylko migracje ze wsi, ale i zmiany administracyjne: liczba miast wzrosła bowiem z 621 w 1921 r. do 634 w 1931 r., zmienił się również zasięg terytorialny wielu miast. Rozmiary migracji ze wsi pozostawały pod wpływem sytuacji ekonomicznej kraju. W okresach ożywienia

gospodarczego (1926–1928, 1935–1938) powstawały nowe miejsca pracy ściągające ludność wiejską z okolicznych wsi, a w okresie dekoniunktury rosło bezrobocie, zaś zwolnieni z pracy wcześniejsi migranci powracali na przeludnioną wieś, w nadziei na łatwiejsze utrzymanie się przy krewnych. W połowie lat 30. szacowano wielkość migracji powrotnych na wieś w latach kryzysu 1930–1935 na około pół miliona osób.

Przykładem dynamicznego rozwoju miasta w wyniku migracji jest historia Gdyni, która w 1910 r. jako wieś rybacka i kąpielisko morskie liczyła 895 mieszkańców. W końcu września 1921 r., w początkowym okresie budowy tymczasowego portu wojennego, było 1300 mieszkańców. We wrześniu 1922 r. Sejm wydał ustawę o budowie portu w Gdyni. W 1925 r. Komitet do Spraw Rozbudowy Miasta Gdyni przewidywał rozwój Gdyni w ciągu najbliższych 10 lat do 60 tys. mieszkańców. Budowa portu handlowego była silnym czynnikiem rozwoju miasta i w dniu 10 lutego 1926 r. Rada Ministrów nadała Gdyni (wraz ze wsią Oksywie), liczącej 12 tys. mieszkańców, prawa miejskie. Drugi projekt rozbudowy miasta, z 1931 r., zakładał jego rozwój do 150 tys. mieszkańców. W 1930 r. Gdynia liczyła już 31,7 tys. mieszkańców, 75 tys. w 1935 (pow. 65,8 km²) i 120 tys. w 1939 r. Budowa portu i miasta Gdyni była – obok Centralnego Okręgu Przemysłowego – największą inwestycją okresu międzywojennego.

Decydującym czynnikiem dynamicznego wzrostu liczby mieszkańców Gdyni był napływ ludności, która w 1936 r. stanowiła 86% ogółu mieszkańców Gdyni. Ludność w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia napływała z całego kraju, jednak najwięcej, ponad 70%, przybyło jej z województw pomorskiego i poznańskiego. Większość – 53% – poprzednio mieszkała w miastach. Znaczący wpływ na wzrost liczby mieszkańców miał rozwój terytorialny miasta w wyniku administracyjnego przyłączenia Chylonii (1930 r.), Obłuża i Witomina (1933), Pogórza, Cisowa, Działek Leśnych, Małego Kacka z Orłowem i Kolibkami oraz Redłowa (1935). Trzecim czynnikiem wzrostu, nabierającym coraz większego znaczenia, był przyrost naturalny. Wśród ludności napływowej dominowali ludzie młodzi – w 1936 r. 61% mieszkańców Gdyni nie przekroczyło 30 roku życia – toteż przyrost naturalny był bardzo wysoki i wynosił w latach trzydziestych 20–22‰, podczas gdy w innych dużych miastach nie przekraczał 8‰, a ogółem w Polsce 12‰.

Koniec II wojny światowej wyzwolił masowe migracje wewnętrzne ludności. Najwcześniej pojawiły się migracje szabrownicze z wyzwolonych terenów ziem dawnych na sąsiadujące obszary tzw. ziem odzyskanych. Celem zorganizowanych grup szabrowniczych był rozbój i grabież mienia, inwentarza i sprzętu gospodarskiego – z nie zawsze opuszczonych siedlisk – które transportowano do własnych gospodarstw na ziemiach dawnych. Najszerzej proceder ten rozwinął się na pograniczu mazursko-kurpiowskim i trwał przynajmniej do połowy 1945 r. Odmienny charakter miały mniej liczne migracje pionierskie¹, których uczestnicy byli przekonani o konieczności zagospodarowania i odbudowy ziem odzyskanych (Kwilecki, 1986). Uczestniczyli w nich kolejarze, pocztowcy, nauczyciele, urzędnicy i w niewielkim stopniu rolnicy. Pochodzili na ogół z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego

¹ Z. Dulczewski (1964, s. 64) za umowną cezurę okresu pionierskiego przyjmuje datę podpisania Umowy Poczdamskiej: 2 VIII 1945 r., natomiast A. Kwilecki (1986, s. 8) przesuwają ją na przełom lat 1945/1946.

i kierowali się w większej mierze na ziemię zachodnie niż na Mazury. Ostatnią, najliczniejszą grupę stanowili normalni osadnicy migrujący w poszukiwaniu lepszych warunków bytu niż w rodzinnych stronach.

Na początku czerwca 1945 r. Minister Administracji Publicznej powołał Biuro Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych działające w Krakowie pod dyrekcją doc. dr. Rajmunda Buławskiego, b. generalnego komisarza spisu ludności z 1921 i 1931 r. Biuro przygotowało projekt planu regionalnego przesiedlenia osadników rolnych na ziemię odzyskane, który proponował przesiedlenia między 15 wydzielonymi regionami ziem dawnych i 15 kolonizowanymi regionami ziem zachodnich i północnych. Twórcy planu, znani geografowie, wydziali regiony na podstawie warunków geograficzno-gospodarczych i sytuacji demograficznej zakładając, że osadnicy będą osiedlani w warunkach lepszych od dotychczasowych i niewymagających zbyt dużych zmian w rodzajach i technice uprawy roli. W odniesieniu do tzw. repatriantów ze wschodu plan przewidywał osiedlanie ludności z Wołynia i Małopolski wschodniej w strefie południowej, a z terenów Polesia i Wileńszczyzny – w strefie północnej (Banasiak, 1963, s. 84–88). Akcja osadnicza zaczęła się jednak wcześniej niż powstał plan, i choć nakreślone kierunki przesiedleń były już realizowane, to trwające procesy osadnicze wyprzedziły wprowadzenie w życie przygotowanego przez naukowców planu przesiedleń.

Migracje ludności rolniczej różniły się od migracji ludności miejskiej. Miały one zorganizowany (nieformalnie) charakter; polegało to na tym, że po rekonesansie migracja odbywała się zbiorowo (grupy rodzin z tej samej wsi), przybierając następnie postać łańcuchowego systemu zasiedlania. Często rekonesans był zastępowany informacjami uzyskanymi drogą pośrednią (kontakty listowne, informacje prasowe i radiowe). Opisany sposób zasiedlania ziem zachodnich przez ludność wiejską z południowej Małopolski zaobserwował K. Dobrowolski (1973). Nieco inny charakter miały migracje pionierskie z Wielkopolski i częściowo z woj. bydgoskiego. Odbywały się na zasadzie patronatów miast lub powiatów ziem dawnych nad wybranymi terenami na ziemiach odzyskanych (Dulczewski, 1964; Kwilecki, 1986).

Organizowanie przesiedleń ludności z ziem dawnych na ziemię odzyskane należało do zadań Państwowego Urzędu Repatriacyjnego powołanego dekretem PKWN z dnia 7 października 1944 r. (Dz.U. 1944, nr 7, poz. 32), podlegającego początkowo Ministerstwu Administracji Publicznej, a następnie Ministerstwu Ziem Odzyskanych (Dz.U. 1945, nr 51, poz. 295). Od początku prowadzonej akcji do 1 stycznia 1947 r. przesiedlono na ziemię odzyskane 2 216,9 tys. osób z ziem dawnych (Olechnowicz, 1947). W większości przybysze pochodzili z woj. warszawskiego (484,3 tys. osób), łódzkiego (332,7 tys.) i z przeludnionych województw południowo-wschodnich: krakowskiego (341,7 tys.), lubelskiego (272,4 tys.), kieleckiego (241,3 tys.) i rzeszowskiego (204,9 tys.). Znacznie mniejszy był udział w zasiedlaniu ziem przyłączonych osadników z woj. poznańskiego (161,2 tys.), pomorskiego (94,8 tys.) i białostockiego (80,8 tys.), a znikomy ze śląskiego (2,8 tys.). Jednak w dniu 1 stycznia 1947 r. na ziemiach odzyskanych przebywało tylko 1934,5 tys. osadników z ziem dawnych (w tym 61 tys. reemigrantów, którzy powrócili z zachodu) na 4643 tys. mieszkańców², pozostali powrócili w rodzinne strony.

² Według niemieckiego spisu z 1939 r. ziemię odzyskane zamieszkiwało 9,1 mln osób, natomiast w dniu 1 stycznia 1947 r. było około 4 643 tys. ludności oraz 500 tys. ludności niemieckiej.

Porównanie wielkości określających pochodzenie ludności ziem zachodnich i północnych na początku 1947 r. (Olechnowicz, 1947) i ze spisu ludności z 1950 r. (Kosiński, 1960, s. 8) wskazuje na fluktuacje w składzie mieszkańców ziem odzyskanych. W 1950 r. liczba mieszkańców ziem zachodnich i północnych (tab. XI.1.6) pochodzących z województw: warszawskiego, łódzkiego, lubelskiego i krakowskiego była niższa niż w 1947 r., a jednocześnie nastąpił w tym okresie wzrost liczby ludności pochodzącej z województw: poznańskiego, kieleckiego, białostockiego, katowickiego i rzeszowskiego. W efekcie liczba ludności napływowej z ziem dawnych wzrosła z 2 216,9 tys. w 1947 r. do 2 916,0 tys. w końcu 1950 r., a liczba mieszkańców ziem odzyskanych do 5 936,2 tys. osób, w tym 1 596,8 tys. repatriantów z ZSRR, 1 164,7 tys. ludności rodzimej i 105 tys. przybyłej z nieustalonego kierunku.

Ruchy migracyjne związane z procesem zasiedlania miały pewne cechy wspólne (Gawryszewski, 1977, s. 143).

1. W migracjach, mających początkowo charakter procesów żywiołowych, wyraźnie zarysowało się dążenie do osiedlania się w miarę możliwości najbliższej dotychczasowego miejsca zamieszkania. Nie zawsze wiązało się to z migracją krótkodystansową, gdyż znaczna część migrantów pochodziła z obszarów o znacznym przeludnieniu rolniczym w Polsce centralnej i południowej.

2. W zasiedlaniu ziem zachodnich i północnych zaznaczyła się zdecydowana przewaga imigrantów ze wsi.

3. Ludność napływająca osiedlała się nieco częściej na obszarach wiejskich (52% napływu) niż miejskich, ale w kilku województwach (gdańskim, katowickim, poznańskim i szczecińskim) proporcje były odwrócone.

4. Ludność migrująca na ziemie zachodnie i północne była młodsza niż migrująca na pozostałe obszary Polski i cechowała się przewagą mężczyzn oraz znacznymi odsetkami ludzi w stanie wolnym.

5. Tworzące się struktury przestrzenne i demograficzne ludności napływowej wskazują na istnienie pewnych prawidłowości w zagospodarowywaniu nowych ziem. Z tego punktu widzenia proces zasiedlania ziem zachodnich można porównać z procesami zasiedlania amerykańskiego Zachodu w XIX wieku (np. znaczenie równoleżnikowych szlaków komunikacyjnych, zasada możliwie bliskiego sąsiedztwa, struktura wieku i płci).

6. W działaniu mechanizmu zasiedlania decydującą rolę odegrał splot czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych. Wymogi polskiej racji stanu stwarzały konieczność pełnej i szybkiej integracji tych ziem z resztą Polski. Realizacja tych zadań umożliwiła, w połączeniu z reformą rolną, radykalne rozładowanie przeludnienia rolniczego Polski.

Masowe migracje wewnętrzne związane z zasiedlaniem ziem zachodnich i północnych dokonały się w zasadzie w latach 1945–1947 (Kosiński, 1963, s. 65) i choć lata następne nie przyniosły zdecydowanych zmian ilościowych, to za datę graniczną przyjmuje się rok 1950, zamykający okres nieudokumentowanych ruchów ludności (tab. XI.1.7).

W pierwszych powojennych latach w ramach 3-letniego planu odbudowy gospodarczej (1947–1949) działania rządu skupiły się na odbudowie najmniej zniszczonych zakładów, dzięki czemu możliwy był wzrost produkcji przy stosunkowo

niewielkich nakładach inwestycyjnych. Masowe migracje wewnętrzne tego okresu wynikały zarówno z procesów zasiedlania ziem zachodnich jak i poszukiwania nowych miejsc zamieszkania rokujących większe nadzieje na przyszłość i zapotrzebowania gospodarki na siłę roboczą. Zatrudnienie poza rolnictwem wzrosło w tym okresie o 1150 tys. osób.

Tabela XI.1.6. Pochodzenie ludności Ziem Zachodnich i Północnych w 1950 r. według miejsca zamieszkania w 1939 r. (tys.)

Table XI.1.6. Territorial origin of population of Western and Northern Territories in 1950 compared to place of residence in September, 1939 (in thousands)

Województwa Voivodship ogółem / total miasta / urban areas wieś / rural areas	Ludność ogółem Population total	Ludność rodzima Autoch- tonous popula- tion	Ludność przybyła ogółem Arrivals total	w tym: ¹ of which				
				z ziem dawnych from old territo- ries	repatria- nci z ZSRR repatriates from USSR	z innych państw from other countries	nie ustalono undeter- mined	
Ogółem	o m w	5 936,2 2 806,5 3 129,7	1 084,7 459,4 625,3	4 851,5 2 347,1 2 504,4	2 916,0 1 449,0 1 467,0	1 596,8 728,9 867,9	153,7 78,9 74,8	105,0 46,2 58,8
Białostockie (część)	o m w	70,6 21,6 49,0	4,5 1,6 2,9	66,1 20,0 46,1	56,7 15,1 41,6	8,0 4,3 3,7	0,3 0,1 0,2	0,8 0,4 0,4
Olsztyńskie (część)	o m w	610,2 184,2 426,0	103,1 23,1 80,0	507,1 161,1 346,0	352,1 92,4 259,7	134,2 61,9 72,3	3,0 1,2 1,8	9,5 2,7 6,8
Gdańskie (część)	o m w	500,8 345,2 155,6	50,8 31,5 19,3	450,0 313,7 136,3	334,9 226,4 108,5	92,4 72,0 20,4	5,4 3,6 1,8	10,7 7,7 3,0
Koszalińskie	o m w	518,4 176,7 341,6	43,4 10,8 32,5	475,0 165,9 309,1	333,2 101,2 232,0	119,3 57,5 61,8	6,7 2,5 4,2	9,6 3,3 6,3
Szczecińskie	o m w	529,3 296,0 233,3	13,8 10,1 3,7	515,5 286,0 229,5	343,6 194,3 149,3	147,5 78,2 69,3	13,0 7,1 5,9	8,0 4,8 3,2
Poznańskie (część)	o m w	49,4 30,9 18,5	2,7 1,7 1,0	46,7 29,2 17,5	30,4 20,2 10,2	15,1 8,1 7,0	0,4 0,3 0,1	0,6 0,4 0,2
Zielonogórskie	o m w	560,6 207,9 352,7	14,6 5,5 9,0	546,0 202,4 343,6	290,7 115,4 175,3	230,0 76,6 153,3	15,6 5,5 10,1	7,4 3,7 3,7
Wrocławskie	o m w	1 698,9 842,5 856,4	83,4 45,2 38,2	1 615,5 797,3 818,2	901,5 503,9 397,6	593,7 234,1 359,6	84,0 39,2 44,8	21,9 11,5 10,4
Opolskie	o m w	809,5 221,3 588,2	418,3 65,8 352,5	391,3 155,5 235,7	158,1 72,7 85,4	180,2 65,9 114,3	8,1 4,6 3,5	25,3 4,2 21,1
Katowickie (część)	o m w	588,6 480,2 108,4	350,2 264,0 86,1	238,4 216,2 22,2	114,7 107,3 7,4	76,4 70,3 6,1	17,2 14,9 2,3	11,2 7,5 3,7

¹ Nie podano liczby ludności przybyłej z Ziem Zachodnich i Północnych (ogółem 80,0 tys.), którą można wyliczyć z tabeli.

Źródło: Kosiński, 1960, tabl. 1.

Tabela XI.1.7. Migracje wewnętrzne* ludności na pobyt stały według kierunków, 1951–2000 (tys.)

Table XI.1.7. Internal permanent migrations by flows, 1951–2000 (in thousands)

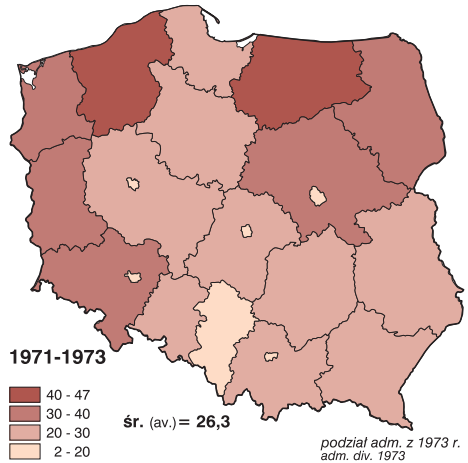
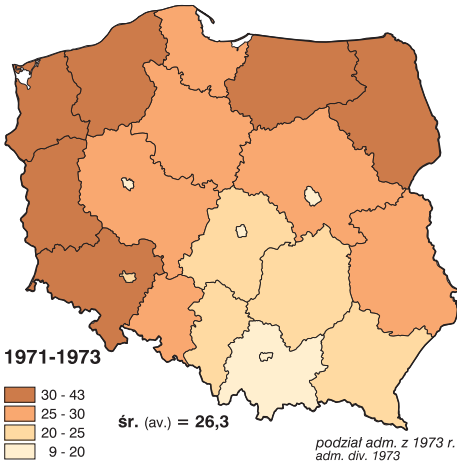
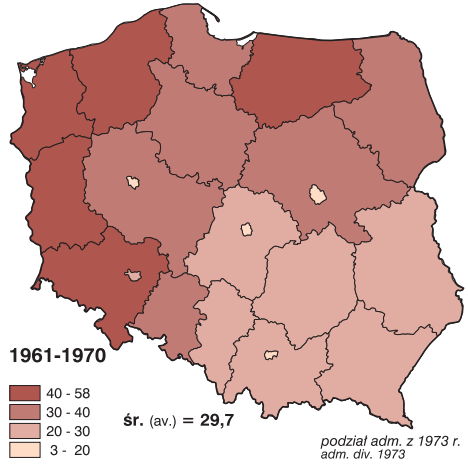
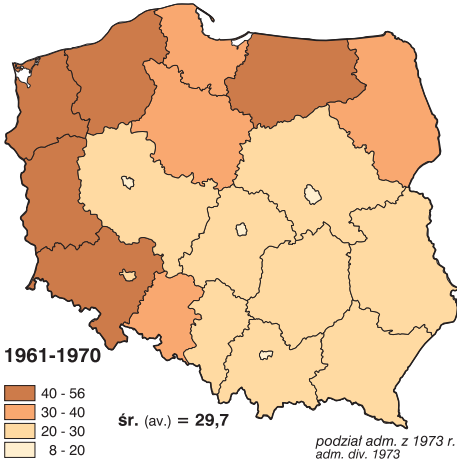
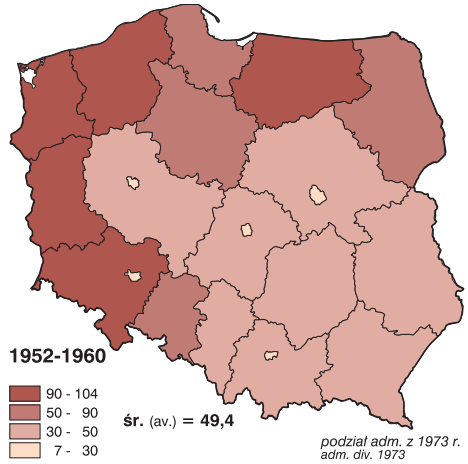
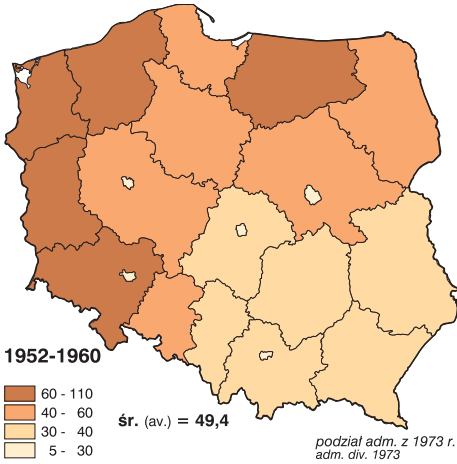
Lata Years	Migracje wewnętrzne ogółem Internal migrations total	Migracje według podstawowych kierunków Basic flows				Saldo migracji w miastach Net migra- tion in urban areas	Liczba migracji na 1000 ludności Migration rate per 1000
		ze wsi do miast rural→ urban	z miast na wieś urban→ rural	z miast do miast urban→ urban	ze wsi na wieś rural→ rural		
1951–2000	43 031,4	12 840,1	6 913,9	11 024,9	12 252,6	5 926,2	x
1946–1950	7 124,0	1 010,0	59,0
1951–1955	6 904,7	1 842,7	1 250,1	1 950,5	1 861,5	592,6	52,6
1956–1960	6 717,7	1 610,4	1 190,7	1 558,1	2 358,5	419,7	46,7
1961–1965	5 030,7	1 303,8	800,9	1 128,7	1 797,3	502,9	32,7
1966–1970	4 324,3	1 265,4	567,8	947,0	1 544,1	697,6	26,9
1971–1975	4 270,9	1 455,7	517,5	1 009,3	1 288,4	938,2	25,6
1976–1980	4 662,1	1 682,3	615,1	1 313,4	1 051,3	1 067,2	26,7
1981–1985	3 660,9	1 263,9	578,4	1 005,9	812,7	685,5	20,0
1986–1990	3 049,6	1 104,6	446,3	822,1	676,6	658,3	16,1
1991–1995	2 313,9	757,8	439,9	666,8	449,4	317,9	12,0
1996–2000	2 096,6	553,5	507,2	623,1	412,8	46,3	10,8
Przeciętnie rocznie / Annual average							
1946–1950	1 424,8	202,0	x
1951–1955	1 380,9	368,5	250,0	390,1	372,3	118,5	x
1956–1960	1 343,5	322,1	238,1	311,6	471,7	83,9	x
1961–1965	1 006,1	260,8	160,2	225,7	359,5	100,6	x
1966–1970	864,9	253,1	113,6	189,4	308,8	139,5	x
1971–1975	854,2	291,1	103,5	201,9	257,7	187,6	x
1976–1980	932,4	336,5	123,0	262,7	210,3	213,4	x
1981–1985	732,2	252,8	115,7	201,2	162,5	137,1	x
1986–1990	609,9	220,9	89,3	164,4	135,3	131,7	x
1991–1995	462,8	151,6	88,0	133,4	89,9	63,6	x
1996–2000	419,3	110,7	101,4	124,6	82,6	9,3	x

* Z wyłączeniem ruchu wędrownego między dzielnicami miast.

Źródło: GUS, 1945–2003.

W planie 6-letnim (1950–1955) przystąpiono do budowy nowych zakładów przemysłowych, dając pierwszeństwo rozbudowie hutnictwa (Nowa Huta) i przemysłu maszynowego. Stworzono podwaliny pod przemysł stoczniowy, samochodowy (Żerań, Starachowice), lotniczy (Mielec) i chemicznego (Oświęcim). Burzliwy rozwój przemysłu miał charakter ekstensywny i opierał się na ogromnych nakładach inwestycyjnych i wzroście zatrudnienia. Zapotrzebowanie na zamiejscową niewykwalifikowaną siłę roboczą starano się zaspokoić akcją werbunkową. Uchwała Prezydium Rządu (M.P. 1951, nr 88, poz. 1214) pozwalała na prowadzenie przez zakłady pracy lub organa zatrudnienia rekrutacji i sprowadzania, głównie na Górny Śląsk, niewykwalifikowanej siły roboczej z odległych województw i umieszczanie ich w hotelach robotniczych³. W ten sposób rozładowywano przeludnienie wsi, zapewniając zarazem siłę roboczą dla przemysłu. Następował napływ ludności

³ Kolejne uchwały w sprawie werbunku pracowników były podejmowane w 1959 i 1974 r. Straciły aktualność dopiero w 1982 r. (M.P. 1982, nr 24, poz. 209).

napływ na 1000 ludności (przeciętny roczny)
arrivals per 1000 (annual average)

odpływ na 1000 ludności (przeciętny roczny)
departures per 1000 (annual average)

ze wsi do miast (ryc. XI.1.2) i nasilały się procesy urbanizacyjne. W latach 1949–1953 zatrudnienie poza rolnictwem wzrosło z 3,6 do 5,4 mln osób.

W drugiej połowie lat 1950., z uwagi na nadmierny wysiłek inwestycyjny i powstałe dysproporcje w rozwoju gospodarki, tempo inwestycji spadło i kończono głównie obiekty rozpoczęte w planie 6-letnim, m.in. hutę „Warszawa”, pierwszą kopalnię węgla brunatnego w zagłębiu konińskim, kombinat siarkowy w Tarnobrzegu. Do końca dekady zatrudnienie poza rolnictwem wzrosło do 6,6 mln osób, a w migracjach wewnętrznych w latach 1951–1960 uczestniczyło 13,6 mln osób i miasta zyskały w wyniku wędrówek ponad milion nowych mieszkańców. W skali województw przez całą dekadę dodatnie saldo migracji miały województwa ziem zachodnich i północnych (bez gdańskiego): szczecińskie (przeciętnie rocznie 7,7 osoby na 1000 mieszkańców), zielonogórskie (6,0), wrocławskie (5,0) i m. Wrocław (3,2), koszalińskie (2,6), opolskie (1,6) i olsztyńskie (0,6), a na ziemiach dawnych: m. Warszawa (6,7), katowickie (1,3), warszawskie (0,1) i krakowskie (0,1).

W latach 60. kontynuowano inwestycje wydobywczo-przetwórcze na Górnym Śląsku, w zagłębiu lubińsko-głogowskim, turowskim, konińskim oraz w przemyśle chemicznym (Puławy, Police) i lekkim (Łódź), ale największą inwestycją była budowa kombinatu rafineryjno-petrochemicznego w Płocku (obecnie PKN ORLEN) i rurociągu naftowego „Przyjaźń”. W wyniku podjętej polityki deglomeracyjnej zahamowaniu uległy inwestycje w województwie warszawskim. W 1970 r. przeciętne zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej poza rolnictwem wynosiło 8,9 mln osób. W dekadzie lat 60. w migracjach wewnętrznych uczestniczyło 9,4 mln, a dodatnie saldo w miastach wyniosło 1,2 mln osób. Zyski migracyjne miały tylko województwa z wielkimi miastami lub aglomeracjami miejsko-przemysłowymi (tab. XI.1.8), a mianowicie: Warszawa (przeciętny roczny przyrost migracyjny wynosił 10,4 osoby na 1000 mieszkańców), Kraków (9,7), Wrocław (6,8), Poznań (5,1) i Łódź (3,4) oraz województwa: katowickie (3,4), szczecińskie (3,0), gdańskie (2,7) i opolskie (1,7).

Od 1971 r. nastąpiło przyspieszenie rozwoju gospodarczego Polski. Zaangażowanie inwestycyjne przesunięto z przemysłu paliwowo-energetycznego i chemicznego na przemysł elektromaszynowy, hutnictwo (huta „Katowice”) i gałęzie konsumpcyjne (przemysł lekki, spożywczy) oraz budownictwo mieszkaniowe. Działania ekipy Gierka zmierzały do realizacji dwóch celów – forsownego rozwoju gospodarczego kraju oraz poprawy poziomu życia ludności – które zamierzano osiągnąć poprzez import kapitałów niezbędnych do modernizacji i zmiany struktury przemysłu. Tworzono wielkie przedsiębiorstwa zatrudniające ponad tysiąc osób – w 1980 r. pracowało w nich 70% robotników, a prawie jedna czwarta fabryk zatrudniała ponad 5 tys. osób (wielkoprzemysłowa klasa robotnicza). Po kilkuletniej poprawie poziomu życia (około 37% kredytów wydano na artykuły konsumpcyjne) fatalna polityka gospodarcza doprowadziła do kryzysu i załamania gospodarki w końcu dekady. W 1980 r. liczba zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej poza rolnictwem osiągnęła 10,9 mln osób. W ciągu dekady 1971–1980 migrowało 8,9 mln osób, a w miastach z tytułu migracji przybyło 2,0 mln mieszkańców, tzn. niewiele mniej

Ryc. XI.1.2. Migracje wewnętrzne ogółem (napływ, odpływ) według województw, 1952–1973

Fig. XI.1.2. Internal migration by voivodships, 1952–1973

niż w dwudziestolecu 1951–1970. W latach 1974–1980 według województw przyrost migracyjny występował w 12 z 49 ówczesnych województw (tab. XI.1.9, ryc. XI.1.3), a mianowicie w warszawskim (przeciętne roczne saldo migracji wynosiło 9,3 osoby na 1000 ludności), katowickim (8,4), legnickim (7,9), gdańskim (6,1), łódzkim (5,9), krakowskim (4,3), poznańskim (3,0), lubelskim (1,2), bielskim (1,1), opolskim (0,6), rzeszowskim (0,3) i wrocławskim (0,2). Ośrodkami silnie przyciągającymi migrantów były główne ośrodki miejsko-przemysłowe tych województw.

Tabela XI.1.8. Saldo migracji wewnętrznych ogółem na 1000 ludności, 1952–1973 (przeciętne roczne)

Table XI.1.8. Net internal migration per 1000, 1952–1973

Województwa Voivodship	Saldo migracji wewnętrznych ogółem na 1000 ludności (przeciętne roczne) Net migration per 1000 (annual average)					
	1952–55	1956–60	1961–65	1966–70	1971–73	1952–73
M.st. Warszawa	+11,6	+3,1	+10,5	+10,2	+14,1	+9,6
M. Kraków	x	-5,4	+4,4	+14,5	+11,8	+5,5
M. Łódź	-0,0	-3,9	+2,5	+4,3	+6,5	+1,7
M. Poznań	x	-3,6	+2,7	+7,3	+10,5	+3,3
M. Wrocław	x	+5,4	+6,2	+7,4	+6,9	+5,6
Białostockie	-2,1	-1,3	-2,5	-3,2	-4,3	-2,6
Bydgoskie	-3,1	+1,4	-0,2	-0,2	-0,8	-0,4
Gdańskie	-3,8	-0,9	+2,2	+3,2	+3,7	+1,2
Katowickie	+3,6	-0,4	+2,5	+4,4	+5,5	+3,0
Kieleckie	-8,4	-5,2	-5,8	-4,4	-4,3	-5,6
Koszalińskie	+5,8	+0,4	-1,1	-1,3	-1,1	+0,2
Krakowskie	+1,6	-1,1	-2,6	-3,2	-3,2	-1,8
Lubelskie	-5,3	-2,4	-2,8	-2,4	-3,2	-3,1
Łódzkie	-6,6	+1,1	-2,6	-3,2	-4,2	-2,8
Olsztyńskie	+8,0	-4,7	-3,2	-3,5	-3,7	-1,9
Opolskie	-0,8	+3,5	+2,6	+0,8	+1,0	+1,6
Poznańskie	-1,9	+0,6	-0,7	-1,4	-2,8	-1,1
Rzeszowskie	-2,6	-0,8	-1,1	-1,3	-1,1	-1,3
Szczecińskie	+12,9	+4,2	+4,4	+1,6	+1,6	+4,4
Warszawskie	-0,6	+0,6	-1,5	-2,3	-4,3	-1,5
Wrocławskie	+2,6	+6,7	+0,8	-4,1	-4,4	+0,3
Zielonogórskie	+11,9	+1,9	+0,1	-0,9	-1,2	+1,8

Źródło: GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

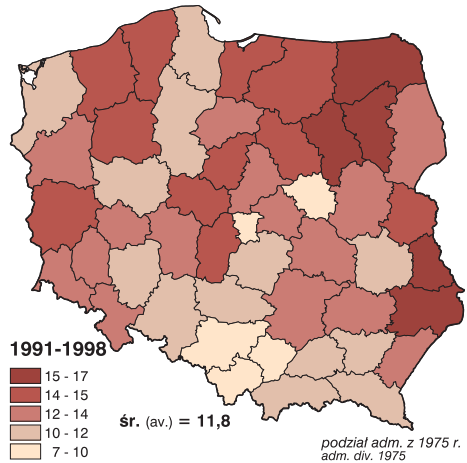
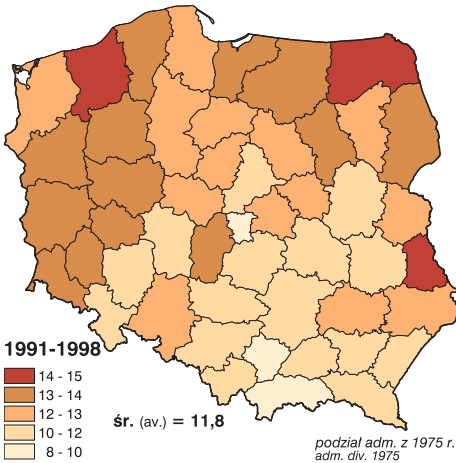
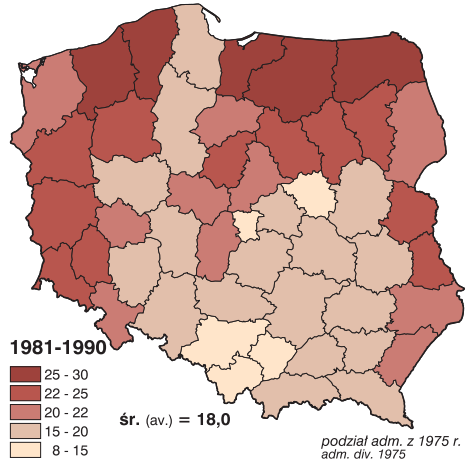
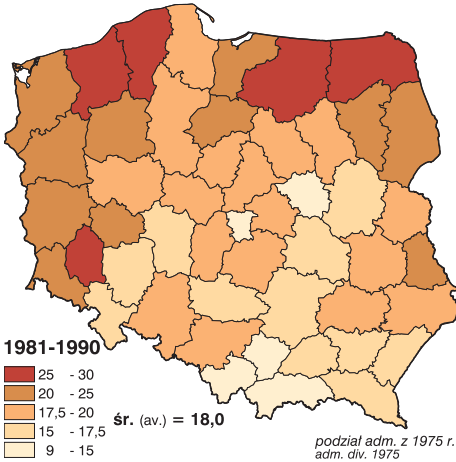
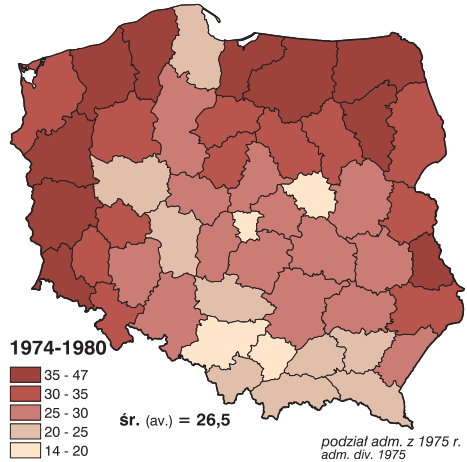
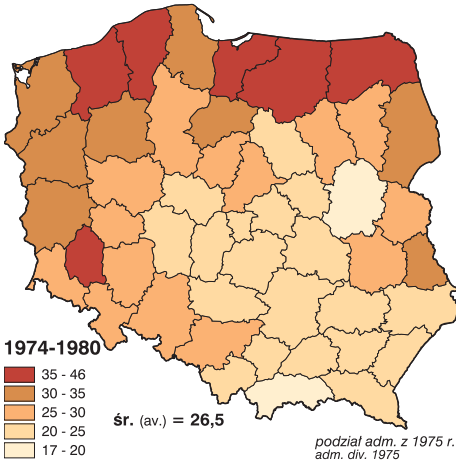
Przeprowadzone przez Główny Urząd Statystyczny w 1974 r. badanie ankietowe wewnątrz krajowych migracji ludności meldowanej na pobyt stały (GUS, 1974) wykazało, że przyczyny migracji są związane na ogół z mieszkaniem; przede wszystkim są to: otrzymanie mieszkania komunalnego, zakładowego lub spółdzielczego (w 59% przyjmując przyczyny związane z mieszkaniem za 100%), zamieszkanie we własnym domku jednorodzinnym (23%), zamieszkanie u rodziny (13%), wynajęcie pokoju (mieszkania) sublokatorskiego u obcych (4%) lub inne przyczyny związane z mieszkaniem (1%). Drugą podstawową przyczyną migracji jest praca zawodowa, a trzecią sprawy związane z małżeństwem, rodziną lub opiekunami (72%) oraz towarzyszeniem rodzinie w zmianie miejsca jej zamieszkania (28%). W zależności od kierunku migracji skala ważności przyczyn ulegała zmianie (tab. XI.1.10). O ile w migracjach ze wsi do miast i z miast do miast główną przyczyną migracji były sprawy mieszkaniowe, o tyle w migracjach ze wsi na wieś dominowały

Tabela XI.1.9. Saldo migracji wewnętrznych ogółem na 1000 ludności, 1974–1998 (przeciętne roczne)

Table XI.1.9. Net internal migration, 1974–1998 (annual average per 1000)

Województwa Voivodship	Saldo migracji wewnętrznych Net migration						
	1974–75	1976–80	1981–85	1986–90	1991–95	1996–98	1973–98
Warszawskie	+11,3	+8,5	+3,6	+2,8	+2,6	+3,2	+4,7
Białkopodlaskie	7,6	-5,9	-2,9	-2,8	-2,1	-1,7	-3,5
Białostockie	-1,5	-0,9	+0,4	+0,3	+0,2	+0,6	0,0
Bielskie	+1,8	+0,8	+0,5	+0,2	+1,3	+1,3	+0,9
Bydgoskie	+1,2	-1,1	-0,9	-0,7	+0,1	0,0	-0,4
Chełmskie	-7,4	-3,6	-2,1	-1,1	-1,0	-0,7	-2,2
Ciechanowskie	-8,2	-7,8	-3,5	-2,7	-2,2	-2,1	-4,1
Częstochowskie	-2,0	-2,9	-2,0	-1,3	-0,7	-0,1	-1,5
Elbląskie	7,4	-5,3	-3,4	-3,2	-1,6	-1,0	-3,3
Gdańskie	+7,9	+5,4	+1,5	+1,2	+1,5	+1,5	+2,6
Gorzowskie	-2,5	-2,0	-1,0	-0,9	-0,7	-0,1	-1,1
Jeleniogórskie	-6,8	-8,0	-3,8	-2,9	-0,7	-0,5	-3,6
Kaliskie	-3,3	-2,7	-1,1	-1,4	-0,8	-0,1	-1,4
Katowickie	+6,7	+9,0	+5,7	+4,0	+1,8	+0,2	+4,6
Kieleckie	-2,9	-4,5	-2,3	-2,7	-2,2	-1,7	-2,7
Konińskie	-5,2	-5,8	-2,9	-2,6	-1,6	-1,5	-3,1
Koszalińskie	-0,9	-2,0	-0,8	-0,3	-0,2	-0,3	-0,7
Krakowskie	+5,5	+3,8	+1,4	+0,7	+1,4	+1,7	+2,1
Krośnieńskie	-2,4	-1,4	-0,4	-0,5	-0,8	-0,7	-0,9
Legnickie	+7,4	+8,1	+2,7	+3,1	-0,3	-0,7	+3,0
Leszczyńskie	-4,7	-3,8	-1,3	-1,3	-0,3	-0,3	-1,7
Lubelskie	+0,7	+1,4	+0,7	+0,3	+0,1	+0,3	+0,6
Łomżyńskie	-11,8	-8,4	-3,7	-3,8	-2,9	-3,6	-5,0
Łódzkie	+6,8	+5,6	+1,8	+1,5	+0,8	+0,7	+2,5
Nowosądeckie	-5,0	-4,0	-2,3	-2,0	-1,1	-0,4	-2,2
Olsztyńskie	-1,8	-0,3	+0,1	-0,8	-0,8	-0,3	-0,5
Opolskie	+0,8	+0,5	+0,4	+1,2	+0,6	+0,1	+0,6
Ostrołęckie	-7,8	-7,6	-4,1	-2,8	-2,3	-1,4	-4,0
Piłskie	-4,3	-3,0	-0,5	-1,3	-0,7	-1,0	-1,5
Piotrkowskie	-5,6	-4,1	-0,2	-1,1	-1,2	-0,7	-1,8
Płockie	-3,2	-3,5	-1,8	-2,2	-1,6	-1,7	-2,3
Poznańskie	+3,3	+2,8	+1,7	+2,2	+1,7	+1,8	+2,1
Przemyskie	-5,4	-5,7	-3,2	-2,2	-2,1	-1,6	-3,2
Radomskie	-4,7	-5,0	-2,7	-2,0	-1,6	-1,5	-2,7
Rzeszowskie	+0,4	+0,3	+0,3	+0,2	+0,3	+0,3	+0,3
Siedleckie	-9,5	-7,6	-4,1	-3,0	-2,0	-1,8	-4,2
Sieradzkie	-7,7	-6,1	-2,4	-1,4	-1,5	-1,2	-3,0
Skiernewickie	-5,5	-3,6	-1,2	-0,1	-0,3	-0,2	-1,5
Słupskie	-3,3	-2,6	-1,4	-0,9	-1,5	-1,5	-1,7
Suwalskie	-6,3	-6,5	-2,6	-1,4	-1,8	-1,6	-3,1
Szczecińskie	+1,9	-0,7	-1,1	+1,0	+0,6	+0,5	+0,2
Tarnobrzescie	-4,1	-3,1	-1,9	-1,2	-0,9	-1,5	-1,9
Tarnowskie	-3,8	-3,5	-2,0	-1,3	-0,9	-0,4	-1,8
Toruńskie	0,0	-1,0	-1,4	-0,3	-0,5	0,0	-0,6
Wałbrzyskie	-6,6	-7,9	-5,2	-3,1	-1,6	-1,3	-4,2
Włocławskie	-7,0	-6,0	-3,4	-3,7	-2,1	-1,6	-3,7
Wrocławskie	+0,3	+0,1	-0,5	-0,1	+0,8	+1,0	+0,2
Zamojskie	-9,7	-7,9	-3,7	-4,2	-3,4	-2,7	-4,9
Zielonogórskie	-4,0	-4,1	-1,5	-1,0	-0,5	-0,1	-1,7

Źródło: GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

napływ na 1000 ludności (przeciętny roczny)
arrivals per 1000 (annual average)

odpływ na 1000 ludności (przeciętny roczny)
departures per 1000 (annual average)

przyczyny związane z pracą, a w przemieszczeniach z miast na wieś równie ważne były przyczyny związane z małżeństwem, mieszkaniem i pracą zawodową. Podobne badanie nigdy nie zostało powtórzone.

Tabela XI.1.10. Kierunki i przyczyny migracji ludność ankietowanej (1974 r.)

Table XI.1.10. Internal migrations by direction and causes of migration, 1974 (survey data)

Przyczyny zmiany stałego miejsca zamieszkania Causes of changing permanent place of residence	Ogółem Total	Kierunki zmiany stałego miejsca zamieszkania Direction of flows			
		ze wsi do miast rural→urban	z miast na wieś urban→rural	z miast do miast urban→urban	ze wsi na wieś rural→rural
Ogółem	31 928	11 236	3 146	8 034	9 512
Przyczyny związane z:					
- pracą zawodową	9 590	2 623	966	2 087	3 914
podjęciem pierwszej pracy	2 176	778	207	545	646
zmianą pracy	4 744	1 011	438	1 335	1 960
zakończeniem pracy	214	74	51	44	45
objęciem gospodarstwa rolnego	1 016	21	177	11	807
zamieszkaniem bliżej miejsca pracy	1 029	611	48	143	227
inne	411	128	45	9	229
- nauką w szkole, uczelni	241	80	23	82	56
- mieszkaniem	12 117	5 630	1 024	3 195	2 268
- małżeństwem, rodziną	9 351	2 706	1 039	2 448	3 158
- warunkami środowiska	629	197	94	222	116

Źródło: GUS, 1976b, tabl. 1.

Lata 80. są określane przez historyków gospodarki okresem zapaści gospodarczej. Stagnacja objęła wszystkie dziedziny przemysłu, a brak większych środków na inwestycje i nowoczesne technologie powodował dekapitalizację majątku narodowego. Największy regres panował w przemyśle paliwowo-energetycznym, elektromaszynowym i spożywczym. Niezłe natomiast rozwijał się drobny sektor prywatny, w którym poza rolnictwem w 1988 r. pracowało już 1,1 mln osób – o 600 tys. więcej niż na początku dekady. W tym samym 1988 roku w gospodarce uspołecznionej poza rolnictwem było zatrudnionych 10,7 mln osób. Należy przypomnieć, że ogłoszony 13 grudnia 1981 r. stan wojenny wprowadził zakaz zmiany miejsca pobytu bez zezwolenia władz. Osoby wyjeżdżające poza miejsce stałego zamieszkania na czas dłuższy niż 48 godzin musiały uzyskać zezwolenie właściwego terenowego organu administracji państwowej (urzędu gminy, miasta) oraz miały obowiązek niezwłocznego zameldowania się w miejscu nowego pobytu. W migracjach wewnętrznych lat 80. odnotowano 6,7 mln zmian stałego miejsca zamieszkania, a dodatnie saldo migracji w miastach wyniosło 1,3 mln osób, czyli osiągnęło podobną wielkość jak w latach 60. Nie zmieniła się lista województw z dodatnim saldem migracji, zmieniła się jedynie ich kolejność, a wskaźniki salda były niższe niż w latach 70.

Ryc. XI.1.3. Migracje wewnętrzne ogółem (napływ, odpływ) według województw, 1974–1998

Fig. XI.1.3. Internal migration by voivodships, 1974–1998

Wprowadzone w końcu 1989 r. zmiany ustroju społeczno-gospodarczego państwa, po początkowym okresie chaosu i inflacji, zaczęły przynosić pozytywne skutki w postaci wzrostu gospodarczego. Coraz bardziej zwiększał się udział sektora prywatnego i nastąpiły zmiany w strukturze zatrudnienia. Negatywnym następstwem zmian było rosnące bezrobocie, któremu nie potrafiiono zaradzić. W najgorszej sytuacji znalazły się rolnicze obszary na północy i wschodzie kraju (Pomorze, Mazury, tzw. ściana wschodnia). Najlepiej rozwijały się aglomeracje miejskie Warszawy, Poznania, Krakowa, Trójmiasta, Wrocławia, Szczecina i obszary wokół nich. Rozmiary migracji wewnętrznych ogółem w latach 90. spadły do $\frac{2}{3}$ wielkości z poprzedniej dekady. Zmieniła się też struktura kierunków migracji w wyniku znacznego obniżenia ruchów ze wsi do miast (niemal o połowę w stosunku do poprzedniej dekady) przy tylko nieznacznym obniżeniu, o 8%, migracji z miast na wieś i w efekcie saldo migracji w miastach wyniosło tylko 364 tys. osób. Potwierdza to potoczne spostrzeżenia, że dobrze zarabiająca ludność wielkich miast poprawiając swoje warunki mieszkaniowe buduje wygodne domy w podmiejskich gminach. Znacznie zmalały, o 42%, migracje ze wsi na wieś oraz o 31% – z miast do miast.

1.1. Migracje wieś–miasto

W całym okresie, dla którego istnieją informacje statystyczne, ludność wiejska najliczniej kierowała się do miast największych, a udział tych napływów od lat 70. jest niezmiennie wysoki i wynosi 31–32% (tab. XI.1.11). Drugi co do wielkości strumień napływów ze wsi do miast kierował się do ośrodków miejskich liczących 20–50 tys. mieszkańców (20–23% napływu). Statystycznie miast 20–50-tysięcznych jest 2–3-krotnie więcej niż miast 50–100 tys. i tym samym są bardziej znane i dostępne dla potencjalnych migrantów oferując podobne warunki niż odległe miasta większe. Trzecią grupą miast są ośrodki liczące 10–20 tys. mieszkańców, ale ich atrakcyjność mierzona udziałem napływów ze wsi malała, z 20% w końcu lat 60. do 16% w latach 90. Natomiast miasta liczące 50–100 tys. mieszkańców stawały się bardziej atrakcyjne – w latach 60. zbierały 11% napływu, a od lat 80. 15–16% migracji ze wsi do miast. Najslabiej partycypowały w napływie ze wsi miasta liczące 5–10 tys. i poniżej 5 tys. mieszkańców. Udział napływów ze wsi do tych miast stale maleje, gdyż w latach 60. oferowały one lepsze warunki życia niż na wsi, zaś po trzydziestu latach i gwałtownym rozwoju motoryzacji warunki te nie różnią się. Jednak właśnie dla miast najmniejszych napływ migracyjny ma największe znaczenie, na co wskazuje wielkość napływu na 1000 mieszkańców miejsca napływu.

W migracjach z miast na wieś największe rozmiary miały odpływy z miast największych. W ciągu ostatnich dziesięcioleci udział odpływów z tych miast, w stosunku do odpływu ogółem z miast na wieś, z dekady na dekadę wzrastał: z 23% w latach 60. do 37% w 1990. Drugim co do wielkości odpływem na wieś charakteryzowały się miasta liczące 20–50 tys. mieszkańców, ale udział tego odpływu w ostatnim trzydziestoleciu utrzymuje się na niezmiennym poziomie 21–22%. Nieco niższym i stale malejącym udziałem cechują się odpływy z miast 10–20-tysięcznych (z 18% do 14%). Niewielki i znacznie szybciej malejący był udział odpływów na wieś z miast najmniejszych, z 13% do 6%. Dość stabilny był natomiast udział odpływu z miast liczących 50–100 tys. mieszkańców (12–15%).

Tabela XI.1.1.1. Migracje wewnętrzne ludności (tys.) według obecnego i poprzedniego miejsca zamieszkania, 1967–2000

Table XI.1.1.1. Internal migration by present and formal place of residence, 1967–2000 (in thousands)

Miejsce poprzedniego zamieszkania Former place of residence	Ogółem Total	Miejsce obecnego zamieszkania / Present place of residence							
		razem total	miasta / urban areas						wieś rural areas
			o liczbie ludności w tysiącach size of towns in thousands						
			< 5	5–10	10–20	20–50	50–100	≥ 100	
1967–1970									
Ogółem	3 884,6	2 193,1	160,8	225,0	324,6	346,5	201,6	934,6	1 691,5
Miasta	1 616,9	1 161,9	56,3	83,9	121,4	142,7	86,6	670,9	455,0
< 5	147,0	88,1	7,7	10,3	16,5	18,3	11,1	24,2	59,0
5–10	184,0	116,1	9,0	14,7	19,8	22,2	13,7	36,7	67,9
10–20	227,1	143,4	10,3	15,5	24,7	28,8	16,0	48,1	83,7
20–50	233,1	147,2	10,8	14,4	22,5	24,9	16,6	58,0	86,0
50–100	132,7	78,9	6,2	8,9	12,1	13,1	7,9	30,7	53,8
≥ 100 tys.	693,0	588,3	12,3	20,2	25,9	35,5	21,3	473,2	104,6
Wieś	2 267,7	1 031,2	104,5	141,0	203,1	203,8	115,0	263,7	1 236,5
1971–1980									
Ogółem	9 310,6	5 838,3	286,8	498,7	830,1	1 201,1	702,1	2 319,6	3 472,2
Miasta	3 833,1	2 700,3	100,6	181,1	282,1	472,5	313,0	1 351,0	1 132,7
< 5	276,4	185,7	10,1	17,7	30,6	43,7	26,6	57,0	90,8
5–10	399,5	272,4	13,4	25,2	35,2	57,4	38,5	102,8	127,1
10–20	597,6	404,7	17,8	30,7	48,2	90,2	52,1	165,7	192,8
20–50	726,6	477,7	20,8	34,4	57,6	95,0	55,2	214,7	248,9
50–100	422,7	282,0	12,2	20,5	30,1	48,3	32,7	138,3	140,6
≥ 100 tys.	1 410,3	1 077,8	26,3	52,7	80,4	137,9	107,9	672,5	332,5
Wieś	5 477,5	3 138,0	186,1	317,6	548,0	728,6	389,1	968,6	2 339,5
1981–1990									
Ogółem	6 710,7	4 196,6	179,1	309,8	605,2	893,5	649,8	1 559,1	2 514,1
Miasta	2 852,7	1 828,1	68,3	118,3	213,9	340,7	282,9	804,0	1 024,6
< 5	171,1	111,6	5,1	7,4	16,7	25,3	18,3	38,8	59,5
5–10	243,7	158,7	5,7	10,5	19,0	30,7	26,0	66,7	85,0
10–20	411,6	255,7	11,0	16,0	30,0	49,0	34,7	115,0	155,9
20–50	566,1	345,9	13,9	23,8	39,4	59,9	43,3	165,7	220,2
50–100	379,3	241,7	9,2	15,4	23,3	35,0	33,0	125,9	137,6
≥ 100 tys.	1 080,8	714,4	23,4	45,2	85,6	140,9	127,5	291,8	366,4
Wieś	3 858,0	2 368,5	110,9	191,5	391,4	552,8	366,8	755,2	1 489,4
1991–2000									
Ogółem	4 410,6	2 601,3	141,8	191,2	369,6	517,2	374,8	1 006,8	1 809,3
Miasta	2 237,2	1 290,0	54,8	79,9	163,3	236,7	169,9	585,5	947,2
< 5	124,4	71,6	3,6	4,2	9,7	14,7	10,7	28,7	52,7
5–10	166,3	96,4	3,7	6,2	10,6	17,3	16,2	42,4	69,9
10–20	311,4	179,3	7,7	9,8	19,8	31,0	20,7	90,3	132,1
20–50	458,9	258,7	11,7	14,4	30,0	39,6	29,3	133,6	200,2
50–100	323,7	182,4	8,6	12,5	18,6	27,3	20,0	95,4	141,3
≥ 100 tys.	852,5	501,5	19,4	32,7	74,5	106,9	73,1	194,9	350,9
Wieś	2 173,5	1 311,3	87,0	111,3	206,3	280,5	204,9	421,3	862,2

Źródło: GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

Oczywiście rozmiary odpływów z miast (według ich wielkości) na wieś były dla każdej grupy miast mniejsze niż napływy do nich ze wsi. Toteż miasta mają zawsze dodatnie salda wymiany ze wsią, a rozkład salda w tysiącach osób według wielkości miast w poszczególnych okresach przedstawiał się następująco:

	1967– –1970	1971– –1980	1981– –1990	1991– –2000	1967– –2000
miasta: ogółem	576,1	2 005,2	1 344,0	364,1	4 289,4
< 5 000	45,5	95,3	51,3	34,3	226,4
5 000–9 999	73,1	190,7	106,6	41,4	411,8
10 000–19 999	119,4	355,1	235,4	74,2	784,1
20 000–49 999	117,8	479,7	332,6	80,3	1 010,4
50 000–99 999	61,2	248,4	229,2	63,6	602,4
≥ 100 000	159,1	636,0	388,9	70,3	1 254,3

Rozmiary salda rosły wraz z wielkością miasta, z wyjątkiem miast liczących 50–100 tys. mieszkańców, które zawsze miały mniejsze saldo niż miasta 20–50-tysięczne, a nawet niż 10–20-tysięczne.

W końcu lat 70. (1977–1980) wśród miast dużych, liczących 100 tys. i więcej mieszkańców, największe dodatnie saldo migracji miały Sosnowiec, Tychy i Rzeszów (przeciętnie rocznie 59–66 osób na 1000 mieszkańców) oraz Toruń, Olsztyn i Gorzów Wlkp. (50–51), choć pod względem bezwzględnej wielkości salda pierwsze miejsce zajmowała Warszawa, z zyskiem migracyjnym rzędu 17 tys. osób rocznie (27), a następnie Kraków 7,0 tys. (22) i Sosnowiec 6,0 tys. rocznie. W trzech spośród 37 wielkich miast wystąpiło ujemne saldo migracyjne, a mianowicie w Chorzowie (–1 osoba/1000) oraz Wałbrzychu i Szczecinie (–7).

W kryzysowych latach 80. względne wielkości salda migracji spadły kilkukrotnie, a najwyższe wystąpiły w Rzeszowie, Grudziądzu, Olsztynie, Dąbrowie Górniczej, Rybniku i Białymstoku, gdzie przeciętny roczny zysk migracyjny wynosił od 11 do 13 osób na 1000 mieszkańców, ale w liczbach bezwzględnych najwyższy zysk migracyjny miała Warszawa w wysokości 7,2 tys. osób rocznie (4 osoby/1000), Kraków 2,8 tys. (4) i Białystok 2,4 tys. rocznie (10). Spośród 43 wielkich miast trzy miasta miały ujemny bilans migracyjny: Szczecin (–1), Jastrzębie-Zdrój (–3) i Chorzów (–6).

W latach 90. postępował spadek salda migracji w wielkich miastach i przeciętnie wynosiło ono 1,4 osoby na 1000 mieszkańców i stosunkowo najwyższe zyski migracyjne miały Olsztyn, Dąbrowa Górnicza i Białystok (5–6 osób na 1000 mieszkańców). Jednak najwyższy bezwzględny zysk migracyjny nadal miała Warszawa (3,1 tys. osób rocznie, czyli przeciętnie niecałe 2 osoby na 1000 mieszkańców) oraz Białystok i Wrocław po 1,3 tys. osób rocznie, Kraków 1,1 tys. osób (1,4) i Olsztyn 1,0 tys. osób rocznie. Liczba miast z ujemnym bilansem migracyjnym, od –0,5 do –6,3 na 1000, wzrosła do siedmiu (Tarnów, Radom, Tychy, Sosnowiec, Kielce, Wałbrzych i Jastrzębie-Zdrój), a Częstochowa w sumie przez dziesięciolecie miała zerowy bilans migracyjny.

Szczegółowy rozkład przestrzenny salda migracji wewnętrznych przedstawiono na rycinie XI.1.4. Na 391 ówczesnych powiatów, w tym 74 powiaty miejskie i 5 miast wojewódzkich tylko 122 jednostki administracyjne miały w latach 1966–1970 dodatnie saldo migracji. Wśród nich znajdowały się miasta wydzielone

Tabela XI.1.12. Migracje wewnętrzne ludności na pobyt stały według kierunków i wieku*, 1971–2000

Table XI.1.12. Permanent internal migration by direction and age, 1971–2000

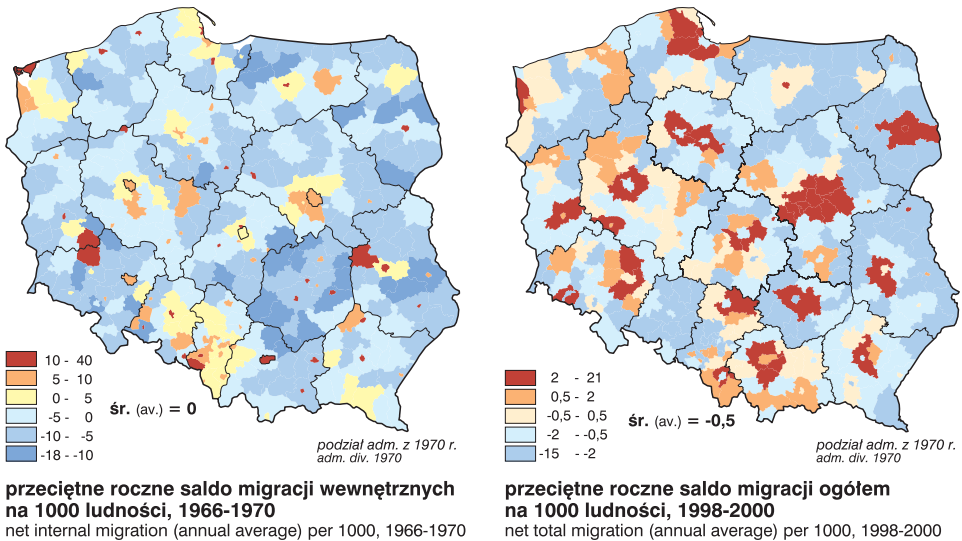
Wiek migrantów Age of migrants	Migracje wewnętrzne ogółem Total	Migracje według podstawowych kierunków Basic direction of flows				Saldo migracji w miastach Net migration in towns	
		ze wsi do miast rural→urban	z miast na wieś urban→rural	z miast do miast urban→urban	ze wsi na wieś rural→rural	ogółem total	liczba kobiet na 100 mężczyzn number of women per 100 men
1971–1980							
Ogółem	9 310 554	3 138 013	1 132 740	2 700 318	2 339 483	2 005 273	121,7
0–14	2 136 777	713 129	216 001	581 099	626 548	497 128	98,8
15–19	738 443	278 014	90 373	168 519	201 537	187 641	238,4
20–24	2 243 169	767 001	316 885	550 349	608 934	450 116	189,2
25–29	1 637 381	566 332	190 050	508 673	372 326	376 282	83,7
30–34	684 275	221 624	71 961	243 283	147 407	149 663	69,3
35–39	400 362	116 138	41 848	151 854	90 522	74 290	78,9
40–44	291 118	79 667	31 213	113 950	66 288	48 454	94,2
45–49	213 029	59 981	24 614	81 317	47 177	35 367	124,4
50–54	161 259	52 591	20 502	54 793	33 373	32 089	172,4
55–59	129 959	47 042	18 119	40 016	24 782	28 923	197,0
60–64	153 920	56 818	22 416	46 863	27 823	34 402	204,6
≥ 65	520 862	179 676	88 758	159 602	92 826	90 918	158,9
1981–1990							
Ogółem	6 710 683	2 368 522	1 024 629	1 828 094	1 489 438	1 343 893	108,2
0–14	1 807 138	655 005	251 607	469 201	431 325	403 398	96,9
15–19	383 259	140 419	59 727	85 427	97 686	80 692	228,5
20–24	1 320 820	435 824	223 154	302 625	359 217	212 670	178,5
25–29	1 289 066	452 836	194 168	360 068	281 996	258 670	87,2
30–34	700 196	261 111	96 228	217 472	125 385	164 883	73,8
35–39	331 829	118 000	46 740	112 888	54 201	71 260	77,7
40–44	167 428	55 370	25 490	59 749	26 819	29 880	82,6
45–49	117 561	37 686	19 396	41 666	18 813	18 290	98,5
50–54	102 976	34 210	17 592	35 796	15 378	16 618	133,8
55–59	93 163	33 177	16 364	30 002	13 620	16 813	165,7
60–64	83 352	32 441	14 185	24 360	12 366	18 256	184,9
≥ 65	313 895	112 443	59 980	88 840	52 632	52 463	149,7
1991–2000							
Ogółem	4 410 647	1 311 292	947 153	1 290 035	862 167	364 139	123,3
0–14	1 084 058	337 570	235 616	288 221	222 651	101 954	104,6
15–19	282 466	70 999	69 290	72 521	69 656	1 709	#
20–24	773 639	221 325	149 373	192 917	210 024	71 952	207,3
25–29	717 670	230 676	124 203	219 185	143 606	106 473	97,0
30–34	441 447	146 932	84 690	137 097	72 728	62 242	76,4
35–39	290 440	87 277	66 843	95 520	40 800	20 434	60,8
40–44	198 324	50 008	55 561	68 981	23 774	-5 553	-175,9
45–49	132 702	28 218	42 363	47 768	14 353	-14 145	-86,6
50–54	90 892	19 746	28 247	33 215	9 684	-8 501	54,9
55–59	77 959	19 143	21 386	28 533	8 897	-2 243	#
60–64	74 572	21 403	18 036	26 154	8 979	3 367	#
≥ 65	246 478	77 995	51 545	79 923	37 015	26 450	183,3

* Do 1974 r. z ruchem wędrownym między dzielnicami miast wyłączonych z województw.

Saldo migracji kobiet bądź mężczyzn w miastach jest ujemne i wskaźnik traci sens. Ujemna wartość oznacza, że zarówno dla kobiet jak i dla mężczyzn w tej grupie wieku występuje ujemne saldo migracji w miastach.

Źródło: GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

z województw, prawie wszystkie powiaty miejskie (z wyjątkiem sześciu) oraz takie powiaty jak Lubin, gdzie przeciętne roczne saldo migracji wynosiło 39,6 osób na 1000 mieszkańców, Wodzisław Śląski (22,7‰), Puławy (16,4‰), Wolin (14,9‰) czy Głogów (11,3‰). Nieco ponad połowa (53%) dodatniego salda migracji była skoncentrowana na 1,7% powierzchni kraju zamieszkaną przez 12,9% ludności, a pozostała część na 12,6% terytorium z 31,4% ludności. Na pozostałym obszarze obejmującym ponad 85% powierzchni kraju z 55,7% ludności występował ubytek migracyjny. Wśród powiatów z ujemnym saldem migracji znajdowało się sześć jednostek miejskich, a mianowicie Będzin (-1,3‰), Chorzów (-1,4‰), Świętochłowie (-2,0‰), Czeladź (-2,1‰), Wałbrzych (-3,8‰) i Otwock (-4,5‰). Skrajnie wysokie ujemne saldo występowało jednak w powiatach Morąg (-14,8‰) i Elbląg (-17,3‰).

Ryc. XI.1.4. Saldo migracji wewnętrznych (1966–1970) i saldo migracji ogółem (1998–2000) według powiatów

Fig. XI.1.4. Net migration internal (1966–1970) and total (1998–2000) by districts (poviats)

1.2. Migracje według wieku, wykształcenia i okresu zamieszkania

Najbardziej mobilną grupą ludności jest młodzież wkraczająca w okres studiów, życie zawodowe i poszukująca miejsca najlepiej spełniającego jej ambicje. W latach 70. prawie jedną czwartą migracji na pobyt stały stanowiły przemieszczenia ludności w wieku 20–24 lat (tab. XI.1.12). W kolejnych dziesięcioleciach udział tej grupy w migracjach ogółem zmniejszył się z 24,1% do 17,5% w latach 90., należy jednak wziąć pod uwagę, że część osób faktycznie przenosząc się dokonywała tylko zameldowania na pobyt czasowy, który nie jest rejestrowany jako migracja. W tej grupie wieku, bez względu na kierunek migracji, znacznie częściej migrowały kobiety niż mężczyźni, natomiast wśród migrantów w wieku 25–29 lat przeważali

mężczyźni. Drugą, a od dwóch dekad pierwszą pod względem liczebności grupą migrantów są dzieci i młodzież w wieku 0–14 lat towarzysząca rodzicom.

O ile w latach 70., niezależnie od kierunku migracji, połowy (48–51%) przemieszczeń dokonywali ludzie młodzi w wieku 25–34 lat, o tyle w latach 90. ich udział spadł o kilka punktów procentowych, z wyjątkiem migracji ze wsi na wieś, gdzie udział ten wzrósł (z 48% do 50%), i migracji z miast na wieś, gdzie udział ten obniżył się z 51% do 38%. W tym samym czasie nieznacznie wzrosły udziały migrantów w grupach wieku 35–59 lat, ale wielkości tych przemieszczeń nie przekraczały rocznie 40 tys. w 5-letniej grupie wiekowej. Na uwagę zasługuje zjawisko migracji z miast na wieś kobiet w wieku 65 lat i więcej. W latach 70. wśród kobiet migrujących z miast na wieś stanowiły one 11,4%, co w porównaniu z 14,8% udziałem kobiet w wieku 25–29 lat podkreśla względną masowość tego zjawiska, potocznie interpretowanego jako migracja powrotna. W latach 90. udział ten spadł do 7,3% i już nie wyróżniał się spośród innych kierunków migracji.

W latach 90. pojawiło się ujemne saldo migracji w miastach. Po raz pierwszy wystąpiło w 1993 r. w grupie mężczyzn w wieku 45–54 lat (–144 osoby), w następnym roku zwiększyło się do –1268 osób (w tym 820 mężczyzn) i w dalszych latach rozszerzało się na pozostałe grupy w wieku produkcyjnym, dając w efekcie od 1999 r. ujemny bilans migracyjny dla całej grupy mężczyzn (z wyjątkiem grupy w wieku poprodukcyjnym). Podobne zjawisko występuje w bilansie migracyjnym kobiet w wieku 40–54 lat, dla których ujemne saldo migracji w miastach pojawiło się w 1994 r. i stopniowo obejmowało kolejne grupy wieku, ale nie było na tyle silne, aby dało ujemny bilans wymiany migracyjnej wieś–miasto dla całej grupy kobiet. Pojawienie się ujemnego salda migracji w miastach na początku lat 90. było wynikiem likwidowania zbędnego zatrudnienia lub likwidacji nierentownych zakładów. Zwalniani pracownicy, zwykle w starszym wieku produkcyjnym i o niezbyt wysokich kwalifikacjach zawodowych wybierali powrót w rodzinne strony, gdzie koszty utrzymania i mieszkania były znacznie niższe niż w miastach.

W ciągu 50 lat migracji ze wsi odeszło 5,9 mln ludności, z tego w ostatnim ćwierćwieczu blisko 2,8 mln (tab. XI.1.13). Najliczniejszą grupą, według poziomu wykształcenia, opuszczającą wieś byli migranci z wykształceniem podstawowym, ale ich udział z dekady na dekadę malał (z 24% do 16%), i zasadniczym zawodowym, których udział stopniowo wzrastał (z 22% do 30%). Dodajmy tu, że na wsi ludność z wykształceniem podstawowym stanowiła 52,3% ludności w wieku 15 lat w 1978 r. i 38,3% w 2002 r., a z wykształceniem zasadniczym zawodowym odpowiednio 15,9% i 29,2%. Mniej liczny był ubytek migracyjny ludności ze średnim wykształceniem, stanowiący niezmiennie 16–17% salda, choć ludność na wsi posiadająca średnie wykształcenie stanowiła 8,8% ludności w wieku 15 lat i więcej w 1978 r. i 22,4% w roku 2002. Jakościowo największe znaczenie miał ubytek migracyjny ludności z wyższym wykształceniem, który w sumie wyniósł 91 tys. osób, podczas gdy ludność o tym poziomie wykształcenia stanowiła zaledwie 1% ludności wiejskiej w 1978 r., 1,8% w 1988 r. i 4,3% w roku 2002.

Swoiste podsumowanie procesów migracyjnych dają spisy ludności, stawiając pytanie o miejsce urodzenia bądź miejsce zamieszkania w określonym momencie

lub datę przybycia do obecnego miejsca zamieszkania. Opracowanie tych informacji pozwala na ustalenie sald migracji, jakie dokonały się od momentu, o który pytano do chwili przeprowadzenia spisu. Z tego bilansu migracyjnego umyka liczba dokonanych migracji i przemieszczeń osób zmarłych pomiędzy spisami. Materiały trzech powojennych spisów ludności (1970, 1988, 2002) pozwalają na przedstawienie według powiatów rozkładu ludności zamieszkałej od urodzenia (zasiedziałej) i stanowiącej jej dopełnienie ludności napływowej (mobilnej). Ogólne dane o ludności zamieszkałej od urodzenia oraz napływowej według okresu przybycia i porównanie z liczbą migracji według rejestracji bieżącej prezentuje tabela XI.1.14.

Tabela XI.1.13. Saldo migracji wewnętrznych na wsi ludności w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia i stanu cywilnego migrantów, 1976–2000*

Table XI.1.13. Net internal migration in rural areas by education and marital status, 1976–2000 (population age 15 and more)

Poziom wykształcenia Level of education Stan cywilny Marital status	Saldo migracji na wsi Net migration					
	1976– 1980	1981– 1990	1991– 2000	1976– 1980	1981– 1990	1991– 2000
	razem w tys. / in thousands			w % / in percentage		
Ogółem	-1 067,2	-1 343,9	-365,4	100,0	100,0	100,0
Wyższe	-38,8	-40,9	-11,4	3,6	3,0	3,1
Policealne	-32,8	-39,3	-14,3	3,1	2,9	3,9
Średnie	-176,6	-228,8	-60,2	16,5	17,0	16,5
Zasadnicze zawodowe	-232,6	-337,1	-109,8	21,8	25,1	30,0
Podstawowe	-254,0	-241,3	-57,4	23,8	18,0	15,7
Niepełne podstawowe	-40,3	-32,2	-16,8	3,8	2,4	4,6
Nieustalone ¹	-292,1	-424,3	-95,5	27,4	31,6	26,1
Ogółem	-1 067,2	-1 343,9	-366,1	100,0	100,0	100,0
Kawalerowie (panny)	-498,5	-595,8	-154,0	46,7	44,3	42,0
Żonaci (zameżne)	-526,5	-692,2	-196,9	49,3	51,5	53,8
Wdowcy (wdowy)	-34,5	-41,8	-17,9	3,2	3,1	4,9
Rozwiedzeni	-7,7	-13,9	2,7	0,7	1,0	-0,7

* W 2000 r. statystyka migracji wg poziomu wykształcenia była prowadzona dla ludności w wieku 13 lat i więcej, stąd wynikają rozbieżności w saldzie migracji (0,7 tys. ludności).

¹ Dzieci w wieku do 18 lat oraz osoby starsze znajdujące się pod prawną lub faktyczną opieką osoby składającej zgłoszenie pobytu stałego, wpisane na tym samym zgłoszeniu, zaliczono do osób o nieustalonym poziomie wykształcenia.

Źródło: GUS, 1945–2003 i obliczenia własne.

W 1970 r. ludność zamieszkała od urodzenia w obecnym miejscu zamieszkania stanowiła 50,9% ludności, pozostała część – to ludność przybyła przed 1960 r. (30,5%) i w latach 1961–1970 (18,2%), a dla reszty nie ustalono daty przybycia. Bardzo wysoki udział ludności napływowej był wówczas pozostałością wielkich migracji powojennych, o czym świadczą wysokie odsetki tej grupy ludności na ziemiach zachodnich i północnych (ryc. XI.1.5). W Polsce południowo-wschodniej

i wschodniej dominowała ludność nigdy niezminiająca miejscowości miejsca zamieszkania. W sumie w 199 ówczesnych powiatach ludność zamieszkała od urodzenia stanowiła połowę ludności lub więcej. Obszary te obejmowały 57% terytorium kraju i były zamieszkane przez 53% ludności kraju. Skrajnie wysokie udziały ludności zasiedziałej (75% i więcej ludności zamieszkałej od urodzenia) występowały w ośmiu powiatach południowo-wschodnich, a mianowicie Przeworsk (75,6%), Nowy Targ (76,0%), Kolbuszowa (76,2%), Rzeszów i Limanowa (po 76,5%), Myślenice (77,2%), Sucha Beskidzka (78,3%) i Brzozów (79,0%). Na drugim krańcu skali i położenia geograficznego znajdowały się powiaty z dominacją ludności napływowej (przybysze stanowili 70% i więcej ludności): m. Nysa (70,4%), m. Olsztyn (71,8%), m. Sopot (72,0%), Szczecin, m. Koszalin, Wolin i Lubin (76,6%).

Tabela XI.1.14. Ludność zamieszkała od urodzenia i ludność według spisów ludności, 1960–2002 (tys.)

Table XI.1.14. Population born locally and arrivals (in thousands)

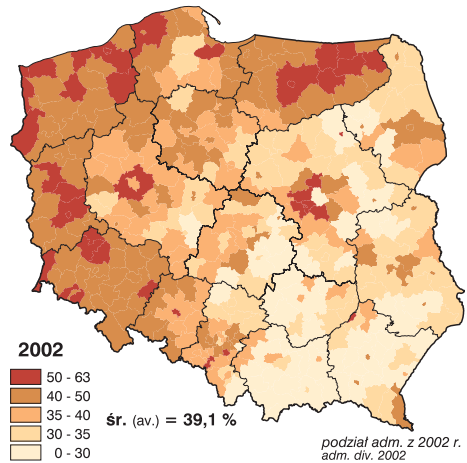
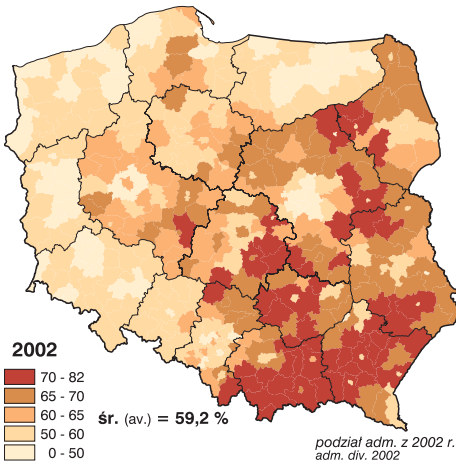
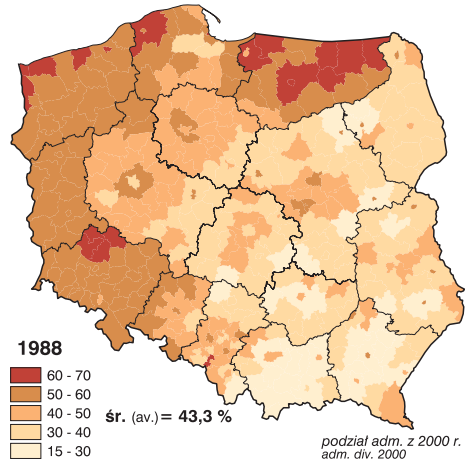
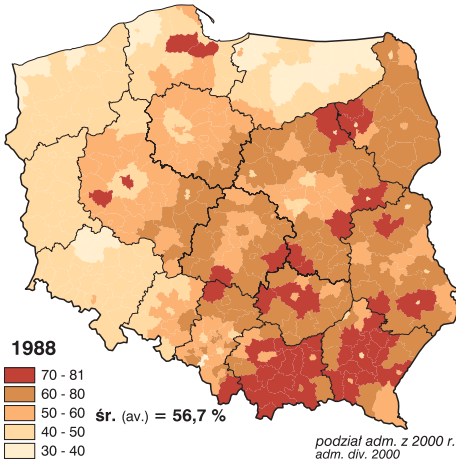
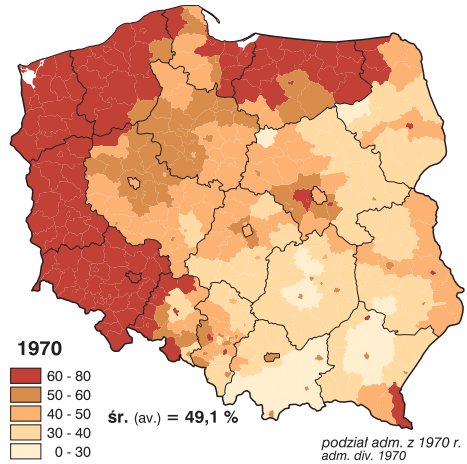
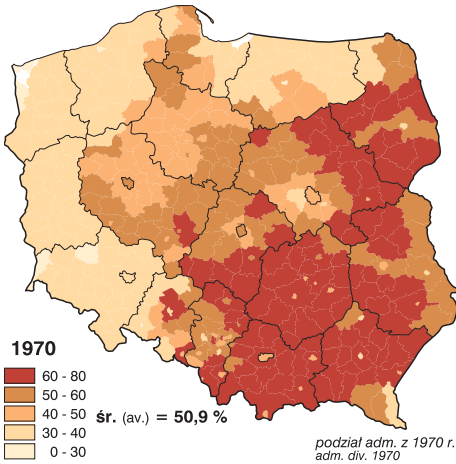
Okres zmiany miejsca zamieszkania Period covered	Liczba ludności wg spisu w końcu okresu Population according to census (end of period)	Liczba migracji według bieżącej rejestracji Migration according to current registration	Ludność napływowa według spisów ¹ Arrivals according to census					
			6 XII 1960	8 XII 1970	7 XII 1978	6 XII 1988	21 V 2002	
1939 i wcześniej	x	x	.	} 10 092	1 346	480	} 10 959	
1940–1944	x	x	.		252	142		
1945–1950	25 008	x	.		2 819	191		
1951–1960	29 776	13 622	6 518		2 982	2 258		
1961–1970	32 642	9 355	x		5 926	3 424		2 680
1971–1978	35 061	7 101	x		x	5 226		3 616
1979–1988	37 879	7 416	x		x	x		5 302
1989–2002	38 230	6 060	x	x	x	x	4 010	
Ogółem	x	43 554	.	16 018	16 174	16 388	14 969	
Ludność zamieszkała od urodzenia	x	x	.	16 624	18 693	21 491	22 622	

¹ W podziale nie uwzględniono osób o nieustalonym roku przybycia.

Źródło: GUS, 1972–1973; GUS, 1981a; GUS, 1992b; GUS, 2004.

Po niecałych dwóch dekadach, w 1988 r., udział ludności zasiedziałej wzrósł do 56,7% ogółu, z jednej strony w wyniku odchodzenia starszego pokolenia, które zasiedlało ziemie zachodnie i północne, z drugiej zaś dlatego, że liczba migracji wewnętrznych w latach 1971–1988 była o połowę mniejsza (14,5 mln) niż w latach 1946–1970 (30,1 mln).

Liczba powiatów (w podziale administracyjnym z 2000 r.), w których ludność zamieszkała od urodzenia stanowiła 50% i więcej, wzrosła do 253, a ich łączny obszar obejmował 67% terytorium i był zamieszkanym przez 71% ludności kraju. Nadal bardzo wysoki stopień zasiedziałości charakteryzował ludność na połu-

ludność zamieszkała od urodzenia
native population

ludność napływowa
population born elsewhere

dniu kraju. Do powiatów z dominacją ludności zasiedziałej (75% i więcej ludności zamieszkałej od urodzenia) należały: Przeworsk (75,0%), Janów Lubelski (75,1%), Limanowa (76,5%), Myślenice (77,2%), Żywiec (77,2%), Kolbuszowa (77,4%), Rzeszów (78,6%), Nowy Targ (78,6%), Sucha Beskidzka (79,3%) i Brzozów (80,4%). W bardziej szczegółowym podziale według gmin – najwyższym stopniem zasiedziałości charakteryzowała się ludność gminy Domaradz (90,9%) w dawnym woj. królewskim.

Ludność większości powiatów ziem zachodnich i północnych utraciła swój intensywnie napływowy charakter, ale nadal wyraźnie odróżniała się od pozostałych obszarów. Najwyższe udziały ludności przybytej odnotowano w powiatach: m. Jastrzębie-Zdrój (62,7%), Olecko-Gołdap, Giżycko, m. Żory, m. Sopot (65,0%), Police, Głogów i Lubin (68,7%). Napływowy charakter wynikał tu, z jednej strony, z minionych procesów migracyjnych, z drugiej był następstwem intensywnych inwestycji przemysłowych przyciągających również pozamiejscową ludność oferowanymi miejscami pracy. Z uwagi na różnice podziałów administracyjnych z lat 1970 i 1988 nie można określić zróżnicowań przestrzennych tempa zmian stopnia zasiedziałości. Niemniej przytoczone niżej dane dotyczące powiatów oraz kilku wielkich miast (tab. XI.1.15) wskazują na znaczny wzrost stopnia zasiedziałości ludności.

Tabela XI.1.15. Ludność zamieszkała od urodzenia i napływowa*
w wielkich miastach, 1970–2002

Table XI.1.15. Population born locally and elsewhere in major cities, 1970–2000

Miasta Cities	8 XII 1970			6 XII 1988	20 V 2002		
	zamieszkała od urodzenia locally born	ludność napływowa arrivals		zamieszkała od urodzenia locally born	zamieszkała od urodzenia locally born	ludność napływowa arrivals	
		ogółem total	przed 1960 r. of whom before 1960			ogółem total	w 1988 r. i wcześniej of whom in 1988 and earlier
w % mieszkańców / percentage of residents							
Warszawa	49,8	49,2	37,0	58,7	53,0	47,0	30,4
Gdańsk	34,2	65,3	46,2	49,7	52,4	43,5	35,5
Kraków	43,6	55,8	35,8	55,9	57,1	39,1	28,8
Łódź	54,4	45,1	37,6	66,0	65,8	31,1	25,8
Poznań	50,4	49,2	34,3	61,7	60,7	37,9	27,2
Wrocław	31,3	68,3	49,4	46,7	50,3	47,4	37,1

* Daty przybycia części mieszkańców nie ustalono.

Źródło: GUS, 1972–1973; GUS, 1992b; GUS, 2004.

W 2002 r. ludność zamieszkała od urodzenia w miejscowości zamieszkania stanowiła 59,2% ludności ogółem i w porównaniu z 1988 r. było jej więcej tylko o 2,5 punktu procentowego. Z ogólnej liczby 380 powiatów w 325 mieszkający

Ryc. XI.1.5. Ludność zamieszkała od urodzenia i ludność napływowa według powiatów, 1970–2002

Fig. XI.1.5. Percentage of native and arrivals, 1970–2002 (by poviats)

od urodzenia w tej samej miejscowości stanowili 50% i więcej ludności. Obszary z przewagą ludności zasiedziałej obejmowały 88% terytorium i były zamieszka-
ne przez 86% ludności kraju. Na liście powiatów z dominacją ludności zasie-
działej (75% i więcej zamieszkałych od urodzenia) znajdują się te same powiaty
z południowo-wschodniej części Polski (z jednym wyjątkiem) co wcześniej, a mia-
nowicie: Ostrołęka (75,3%), Żywiec (75,9%), Janów Lubelski (76,2%), Myślenice
(76,3%), Tarnów (76,3%), Dąbrowa Tarnowska (76,4%), Strzyżów (76,6%), Nowy
Sącz (76,7%), Kolbuszowa (77,6%), Brzozów (77,7%), Sucha Beskidzka (78,5%),
Nowy Targ (80,6%) i Limanowa (81,0%).

Tabela XI.1.16. Ludność według okresu zamieszkiwania oraz województw
w 2002 roku

Table XI.1.16. Population born locally and elsewhere by voivodships, 2002

Województwa Voivodships	Ludność zamieszkała od urodzenia Locally born			Przybyła do miejscowości aktualnego zamieszkania w 1988 r. i wcześniej Arrivals in 1988 and earlier		
	w % ludności percentage of population					
	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas	ogółem total	miasta urban areas	wieś rural areas
Polska	59,2	54,2	67,3	28,7	33,2	21,3
Dolnośląskie	50,7	49,7	53,2	37,9	39,5	33,8
Kujawsko-pomorskie	59,3	57,6	62,2	28,7	30,8	25,3
Lubelskie	63,4	52,2	73,2	25,5	34,4	17,7
Lubuskie	50,6	49,7	52,2	36,5	38,4	33,1
Łódzkie	64,5	61,8	69,7	25,6	28,8	19,7
Małopolskie	68,3	59,0	77,6	21,2	29,2	13,2
Mazowieckie	58,4	52,7	68,9	27,1	31,5	19,1
Opolskie	53,4	48,0	59,4	31,8	37,5	25,6
Podkarpackie	67,7	54,0	77,0	21,9	33,3	14,2
Podlaskie	60,4	52,5	71,7	27,4	33,4	18,8
Pomorskie	54,1	51,4	59,9	32,1	34,9	26,1
Śląskie	57,7	55,0	67,7	29,6	32,4	18,8
Świętokrzyskie	67,4	57,4	75,8	23,1	32,0	15,5
Warmińsko-mazurskie	50,9	48,5	54,6	36,0	37,8	33,3
Wielkopolskie	61,0	58,2	64,9	27,1	30,0	23,1
Zachodniopomorskie	49,9	49,5	50,9	37,3	38,4	34,8

Źródło: GUS, 2004.

Natomiast na liście powiatów o najwyższym odnotowanym udziale ludności napływowej występują powiaty wolniej tracące swój napływowy charakter niż inne, tj. m. Olsztyn (55,1%), m. Świnoujście (62,0%), m. Żory (56,0%), Głogów (56,7%), Lubin (59,4%), Police (61,1%) i m. Sopot (62,1%) oraz tylko dwa powia-
ty, w których udział ludności napływowej minimalnie wzrósł w porównaniu
z 1988 r.: Pruszków (wzrost z 56,4% do 57,6%) i Legionowo (z 57,2% do
57,4%).

Ogólną tendencją w latach 1989–2002 był wzrost stopnia zasiedziałości; załed-
wie w 58 powiatach, głównie Górnego Śląska, zaobserwowano nieznaczne spadki

udziału ludności zamieszkałej od urodzenia, najczęściej o kilka punktów procentowych (tylko w m. Świnoujście i m. Zabrze po około 10 punktów procentowych). Tylko w 39 powiatach zaś nastąpił minimalny wzrost udziału ludności napływowej (0,1 do 4,6 punktów procentowych), przy czym w powiecie Rzeszów z 21,4% do 26,1%, a w powiecie Piaseczno z 49,9% do 53,6%. W latach 90. miejscowości położone na terenie tego ostatniego powiatu stały się modną podwarszawską lokalizacją budownictwa willowego.

W 2002 r. najbardziej zasiedziła była ludność wiejska trzech województw: małopolskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego (tab. XI.1.16). Ludność miejska najbardziej napływowy charakter miała w województwach opolskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, dolnośląskim i lubuskim, a więc na obszarze w przybliżeniu pokrywającym się z ziemiami odzyskanymi. Proces zasiedlania ziem zachodnich i północnych znajduje również odzwierciedlenie w udziale ludności zasiedziłej w miastach według klas wielkości (tab. XI.1.17). Miasta tych ziem, niezależnie od klasy wielkości, nadal mają niższe udziały ludności zamieszkałej od urodzenia niż tej samej wielkości miasta ziem dawnych. Po ponad półwieczu, jakie minęło od czasu zasiedlania ziem zachodnich i północnych, świadczy to o trwałości wówczas dokonanych przemian.

Tabela XI.1.17. Ludność zamieszkała od urodzenia w miastach obecnego miejsca zamieszkania w 2002 r. (%)

Table XI.1.17. Population locally born in towns by size, 2002 (in percentage)

Województwa Voivodships	Miasta / Towns							
	razem total	o liczbie mieszkańców (tys.) / by size (in thousands)						
		< 5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-200	≥ 200
Polska	54,2	55,8	54,3	52,6	52,8	53,6	52,9	55,8
Dolnośląskie	49,7	50,2	49,9	49,6	50,2	44,3	53,5	50,3
Kujawsko-pomorskie	57,6	58,8	55,1	59,0	57,6	60,2	60,4	55,9
Lubelskie	52,2	59,9	57,2	52,9	48,5	49,4	-	54,4
Lubuskie	49,7	49,6	52,1	49,5	52,8	-	47,9	-
Łódzkie	61,8	57,7	56,7	55,3	58,4	59,3	-	65,8
Małopolskie	59,0	66,8	65,0	57,8	58,7	65,7	61,7	57,1
Mazowieckie	52,7	58,4	51,2	48,4	50,6	45,4	53,8	54,8
Opolskie	48,0	53,4	50,1	47,2	49,1	48,7	44,6	-
Podkarpackie	54,0	55,8	55,2	54,3	55,9	53,7	50,4	-
Podlaskie	52,5	60,4	51,0	53,1	54,3	51,4	-	51,2
Pomorskie	51,4	52,5	55,5	49,0	51,4	53,0	-	51,1
Śląskie	55,0	60,7	60,6	57,2	55,8	55,1	53,4	55,5
Świętokrzyskie	57,4	63,9	52,2	53,6	52,5	58,7	-	58,8
Warmińsko-mazurskie	48,5	48,3	51,7	49,1	47,8	49,6	47,7	-
Wielkopolskie	58,2	56,5	55,1	56,4	55,1	57,1	68,9	60,7
Zachodniopomorskie	49,5	49,4	48,1	51,5	45,8	50,8	42,8	52,6

Źródło: GUS, 2004 i obliczenia własne.

2. Migracje zagraniczne

2.1. Migracje przed I wojną światową

Na masową skalę emigracja z terenów polskich rozpoczęła się w ostatnich dekadach wieku XIX, a przybrała na sile w przededniu I wojny światowej. Wiązała się ona z gwałtownie rosnącym zapotrzebowaniem na siłę roboczą, w tym osadników rolniczych w Ameryce Północnej i Południowej, a także w krajach Europy Zachodniej oraz w głębi Rosji.

W latach 1871–1913 z ziem polskich wyemigrowało – według przybliżonych danych – około 3,5 mln ludności: z zaboru pruskiego 1 200 tys., austriackiego 1 050 tys. i z rosyjskiego 1 250 tys. osób (tab. XI.2.1). Przybliżone wielkości emigracji wynikają z prowadzonej polityki emigracyjnej państw zaborczych oraz stanu organizacji ich statystyki urzędowej. Choć w zaborze pruskim i austriackim ludność mogła uzyskać zgodę władz na emigrację po uregulowaniu stosunku do służby wojskowej, to liczba emigrujących bez zezwolenia kilkukrotnie przewyższała liczbę emigrujących legalnie. W zaborze rosyjskim emigrację zagraniczną traktowano niemal jak przestępstwo i przeciwdziałano jej środkami administracyjnymi. Tylko nieliczni uzyskiwali zgodę na stałą emigrację z imperium. Ludność emigrowała przekraczając granicę nielegalnie lub posługując się, jeśli je uzyskala, tygodniowymi przepustkami ruchu przygranicznego bądź 10-miesięcznymi zezwoleniami na emigrację sezonową. W latach 1890. rygory paszportowe złagodzone, wymagając jednak składania do depozytu 75 rubli srebrnych (rbs) od osoby dorosłej i 50 rbs od dziecka, co eliminowało ludność uboższą, stanowiącą wówczas większość emigrantów. Kwota 75 rbs stanowiła trzymiesięczne oszczędności robotnika sezonowego w rolnictwie pruskim. Emigrujący bez zezwolenia z Królestwa byli zatrzymywani na terenie Prus w trakcie podróży koleją, a także w portach morskich, niemniej tamtędy kierował się główny potok emigrantów.

Głównym kierunkiem emigracji z ziem polskich były Stany Zjednoczone A.P. i Niemcy, z tym, że podstawowy strumień emigracji do Niemiec pochodził z Wielkopolski, Prus Królewskich oraz Śląska i formalnie były to migracje wewnętrzne w granicach jednego państwa. Podobnie należałoby zakwalifikować migracje z Galicji do innych części Austro-Węgier, czy emigrację z Królestwa Polskiego do Rosji. Faktycznie podstawowym kierunkiem emigracji zagranicznej z ziem polskich w końcu wieku XIX i pierwszej dekadzie XX w. były Stany Zjednoczone A.P. i – w nieporównanie mniejszej skali – Ameryka Południowa, a przede wszystkim Brazylia, która od połowy lat 1880. prowadziła aktywną politykę migracyjną na rzecz osadnictwa rolniczego. Nasilenie emigracji do Brazylii (agenci emigracyjni obicywali za darmo przejazd i ziemię, zapomogli na zagospodarowanie i zwolnienie z podatków) występowało w trzech falach „gorączki brazylijskiej”. W pierwszej (1890–1891) wyemigrowało około 37 tys. bezrolnej ludności wiejskiej z zaboru rosyjskiego (głównie z guberni płockiej) i niecałe 2 tys. z Galicji. Druga fala (1895–1896) objęła przede wszystkim Galicję, z której wyemigrowało na stałe około 17–25 tys.

osób, w tym $\frac{3}{4}$ stanowili Ukraińcy. Natomiast w trzeciej fali gorączki brazylijskiej (1911–1913) wyjechało około 31,5 tys. osób, przede wszystkim z guberni lubelskiej i siedleckiej. Według niepewnych szacunków do Brazylii przybyło do 1914 r. około 93,2 tys. imigrantów z Rosji, głównie z Królestwa Polskiego, oraz około 60 tys. z Galicji (Groniowski, 1984, s. 211; Pilch, 1984, s. 267).

Tabela XI.2.1. Straty migracyjne Polski w latach 1871–1913 (tys. osób)*

Table XI.2.1. Migration losses of Poland, 1871–1913 (in thousands)

Kierunki emigracji Directions	Polska ogółem Poland total	Województwa / Regions			
		centralne central	wschodnie eastern	zachodnie western	południowe southern
Ogółem 1871–1913	3 500	700	550	1 200	1 050
Europejskie razem	1 250	150	100	750	250
Niemcy	850	50	–	750	50
Rosja	200	100	100	–	–
Austro-Węgry	150	–	–	–	150
Inne kraje	50	–	–	–	50
Pozaeuropejskie razem	2 250	550	450	450	800
Stany Zjednoczone	1 900	450	350	400	700
Inne kraje	350	100	100	50	100
Ogółem 1895–1913 ¹	2 535	743 ²	446 ²	517 ²	829 ²

* W granicach z 1937 r.

¹ Szulc, 1936, tabl. 29. ² Dane niepewne.

Źródło: Fogelson, 1937, tabl. 1 i 5; Grabowski, 1916.

Emigracja do Kanady i Argentyny przybrała na sile z początkiem XX w. i szacuje się, że przed I wojną światową do Kanady przybyło 30–50 tys. emigrantów z ziem polskich, a do Argentyny co najmniej 30 tys.

Wśród emigrujących na stałe z ziem polskich pokaźną część stanowiła ludność żydowska. O ile w latach 1820–1870 przybyło do Stanów Zjednoczonych 7,6 tys. Żydów z Rosji (w tym z Królestwa Polskiego), o tyle w ciągu następnego dziesięciolecia napływ ten wzrósł do 52,3 tys. Emigracja przybrała na sile po zabójstwie cara Aleksandra II w 1881 r. przez Polaka Ignacego Hryniewieckiego. Administracja rosyjska obciążając Żydów odpowiedzialnością za zamach i sytuację gospodarczą kraju spowodowała falę kilkuset pogromów. Kilka pogromów inspirowanych przez władze rosyjskie miało miejsce na terenach polskich (Ostrowiec Św., Białystok, Siedlce). Rosja była w tym czasie jedynym państwem, w którym antysemityzm stanowił oficjalną politykę państwa. W efekcie nastąpiła masowa emigracja ludności żydowskiej. W latach 1881–1890 przybyło do USA 265,1 tys. Żydów z Rosji, głównie z terenów Królestwa Polskiego oraz wschodnich kresów byłej Rzeczypospolitej. Należy zaznaczyć, że znaczna większość Żydów rosyjskich (około pół miliona) znajdowała się na terenach odebranych Polsce w czasie zaborów, skąd przeniesienie się na inne tereny imperium napotykało na poważne trudności¹. Emigrowali również Żydzi z Galicji,

¹ Władze rosyjskie od 1791 r. wydawały rozporządzenia, które doprowadziły do utworzenia żydowskiej strefy osiedlenia – *czerty osiedlosti* (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 335; Żbikowski, 1997, mapa na s. 68; Davies, 2000, mapa 6). Pokrywała się ona z obszarami byłej Rzeczypospolitej zabranymi przez Rosję w wyniku zaborów.

którą w latach 1881–1910 opuściło 236 tys. wyjeżdżając do Stanów Zjednoczonych. Najmniej liczna była emigracja ludności żydowskiej z Wielkopolski, która w 1871 r. liczyła 1 583,8 tys. mieszkańców, w tym 62,0 tys. Żydów. Z prowincji poznańskiej w latach 1871–1890 wyjechało 17,5 tys. Żydów i w 1900 r. pozostało ich tylko 35,3 tys. wobec 1 887,3 tys. mieszkańców (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 336).

Lata osiemdziesiąte XIX w. charakteryzuje nie tylko masowa emigracja Żydów z Europy środkowo-wschodniej do krajów zamorskich, ale i powstanie idei syjonizmu, głoszącego odrodzenie narodowe przez powrót do „Ziemi Obiecanej” i stworzenie w Palestynie własnego państwa, Izraela. Imigracja Żydów do Izraela w ideologii syjonistycznej nazywana jest *aliją*. W latach 1882–1939 wystąpiło pięć dużych fal imigracyjnych (*alij*), których uczestnicy budowali podstawy gospodarcze, kulturalne i polityczne państwa Izrael przed jego powstaniem. Pierwsza *alija* miała miejsce w latach 1882–1903. Przybyło wówczas do Palestyny około 25 tys. młodych ludzi głównie z Europy Wschodniej. W drugiej *alij* z lat 1904–1914 przybyło około 40 tys. osób również głównie z Europy Wschodniej. Do emigracji przyczyniał się też antysemityzm rosnący w różnych krajach europejskich. W Polsce antysemityzm propagowało powstałe w 1897 r. Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne Romana Dmowskiego, które w 1911 r. zorganizowało próbę bojkotu żydowskich przedsiębiorstw, a od 1912 r. antysemityzm stał się najbardziej nośnym hasłem programowym endecji.

2.2. Migracje związane z I wojną światową

Pierwsza wojna światowa, w której po jednej stronie stanęły państwa centralne (Niemcy i Austro-Węgry), po drugiej zaś tzw. Ententa (Francja, Anglia i Rosja), przyniosła drastyczny spadek emigracji zarobkowej i masowe przemieszczenia wojenne ludności Polski. Działania wojenne na froncie wschodnim, który przebiegał przez terytorium Polski, objęły 90% powierzchni kraju. W armiach państw zaborczych powszechną służbę wojskową, zwykle z dala od kraju, pełniło kilka tysięcy Polaków. W czasie pokoju w zaborze rosyjskim powoływano corocznie około 43 tys. rekrutów na 3–4 lata i odbywali oni służbę przeważnie na Syberii. W zaborze pruskim służba trwała 2–3 lata, zależnie od rodzaju broni, i corocznie pobór obejmował blisko 15 tys. Polaków, których rozmieszczano w różnych okręgach wojskowych. W Galicji poborem obejmowano corocznie około 33 tys. rekrutów (w tym około połowy Polaków) na 3 lata i służyli po części w Bośni. W latach 1914–1918 na ziemiach trzech zaborów zmobilizowano i powołano do wojska 3,4 mln osób (tab. XI.2.2).

„Liczba Polaków powołanych pod broń w trzech armiach zaborczych dochodziła być może do 2 mln. ... Z mieszkańców ziem, które weszły w skład Polski po 1921 r. zginęło w armii rosyjskiej 55 tys., w niemieckiej 110 tys., w austro-węgierskiej 220 tys. ludzi.” (Kieniewicz, 1980, s. 511). Według szacunkowych ustaleń pod koniec wojny na terenie Niemiec przebywało 140 tys. Polaków jeńców z armii rosyjskiej, 80 tys. w niewoli austriackiej, we Francji około 20 tys. jeńców i uchodźców, a liczbę jeńców-Polaków z armii państw centralnych i zdemobilizowanych żołnierzy z armii carskiej w Rosji można szacować na 300–500 tys. Przytoczone liczby, nawet po uwzględnieniu poległych, uzmysławiają skalę powojennych przemieszczeń zdemobilizowanych żołnierzy i jeńców powracających do domów.

Tabela XI.2.2. Powołani do wojska i zmobilizowani w latach 1914–1918 mężczyźni – mieszkańcy ziem polskich trzech zaborów (granice Polski z 1923 r.)
 Table XI.2.2. Men resident in partitioned Poland conscripted and mobilized in 1914–1918, (area within 1923 borders)

Lata Years	Zabór / Partitions			Ogółem Total
	austriacki Austrian	pruski Prussian	rosyjski Russian	
Zmobilizowani w 1914	571 000	251 800	724 800	1 547 600
Powołani w: 1914	131 240	175 137	119 893	426 270
1915	284 830	133 030	216 980	634 840
1916	169 315	99 139	92 720	361 174
1917	154 480	73 265	35 971	263 716
1918	90 594	47 121	5 446	143 161
Ogółem	1 401 500	779 500	1 195 800	3 376 800

Źródło: Rosen-Zawadzki, 1974, tabl. 1.

Przymusowe wojenne procesy migracyjne dotknęły również ludność cywilną we wszystkich trzech zaborach, ale w największym stopniu objęły one Królestwo Polskie.

Od zimy 1914 r. do lata 1915 r., czyli do ostatecznego wycofania się wojsk rosyjskich z Królestwa trwała, ze zmiennym nasileniem, ewakuacja urzędników carskich i ich rodzin, personelu technicznego przedsiębiorstw przemysłowych, wykwalifikowanych robotników, personelu kolejowego, a w ostatniej fazie ewakuacji także chłopów z całymi rodzinami i z inwentarzem. Na wschód uciekała też ludność cywilna, zwłaszcza z terenów przyfrontowych. Najbardziej wyludnione zostały powiaty położone przy wschodniej granicy Królestwa. O ponoszone klęski armia rosyjska oskarżała Żydów (dezercje, szpiegostwo, sabotaż na tyłach) i dla bezpieczeństwa usuwała ich z terenu działań wojennych do większych miast i na wschód. Z zamierzonej przymusowej ewakuacji w głąb Rosji 6 mln ludności cywilnej władze carskie zdołały wysiedlić 1,0–1,2 mln osób (Dunin-Wąsowicz, 1974, s. 509), w tym około 500–600 tys. ludności żydowskiej (Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 344).

Na terenie Galicji ofensywa rosyjska spowodowała dwie fale ewakuacji na zachód i południe – pierwszą w końcu sierpnia i wrześniu 1914 r. i drugą od listopada 1914 r. – które objęły około 650 tys. osób. W obawie przed pogromami ludność żydowska masowo uciekała na zachód (do Austrii) i południe (na Węgry, Morawy, do Czech). Szacuje się, że Galicję opuściło wówczas od 200 do 400 tys. uciekinierów, czyli połowa zamieszkałej tam ludności żydowskiej (Tomaszewski, 1993, s. 108). Po kontrofensywie wojsk państw centralnych w maju 1915 r. część uciekinierów wróciła do swoich miejsc zamieszkania, ale ci, których domostwa uległy zniszczeniu lub zostały zajęte przez miejscową ludność przenosili się na inne obszary lub do większych miast. Reszta uciekinierów nadal przebywała w Czechach i Austrii. Masowa repatriacja nastąpiła w 1917 r.

W zaborze pruskim w sierpniu 1914 r. ewakuacja objęła tylko niektóre powiaty mazurskie Prus Wschodnich w trakcie ofensywy rosyjskiej armii gen. Samsonowa, ale po jej klęsce ludność cywilna powróciła do swoich siedzib.

Odrębną grupę ludności polskiej przebywającej poza granicami kraju stanowili polscy robotnicy sezonowi, których wybuch wojny zaskoczył na robotach w Niemczech i robotnicy przymusowi wywiezieni w czasie wojny na roboty. Liczebność grupy robotników sezonowych w Niemczech została dość dokładnie określona.

W czasie wojny, od sierpnia 1914 do 1918 r., na terenie Niemiec – według statystyki Niemieckiej Centrali Robotniczej (*Deutsche Arbeiterzentrale*), wydającej robotnikom cudzoziemskim obowiązkowe legitymacje – przebywało 1 548,4 tys. polskich robotników sezonowych, w tym 1 498,2 tys. z zaboru rosyjskiego i 50,2 tys. z zaboru austriackiego (tab. XI.2.3). W okresie powojennym, od 8 października 1919 r. (data spisu ludności) do 30 listopada 1920 r. liczba polskich robotników sezonowych spadła do 253,8 tys., w tym 19,6 tys. z zaboru austriackiego. Około $\frac{1}{4}$ emigrantów sezonowych z Polski pracowało w obszarze Wielkiego Berlina, pozostali w prowincjach sąsiadujących z Polską. Imigranci z b. dzielnicy pruskiej kierowali się głównie do okręgów wiejskich, a z b. Królestwa Kongresowego i Małopolski – do miast i na Górny Śląsk. Część z nich wróciła do Polski w ramach ruchów repatriacyjnych.

Liczbę robotników przymusowych z Królestwa Polskiego oszacowano na około 300 tys. osób (Trzeciakowski, 1975, s. 607) bądź „na ponad 165 tys. robotników, z czego mniej niż 100 tys. wywieziono do pracy w głębi Niemiec, 56 tys. – do pracy na etapach przy froncie wschodnim, a około 16 tys. użyto do pracy na obszarze General-Gubernatorstwa Warszawskiego” (Dunin-Wąsowicz, 1974, s. 511). Natomiast Austriacy z okupowanych terenów Królestwa wywieźli około 20 tys. robotników przymusowych do różnych krajów monarchii, a 50 tys. zatrudnili na okupowanych terenach Królestwa Polskiego.

Według statystyk niemieckich Polacy stanowili prawie dwie trzecie robotników sezonowych, przy czym odsetek zezwoleń dla Polaków wydanych tuż przed wojną wynosił 54%, w czasie wojny 71%, a po wojnie 66%.

Z sumarycznych niepewnych szacunków Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że w latach 1914–1918 straty migracyjne ziem objętych następnie granicami utworzonego państwa polskiego, wyniosły 3 663 tys. osób: 1 690 tys. w województwach centralnych, 1 375 tys. we wschodnich, 175 tys. w woj. zachodnich i 423 tys. w południowych (GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.1). Część tych strat została następnie skompensowana powrotami po zakończeniu działań wojennych.

Dnia 3 marca 1918 r. w Brześciu nad Bugiem państwa centralne, bez udziału polskich przedstawicieli, zawarły z Rosją radziecką traktat pokojowy, na mocy którego wojska niemieckie okupowały Litwę, Łotwę, Finlandię i Królestwo Polskie. Rosja musiała uznać odrębność Ukrainy. Wcześniej, w dniu 9 lutego, również w Brześciu, podobny układ państwa centralne zawarły z tzw. Ukraińską Republiką Ludową (Centralna Rada Ukraińska) oddając jej ziemię chełmską w zamian za dostawy zboża.

Na wschód od linii traktatu brzeskiego znajdowało się ponad 2 mln uchodźców z ziem polskich. Sprawa ich powrotu stała się aktualna po zawarciu traktatów. Ze strony polskiej, na mocy układu z niemieckimi władzami okupacyjnymi, organizacją powrotu uchodźców zajął się Wydział Reemigracji powołany przy ówczesnym Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego działającym przy Radzie Regencyjnej. Jak relacjonował Stanisław Gawroński (1928, s. 805), dyrektor Pań-

stwowego Urzędu Emigracyjnego, na granicy i wewnątrz okupacji niemieckiej uruchomione zostały punkty odbiorcze, żywnościowe i sanitarne, które prowadziły akcję repatriacyjną do końca jesieni 1918 r.

Tabela XI.2.3. Robotnicy sezonowi w Niemczech*, 1912–1920

Table XI.2.3. Seasonal workers in Germany, 1912–1920

Narodowości Nationalities	Okres przedwojenny 1912–VIII 1914 r. Before the war 1912– August 1914		Okres wojenny VIII 1914–1918 r. War period August 1914–1918		Okres powojenny 1919–1920 r. Postwar period 1919–1920	
	tys. in thou- sands	w % in percen- tage	tys. in thou- sands	w % in percen- tage	tys. in thou- sands	w % in percen- tage
Ogółem	1 988,8	100,0	2 183,7	100,0	383,5	100,0
Polacy z zaboru rosyjskiego	855,1	43,0	1 498,2	68,6	234,2	61,1
Imigranci z Rosji innych narodowości ¹	31,1	1,6	69,0	3,2	20,6	5,4
Polacy z zaboru austriackiego	222,6	11,2	50,2	2,3	19,6	5,1
Rusini	279,7	14,1	67,2	3,1	9,5	2,5
Czesi	80,8	4,1	44,0	2,0	17,5	4,6
Imigranci z Austrii innych narodowości ¹	72,1	3,6	26,9	1,2	12,8	3,3
Imigranci z Węgier ¹	50,8	2,5	14,6	0,7	4,4	1,1
Włosi	180,9	9,1	50,5	2,3	12,4	3,2
Holendrzy i Belgowie	180,1	9,0	318,6	14,6	43,4	11,3
Inne narodowości	35,6	1,8	44,5	2,0	9,1	2,4

* Na podstawie obowiązujących wszystkich robotników cudzoziemskich zezwoleń wydawanych przez Niemiecką Centralę Robotniczą (*Deutsche Arbeiterzentrale*).

¹ W granicach sprzed sierpnia 1914 r.

Źródło: GUS, 1920–1923, R. V, z. 1, s. 108 (cyt. za Revue Internationale du Travail, février 1922).

Nie jest znana liczba uchodźców z Polski na wschód, którzy powrócili do kraju w okresie między datą zawarcia traktatu brzeskiego (3 III 1918) i datą odzyskania niepodległości. W tym okresie repatriacja była nadzorowana i ewidencjonowana – na północnym odcinku granicy przez niemieckie władze wojskowe tzw. *Oberostu*, a na południu przez władze austriackie. Liczbę ludności repatriowanej ze wschodu można oszacować na podstawie informacji podanej przez E. Romera (1995, II, s. 117), który wspomina, że powroty do kraju rozpoczęły się na początku kwietnia 1918 r., a każdy transport liczył około 1000 osób. Przyjmując, że przez siedem miesięcy codziennie przekraczał wschodnią granicę traktatową jeden transport, liczba repatriantów mogła osiągnąć 150 do 200 tysięcy. Jednak K. Dunin-Wąsowicz (1974, s. 514) podaje, że repatriacja ze wschodu do Królestwa Polskiego objęła do listopada 1918 r. zaledwie około 130 tys. osób. Niezależnie od zorganizowanych transportów pewna liczba uchodźców, łącznie z b. żołnierzami, powróciła samorzutnie, ale w każdym razie była to tylko drobna część dwumilionowej rzeszy.

Jednocześnie Niemcy, likwidując front wschodni, przetrzucały przez terytorium Polski setki tysięcy żołnierzy na front zachodni, w tym tysiące jeńców powracających z rosyjskiej niewoli. Ewakuacja trwała po kapitulacji Niemiec. Od 11 do

19 listopada 1918 r. wyewakuowano około 80 tys. Niemców z Królestwa (w tym około 30 tys. z Warszawy). Na wschodzie pozostawała 600 tys. żołnierzy wojsk *Ober-Ostu*, których droga powrotna do kraju prowadziła przeważnie przez Polskę (Garlicki, 1998, s. 45).

Pierwszą oficjalną instytucją zajmującą się ruchami migracyjnymi był Państwowy Urząd do Spraw Jeńców, Uchodźców i Robotników (JUR), powołany dekretem Naczelnika Państwa z dnia 30 grudnia 1918 r. (Dz.U. 1918, nr 3, poz. 84), podlegający bezpośrednio Prezydium Rady Ministrów. Do jego zadań należało: „Sprowadzanie do miejsca zamieszkania jeńców, uchodźców i robotników Polaków. Zorganizowanie i przeprowadzenie przez ziemie państwa polskiego do właściwych punktów granicznych jeńców, uchodźców i robotników obcych narodowości. Regulowanie warunków powrotu jeńców, uchodźców i robotników poza granicami Polski za pośrednictwem Ministerstwa Spraw Zagranicznych”. Do wykonania swoich zadań JUR utworzył na granicy zachodniej i stale zmieniającym się froncie wschodnim, jak również wewnątrz kraju, punkty etapowe i przejściowe dające schronienie, wyżywienie, pomoc sanitarną i lekarską oraz organizował przewóz do miejsc zamieszkania lub do granic państwa (ryc. XI.2.1). Liczba takich punktów na terenie kraju w pewnych momentach przekraczała 150. Od 11 XI do końca 1918 r. JUR przyjął i przetransportował do miejsc zamieszkania lub granic państwa około 83 tys. polskich uchodźców i 595 tys. jeńców wojennych różnych narodowości, a od 11 XI 1918 do 1 XI 1920 r. przeszło przez jego punkty 2 573,6 tys. uchodźców i jeńców (Gawroński, 1928, s. 806). Po blisko dwu latach działalności JUR został rozwiązany 25 listopada 1920 r. (Dz.U. 1920, nr 108, poz. 707), a wszystkie jego funkcje przejął powołany w dniu 22 kwietnia 1920 r. Urząd Emigracyjny (Dz.U. 1920, nr 39, poz. 232), któremu przekazano dokończenie akcji repatriacyjnej z Rosji, wstrzymanej przez wojnę 1920 r.

Przedstawione zestawienie (tab. XI.2.4) nie obejmuje ruchów repatriacyjnych z Niemiec w latach 1918–1922, które oszacowano na 700 tys. osób (Holzer i Józefowicz, 1960, s. 30). Poza tym nie wszyscy powracający korzystali z pomocy JUR i zostali zarejestrowani. Jeszcze inną kategorią imigrantów byli żołnierze armii Hallera (zwanej „błękitną armią” od koloru mundurów), sformowanej we Francji w 1917 r. z Polaków z Francji, Ameryki Północnej, Brazylii oraz jeńców z armii niemieckiej i austro-węgierskiej, która w kwietniu–czerwcu 1919 r. w sile około 70 tys. żołnierzy została przetransportowana do Polski. Armia Hallera, włączona organizacyjnie do Wojska Polskiego, odegrała swą rolę w wojnie 1920 r. i starciach z Ukraińcami o Lwów. Następnie większość żołnierzy powróciła do swoich krajów zamieszkania, ale pewna część osiedliła się w Polsce.

Wśród 1 216,4 tys. repatriantów przybyłych ze Wschodu w latach 1918–1922 najliczniejsze grupy stanowili Białorusini (480,8 tys.) i Polacy (444,0 tys.) oraz kolejno Ukraińcy i Rusini – 121,6 tys., Rosjanie – 119,2 tys., Żydzi – 32,4 tys., Litwini – 8,5 tys. i inne narodowości – 9,9 tys. (GUS, 1921–1930, R. 2, tabl. III.15). Najliczniej osiedlili się w województwie poleskim (157,2 tys. osób), stanowiąc w nim 17,9% ludności według spisu 1921 r., a w czterech jego powiatach (Brześć nad Bugiem, Drohiczyń, Kobryń, Kossów i Prużana) od 32 do 44% ludności. W województwie nowogródzkim (118,7 tys. repatriantów) stanowili 14,4% ludności, a w dwóch powiatach (Baranowicze i Słonim) odpowiednio 31% i 35% ludności.

Licznie osiedli również w województwie białostockim (153,6 tys., tj. 11,8% ludności), a szczególnie w powiatach Wołkowyjski (34,7% ludności), Bielski Podlaski (24,3%), Grodno (18,7%) i Białystok (13,2%). W województwie wołyńskim osiadło 72,6 tys. repatriantów (5,1% ludności), z tego najwięcej bo po 22 tys. osób w powiecie Kowel (13,1% ludności powiatu) i Równe (6,5%) oraz w powiecie Luboml (6,9 tys., tj. 12,2%). W lubelskim osiedliło się 74,2 tys. repatriowanych, ale ich znaczący udział zaznaczył się tylko w trzech powiatach: Biała Podlaska – 14,3%, Chełm – 15,0% i Włodawa – 11,9% (GUS, 1921–1930, R. 2, tabl. III.16).

POSTERUNEK POLICJI PAŃSTWOWEJ.
Stacja kontrolna
Dnia 13/11 1922 r.

ZAŚWIADCZENIE № 4599/1

- Imię i nazwisko: Agnarski Ludwik
- Wiek: 36 l.
- Zawód: rolnik
- Przybył do Polski dnia: 21/7 transport (lista transportowa) № Odeca
- Udaje się do miejsca swego zamieszkania w: Łódź
- Stan rodzinny (wzając łurę i wieki): żona Aniela 25 l. córka Wiktorja 2 l.

Niniejsze wydaje się w myśl instrukcji M. S. Wew. Nr 823, w sprawie postępowania podczas przebiegu repatriacji i dowodów prawa powrotu do kraju i na zasadzie okazanych dokumentów (dokładne wyszczególnienie):
Transport nr 16.6298 z Łodzi.

WYDANO LIST TRANSPORTOWY
d. 13/11 do st. 27873

Łódź, dn. 13/11 1922 r.
Komisarz Rzędu na m. Łódź

ZAREJESTROWAN NA STAPIE U. R.
ROWNEM dn. 13/11 1922 r. № 27873

Łódź, dn. 13/11 1922 r.

Łódź, dn. 13/11 1922 r.

Ryc. XI.2.1. Zaświadczenie repatriacyjne z 1922 r.

Fig. XI.2.1. Repatriation certificate from 1922

Należy pamiętać, że obok powracających mieszkańców do Polski napłynęli uchodźcy z terenów rewolucyjnej Rosji, zarówno Polacy (zwłaszcza z odległych kresów) jak i przeciwnicy nowej władzy, głównie Rosjanie. W okresie międzywojennym obecność tzw. białych Rosjan była bardzo widoczna, zwłaszcza w miastach b. zaboru rosyjskiego.

Tabela XI.2.4. Repatriacja* (tys.), 1918–1924

Table XI.2.4. Repatriation* to Poland, 1918–1924 (in thousands)

Okresy Periods	Repatrianci ogółem Total	Narodowości / Nationalities							
		Polacy Poles		Rosjanie Russians	Litwini Lithuanians	Ukraińcy i Rusini Ukrainians and Ruthenians	Białorusini Belorussians	Żydzi Jews	inne other
		ogółem total	uchodźcy ¹ refugees						
Ogółem	1 264,7	469,5	.	122,8	8,7	123,9	491,7	33,3	14,8
11 XI – 31 XII 1918	83,0	22,0	3,9	55,0	0,0	5,9	–	0,0	–
1 I – 30 VI 1919	160,6	102,8	90,0	46,3	2,2	9,2	–	0,2	–
1 VII – 31 XII 1919	125,7	90,4	85,3	3,9	1,0	23,4	5,6	1,3	–
1 I – 30 VI 1920	60,2	30,7	27,5	2,7	1,1	13,2	12,1	0,4	–
1 VII – 31 XII 1920	25,8	19,2	18,7	0,4	0,3	1,9	2,8	1,2	–
1 I – 30 VI 1921	32,5	15,7	14,4	1,5	0,3	6,6	4,6	3,8	–
1 VII – 31 XII 1921	449,8	96,5	94,0	6,7	1,9	38,8	295,8	10,1	–
1 I – 30 VI 1922	171,1	36,0	.	1,3	1,0	12,9	105,7	9,6	4,6
1 VII – 31 XII 1922	107,7	30,6	.	1,5	0,7	9,7	54,2	5,7	5,3
1 I – 31 XII 1923	34,6	18,0	.	2,1	0,2	2,1	10,1	0,9	1,2
1 I – 30 VI 1924	13,7	7,6	.	1,4	0,0	0,2	0,8	0,1	3,7

* Powrót osób, które opuściły Polskę w związku z wypadkami wielkiej wojny. Dla lat 1918–1922 podano repatriację tylko ze Wschodu, dla lat 1923 i 1924 – ze Wschodu i Zachodu. W drugim półroczu 1921 r. przez etapy wejściowe zachodnie powróciło 6426 repatriantów, w 1922 r. 2348 repatriantów, w 1923 r. 3735 repatriantów. W drugim półroczu 1924 r. i w 1925 r. Urząd Emigracyjny nie prowadził statystyki repatriacji choć ruch repatriacyjny, aczkolwiek w małych rozmiarach, jeszcze trwał.

* Return of persons who left Poland as a result of World War I. For 1918–1922 repatriation from the East only, for 1923–1924 from East and West. In second half of 1921 western centers received 6426 persons, 1922–2348, 1923 – 3735. In the second half of 1924 and in 1925 Emigration Authority stopped collecting data but insignificant numbers repatriates continued to arrive.

¹ I robotnicy.

Źródło: GUS, 1920–1923, V, 4, 7; VI, 4; GUS, 1923–1924; GUS, 1921–1930, R. 4, tabl. III.11; GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.18.

Wraz z rozpoczęciem w lutym 1919 r. wojny polsko-sowieckiej, pojawiła się konieczność uregulowania napływu jeńców wojennych i internowanych przetrzymywanych na terytorium Polski. Chociaż trudno te ruchy uznać za migracje w klasycznym pojęciu, niemniej były to masowe ruchy ludności, o których warto pamiętać.

Dla jeńców i internowanych utworzono wówczas – jak podaje Z. Karpus (1997) – obozy w Strzałkowie koło Słupcy i Pikulicach koło Przemysła (dla jeńców wojennych czerwonooarmistów), w Szczypiornie koło Kalisza (od lutego 1920 r. dla jeńców), w Wadowicach (dla Ukraińców z Galicji Wschodniej), w Łańcucie (dla jeńców pochodzących z Ukrainy Naddnieprzańskiej), w Brześciu Litewskim (dla internowanych narodowości niemieckiej), w Dąbiu pod Krakowem (dla internowanych cywilów), w Dęblinie (dla inteligencji ukraińskiej i komisarzy bolszewickich) oraz w Modlinie (dla internowanych Ukraińców). W listopadzie 1919 r. w obozach tych przebywało 29,3 tys. jeńców i internowanych. W lutym 1920 r., po akcji zwalniania

z obozów osób pochodzących z Galicji Wschodniej, liczba przetrzymywanych spała do około 20 tys.

Podczas ofensywy kijowskiej (26 IV–6 VI 1920 r.) wzięto do niewoli blisko 30 tys. jeńców, w tym około 12 tys. żołnierzy ukraińskich z oddziałów Ukraińskiej Halickiej Armii oraz około 18 tys. jeńców sowieckich, z których 5 tys. zostało uwolnionych z obozów w Berdyczowie i Żytomierzu w dniu 7 czerwca przez atakującą armię Budionnego (Karpus, 1997, s. 60; Davies, 1997, s. 125).

„Po wstrzymaniu działań wojennych na froncie wschodnim (18 października 1920 r.), na terenie Polski znajdowało się łącznie ok. 110 tysięcy jeńców bolszewickich w tym: 50 tysięcy wziętych do niewoli podczas walk w Warszawę (do 10 września), 40 tysięcy w okresie 10 września–18 październik i 15–20 tysięcy z okresu luty 1919–lipiec 1920 r., przebywających już w obozach. Część z nich – ok. 20–25 tysięcy – zaraz po wzięciu do niewoli lub podczas krótkiego przebywania w obozach, na skutek agitacji wyraziło zgodę na wstąpienie do oddziałów rosyjskich i ukraińskich walczących po stronie polskiej z Rosją Sowiecką” (Karpus, 1997, s. 64–65).

Zawarty z Rosją 30 grudnia 1920 r. Układ o Repatriacji został podpisany w Rydze dopiero 24 lutego 1921 r. Układ ten regulował sprawę repatriacji ludności i wymiany jeńców. Ustalono w nim, że repatriacja i wymiana odbywać się będzie w dwóch punktach granicznych wzdłuż linii kolejowej Mińsk–Baranowicze na stacjach Stołpce i Kojdanowo oraz na stacji Zdołbunowo na linii kolejowej Równe–Szepietówka. „Pierwszy transport z jeńcami sowieckimi został wysłany z Polski w połowie marca 1921 r., w tym samym czasie (od 16 marca) rozpoczęto także repatriację jeńców wojennych i uchodźców z Rosji Sowieckiej” (Karpus, 1997, s. 126). W wyniku akcji wymiany jeńców, zakończonej w połowie października 1921 r., odesłano ogółem 65 797 jeńców (około 800–1000 zdecydowało się pozostać w Polsce ze względów politycznych), natomiast do Polski przybyło 26 440 jeńców. Z. Karpus, na podstawie przeprowadzonej kwerendy źródłowej, szacuje że przez cały czas pobytu jeńców sowieckich w Polsce (luty 1919–październik 1921 r.) zmarło, głównie na tyfus i grypę, maksymalnie 16–18 tysięcy spośród około 75–80 tysięcy ostatecznie rozlokowanych w obozach na początku listopada 1920 r.

Na początku lutego 1921 r. na terenie Polski oprócz jeńców sowieckich znajdowało się około 30 tysięcy internowanych wojskowych z oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej atamana Symona Petlury (15,3 tys.), oddziałów gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza (6,7 tys.), gen. Borysa Peremykina (6,2 tys.) i esaula Wadima S. Jakowlewa (1,5 tys.) oraz trudna do określenia liczba uchodźców cywilnych głównie pochodzenia ukraińskiego. Niewielka część internowanych uciekła z obozów do Czechosłowacji i Niemiec, kilka tysięcy powróciło w 1922 r. do Rosji Sowieckiej po ogłoszeniu w listopadzie 1921 r. amnestii dla żołnierzy byłych oddziałów antysowieckich przebywających na emigracji, a pozostali do końca sierpnia 1924 r. zostali zwolnieni z internowania i musieli szukać utrzymania na własną rękę – część osiedliła się w Polsce, pozostali wyemigrowali, głównie do Francji. „Według szacunków w II RP żyło około 35–40 tys. emigrantów ukraińskich” (Günberg i Sprengler, 2005, s. 311).

2.3. Kierunki i struktura migracji w okresie międzywojennym

W odrodzonym państwie polskim przyjęto zasadę wolności emigrowania zagwarantowaną w Konstytucji z 17 marca 1921 r. Swoboda opuszczania kraju była wspierana proemigracyjnym systemem ułatwień w organizacji wyjazdów, zniesieniem opłat paszportowych, wprowadzeniem zniżek za przejazdy kolejowe do punktów zbornych i portów morskich w Gdańsku i Gdyni oraz udostępnianiem informacji o możliwościach emigracji do różnych krajów. Jednak, w celu ochrony przed nadużyciami i nieuczciwością, zabroniona była wszelka działalność biur emigracyjnych i punktów werbunkowych nieposiadających zezwolenia władz. Władze państwowe pełniły nadzór i opiekę nad ruchem emigracyjnym, i jak pisze H. Janowska (1984), stanowiło to drugą, obok swobody emigrowania, podstawową zasadę polityki emigracyjnej państwa. Trzecią zasadą było likwidowanie ograniczeń imigracyjnych na dawnych rynkach wychodźczych, poszukiwanie nowych terenów emigracyjnych i „hamowanie ruchu reemigracyjnego z reguły obciążającego krajowy rynek pracy” (*op.cit.*, s. 345).

W pierwszym okresie udzielanie pomocy emigrującym z kraju należało do zadań Państwowych Urzędów Pośrednictwa Pracy i Opieki Nad Wychodźcami (PUPP), utworzonych dekretem z 27 stycznia 1919 r. (Dz.U. 1919, nr 11, poz. 127) i podległych Ministerstwu Pracy i Opieki Społecznej (MPIOS); w połowie lat dwudziestych liczba urzędów terenowych sięgała 44. Urzędy te miały również udzielać pomocy reemigrantom i repatriantom, „przy czym – jak pisze H. Janowska (1984, s. 347) – zakresy działania PUPP i JUR nie były dostatecznie ściśle rozgraniczone”.

„Dopiero utworzenie w kwietniu 1920 r. Urzędu Emigracyjnego będącego jedną z agend Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, podporządkowanie Urzędowi Emigracyjnemu Państwowych Urzędów Pośrednictwa Pracy i wreszcie likwidacja JUR – ujedynoliciło organizację władz emigracyjnych i zakończyło etap prowizorycznych i nieskoordynowanych poczynań poszczególnych instytucji” (Janowska, 1981, s. 107). Do zadań Urzędu Emigracyjnego należało (Dz.U. 1924, nr 94, poz. 873): „przygotowywanie i wykonywanie ustaw i rozporządzeń dotyczących migracji ludności i opieki nad wychodźstwem, przygotowywanie, wspólnie z MSZ, projektów układów międzynarodowych dotyczących emigracji i imigracji oraz nadzór nad ich wykonywaniem, nadzór nad kontraktowaniem robotników do pracy za granicą, zwalczanie nielegalnej propagandy i werbunku emigracyjnego, opieka nad emigrantami za granicą i reemigrantami w kraju, opiniowanie wniosków o udzielanie liniom okrętowym koncesji na przewóz emigrantów, prowadzenie, wraz z Głównym Urzędem Statystycznym, statystyk migracji ludności oraz współpraca ze społecznymi organizacjami zajmującymi się opieką nad emigrantami i reemigrantami” (Kołodziej, 1982, s. 47). Aby zapewnić opiekę emigracji polskiej, w ważniejszych ośrodkach za granicą utworzono na początku 1921 r. przy placówkach dyplomatycznych i konsularnych urzędy attachés emigracyjnych, później zamienione na urzędy radców emigracyjnych.

Najważniejszym aktem prawnym dotyczącym emigracji było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 października 1927 r. (Dz.U. 1927, nr 89, poz. 799) o emigracji, które ustaliło definicję emigranta, zakres działania władz emigracyjnych, normy dotyczące koncesji przedsiębiorstw trudniących się przewozem emigrantów, osadnictwa, najmowania robotników do pracy za granicą, oraz sposobów

zwalczania agitacji wychodźczej i sankcji karnych. Rozporządzenie określiło, że: „Emigrantem ... jest obywatel polski, który opuszcza lub opuścił terytorium Rzeczypospolitej w poszukiwaniu pracy, lub dla jej wykonywania, lub w celach osadnictwa, albo też udając się do swego małżonka, krewnych i powinowatych, którzy już wyemigrowali poprzednio”.

Na początku lat 30. ponownie zreorganizowano administrowanie emigracją znosząc, rozporządzeniem prezydenta RP z dnia 21 czerwca 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 52, poz. 492), Urząd Emigracyjny i przekazując działania w sprawach emigracyjnych Ministerstwu Spraw Zagranicznych. W gestii MPiOS pozostawiono tylko sprawy selekcji, rekrutacji i transportu emigrantów oraz opieki nad emigrantami w kraju i w czasie transportu. Jednak rok później, rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 27 października 1933 r., zniesiono również Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy, przekazując ich dotychczasowe czynności z zakresu emigracji władzom administracji ogólnej, tzn. starostom.

Tym samym rola Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w sprawach emigracji stała się drugorzędna, a główną rolę powierzono Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Choć reorganizacja została przeprowadzona w szczytowym okresie kryzysu gospodarczego i była uzasadniana względami oszczędnościowymi, to jej głównym powodem była zmiana polityki emigracyjnej państwa. Z jednej strony zmierzano do ożywienia zamierającego ruchu emigracyjnego drogą zmniejszenia restrykcji imigracyjnych na tradycyjnych rynkach przyjmujących wychodźców, z drugiej, ograniczone możliwości emigracyjne na początku lat 30. i wzrost przeludnienia wsi stały się poważnym argumentem w propagowaniu emigracji kolonialno-osadniczej. W 1936 r. z inspiracji ugrupowań nacjonalistycznych rozważano w MSZ wystąpienie do Ligi Narodów o przyznanie Polsce kolonii w dawnych posiadłościach niemieckich w Afryce. Pozbawione poczucia rzeczywistości aspiracje kolonialne zyskały propagandowe wsparcie w szerokich kręgach nacjonalistycznych i wśród młodzieży szkolnej i akademickiej. Powstała w 1930 r. (z Ligi Morskiej i Rzecznej) Liga Morska i Kolonialna rozpoczęła między innymi akcję poszukiwania i propagowania nowych terenów emigracyjnych dla Żydów z Polski. Choć organizowanie masowej emigracji Żydów nie było oficjalnym celem polityki rządu, to władze po cichu wspierały podejmowane w tym kierunku działania (Ormicki, 1937). Od maja do września 1937 r., za zgodą rządu francuskiego, komisja kierowana przez Mieczysława Bohdana Lepeckiego² badała Madagaskar, dochodząc do wniosku, że niektóre tereny mogą być wykorzystane dla niewielkiej liczby (około 7 tys.) osadnictwa żydowskiego (Kołodziej, 1982, s. 246).

W dwudziestoleciu II RP zawarto trzy międzypaństwowe umowy dotyczące migracji. W dniu 14 października 1919 r. podpisano z Francją „konwencję w przedmiocie emigracji i imigracji” (Dz.U. 1920, nr 41, poz. 246), która weszła w życie z końcem maja 1920 r. Emigrujący poprzez państwowe urzędy pracy byli kontraktowani przez przedsiębiorstwa francuskie, ale mogli też wyjeżdżać na podstawie indywidualnych umów najmu. Kontyngent wychodźców polskich był ustalany przez stronę francuską w zależności od koniunktury i sytuacji na rynku pracy; ograniczenia wprowadzono w latach 1927/28 i 1931–1935. W efekcie na począt-

² W latach 1930–1935 był on adiutantem marszałka Józefa Piłsudskiego, a później dyrektorem Biura do Zadań Specjalnych Prezydium Rady Ministrów.

ku lat 1930. liczba emigrantów polskich we Francji, nie licząc Polaków posiadających obywatelstwo francuskie, przekraczała 500 tys. osób; w 1936 r. w wyniku reemigracji spadła do 440 tys.

Drugą, początkowo w formie protokołu z dnia 12 stycznia 1926 r., a następnie w postaci „konwencji w sprawie polskich robotników rolnych” zawarto z Niemcami 24 listopada 1927 r. (zatwierdzona uchwałą Rady Ministrów 24 lutego 1928 r.). Legalizowała ona i regulowała ruch sezonowych polskich robotników rolnych do Niemiec. Warunkiem zawarcia umowy ze strony niemieckiej była repatriacja około 60–65 tys. polskich robotników rolnych przebywających na terytorium Niemiec, w większości przybyłych na roboty przed 1914 r. bądź zwerbowanych już w czasie wojny.

Zgodnie z umową Niemcy zgodzili się na pozostawienie na swoim terytorium jako emigrantów około 25 tys. robotników, którzy przybyli przed 1 stycznia 1919 r., natomiast przybyli między 1 stycznia 1919 r. a 31 grudnia 1925 r. mieli w kilkutyśięcznych grupach powrócić do Polski w okresie od 1927 do 1939 r. Z chwilą zawarcia umowy organizacją wychodźstwa sezonowego miały zajmować się wyłącznie dwie instytucje – ze strony polskiej Państwowe Urzędy Pracy, a ze strony niemieckiej Deutsche Arbeiter Zentrale (DAZ). W latach 1932–1936 strona niemiecka zablokowała emigrację sezonową z Polski (Janowska, 1984, s. 359–361) z uwagi na kryzys gospodarczy i ogromne bezrobocie; liczba bezrobotnych w Niemczech wzrosła wówczas z 1,9 mln osób w końcu 1927 r. do 5,8 mln osób w końcu 1932 r. Ponowna legalna emigracja robotników sezonowych rozpoczęła się w 1937 r. i wynikała z zapotrzebowania na siłę roboczą spowodowanego niemieckimi przygotowaniami do wojny. Zapotrzebowanie na siłę roboczą z Polski początkowo ustalono na 10 tys. osób, w 1938 r. na 60 tys., a na początku 1939 r. na 90 tys. robotników rolnych i nieograniczoną liczbę robotników poza rolnictwem, ale od maja 1939 r. rozpoczął się powrót emigrantów sezonowych do kraju.

Po zawarciu konwencji z Niemcami i umowy Urzędu Emigracyjnego z Sekretariatem do Spraw Rolnictwa rządu Brazylii w lutym 1927 r. przez następne dziesięć lat w polityce emigracyjnej panowała stagnacja (Janowska, 1981, s. 133). Kilka lat później, w 1934 r., parlament Brazylii uchwalił Quota Act (wszedł w życie w kwietniu 1936 r.) o maksymalnej rocznej kwocie imigrantów, ustalając jej wysokość na 2% każdej narodowości według spisu z 1884 r.

Trzecia umowa, zawarta z Boliwią w połowie 1938 r. nie została ratyfikowana i praktycznie nie weszła w życie z uwagi na wybuch wojny. Z tego samego powodu nie zakończono podjętych rozmów z Chile, Paragwajem, Peru i Wenezuelą o emigracji osadników rolnych.

W ciągu międzywojennego dwudziestolecia 1919–1938 według niekompletnych danych wyemigrowało z Polski ponad 2 miliony osób (tab. XI.2.5 i 6). Po okresie wojennej redukcji dobrowolnej emigracji zagranicznej tendencje migracyjne stopniowo przybierały na sile w miarę stabilizowania się kształtu terytorialnego państwa. Pod względem rozmiarów i kierunków migracji można podzielić czasy międzywojenne na dwa okresy: przedkryzysowy i kryzysowy, rozdzielone cezurą wielkiego kryzysu gospodarczego, który rozpoczął się jesienią 1929 r., osiągnął dno w 1932 r., i dopiero w 1937 r. produkcja przemysłowa w Polsce przekroczyła poziom sprzed kryzysu.

Największa dynamika emigracji miała miejsce w latach 1918–1921: w dwu ostatnich miesiącach 1918 r. odnotowano emigrację 4,6 tys. osób, w 1919 r. wyjechało 6,7 tys. osób, w 1920 r. wyemigrowało 88,3 tys. osób, a w 1920 r. opuściło kraj 116,3 tys. osób. Głównymi celami emigracji były Stany Zjednoczone i Francja, z którą zawarto wspomnianą wcześniej konwencję. Okres ten zamyka przyjęcie

Tabela XI.2.5. Emigracja zagraniczna z Polski w latach 1919–1938 według kierunków, zawodów i wyznania

Table XI.2.5. Emigration from Poland, 1919–1938 by directions, professions and religion

Wyszczególnienie Specifications	Razem Total	1919– 1925 ¹	1926– –1930	1931– –1935	1936– –1938	1926– –1930	1931– –1935	1936– –1938
	w tysiącach / in thousands					w % / percentage		
Emigracja – ogółem	2 056,9	577,8	963,6	229,3	286,2	100,0	100,0	100,0
Do krajów europejskich	1 260,5	230,0	679,1	135,3	216,1	70,5	59,0	75,5
w tym: do Francji	622,2	217,9	285,1	57,3	61,9	29,6	25,0	21,6
do Niemiec ²	.	.	362,6	35,4	76,9	37,6	15,4	26,9
do Łotwy ²	.	.	.	36,6	60,2	.	16,0	21,0
do Estonii ²	.	.	0,0	0,0	5,1	0,0	0,0	1,8
Do krajów pozaeuropejskich	796,8	347,8	285,0	94,0	70,0	29,5	41,0	24,5
w tym: do Stanów Zjedn. Am.	270,6	215,5	42,7	6,8	5,6	4,4	3,0	2,0
do Kanady	.	.	103,7	6,3	6,1	10,8	2,7	2,1
do Ameryki Płd.	.	.	119,6	25,8	39,6	12,4	11,2	13,8
do Palestyny	.	.	12,3	52,2	16,0	1,3	22,8	5,6
według płci:								
mężczyźni	.	.	469,7 ³	79,8	134,5	48,7	34,8	47,0
kobiety	.	.	403,6 ³	148,6	151,0	41,9	64,8	52,8
niepodana	.	.	90,3 ³	0,9	0,7	9,4	0,4	0,2
Czynni zawodowo	.	.	706,3	151,7	222,4	100,0	100,0	100,0
według zawodów:								
rolnictwo	.	.	505,3 ³	107,8	201,8	71,5	71,1	90,7
górnictwo	.	.	9,2 ³	0,2	4,4	1,3	0,1	2,0
przemysł	.	.	33,3 ³	15,6	6,8	4,7	10,3	3,0
handel, banki	.	.	4,8 ³	5,3	2,8	0,7	3,5	1,3
komunikacja i transport	.	.	0,7 ³	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0
wolne zawody, nauczyciele	.	.	2,0 ³	2,9	1,3	0,3	1,9	0,6
służba domowa, usługi	.	.	8,6 ³	1,9	1,3	1,2	1,2	0,6
bez bliżej określonego zawodu	.	.	142,4 ³	17,8	3,8	20,2	11,7	1,7
Bierni zawodowo	.	.	143,7 ³	73,3	61,4	x	x	x
Zawód niewiadomy	.	.	113,6 ³	4,3	2,4	x	x	x
według wyznania:								
rzymskokatolickie	.	.	493,1 ^{3,4}	112,9	180,8	62,1 ⁴	49,2	63,2
greckokatolickie	.	.	84,1 ^{3,4}	11,7	19,2	10,6 ⁴	5,1	6,7
prawosławne	.	.	34,4 ^{3,4}	12,6	40,4	4,3 ⁴	5,5	14,1
ewangelickie	.	.	14,8 ^{3,4}	4,0	7,8	1,9 ⁴	1,8	2,7
mojżeszowe	.	.	78,6 ^{3,4}	83,9	35,0	9,9 ⁴	36,6	12,2
inne	.	.	0,8 ^{3,4}	3,3	2,9	0,1 ⁴	1,4	1,0
niepodane	.	.	88,6 ^{3,4}	0,9	0,1	11,1 ⁴	0,4	0,0
Imigracja – ogółem	1 012,8	142,4 ⁵	459,7	232,6	178,1	x	x	x
Saldo migracji	-1 044,1	-435,4	-503,9	3,2	-108,1	x	x	x

¹ Dane dotyczące wychodźstwa i powrotu wychodźców są niekompletne.

² Wychodźstwo głównie sezonowe.

³ Dla wychodźstwa europejskiego w 1930 r. dane szacunkowe.

⁴ Lata 1927–1930.

⁵ Liczba reemigrantów w okresie listopad 1918–1925 pochodzi z publikacji H. Janowskiej, 1984, tabl. 1.

Źródła: GUS, 1922–1939; GUS, 1930–2003, R.10, tabl. III.17.

przez Kongres Stanów Zjednoczonych w 1921 r. Ustawy o Kwotach Imigracyjnych (*Dillingham Bill*) drastycznie ograniczający roczną liczbę imigrantów do 3% liczebności danej grupy etnicznej mieszkańców USA według miejsca pochodzenia na podstawie spisu z 1910 r. i tym samym roczny kontyngent dla Polski w 1922 r. (rok fiskalny liczony od 1 lipca do 30 czerwca) ograniczono do 25 827 osób. Dla kolejnych dwóch lat kwoty te ustalono na 31 146 i 30 977 osób.

Tabela XI.2.6. Imigracja do Stanów Zjednoczonych A.P. według kraju ostatniego miejsca zamieszkania, 1921–2000*

Table XI.2.6. Immigration to the United States by country of last residence, 1921–2000

Lata Years	Imigracja / Immigration			Imigracja z Polski na 10 tys. mieszkańców USA w końcu okresu Immigration from Poland by 10 thous. U.S. population at the end of each period
	ogółem total	w tym:		
		z Europy from Europe	z Polski from Poland	
1921–1930	4 107 209	2 463 194	227 734	18,55
1931–1940	528 431	347 566	17 026	1,29
1941–1950	1 035 039	621 147	7 571	0,50
1951–1960	2 515 479	1 325 727	9 985	0,56
1961–1970	3 321 677	1 123 492	53 539	2,63
1971–1980	4 493 314	800 368	37 234	1,64
1981–1990	7 338 062	761 550	83 252	3,34
1991–2000	9 095 417	1 359 737	163 747	5,80

* Imigracja w latach 1906–1979 i 1984–2000 była rejestrowana według kraju ostatniego stałego miejsca zamieszkania, a w latach 1980–1983 według kraju miejsca urodzenia.

Źródło: U.S. Department of Homeland Security, *Yearbook of Immigration Statistics, 2002*. U.S. Government Printing Office: Washington, D.C., 2003, table 2.

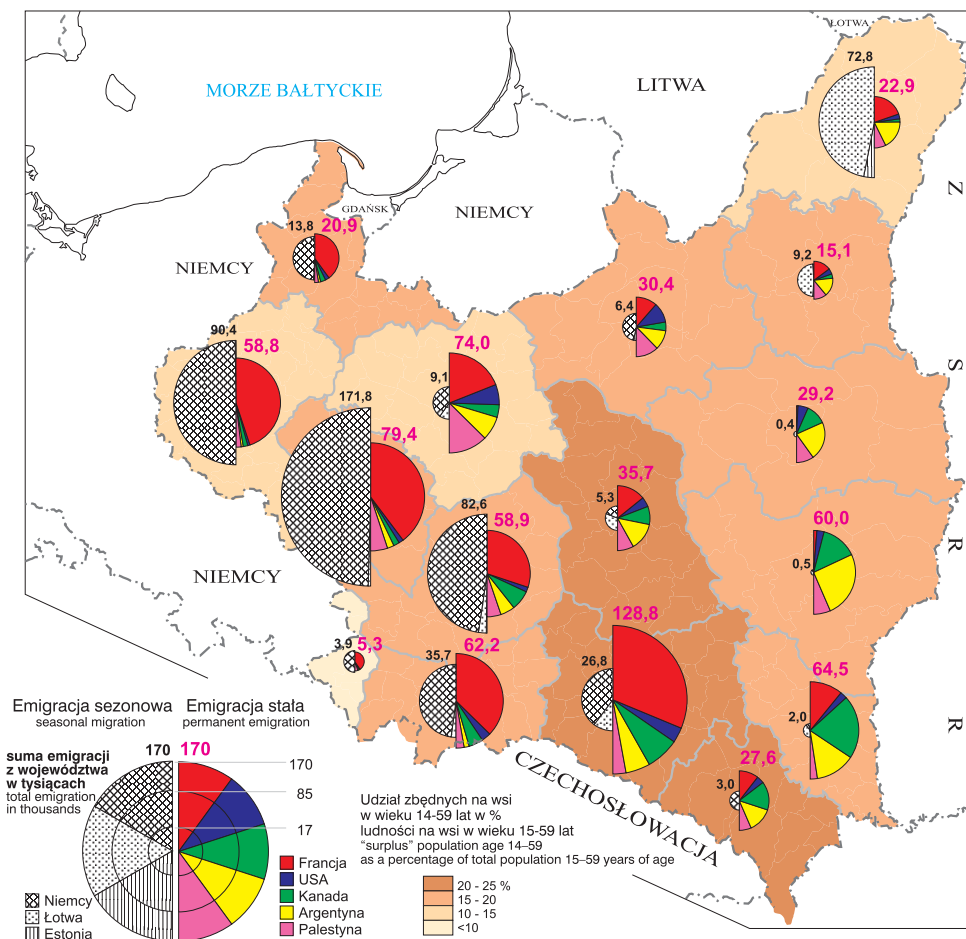
W następnym czteroleceniu 1922–1925 emigracja była o 60% wyższa niż w poprzednim okresie i była skierowana głównie do Francji, tym bardziej, że w maju 1924 r. w USA przyjęto kolejną ustawę imigracyjną *National Origins Act (Johnson-Reed Bill)* ograniczającą roczną liczbę imigrantów do 2% liczebności grup etnicznych według stanu z 1890 r. i tym samym kwota imigracyjna dla Polski spadła do 5 982 osób.

Emigracja w drugiej połowie lat 20. pozostawała pod wpływem zawartej umowy z Niemcami o emigracji sezonowej i wprowadzonych w USA w 1927 r. dalszych restrykcji emigracyjnych, w których wyniku ogólna kwota napływu do USA została ograniczona do 150 tys. osób rocznie, rozdzielanych proporcjonalnie do struktury mieszkańców USA według kraju pochodzenia na podstawie spisu ludności z 1920 roku. Głównymi kierunkami blisko milionowej emigracji stały się Niemcy (38%), Francja (30%) oraz Ameryka Południowa (12%) i Kanada (11%).

Należy pamiętać, że straty migracyjne netto były niższe od liczb emigrantów, ponieważ równocześnie miała miejsce imigracja, w tym głównie powroty wychodźców, liczne zwłaszcza w latach 1926–1930. W następnym pięcioleciu liczba imigrantów przewyższała nawet liczbę emigrantów.

Emigracja do Niemiec, zgodnie z zawartą umową, miała charakter wyłącznie sezonowy (z wykluczeniem osiedlenia na stałe), głównie na potrzeby rolnictwa wschodniemieckiego, z którego następował odpływ miejscowych robotników rolnych do centrów przemysłowych na zachodzie. Emigranci sezonowi pochodzili przede wszystkim z województw łódzkiego, kieleckiego i poznańskiego (ryc. XI.2.2,

tab. XI.2.7). Nabór robotników na terenie Polski mogły prowadzić tylko Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy, a legalni emigranci korzystali w Niemczech z opieki na równi z miejscowymi robotnikami, mogli też przekazywać oszczędności do kraju. Odbywał się również werbunek nielegalny prowadzony przez zakonspirowanych agentów, a korzystający z ich usług emigranci byli pozbawieni opieki i wykorzystywani jako najtańsza z możliwych siła robocza.

Ryc. XI.2.2. Emigracja sezonowa i na stałe według kierunków i województw, 1927–1938

Fig. XI.2.2. Seasonal and permanent emigration by destination and voivodships, 1927–1938

Emigracja do Francji miała charakter stały. Emigrujący rekrutowali się przede wszystkim z województw lwowskiego, łódzkiego, poznańskiego oraz kieleckiego i byli zatrudniani w rolnictwie, a wychodźcy z województwa krakowskiego (głównie z Zagłębia Dąbrowskiego) znajdowali pracę w górnictwie i przemyśle.

Światowy kryzys gospodarczy spowodował załamanie rozmiarów emigracji (Fogelson, 1935). Spadek, choć jeszcze nieznaczny, zanotowano już w 1930 r. Liczba emigracji z Polski spadła z 243,4 tys. w 1929 r. do 218,4 tys. w 1930 r. Drastyczne, o ⅓, ograniczenie wychodźstwa nastąpiło w 1931 r. do 76,0 tys. emigrantów, i w 1932 r. do 21,4 tys. osób, czyli do niecałych 9% stanu z 1929 r. W następnym roku liczba wychodźców wzrosła do 35,5 tys., w 1934 r. do 42,5 tys., w dwu kolejnych latach przekroczyła 50 tys. (53,8 i 54,6 tys.) i dopiero w 1937 r. wyemigrowało 102,5 tys. i 129,1 tys. w 1938 r.

Tabela XI.2.7. Emigracja sezonowa i na stałe z Polski do krajów europejskich według województw*, 1927–1938

Table XI.2.7. Seasonal and permanent emigration to European countries by voivodship, 1927–1938

Województwa Voivodships	Razem Total	Francja France	Niemcy Ger- many	Lotwa ¹ Latvia	Estonia ² Estonia	Belgia ³ Belgium	Inne Other
Emigracja	912 974	335 588	431 192	97 500	5 113	23 186	21 476 ⁴
M.st. Warszawa	9 786	5 893	353	12	–	113	3 415
Warszawskie	30 195	20 644	6 977	1 645	–	33	896
Łódzkie	278 528	65 573	205 367	855	–	454	6 279
Kieleckie	131 027	31 112	86 601	3 829	–	3 110	6 375
Lubelskie	16 246	9 350	2 392	3 358	–	25	1 121
Białostockie	16 693	7 679	7 755	494	–	70	695
Wileńskie	81 252	7 852	26	62 862	3 993	3	6 516
Nowogródzkie	12 823	3 495	152	6 098	–	1	3 077
Poleskie	979	354	3	359	–	1	262
Wołyńskie	1 770	1 065	126	361	–	5	213
Poznańskie	97 933	36 417	53 496	2	–	3 380	4 638
Pomorskie	10 492	4 810	5 319	–	–	195	348
Śląskie	8 317	3 21	3 864	–	–	314	1 118
Krakowskie	82 710	41 192	34 177	1 488	–	1 656	4 197
Lwowskie	105 174	69 567	21 146	5 465	–	152	2 584
Stanisławowskie	10 098	5 559	3 170	–	–	27	1 342
Tarnopolskie	15 730	13 016	375	1 574	–	37	728
Niepodane	3 221	2 729	73	–	–	27	392
Imigracja	761 249 ⁵	192 446	400 313	85 732	3 581	3 433	5 641
Saldo migracji	-151 725	-143 142	-30 879	-11 768	- 532	-19 753	-15 835

* Emigrację do krajów europejskich w 1930 r. według województw rozdzielono szacunkowo.

¹ Dla lat 1934–1938.

² W 1938 r.

³ Dla lat 1937–1938, dla pozostałych lat tylko ogółem.

⁴ W tym w latach 1929–1938 wyemigrowało 899 osób do Rumunii, 811 osób do ZSRR i 535 osób do Danii, a w latach 1930–1938 do Luksemburga 1384 osoby i do Holandii 1053 osoby.

⁵ W tym 70 103 imigrantów nie podało nazwy kraju, z którego przybywali.

Źródło: GUS, 1922–1939.

Gwałtowne załamanie objęło wszystkie kierunki migracji, zarówno europejskiej jak i pozaeuropejskiej (tab. XI.2.8). W latach 1931–1932 liczba powracających z krajów europejskich była o kilkanaście tysięcy wyższa od liczby emigrujących do tych krajów, przede wszystkim w wyniku zablokowania od 1931 r.

emigracji do Niemiec i od 1932 r. do Francji. W migracji zamorskiej najbardziej dotkliwy był spadek emigracji do Kanady z 16,9 tys. w 1930 r. do 1,6 tys. w roku następnym. Po zawieszeniu w połowie 1930 r. imigracji zbiorowej robotników do budowy kolei Canadian National Railways i Canadian Pacific przyjmowano tylko indywidualnych imigrantów przyjeżdżających na zaproszenie najbliższej rodziny, oraz osadników posiadających środki na zakup farmy i jej prowadzenie. W efekcie w latach 1931 i 1932 liczba powracających była o tysiąc osób większa od liczby wyjeżdżających. Łagodniejszy spadek nastąpił w emigracji do Stanów Zjednoczonych – z 6,9 tys. w 1930 r. do 1,4 tys. w 1931 i na takim poziomie utrzymał się do 1937 r., i dopiero w następnym roku liczba emigrujących nieznacznie przekroczyła 3 tys. osób.

Tabela XI.2.8. Emigracja na stałe z Polski do krajów pozaeuropejskich według województw, 1927–1938

Table XI.2.8. Emigration from Poland to non-European countries, by voivodships, 1927–1938

Województwa Voivodships	Razem Total	Stany Zjedn. USA	Kana- da Canada	Argen- tyna Argen- tina	Bra- zylia Brazil	Uru- gwaj Uru- guay	Para- gwaj ¹ Para- guay	Pale- styna Pales- tine	Inne Other
Emigracja	398 669	46 434	100 031	113 078	32 114	7 999	12 019	73 663	16 670
M.st. Warszawa	24 164	3 323	1 247	4 834	2 046	594	12	9 721	2 387
Warszawskie	15 677	3 502	3 194	2 540	748	410	15	4 240	1 028
Łódzkie	16 250	1 669	1 831	2 527	1 356	352	2	7 856	657
Kieleckie	24 441	1 882	7 686	5 628	2 864	304	3	5 412	664
Lubelskie	31 488	3 283	5 948	8 918	5 515	625	305	5 389	1 505
Białostockie	31 192	7 262	3 155	7 111	1 473	1 371	165	8 222	2 433
Wileńskie	14 484	1 198	766	6 984	1 094	362	22	2 936	1 122
Nowogródzkie	11 398	1 108	862	3 683	892	104	759	2 601	1 389
Poleskie	31 659	3 065	6 233	11 463	2 835	345	1 573	4 697	1 448
Wołyńskie	55 670	2 071	11 919	21 504	6 279	1 053	4 905	5 764	2 175
Poznańskie	2 229	535	715	318	365	30	4	179	83
Pomorskie	1 430	357	554	107	183	28	–	136	65
Śląskie	860	126	47	151	84	27	–	369	56
Krakowskie	15 130	3 594	5 388	2 023	605	373	12	2 974	161
Lwowskie	48 869	7961	17 104	12 466	2 463	1 281	28	6 880	686
Stanisławowskie	22 034	2 110	8 189	7 008	608	175	392	3 215	337
Tarnopolskie	50 700	2 834	25 086	15 732	2 687	557	473	2 896	435
Niepodane	800	503	107	75	16	8	–	52	39
Imigracja	53 932 ²	8 986	12 380	15 897	1 269	383	60	5 996	207
Saldo migracji	-344 737	-37 448	-87 651	-97 181	-30 845	-7 616	-11 959	-67 667	-13 124

¹ W podziale według województw tylko dla lat 1937–1938 (8670 osób), dla lat 1929–1936 tylko ogółem i jako z innych krajów (3349 osób).

² W tym 8 754 imigrantów nie podało nazwy kraju, z którego przybywali.

Źródło: GUS, 1922–1939.

W latach 1930–1931 znacznie zmniejszyła się także liczba emigrujących do Argentyny, z 13,8 do 4,4 tys., i do Brazylii, z 3,4 do 1,1 tys., utrzymując się na tym poziomie przez lata kryzysu. W 1936 r. wychodźstwo do Argentyny przekroczyło 5,9 tys. osób, w następnym roku wyniosło 8,5 tys., a w kolejnym roku zmniejszyło się o 0,8 tys. osób. Natomiast emigracja do Brazylii, po zmianie przepisów

imigracyjnych w 1936 r. i wprowadzeniu kwoty imigracyjnej dla Polski nie przekraczającej 1800 osób rocznie, spadła do 535 osób w 1938 r.

Wobec restrykcji imigracyjnych wprowadzonych przez kraje dotychczas stanowiące tradycyjne rynki emigracji, w latach kryzysu nabrała znaczenia emigracja sezonowa na paszporty zbiorowe robotników rolnych na Łotwę, zapoczątkowana w 1930 r. wyjazdem 655 osób. W następnych dwóch latach wyjeżdżało po 1,7–1,8 tys. osób rocznie, w 1933 r. prawie 5 tys. i od 1934 r. ponad 10 tys., a w 1937 r. już 22,8 tys. osób, choć płace robotników rolnych były niższe niż w Niemczech.

Dopiero w latach 1937–1938, po przełamaniu kryzysu gospodarczego, nastąpił wzrost rozmiarów emigracji. Niemcy w 1937 r. przywrócili legalną emigrację robotników sezonowych z Polski ustalając początkowo kontyngent na 10 tys. osób, który w następnym roku podniesiono do 60 tys., a w 1939 r. zgłosiły zapotrzebowanie na 90 tys. robotników rolnych oraz na nieograniczoną liczbę robotników poza rolnictwem. W kwietniu 1939 r. nastąpiło ograniczenie wychodźstwa z uwagi na obniżenie płac robotników rolnych oraz pogorszenie stosunków politycznych i od maja rozpoczął się powrót emigrantów. Wcześniej występowała również nielegalna emigracja nie tylko robotników rolnych, ale i młodych nacjonalistów narodowości niemieckiej, sympatyzujących z ideologią narodowo-socjalistyczną. W maju 1939 r. liczba nielegalnych emigrantów z Polski była szacowana na 30 tys. osób (Landau i Tomaszewski, 1989, s. 23).

W wyniku poprawy koniunktury gospodarczej we Francji nastąpił wzrost emigracji z Polski do tego kraju z 1,4 tys. w 1935 r. do 8,4 tys. w 1936 i 33,0 tys. osób w 1937, ale w kolejnym roku wyemigrowało tylko 20,5 tys. osób. Niewielkie znaczenie miało wychodźstwo robotników rolnych do Estonii zapoczątkowane wyjazdem 1,1 tys. osób w 1937 r. i 4,0 tys. osób w roku następnym.

W strukturze emigrantów według płci, wyznania, zawodu, województwa stałego zamieszkania (miejsce wydania paszportu), charakteru i kierunku emigracji występowały znaczące różnicowania, które można scharakteryzować na podstawie statystyki emigracji z lat 1927–1938 (tab. XI.2.9 i 10). Mankamentem statystyki źródłowej o emigracji według wyznania i miejsca (województwa) wydania paszportu jest łączne traktowanie emigracji sezonowej i niesezonowej (stałej) bez możliwości wydzielenia jednej z nich i tym samym pokazania emigracji stałej według wyznania i miejsca pochodzenia.

W emigracji sezonowej liczącej w sumie 533,8 tys. osób dominującą grupą zawodową byli robotnicy rolni (95%), wśród których zdecydowaną przewagę miały kobiety (68%), z wyjątkiem emigracji zarobkowej do Estonii, w której przeważali mężczyźni (61%). Tylko w wyjątkowych przypadkach robotnikom sezonowym do Niemiec towarzyszyły rodziny (bierni zawodowo stanowili 1,4% emigracji ogółem). Emigranci sezonowi do Niemiec rekrutowali się głównie z województw łódzkiego (39%), poznańskiego (21%), kieleckiego (18%), krakowskiego (8%) i lwowskiego (5%). Wyjeżdżający do prac rolnych na Łotwie w 70% pochodzili z województwa wileńskiego, w 9% z nowogródzkiego i w 6% z lwowskiego, stąd obok rzymskokatolików (62%) znaczący udział (30%) ludności prawosławnej. Natomiast niewielka emigracja sezonowa do Estonii była zdominowana przez mieszkańców województwa wileńskiego (88%) z nieznaczną przewagą ludności wyznania rzymskokatolickiego nad prawosławną.

Tabela XI.2.9. Wychodźstwo* według krajów, płci i wyznania, 1927–1938

Table XI.2.9. Emigration by countries, sex and religion, 1927–1938

Rodzaje i kierunki wychodźstwa Types and directions of flows	Ogółem Total	Płeć / Sex			Wyznanie / Religion			
		męż- czyźni men	ko- biety women	niepo- dana undeter- mined	rzym- sko- katolic- kie Roman catholic	grecko- katoli- ckie Greek catholic	prawo- sławne ortho- dox	mojże- szowe Jewish
w tys. / in thousands								
Sezonowe	533,8	170,0	357,7	6,1	393,1	10,0	31,7	0,9
do Niemiec	431,2	135,8	290,0	5,4	330,2	7,9	0,2	0,5
do Łotwy	97,5	31,1	65,7	0,7	60,1	2,1	29,3	0,1
do Estonii	5,1	3,1	2,0	–	2,8	–	2,2	–
Niesezonowe	777,8	450,3	318,3	9,2	393,7	105,0	55,8	198,6
do krajów europejskich:	379,1	218,8	151,2	9,1	303,0	43,4	3,8	19,2
do Francji	335,5	196,1	131,3	8,1	274,5	41,6	3,4	9,0
do Belgii	25,5	15,0	10,1	0,4	19,1	0,2	0,0	6,1
innych	18,1	7,7	9,8	0,6	9,4	1,6	0,4	4,1
do krajów pozaeuro- pejskich:	398,7	231,5	167,1	0,1	90,7	61,6	52,0	179,4
do Stanów Zj. Am.	46,4	20,8	25,6	0,0	15,4	2,0	1,0	27,6
do Kanady	100,0	60,6	39,4	0,0	34,1	35,3	10,5	13,5
do Argentyny	113,1	78,0	35,1	0,0	29,9	20,0	25,1	33,7
do Brazylii	32,1	19,9	12,2	0,0	8,4	2,8	5,9	13,0
do Paragwaju	12,0	6,3	5,7	–	1,0	0,9	8,8	0,1
do Palestyny	73,7	34,9	39,8	0,0	0,0	–	0,0	73,7
innych	21,4	11,0	10,3	0,1	1,9	0,6	0,7	17,8

* Wychodźstwo do krajów europejskich w 1930 r. podzielono według płci i wyznania szacunkowo.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 10, tabl. III.20.

W emigracji stałej, w odróżnieniu od sezonowej, był znacznie wyższy udział towarzyszących rodzin (ludności biernej zawodowo) i ogółem na 10 czynnych zawodowo emigrantów przypadało 5 osób biernych zawodowo, to znaczy, że przeciętnie co drugiemu emigrantowi towarzyszył członek rodziny. Wysokim udziałem biernych zawodowo charakteryzowała się emigracja do Paragwaju (na 10 czynnych zawodowo przypadało 18 biernych zawodowo), Palestyny (15), USA (11) oraz Brazylii i Belgii (po 8), natomiast znacznie rzadsza była emigracja z rodziną do Argentyny i Kanady (na 10 czynnych zawodowo przypadało 4 biernych zawodowo) oraz Francji (3).

Również wśród emigrujących na stałe dominującą grupą zawodową była ludność rolnicza (270,7 tys. osób na 777,8 tys. emigrantów), bez bliżej określonego zawodu (149,4 tys.) i rodziny wychodźców (250,6 tys.). Emigrantów związanych zawodowo z górnictwem i przemysłem było stosunkowo niewiele (ogółem 58,1 tys.) i wyjeżdżali do Palestyny (12,8 tys.), Argentyny (10,9 tys.), Francji (8,4 tys.), Belgii (6,5 tys.), USA i Brazylii (po 4,6 tys.) oraz Kanady (3,4 tys.). Grupa emigrantów utrzymujących się z handlu i komunikacji była nieliczna (11,9 tys. osób) i kierowała się w większości do trzech krajów: Palestyny (4,8 tys.), USA (1,9 tys.) i Argentyny (1,3 tys.). Najmniej liczną grupę zawodową wśród emigrantów

stanowili uprawiający wolne zawody i nauczyciele (5,2 tys.), a kierunki ich emigracji były rozproszone z wyjątkiem emigrujących do Palestyny (2,3 tys.) i USA (0,7 tys.).

Tabela XI.2.10. Emigracja* sezonowa i na stałe z Polski według grup województw i wyznania (tys.), 1927–1938

Table XI.2.10. Seasonal and permanent emigration from Poland by groups of voivodships, sex and religion, 1927–1938 (in thousands)

Kierunki emigracji Województwa Directions of migration Voivodships		Ogółem Total	Płeć / Sex			Wyznanie ¹ / Religion				
			męż- czyźni men	kobie- ty woman	niepo- dana un- deter- mined	rzym- sko- kato- lickie Roman catho- lic	grecko- kato- lickie Greek catho- lic	prawo- sławne ortho- dox	ewan- gelic- kie protes- tant	mojże- szowe Jewish
Ogółem	a	1311,6 ²	615,3	676,9	19,4	761,2	113,1	87,0	25,9	199,8
Kraje: europejskie pozaeuropejskie	b	913,0	383,9	510,0	19,3	670,6	51,8	35,1	12,5	20,5
	c	398,6	231,4	166,9	0,1	90,6	61,3	51,9	13,4	179,3
Woj. centralne	a	623,6	266,9	347,3	9,2	398,3	1,2	5,7	8,7	116,2
	b	480,3	191,6	279,7	9,2	366,3	1,0	2,1	3,1	14,9
	c	143,3	75,3	67,6	0,0	32,0	0,2	3,6	5,6	101,3
Woj. wschodnie	a	210,3	103,8	106,4	0,2	69,8	1,5	80,0	6,4	43,0
	b	97,0	36,3	60,5	0,2	54,3	0,1	32,8	0,1	1,4
	c	113,3	67,5	45,9	0,0	15,5	1,4	47,2	6,3	41,6
Woj. zachodnie	a	111,0	45,2	64,0	2,0	91,9	0,0	0,0	8,9	0,8
	b	107,4	43,1	62,3	2,0	89,5	0,0	0,0	8,4	0,1
	c	3,6	2,1	1,7	0,0	2,4	0,0	0,0	0,5	0,7
Woj. południowe	a	362,1	196,8	157,7	7,5	198,2	109,9	1,3	1,9	39,6
	b	224,5	110,8	106,2	7,5	158,0	50,3	0,2	0,9	4,0
	c	137,6	86,0	51,5	0,0	40,2	59,6	1,1	1,0	35,6
niepodane	a	4,6	2,6	1,5	0,5	3,0	0,5	0,0	0,0	0,2
	b	3,8	2,1	1,3	0,4	2,5	0,4	0,0	0,0	0,1
	c	0,8	0,5	0,2	0,1	0,5	0,1	0,0	0,0	0,1

* Emigracja do krajów europejskich w 1930 r. podzielona według województw, wyznania i płci szacunkowo.

¹ Bez innych wyznań i niewiadomych;

² W tym 0,2 tys. paszportów wydanych w W.M. Gdańsk.

Źródło: GUS, 1922–1939 i obliczenia własne.

Z punktu widzenia emigracji stałej w latach 1927–1938 najbardziej emigracyjnym obszarem Polski były województwa południowe, z których wyjechało 283,1 tys. osób, czyli 36% ogółu wychodźstwa stałego z Polski – głównie z woj. lwowskiego (128,8 tys., w tym 76,1 tys. do Francji, 17,7 tys. do Kanady), tarnopolskiego (64,5 tys., w tym 25,1 tys. do Kanady, 15,7 tys. do Argentyny i 13,0 tys. do Francji) i krakowskiego (62,2 tys., w tym 41,2 tys. do Francji i 5,4 tys. do Kanady). Wielkość emigracji stałej z województw południowych odpowiadała 4,3% ludności wiejskiej tego obszaru (w lwowskim 5,5%).

Drugim obszarem emigracji stałej były województwa centralne (278,4 tys. osób), z których emigrowano przede wszystkim do Francji (121,8 tys.), Palestyny

(38,3 tys.) i Argentyny (30,5 tys.) oraz USA i Kanady (po 20–22 tys.). Najwięcej emigrantów rekrutowało się z woj. łódzkiego (79,4 tys.), warszawskiego z Warszawą (74,0 tys., w tym 33,5 tys. z Warszawy) i kieleckiego (58,9 tys.).

W tym samym okresie z województw wschodnich wyemigrowało na stałe 127,2 tys. osób, a głównymi kierunkami emigracji była Argentyna (43,7 tys.), Kanada (19,8 tys.) i Palestyna (16,0 tys.). Województwa zachodnie opuściło na stałe 85,0 tys. osób, udając się przede wszystkim do Francji (62,7 tys.) oraz Palestyny (3,2 tys.) i Kanady (2,8 tys.).

Znaczącą część emigrantów stanowili Żydzi. Pierwsza wojna światowa zaostrzyła waśnie między grupami etnicznymi. Już w pierwszym dniu niepodległości miał miejsce pogrom w Kielcach. Źródłem następnych pogromów w latach 1918–1920 było oskarżanie Żydów o współpracę i sprzyjanie Ukraińcom w czasie walk o Lwów w listopadzie 1918 r. – jednocześnie Ukraińcy oskarżali Żydów o wspieranie Polaków – i o współpracę i sprzyjanie Armii Czerwonej w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920.

Rosnący w siłę ruch syjonistyczny stawiał na przyszłość państwa żydowskiego na terenie Palestyny i propagował emigrację Żydów w tym kierunku. Nadzieję na emigrację stworzyła deklaracja Balfoura (2 XI 1917 r.) wyrażająca zgodę Anglii na odbudowę siedziby żydowskiej w Palestynie, która decyzją Ligi Narodów została w lipcu 1920 r. przekazana Wielkiej Brytanii jako terytorium mandatowe. Władze brytyjskie w obawie przed zmianą struktury narodowościowej i destabilizacją obszaru kontrolowały od 1922 r. wielkość napływu Żydów, wydając – za pośrednictwem organizacji żydowskich – pozwolenia imigracyjne, tzw. certyfikaty według ściśle określonych rocznych kontyngentów. Tylko nieznaczna część Żydów mogła skorzystać z tzw. certyfikatów kapitalistycznych, które wydawano bez trudności osobom dysponującym kapitałem w wysokości 1000 funtów szterlingów.³

Ludność żydowska stanowiła drugą co do wielkości grupę wyznaniową wśród emigrantów. W latach 1921–1925 wyemigrowało z Polski 184 500 Żydów (Tomaszewski, red., 1993, tab. 33), w tym według polskiej statystyki 29 740 osób jako kraj przeznaczenia podało Palestynę. W następnym trzynastoleciu, według polskiej statystyki wyjazdowej, wyemigrowało dalsze 200,0 tys. osób, czyli w sumie Żydzi stanowili 20% emigrantów ogółem, choć ich udział wśród ludności kraju nie przekraczał 10%. W pierwszych latach powojennych nastroje emigracyjne ludności żydowskiej wynikały z powojennego zubożenia, głównie na kresach wschodnich, ale przede wszystkim z antysemitycznych ekscesów; emigracja z lat 1919–1923 określana jest jako trzecia *alija*. Wzrost fali emigracyjnej w latach 1924–1928 (tzw. czwarta *alija*) wiąże się z reformami skarbowymi Władysława Grabskiego, których fiskalizm odczuły również żydowskie warstwy średnie. Emigrację żydowską w następnym dziesięcioleciu (piąta *alija*) spowodował kryzys gospodarczy, a z biegiem lat 30., szczególnie po śmierci Józefa Piłsudskiego, przybierające na sile ekscesy i nastroje antysemityczne oraz dyskryminacja gospodarcza i społeczna.

³ Kurs giełdowy 1 funta w Polsce w 1936 r. wynosił 26,34 zł, tygodniowa przeciętna płaca robotnika w najwyższej płatnym przemyśle poligraficznym wynosiła wówczas 40 zł, kilogram cukru kosztował 1 zł, kilogram mięsa wołowego 1,40 zł, a para butów 43 złote.

Z uwagi na niekompletne dane statystyczne trudno jednoznacznie ocenić ogólne rozmiary emigracji Żydów z Polski w okresie międzywojennym – tym bardziej, że brak jest nawet orientacyjnych rozmiarów emigracji w pierwszych latach powojennych, 1919–1920, kiedy to miały miejsce gwałtowne wystąpienia antyżydowskie w których między innymi brali udział żołnierze armii gen. Józefa Hallera. Można przyjąć, że rozmiary emigracji Żydów w latach 1919–1925 były co najmniej podobne do emigracji w okresie 1926–1938 (tab. XI.2.11 i 12). Ten drugi okres charakteryzował się wysoką emigracją w 1926 i 1929 r. (po 22–23 tys. osób), spadkiem emigracji w latach 1931–1932 do wielkości 8,6 tys. emigrantów rocznie, szybkim wzrostem w latach 1933–1935 z 16,9 tys. do 30,7 tys. osób i ponownym spadkiem z 16,9 tys. w 1936 r. do 6,2 tys. osób w 1938 r. Wysokie rozmiary emigracji w latach 1933–1936 były następstwem zarówno narastającej fali ekscesów antyżydowskich, w tym na wyższych uczelniach, jak i zagrożeniem wynikającym z dojścia Hitlera do władzy w Niemczech.

Tabela XI.2.11. Emigracja Żydów (według wyznania) z Polski według kierunków w latach 1926–1938

Table XI.2.11. Emigration of Jews (by religion) by directions, 1926–1938

Lata Years	Emigracja ogółem Emigration total	Emigracja do Europy Emigration to Europe	Emigracja do krajów pozaeuropejskich Emigration to non-European countries					
			ogółem total	w tym do: / in whom to:				
				USA	Kanady Canada	Argen- tyny Argentina	Brazylii Brazil	Palesty- ny Palestine
1926	22 406	2 797	19 609	3 535	2 597	4 750	1 376	5 813
1927	18 074	2 375	15 699	5 234	2 763	4 113	1 095	839
1928	18 211	2 659	15 552	5 051	2 593	4 805	1 190	383
1929	23 378	3 872	19 506	6 259	2 678	3 892	2 765	1 881
1930	18 983	2 045	16 938	3 241	3 051	4 882	1 168	2 378
1931	8 632	1 509	7 123	649	141	2 476	753	1 535
1932	8 640	1 350	7 290	905	242	1 335	931	2 879
1933	16 917	1 656	15 261	777	350	1 313	1 390	10 344
1934	19 026	990	18 036	871	511	1 472	1 360	12 674
1935	30 703	454	30 249	735	541	2 022	1 060	24 758
1936	16 942	407	16 535	557	307	2 750	942	10 605
1937	8 856	445	8 411	997	211	2 433	270	2 854
1938	9 238	389	8 849	2 310	185	2 175	107	2 513
1926–38	220 006	20 948	199 058	31 121	16 170	38 418	14 407	79 456

Źródło: GUS, 1922–1939, R. VI–XVIII.

Jeżeli przyjąć, że Polskę opuściło w okresie międzywojennym około 400 000 Żydów, stanowiłoby to około 13% ludności wyznania mojżeszowego w r. 1931. Ponad jedna czwarta z nich skierowała się do Palestyny.

Stanowisko władz polskich w ostatnich latach II Rzeczypospolitej najlepiej oddaje stwierdzenie premiera Felicjana Składkowskiego Sławoja. Wygłaszając 4 czerwca 1936 r. *exposé* wypowiedział, w niecałe trzy miesiące po pogromie żydowskim w Przytyku, dwuznaczne słowa: „Mój rząd uważa, że w Polsce krzywdzić nikogo nie wolno – podobnie jak uczciwy gospodarz nie pozwala nikogo krzywdzić w swoim domu. Walka ekonomiczna owszem, ale krzywdy żadnej” (Tomaszewski, 1998,

s. 47). Zabrzmiało to jak usankcjonowanie i wezwanie do bojkotu żydowskiego handlu w miejsce handlowej konkurencji. W styczniu 1939 r. udzielając odpowiedzi endeckim posłom stwierdził, że „dla rozwiązania kwestii żydowskiej w Polsce, jednym z najważniejszych środków jest wydatne zmniejszenie liczby Żydów przez emigrację. Emigracja ta jest niezbędna nie tylko ze względów politycznych, lecz przede wszystkim populacyjnych i gospodarczych, procesy gospodarcze bowiem i układ struktury zawodowo-społecznej ludności musi być i będzie przystosowany do miary odpowiedzialności Narodu Polskiego za losy Państwa” (Składkowski, 1939, s. 102).

Tabela XI.2.12. Imigracja Żydów obywateli Polski do Palestyny w latach 1923–1937

Table XI.2.12. Immigration of Jews, Polish citizens to Palestine, 1923–1937

Lata Years	Imigranci ogółem Immigrants total	w tym obywatele polscy of whom Polish citizens		Lata Years	Imigranci ogółem Immigrants total	w tym obywatele polscy of whom Polish citizens	
		osób persons	w % in percentage			osób persons	w % in percentage
1923	7 421	2 252	30,3	1931	4 075	1 667	40,9
1924	12 856	5 695	44,3	1932	9 553	3 156	33,0
1925	33 801	16 983	50,2	1933	30 327	13 125	43,3
1926	13 081	7 393	56,5	1934	42 359	8 028	19,0
1927	2 713	958	35,3	1935	61 854	30 533	49,3
1928	2 178	394	18,1	1936	29 727	13 256	44,6
1929	5 249	1 966	37,5	1937	10 536	3 679	34,2
1930	4 944	2 417	48,9	1923–1937	270 674	111 502	41,2

Źródło: Archiwum Yad Vashem cyt. za: J. Tomaszewski (1993, tabl. 34).

Ze zbieranej od 1926 r. statystyki emigracji według miejsca wydania paszportu i wyznania wynika, że najliczniej Żydzi emigrowali z Warszawy i województwa białostockiego (tab. XI.2.13). Jednak odnosząc liczbę emigrantów z lat 1926–1938 do liczby ludności żydowskiej w województwie w 1931 r. okazuje się, że najsilniejszym obszarem emigracyjnym były województwa wschodnie, z których wyemigrowało około 9% ludności żydowskiej, w tym z województwa poleskiego 13,0%. Nieco słabsze było natężenie emigracji z województw centralnych (7,2%) z uwagi na wysoką koncentrację ludności żydowskiej w Warszawie i Łodzi, niemniej z woj. białostockiego wyemigrowało 13,5% Żydów. Najniższe natężenie emigracji charakteryzowało województwa śląskie (3,2%) i krakowskie (3,9%).

Równoległe z legalną emigracją Żydów do Palestyny trwała emigracja nielegalna organizowana przez ruch syjonistyczny „Hechaluc” (hebr. Pionier) przygotowujący młodzież do zawodu i osadnictwa, głównie rolniczego, w Palestynie. W zorganizowanych grupach przekraczali granicę z Czechosłowacją na podstawie przepustek turystycznych kierując się do Wiednia, skąd dalszą podróż przygotowywało i finansowało syjonistyczne Biuro Palestyńskie. Władze polskie tolerowały nielegalną emigrację, podobnie jak i władze brytyjskie, które dopiero od 1935 r., pod naciskiem świata arabskiego, zaczęły ją energicznie zwalczać. Wielkość strumienia nielegalnej emigracji z Polski do Palestyny w całym okresie międzywojennym szacuje się na 28–30 tys. osób (Janowska, 1981, s. 214).

Tabela XI.2.13. Emigracja ludności wyznania mojżeszowego z Polski według województw w latach 1926–1938

Table XI.2.13. Emigration of Jews (by religion) by voivodships, 1926–1938

Miejsce wydania paszportu Place of issue of passport	1926–1938	1926–1930	1931–1935	1936–1938	1926–1938
	w liczbach bezwzględnych numbers				w % percentage
Polska	220 006	101 052	83 918	35 036	100,0
M.st. Warszawa ¹	26 964	10 737	11 867	4 360	12,3
Warszawa ¹	16 982	10 005	4 921	2 056	7,7
Łódź	18 058	7 164	8 041	2 853	8,2
Kielce	18 713	9 267	6 736	2 710	8,5
Lublin	20 428	8 904	8 031	3 493	9,3
Białystok	26 668	13 008	9 179	4 481	12,1
Wilno	8 242	3 690	3 435	1 117	3,7
Nowogródek	7 072	3 085	2 854	1 133	3,2
Polesie	14 762	7 396	5 376	1 990	6,7
Wołyń	17 392	7 513	6 829	3 050	7,9
Poznań	520	213	114	193	0,2
Pomorze	290	52	92	146	0,1
Śląsk	597	86	277	234	0,3
Kraków	6 754	2 933	2 702	1 119	3,1
Lwów	19 602	9 191	7 250	3 161	8,9
Stanisławów	7 562	3 289	3 023	1 250	3,4
Tarnopol	8 976	4 380	3 028	1 568	4,1
W.M. Gdańsk i niepodane	424	139	163	122	0,2

¹ W 1926 r. m.st. Warszawa razem z województwem (łącznie 12 018 osób).

Źródło: GUS, 1921–1930, R. 5–8; GUS, 1922–1939, R. X–XVIII.

Po *Anschlussie* Austrii (15 marca 1938) do hitlerowskich Niemiec, w których nasilały się prześladowania Żydów, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwalił 31 marca 1938 r. ustawę o pozbawianiu obywatelstwa (Dz.U. 1938, nr 22, poz. 191) skierowaną przeciwko polskim emigrantom politycznym przebywającym na emigracji w związku z „procesem brzeskim” oraz uczestnikom walczącym w Hiszpanii przeciwko rebelii gen. Franco⁴. W istocie jej celem było pozbawienie obywatelstwa polskiego Żydów zamieszkałych w Niemczech i tym samym uniemożliwienie im powrotu do Polski⁵. Prześladowanym, ograbianym z mienia i pozbawianym prawa do zarobkowania Żydom zgotowano pułapkę. Do połowy kwietnia z konsulatów polskich w Niemczech wysłano do MSZ 18 tys. wniosków o pozbawienie obywatelstwa. „W połowie [15-go] października 1938 r. ukazało się rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych noszące datę 6 października [Dz.U. 1938, nr 80, poz. 543], które nakazywało każdemu obywatelowi polskiemu przebywającemu poza krajem przedłożenie paszportu do rejestracji we właściwym konsulacie

⁴ W procesie brzeskim skazano 10 przywódców Centrolewu, z których pięciu odbywało karę więzienia, a pięciu udało się na emigrację. Natomiast przez sześć międzynarodowych brygad w Hiszpanii przewinęło się ponad 50 tys. ochotników z 60 krajów, w tym 5,4 tys. Polaków (*Wielka Encyklopedia...*, 2001–2005, t. 2, s. 508).

⁵ Prace nad ustawą zainicjował w 1936 r. Wiktor Tomir Drymmer, kierownik Departamentu Konsularnego MSZ. Na konferencji konsulów RP w maju 1938 r. w Berlinie wyjaśnił, że celem ustawy jest „podniesienie godności obywatela polskiego przez wykluczenie wszystkich tych, którzy nie są godni, a przede wszystkim pozbycie się elementu niepewnego (mniejszości, a zwłaszcza Żydów jako elementu destrukcyjnego).” (Tomaszewski, 1998, s. 88).

i uzyskanie adnotacji kontrolnej, potwierdzającej ważność dokumentu. Pasporty pozbawione adnotacji nie upoważniały do przekroczenia granicy polskiej po 29 października” (Tomaszewski, 1998, s. 107). Tym samym osoby z paszportami bez adnotacji nie mogłyby po tym terminie przyjechać do Polski. Władze niemieckie, prowadzące już wówczas politykę antyżydowską, postanowiły uprzedzić jakiekolwiek posunięcia ze strony polskiej i dokonały masowego wysiedlenia Żydów obywateli polskich z Niemiec.

W dniach od 28 do 29 października 1938 r. władze hitlerowskie wysiedliły z Niemiec ponad 17 tys. Żydów z polskimi paszportami, kierując transporty kolejowe do przejść granicznych – a w ich pobliżu dowożono autobusami mniejsze grupy i brutalnie przepędzano przez granicę – w Zbąszyniu (około 9 tys. osób), Bytomiu (około 6 tys. osób) i rejonie Chojnic (około 2 tys.). Według oceny J. Tomaszewskiego (1998, s. 216) „górną granicą tej dramatycznej statystyki jest 19 tys. osób. Co najmniej około 11 tys. wygnańców (w tym przeszło połowa przekroczyła granicę na odcinku śląskim) udało się bezpośrednio w głąb Polski, pozostałych zatrzymano przede wszystkim w Zbąszyniu, niektóre małe grupy na stosunkowo krótki czas w innych miejscowościach”. W Zbąszyniu, liczącym 6 tys. stałych mieszkańców, przebywało w marcu 1939 r. jeszcze 3,6 tys. wysiedlonych, do lipca ich liczba zmalała do tysiąca, a do 20 sierpnia pozostało tylko 186 osób. Wygnanie Żydów z Niemiec Jerzy Tomaszewski nazwał preludium Zagłady, która dokonała się cztery lata później.

Należy zaznaczyć pewną cechę geograficzną tych wysiedleń, a mianowicie transporty wysiedlanych Żydów z Niemiec południowych były kierowane do Bytomia, a te z Niemiec północnych do Zbąszynia. Wybierano więc najkrótsze trasy przewozu. Podobne rozwiązania stosowano w późniejszych migracjach przymusowych.

Wybuch II wojny światowej przerwał na sześć lat dobrowolne, niewymuszone, migracje zagraniczne ludności. Nastąpił okres wewnętrznych i zagranicznych przymusowych przemieszczeń ludności, wymuszonych na wybranych grupach ludności przez niemieckie i radzieckie władze okupujące terytorium Polski.

2.4. Migracje wojenne

Niemiecka napaść na Polskę 1 września 1939 r. uruchomiła lawinę wydarzeń, które miały doprowadzić do największych w dziejach wędrowek w tym regionie, szacowanych na ponad 20 milionów.

Niepowodzenia wojsk polskich i szybkie przesuwanie się frontu spowodowało powstanie fali uchodźców uciekających przed następującymi wojskami niemieckimi. Na ogół była to ucieczka spontaniczna, choć czasem zaczynała się od decyzji ewakuacji urzędów, ich personelu wraz z rodzinami. Szczególnym przypadkiem było wyjście z Warszawy kilkudziesięciu tysięcy mężczyzn na wezwanie płk. Umiańskiego.⁶

⁶ W apelu radiowym nadanym przed północą z 6/7 września 1939 r. płk dypl. Roman Umiański (1893–1982), szef propagandy w sztabie Naczelnego Wodza, wzywał wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni, a nie powołanych dotychczas do wojska, aby bezzwłocznie opuścili miasto i udali się na Wschód, gdzie zostaną zmobilizowani. Wywołał on masowy ruch, który zablokował drogi i doprowadził do chaosu na trasie. Następnego dnia apel odwołano i część osób wracała do Warszawy, w której zapadła decyzja obrony miasta (Bartoszewski, 1974, s. 29).

Atak sowiecki 17 września 1939 zatrzymał, a nawet częściowo cofnął falę uchodźstwa, niemniej na terenach okupowanych przez ZSRR znalazło się około 300 000 osób z zachodnich rejonów Polski. Niedotrzymanie zobowiązań sojusznicznych przez mocarstwa zachodnie i wkroczenie do akcji Armii Czerwonej przesądziły ostatecznie losy kampanii, chociaż walki trwały jeszcze do 5 października. Jednakże od 17 września rozpoczyna się przekraczanie granic Rumunii i Węgier przez władze i niedobitki armii polskiej, do których dołączają uchodźcy cywilni. Ucieczki do tych neutralnych krajów trwają przez następne miesiące pomimo postępującego uszczelniania granicy. Uciekają głównie wojskowi i młodzież w nadziei na dotarcie do krajów sojusznicznych.

Ruchy migracyjne związane z I wojną światową

Podsumowanie wszystkich ruchów migracyjnych związanych z wojną i odbywających się w trakcie jej trwania, a także po jej zakończeniu, napotyka na wielkie trudności. Jeśli przyjmiemy maksymalne liczby uciekinierów, osób ewakuowanych, byłych jeńców na terenie państw obcych, repatriantów i emigrantów, wymienione w tekście i tabelach, to ogólny rozmiar odpływu można oszacować na 4 910 000,

w tym:	1 200 000	ewakuacje rosyjskie, 1914–1915
	650 000	ewakuacje i ucieczki galicyjskie, 1915
	1 550 000	robotnicy sezonowi w Niemczech, 1914–1918
	254 000	robotnicy sezonowi w Niemczech, 1919–1920
	300 000	robotnicy przymusowi w Niemczech
	740 000	jeńcy wojenni po 1918
	216 000	emigranci z Polski, 1919–1920.

Z drugiej strony powroty z zachodu i wschodu wyniosły w sumie 2 815 000,

w tym:	650 000	powrót uciekinierów galicyjskich, 1917
	200 000	powrót ze wschodu po traktacie brzeskim, 1918
	700 000	repatriacja z Niemiec, 1918–1922
	1 265 000	repatriacja z innych krajów, 1918–1924

A zatem strata migracyjna wyniosłaby 2 095 000.

Natomiast według niepewnych szacunków GUS straty migracyjne z terenów państwa polskiego wyniosły 3 633 000 w latach 1914–1918. Rozpiętość liczb jest tak wielka, że z pewnością w naszych wyliczeniach pominięte zostały rozmaite fale odpływu.

Wojskowe siły obronne Polski w końcu sierpnia 1939 r. wynosiły około 1 mln żołnierzy, natomiast Niemcy na froncie wschodnim dysponowali 1,6 mln żołnierzy, a siły sowieckie wkraczające do Polski – 800 tys. żołnierzy. W walkach z Niemcami poległo, zmarło z ran oraz zginęło bez wieści 175 tys. żołnierzy, a w starciach z Armią Czerwoną około 9 tysięcy.

We wrześniu 1939 r. do niewoli niemieckiej dostało się około 460 tys. żołnierzy, w tym około 19 tys. oficerów (Żaroń Z., 1994, s. 33), a według innych autorów 420 tys. (Łuczak, 1993, s. 32; Jaczyński, 1994, s. 263), bądź około 300 tys.

(Roszkowski, 2003, s. 412); ta ostatnia liczba prawdopodobnie nie obejmuje zwolnionych jeńców. Liczbę 420 tys. jeńców wymienia również oficjalne opracowanie (BOW, 1947, Aneks 1).

Według danych niemieckich w trakcie działań wojennych w niewoli znalazło się 694 tys. polskich żołnierzy (w tym 30 tys. oficerów), co wydaje się liczbą propagandowo wyolbrzymioną. Z tej liczby – jak podaje Stanisław Jaczyński (1994, s. 263) – 10 tys. zmarło z ran po dostaniu się do niewoli, a 140 tys. Niemcy zwolnili i odesłali do domu. Po zakończeniu działań wojennych zwolniono kolejną grupę jeńców, którą szacuje się na około 120 tys., przekazano Związkowi Radzieckiemu w ramach wymiany 13,8 tys. jeńców i w zamian otrzymano 42,5 tys. jeńców. Wśród zagarniętych jeńców było około 61 tys. żołnierzy polskich Żydów, którzy zostali zwolnieni i później w większości zginęli w gettach i obozach zagłady. W połowie czerwca 1940 r. około 300 tys. szeregowców i podoficerów przebywających w stalagach zmuszono do przejścia na status cywilny, tym samym tracili oni ochronę prawną jako jeńcy, i wykorzystano ich jako tanią siłę roboczą w niemieckim przemyśle i rolnictwie. Około 40 tys. odmówiło przejścia na status cywilny i nadal przebywało w obozach. Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej byli początkowo trzymeni w 37 obozach (oflagach), w 1941 r. w 12, a od 1944 r. w czterech wielkich obozach: Oflag II C Woldenberg (Dobiegniew), Oflag II D Gross-Born (Borne Sulinowo), Oflag VI B Doessel – w pobliżu Warburga, na pograniczu Westfalii i Hesji oraz Oflag VII A Murnau – w górnej Bawarii. W grudniu 1944 r. liczba jeńców wzrosła do około 70 tys., w tym przekazani Niemcom jeńcy z Rumunii i Węgier oraz 17 tys. żołnierzy z powstania warszawskiego. Po wojnie większość oficerów zasilła szeregi armii polskiej na zachodzie i pozostała na obczyźnie, natomiast przeważająca część szeregowców i podoficerów powróciła do kraju.

Armia Czerwona dokonując agresji na Polskę wzięła do niewoli 230 tys. polskich żołnierzy (oświadczenie premiera radzieckiego rządu W. Mołotowa z 31 października 1939 r.), a we wrześniu 1940 r. ukazał się w prasie radzieckiej artykuł wymieniający liczbę 242 870 wziętych do niewoli jeńców polskich (Żaroń Z., 1994, s. 39), wśród których było około 20 tys. Żydów. 125 tysięcy jeńców przekazano wojskom wewnętrznym NKWD, pozostałych stopniowo przewożono w głąb ZSRR do obozów pracy. NKWD od 7 do 18 października 1939 r. zwolniło około 42,4 tys. szeregowców i podoficerów pochodzących ze wschodnich terenów Polski, zaanektowanych w wyniku agresji. Po podpisaniu niemiecko-radzieckiego porozumienia o wymianie jeńców, między 24 października a 23 listopada 1939 r. strona radziecka przekazała Niemcom 42,5 tys. jeńców-szeregowców, którzy pochodzili z terenów Polski zagarniętych przez Trzecią Rzeszę. Niemcy przekazali ZSRR 13,8 tys. przetrzymywanych jeńców polskich narodowości ukraińskiej i białoruskiej, z których oficerów i policjantów odesłano do obozów NKWD, a resztę zwolniono. Oficerów polskich zgrupowano w obozach NKWD w Kozielsku koło Briańska i Starobielsku nad rzeką Ajdar we wschodniej Ukrainie, a funkcjonariuszy polskiej Policji Państwowej obozie na wyspie Iłowaja nad jez. Seliger koło Ostaszkowa. W marcu i kwietniu 1940 r., na podstawie decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r., oficerowie i policjanci zostali wymordowani przez NKWD: w Katyniu zamordowano 4410 osób z obozu kozielskiego, w Charkowie 3739 osób z obozu starobielskiego i w Twerze 6314 osób z obozu w Ostaszkowie (*Represje sowieckie ...*, 2002).

Po podpisaniu układu polsko-radzieckiego 30 lipca 1941 r. wznowiającego stosunki dyplomatyczne między obu państwami oraz zapowiadającego amnestię dla Polaków w ZSRR i współpracę przy tworzeniu armii polskiej w ZSRR Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało 12 sierpnia 1941 r. dekret o „amnestii”. Według danych NKWD w obozach, więzieniach i na zesłaniu znajdowało się wówczas 26 160 byłych jeńców wojennych, 132 463 osadników wojskowych i leśników, 46 597 osądzonych i znajdujących się w trakcie śledztwa, 176 000 zbiegów i rodzin [osób] represjonowanych – w sumie 381 220 byłych obywateli polskich (*Represje sowieckie ...*, 2002). Z analiz historyków wynika, że od września 1939 r. do sierpnia 1941 r. zginęło w ZSRR około 130–140 tys. wziętych do niewoli żołnierzy polskich. Do Armii Polskiej w ZSRR, tworzonej na podstawie polsko-radzieckiej umowy wojskowej z 14 sierpnia 1941 r., wstąpiło do 10 września 21 662 jeńców wojskowych i internowanych oraz 983 oficerów. Do 5 października dotarło w rejon formowania ponad 800 oficerów, 12 tys. szeregowców oraz 1800 osób cywilnych (Wawer, 1994, s. 161). Jej dowódcą został gen. Władysław Anders. Rząd radziecki po ograniczeniu dostaw żywności i uzbrojenia dla polskiej armii formującej się w pobliżu Taszkientu (Uzbekistan) wyraził zgodę na przeniesienie polskich oddziałów, które w październiku 1941 r. liczyły około 42 tys. żołnierzy i oficerów, a w lutym 1942 r. już 75 tys. osób, na Bliski Wschód dla wsparcia sił brytyjskich w Egipcie. Władze radzieckie prowadziły dwulicową politykę wobec Żydów w polskim wojsku: polskim władzom wojskowym zakazały ewakuacji Żydów, a Żydów informowali, że decyzje w tej sprawie należą do Polaków (Hen, 1990, s. 13, 153). Podobno „według uzgodnień z władzami sowieckimi, przyjmowano tylko tych ludzi pochodzenia żydowskiego, którzy mieli stopnie oficerów albo podoficerów rezerwy” (Hollenberg, 1993, s. 265). W dwóch etapach (marzec, sierpień 1942 r.) ewakuowano przez port w Krasnowodsku nad m. Kaspijskim do portu Pahlevi (obecnie Bandar-e Azali) w Iranie 116 543 osób: 78 631 żołnierzy i oficerów oraz 37 912 osób cywilnych, w tym ponad 20 tys. dzieci. Wśród ewakuowanych przeważali Polacy (92%), byli również Żydzi (niecałe 4%; według różnych źródeł 3,5–4,3 tys. żołnierzy i 2,5 tys. cywilów), Białorusini (prawie 3%) i Ukraińcy (prawie 2%). W pierwszym etapie od 24 marca do 4 kwietnia ewakuowano 33 799 żołnierzy i oficerów oraz 12 455 ludności cywilnej. W drugim etapie od 5 do 25 sierpnia ewakuowano 44 832 żołnierzy i 25 457 osób cywilnych (Wawer, 1994, s. 165–166). Ewakuowana Armia Polska w ZSRR stała się trzonem Armii Polskiej na Wschodzie. Służbę w armii Andersa w Palestynie porzuciło 3 tys. żołnierzy-Żydów, którzy wstąpili do legalnych i konspiracyjnych formacji żydowskich. Natomiast około 20 tys. uchodźców cywilnych utworzyło tymczasowe skupisko polskie w Iranie i krajach Bliskiego Wschodu. Władze angielskie tworzyły dla nich obozy uchodźcze w koloniach, zwłaszcza w Ugandzie oraz Tanganice.

Byli jeńcy z września 1939 r. i obywatele polscy zdolni do pełnienia służby wojskowej, którzy nie zdołali dotrzeć do armii gen. Andersa mieli możliwość wydostania się z ZSRR wstępując do tworzonego od 7 maja 1943 r. wojska polskiego (1 Korpus Polski w ZSRR) pod auspicjami władz radzieckich i komunistycznego Związku Patriotów Polskich. Dywizję zaczęto tworzyć w Sielcach nad Oką, a jej dowódcą został płk Zygmunt Berling, który zdezerterował z armii gen. Andersa. Napływały do niej masy ochotników polskich z różnych stron ZSRR, którzy pozostawili rodziny za Uralem, w Kazachstanie i na Syberii. W pierwszym miesiącu przybyło 6 tys. ochotników, a pod koniec lipca stan wojska liczył

16 tys. osób. Większość kadry oficerskiej (67%) stanowili oficerowie radzieccy z Armii Czerwonej. Ochotnicy rekrutowali się głównie spośród chłopów (w tym pochodzenia ukraińskiego i białoruskiego) deportowanych z Kresów w głąb ZSRR oraz Żydów, których pomijano w poborze do armii gen. Andersa. W grudniu 1943 r., zanim Armia Czerwona osiągnęła przedwojenną granicę Polski (4 stycznia 1944 r.), liczba żołnierzy przekroczyła 32,4 tys., a po wyzwoleniu Kresów Wschodnich, przybyli nowi poborowi i ochotnicy z Wołynia i Podola i w czerwcu 1944 r. wojsko polskie (od marca 1 Armia Polska) liczyła 73,5 tys. żołnierzy i oficerów. Pod koniec lipca, po osiągnięciu obecnych granic Polski, stan armii wzrósł do 113,6 tys. żołnierzy (Wawer, 1994, s. 186). Odliczając oficerów radzieckich (15% stanu) w armii Berlinga powróciło do Polski w nowych granicach około 95 tys. obywateli polskich.

Po 17 września 1939 r. granicę litewską przekroczyło 13,8 tys. polskich żołnierzy (2,5 tys. oficerów, 9 tys. żołnierzy i 2,3 tys. policji) i około 2 tys. osób cywilnych, a na Łotwie schroniło się 1,3 tys. żołnierzy, głównie z Korpusu Ochrony Pogranicza, oraz blisko tysiąc cywilów. Około 500 osób ewakuowało się drogą morską do Szwecji, prawie tysiąc internowanych żołnierzy wyjechało, zachęconych radziecką propagandą, do rodzin mieszkających na terenach zajętych przez ZSRR, a kilkuset pochodzących z województw zachodnich powróciło pod okupację niemiecką. Internowani byli dość liberalnie traktowani przez władze litewskie; około 4 tys. żołnierzy zostało zwolnionych z obozów z przyczyn zdrowotnych, ponadto zwolniono ponad tysiąc żołnierzy pochodzących z Wileńszczyzny. W sumie oficjalnie opuściło obozy około 7 tys. internowanych polskich żołnierzy, a wielu z nich uciekło. Po zajęciu w czerwcu 1940 r. państw bałtyckich przez ZSRR pozostający w obozach żołnierze polscy (na Litwie 4,4 tys., na Łotwie 0,8 tys.) zostali wywiezieni w głąb Związku Radzieckiego do obozów NKWD.

Ojciec autora (ur. 1908) posłuchał apelu płk. Umiastowskiego i z kolegami z fabryki Stowarzyszenia Mechaników wyruszył z Pruszkowa na wschód. 17 września pod Równem zostali zagarnięci przez wojska sowieckie do niewoli. Po segregacji, przeprowadzonej w poszukiwaniu oficerów i inteligencji, trafił do obozu w Griazowcu pod Wołogdą, 400 km na północ od Moskwy. W styczniu, jako mieszkaniec ziem pod okupacją niemiecką (Generalna Gubernia), znalazł się w transporcie przekazywanym Niemcom na podstawie sowiecko-niemieckiej umowy. Przekazano ich Niemcom w Brześciu. Sowietnicy zapewniali, że zostaną zwolnieni na granicy, a Niemcy, że zaraz po przybyciu do obozu przejściowego w pobliżu Warszawy i otrzymaniu dokumentów. Pociąg minął Warszawę, a ojciec, z okienka bydlęcego wagonu, widział z odległości 50 m okna mieszkania, w którym zostawił najbliższą rodzinę. Transport trafił do obozu koło Lipska, a następnie do Stalagu VIIC w Moosburgu koło Monachium w Bawarii; z obozu było widać Alpy. Spali w namiotach, przy temperaturze nocą dochodzącej czasami do 30 stopni mrozu (Stypułkowski, 1991, s. 63–85). W kwietniu 1940 r. jako cywil został zwolniony do domu z nakazem pracy w przejętej przez Niemców fabryce. Dzięki współpracy sowiecko-niemieckiej w ciągu 7-miesięcznego bezpłatnego wojażu zwiedził obce kraje, przebył kilka tysięcy kilometrów i zapoznał się z osiągnięciami sojuszników.

Granicę neutralnej Rumunii po 17 września przekroczyło ponad 30 tys. oficerów i szeregowców (w 1/3 był to personel wojsk lotniczych) oraz około 10 tys. ludności cywilnej, w tym najwyższe władze Rzeczypospolitej Polskiej i Naczelny Wódz armii polskiej. Z początkiem października polskie władze wojskowe rozpoczęły zakonspirowaną ewakuację internowanych żołnierzy do Francji i Syrii. Do połowy czerwca 1940 r. do Francji wyjechało ponad 22 tys. żołnierzy i osób cywilnych, a do Syrii około 4 tys. W końcu czerwca 1940 r., po klęsce Francji, na terenie Rumunii znajdowało się jeszcze 9,4 tys. polskich żołnierzy i ponad 4 tys. uchodźców cywilnych. Po wkroczeniu na początku października 1940 r. wojsk niemieckich polscy żołnierze zostali wywiezieni do obozów jenieckich w Niemczech i Austrii, około tysiąca uchodźców cywilnych powróciło do kraju, a reszta uciekinierów cywilnych (3 tys.) pozostała w Rumunii pod opieką przedstawicielstwa chilijskiego i Rumuńskiego Czerwonego Krzyża (Żaroń Z., 1994, s. 23).

Na Węgrzech, według węgierskiego historyka (Lagzi, 1980) znalazło się 60 tys. polskich żołnierzy i osób cywilnych: na Zachód ewakuowało się 32 tys., powróciło do kraju 12 tys., a do końca wojny przebywało na Węgrzech około 15 tys., z których większość po wojnie powróciła do Polski. Polscy historycy (Pobóg-Malinowski, 1939–1945, T. I, s. 138; *Encyklopedia II wojny...*, 1975, s. 451) przyjmują liczbę 40 tys. internowanych żołnierzy polskich, z których w połowie czerwca 1940 r., po klęsce Francji, pozostawało na Węgrzech około 14 tys. oraz ponad 4 tys. ludności cywilnej. Według innego źródła (Jaczyński, 1994, s. 290) w drugiej połowie 1942 r. znajdowało się na Węgrzech około 6 tys. wojskowych i 4 tys. osób cywilnych. Po wkroczeniu na Węgry Niemców (19 marca 1944 r.) część internowanych żołnierzy polskich i ponad 800 uchodźców cywilnych zostało aresztowanych i wywiezionych do obozów koncentracyjnych. Natomiast W. Roszkowski (2003, s. 413) podaje, że po klęsce wrześniowej na Węgry przedostało się 35 tys. żołnierzy i oficerów.

Jeśli chodzi o teren Polski, to należy jeszcze wspomnieć o kilku ruchach migracyjnych, które miały miejsce po zakończeniu działań zbrojnych i ustabilizowaniu linii podziału uzgodnionego w pakcie Ribbentrop–Mołotow. W 1939 r. nastąpiła wymiana części uchodźców, polegająca głównie na wpuszczeniu na teren opanowany przez Niemców pewnej liczby uchodźców pochodzących z tego obszaru. W listopadzie i grudniu 1939 r. nieokreślona liczba ludności polskiej za zgodą władz radzieckich przeszła na ziemie okupowane przez Niemców (Żaroń P., 1990, s. 92). W dniu 16 listopada 1939 r. rządy ZSRR i Trzeciej Rzeszy zawarły umowę o przesiedleniu 60 tys. ludności niemieckiej – obywateli polskich na stronę niemiecką i 12 tys. osób spod okupacji niemieckiej na stronę radziecką; umowa ta dotyczyła również jeńców. Pierwsza wymiana ludności polskiej trwała do końca stycznia 1940 r., a później w końcu maja i czerwcu 1940 r. W drugiej połowie maja przybyła do Lwowa niemiecka komisja w celu wznowienia przesiedleń. We Lwowie i innych miastach ukazały się ogłoszenia propagujące wyjazd na stronę niemiecką, działała polska komisja pod nazwą „Wspólnota Interesów”, która ułatwiała wyjazdy na stronę niemiecką rodzinom polskim pochodzącym głównie z Polski centralnej. Ogółem na stronę niemiecką wyjechało około 67 tys. osób, w tym 47 tys. Niemców i Polaków oraz 20 tys. ludności żydowskiej, głównie biedoty, która nie zdawała sobie sprawy z istoty faszyzmu (Żaroń P., 1990, s. 92–93; Hen, 1996, s. 68–69). A. Bohmann (1969, s. 121, 129) podaje, że na zachód powędrowało 135 262

osób pochodzenia niemieckiego w zamian za 56 500 Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. Natomiast E.M. Kulischer (1948, s. 51) wymienia liczbę 128 tys. przesiedlonych Niemców.

Przykładem wojennej ruchliwości ludności może być historia mojej rodziny. Ojciec (ur. 1898), pochodzący z okolic Warszawy, jako poddany cara odbył I wojnę światową w szeregach wojska rosyjskiego na froncie rumuńsko-węgierskim, a ostatecznie znalazł się w Odessie, okupowanej wówczas przez wojska austriackie. Stamtąd dostał się do Lwowa, wchodzącego przecież w skład cesarstwa, ale wołał wrócić do znanej sobie Odessy, by stamtąd przedostać się do Warszawy, będącej pod okupacją niemiecką. Zdażył tuż przed upadkiem Niemiec i proklamacją niepodległości Polski 11 listopada 1918 r. Wstąpił do tworzącego się wojska polskiego i pozostał w nim jako lotnik. W czasie II wojny światowej po kampanii wrześniowej przedostał się do Rumunii, gdzie pod przykrywką dyplomatyczną kierował z Konstancy przerzutem polskiego personelu lotniczego do Francji. Sam odpłynął w jednym z ostatnich transportów i z przerwą na Bliskim Wschodzie dotarł do Francji, gdzie był jednym z organizatorów polskiej bazy lotniczej koło Lyonu. Po upadku Francji w 1940 r. wraz z innymi polskimi lotnikami, gromadzącymi się w Port-Vendre koło granicy hiszpańskiej, przedostał się do Algierii, potem Maroka, by przez Gibraltar dotrzeć do Anglii, gdzie spędził okres wojny w szeregach RAF-u i gdzie ostatecznie pozostał.

Matka z kolei, pochodząca z dalekich kresów dawnej Rzeczypospolitej, dotarła do Polski centralnej z polskimi wojskami, wycofującymi się z nieudanej wyprawy kijowskiej w 1920 r., jako ochotniczka w służbie sanitarnej. Po zakończeniu działań wojennych przedostała się nielegalnie na teren sowieckiej Ukrainy w poszukiwaniu rodziny. Aresztowana i zagrożona egzekucją, jako rzekomy polski szpieg, uciekła z transportu śmierci, odnalazła resztki rodziny i wraz z matką, bratem i siostrą nielegalnie przekraczając granicę dotarła do Warszawy, z którą związała swój dalszy los, aż do Powstania i wysiedlenia. Nie ulega wątpliwości, że te wyczyny dwudziestodwuletniej wówczas dziewczyny nie znalazły odzwierciedlenia w żadnych statystykach migracyjnych. A przecież losy bardzo wielu osób układały się podobnie w tych burzliwych czasach, choć nie zawsze miały szczęśliwe zakończenie.

Leszek A. Kosiński

W okresie współpracy sowiecko-niemieckiej, czyli przed 22 czerwca 1941 r., kiedy to przyjazne stosunki przerwał nagły atak niemiecki przeciw niedawnemu sojusznikowi, nastąpiły liczne ruchy migracyjne obejmujące ludność pochodzenia niemieckiego z obszarów kolejno zajmowanych przez Związek Radziecki, wykorzystujący swą miażdżącą przewagę do ekspansji terytorialnej. Na przykład z Polski wschodniej przybyły zimą 1939–1940 roku 135 262 osoby, w tym około 57 tys. z Galicji wschodniej, 67 tys. z Wołynia i Polesia, 11 tys. z Nowogródzczyzny i wschodniej części Białostoczczyzny. Po wykluczeniu z tej liczby 6935 osób jako nie nadających się do osadnictwa

z powodu obcości etnicznej resztę przeznaczono od osiedlenia na nowo zdobytych ziemiach polskich. Przesiedlenia te odbyły się na mocy układu podpisanego 16 listopada 1940 r. w Moskwie przez Litwinowi i von Kamphoevernera (Bohmann, 1969, t. 1, s. 129). Inny układ sowiecko-niemiecki z 5 września 1940 r. uregulował przesiedlenie mniejszości niemieckiej z zajętej latem tego roku przez ZSRR Besarabii i Północnej Bukowiny. Łącznie przesiedlono prawie 140 tys. osób (Bohmann, 1969, t. 2, s. 153). Ściąganie osób pochodzenia niemieckiego z obszaru Bałkanów objęło dalsze tereny. Umowa rumuńsko-niemiecka z 22 października 1940 r. uregulowała ewakuację 52 100 osób z południowej Bukowiny, 15 400 osób z północnej Dobrudży i 10 100 osób z pozostałych terenów Rumunii (Bohmann, 1969, t. 2, s. 154). Dodać do tego należy stosunkowo mniejsze ruchy ewakuacyjne z Bułgarii (600 osób na podstawie umowy bułgarsko-niemieckiej z 20 listopada 1941 r.), Chorwacji (17 900 osób na podstawie umowy z 30 września 1942 r.), z Bośni i Hercegowiny około 3300 osób i z Serbii 2900 osób (Bohmann, 1969, t. 1, s. 154, 270). Znaczną część stanowiła oczywiście ludność pochodzenia niemieckiego, ale zdarzały się również osoby innej narodowości, które próbowały się w ten sposób wydostać z rejonów zajętych przez administrację sowiecką, wprowadzającą swój opresyjny system.

Z punktu widzenia niniejszego opracowania ważność tych migracji polegała na tym, że przesiedlonych Volksdeutsche kierowano na ziemie polskie, przede wszystkim na tereny wcielone do Rzeszy, skąd równocześnie wypędzono ludność polską (por. tab. XI.3.3). Wypędzenia te rozpoczęły się bardzo szybko po zakończeniu kampanii wrześniowej. Omówiono je w rozdziale XI.3.3.

Poza sprowadzonymi ze wschodu i z Bałkanów Volksdeutsche na tereny wcielone do Rzeszy napływali Niemcy z głębi Niemiec. Ich liczbę szacuje A. Bohmann na 370 tys. (1969, s. 118). Według tego samego autora na teren Generalnej Guberni napłynęło około 100 tys. Reichsdeutsche. W sumie na obszarze Polski mogło się zatem znajdować ponad milion przybyszów Niemców z Rzeszy oraz przesiedleńców (*op. cit.*).

2.5. Migracje powojenne

Repatriacja ludności 1944–1950

W końcowej fazie II wojny światowej na terenie polskich kresów wschodnich znajdowało się 2,2–2,7 mln obywateli polskich uprawnionych do przesiedlenia się do Polski (Czerniakiewicz, 1987, s. 53), a na terenie Rzeszy Niemieckiej około 3,4 mln (w tym 400 tys. byłych mieszkańców kresów wschodnich), zmuszonych w czasie wojny do opuszczenia kraju (jeńcy wojenni, robotnicy przymusowi, więźniowie obozów) oraz 575 tys. żołnierzy polskich (łącznie z 200–250 tys. wcielonymi do Wehrmachtu) uczestniczących w wojnie (Kersten, 1974a, s. 82–83).

Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przygotowując się do przesiedlenia ludności polskiej, która w wyniku wojny znalazła się poza granicami kraju, powołał w Lublinie w dniu 7 października 1944 r. Państwowy Urząd Repatriacyjny (Dz.U. 1944, nr 7, poz. 32). Zakres jego działania obejmował wszystkie czynności związane z organizacją „repatriacji ludności z obszarów innych państw na terytorium państwa polskiego”, regulowaniem napływu repatriantów oraz ich planowym rozmieszczeniem na ziemiach polskich. Po reorganizacji w maju 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 18, poz. 101) ograniczono zakres jego działania do organizowania transportu

migrantów i opieki nad nimi w granicach kraju, natomiast kierowanie migracjami ludności powierzono powołanemu w kwietniu 1945 r. Generalnemu Pełnomocnikowi Rządu do Spraw Repatriacji oraz jego urzędowi: Urzędowi do Spraw Repatriacji z Zachodu i Urzędowi do spraw Repatriacji ze Wschodu (Kersten, 1974b, s. 91).

Najwcześniej rozpoczęła się repatriacja z dawnych terenów wschodnich Polski. Umowa o repatriacji mniejszości narodowych pomiędzy PKWN a Białoruską i Ukraińską SRR została podpisana 9 września 1944 r. i 22 września 1944 r. z Litewską SRR, tzn. przed międzynarodowym uznaniem wschodniej granicy Polski. Prawo repatriowania się⁷ miały osoby narodowości polskiej i żydowskiej, które do dnia 17 września 1939 r. były obywatelami polskimi, a w 1944 r. zamieszkiwały na obszarze tych republik i zgłosiły akces do przesiedlenia. Podobnie osoby narodowości białoruskiej, ukraińskiej i litewskiej miały prawo repatriowania się z terytorium Polski do odpowiednich republik radzieckich. Ustalone terminy rejestracji (w Litewskiej i Białoruskiej SRR od 1 października do 31 grudnia 1944 r., w Ukraińskiej SRR od 15 października 1944 r.) oraz przesiedleń (odpowiednio: 1 XII 1944–1 IV 1945 r. i 15 XI 1944–1 II 1945 r.) okazały się w praktyce nierealne i uległy przesunięciu. Najwcześniej, bo w listopadzie 1944 roku rozpoczęła się repatriacja z Ukrainy, a w kwietniu 1945 r. z pozostałych republik i w zasadzie zakończyła się latem 1946, a ostatnie nieliczne transporty miały miejsce jeszcze w 1947 r. (z Ukrainy w 1948). Niezależnie od oficjalnej repatriacji w głąb Polski napłynęło w latach 1943–1944 kilkaset tysięcy ludności polskiej uciekającej z Wołynia i Małopolski Wschodniej przed terrorem nacjonalistycznych band ukraińskich dokonujących masakr mieszkańców (Motyka, 1999, s. 128). S. Banasiak (1963, s. 114) wymienia liczbę 300 tys., Grünberg i Sprengler (2005, s. 643) powołując się na Torzeckiego (1993) podają, że dystrykt galicyjski miało opuścić około 300 tys., a Wołyń 150 tys. osób. Natomiast W. i E. Siemaszko (2000) uważają, że różniące się i fragmentaryczne dane nie pozwalają na prawidłowe określenie wielkości uchodźstwa, można jedynie powiedzieć, że były to dziesiątki tysięcy.

Wśród repatriantów dominowali Polacy (1189,3 tys. osób). Nieliczną 4,3% grupę stanowili Żydzi – 54,6 tys. osób (17,0 tys. z Litwy, 4,5 tys. z Białorusi i 33,1 tys. z Ukrainy), których udział w składzie ludności województw wschodnich w 1931 r. wynosił prawie 8% (925,5 tys.). Repatriowanych innej narodowości było 15,1 tys. osób. W sumie w ramach repatriacji z trzech republik przybyło 1260 tys. osób, a z deklarujących chęć powrotu po zakończeniu repatriacji „pozostało jeszcze około 680 tys. „Polaków zabużańskich”, z tego ponad 50 tys. stanowili mieszkańcy Ukrainy, 250 tys. Białorusi i 300 tys. Litwy” (Czerniakiewicz, 1987, s. 47). Część z nich nie potrafiła udowodnić polskiej przynależności narodowej, gdyż w zawartych umowach i instrukcjach nie określono jej kryteriów (wykorzystali to Litwini uniemożliwiając wyjazd znacznej części polskiej ludności rolniczej), inni nie zdecydowali się na wyjazd z uwagi na przywiązanie do rodzinnej ziemi, więzi sąsiedzkie, lokalny patriotyzm, stabilizującą się sytuację czy akceptację socjalistycznych stosunków społecznych.

⁷ W oficjalnych tekstach umów użyto zwrotu przesiedlenia (umowa polsko-ukraińska) lub ewakuacja (umowa polsko-litewska). Następnie zaczęto używać terminu repatriacja w celu podkreślenia, że ludność polska powraca do kraju. W rzeczywistości ludność ta była pozbawiana ojcowizny i wysiedlana z obszarów, na których była zakorzeniona od stuleci.

Tabela XI.2.14. Ruchy repatriacyjne w latach 1944–1950

Table XI.2.14. Repatriation to/from Poland, 1944–1950

Wyszczególnienie Specification	Lata / Years						
	1944–1949	1944	1945	1946	1947	1948	1949
według GUS, 1945–2003, R. I, tabl. 15 (134)							
Repatriacja do Polski ¹	3 811 540 ^{2,3}	117 212	1 379 670	1 181 081	228 662	62 950	19 150
w tym z ZSRR ¹	1 529 498	117 212	723 488	644 437	10 801	7 325	3 420
według K. Kersten, 1974a, tabl. IV; 1974b, tabl. 8, 10 i 12							
z Europy Zach.	1 836 178 ⁴	x	1 159 197	466 518	160 059	36 592	10 480
Austria	71 177 ⁴	x	59 285	10 332	879	596	79
Belgia ⁵	6 609 ⁴	x	.	5 961	332	75	206
Czechosłowacja	11 286 ⁴	x	7 764	2 518	551	331	106
Dania ⁵	5 447 ⁴	x	3 381	743	1 305	2	9
Francja	63 771 ⁴	x	25 000	33 278	2 713	2 383	302
Hiszpania ⁵	324 ⁴	x	.	313	.	.	.
Holandia ⁵	257 ⁴	x	.	150	43	.	47
Jugosławia	440 ⁴	x	.	8	112	216	101
Norwegia ⁵	18 010 ⁴	x	.	18 000	6	2	2
Niemcy	1 533 206 ⁴	.	1 017 363	377 938	101 521	24 203	9 106
strefa amerykańska	367 336 ⁴	x	196 585	130 605	33 198	4 774	1 818
strefa brytyjska	408 425 ⁴	x	155 845	200 816	43 369	6 021	1 651
strefa francuska	48 482 ⁴	x	14 933	26 517	6 026	923	83
strefa radziecka	708 963 ⁴	.	650 000	20 000	18 928	12 485	5 554
Rumunia ⁶	4 563	x	.	4 208	.	355	.
Węgry	26 122 ⁴	x	25 000	834	221	28	36
Włochy	21 560 ⁴	x	14 223	2 055	3 968	1 231	75
W. Brytania ⁵	64 508 ⁴	x	.	8 927	48 031	7 128	379
Szwajcaria	3 333 ⁴	x	2 061	1 142	86	28	14
Szwecja ⁵	5 553 ⁴	x	5 120	111	287	11	13
inne ⁵	12 ⁴	x	.	.	4	3	5
z ZSRR ⁷	266 027	-	22 058	226 140	7 964	7 251	2 614
według J. Czerniakiewicza, 1987, tabl. 1 i 43							
Repatriacja z ZSRR ⁸	1 517 983	117 212	742 631	640 014	10 801	7 325	.
obszar repatriacji:							
Litewska SRR	197 156	-	73 042	123 443	671	-	.
Białoruska SRR	274 163	-	135 654	136 419	2 090	-	.
Ukraińska SRR	787 674	117 212	511 877	158 435	76	74	.
Armeńska SRR	250	-	-	166	53	31	.
Azerbejdżańska SRR	135	-	-	60	47	28	.
Kazachska SRR	62 178	-	-	57 672	2 564	1 942	.
Kirgiska SRR	11 521	-	-	10 454	547	520	.
Rosyjska ZSRR	108 616	-	3 000	99 542	2 890	3 184	.
Uzbecka SRR	32 077	-	-	29 822	1 230	1 025	.
Turkmeńska SRR	1 363	-	-	767	447	149	.
Gruzińska SRR	3 000	-	-	2 615	186	199	.
Tadżycka SRR	4 562	-	-	4 389	-	173	.
inne	35 288	-	19 058	16 230	-	-	.
według GUS, 1945–2003, R. I, tabl. 15 (134)							
Repatriacja z Polski	2 793 294 ⁹	.	341 715	1 809 066	538 324	42 740	61 449
do ZSRR	518 219 ¹⁰	.	341 715	176 504	.	.	.
do Niemiec	2 275 075 ¹¹	.	.	1 632 562	538 324	42 740	61 449

¹ Łącznie z reemigracją.² Łącznie z około 800 tys. osób przybyłych przed lipcem 1945 r.³ Łącznie z 22 815 osób, dla których brak danych o roku przybycia do kraju.⁴ W latach 1945–1950; różnica między podaną wartością a sumą repatriantów w latach 1945–1949 daje liczbę repatriantów w 1950 r.⁵ Dane niepełne.⁶ GUS, 1930–2003, R. 13, tabl. 6, s. 25.

Od 1944 r. toczyły się również polsko-radzieckie rozmowy w sprawie repatriacji obywateli polskich z głębi ZSRR. Chodziło o uzyskanie prawa opcji przez obywateli polskich przebywających w dniu 1–2 listopada 1939 r. na terenie Zachodniej Ukrainy, Białorusi i Litwy, którym na podstawie dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 r. nadano, pod przymusem, obywatelstwo radzieckie. Ostatecznie 6 lipca 1945 r. została podpisana „Umowa o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego osób narodowości polskiej i żydowskiej mieszkających w ZSRR i o ich ewakuacji do Polski i o prawie zmiany obywatelstwa polskiego osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej mieszkających na terenie Polski i o ich ewakuacji do ZSRR” (Kersten, 1974b, s. 98). Umowa dotyczyła przede wszystkim Polaków i Żydów obywateli polskich, których w wyniku wojny znaleźli się na obszarze ZSRR, poza miejscem swego stałego zamieszkania w dniu 1 września 1939 r. Była też podstawą do ewakuacji z Polski do ZSRR osób narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej (łemkowskiej) i litewskiej. W umowie ustalono, że podanie o opcję, które było warunkiem repatriacji, należało złożyć do 1 listopada 1945 r., a termin zakończenia repatriacji przewidziano na 31 grudzień 1945 r. Oba terminy okazały się nierealne i zostały przesunięte: rejestracja do 1 stycznia 1946 r., a termin repatriacji do 15 czerwca 1946 r. Masowa repatriacja blisko ćwierci miliona osób odbyła się w 1946 r., w tym od 8 lutego do końca czerwca 1946 r. w 206 transportach przybyło 214,2 tys. osób, wśród nich 120,6 tys. polskich Żydów, a w czerwcu i lipcu w różnych mniejszych transportach dalsze 10,0 tys. oraz 6 tys. indywidualnie (Misztal, 1992, s. 172). W następnych trzech latach repatriowała się ludność, która z przyczyn od niej niezależnych nie zdążyła się repatriować w terminie oraz ludność wywieziona lub internowana w latach 1944–1945. Na podstawie umowy z 6 lipca 1945 r. repatriowało się w latach 1945–1948 z głębi ZSRR do Polski 263 413 osób (Kersten, 1974b, tab. 10), a według innego źródła 258 990 (Czerniakiewicz, 1987, tab. 39). Liczba repatriowanych w 1946 r. w obu źródłach różni się o 4423 osoby. Krystyna Kersten podaje liczbę 2614 osób repatriowanych w 1949 r., podczas gdy w danych GUS (GUS, 1945–2003, R. 1, tabl. 15/134) znajduje się liczba 3420 (tab. XI.2.14).

W sumie w latach 1944–1949 powróciło do Polski ze Wschodu na podstawie czterech umów repatriacyjnych 1 525 tys. osób. Należy tutaj dodać, że od lipca 1944 r. do czerwca 1945 r. władze radzieckie w szczególnych przypadkach wydawały indywidualne zezwolenia na wyjazd do Polski. Urzędowa statystyka wymienia liczbę 1 529 498 osób repatriowanych (łącznie z reemigrantami) z ZSRR w latach 1944–1949.

Populację repatriantów z trzech zachodnich republik ZSRR charakteryzował wysoki udział kobiet, który wynosił 126 kobiet na 100 mężczyzn (nie jest znana struktura płci repatriantów przybywających z pozostałych terenów ZSRR) oraz zachwiana struktura wieku. Wśród repatriantów niezwykle niski (3,9%) był udział ludności w wieku powyżej 60 lat w stosunku do udziału tej

⁷ Na podstawie umowy z 6 lipca 1945 r. (bez repatriacji z Litewskiej, Białoruskiej i Ukraińskiej SRR).

⁸ W latach 1944–1948.

⁹ W latach 1945–1949.

¹⁰ W latach 1945 i 1946.

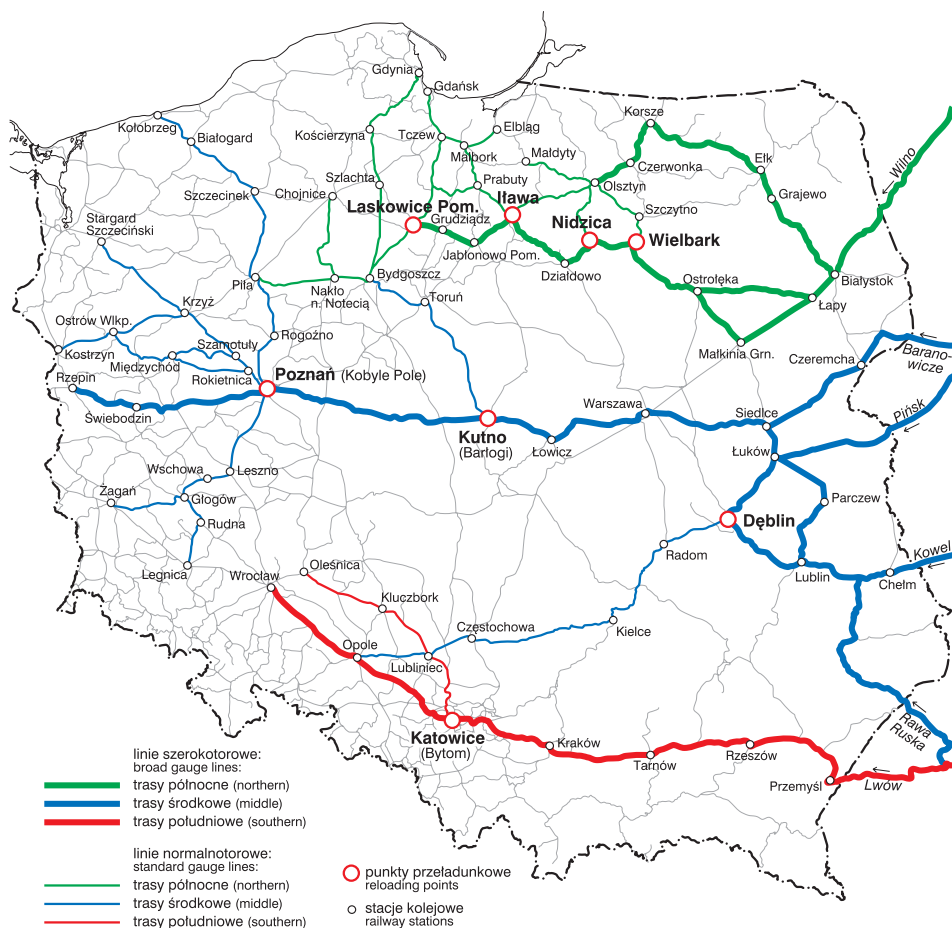
¹¹ W latach 1946–1949.

samej grupy wieku w Polsce, który na początku 1946 r. wynosił 8,8% ogółu ludności. Jeszcze większe dysproporcje występowały w najmłodszej grupie wieku: dzieci i młodzież do 20 lat wśród repatriantów stanowiły 13,3%, natomiast udział zbliżonej grupy wieku (poniżej 18 lat) w Polsce na początku 1946 r. wynosił 36,2% ogółu ludności. Wśród repatriantów z ZSRR (bez Litewskiej, Białoruskiej i Ukraińskiej SRR) udział ludności w wieku ponad 60 lat wynosił zaledwie 1,1%. Zestawienie to świadczy pośrednio o wysokich stratach jakie dotknęły ludność polską przebywającą w czasie wojny na terenie ZSRR. W ciężkich warunkach zesłania ofiarami padali przede wszystkim najmłodszy i najstarsi.

Na podstawie analizy danych J. Czerniakiewicza (1987) można powiedzieć, że w składzie społeczno-zawodowym ogółu repatriantów ze Wschodu największy udział mieli chłopi (33,3%) i kolejno: pracownicy umysłowi (23,1%), robotnicy (16,6%) i rzemieślnicy (11,6%). Jedynie wśród powracających z pozostałych terenów ZSRR więcej było robotników (36,8%) niż chłopów (28,5%) czy rzemieślników (9,7%) i pracowników umysłowych (6,0%). Ta zmiana proporcji wynika z wysokiego udziału ludności żydowskiej (53%) wśród repatriantów z pozostałych republik ZSRR i być może podawania zawodu wykonywanego w ZSRR.

Napływający repatrianci z utraconych ziem wschodnich i pozostałych terenów ZSRR w większości (81,4%) byli kierowani na tereny tzw. ziem odzyskanych, z których wysiedlano ludność niemiecką. Repatrianci nie mieli wyboru miejsca osiedlenia. Władze realizowały koncepcję równoleżnikowej repatriacji, aby zapewnić podobieństwo warunków naturalnych w nowym miejscu osiedlenia. Transporty odbywały się trzema trasami kolejowymi: północną (Wilno–Olsztyn), środkową (Baranowicze, Pińsk, Kowel–Poznań) i południową (Rawa Ruska–Katowice) i poprzez etapy przeładunkowe⁸ (ryc. XI.2.3 według Kersten i Szaroty, 1966, s. 162–167) docierały do etapów docelowych transportu, skąd repatrianci byli rozwożeni do miejsc osiedlenia. Na trasie północnej były cztery stacje przeładunkowe: Wielbark, Nidzica, Iława i Laskowice Pomorskie; na trasie środkowej: Kutno(Barłogi), Poznań (Kobyle Pole) i na trasie południowej: Dęblin, Katowice (Bytom) i później Wrocław-Brochów. Dopiero w punktach docelowych istniała możliwość wyboru miejsca osiedlenia. W najmniejszym stopniu, w 62%, kierowana była na ziemie zachodnie ludność napływająca z Litewskiej SRR. W 13% znalazła nowe miejsce zamieszkania w województwie pomorskim (głównie w Toruniu) i gdańskim. Blisko 4/5 repatriantów z Ukraińskiej SRR i 90% z Białoruskiej SRR umieszczono na ziemiach zachodnich i północnych. A prawie dla wszystkich repatriantów (98%) z pozostałych terenów ZSRR pierwszym miejscem osiedlenia były ziemie odzyskane. Bardziej szczegółowo osadnictwo repatriantów przedstawia tabela XI.2.15.

⁸ Na terenie Polski zaraz za postępującym frontem armia radziecka przekuwała strategiczne linie normalnotorowe o szerokości 1435 mm na stosowany w ZSRR rozstaw 1524 mm. Repatrianci z Litwy, Białorusi i Ukrainy docierali do Polski w sowieckich wagonach szerokotorowych i w wyznaczonych punktach przeładunkowych przenosili się z dobytkiem do polskich wagonów normalnotorowych. W czasie wojny liniami szerokotorowymi dostarczano sprzęt wojskowy na potrzeby frontów. Po jej zakończeniu służyły do wywozu zdobyczy wojennych z Niemiec i polskich ziem odzyskanych do ZSRR.

Ryc. XI.2.3. Kolejowe trasy transportów repatriacyjnych z ZSRR. Stan 7–9 maja 1945 r.

Fig. XI.2.3. Railways lines used for repatriation of Polish population from USSR, including former eastern provinces of Poland (data for May 7–9, 1945)

Spośród 136,6 tys. polskich Żydów repatriowanych z ZSRR ponad 80% skierowano na ziemię odzyskane (ryc. XI.2.4 według Misztala, 1992, tab. 5), gdzie istniały wolne zasoby mieszkaniowe o stosunkowo dobrym standardzie, a w wielu wypadkach można było otrzymać mieszkanie niemieckie z pełnym wyposażeniem. Większość (87 tys.) skierowano na Dolny Śląsk. Według stanu w końcu czerwca 1946 r. w 42 miejscowościach Dolnego Śląska osiedliło się 75,1 tys. repatriowanych polskich Żydów, głównie we Wrocławiu, Dzierżonowie, Wałbrzychu, Bielawie, Legnicy, Kłodzku, Świdnicy, Ziębicach oraz 28,0 tys. w Szczecinie i okolicach. Znaczna część osiadła w Łodzi (15 tys.), na Górnym Śląsku (12 tys.), w Krakowie (4 tys.) i Warszawie (3 tys.). Mniejsze liczby zanotowano w Białymstoku (900 osób), Tarnowie (250 osób) i Lublinie (100 osób). Do swoich rodzinnych miast powróciło niewielu, z górą 2,5 tys.

Tabela XI.2.15. Osadnictwo ludności polskiej repatriowanej z ZSRR w latach 1944–1948 według województw

Table XI.2.15. Settlement of Polish repatriates from USSR, 1944–1948, by voivodships

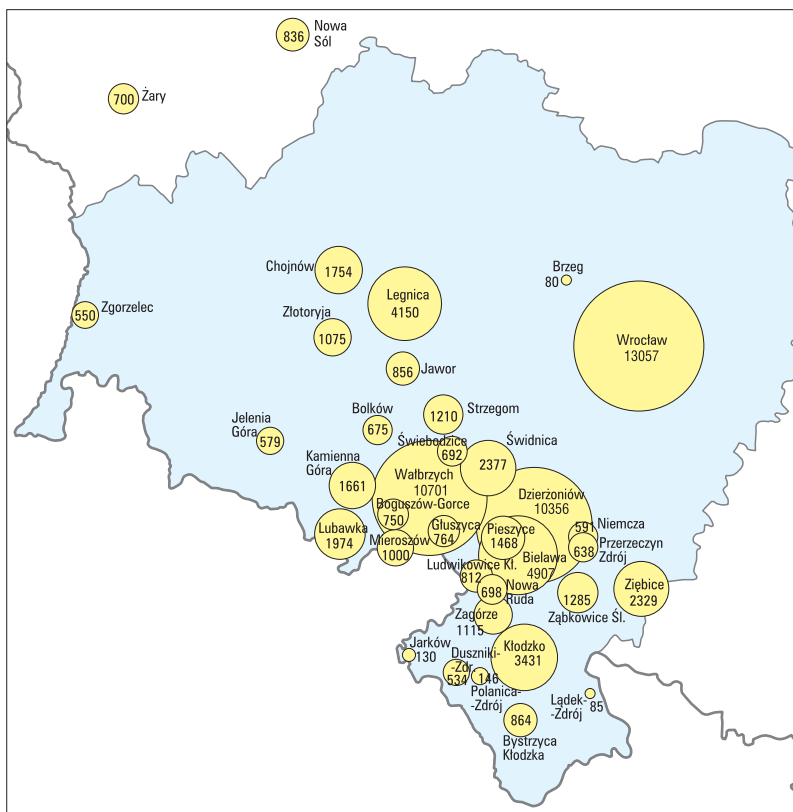
Województwo Voivodship	Ogółem Total	Repatriacja z republik Repatriates from Soviet republics			
		Litewskiej Lithuanian	Białoruskiej Belorussian	Ukraińskiej Ukrainian	pozostałych other
Ogółem	1 517 983	197 156	274 163	787 674	258 990
Ziemie odzyskane	1 235 148	121 846	247 936	612 405	252 961
Białostockie	9 496	8 261	–	1 235	–
Olsztyńskie	120 365	31 596	–	73 730	15 039
Gdańskie	121 868	31 842	47 789	12 836	29 401
Szczecińskie	174 358	13 946	55 409	45 648	59 359
Poznańskie	111 210	11 071	30 063	30 362	39 714
Wrocławskie	410 377	18 050	114 679	216 483	61 165
Śląskie	287 474	7 080	–	232 111	48 283
Ziemie środkowej Polski	282 835	75 310	26 227	175 269	6 029
Warszawskie	15 926	6 276	5 425	6 788	1 037
Łódzkie	20 986	8 006	7 756	2 887	2 337
Białostockie	17 265	7 590	2 867	6 808	–
Gdańskie	22 559	9 697	1 523	11 339	–
Pomorskie	28 994	16 262	1 242	9 777	1 663
Poznańskie	14 632	4 458	2 877	7 297	–
Śląskie	15 023	6 114	2 735	6 174	–
Krakowskie	17 651	4 358	1 802	10 499	992
Rzeszowskie	28 256	826	–	27 430	–
Kieleckie	39 696	4 893	–	34 803	–
Lubelskie	58 297	6 830	–	51 467	–

Źródło: Czerniakiewicz, 1987, tab. 44.

Przesiedlenia do ZSRR w latach 1944–1946

Zgodnie z umowami z 1944 r. przesiedlenia były dobrowolne i chęć wyjazdu z Polski do Białoruskiej SRR zgłosiło 47 117 osób, wyjechało 36 398; na przyjęcie pozostałych nie wyraziły zgody władze białoruskie i z końcem 1946 r. przesiedlenia zakończono. Nie w pełni ta dobrowolność była przestrzegana w stosunku do ludności ukraińskiej, ale należy pamiętać, że w tym czasie na pograniczu polsko-ukraińskim działała UPA⁹ sprzeciwiająca się opuszczeniu przez Ukraińców rodzinnych stron. W 1945 roku, do 1 grudnia, przesiedlono 311 004 osób, a do 1 sierpnia 1946 r., kiedy zakończono przesiedlenia, ewakuowano dalsze 170 179 tys. osób. Jesienią 1946 r. wyjechało jeszcze 595 osób (ryc. XI.2.5 według Kersten, 1974a, tab. X). Przesiedlenia objęły ludność ukraińską w 9 powiatach woj. lubelskiego (193,4 tys.), w 7 powiatach woj. rzeszowskiego (267,4 tys.) i w 3 powiatach woj. krakowskiego (20,4 tys.). W sumie przesiedlono z Polski 481,2 tys. osoby ludności ukraińskiej. O dalszych losach przesiedleńców po ich wyjeździe z Polski nie ma żadnej informacji.

⁹ Ukraińska Powstańcza Armia (1943–1953), od lipca 1944 podporządkowana Ukraińskiej Głównej Radzie Wyzwoleńczej, jako załążek przyszłej regularnej armii, walczyła o niepodległość Ukrainy i ochraniała ludność ukraińską. Za wrogów uznawała ZSRR, Niemcy oraz Polaków z terenów polsko-ukraińskiego pogranicza. Od wiosny 1943 działała zbrojnie przeciwko ludności polskiej zmierzając do jej całkowitego usunięcia z Wołynia, Polesia i Galicji Wschodniej. Pojedyncze oddziały utrzymały się do 1953 r.

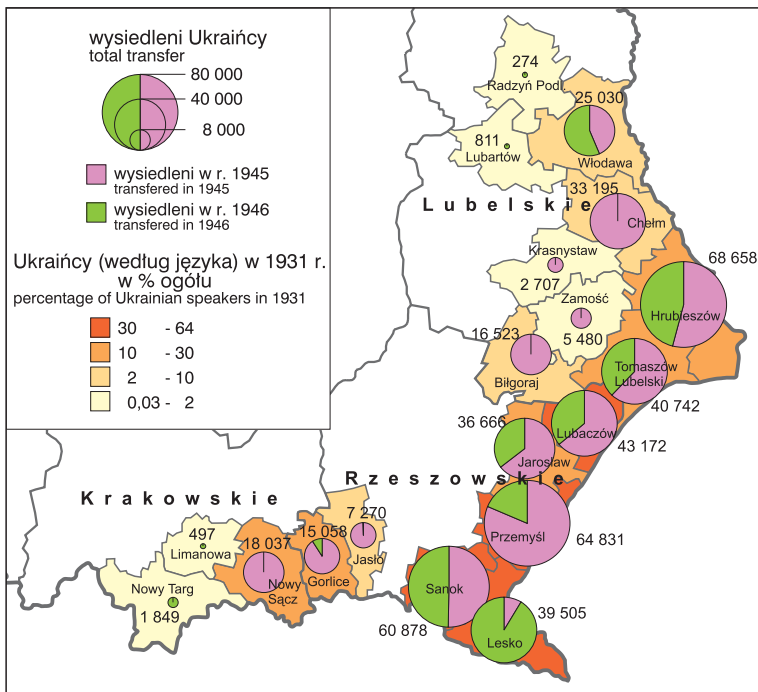
Ryc. XI.2.4. Osadnictwo repatriantów żydowskich na Dolnym Śląsku, 1946
 Fig. XI.2.4. Jewish repatriates in Lower Silesia, 1946

Repatriacja Polaków z Zachodu

W końcowej fazie wojny zwycięskie mocarstwa musiały się zatroszczyć o los cudzoziemców, znajdujących się przymusowo na wyzwolanych terenach, przede wszystkim w Niemczech i Austrii. Już w 1944 r. utworzona została specjalna organizacja United Nations Relief and Rehabilitation Agency (UNRRA). Jednym z jej zadań była opieka nad uchodźcami, którzy otrzymali status tzw. Displaced Persons, w skrócie DP¹⁰. Pomimo powrotu większości z nich do krajów ojczyстных, pozostała jeszcze znaczna liczba DP, głównie pochodzących z krajów zajętych przez Armię Radziecką, którzy odmawiali powrotu obawiając się o swój los lub

¹⁰ DP – określenie zaczerpnięte z nazwy powołanego 10 czerwca 1943 r. Technicznego Komitetu Doradczego do Spraw Przemieszczonej Ludności (Technical Advisory Committee on Displaced Populations). Komitet po czterech miesiącach przedstawił swój raport Radzie UNRRA, która miała organizować repatriację mas wojennych migrantów. W listopadzie 1944 r. sojusznicy ustalili, że w okresie działania zarządu wojskowego opieka nad DP i repatriacja będzie należała do wojska, a UNRRA będzie pełniła funkcje pomocnicze, zajmując się m.in. administracją wewnętrzną obozów przesiedleńczych i rozdziałem zaopatrzenia. UNRRA zakończyła działalność w tym zakresie z końcem czerwca 1947 r. (Kersten, 1974b).

nie godzących się na przemiany ustrojowe narzucone przez dominujące tam władze ZSRR. Ich liczba wzrastała w pierwszych latach powojennych wskutek napływu dodatkowych uciekinierów ze Wschodu. Do dalszej opieki nad nimi i ostatecznego rozwiązania problemu uchodźców Zgromadzenie Ogólne ONZ powołało 12 lutego 1946 r. specjalną organizację International Refugee Organization (IRO), która funkcjonowała od lipca 1947 do końca 1951 r. (Kersten, 1974b). Działała ona głównie, lecz nie wyłącznie w Europie i w ciągu swego istnienia repatriowała 72,8 tys. osób (w tym 38 tys. do Polski) i zorganizowała przesiedlenia, głównie do krajów zamorskich 1038,4 tys. (w tym 360 tys. Polaków). Ponieważ problemy uchodźców istniały nadal po 1951 r., ich rozwiązaniem zajął się następnie Urząd Wysokiego Komisarza ONZ do Spraw Uchodźców (United Nation High Commissioner for Refugees – UNHCR) oraz nowo powstała organizacja pod nazwą Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM), przekształcony później w istniejącą do dziś Międzynarodową Organizację do Spraw Migracji czyli International Organisation for Migration – IOM (ILO, 1957).

Ryc. XI.2.5. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do Ukraińskiej SRR, 1945–1946

Fig. XI.2.5. Transfer of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR, 1945–1946

Jak wspomniano wcześniej, powrót większości uchodźców nastąpił szybko po zakończeniu działań wojennych. Do czerwca 1945 r. została zakończona repatriacja uchodźców do Francji, Belgii i Holandii. Pośpiesznie dokonywała się, uzgodniona na spotkaniu Wielkiej Trójki w Jałcie, repatriacja obywateli radzieckich do

ZSRR, która miała zakończyć się do 1 września 1945 r. Z repatriacją tą wiązały się poważne problemy, gdyż znaczna część obywateli radzieckich nie chciała powrotu do ZSRR. Niektórzy zostali repatriowani przymusowo, inni (zwłaszcza Ukraińcy) podawali się za Polaków i uzyskali możliwość pozostania na zachodzie.

W końcowej fazie II wojny na terenie Europy zachodniej, przede wszystkim na obszarze Rzeszy Niemieckiej, przebywało około 3,4 mln obywateli polskich. Najliczniejszą grupę stanowili robotnicy przymusowi deportowani na roboty z Generalnej Guberni, wschodnich obszarów II Rzeczypospolitej i zachodniej Polski włączonej do Rzeszy. Do tego dochodziła znaczna liczba więźniów, jeńców wojennych, a także bliżej nieznana liczba dzieci porwanych i skazanych na germanizację. Nie ustalono faktycznej liczby polskich robotników przymusowych z uwagi na rozbieżności wynikające ze stosowania kryterium narodowościowego lub obywatelstwa, bądź podważaną wiarygodność. „Możemy przyjąć, że liczba Polaków zatrudnionych w Rzeszy w końcu wojny wynosiła, wyłączając pracujących jeńców, nieco poniżej 2 mln mężczyzn i kobiet” (Kersten, 1974b, s. 53), z tego w chwili zakończenia wojny około 1,2 mln przebywało w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec i Austrii. Utworzone po zakończeniu wojny Biuro Odszkodowań Wojennych (BOW, 1947, tabl. V) podało liczbę 2460 tys. wywiezionych w latach 1939–1945 na roboty przymusowe do Niemiec obywateli polskich (bez Ukraińców, Białorusinów i Litwinów z terenów obecnie należących do ZSRR). Robotnicy przymusowi, którzy w chwili odwrotu armii niemieckiej w 1945 r. znajdowali się na Śląsku, Pomorzu i w Prusach Wschodnich, automatycznie znaleźli się w Polsce. Liczebność tej grupy szacuje się na 450 tys. osób.

Głównym skupiskiem polskich robotników przymusowych – z chwilą wyzwolenia stali się cywilnymi uchodźcami wojennymi i zyskali status tzw. Displaced Persons – były Niemcy i Austria. Repatriacja odbywała się na podstawie porozumień z władzami wojskowymi czterech mocarstw, które decyzyją z 5 czerwca 1945 r. podzieliły Niemcy i Austrię na cztery strefy okupacyjne (amerykańską, brytyjską, francuską i radziecką).

W pierwszym okresie po zakończeniu wojny odbywała się również indywidualna, półlegalna repatriacja nie objęta ewidencją, gdyż zachodnia granica Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej została obsadzona przez jednostki II Armii Wojska Polskiego dopiero na początku czerwca 1945 r., ale i wówczas nie była szczelna. Według ówczesnych szacunków, zanim zorganizowano masową repatriację, ze stref zachodnich (bez brytyjskiej) powróciło do kraju około 150 tys. osób.

Repatriacja do Polski z obszaru Niemiec okupowanego przez wojska radzieckie nastąpiła bardzo szybko, bez udziału władz polskich, i do końca sierpnia 1945 r. powróciło około 650 tys. osób (Kersten, 1974a, s. 105). Jesienią uznano ją za zakończoną, choć faktycznie, z malejącym nasileniem, trwała do 1950 r.

Opóźnienie w repatriacji do Polski wynikało z braku środków transportu zajętego do priorytetowej repatriacji do ZSRR oraz brakiem uznania komunistycznych władz polskich przez mocarstwa zachodnie. Podjęcie repatriacji do Polski ze stref zachodnich stało się możliwe po utworzeniu w Polsce Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w dniu 28 czerwca 1945 r. i uznaniu go, dzień później, przez mocarstwa zachodnie. Uzgodnienia w sprawie repatriacji zapadały dopiero w końcu sierpnia i we wrześniu 1945 r. Najwcześniej, 17 sierpnia, odszedł pierwszy

transport ze strefy amerykańskiej, 13 października z brytyjskiej, a dopiero w listopadzie ze strefy francuskiej. Napływających repatriantów na granicy przyjmowało wojsko wydając zaświadczenia repatriacyjne.

Rejestrację repatriantów prowadziły trzy instytucje: alianckie władze wojskowe w swoich strefach, UNRRA administrująca obozami przesiedleńczymi, skąd wyruszali repatrianci (władze radzieckie nie wpuściły UNRRA do swojej strefy) oraz, po przekroczeniu granicy, Państwowy Urząd Repatriacyjny. Podstawową wadą tych statystyk jest nieścisłość i rozbieżności często wynikające z fluktuacji w stanie liczebnym uchodźców w obozach oraz złożoność struktury narodowościowej obywateli II Rzeczypospolitej. Władze polskie nie przewidywały bowiem repatriacji do Polski Ukraińców i Niemców obywateli polskich przed 1 wrześniem 1939 r.

W przytoczonej statystyce repatriacji udokumentowany jest powrót 1,5 mln repatriantów z czterech stref okupacyjnych Niemiec spośród 3,4 mln obywateli polskich znajdujących się na zachodzie Europy w chwili zakończenia wojny. Ponadto około 450 tys. b. robotników przymusowych „znalazło się” w Polsce już wcześniej, z chwilą odwrotu armii niemieckiej ze Śląska, Pomorza i Prus Wschodnich. Około 150 tys. powróciło z zachodnich stref okupacyjnych zanim rozpoczęła się zorganizowana repatriacja. Należy zatem wnioskować, że powróciło około 2,1 mln spośród 3,4 mln, tzn. około 62% wywiezionych z Polski. Nieco niższy był udział powracających żołnierzy. Jak podaje Krystyna Kersten (1974b, s. 239) ogółem z Zachodu repatriowało się 105 tys. żołnierzy spośród stanu 249 tys. (w tym 21 tys. żołnierzy i oficerów z obozów jenieckich w Niemczech) w końcu 1945 r.

Osobną sprawą były powroty członków Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) na Zachodzie. W momencie zakończenia wojny pod polskimi sztandarami służyło około 200 tys. żołnierzy (*Wielka Encyklopedia...*, 2001–2005, t. 21, s. 573). W ich skład wchodził II Korpus pod dowództwem gen. Władysława Andersa, wstawiony zwycięstwem pod Monte Cassino i znajdujący się wówczas we Włoszech. Rekrutował się on głównie z b. więźniów sowieckich, którym pozwolono na podstawie układu Sikorski–Majski z 30 lipca 1941 r. i umowy wojskowej z 14 sierpnia 1941 r. wstąpić do tworzących się w ZSRR polskich sił zbrojnych, a następnie przenieść się na Bliski Wschód, gdzie dochodzili do zdrowia po katorżniczych warunkach gułagu i przechodzili przeszkolenie. Obok nich, w warunkach uzupełnień przybyło do II Korpusu wielu Polaków, przymusowo wcielonych do Wehrmachtu, skąd zdezerterowali lub zostali wzięci do niewoli przez aliantów (łącznie 89,6 tys., większości Ślązaków). Korpus ten po zakończeniu wojny w 1946 r. został przewieziony do Anglii i tam w 1947 r. zdemobilizowany. Na drugim miejscu trzeba wymienić pierwszą dywizję pancerną, pod dowództwem gen. Stanisława Maczka, która brała udział w lądowaniu w Normandii i swój szlak bojowy zakończyła w Holandii i północnych Niemczech. Wkrótce potem wokół niej zgrupowało się wielu b. polskich jeńców wojennych, łącznie z powstańcami warszawskimi. Wreszcie trzeba pamiętać o polskich żołnierzach na wyspach brytyjskich, przede wszystkim o personelu lotniczym, ale również załogach statków wojennych i handlowych, rozmaitych oddziałach, szkołach, szpitalach itp. na terenie Anglii i Szkocji.

W czasie wojny wojskowa cenzura brytyjska skrupulatnie pilnowała, aby nie było żadnych wzmianek krytycznych wobec ZSRR. Pamięć żołnierzy-katorżników musiała pozostać nieznana. Po wojnie, w atmosferze euforii zwycięstwa nad hitle-

rowskimi Niemcami brytyjska opinia publiczna zwróciła się przeciw polskim żołnierzom, którzy nie chcieli wracać do kraju, oddawanemu pod kontrolę ZSRR. Co więcej, wielu żołnierzy pochodziło przecież z terenów utraconych przez Polskę na podstawie umowy Mołotow-Ribbentrop, potwierdzonej uchwałami w Teheranie i Jałcie. Władze warszawskie prowadziły aktywną propagandę za powrotem b. żołnierzy jako indywidualnych repatriantów, ale nie w ramach jednostek wojskowych. Tylko część zdecydowała się na powrót, a wielu z nich spotkały następnie szykany i prześladowania, z procesami i wyrokami śmierci włącznie (Turlejska, 1989, s. 123–124), co dowodzi, że obawy przed powrotem nie były bezpodstawne.

Rząd Wielkiej Brytanii nie zdecydował się na przymusową repatriację Polaków i umożliwił tym, którzy nie chcieli wracać pozostanie w Anglii lub dalszą emigrację. Dla b. wojskowych stworzony został w sierpniu–wrześniu 1946 r. specjalny Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia (Polish Resettlement Corps), ułatwiający adaptację w ciągu dwóch lat. Przez jego szeregi przeszło 171 tys. b. żołnierzy. Większość z nich pozostała w Wielkiej Brytanii lub wyemigrowała do dominiów brytyjskich. Pierwszy transport około 2 tys. osób skierowano do pracy w Kanadzie. Około 10 tys. wróciło do Polski. Korpus został rozwiązany w październiku 1949 r.

Część b. żołnierzy pozostała na kontynencie europejskim i osiedliła się we Włoszech, Francji, Niemczech, Holandii lub Belgii. W ramach okupacyjnej armii amerykańskiej były kompanie wartownicze i transportowe, składające się z Polaków. Obok wojskowych na zachodzie pozostało sporo ludności cywilnej – członków rodzin, b. więźniów czy robotników przymusowych, a nawet uciekinierów opuszczających Polskę już po zakończeniu wojny.

Wreszcie na osobną wzmiankę zasługują osoby, które znalazły się w czasie wojny na innych kontynentach i albo wróciły ostatecznie do Polski albo tam pozostały. Cywilną ludność, opuszczającą ZSRR wraz z Armią Andersa, władze brytyjskie kierowały do specjalnych obozów. Niektóre znalazły się na terenie brytyjskich kolonii w Afryce: Kenii, Rodezji, Tanganice. Nowa Zelandia przyjęła 1000 dzieci i młodzieży, które w większości tam osiadły.

Ucieczka, wysiedlenia i przesiedlenia ludności niemieckiej

W końcowej fazie II wojny światowej, przed nadejściem wojsk radzieckich, były tereny wschodnie Rzeszy opuściło od 4 mln (Misztal, 1990, s. 85) do 5 mln osób (Czubiński, 1998, s. 103), ale podawane są i wyższe szacunki (tab. XI.2.16). Ucieczki i ewakuacja ludności niemieckiej, najwcześniej podjęte w Prusach Wschodnich, trwały od końca października 1944 r. do początków 1945 r. i objęły około 0,5 mln Niemców (Banasiak, 1963, s. 74). Straty wśród uciekinierów i ewakuowanych były bardzo poważne, bo często trafiali oni pod ogień atakujących kolumn. Najtragiczniejszy los spotykał uciekających z Prus Wschodnich w lutym 1945 r. przez zamrznięty Zalew Wiślany (Podlasek, 1995). Ucieczki ze Śląska Opolskiego i Dolnego Śląska zapoczątkowane w połowie stycznia 1945 r. trwały do połowy lutego. Część ewakuowanych czy uciekających Niemców nie zdołała dotrzeć za Nysę Łużycką i znalazła się na Pogórzu Sudeckim. W niektórych miejscowościach liczba ludności w porównaniu ze stanem sprzed ewakuacji nie uległa zmianie. W większości wzrosła i to bardzo znacznie, np. w Kłodzku z 20 do 50 tys., a w Świdnicy z 35 do

80 tys. Natomiast północno-zachodnia część Dolnego Śląska była prawie wyludniona. Natychmiast po zakończeniu działań wojennych część uciekinierów wracała do swoich domów. Zdaniem A. Bohmanna (1969, s. 275) liczba osób powracających mogła sięgać miliona, w tym 140–180 tys. przekraczających Odrę z powrotem na wschód i około 800 tys. Ślązaków wracających z pogranicza czeskiego. Powroty do Prus Wschodnich zaczęły się nawet przed zakończeniem wojny, nasiliły zaś po 9 maja 1945 r.

Tabela XI.2.16. Ewakuacja i ucieczka Niemców z b. wschodnich prowincji III Rzeszy i okupowanych obszarów Polski
Table XI.2.16. Evacuation and flight of Germans from former Eastern provinces of the Third Reich and occupied areas of Poland

Region Region	Liczba uciekinierów i ewakuowanych (tys.) Number of persons (in thousands)
Prusy Wschodnie	2 053
Pomorze	1 081
Wschodnia część Brandenburgii	330
Śląsk	3 218
Tereny polskie	812
Razem	7 494

Źródło: *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße*, Band 1, München 1984 (cyt. za: B. Nitschke, 2000, tabl. 1).

Zanim na mocy konferencji poczdamskiej Polska otrzymała ziemie leżące na wschód od linii Odry i Nysy Łużyckiej przyszła granica, od przejścia frontu do końca czerwca i początków lipca 1945 r., nie była strzeżona i wojsko polskie prowadziło chaotyczną i żywiołową akcję „dzikich” wysiedleń ludności niemieckiej na zachód od przewidywanej granicy Polski, zasiedlając oczyszczone obszary zdemobilizowanymi żołnierzami wojska polskiego. Liczbę wysiedlonych od 22 czerwca do 10 lipca 1945 r. z 12 nadgranicznych powiatów S. Banasiak (1968, s. 41) szacuje na 100–125 tys. osób, Cz. Osękowski (1994, s. 104) na 230–250 tys., K. Skubiszewski (1968, s. 99) powołując się na źródła niemieckie podaje około 400 tys., A. Czubiński (1998, s. 106) 300–400 tys., natomiast publikacje zachodnoniemieckie wymieniały liczbę 200–300 tys. osób (Osękowski, 1994, s. 105). Liczbę 200 tys. wymienia A. Bohmann (1969, s. 274).

Na obszarach przyznanych Polsce w wyniku decyzji trzech mocarstw na konferencji poczdamskiej (2 VIII 1945), do 1939 r. należących do Niemiec, znajdowało się w roku 1944/1945 około 7,3 mln mieszkańców stałych (w tym 6,4 mln Niemców, około 1 mln miejscowych Polaków) oraz 2,5 mln ludności napływowej (1,5 mln stanowili uchodźcy z terenów niemieckich objętych bombardowaniami aliantów i około 1 mln robotnicy przymusowi). W sumie było tutaj około 10 mln osób (Misztal, 1990, s. 83). Oszacowanie dla późniejszego okresu podaje Cz. Osękowski (1994, s. 83): „Na obszarach przejętych przez Polskę w 1945 r. znajdowało się w tym czasie 4,5–4,6 mln osób. W tej liczbie 2,5 mln osób mieszkało na Śląsku, 1 mln na Pomorzu Zachodnim, 500–550 tys. w Prusach Wschodnich, 350 tys. na Ziemi

Lubuskiej i 200 tys. na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska. Trzeba przyznać, że przytoczone w źródłach niemieckich wielkości są prawdziwe. Jeżeli od liczby ogólnej ludności niemieckiej podawanej przez te źródła odejmiemy około 1 mln ludności rodzimej to otrzyma się wówczas około 3,5–3,6 mln osób ludności niemieckiej. Podobną liczbę Niemców w Polsce zachodniej i północnej po zakończeniu wojny wymieniają inne źródła niemieckie. Także i w polskich opracowaniach w sposób stosunkowo zgodny podaje się, że w połowie 1945 roku było tu około 3,5 mln Niemców”.¹¹

Jakkolwiek traktat poczdamski zaakceptował przesiedlenia mniejszości niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier (rozdział XIII umowy), to dopiero 20 listopada 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli, na swoim dwunastym posiedzeniu, uchwaliła plan przesiedleń, które miały zostać dokonane w okresie grudzień 1945–lipiec 1946 z możliwością zmian wynikających z warunków atmosferycznych, sytuacji w transporcie lub liczby ludności przewidzianej do wysiedlenia. Ustaliła również, że ludność niemiecka wysiedlana z Polski ma być rozmieszczona w radzieckiej (około 2 mln) i brytyjskiej (1,5 mln) strefie okupacyjnej. Tekst umowy polsko-brytyjskiej i polsko-radzieckiej załączono w Aneksie F.

W 1945 r., od kapitulacji Niemiec wyjechało z Polski 730–780 tys. Niemców (Osękowski, 1994, s. 105): z Dolnego Śląska 42 tys. w zorganizowanych transportach i około 66 tys. na podstawie przepustek indywidualnych, z Pomorza Zachodniego 291 tys., z Opolszczyzny 86 tys., z Warmii i Mazur blisko 25 tys. i z Ziemi Lubuskiej 20 tys., ponadto wysiedleni w czerwcu i lipcu przez wojsko. Wielkości te różnią się od podanych przez B. Nitschke (tab. XI.2.17). Około 200–250 tys. osób przed wysiedleniem przeszło przez zorganizowane obozy i więzienia (Linek, 1999, s. 89), z których najgorszą sławę miał obóz w Łambinowicach, wcześniej używany do przetrzymywania alianckich jeńców wojennych, a także osób wypędzonych z Warszawy po powstaniu.

Tabela XI.2.17. Niemcy wysiedleni z Polski w latach 1945*–1947

Table XI.2.17. Germans expelled from Poland, 1945–1947

Region Region	Liczba wysiedlonych Niemców Number of persons		
	1945 ¹	1946	1947
Dolny Śląsk	105 000	1 102 916	217 773
Górny Śląsk	111 000	156 530	21 442
Poznańskie	70 000	39 550	16 000
Pomorze Gdańskie	101 000	333 528 ¹	292 430 ¹
Pomorze Zachodnie	181 400		
Warmia i Mazury	25 000	16 564	45 475
Razem	593 400	1 649 088	593 120

* Po konferencji poczdamskiej trwającej od 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r.

¹ Pomorze Gdańskie i Zachodnie razem.

Źródło: Nitschke, 2000, tabl. 6, 10 i 11.

¹¹ W cytowanym tekście pominięto cztery odsyłacze do pięciu pozycji literatury.

Akcja przesiedleńcza trwała kilka lat, jej główne nasilenie miało miejsce w r. 1946 i w sumie objęła ona ponad 3 miliony osób, prawie w całości ludności cywilnej, choć trochę też było jeńców wojennych (tab. XI.2.18). Około dwóch trzecich skierowano do radzieckiej strefy okupacyjnej, pozostali trafili do strefy brytyjskiej.

Tabela XI.2.18. Przesiedlenia Niemców z obszaru Polski do Niemiec, 1945–1950
Table XI.2.18. Transfer of Germans from Poland to Germany, 1945–1950

Okres Period	Liczba osób przesiedlonych z Polski do Niemiec (tys.) Number of persons (in thousands)			
	ogółem total	do strefy to occupation zones		
		radzieckiej Soviet	brytyjskiej British	amerykańskiej American
Ludność cywilna				
Jesień 1945 ¹	550,7	550,7	–	–
1946	1 930,2	749,2	1 181,0	–
1947	538,5	538,5	–	–
1948	42,7	przeważająca część	kilka tysięcy	nieliczni
1949	34,1	34,1	.	.
1950	59,4	33,2 ²	26,2 ³	.
Razem	3 155,6	~ 1 942,7		
Jeńcy wojenni 1948–1950 ⁴				
1948	6,3	2,1	2,1	2,1
1949	27,6	12,5	7,4	7,7
1950	1,5	1,5	–	–
Razem	35,3	16,1	9,5	9,8
Ogółem	3 190,9	~ 1 958,8		.

¹ Po konferencji poczdamskiej trwającej od 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r.

² Do NRD powstałej 7 października 1949 r.

³ Do RFN powstałej 20 września 1949 r.

⁴ Według stref dane szacunkowe.

Źródło: Banasiak, 1968, s. 201, tabl. 7, 12, 15, 17.

W pierwszej kolejności przesiedlana była ludność niepracująca z ośrodków miejskich, zatrudnieni u Polaków w gospodarstwach domowych, u prywatnych przedsiębiorców handlowych i przemysłowych oraz Niemcy przebywający w gospodarstwach rolnych już obsadzonych przez Polaków. W dalszej kolejności byli przesiedlani pracownicy niemieccy niewykwalifikowani lub o niskich kwalifikacjach, zatrudnieni w przedsiębiorstwach samorządowych i państwowych. Ostatnią grupę przesiedlanych stanowili pracownicy niemieccy niezbędni dla gospodarki polskiej, przede wszystkim w produkcji przemysłowej i górnictwie reklamowani przez swoje zakłady pracy.

Transporty kolejowe z przesiedleńcami (po 40 osób w każdym z 50 wagonów) były kierowane do trzech przygranicznych punktów zdawczych w:

- Szczecinie, czynny do 4 września 1946 r.,
- Tuplicach (niem. Teuplitz, i po stronie niemieckiej miejscowość Forst), czynny do końca akcji przesiedleń oraz

– Kaławsku (obecnie Węgliniec, niem. Kohlfurt i po stronie niemieckiej Wehrkirch, obecnie Horka), zlikwidowany w sierpniu 1947 r.

Transporty były z nich wysyłane do radzieckiej i brytyjskiej strefy okupacyjnej.

Organizację i przebieg przesiedlenia Niemców z Polski najpełniej przedstawia praca S. Banasiaka (1968) wydana w nakładzie 60 egzemplarzy na prawach rękopisu do użytku wewnętrznego oraz praca Cz. Osękowskiego (1994). Ten pierwszy ocenia liczbę przesiedlonych na 3190 tys. (w tym 35 tys. jeńców wojennych), ponadto 100–200 tys. wysiedlonych przed umowami poczdamskimi. Nieco niższe dane o przesiedleniach ludności niemieckiej w 1945 r. podano w zestawieniu Głównego Urzędu Statystycznego (tab. XI.2.19).

Tabela XI.2.19. Przesiedlenia Niemców z Polski, 1946–1948

Table XI.2.19. Transfer of Germans from Poland, 1946–1948

Miesiące Months	Lata / Years		
	1946	1947 ¹	1948
Styczeń	–	59 621	.
Luty	10 717	–	.
Marzec	131 638	–	.
Kwiecień	153 439	25 662	.
Maj	231 357	63 532	.
Czerwiec	241 778	61 449	.
Lipiec	232 470	84 560	.
Sierpień	198 801	93 000	.
Wrzesień	88 993	90 500	.
Październik	97 660	46 500	.
Listopad	123 391	13 500	.
Grudzień	106 311		.
Ogółem	1 632 562 ²	538 324	42 740

¹ W okresie od dnia 21 stycznia do 20 kwietnia 1947 r. nastąpiła przerwa w akcji repatriacyjnej z powodu złych warunków atmosferycznych.

² Dane sumują się na 1 616 555 osób.

Źródło: GUS, 1930–2003, R. 11, tabl. III.4, R. 12, tabl. III.7, R. 13; tabl. III.8.

W końcu 1950 r., już po zakończeniu przesiedleń, pozostało około 160 tys. Niemców (Banasiak, 1968, s. 220). Natomiast według oceny władz polskich w końcu marca 1952 r. mieszkało w Polsce niewiele ponad 100 tys. Niemców, a po 1958 r. pozostało tylko kilka tysięcy (Osękowski, 1994, s. 128, 132). W późniejszych latach okazało się, że szacunki te były dalekie od rzeczywistości.

2.6. Emigracja ludności żydowskiej

Liczba Żydów w Polsce w czerwcu 1945 r. według rejestracji CKŻP wynosiła 74 tysiące, z tego 5,5 tys. pochodziło z obozów na terenie Niemiec, 13 tys. służyło w Armii Berlinga, około 30 tys. przybyło w ramach repatriacji bądź samodzielnie z zachodnich republik ZSRR, a liczbę tych, którzy przetrwali wojnę na okupowanych przez Niemców terenach polskich na „aryjskich” papierach ocenia się na 20 tys. (Tomaszewski, red., 1993, s. 389). Do tego doszła repatriacja z ZSRR, od lutego do lipca 1946 r., blisko 137 tys. osób (Misztal, 1992, tab. 3) i około 18 tys. w latach 1955–1960 (M. Latuch, 1994, s. 125).

Decyzje o emigracji ocalałych polskich Żydów wynikały z wielu powodów osobistych związanych z traumatycznymi przeżyciami wojennymi, zagładą ich najbliższych rodzin, krewnych i przyjaciół oraz utratą dorobku życia i zniszczonych domostw, zwłaszcza w większych ośrodkach miejskich. Ocalałe domy i mieszkania, w warunkach niezwykle trudnej sytuacji mieszkaniowej, zajęte były przez nowych mieszkańców, często wywodzących się ze skrajnej biedoty. Dotyczyło to także domów żydowskich zajętych przez Polaków. Na podejmowane decyzje, niekiedy w rozstrzygającym stopniu, wpływały zachowania i atmosfera społeczna, sytuacja polityczna i pamięć przedwojennych doświadczeń. Nastroje antyżydowskie przetrwały wojnę i były podsycane przez szeptaną propagandę antysemitką, której następstwem był pogrom w Krakowie w połowie 1945 r., a jej nasilenie nastąpiło w pierwszej połowie 1946 r. w trakcie masowego powrotu polskich Żydów z ZSRR. Rozpowszechniano średniowieczne przesady o mordach rytualnych i bezczeszczeniu hostii, którym ludzie dawali wiarę słysząc je z ust niższych duchownych katolickich, czemu nie przeciwstawiła się hierarchia kościelna.

Repatriantów żydowskich od większości społeczeństwa różnił pozytywny stosunek do ZSRR, w którym chroniąc się uniknęli zagłady, oraz do nowej władzy, która nie traktowała ich jak obywateli drugiej kategorii, co pamiętali z przedwojennej Polski. Postawy te sprzyjały utożsamianiu Żydów z nowym systemem, w którym często zajmowali kluczowe pozycje, a to pogłębiało nieprzychylny stosunek większości społeczeństwa krytycznie obserwującego działania nowej władzy. Za niektórymi ciągnęła się opinia o współpracy z okupacyjnymi władzami radzieckimi w latach 1939–1941. Zwolennikami emigracji Żydów byli nie tylko polscy antysemitami, ale i Żydzi-syjonisci, których celem był wyjazd do Palestyny i budowa własnego państwa narodowego.

Początki powojennej emigracji żydowskiej z Polski sięgają lata 1944 r., kiedy to na wyzwolonych ziemiach wschodnich (Równe, Wilno) powstały pierwsze komórki Koordynacji Syjonistycznej (po hebrajsku nazywana *Brichah*, tzn. ucieczka), największej organizacji pomagającej opuścić Polskę. Organizacja ta działając nielegalnie zorganizowała punkty przerzutu przez Krosno i Sanok do Czechosłowacji i dalej przez Rumunię; do września 1945 r. wyemigrowało 5–6 tys. Żydów (Tomaszewski, red., 1993, s. 410). Utworzenie obozów dla uchodźców (DP) na terenie Niemiec i Austrii stworzyło możliwości przerzutu przez zachodnią granicę Polski, wzdłuż której powstały placówki Brichy. Największym ośrodkiem przemytu emigrantów do jesieni 1945 r. był Szczecin. Nielegalni emigranci byli przemycani w wojskowych ciężarówkach radzieckich powracających na zachód po wywożone z radzieckiej strefy okupacyjnej wyposażenie przemysłowe, a także drogą morską do pobliskich portów niemieckich. Środki finansowe na transport, opłacenie przemytników i przekupywanie żołnierzy i oficerów straży granicznej pochodziły w większości z pomocy zagranicznej środowisk żydowskich. Po utworzeniu Wojsk Ochrony Pogranicza (13 września 1945 r.) i rozpoczęciu działalności punktów kontroli w przejściach granicznych (15 listopada) liczba emigrantów drastycznie spadła – z kilku tysięcy do kilkuset miesięcznie, ale wychodźstwo trwało do późnej jesieni 1946 r., do czasu zakończenia akcji Państwowego Urzędu Repatriacyjnego.

Od połowy maja 1946 r. emigranci żydowscy przekraczali granicę w rejonie Głucholazów dzięki życzliwości władz czechosłowackich i cichej zgodzie wyższych ofi-

cerów WOP po rozmowach z przywódcami Brichy. Miejsce przechodzenia granicy było dogodnie położone, gdyż transporty z repatriowanymi w tym samym czasie polskimi Żydami z ZSRR były w większości kierowane na Dolny Śląsk i w mniejszym stopniu w okolice Szczecina. Pogrom w Kielcach w dniu 4 lipca 1946 r., w którym zamordowano 42 Żydów, spowodował panikę społeczności żydowskiej i gwałtowny wzrost liczby zdecydowanych na opuszczenie Polski. W tej sytuacji przywódcy organizacji syjonistycznych zwrócili się do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i MSZ o zgodę na masową emigrację Żydów z Polski, ale jej nie otrzymali. Na ułatwienia w przekraczaniu południowej granicy zezwolił jednak wiceminister obrony narodowej Marian Spychalski (Cukierman, 2000, s. 423–428). Później ustalono, że półlegalne przekraczanie granicy będzie odbywało się przez Kudowę i Mioszów (wówczas Frydland), w zorganizowanych grupach z dokumentami potwierdzonymi przez partie syjonistyczne. Przedstawiciele Brichy uzyskali również zgodę władz czechosłowackich na przejazd Żydów z Polski przez ich terytorium do Austrii i Bawarii. Pierwszy transport w ramach tej akcji wyruszył z Wałbrzycha w dniu 30 lipca 1946 r., a kilka miesięcy później, 22 lutego 1947 r. zezwolenie cofnięto. Dzięki działalności Brichy Polskę opuściło w latach 1944–1947 około 140 tys. osób, w tym 33,3 tys. w drugiej połowie 1945 r., 14,4 tys. w pierwszej połowie 1946 i 64,7 tys. od początku lipca do końca września 1946 r. (Tomaszewski, red., 1993, s. 413). W 1948 r. Bricha zorganizowała jeszcze wyjazd około 2,3 tys. osób.

Obok nielegalnej czy półlegalnej możliwości wyjazdu z kraju korzystano również z drogi emigracji legalnej na podstawie paszportów i wiz krajów obcych, certyfikatów przyznanych przez W. Brytanię na emigrację do Palestyny, bądź tzw. kontyngentów imigracyjnych udzielanych przez niektóre kraje. W wielokrotnie cytowanej tu pracy pod red. Jerzego Tomaszewskiego wymienione są trzy instytucje żydowskie pomagające w organizowaniu emigracji legalnej z kraju: Wydział Emigracyjny utworzony w lutym 1946 r. przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (CKŻP), czynne od początku marca 1946 r. Hebrajskie Stowarzyszenie Pomocy Imigrantom (Hebrew Immigration Aid Society – HIAS), działające również po I wojnie światowej do 1924 r., i otwarte w pierwszych dniach kwietnia 1946 r. biuro Emigracyjnej Agencji Żydowskiej (Pal-Amt). Natomiast w Ministerstwie Spraw Zagranicznych sprawami wyjeżdżających zajmowało się Biuro do Spraw Żydowskich. Jednak z uwagi na biurokrację, wysokie opłaty pobierane za czynności administracyjne i konieczność skompletowania wielu pisemnych zaświadczeń załatwianie formalności wyjazdowych trwało niekiedy nawet rok, dlatego liczba oficjalnych emigrantów w 1946 r. była niewielka, a w latach 1947–1948 legalnie emigrowało z Polski po około 6 tys. osób rocznie.

Warto zaznaczyć, że dla Polaków pragnących opuścić kraj w pierwszych latach powojennych, legalnych dróg wyjazdu praktycznie nie było. Uciekinierzy, których liczba jest trudna do ustalenia, zmuszeni byli do podejmowania ryzykownych prób nielegalnych, nierzadko kończących się więzieniem.

Oprócz zorganizowanej emigracji nielegalnej czy półlegalnej i emigracji legalnej istniała w latach 1944–1950 emigracja indywidualna, nie korzystająca z pomocy żadnych instytucji legalnych lub nielegalnych. Emigranci przekraczali granicę nielegalnie i najczęściej kierowali się do obozów DP, skąd wyjeżdżali do Palestyny, USA i innych krajów. Liczebność tej grupy emigrantów szacuje się na około 30 tys. osób

w 1945 r. i około 20 tys. w roku następnym. W 1947 r. tego rodzaju emigracja wygasła prawie do zera z uwagi na poprawę bezpieczeństwa ludności żydowskiej, normalizację warunków życia i działania władz zapobiegające tendencjom emigracyjnym.

Od drugiej połowy 1948 r. następują zmiany w polityce wewnętrznej kraju (ustępuje W. Gomułka oskarżony o odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne, zostaje proklamowana kolektywizacja wsi, upaństwowienie drobnego handlu) i zagranicznej obozu socjalistycznego. Polska (14 maja 1948 r.), w ślad za ZSRR (13 maja 1948 r.), a następnie kraje obozu jako jedne z pierwszych uznały powstanie państwa Izrael, wspierały go po ataku armii arabskich¹² licząc, że państwo żydowskie stanie się pierwszym państwem socjalistycznym i przyczółkiem sowieckim na Bliskim Wschodzie. Niezależna polityka Izraela spowodowała jesienią 1948 r. zmianę polityki radzieckiej. Następstwem pogarszających się stosunków izraelsko-radzieckich było zlikwidowanie w listopadzie 1948 r. biura Pol-Amtu na podstawie decyzji Ministerstwa Administracji Publicznej. Choć pozostałe stowarzyszenia działały jeszcze jakiś czas, podobnie jak Ambasada Izraela, to możliwości emigracji zostały ograniczone. Natomiast narastająca sowietyzacja kraju, upaństwowianie instytucji samorządu żydowskiego (domy dziecka, starców, inwalidów, sanatoria i szpitale, szkoły), wzrost nastrojów antyżydowskich szczególnie na Dolnym Śląsku oraz powstanie własnego państwa rozbudziło nastroje emigracyjne wśród ludności żydowskiej. „Od stycznia 1949 r. kandydaci na wyjazd zostali zobowiązani do zgłoszenia się w wojewódzkich komitetach żydowskich, następnie ich wnioski załatwiano indywidualnie przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Zgodę na opuszczenie kraju otrzymywały tylko nieliczne jednostki w wyjątkowych wypadkach” (Tomaszewski, red., 1993, s. 422).

Wiosną 1949 r. organizacje i partie syjonistyczne wystąpiły do władz państwowych z postulatem zezwolenia na wyjazd 40 tys. osób. W dniu 13 września 1949 r. w prasie ukazał się komunikat rządowy o możliwości optowania obywateli polskich narodowości żydowskiej na rzecz państwa Izrael. Od chwili ukazania się komunikatu do 31 sierpnia 1950 r., tzn. ostatecznego terminu przyjmowania podań, złożono 27,2 tys. wniosków, a ponadto 10 tys. wniosków wpłynęło przed ukazaniem się komunikatu. Odmówiono zgody na wyjazd lub nie rozpatrzone 15 tys. wniosków. Od września 1949 do grudnia 1950 r. wyjechało do nowo powstałego państwa Izrael 22 tys. dorosłych i 5,5 tys. dzieci w wieku do 13 lat. Jedną trzecią wyjeżdżających stanowili mieszkańcy Dolnego Śląska. Emigracja odbywała się na podstawie specjalnego „dokumentu podróży” uprawniającego do jednokrotnego przekroczenia granicy bez prawa powrotu i z chwilą wyjazdu emigrant automatycznie tracił polskie obywatelstwo.

Od 1 stycznia 1951 r. nie wydawano zezwoleń na emigrację do Izraela, a granice były pilnie strzeżone. Rozwiązano wszystkie partie i organizacje żydowskie. W miejsce Centralnego Komitetu Żydów w Polsce utworzono w 1950 r. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. W latach 1953–1954 w ślad za Związ-

¹² W maju 1948 r. przedstawiciele Izraela zawarli drugą umowę (pierwsza w 1947 r.) z Czechosłowacją, przewidującą zakup 54 mln szt. amunicji, 5 tys. pistoletów maszynowych oraz 24 samolotów myśliwskich Messerschmitt (40 tys. \$ za sztukę), plus szkolenie pilotów w Czechosłowacji (10 tys. \$ za dwutygodniowy kurs szkolenia jednego pilota). Dostawy docierały potajemnie nocą drogą lotniczą z Czechosłowacji. W drugiej połowie 1948 r. Izrael zakupił w Czechosłowacji broń o wartości 9 mln \$ (w tym 59 samolotów). Dostawy broni szły tranzytem przez polskie porty.

kiem Radzieckim wzrastał wrogi stosunek do żydowskiej inteligencji i pod hasłem „unarodowienia kadr” usuwano ich z odpowiedzialnych stanowisk, zwłaszcza w aparacie bezpieczeństwa. Sporadycznie zezwalano na wyjazd tym, którzy uzyskali zgodę przed 1951 r., ale z przyczyn obiektywnych nie mogli wówczas wyjechać lub uzyskali specjalną zgodę później.

Według statystyk międzynarodowych z Polski wyemigrowała, w przybliżeniu, w kolejnych powojennych latach następująca liczba Żydów: w 1945 r. kilkadziesiąt tysięcy, w 1946 r. – 5800 osób, w 1947 – 7700, w 1948 – 32 200, w 1950 – 26 500, w 1951 – 3500, w 1952 – 600, w 1953 – 200, w 1954 – 300, w 1955 – 400, w 1956 – 0, w 1957 – 25 200 osób (Myśliński, 2005, s. 283).

Odwilży politycznej z lat 1955–1956 towarzyszyła wewnątrzpartyjna walka dwóch frakcji, z których jedna wskazywała na Żydów jako odpowiedzialnych za „błędy i wypaczenia” w Polsce. W latach 1955–1960, głównie w latach 1956–1957, wyemigrowało z Polski ponad 50 tys. Żydów (Latuch M., 1994, s. 59), inne źródła wymieniają 40–50 tys., w tym po części była to kontynuacja procesu zahamowanego w 1951 r. oraz emigracja „transferowa” 13–14 tys. Żydów powracających do Polski w ramach drugiej repatriacji z ZSRR (Latuch M., 1994, s. 61, 125). „Do listopada 1956 r. wszyscy migrujący do Izraela otrzymywali dokumenty podróży, które pozbawiały ich obywatelstwa polskiego. Od listopada 1956 r. dla części zaczęto wydawać polskie paszporty zagraniczne, na podstawie których osoby te zachowywały obywatelstwo polskie i miały prawo powrotu do Polski” (Latuch M., 1994, s. 61). Według znowelizowanej w 1949 r. ustawy o paszportach z 1936 r. (Dz.U. 1949, nr 34, poz. 254) jedynym dokumentem uprawniającym do przekroczenia granicy państwa był paszport. Dopiero w nowej ustawie o paszportach z dnia 14 sierpnia 1954 r. (Dz.U. 1954, nr 39, poz. 170) władze wprowadziły „Art. 24. 1. Przekroczenie granicy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przez cudzoziemca, nie posiadającego ważnego paszportu obcego państwa, a przebywającego w Polsce, następuje na podstawie dokumentu wydanego przez Ministra Bezpieczeństwa Publicznego lub upoważniony przez niego organ, jeżeli przepisy szczególne nie stanowią inaczej. 2. Wzór dokumentu wymienionego w ust. 1 określił Minister Bezpieczeństwa Publicznego w porozumieniu z Ministrem Spraw Zagranicznych”. W kolejnej ustawie o paszportach z dnia 17 czerwca 1959 r. (Dz.U. 1959, nr 36, poz. 224) sprecyzowano już nazwę tego dokumentu: „Art. 1.4. Cudzoziemiec przebywający na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i nie posiadający paszportu obcego państwa udaje się za granicę na podstawie dokumentu podróży” wystawianego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Niewątpliwie zapisy te powstały z myślą o obywatelach pochodzenia niemieckiego lub żydowskiego, których państwo chciało się pozbyć z kraju, po uzyskaniu ich wystąpienia do Prezesa Rady Ministrów o zrzeczenie się obywatelstwa polskiego, które na podstawie ustawy o obywatelstwie orzekła Rada Państwa (Dz.U. 1951, nr 4, poz. 25; Dz.U. 1962, nr 10, poz. 49).

W latach 1961–1967 wyemigrowało z kraju 3823 Żydów (Wróbel, 2001, s. 353), w większości w wyniku „czystki” przeprowadzonej w latach 1962–1963 w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Podłożem ostatniej i najmniej licznej emigracji Żydów z Polski w latach 1967–1969 była kampania antysemicka rozpoczęta przez frakcję partyjną „partyzantów” Mieczysława Moczara zmierzającą do zdobycia władzy. Pretekstem dla rozpoczęcia kampanii było błyskawiczne zwycięstwo Izraela nad wspieranymi przez

ZSRR państwami arabskimi w III wojnie izraelsko-arabskiej, zwanej sześciodniową (5–10 czerwca 1967 r.). W dniu 9 czerwca odbyła się narada siedmiu przywódców partii komunistycznych w Moskwie, po czym ZSRR w dniu 11 czerwca, a Polska 12 czerwca 1967 r. zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem. W dniu 19 czerwca przywódca PZPR Władysław Gomułka wygłosił na kongresie związków zawodowych w sali Kongresowej w Warszawie swoje słynne przemówienie mówiąc: „W związku z tym, że agresja na kraje arabskie spotkała się z aplauzem w syjonistycznych środowiskach Żydów – obywateli polskich, pragnę oświadczyć, co następuje: nie czyniliśmy przeszkód obywatelom polskim narodowości żydowskiej w przeniesieniu się do Izraela, jeśli tego pragnęli. Stoimy na stanowisku, że każdy obywatel Polski powinien mieć tylko jedną ojczyznę – Polskę Ludową”. Jednak aplauz dla zwycięstwa Izraela wyrażała większość społeczeństwa („nasi Żydzi biją ruskich Arabów”). Publiczna nagonka antysemicka w prasie, radiu i telewizji, sterowana przez nacjonalistyczne kręgi władzy, nasiliła się po wydarzeniach marca 1968 r. W dniu 19 marca 1968 r. na spotkaniu warszawskiego aktywu partyjnego w Sali Kongresowej Gomułka ponownie namawiał Żydów do wyjazdu mówiąc: „Tym, którzy uważają Izrael za swoją ojczyznę, gotowi jesteśmy wydać emigracyjne paszporty”, a aktyw skandował: „Teraz! Już!”. 8 kwietnia Biuro Polityczne KC PZPR poleciło MSW i MSZ opracowanie instrukcji w sprawie wyjazdu z Polski obywateli pochodzenia żydowskiego. Według wytycznych warunkiem wyjazdu było: – złożenie wniosku do Rady Państwa o zezwolenie na zmianę obywatelstwa, czyli zrzeczenie się obywatelstwa PRL, – uzyskanie w ambasadzie holenderskiej, reprezentującej interesy Izraela, promesy wizy izraelskiej, – złożenie obietnicy pokrycia kosztów podróży, – przedłożenie zaświadczenia o niezaleganiu z podatkiem, a w szczególnych przypadkach także zgody władz wojskowych i – potwierdzenie zrzeczenia się mieszkania. W efekcie wyjeżdżający nie byli uznawani za obywateli polskich i nie wydawano im paszportu, lecz tak zwany dokument podróży, który stwierdzał, że „posiadacz niniejszego dokumentu podróży nie jest obywatelem polskim”. Dokument podróży wymagał wyjazdu z Polski w ciągu miesiąca. Miejscem – symbolem rozstania z pozostającą rodziną i przyjaciółmi stał się Dworzec Gdański w Warszawie. W rezultacie w latach 1968–1971 wyemigrowało z Polski według różniących się szacunków od 15 do 30 tys. osób (Cała i Datner-Śpiewak, 1997, s. 176; Tomaszewski i Żbikowski, 2001, s. 171; Wróbel, 2001, s. 353), z których zdecydowana mniejszość trafiła w rzeczywistości do Izraela (3,1 tys. osób w latach 1968–1969), pozostali osiedlili się przeważnie w Europie Zachodniej (Dania, Szwecja). Wśród emigracji pomarcowej przeważały osoby z wyższym wykształceniem ekonomicznym i humanistycznym, lekarze i inżynierowie, znani ludzie nauki i sztuki, dziennikarze. Opuszczały kraj nie tylko osoby identyfikujące się z narodem żydowskim, ale również pochodzące z rodzin żydowskich lub mające tylko małżonka pochodzenia żydowskiego, w zdecydowanej większości całkowicie zasymilowane, niekiedy niewiedzące wcześniej o swoim pochodzeniu.

2.7. Druga repatriacja z ZSRR

Po zakończeniu powojennej ewakuacji przebywało w ZSRR jeszcze około 1,6 mln osób polskiej narodowości. Jednak w latach 1950–1954 imigracja z ZSRR miała wymiar jednostkowy i odbywała się na podstawie „zaświadczeń na powrót

członków rodzin z ZSRR do Polski” wydawanych przez Prezydium Stołecznej Rady Narodowej w Warszawie.

Na początku lat 50. władze nie podnosiły sprawy powrotu pozostałej na Wschodzie ludności polskiej przyjmując stanowisko ZSRR, iż wszyscy Polacy z terenów radzieckich zostali już repatriowani do kraju. W 1955 r., w ramach odwilży politycznej (po śmierci Stalina w marcu i dojściu we wrześniu 1953 r. N. Chruszczowa do władzy), podjęto kroki zmierzające do zaktywizowania powrotu Polaków z Zachodu. Akcja ta nie przybrała większego rozmiaru i zawiodła oczekiwania władz¹³. Tymczasem rządy Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej w 1955 r. oficjalnie zażądały od ZSRR zwolnienia obywateli niemieckich przetrzymywanych po II wojnie światowej. Natomiast społeczeństwo, a przede wszystkim rodziny i krewni Polaków żyjących w ZSRR zaczęły domagać się od instancji partyjno-rządowych powrotu pozostawionych na wschodzie, którzy z przyczyn od siebie niezależnych nie skorzystali z prawa do ewakuacji w latach 1944–1947. Polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, na podstawie napływających listów i podań, sporządziło w 1955 r. imienny spis kilku tysięcy oczekujących na powrót. Lista została przekazana władzom radzieckim do realizacji na podstawie nieoficjalnych rozmów w sprawie repatriacji podjętych w maju 1955 r.; 22 sierpnia 1955 r. ogłoszono w ZSRR amnestię, która objęła także Polaków. Władze radzieckie już wcześniej wydawały nielicznym obywatelom polskim zezwolenia na odwiedzenie swoich rodzin w ZSRR; w 1954 r. zezwolenia takie otrzymało 779 osób, w 1955 r. 11 476 osób i w 1956 r. 93 868 osób (Latuch M., 1994, s. 80).

Naciski społeczeństwa na władze w sprawie powrotu Polaków z ZSRR do kraju zyskały ważny wymiar polityczny po upowszechnieniu tajnego referatu Chruszczowa, wygłoszonego w lutym 1956 r. w Moskwie ujawniającego zbrodnie stalinowskie, oraz po wydarzeniach polskiego października 1956 i dojściu do władzy Władysława Gomułki.

„Umowa między rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a rządem ZSRR w sprawie terminu i trybu dalszej repatriacji z ZSRR osób narodowości polskiej” została podpisana w Moskwie w dniu 25 marca 1957 r. (Dz.U. 1957, nr 47, poz. 222). W preambule do umowy rządy stwierdziły, „iż większość osób narodowości polskiej, które wyraziły chęć repatriowania się, wyjechała z ZSRR do Polski, na podstawie poprzednio zawartych umów polsko-radzieckich, uwzględniając jednak, że pewna część osób narodowości polskiej nie skorzystała wówczas z prawa do repatriacji, oraz kierując się dążeniem do dalszego umacniania przyjaźni polsko-radzieckiej postanowiły ... zawrzeć niniejszą umowę” (Latuch M., 1994, s. 81).

Umowa traktowała zatem repatriację jako kontynuację ruchów przesiedleńczych z lat 1944–1946, które wówczas odbywała się na mocy układów z Białorusią (BSRR) i Ukrainą (LSRR) z 9 września 1944 r., z Litwą (LSRR) z 22 września 1944 r. i z ZSRR z dnia 6 lipca 1945 r. Bez komentarzy można pozostawić fakt, iż w protokołach z 1947 i 1952 r. do wyżej wymienionych umów strony zgodnie stwierdziły, że ewakuacja została zakończona w atmosferze wzajemnego zrozumienia i zgody.

¹³ Ze znanych osobistości powrócili na stałe z Londynu 10 września 1955 r. b. premier emigracyjnego rządu Hugon Hanke oraz ekonomista Michał Kalecki, 14 czerwca 1956 r. b. premier emigracyjnego rządu Stanisław Cat-Mackiewicz, w 1957 r. pisarze Michał Choromański i Zofia Kosak-Szczucka, grafik Jan Młodożeniec oraz Juliusz Poniatowski, przedwojenny minister rolnictwa i reform rolnych, 27 maja 1958 r. Melchior Wańkowicz, pisarz.

Według umowy z marca 1957 r. prawo do repatriacji przysługiwało: „a) osobom narodowości polskiej, które w dniu 17 września 1939 roku posiadały obywatelstwo polskie, b) dzieciom osób narodowości polskiej, posiadającym w dniu 17 września 1939 roku obywatelstwo polskie – urodzonym po dniu 17 września 1939 r., które nie mają w Związku Radzieckim bliższych krewnych, a których krewni przebywają w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej lub o repatriację których występują władze polskie” (art. 1). Umowa objęła również osoby narodowości żydowskiej, które posiadały w dniu 17 września 1939 r. obywatelstwo polskie (art. 14). Postanowiła, że „osoby mające prawo do repatriacji, znajdujące się w miejscu odosobnienia, będą przedterminowo zwolnione i repatriowane lub przekazane władzom polskim (art. 3). Nie objęła jednak osób, które na mocy wspomnianych wyżej porozumień były ewakuowane z Polski do ZSRR w latach 1944–1946, oraz tych osób, które nie posiadały w dniu 17 września 1939 r. obywatelstwa polskiego.

Repatriacja miała charakter dobrowolny i indywidualny na podstawie specjalnych zaświadczeń, wydawanych przez milicję w miejscu zamieszkania, opartych na dokumentach stwierdzających posiadanie obywatelstwa polskiego w 1939 r. Zaświadczenia repatriacyjne były ważne przez trzy miesiące od dnia ich wystawienia.

Określony w umowie termin składania wniosków do dnia 1 października 1958 r. i termin zakończenia repatriacji do 31 grudnia 1958 r. zostały przedłużone: składanie wniosków do 1 stycznia 1959 r., a ostateczny termin repatriacji do 31 marca 1959 r. (tab. XI.2.20). Faktycznie, za zgodą władz radzieckich, repatriacja trwała do końca 1959 r., ale Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw repatriacji Polaków przy Ambasadzie PRL w Moskwie zostało zlikwidowane z dniem 31 sierpnia 1959 roku. Od 1960 roku wyjazdy odbywały się na zasadach przepisów emigracyjnych obowiązujących obywateli radzieckich.

Według wyników spisu ludności przeprowadzonego w ZSRR w dniu 15 stycznia 1959 r. ludność narodowości polskiej liczyła 1 380 tys. osób, w tym na Białorusi 538,9 tys., na Ukrainie 363,3 tys. i na Litwie 230,1 tys. osób. Uwzględniając liczbę repatriowanych w 1959 r. pozostało w ZSRR, po zakończeniu repatriacji, około 1 350 tys. osób deklarujących narodowość polską. W 1970 r. liczba ludności narodowości polskiej w ZSRR spadła do 1 167 tys. i po dziewiętnastu latach w czasie następnego spisu w 1989 r. wynosiła 1 126,3 tys. osób.

Z materiałów byłego Biura Pełnomocnika Rządu do spraw repatriacji wynika, że w latach 1955–1959 powróciło do Polski 257,0 tys. osób, w tym z ZSRR 249,2 tys. (Latuch M., 1994, tab. 3.3). Z uwagi na marginalną skalę repatriacji z Zachodu całą uwagę skupimy na charakterystyce repatriantów powracających z ZSRR.

W 1955 r. powroty indywidualne stanowiły 53% ogólnej liczby, pozostałe 47% to powroty w transportach zbiorowych, w których skład wchodziły wyłącznie osoby zwolnione z obozów i miejsc zesłania. Od lutego 1956 r. władze radzieckie zaniechały organizowania transportów zbiorowych osób zwalnianych z miejsc odosobnienia. Z uwagi na brak pełnej ewidencji repatriowanych z miejsc odosobnienia trudno jest określić liczebność tej grupy, ale można ją oszacować na co najmniej 10 tys. osób. Zaliczali się do nich: skazani w 1940 r. za nielegalne prze-

kroczenie granicy ZSRR oraz skazani w latach 1942–1943 za odmowę przyjęcia radzieckiego paszportu, skazani w latach 1946–1947 za przynależność do Armii Krajowej, specprzesiedleńcy z lat 1940 i 1944–1947 z przedwojennych terenów Rzeczypospolitej oraz osoby aresztowane w Polsce w 1944–1945 r., a sądzone w ZSRR.

Tabela XI.2.20. Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1959 według krajów (republik)

Table XI.2.20. Repatriation of Polish population, 1955–1959, by countries

Kraj Countries (republika) Soviet Republics	Lata / Years					
	1955– 1959	1955	1956	1957	1958	1959
Razem	257 008	8 523	33 240	95 275	86 883	33 087
W tym:						
ZSRR	249 244	6 429	30 786	93 872	85 865	32 292
w tym:						
Białoruska	100 630	–	10 067	30 639	46 634	13 290
Litewska	46 552	–	5 849	17 825	16 044	6 834
Łotewska	.	–	.	.	.	573
Ukraińska	76 059	–	12 099	36 923	18 112	8 925
Rosyjska	20 461	6 429 ¹	1 878	5 750	3 872	2 532
Azjatyckie	1 152	–	247	757	143	5
Kaukaskie	74	–	10	31	12	21
Anglia	1 185	194	327	271	229	164
Francja	1 906	808	606	189	167	136
RFN	1 341	291	495	346	134	75
USA	387	46	74	87	105	75
Czechosłowacja	363	30	68	95	89	81
Kanada	335	59	70	87	69	50
Argentyna	321	93	101	51	49	27
NRD	412	172	133	63	32	12
Australia	102	21	39	14	16	12
Belgia	314	105	131	39	16	23
Szwecja	112	40	42	14	8	8
Brazylia	287	63	188	16	7	14

¹ W zasadzie była to repatriacja z republik azjatyckich, ale dokumenty repatriacyjne wystawiała Republika Rosyjska.

Źródło: M. Latuch, 1994, tab. 3.3, 3.12.

Prawie $\frac{3}{4}$ repatriantów z ZSRR powróciło do Polski w latach 1957–1958. Znaczną większość (70,9%) stanowili Polacy repatriowani z Białorusi i Ukrainy. Tylko niespełna 50 tys. pochodziło z Litwy, choć w 1946 r. liczba niezrealizowanych zgłoszeń ludności polskiej na ewakuację sięgała 200 tysięcy. Według szacunku M. Latucha (1994, s. 125) w latach 1955–1960 powróciło około 18 tys. osób narodowości żydowskiej, spośród nich 75% emigrowało „tranzystem” z Polski do Izraela; największe nasilenie tych powrotów przypada na lata 1956–1957.

Zdecydowana większość powracających do kraju posiadała rodzinę lub krewnych, bowiem 61% repatriantów wyjeżdżało z punktów granicznych lub repatriacyjnych do rodzin i krewnych w Polsce (tab. XI.2.21).

Tabela XI.2.21. Wyjazdy repatriantów z punktów granicznych lub repatriacyjnych w latach 1955–1959 według częstości udawania się do rodziny

Table XI.2.21. Departures of repatriates from border stations and repatriation points, 1955 – 1959

Lata Years	Opuściło punkty Persons leaving the stations/points						
	ogółem total osób ¹ persons	z tego wyjechało: of whom went to					
		do rodzin i krewnych families and relatives		na osiedlenie settlement areas		w innym ² kierunku other directions	
1955	7 289	4 244	58,2%	3 030	41,6%	15	0,2%
1956	33 937	30 844	90,9%	2 867	8,4%	226	0,7%
1957	94 324	66 201	70,2%	26 012	27,6%	2 111	2,2%
1958	91 071	46 670	51,2%	44 230	48,6%	171	0,2%
1959	35 314	11 828	33,5%	23 422	66,3%	64	0,2%
1955–1959	261 935	159 787	61,0%	99 561	38,0%	2 587	1,0%

¹ Rozbieżność między ogólną liczbą repatriantów w latach 1955–1959 (257 008) a liczbą osób przechodzących przez punkty (261 935) jest wynikiem dwukrotnej rejestracji rodzin wyjeżdżających bezpośrednio na osiedlenie lub krewnych i powracających do punktów repatriacyjnych z uzasadnionych przyczyn.

² Do szpitali, domów opieki, wyjeżdżających tranzytem za granicę lub w nieustalonym kierunku.

Źródło: M. Latuch, 1994, tabl. 3.5 na podstawie Biuletynów Pełnomocnika Rządu do spraw repatriacji.

Populację repatriantów z ZSRR z lat 1957–1959 (224,5 tys. osób) charakteryzowała nieco starsza struktura wieku niż ludność Polski w 1958 r. Przede wszystkim udział dzieci (0–14 lat) wśród repatriantów był znacząco niższy (25,2%) niż w Polsce (32,9%). Natomiast nieco wyższy był udział młodzieży w wieku 15–24 lat (18,1%) i dorosłych w młodszym wieku produkcyjnym 25–39 lat (24,5%) w stosunku do tych samych grup wieku ludności w kraju: odpowiednio 15,1% i 22,4%. Udział dorosłych w wieku 40–59 lat wśród repatriantów (20,9%) i ludności Polski (20,6%) był taki sam. Nieco wyższy wśród repatriantów był udział osób w wieku 60 lat i więcej (11,3%, w Polsce 9,0%).

Repatriantów osiedlonych na wsi, w porównaniu z osiedlonymi w miastach, cechowała młodsza struktura według wieku, w szczególności wyższy odsetek dzieci i mniejszy ludności w wieku 60 lat i więcej.

W strukturze repatriantów według płci w porównaniu ze strukturą ludności w kraju występują znaczne dysproporcje dla grup wieku 30–49 lat: wśród repatriantów w tej grupie wieku na 100 mężczyzn przypadało 145 kobiet, podczas gdy w kraju około 115 kobiet. Demograficzne następstwa wojny i doznanych przesładowań dla tej grupy wieku były bardziej dotkliwe wśród repatriowanych z ZSRR niż dla tej samej grupy wieku ludności w kraju. Wśród powracających w latach 1955–1958 było 71% rodzin pełnych, około 17% rodzin niepełnych (ojciec lub matka z dziećmi), około 10% osób samotnych oraz około 2% w różny sposób spokrewnionych.

Według zawodów deklarowanych przez repatriantów w wieku 16 lat i więcej pierwsze miejsce zajmowali rolnicy (17,3%), następnie robotnicy (14,8%), rzemieślnicy (13,9%), inteligencja pracująca (7,2%) oraz inne zawody (7,4%) i bez zawodu (39,4%). Niemniej wydaje się, że repatrianci w obawie przed osiedleniem na wsi dość często zatajali swoje zawody rolnicze.

Akcja repatriacyjna została powiązana ze sprawą zagospodarowania ziem zachodnich i północnych. Główne założenia polityki osiedleńczej państwa zmierzały do usunięcia strat ludnościowych powstałych w wyniku przesiedlenia ludności niemieckiej i emigracji ludności rodzimej z terenów ziem zachodnich i północnych, zagospodarowania i ożywienia gospodarczego małych miast na tych terenach oraz uzupełnienia braków siły roboczej w państwowych gospodarstwach rolnych powstałych w wyniku emigracji ludności rodzimej do Niemiec. Należy pamiętać, że w tym samym czasie odbywała się emigracja do Niemiec w ramach akcji łączenia rodzin.

O kierunkach wyjazdu i przestrzennym rozmieszczeniu repatriantów zdecydowała lokalizacja wolnych miejsc pracy i mieszkań, a te występowały głównie na opuszczanych przez ludność rodzimą ziemiach zachodnich i północnych. Pierwszym miejscem osiedlenia zdecydowanej większości repatriantów (86,0%) stało się dziesięć województw obejmujących w całości lub części ziemie wchodzące przed wojną w skład Niemiec (tab. XI.2.22). Na pozostałym obszarze najwięcej repatriantów osiedliło się w województwach warszawskim (3,5%), łódzkim (2,8%) i bydgoskim (2,2%).

Tabela XI.2.22. Repatrianci z ZSRR w latach 1955–1960 według kierunku wyjazdu z punktów repatriacyjnych *

Table XI.2.22. Repatriates from USSR, 1955–1960 by direction of the departure from repatriation points

Województwa wraz z m. wydzielonymi Voivodships including cities with voivodship status	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1955–1960	
	liczba osób number							%
Ogółem	7 274	33 710	92 249	90 976	35 315	794	260 318 ¹	100,0
Wrocławskie	1 171	7 040	25 841	17 992	8 281	71	60 396	23,2
Olsztyńskie	662	4 150	10 845	12 354	3 258	15	31 284	12,0
Zielonogórskie	1 659	2 720	10 439	8 862	3 960	34	27 674	10,6
Koszalińskie	553	2 150	6 306	11 084	2 680	35	22 808	8,8
Szczecińskie	1 542	2 900	7 954	7 038	2 900	33	22 367	8,6
Opolskie	218	1 670	3 100	5 586	2 097	39	12 710	4,9
Białostockie	102	1 320	3 649	4 022	973	14	10 080	3,9
Gdańskie	145	1 820	4 738	5 486	2 149	42	14 380	5,5
Katowickie	298	1 980	3 888	6 534	3 248	123	16 071	6,2
Poznańskie	7	960	2 325	2 071	807	29	6 199	2,4
Bydgoskie	51	1 170	1 989	1 614	753	32	5 609	2,1
Kieleckie	–	300	546	663	387	13	1 909	0,7
Krakowskie	436	700	1 416	1 114	600	33	4 299	1,6
Lubelskie	168	650	1 160	1 228	475	24	3 705	1,4
Łódzkie	182	1 160	2 762	2 090	916	76	7 186	2,8
Rzeszowskie	44	1 200	1 667	1 048	590	69	4 618	1,8
Warszawskie	36	1 820	3 624	2 190	1 241	112	9 023	3,5

* Bez osób, które udały się w nieustalonym kierunku bądź wyjechały za granicę bezpośrednio z punktów.

¹ W tym 2 516 osób imigrujących na zasadach ogólnych bez podziału na lata.

Źródło: M. Latuch, 1994, tabl. 3.31.

Repatrianci preferowali zamieszkanie w miastach, ale przygotowane do objęcia mieszkania w miastach w trzech czwartych znajdowały się w miastach na zachodzie i północy kraju. Z przybliżonych danych wynika, że repatriantom przekazano ogółem w miastach około 64 tys. izb mieszkalnych (Latuch M., 1994, s. 160). Natomiast na wsi na ziemiach zachodnich i północnych blisko 9 tysiącom rodzin nadano indywidualne gospodarstwa rolne, nieco ponad 6 tys. rodzin osiedlono w PGR i spółdzielniach produkcyjnych oraz kilkadziesiąt rodzin w osadach lasów państwowych.

Z końcem 1959 roku repatriacja została zakończona i rozpoczął się proces integracji i adaptacji repatriantów, który przebiegał stosunkowo szybko, szczególnie młodego pokolenia.

2.8. Emigracja ludności niemieckiej po 1950 r.

W wyniku weryfikacji narodowościowej zakończonej w 1949 r. nieco ponad milion ludności autochtonicznej uzyskało potwierdzenie obywatelstwa polskiego (tab. XI.2.23). Wśród pozytywnie zweryfikowanych znalazło się około 10% Niemców, w tym na samym Śląsku Opolskim co najmniej 77 tys. (Misztal, 1990, s. 338).

Tabela XI.2.23. Rozmiary weryfikacji narodowościowej polskiej ludności rodzimej na ziemiach odzyskanych

Table XI.2.23. National verification of Polish autochthonous population in "Recovered Territories" according to different sources

Województwo, w którym odbywała się weryfikacja Voivodship	Liczba zweryfikowanej ludności rodzimej według danych Number of verified population					
	A. Targa stan w 1946 r. Targa, 1947 as of 1946	M. Olechno- wicz stan 1 I 1947 Olechnowicz, 1947 as of Janu- ary 1, 1947	MZO stan 1 IV 1948 Ministry of "Recovered Territories" as of April 1, 1948	J. Misztal stan 1 XII 1948 Misztal, 1990 as of December 1, 1948	B. Nitschke	
					stan w 1949 r. Nitschke, 2000 as of 1949	liczba spraw w toku cases pend- ing
Białostockie	1 500	1 500	2 792	2 792 ¹	1 900	40
Olsztyńskie	70 000	80 000	90 195	88 254	107 500	7 500
Gdańskie	27 000	33 000	16 280	37 152 ¹	37 750	126
Szczecińskie	24 000	27 200	18 101	18 754	19 000	140
Poznańskie	8 000	8 500	5 377	5 131	9 400	14
Wrocławskie	15 000	7 000	17 236	15 146	18 000	300
Śląskie	786 800	851 300	867 105	848 131	850 000	8 600
Razem	932 300	1 008 500	1 017 086	1 015 360	1 043 550	16 720

¹ Dane nieścisłe, ponieważ w 1945 r. nie wszędzie prowadzono ewidencję.

Źródło: Targ, 1947, s. 484; Olechnowicz, 1947, s. 218; Banasiak, 1963, s. 207; Misztal, 1990, tabl. 19; Nitschke, 2000, tabl. 4.

Zakończenie w 1950 r. intensywnej migracji związanych z wydarzeniami II wojny światowej nie rozwiązało sprawy odnajdujących się i rozdzielonych rodzin, tym bardziej, że stosunki Wschód–Zachód wchodziły w szczyt tzw. zimnej wojny. W tych warunkach na początku 1950 r., z inicjatywy Niemieckiego Czerwonego Krzyża i za pośrednictwem władz brytyjskich strona polska zgodziła się na wyjazd

do Niemiec osób narodowości niemieckiej w ramach tzw. akcji łączenia rodzin. W ramach tej akcji nazwanej Operation Link, trwającej od marca 1950 r. do końca 1951 r., wyjechało z Polski około 44 tys. osób (Sobczak, 1962, s. 75–76). W ciągu pierwszego kwartału 1951 r. według danych Niemieckiego Czerwonego Krzyża wyjechało z Polski około 26 tys. Niemców, w tym do RFN – 19 tys. i 7 tys. do NRD. Następnie w dniu 1 lutego 1952 r. władze Polski zawarły porozumienie z sojuszniczą Niemiecką Republiką Demokratyczną w sprawie akcji „łączenia rodzin”. W ramach tej umowy w latach 1952–1955 opuściło Polskę około 11 tys. osób (M. Latuch, 1994, s. 49). Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z PRL wyjechało wówczas 10 800 osób do NRD i 737 osób do RFN (Miedziński, 1958, s. 314). Według danych szacunkowych w końcu 1952 r. około 110 tys. osób ubiegało się o wyjazd.

Po zakończeniu przesiedleń ludności Państwowy Urząd Repatriacyjny został zlikwidowany i w 1951 r. czynności PUR dotyczące repatriacji Polaków i osób innych narodowości przekazano w gestię Polskiego Biura Podróży „Orbis”, a od października 1953 r. sprawy repatriacji przejęły rady narodowe.

Dopiero w warunkach odprężenia politycznego zarządy Czerwonego Krzyża Polski i RFN zawarły w dniu 5 grudnia 1955 r. umowę w sprawie tzw. łączenia rodzin. Władze oceniały wówczas, że w Polsce mieszka około 65 tys. Niemców. Do zawarcia umowy wykorzystano instytucje humanitarne, bowiem do marca 1963 r., kiedy to ustanowiono Misje Handlowe w Warszawie i Kolonii, Polska nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych z RFN. Strona polska chętnie przystała na emigrację, gdyż w tym samym czasie prowadziła rozmowy z Moskwą w sprawie repatriacji ludności polskiej z ZSRR. Emigracja w ramach akcji „łączenia rodzin” określana była w dokumentach jako repatriacja ludności niemieckiej, a wyjeżdżających określano mianem „repatrianci niemieccy”. Decyzje w sprawie wyjazdów do Niemiec początkowo wydawała Międzyresortowa Komisja powołana rozporządzeniem nr 105 Prezesa Rady Ministrów z 18 kwietnia 1956 r., później specjalne Komisje do spraw Łączenia Rodzin działające przy Prezydium Wojewódzkich Rad Narodowych. Dokumenty podróży wydawały Komendy Wojewódzkie Milicji Obywatelskiej. Osoby zainteresowane wyjazdem do Niemiec na stałe składały do władz wnioski wyjazdowe, często wielokrotnie odrzucany, a po uzyskaniu zezwolenia zgłaszały się do KW MO po odbiór jednorazowego dokumentu podróży. Tylko część osób składających podanie o wyjazd posiadała obywatelstwo niemieckie, większość miała polskie obywatelstwo. Osoby wyjeżdżające z kraju na podstawie tego dokumentu traciły obywatelstwo polskie na podstawie uchwały nr 37/56 Rady Państwa z dnia 16 maja 1956 r., która zezwalała na zmianę obywatelstwa polskiego na niemieckie tym obywatelom polskim, którzy opuścili lub opuszczają obszar PRL bądź udali się, lub udadzą, jako repatrianci do NRD i RFN. Posiadający ziemię lub nieruchomość byli zobowiązani przy odbiorze dokumentu podróży zwrócić dowód osobisty oraz przedstawić rozporządzenie swoją nieruchomością w postaci notarialnego aktu sprzedaży lub darowizny na rzecz innej osoby fizycznej lub prawnej. Najczęściej wymuszano na nich przekazanie nieruchomości na rzecz skarbu państwa lub uzależniano wydanie zgody na wyjazd od sprzedaży nieruchomości osobie wskazanej przez przedstawiciela władzy. Wiele atrakcyjnych gospodarstw, przede wszystkim na Warmii i Mazurach, trafiło w ręce przedstawicieli aparatu władzy lub osób z nim związanych. W ramach tej akcji w latach 1956–1959 wyjechało do obu państw niemieckich 264 tys. osób, w tym 38,4 tys. z Warmii i Mazur (w 89% do RFN).

W wyjazdach z województw opolskiego i katowickiego przeważała ludność miejska, natomiast z regionów północnych – ludność wiejska. W wyjazdach ogółem przeważały kobiety obciążone dziećmi oraz inwalidzi i renciści. Statystykę akcji łączenia rodzin w latach 1956–1959 (tab. XI.2.24) zaprezentował prof. Mikołaj Latuch (1994) w opublikowanej po 32 latach swojej rozprawie doktorskiej obronionej w 1962 r.

Tabela XI.2.24. Emigracja z Polski do Niemiec w ramach akcji „łączenia rodzin” w latach 1956–1959

Table XI.2.24. Emigration from Poland to Germany under “family unification” programme, 1956–1959

Województwa razem z miastami wydzielonymi Voivodships including cities with voivodships status	1956–1959		1956		1957		1958		1959	
	liczba osób kierujących się do: / destination									
	NRD DDR	RFN FRG	NRD DDR	RFN FRG	NRD DDR	RFN FRG	NRD DDR	RFN FRG	NRD DDR	RFN FRG
Razem	37 383	22 6373	5 623	14 992	22 962	90 317	8 483	11 0753	315	10 311
Białystok	273	1 804	71	128	200	1 445	2	228	–	3
Bydgoszcz	366	1 259	87	109	229	1 141	50	9	–	–
Gdańsk	1122	14 384	199	1019	450	4 025	470	8 733	3	607
Katowice	7 797	55 563	831	3 698	4 708	16 227	2 232	32 473	26	3 165
Kielce	6	15	1	–	5	15	–	–	–	–
Koszalin	6 202	19 783	600	886	4 740	12 826	862	5 882	–	189
Kraków	16	45	–	2	14	28	2	15	–	–
Lublin	–	2	–	–	–	–	–	2	–	–
Łódź	499	2 125	111	272	319	1 532	69	241	–	80
Olsztyn	3 947	26 568	1 121	1 897	1 581	13 204	1 245	11 447	–	20
Opole	4 093	47 185	629	3 244	1 591	9 371	1 587	28 795	286	5 775
Poznań	637	2 521	190	75	447	1 877	–	494	–	75
Szczecin	1 937	5 976	280	568	1 354	4 232	303	1 095	–	81
Warszawa	135	635	36	64	94	514	5	47	–	10
Wrocław	9 897	47 190	1 352	2 858	6 897	22 990	1 648	21 109	–	233
Zielona Góra	456	1 318	115	172	333	890	8	183	–	73

Źródło: M. Latuch, 1994, tabl. 2.7.

Po 1959 roku kontynuowano akcję w znacznie skromniejszym wymiarze i określano ją jako akcję humanitarną. Od 1958 r. zgodę na wyjazd wydawały tylko władze centralne. W latach sześćdziesiątych wyjechało około 100 tys. osób, głównie z Górnego Śląska oraz Warmii i Mazur. Wyjazdom z tego ostatniego obszaru sprzyjały poczynania lokalnych działaczy partyjno-państwowych, przejmujących atrakcyjne siedliska nad jeziorami. Liczba wyjeżdżających wahała się od kilku do kilkunastu tysięcy rocznie. Ogólne rozmiary wyjazdów z Polski do obu państw niemieckich w ramach akcji łączenia rodzin w latach 1956–1970 szacuje się na około 400–450 tys. osób (Czubiński, 1998, s. 514).

Sprawa łączenia rodzin stawała się kartą przetargową w stosunkach politycznych z Republiką Federalną Niemiec, która nie uznawała polskiej granicy zachodniej. Przełom w stosunkach stanowiło podpisanie 7 grudnia 1970 r. układu z RFN w sprawie normalizacji stosunków, w którym rząd RFN uznał ustaloną w Poczdamie zachodnią granicę Polski (Dz.U. 1972, nr 24, poz. 168). Jakkolwiek rząd

Polski nie uznał faktu istnienia mniejszości niemieckiej, to w listopadzie 1970 r. zgodził się na kontynuowanie humanitarnej akcji łączenia rodzin. W latach 1971–1972 wyjechało do RFN blisko 39 tys. osób, ale w kolejnych trzech latach liczba wyjeżdżających spadała z roku na rok i w 1975 r. wyjechało na stałe do RFN tylko 7 tys. osób. Według polskich źródeł na podstawie ustaleń z 18 listopada 1970 r. w latach 1971–1975 wyjechało do RFN 65 tys. osób (Małajczyk, 1998, s. 104), natomiast według statystyki niemieckiej 62,5 tys. (tab. XI.2.25).

Tabela XI.2.25. Przesiedleńcy z terytorium Polski do Niemiec w latach 1950–1991
Table XI.2.25. Resettlers from Poland, 1950–1991 according to German sources

Lata Years	Liczba osób Number	Lata Years	Liczba osób Number	Lata Years	Liczba osób Number	Lata Years	Liczba osób Number	Lata Years	Liczba osób Number
1950	31 761	1960	7 739	1970	5 624	1980	26 637	1990	113 253
1951	10 791	1961	9 303	1971	25 245	1981	50 983	1991	40 129
1952	194	1962	9 657	1972	13 476	1982	30 355		
1953	147	1963	9 522	1973	8 902	1983	19 122	1950–54	43 555
1954	662	1964	13 611	1974	7 825	1984	17 455	1955–59	248 626
1955	860	1965	14 644	1975	7 040	1985	22 075	1960–64	49 832
1956	15 674	1966	17 315	1976	29 366	1986	27 188	1965–69	60 786
1957	98 290	1967	10 856	1977	32 861	1987	48 419	1970–74	61 068
1958	117 550	1968	8 435	1978	36 102	1988	140 226	1975–79	141 643
1959	16 252	1969	9 536	1979	36 274	1989	250 340	1980–84	144 552
1950–59	292 181	1960–69	110 618	1970–79	202 715	1980–89	632 800	1985–89	488 248

Źródło: zestawiono na podstawie corocznych publikacji: *Bundesansgleichsamt, Registrierverfahren nach Herkunftsgebieten*, roczniki 1950–1991, Az.: 1/z vt 6838, Wiesbaden. (tabela cytowana za: Holzer, 1992, s. 39).

W dniu 1 sierpnia 1975 r. podczas spotkania Edwarda Gierka (I sekretarza KC PZPR) i Helmuta Schmidta (kanclerza RFN) w Helsinkach, gdzie odbywało się końcowe posiedzenie Konferencji w sprawie Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE), uzgodniono zawarcie dwóch umów:

a) RFN zwróci Polsce 1,3 mld marek jako ekwiwalent sum wypłaconych po 1945 r. przez państwo polskie obywatelom w formie rent i emerytur z tytułu praw nabytych przed wojną i obligujących Rzeszę Niemiecką oraz udzieli na dogodnych warunkach kredytu w wysokości 1 mld marek;

b) rząd polski zgodzi się na wyjazd do RFN w ciągu najbliższych czterech lat (1976–1979) 120–125 tys. osób niemieckiego pochodzenia w ramach akcji łączenia rodzin. W zamian władze polskie zrezygnowały z odszkodowań dla ofiar obozów koncentracyjnych.

Umowy te parafowano 7 sierpnia w Bonn, a 9 października 1975 r. podpisali je w Warszawie ministrowie spraw zagranicznych. Kilka miesięcy później „w nocy z 10 na 11 marca 1976 r. minister spraw zagranicznych RFN Hans-Dietrich Genscher wynegocjował z władzami PRL, że po upływie czterech lat osobom pochodzenia niemieckiego nadal będą udzielane zezwolenia na wyjazd; ich liczbę szacowano jeszcze na około 180 tys. osób” (Matelski, 1999, s. 241). Faktycznie „ekwiwalent” był nie tyle odszkodowaniem, ile okupem wymuszonym sprawą łączenia rodzin. Od początku lat siedemdziesiątych chęć wyjazdu zgłosiło 150 tys. osób, niektórzy oczekiwali na wyjazd od 15 lat i więcej. Po zgłoszeniu chęci wyjazdu byli szykanowani

i często zwalniani z pracy, a przed wyjazdem musieli zrzec się polskiego obywatelstwa i sprzedać posiadane nieruchomości. W latach 1976–1979 wyjechało z Polski do RFN 134,6 tys. osób ludności rodzimej wybierającej opcję niemiecką.

W połowie sierpnia 1979 r. podczas spotkania Gierka ze Schmidtem na Helu podjęto „sprawę dalszego przyjmowania przez władze polskie wniosków osób chcących przesiedlić się do Niemiec. Nie jest jasne, czy nie precyzowano liczby osób, których mogła dotyczyć ta regulacja, czy też pojawiła się w rozmowach liczba 105 tys.” (Madajczyk, 1998, s. 106). Emigracja do Niemiec w ramach umowy z 1975 r. została zakończona na początku lat osiemdziesiątych (formalnie 15 VIII 1983 r.), a w maju 1985 r. strona polska uznała, iż w całej pełni zrealizowała zapis protokołarny z 1975 r. (Misztal, 1994, s. 341) i „problem niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce przestał ostatecznie istnieć” (Urban T., 1994, s. 95). Niemniej władze nadal zezwalały na wyjazdy.

Obok emigracji regulowanej umowami rządowymi ludzie wyjeżdżali z wizą turystyczną i następnie zgłaszali się u władz niemieckich deklarując chęć pozostania w Niemczech. Tego rodzaju emigracja, nie tylko do RFN, pojawiła się w końcu lat 50. i przybrała na sile po 1970 r., a szczególnie od połowy 1981 r. Osoby przybywające w ten sposób do RFN otrzymywały prawo stałego pobytu, a jeśli udowodniły swoje niemieckie pochodzenie stawały się obywatelami niemieckimi. Według ustawodawstwa RFN niemiecką przynależność państwową posiadają wszyscy obywatele Rzeszy (oraz ich dzieci i osoby przysposobione), które zamieszkują na jej dawnym terytorium w granicach z 1937 r. Natomiast status *Aussiedlera* (przesiedleńca) otrzymywała tylko ta osoba, która wyjeżdżając z Polski załatwiła odpowiednie formalności w konsulacie RFN w Polsce (Holzer, 1992).

W ciągu 42 lat, od czasu zakończenia weryfikacji narodowościowej w 1950 r. do zawarcia traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy w czerwcu 1991 r. (Dz.U. 1992, nr 14, poz. 56), wyjechało do Niemiec 1 391,7 tys. osób posiadających polskie obywatelstwo. W miarę oddalania się od zakończenia rzeczywistej akcji łączenia rodzin (w lutym 1959 r.), w której uczestniczyła ludność rodzima związana jednak z niemieckością, wyjazdy w coraz mniejszym stopniu były motywowane aspektem narodowościowym, a coraz większego znaczenia nabierały względy społeczno-ekonomiczne wynikające ze sposobu sprawowania władzy, warunków życia i braku perspektyw. Świadczy o tym gwałtowne przyhamowanie wyjazdów w okresie przemian ustrojowych w Polsce w latach 1989–1991, kiedy to liczba wyjeżdżających do Niemiec spadła z 250,3 tys. do 40,1 tys. osób (tab. XI.2.26).

2.9. Emigracja ludności polskiej na stałe po 1960 r.

Po zakończeniu wielkich powojennych ruchów repatriacyjnych, minimalizacji ruchów w okresie „zimnej wojny” i okresie ponownej repatriacji w latach 1955–1959, imigracja zagraniczna na pobyt stały w latach 60. utrzymywała się na względnie stabilnym i niskim poziomie rządu nieco ponad 2,4 tys. osób rocznie, natomiast emigracja była prawie 10-krotnie wyższa (ryc. XI.2.6 i 7). Należy jednak pamiętać, że w całym powojennym okresie, do końca lat 80., migracje zagraniczne pozostawały pod kontrolą władz i wahania liczby wydanych paszportów wynikały z prowadzonej polityki zagranicznej i wewnętrznej oraz sytuacji ekonomicznej.

W latach 70. wielkość napływu z zagranicy na pobyt stały była symboliczna – rzędu 1,6 tys. rocznie, a emigracja 14-krotnie wyższa w efekcie wyjazdów do Niemiec ludności pochodzenia niemieckiego. Dla tego okresu, podobnie jak i dla lat wcześniejszych brak jest publikowanej statystyki migracji zagranicznych według krajów. Pierwszy artykuł na temat migracji zagranicznych w Polsce ukazał się dopiero w 1974 r. (K. Latuch, 1974a), ale nie z winy autora nie zawierał geografii wyjazdów i przyjazdów według krajów. Dzięki rękopiśmiennej wersji tego opracowania znamy jednak rozkład migracji zagranicznych ludności w Polsce według województw w latach 1944/1945–1973 (tab. XI.2.27 i 28). Kontynuacją tej statystyki są następane tablice pokazujące migracje zagraniczne według województw w latach 1975–1998 (tab. XI.2.29). W drugiej połowie XX wieku najbardziej emigracyjnymi obszarami kraju były województwa ziem zachodnich i północnych. W latach 1951–1973 emigracja z tych województw stanowiła ponad połowę (55,4%) ogółu wyjazdów z kraju (663,5 tys. osób). W następnych dwóch dekadach wysokie ujemne saldo migracji zagranicznych charakteryzowało trzy województwa: opolskie, katowickie i olsztyńskie, a w drugiej połowie lat 80. również gdańskie, krakowskie i wrocławskie. W latach 90. wysokie ujemne saldo migracji nadal występowało w woj. katowickim i opolskim.

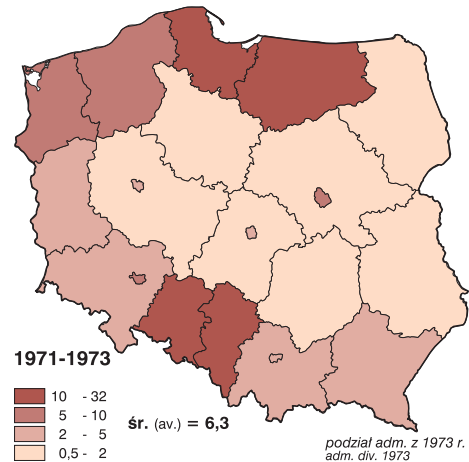
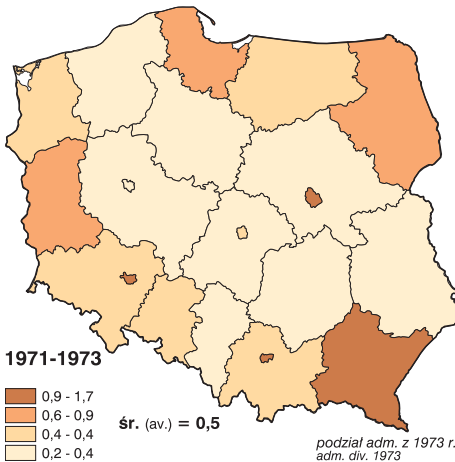
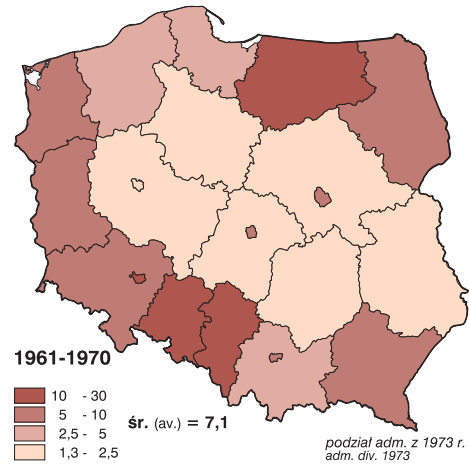
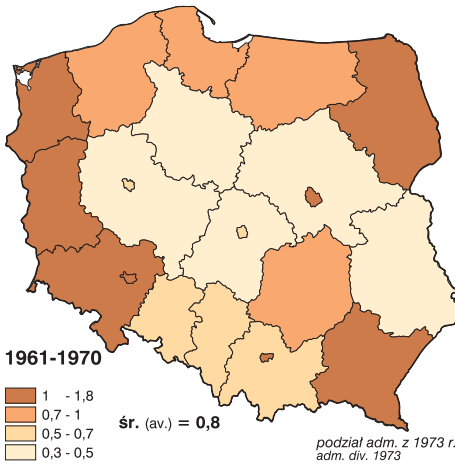
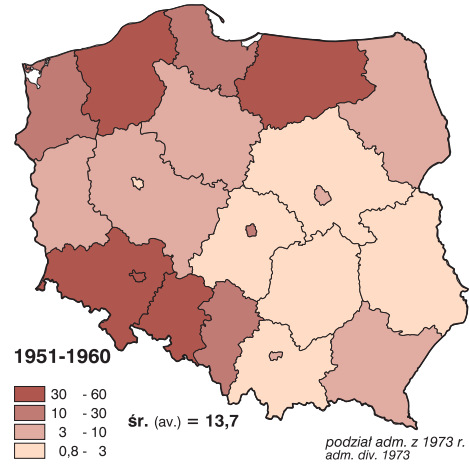
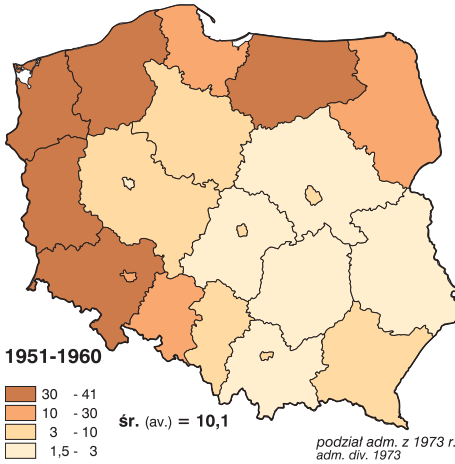
Tabela XI.2.26. Wyjazdy i przyjazdy na pobyt stały, 1988–2000

Table XI.2.26. Departures and arrivals (permanent migrations), according to Polish sources, 1988–2000

Lata Years	Emigracja ogółem Emigration total	Emigracja do Europy Emigration to European countries	Emigracja do RFN Emigration to Germany	Imigracja ogółem Immigration total	Imigracja z Europy Immigration from European countries	Imigracja z RFN Immigration from Germany	Saldo do/z RFN Net migration with Germany
1988	36 291	31 164	24 111	2 052	999	261	-23 850
1989	26 645	21 791	18 528	2 230	1 073	327	-18 201
1990	18 440	13 862	11 378	2 626	1 320	584	-10 794
1991	20 977	16 749	14 502	5 040	2 418	1 118	-13 384
1992	18 115	14 491	12 851	6 512	3 212	1 432	-11 419
1993	21 376	17 022	15 333	5 924	3 118	1 484	-13 849
1994	25 904	21 186	18 876	6 907	3 469	1 843	-17 033
1995	26 344	20 938	18 161	8 121	3 765	1 965	-16 196
1996	21 297	16 961	14 800	8 186	4 026	2 155	-12 645
1997	20 222	16 279	14 202	8 426	3 908	2 098	-12 104
1998	22 177	18 420	16 128	8 916	4 328	2 341	-13 787
1999	21 536	17 698	15 346	7 525	4 334	2 491	-12 855
2000	26 999	22 915	20 472	7 331	4 134	2 494	-17 978

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 20, tabl. 17(113); R. 21, tabl. 17(130); R. 32, tabl. 15(175).

Dane o migracjach zagranicznych w Polsce według krajów po raz pierwszy zostały opublikowane w artykule T. Stpiczyńskiego (1992a) na temat emigracji w latach 1981–1990. Informacje te w zmienionym podziale politycznym Europy i uzupełnione o następne dziesięciolecie (tab. XI.2.30) wskazują na 15% spadek wielkości emigracji w latach 90. przy zachowanej wielkości emigracji do Niemiec i rosnącym udziale emigracji do tego kraju (z 59,7% do 71,4% ogółu emigrantów).

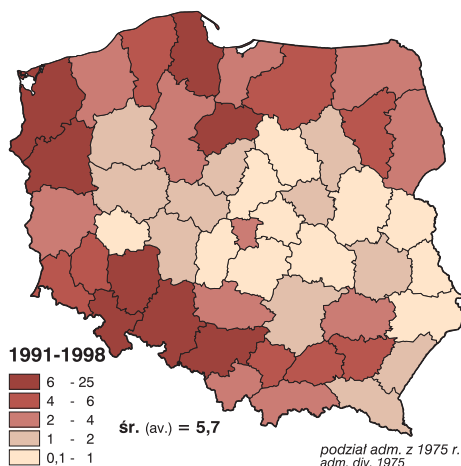
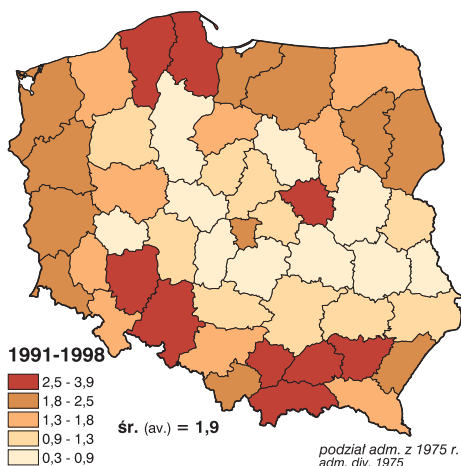
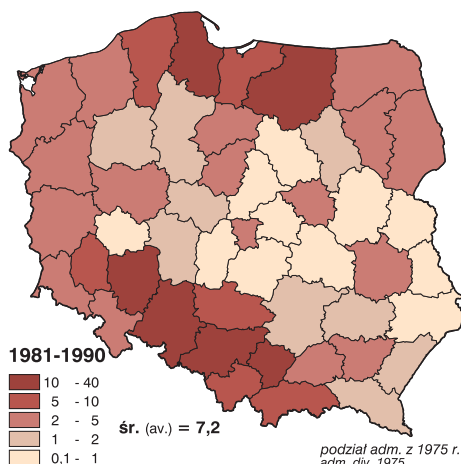
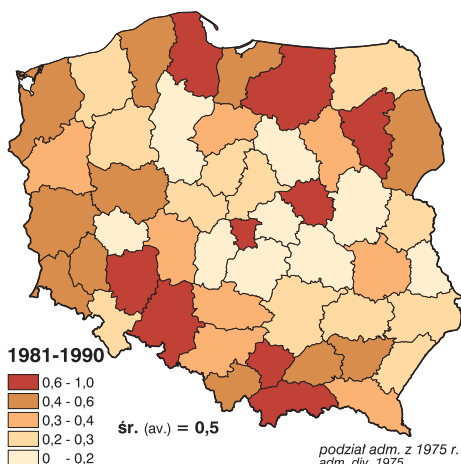
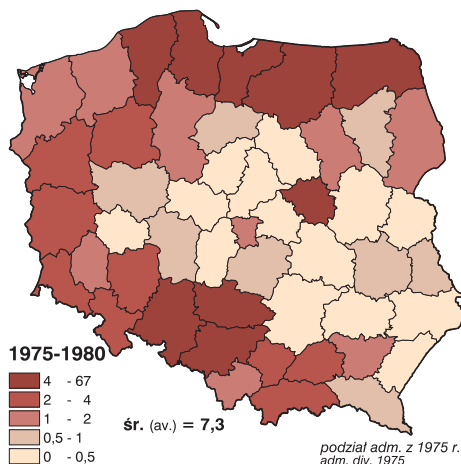
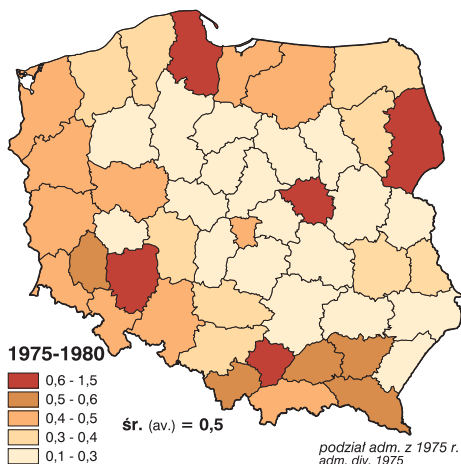

imigracja na 10 000 ludności (przeciętna roczna)
immigration per 10 000 (annual average)

emigracja na 10 000 ludności (przeciętna roczna)
migration per 10 000 (annual average)

Ryc. XI.2.6. Migracje zagraniczne, 1951–1973

Fig. XI.2.6. Foreign migrations, 1951–1973

imigracja na 10 000 ludności (przeciętna roczna)
immigration per 10 000 (annual average)

emigracja na 10 000 ludności (przeciętna roczna)
migration per 10 000 (annual average)

Ryc. XI.2.7. Migracje zagraniczne, 1975–1998

Fig. XI.2.7. Foreign migrations, 1975–1998

Tabela XI.2.27. Migracje zagraniczne ludności w Polsce według województw, 1944/1945–1960

Table XI.2.27. International migration in Poland by voivodships, 1944/45–1960

Województwa Voivodships	1944/1945–1950 ¹			1951–1960		
	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Net migration	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Net migration
	tys. osób / in thousands					
Polska	3 819,6	4 003,2	-183,6	277,8	377,5	-99,6
M.st. Warszawa	174,2	9,9	+164,3	5,7	8,1	-2,4
M. Kraków	25,4	22,4	+3,0	1,6	2,6	-1,1
M. Łódź	61,7	85,4	-23,7	4,2	10,8	-6,6
M. Poznań	23,6	1,4	+22,1	0,7	0,9	-0,2
M. Wrocław	108,9	285,8	-176,9	9,3	14,3	-5,0
Białostockie	28,7	22,0	+6,7	10,6	4,2	+6,3
Bydgoskie	85,8	28,6	+57,2	5,9	4,9	+1,0
Gdańskie	112,1	144,0	-31,9	15,2	19,0	-3,8
Katowickie	804,9	205,8	+599,1	20,2	83,8	-63,6
Kieleckie	66,3	5,4	+60,9	2,7	2,1	+0,6
Koszalińskie	105,4	67,0	+38,5	21,5	27,6	-6,1
Krakowskie	95,6	35,7	+59,9	3,0	2,4	+0,6
Lubelskie	76,5	6,8	+69,7	3,4	1,4	+2,0
Łódzkie	62,1	138,0	-76,0	2,5	4,6	-2,1
Olsztyńskie	181,0	73,7	+107,2	32,2	35,9	-3,7
Opolskie	625,4	761,6	-136,2	14,0	51,3	-37,4
Poznańskie	109,7	321,4	-211,6	6,0	6,2	-0,2
Rzeszowskie	86,1	17,8	+68,3	9,1	5,4	+3,7
Szczecińskie	205,7	144,9	+60,8	21,7	13,2	+8,5
Warszawskie	63,9	32,2	+31,7	4,2	3,3	+0,9
Wrocławskie	599,5	1 529,8	-930,7	57,2	70,2	-13,0
Zielonogórskie	117,4	63,8	+54,0	26,8	5,0	+21,7
Zachodnie i północne	2 055,2	3 070,5	-2 953,1	197,9	236,6	-38,7
Centralne i południowe	1 764,4	932,7	+1 122,5	79,7	140,9	-60,9
	na 10 000 ludności (przeciętne roczne) / per 10 000 (annual average)					
Polska	.	.	.	10,1	13,7	-3,6
M.st. Warszawa	.	.	.	5,7	8,1	-2,4
M. Kraków	.	.	.	3,7	6,3	-2,6
M. Łódź	.	.	.	6,3	16,0	-9,8
M. Poznań	.	.	.	1,9	2,5	-0,6
M. Wrocław	.	.	.	24,7	38,0	-13,3
Białostockie	.	.	.	10,2	4,1	+6,1
Bydgoskie	.	.	.	3,7	3,0	+0,7
Gdańskie	.	.	.	14,0	17,5	-3,5
Katowickie	.	.	.	6,7	27,6	-21,0
Kieleckie	.	.	.	1,5	1,2	+0,3
Koszalińskie	.	.	.	34,7	44,5	-9,8
Krakowskie	.	.	.	1,6	1,3	+0,3
Lubelskie	.	.	.	2,0	0,8	+1,2
Łódzkie	.	.	.	1,6	3,0	-1,3
Olsztyńskie	.	.	.	40,0	44,7	-4,6
Opolskie	.	.	.	15,9	58,4	-42,5
Poznańskie	.	.	.	3,1	3,2	-0,1
Rzeszowskie	.	.	.	5,9	3,5	+2,4
Szczecińskie	.	.	.	33,2	20,2	+13,0
Warszawskie	.	.	.	1,9	1,5	+0,4
Wrocławskie	.	.	.	35,6	43,7	-8,1
Zielonogórskie	.	.	.	39,3	7,4	+31,8
Zachodnie i północne	.	.	.	29,5	35,3	-5,8
Centralne i południowe	.	.	.	3,8	6,8	-2,9

¹ Brak danych o liczbie ludności według województw w latach 1947–1948 i dlatego nie obliczono wskaźników.

Źródło: K. Latuch, 1974a i obliczenia własne.

Tabela XI.2.28. Migracje zagraniczne ludności w Polsce według województw, 1961–1973

Table XI.2.28. International migration in Poland by voivodships, 1961–1973

Województwa Voivodships	1961–1970			1971–1973		
	Imigracja Immigra- tion	Emigracja Emigration	Saldo Net migra- tion	Imigracja Immigra- tion	Emigracja Emigration	Saldo Net migra- tion
	tys. osób / in thousands					
Polska	24 362	223 833	-199 471	4 957	62 216	-57 259
M.st. Warszawa	2 097	10 642	-8 545	665	3 188	-2 523
M. Kraków	541	3 103	-2 562	171	854	-683
M. Łódź	516	4 037	-3 521	121	1 053	-932
M. Poznań	235	1 061	-826	55	294	-239
M. Wrocław	545	5 962	-5 417	162	1 129	-967
Białostockie	1 324	6 881	-5 557	222	678	-456
Bydgoskie	820	3 598	-2 778	202	565	-363
Gdańskie	1 298	5 206	-3 908	364	7 324	-6 960
Katowickie	2 038	63 523	-61 485	401	15 850	-15 449
Kieleckie	1 403	2 847	-1 444	140	316	-176
Koszalińskie	678	3 290	-2 612	93	2 063	-1 970
Krakowskie	1 373	7 720	-6 347	288	1 422	-1 134
Lubelskie	788	2 474	-1 686	160	406	-246
Łódzkie	576	2 690	-2 114	129	691	-562
Olsztyńskie	732	26 852	-26 120	145	8 365	-8 220
Opolskie	703	30 147	-29 444	141	10 065	-9 924
Poznańskie	852	2 946	-2 094	194	840	-646
Rzeszowskie	2 994	12 021	-9 027	496	1 192	-596
Szczecińskie	883	5 161	-4 278	152	2 381	-2 229
Warszawskie	1 137	3 475	-2 338	164	408	-244
Wrocławskie	1 962	15 129	-13 167	327	2 154	-1 827
Zielonogórskie	867	5 068	-4 201	165	978	-813
Zachodnie i północne	7 668	96 815	-89 147	1 549	34 459	-32 910
Centralne i południowe	16 694	127 018	-110 324	3 408	27 757	-24 349
na 10 000 ludności (przeciętne roczne) / per 10 000 (annual average)						
Polska	0,8	7,1	-6,3	0,5	6,3	-5,8
M.st. Warszawa	1,7	8,6	-6,9	1,6	7,9	-6,2
M. Kraków	1,0	5,9	-4,9	0,9	4,6	-3,7
M. Łódź	0,7	5,4	-4,8	0,5	4,6	-4,0
M. Poznań	0,5	2,4	-1,9	0,4	2,0	-1,6
M. Wrocław	1,1	12,5	-11,3	1,0	7,0	-6,0
Białostockie	1,1	6,0	-4,8	0,6	1,9	-1,3
Bydgoskie	0,4	2,0	-1,5	0,3	1,0	-0,6
Gdańskie	1,0	3,8	-2,9	0,8	16,2	-15,4
Katowickie	0,6	18,1	-17,5	0,4	14,0	-13,6
Kieleckie	0,7	1,5	-0,8	0,2	0,6	-0,3
Koszalińskie	0,9	4,4	-3,5	0,4	8,5	-8,1
Krakowskie	0,6	3,6	-3,0	0,4	2,2	-1,7
Lubelskie	0,4	1,3	-0,9	0,3	0,7	-0,4
Łódzkie	0,3	1,6	-1,3	0,3	1,4	-1,1
Olsztyńskie	0,8	28,3	-27,5	0,5	28,2	-27,7
Opolskie	0,7	30,0	-29,3	0,4	31,3	-30,9
Poznańskie	0,4	1,4	-1,0	0,3	1,3	-1,0
Rzeszowskie	1,8	7,1	-5,3	0,9	2,2	-1,3
Szczecińskie	1,0	6,1	-5,1	0,6	8,6	-8,1
Warszawskie	0,5	1,4	-1,0	0,2	0,5	-0,3
Wrocławskie	1,0	7,8	-6,8	0,5	3,6	-3,1
Zielonogórskie	1,0	6,0	-5,0	0,6	3,6	-3,0
Zachodnie i północne	0,9	11,9	-10,9	0,6	13,2	-12,6
Centralne i południowe	0,7	5,5	-4,7	0,5	3,8	-3,3

Źródło: K. Latuch, 1974a i obliczenia własne.

Tabela XI.2.29. Saldo migracji zagranicznych na 10 000 ludności (przeciętne roczne), 1975–1998

Table XI.2.29. Net international migration rates per 10 000 (annual average), 1975–1998

Województwa Voivodships	Saldo migracji zagranicznych w latach: Net international migration					
	1975–80	1981–85	1986–90	1991–95	1996–98	1975–1998
Polska	-6,8	-6,2	-7,2	-4,2	-3,3	-5,7
Warszawskie	-3,0	-3,1	-2,0	+2,1	+1,5	-1,1
Białkopodlaskie	+0,2	+0,1	-0,3	+0,7	+0,8	+0,3
Białostockie	-1,0	-3,0	-3,0	-2,3	+0,4	-1,9
Bielskie	-1,4	-5,0	-6,2	-1,8	-0,2	-3,1
Bydgoskie	-0,9	-0,5	-1,1	-3,9	-2,0	-1,7
Chełmskie	-0,2	-0,9	-0,1	-0,4	+0,2	-0,3
Ciechanowskie	-0,1	-0,3	-0,3	+0,3	+0,1	-0,1
Częstochowskie	-8,2	-7,0	-6,1	-1,2	-3,3	-5,4
Elbląskie	-5,2	-5,6	-6,8	-1,9	-0,9	-4,3
Gdańskie	-7,5	-14,2	-20,2	-9,5	-5,9	-11,8
Gorzowskie	-1,9	-2,6	-4,6	-5,4	-1,8	-3,4
Jeleniogórskie	-2,9	-3,8	-5,0	-1,5	-2,7	-3,2
Kaliskie	-0,6	-1,3	-1,1	-0,1	+0,1	-0,7
Katowickie	-23,3	-21,1	-18,5	-19,1	-18,6	-20,3
Kieleckie	-0,1	-0,9	-0,8	-0,5	-0,4	-0,5
Konińskie	0,0	-0,9	-1,1	-0,3	-0,6	-0,6
Koszalińskie	-1,1	-2,8	-2,6	-2,1	-1,0	-2,0
Krakowskie	-2,4	-7,0	-16,6	-2,4	+0,1	-6,0
Krośnieńskie	-0,4	-1,7	-1,3	-0,1	-0,4	-0,8
Legnickie	-0,8	-3,4	-5,8	-3,2	-2,3	-3,2
Leszczyńskie	-0,1	-1,0	-0,5	+0,2	+0,3	-0,3
Lubelskie	-0,4	-1,2	-3,3	-0,3	-0,2	-1,1
Łomżyńskie	-0,6	-1,6	-2,1	-2,2	-1,3	-1,6
Łódzkie	-1,1	-4,2	-4,0	-1,2	-1,3	-2,4
Nowosądeckie	-2,7	-4,1	-5,1	+0,4	-0,5	-2,5
Olsztyńskie	-48,1	-22,6	-10,8	-3,9	-2,6	-19,2
Opolskie	-66,5	-30,0	-46,5	-22,8	-20,2	-39,6
Ostrołęckie	-1,6	-1,1	-0,8	-0,7	+1,9	-0,7
Piłskie	-1,7	-1,0	-1,2	-0,3	-0,3	-1,0
Piotrkowskie	-0,6	-0,3	-0,5	+0,2	+0,1	-0,3
Płockie	-0,1	-0,3	-0,4	+0,1	+0,8	-0,1
Poznańskie	-0,2	-2,1	-4,5	+0,3	-0,2	-1,4
Przemyskie	-0,1	-1,1	-2,1	+0,1	+1,9	-0,4
Radomskie	0,0	-0,5	-0,7	0,0	+0,2	-0,2
Rzeszowskie	-1,4	-3,5	-3,4	-2,6	-0,7	-2,4
Siedleckie	0,0	-0,2	-0,2	+0,3	-0,5	-0,1
Sieradzkie	-0,1	-0,3	-0,7	+0,4	+0,6	-0,1
Skiernewieckie	0,0	-0,1	0,0	0,0	+0,5	+0,1
Słupskie	-9,5	-8,3	-6,2	-3,6	+0,2	-5,9
Suwalskie	-10,7	-3,3	-2,5	-2,6	-0,9	-4,4
Szczecińskie	-1,0	-2,6	-2,3	-6,5	-2,7	-3,0
Tarnobrzeskie	0,0	-0,5	-1,0	-1,8	-0,2	-0,7
Tarnowskie	-2,6	-2,8	-5,4	-2,9	-2,7	-3,3
Toruńskie	-0,4	-3,3	-4,4	-6,4	-3,5	-3,6
Wałbrzyskie	-2,2	-2,5	-3,5	-5,7	-5,2	-3,7
Włocławskie	+0,1	-0,9	-2,6	-0,6	-0,4	-0,9
Wrocławskie	-1,9	-7,7	-15,7	-3,9	-4,0	-6,7
Zamojskie	-0,2	-0,4	-0,8	0,0	+0,3	-0,3
Zielonogórskie	-1,6	-3,5	-4,3	-2,2	-0,7	-2,6

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 8–30 i obliczenia własne.

Drugą grupę krajów, do których emigrowano stanowiły wysoko rozwinięte kraje europejskie i pozaeuropejskie, z USA na czele. W latach 80. udział kobiet wśród emigrantów był wyższy niż mężczyzn. Zdaniem T. Stpiczyńskiego: „Udział kobiet powyżej 60%, obserwowany w wyjazdach do kilku krajów, może być spowodowany zawarciem małżeństwa bądź innymi przyczynami rodzinnymi; udział poniżej 50% był charakterystyczny dla krajów uznawanych jako pośrednie etapy migracji”. W latach 90. udział kobiet wśród emigrantów był niższy niż mężczyzn, a ponad 60% ich udział występował wśród emigrantów do Włoch i Szwecji. Charakterystyczny dla emigracji ostatniego dwudziestolecia był duży udział emigrantów z miast, sięgający ponad 90% w przypadku wyjazdów do Szwecji i W. Brytanii. Istotna zmiana jaka nastąpiła w latach 90. – to znaczący wzrost rozmiarów imigracji do Polski, przede wszystkim z Niemiec, ale i z pozostałych krajów.

Tabela XI.2.30. Wyjazdy i przyjazdy na stałe do Polski według krajów, 1981–2000

Table XI.2.30. Arrivals and departures (permanent migration) by countries, 1981–2000

Kraje Countries	Wyjazdy z Polski Departures from Poland						Przyjazdy do Polski Arrivals in Poland	
	ogółem total		kobiet incl. woman		z miast incl. from urban areas		ogółem total	
	1981– 1990	1991– 2000	1981– 1990	1991– 2000	1981– 1990	1991– 2000	1981– 1990	1991– 2000
Ogółem	266 968	224 947	143 614	110 818	217 669	190 762	17 290	72 888
Niemcy	159 449	160 671	86 098	78 379	121 473	135 228	2 475	19 421
USA	26 578	24 524	14 385	11 093	21 191	20 018	3 368	11 586
Austria	11 402	4 987	5 339	2 706	10 872	4 117	329	2 014
Kanada	11 260	13 365	6 492	6 566	9 803	12 034	608	4 182
Włochy	9 370	1 845	4 341	1 155	8 948	1 644	286	1 869
Francja	9 192	2 832	4 915	1 460	8 623	2 478	741	3 112
Szwecja	7 703	3 513	4 668	2 192	7 390	3 230	326	1 176
Australia	4 309	2 821	2 458	1 452	3 991	2 642	410	1 711
W. Brytania	3 550	1 366	2 261	774	3 406	1 278	867	2 399
pozostałe	24 155	9 023	12 657	5 041	21 972	8 093	7 880	25 418
	w % / in percentage							
Ogółem	100,0	100,0	53,8	49,3	81,5	84,8	100,0	100,0
Niemcy	59,7	71,4	54,0	48,8	76,2	84,2	14,3	26,6
USA	10,0	10,9	54,1	45,2	79,7	81,6	19,5	15,9
Austria	4,3	2,2	46,8	54,3	95,4	82,6	1,9	2,8
Kanada	4,2	5,9	57,7	49,1	87,1	90,0	3,5	5,7
Włochy	3,5	0,8	46,3	62,6	95,5	89,1	1,7	2,6
Francja	3,4	1,3	53,5	51,6	93,8	87,5	4,3	4,3
Szwecja	2,9	1,6	60,6	62,4	95,9	91,9	1,9	1,6
Australia	1,6	1,3	57,0	51,5	92,6	93,7	2,4	2,3
W. Brytania	1,3	0,6	63,7	56,7	95,9	93,6	5,0	3,3
pozostałe	9,0	4,0	52,4	55,9	91,0	89,7	45,6	34,9

Źródło: Stpiczyński, 1992, tabl. 3; GUS, 1945–2003, R. 23–32.

W strukturze migracji zagranicznych według wieku (tab. XI.2.31) w ostatnim 35-leciu dominowali wśród emigrantów ludzie młodzi w wieku 20–39 lat, szczególnie w latach 80., kiedy stanowili 47% ogółu wyjeżdżających, oraz dzieci. Natomiast wśród imigrantów w końcu lat 60. i na początku lat 70. przeważała grupa ludności

w wieku emerytalnym, której udział z biegiem lat stopniowo malał i w latach 90. najliczniej reprezentowaną grupę stanowili ludzie młodzi w wieku 20–39 lat.

Dla migracji zagranicznych według płci i wieku charakterystyczna jest malejąca przewaga kobiet zarówno w wyjazdach jak i przyjazdach w latach 1966–1990 i ich nieco niższy udział niż mężczyzn w migracjach ostatniego dziesięciolecia. W tym pierwszym okresie wysoce sfeminizowana była grupa imigrantów i emigrantów w wieku 20–29 lat oraz 60 lat i więcej. Znacząca przewaga emigrujących młodych kobiet nad mężczyznami mogła być wówczas spowodowana zawarciem małżeństwa bądź łączeniem rodzin, z których mężowie wyemigrowali wcześniej. W latach 90. wśród wyjeżdżających w wieku do 29 lat było nieco więcej mężczyzn niż kobiet, a w starszych grupach wieku przeważały już kobiety, szczególnie w grupie wieku 60 lat i więcej. Przewaga kobiet w tej ostatniej grupie wieku jest w uproszczeniu zwykle interpretowana jako wyjazdy owdowiałych kobiet do żyjących za granicą dzieci.

Tabela XI.2.31. Migracje zagraniczne ludności według wieku i płci, 1966–2000

Table XI.2.31. International migration by sex and age, 1966–2000

Wiek migrantów Age of migrants	Imigracja / Immigration			Emigracja / Emigration		
	1966–1973	1981–1990	1991–2000	1966–1973	1981–1990	1991–2000
Ogółem	15 398	17 290	72 888	166 513	266 968	224 947
	w % ogółu imigrantów percent of immigrants			w % ogółu emigrantów percent of emigrants		
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0–9	8,9	13,5	11,7	12,7	14,0	6,8
10–14	4,8	3,1	3,9	10,5	7,1	7,6
15–19	4,2	2,3	3,5	8,5	5,9	12,8
20–29	11,3	19,5	18,1	15,5	22,4	21,3
30–39	11,2	21,6	22,3	20,5	24,5	19,4
40–49	11,7	9,5	18,0	13,2	11,7	16,3
50–59	11,1	8,1	8,7	7,8	7,8	8,2
≥ 60	36,8	22,5	13,8	11,2	6,7	7,6
	Liczba kobiet na 100 mężczyzn / Number of women per 100 men					
Ogółem	128,1	105,2	93,3	126,1	116,4	97,1
0–9	97,1	94,4	98,4	97,0	95,1	94,9
10–14	96,0	103,4	104,4	96,4	94,0	90,6
15–19	113,4	107,3	105,7	102,3	89,0	46,6
20–29	250,1	146,5	87,6	172,5	139,7	99,0
30–39	128,3	77,1	81,7	110,1	114,2	117,8
40–49	115,4	69,2	86,5	131,6	108,1	104,8
50–59	124,5	113,3	101,4	157,8	130,8	113,3
≥ 60	124,5	132,3	117,8	179,2	167,5	143,5

Źródło: K. Latuch, 1974b; GUS, 1945–2003, R. 1–32 i obliczenia własne.

W potocznej opinii utarło się przekonanie, że z kraju licznie emigrują dobrze wykształceni młodzi ludzie. W ciągu ostatnich trzynastu lat XX wieku wyemigrowało z Polski na stałe 8032 osób z wyższym wykształceniem, czyli 3,2% emigrantów w wieku 15 lat i więcej (tab. XI.2.32). W tym samym czasie ludność Polski z wyższym wykształceniem stanowiła 6,5% ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej. Oznacza to, że udział osób z wyższym wykształceniem wśród emigrantów był dwukrotnie niższy niż średnia krajowa. Również udział osób ze średnim wykształceniem wśród emigran-

tów (16,8%) był niższy niż ogółem w kraju (24,7%). Podobnie różniły się udziały osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym wśród emigrantów (16,8%) i w kraju (23,6%). Natomiast wyższy był udział ludności z wykształceniem podstawowym ukończonym, nieukończonym i nieustalonym wśród emigrantów (63,2%) niż w krajowej populacji w wieku 15 lat i więcej (45,2%). Oczywiście statystyka ta nie uwzględnia emigracji osób, które legalnie wyjechały z kraju na podstawie paszportu na pobyt czasowy i „nielegalnie” pozostały za granicą na stałe. Jednakże wyjazdy turystyczne na zachód, które przekształciły się w definitywną emigrację były częste w latach 70., nasiliły się w latach 80. i straciły na znaczeniu w ostatniej dekadzie XX wieku.

Tabela XI.2.32. Wyjazdy na stałe za granicę w latach 1988–2000 według wieku i poziomu wykształcenia

Table XI.2.32. Emigration from Poland by age and level of education, 1988–2000

Wiek Age	Ogółem Total	Poziom wykształcenia / Level of education			
		wyższe higher	średnie ¹ secondary	zasadnicze zawodowe basic voca- tional	pozostałe i nieustalone other and undefined
Ogółem	306 323	8 032	42 313	42 198	213 780
w tym: ≥ 15	251 372	8 032	42 313	42 198	158 829
		w % ogółu emigrantów w wieku ≥ 15 lat % of emigrants age 15 and more			
Ogółem	100,0	3,2	16,8	16,8	63,2
w tym:					
15–19	13,4	–	0,3	0,7	12,5
20–24	13,0	0,0	1,9	2,3	8,8
25–29	12,1	0,3	2,9	2,7	6,1
30–34	12,5	0,6	3,3	2,9	5,6
35–39	12,8	0,8	3,1	2,7	6,1
40–44	10,9	0,7	2,2	2,1	5,9
45–49	7,1	0,4	1,2	1,3	4,2
50–54	4,9	0,2	0,7	0,7	3,3
55–59	4,8	0,1	0,5	0,6	3,6
60–64	3,7	0,1	0,3	0,4	2,9
65–69	2,3	0,1	0,2	0,2	1,9
≥ 70	2,5	0,0	0,1	0,1	2,2

¹ Łącznie z policealnym.

Źródło: GUS, 1945–2003, R. 20–32 i obliczenia własne.

Podsumowanie 56-letniego powojennego okresu migracji zagranicznych na pobyt stały zawiera końcowe zestawienie (tab. XI.2.33). W migracjach tych uczestniczyło ponad 9,5 mln osób. Napływ z zagranicy wynoszący 4,2 mln osób w 90% dokonał się w ciągu siedmiu powojennych lat i w tym samym czasie nastąpiło 75% odpływu za granicę. W bilansie migracji zagranicznych Polska ma zdecydowanie emigracyjny charakter. Tylko w ciągu siedmiu lat (1944, 1945, 1948, 1952, 1955, 1956, 1959) występowało dodatnie saldo migracji zagranicznych, i to tylko w wyniku trwających wówczas repatriacji ludności polskiej ze Związku Radzieckiego. W ostatnim 30-leciu najniższe ujemne saldo, poniżej 10 tys. osób, wystąpiło tylko raz, w 1975 r., w końcowym okresie „dobrobytu na kredyt” dekady rządów Edwarda Gierka. Co więcej, bilans nie obejmuje „nielegalnych” migracji, o których wspomniano wyżej.

Tabela XI.2.33. Bilans migracji zagranicznych ludności w Polsce, 1944–2000*
 Table XI.2.33. Poland: Balance-sheet of international migration, 1944–2000

Lata Years	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Net migration	Lata Years	Imigracja Immigration	Emigracja Emigration	Saldo Net migration
1944–1950	3 819 604	4 003 206	-183 602	1971–1980	16 317	225 688	-209 371
1944	117 212	35 845	81 367	1971	1 685	30 160	-28 475
1945	2 202 445	1 423 684	778 761	1972	1 802	19 080	-17 278
1946	1 181 081	1 835 880	-654 799	1973	1 470	12 976	-11 506
1947	228 662	542 718	-314 056	1974	1 395	11 848	-10 453
1948	62 950	42 740	20 210	1975	1 800	9 600	-7 800
1949	19 150	61 449	-42 299	1976	1 800	26 700	-24 900
1950	8 104	60 890	-52 786	1977	1 600	28 900	-27 300
				1978	1 500	29 500	-28 000
1951–1960	277 836	377 485	-99 649	1979	1 700	34 200	-32 500
1951	3 438	7 861	-4 423	1980	1 565	22 724	-21 159
1952	3 740	1 600	2 140				
1953	2 022	2 769	-747	1981–1990	17 290	266 968	-249 678
1954	2 823	3 788	-965	1981	1 418	23 750	-22 332
1955	4 684	1 910	2 774	1982	900	32 038	-31 138
1956	27 590	21 787	5 803	1983	1 145	26 381	-25 236
1957	91 829	133 444	-41 615	1984	1 559	17 401	-15 842
1958	92 842	139 316	-46 474	1985	1 623	20 578	-18 955
1959	43 165	37 036	6 129	1986	1 881	29 008	-27 127
1960	5 703	27 974	-22 271	1987	1 856	36 436	-34 580
				1988	2 052	36 291	-34 239
1961–1970	24 362	223 833	-199 471	1989	2 230	26 645	-24 415
1961	3 615	26 499	-22 884	1990	2 626	18 440	-15 814
1962	3 269	20 255	-16 986				
1963	2 527	20 036	-17 509	1991–2000	72 888	224 947	-152 059
1964	2 345	24 174	-21 829	1991	5 040	20 977	-15 937
1965	2 165	28 572	-26 407	1992	6 512	18 115	-11 603
1966	2 228	28 843	-26 615	1993	5 924	21 376	-15 452
1967	2 134	19 870	-17 736	1994	6 907	25 904	-18 997
1968	2 202	19 368	-17 166	1995	8 121	26 344	-18 223
1969	1 948	22 117	-20 169	1996	8 186	21 297	-13 111
1970	1 929	14 099	-12 170	1997	8 426	20 222	-11 796
				1998	8 916	22 177	-13 261
				1999	7 525	21 536	-14 011
				2000	7 331	26 999	-19 668

* Dla lat 1944–1950 dane b. Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, b. Przedstawicielstwa Głównego Pełnomocnika R.P. do spraw Ewakuacji MSZ oraz b. Urzędu Głównego Delegata Ministerstwa Ziem Odzyskanych do spraw Repatriacji Ludności niemieckiej. Dla lat 1951–1973 dane pochodzą ze sprawozdawczości organów ewidencji i kontroli ruchu ludności opracowane przez Główny Urząd Statystyczny.

Źródło: K. Latuch, 1974a; GUS, 1945–2003, R. 7–32.

2.10. Wyjazdy zagraniczne czasowe

Dane o wyjazdach obywateli polskich za granicę dotyczą przekroczeń granicy bez względu na cel podróży osób przekraczających granicę i długość ich pobytu. Obejmują zarówno odwiedzających jednodniowych – tj. tych, którzy nie nocują w odwiedzanym kraju – jak i osoby, które spędziły w nim co najmniej jedną noc.

Do 1989 r. źródłem informacji o wyjazdach zagranicznych była rejestracja resortu spraw wewnętrznych. Zbierano informację o wyjazdach według rodzaju i krajów na podstawie liczby wydanych paszportów i wkładek paszportowych (z możliwością wielokrotnego z nich korzystania) z uwzględnieniem przekroczeń granicy na podstawie dowodów osobistych oraz w ramach turystyki konwencyjnej (do Czechosłowacji). Każde przekroczenie granicy, rodzaj dokumentu i kraj docelowy, były odnotowywane przez służbę graniczną (Wojska Ochrony Pogranicza). Dane resortowe opatrzone były klauzulą „do użytku wewnętrznego” i resort decydował o zakresie ich udostępnienia statystyce publicznej.

Wadą statystyki paszportowej był brak informacji o okresie pozostawania za granicą, o jego przedłużeniu bądź przekształceniu się wyjazdu w definitywną emigrację. Aby usunąć ten mankament na początku lat 80. utworzono w ramach PESEL System Ewidencji Ruchu Paszportowego (SERP), umożliwiający – na podstawie wydawanych wraz z paszportem tzw. kart przekroczenia granicy – gromadzenie informacji o osobach, które nie powracały do kraju po upływie deklarowanego terminu. Jedna część karty była zatrzymywana przez WOP przy wyjeździe, druga przy powrocie. System ten istniał do końca 1988 r.

W pierwszym powojennym dziesięcioleciu wyjazdy zagraniczne obywateli polskich, jeśli nie miały charakteru emigracji na stałe, były sporadyczne i właściwie ograniczały się do wyjazdów służbowych i sportowych. Dane o zagranicznym ruchu turystycznym (przekroczeniu granicy) obejmują przyjazdy i wyjazdy zarówno w sprawach służbowych jak i prywatnych są dostępne od 1955 r. (GUS, 1967b). Dane z wcześniejszych lat prawdopodobnie nie zostały ujawnione z uwagi na żenująco niskie liczby wyjazdów.¹⁴

Szybki wzrost liczby wyjazdów nastąpił w 1956 r. w wyniku złagodzenia polityki wydawania paszportów (w 1956 r. wydano 14 tys. paszportów) oraz podpisania umowy między rządem PRL a rządem Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej w dniu 6 września 1955 r. o turystycznym ruchu pogranicznym¹⁵ (ustawa niepublikowana). Na podstawie tej umowy od 15 czerwca 1956 r. zliberalizowano przepisy obowiązujące w strefie nadgranicznej i udostępniono szlaki graniczne Tatr i Karkonoszy. Wojewódzkie Komitety Turystyki wydawały „Karty turystyczne” uprawniające do przebywania i poruszania się w miejscowościach lub rejonach turystycznych położonych na terenie PRL wzdłuż granicy polsko-czechosłowackiej. Karta z fotografią posiadacza była ważna przez rok, z możliwością przedłużenia. Posiadacz karty mógł wystąpić do komendy miejskiej Milicji Obywatelskiej w Zakopanem o jednorazową przepustkę turystyczną uprawniającą do przebywania i poruszania się na obszarze turystycznym Czechosłowacji. Rocznie przysługiwały dwie tygodniowe przepustki. W książeczkowej karcie turysty odnotowywano udzielenie przepustki, wykupione w ramach limitu dewizy (korony) oraz datę przejścia przez granicę. Nowa umowa polsko-czechosłowacka z dnia 3 lutego 1962 r. trzykrotnie rozszerzyła obszar objęty konwencją turystyczną.

¹⁴ Dla porównania można podać, że w 1936 r. wydano 46,8 tys. paszportów wraz z paszportami wielokrotnymi, które liczone były jako paszporty jednorazowe, a dwa lata później 88,9 tys.

¹⁵ Już ponad ćwierć wieku wcześniej, 30 maja 1925 r., zawarto konwencję turystyczną pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką (Dz.U. 1926, nr 57, poz. 333) oraz konwencję o ułatwieniach w małym ruchu granicznym (Dz.U. 1926, nr 43, poz. 263).

W następnych latach wydawanie przepustek turystycznych do Czechosłowacji regulowały zarządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 30 maja 1961 r. (M.P. 1961, nr 42, poz. 194), 12 sierpnia 1972 r. (M.P. 1972, nr 42, poz. 228), 27 stycznia 1977 r. (M.P. 1977, nr 3, poz. 22) oraz uchwała Rady Ministrów z dnia 16 stycznia 1980 r. (M.P. 1980, nr 3, poz. 11), na podstawie której wszystkie poprzednie akty prawne utraciły moc obowiązującą.

Organizatorami zbiorowej turystyki krajowej, a później zagranicznej były powstałe w drugiej połowie lat 50. biura i przedsiębiorstwa turystyczne takie jak „Almatur” (1956), „Gromada” (1957), „Juwentur” (1957) czy „Turysta” (1957), ale głównym organizatorem wycieczek zagranicznych było najstarsze Polskie Biuro Podróży „Orbis”.

Liczba wyjazdów zagranicznych do końca lat 50. nie przekraczała 200 tys. rocznie, z wyjątkiem lat 1956–1957 (tab. XI.2.34). W 70–80% były to podróże do krajów demokracji ludowej, zwanych w skrócie „demoludami” (ZSRR, Czechosłowacja, Niemiecka Republika Demokratyczna, Węgry, Bułgaria, Rumunia), które w późniejszych latach określano jako KS (kraje socjalistyczne) w odróżnieniu od KK (kraje kapitalistyczne). Około 10% ogółu wyjazdów stanowiły przekroczenia granicy z Czechosłowacją na podstawie karty turystycznej.

Z początkiem lat 60. na podstawie nowej ustawy paszportowej (Dz.U. 1959, nr 36, poz. 224), zmienionej w połowie lutego 1967 r. (Dz.U. 1967, nr 6, poz. 21), rozpoczyna się okres wyjazdów do „demoludów” na podstawie wkładek paszportowych, uprawniających do wielokrotnego przekraczania granicy. Były to dokumenty bez zdjęcia, ważne razem z dowodem osobistym. Liczba wyjazdów zagranicznych w 1961 r. przekracza 300 tys., i w końcu dekady wzrasta do prawie 900 tys. rocznie, z charakterystycznym spadkiem w 1968 r. – roku „wydarzeń marcowych” i „praskiej wiosny” zakończonej sierpniową inwazją wojsk ZSRR, Bułgarii, NRD, PRL i Węgier na Czechosłowację. W latach 60. wyjazdy do „demoludów” stanowiły 86–90% ogółu wyjazdów zagranicznych z Polski (tab. XI.2.35).

Wyjazdy do krajów kapitalistycznych były utrudnione, między innymi z uwagi na konieczność uzyskiwania paszportu przy każdorazowej chęci wyjazdu (wydając paszport władze zatrzymywały dowód osobisty, po powrocie w ciągu tygodnia paszport należało zwrócić), utrudniony dostęp do dewiz (na wyjazd można było wykupić 5, a dekadę później 10 dolarów USA) i możliwość wyjazdu tylko w grupach zorganizowanych lub na zaproszenie osoby prywatnej.

Na początku lat 70., po uznaniu przez Republikę Federalną Niemiec zachodniej granicy Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej (układ z 7 grudnia 1970 r.) władze socjalistycznej Niemieckiej Republiki Demokratycznej i PRL pod hasłem integracji i zbliżenia społeczeństw podpisały 25 listopada 1971 r. umowę o bezpaszportowych i bezwizowych wzajemnych podróżach obywateli obu państw (Dz.U. 1971, nr 35, poz. 306), która weszła w życie z dniem 1 stycznia 1972 r. Do wyjazdu do NRD upoważniała pieczętka w dowodzie osobistym, którą można było uzyskać w wydziale paszportowym Milicji Obywatelskiej po złożeniu wniosku. Od 15 stycznia 1972 r. otwarto granicę z Czechosłowacją. Polacy swoje apetyty konsumpcyjne chcieli zaspokoić w lepiej zaopatrzonych sklepach NRD. O ile w 1971 r. granicę z NRD przekroczyło 197 tys. Polaków (w odwrotnym kierunku 537 tys. Niemców), o tyle w 1972 r. Polacy przekroczyli granicę 9,5 mln razy, a Niem-

cy z NRD prawie 6,8 mln razy. Wykupywanie towarów w lepiej zaopatrzonych sklepach NRD pogłębiło braki w zaopatrzeniu i wzbudzało niechęć do polskich klientów. Polskie władze wprowadziły tzw. książeczki walutowe ograniczające wymianę pieniędzy, a władze NRD od stycznia 1973 r. wprowadziły restrykcje celne, przede wszystkim na artykuły dziecięce dotowane przez państwo. Spowodowało to spadek liczby wyjazdów do NRD o $\frac{1}{3}$, a po sierpniu 1980 r. i powstaniu „Solidarności” z dniem 30 października 1980 r. na wniosek NRD zawieszono czasowo (faktycznie do końca istnienia NRD) swobodne podróżowanie, z wyjątkiem wyjazdów na zaproszenie.

Tabela XI.2.34. Wyjazdy zagraniczne obywateli polskich, 1955–2000

Table XI.2.34. Foreign travel of Polish citizens, 1955–2000

Lata Years	Ogółem Total		Kraje Countries			Lata Years	Ogółem Total	
			socjalistyczne socialist		zachodnie western			
			wyjazdy na podstawie travel documents					
			paszportu passports	innych ¹ other	paszportu passports			
tys. in thousands	na 1000 ludności rate per 1000				tys. in thousands	na 1000 ludności rate per 1000		
1955	44,2	1,6	.	.	.	1980	6 852,0	192,6
1956	256,7	9,2	5,6	3,2	0,5	1981	4 232,0	117,9
1957	236,3	8,3	5,5	0,8	2,1	1982	995,0	27,5
1958	163,8	5,7	3,1	1,0	1,6	1983	1 752,0	47,9
1959	193,7	6,6	4,2	0,9	1,4	1984	3 289,0	89,1
1960	216,4	7,3	4,4	1,5	1,4	1985	3 493,0	93,9
1961	371,9	12,4	5,6	5,4	1,5	1986	4 313,0	115,1
1962	446,5	14,7	6,9	6,2	1,7	1987	5 229,0	138,8
1963	385,8	12,6	7,6	3,3	1,7	1988	6 924,0	182,9
1964	577,3	18,5	8,5	7,7	2,3	1989	19 323,0	509,0
1965	778,4	24,7	14,3	8,0	2,4	1990	22 131,0	580,6
1966	949,0	29,9	20,3	6,8	2,9	1991	20 754,0	542,7
1967	930,4	29,1	21,3	4,8	3,0	1992	29 268,0	762,9
1968	728,1	22,5	18,0	1,7	2,9	1993	31 395,0	816,3
1969	814,4	25,0	19,9	1,7	3,2	1994	34 296,0	889,8
1970	871,3	26,8	20,5	2,8	3,5	1995	36 387,0	943,0
1971	1068,3	32,6	23,5	4,3	4,8	1996	44 713,0	1157,8
1972	10 600,4	320,6	22,7	291,5	6,3	1997	48 610,0	1257,7
1973	7 588,6	227,5	17,0	202,7	7,8	1998	49 328,0	1275,7
1974	8 286,9	246,0	15,3	222,3	8,3	1999	55 097,0	1425,4
1975	8 151,0	239,6	55,1	175,2	9,3	2000	56 677,0	1466,6
1976	10 512,0	305,9	76,4	217,8	11,7			
1977	12 412,0	357,8	62,3	280,4	14,9			
1978	11 141,0	318,2	42,4	260,4	15,4			
1979	10 296,0	292,0	37,5	237,5	17,0			

¹ Dowodów osobistych i wkładek paszportowych.

Źródło: GUS, 1967b; GUS, 1970; GUS, 1930–2003, R. 28–61.

Od 1977 r. wyjazd do „demoludów” odbywał się na podstawie pieczętki wstawianej do dowodu osobistego przez wydziały paszportowe Milicji Obywatelskiej. Natomiast na wyjazd do Jugosławii była potrzebna specjalna wkładka paszportowa, którą uzyskiwało się po złożeniu stosownego wniosku paszportowego. Wyjazd następował na podstawie dowodu osobistego i wkładki, uprawniającej do jednokrotnego przekroczenia granicy. Do wkładki należało wkleić znaczki opłaty paszportowej za 300 zł; przeciętny zarobek miesięczny netto w gospodarce uspołecznionej wynosił wówczas 4415 zł. Przez cały okres lat 70. wyjazdy do krajów socjalistycznych (KS) stanowiły 94–98% ogółu wyjazdów zagranicznych, z wyjątkiem lat 1970–1971 (85–87%). Ubiegający się o wydanie paszportu do krajów kapitalistycznych nie musieli już przedstawiać poświadczonego zaproszenia od rodziny czy znajomych, wystarczała promesa przyznania dewiz (100 USD). W drugiej połowie lat 70. nastąpiło podwojenie liczby wyjazdów do krajów kapitalistycznych i na ten czas przypada początek 20-letniej ery turystyki „handlowej”, która dla wielu uczestników wyjazdów stała się źródłem nie tylko finansowania tych podróży, ale i dodatkowych dochodów. Wyjazdy stwarzały też możliwość podjęcia okresowej nielegalnej pracy zarobkowej w restauracjach, na budowach, fermach, plantacjach czy fabrykach Europy Zachodniej.

Tabela XI.2.35. Wyjazdy obywateli polskich za granicę według krajów, 1965–1998
Table XI.2.35. Departures of Polish citizens abroad by countries, 1965–1998

Państwo Countries	Wyjazdy w latach / Departures abroad							
	1965	1975	1985	1998	1965	1975	1985	1998
	tys. / in thousands				w % / in percentage			
Ogółem	778,4	8 151	3 493	49 300	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym:								
Austria	7,1	20	37	600	0,9	0,2	1,1	1,2
Białoruś	x	x	x	500	x	x	x	1,0
Bułgaria	25,5	200	242	.	3,3	2,5	6,9	.
Czechosłowacja	307,7	421	657	x	39,5	5,2	18,8	x
Czechy	x	x	x	19 800	x	x	x	40,2
Słowacja	x	x	x	4 700	x	x	x	9,5
Francja	13,1	33	47	700	1,7	0,4	1,3	1,40
Holandia	3,0	12	16	200	0,4	0,1	0,5	0,4
Jugosławia	27,8	150	81	.	3,6	1,8	2,3	.
Litwa	x	x	x	200	x	x	x	0,4
NRD	128,7	5 654	824	x	16,5	69,4	23,6	x
RFN	12,8	65	332	17 800	1,6	0,8	9,5	36,1
Rumunia	16,7	140	51	.	2,1	1,7	1,5	.
Szwecja	6,2	26	44	200	0,8	0,3	1,3	0,4
Ukraina	x	x	x	300	x	x	x	0,6
USA	3,7	16	39	.	0,5	0,2	1,1	.
W. Brytania	10,7	25	24	300	1,4	0,3	0,7	0,6
Węgry	99,2	590	609	.	12,7	7,2	17,4	.
Włochy	5,1	32	51	900	0,7	0,4	1,5	1,8
ZSRR (Rosja)	96,2	648	196	900	12,4	7,9	5,6	1,8

Źródło: GUS, 1967b; GUS, 1930–2003, R. 36, 46 i 59.

Wprowadzony 13 grudnia 1981 r. stan wojenny zamknął przejścia graniczne i tym samym wstrzymał wyjazdy zagraniczne. Zanim jednak nastąpiło zniesienie stanu wojennego (22 lipca 1983 r.), władze stopniowo anulowały ograniczenia

wyjazdów zagranicznych. Niemniej w 1982 r. liczba wyjazdów do krajów socjalistycznych spadła do poziomu z 1968 r., a do krajów kapitalistycznych do poziomu z 1975 r. Władze zezwalały na emigrację działaczom opozycyjnym wydając paszporty „w jedną stronę” z klauzulą: „ważny na wszystkie kraje świata z prawem jednokrotnego przekroczenia granicy” z pominięciem słów „oraz powrotu”. W latach 1982–1988 nastąpił blisko ośmiokrotny wzrost liczby wyjazdów do krajów socjalistycznych – z 0,7 do 5,3 mln, i pięciokrotny do krajów kapitalistycznych – z 0,3 do 1,7 mln wyjazdów. Udział wyjazdów do krajów socjalistycznych w latach 1983–1988 spadł do 74–78% ogółu wyjazdów.

Wyjazdy turystyczne stwarzały możliwość pozostania za granicą. Najczęściej korzystali z tej sposobności ludzie młodzi, wykształceni i energiczni, którzy nie widzieli dla siebie szans w kraju. Po wyjeździe z Polski zdecydowani na emigrację kierowali się najczęściej do obozu w Traiskirchen pod Wiedniem, który od drugiej połowy lat 50. pełnił w ramach działalności IOM (International Organization for Migration) funkcję ośrodka dla uciekinierów (w 1957 r. dla Węgrów, w 1968 r. dla Czechów). Po udowodnieniu, że byli prześladowani w swoim kraju, mogli najczęściej liczyć na otrzymanie wiz wjazdowych do USA, Kanady i Australii. Podobne ośrodki istniały w Niemczech (Friedland, Zündorf) i we Włoszech (Capua, Latina). Obecnie w Traiskirchen mieści się Centrum do spraw Szkolenia Służb Granicznych Unii Europejskiej.

W wyniku przemian politycznych zapoczątkowanych w końcu 1988 r., z dniem 1 stycznia 1989 r. pozwolono na swobodne korzystanie z paszportu i przechowywanie go w domu (Dz.U. 1988, nr 40, poz. 317). Nowa ustawa paszportowa z listopada 1990 r. (Dz.U. 1991, nr 2, poz. 5) stwierdzała już, że każdy obywatel ma prawo do posiadania paszportu i przechowywania go w domu. W następstwie zmian systemów politycznych w byłych europejskich krajach socjalistycznych i otworzeniu ich granic nastąpił nie notowany w naszej historii wzrost ruchu granicznego. Liczba wyjazdów zagranicznych z Polski wzrosła z 19,3 mln w 1989 r. do 56,7 mln w 2000 r. Jednak, jak wynika z badań, w latach 1998–1999 tylko 15% wyjazdów stanowiły wyjazdy turystyczne (co najmniej 1 nocleg za granicą), a 85% to wyjazdy jednodniowe. Te „wyjazdy jednodniowe” to w dominującej części piesze przekroczenia granicy zachodniej i południowej, zwykle kilkukrotne w ciągu dnia, w celach handlowych. Ci turyści jednodniowi, najczęściej bezrobotni, zwani „mrówkami” zarabiali na różnicy cen alkoholu i papierosów po obu stronach granicy, dostarczając towar „hurtownikom”.

W latach 90. źródłem danych o wyjazdach obywateli polskich poza granicę według krajów (turyści i odwiedzający jednodniowi) są badania ankietowe przeprowadzane na przejściach granicznych. W 1998 r. na wylosowanych przejściach granicznych objęto badaniem 8,9 tys. osób stale zamieszkałych w Polsce i powracających do kraju po pobycie za granicą. Celem 48,4% wyjazdów była turystyka i wypoczynek, 26,2% wyjazdy służbowe i w interesach, 14,5% odwiedziny u krewnych lub znajomych, 5,8% zakupy, 1,8% podjęcie dorywczej pracy i 0,6% sprawy religijne.

3. Migracje przymusowe

3.1. Niemieckie deportacje obywateli polskich do obozów koncentracyjnych

Niemieckie deportacje obywateli polskich do obozów koncentracyjnych następowały z trzech przyczyn: przewencyjnych, represyjnych i rasowych. Do deportacji przewencyjnych Cz. Łuczak (1993, s. 111–113) zalicza rozpoczętą w listopadzie 1939 r. i trwającą z największym nasileniem do maja 1940 r. tzw. akcję specjalną (*Sonderaktion*) – akcję wyizolowania ze społeczeństwa elementów przywódczych przeprowadzoną w maju i kwietniu 1940 r., w których łącznie wysłano do obozów koncentracyjnych około 40 tys. osób. Od lipca do listopada 1941 r. hitlerowcy zsyłali do obozów „wrogie państwu elementy”, takie jak duchowni katolicycy (ponad 600 osób) czy przedwojenni działacze polityczni (kilkaset osób), a w drugiej połowie 1942 r. i pierwszych miesiącach 1943 r. trwała akcja przewencyjnych polskich oficerów (kilkaset osób) oraz „elementów asocjalnych”, tzn. osób uchylających się od pracy oraz podejrzanych o współpracę z polskimi organizacjami konspiracyjnymi. W ramach przewencyjnej „elementów asocjalnych” uzupełnionej ulicznymi łapankami zesłano do obozów koncentracyjnych około 20 tys. osób. Ostatnią masową deportacją Polaków ze względów przewencyjnych było wywiezienie do obozów koncentracyjnych w końcu września i października 1944 r. 68 tys. mieszkańców Warszawy po upadku powstania warszawskiego. Ogółem „prewencyjnie” wywieziono do hitlerowskich obozów koncentracyjnych ponad 130 tys. Polaków.

Drugą grupę deportowanych od obozów koncentracyjnych stanowili aresztowani za udział w ruchu oporu, represjonowani w ramach odpowiedzialności zbiorowej za zamachy dokonane na Niemcach i za sabotaże, osoby uchylające się od podjęcia wskazanej przez władze okupacyjne pracy, zbiegłe z miejsca zatrudnienia, oskarżane o przestępstwa gospodarcze oraz udzielające pomocy Żydom, zbiegłym więźniom i jeńcom wojennym. Grupa ta była znacznie liczniejsza niż deportowani przewencyjnie; jej wielkość jest trudna do ustalenia, ale zapewne wynosi kilkaset tysięcy osób.

Trzecią grupą deportowanych stanowili zsyłani ze względów rasowych, skazani na zagładę, Żydzi, Cyganie oraz 18-tysięczna grupa chłopów wysiedlona w latach 1942–1943 z Zamojszczyzny zaliczona do „złych pod względem rasowym” (Łuczak, 1993, s. 113).

Ogółem Niemcy przymusowo deportowali w „okupowanej Polsce do wszelkiego rodzaju obozów odosobnienia, łącznie z osobami skierowanymi wprost z ramp kolejowych do komór gazowych oraz przebywającymi okresowo (nieraz kilka dni) w „wychowawczych obozach pracy” (*Arbeitserziehungslager*), ponad 5 mln polskich obywateli (łącznie z Żydami i Cyganami), z których zginęło ponad 3 mln” (Łuczak, 1990, s. 113).

Należy przypomnieć, że w czasie wojny Niemcy deportowali z innych państw na okupowane ziemie polskie ponad 1 mln Żydów. Według niekompletnej statystyki z 10 państw przetransportowano ponad 900 tys. Żydów, a mianowicie z Węgier – 437 tys., Holandii – 105 tys., Niemiec – 100,5 tys., Czechosłowacji – 88 tys., Francji – 70 tys., Grecji – około 50 tys., Austrii – około 40 tys., Belgii – 25,5 tys., Jugosławii – ponad 12 tys. i z Luksemburga – 2 tys. (Łuczak, 1993, tab. 8). Pierwsze transporty Żydów z Austrii i Niemiec przybyły już pod koniec 1939 r. Cudzoziemscy Żydzi początkowo byli umieszczani w gettach, gdzie umierali z głodu i chorób, a później Niemcy kierowali transporty bezpośrednio do obozów zagłady, gdzie przywożeni ginęli w komorach gazowych.

3.2. Niemieckie wysiedlenia i przesiedlenia polskiej ludności

Jeszcze przed rozpoczęciem wojny Niemcy planowali germanizację przewidzianych do podbicia ziem Europy Wschodniej. Po szybkim zwycięstwie w Polsce na inkorporowanych do Niemiec ziemiach polskich przystąpiono do wysiedlania ludności polskiej, przede wszystkim inteligencji, działaczy politycznych i społecznych, osób uznanych za wrogie, właścicieli przedsiębiorstw gospodarczych przewidzianych do przejęcia przez niemieckich osadników oraz osób osiadłych na byłych terenach zaboru pruskiego po I wojnie światowej. Wysiedlenia przebiegały w dwojakiej formie: poprzez wręczenie nakazu opuszczenia określonego terytorium w wyznaczonym terminie, bądź przez nieuprzedzone i brutalne usuwanie rodzin i transportowanie ich pod nadzorem policji do nowego miejsca przeznaczenia, najczęściej do powstających od 1940 r. obozów przesiedleńczych, skąd były wywożone do Generalnego Gubernatorstwa. Pierwsze tzw. „dzikie” wysiedlenia nastąpiły już w październiku-listopadzie 1939 r. z inicjatywy lokalnych władz i objęły głównie wielkich posiadaczy ziemskich, przemysłowców, kupców i rzemieślników. W sumie z ziem wcielonych do Rzeszy wysiedlono 923 tys. osób (tab. XI.3.1), z których ponad 460 tys. deportowano do GG.

Tabela XI.3.1. Liczba Polaków wysiedlonych oraz wyrugowanych przez władze hitlerowskie z rodzinnych miejscowości w latach 1939–1944

Table XI.3.1. Number of Poles expelled from their home areas by German authorities, 1939–1944

Terytorium Area	Liczba wysiedlonych i wyrugowanych (tys.) Number of expelled persons in thousands
Ziemie wcielone łącznie	923
Kraj Warty	630
Śląsk	81
Pomorze	124
Okręg białostocki	28
Rejencja ciechanowska	25
Wysiedlenia „dzikie”, głównie na Pomorzu	35
Zamojszczyzna	116
Generalne Gubernatorstwo (poligony)	171
Warszawa (po powstaniu)	500
Razem całe okupowane ziemie polskie	1 710

Źródło: Łuczak, 1993, tabl. 10.

W Generalnym Gubernatorstwie skala wysiedleń była mniejsza i objęła głównie Zamojszczyznę, skąd od listopada 1942 r. do sierpnia 1944 r. z ponad 300 wsi wysiedlono 116 tys. ich mieszkańców; niektórzy z nich kierowani byli do obozów pracy w głębi Niemiec. Obszar ten miał stać się wielkim obszarem osiedleńczym dla etnicznych Niemców, z uwagi na dogodnie usytuowanie na szlaku komunikacyjnym łączącym Niemcy z tzw. Taurydą – czyli Krymem i dalej z Kaukazem, które Rzesza planowała zasiedlić Niemcami z Rumunii i południowego Tyrolu – oraz między germanizowanymi terenami nadbałtyckimi a Europą Południowo-Wschodnią.

Drugim obszarem masowych wysiedleń w GG były tereny przewidziane pod utworzenie siedmiu poligonów wojskowych. Trzy z nich założono między Wisłokiem i Sanem, skąd pod koniec 1939 r. rozpoczęto wysiedlanie ludności i burzenie zabudowań. Ogółem wysiedlono 57 tys. ludności. Powstały tu trzy poligony wojskowe: poligon Wehrmachtu, poligon lotniczy i poligon SS „Heidelager” z siedzibą w Pustkowie. Poligony leżały między Tarnobrzegiem, Rozwadowem, Niskiem, Sokołowem Małopolskim, Kolbuszową, Sędziszowem, Dębicą i Mielcem. Do celów budowy i rozbudowy poligonów utworzono obozy pracy dla Żydów, Polaków, a później jeńców radzieckich. Jesienią 1943 r. w pobliżu Pustkowa, w wysiedlonej wsi Blizna, ulokowano wyrzutnię rakiet V1/V2 przeniesioną z Penemünde na wyspie Uznam. Znacznie większa była skala wysiedleń w powiecie Kozienice, gdzie z wielu wsi wysiedlono 114 tys. osób tworząc wielki poligon wojskowy.

Ostatnią masową akcją wysiedleńczą było wypędzenie w 1944 r. po upadku powstania warszawskiego (1 VIII–2 X 1944) około 550 tys. pozostałych przy życiu mieszkańców lewobrzeżnej Warszawy objętej powstaniem. Przed wybuchem walk Warszawa lewobrzeżna liczyła 720 tys., a prawobrzeżna 200 tys. mieszkańców. W powstaniu zginęło około 18 tys. powstańców, a ponad 15 tys. dostało się do niewoli. Ogromne straty poniosła ludność cywilna w masowych egzekucjach, mordach, nalotach i gruzach zawałonych domów. Według różnych autorów zginęło od 180 tys. (Roszkowski, 2003, s. 597) do 225 tys. osób (Davies, 2000, s. 935). Wypędzeni mieszkańcy Warszawy byli kierowani głównie do obozu przejściowego (*Durchgangslager* Dulag 121) w Pruszkowie utworzonego na terenie Warsztatów Kolejowych (tab. XI.3.2). Do obozu w Pruszkowie wysiedlano również ludność z najbliższych okolic Warszawy: Łomianek, Młocin, Bemowa, Wawrzyszewa, Włoch, Babic i Jelonek.

Pierwsi wysiedleńcy z Warszawy przybywali do obozu pieszo, później transportowano ich również pociągami. Pod koniec sierpnia i we wrześniu przyjeżdżało po kilkadziesiąt pociągów osobowych (3–6-wagonowe składy trakcji elektrycznej) i towarowych dziennie. W obozie przebywało dziennie od 5 do 45 tys. osób. Pobyt w obozie nie trwał dłużej niż jeden do kilku dni. Po selekcji dalszą drogę wysiedleni odbywali słoczeni w wagonach towarowych. Niezdolnych do pracy i zakwalifikowanych do osiedlenia w GG wywożono do Łowicza, Piotrkowa, Częstochowy, Sochaczewa, Opoczna, Skierniewic, Jędrzejowa, Krakowa i Zamościa. Po rozładowaniu transportów pozostawiano ich własnemu losowi. W trudnych warunkach kraju, zrównanego wojną i walkami partyzanckimi, wyczerpanego okupacyjną eksploatacją znalezienie dachu nad głową i zapewnienie sobie bytu było dla tych nieszczęśników, zmaltretowanych dwumiesięcznym życiem w obleganym i rujnowanym mieście dodatkową katuszą. Wywożonych na roboty przymusowe do Rzeszy kierowano poprzez obozy przejściowe do Norymbergi, Wrocławia, Grönigen, w okolice Hamburga, Stuttgartu oraz do

Bawarii, Austrii, Turyngii, Brandenburgii i na Pomorze. Ludzi młodych podejrzanych o czynny udział w powstaniu warszawskim wywożono do obozów koncentracyjnych: Dachau, Gross-Rosen, Mauthausen, Auschwitz, Stutthof, Sachsenhausen. Transport w wypełnionych po brzegi, zaryglowanych wagonach towarowych, bez jedzenia i picia, dawał przedsmak tego, co ich dalej czekało.

Tabela XI.3.2. Wysiedlenia ludności Warszawy do obozu przejściowego w Pruszkowie (Dulag 121), 1944

Table XI.3.2. Expulsion of Warsaw population to transit camp in Pruszków (Dulag 121), 1944 according to different sources

Wyszczególnienie Specification	Wg raportu Międzynarodowego Czerwonego Krzyża Internation. Red Cross Report (6 VIII–18 IX)	Wg źródeł niemieckich German sources (6 VIII–30 X)	Wg Delegatury Rządu RP na Kraj Secret Agency in Poland of the (London) Government-in-Exile (6 VIII–30 X)
Wysiedleni ogółem	238 200	347 524	650 000
w tym: z Warszawy	.	.	550 000
z okolic Warszawy	.	.	100 000
Wywiezieni z obozu:			
– na roboty do Rzeszy	128 400	153 810	165 000
– na osiedlenie w GG	109 800	167 752	235 000
– do obozów koncentracyjnych	.	.	65 000
Zwolnieni jako chorzy ¹ i wyprowadzeni nielegalnie ²	.	25 962 ¹	100 000 ^{1, 2}

Źródło: Krannhals, 1962; Skorwider, 1983, s. 277; Krzeczowski, 1986, s. 185.

Po kapitulacji Warszawy w dniu 2 października 1944 r., obóz przejściowy „Dulag 21 – Pruszków”, mieszczący się w 9 halach produkcyjnych Warsztatów Kolejowych, był tak zatłoczony, że Niemcy utworzyli na krótki okres 7–10 dni dalsze obozy mieszczące się w halach fabrycznych zakładów przemysłowych we Włochach, Ursusie, Piastowie i Ożarowie. Przeprowadzano w nich selekcję, kierując wysiedlonych w dalszą drogę.

W końcu października 1944 r. Niemcy zakończyli wysiedlanie ludności lewobrzeżnej Warszawy i stopniowo likwidowali obóz. W osobnych pomieszczeniach przetrzymywano kilkuset mężczyzn, których wożono samochodami do Warszawy, gdzie byli wykorzystywani do demontażu rabowanych przez Niemców i wywożonych do Rzeszy urządzeń fabrycznych, surowców, narzędzi, dóbr kultury, mebli, futer, odzieży i pościeli. Obóz przestał istnieć w dniu 16 stycznia 1945 r. po pośpiesznej ucieczce Niemców.

Ogółem w okupowanej Polsce władze niemieckie wysiedliły około 1,7 mln ludności polskiej. Na miejsce wysiedlonych Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy przesiedlono „Niemców etnicznych” z innych państw, z którymi władze niemieckie zawarły w tej sprawie umowy międzynarodowe, w tym z ZSRR już w listopadzie 1939 r. Chociaż migracje „Niemców etnicznych” nie miały nic wspólnego z przymusem, były migracjami dobrowolnymi, warto je odnotować gdyż ich miejscem docelowym były ziemie polskie. Łącznie w latach 1939–1944 przesiedlono na ziemie polskie wcielone do Rzeszy 631,5 tys. „Niemców etnicznych” (tab. XI.3.3).

Tabela XI.3.3. „Niemcy etniczni” osiedleni do 15 XI 1944 r. na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy
 Table XI.3.3. Ethnic Germans settled in Polish territories annexed by the Third Reich prior to November 15, 1944

Kraj (region) pochodzenia przesiedleńców Origin of settlers	Liczba osiedlonych Niemców etnicznych Number of settlers				
	ogółem total	w tym:			
		w Kraju Warty in Wathegau	na Śląsku in Silesia	Gdańsk-Prusy Zachodnie in Danzig-Westprens- sen	na ziemiach wcielonych do Prus Wschodnich in areas incorporated in Eastern Prussia
Estonia, Litwa, Łotwa	86 371	76 786	134	5 966	3 485
Wsch. Małopolska, Wołyń, obszar Narwi	109 336	97 020	5 091	3 264	3 961
Lubelszczyzna	25 475	24 545	-	930	-
Besarabia	88 022	47 892	86	40 044	-
Północna i Południowa Bukowina	64 024	33 568	30 445	-	-
Dobruża	11 201	11 150	51	-	-
Obszar „starej Rumunii”	1 975	1 612	360	-	-
ZSRR: znad Morza Czarnego	241 194	241 194	-	-	-
Bośnia	3 287	3 184	103	-	-
Alzacja	600	-	600	-	-
Razem	631 485	536 951	36 870	50 204	7 460

Źródło: Łuczak, 1993, tab. 12.

3.3. Deportacje ludności polskiej na roboty przymusowe w Rzeszy

Po rozpoczęciu II wojny światowej władze niemieckie w polityce zatrudnienia stosowały zasadę maksymalnego wykorzystania w przemyśle i rolnictwie cudzoziemskiej siły roboczej. Początkowo w okupowanej Polsce Niemcy starali się pozyskiwać pracowników drogą dobrowolnego werbunku, którego rezultaty były znikome. Jak podaje Cz. Łuczak (1993, s. 177): „Łącznie podjęło pracę w Rzeszy na podstawie dobrowolnego zgłoszenia się w urzędach pracy kilkadziesiąt tysięcy osób, to jest mniej niż 5% ogółu zatrudnionych w Niemczech w latach drugiej wojny światowej obywateli polskich”. Od połowy 1940 r. władze niemieckie nasiliły pozyskiwanie niewolniczej siły roboczej przez organizowanie ulicznych łapanek, w czasie których obchodzono się z Polakami bardzo brutalnie. Złapanych przewożono do obozów przejściowych dla wywożonych na roboty przymusowe do Niemiec¹, skąd konwojowanymi transportami kolejowymi wywożono ich na roboty do Rzeszy lub któregoś z podbitych krajów. Ogółem, według niepełnych danych, na przymusowe roboty do Rzeszy wywieziono co najmniej 2,8 mln mieszkańców Polski w jej granicach z 1938 roku (tab. XI.3.4 i 5). Wśród robotników przymusowych znalazło się około 300 tys. polskich jeńców wojennych, którzy pod

¹ W Warszawie taki obóz przejściowy, Dulag 1, mieścił się na Pradze, w pobliżu stacji kolejowej Warszawa Wschodnia, w przedwojennym budynku Gimnazjum Miejskiego im. Jakuba Jasińskiego przy ul. Skaryszewskiej 8.

przysusem przyjęli status robotników cywilnych i byli zatrudniani w niemieckich zakładach, tracąc tym samym uprawnienia jeńców wojennych.

Tabela XI.3.4. Liczba osób deportowanych z Polski (w granicach z 1938 r.) na roboty w Rzeszy

Table XI.3.4. Person deported from Poland (eithin 1938 borders) to forced labour in Germany

Wywiezieni na roboty Specification	Liczba robotników przymusowych (tys.) Number in thousands
Z Generalnego Gubernatorstwa i okręgu białostockiego (do 7 VII 1944)	1 214
Z powstania warszawskiego	67
Z Generalnego Gubernatorstwa (w XI i XII 1944)	16
Polacy z ziem wcielonych do Rzeszy	706
Z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej wcielonych do komisariatów Rzeszy Ostland i Ukraine	500
Byli polscy jeńcy wojenni, którym narzucono status robotnika cywilnego	300
Z Kraju Warty do Francji	23,5
Łącznie	2 826,5

Źródło: Łuczak, 1993, tab. 13.

Tabela XI.3.5. Rozmieszczenie robotników przymusowych, deportowanych z Generalnego Gubernatorstwa i ziem wcielonych, w Niemczech oraz na obszarach przez nie okupowanych

Table XI.3.5. Distribution of forced labourers deported from General Gouvernement German occupied Polish areas in the Reich

Nazwa państwa (kraju, okręgu) Country, province, region	Liczba robotników w dniu Number of workers			
	25 IV 1941	25 IX 1941	31 XII 1943	30 IX 1944
Niemcy	811 069	934 851	1 431 347 ¹	1 499 690 ¹
w tym:				
Bawaria	57 420	69 670	68 690	71 711
Brandenburgia	99 285	109 096	162 415	162 391
Dolny Śląsk	59 035	79 894	116 831	132 496
Gdańsk-Prusy Zachodnie ²	21 948	33 847	39 948	32 274
Górny Śląsk ³	27 501	28 875	72 034	74 222
Nadrenia ⁴	27 544	29 793	50 217	54 356
Pomorze	86 233	92 764	118 094	116 105
Prusy Wschodnie	52 879	67 818	130 625	144 511
Saksonia	32 597	35 402	50 711	54 218
Westfalia	36 572	39 670	90 477	91 590
pozostałe obszary starej Rzeszy (Altreich)	310 055	348 022	531 305	565 816
Alzacja i Lotaryngia	3 344	3 685		
Sudety	17 331	25 081	45 975	49 286
Austria wraz z włączoną częścią Słowenii	40 928	43 944	99 910	112 791
Kraj Warty ⁵	-	-	-	569
Łącznie	872 672	1 007 561	1 577 232	1 662 336

¹ Łącznie z Alzacją i Lotaryngią.

² Dotyczy części okręgu należącej przed 1 IX 1939 do Niemiec.

³ Dotyczy części przynależącej do 1 IX 1939 do Niemiec.

⁴ Od 1943 r. łącznie z Luksemburgiem.

⁵ Chodzi o robotników deportowanych w 1944 r. z Generalnego Gubernatorstwa na obszar Kraju Warty.

Źródło: Łuczak, 1993, tabl. 54 (na podstawie Bundesarchiv Koblenz – R 11/1242, s. 41v–42; R 43 II 652, s. 142v–143; „Der Arbeitseinsatz”, 1944, nr 2/3, s. 32–35, nr 11/12, s. 14–24).

Intensywność deportacji na roboty przymusowe zależała od sytuacji militarnej Rzeszy. Największe wywózki z Polski miały miejsce w pierwszej połowie 1940 r. kiedy Niemcy przygotowywali się do wojny z Francją i roczniki powoływane do wojska zastępowali w gospodarce robotnikami przymusowymi oraz w drugiej połowie 1941 r., już po zaatakowaniu swego sojusznika, ZSRR, aż do pierwszego półrocza 1943 r. Po zawładnięciu Europą zachodnią i znaczną europejską częścią ZSRR wywózki z ziem polskich osłabły, gdyż gospodarka Niemiec w większym stopniu korzystała z niewolniczej pracy jeńców francuskich i radzieckich (tab. XI.3.6).

Tabela XI.3.6. Dynamika deportacji ludności z Generalnego Gubernatorstwa na roboty w Rzeszy w latach 1939–1944

Table XI.3.6. Deportation from General Gouvenment to forced labour in Germany, 1939–1944

Okres Period	Liczba wywiezionych Number	Okres Period	Liczba wywiezionych Number
I IX–31 XII 1939	36 675	II półrocze 1942	234 232
I półrocze 1940	272 238	I półrocze 1943	129 745
II półrocze 1940	29 724	II półrocze 1943	45 823
I półrocze 1941	97 921	I półrocze 1944	52 446
II półrocze 1941	125 577	I VII – 20 XII 1944	83 337
I półrocze 1942	164 727		

Źródło: Luczak, 1993, tab. 14.

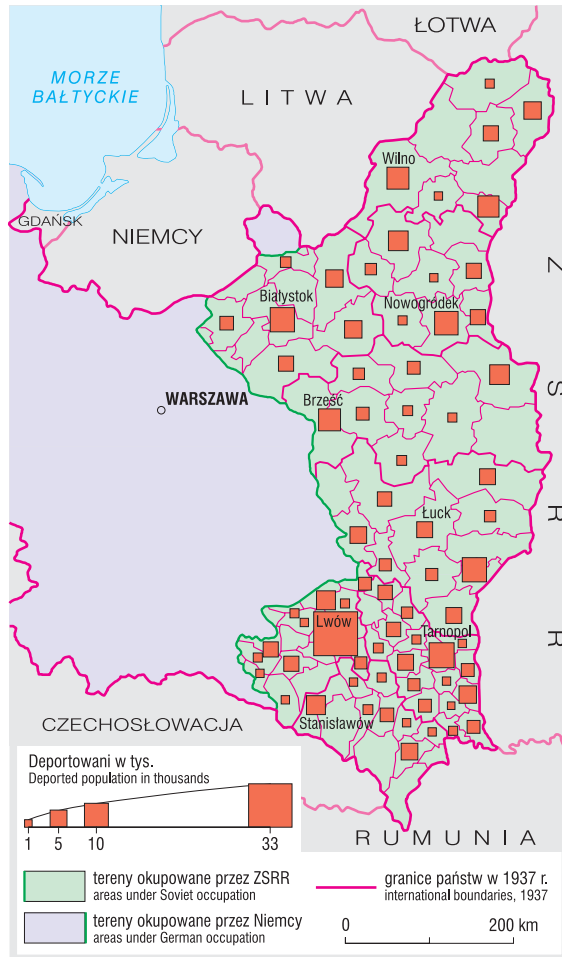
3.4. Deportacje sowieckie z kresów wschodnich, 1940–1941

Po zagarnięciu 17 września 1939 r. wschodnich ziem Polski przez ZSRR (por. rozdz. II) i zadekretowaniu 29 listopada obywatelstwa sowieckiego wszystkim osobom, które 1 i 2 listopada 1939 r. przebywały na zagarniętych obszarach, władze radzieckie zarządziły przeprowadzenie spisu ludności na okupowanych terenach i wydawanie dowodów osobistych, tzw. paszportyzację, która trwała od 5 lutego do maja 1940 r. Akcja ta stanowiła przygotowanie do masowych deportacji obywateli polskich w głąb ZSRR. Jednak pierwszymi deportowanymi była ludność mieszkająca w nowej strefie przygranicznej oraz polscy jeńcy wojenni. Celem deportacji była zmiana struktury narodowościowej zaanektowanych ziem oraz oczyszczenie ich z „wrogich i niebezpiecznych elementów”.

W ciągu kilkunastu miesięcy, od lutego 1940 r. do czerwca 1941 r., władze sowieckie przeprowadziły cztery masowe deportacje obywateli polskich zamieszkałych na ziemiach zaanektowanych. Przez kilkadziesiąt lat, właściwie do 1990 r., liczbę przymusowo wysiedlonych szacowano na 960–1270 tysięcy na podstawie cywilnych i wojskowych materiałów instytucji rządu polskiego z lat II wojny światowej. Udostępnienie radzieckich archiwów (Gurjanow, 1994) i ostatni raport Ośrodka KARTA (Ciesielski i inni, 2002), który tu wykorzystano, spowodowały zredukowanie liczby deportowanych do 320 tys. osób.

Pierwszą deportację przeprowadzono 10 lutego 1940 r. na podstawie decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z początku grudnia 1939 r. Według przygotowanych list wysiedlano głównie osadników wojskowych, cywilnych kolonistów oraz pracowników służby leśnej z rodzinami – łącz-

nie 139–141 tys. osób, z tego 88–89 tys. z tzw. Zachodniej Ukrainy oraz około 51 tys. z tzw. Zachodniej Białorusi. Wśród deportowanych w lutym Polacy stanowili 81,7%, Ukraińcy 8,8% i Białorusini 8,1%, a według wieku większość stanowiły dzieci do 14 lat (35,0%) i młodzież w wieku 14–16 lat (8,6%); wśród dorosłych nieznacznie więcej było kobiet (28,7%) niż mężczyzn (27,7%). Wysiedleńcy zostali rozsiadani w Rosyjskiej ZSRR i w Kazachstanie. Zgeneralizowany obraz miejsc wyjazdu transportów z wysiedlonymi (wg powiatów) opracowany na podstawie dokumentacji przedstawionej przez A. Gurjanowa (1994) pokazano na rycinie XI.3.1, natomiast miejsca wyładunku deportowanych w tabeli XI.3.7.

Ryc. XI.3.1. Deportacje sowieckie z kresów wschodnich, 1940–1941

Fig. XI.3.1. Soviet deportations, 1940–1941

Drugą masową deportację rozpoczęto 13 kwietnia 1940 r. na podstawie decyzji z 2 marca 1940 r. Dwumiesięczny odstęp od poprzednich wysiedleń prawdopodobnie był wynikiem oczekiwania na powrót transportów deportacyjnych i jednostek

konwojujących. Wysiedlono 61 tys. członków rodzin osób wcześniej aresztowanych przez NKWD oraz rodzin jeńców wojennych przetrzymywanych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. Wszystkich wysiedlonych skierowano do Kazachskiej SRR, w tym 58% do kolchozów, 28% do sowchozów, a pozostałych do osiedli robotniczych różnych zakładów przemysłowych. Zesłańcami w większości były kobiety, dzieci i osoby w podeszłym wieku. Skład narodowościowy deportowanych nie jest bliżej znany, niemniej wiadomo, że liczebnie dominowali Polacy, ale wśród deportowanych byli również Żydzi, Ukraińcy i Białorusini.

Tabela XI.3.7. Wysiedlenia ludności z Kresów Wschodnich w latach 1940–1941

Table XI.3.7 Soviet deportations from occupied eastern regions of Poland, 1940–1941

Województwo Voivodship	Data odjazdu transportu Date of departure	Liczba wy- siedlonych ¹ Number of deportees	Główne <i>oblasti</i> lub inne jednostki administracyjne stacji docelowej: liczba wysiedlonych w tys. Main destination areas and the number of persons in thousands
Białostockie	10 II 1940	10 233	Irkucka: 3,5; Archangielska: 1,8; Czelabińska: 1,7.
	13–19 IV 1940	7 059	Siewierokazachska: 2,7; Pawłodarska: 1,3.
	30 VI–1 VII 1940	7 743	Archangielska: 6,9; Kirowska: 0,8.
	19 VI 1941 Razem	1 393 26 429	Nowosybirsk: 1,4.
Czerniowicka oblast	13 VI 1941	1 845	Aktiubińska: 1,8.
Kamieniec Podolski	16 IV 1940	1 564	Kustanajska: 1,6.
	28 VI 1940	1 232	Wołogodzka: 1,1.
Biała Cerkiew (Kijowszczyzna)	13 IV 1940	1 368	Kustanajska: 1,4.
Litwa i Łotwa	13–20 VI 1941	14 951	Krasnojarski Kraj: 9,1; Swierdłowska: 2,1.
Lwowskie	10 II 1940	19 131	Omska: 7,0; Krasnojarski Kraj: 4,0; Swierdłowska: 2,6.
	13–20 IV 1940	9 271	Aktiubińska: 3,0; Kustanajska: 2,6; Semipałatyńska: 2,5.
	23 V 1940	135	Aktiubińska: 0,1.
	30 VI–1 VII 1940	28 751	Nowosybirsk: 5,6; Altajski Kraj: 4,7; Swierdłowska: 4,6.
	5–29 VII 1940 Razem	4 006 61 295	Czelabińska: 1,9; Jarosławska: 1,5; Krasnojarski Kr.: 0,7.
Mińsk	29 VI 1940	7 293	Archangielska: 4,7; Wołogodzka: 2,6.
Nowogródzkie	10 II 1940	15 217	Archangielska: 5,6; Wołogodzka: 3,0; Akmolińska: 2,1.
	13–20 IV 1940	9 291	Siewierokazachska: 4,2; Czelabińska: 1,5.
	29–30 VI 1940	2 608	Swierdłowska: 2,6.
	19–21 VI 1941 Razem	2 152 29 269	Krasnojarski Kraj: 2,2.
Poleskie	10 II 1940	14 480	Archangielska: 12,0; Wołogodzka: 1,5.
	14–15 IV 1940	8 239	Siewierokazachska: 2,8; Akmolińska: 2,6.
	29 VI–4 VII 1940	5 503	Archangielska: 5,1; Swierdłowska: 0,4.
	Razem	28 222	

Stanisławowskie	10 II 1940	12 151	Swierdłowska: 4,3; Czelabińska: 1,5; Krasnojarski: 1,4.
	13 IV 1940	5 477	Czelabińska: 2,0; Kustanajska: 1,7; Semipałatyńska: 1,7.
	1 VII 1940	3 096	Czytyńska: 1,8; Nowosybirska: 1,3.
	Razem	20 724	
Tarnopolskie	10 II 1940	36 080	Kirowska: 8,4; Krasnojarski Kr.: 7,2; Archangielska: 6,0.
	13–14 IV 1940	10 177	Aktiubińska: 4,7; Czelabińska: 2,5; Semipałatyńska: 1,6.
	30 VI–1 VII 1940	3 073	Mołotowska: 1,1; Czytyńska: 1,0; Altajski Kraj: 1,0.
	Razem	49 330	
Tulska obłast	5 VII 1941	1 485	Kirowska: 1,5.
Warszawskie (Łomża)	10 II 1940	1 762	Akmolińska: 1,8.
	19 VI 1941	1 502	Aktiubińska: 1,5.
	Razem	3 264	
Wileńskie	10 II 1940	11 185	Almaacka: 2,1; Irkucka: 2,0; Omska: 1,9.
	15–20 IV 1940	7 865	Siewierokazachska: 5,4; Pawłodarska: 2,5.
	1 VII 1940	799	Archangielska: 0,8.
	17–21 VI 1941	8 671	Altajski Kraj: 4,4; Krasnojarski Kraj: 3,1.
	Razem	28 520	
Wołyńskie	10 II 1940	19 760	Archangielska: 10,3; Wołogodzka: 2,6.
	14–17 IV 1940	5 727	Pawłodarska: 1,6; Czelabińska: 1,5; Akmolińska: 1,4.
	21 V 1940	508	Archangielska: 0,5.
	30 VI–1 VII 1940	13 215	Nowosybirska: 1,2.
	razem	39 120	
Ogółem		316 000	

¹ Liczbę wysiedlonych według wykazów Wojsk Konwojowych zawartych w cytowanym źródle doszacowano na podstawie danych ewidencji OTSP (Otdiel Trudowych i Specjalnych Posielenij) NKWD.

Źródło: zestawiono na podstawie pracy A. Gurjanowa, 1994.

Trzecią deportację, również na podstawie decyzji z 2 marca, przeprowadzono w czerwcu 1940 r. wysiedlając tzw. bieżeńców, czyli uchodźców przybyłych na kresy wschodnie we wrześniu 1939 r. z Polski centralnej i zachodniej. Deportowano wówczas około 79 tys. osób, z tego według niespójnych danych około 55,4 tys. z tzw. Zachodniej Ukrainy i około 23,6 tys. z tzw. Zachodniej Białorusi. Wśród wysiedlonych było 84,6% Żydów, 11% Polaków, 2,3% Ukraińców, 0,2% Białorusinów. Według późniejszych danych, z 1 kwietnia 1941 r., 38,7% deportowanych stanowili mężczyźni, 34,8% kobiety i 26,5% dzieci.

Czwarta deportacja, na podstawie decyzji z 14 maja 1941 r., rozpoczęła się tydzień później i na Kresach Wschodnich trwała do niemieckiej napaści na ZSRR w dniu 22 czerwca 1941 r. Deportacja miała „oczyścić” zaanektowane Kresy Wschodnie z elementów wrogo usposobionych do ZSRR. Akcja wysiedlania przebiegała w kilku turach. Wysiedlenia z tzw. Zachodniej Ukrainy rozpoczęły się 22 maja i objęły 11–12 tys. osób. W nocy 13/14 czerwca przeprowadzono deportacje na Litwie, skąd wywieziono około 13 tys. osób. W nocy z 19 na 20 czerwca 1941 r. odbyły się wysiedlenia z tzw. Zachodniej Białorusi, które objęły 20–24 tys. osób. Akcja deportacyjna objęła również Mołdawię, Łotwę i Estonię. W sumie w maju i czerwcu 1941 r. wywieziono 86–91 tys. osób. Historykom nie udało się ustalić dokładnej liczby wywiezionych

Polaków lub obywateli polskich. Przypuszcza się, że obywateli polskich deportowanych wiosną 1941 roku mogło być 34–44 tysiące (Ciesielski i inni, 2002, s. 18).

Na podstawie analizy dotychczas ujawnionych źródeł sowieckich wydaje się, że deportacje w głąb ZSRR objęły w latach 1940–1941 od 309 do 327 tys. obywateli polskich, przy czym bardziej prawdopodobna jest górna połowa tego przedziału. Taką liczbę podali autorzy raportu w zbiorczym zestawieniu liczby represjonowanych obywateli polskich w ZSRR w latach 1939–1945 (tab. XI.3.8). Według szacunkowych danych Wojsk Konwojowych wysiedlono 314 tys. (z dokładnością do 13 tys.) obywateli polskich, a według danych Wydziału Osiedleń Roboczych i Specjalnych GUŁag NKWD, 316 tys. osób (Gurjanow, 1994, s. 125).

Tabela XI.3.8. Liczba obywateli polskich represjonowanych w ZSRR, 1939–1945
Table XI.3.8. Number of Polish citizens persecuted in USSR, 1939–1945

Lp. No.	Rodzaj represji Kind of repression	Liczba represjonowanych Number of persons persecuted		
		ustalona w badaniach established by research	zweryfikowana przez „Indeks” verified by “Index”	możliwa do indywidualnego zweryfikowania przy obecnie ustalonych źródłach possibility of individual verification based on presently available sources
Represje 1939–1941				
I	Jeńcy wojenni ¹ i internowani	45 387	41 457	42 763
	1. Jeńcy rozstrzelani (Katyń, Charków i Twer) 1940	14 587	14 463	14 463
	2. Jeńcy i internowani przebywający w niewoli do sierpnia 1941	26 200	25 115	25 500
	3. Jeńcy zmarli w latach 1939–1941 i zaginioni przy ewakuacji	2 300	1 785	2 300
	4. Zwolnieni, aresztowani w obozach i przekazani Niemcom 1940–1941	2 300	94	500
II	Aresztowani na Kresach Wschodnich	110 000	14 505	24 106
	1. Aresztowani na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy	65 000	7 261	15 000
	2. Aresztowani na terenie tzw. Zachodniej Białorusi	43 000	7 106	7 106
	3. Aresztowani na terenie Litwy	2 000	138	2 000
III	Deportowani	320 000	9 171	170 000
	1. Deportowani 10 lutego 1940	140 000	2 900	96 000
	2. Deportowani 13 kwietnia 1940	61 000	0	7 000
	3. Deportowani w czerwcu 1940	79 000	6 220	60 000
	4. Deportowani w czerwcu 1941	40 000	51	7 000
Represje 1941–1944				
IV	Aresztowani	3 000	239	300
Represje od 1944				
V	Internowani 1944–1945	42 000 ²	20 178	24 000
VI	Aresztowani i deportowani	50 000	5 690	20 000
Razem		570 387	91 240	281 169

¹ Liczba nie obejmuje jeńców zwolnionych oraz przekazanych Niemcom do grudnia 1939 r.

² Członkowie podziemia niepodległościowego stanowili ponad 40% tej liczby.

Źródło: Ciesielski i inni, 2002, s. 33.

Deportacje ludności przeprowadzały organa NKWD, które na ogół brutalnie traktowały wysiedlanych. Transport² odbywał się w bardzo trudnych warunkach, szczególnie podczas lutowej deportacji w 1940 r. Wysiedlonych przewożono w zaplombowanych nieogrzewanych wagonach, z rzadka wydzielając racje chleba i deportowani musieli się żywić z własnych zapasów, jeśli je posiadali. W takich warunkach śmiertelność, szczególnie wśród dzieci, była wysoka. Zwłoki porzucano na ogół wzdłuż torów, a możliwości zorganizowania pochówku były bardzo ograniczone.

Część deportowanych zdołała opuścić Związek Radziecki z armią Andersa w marcu i sierpniu 1942 r., inni powrócili w czasie repatriacji w latach 1944–1949 i 1956–1959, a pozostali bądź nie wytrzymali ciężkich warunków zesłania i zmarli, bądź założyli rodziny i zaadoptowali się do nowych warunków, czego dowodem dość liczna grupa Polaków w Kazachstanie.

Poza czterema przedstawionymi wyżej deportacjami przeprowadzano przymusowe przesiedlenia w obrębie poszczególnych republik. Po ustanowieniu 28 września 1939 r. nowej zachodniej granicy ZSRR Rada Komisarzy Ludowych podjęła 2 marca 1940 r. uchwałę o ochronie granicy państwowej w zachodnich obwodach, zgodnie z którą przystąpiono do przymusowego wysiedlenia wszystkich mieszkańców 800-metrowej strefy przygranicznej³. Uchwała tylko potwierdziła istniejący stan rzeczy, gdyż już w lutym 1940 r. odbyły się deportacje całych miejscowości z pasa granicznego. Wyjątkiem były miasta, między innymi Przemyśl, Uhnów i Sokal. Akcję przesiedleńczą zakończono ostatecznie zimą 1940/1941 roku. Łącznie przesiedlono 102,8 tys. osób w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR i 35,3 tys. w zachodnich obwodach Białoruskiej SRR. Przesiedlenia często były dokonywane w ramach tych samych obwodów i rejonów, ale miały miejsce również przesiedlenia do wschodnich obwodów, poza przedwojenne granice państwowe. Ponieważ przesiedleńcy w nowych miejscach zamieszkania nie byli poddani rygorowi zesłania (ograniczenia wolności), autorzy raportu (Ciesielski i inni, 2002) nie uwzględnili ich w cytowanym zestawieniu zbiorczym (tab. XI.3.8).

3.5. Deportacje sowieckie 1944–1949

Represje sowieckie wobec obywateli polskich po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej na ziemię II Rzeczypospolitej (4 stycznia 1944 r.) oraz na ziemiach Polski w granicach powojennych są jednym z najsłabiej zbadanych fragmentów historii z powodu ograniczonej dostępności do sowieckich materiałów archiwalnych. Wiadomo, że aresztowania i deportacje objęły dziesiątki tysięcy osób, przede wszystkim powiązanych z polskim ruchem oporu. Obok żołnierzy AK wywożono powracających do kraju żołnierzy z armii gen. Andersa (4,5 tys. byłych żołnierzy wraz z rodzinami), a także Ślązaków (w lutym 1945 r. NKWD wywoziło ponad 25 tys. górników z Górnego Śląska do kopalń Donbasu i Kazachstanu). Na podstawie dostępnych

² W skład pociągu deportacyjnego (eszelonu) wchodziły 52 dwuosiove wagony towarowe, w których umieszczano po 25 osób (dorosłych i dzieci) wraz z dobytkiem, 4 wagony towarowe do przewozu bagaży niewymiarowych, jeden wagon pasażerski dla straży i personelu lekarskiego, jeden wagon-izolatka dla chorych oraz wagon do przewozu żywności.

³ Komitet Centralny WKP(b) w dniu 29 stycznia 1940 r. zatwierdził wprowadzenie trzech stref granicznych: 7,5-kilometrowej, 800-metrowej i 4-metrowej.

materiałów oszacowano ogólne liczby internowanych w latach 1944–1945 (około 42 tys. osób) oraz aresztowanych i deportowanych (około 50 tys. osób), ale nie udało się jeszcze ustalić składu narodowościowego osób dotkniętych represjami. W zdecydowanej większości byli to Polacy.

Od połowy kwietnia 1944 r. w ciągu roku NKWD wywiozło do łagrów i obozów w głębi Rosji 22 724 osoby: z Białegostoku (3271 osób), Przemyśla (1569), Ciechanowa (7878), Działdowa (3365), Wilna (6494) i Krakowa (147). Byli to głównie żołnierze Armii Krajowej internowani przy oczyszczaniu zaplecza frontu, których część zwolniono po marcu 1947 r. lub po 1956 r. (Myśliński, 2005, s. 42, 64).

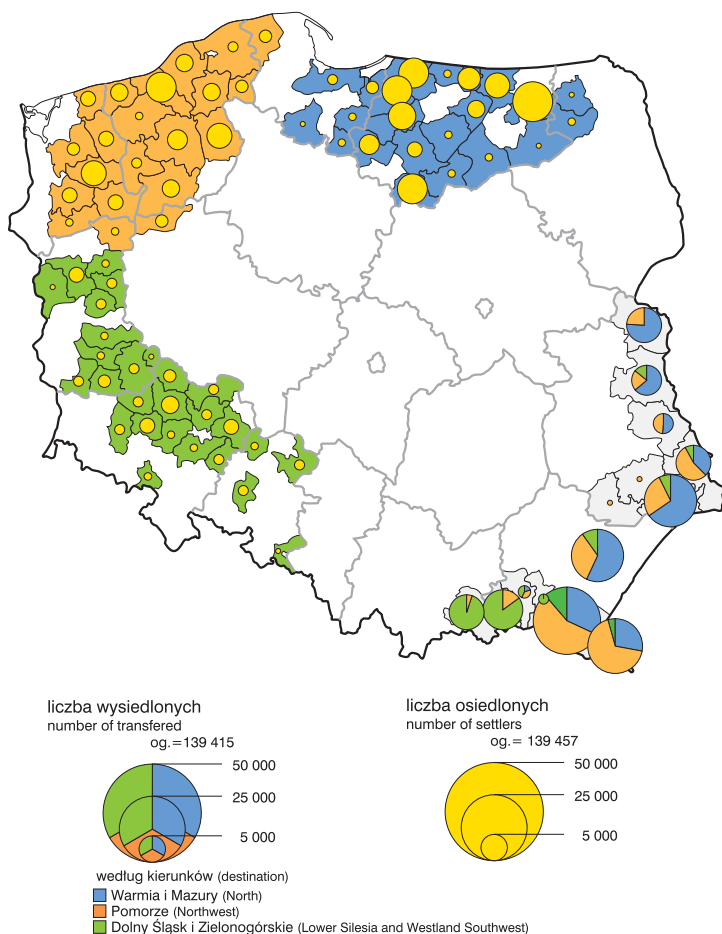
„17 czerwca 1945 roku Beria raportował Stalinowi, że w więzieniach i obozach w ZSRR znajdowało się 25 tys. Polaków, w tym ponad 8 tys. żołnierzy AK. Ponadto przebywało tam 32 tys. Polaków – żołnierzy armii niemieckiej, a 7 tys. Polaków pracowało w batalionach roboczych na Ukrainie” (Myśliński, 2005, s. 34).

31 lipca 1947 r. minister spraw wewnętrznych ZSRR, opierając się na uchwale Rady Ministrów ZSRR z 26 lipca, polecił zwolnić Polaków aresztowanych, internowanych i deportowanych do ZSRR po 1944 r., w tym górników śląskich i Polaków, byłych żołnierzy armii niemieckiej, łącznie około 10 tys. osób. Miano też zwolnić z więzień Polaków i Żydów mających obywatelstwo polskie przed 1939 r., a mieszkających w dawnych województwach wschodnich. Polacy mieli wracać wagonami towarowymi dołączanymi do pociągów pasażerskich, po 50 osób w jednym wagonie i pod eskortą. Nie oznaczało to zwolnienia wszystkich Polaków, których akta minister polecił przejrzeć i dostarczyć sobie informacje o aresztowanych (Myśliński, 2005, s. 102–103).

3.6. Wysiedlenia ludności ukraińskiej w akcji „Wisła”, 1947

W latach 1945–1946 w południowo-wschodniej części Polski trwała okrutna wojna domowa pomiędzy Ukraińską Powstańczą Armią (UPA) i Wojskiem Polskim. Mniejszość ukraińska, która pozostała na tych terenach po „repatriacji” 482 tys. osób na Ukrainę w latach 1944–1946, była podejrzewana o wspieranie ukraińskiej partyzantki. Władze nie dopuszczając rozwiązania problemu ukraińskiego metodami politycznymi wybrały rozwiązanie administracyjno-militarne, w postaci przymusowych wysiedleń ludności ukraińskiej przeprowadzanych przy pomocy wojska. W końcu marca 1947 r. powołano wojskową Grupę Operacyjną „Wisła”, a plany wysiedleń opracowały władze administracyjne przy współpracy ze służbą bezpieczeństwa (Chojnowska, 1992; Motyka, 1999) i zostały one 29 marca zaakceptowane przez Biuro Polityczne KC PPR. Śmierć gen. Karola Świerczewskiego 28 marca 1947 r. w zasadzce UPA pod Baligrodem stała się pretekstem do uzasadnienia zastosowania zbiorowej odpowiedzialności wobec cywilnej ludności ukraińskiej. Jeszcze przed rozpoczęciem akcji przesiedleńczej Biuro Polityczne podjęło 23 kwietnia 1947 r. decyzję o izolowaniu sprzyjających podziemiowi Ukraińców w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie. Trafili do niego przedstawiciele ukraińskiej inteligencji i duchowieństwa, ale najliczniejszą grupę stanowili chłopci. W końcu 1947 r. zostali zwolnieni i skierowani do nowego miejsca zamieszkania ich rodzin.

Wysiedlenia w ramach operacji „Wisła” trwały od 28 kwietnia do 31 lipca 1947 r. Jednak jeszcze na przełomie września i października 1947 r. wysiedlono z powiatów Włodawa i Hrubieszów co najmniej 424 osoby, a na początku 1950 r. 32 rodziny łemkowskie (103 osoby) ze wsi Jaworki, Szlachtowa, Biała i Czarna Woda koło Szczawnicy w powiecie nowotararskim, choć na tym terenie UPA nigdy nie działała. Według dokumentacji opracowanej przez E. Misiło (1993, zał. 4 i 5) w okresie od 1 maja do 16 sierpnia 1947 r. wysiedlono 139 457 osób z 15 powiatów południowo-wschodniej Polski., w tym z 7 powiatów województwa rzeszowskiego 85 438 osób, z 7 powiatów województwa lubelskiego 44 726 osób i 9251 osób z powiatu Nowy Sącz. W czasie operacji „Wisła” zabito lub ujęto 1509 ukraińskich bojowników z UPA, zaś 2781 zamknięto w specjalnych obozach.

Ryc. XI.3.2. Wysiedlenia ludności ukraińskiej w akcji „Wisła”, 1947

Fig. XI.3.2. Forcible transfer of Ukrainian population in 1947 (Operation „Vistula”)

Wysiedlaną ludność ukraińską i łemkowską⁴ osiedlono w 71 powiatach tzw. ziem odzyskanych (ryc. XI.3.2). Najliczniejszą grupę stanowili osiedleni w 15 powiatach województwa olsztyńskiego (w podziale adm. z 1 lipca 1950 r.) – 56 625 osób. Do trzech województw pomorskich skierowano 51 507 osób (w tym do koszalińskiego 31 169), a na Dolny Śląsk i w zielonogórskie trafiły 28 903 osoby. W powiecie pilskim (poznańskie) znalazło się 1437 osób i w dwóch powiatach woj. białostockiego (Ełk, Olecko) 985 osób. Według opracowanej instrukcji ludność ukraińska była rozmieszczana poza pasem przygranicznym lądowym o szerokości 50 km i morskim o szerokości 30 km, a jej liczba nie mogła przekraczać 10% ludności miejscowej. Rzeczywistość odbiegała od instrukcji i na przykład w 11 najbardziej wyludnionych powiatach województwa olsztyńskiego udział ludności ukraińskiej na wsi przekraczał 10% ogółu ludności według stanu z 31 grudnia 1947 r.: w powiecie Górowo ludność ukraińska stanowiła wówczas 48,2% ludności wiejskiej, w pow. Węgorzewo 41,5%, w pow. Pasłęk 31,7% i w pow. Bartoszyce 30,3% (Sakson, 1998, s. 136). Po 1956 r., kiedy zlikwidowano ograniczenia meldunkowe, powróciło do dawnych miejsc zamieszkania około 5 tys. rodzin, a do końca 1991 r. około 40 tys. ludności uznanej za ukraińską (Sakson, 1998, s. 251).

⁴ Trzykrotnie wysiedlanemu na ziemiach zachodnie i północne znanemu łemkowskiemu malarzowi prymitywiście Nikiforowi Krynickiemu (właściwie Epifaniusz Drowniak, 1895–1968) pozwolono ostatecznie na zamieszkanie w rodzinnej Krynicy.

XII. ZAKOŃCZENIE

W pracy przedstawiono rozmieszczenie ludności, ruch naturalny, struktury demograficzno-społeczne oraz procesy migracji na ziemiach polskich w ciągu XX wieku na tle zmieniających się granic i podziałów terytorialnych. Korzystano w większości z oficjalnych opracowań statystycznych, ale często sięgano również do publikacji z zakresu demografii, historii oraz dokumentów formalno-prawnych.

Nie wszystkie tematy i okresy mogły być potraktowane proporcjonalnie do ich znaczenia w procesach demograficznych. O ile od połowy XX wieku literatury naukowej z zakresu demografii i geografii ludności Polski szybko przybywało i można było korzystać z jej szerokiego dorobku tematycznego, o tyle w pierwszej połowie wieku prac było stosunkowo niewiele, a ich zakres tematyczny był ograniczony. W pierwszych dziesięcioleciach problematyka ludnościowa występowała w nielicznych pracach ekonomistów i statystyków społecznych, a w centrum uwagi znajdowały się migracje zagraniczne ludności, szczególnie emigracja i jej wpływ na stan zaludnienia. Po odzyskaniu niepodległości i przeprowadzeniu pierwszego spisu ludności skupiono się na zorganizowaniu statystyki ruchu naturalnego ludności. Choć w 1926 r. utworzono świeckie urzędy cywilne na terenie całego kraju, to zbierana przez nie statystyka była niekompletna. Nadal głównym punktem zainteresowania była emigracja zagraniczna, którą z jednej strony postrzegano jako następstwo przeludnienia wsi i powolnego rozwoju przemysłu, z drugiej jako zjawisko poprawiające strukturę narodowościową, gdyż w odpływie dominowała ludność ukraińska i żydowska. Nie prowadzono właściwie żadnych badań nad migracjami wewnętrznymi. Dlatego w niniejszym opracowaniu ruch naturalny, a szczególnie migracje wewnętrzne w pierwszej połowie XX w. są ujęte znacznie mniej szczegółowo niż te same zjawiska w drugim półwieczu.

Podobna luka informacyjna o ruchu naturalnym i migracjach wewnętrznych istnieje dla lat 1946–1950, zanim zorganizowano sprawozdawczość w zakresie statystyki ludności, niezbędną dla wprowadzanej gospodarki planowej. Statystyka masowych migracji wewnętrznych z drugiej połowy lat 40., związanych z zasiedlaniem tzw. Ziemi Odzyskanych, opiera się na spisie ludności z 1950 r. i pokazuje tylko efekt tych ruchów na dzień spisu, a nie faktyczne rozmiary przemieszczeń. Natomiast dobrze udokumentowane są równoległe trwające ruchy repatriacyjne z ZSRR, głównie dzięki późniejszym badaniom z lat 80. i 90. Zatem nie wszystkie

przedstawione procesy ludnościowe, nawet te powojenne, mają równie szczegółowe źródła statystyczne. Z biegiem czasu statystyka ludności obejmowała coraz szerszy zakres informacji w ujęciu przestrzennym.

W pierwszych dziesięcioleciach XX wieku głównym przedmiotem badań była emigracja ludności oraz mniejszości narodowe, ale wśród zjawisk demograficznych na czoło wybijała się duża umieralność, szczególnie niemowląt. Stałym problemem społecznym, przy niewielkich możliwościach gospodarczych odrodzonego państwa, było przeludnienie wsi i narastające od początku lat 30. bezrobocie, któremu nie mogły zaradzić niewspółmierne do potrzeb inwestycje przemysłowe w Centralnym Okręgu Przemysłowym i budowa Gdyni. Druga wojna światowa spowodowała ogromne straty ludnościowe i materialne, wyrzuciła rzesze ludności z ich miejsc zamieszkania oraz zmieniła i zmniejszyła obszar państwa i jego położenie geopolityczne, a w efekcie i strukturę narodowościową. W pierwszym powojennym pięcioleciu dominującym zjawiskiem społeczno-demograficznym była odbudowa kraju i jego potencjału demograficznego, na który składały się procesy repatriacji oraz proces zasiedlania nowych ziem (Ziem Odzyskanych). Głównym składnikiem odbudowy potencjału demograficznego kraju była jednak powojenna kompensacyjna faza urodzeń, z ponad 700 tys. urodzeń rocznie, trwająca prawie do końca lat 50. (pokolenie wyżu demograficznego). Wyższa dynamika demograficzna charakteryzowała ludność Ziem Odzyskanych niż dawnych; różnica ta występowała jeszcze w latach 70. Dość szybko, w wyniku rotacji pokoleń, poprawiała się zwichnięta przez straty wojenne struktura płci. Przez dziesięciolecia, poczynając od początku wieku, niekorzystnie przedstawiała się na tle standardów europejskich umieralność niemowląt, która dopiero w ostatnich latach XX wieku spadła poniżej 10 na 1000 urodzeń żywych.

Głębokie przemiany nastąpiły w strukturze wieku ludności. Na początku XX wieku ludność ziem polskich z medianą wieku 20,4 lat była demograficznie „najmłodsza” wśród krajów europejskich. Po półwieczu wiek środkowy ludności Polski wzrósł do 25,1 lat, ale od lat 70. proces starzenia się ludności przybrał na sile i w 2002 r. mediana wieku wynosiła już 34,9 lat. W latach 70. wzmożyły się procesy migracji wewnętrznych związane z nowymi inwestycjami przemysłowymi. Silny odpływ ludności ze wsi do miast, szczególnie młodych kobiet, zmienił strukturę płci obszarów wiejskich, przede wszystkim na wschodzie kraju. W tym samym czasie zaobserwowano narastanie zjawiska nadumieralności mężczyzn (w stosunku do poziomu umieralności kobiet) w starszym wieku produkcyjnym. W połowie lat 80. wygasła podwyższona rodność pokolenia powojennego wyżu demograficznego wstępującego w wiek prokreacyjny i nastąpił gwałtowny spadek liczby urodzeń z 720 tys. w 1983 r. do 350 tys. w 2002 r., spowodowany od początku lat 90. m.in. przewartościowaniem planów życiowych młodzieży wkraczającej w dorosłe życie i zmianą modelu zakładanych rodzin.

Gwałtowne załamanie migracji wewnętrznych nastąpiło w okresie kryzysu gospodarczego, w tym kryzysu budownictwa mieszkaniowego, zapoczątkowanego w końcu lat 1970. Rozmiary migracji w latach 1981–1985 były o ponad 20% mniejsze niż w poprzednim okresie. Spadek liczebności migracji został zahamowany w połowie lat 1990.; jednocześnie głównym kierunkiem przemieszczeń stał się kierunek z miast do miast. Zmiana systemu społeczno-ekonomicznego kraju w 1989 r.

i wprowadzenie gospodarki rynkowej wymusiło racjonalizację zatrudnienia i stworzyło zapotrzebowanie na pracowników o wysokich kwalifikacjach zawodowych, nie zawsze występujących na lokalnym rynku pracy. Sprzyjało to przenoszeniu się specjalistów zawodowych z miast do miast – zwykle z mniejszych do dużych i wielkich – które oferowały lepiej płatne miejsca pracy. Drugim co do wielkości kierunkiem przemieszczeń są obecnie migracje z miast na wieś. Jak wykazują bardziej szczegółowe analizy przestrzenne, ruchy te są związane z przenoszeniem się dobrze sytuowanych rodzin z wielkomiejskich bloków mieszkaniowych do własnych domów jednorodzinnych, budowanych na atrakcyjnych obszarach wiejskich w pobliżu wielkich miast.

W ostatnich latach XX wieku do najistotniejszych zjawisk i procesów demograficznych w Polsce zaliczano:

- spadek liczby zawieranych małżeństw (z 323 tys. w 1981 r. do 192 tys. w 2002 r.) i przesunięcie się wieku środkowego pierwszych związków małżeńskich oraz wzrost liczby rozwodów w stosunku do liczby nowo zawartych małżeństw;
- postępujący spadek liczby urodzeń oraz utrwalanie się modelu rodziny z jednym lub dwojgiem dzieci;
- brak prostej zastępowalności pokoleń (od 1989 r.);
- systematyczny wzrost udziału urodzeń pozamałżeńskich w ogólnej liczbie urodzeń (co dwudzieste dziecko w 1970 r. i co szóste w 2002 r. było pozamałżeńskie).

Zmiany te wynikały z rosnących aspiracji edukacyjnych i zawodowych młodych ludzi, konkurencji na rynku pracy, ograniczeń w zaspokajaniu potrzeb mieszkaniowych i materialnych ludzi młodych oraz trudności w godzeniu obowiązków zawodowych i rodzinnych.

Oficjalna prognoza zakładając dalszy niewielki spadek współczynnika dzietności do końca pierwszej dekady XXI wieku, a później jego niewielki wzrost do wartości około 1,2 dziecka na kobietę, przewiduje, że liczba ludności Polski do 2030 r. spadnie do 35,7 mln osób. W migracjach wewnętrznych nasilą się przemieszczenia z miast na wieś związane z procesem suburbanizacji oraz wzrosną migracje zagraniczne o charakterze czasowym wynikające z przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Inne prognozy o dłuższym horyzoncie czasowym przewidują, w wariantcie optymistycznym, stabilizację liczby ludności Polski w połowie XXI wieku na poziomie 36 mln osób, a w wariantcie pesymistycznym, w przypadku niestabilnej gospodarki i słabego jej wzrostu, spadek liczby ludności do 27 mln.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczewski Wojciech, 1998, *Statystyka w Polsce przed powstaniem Głównego Urzędu Statystycznego*. Wiadomości Statystyczne, 43, 11, s. 113–116.
- Adelson Józef, 1993, *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] Tomaszewski Jerzy (red.), Adelson Józef, Prekerowa Teresa, Tomaszewski Jerzy, Wróbel Piotr (oprac.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 387–477.
- Aglomeracje miejskie w Polsce. Pojęcia i terminologia*. 1973, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 79, Warszawa.
- Ajnenkiel Andrzej, 1977, *Administracja w Polsce. Zarys historyczny*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Banasiak Stefan, 1963, *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1947*. Prace Instytutu Zachodniego, 35, Poznań.
- Banasiak Stefan, 1968, *Przesiedlenia Niemców z Polski w latach 1945–1950*. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał, 1985, *Historia państwa i prawa polskiego*. Wyd. IV. PWN, Warszawa.
- Bartoszewski Władysław, 1974, *1859 dni Warszawy*. Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Berenstein Tatiana, 1957, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 21, s. 21–92.
- Berger Jan, 1993, *Badania statystyczne na ziemiach polskich do 1918 r.* Wiadomości Statystyczne, 38, 7, s. 11–14.
- Berger Jan, 2002, *Spisy ludności na ziemiach polskich do 1918 r.* Wiadomości Statystyczne, 47, 1, s. 12–19.
- Bierschenk Teodor, 1954, *Die Deutsche Volksgruppe in Polen, 1934–39*. Holzner Verlag, Würzburg.
- Bikont Anna, 2001, *Mieli wódkę, broń i nienawiść*. Gazeta Wyborcza 139.3743, 16–17 czerwiec 2001, s. 10–14.
- Bogacka Henryka, 1972a, *Organizacja badań statystycznych ludności*, [w:] *Statystyka ludności* (praca zbiorowa). Statystyka w Praktyce. PWE, Warszawa, s. 13–62.

- Bogacka Henryka, 1972b, *Rozwody w Polsce*, [w:] *Ludność*. GUS, Warszawa, s. 108–123.
- Bogacka Henryka, 1974, *Nowy system sprawozdawczości z ruchu naturalnego i wędrówkowego ludności*. *Wiadomości Statystyczne*, 19, 9, s. 16–17.
- Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk, 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Ossolineum, Warszawa.
- Bogue Donald J., 1969, *Principles of Demography*. John Wiley and Sons, Inc., New York.
- Bohmann Alfred, 1969, *Menschen und Grenzen. 1: Strukturwandel der deutschen Bevölkerung im polnischen Stats- und Verwaltungsgebiet. 2: Bevölkerung Nationalitäten in Südosteuropa*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln.
- Borowski Stanisław, 1975, *Natural population movement, population, reproduction and the family*, [w:] *The Population of Poland*. Polish Academy of Sciences, Committee for Demographic Studies. PWN, Warszawa, s. 17–41.
- Bronsztejn Szyja, 1963, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*. Ossolineum, Wrocław.
- Buławski Rajmund, 1930, *Metody statystyczne badania stosunków narodowościowych w spisach ludności. Sprawy Narodowościowe*, IV, 1, Warszawa, s. 114–134. Przedruk [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*. Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, Warszawa, 2002, s. 185–204.
- Buszko Józef, 2000, *Od niewoli do niepodległości (1864–1918)*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t. 8. Wydawnictwo Fogra, Kraków.
- Bytnar-Suboczowa Maria, 1955, *Zagadnienia ludnościowe na Górnym Śląsku w latach 1914–1950*, [w:] *Górny Śląsk*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, s. 305–344.
- Buzek Józef, 1915, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w wieku 19-tym. Wykład wygłoszony w maju 1915 r. na kursie ekonomicznym N.K.N. w Wiedniu*. Wydawnictwo Instytutu Ekonomicznego Naczelnego Komitetu Narodowego, zeszyt 1. Kraków.
- Buzek Józef, 1930, *Historia ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928*. *Kwartalnik Statystyczny*, GUS, Warszawa, s. 575–714.
- Cała Alina, Datner-Śpiewak Helena, 1997, *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*. Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.
- Chałupczak Henryk, Browarek Tomasz, 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Chinciński Tomasz, 2005, *Krew po obu stronach*, *Polityka*, 35(2519), 3 wrzesień 2005, s. 68–70.
- Chojnowska Aldona, 1992, *Operacja „Wisła”. Przesiedlenia ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.* *Zeszyty Historyczne*, 102, Instytut Literacki, Paryż, s. 3–102.
- Chramiec Anna, Kosiński Leszek, 1957, *Próba określenia zmiany w liczbie ludności i strukturze wieku ludności do roku 1970*. *Przegląd Statystyczny*, 4, 3–4, s. 233–255.
- Chwalba Andrzej (red.), 2000, *Dzieje Polski. Kalendarium*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Chwalba Andrzej, 2001, *Historia Polski 1795–1918*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Cichopek Anna, 2000, *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945 r.* Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.

- Ciesielski Stanisław, Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej, 2002, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Raport*. Wydanie II. Ośrodek „Karta”. <http://www.indeks.karta.org.pl/raport.pdf>
- Cukierman Icchak „Antek”, 2000, *Nadmiar pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia 1939–1946*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czapliński Władysław, 1993, *Polska w okresie rozbiorów*, [w:] *Atlas historyczny Polski*. PPWK, Warszawa, s. 17–18.
- Czarkowska Wanda, 1974, *Prognozy demograficzne (wybrane zagadnienia)*. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej, 32. Ossolineum, Wrocław.
- Czekanowski Jan, 1918, *Stosunki narodowościowo-wyznaniowe na Litwie i Rusi w świetle źródeł oficjalnych z czterema mapami*. Prace Geograficzne wydawane przez E. Romera, 1, Lwów.
- Czerniakiewicz Jan, 1987, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*. PWN, Warszawa.
- Czubiński Antoni, 1998, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, [w:] *Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury* (red. J. Topolski). Tom VI. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Datner Szymon, 1966, *Eksterminacja Żydów w Okręgu Białostockim*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, 60, s. 3–50.
- Davies Norman, 1997, *Orzeł biały czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920* (tłum. A. Pawelec). Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Davies Norman, 2000, *Boże igrzysko. Historia Polski* (tłum. E. Tabakowska). Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Davies Norman, 2004, *Powstanie '44* (tłum. E. Tabakowska). Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Dąbrowska Maria, 1988, *Dzienniki 2. 1933–1945* (Wybór, wstęp i przypisy T. Drewnowski). Czytelnik, Warszawa.
- Dmochowska Halina, 2000, *Nomenklatura jednostek terytorialnych do celów statystycznych*. Wiadomości Statystyczne, 45, 9, s. 40–42.
- Dobrowolski Kazimierz, 1973, *Teoria procesów żywiołowych w zarysie*. PAN-Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej, 29, Wrocław.
- Drozd Roman, 1999, *Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej*, [w:] *Ukraina – Polska. Kultura, wartości, zmagania duchowe* (red. R. Drozd, R. Skeczowski, M. Zymomrja). Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, Koszalin, s. 133–158.
- Dulczewski Zygmunt, 1964, *Společne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich*. Ziemie Zachodnie. Studia i Materiały, 7. Poznań.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, 1963, *Struktura demograficzna narodu polskiego w latach 1864–1914*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 1. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 92–110.
- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, 1974, *Sytuacja demograficzna narodu polskiego w latach wojny, 1914–1918*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 500–514.
- Dzienio Kazimierz, 1960, *Prognoza rozwoju ludności Polski w latach 1958–1980*. Sporządzona przez Wojewódzką Komisję Planowania Gospodarczego i Zespół Zatrudnienia i Płac Komisji Planowania przy Radzie Ministrów pod kierunkiem i wg założeń opracowanych przez Kazimierza Dzienio. Komisja Planowania przy RM, Zakład Planów Perspektywicznych, Zespół Zatrudnienia i Płac, Warszawa.

- Dzienio Kazimierz (red.), 1971, *Prognozy rozwoju demograficznego Polski*. Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000” PAN. Polska 2000, t. 3. Ossolineum, Wrocław.
- Dzienio Kazimierz, Latuch Mikołaj, 1983, *Polityka ludnościowa europejskich krajów socjalistycznych*. PWE, Warszawa.
- Dziewoński Kazimierz, Kosiński Leszek, 1967, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*. PWN, Warszawa.
- Dziewoński Kazimierz, 1977, *Analiza porównawcza rozmieszczenia ludności*. [w:] *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 117, s. 11–38.
- Dziewoński Kazimierz, Gawryszewski Andrzej, Iwanicka-Lyrowa Elżbieta, Jelonek Adam, Jerczyński Marek, Węclawowicz Grzegorz, 1977, *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 117.
- Dziewoński Kazimierz, Jerczyński Marek, 1977, *Współczesne procesy urbanizacji w Polsce*. [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*. Statystyka Polski, 85. GUS, Warszawa, s. 7–19.
- Dziewoński Kazimierz, 1983, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1982)*. *Mechanizmy rozwoju*. Przegląd Geograficzny, 55, 3–4, s. 547–565.
- Dziewoński Kazimierz, 1990, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989)*. *Mechanizmy rozwoju*. [w:] *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*. (red. K. Dziewoński) Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 154, s. 264–285.
- Dziurzyński Patrycy, 1967, *Spis ludności na Ziemiach Odzyskanych z dnia 31 grudnia 1948*. [w:] *Polska Ludowa*. T. 6. Materiały i Studia. Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 183–230.
- Eberhardt Piotr, 1993, *Polska granica wschodnia 1939–1945*. Editions Spotkania, Warszawa.
- Eisenbach Artur, 1966, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*. [w:] *Spółczesność Królestwa Polskiego* (red. W. Kula), t. II, PWN, Warszawa, s. 177–316.
- Eisenbach Artur, 1972, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*. Instytut Historii PAN, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Eisenbach Artur, 1983, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*. *Studia i szkice*. PIW, Warszawa.
- Eisenbach Artur, 1988, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*. PIW, Warszawa.
- Encyklopedia II wojny światowej*, 1975, (red. K. Sobczak i inni; red. nauk. W. Biegański i inni). Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Engelking Barbara, Leociak Jacek, 2001, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, 1992–1993, PIW, Warszawa, T. 1, 2.
- Ficowski Jerzy, 1989, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*. Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
- Filar Władysław, 1998, *Rozwój ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Wołyniu w latach 1939–1944. Powstanie UPA*. [w:] *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2, Światowy Związek Żołnierzy AK, Związek Ukraińców w Polsce, Ośrodek „Karta”, Warszawa, s. 67–92.

- Filar Władysław, 2002, *Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość: Polska-Ukraina: trudne pytania*. t. 9, Światowy Związek Żołnierzy AK, Związek Ukraińców w Polsce, Ośrodek „Karta”, Warszawa, s. 284–307.
- Firich Karol (opr.), 1921, *Polskość Górnego Śląska, według urzędowych źródeł pruskich, a wyniki plebiscytu. Z przedmową W. Trąpczyńskiego, Marszałka Sejmu Ustawodawczego*. Nakładem Centralnego Komitetu Plebiscytowego, Warszawa, Gmach Sejmowy, maj 1921.
- Fogelson Samuel, 1932, *Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego 1927 roku*. Przegląd Aktuarialny (cyt. za Vielrose, 1951).
- Fogelson Samuel, 1935, *Wędrowniki międzynarodowe na tle kryzysu gospodarczego*. Statystyka Pracy, XIV, 1, s. 21–36.
- Fogelson Samuel, 1937, *Rola wędrowek w rozwoju demograficznym Polski*. Ekonomista, 1, s. 55–77.
- Fogelson Samuel, 1938a, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*. Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”. Tom III, Warszawa, s. 599–695, 746–774.
- Fogelson Samuel, 1938b, *Struktura demograficzna ludności żydowskiej w Polsce*. Sprawy Narodowościowe, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Warszawa, XII, 6, s. 555–588.
- Fras Zbigniew, 1999, *Galicja*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Frątczak Ewa, Strzelecki Zbigniew (red.), 1996, *Demografia i społeczeństwo Ziemi Zachodnich i Północnych. Próba bilansu*. Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa.
- Frumkin Grzegorz, 1949, *Population changes in Europe 1939–1947*. Economic Bulletin for Europe. Prepared by the Research and Planning Division, Economic Commission for Europe. United Nations, Geneva, 1, 1.
- Frumkin Grzegorz, 1951, *Population Changes in Europe Since 1939; A Study of Population Changes in Europe During and Since World War II as Show by the Balance Sheets of Twenty-four European Countries*. A.M. Kelley, New York.
- Fuks Marian, 1999, *Z dziejów wielkiej katastrofy narodu żydowskiego*. Żydowski Instytut Historyczny INB, Wydawnictwo Sorus, Poznań.
- Garlicki Andrzej, 1981, *Józef Piłsudski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. T. 26/2, z. 109. Instytut Historii PAN, Ossolineum, Wrocław, s. 311–324.
- Garlicki Andrzej, 1998, *Drugiej Rzeczypospolitej początki*. Seria: A to Polska właśnie. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Gawroński Stanisław, 1928, *Repatriacja i emigracja*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928* (red. M. Dąbrowski), Wydawnictwo Ilustrowanego Kuryera Codziennego, Kraków-Warszawa, s. 805–810.
- Gawryszewski Andrzej, 1969, *Polskie mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe. Bibliografia (lata 1827–1967)*. Dokumentacja Geograficzna, 4.
- Gawryszewski Andrzej, 1977, *Migracje ludności*, [w:] *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 117, s. 139–253.
- Gawryszewski Andrzej, 1989, *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski 1952–1985*. Prace Habilitacyjne, 5, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Gawryszewski Andrzej, 1993, *Struktura przestrzenna zatrudnienia i bezrobocia w Polsce, 1990–1992*. Zeszyty IGiPZ PAN, 13.
- Gawryszewski Andrzej, 1995, *Mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe Polski wykonane przez autorów obcych. Bibliografia (lata 1846–1967)*. Dokumentacja Geograficzna, 3.
- Gawryszewski Andrzej, 1997, *Przestrzenna ruchliwość ludności Polski. Bibliografia (lata 1896–1990)*. Dokumentacja Geograficzna, 7.
- Gierowska-Kałuża Joanna, 1999, *Straż Kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Współdziałanie czy rywalizacja?* Instytut Historii PAN. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Gierowska-Kałuża Joanna, 2003, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919–9 września 1920)*. Instytut Historii PAN. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Gieysztorowa Irena, 1974, *Ludność Polski w okresie 1000–1918*, [w:] *Polska. Zarys encyklopedyczny*. PWN, Warszawa, s. 147–151.
- Gieysztorowa Irena, 1976, *Wstęp do demografii staropolskiej*. PWN, Warszawa.
- Gieysztorowa Irena, 1980, *Niewiarygodność statystyki demograficznej ziem polskich w XIX w. i potrzeba jej korekty*, [w:] *Przeszłość demograficzna Polski*, Materiały i Studia, 12, Komitet Nauk Demograficznych PAN, PWN, Warszawa, s. 179–190.
- Gilbert Martin, 1982, *Atlas of the Holocaust*. Board of Deputies of British Jews, London.
- Golachowski Stefan, Kostrubiec Beniamin, Zagożdżon Antoni, 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*. PWN, Warszawa.
- Gorzuchowski Stanisław, 1929, *Ludność litewska na kresach Państwa Polskiego*. Sprawy Narodowościowe, 3, 1, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Biblioteka Spraw Narodowościowych, 7.
- Górska Joanna, 1985, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa demograficznego 1945–1975*. Centralna Biblioteka Statystyczna, GUS, Warszawa.
- Górska Joanna, 1995, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa demograficznego 1976–1985*. Centralna Biblioteka Statystyczna, GUS, Warszawa.
- Grabowski Edward, 1916, *Wpływ wędrówek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816–1913)*. Praca referowana na posiedzeniu Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie w dn. 22 listopada 1915 r. Skład Główny w Księgarni E. Wende i S-ka, Warszawa.
- Groblewska Celina, 1992, *Bibliografia opracowań demograficznych z lat 1976–1991*. Polskie Towarzystwo Demograficzne, Warszawa.
- Groniowski Krzysztof, 1963, *Emigracja polska po powstaniach narodowych*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna*, PWN, Warszawa, 3, s. 416–419.
- Groniowski Krzysztof, 1981, *Emigracja zarobkowa*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku* (red. A. Mączak). T. 1. Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 161–162.
- Groniowski Krzysztof, 1984, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch. PWN, Warszawa, s. 196–251.
- Gross Jan Tomasz, 1999, *Studium zniewolenia. Wybory październikowe 22 X 1939*. Wydawnictwo Universitas. Kraków.
- Grünberg Karol, Sprengler Bolesław, 2005, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Gurjanow Aleksander, 1994, *Cztery deportacje 1940–1941*. Karta, 12. Fundacja „Karta”, Warszawa, s. 114–136.

- Gurjanow Aleksander, 1999, *Sowieckie represje wobec Polaków i obywateli polskich w latach 1936–1956 w świetle danych sowieckich*, [w:] *Europa nieprowinjonalna* (red. K. Jasiewicz). Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa-Londyn, s. 972–982.
- Halicka Halina, 1947, *Zmiany w zaludnieniu Polski w latach 1931/33–1946*. *Czasopismo Geograficzne*, XVII, 1939–1946, 3/4, s. 123–133.
- Hauser Przemysław, 1998, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Hen Józef, 1990, „*Nikt nie woła*”, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Hen Józef, 1996, *Najpiękniejsze lata*, Wydawnictwo „Aneks”, Londyn.
- Hlond August, 1931, *Zarządzenie w sprawie projektu ustawy o małżeństwie. Komentarz do listu pasterskiego biskupów polskich z dnia 10 listopada 1931. Poznań, dnia 13 listopada 1931*. *Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* 46(1931), 11, s. 208–209.
- Hobsbawm Eric, 1999 (wyd. polskie), *Wiek skrajności. Spojrzenie na Krótkie Dwudzieste Stulecie*. Politeja, Warszawa.
- Hollenberg Juliusz, 1993, *A nie przywykniesz – zdechniesz*, PIW, Warszawa.
- Holzer Jerzy, 1974, *Ostatnie lata okupacji, 1917–1918*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 352–400.
- Holzer Jerzy Zdzisław, Józefowicz Adam, 1960, *Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870–1958*. *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, III, 4. Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Warszawa.
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1967, *Prognozy rozwoju ludności Polski*, [w:] *Problemy demograficzne Polski Ludowej*. Biblioteka Wiadomości Statystycznych, 4, GUS, Warszawa, s. 99–110.
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1971, *Krytyczna ocena zasad budowy współczesnych prognoz demograficznych w Polsce*, [w:] *Prognozy rozwoju demograficznego Polski* (red. K. Dzieńcio). Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000” PAN. Polska 2000, t. 3. Ossolineum, Wrocław, s. 146–174.
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1974, *Prognozy demograficzne Polski do roku 2000*, [w:] *Spoleczny rozwój Polski w pracach prognostycznych*, red. Jana Daneckiego, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 71–80 (wyd. 2 rozsz. i uzup.).
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1989, *Demografia*. PWE, Warszawa (wyd. III).
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1990, *Perspektywy demograficzne Polski do roku 2030: projekcje studialne – założenia, wyniki liczbowe, wnioski*. Monografie i Opracowania. Uwarunkowania Demograficzne Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski, 6. Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Warszawa.
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1992, *Kilka uwag o wyjazdach z Polski do Niemiec*. *Wiadomości Statystyczne*, 37, 10, s. 38–39.
- Holzer Jerzy Zdzisław, 1994, *Budowa i wyniki prognoz demograficznych opracowanych w Polsce w latach 1939–1992*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa, 22 listopada 1993, PTD-GUS, Warszawa, s. 73–86.
- Horak Stephan, 1961, *Poland and Her National Minorities, 1919–1939*. Vantage Press, New York.
- Hrycak Jarosław, 2000, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Hryciuk Grzegorz, 1999, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944*, [w:] *Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 5, Światowy Związek Żołnierzy AK, Związek Ukraińców w Polsce, Ośrodek „Karta”, Warszawa, s. 264–272.

- Ihnatowicz Ireneusz, 1982, *Przemysł, handel, finanse*, [w:] *Polska XIX wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura* (red. S. Kieniewicz), Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 56–92.
- International Migration 1945–1957*, 1957, International Labour Office, Geneva, s. 43–56.
- Jaczyński Stanisław, 1994, *Losy jeńców i internowanych*, [w:] *Wojsko Polskie w II wojnie światowej* (opr. zbiorowe). Wydawnictwo Bellona, Warszawa, s. 262–300.
- Jagielski Andrzej, 1977, *Geografia ludności*. PWN, Warszawa.
- Jagielski Andrzej, 1994, *Geografia ludności i migracje wewnętrzne w Polsce*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993. Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 22 listopada 1993*. PTD-GUS, Warszawa, s. 87–102.
- Janowska Halina, 1981, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*. PWN, Warszawa.
- Janowska Halina, 1984, *Emigracja z Polski w latach 1918–1939*, [w:] *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, (red. A. Pilch), PWN, Warszawa, s. 326–450.
- Jastrzębski Włodzimierz, 1968, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*. Badania nad okupacją niemiecką w Polsce. T. IX, Instytut Zachodni, Poznań.
- Jelonek Adam, 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.* Dokumentacja Geograficzna, 3/4.
- Jelonek Adam, 1981, *Ruch naturalny i reprodukcja ludności Polski według województw w latach 1950–1978 (w nowym podziale administracyjnym)*. Monografie i Opracowania, 105. SGPiS, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Jędruszczak Hanna, 1974, *Miasta i przemysł w okresie odbudowy*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne* (opr. zbiorowe). Ossolineum, Warszawa, s. 279–407.
- Jokiel Barbara, Kostrubiec Beniamin, 1972, *Koncentracja ludności Polski w latach 1950–1970*. Instytut Geografii PAN, Archiwum, Problem Węzłowy 11.2.1 (nr 393/1), Warszawa.
- Jokiel Barbara, Kostrubiec Beniamin, 1981, *Statystyka z elementami matematyki dla geografów*. PWN, Warszawa.
- Józefowicz Adam, 1961, *Zeszyt poświęcony bibliografii polskiego piśmiennictwa demograficznego za okres 1945–1960*. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 5(7), Warszawa.
- Karpus Zbigniew, 1997, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kersten Krystyna, 1963, *Migracje powojenne w Polsce, (Próba klasyfikacji i ogólnej charakterystyki zewnętrznych ruchów ludności)*, [w:] *Polska Ludowa. Materiały i Studia*. T. II, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 3–26.
- Kersten Krystyna, Szarota Tomasz, 1966, *Kształtowanie się pierwszego planu osadnictwa Ziemi Zachodnich w 1945 r. (Wybór dokumentów)*, [w:] *Polska Ludowa. Materiały i Studia*. T. V, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 127–189.
- Kersten Krystyna, 1967, *Repatriacja Polaków z byłej Rzeszy Niemieckiej po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Polska Ludowa. Materiały i Studia*. T. VI, Instytut Historii PAN, PWN, Warszawa, s. 3–34.

- Kersten Krystyna, 1974a, *Kształtowanie stosunków ludnościowych*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne* (oprac. zbiorowe). Ossolineum, Wrocław, s. 74–176.
- Kersten Krystyna, 1974b, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej* (*Studium historyczne*). Ossolineum, Wrocław.
- Kersten Krystyna, 1992, *Polacy–Żydzi–Komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968*. Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Kieniewicz Stefan, 1980, *Historia Polski 1795–1918*. PWN, Warszawa.
- Klimczyk Marian, 1978, *Badania demograficzne w 60-leciu GUS*. *Wiadomości Statystyczne*, 23, 7, s. 18–24.
- Klimczyk Marian, 1983, *Zmiany w makroregionalnych obszarach planowania*. *Wiadomości Statystyczne*, 29, 2, s. 18–22.
- Klonowicz Stefan, 1973, *Zróżnicowanie regionalne zachorowalności na gripę*. Główny Urząd Statystyczny, *Statystyk Terenowy*, 3, s. 14–16.
- Kochanowski Jerzy, 2001, *W polskiej niewoli. Niemiecy jeńcy wojenni w Polsce 1945–1950*. Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Kołodziej Edward, 1982, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kołodziejczyk Ryszard, 1965, *Miasta polskie w okresie porozbiorowym*, [w:] *Miasta polskie w Tysiącleciu*, T. 1. Ossolineum, Wrocław, s. 97–144.
- Kondracki Jerzy, 1936, *Zmiany w granicach województw*. *Przegląd Geograficzny*, 16, s. 203–205.
- Konferowicz Stanisław, 1966, *Początki myśli statystycznej w Polsce*. *Wiadomości Statystyczne*, 11, 11 (cz. I), s. 13–20, z. 12 (cz. II), s. 7–13.
- Kopciowski Adam, brak daty, *Kultura Żydów. Problemy bezpieczeństwa*. <http://kft.umcs.lublin.pl>
- Korzon Tadeusz, 1882, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*. T. I, Kraków, s. 71–86 (cyt. za: *Rozwój polskiej myśli statystycznej. Wybór pism statystyków polskich*, PWE, Warszawa, 1968, s. 126–137).
- Kosiński Leszek, 1960, *Pochodzenie terytorialne ludności ziem zachodnich w 1950 r.* *Dokumentacja Geograficzna*, 2.
- Kosiński Leszek, 1963, *Procesy ludnościowe na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1960*. *Prace Geograficzne*, IG PAN, 40.
- Kosiński Leszek, 1965, *Polacy u sąsiadów*. *Polityka*, 44(452), 30 października.
- Kosiński Leszek, Jerczyński Marek, 1965, *Koncentracja ludności w Polsce w latach 1910–1960*. *Studia Demograficzne*, 8, s. 67–78.
- Kosiński Leszek, 1967a, *Geografia ludności*. PWN, Warszawa.
- Kosiński Leszek, 1967b, *Wędrowki wewnętrzne ludności w Polsce w latach 1945–1965*, [w:] *Problemy demograficzne Polski Ludowej*. Biblioteka *Wiadomości Statystycznych*, 4, GUS, Warszawa, s. 111–128.
- Kosiński Leszek, 1968, *Migracje ludności w Polsce w latach 1950–1960*. *Prace Geograficzne*, IG PAN, 72.
- Kosiński A. Leszek, 1971, *Population censuses in East-Central Europe in the twentieth century*. *East European Quarterly*, V, 3, s. 279–301.
- Kostrzewski Jan, Magdzik Wiesław, Naruszewicz-Lesiuk Danuta (red.), 2001, *Choroby zakaźne i ich zwalczanie na ziemiach polskich w XX wieku*. Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
- Kowalski Włodzimierz Tadeusz, Lippóczy Piotr (wyd.), 1971, *Granica na Odrze i Nysie Łużyckiej (Zbiór dokumentów i materiałów)*. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa.

- Krannhals Hans von, 1962, *Der Warschauer Aufstand 1944*. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Mein.
- Kranz Tomasz, 2005, *Ewidencja zgonów i śmiertelność więźniów KL Lublin*, Zeszyty Majdanka, XXIII, Państwowe Muzeum na Majdanku, s. 7–53.
- Krysiński Alfons, 1932, *Ludność polska a mniejszości narodowe w świetle spisów 1921 i 1931 r. Sprawy Narodowościowe*, 6, 4–5, s. 347–391.
- Krysiński Alfons, 1937, *Struktura narodowościowa miast polskich*. Biblioteka „Spraw Narodowościowych” 30, Warszawa; (wydane również w: *Sprawy Narodowościowe*, 11, 3).
- Krzeczkowski Henryk, 1986, *W cieniu Warszawy. Pruszków w latach okupacji hitlerowskiej*. Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Krzywicki Ludwik, 1922, *Rozbiór krytyczny wyników spisu*. Miesięcznik Statystyczny, 5, 6.
- Krzyżanowski Adam, Kumaniecki Kazimierz, 1915, *Statystyka Polski*. Polskie Towarzystwo Statystyczne, Kraków.
- Kucharska-Ciesielska Marlena, 1988, *Urodzenia pozamałżeńskie*. Wiadomości Statystyczne, 33, 5, s. 9–11.
- Kuciński Kazimierz, 1984, *Koncentracja ludności a uprzemysłowienie*. Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN. PWN, Warszawa.
- Kuciński Kazimierz, 1987, *Koncentracja ludności w Polsce a system osadniczy*. SGPiS, Monografie i Opracowania, 213. Warszawa.
- Kulischer Eugene Michel, 1943, *The Displacement of Population in Europe*. International Labour Office, Montreal, Canada, P.S. King and Staples Ltd. London.
- Kulischer Eugene Michel, 1948, *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917–1947*. Columbia Univ. Press, New York.
- Kurcz Zbigniew, 1994, *Mniejszość niemiecka w Polsce*. Kultura i Społeczeństwo, 38, 4, s. 145–164.
- Kurcz Zbigniew (red.), 1997, *Mniejszości narodowe w Polsce*. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Kwilecki Andrzej, 1963, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*. Kultura i Społeczeństwo, 4, s. 85–103.
- Kwilecki Andrzej, 1986, *Migracje pionierskie na Ziemiach Odzyskanych*. Studia Socjologiczne, 1, s. 5–29.
- Lagzi István, 1980, *Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej*. Wydawnictwo MON, Warszawa.
- Landau Ludwik, Pański Jerzy, Strzelecki Edward (oprac.), 1939, *Bezrobocie wśród chłopów*. Sprawy Agrarne, 3, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa.
- Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, 1967–1989, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*. T. I (1967), T. II (1971), T. III (1982), T. IV (1989). Książka i Wiedza, Warszawa.
- Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, 1971, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Latuch Kazimierz, 1974a, *Bilans migracji zagranicznych ludności Polski*. Wiadomości Statystyczne, 19, 9, s. 34–38; wersja obszerniejsza w: *Bilans migracji zagranicznych ludności w Polsce w latach 1944/1945–1973*. Departament Badań Demograficznych i Społecznych GUS (maszynopis powielany).
- Latuch Kazimierz, 1974b, *Migracje zagraniczne ludności w Polsce w świetle danych Głównego Urzędu Statystycznego*. Departament Badań Demograficznych i Społecznych GUS (maszynopis powielany).

- Latuch Kazimierz, 1974c, *Struktura demograficzna ludności uczestniczącej w migracjach zagranicznych w Polsce w latach 1949–1973*, [w:] *Aktualne problemy demograficzne kraju*. Biblioteka Wiadomości Statystycznych, 24. GUS, Warszawa, s. 290–307.
- Latuch Mikołaj, 1959, *Współczesne migracje zewnętrzne ludności w Polsce*. Zeszyty Naukowe SGPiS, XI, *Zagadnienia statystyczno-demograficzne*, Warszawa, s. 159–230.
- Latuch Mikołaj, 1980, *Demografia społeczno-ekonomiczna*. PWE, Warszawa.
- Latuch Mikołaj, 1992, *Jeszcze o współczesnej emigracji ludności Polski*. Wiadomości Statystyczne, 37, 8, s. 46–47.
- Latuch Mikołaj, 1994, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrownych*. Polskie Towarzystwo Demograficzne. Warszawa.
- Lech Elżbieta, 1996, *Koncentracja przestrzenna ludności II Rzeczypospolitej*. Wiadomości Statystyczne, 41, 9, s. 64–74 i mapa na okładce.
- Leonhard-Migaczowa Helena, 1964, *Geografia zaludnienia w Polsce w ostatnim dwudziestolecu*. Czasopismo Geograficzne, 35, 3–4, s. 399–418.
- Lesiakowski Krzysztof, 1993, *Emigracja osób pochodzenia żydowskiego z Polski w latach 1968–1969*. Dzieje Najnowsze, 25, 2, 117–133.
- Leszczycki Stanisław, Eberhardt Piotr, Heřman Stanisław, 1971, *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966–2000*. Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 67, Warszawa.
- Lietz Zygmunt, 1958, *Plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach w 1920 r*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Lijewski Teofil, 1978, *Uprzemysłowienie Polski 1945–1975*. PWN, Warszawa.
- Linek Bernard, 1999, *Przedpoczdamskie wysiedlenia ludności niemieckiej na Śląsku*. Przegląd Zachodni, 55, 2, s. 71–103.
- Lintzel Ewa, 1977, *Spis kadrowy 1977*. Wiadomości Statystyczne, 22, 10, s. 4–7.
- Lintzel Ewa, 1984, *Spis kadrowy 1983*. Wiadomości Statystyczne, 29, 5, s. 25–28.
- Liszewski Stanisław (red.), 1993, *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993. T. I, Ośrodki naukowo-badawcze i ich dorobek* (red. S. Liszewski), PTG, Sekcja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Liszewski Stanisław (red.), 1994, *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993. T. II, Kierunki badań naukowych* (red. S. Liszewski), PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Liszewski Stanisław (red.), 1995, *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993. T. III, Badacze* (red. S. Liszewski), PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Ludkiewicz Zdzisław, 1939, *Osadnictwo wojskowe*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”, Warszawa, IV, 2, s. 164–165.
- Łopieńska Barbara N., 2005, *Lata 1957–1969*, [w:] *Kartki z PRL. Ludzie, fakty, wydarzenia. T. 1 (1944–1970)*, (red. W. Władyka). Wydawnictwo Sens, Polityka, Poznań, s. 286–532.
- Lossowski Piotr, 1995a, *Kształtowanie się państwa polskiego i walka o granice (listopad 1918–czerwiec 1921)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, T. IV, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 79–177.
- Lossowski Piotr, 1995b, *Stabilizacja polityki międzynarodowej Polski (czerwiec 1918–marzec 1923)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, T. IV, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 178–218.

- Łuczak Czesław, 1981, *Roboty przymusowe*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarcej Polski do 1945 roku* (red. A. Mączak). T. 1. Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 183–184.
- Łuczak Czesław, 1993, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej. Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury* (red. J. Topolski). T. V. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Madajczyk Czesław, 1970, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. T. 1, 2. PWN, Warszawa.
- Madajczyk Czesław, 2002, *Ani pogrom, ani odwet. Zajścia antyżydowskie we Lwowie w 1918 roku*. *Przegląd*, 45(151), 12 listopada, s. 50–51.
- Madajczyk Piotr, 1998, *Niemcy*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce* (red. P. Madajczyk). Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, s. 66–109.
- Madajczyk Piotr, 2001, *Niemcy polscy 1944–1989*. Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Mahler Rafael, 1967, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w.* *Przeszość Demograficzna Polski: Materiały i Studia*, 1, s. 131–180.
- Maryński Andrzej, 1962, *Z zagadnień ludnościowych powiatu ustrzyckiego*. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie*, 10, Prace Geograficzne. PWN Oddział Kraków, s. 191–202.
- Matelski Dariusz, 1997, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Matelski Dariusz, 1999, *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa; Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mauersberg Stanisław, 1982, *Oświata*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura* (red. J. Tomicki). Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 555–596.
- Michalewicz Jerzy, 1979, *Elementy demografii historycznej*. PWN, Warszawa.
- Michowicz Waldemar, 1982, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska Odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura* (red. J. Tomicki). Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 308–348.
- Miedziński Florian, 1958, *Repatriacja do NRF w ramach akcji „łączenia rodzin”*. *Przegląd Zachodni*, 14, 2, s. 311–329.
- Mirga Andrzej, 1998, *Romowie*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce* (red. P. Madajczyk). Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, s. 110–179.
- Mironowicz Eugeniusz, 1991, *Białorusini w województwie białoruskim według spisu 1946 roku*. *Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego*, 16 (1989), s. 183–190.
- Mironowicz Eugeniusz, 2003, *Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944–1946*. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 19, Białystok, s. 183–195.
- Misło Eugeniusz, 1993, *Akcja „Wisła”: dokumenty*. Archiwum Ukraińskie. Zakład Wydawniczy „Tyra”, Warszawa.
- Misztal Jan, 1990, *Weryfikacja narodowościowa na Ziemiach Odzyskanych*. PWN, Warszawa.
- Misztal Jan, 1992, *Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. *Przegląd Zachodni*, 48, 2, s. 161–184.
- Modliński Eugeniusz, 1968, *Ubezpieczenia społeczne*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna*, T. 11. PWN, Warszawa, s. 765–766.

- Mościcki Henryk, 1939, *Epoka porozbiorowa*, [w:] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, IV, 3, Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”, Warszawa, s. 434–475.
- Motyka Grzegorz, 1999, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.
- Murzynowska Krystyna, 1972, *Polska emigracja zarobkowa przed 1914 r.*, [w:] *Historia Polski*. t. III, cz. II, Instytut Historii PAN. PWN, Warszawa, s. 732–789.
- Muszyńska Alicja, 1973, *Koncentracja przestrzenna ludności. Tempo i skala zmian w latach 1950–1970*. Statystyka Regionalna, 36, GUS, Warszawa.
- Muszyńska Alicja, 1983, *Wykształcenie ludności Polski*. Statystyka Polski. Studia i Prace, 3, GUS, Warszawa.
- Muzioł-Węclawowicz Alina, 1992, *Miasta Polski w latach 1978–1988*, [w:] *Narodowy Spis Powszechny. Struktura demograficzna i zawodowa oraz warunki mieszkaniowe ludności miejskiej w latach 1978–1988*. Materiały i opracowania statystyczne NSP'88. GUS, Warszawa, s. 10–81.
- Myśliński Jerzy, 2005, *Lata 1944–1956*, [w:] *Kartki z PRL. Ludzie, fakty, wydarzenia*. T. 1 (1944–1970), (red. W. Władyka). Wydawnictwo Sens, Polityka. Poznań, s. 7–285.
- Nadobnik Marcin, 1922, *Ludność Polski. Ruch Prawniczy i Ekonomiczny*, 1, Uniwersytet Poznański, Poznań, s. 723–731.
- Najdus Walentyna, 1974a, *Sprawa polska w rewolucji lutowej i październikowej. Polacy w Rosji, marzec 1917–październik 1918*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 307–351.
- Najdus Walentyna, 1974b, *Uchodźcy polscy w Rosji. Sprawa polska w polityce caratu*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 256–286.
- Nietyska Maria, 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*. PWN, Warszawa.
- Nitschke Bernadetta, 2000, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Nomenclature Générale des Activités Économiques dans les Communautés Européennes*, 1996, Revision 1, Eurostat, Luxembourg (NACE Rev. 1).
- Nowicka Wanda, Tajak Monika, 2000, *Skutki ustawy antyaborcyjnej*, [w:] *Ustawa antyaborcyjna w Polsce* (red. W. Nowicka). Fundacja na Rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, Raport-wrzesień 2000. <http://www.federa.org.pl>.
- Ochocki Andrzej, 1974, *Emigracja ludności z Polski do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1952–1972*, [w:] *Społeczno-ekonomiczne problemy migracji zewnętrznych w Polsce*. IGS-SGPiS, Warszawa.
- Okólski Marek, 1974, *Polityka demograficzna: zagadnienia społeczno-ekonomiczne*. PWN, Warszawa.
- Okólski Marek, 1988, *Reprodukcja ludności a modernizacja społeczeństwa. Polski syndrom*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Okólski Marek, 1990, *Teoria przejścia demograficznego*. PWE, Warszawa.
- Okólski Marek, 2004, *Demografia: podstawowe pojęcia procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Olechnowicz Mściśław, 1947, *Akcja zaludnienia ziem zachodnich*. Przegląd Zachodni, III, 3, s. 218–223.
- Ormicki Wiktor, 1924, *Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej*. Wiadomości Geograficzne, 2, 1, Warszawa, s. 20–21.

- Ormicki Wiktor, 1937, *Warunki i możliwości emigracji żydowskiej*. Sprawy Narodowościowe, 11, 3, s. 283–290.
- Oseńkowski Czesław, 1994, *Spółeczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956. Procesy integracji i dezintegracji*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Zielona Góra.
- Pasierbska Helena, 1999, *Wileńskie Ponary*. Nakładem własnym, Gdańsk (Wyd. III – uzup.).
- Pawłowski Stanisław, 1919, *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji*. Prace Geograficzne wydawane przez E. Romera, 3. Książnica Polska Towarzystw Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów.
- Peuker Zygmunt, 1966, *Badania kadrowe prowadzone w GUS*. Wiadomości Statystyczne, 11, 8, s. 5.
- Peuker Zygmunt, 1974, *Możliwości wykorzystania wyników spisu kadrowego*. Wiadomości Statystyczne, 19, 2, s. 21–23.
- Pietkiewicz Stanisław, 1982, *Człowiek, który wytyczał granice ... Rozmowa z prof. Stanisławem Pietkiewiczem* (rozmawiała D. Tomczyk). Przyjaźń, Organ Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, Warszawa, nr 28(1742), 17 września.
- Piesowicz Kazimierz, 1987, *Demograficzne skutki II wojny światowej*. Studia Demograficzne, 1/87, s. 103–136.
- Pilch Andrzej (red.), 1984, *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, PWN, Warszawa.
- Piper Franciszek, 1992, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz. Liczba ofiar w świetle źródeł i badań 1945–1990*. Wydawnictwo Państwowego Muzeum w Oświęcimiu, Oświęcim.
- Pobóg-Malinowski Władysław, 1990, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1914–1939* (T. II). *Okres 1939–1945*, (T. I). Oficyna Wydawnicza Graf, Gdańsk (reprint).
- Podhorizer-Sandel E., 1959, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 30, s. 87–109.
- Podlasek Maria, 1995, *Wypędzenie Niemców z terenów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. Relacje świadków*. Wydawnictwo Polsko-Niemieckie, Warszawa.
- Podział administracyjny kraju. Poglądy i opinie*, 1984, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 126.
- Podział administracyjny kraju*, 1986, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 128.
- Podział administracyjny państwa, 1929–1931*, Materiały Komisji dla Usprawnienia Administracji Publicznej przy Prezesie Rady Ministrów. T. I–V. Warszawa.
- Podział Górnego Śląska na zasadzie decyzji Rady Ambasadorów w październiku 1921 roku*. 1921, Miesięcznik Statystyczny, IV: Biuletyn, s. 48–52.
- Pol Krzysztof, 2001, *Moskiewski adwokat, polski patriota*. Gazeta Wyborcza, 181.3785, 4–5 sierpnia, s. 22–24.
- Polska–Ukraina: trudne pytania*, 1998–2003, Światowy Związek Żołnierzy AK, Związek Ukraińców w Polsce, Ośrodek „Karta”, T. 1–10, Warszawa.
- Polski Słownik Biograficzny*. 1935– (komitet red.: W. Konopczyński i inni). Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Polskie siły zbrojne na Zachodzie*, 2004, [hasło w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 572–573.
- Poniatowski Józef, 1936, *Przeludnienie wsi i rolnictwa*. Wydawnictwo TOR, Warszawa.

- Prekerowa Teresa, 1993, *Wojna i okupacja*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie* (red. J. Tomaszewski). PWN, Warszawa, s. 273–384.
- Problematyka podziału terytorialnego kraju*, 1974, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 83.
- Pudło Kazimierz, 1997, *Uchodźcy polityczni z Grecji w Polsce (1948–1995)*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce* (red. Z. Kurcz), Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 149–152.
- Radocki Henryk, 1939, *Centralny Okręg Przemysłowy w Polsce*. Nakładem „Myśli Polskiej”, Warszawa.
- Radzik Tadeusz, 1999, *Lubelska dzielnica zamknięta*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Reforma terytorialna Polski. Układ powiatowy*, 1993, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 166.
- Represje sowieckie wobec Polski i obywateli polskich*. 2002, Ośrodek „Karta”. Warszawa (Wyd. II), www.indeks.karta.org.pl.
- Ringelblum Emanuel, 1983, *Kronika getta warszawskiego, wrzesień 1939–styczeń 1943*. Czytelnik, Warszawa.
- Robotnicy sezonowi w Niemczech*. 1922, Miesięcznik Statystyczny, V, 1, s. 107–108.
- Romaniuk Kazimierz, 1967, *Skutki ekonomiczne wyżu demograficznego*. [w:] *Problemy demograficzne Polski Ludowej*. Biblioteka Wiadomości Statystycznych, 4, GUS, Warszawa, s. 31–38.
- Romer Eugeniusz, 1916, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Gebethner i Wolff (Zakład Kartograficzny Freytaga i Berndta), Warszawa-Kraków, 36 tabl. map.
- Romer Eugeniusz, 1919, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*. Prace Geograficzne wydawane przez E. Romera, 2. Książnica Polska Towarzystw Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów.
- Romer Eugeniusz, 1920, *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*. Prace Geograficzne wydawane przez E. Romera, 7. Książnica Polska Towarzystw Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów, s. 50, map 1.
- Romer Eugeniusz, 1921, *Polski atlas kongresowy*. Książnica Polska Towarzystw Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów-Warszawa, 40 tabl. map.
- Romer Eugeniusz, 1995, *Dziennik*. T. 1: 1914–1918, T. 2: 1919–1923. Wydawnictwo Interlibro, Warszawa.
- Rosen-Zawadzki Kazimierz, 1974, *Ziemie polskie i ościenne terenem działań wojennych, 1914–1915*, [w:] *Historia Polski* (red. S. Arnold i T. Manteuffel). T. III. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa, s. 20–59.
- Rosset Edward, 1933, *Prawa demograficzne wojny*. Dziennik Zarządu m. Łodzi, 7 i 8.
- Rosset Edward, 1962, *Perspektywy demograficzne Polski*. PWE, Warszawa.
- Rosset Edward, 1965, *Polska roku 1985. Wizja demograficzna*. Współczesna Biblioteka Naukowa „Omega”, PWN, Warszawa.
- Rosset Edward, 1973, *Demografia polska w służbie postępu społecznego 1946–1971*. Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa.
- Rosset Edward, 1975, *Demografia Polski. T. I: Stan, rozmieszczenie i struktura ludności. T. II: Reprodukcyjność ludności*. PWN, Warszawa.
- Rosset Edward, 1986, *Rozwody*. PWE, Warszawa.
- Roszkowski Wojciech, 2003, *Najnowsza historia Polski 1914–1945*. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa.

- Ruchniewicz Małgorzata, 2000, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*. Fundacja im. Bricha Brosta przy Fundacji im. Friedricha Berta. Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.
- Rutkowski Adam, 1955, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, 15–16, s. 75–182.
- Rutkowski Henryk, 1981, *Terytorium*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, (red. A. Mączak), 2, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 384–406.
- Rykała Andrzej, 1999, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*. Wydział Biologii i Nauk o Ziemi UŁ, Łódź (praca doktorska).
- Sakson Andrzej, 1991, *Mniejszość niemiecka na tle innych mniejszości narodowych we współczesnej Polsce*. Przegląd Zachodni, 47, 2, s. 1–23.
- Sakson Andrzej, 1998, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*. Ziemia Zachodnie – Studia i Materiały, 21. Instytut Zachodni, Poznań.
- Schiper Ignacy, 1937, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*. Nakładem Centrali Związku Kupców w Warszawie, Warszawa.
- Schönker Henryk, 2005, *Dotknięcie anioła*. Seria: Żydzi Polscy. Ośrodek „Karta”, Warszawa.
- Schubert Günter, 2003, *„Bydgoska krwawa niedziela”: śmierć legendy* (tłum. I. Jakubowicz), Miejski Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Bydgoszcz.
- Siedlecki Julian, 1990, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Bydgoszcz.
- Siemaszko Władysław, Ewa Siemaszko, 2000, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. T. 1 i 2, Wydawnictwo von Borowiecky, Warszawa.
- Skubiszewski Krzysztof, 1968, *Wysiedlenie Niemców po II wojnie światowej*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Składkowski Sławoj Felician, 1939, *Odpowiedź premiera Sławoja-Składkowskiego w dniu 21 stycznia 1939 r. na interpelację grupy posłów Obozu Zjednoczenia Narodowego w kwestii żydowskiej*. Sprawy Narodowościowe, 13, 1–2, s. 101–103.
- Skorwider Danuta, 1983, *Obóz przejściowy w Pruszkowie dla ludności powstańczej Warszawy (6 VIII 1944–17 I 1945)*, [w:] *Dzieje Pruszkowa* (red. A. Żarnowska). Książka i Wiedza, Warszawa, s. 263–278.
- Smoleński Jerzy, 1929, *Mniejszości narodowe w Polsce*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*. Kraków-Warszawa, s. 43–52.
- Smoleński Jerzy, 1933, *Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej*. Kwartalnik Statystyczny, 10, 4, s. 439–460.
- Smoleński Jerzy, 1935, *Łemkowie i Łemkowszczyzna*. Wierchy, 13, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Kraków, s. 54–61.
- Smoleński Paweł, 2000, *I przyjdzie tretij dzień*. Gazeta Wyborcza, 141.3442. Warszawa, 17–18 czerwca, s. 13–15.
- Smoliński Zbigniew, 1966, *Ogólny przegląd ruchu naturalnego ludności*, [w:] *Ludność Polski w latach 1945–1965*. Studia i Prace Statystyczne, 1. GUS, Warszawa, s. 19–55.
- Smoliński Zbigniew, 1971, *Rozrodczość w latach 1945–2000*. Studia i Prace Statystyczne, 28. GUS, Warszawa.

- Smoliński Zbigniew, 1989, *Demograficzne aspekty przerywania ciąży*. Wiadomości Statystyczne, 34, 9, s. 7–8.
- Sobczak Janusz, 1962, *Przesiedleńcy w Niemieckiej Republice Federalnej*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Sobieszak Anna, 2003, *Spisy ludności i mieszkańców w krajach europejskich na przełomie wieków*. Wiadomości Statystyczne, 48, 12, s. 63–75.
- Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002, 2002*, Wybór pism demografów pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego. Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, Warszawa.
- Srokowski Stanisław, 1924, *Stosunki wyznaniowe i narodowościowe Rzeczypospolitej Polskiej*. Czasopismo Geograficzne, 2, 3.
- Srokowski Stanisław, 1937, *Ludność Prus Wschodnich*. Bellona, 19, 1, Warszawa, s. 33–76.
- Stanny-Burak Monika, 2000, *Zmiany koncentracji ludności w Polsce*. Wiadomości Statystyczne, 45, 4, s. 41–53.
- Stasiak Andrzej, 1957, *O niektórych problemach tzw. „deglomeracji” Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*. Wiadomości Statystyczne, 2, 4, s. 8–12.
- Steinhaus Hugo, 1992, *Wspomnienia i zapiski*. Wydawnictwo „Aneks”, Londyn.
- Stażewski Marek, 1994, *Opcja ludności niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach dwudziestych*. Instytut Zachodni w Poznaniu, Przegląd Zachodni, 50, 1, s. 31–55.
- Stażewski Marek, 1995, *Rzesza w obliczu migracji po I wojnie światowej – niektóre aspekty kwestii napływu niemieckich imigrantów z ziem byłego zaboru pruskiego*, [w:] *Migracje polityczne i ekonomiczne w krajach nadbałtyckich w XIX i XX w.* (red. J. Borzyszkowski i M. Wojciechowski), Instytut Historii i Archiwistyki UMK, Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego, Toruń-Gdańsk, s. 93–110.
- Stobniak-Smogorzewska Janina, 2003, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945*. Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.
- Stoliński Zygmunt, 1927, *Les Allemands en Pologne*. Institut pour l'Etude des Questions Minoritaires, Varsovie.
- Stpczyński Tadeusz, 1969, *Zmiany w strukturze biologicznej ludności Ziemi Zachodnich i Północnych*, [w:] *Problemy demograficzne Ziemi Zachodnich i Północnych PRL*. Biblioteka „Wiadomości Statystyczne”, VI. GUS, Warszawa, s. 122–133.
- Stpczyński Tadeusz, 1988, *Migracje ludności w latach 1918–1987 w badaniach GUS*. Wiadomości Statystyczne, 33, 7, s. 22–26.
- Stpczyński Tadeusz, 1992a, *Emigracja z Polski*. Wiadomości Statystyczne, 37, 1, s. 41–44.
- Stpczyński Tadeusz, 1992b, *W sprawie badania w GUS współczesnej emigracji z Polski*. Wiadomości Statystyczne, 37, 8, s. 47–48.
- Stpczyński Tadeusz, 1994, *Problemy badania migracji zagranicznych*. Wiadomości Statystyczne, 39, 1, s. 26–29.
- Stpczyński Tadeusz, 1997, *Badania migracji międzynarodowych*. Wiadomości Statystyczne, 42, 2, s. 70–74.
- Stpczyński Tadeusz, 1997, *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*. [w:] *Przeszłość Demograficzna Polski*. Materiały i Studia. T. 20. PAN, Komitet Nauk Demograficznych. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 73–93.

- Strzelecki Edward, Czerniewski Konstanty, Jabłonkowski Roman, Bentlewska Kazimiera, 1937, *Struktura społeczna wsi polskiej*. Instytut Gospodarstwa Społecznego, Sprawy Agrarne, 1, Warszawa.
- Strzelecki Edward, Latuch Mikołaj, 1963, *Emigracja zarobkowa z Polski*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna*, 3, PWN, Warszawa, s. 419–420.
- Strzelecki Zbigniew, Ochocki Andrzej (red.), 2001, *Polska a Europa: procesy demograficzne u progu XXI wieku: Polska a Europa: I Kongres Demograficzny w Polsce: sesja inauguracyjna*, Warszawa, 15 września 2001 r. Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa.
- Strzelecki Zbigniew (red.), 2003, *Procesy demograficzne u progu XXI wieku: Polska a Europa: I Kongres Demograficzny w Polsce: sesja końcowa*, Warszawa, 25–26 listopada 2002 r. Rządowa Rada Ludnościowa, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa.
- Stypułkowski Zbigniew, 1991, *Zaproszenie do Moskwy*. Editions Spotkania, Warszawa (wyd. III).
- Sulik Bolesław, 1999, *Generał Mojżesz*. Gazeta Wyborcza, 225.3223, 25–26 września 1999, s. 17–18.
- System of National Accounts*, 1993 (SNA 93), European Commission, IMF, OECD, United Nations, World Bank, paras. 6.8–6.9.
- Szarota Tomasz, 1974, *Upowszechnienie kultury*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne* (oprac. zbiorowe). Ossolineum, Wrocław, s. 408–470.
- Szarota Tomasz, 2005, *Żydzi u Eichmanna. Tuż przed Holocaustem*. Rzeczpospolita, 9–10 lipca, s. 10–11.
- Szturm de Sztrem Edward, 1946, *Prawdziwa statystyka*. Kwartalnik Historyczny, 80, 1973, 3, s. 664–667, z notatką Jerzego Tomaszewskiego. Przedruk z: *Tygodnik Polski – The Polish Weekly*, nr 1, 16 III 1946 r. Również w: *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*. Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, Warszawa, 2002, s. 228–231.
- Szturm de Sztrem Edward, 1955, *Elementy demografii*. Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa.
- Szukalski Piotr, 1999, *Urodzenia pozamateriałowe w Polsce*. Wiadomości Statystyczne, 44, 10, s. 30–39.
- Szulec Stefan, 1920, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*. Przyczynki do statystyki byłego Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. T. I. Warszawa.
- Szulec Stefan, 1921, *Ludność Rzeczypospolitej Polskiej w chwili obecnej*. Miesięcznik Statystyczny, III, 1, s. 168–175.
- Szulec Stefan, 1928, *Tablice wymieralności województw poznańskiego i pomorskiego 1922 roku*. Kwartalnik Statystyczny, 5, s. 907–950.
- Szulec Stefan, 1931a, *Fałszywe zgłaszanie dat urodzeń w Polsce. Dane za październik–grudzień 1927*. Kwartalnik Statystyczny, 8, 1, s. 40–44.
- Szulec Stefan, 1931b, *Polskie tablice wymieralności 1927*. Kwartalnik Statystyczny, 8, 1, s. 16–39.
- Szulec Stefan, 1936, I. *Ruch naturalny ludności w latach 1895–1935*. II. *Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów*, [w:] *Zagadnienia demograficzne Polski*. Statystyka Polski, seria C, 41. GUS, Warszawa, s. 1–132 (cz. I), 133–158 (cz. II).
- Szulec Stefan, 1938, *Ruch naturalny ludności*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*. Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska” w Warszawie. Tom III. Warszawa, s. 695–736.

- Szulc Stefan, 1967, *Metody statystyczne*. PWE, Warszawa.
- Targ Alojzy, 1947, *Polska ludność rodzima na ziemiach odzyskanych*. Przegląd Zachodni, III, 6, s. 481–495.
- Teheran–Jałta–Poczdam: dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw, 1972 (tłum. W. Daszkiewicz, D. Rotfeld; wstęp W. T. Kowalski; przypisy oprac. W. Daszkiewicz). Wyd. 2. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy, 1985a, *Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy, 1985b, *Rzeczpospolita wielu narodów*. Czytelnik, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy, 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*. Editions Spotkania, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy (red.), Adelson Józef, Prekerowa Teresa, Tomaszewski Jerzy, Wróbel Piotr (oprac.), 1993, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy, 1998, *Preludium zagłady. Wygnanie żydów polskich z Niemiec w 1938 r.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tomaszewski Jerzy, Żbikowski Andrzej (red.), 2001, *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*. Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.
- Tomicki Jan (red.), 1982, *Polska odrodzona 1918–1939*. Wiedza i Życie, Warszawa.
- Torzecki Ryszard, 1993, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Trzebiński Wojciech, 1955, *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1945*. Dokumentacja Geograficzna, 9.
- Trzebiński Wojciech, Borkiewicz Adam, 1956, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918*. Dokumentacja Geograficzna, 4.
- Trzeciakowski Lech, 1975, *Ziemie polskie pod panowaniem państw zaborczych (1815–1918)*, [w:] *Dzieje Polski* (red. J. Topolski), PWN, Warszawa, s. 446–608.
- Turlejska Maria, 1989, *Te pokolenia żałobami czarne*. Wydawnictwo „Aneks”, Londyn.
- Tymczasowy podział administracyjny ziem, wcielonych do Rzeczypospolitej Polskiej na zasadzie umowy o preliminarjnym pokoju z Rosją, podpisanej w Rydze, 1920, *Miesięcznik Statystyczny*, II: Biuletyn, s. 78.
- Tymieniecki Kazimierz, 1933, *Koordinacja badań w dziedzinie osadnictwa i stanu posiadania ziemi pod względem narodowościowym na Pomorzu*, [w:] *Stan posiadania ziemi na Pomorzu. Zagadnienia historyczne i prawne*. Protokół obrad oraz referaty naukowe wygłoszone na III Naukowym Zjeździe Pomorzoznawczym, odbytym dnia 31 października 1932 r. w Poznaniu. Toruń, s. 33–34.
- Tymowski Michał, Kieniewicz Stefan, Holzer Jerzy, 1987, *Historia Polski*. Editions Spotkania, Warszawa (Wyd. II popr.).
- Uhorczak Franciszek, 1937, *Miasta w Polsce. Ilość, wielkość, rozmieszczenie*. *Miesięcznik „Zbliża i Zdaleka”*, 9–10 z 1936 r. i 1 z 1937 r. Lwów (również w postaci samodzielnej nadbitki, s. 20, tabl. 2, mapek 23).
- Urban Kazimierz, 1994, *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*. Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Urban Thomas, 1994, *Niemcy w Polsce: historia mniejszości w XX wieku* (tłum. P. Żwak). Opole: Instytut Śląski.

- Urbański Zygmunt, 1933, *Mniejszości narodowe w Polsce*. II wydanie, Wydawnictwo Mniejszości Narodowe, Warszawa.
- Vielrose Egon, 1951, *Polskie tablice wymieralności 1948 roku*. *Studia i Prace Statystyczne*, 2, 2–3, s. 1–14.
- Wakar Włodzimierz, 1914, *Ludność polska. Ilość i rozprzestrzenienie z mapami*. Wyd. M. Arcta, Warszawa.
- Wakar Włodzimierz, 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Cz. II. Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Wakar Włodzimierz, 1918, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Cz. I. Statystyka narodowościowa dzielnicy pruskiej i austriackiej*. Kasa im. Mianowskiego, Kielce.
- Wakar Włodzimierz, 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Cz. III. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*. Kasa im. Mianowskiego, Kielce.
- Wambaugh Sarah, 1933, *Plebiscites Since the World War with a Collection of Official Documents*. Cornege Endowment for International Peace. 2 vol. Washington.
- Walichnowski Tadeusz (red.), 1989, *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*. PWN, Warszawa.
- Wasilewski Leon, 1923, *Wschodnia granica Polski*. *Miesięcznik Statystyczny*, VI, 8, s. 225–231.
- Wasiutyński Bohdan, 1930, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Waszak Stanisław, 1959, *Liczba Niemców w Polsce w latach 1931–1959*. *Przegląd Zachodni*, 15, 6, s. 318–349.
- Waszak Stanisław, 1960, *Rozwój demograficzny w planie perspektywicznym*. *Ruch Prawniczy i Ekonomiczny*, 22, 2, s. 105–152.
- Wawer Zbigniew, 1994, *Polskie siły zbrojne na obczyźnie*, [w:] *Wojsko Polskie w II wojnie światowej* (opr. zbiorowe). Wydawnictwo Bellona, Warszawa, s. 135–186.
- Wielka Encyklopedia Polskiego Wydawnictwa Naukowego*, 2001–2005, T. 1–30. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Więckowska Ewa, 2001, *Zwalczanie chorób zakaźnych w Polsce w latach 1944–1950*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria: Historia, 148.
- Wojecki Mieczysław, 1975, *Ludność grecka w Polsce Ludowej*. *Przegląd Geograficzny*, 47, 4, s. 763–768.
- Wojecki Mieczysław, 1977, *Emigranci greccy w Krajach Demokracji Ludowej*. *Przegląd Geograficzny*, 49, 3, s. 507–513.
- Wojtkowiak Stefan, 2000, *Państwowe, administracyjne, wojskowe i wyznaniowe podziały terytorialne na ziemiach polskich (zarys dziejów)*. Na okładce tytuł: *Jak przez wieki administracyjnie dzielono i jak ostatnio podzieliłiśmy terytorium Polski*. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi, Łódź.
- Woroniecki W., 1926, *Plebiscyt wschodnio-pruski i jego skutki*. *Polska Zachodnia: tygodnik poświęcony sprawom narodowościowym na kresach Zachodnich*. Zarząd Główny Związku Powstańców Śląskich. Katowice, s. 31–54.
- Wróbel Piotr, 2001, *Migracje*, [w:] *Żydzi w Polsce. Leksykon* (red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski). Wydawnictwo Cyklady, Warszawa, s. 330–353.

- Zabłotniak Ryszard, 1971, *Epidemia duru plamistego wśród ludności żydowskiej w Warszawie w latach II wojny światowej*. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, 4/80, s. 3–21.
- Zaborski Bogdan, 1937, *Liczba i rozmieszczenie mieszkańców Polski według języków i wyznań (uwagi ogólne w świetle spisu 1931 r.)*. Sprawy Narodowościowe, 11, 1–2, s. 75–86.
- Zalewska Gabriela, 1996, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zalewski Lesław, 1988, *Narodowy Spis Powszechny w 1988 roku*. Studia Demograficzne, 2(92), s. 117–129.
- Zaremba Zygmunt, 1936, *Falszywe zgłaszanie dat urodzeń w Polsce (1929–1932)*, [w:] *Zagadnienia demograficzne Polski*. Statystyka Polski, seria C, 41. GUS, Warszawa, s. 159–173.
- Zarychta Apoloniusz, 1933, *Emigracja polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa*. Prace Geograficzne Uniwersytetu Jagiellońskiego, 15. Nakładem Ligi Morskiej i Kolonialnej, Warszawa.
- Zasępa Ryszard, 1957, *Polskie tablice wymieralności ludności miast i wsi 1952/1953*. Przegląd Statystyczny, 4, 1–2, s. 43–63.
- Zasępa Ryszard, Holzer Jerzy Zdzisław, 1957, *Założenia przyjęte przy prognozie stanu i struktury ludności Polski według płci i wieku w latach 1955–1975*. Zeszyty Ekonomiki Pracy, 1, s. 5–10.
- Zieliński Henryk, 1983, *Historia Polski 1914–1939*. Ossolineum, Wrocław.
- Zubrzycki Jerzy, 1953, *Emigration from Poland in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Population Studies, VI, 3, March, s. 248–272.
- Zybura Marek, 2001, *Niemcy w Polsce*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Zylberklang Chaim, 2003, *Z Żółkiewki do Izraela*. Primoffset, Lublin.
- Żarnowski Janusz, 1973, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. PWN, Warszawa.
- Żaroń Piotr, 1990, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. PWN, Warszawa.
- Żaroń Zbigniew, 1994, *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939–1947*. Unicorn Publishing Studio, Warszawa-Londyn.
- Żbikowski Andrzej, 1997, *Żydzi*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Żebrowski Rafał, 1993, *Dzieje Żydów w Polsce*. Kalendarium. Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Warszawa.
- Żurek Agnieszka, 1971, *Bibliografia polskich prac o migracjach stałych, wewnętrznych ludności w Polsce 1916–1969(70)*. Dokumentacja Geograficzna, 1, Warszawa.
- Żyndul Jolanta, 1994, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*. Agencja Scholar, Warszawa.
- Żyndul Jolanta, 2001, *Jeśli nie pogrom, to co?* Gazeta Wyborcza, 8 marca, s. 18–19.

Urzędowe źródła statystyczne

Polskie źródła statystyczne

- BOW, 1947, *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1935–1945*. Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa, styczeń.
- GUS, 1920–1923, *Miesięcznik Statystyczny*, Główny Urząd Statystyczny RP. Warszawa, T. I: 1920 – T.VI: 1923.
- GUS, 1921–1930, *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. R.1. cz.1: 1920/21, cz. II: 1920/1922, R.2: 1923, R. 3: 1924, R. 4: 1925/1926, R. 5: 1927, R. 6: 1928, R. 7: 1929, R. 8: 1930. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1922–1939, *Statystyka Pracy. Miesięcznik (od 1927 kwartalnik)*. Główny Urząd Statystyczny RP. Warszawa, R.1/2: 1922 – R.18: 1939.
- GUS, 1923–1924, *Praca i Opieka Społeczna*, 1923, R.3, z. II, tabl. XIV i XV; 1924, R. IV, z. 1, tabl. XIII i XIV. Dział w *Miesięczniku Statystycznym*, a od 1922 w *Statystyka Pracy*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1923–1926, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. [W podziale administracyjnym obowiązującym w chwili oddawania tomu do druku.] Główny Urząd Statystyczny, T. I–XV, Warszawa.
- GUS, 1926–1928, *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: – Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*. Statystyka Polski wydawana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Zeszyty wojewódzkie, Warszawa 1926–1928. – *Miejsce urodzenia. Czas pobytu*. Statystyka Polski, T. XXXVI, Z. 2, Warszawa 1928.
- GUS, 1930–2003, *Rocznik Statystyczny*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa. Od 1930 (R. 1) do 1939 (R. 10) ukazywał się pod tytułem *Mały Rocznik Statystyczny*. Od 1947 r. (R. 11) do 1997 (R. 57) jako *Rocznik Statystyczny* (w latach 1951–1954 nie ukazywał się). Od 1998 (R. 58) ukazuje się jako *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*.
- GUS, 1933, *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9.XII.1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne*. Statystyka Pracy, Seria B, Zeszyty 8a–8c. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1936–1938, *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*. Statystyka Polski, Seria C, Główny Urząd Statystyczny, Zeszyty wojewódzkie, Warszawa.
- GUS, 1938, *Polskie tablice wymieralności 1931/1932*. Statystyka Polski, Seria C, 91. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1945–2003, *Rocznik Demograficzny*. R. 1(1945–1966), R. 2(1967–1968) – R. 36 (2003). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa. Dwukrotnie publikacja ukazała się poza serią, a mianowicie: z danymi za lata 1968 i 1969, jako opracowanie pt. *Ruch naturalny i wędrówkowy ludności w 1969 r.* w serii *Statystyka Polski – Materiały Statystyczne*, 78 oraz z danymi za 1978 r. jako tablice wynikowe pt. *Stan, ruch naturalny i wędrówkowy ludności 1978*.

- GUS, 1947a, *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14 lutego 1946 r.* Statystyka Polski, Seria D, 1, Główny Urząd Statystyczny RP, Warszawa.
- GUS, 1947b, *Rocznik Statystyczny Warszawy 1947.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1954, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa. T. 1–20.
- GUS, 1964, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963* (oprac. Marian Gajewski). Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1965, *Ludność miast w latach 1945–1964* (oprac. Marian Gajewski). Departament Statystyki Ludności i Badań Demograficznych. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa. Na prawach rękopisu bez prawa publikacji.
- GUS, 1966, *Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach.* Statystyka Regionalna, 2. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1967a, *Statystyka miast i osiedli 1945–1965.* Statystyka Regionalna, 6. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, tabl. II.1, 2; III.1, 2.
- GUS, 1967b, *Statystyka turystyki 1950–1966.* Studia i Prace Statystyczne, 7. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1968a, *Przyczyny rozwodów. Wyniki badania ankietowego przyczyn rozkładu małżeństw przeprowadzonego w listopadzie 1967 r.* Studia i Prace Statystyczne, 14. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1968b, *Rozwody w latach 1949–1966.* Studia i Prace Statystyczne, 11. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1970, *Statystyka turystyki 1968.* Statystyka Polski – Materiały Statystyczne, 57. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1971, *Rocznik Statystyczny Powiatów 1971.* Statystyka Regionalna, 27. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1972a, *Narodowy Spis Powszechny 8 grudnia 1970. Wyniki ostateczne. L. Struktura Demograficzna i Zawodowa Ludności. Gospodarstwa Domowe.* Polska, 23. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, tabl. F.
- GUS, 1972b, *Statystyka układów regionalnych.* Statystyka Regionalna, 33, Warszawa.
- GUS, 1972c, *Zmiany w strukturze ludności według płci i wieku w latach 1950, 1960, 1970* (oprac. Władysław Kondrat). Studia i Prace Statystyczne, 40. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1972–1973, *Narodowy Spis Powszechny 8 grudnia 1970. Wyniki ostateczne. Migracje Ludności,* 25–46. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, tabl. 1 i 3.
- GUS, 1973, *Prognoza ludności Polski 1973–1980 pomigracyjna, 1981–2000 biologiczna.* Prognozy Demograficzne, 9. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1974, *Przyczyny migracji wewnętrznych w 1974 r. Wyniki badania ankietowego. Tablice wynikowe.* Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Demograficznych i Społecznych, Warszawa.
- GUS, 1976a, *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 r.* Statystyka Polski, 70. GUS, Warszawa.
- GUS, 1976b, *Przyczyny migracji wewnętrznych w 1974 r. Wyniki badania ankietowego. Tablice wynikowe.* Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

- GUS, 1979, *Definicje podstawowych pojęć z zakresu demografii*. Główny Urząd Statystyczny, Zeszyty Metodyczne, 32, Warszawa.
- GUS, 1981a, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 7 XII 1978 r. Migracje ludności. Badanie metodą reprezentacyjną*. Statystyka Polski, 140, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1981b, *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*. Biblioteka Wiadomości Statystycznych, 32, Warszawa.
- GUS, 1981–1997, *Rocznik Statystyczny Ochrony Zdrowia 1981, 1985, 1997. Ochrona zdrowia 1990*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1985, *Zmiany administracyjne miast 1945–1984*. Statystyka Regionalna, 7, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1986, *Rocznik Statystyczny Miast 1985*. Statystyka Polski. Statystyka Regionalna, 10. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1989, *Polska 1918–1988*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1989–1990, *Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r. Materiały i opracowania statystyczne. Ludność. Gospodarstwa domowe*. Główny Urząd Statystyczny, Zeszyty Wojewódzkie, Warszawa, tabl. II.
- GUS, 1990–2001, *Bezrobocie w Polsce. Materiały i Opracowania Statystyczne, 1991. Informacje Statystyczne, 1992. Od 1993: Bezrobocie rejestrowane w Polsce. Informacje i Opracowania Statystyczne*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1991–2002, *Ludność według płci, wieku, województw, miast i gmin. Stan w dniu 31 XII*. Materiały źródłowe. Departament Badań Demograficznych, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1992a, *Narodowy Spis Powszechny. Struktura demograficzna i zawodowa oraz warunki mieszkaniowe ludności miejskiej w latach 1978–1988. Materiały i opracowania statystyczne NSP'88*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1992b, *Narodowy Spis Powszechny. Migracje ludności w Polsce w latach 1979–1988. Materiały i opracowania statystyczne NSP'88*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1993, *Główny Urząd Statystyczny 1918–1993*. GUS, Warszawa.
- GUS, 1994, *Rozwój demografii polskiej 1918–1993. Materiały z konferencji naukowej, Warszawa, 22 listopada 1993*. Polskie Towarzystwo Demograficzne, GUS, Warszawa.
- GUS, 1998, *Migracje zagraniczne ludności w Polsce w latach 1988–1997. Informacje i opracowania statystyczne*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 1999, *Podsystem informatyczny „Miejscowość” w Krajowym Rejestrze Urzędowym Podziału Terytorialnego (w skrócie TERYT)*. Główny Urząd Statystyczny. Zestawienie podstawowych danych demograficzno-społecznych z Narodowych Spisów Powszechnych z lat 1950–1988 według gmin, miast i powiatów w podziale administracyjnym kraju z dnia 1 stycznia 1999 r. Zestawienie zamówione w GUS (pliki elektroniczne).
- GUS, 2000, *Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 1997–1999*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 2002, *Miasta w liczbach 1999–2000*. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- GUS, 2004, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z dnia 20 maja 2002 roku. Ludność według wieku i płci, województw, podregionów, powiatów i gmin*. Opracowanie wykonane przez Główny Urząd Statystyczny w 2004 r.

- na zamówienie Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (pliki elektroniczne).
- MliD, 1941, *Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939–czerwiec 1941*. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Londyn. Tłumaczenie wydane przez Zakład Wydawnictw Statystycznych GUS, Warszawa 1990. [Tytuł oryginału: *Concise Statistical Year-Book of Poland, september 1939–june 1941*. Published by the Polish Ministry of Information].
- PAT, 1939, *Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1939*, R. VIII, Polska Agencja Telegraficzna, Warszawa, s. 328–422. Szacunek dr. M. Gajewskiego (GUS) na podstawie ankiety Związku Miast RP. Informacje te w zasadzie dotyczą stanu na dzień 1 września 1939 roku.
- ZCZW, 1919, *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*. Prace Geograficzne wydawane przez Eugenjusza Romera. Zeszyt VII. Wydane zasiłkiem Zarządu Ziem Wschodnich. Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1920.

Organizacja Narodów Zjednoczonych

- Demographic Yearbook, 1948–1998. Department of Economic and Social Affairs, United Nations, New York.
<http://www.un.org/Depts/unsd>
<http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/default.htm>
<http://www.census.gov/ipc/www/cendates/cennaeni.html>

Austriackie źródła statystyczne

- KKS, 1907, *Skorowidz gmin Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900*. K.K. Statistischen Central-Commission, Wiedeń.
- ÓUVP, 1918, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 15. October 1916 im Österreichisch-Ungarischen Verwaltungsgebiete Polen*. Lublin. [Cytowane za GUS, 1921–1930, R. 1, 18].

Niemieckie źródła statystyczne

- KSA, 1903, *Die Volkszählung am 1 Dezember 1900 im Deutschen Reich*. Statistik des Deutschen Reichs. Band 151. Zweiter Teil. Berlin.
- KSA, 1912, *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet von Königlich Preussischen Statistischen Landesamte. Heft 1–6. Verlag des Königlich Statistischen Landesamts, Berlin.
- KSA, 1928, *Volkszählung die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der Volkszählung 1925*. Statistik des Deutschen Reichs. Band 401, Teil I, Berlin.
- KSA, 1934, *Amtliches Gemeindeverzeichnis für des Deutsches Reich auf Grund der Volkszählung 1933*. Statistik des Deutschen Reichs. Band 450, Berlin.
- KSA, 1941, *Amtliches Gemeindeverzeichnis für des Deutsches Reich auf Grund der Volkszählung 1939*. Statistik des Deutschen Reichs. Band 550, Berlin.

GG, 1943, *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungbestandsaufnahme am 1. März.* Krakau.

Rosyjskie źródła statystyczne

CSK, 1899–1905, *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 goda.* Izdanije Centralnogo Statističeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennych Del pod red. N.A. Trujnickogo, Sankt Peterburg. T. 4, 8, 11, 17, 32, 51–60.

CSK, 1905, *Goroda i poselenija v ujezdach' injejuščie 2000 i boljie žitelej. Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 goda.* Sankt Peterburg.

CSK, 1914, *Goroda Rossii v 1910 godu.* Centralnyj Statističeskij Komitet MWD. Sankt Peterburg.

THE POPULATION OF POLAND IN THE 20TH CENTURY (summary)

This study presents the population distribution, natural movement, demographic and social structure and migration processes characteristic of the Polish lands during the 20th century. It does this against a background of changing national borders and territorial divisions. It makes use, not only of most of the official statistical studies, but also frequently of publications in the demographic and historical fields, in addition to documents of a formal and legal nature.

The 20th century brought an abundance of dramatic, breakthrough moments for Poland, which each time engendered far-reaching changes in Polish society. The onset of the 20th century saw only a continuation of the state of affairs first put in place in the late 18th century, as Poland was erased from the map of Europe by the three Partitioning Powers: the Russia, Prussia and Austria. The consequence was the long-term assignment of the resident population to one or other of the above state organisms. Once independence was finally regained in 1918, a period of reconstruction followed in which a priority was to reintegrate the three old parts of the country into a single organism. In turn, territorial change, reconstruction and renewed processes of integration were again the watchwords in the second half of the 20th century, this being a period in which Poland lay in the shadow of alien domination and forced economic and social experimentation. Yet the end of the century again saw the emergence of a sovereign state, striving to make up for years of neglect and reassuming a position in the community of European nations. All of this has to have been reflected in the population of the areas involved, in terms of numbers, dynamics, distribution and structure.

The main subjects of study in the first decades of the 20th century were the emigration of people and national minorities, while the most notable demographic phenomenon was a high level of mortality, especially among infants. A constant problem in the face of limited economic opportunity in a newly-reborn state was the overpopulation of rural areas and (from the early 1930s on) an increasing unemployment rate that could not be addressed when investments in industry were quite out of line with the then existing needs. The Second World War caused huge loss of life and material losses, the mass expulsion of enormous numbers of people from their places of residence and ultimately a reduction in the area of the state and change in its geopolitical status, with knock-on effects for ethnic structure. The

dominant socio-demographic phenomenon in the first five post-War years was a rebuilding of both the country and its demographic potential, in the form of repatriations and the process by which the "Regained Lands" were settled. However, the primary component making good the country's demographic potential was the post-war baby boom of more than 700,000 births a year, which lasted until almost the end of the 1950s. In this respect, a greater demographic dynamic characterised the "Regained Lands" than the old Polish territory – a state of affairs that remained in place until as late as the 1970s. Thanks to rotation of the generations, a population structure by gender that had been heavily skewed by wartime deaths of males improved quite rapidly. Infant mortality which was in the inter-War years quite high by European standards, fell back below 10 deaths per 1000 live births in the last years of the 20th century.

There were far-reaching changes in the population structure by age. At the beginning of the 20th century, those living in the Polish lands had a median age of 20.4, making this Europe's "youngest" population in demographic terms. After half a century, the median age of Poles had risen to just 25.1, and it was only from the 1970s that aging of the population began to gather strength – such that the median by 2002 had reached 34.9 years. The 1970s also witnessed enhanced processes of internal migration associated with new industrial development. There was thus a marked outflow of population from rural to urban areas, particularly among young women. This changed the gender structure of the population in rural areas, above all in the east of the country. At the same time, the phenomenon of excessive numbers of deaths among men of later productive age – as opposed to women – began to intensify. By the mid 1980s, the increased birthing among baby-boomers reaching adulthood was fading away, to the point where a dramatic decline in numbers of births was able to take hold, and was further intensified as changes in the early 1990s saw those reaching adulthood at the time involved in major re-evaluations of their life plans that entailed a different attitude to the founding of families.

A dramatic breakdown in internal migration accompanied the economic crisis (including that in housing construction) which unfolded from the late 1970s onwards. The migration in the years 1981–1985 was more than 20% smaller than in the previous period. The decline in the numbers migrating was arrested in the mid 1990s, while the main direction of movement became city to city. The change in the country's socioeconomic system from 1989 and attendant introduction of a market economy enforced a rationalisation of employment, thus creating a demand for highly-qualified professionals that were not always present on local labour markets. This favoured city-to-city (especially small city to large city) flows of specialists, as a reflection of the better pay on offer. Currently, the second largest migrational movement is from urban to rural areas – a phenomenon that very detailed spatial analysis has shown to result from an outflow of well-off families from the urban housing estates into single-family homes in the more attractive parts of satellite villages surrounding the largest cities.

Otherwise, the most important demographic processes and phenomena characterising Poland in the last years of the 20th century have been:

- a decline in the numbers of marriages entered into and an upward shift in the average age of first marriage, as well as an increase in the ratio of divorces to new marriages;
- an ongoing decline in numbers of births and a fixing of the model of the single-child or two-child family;
- the end of any simple replacing of the generations (from 1989);
- a steady increase in the share of all births taking place outside marriage (from every 20th child in 1970 to every 6th in 2002).

These changes reflected raised educational and professional aspirations among young people, competition on the labour market, limitations in meeting of young people's housing and professional needs and difficulties with establishing a satisfactory work-life balance.

Official prognoses anticipate a further slight decline in the rates of total fertility up to the end of the first decade of the 21st century. Subsequently, there should be something of a rise back to a value around 1.2 children per woman. It is nevertheless foreseen that, by 2030, the population of Poland will have fallen back to 35.7 million. Internal migrations will see an intensification of moves from urban to rural areas, albeit in association with the suburbanisation process, and there will also be an increased incidence of short-term movements abroad reflecting Poland's status as a Member State of the European Union. Other forecasts with an even longer time horizon anticipate (under the most optimistic variant), that the population of Poland will stabilise at around 36 million people in the mid 21st century. In contrast, the pessimistic variant with an unstable economy and weak economic growth even anticipates a fall to just 27 million people.

A. Ziemie polskie pod zaborem

Konsekwencje traumatycznych wydarzeń, które doprowadziły do zniknięcia z mapy Europy państwa polskiego przed ponad dwoma wiekami ciągnęły się przez długie lata, a w jakimś sensie ich echa trwają do dziś. Z tego powodu, a także ze względu na ich aspekt przestrzenny, tak istotny w analizie geograficznej, warto na nie zwrócić szczególną uwagę. Chodzi przy tym nie tyle o zmiany granic i ogólnego obszaru, ile także o wewnętrzne podziały administracyjne.

W przededniu zaborów terytorium Rzeczypospolitej obejmowało 733 000 km² z ludnością szacowaną na około 27 milionów. Trzy sąsiadujące państwa dokonały pierwszego rozbioru w roku 1772. Rosja zagarnęła wówczas ziemie położone między Dźwiną, Drucią i Dnieprem, tj. województwa: inflanckie, północną część połockiego, prawie całe witebskie, mścisławskie i południowo-wschodnią część województwa mińskiego. Austria zaanektowała południową część województw krakowskiego i sandomierskiego do Wisły, Ruś Czerwoną i część Podola do rzeki Zbrucz, tj. prawie całe województwa ruskie (bez części ziemi chełmskiej) i bełskie oraz skrawki podolskiego i wołyńskiego. Prusy zajęły natomiast Prusy Królewskie (województwa: pomorskie, malborskie i chełmińskie oraz księstwo biskupie warmińskie) bez Gdańska i Torunia oraz pas ziemi wielkopolskiej i kujawskiej nad Notecią (północna część województw: poznańskiego, gnieźnieńskiego, niemal całe inowrocławskie i skrawek brzesko-kujawskiego). W sumie Rzeczpospolita utraciła 28,8% obszaru i 40% ludności.

W drugim rozbiorze (1793) Rosja wchłonęła ziemie białoruskie i ukraińskie na wschód od linii Druja–Pińsk–Zbrucz, tj. województwa: kijowskie, braclawskie, podolskie, wschodnią część wołyńskiego i brzesko-litewskiego, mińskie i skrawek wileńskiego. Zabór pruski objął Gdańsk i Toruń oraz ziemie na zachód od linii Częstochowa–Sochaczew–Działdowo, tj. województwa: poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie, sieradzkie, inowrocławskie, brzesko-kujawskie, płockie, ziemię dobrzyńską, część województwa rawskiego i skrawek mazowieckiego. Drugi rozbiór zmniejszył terytorium o dalsze 41,9% obszaru i 45% ludności (wliczając przyrost ludności).

W trzecim rozbiorze (1795) Prusy zajęły ziemie polskie po Pilicę, Bug i Niemien, Austria – po Pilicę i Bug, a Rosja pozostała część ziem na wschód od Bugu i Niemna (razem 29,3%). Rosja miała największy terytorialnie udział w trzecim

rozbiórze (tabl. A.1), nie zajęła jednak rdzennych ziem polskich. W następstwie trzech rozbiorów Rosja zagarnęła 63,1% terytorium Rzeczypospolitej, Prusy 19,3% i Austria 17,6%. Rzeczpospolita jako suwerenne państwo zniknęła z mapy Europy na 123 lata (ryc. A.1).

Ryc. A.1. Rzeczpospolita w okresie rozbiorów
Fig. A.1. Commonwealth during partitions

Tabela A.1. Ziemie Rzeczypospolitej w okresie zaborów

Table A.1. Territory of the Polish Commonwealth during the partitions

Ziemie zabrane Territory lost	Ziemie pod zaborem Controlled by			Ziemie polskie przed rozbiorem Commonwealth before the partitions	
	rosyjskim Russia	austriackim Austria	pruskim Prussia		
W I rozbiornie – 1772 r.	ludność (tys.)	1 300	2 650	580	11 400
	obszar (tys. km ²)	93,0	81,9	36,3	733,5
W II rozbiornie – 1793 r.	ludność (tys.)	>3 000	–	>1 000	8 800
	obszar (tys. km ²)	250,2	–	57,1	522,3
W III rozbiornie – 1795 r.	ludność (tys.)	1 200	1 500	1 000	5 100
	obszar (tys. km ²)	120,0	47,0	48,0	215,0
Ogółem	ludność (tys.)	>5 500	4 200	2 600	×
	obszar (tys. km ²)	463,2	128,9	141,4	×

Źródło: Czapliński, 1993, s. 18; Davies, 2000, s. 503; Michalewicz, 1979, s. 31.

W 1807 r., na mocy traktatu w Tylży zawartego przez Napoleona z Prusami, na krótko zaistniało utworzone pod patronatem francuskim Księstwo Warszawskie, na które złożyły się ziemie zaboru pruskiego, ale bez Pomorza (Prusy Zachodnie) i obwodu białostockiego, o powierzchni 102 747 km² z około 2,6 mln ludności. Ustrój Księstwa określała konstytucja nadana przez Napoleona: wprowadzała zasady swobody wyznania, wolności osobistej, równości wobec prawa oraz Kodeks Napoleona jako obowiązujące prawo cywilne. Księstwo, na wzór francuski, podzielono na departamenty (warszawski, kaliski, poznański, bydgoski, płocki i łomżyński). W 1809 r. powiększyło się ono o obszary ostatniego zaboru austriackiego do 155 430 km² z 4,3 mln mieszkańców, przybyły wówczas cztery nowe departamenty (krakowski, lubelski, radomski i siedlecki). Departamenty były podzielone na powiaty, których w sumie było 100 (Trzebiński i Borkiewicz, 1956).

Na Kongresie Wiedeńskim (1814–1815), po upadku Napoleona, zwycięskie mocarstwa koalicji antynapoleońskiej dążąc do stworzenia trwałych podstaw stabilizacji politycznej w Europie wprowadziły uregulowania traktatowe, które przetrwały 100 lat – do wybuchu I wojny światowej. W wyniku porozumienia trzech państw zaborczych utworzono wówczas autonomiczne Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Poznańskie i Rzeczpospolitą Krakowską. Reszta zabranych ziem polskich stanowiła już trwałe nabytki terytorialne zaborców. Dokonany podział ziem polskich bywa nazywany czwartym rozbiorem.

Utworzone pod berłem carów rosyjskich autonomiczne Królestwo Polskie, zwane również Królestwem Kongresowym, obejmowało większą część Księstwa Warszawskiego o powierzchni 128,5 tys. km², z około 3,3 mln mieszkańców (ryc. A.3).

Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego zamiast podziału kraju na departamenty, istniejącego w Księstwie Warszawskim, przywróciła podział na województwa, nawiązując do tradycji Polski przedrozbiorniej. Terytorialnie województwa były jednak odpowiednikami departamentów Księstwa Warszawskiego. Królestwo Polskie dzieliło się na 8 województw, 39 obwodów i 75 powiatów (w nawiasach podano stolicę województwa oraz liczbę obwodów i powiatów):

krakowskie (początkowo ze stolicą w Miechowie, od 1818 r. w Kielcach; 4 i 10), sandomierskie (Radom; 4 i 9), kaliskie (5, 11), lubelskie (4, 10), płockie (6, 6), mazowieckie (Warszawa; 7, 15), podlaskie (Siedlce; 4, 9) i augustowskie (Suwałki; 5, 7). Miasto Warszawę wydzielono zarówno z obwodu jak i województwa, i Urząd Muncypalny Warszawy podlegał bezpośrednio Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji.

Ryc. A.2. Księstwo Warszawskie, 1807–1815

Fig. A.2. Duchy of Warsaw, 1807–1815

Po upadku powstania listopadowego i ograniczeniu autonomii Królestwa, ukazem z 23 lutego (7 marca) 1837 r. przemianowano województwa na gubernie. Cztery lata później gubernię krakowską przemianowano na kielecką. W 1842 r. ukazem z 29 września (11 października) obwody zostały przemianowane na powiaty, a powiaty na okręgi. Najważniejszą zmianą podziału administracyjnego było zmniejszenie w 1845 r. liczby guberni z ośmiu do pięciu: augustowskiej,

łockiej, warszawskiej (powstałej z połączenia guberni kaliskiej i mazowieckiej), radomskiej (dawne radomska i kielecka) i lubelskiej (dawnych lubelskiej i podlaskiej). Po upadku powstania styczniowego Królestwo Kongresowe utraciło odrębność ustrojową i potraktowano je jak rosyjską prowincję, wprowadzając w 1874 r. nazwę Kraj Przywiślański (*Privislinskie*)¹. Już wcześniej, ukazem

Ryc. A.3. Królestwo Polskie w latach 1815–1831

Fig. A.3. Congress Kingdom of Poland, 1815–1831

¹ Mimo wprowadzenia oficjalnej nazwy Kraj Przywiślański terminy Królestwo Polskie, Królestwo Kongresowe lub w skrócie Kongresówka były nadal używane, zarówno w języku potocznym jak i w niektórych publikacjach.

carskim z 1(13) stycznia 1867 r. rozpoczęto integrację Królestwa Polskiego z imperium i wprowadzono nowy podział administracyjny, zwiększając liczbę guberni z 5 do 10 (tab. A.2): warszawska, kaliska, piotrkowska, radomska, kielecka, lubelska, siedlecka, łomżyńska, płocka i suwalska, a liczbę powiatów z 39 do 85; utworzono również nowe jednostki administracyjne – gminy, których było 1298, a ich granice pokrywały się na ogół z zasięgiem terytorialnym parafii; wsi i osad było wówczas 29 419. W 1879 r. zlikwidowano powiat górnokalwaryjski włączając jego obszar do powiatu grójeckiego w guberni warszawskiej, do której w 1893 r. przyłączono powiat pułtuski z guberni łomżyńskiej i płoński z płockiej (ryc. II.1). Podział ten zachował się do 1912 r., kiedy to rosyjskie władze zaborcze utworzyły ze wschodniej części guberni siedleckiej, która została zlikwidowana, i lubelskiej nową gubernię chełmską (powiaty: biłgorajski, hrubieszowski, zamojski, lubartowski, chełmski, bialski, włodawski, konstantynowski, radzyński, tomaszowski i krasnostawski) włączając ją do generał-gubernatorstwa kijowskiego. W 1915 r. podział ziem polskich na gubernie został zniesiony.

Tabela A.2. Miasta Królestwa Polskiego przed i po reformie miejskiej

Table A.2. Towns of the Congress Kingdom of Poland before and after urban reform

Gubernia Gubernia	1866		1870			
	liczba miast number of towns	1 miasto przypada na obszar area per 1 town (km ²)	liczba miast number of towns	1 miasto przypada na obszar area per 1 town (km ²)	liczba osad number of urban settle- ment	1 osada przypada na obszar area per 1 urban settle- ment (km ²)
Królestwo Polskie	452	281,7	116	1 097,6	336	378,9
Warszawska	55	264,7	19	766,5	36	404,5
Piotrkowska	50	245,0	11	1 113,5	39	314,1
Kaliska	52	218,7	13	874,9	39	291,6
Kielecka	41	246,2	7	1 441,8	34	296,8
Radomska	63	196,1	11	1 122,9	52	237,5
Lubelska	61	276,0	13	1 295,2	48	350,8
Siedlecka	43	333,3	12	1 194,5	31	462,8
Płocka	29	375,1	11	988,9	18	604,3
Łomżyńska	30	402,9	9	1 343,0	21	575,6
Suwalska	28	448,3	10	1 255,1	18	697,3

Źródło: Nietyksza, 1986, s. 357.

W kilka lat po upadku powstania styczniowego wprowadzono poważne zmiany w sieci miejskiej Królestwa. Na podstawie ukazującego z 1 czerwca 1869 r. o przemianowaniu na osady niektórych miast, w guberniach Królestwa Polskiego przeprowadzono w latach 1869–1870 reformę miejską, w wyniku której z 452 miast prawa miejskie zachowało jedynie 116. Natomiast pozostałe 336 miast tracących uprawnienia miejskiej nazwano osadami, aby nazwa była bliższa tzw. osadzie targowej (dotychczas wieś mająca prawo handlu) niż miastu, gdyby przyjęto określenie „miasteczka”. Osady zostały włączone do istniejących gmin wiejskich lub utworzyły oddzielne gminy. Kryterium przemianowania miasta w osadę było występowanie w mieście dwóch z trzech warunków: 1) liczby ludności poniżej 3 tys. mieszkańców; 2) mieszczanie-rolnicy stanowią co najmniej 50% ogólnej

liczby właścicieli nieruchomości; 3) roczne dochody miejskie nie przekraczają 1500 rubli. Kryteria te nie były rygorystycznie przestrzegane przy tworzeniu wykazu miast i osad. Rozkład miast i osad przed i po reformie miejskiej według guberni przedstawia tabela A.2.

Oprócz Królestwa Polskiego, które miało do powstania stycziowego ograniczoną autonomię, do ziem historycznie polskich zagarniętych w rozbiorach i włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego należały również położone na wschód od Bugu tzw. Ziemie Zabrane, określane wówczas w języku urzędowym caratu jako gubernie północno-zachodnie (6 guberni: wileńska, kowieńska, grodzieńska, mińska, witebska i mohylewska na Litwie i Białorusi) i gubernie południowo-zachodnie (wołyńska, podolska i kijowska określane jako Ukraina prawobrzeżna, tzn. leżąca na prawym brzegu Dniepru); por. ryc. II.1.

Pozostałe, zachodnie ziemie Księstwa Warszawskiego (departamenty poznański, bydgoski i skrawki kaliskiego) o powierzchni 28 951 km² z około 776 tys. mieszkańców, Kongres Wiedeński przekazał Prusom jako Wielkie Księstwo Poznańskie. Prusy, nie przestrzegając postanowień traktatu wiedeńskiego wcieliły Toruń oraz powiaty chełmiński i michałowski do prowincji zachodniopruskiej, utworzonej z zaanektowanych w II rozbiorze Prus Królewskich. Pod panowaniem pruskim księstwo zostało podzielone na rejencje poznańską i bydgoską, a te na 26 powiatów. W 1848 r. zlikwidowano nazwę Wielkie Księstwo Poznańskie wprowadzając termin „prowincja poznańska”. W wyniku powstania wielkopolskiego (27 XII 1918–16 II 1919) większość terytorium Księstwa weszła w skład II Rzeczypospolitej.

Kongres Wiedeński utworzył również niewielką autonomiczną Rzeczpospolitą Krakowską (1 164 km² z 88 tys. ludności), obejmującą Wolne Miasto Kraków oraz 3 prywatne miasteczka (Chrzanów, Trzebinia, Nowa Góra) i 244 wsie, podzieloną administracyjnie na 28 gmin, w tym na Kraków przypadało 9 (7 chrześcijańskich i 2 żydowskie), która w 1846 r. po nieudanej tzw. rewolucji krakowskiej została wcielona do Austrii.

Austria faktycznie zapoczątkowała rozbiory zajmując w 1769 r. starostwo spiskie, obejmujące 13 miast i 15 wsi, a latem 1770 r. starostwa nowotarskie, czorsztyńskie i sądeckie; po I rozbiorze weszły w skład Galicji. Z ziem zabranych Polsce w I rozbiorze utworzyła w 1773 r. Królestwo Galicji i Lodomerii, które po III rozbiorze w 1795 r. powiększyło się na kilkanaście lat o okręg północny zwany Nową Galicją; jej część w 1809 r. została włączona do Księstwa Warszawskiego. W 1815 r., po kongresie wiedeńskim, Austria odzyskała znaczną część Nowej Galicji, z wyjątkiem Krakowa, oraz uzyskała rekompensatę w postaci Okręgu Tarnopolskiego. Ziemie leżące na zachód od rzeki San określano potocznie jako Galicję Zachodnią, a leżące na wschód od niej – Galicję Wschodnią, choć formalnie taki podział administracyjny istniał niecałe dwadzieścia lat. Nazwa Królestwo Galicji i Lodomerii, najczęściej skracana do pierwszego członu, miała podkreślać rzekome prawa Austrii do tych ziem, wywiedzione z łączności ruskich księstw Halicza (Galicja) i Włodzimierza (Lodomeria) z koroną węgierską w XIII w. Należy przypomnieć, że potoczna nazwa Galicja, dla ziem dawnej Rzeczypospolitej pod zaborem austriackim w XIX wieku, jest obszarowo tożsama z Małopolską, historyczną dzielnicą Polski. Do ziem zaboru austriackiego zaliczany jest również Śląsk

Cieszyński, który odpadł od państwa polskiego już w XIII w., jednak zamieszka-ny był w większości przez ludność polską. W 1773 r. Galicja została podzielona na 6 wielkich cyrkułów, odpowiadających dawnym polskim województwom, oraz 59 dystryktów (powiatów). Dziesięć lat później uproszczono podział prowincji, wprowadzając w miejsce podziału dwustopniowego podział jednostopniowy na 18 cyrkułów. W 1850 r. powrócono do podziału dwustopniowego z 19 cyrkułami i 178 powiatami (110 w Galicji Wschodniej i 68 w Zachodniej). W tym samym roku powstały z inicjatywy rządu izby handlowo-przemysłowe we Lwowie, Krakowie i Brodach. Ich zadaniem było popieranie życia gospodarczego i wykonywanie określonych zadań administracji państwowej. W 1861 r. izby handlowe otrzymały uprawnienia wyborcze, jako jedna z kurii (jednostka podziału obywateli w ordynacji wyborczej), wybierając z każdej izby po 1 posła do galicyjskiego Sejmu Krajowego. W latach 1860. wprowadzono kolejne zmiany likwidując cyrkuły i tworząc 79 znacznie mniejszych powiatów administracyjno-sądowych. W 1910 r. Galicja była nadal podzielona bezpośrednio na jednostki administracyjne niższego rzędu – powiaty, których było 82 w Galicji i 4 na Śląsku (bielski, frysztański, cieszyński i frydecki) oraz 4 miasta o własnym statucie: Lwów (siedziba władz), Kraków i na Śląsku Cieszyńskim Bielsk i Frydek. Podstawowe dane dotyczące różnych części ziem dawnej Rzeczypospolitej zawiera tabela II.1.

B. Plebiscyty na Powiślu, Warmii i Mazurach oraz na Górnym Śląsku

Konsultacje miejscowej ludności w formie plebiscytów były dość szeroko stosowane po I wojnie światowej i decyzja Traktatu Wersalskiego o przeprowadzeniu plebiscytów na spornych terenach Powiśla, Warmii, Mazur i Górnego Śląska nie była bynajmniej wyjątkowa (Wambaugh, 1933). Prawo głosu przyznano nie tylko aktualnym mieszkańcom tych ziem, ale wszystkim urodzonym na tym terenie, niezależnie od miejsca zamieszkania. Ta decyzja, jak również wybór dat głosowania odbiły się na wynikach, niezbyt dla Polski korzystnych. Również szanse prowadzenia akcji propagandowej były dla strony polskiej zdecydowanie bardziej ograniczone mimo czasowego nadzoru administracji alianckiej, która miała rzekomo szanse te wyrównać.

Plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach przebiegał w atmosferze szczególnie niekorzystnej (Lietz, 1958). Na Powiślu niezbyt sensowne było objęcie głosowaniem terenów z niemiecką większością, której sympatie były z góry wiadome. Jeśli zaś motywem była chęć zapewnienia Polsce kontroli nad Wisłą, to urządzanie tam plebiscytu miało się z celem. Na Warmii i Mazurach dominowała ludność polskojęzyczna, która jednak przez długi czas pozbawiona była kontaktu z kulturą polską, a na Mazurach była w dodatku wyznania ewangelickiego. Sympatie narodowe trudno więc było przewidzieć. W tej sytuacji strona polska domagała się albo przyznania tych terenów bez głosowania, albo znacznego opóźnienia terminu plebiscytu, a w międzyczasie odsunięcia od władzy Niemców i równouprawnienia języka i szkolnictwa polskiego na dłuższy okres, aby w ten sposób choćby częściowo zniwelować dysproporcje szans, wynikające z wieloletniego panowania niemieckiego. Te niezbyt realistyczne żądania nie zostały przez zwycięskie mocarstwa uwzględnione i Rada Najwyższa zdecydowała przeprowadzenie plebiscytu, który ostatecznie odbył się 11 lipca 1920 roku, w pięć miesięcy po przejściu administracji obszaru przez Komisję Międzynarodową (Warmia i Mazury 14 lutego, a Powiśle 17 lutego 1920). Przygotowania plebiscytowe ze strony niemieckiej rozpoczęły się jeszcze przed przybyciem władz międzynarodowych, kiedy działalność propolska była zakazana. W trakcie przygotowań, a także w momencie samego głosowania dochodziło do nacisków i fałszerstw, o których donosiły źródła polskie. Przyznawała je także niezależna autorka najpoważniejszego dzieła na temat plebiscytów (Wambaugh, 1933). Znaczący wpływ na wyniki głosowania mieli emigranci, przybywający z Niemiec na okres plebiscytu. Zarejestrowano ich 157 tys., a na głosowanie zjawili się 112 tys. E. Romer (1919) szacował liczbę prawdopodobnych emigrantów uprawnionych do głosowania na 84 tys., a zatem istnieje duże prawdopodobieństwo, że liczba emigrantów przybyłych z Niemiec była mocno zawyżona. Gdy władze polskie, w myśl umowy, zaczęły sprawdzać tożsamość i uprawnienia osób przybywających pociągami przez Pomorze i już pierwszego dnia zakwestionowały 1500 osób, strona niemiecka dla uniknięcia kontroli uruchomiła transport morski. Głosowanie na Powiślu, Warmii i Mazurach odbyło się 11 lipca 1920 roku, w momencie największego nasilenia wojny polsko-sowieckiej. Przeprowadzono je w 15 powiatach, w tym

Ryc. B.1. Plebiscyt na Górnym Śląsku, 20 marca 1921 r.

Fig. B.1. Plebiscite in Upper Silesia, March 20, 1921

w 3 częściowo, na obszarze 14 856 km² zamieszkanym w sumie przez 724 tys. osób (Lietz, 1958). Na Powiślu obszar plebiscytowy obejmował dwa powiaty w całości i dwa częściowo o powierzchni 2461 km² z ludnością 165,7 tys., a na Warmii i Mazurach jedenaście powiatów (w tym jeden częściowo) z ludnością około 558 tys. na powierzchni 12 395 km² (Lietz, 1958). W ostatecznym wyniku na Polskę padło 16 tys. głosów wobec 460 tys. głosów na Niemcy, a ściśle mówiąc na Prusy Wschodnie, które miały rzekomo otrzymać autonomię. Mimo protestów strony polskiej cały niemal obszar plebiscytowy został przyznany Niemcom. Jeszcze przed plebiscytem Polsce przyznano okręg działdowski, a w trakcie wytyczania granicy Polska otrzymała dodatkowo trzy wsie w powiecie ostródzkim i kilka wsi nad Wisłą. Tymczasowa linia demarkacyjna wytyczona 15 sierpnia 1920 r. została w zasadzie potwierdzona w czasie późniejszych obrad Komisji Granicznej latem 1921. Po ostatecznym wytyczeniu granica została obsadzona przez wojska polskie i niemieckie 31 marca 1922 r. Po plebiscytcie pewna liczba Polaków opuściła obszar plebiscytowy. Około 1300 rodzin złożyło wnioski korzystając z prawa opcji, ponadto około 5000 osób uciekło przed groźbą terroru¹.

Sytuacja na Górnym Śląsku była odmienna. Ponieważ obecność elementu polskiego nie budziła zastrzeżeń, w początkowym projekcie Traktatu Wersalskiego rozważano przyłączenie tego obszaru do Polski bez plebiscytu i dopiero opór strony niemieckiej, która zdołała przekonać Anglików, doprowadził do tego, że cesja terytorialna została uzależniona od wyników plebiscytu, poprzedzonego ponadroczną okupacją aliancką. Komisja Sojusznicza przybyła tu 11 lutego 1920 r., a głosowanie odbyło się 20 marca 1921 r. (ryc. B.1). Głosowano na terenie 23 powiatów o powierzchni 11 010 km² z ludnością około 2 mln w 1919 r. Uprawnionych do głosowania było 1,2 mln, a głosowali prawie wszyscy. Na Polskę padło w sumie 479 tys. głosów, a na Niemcy 702 tys. (Bohmann, 1969, s. 192). Należy zaznaczyć, że aż 192 tys. głosów było oddanych przez emigrantów, którzy w przytłaczającej większości głosowali za Niemcami. K. Firich (1921) zwracał uwagę, że gdyby pominąć powiat głubczycki, którego Polska w ogóle się nie domagała, oraz dwa powiaty – prudnicki i kluczborski – gdzie zdecydowana większość głosów padła na Niemcy (w tym sporo głosów emigrantów), wówczas okazało by się, że większość stałych mieszkańców głosowała za Polską (463 tys. wobec 436 tys.). W czasie kampanii wyborczej obie strony obstawały przy niepodzielności Górnego Śląska, ale wynik głosowania sprawił, że podział terenu plebiscytowego stanął na porządku dziennym. Komisja Sojusznicza w Opolu miała trudności z dojściem do porozumienia, gdyż przedstawiciele Anglii i Włoch wysunęli propozycję przyznania Polsce jedynie powiatów rybnickiego i pszczyńskiego, natomiast przedstawiciel Francji poparł w zasadzie postulat Polski, która domagała się przyznania terenów, gdzie większość gmin wypowiedziała się za Polską (tzw. linia Korfantego). Wybuch trzeciego powstania śląskiego (3 maja–5 lipca 1921 r.) ostatecznie przyczynił się do decyzji podziału Śląska, podjętej 20 października 1921 r. Polska otrzymała 3225 km² z 893 tys. ludności w 1910 r., a 980 tys. w 1919 r. W Niemczech pozostało 7661 km² z około 1,0 mln mieszkańców w 1910 r., 958 tys. w 1919 r. (GUS, 1920–1923, IV, s. 48).

¹ Z. Lietz (1958) przytacza szacunek W. Woronieckiego (1926), który oceniał liczbę uciekinierów na 9000, ale według szacunków działaczy plebiscytowych liczbę tę należy zmniejszyć o połowę.

Zaraz po podziale terytorium i obsadzeniu go przez wojska obu stron w czerwcu 1922 r. rozpoczęła się wymiana ludności. Na Śląsku Opolskim z prawa opcji skorzystały przede wszystkim osoby czynnie zaangażowane w akcję plebiscytową. Znaczna większość spośród 40 tys. optantów osiedliła się w polskiej części Górnego Śląska. Do Niemiec wyjechało około 180 tys. osób, w tym około 100 tys. jeszcze przed podziałem (Bytnar-Suboczowa, 1955). Te ostatnie liczby mogą być przesadzone, jeśli sądzić po szacunkach, przytoczonych przez S. Wambaugh (1933), która mówi o 85 tysiącach Niemców opuszczających Górny Śląsk.

Leszek A. Kosiński

C. Spisy ludności w państwach europejskich w XX wieku *

Państwo	Daty spisów
Albania	IX 1923, 25 V 1930, 30 IX 1945, 3 IX 1950, 2 X 1955, 2 X 1960, 2 X 1970, 7 I 1979, 12 IV 1989, 1 IV 2001
Andora	1948, 11 XI 1954, 1 II 1975, R
Austria	31 XII 1900, 31 XII 1910, 31 I 1920, 7 III 1923, 22 III 1934, 17 V 1939, X 1948, 1 VI 1951, 21 III 1961, 12 V 1971, 12 V 1981, 15 V 1991, 15 V 2001
Białoruś	17 XII 1926, 6 I 1937, 17 I 1939, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 16 II 1999
Belgia	31 XII 1900, 31 XII 1910, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 XII 1947, 31 XII 1961, 31 XII 1970, 1 III 1981, 1 III 1991, 1 III 2001 (SR)
Bośnia i Hercegowina	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 31 III 2001
Bułgaria	31 XII 1900, 31 XII 1905, 31 XII 1910, 31 XII 1920, 31 XII 1926, 31 XII 1934, 31 XII 1946, 1 XII 1956, 1 XII 1965, 2 XII 1975, 4 XII 1985, 4 XII 1992, 1 III 2001
Chorwacja	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 31 III 2001
Czechy	31 XII 1900, 31 XII 1910, 15 II 1921, 1 XII 1930, 22 V 1947, 1 III 1950, 1 III 1961, 1 XII 1970, 1 XI 1980, 3 III 1991, 1 III 2001
Dania	1 II 1901, 1 II 1906, 1 II 1911, 1 II 1916, 1 II 1921, 5 XI 1925, 5 XI 1930, 5 XI 1935, 5 XI 1940, 15 VI 1945, 7 XI 1950, 1 X 1955, 26 IX 1960, 27 IX 1965, 9 XI 1970, 1 VII 1976 R, 1 I 1981 R, 1 I 1991, 1 I 2001
Estonia	1922, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 31 III 2000
Finlandia	31 XII 1910, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 XII 1940, 31 XII 1950, 31 XII 1960, 31 XII 1970, 31 XII 1975, 1 XI 1980, 17 XI 1985, 31 XII 1990, 31 XII 1995, 31 XII 2000
Francja	24 III 1901, 4 III 1906, 5 III 1911, 6 III 1921, 7 III 1926, 8 III 1931, 8 III 1936, 10 III 1946, 10 V 1954, 7 III 1962, 1 III 1968, 20 II 1975, 4 III 1982, 5 III 1990, 8 III 1999
Gibraltar	29 IV 1931, 3 VII 1951, 3 X 1961, 6 X 1970, 9 XI 1981, 14 X 1991, 12 XI 2001
Grecja	27 X 1907, 1 I 1921, 16 V 1928, 16 X 1940, 19 X 1947, 7 IV 1951, 19 III 1961, 14 III 1971, 5 IV 1981, 17 III 1991, 18 III 2001
Hiszpania	31 XII 1900, 31 XII 1910, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 XII 1940, 31 XII 1950, 31 XII 1960, 31 XII 1970, 1 III 1981, 1 III 1991, 1 XI 2001
Holandia	31 XII 1909, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 V 1947, 31 V 1960, 28 II 1971, 1 I 1991, 1 I 2002
Irlandia	1 IV 1901, 3 IV 1911, 18 IV 1926, 27 IV 1936, 16 XI 1941, 13 XII 1943, 12 V 1946, 8 IV 1951, 8 IV 1956, 9 IV 1961, 17 IV 1966, 18 IV 1971, 1 IV 1979, 5 IV 1981, 13 IV 1986, 21 IV 1991, 28 IV 1996, 28 IV 2002
Islandia	1 XI 1901, 1 XII 1910, 1 XII 1920, 2 XII 1930, 2 XII 1940, 1 XII 1950, 1 XII 1960, od 1 XII 1960 R
Jugosławia	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 31 III 2001
Litwa	17 IX 1923, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 6 IV 2001
Lichtenstein	1901, 31 XII 1911, 1 XII 1930, 1 XII 1941, 1 XII 1950, 1 XII 1960, 1 XII 1970, 2 XII 1980, 4 XII 1990, 5 XII 2000
Luksemburg	1 XII 1900, 1 XII 1905, 1 XII 1910, 1 XII 1916, 1 XII 1922, 1 XII 1927, 31 XII 1930, 31 XII 1935, 10 X 1941, 20 VIII 1945, 31 XII 1947, 31 XII 1960, 31 XII 1970, 31 III 1981, 1 III 1991, 15 II 2001

Państwo	Daty spisów
Łotwa	10 II 1925, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 31 III 2000
Macedonia	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 20 VI 1994, 1 XI 2002
Malta	14 VI 1948, 30 XI 1957, 26 XI 1967, 16 XI 1985, 26 XI 1995
Mołdawia	17 XII 1926, 6 I 1937, 17 I 1939, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 5 X 2004
Monako	10 III 1946, 4 I 1951, 4 I 1956, 31 I 1961, 20 III 1962, 1 III 1968, 20 II 1975, 4 III 1982, 23 VII 1990
Niemcy	1 XII 1900, 1 XII 1905, 1 XII 1910, 8 X 1919, 16 VI 1925, 16 V 1933, 17 V 1939, 29 X 1946 (Berlin i cztery strefy okupacyjne), 31 VIII 1950 (Berlin Wschodni i NRD), 13 IX 1950 (Berlin Zachodni i RFN), 25 IX 1956 (Berlin Zachodni i RFN), 6 VI 1961 (Berlin Zachodni i RFN), 31 XII 1964 (Berlin Wschodni i NRD), 27 V 1970 (RFN), 1 I 1971 (NRD), 31 XII 1981 (NRD), 25 V 1987 (RFN), IV 2002 (SR)
Norwegia	31 XII 1900, 1 XII 1910, 1 XII 1920, 1 XII 1930, 3 XII 1946, 1 XII 1950, 1 XI 1960, 1 XI 1970, 1 XI 1980, 3 XI 1990, 3 XI 2001
Polska	15 X 1916 (okupacja austriacka), XII 1919 (Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich), 30 IX 1921, 1 XI 1923 (W.M. Gdańsk), 31 VIII 1924 (W.M. Gdańsk), 18 VIII 1929 (W.M. Gdańsk), 9 XII 1931, 1 III 1943 (GG), 14 II 1946 (sumaryczny), 3 XII 1950, 6 XII 1960, 8 XII 1970, 7 XII 1978, 6 XII 1988, 20 V 2002
Portugalia	1 XII 1900, 1 XII 1911, 1 XII 1920, 1 XII 1930, 12 XII 1940, 15 XII 1950, 15 XII 1960, 15 XII 1970, 16 III 1981, 15 IV 1991, 12 III 2001
Rosja	1920 (obszary pod władzą radziecką), 17 XII 1926, 6 I 1937, 17 I 1939, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 9 X 2002
Rumunia	19 XII 1912, 29 XII 1930, 6 IV 1941, 25 I 1948, 21 II 1956, 15 III 1966, 5 I 1977, 7 I 1992, 18 III 2002
San Marino	31 XII 1906, 28 IX 1947, 30 XI 1976, R
Serbia i Czarnogóra	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 20 VI 1994, 31 III 2002
Słowacja	15 II 1921, 1 XII 1930, 31 XII 1938, 15 XII 1940, 4 X 1946, 1 III 1950, 1 III 1961, 1 XII 1970, 1 XI 1980, 3 III 1991, 25 V 2001
Słowenia	31 I 1921, 31 III 1931, 15 III 1948, 31 III 1953, 31 III 1961, 31 III 1971, 31 III 1981, 31 III 1991, 31 III 2002
Szwajcaria	1 XII 1900, 1 XII 1910, 1 XII 1920, 1 XII 1930, 1 XII 1941, 1 XII 1950, 1 XII 1960, 1 XII 1970, 2 XII 1980, 4 XII 1990, 5 XII 2000
Szwecja	31 XII 1900, 31 XII 1910, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 XII 1935, 31 XII 1940, 31 XII 1945, 31 XII 1950, 1 XI 1960, 1 XI 1965, 1 XI 1970, 1 XI 1975, 15 IX 1980, 1 XI 1985, 1 XI 1990, R
Ukraina	1920 (obszary pod władzą radziecką), 17 XII 1926, 6 I 1937, 17 I 1939, 15 I 1959, 15 I 1970, 17 I 1979, 12 I 1989, 5 XII 2001
Watykan	30 IV 1948
Węgry	3 XII 1900, 3 XII 1910, 30 IV 1917, 31 XII 1920, 31 XII 1930, 31 I 1941, 1 I 1949, 1 I 1960, 1 I 1970, 1 I 1980, 1 I 1990, 1 II 2001
W. Brytania	31 III 1901, 2 IV 1911, 19 IV 1921, 26 IV 1931, 28 II 1937 (Irlandia Północna), 8 IV 1951, 23 IV 1961, 9 X 1966 (Irlandia Północna) 25 IV 1971, 5–6 IV 1981, 21 IV 1991, 29 IV 2001
Włochy	10 II 1901, 10 VI 1911, 1 XII 1921, 21 IV 1931, 21 IV 1936, 4–5 XI 1951, 15 X 1961, 24 X 1971, 25 X 1981, 20 X 1991, 21 X 2001

* Do wykazu włączono również Gibraltari i pięć europejskich minipaństw.

R – rejestr narodowy; SR – spis reprezentacyjny.

Źródło: Demographic Yearbook, 1948–2001; Kosiński, 1971; <http://www.un.org>; <http://www.census.gov>

D. Zarys historyczny rozwoju miast w Polsce

Główna sieć miast w obecnych granicach Polski rozwinęła się w okresie feudalizmu z osiedli rzemieślniczo-handlowych i w większości ukształtowała się w wiekach średnich. Około 1500 roku najlepiej rozwiniętą sieć miejską miała Wielkopolska z 42 miastami na 10 tys. km² (na ziemi łęczyckiej 60 miast na 10 tys. km²). Na pozostałych obszarach Korony Polskiej sieć miejska była znacznie rzadsza i na 10 tys. km² przypadało 20 miast w Prusach Królewskich, 25 na Mazowszu, 27 w Kujawach, 26 w Małopolsce i tylko 16 miast na Rusi (na ziemi podolskiej 8 i 21 na ziemi chełmskiej). W Koronie Polskiej było wówczas 689 miast, czyli przeciętnie przypadało 25 na 10 tys. km² (Bogucka i Samsonowicz, 1986, s. 120), podczas gdy na ogromnym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego było niewiele ponad 70 miast (1,3 miasta na 10 tys. km²). Udział mieszkańców miast Korony wynosił 16% w stosunku do całego zaludnienia, ale w miastach dużych i średnich, których było 89, mieszkało tylko 6% ogółu ludności. Przeprowadzony przez historyków wstępny podział na miasta duże (6 miast), średnie (88), małe (230) i najmniejsze (363) został przeprowadzony na podstawie płaconego podatku pogłównego i zasięgu kontaktów handlowych (zasięgu oddziaływania) i nie było dostatecznych podstaw do liczbowego określenia klas wielkości miast. Wiemy jednak, z przybliżonych oszacowań, że z 645,8 tys. mieszkańców miast w miastach dużych mieszkało 89 tys. (13,8% ludności miast), w miastach średnich 178 tys. osób (27,6%), w małych 237 tys. mieszkańców (36,7%) i w najmniejszych 141,1 tys. ludności (21,8%), przy czym najmniej pewne są rozgraniczenia i liczby dla miast małych i najmniejszych. Jeśli przyjmiemy za I. Gieysztorową (1974, s. 148), że Polska liczyła wówczas 7,5 mln mieszkańców, można ocenić, że w miastach mieszkało około 8–9% ogółu ludności.

W 1569 r. w skład Korony Polskiej weszły słabo zaludnione obszary Wołynia, Podola, Ukrainy i Podlasia, gdzie sieć miejska odziedziczona po średniowieczu była stosunkowo rzadka. W XVI–XVII w. na obszary te kierował się strumień nowego osadnictwa, ale powstające osiedla miejskie były związane z obronnymi zameczkami i fortalicjami, miały rolniczy charakter i zabudowę, lub też pełniły funkcje administracyjno-handlowo-rzemieślnicze związane z latyfundiami, i ich liczba ulegała ciągłym zmianom. W efekcie sieć miejska była tu bardzo rzadka i na 10 tys. km² przypadało mniej niż 20 miast.

Znaczne zmiany struktury sieci miejskiej nastąpiły w drugiej połowie XVII w. (powstania kozackie, wojna polsko-szwedzka) i w początkach XVIII w. (wojna domowa, najazd szwedzki, interwencja rosyjska), a później poważnie ją zmodyfikowały odmienne drogi rozwoju kapitalizmu w państwach zaborczych. W XIX w., szczególnie w drugiej połowie, rozpoczął się z jednej strony rozwój osadnictwa przemysłowego i wielkoprzemysłowego, szczególnie na Śląsku i Królestwie Polskim, a z drugiej proces koncentracji ludności miejskiej w dużych i największych miastach.

Szybkie uprzemysłowienie Górnego Śląska oparte na rozwoju górnictwa węglowego i hutnictwa dokonało doniosłych przemian w sieci miejskiej, które objęły zarówno stare miasta, jak i małe osady przemysłowe, nie będące miastami.

Nienotowane w żadnym ośrodku miejskim tempo wzrostu wykazała Królewska Huta (od 1934 r. Chorzów) z 779 mieszkańcami w 1855 r., 26 tys. w 1875 r. i 58 tys. w 1900 r. (7345%), która prawa miejskie uzyskała dopiero w 1869 r., a swój rozwój zawdzięczała m.in. wchłonięciu okolicznych osad fabrycznych. Podobnie przebiegał rozwój Katowic: z 2945 mieszkańców w 1855 r. do 31,7 tys. w 1900 r. (953%) i Zabrze – z 3 tys. do 29 tys. mieszkańców (867%) – które prawa miejskie otrzymało dopiero w 1902 r.

Na początku XX wieku na obszarze b. Królestwa Kongresowego, w wyniku reformy miejskiej przeprowadzonej w latach 1869–1870, istniało 114 miast oraz 336 tzw. „osad miejskich” (potocznie nazywanych „miasteczkami”), którym władze zaborcze odebrały prawa miejskie motywując to nieznaczną liczbą mieszkańców, niskim rozwojem przemysłowym i niedostatecznymi dochodami. Podstawą reformy miejskiej był carski ukaz z 1 czerwca 1869 r. znoszący prawa miejskie dla miejscowości, w których zamieszkiwało mniej niż 3 tys. ludności i większa ich część utrzymywała się z rolnictwa. W rezultacie liczba miast w Królestwie zmniejszyła się z 452 do 116 (po korektach w latach osiemdziesiątych pozostało 114 miast: prawa miejskie utraciła wówczas Góra Kalwaria i Zawichost), a udział ludności miejskiej spadł z 26,2% w 1865 r. do 16,3% w 1872 r. W większości przypadków odebranie praw miejskich było represją za powstanie styczniowe; ograniczało ich możliwości rozwoju i prowadziło do „schłopienia” mieszkańców osad miejskich podlegających ukazowi z 19 lutego 1864 r. o urządzeniu gmin wiejskich. Po przyznaniu praw miejskich Sosnowcowi (1902) i Puławom (1906) liczba miast Królestwa Polskiego zwiększyła się do 116.

W miastach tracących status miejski ustawały przede wszystkim jarmarki i targi tygodniowe oraz wszelka działalność handlowa. Tylko nieliczne osady zachowały te uprawnienia (osady targowe). Pod względem administracyjnym były miasta przechodziły pod bezpośrednią władzę wójta gminy wiejskiej, a funkcję tę z urzędu pełnił dziedzic. Jedyną korzyścią dla mieszkańców było niepłacenie opłat konsumpcyjnych od mięsa i trunków oraz składki ogniowej, które obowiązywały w miastach. Najdotkliwiej represje reformy miejskiej dotknęły jednostki miejskie guberni piotrkowskiej (prawa miejskie utraciło 39 miast), lubelskiej (48 miast), kieleckiej (34 miasta) i radomskiej (52 miasta), w których prawa miejskie utraciło 79–83% miast. Od 1919 r. do połowy 1923 roku przywrócono prawa miejskie 61 osadom, między innymi 15 osadom z b. guberni kaliskiej, 11 z b. guberni łomżyńskiej, 10 z b. guberni warszawskiej (w tym Grodzisk Maz. i Piaseczno), 7 z piotrkowskiej i 6 z kieleckiej (Nietyksza, 1986, Aneks).

W Królestwie Polskim ogromny skok nastąpił w rozwoju Łodzi (z 36 tys. w 1868 r. do 314 tys. w 1897 r., czyli o 772 %), Warszawy (z 254,6 tys. do 683,7 tys., o 168%) i Sosnowca, który w 1858 r. był małą wioską, ale dzięki linii kolejowej oraz protekcyjnej taryfie celnej z 1877 r. osiągnął w 1886 r. liczbę 9 318, a w 1904 r. 57 tys. mieszkańców. Rozwój tych miast nastąpił głównie dzięki masowej migracji ludności ze wsi. W latach 1865–1897 przyrost ludności miejskiej Królestwa Polskiego wyniósł 131%, z tym, że najszybciej powiększała się liczba mieszkańców miast w guberni piotrkowskiej (376%) i warszawskiej (154%), zaś najwolniej w suwalskiej (12%), łomżyńskiej (39%) i płockiej (42%). Występowała

zatem znaczna dysproporcja pomiędzy wzrostem miast w południowo-zachodniej i północno-wschodniej części Królestwa.

W zaborze austriackim ludność miejska w 1880 r. stanowiła 21,0% ogólnej liczby mieszkańców. W sieci miejskiej przeważały małe miasteczka, wegetujące bez perspektyw na ożywienie gospodarcze, często nie różniące się od wsi. Brak przemysłu i napływ towarów przemysłowych z wyżej rozwiniętych prowincji austriackich sprawiały, że miejscowe rzemiosło produkowało głównie na rynek lokalny, a handel służył przede wszystkim wymianie drobnotowarowej. Tylko nieliczne miasta zachodniej Galicji i Śląska Cieszyńskiego, takie jak Kraków, Chrzanów, Biała, Bielsko, Cieszyn, a we wschodniej Galicji Lwów, miały charakter ośrodków przemysłowo-handlowych. Największym miastem Galicji, a zarazem jej stolicą, był Lwów, liczący w 1900 r. 160 tys. mieszkańców. Drugim co do wielkości miastem był Kraków (91 tys.) i kolejno Przemyśl (46 tys.), Kołomyja (34 tys.), Tarnów (32 tys.) i Stanisławów (30 tys. mieszkańców).

Tabela D.1. Liczba ludności miast* na obecnym obszarze Polski w XX w. według województw

Table D.1. Population of towns at the present territory of Poland in the 20th century by voivodships

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Polska	6 914 362	8 744 605	8 898 155	10 803 989	12 230 556	8 935 749	11 003 286	14 714 913	17 652 585	20 429 660	23 310 205	23 598 408
Woj. dolnośląskie	928 628	1 077 639	1 176 952	1 295 949	1 380 018	830 531	978 297	1 390 427	1 661 691	1 882 078	2 095 256	2 076 121
Bardo (1300–1945, 1 I 1969)	1 248	1 416	1 568	1 560	1 736	2 995	2 019	2 555	2 917	2 872	3 052	2 910
Bielawa (1288)	19 122	18 514	17 704	19 679	20 116	17 269	22 367	28 090	31 037	31 965	34 153	32 017
Bierutów (1266)	4 298	4 591	4 496	4 518	4 858	1 471	2 821	4 131	4 379	4 484	5 011	5 153
Bogatynia (1945, do 14 III 1947 jako Rychwałd)	4 172	8 897	15 974	15 940	15 617	18 175	19 443
Boguszów-Gorce (1499, 1 I 1973 przyłączono Gorce)	8 966	10 644	10 758	12 079	11 011	28 204	17 880	21 305	20 620	20 501	19 614	17 154
Bolesławiec (1251)	14 590	16 125	17 977	19 561	21 946	3 491	8 750	24 228	32 219	38 356	43 503	41 579
Bolków (1241)	3 897	3 876	4 121	4 358	4 589	2 818	2 791	4 371	5 116	5 452	5 599	5 581
Brzeg Dolny (1663–1945, 13 XI 1954)	1 500	1 265	1 490	1 761	2 013	2 172	4 281	8 673	10 886	11 531	13 207	12 940
Bystrzyca Kłodzka (XIII w.)	6 041	6 159	6 257	6 469	7 067	10 328	6 594	7 929	9 152	11 305	12 067	10 877
Chocianów (1713)	3 779	4 243	3 813	4 106	4 301	1 707	1 847	4 040	5 521	6 045	7 472	8 331
Chojnów (1288)	10 142	10 461	10 227	11 432	11 114	5 435	4 435	9 479	11 105	11 694	14 067	14 800
Duszniki-Zdrój (1324)	2 947	3 270	4 053	4 587	4 690	6 333	3 297	4 907	5 575	5 958	5 897	5 252
Dzierżonów (1250)	15 052	16 371	16 075	17 520	17 253	16 646	20 247	27 152	32 956	35 284	37 573	35 437
Głogów (1253)	22 147	24 524	26 098	28 206	33 495	1 681	6 232	12 205	23 523	47 915	70 438	70 490
Głuszycza (18 VII 1962)	5 261	5 248	6 434	6 980	6 996	7 351	7 194
Góra (1289)	4 844	4 877	5 166	5 414	5 650	3 966	5 693	7 179	7 853	8 779	11 557	12 751
Gryfów Śląski (1354)	3 335	3 462	3 726	4 117	4 349	4 053	4 192	5 905	6 269	6 684	7 325	7 346
Jawor (1241)	13 024	13 549	12 191	12 628	13 817	9 690	8 982	13 740	15 642	17 796	23 524	24 762
Jaworzyna Śląska (13 XI 1954)	1 415	3 821	5 063	5 396	5 375	5 168	5 272
Jedlina-Zdrój (1 I 1967)	6 894	5 053	6 065	6 395	5 965	5 747	5 270
Jelcz-Laskowice (1 I 1987)	1 211	4 292	4 949	7 334	13 557	15 174
Jelenia Góra (1288, 2 VII 1976 przyłączono Cieplice Śl.) ¹	17 865	20 564	28 673	30 692	41 332	42 592	51 342	70 371	78 231	85 251	93 239	89 339

Kamienna Góra (1249)	8 241	13 571	13 104	13 905	13 688	12 754	13 732	17 431	21 114	22 210	23 424	21 984
Karpacz (31 XII 1958)	3 665	2 871	4 630	4 697	5 171	5 734	5 306
Kąty Wrocławskie (1298)	2 898	3 013	2 981	3 334	3 580	2 193	1 739	3 455	4 118	4 541	4 915	5 263
Kłodzko (XIII w.)	14 926	17 121	16 563	19 008	22 000	22 814	17 171	23 344	26 141	28 592	30 111	29 173
Kowary (1513)	5 231	5 945	5 795	6 035	6 638	8 256	9 790	11 441	11 353	11 808	12 383	12 019
Kudowa-Zdrój (1945)	8 428	6 087	7 954	9 234	9 839	10 308	10 384
Łądek-Zdrój (1270)	3 526	3 337	4 815	4 749	4 861	5 804	3 440	5 243	6 092	6 441	6 785	6 449
Legnica (1241)	54 882	66 620	73 123	76 501	83 681	24 603	40 783	66 133	78 242	88 558	102 995	107 100
Leśna (1319–1945, 18 VII 1962)	2 400	2 329	2 301	2 358	2 201	2 175	3 358	4 440	4 932	4 632	4 787	4 790
Lubań (1253)	13 793	15 467	15 971	16 216	17 353	10 378	11 031	16 211	18 646	20 823	23 285	22 852
Lubawka (1292)	4 642	4 689	4 747	4 407	5 702	6 280	5 137	6 069	6 667	6 794	7 085	6 648
Lubin (1319)	6 162	7 816	8 666	9 628	10 809	1 860	3 214	6 109	29 486	57 753	78 695	78 544
Lubomierz (1350)	1 573	1 600	1 582	1 641	1 664	1 695	1 285	1 540	1 563	1 615	1 951	1 769
Lwówek Śląski (1209)	5 293	6 339	6 047	6 068	6 328	3 364	3 411	5 517	6 714	7 776	9 266	9 862
Mioszów (1303)	4 771	5 068	4 613	4 682	4 386	5 135	4 824	4 467	5 031	4 939	5 113	4 704
Międzybórz (1637)	1 600	1 600	1 600	1 623	1 649	586	663	1 071	1 380	1 690	2 170	2 280
Międzylesie (1394)	2 930	2 805	2 617	2 625	2 586	4 912	1 929	2 209	2 537	2 683	2 824	2 875
Milicz (1245)	3 715	3 873	3 717	4 585	5 390	2 929	4 499	6 103	7 593	9 828	11 970	12 233
Mirsk (1337)	2 631	2 553	2 523	2 750	2 883	3 169	2 958	3 962	4 324	4 236	4 306	4 226
Niemcza (1282)	2 199	2 166	2 373	3 033	3 523	3 075	2 439	3 401	3 779	3 769	3 600	3 280
Nowa Ruda (1336)	7 282	7 732	8 443	8 463	10 059	20 974	16 626	22 876	25 897	25 556	27 549	25 071
Nowogrodziec (1233)	2 000	2 000	1 900	1 897	2 240	1 605	1 509	2 075	2 337	2 646	3 773	4 102
Oborniki Śląskie (1945)	1 463	3 232	5 307	5 650	6 501	7 310	8 389
Oleśnica (1255)	10 583	11 717	14 465	15 723	18 183	5 693	12 651	20 163	27 822	32 530	37 510	37 276
Oława (1234)	9 235	9 037	11 412	12 267	13 136	6 944	8 207	11 974	18 202	27 384	31 030	31 154
Piechowice (I I 1967)	6 146	3 826	5 785	5 868	6 158	6 729	6 554
Pieńsk (18 VII 1962)	723	3 099	4 696	5 291	5 810	5 880	5 980
Pieszycy (18 VII 1962)	9 518	8 247	10 339	11 362	11 055	10 289	9 620
Piława Górna (18 VII 1962)	5 346	4 595	6 539	7 495	6 919	7 001	6 873
Polanica-Zdrój (1945)	6 606	4 482	6 514	6 943	7 399	7 451	7 024
Polkowice (1265–1945, I I 1967)	1 650	1 612	1 666	1 749	1 599	646	908	1 506	7 659	18 173	20 359	21 869
Prochowice (1250)	1 232	2 100	2 140	2 572	2 797	942	1 504	2 490	2 773	2 990	3 465	3 696
Prusice (1253–1951, I I 2000)	1 807	1 900	1 987	2 000	2 018	505	2 187

Miasto (data uzyskania - utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining-losing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Przemków (1305-1945, 1 I 1959)	2 156	2 853	2 627	4 464	4 860	1 161	1 661	4 249	4 997	4 918	6 057	6 691
Radków (1341)	2 704	2 686	2 491	2 541	2 556	3 238	1 805	2 400	2 544	2 395	2 512	2 546
Siechnice (1 I 1997)	1 452	.	1 614	2 751	2 882	2 919	4 066	3 943
Sobótka (1344)	2 337	2 306	2 401	2 233	3 524	4 208	3 413	5043	5 575	6 043	6 525	6 707
Stronie Śląskie (1 I 1967)	2 242	1 083	4 966	5 441	6 177	6 848	6 421
Strzegom (1242)	12 853	14 587	14 143	14 552	15 918	7 137	7 559	11 958	14 059	15 604	17 204	17 063
Strzelin (1281)	8 944	9 465	10 142	11 360	12 337	7 334	6 169	8 589	9 939	11 175	12 776	12 514
Syców (1276)	2 381	2 287	2 203	2 971	3 089	2 108	3 073	4 007	5 635	7 127	9 616	10 779
Szczawno-Zdrój (1945)	6 230	5 011	7 219	7 234	6 660	6 348	5 762
Szczytna (1 I 1973)	6 117	3 397	4 846	5 099	5 058	5 889	5 326
Szklarska Poręba (31 XII 1959)	7 406	4 438	6 836	7 236	7 487	8 184	7 348
Ścinawa (1248)	3 708	5 183	5 360	6 250	6 529	1 895	2 089	3 523	4 339	5 158	5 872	6 030
Środa Śląska (1214)	5 467	4 983	5 420	6 411	6 428	4 301	3 935	5 915	7 247	7 924	8 498	8 788
Świdnica (1267)	28 439	31 329	30 758	34 152	39 052	22 483	28 756	39 078	47 645	54 504	62 178	61 342
Świebodzice (1279)	9 917	9 763	9 465	9 137	9 309	11 053	12 723	17 749	20 334	22 101	24 373	23 540
Świeradów-Zdrój (1945)	4 870	2 874	4 269	4 297	4 248	4 900	4 658
Świerzawa (1296-1945, 1 X 1983)	1 707	1 753	1 810	1 747	1 911	1 253	1 053	2 154	2 100	2 230	2 526	2 504
Trzebnica (1250)	6 420	7 676	8 009	8 683	8 500	3 170	4 131	6 257	7 628	9 708	11 149	12 041
Twardogóra (1293)	2 315	3 350	3 384	3 801	3 861	1 828	2 133	3 350	4 284	4 956	5 982	6 875
Wałbrzych (1400) ²	34 910	42 175	66 923	77 541	92 717	114 629	98 063	122 697	127 660	131 816	141 002	130268
Wąsosz (1 X 1983)	1 982	2 000	2 225	2 532	2 941	1 084	1 488	1 892	2 065	2 495	2 911	2 768
Węgliniec (1 I 1967)	1 167	2 551	3 746	3 649	3 224	3 340	3 163
Wiązów (1252)	2 344	2 354	2 409	3 041	3 153	2 598	1 235	2 100	2 254	2 257	2 259	2 296
Wleń (1261)	1 094	1 200	1 367	1 425	1 470	1 455	667	1 772	1 845	1 877	2 085	1 940
Wojcieszów (1 I 1973)	2 809	3 345	4 911	4 318	4 242	4 193	4 026
Wołów (1285)	4 696	5 812	5 863	6 559	7 402	2 902	5 608	8 288	10 431	11 173	11 833	12 302
Wrocław (1241) ³	424 475	514 330	559 984	625 219	638 254	186 387	314 078	438 362	533 475	597 825	638 986	640 367
Zawidów (II 1969)	2 659	2 769	2 579	2 792	2 645	2 654	1 809	3 263	3 772	3 982	4 244	4 497
Ząbkowice Śląskie (1280)	7 890	8 737	10 093	10 483	10 857	11 400	8 151	12 456	14 786	16 281	17 104	16 495

Zgorzelec (1215)	11 000	13 000	16 000	18 000	19 000	5 261	13 644	16 138	28 592	32 281	35 930	33 799
Ziębice (1241)	8 159	8 632	8 427	8 887	8 923	8 824	8 217	10 324	10 344	10 115	10 111	9 594
Złotoryja (1211)	6 518	6 988	7 110	7 842	7 860	4 613	5 426	11 061	12 396	13 141	16 287	16 699
Złoty Stok (1344)	2 283	2 100	2 610	2 550	2 609	3 388	2 451	2 964	3 093	2 983	3 109	3 025
Żarów (13 IX 1954)	1 666	4 437	5 889	6 088	6 862	6 999	6 861
Żmigród (1253)	3 271	3 400	3 605	4 270	4 570	1 881	2 963	4 323	4 805	5 154	6 011	6 537
Kujawsko-pomorskie	322 366	397 384	400 980	525 304	629 241	533 978	600 588	787 752	946 902	1 095 979	1 257 893	1 288 529
Aleksandrów Kujawski (4 II 1919)	.	.	8 193	9 565	9 554	7 060	6 252	8 489	9 610	10 621	12 463	12 539
Barcin (1541)	1 106	1 586	1 628	2 098	2 394	1 939	1 955	2 504	3 640	7 400	8 302	8 049
Brodnica (1285)	7 246	7 951	6 963	8 521	11 220	10 884	11 895	15 354	17 923	20 454	25 265	27 252
Brześć Kujawski (1250)	2 744	3 133	3 818	5 837	6 775	4 973	4 450	4 450	4 639	4 617	4 461	4 586
Bydgoszcz (1346) ⁴	54 591	60 546	89 785	121 261	145 921	139 903	170 174	240 590	293 815	338 014	377 807	373 804
Chelmno (1233)	11 079	11 718	10 208	12 531	13 452	11 674	12 508	15 433	18 066	19 462	21 241	20 655
Chelmża (1251)	8 987	10 612	10 648	11 098	12 983	10 572	10 839	13 364	14 303	15 016	15 340	15 289
Chodecz (1442–1869, 1 VIII 1921)	2 358	1 420	1 685	1 824	1 900	1 491	1 314	1 330	1 443	1 505	1 805	1 945
Ciechocinek (4 II 1919)	600	2 016	2 451	4 711	5 220	4 131	4 954	7 438	9 199	10 182	10 960	10 809
Dobrzyń nad Wisłą (1239)	2 485	3 008	2 693	2 838	3 207	2 237	1 921	1 936	2 175	2 196	2 278	2 358
Gniewkowo (1280)	3 119	3 451	3 330	3 873	4 657	4 005	3 988	4 834	5 705	6 671	7 457	7 355
Golub-Dobrzyń (1300; 1789; połączone 15 V 1951) ⁵	6 602	10 379	6 650	8 273	8 991	5 907	4 916	6 024	7 206	8 536	10 448	13 017
Górzno (1327)	1 648	1 633	1 665	1 806	1 947	1 390	1 065	1 050	1 135	1 127	1 285	1 395
Grudziądz (1291)	32 727	40 325	33 516	50 405	59 200	37 905	47 115	65 765	77 311	87 363	99 707	100 376
Inowrocław (1267)	26 141	25 604	24 277	30 862	39 757	36 056	38 192	47 362	54 828	63 545	75 151	77 986
Izbica Kujawska (1394–1869, 1 I 1973)	2 488	3 230	2 981	.	.	2 856	2 620	2 647	2 510	2 459	2 693	2 879
Jabłonowo Pomorskie (18 VII 1962)	3 039	2 817	3 255	3 511	3 424	3 482	3 707
Janikowo (18 VII 1962)	.	.	627	.	.	1 129	1 128	3 805	5 866	7 422	8 192	9 170
Janowiec Wielkopolski (1415)	1 566	2 266	2 313	3 029	3 350	2 608	2 744	3 223	3 520	4 068	4 472	4 203
Kamień Krajeński (1359)	1 522	1 647	1 501	1 827	1 523	1 116	1 172	1 299	1 454	1 467	1 993	2 277
Kcynia (1262)	3 086	3 643	3 369	4 391	4 860	3 956	3 893	4 776	4 938	4 881	4 899	4 737
Koronowo (1368)	3 839	5 307	4 689	5 553	5 560	4 724	5 092	7 177	8 015	8 791	9 861	10 839
Kowal (1488–1869, 4 II 1919)	3 993	6 335	4 063	4 482	5 600	3 187	3 008	3 135	3 411	3 347	3 277	3 402

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Kowalewo Pomorskie (1275, 11 VII 1929)	.	3 356	3 207	3 654	3 692	3 180	3 237	3 595	3 776	3 788	4 124	4 127
Kruszwica (1422)	2 834	3 245	3 021	3 515	5 313	4 580	4 928	6 069	6 614	7 554	8 918	9 369
Lipno (1349)	6 807	7 335	8 467	10 415	12 018	7 873	8 306	10 091	11 189	12 264	14 236	15 014
Lubień Kujawski (XV w.–1869, 4 II 1919)	1 230	1 617	2 120	2 241	2 400	1 518	1 362	1 312	1 337	1 390	1 455	1 377
Lubraniec (1509–1869, 4 II 1919)	2 126	2 242	2 196	2 559	2 800	2 752	2 511	2 760	2 863	3 018	3 156	3 367
Łabiszyn (1369)	2 248	2 145	1 834	2 464	2 750	2 144	1 954	2 829	3 110	3 418	4 078	4 379
Łasin (1298)	2 589	2 717	2 197	2 510	2 541	1 729	1 697	2 232	2 778	2 905	3 245	3 314
Mogilno (1398)	3 512	4 684	4 171	5 200	5 809	5 193	5 291	6 890	8 579	9 947	11 924	12 711
Mrocza (1393)	2 222	2 537	2 016	2 383	2 670	2 031	2 233	2 675	2 805	3 167	3 731	4 129
Nakło nad Notecią (1299)	7 781	8 787	7 427	10 303	11 000	9 507	10 857	14 061	16 984	19 247	20 089	19 699
Nieszawa (1460)	2 639	3 243	2 381	2 474	2 904	2 403	2 315	2 387	2 329	2 082	2 029	2 097
Nowe (1350)	5 005	5 152	4 011	4 671	5 131	3 726	4 280	4 598	5 764	5 929	6 356	6 419
Pakość (1350)	2 960	3 770	3 336	3 797	3 926	3 302	3 457	4 226	4 949	5 367	5 911	5 782
Piotrków Kujawski (1738–1867, 1 I 1998)	861	1 299	905	.	.	.	2 383	2 764	3 182	3 630	4 159	4 466
Radziejów (1252–1869, 4 II 1919)	2 293	2 782	3 164	4 025	5 169	3 650	2 544	3 293	3 961	4 917	5 791	5 964
Radzyń Chełmiński (1230)	2 015	2 010	1 626	1 987	2 251	1 252	1 354	1 541	1 666	1 596	1 843	1 943
Rypin (1345)	5 961	6 089	7 234	8 348	9 100	7 350	7 390	8 797	10 023	11 527	15 051	16 566
Sępólno Krajeńskie (1359)	3 797	3 818	3 318	3 992	4 481	3 991	4 118	5 119	5 712	6 574	8 019	9 139
Skępe (1 I 1997)	1 374	1 616	1 679	.	.	.	1 805	2 359	2 665	3 008	3 366	3 520
Solec Kujawski (1325)	4 316	4 512	3 279	4 987	5 500	3 774	4 826	7 573	10 595	11 912	13 459	14 618
Strzelno (1231)	4 571	5 094	4 927	5 846	5 996	4 741	4 383	5 125	5 659	5 484	5 940	6 164
Szubin (1458)	3 065	3 071	2 744	3 271	3 437	3 716	3 758	5 407	6 606	7 446	8 626	9 410
Świecie (1338)	7 019	8 042	6 600	8 729	8 964	10 052	10 784	13 439	18 053	20 957	25 471	25 975
Toruń (1233)	29 635	46 227	39 424	54 280	81 215	70 282	81 691	105 938	133 050	165 294	199 527	211 243
Tuchola (1346)	3 048	4 232	4 412	5 477	6 000	6 009	6 391	7 927	9 475	10 536	12 930	13 992
Wąbrzeźno (XIV w.)	6 071	8 174	7 118	8 591	9 551	8 936	8 257	10 303	11 843	12 396	13 205	13 859

Więcbork (1383)	2 146	3 158	2 588	3 433	4 350	2 989	3 546	4 503	5 042	5 067	5 386	5 850
Włocławek (1255)	22 907	36 073	40 281	56 277	66 739	48 126	54 536	66 820	82 599	101 716	119 939	121 229
Żnin (1262)	4 007	4 547	4 436	5 090	5 463	6 430	6 382	7 879	9 471	11 275	13 090	14 178
Lubelskie	265 515	322 604	278 704	347 222	384 845	313 553	342 173	479 539	640 157	784 377	975 365	1 026 016
Annopol (1761, 1 I 1996)	1 692	2 451	1 714	.	.	.	881	1 513	1 725	1 758	2 447	2 730
Bełżce (1417–1869, 1 I 1958)	3 182	4 700	3 694	.	.	4 034	3 504	4 267	4 943	5 069	6 464	7 165
Biała Podlaska (1480)	13 090	16 688	13 005	17 549	22 000	15 496	14 310	20 988	27 380	35 922	50 807	58 311
Biłgoraj (1578)	5 846	5 923	5 603	8 177	8 828	5 028	5 339	7 735	13 061	19 112	25 333	26 380
Bychawa (1537–1869, 1 I 1958)	2 034	3 551	2 848	.	.	2 937	2 426	3 000	3 775	4 392	4 757	5 394
Chełm (1233)	18 452	18 036	23 221	29 222	30 900	23 675	20 908	31 108	39 050	49 290	63 318	68 09
Dęblin (13 XI 1954)	9 190	8 468	10 831	14 631	15 629	18 553	19 102
Frampol (1773–1869, 2 X 1993)	2 539	3 467	2 720	.	.	.	1 303	1 383	1 383	1 435	1 453	1 474
Hrubieszów (1440)	10 639	14 129	9 598	13 359	13 774	12 984	10 262	12 287	15 117	16 666	19 196	19 006
Janów Lubelski (1640)	7 919	6 540	6 426	7 076	7 402	3 589	3 892	5 055	6 281	7 874	10 875	11 861
Józefów (1725–1869, 1 I 1988)	1 115	1 804	1 344	.	.	.	1 399	1 867	2 048	2 284	2 504	2 531
Kazimierz Dolny (1369–1869, 31 X 1927)	3 402	5 415	3 407	4 614	5 673	3 796	3 941	4 135	4 394	4 126	3 899	3 701
Kock (1437)	4 724	6 436	3 903	4 462	4 500	2 381	2 260	2 735	3 009	2 961	3 332	3 584
Krasnobród (–1869, 31 XII 1994)	1 817	3 370	2 036	.	.	.	1 489	1 680	1 667	2 115	2 553	2 997
Krasnystaw (1394)	9 846	8 664	8 943	10 435	11 680	9 889	9 385	11 055	12 667	15 874	19 461	19 748
Kraśnik (1240)	8 257	7 734	8 289	11 615	13 284	8 945	10 200	20 324	26 111	29 982	35 837	36 648
Lubartów (1543)	5 237	8 429	6 102	7 638	8 076	5 948	5 951	7 770	10 614	15 146	21 841	23 166
Lublin (1317) ⁶	53 508	68 792	94 412	112 539	122 000	110 682	132 753	187 060	244 946	296 008	345 758	357 110
Łęczna (1582)	3 767	4 211	3 227	4 030	4 340	2 126	2 121	2 100	2 539	3 882	17 086	22 166
Łuków (1403)	9 363	11 801	12 571	13 971	14 865	9 052	8 684	11 001	15 713	23 092	30 125	30 819
Międzyrzec Podlaski (1477)	13 760	13 526	12 622	16 837	17 893	7 251	6 977	9 406	11 819	14 096	16 766	17 385
Nalęczów (30 VI 1963)	.	.	918	.	.	2 725	2 720	3 246	3 966	4 510	4 790	4 483
Opole Lubelskie (1450–1869, 1 I 1957)	5 528	7 835	5 646	.	.	3 134	4 493	5 443	6 478	7 347	8 519	8 944
Ostrów Lubelski (1548–1869, 4 II 1919)	6 079	7 754	3 813	4 753	5 700	2 135	1 773	1 846	2 158	2 364	2 528	2 161
Parczew (1401)	6 660	7 753	7 893	9 943	10 159	4 391	4 092	5 107	6 912	8 069	10 101	10 365
Piaski (XV w.–1869, 13 VIII 1993)	3 800	4 507	3 974	.	.	.	2 105	2 591	2 919	3 390	3 114	2 712
Poniatowa (18 VII 1962)	.	.	479	.	.	120	518	3 815	5 132	7 175	9 817	10 728

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Puławy (7 XI 1906)	8 617	9 057	7 205	9 093	14 000	9 128	10 321	13 514	35 040	43 082	51 699	50 607
Radzyń Podlaski (1468)	5 937	7 235	4 833	5 291	6 997	4 657	4 775	8 567	8 638	11 218	15 224	16 202
Rejowiec Fabryczny (18 VII 1962)	1 903	1 935	3 726	4 046	3 978	4 325	4 661
Ryki (1782–1869, 1 I 1957)	1 615	2 259	3 530	.	.	3 864	4 042	5 011	6 535	8 379	10 785	9 777
Stoczek Łukowski (1540–1869, 4 II 1919)	1 910	2 532	2 951	3 589	3 583	1 934	1 607	1 919	2 209	2 440	2 659	2 720
Szczebrzeszyn (1388)	6 122	8 187	6 350	7 496	8 128	5 122	5 004	4 989	4 988	4 782	5 012	5 408
Świdnik (13 XI 1954)	2 099	2 165	12 745	22 085	29 632	39 132	40 187
Tarnogród (1567–1869, 1 I 1987)	5 139	3 574	4 769	.	.	.	2 182	2 634	3 017	3 186	3 453	3 469
Terespol (1697)	4 107	3 487	1 919	2 308	2 570	2 301	3 864	4 359	4 874	5 399	5 798	6 026
Tomaszów Lubelski (1590)	6 233	9 669	7 125	10 433	11 200	6 950	6 119	8 535	12 464	15 311	19 598	20 462
Tyszowce (1 01 2000)	2 201	7 620	4 420	2 352
Włodawa (1528)	6 673	10 793	6 263	8 519	9 293	5 072	3 732	5 482	7 401	10 496	13 852	14 055
Zamość (1580)	14 705	14 675	19 023	24 273	28 000	21 015	21 717	27 806	35 300	43 729	59 129	67 160
Zwierzyniec (1 01 1990)	.	.	914	3 122	3 177	3 465	3 350
Lubuskie	265 721	284 482	305 300	325 008	363 219	120 449	223 307	371 881	456 745	535 391	631 182	651 045
Babimost (1397)	2 123	2 000	1 782	1 803	2 190	1 222	1 655	2 494	3 070	3 458	4 097	4 150
Bytom Odrzański (1289)	3 164	3 068	3 246	3 336	3 176	1 181	1 577	2 380	3 041	3 448	3 900	4 362
Cybinka (1945)	1 025	1 571	2 506	2 485	2 316	2 522	2 596
Czerwieńsk (1690–1945, 1 I 1969)	1 213	1 418	1 611	1 431	1 396	711	1 318	2 194	2 623	3 498	4 219	4 164
Dobiegniew (1298)	4 477	4 608	4 787	5 103	5 334	923	1 613	2 431	2 757	2 686	3 042	3 226
Drezdenko (1317)	6 108	6 003	5 794	5 887	5 674	1 896	4 490	6 773	7 751	8 996	10 142	10 508
Gorzów Wielkopolski (1257)	33 598	39 339	43 303	45 956	48 053	21 121	35 712	60 122	76 281	98 703	121 549	125 914
Gozdnica (1 I 1967)	317	1 634	3 467	3 442	3 709	3 795	3 546
Gubin (1235)	24 000	26 000	27 000	29 000	30 000	3 040	4 329	12 612	14 649	15 873	17 611	17 450
Łłowa (1679, 18 VII 1962)	902	2 143	3 672	4 332	4 261	4 129	4 130
Jasień (1660)	2 786	3 829	3 549	3 339	3 186	1 160	1 529	3 484	4 082	4 366	4 594	4 690
Kargowa (1661)	1 594	1 500	1 469	1 733	1 713	1 403	1 796	2 412	2 629	2 850	3 406	3 604

Kostrzyn (1261)	16 473	17 600	19 383	21 274	23 771	719	2 194	7 090	11 533	13 226	16 061	17 111
Koźuchów (1270)	4 622	4 765	4 976	5 254	6 669	2 290	3 460	6 881	8 264	8 996	9 394	9 636
Krosno Odrzańskie (1231)	7 369	7 595	7 364	7 526	10 794	2 244	3 421	6 611	8 150	10 136	12 458	12 513
Lubniewice (1808–1945, 31 XII 1994)	1 440	1 314	1 568	1 431	1 338	.	1 051	1 363	1 551	1 673	1 943	1 932
Lubsko (1253)	11 910	11 880	11 196	10 928	10 752	2 644	6 332	10 908	12 623	13 418	15 159	15 138
Łęknica (I I 1969)	314	1 237	2 159	2 012	2 027	2 274	2 670
Małomice (I I 1969)	377	1 549	3 298	3 739	3 666	3 883	3 770
Międzyrzecz (1259)	5 660	6 602	7 214	9 195	12 096	4 342	7 201	11 761	14 654	17 104	19 281	18 958
Nowa Sól (1743)	12 580	13 474	14 166	16 484	17 326	8 266	18 293	26 638	33 457	37 255	42 669	41 176
Nowe Miasteczko (1296)	1 450	1 500	1 622	1 740	1 708	604	1 221	2 099	2 420	2 471	3 001	2 852
Nowogród Bobrzański (1314– 1945, I I 1988)	1 000	1 000	1 100	1 129	1 264	.	1 461	2 176	2 534	3 651	4 504	5 040
Ośno Lubuskie (1252)	5 146	5 006	4 973	5 310	5 664	1 156	2 135	3 198	3 288	3 173	3 688	3 716
Rzepin (1239)	4 546	4 530	5 275	6 429	6 442	1 346	2 494	3 809	4 233	5 154	6 184	6 327
Skwierzyna (1306)	6 967	6 713	6 720	7 072	8 952	2 822	3 874	5 866	6 944	8 024	9 333	10 212
Sława (1312)	732	848	1 443	1 678	1 803	1 862	1 628	2 334	2 561	2 739	3 577	3 879
Słubice (1253)	8 000	9 000	12 000	13 000	15 000	1 679	3 323	8 645	12 077	13 822	15 754	17 306
Strzelce Krajeńskie (1260)	6 056	5 460	5 374	6 137	5 918	1 456	2 468	3 845	5 154	6 913	9 953	10 341
Sulechów (1250)	7 633	8 035	9 170	9 498	9 897	3 284	5 186	8 420	10 258	11 726	16 339	18 118
Sulęcín (1244)	5 975	5 705	5 632	5 867	6 568	2 549	3 869	6 056	7 348	8 321	9 655	9 862
Szlichtyngowa (1644)	850	773	1 050	1 033	1 038	531	538	955	1 213	1 248	1 331	1 343
Szprotawa (1260)	7 846	7 735	10 366	11 993	12 578	2 412	5 598	8 801	10 747	11 807	12 974	12 908
Świebodzin (1319)	8 659	9 332	9 679	9 881	10 432	6 109	8 132	12 401	14 945	17 438	21 409	21 922
Torzym (1375–1945, I I 1994)	1 636	1 677	2 112	1 936	2 158	.	1 186	1 580	1 513	1 753	2 110	2 532
Trzmiel (1394)	2 348	2 385	2 023	2 084	2 218	1 240	1 511	2 156	2 361	2 312	2 494	2 396
Witnica (1313)	5 623	2 483	3 283	5 256	5 764	5 629	6 384	6 832
Wschowa (1273)	7 462	7 538	7 555	7 502	7 740	4 178	5 961	8 935	10 117	11 426	13 549	14 558
Zbąszynek (1945)	2 091	2 345	2 996	3 275	3 910	5 082	5 132
Zielona Góra (1302)	20 983	23 168	24 898	25 350	26 076	17 062	34 138	54 695	73 826	94 800	111 910	118 293
Żagań (1238)	13 370	15 063	17 572	18 463	22 770	4 362	10 358	18 522	21 533	23 314	27 043	26 781
Żary (1250)	15 945	18 019	18 328	19 226	25 902	7 126	18 493	27 880	31 509	34 095	38 780	39 421
Łódzkie	608 600	836 000	817 584	1 072 001	1 193 154	878 356	1 079 929	1 271 249	1 414 797	1 570 604	1 737 128	1 697 745
Aleksandrów Łódzki (1822– 1869, 4 II 1924)	5 992	11 464	8 236	11 554	13 333	6 979	9 563	12 957	15 505	17 615	19 764	20 220

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Bełchatów (1738–1869, 1 I 1925)	3 859	5 695	6 249	8 587	10 264	5 260	7 601	9 688	11 991	23 109	53 664	63 122
Biała Rawska (1472–1869, 1 X 1925)	2 061	2 398	2 323	2 903	3 200	2 088	1 880	2 039	2 421	2 582	3 269	3 343
Błaszki (1521)	3 995	5 654	3 896	4 969	4 986	3 042	2 934	2 643	2 782	2 798	2 606	2 309
Brzeziny (1332)	7 648	15 902	10 633	13 045	14 000	6 008	6 369	7 629	8 840	10 150	12 036	12 527
Drzewica (1429–1869, 1 I 1987)	1 361	2 393	1 662	.	.	.	1 406	1 789	2 321	3 120	3 792	4 084
Działoszyn (1412–1869, 1 I 1994)	4 082	7 431	3 985	.	.	.	2 132	2 494	4 308	4 788	5 692	6 432
Głowno (1427–1869, 14 I 1925)	2 165	3 893	2 422	3 154	7 600	8 567	8 808	11 451	13 013	14 383	15 818	15 275
Kamieńsk (1374–1869, 1 I 1994)	1 851	3 027	2 390	.	.	.	1 784	1 982	2 351	2 496	2 638	2 793
Koluszki (28 IV 1949)	5 251	5 531	7 340	8 786	10 226	12 158	13 413
Konstantynów Łódzki (1830– 1869, 1 01 1924)	5 582	8 649	5 728	8 167	8 970	6 953	8 913	11 559	13 924	15 250	17 210	17 537
Krośnice (1452–1869, 9 I 1926)	2 162	2 761	3 509	3 506	3 565	3 250	3 245	3 318	3 908	3 936	4 133	4 855
Kutno (1386)	11 250	13 547	15 976	23 451	25 353	20 249	23 344	27 845	32 669	39 101	48 811	48 741
Łask (1422)	4 229	6 659	4 890	6 502	7 420	5 627	7 262	10 103	12 324	14 587	18 896	19 359
Łęczyca (1267)	8 863	9 641	10 267	10 553	10 987	6 842	7 556	11 506	13 973	14 855	16 509	15 771
Łowicz (1298)	12 368	14 814	15 807	17 613	19 000	14 618	15 376	17 509	20 589	24 069	29 776	30 735
Łódź (1414) ⁷	314 020	423 727	457 101	617 631	692 034	496 965	628 090	720 443	774 518	835 793	854 261	789 318
Opoczno (XIII w.)	6 079	6 335	7 224	8 921	10 047	7 546	7 892	9 988	12 200	14 665	20 169	22 589
Ozorków (1816)	11 533	19 874	12 589	14 979	16 420	11 296	14 349	16 675	19 005	20 196	21 565	21 022
Pabianice (1342)	26 765	41 467	29 666	45 614	52 000	39 124	49 941	57 469	64 108	69 719	74 479	72 974
Pajęczno (1276–1869, 11 1958)	2 087	2 712	2 609	.	.	2 347	2 331	3 139	3 978	5 871	6 874	6 806
Piotrków Trybunalski (1313)	31 182	39 774	40 992	51 294	52 875	40 549	44 201	54 495	61 362	69 306	80 034	80 979
Poddębice (1400–1869, 9 IV 1934)	2 724	2 834	3 122	3 800	4 305	3 026	2 759	3 364	4 594	5 330	7 398	7 861
Przedbórz (1405)	5 927	8 043	5 885	6 787	7 002	3 175	2 858	3 173	3 222	3 294	3 783	3 908
Radomsko (1243)	12 392	19 414	18 732	22 980	26 350	21 207	28 878	34 112	39 724	45 487	49 774	49 861

Rawa Mazowiecka (1374)	6 412	9 515	7 499	9 200	9 257	5 862	5 671	7 590	9 777	12 559	17 027	17 858
Sieradz (1255)	7 005	9 824	9 284	10 537	11 359	9 813	14 028	17 856	22 930	28 680	40 619	44 636
Skiernewice (1457)	10 745	10 506	15 265	20 191	21 214	17 666	19 929	24 486	28 564	34 086	43 119	48 537
Stryków (1394–1869, I III 1923)	3 053	4 174	4 127	4 821	4 862	2 603	2 650	3 281	3 608	3 658	3 819	3 599
Sulejów (1279–1869, 14 II 1927)	4 636	5 284	5 718	6 387	7 048	4 329	4 133	5 121	5 651	5 511	5 861	6 197
Szadek (1295–1869, 4 II 1919)	2 502	3 246	3 058	3 113	3 150	2 233	2 083	2 164	2 089	2 251	2 364	2 098
Tomaszów Mazowiecki (1830)	21 005	28 573	28 285	38 088	45 204	33 183	42 338	51 995	58 930	62 901	69 452	67 554
Tuszyn (1416–1869, I I 1924)	2 583	3 813	3 451	4 202	4 551	4 001	5 308	7 323	7 596	7 067	7 114	7 188
Uniejów (1331–1869, 4 II 1919)	2 681	3 378	3 657	3 484	2 951	2 149	2 082	2 320	2 613	2 962	3 048	3 051
Warta (1255)	3 418	5 422	4 108	4 360	4 435	2 896	3 331	3 679	3 985	3 997	3 753	3 436
Wieluń (1283)	7 850	10 599	11 032	13 220	15 535	10 684	10 488	11 963	14 640	17 564	23 336	24 645
Wieruszów (1368–1869, 4 II 1919)	4 374	8 086	4 799	5 484	5 800	4 116	3 527	4 306	4 761	6 150	8 097	8 841
Zduńska Wola (1825)	15 910	25 105	18 923	22 904	26 154	21 864	24 849	29 522	34 415	37 860	44 152	45 056
Zelów (31 I 1957)	.	.	5 362	.	.	4 388	5 713	6 746	7 357	7 888	8 319	8 139
Zgierz (1231)	19 108	21 308	21 129	26 646	28 134	23 641	29 761	37 958	44 619	52 878	58 652	58 393
Złoczew (1605–1869, 4 II 1919)	2 301	3 158	4 904	5 069	5 289	2 940	2 318	2 535	2 607	2 866	3 220	3 443
Żychlin (1397–1869, I I 1924)	4 840	5 901	7 098	8 285	8 500	6 019	6 717	7 694	8 239	9 000	10 067	9 240
Małopolskie	301 902	392 923	414 975	521 936	604 046	650 590	743 639	1 010 941	1 228 577	1 409 566	1 592 907	1 614 448
Alwernia (2 X 1993)	481	484	421	.	.	.	1 508	1 433	1 441	1 972	2 884	3 275
Andrychów (1767)	4 047	4 361	4 171	5 698	7 000	5 352	6 667	9 250	13 876	17 742	22 219	22 187
Biecz (1363)	3 461	3 803	3 673	4 055	4 960	3 745	3 623	3 986	4 165	4 298	4 904	4 693
Bochnia (1253)	10 071	10 918	11 014	12 274	14 780	13 100	13 643	15 941	18 358	23 665	28 379	29 388
Brzesko (1385)	3 444	3 661	3 144	3 672	3 863	5 108	5 029	7 312	9 906	12 851	16 745	17 117
Brzeszcze (18 VII 1962)	4 524	5 477	8 802	10 789	12 653	12 843	11 923
Bukowno (18 VII 1962)	1 715	4 025	7 132	8 890	9 748	9 953	10 797
Chełmek (I I 1969)	.	.	1 314	.	.	2 314	2 523	4 369	5 524	7 643	9 480	9 226
Chrzanów (XIV w.)	10 170	11 528	11 392	17 833	21 651	12 416	14 623	20 700	28 546	33 536	41 763	40 880
Ciężkowice (1348–1934, I I 1998)	1 856	2 014	1 934	2 079	.	.	1 811	1 908	1 936	2 035	2 183	2 372
Czchów (I I 2000)	1 748	1 726	1 541	2 165
Dąbrowa Tarnowska (1698)	3 000	3 029	2 660	6 017	6 100	4 520	4 266	5 083	6 654	7 616	10 082	11 241
Dobczyce (1310)	3 393	3 542	2 920	3 112	3 380	2 791	2 600	2 707	3 187	3 463	5 048	5 995
Gorlice (1355)	6 437	6 829	5 611	6 730	6 730	8 206	10 740	13 449	17 173	21 981	28 679	29 005
Grybów (1340)	2 717	3 114	2 931	3 311	3 400	3 699	3 777	4 231	4 883	5 434	6 122	6 269

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Jordanów (1564)	1 345	1 511	1 486	3 115	3 300	2 638	2 515	3 091	3 494	3 848	4 694	5 41
Kalwaria Zebrzydowska (1617, 1 IV 1934)	1 564	1 815	1 692	2 116	2 154	1 816	2 981	3 728	4 239	4 444	4 699	4 442
Kęty (1277)	5 465	5 913	5 751	6 767	7 250	6 643	7 073	9 656	11 679	14 865	18 460	19 286
Kraków (1257) ⁸	109 478	164 575	183 706	221 260	259 000	324 113	361 323	502 264	611 717	694 299	746 627	758 544
Krynica (1889, 20 X 1933)	.	.	2 341	4 626	6 600	3 620	6 069	9 177	10 356	11 313	12 682	11 820
Krzyszowice (20 X 1933)	.	.	2 933	.	.	2 837	5 102	7 167	8 093	9 178	10 544	10 150
Libiąż (1 I 1969)	5 943	6 475	8 762	10 564	13 737	17 054	5 260
Limanowa (1565, 1 I 1934)	1 806	2 180	2 143	2 216	2 587	3 853	5 580	6 514	8 606	10 616	13 302	14 391
Maków Podhalański (1840)	3 172	3 439	3 226	4 111	4 700	3 886	4 126	4 719	4 940	5 356	5 633	5 703
Miechów (1290)	4 175	3 847	5 699	6 360	6 820	6 878	6 373	7 093	8 739	10 074	11 584	11 870
Mszana Dolna (XVI w., 1 VII 1952)	4 117	3 959	4 240	4 966	5 509	6 059	7 326
Muszyna (1356, 1 IV 1934)	2 571	2 649	2 516	2 979	3 200	2 367	2 617	3 429	3 780	3 936	4 806	5 028
Mysłenice (1342)	2 549	2 869	3 134	6 277	7 500	6 671	6 809	8 722	12 261	14 601	17 185	17 969
Niepołomice (XIX w.)	4 692	4 398	4 071	4 689	5 335	4 071	4 319	4 905	5 243	5 401	6 869	8 100
Nowy Sącz (1292)	15 724	25 004	26 280	30 278	33 329	24 445	32 346	42 289	51 503	61 126	75 206	84 477
Nowy Targ (1238)	6 546	9 225	8 071	10 406	11 622	10 544	12 711	16 501	22 096	26 449	31 804	33 034
Nowy Wiśnicz (1616–1934, 31 XII 1994)	3 324	3 565	2 691	2 628	.	.	1 443	1 498	1 691	2 015	2 301	2 622
Olkusz (1299)	3 441	6 379	6 667	9 916	11 046	9 803	10 788	14 890	18 717	25 808	40 155	38 173
Oświęcim (1272)	6 841	10 127	12 187	11 949	13 350	11 180	15 861	31 199	39 641	43 017	45 407	41 946
Piwniczna-Zdrój (1348)	3 636	3 810	3 632	4 315	4 900	3 856	3 956	4 488	4 873	4 869	5 388	5 769
Proszowice (1358–1869, 1 III 1923)	2 627	3 461	3 297	3 531	3 766	3 365	3 180	4 027	5 161	6 300	6 778	6 231
Rabka-Zdrój (21 IX 1953)	5 929	7 381	9 612	11 087	12 469	13 387	13 128
Ryglice (1824–1934, 1 I 2001)	2 836	503	1 256	2 785
Skąpa (1267–1869, 1 I 1987)	2 480	3 831	3 593	.	.	.	3 285	3 301	3 507	3 356	3 631	3 686
Skawina (1364)	1 751	2 038	2 444	3 434	4 400	5 081	5 743	12 524	17 342	19 320	23 542	23 812
Słomniki (1358–1869, 1 II 1917)	3 690	4 760	4 797	4 988	6 095	4 303	4 099	4 299	4 283	4 600	4 485	4 370

Stary Sącz (1260)	4 537	5 156	4 770	5 432	6 000	4 586	4 753	5 834	6 136	7 118	8 471	8 970
Sucha Beskidzka (1742)	4 214	4 888	5 151	6 004	6 250	5 866	5 947	6 599	7 837	8 567	9 731	9 662
Sułkowice (I I 1969)	3 294	3 418	4 140	4 553	4 878	5 542	6 208
Szczawnica (18 07 1962, I I 1973 włączono Krościenko)	6 384	3 530	4 661	5 542	5 873	6 702	7 341
Świątniki Górne (I I 1997)	1 428	1 625	1 766	1 771	1 948	2 088
Tarnów (1328)	31 691	36 731	35 347	45 235	54 977	47 111	52 306	70 835	85 767	100 975	118 881	119 913
Trzebinia (1818)	1 167	1 245	1 317	6 084	6 340	10 757	12 101	18 455	19 652	18 984	20 589	19 172
Tuchów (1341, I IV 1934)	2 495	2 667	2 443	2 750	2 986	3 737	3 449	3 923	4 722	5 151	5 892	6 393
Wadowice (1327)	6 328	7 471	6 862	8 400	9 000	7 123	8 110	10 200	12 244	14 909	18 360	19 531
Wieliczka (1289)	6 293	7 092	7 235	8 668	11 631	10 242	11 422	13 437	15 226	16 965	17 740	18 228
Wolbrom (1321–1869, 19 V 1930)	4 815	6 563	7 229	8 930	9 946	5 437	5 560	6 511	7 620	7 991	8 696	9 246
Zakopane (20 X 1933)	.	.	8 808	17 703	23 000	16 558	20 914	25 497	27 837	28 993	29 521	28 203
Zator (1292, I IV 1934)	1 607	2 176	1 995	2 179	2 345	1 844	1 921	2 298	2 694	2 904	3 263	3 679
Żabno (1385, I IV 1934)	1 541	1 591	1 228	2 437	2 753	2 202	2 354	2 528	3 075	3 344	4 005	4 318
Mazowieckie	1 077 361	1 418 110	1 410 058	1 778 764	1 977 355	1 174 470	1 524 999	2 064 827	2 450 108	2 850 238	3 187 196	3 312 618
Białobrzegi (1540–1869, I I 1958)	2 307	5 624	2 419	.	.	2 388	2 165	3 089	3 733	5 364	7 284	7 193
Biezuń (1406–1869, I I 1994)	2 892	4 334	2 344	.	.	.	1 638	1 706	1 774	1 791	1 990	1 977
Błonie (1380)	2 974	4 885	5 337	7 642	8 700	6 197	6 652	9 674	11 507	12 849	12 374	12 215
Brok (1501–1869, I III 1922)	2 657	2 564	2 653	2 895	3 200	2 351	1 981	1 810	1 738	1 674	1 847	1 892
Brwinów (I I 1950)	.	.	2 451	.	.	6 518	8 171	10 295	10 895	11 053	10 935	11 538
Chorzelsze (1542–1869, 4 II 1919)	3 165	5 071	2 454	3 032	4 000	2 187	1 917	2 118	2 433	2 477	2 685	2 766
Ciechanów (1400)	10 656	9 134	11 977	13 954	15 200	13 588	17 544	22 762	26 813	31 581	42 208	46 452
Drobin (–1869, I VII 1994)	2 699	4 200	2 435	.	.	.	2 013	2 081	2 334	2 606	3 006	3 029
Garwolin (1407)	5 341	5 216	5 082	6 262	7 783	5 315	6 114	6 910	9 228	11 275	14 778	15 758
Gąbin (1322)	5 137	6481	5 777	5 690	7 600	3 108	3 013	3 339	3 747	4 079	4 360	4 091
Głinojeck (2 X 1993)	1 339	1 514	1 512	1 703	2 522	3 078
Gostynin (1382)	6 747	6 529	6 684	7 783	8 329	7 357	8 084	9 892	12 131	14 840	18 633	19 577
Góra Kalwaria (1670–1883, 4 II 1919)	5 297	6 243	5 496	7 097	7 279	4 601	5 567	7 151	8 345	10 681	10 652	11 013
Grodzisk Mazowiecki (1522– 1869, 4 II 1919)	2 814	3 542	11 254	15 678	18 737	14 610	15 687	18 672	20 259	22 891	24 591	25 802
Grójec (1419)	6 028	6 073	8 375	9 518	10 430	7 135	7 758	8 984	10 892	11 952	14 211	14 497

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Halinów (1 I 2001)	3 084
Ilża (1239–1869, 1 VII 1925)	4 230	5 910	4 554	5 099	5 099	3 030	3 113	3 083	4 461	4 675	5 315	5 224
Józefów (18 VII 1962)	3 582	9 168	14 132	14 747	14 566	14 302	16 869
Kałużyn (1662)	8 737	10 314	6 122	8 827	9 000	2 554	2 343	2 437	2 571	2 583	2 852	2 895
Karczew (1548–1869, 31 XII 1959)	2 861	2 512	3 266	.	.	4 158	5 074	6 327	6 484	6 555	8 804	10 614
Kobyłka (1 I 1969)	3 521	5 399	8 338	11 431	12 425	13 589	17 110
Konstancin-Jeziorna (1 I 1969)	9 350	12 847	15 413	16 166	15 673	16 211	16 267
Kosów Lacki (1 I 2000)	1 295	1 757	1 362	2 207
Kozienice (1550)	6 882	10 125	6 878	7 793	8 690	4 707	5 570	6 109	8 002	14 919	20 387	19 036
Legionowo (1 07 1952)	8 884	14 485	21 822	23 236	36 534	50 101	50 420
Lipsko (1613–1869, 1 I 1958)	2 443	2 947	2 472	.	.	1 968	1 648	2 219	3 038	4 143	5 467	6 066
Łaskarzew (1418–1869, 1 I 1969)	2 821	3 626	3 411	.	.	2 798	2 710	3 427	3 825	3 939	4 472	4 924
Łochów (1 I 1969)	1 139	1 235	2 224	3 824	4 384	5 642	6 436
Łomianki (1636, 1 I 1989)	3 346	5 335	7 436	8 502	10 455	14 233
Łosice (1266)	3 338	5 451	3 888	5 026	5 091	2 905	2 260	3 360	4 185	5 287	6 780	7 159
Maków Mazowiecki (1421)	7 206	7 161	6 198	6 645	7 000	3 011	3 543	4 165	6 113	8 245	9 853	10 050
Marki (1 I 1967)	8 333	9 601	13 469	14 852	15 551	15 029	21 032
Milanówek (1 I 1951)	9 609	11 835	14 597	14 676	14 934	14 562	15 194
Mińsk Mazowiecki (1421)	9 286	5 794	10 518	13 015	14 660	10 759	13 121	20 621	25 454	29 239	34 094	36 341
Mława (1429)	13 440	17 542	17 003	19 584	19 900	13 762	13 365	15 890	20 024	22 330	28 140	29 422
Mogielnica (1317–1869, 4 II 1919)	4 100	6 191	5 316	6 423	7 000	3 773	3 654	3 450	3 115	2 845	2 806	2 487
Mordy (1262–1869, 4 II 1919)	2 520	4 047	3 268	3 287	3 400	2 114	1 483	1 534	2 136	1 784	1 885	1 811
Mszczonów (1377)	5 124	6 978	5 014	5 523	5 450	2 872	2 571	3 297	3 774	4 891	5 832	6 256
Myszyniec (1791–1869, 13 VIII 1993)	2 992	3 689	1 720	2 071	2 088	2 032	2 668	3 091
Nasielsk (1386)	4 693	6 398	5 030	6 001	7 365	4 028	4 231	5 034	5 537	5 701	6 551	7 234
Nowe Miasto nad Pilicą (1400– 1869, 18 VIII 1916)	3 276	4 979	3 761	3 877	3 913	3 459	3 050	3 176	4 320	3 967	4 535	3 978

Nowy Dwór Mazowiecki (1374)	7 302	7 537	7 829	9 386	10 026	7 427	7 027	10 389	17 112	21 429	26 461	27 361
Ostrołęka (1373)	12 949	11 366	9 145	13 438	15 000	9 279	10 409	15 216	22 160	32 942	47 944	54 238
Ostrów Mazowiecka (1434)	10 471	12 814	13 425	17 611	18 528	10 252	9 835	12 132	14 674	16 669	20 135	22 431
Otwock (10 XII 1916)	.	.	8 560	14 996	19 332	17 503	27 664	36 307	40 180	47 086	45 115	42 621
Ożarów Mazowiecki (1 I 1967)	2 291	4 370	5 738	6 516	6 956	7 209	7 882
Piaseczno (1429–1869, 10 XII 1916)	2 760	3 758	5 604	7 074	8 078	9 967	12 068	15 402	20 623	22 808	24 176	33 031
Piastów (1 VII 1952)	8 145	10 220	14 470	17 537	18 969	23 983	23 510
Piława (1 X 1983)	1 194	1 946	2 547	2 791	3 174	4 046
Pionki (13 XI 1954)	6 322	6 621	12 204	13 736	16 370	20 327	20 387
Płock (1237)	26 966	36 497	25 752	32 777	35 200	30 961	38 978	48 136	77 432	102 992	122 660	128 361
Płońsk (1400)	7 900	12 302	9 220	10 393	12 000	7 758	8 397	10 456	12 011	15 746	20 360	22 245
Podkowa Leśna (1 I 1969)	2 622	3 310	3 886	3 391	3 263	3 390	3 697
Pruszków (10 XII 1916)	.	15 994	15 132	23 703	27 120	27 642	31 214	38 718	44 006	49 148	53 394	54 505
Przasnysz (1427)	9 128	10 431	6 001	7 838	7 856	7 015	6 974	8 423	11 391	13 706	16 557	16 857
Przysucha (1710–1869, 1 I 1958)	2 903	3 892	3 238	.	.	2 257	2 193	2 357	3 360	4 408	6 016	6 344
Pułtusk (1257)	15 968	15 437	13 504	15 487	17 401	8 787	9 315	10 800	12 714	14 297	17 553	19 110
Raciąż (1425–1869, 1 VII 1922)	4 656	4 663	4 513	4 789	4 788	3 221	3 028	3 469	3 614	3 826	4 508	4 682
Radom (1350)	29 896	43 581	61 599	78 073	85 501	81 054	98 736	136 006	166 537	192 867	223 827	229 699
Radzymin (1475)	4 172	4 082	4 201	6 780	8 522	4 452	5 066	6 607	7 575	7 771	7 472	7 495
Różan (1378–1869, 4 II 1919)	3 721	4 435	3 285	4 268	4 876	1 073	1 137	1 369	1 555	2 490	2 756	2 716
Serock (1417–1869, 1 I 1923)	3 916	5 166	4 694	5 413	6 500	2 123	1 987	2 527	2 774	2 754	2 774	3 502
Siedlce (1547)	26 234	26 795	30 676	36 927	40 962	25 697	25 505	32 587	39 201	50 338	68 922	76 656
Sierpc (1322)	8 634	8 001	6 722	10 051	13 000	9 336	9 366	10 931	12 832	15 159	18 897	18 849
Skaryszew (1264–1869, 1 VII 1922)	1 756	2 884	2 072	2 913	3 128	2 228	2 089	2 359	2 612	2 801	3 261	3 848
Sochaczew (1368)	6 038	6 864	5 070	10 822	12 984	10 522	17 295	22 548	28 330	31 589	37 711	38 365
Sokołów Podlaski (1424)	7 265	9 926	8 055	9 901	13 543	6 688	7 834	9 259	10 936	13 067	16 706	18 206
Sulejówek (18 VII 1962)	5 584	7 820	12 226	14 419	15 457	16 251	18 224
Szydłowiec (1427)	7 435	7 930	7 232	10 590	10 568	4 010	4 177	5 317	6 255	8 117	11 838	12 232
Źuszc (1 I 1967)	2 498	2 754	4 067	4 291	4 572	6 002	7 131
Warka (1321)	4 274	5 940	4 306	4 763	6 346	3 588	4 331	6 026	7 254	7 781	10 329	10 979
Warszawa (1300) ⁹	683 692	895 435	936 713	1 178 211	1 308 133	600 083	834 710	1 160 724	1 349 121	1 556 461	1 656 468	1 671 670
Wesoła (1 I 1969)	3 199	5 100	7 378	8 371	8 931	9 766	17 531

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Węgrów (1441)	8 268	11 322	8 522	9 416	10 103	5 185	5 092	5 778	7 284	9 306	11 866	12 521
Wołomin (4 02 1919)	.	.	6 248	13 114	14 757	8 951	15 189	21 432	24 183	29 830	36 085	36 483
Wyszaków (1501–1869, 4 II 1919)	5 038	6 298	9 084	10 772	11 496	6 208	6 366	7 599	11 721	15 317	22 625	26 511
Wyszogród (1398)	4 160	4 747	4 297	4 553	4 787	2 267	2 147	2 417	2 690	2 687	2 816	2 866
Wyśmierzyce (1338–1869, 1 VII 1922)	1 454	1 518	1 424	1 434	1 500	1 118	964	977	881	816	826	893
Zakroczym (1422)	4 518	5 888	4 896	6 114	6 412	3 422	3 179	3 560	3 717	3 588	3 615	3 412
Ząbki (1 I 1967)	4 189	5 973	11 505	16 238	17 067	16 245	21 866
Zielonka (31 XII 1960)	3 191	5 431	9 674	12 886	14 195	14 883	16 731
Zwoleń (1425–1869, 1 VII 1925)	6 011	6 252	7 198	8 757	9 500	3 675	3 208	4 454	5 251	6 491	7 548	8 202
Żelechów (1447)	7 140	7 771	7 142	8 503	9 500	3 892	4 062	3 530	3 867	3 554	3 938	4 061
Żuromin (1767–1869, IVII 1925)	3 119	5 910	3 962	4 165	4 212	2 235	1 994	2 489	3 793	4 934	6 829	8 609
Żyrardów (1916)	5 659	37 357	21 336	25 081	27 870	20 882	23 655	29 905	33 694	36 372	41 570	41 734
Opolskie	209 370	228 245	245 429	271 643	295 525	190 325	251 335	338 611	428 307	493 172	553 807	560 064
Baborów (1296)	2 720	2 662	2 718	4 345	4 536	3 345	3 421	3 474	3 436	3 252	3 356	3 467
Biała (1311)	2 858	2 842	2 575	2 771	3 786	3 367	2 415	2 784	3 064	3 031	2 868	2 793
Brzeg (1248)	24 090	29 035	27 344	29 816	31 419	7 974	13 006	24 559	31 211	35 222	38 002	39 023
Byczyna (1228)	2 183	2 500	2 605	2 916	3 021	1 383	1 844	2 142	2 434	2 743	3 201	3 741
Dobrodzień (1374)	2 660	3 047	3 320	3 971	4 307	3 277	3 787	4 002	4 459	4 352	4 443	4 400
Głódówek (1275)	5 625	7 136	6 952	7 358	7 581	4 752	5 653	6 216	6 777	6 400	6 262	6 302
Głubczyce (XIII w.)	12 629	13 081	12 755	13 832	13 505	4 748	6 262	9 021	11 119	12 876	13 824	13 614
Głuchołazy (1222)	8 241	8 975	9 219	9 887	9 772	7 662	8 814	11 611	13 242	14 028	15 429	15 384
Gogolin (1 I 1967)	4 302	5 414	5 651	6 028	6 132	6 350	6 280
Gorzów Śląski (1240)	2 435	2 425	2 415	2 664	2 744	2 690	2 669
Grodków (1268)	4 146	4 695	4 386	4 721	4 867	3 764	3 206	4 958	6 430	6 955	8 671	8 817
Kędzierzyn-Koźle (12 03 1951, 1281, łącz. 3 XI 1975)	7 085	7 832	8 169	9 365	13 337	13 811	28 068	42 855	60 432	67 853	72 207	67 097
Kietrz (1267)	4 082	3 667	7 969	8 819	8 914	4 679	3 477	4 871	5 755	5 975	6 551	6 587
Kluczbork (1252)	10 230	11 588	12 395	12 709	11 693	8 632	11 123	13 826	18 248	21 047	25 822	26 595
Kolonowskie (1 I 1973)	2 689	3 149	3 323	3 943	3 899	4 015	3 693

Korfantów (XV w., 13 VIII 1993)	2 078	1 942	1 800	1 861	1 895	.	988	1 144	1 368	1 667	1 815	1 951
Krapkowice (1275)	2 920	3 705	3 991	5 017	5 559	4 123	8 025	10 499	13 746	17 586	19 235	18 723
Leśnica (1382)	1 676	1 811	1 594	1 512	3 323	2 122	2 288	2 499	2 783	2 812	3 119	3 040
Lewin Brzeski (1240)	3 245	3 514	3 514	3 994	3 978	2 241	3 089	4 197	4 918	5 247	5 625	5 908
Namysłów (1249)	6 361	6 062	6 443	7 116	8 194	4 340	6 438	8 346	11 073	13 026	15 676	16 839
Niemodlin (1283)	2 103	2 057	2 208	2 672	2 727	2 580	2 560	3 651	4 436	5 179	6 546	6 946
Nysa (1223)	24 267	25 938	32 604	35 084	37 859	11 559	15 213	23 638	31 937	39 123	46 089	48 145
Olesno (1275)	4 855	5 742	5 969	6 938	7 263	4 809	6 079	6 760	8 056	9 112	9 505	10 452
Opole (1234)	30 112	33 907	41 507	44 680	52 977	38 922	58 320	75 067	95 568	111 294	126 404	129 946
Otmuchów (1347)	3 575	3 650	3 626	4 624	4 964	3 075	2 579	3 779	4 283	4 381	5 324	5 430
Ozimek (18 07 1962)	771	1 871	4 055	5 709	7 730	9 819	10 359
Paczków (1254)	5 902	6 226	6 789	7 486	7 522	6 955	4 872	6 944	7 983	7 947	8 427	8 313
Praszka (1392-1869, 4 II 1919)	3 131	5 262	4 478	4 486	4 642	3 143	2 389	2 514	2 674	5 888	8 372	8 419
Prudnik (1262)	20 139	18 856	17 052	16 758	17 339	10 866	13 190	17 127	20 403	22 302	24 603	23 681
Strzelce Opolskie (1362)	5 775	5 753	6 090	10 936	11 523	8 354	8 763	11 717	14 744	18 978	21 219	20 839
Ujazd (1223)	2 351	2 058	1 936	2 094	2 196	2 088	1 597	1 550	1 865	1 878	1 982	1 663
Wółczyn (1261)	3 262	3 644	3 621	3 615	3 777	2 072	3 164	3 850	4 737	5 261	5 666	6 314
Zawadzkie (18 VII 1962)	3 380	4 346	5 460	7 429	7 696	8 351	8 885
Zdzieszowice (18 VII 1962)	2 105	3 500	4 106	5 353	9 556	12 339	13 749
Podkarpackie	216 357	248 849	217 092	255 566	299 383	267 608	288 207	413 708	518 082	629 815	808 321	853 053
Baranów Sandomierski (1600)	1 817	1 768	1 794	1 815	2 000	1 169	1 043	1 308	1 468	1 560	1 502	1 458
Błazowa (1770)	4 848	5 040	5 123	4 631	5 008	4 002	3 646	3 718	1 467	1 718	1 936	2 123
Brzozów (1359)	4 264	4 439	4 160	4 242	4 750	3 725	3 677	4 066	4 926	6 158	7 447	7 722
Cieszanów (1665, 31 III 1934)	3 167	3 438	2 248	2 661	3 197	1 226	1 093	1 291	1 392	1 379	1 648	1 889
Dębica (1372)	3 991	4 871	3 922	9 276	10 575	9 841	10 733	17 230	24 622	31 110	43 948	47 678
Dukla (1366, 31 III 1934)	3 213	2 970	2 082	2 157	2 300	699	589	852	1 274	1 364	1 855	2 136
Dynów (1436, 1 IV 1946)	2 985	3 105	2 727	.	.	4 960	4 038	4 324	4 748	4 882	5 666	6 091
Głogów Małopolski (1570, 31 III 1934)	2 832	2 878	2 291	2 550	2 963	1 870	1 874	2 217	2 788	3 073	3 680	4 765
Iwonicz-Zdrój (1 I 1973)	962	882	1 470	1 781	1 966	2 156	1 997
Jarosław (1323)	22 660	23 965	19 973	22 330	22 195	20 324	20 944	26 096	29 736	34 042	40 907	40 235
Jaśło (1366)	6 571	10 116	10 391	10 112	12 000	6 843	9 546	17 718	23 719	28 801	36 246	37 916
Jedlicze (1768, 1 I 1967)	560	683	782	.	.	2 581	2 514	3 333	4 149	4 558	5 223	5 593
Kańczuga (1443, 31 III 1934)	2 288	2 447	2 396	2 382	2 385	1 955	1 560	1 661	1 848	1 874	2 685	3 262

Miasto (data uzyskania - utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining-losing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Kolbuszowa (1690)	2 894	3 460	2 900	3 112	3 132	2 223	2 184	2 599	3 790	5 085	7 572	9 016
Krosno (1342)	4 410	5 522	6 287	12 125	17 738	17 619	18 796	23 460	28 995	36 606	48 172	48 372
Lesko (1457)	4 409	4 588	3 806	3 943	4 019	2 134	2 212	2 792	3 734	5 530	6 334	5 881
Leżajsk (1354)	5 330	5 296	5 063	5 599	6 250	5 279	4 517	5 618	6 788	10 143	13 177	14 305
Lubaczów (1377)	5 880	6 444	5 303	6 245	6 712	4 691	4 264	5 755	6 949	7 916	11 157	12 458
Łańcut (1357)	4 850	4 857	4 518	7 635	8 572	9 556	7 978	10 011	12 090	14 102	16 936	17 890
Mielec (1457)	4 909	6 136	5 599	7 057	9 640	9 747	13 179	27 023	34 938	43 546	58 489	61 728
Narol (1585, 1 I 1996)	2 116	2 276	1 817	.	.	.	1 516	1 756	1 576	1 461	1 747	2 108
Nisko (XIX w., 20 X 1933)	4 463	4 841	4 749	5 461	7 182	6 590	7 268	8 312	9 966	10 189	12 522	15 703
Nowa Dęba (31 XII 1961)	1 142	1 630	6 488	7 704	8 814	11 209	11 472
Nowa Sarzyna (1 I 1973)	582	700	2 522	3 329	4 626	6 545	6 642
Oleszyce (1580-1914, 1 I 1989)	2 755	2 922	2 917	.	.	.	1 263	1 637	1 848	2 261	2 815	3 224
Pilzno (1354)	2 138	2 368	3 546	3 671	3 762	2 920	2 761	2 992	3 180	3 425	4 028	4 293
Przemysł (1353)	46 295	54 078	47 958	51 379	58 500	39 040	35 601	48 064	54 522	58 821	67 165	68 095
Przeworsk (1394)	3 188	3 291	3 371	5 941	7 004	8 569	7 606	8 409	9 633	11 481	14 749	15 855
Radomyśl Wielki (1556, 1 IV 1934)	2 932	3 035	2 466	2 400	3 100	942	1 475	1 322	1 542	1 699	2 020	2 786
Radymno (1431, 31 III 1934)	2 721	3 264	1 907	2 213	4 067	3 436	2 461	3 448	3 738	3 835	4 613	5 673
Ropczyce (1362)	3 578	3 339	3 002	3 382	3 402	2 822	6 492	7 770	9 039	10 475	13 247	14 858
Rudnik nad Sanem (1552)	3 344	3 549	2 959	3 930	5 000	4 999	4 983	5 604	6 319	6 211	6 646	6 719
Rymanów (1372)	3 720	3 827	3 546	3 617	3 836	3 143	2 895	3 131	3 313	3 245	3 488	3 639
Rzeszów (1354)	15 010	23 688	24 942	27 499	37 116	39 856	42 694	66 456	88 375	112 684	148 560	160 376
Sanok (1339)	6 365	10 711	9 638	14 262	17 862	17 658	13 128	18 255	23 013	28 489	38 414	40 039
Sędziszów Małopolski (1483, 1 IV 1934)	2 536	2 651	1 935	2 142	2 507	2 491	2 618	3 169	3 872	5 551	7 170	7 196
Sieniowa (1672, 2 VI 1934)	3 378	4 010	1 824	1 950	2 150	936	846	1 075	1 299	1 253	1 601	2 151
Sokołów Małopolski (1569)	4 509	3 864	3 515	3 637	3 650	2 415	2 255	2 311	2 426	2 537	3 562	3 978
Stalowa Wola (1 IV 1945)	10 892	14 883	28 496	35 506	50 381	67 911	67 555
Strzyżów (1481)	2 007	2 238	2 188	3 060	3 600	2 834	3 587	4 328	5 151	6 276	8 081	8 619
Tarnobrzeg (1593)	3 332	3 465	3 169	3 643	5 791	4 441	11 766	16 421	28 347	36 052	46 917	50 287
Tyczyn (1368)	3 135	2 139	3 095	3 039	3 115	2 209	2 291	2 362	2 562	2 647	2 692	3 207

Ulanów (1604–1934, 1 I 1958)	3 533	3 351	2 192	2 504	.	1 541	1 339	1 463	1 508	1 439	1 517	1 481
Ustrzyki Dolne (1727–1945, 1 I 1952)	3 424	3 919	3 234	3 964	4 303	.	593	3 832	4 769	6 208	9 651	9 664
Zagórz (1 II 1977)	3 007	3 917	4 343	4 342	4 716	4 918
Podlaskie	242 836	285 969	220 842	269 746	307 089	179 762	203 245	299 996	397 678	497 197	649 722	711 572
Augustów (1557)	12 743	11 818	8 762	12 147	17 861	7 222	9 196	14 705	20 165	23 659	27 713	29 705
Białystok (1665) ¹⁰	66 032	80 303	79 214	94 699	110 399	60 608	73 087	121 491	169 016	211 178	263 884	291 383
Bielsk Podlaski (1440)	7 464	8 919	4 759	7 029	8 214	6 444	7 566	10 445	14 307	19 086	25 943	27 115
Brańsk (1493)	4 087	6 647	3 739	4 204	4 611	2 542	2 553	2 951	2 932	2 971	3 420	3 794
Choroszcz (1507)	2 464	2 700	2 405	2 905	3 028	1 483	2 331	3 607	4 241	4 925	6 005	5 705
Ciechanowiec (1429) ¹¹	7 889	14 000	3 291	4 029	6 169	3 388	3 256	3 542	3 632	3 621	4 453	4 874
Czarna Białostocka (18 VII 1962)	2 131	2 328	5 406	6 978	8 208	9 347	9 722
Dąbrowa Białostocka (17 XII– 20 XI 1950, 1 I 1965)	1 987	1 584	3 014	3 482	4 096	1 461	1 521	2 254	3 911	4 643	6 074	6 289
Drohiczyn (1409)	1 409	2 300	1 972	2 309	2 800	1 634	1 648	1 644	1 831	2 031	2 132	2 129
Goniądz (1547)	3 402	4 240	2 642	3 449	3 600	1 324	1 432	1 740	1 718	1 547	1 838	1 926
Grajewo (1540–1869, 4 II 1919)	7 651	8 558	7 346	9 036	10 000	6 171	6 391	8 647	11 292	14 248	20 394	22 898
Hajnówka (1 I 1951)	9 212	9 027	12 312	14 707	17 936	23 297	22 545
Jedwabne (1736, 31 X 1927)	2 505	2 925	1 222	2 167	2 720	1 695	1 788	1 838	1 938	1 935	1 983	1 942
Kleszczele (1523–20 II 1950, 2 X 1993)	2 013	3 900	1 452	2 029	2 200	1 436	1 398	1 502	1 569	1 535	1 592	1 503
Knyszyn (1537)	3 376	4 045	3 579	4 123	4 400	1 669	1 786	2 371	2 497	2 682	2 851	2 857
Kolno (1425)	4 891	6 154	4 494	5 285	5 085	3 295	3 502	4 563	5 834	7 357	9 970	10 882
Lipsk (1580–1869, 1 X 1983)	1 518	1 806	1 038	.	.	.	709	785	773	1 138	2 243	2 551
Łapy (1823–1903, 1 I 1925)	1 496	3 940	3 495	6 674	7 250	4 842	6 052	7 620	9 100	12 325	16 698	16 832
Łomża (1418)	26 093	26 146	22 014	25 065	27 262	14 173	15 489	19 498	25 237	36 903	56 667	63 936
Mońki (1 I 1965)	416	638	1 861	4 566	6 529	9 585	10 754
Nowogród (1428–1869, 11 II 1927)	3 029	3 433	1 856	2 350	2 512	1 125	1 356	1 376	1 429	1 571	1 693	1 981
Rajgród (1566–1869, 1 I 1924)	3 005	4 260	2 163	2 432	2 358	1 683	1 583	1 709	1 637	1 605	1 743	1 714
Sejny (1595, 11 V 1923)	3 778	3 437	2 254	3 409	3 405	1 666	1 508	2 468	3 509	4 237	5 605	6 010
Siemiatycze (1542)	6 156	12 000	5 694	6 816	8 128	4 106	3 833	5 146	6 954	8 649	13 439	15 340
Sokolka (1608)	4 838	5 830	6 086	6 382	7 002	4 879	5 373	7 625	10 213	14 317	18 730	19 234

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Stawiski (1672–1870, 4 II 1919)	3 339	4 639	3 017	2 912	3 153	1 687	1 369	2 012	2 138	2 207	2 543	2 551
Suchowola (1770–20 XI 1950, 1 I 1997)	3 202	3 411	2 457	2 836	3 000	1 700	1 935	2 164	2 282	2 337	2 325	2 320
Supraśl (XVI w.)	2 459	2 400	2 322	2 965	3 017	2 338	2 302	3 462	3 962	4 384	4 500	4 474
Suraż (1445)	1 599	2 105	1 180	1 379	1 460	1 071	1 067	1 113	1 092	1 026	1 024	988
Suwałki (1715)	22 648	26 825	16 780	21 957	23 065	13 670	16 360	20 669	26 315	36 701	57 627	68 923
Szczuczyn (1692)	5 756	4 939	4 502	5 107	5 668	2 577	2 721	3 102	3 517	3 404	3 638	3 631
Tykocin (1425–20 XI 1950, 13 VIII 1993)	4 212	6 032	2 993	3 290	3 400	1 712	1 683	1 788	1 838	1 912	2 020	1 970
Wasilków (1567)	3 880	5 314	3 903	4 801	5 574	2 816	2 919	4 162	5 541	6 137	6 882	8 471
Wysokie Mazowieckie (1469– 1869, 4 II 1919)	3 246	2 894	3 214	3 977	4 265	2 121	2 645	3 837	5 342	6 269	8 356	9 210
Zabłudów (1563)	3 772	4 000	2 861	3 158	3 850	1 220	1 120	1 331	1 521	1 757	1 954	2 404
Zambrów (1430–1869, 4 OII 1919)	10 902	4 465	6 160	7 343	7 536	4 245	3 773	9 250	14 144	16 227	21 554	23 009
Pomorskie	291 386	370 225	428 261	546 246	696 378	442 043	612 757	868 577	1 102 273	1 301 277	1 457 759	1 484 838
Brusy (1 I 1988)	2 690	2 801	3 273	3 654	3 882	4 534
Bytów (1346)	6 487	7 839	8 886	9 404	10 045	3 496	5 191	8 069	10 699	12 494	16 254	17 045
Chojnice (1326)	10 697	12 005	10 409	14 255	16 975	12 363	14 730	19 786	23 889	30 173	37 169	39 448
Czarna Woda (1 I 1993)	1 201	2 163	2 580	2 776	3 058	3 247
Czarne (1335)	3 025	3 015	4 101	4 423	4 387	1 453	903	3 268	4 340	5 057	5 895	5 953
Czersk (1386, 1 VII 1926)	.	.	.	7 757	8 500	6 523	5 971	6 869	7 462	7 824	8 533	9 376
Człuchów (1348)	3 303	3 619	5 125	5 736	6 029	2 701	3 489	5 361	7 502	9 842	14 298	14 642
Debrzno (1354)	3 758	3 865	3 761	3 811	3 842	939	916	2 676	3 554	4 247	5 299	5 335
Dzierzgoń (1288)	3 116	3 004	2 924	3 369	3 604	810	1 833	3 117	3 747	4 175	4 867	5 699
Gdańsk (1224)	140 563	170 337	201 752	229 320	250 000	125 788	206 677	295 707	376 113	442 118	464 308	461 334
Gdynia (4 III 1926)	.	.	3 164	30 210	120 000	81 123	107 627	152 625	194 349	227 140	249 805	253 458
Gniew (1297)	4 105	3 821	3 131	3 639	3 500	3 120	3 013	4 026	5 049	6 180	7 064	6 948
Hel (1378–1936, 30 VI 1963)	905	1 185	2 358	3 319	4 728	4 844	4 364
Jastarnia (1 I 1973)	2 210	2 571	3 436	3 826	3 839	4 034	3 953
Kartuzy (14 IV 1923)	.	.	.	5 055	5 600	5 991	6 528	7 916	10 572	11 758	15 260	15 636

Kępice (1 I 1967)	1 017	631	2 049	2 878	3 106	4 021	3 930
Kościierzyna (XIV w.)	4 910	6 474	5 849	7 379	9 499	7 626	8 387	10 885	15 002	17 972	21 889	23 105
Krynica Morska (2 IV 1991)	385	642	857	1 187	1 342	1 306
Kwidzyn (1233)	9 686	12 983	13 721	15 559	20 484	7 986	13 319	20 152	23 245	30 753	35 936	37 439
Lębork (1341)	10 442	13 847	17 161	18 995	19 114	10 954	15 522	21 383	25 315	28 186	33 239	35 252
Łeba (1357)	1 078	1 382	2 332	2 520	2 846	2 723	1 548	2 691	3 120	3 391	3 870	3 864
Malbork (1276)	10 735	16 500	21 039	25 310	27 318	9 627	16 994	24 435	30 120	33 515	38 659	38 545
Miastko (1721)	5 335	5 934	6 682	7 696	8 516	3 015	3 277	5 498	8 136	9 769	11 712	11 338
Nowy Dwór Gdański (1880)	2 680	2 901	3 074	4 070	3 851	1 247	3 321	5 301	7 144	8 064	9 130	10 057
Nowy Staw (1329)	2 651	2 648	2 715	2 750	3 652	1 560	3 345	4 239	4 681	4 390	4 286	3 971
Pelplin (1 I 1931)	.	.	.	4 185	4 218	4 210	4 910	5 499	5 999	7 268	8 775	8 520
Prabuty (1285)	4 758	5 032	5 338	6 117	8 051	2 074	3 506	4 992	5 754	6 595	7 796	8 285
Pruszcz Gdański (1367, 1945)	2 964	4 279	7 784	13 064	17 537	20 588	22 724
Puck (1348)	2 093	2 534	2 792	3 848	5 203	3 946	4 523	6 832	9 221	11 031	11 786	11 279
Reda (1 I 1967)	2 606	3 646	5 154	6 292	6 644	12 434	17 468
Rumia (13 XI 1954)	7 310	10 329	15 088	23 234	26 048	36 153	43 697
Skarszewy (1320)	3 101	3 494	3 009	3 456	3 700	2 400	2 509	3 266	3 972	4 505	5 348	6 585
Skórcz (15 V 1934)	3 375	2 060	2 129	1 884	2 287	2 725	2 981	3 447
Słupsk (1310)	27 293	33 768	41 602	45 307	50 377	34 622	33 857	53 383	68 699	82 365	98 425	99 943
Sopot (1902)	.	15 015	22 377	27 305	31 000	26 917	36 460	43 714	47 384	51 599	48 203	41 927
Starogard Gdański (1348)	9 682	10 419	10 466	13 356	15 356	15 799	19 503	26 646	34 566	43 150	49 246	49 037
Sztum (1416)	2 360	3 091	4 978	6 127	7 372	2 857	3 560	5 352	6 637	7 610	9 569	10 297
Tczew (1260)	12 808	16 894	16 251	22 728	25 398	21 396	25 180	33 226	40 372	50 200	58 475	59 857
Ustka (1945)	2 807	3 713	6 061	9 537	13 613	16 841	16 417
Wejherowo (1650)	6 720	9 804	8 786	12 559	14 566	14 080	18 527	24 533	33 761	40 485	45 846	44 989
Władysławowi (30 VI 1963)	2 818	3 552	5 979	7 944	10 184	12 727	14 615
Żukowo (1 I 1989)	1 320	1 731	2 778	3 380	3 912	5 972
Śląskie	723 565	1 139 988	1 174 189	1 495 288	1 612 803	1 949 232	2 281 624	2 793 739	3 188 748	3 599 494	3 945 601	3 751 393
Będzin (1355)	23 757	49 105	27 855	47 835	50 721	37 283	47 089	54 379	58 089	63 869	65 520	59 210
Bielsko-Biała (1306, 1 I 1951) ¹²	24 854	27 236	27 531	45 464	62 337	54 731	83 248	106 399	126 100	156 134	178 375	178 028
Bieruń (1407, 1865, 2 IV 1991)	2 073	2 221	2 600	3 059	4 000	3 702	7 049	15 148	10 646	215	18 377	20 094
Blachownia (1 I 1967)	4 545	4 725	8 033	9 549	9 323	9 934	10 001
Bytom (1254) ¹³	76 235	105 138	114 976	138 515	140 098	153 852	182 888	191 333	207 180	212 222	209 959	193 546
Chorzów (1869) ¹⁴	66 247	95 328	99 811	109 119	109 500	111 242	129 429	146 613	151 738	150 225	134 686	117 430

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Cieszyn (1364)	18 581	22 489	15 268	17 791	20 385	19 003	21 627	26 033	28 825	32 243	36 095	36 640
Czechowice-Dziedzice (1 I 1951, nowa nazwa 22 XII 1958)	16 248	17 460	22 634	25 451	29 478	35 191	35 151
Czeladź (1242)	5 978	8 188	17 202	21 035	21 235	18 308	20 231	30 176	31 859	33 847	37 611	34 957
Czerwionka-Leszczyny (18 VII 1962, 26 V 1975 włączono Czerwionkę)	11 037	14 333	19 503	24 853	25 039	29 188	28 956
Częstochowa (1356)	45 045	74 854	80 473	117 588	138 000	108 834	134 930	183 987	208 843	228 266	255 466	251 436
Dąbrowa Górnicza (18 VIII 1916)	14 870	24 058	39 860	36 987	41 373	48 436	68 159	86 635	93 841	128 149	136 591	132 236
Gliwice (1246)	52 362	66 981	81 888	111 081	117 240	115 947	142 784	159 452	181 086	191 959	213 666	203 814
Imielin (1 I 1967–26 V 1975, 31 XII 1994)	6 711	8 015	7 727	8 022	7 833	7 721
Jastrzębie-Zdrój (30 VI 1963)	10 933	11 824	14 862	41 711	94 653	101 685	97 116
Jaworzno (1889, 20 10 1933) ¹⁵	9 181	13 115	19 655	23 613	28 216	29 120	39 422	66 349	79 004	87 486	97 905	96 826
Kalety (1 I 1951)	5 757	6 700	7 267	8 236	8 421	8 856	8 760
Katowice (1865) ¹⁶	78 929	117 059	122 722	150 738	159 500	210 216	235 643	285 917	322 756	349 204	367 014	327 222
Kłobuck (1339–1869, 4 II 1919)	3 576	3 778	5 222	8 542	8 686	6 533	6 616	8 534	12 597	13 714	13 976	13 413
Knurów (1 I 1951)	10 316	13 168	16 675	30 686	41 352	45 091	40 584
Koniecpol (1403)	1968	2 880	2 377	2 518	2 596	3 575	3 608	4 918	5 492	6 015	6 284	6 534
Koziegłowy (1472–1869, 1 I 1950)	2 101	3 157	2 478	3 093	3 500	2 799	2 733	3 031	3 028	2 810	2 701	2 462
Krzanowice (1 I 2001)	2 313
Krzepice (1364–1869, 4 II 1919)	3 220	4 589	4 168	5 881	6 000	4 343	4 065	4 145	4 231	4 217	4 573	4 596
Kuźnia Raciborska (1 I 1967)	1 848	2 275	2 969	5 026	5 298	5 823	5 816
Lędziny (1 I 1966–26 V 1975, 2 II 1991)	8 657	7 643	10 001	14 104	14 855	15 842
Lubliniec (1277)	3 491	4 157	6 400	8 512	9 091	11 470	12 351	15 576	19 852	21 454	25 042	24 601
Łaziska Górne (1 I 1951)	11 100	12 364	15 066	18 197	18 726	22 006	22 070
Łazy (1 I 1967)	3 952	4 366	5 391	6 453	6 481	7 367	7 272

Miasteczko Śląskie (1561–30 XI 1945, 30 VI 1963–26 V 1975, 31 XII 1994)	.	2 212	2 300	2 408	2 779	2 686	4 929	5 631	7 834	9 189	8 391	7 439
Mikołów (1547)	6 638	8 377	10 000	11 463	14 030	17 985	20 386	25 424	29 539	33 594	38 817	38 096
Mysłowice (1260)	13 358	17 838	20 000	22 943	24 619	36 248	42 975	51 244	57 471	63 143	78 064	75 712
Myszków (I I 1950)	9 316	15 562	20 304	24 722	27 617	32 729	33 235
Ogrodzieniec (XV w.–1869, I I 1973)	1 618	2 709	2 401	.	.	2 604	2 706	4 055	4 389	4 476	4 438	4 469
Orzesze (18 VII 1962)	11 294	12 217	14 586	16 340	17 763	18 192	18 667
Piekary Śląskie (I I 1940, I I 1947)	6 648	9 344	11 000	11 822	17 000	42 009	44 334	56 039	60 480	62 996	68 267	60 909
Pilica (XIV w.–1869, I I 1994)	3 975	7 515	3 299	.	.	.	2 052	2 309	2 290	2 436	2 225	1 946
Poręba (I I 1973–26 V 1975, 30 IX 1982)	6 271	7 442	8 226	8 548	9 043	8 888
Pszczyna (XIV w.)	4 811	5 315	6 300	7 240	7 800	26 192	14 947	15 614	19 897	23 510	25 414	25 774
Pszów (13 XI 1954–26 V 1975, 31 XII 1994)	9 522	11 507	13 568	13 088	14 406	14 185
Pyskowice (1260)	4 293	5 331	6 298	7 420	7 734	7 380	7 744	21 689	23 194	20 960	20 962	19 574
Racibórz (1235)	25 250	38 424	40 959	51 729	50 004	21 944	32 672	38 683	47 286	51 629	61 733	59 495
Radlin (13 XI 1954–26 V 1975, I I 1997)	6 171	10 755	14 696	16 390	17 760	17 755
Radzionków (8 VIII 1951–26 V 1975, I I 1998)	8 584	10 272	13 000	15 359	17 000	15 097	16 012	24 147	16 765	18 622	18 347	17 486
Ruda Śląska (I I 1940, I I 1947) ¹⁷	24 304	34 803	46 000	74 719	83 000	103 954	111 598	131 302	142 531	154 247	167 858	150 595
Rybnik (1214)	7 221	11 656	17 500	23 046	28 498	49 277	61 062	80 506	103 636	114 944	140 308	142 731
Rydułtowy (I I 1951–26 V 1975, I I 1992)	14 308	6 213	19 207	20 749	22 370	22 047
Siemianowice Śląskie (23 VI 1932) ¹⁸	25 749	34 456	36 000	37 888	38 701	46 707	52 994	62 411	67 351	74 032	79 255	74 269
Siewierz (XIII w.–1869, 18 VII 1962)	2 087	2 985	2 385	.	.	3 660	3 812	4 493	4 788	5 259	5 465	5 533
Skoczów (1327)	3 241	3 744	3 494	4 374	5 213	4 480	5 365	6 423	7 833	12 385	15 476	14 993
Śląsków (1203–1869, I I 1958–31 I 1977, 15 III 1984)	4 243	6 410	3 750	.	.	4 923	4 932	5 961	6 189	6 691	7 291	6 665
Sosnowiec (28 VI 1902) ¹⁹	11 495	102 048	86 497	109 454	130 000	111 115	134 497	166 409	186 572	229 786	258 635	232 622

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Sośnicowice (1526–1945, 1 I 1996)	1 025	969	893	1 947	2 120		1 153	1 410	1 896	2 027	1 956	1 833
Strumień (1504)	1 505	1 579	1 566	1 984	2 057	1 386	1 661	2 021	2 214	2 476	2 912	3 454
Szczekociny (1470–1869, 1 I 1923)	3 393	4 107	5 611	6 142	6 180	3 794	3 502	3 818	3 783	3 996	4 373	4 036
Szczyrk (1 I 1973)	3 288	3 524	4 116	4 671	5 110	5 512	5 701
Świątchłowice (1 I 1947)	13 079	16 167	23 000	29 717	29 786	50 460	56 663	57 422	57 834	56 151	60 142	56 410
Tarnowskie Góry (1525)	11 858	13 582	14 600	15 773	17 549	37 639	34 581	40 853	47 747	55 017	66 791	52 393
Toszek (1321)	2 331	2 423	2 803	3 492	3 625	2 620	3 191	4 417	4 686	4 505	4 951	4 295
Tychy (1 I 1951)	42 795	16 999	53 958	82 041	127 275	138 141	132 816
Ustroń (31 XII 1956)	4 688	4 275	3 998	.	.	7 811	8 220	9 433	11 490	13 595	15 531	15 322
Wilamowice (1818)	1 719	1 773	1 774	1 969	2 112	1 945	2 074	2 169	2 406	2 502	2 625	2 831
Wisła (1 VII 1962)	7 434	7 469	8 421	9 678	10 595	11 382	11 430
Wodzisław Śląski (1257)	2 701	3 493	4 200	4 942	5 200	49 723	52 934	65 233	91 863	47 379	50 405	49 784
Wojkowice (18 VII 1962– 31 I 1977, 1 I 1992)	5 696	6 866	8 826	9 322	10 131	10 307	9 620
Wodniki (1375)	1 457	1 359	1 800	2 264	2 485	3 539	3 681	3 867	4 237	4 386	4 531	4 481
Zabrze (1 X 1922) ²⁰	68 236	118 225	107 908	150 669	146 480	145 858	173 949	190 049	197 740	194 226	201 668	195 293
Zawiercie (1 VII 1915)	16 907	28 291	29 480	32 713	32 872	28 382	34 507	40 953	45 806	52 339	55 822	54 037
Żarki (1382–1869, 1 VII 1949)	4 073	5 427	4 406	.	.	2 944	3 208	3 921	4 049	4 078	4 319	4 416
Żory (1272)	4 311	4 936	5 400	5 869	6 200	8 781	10 585	13 032	16 232	40 041	65 424	63 461
Żywiec (1300)	4 892	5 610	5 320	6 571	7 281	13 136	18 568	22 322	25 329	28 685	31 693	32 048
Świątokrzyskie	128 502	180 781	160 040	201 246	231 862	196 866	243 117	331 990	412 846	495 190	589 811	595 388
Bodzentyn (1355–1869, 31 XII 1994)	3 350	3 865	3 093	.	.	.	2 166	2 301	2 386	2 252	2 336	2 302
Busko-Zdrój (1287–1869, 18 VIII 1916)	2 169	2 465	3 949	5 026	5 570	5 975	5 708	8 278	11 257	13 814	17 486	17 686
Chęciny (1325)	6 178	5 865	5 046	5 429	5 657	2 677	2 637	3 053	3 349	3 582	4 171	4 281
Chmielnik (1551)	6 888	10 090	7 690	8 051	8 250	3 171	3 139	3 932	4 392	4 115	4 236	4 127
Ćmielów (1505–1869, 18 VII 1962)	1 940	2 315	2 468	.	.	3 214	3 307	3 904	3 794	3 615	3 459	3 161
Działoszyce (1409)	4 606	6 789	6 755	6 238	5 972	2 306	1 851	1 816	1 653	1 378	1 244	1 115

Jędrzejów (1271–1869, 18 VI 1916)	4 717	6 793	11 732	12 853	14 600	9 586	9 721	12 031	13 321	15 886	18 077	17 011
Kazimierza Wielka (1 I 1959)	3 478	3 526	4 629	5 172	5 338	6 056	6 057
Kielce (1295)	23 178	32 222	41 346	58 397	68 827	53 432	72 375	103 763	138 264	176 006	210 699	212 429
Końskie (XIII w.)	8 130	9 172	8 291	11 102	11 422	7 626	7 409	9 617	13 137	17 375	21 383	21 338
Koprzywnica (1 I 2001)	2 152	3 476	2 349	2 581
Kunów (1365–1867, II 1990)	1 481	2 073	2 145	.	.	.	1 940	2 256	2 821	2 860	3 128	3 099
Małogoszcz (1342–1869, 1 I 1996)	1 883	2 764	2 198	.	.	.	1 671	1 681	1 558	3 757	4 222	3 997
Opatów (1282)	6 603	8 167	8 827	9 519	9 600	5 645	4 701	5 636	6 050	6 954	7 269	6 961
Osiek (1430–1869, 1 VII 1994)	1 431	1 645	1 352	.	.	.	1 601	1 692	1 688	1 746	1 812	1 945
Ostrowiec Świętokrzyski (1624) ²¹	10 964	15 127	19 705	25 983	29 000	26 958	28 366	38 108	50 084	60 410	76 298	75 639
Ożarów (1569–1869, 1 I 1988)	3 339	5 170	3 456	.	.	.	1 709	1 827	1 724	3 301	4 926	5 110
Pińczów (1429)	9 075	10 893	7 749	7 423	7 423	4 148	3 835	5 411	7 347	8 678	11 329	12 152
Polaniec (1264–1869, 1 I 1980)	2 595	4 411	2 561	.	.	.	1 833	1 644	1 633	3 482	6 957	8 711
Sandomierz (1286)	6 556	7 757	6 763	7 894	10 115	9 834	11 178	14 140	18 621	21 675	24 926	25 633
Sędziszów (1 I 1990)	2 843	3 533	3 430	4 596	6 708	6 897
Skalbmierz (1342–1869, 1 IV 1927)	1 258	1 605	1 715	2 245	2 365	1 878	1 522	1 625	1 763	1 650	1 592	1 348
Skarżysko-Kamienna (1 I 1923)	.	7 512	8 163	14 320	19 870	19 055	21 541	35 496	40 321	43 793	50 167	50 464
Starachowice (Wierzbnik 1624–1869, 18 VIII 1916)	1 787	2 606	5 459	7 379	13 206	18 569	25 452	37 064	44 793	49 317	55 700	54 615
Staszów (1526)	8 724	10 923	8 357	9 147	9 208	4 586	4 714	5 813	8 521	11 238	14 942	15 882
Staporków (1 I 1967)	1 753	1 738	3 385	3 954	5 222	5 712	6 222
Suchedniów (18 VII 1962)	1 101	6 570	6 642	7 931	8 693	9 068	9 394	9 030
Wąchock (1454–1869, 1 I 1994)	2 128	3 347	2 389	.	.	.	2 935	3 458	3 789	3 423	3 127	2 860
Włoszczowa (1539–1869, 4 II 1919)	3 724	7 656	5 479	6 900	7 164	4 676	5 260	6 057	7 273	8 707	10 388	10 785
Zawichost (1250–1888, 1 I 1926)	2 545	6 073	3 014	3 340	3 613	1 729	1 797	1 909	2 058	1 952	2 067	1 950
Warmińsko-mazurskie	277 246	310 507	343 500	390 380	461 813	144 637	283 050	438 316	545 731	664 942	817 709	860 229
Barczewo (1325)	4 558	4 400	4 273	4 818	5 843	1 199	2 568	4 362	4 969	6 323	7 417	7 508
Bartoszyce (1332)	2 338	2 286	2 476	2 795	3 009	3 449	6 360	11 785	15 655	19 342	24 449	25 771

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Biała Piska (1722)	1 916	2 149	2 194	2 448	2 623	1 110	1 852	2 528	3 172	3 503	3 826	4 121
Biskupiec (1395)	5 250	5 428	5 370	6 567	8 463	2 105	3 907	5 745	7 397	9 062	10 193	10 396
Bisztynek (1385)	3 151	3 183	3 128	3 268	3 163	967	1 090	1 703	2 121	2 315	2 690	2 582
Braniewo (1254)	12 497	13 601	13 893	15 353	21 142	1 373	5 630	9 758	12 215	14 364	17 152	18 270
Dobre Miasto (1329)	4 588	5 039	4 903	5 421	5 932	966	3 218	5 481	6 703	8 502	10 668	10 690
Działdowo (1344)	3 744	4 728	3 568	5 103	5 859	5 025	5 452	7 415	10 058	14 172	18 731	20 777
Elbląg (1237)	52 518	58 636	67 878	71 986	85 925	21 014	49 806	77 901	91 306	106 756	124 101	128 134
Elk (1425)	11 386	13 428	15 159	15 520	16 482	6 524	14 709	21 873	27 180	35 816	49 293	55 224
Frombork (1278–1945, I I 1959)	2 492	2 522	2 288	2 950	2 981	349	810	1 628	1 564	1 928	2 598	2 613
Giżycko (1475)	5 826	7 014	10 522	11 850	16 288	4 534	9 819	14 817	18 283	22 776	28 589	29 735
Goldap (1570)	8 349	9 496	8 511	9 380	12 786	632	2 845	6 720	8 935	10 010	12 780	13 454
Górowo Iławeckie (1335), do 14 X 1947 Górowo Pruskie	2 430	2 387	2 418	2 740	3 120	939	1 987	2 751	3 386	3 702	4 291	4 660
Iława (1305)	8 074	10 087	11 242	12 834	13 922	2 220	6 390	12 181	16 558	21 604	30 667	32 544
Jeziorny (1338)	3 023	2 965	2 847	3 070	3 022	1 114	1 566	2 640	2 939	3 165	3 141	3 425
Kętrzyn (1357)	11 144	11 945	13 859	16 091	19 634	4 844	10 365	16 454	19 599	24 855	29 700	28 743
Kisielice (1331–1945, I I 1986)	2 422	2 607	2 996	3 075	3 351	.	1 327	1 602	1 734	1 730	1 958	2 221
Korsze (18 VII 1962)	1 987	2 587	3 868	4 317	4 251	5 047	4 872
Lidzbark (1301)	3 593	4 003	3 325	4 032	7 783	3 670	3 459	3 956	4 991	5 896	7 706	8 338
Lidzbark Warmiński (1308)	5 514	6 082	7 046	8 816	11 787	4 201	7 008	11 079	13 003	14 610	16 842	16 765
Lubawa (1260)	4 451	5 365	4 635	5 518	5 791	4 679	4 112	5 145	6 261	7 189	8 722	9 094
Mikołajki (1726)	2 267	2 291	2 390	2 668	2 627	1 304	1 801	2 712	3 014	2 994	3 481	3 913
Miłakowo (1315–1945, I I 1998)	2 127	1 926	2 251	2 460	2 742	.	1 191	1 741	1 942	2 374	2 538	2 669
Miłomłyn (1335–1945, I I 1998)	2 400	2 374	2 105	2 298	2 434	.	1 164	1 733	1 773	1 994	2 075	2 245
Młynary (1327–1945, I X 1983)	2 326	2 407	2 292	2 672	3 008	.	764	1 408	1 591	1 530	1 587	1 853
Morağ (1302)	4 025	4 147	4 934	5 422	8 373	2 200	5 029	8 396	9 751	11 612	14 213	14 562
Mrağowo (1407)	4 584	6 492	7 412	8 765	9 877	3 254	7 756	10 509	13 143	16 015	21 283	22 074
Nidzica (1381)	4 453	2 155	6 225	8 355	9 201	2 852	4 435	6 974	9 678	11 528	13 943	14 947
Nowe Miasto Lubawskie (1325)	3 144	4 144	3 721	4 473	4 958	4 719	4 824	6 267	7 716	8 830	9 907	10 982

Olecko (1560)	4 878	5 021	5 957	6 654	7 114	1 413	4 961	7 735	9 696	11 637	15 796	16 082
Olsztyn (1348)	24 295	33 077	38 105	43 079	50 396	29 815	46 529	70 716	96 145	126 679	158 865	173 102
Olsztynek (1359)	2 467	2 819	2 784	3 671	4 245	1 355	3 155	3 941	4 702	5 039	6 949	7 633
Orneta (1312)	5 249	5 559	6 063	6 812	7 817	2 073	4 113	7 081	7 778	8 431	9 185	9 430
Orzysz (1725)	1 550	2 201	2 769	3 133	3 553	795	1 936	4 169	4 835	5 009	5 630	5 932
Ostróda (1329)	13 171	14 364	16 482	17 957	19 519	6 769	12 758	17 990	21 876	26 820	33 181	33 769
Pasłęk (1297)	4 991	4 744	5 182	5 312	6 345	3 278	4 656	6 446	7 536	8 730	10 928	12 054
Pasym (1386–1945, 1 I 1997)	2 132	2 074	2 466	2 509	2 431	.	1 296	2 136	2 305	2 287	2 536	2 537
Pieniężno (1295–1945, 1 I 1973)	4 152	3 913	4 271	4 539	4 393	260	921	1 557	1 797	2 219	2 980	3 083
Pisz (1451)	3 481	4 301	5 186	5 728	6 322	1 028	4 773	7 204	11 195	15 097	17 784	19 230
Reszel (1337)	4 342	4 457	4 174	4 766	5 058	938	2 101	4 231	5 268	5 449	5 482	5 194
Ruciane-Nida (1 I 1966)	347	1 130	2 577	3 400	4 228	5 195	5 001
Ryn (1485)	2 025	1 920	2 067	2 295	2 429	642	1 181	1 780	2 138	2 411	2 870	3 101
Sępólno (1297–1945, 1 I 1973)	2 433	2 415	2 431	2 795	3 434	1 149	1 592	1 939	2 194	2 313	2 288	2 141
Susz (1305)	3 103	3 181	3 276	3 855	4 480	1 373	2 897	3 649	3 936	4 352	5 482	5 641
Szczytno (1616)	3 542	5 478	10 357	12 250	14 234	4 016	9 309	13 729	17 380	21 764	26 498	26 419
Tolkmicko (1296)	3 229	3 339	3 228	3 519	3 875	972	1 374	2 247	2 441	2 547	2 783	2 744
Węgorzewo (1571)	5 030	5 754	6 927	7 819	10 922	1 184	3 743	6 767	8 575	9 292	11 528	11 714
Zalewo (1305–1945, 1 I 1987)	2 586	2 603	2 747	2 939	3 120	.	794	1 290	1 580	1 890	2 161	2 240
Wielkopolskie	527 306	672 753	662 164	810 435	929 271	814 006	938 587	1 187 238	1 408 777	1 615 878	1 858 461	1 934 790
Bojanowo (1583)	2 099	2 290	1 862	2 333	3 025	1 944	2 533	3 056	3 438	3 564	3 266	2 963
Borek Wielkopolski (1392)	1 986	2 237	2 097	2 052	2 280	1 913	1 799	1 914	1 957	1 988	2 134	2 440
Buk (1257)	3 547	3 737	3 480	3 637	3 586	3 337	3 643	4 245	4 497	5 526	5 898	6 226
Chodzież (1434)	5 025	7 162	5 646	7 511	8 478	8 052	9 291	11 801	14 587	16 856	19 830	19 750
Czarnków (1397)	4 860	5 007	3 970	4 737	4 986	4 394	4 680	5 802	7 435	9 068	11 765	11 588
Czempiń (1403)	2 170	2 212	2 054	2 103	2 406	2 234	2 504	3 212	3 472	3 471	4 384	5 067
Czerniejewo (1386)	1 324	1 427	1 343	1 392	1 587	1 273	1 751	1 928	1 915	1 971	2 323	2 556
Dąbie (1391)	3 149	4 314	3 765	3 825	4 212	2 470	2 394	2 455	2 315	2 269	2 257	2 173
Dobra (1392–1869, 4 II 1919)	2 719	3 893	3 055	2 671	3 009	1 796	1 432	1 465	1 491	1 401	1 622	1 541
Dolsk (1359)	1 626	1 704	1 558	1 578	1 876	1 533	1 461	1 549	1 645	1 532	1 408	1 467
Gniezno (1235)	21 693	25 339	25 694	29 924	33 100	32 635	37 044	45 170	52 100	59 257	69 151	70 029
Golina (1330–1869, 1 VIII 1921)	1 784	3 028	2 418	2 578	2 902	2 199	1 972	2 411	2 664	3 008	3 578	4 375
Gołańcz (1361)	1 093	1 269	1 380	1 471	1 560	1 688	1 639	2 031	2 456	2 840	3 316	3 436
Gostyń (1278)	4 844	6 280	5 816	6 815	7 680	8 563	8 229	10 115	13 098	14 755	18 851	20 708

Miasto (data uzyskania - utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining-losing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Grabów nad Prosną (1416)	1 805	1 956	1 730	1 682	1 690	1 399	1 257	1 425	1 501	1 624	1 934	2 024
Grodzisk Wielkopolski (1279)	3 785	5 828	5 604	6 161	7 000	5 905	12 018	13 590	15 100	15 661	17 152	13 464
Jarocin (1257)	4 355	6 252	7 005	8 688	9 550	11 774	12 492	15 861	18 365	20 299	24 232	25 897
Jastrowie (1602)	5 418	5 514	5 538	5 883	5 891	2 891	3 641	5 401	6 278	7 226	8 282	8 556
Jutrosin (1472)	1 906	1 804	1 725	1 677	1 731	1 370	1 372	1 347	1 303	1 452	1 723	1 856
Kalisz (1253)	24 418	53 994	44 613	55 125	80 216	48 667	60 435	76 077	86 790	96 678	105 681	109 498
Kępno (1283)	5 718	6 400	6 210	7 182	7 778	7 834	7 748	9 212	10 179	11 744	14 291	14 755
Kleczew (1366-1869, 4 II 1919)	2 371	3 557	2 744	2 946	3 474	2 336	1 977	2 162	2 149	2 138	2 738	4 092
Kłeco (1255)	1 724	1 838	1 685	1 698	1 800	1 532	1 476	1 771	1 977	2 292	2 553	2 699
Kłodawa (1383-1869, 9 VII 1925)	2 945	4 878	3 901	4 627	5 509	3 487	3 851	4 968	5 663	5 909	6 968	6 819
Kobylin (1286)	2 208	2 329	2 172	2 359	2 600	2 464	2 290	2 591	2 621	2 530	2 728	2 977
Koło (1362)	9 359	9 850	11 450	13 771	14 211	9 922	10 088	11 371	13 246	18 063	22 416	23 552
Konin (1283)	8 522	8 538	10 045	10 390	11 200	12 853	18 298	26 437	46 608	62 817	78 817	82 353
Kostrzyn (1251)	2 339	3 230	3 077	3 370	3 706	3 058	3 262	4 245	6 031	7 067	7 566	8 318
Kościan (1300)	5 785	7 809	7 803	10 275	12 500	11 134	11 760	15 721	18 754	20 824	23 714	24 098
Koźmin Wielkopolski (1232)	4 651	5 091	4 999	5 450	5 650	5 243	5 076	5 868	6 154	6 590	6 859	6 730
Kórnik (1426)	2 583	2 555	2 233	2 379	2 614	3 756	3 868	4 531	5 174	5 821	5 963	6 392
Krajenka (1420)	3 415	3 428	3 353	3 351	3 227	1 332	1 875	2 363	2 836	3 231	3 654	3 693
Krobia (1232)	2 186	2 384	2 285	2 384	2 900	2 859	2 561	2 769	3 028	3 253	3 723	3 944
Krotoszyn (1415)	12 373	13 064	11 110	12 969	14 135	14 146	14 927	19 028	22 007	23 716	27 577	29 351
Krzywiń (1257)	1 540	1 860	1 874	1 732	1 905	1 422	1 362	1 310	1 289	1 319	1 427	1 487
Krzyż Wielkopolski (28 V 1936)	4 956	3 299	3 404	4 569	4 906	5 161	6 214	6 275
Książ Wielkopolski (1407)	918	874	913	928	1 800	1 526	1 378	1 490	1 651	1 755	2 384	2 665
Leszno (1547)	14 263	17 156	16 506	19 258	20 751	20 820	24 537	31 331	37 037	45 855	56 627	63 660
Luboń (13 XI 1954)	9 400	11 403	14 586	16 539	19 219	20 404	24 726
Lwówek (1414)	2 644	2 666	2 552	2 542	2 750	2 338	2 289	2 433	2 695	2 799	2 988	2 934
Łobżenica (1458)	2 238	2 376	1 904	2 294	2 506	1 776	1 872	2 542	2 752	2 803	3 115	3 243
Margonin (1402)	1 765	2 038	1 855	2 135	2 330	1 756	1 723	1 900	2 063	2 265	2 631	2 896
Miejska Górka (1422)	2 233	2 682	2 545	2 644	3 008	2 504	2 652	2 640	2 797	2 772	2 997	3 090
Międzychód (1400)	2 954	5 274	4 017	5 126	5 309	4 652	5 235	6 922	8 100	9 390	10 403	10 962
Mikstat (1366)	1 398	1 474	1 423	1 316	1 513	1 141	1 037	1 095	1 216	1 314	1 660	1 883

Miłosław (1383)	2 484	2 571	2 499	2 452	2 553	2 311	2 423	2 845	2 993	3 131	3 471	3 537
Mosina (1302)	1 763	2 072	1 957	2 924	5 526	4 966	5 826	7 086	8 529	10 066	11 614	12 007
Murwana Goślina (1389)	1 513	1 523	1 595	2 351	2 850	2 398	2 698	3 373	3 940	4 217	6 565	9 858
Nekla (I I 2000)	3 144
Nowe Skalmierzyce (18 VII 1962)	2 511	2 745	3 711	4 244	4 504	4 948	5 152
Nowy Tomyśl (1786)	1 808	2 015	2 083	2 550	2 701	3 126	3 700	5 372	7 243	9 581	13 192	15 510
Oborniki (1339)	3 059	4 289	4 091	5 244	6 400	5 314	6 025	8 133	10 205	12 441	15 526	17 978
Obrzycko (1638–1934, I I 1990)	1 561	1 746	1 503	1 776	.	.	1 628	1 733	1 821	2 014	2 191	2 240
Odolanów (1302)	2 310	2 428	2 437	2 472	2 491	2 298	2 265	2 800	3 150	3 509	4 248	4 932
Okonek (1754)	2 245	2 375	2 611	2 962	2 940	1 799	1 921	2 919	3 248	3 540	4 006	3 840
Opalenica (1393)	3 125	3 529	3 058	4 332	4 291	4 270	4 515	5 142	6 214	6 758	8 262	9 094
Osieczna (1371)	1 590	1 570	1 559	1 597	1 730	1 323	1 432	1 566	1 740	1 800	2 005	1 955
Ostroróg (1387)	1 003	1 267	1 273	1 289	1 301	1 092	1 030	1 210	1 333	1 449	1 738	1 959
Ostrów Wielkopolski (1404)	11 800	14 770	16 366	19 555	31 418	30 808	34 599	44 810	52 668	60 319	71 275	73 568
Ostrzeszów (1283)	4 645	5 471	5 413	5 833	6 246	5 129	5 341	6 963	8 597	10 725	13 602	14 506
Piła (1513)	19 655	26 126	37 518	43 184	45 791	10 423	22 002	34 171	44 179	55 230	70 686	75 074
Pleszew (1283)	6 364	8 049	7 638	8 591	9 994	8 802	8 520	11 132	13 375	15 610	17 552	18 165
Pniewy (1327)	2 570	2 953	2 731	3 371	4 000	3 584	3 758	4 467	4 960	5 271	6 291	7 275
Pobiedziska (1257)	2 855	3 397	3 363	3 745	4 452	3 691	3 999	5 233	6 031	6 345	6 932	8 015
Pogorzela (1458)	1 615	1 787	1 662	1 592	1 810	1 612	1 570	1 878	1 796	1 732	1 805	1 951
Poniec (1309)	2 193	2 817	2 471	2 626	3 246	2 322	2 339	2 661	2 975	2 852	2 917	2 899
Poznań (1253)	117 033	156 691	169 422	246 698	272 000	268 701	323 557	412 027	478 784	543 084	587 971	578 886
Przedecz (1383–1869, 4 II 1919)	2 728	2 776	3 040	3 322	3 600	2 182	1 880	1 995	1 604	1 587	1 750	1 775
Puszczykowo (18 VII 1962)	3 394	4 953	6 342	7 473	7 853	8 363	8 967
Pyzdry (1232–1869, 4 II 1919)	3 564	5 703	4 614	4 494	5 050	3 400	2 865	2 851	2 908	2 876	3 070	3 164
Rakoniewice (162)	2 065	2 173	2 013	2 015	2 183	1 435	1 584	1 852	1 980	2 258	2 748	3 175
Raszków (1444)	1 658	1 770	1 672	1 692	1 782	1 264	1 134	1 218	1 254	1 231	1 575	2 022
Rawicz (1638)	11 741	11 525	9 250	10 827	10 912	10 513	11 410	14 095	16 267	18 230	20 397	21 466
Rogoźno (1251)	5 019	5 624	5 528	6 040	6 348	5 518	5 816	7 244	8 312	8 946	10 240	10 984
Rychwał (1414–1869, 1 VIII 1921)	920	1 563	1 121	2 011	2 636	1 512	1 177	1 335	1 461	1 600	2 104	2 378
Rydzyna (1409)	1 186	1 147	1 175	1 370	2 780	1 651	1 505	1 687	1 724	2 032	2 192	2 397
Sieraków (1388)	2 873	3 216	2 791	3 017	3 200	2 895	3 273	4 070	4 735	5 285	5 778	5 954
Skoki (1367)	1 284	1 378	1 431	1 788	1 870	2 049	1 988	2 499	2 853	2 813	3 434	3 683
Stupca (1282)	3 852	6 247	5 534	6 204	6 204	5 133	4 656	5 088	6 438	9 832	13 836	14 417

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Sompolno (1477–1869, 1 I 1973)	2 848	4 179	3 747	.	.	3 722	3 266	3 366	3 136	2 963	3 184	3 612
Stawiszyn (1291–1869, 4 II 1919)	2 206	3 729	2 560	2 562	2 585	1 836	1 614	1 484	1 570	1 606	1 571	1 637
Stęszew (1370)	1 453	1 618	1 926	2 487	3 150	2 754	3 004	3 463	3 840	3 943	4 534	5 157
Sulmierzyce (1457–31 XII 1972, 9 XII 1973)	2 910	2 807	2 526	2 476	2 408	2 060	1 929	2 061	2 209	2 247	2 570	2 723
Swarzędz (1621)	3 040	3 316	3 364	4 196	6 379	5 890	7 282	9 953	12 403	14 067	21 222	28 486
Szamocie (1748)	1 967	1 971	1 548	1 937	2 100	2 454	2 319	2 761	2 969	3 555	3 909	4 224
Szamotoły (1284)	5 261	6 878	6 772	8 307	9 084	9 311	10 243	12 819	14 684	16 334	18 050	18 652
Ślesin (1358–1869, 1 VIII 1921)	1 299	1 702	2 078	2 495	2 804	2 098	1 867	2 006	2 129	2 081	2 670	3 039
Śmigiel (1385)	3 835	3 920	3 754	3 761	4 207	3 576	3 929	4 747	5 163	5 290	5 450	5 372
Śrem (1253)	5 699	6 993	6 650	7 652	8 500	8 876	8 387	10 436	15 677	21 103	26 919	30 394
Środa Wielkopolska (1261)	5 869	7 227	7 231	8 087	10 198	9 872	10 760	12 731	14 851	16 752	19 768	21 596
Trzcianka (1679)	5 439	7 849	8 629	9 289	9 618	4 362	6 200	9 054	11 067	12 846	15 603	16 642
Trzemeszno (1382)	5 028	5 601	5 093	5 218	5 447	4 069	3 901	4 743	5 502	6 853	7 431	7 791
Tuliszków (1458–1869, 4 II 1919)	1 794	2 753	2 358	2 559	2 800	2 251	1 904	2 119	2 240	2 411	3 024	3 399
Turek (1341)	8 118	9 524	9 948	9 421	9 879	7 412	7 387	11 037	18 871	21 877	28 152	29 909
Ujście (1413)	2 287	2 438	1 872	2 144	2 137	1 643	1 915	2 539	3 007	3 290	3 463	3 761
Wągrowiec (1381)	5 362	6 850	6 867	7 555	8 945	10 006	10 295	12 753	15 835	18 536	22 523	24 350
Wieleń (1239)	4 307	4 564	2 870	3 403	4 210	2 891	3 765	4 716	5 308	5 717	6 203	6 110
Wielichowo (1429)	1 699	1 874	1 815	1 630	1 717	1 441	1 246	1 290	1 352	1 377	1 600	1 785
Witkowo (1676)	1 552	1 793	1 605	1 824	2 576	2 703	2 769	4 609	6 563	7 021	7 799	7 936
Wolsztyn (1458)	3 436	4 509	4 124	4 580	4 880	5 198	6 087	7 576	9 010	10 536	13 186	13 731
Wronki (1251)	4 672	4 820	4 621	5 245	6 289	4 130	5 052	6 982	8 693	9 939	11 163	11 730
Września (1357)	5 536	7 267	6 627	8 148	9 629	9 851	10 603	13 919	17 826	22 235	26 784	28 631
Wyrzysk (1565)	1 672	1 660	1 305	1 642	1 898	2 403	2 420	3 067	3 503	3 811	4 584	5 247
Wysoka (1521)	1 167	1 501	1 328	1 463	1 509	1 205	1 288	1 519	1 647	1 877	2 589	2 753
Zagórów (1407–1869, 4 II 1919)	2 980	4 543	3 715	3 945	4 389	2 785	2 228	2 213	2 204	2 171	2 489	2 887
Zbąszyn (1303)	3 787	4 473	4 660	5 432	6 000	4 118	4 791	5 543	6 185	6 361	7 061	7 295
Zduny (1267)	2 514	3 431	2 825	3 403	3 437	2 545	2 649	3 280	3 541	3 690	4 286	4 421

Złotów (1371)	4 018	4 282	5 516	7 112	7 494	4 910	6 286	8 456	11 102	13 755	17 282	18 294
Zerków (1283)	1 724	1 515	1 549	1 569	1 800	1 581	1 531	1 768	1 777	1 820	1 904	2 091
Zachodniopomorskie	527 701	578 146	642 085	697 255	864 554	249 343	408 432	666 122	851 166	1 004 462	1 152 087	1 180 559
Barlinek (1278)	5 735	6 194	6 292	7 621	7 595	2 686	4 390	6 682	9 040	11 368	14 033	14 454
Barwice (1286)	2 338	2 286	2 476	2 795	3 009	1 766	1 573	2 464	2 895	3 320	3 596	3 907
Białogard (1229)	8 047	9 262	12 478	13 547	16 456	12 211	12 708	17 777	20 577	22 335	23 756	24 544
Biały Bór (1382)	2 449	2 469	2 603	2 394	2 292	909	595	1 180	1 682	1 826	2 268	2 122
Bobolice (1340–1945, 1 I 1958)	4 919	5 219	5 432	6 094	6 186	2 336	1 543	2 812	3 443	3 837	4 362	4 511
Borne Sulinowo (2 X 1993)	11	11	11	10	17	3 762
Cedynia (XIV w.)	1 678	1 533	1 707	1 769	1 735	286	498	1 057	1 312	1 278	1 480	1 663
Chociwel (1338)	2 531	2 669	2 986	3 255	3 406	402	1 388	2 154	2 279	2 256	2 978	3 323
Chojna (1255)	5 932	6 123	5 977	6 288	6 767	1 484	2 268	3 851	4 941	5 281	6 103	7 069
Choszczno (1284)	8 665	9 455	10 911	11 783	13 960	1 993	4 804	7 377	9 874	12 343	15 004	15 905
Czaplinek (1334)	4 680	4 506	4 495	4 746	5 275	2 867	2 574	4 105	4 772	5 522	6 933	7 021
Człopa (1245)	2 228	1 957	2 424	2 853	2 986	715	1 128	1 571	1 716	2 015	2 331	2 386
Darłowo (1271)	5 853	5 972	6 037	6 377	8 363	5 262	5 092	9 225	11 299	13 010	15 371	14 647
Dębno (1315)	7 982	7 827	7 299	7 622	7 493	3 341	6 017	8 810	10 760	12 290	13 929	14 064
Dobra (1331)	2 305	2 213	2 218	2 324	2 528	1 553	1 397	2 004	2 023	2 167	2 054	2 105
Dobrzany (1336)	1 700	1 600	1 500	1 751	1 984	342	1 039	1 640	1 846	1 969	2 386	2 494
Drawno (1315)	2 820	2 586	2 412	2 745	2 711	873	1 268	2 025	2 287	2 160	2 345	2 475
Drawsko Pomorskie (1297)	5 883	6 260	6 401	7 301	8 088	3 433	4 408	7 262	8 332	9 118	10 935	11 530
Golczewo (1 I 1990)	1 079	1 732	1 717	1 763	2 326	2 749
Goleniów (1268)	8 539	10 259	11 624	13 179	13 740	1 713	4 723	10 250	14 675	18 079	21 427	22 421
Gryfice (1262)	6 477	7 769	8 371	9 329	10 818	4 705	8 455	11 502	13 158	14 727	17 311	17 058
Gryfino (1254)	6 473	7 769	8 227	8 952	9 858	1 347	3 401	5 345	7 440	13 424	20 522	21 928
Ińsko (XIII w.)	2 648	2 605	2 606	2 958	3 012	296	1 055	1 612	1 645	1 703	1 947	2 066
Kalisz Pomorski (1303)	3 679	3 373	3 426	3 857	4 016	1 175	1 531	2 590	3 172	3 647	4 097	4 094
Kamień Pomorski (1274)	5 911	5 784	5 665	5 852	6 055	1 576	3 049	4 624	6 306	7 706	9 295	9 218
Karlıno (1299)	3 107	2 998	2 904	3 354	3 421	1 918	1 584	3 097	3 514	5 122	5 655	5 789
Kołobrzeg (1255)	20 200	24 786	30 115	33 710	36 617	2 816	6 756	16 732	25 936	36 020	43 538	44 947
Koszalin (1266)	20 417	23 236	28 812	30 389	33 479	18 580	20 822	45 573	66 315	87 554	106 519	108 709
Lipiany (1302)	3 878	4 056	4 303	4 531	4 374	3 164	2 752	3 921	4 119	4 250	4 329	4 216
Łobez (1295)	5 059	5 179	5 873	6 945	7 322	2 064	4 291	6 203	7 371	8 564	10 568	10 767
Maszewo (1278)	2 673	2 880	3 371	3 832	3 828	1 208	1 891	2 788	3 092	3 015	2 965	3 045
Mieszkowice (1295)	3 613	3 339	3 824	3 580	3 434	1 761	1 740	2 598	3 169	3 148	3 243	3 592

Miasto (data uzyskania – utracenia praw miejskich) Name (date of obtaining–loosing urban charter)	Lata / Years											
	1897/1900	1910	1921/1925	1931/1933	1939	1946	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Międzyzdroje (1765, 1945– 31 XII 1972, 15 III 1984)	4 100	1 949	2 038	4 109	4 567	5 521	5 685	5 560
Mirosławiec (1303)	2 233	1 929	2 062	2 742	2 707	827	1 199	1 930	2 121	2 320	2 770	2 904
Moryń (1306)	1 261	1 100	1 348	1 286	1 227	440	754	1 032	1 095	1 095	1 475	1 609
Myslibórz (1268)	5 960	5 565	5 845	6 284	6 124	3 628	5 536	7 462	8 727	10 287	12 444	12 067
Nowe Warpno (1352)	1 951	1 950	2 000	2 012	2 056	2 154	368	1 019	1 026	1 306	1 509	1 232
Nowogard (1274)	4 953	5 087	6 409	7 355	8 148	2 435	4 750	6 748	8 961	11 934	15 576	16 804
Pełczyce (1290)	2 274	2 206	2 246	2 728	2 581	1 712	1 098	1 720	2 178	2 188	2 537	2 719
Ploty (1277)	2 276	2 849	3 272	3 679	3 646	1 213	1 817	3 088	3 790	3 747	4 022	4 134
Polanów (1353)	2 445	2 750	3 172	3 681	3 629	1 945	1 310	1 996	2 183	2 311	2 557	3 023
Police (1260–30 IX 1939, 1 X 1946)	4 415	4 149	4 963	5 455	6 323	50	2 037	10 405	15 302	20 489	32 740	34 522
Połczyn-Zdrój (1335)	4 956	5 160	5 959	6 436	6 920	3 822	4 795	7 354	7 934	8 416	9 380	8 822
Pyrzyce (1263)	8 189	8 676	9 069	10 093	11 287	803	2 694	5 515	8 773	11 204	12 622	12 811
Recz (1284)	3 033	2 939	2 968	3 494	3 648	508	1 169	1 931	2 031	2 298	2 686	2 987
Resko (1288)	3 396	3 558	3 900	4 340	5 006	1 214	2 036	3 302	3 585	3 718	4 776	4 496
Sianów (1343)	2 763	2 573	2 655	2 978	3 050	1 930	1 828	3 422	4 189	5 082	5 463	6 579
Sławno (1317)	5 972	6 620	7 889	8 738	9 768	4 589	4 983	8 687	10 838	12 197	13 514	13 467
Stargard Szczeciński (1243)	26 859	27 551	32 545	35 773	39 760	9 939	22 147	33 650	44 522	55 044	68 231	71 367
Suchań (1487)	1 500	1 600	1 100	1 370	1 302	505	844	1 100	1 186	1 254	1 315	1 487
Szczecin (1237) ²²	217 565	243 396	263 157	281 539	398 564	76 148	181 693	271 253	340 264	385 188	410 331	415 399
Szczecinek (1310)	10 024	11 833	15 487	16 136	19 942	12 175	14 858	22 826	28 680	34 600	39 741	39 328
Świdwin (1296)	6 742	7 715	8 447	9 420	9 714	5 493	4 658	9 675	12 315	13 519	15 401	16 100
Świnoujście (1743)	10 251	13 914	18 352	20 521	30 239	11 410	6 303	17 866	29 143	38 433	42 585	41 796
Trzcina-Zdrój (1281)	2 607	2 555	2 699	2 813	2 659	1 366	1 390	2 406	2 576	2 449	2 581	2 505
Trzebiatów (1277)	6 645	8 484	8 149	8 962	10 883	5 853	3 972	7 485	8 768	8 777	9 681	10 192
Tuczno (1306)	2 113	2 096	2 132	2 716	2 748	1 617	1 314	1 709	1 874	1 883	1 943	1 972
Wałcz (1303)	7 278	7 673	10 579	10 755	14 941	7 515	9 830	15 157	18 643	21 372	26 112	26 476
Węgorzyno (1460)	2 571	2 747	2 936	3 272	3 454	348	1 225	1 818	1 991	2 155	2 680	2 998
Wolin (1248)	4 679	4 537	4 723	4 942	4 800	2 369	1 361	2 435	3 022	3 490	4 413	4 946
Złocieniec (1333)	4 371	4 770	5 253	6 002	8 620	2 553	4 595	8 448	10 164	11 358	13 694	13 676

Status miejski według stanu w dniu 1 stycznia 2002 r. Dane według spisów (częściowo z wyjątkiem 1910 i 1939 r.).

* Miasta w podziale administracyjnym: – dla lat 1897/1900–1939 w każdorazowym podziale, jeśli nie podano inaczej; – dla spisu z 1946 r. w podziale administracyjnym z dnia 1 czerwca 1975 r.; – dla spisów z lat 1950–1988 w podziale z dnia 1 stycznia 1999 r.; – dla spisu z 2002 r. w podziale z dnia 1 stycznia 2002 r.

¹ Do Jeleniej Góry w 1939 r. doliczono Cieplice Śląskie przyłączone 2 lipca 1976 r.

² Do Wałbrzycha w latach 1900–1946 doliczono Biały Kamień i Sobięcín przyłączone 1 stycznia 1951 r.

³ Do Wrocławia w latach 1900–1946 doliczono Psie Pole i Brochów przyłączone odpowiednio w 1928 r. i 1 czerwca 1939 r.

⁴ Do Bydgoszczy dla lat 1900–1939 doliczono Fordon przyłączony 1 stycznia 1973 r.

⁵ Do Golubia dla lat 1900–1939 doliczono Dobrzyń przyłączony od 15 maja 1951 r.

⁶ Do Lublina dla lat 1900–1910 doliczono Wieniawę przyłączoną w 1916 r.

⁷ Do Łodzi dla lat 1921–1939 doliczono Rudę Pabianicką przyłączoną 13 lutego 1946 r.

⁸ Do Krakowa dla lat 1900–1910 doliczono Podgórze przyłączone 22 sierpnia 1914 r.

⁹ Do Warszawy dla 1939 r. doliczono Rembertów przyłączony 1 kwietnia 1957 r.

¹⁰ Do Białegostoku dla lat 1921–1939 doliczono Starosielce przyłączone 1 kwietnia 1954 r.

¹¹ Do Ciechanowa dla lat 1897–1910 doliczono część prawobrzeżną (Nowy Ciechanowiec).

¹² Do Bielska-Białej dla lat 1900–1939 doliczono m. Biała włączone 1 stycznia 1951 r.

¹³ Do Bytomia dla lat 1900–1939 doliczono Rozbark oraz Bobrek i Miechowice przyłączone 1 kwietnia 1951 r.

¹⁴ Do Chorzowa dla lat 1900–1931 doliczono Hajduki Wielkie przyłączone od 1 kwietnia 1939 r.

¹⁵ Do Jaworzna dla lat 1921–1939 doliczono Szczakową przyłączoną 20 marca 1956 r.

¹⁶ Do Katowic dla lat 1900–1921 doliczono Rozdzień włączony 17 kwietnia 1924 r., Bogucice, Dąb i Załęże włączone 15 października 1924 r. oraz dla lat 1900–1939 Szopienice włączone od 31 grudnia 1959 r.

¹⁷ Do Rudy Śląskiej dla lat 1900–1939 doliczono Bielszowice i Nową Wieś (Wirek) włączone 1 kwietnia 1951 r. do Nowego Bytomia oraz w latach 1931–1939 Nowy Bytom połączony z Rudą Śląską od 1 stycznia 1959 r.

¹⁸ Do Siemianowic Śląskich dla lat 1900–1921 doliczono Hutę Laura włączoną od 4 marca 1927 r.

¹⁹ Do Sosnowca dla lat 1900–1910 doliczono Modrzejów włączony w czasie I wojny światowej;

²⁰ Do Zabrze dla 1900 r. doliczono Zabrze Małe przyłączone w 1905 r., dla lat 1900–1910 doliczono Zaborze włączone w 1922 r., dla lat 1900–1925 doliczono Biskupice włączone w 1927 r. i dla lat 1900–1939 Mikulczyce włączone od 1 kwietnia 1951 r.

²¹ Do Ostrowca Świętokrzyskiego dla lat 1897–1910 doliczono Denków włączony od 29 września 1954 r.

²² Do Szczecina dla lat 1900–1939 doliczono Dąbie włączone od 1 maja 1948 r.

Źródła: – dla Królestwa Polskiego w 1897 r.: Szulc, 1920, tabl. IIA; – dla zaboru pruskiego w 1900 r.: KSA, 1903; – dla zaboru austriackiego w 1900 r.: KKS, 1907; – dla 1910 r.: GUS, 1921–1930, R. I, cz. I, tabl. II.8; – dla 1921 r.: GUS, 1923–1926; – dla późniejszych Ziem Zachodnich i Północnych w 1925 r.: KSA, 1928; – dla 1931 r. GUS, 1933; – dla późniejszych Ziem Zachodnich i Północnych w 1933 r.: KSA, 1934; – dla 1939 r.: PAT, 1939; – dla późniejszych Ziem Zachodnich i Północnych w 1939 r.: KSA, 1941; – dla 1946 r.: GUS, 1976a; – dla lat 1950–1988: GUS, 1999; – dla 2002 r.: GUS, 2004.

Tabela D.2. Miasta II Rzeczypospolitej utracone w 1945 r.

Table D.2. Cities and towns of interwar Poland lost in 1945

Miasto ¹ , prawa miejskie ² , (powiat) Name, date of urban charter (poviat)	Pow. Area (km ²)	Liczba ludności / Population size				
		1897/ 1900	1910	1921	1931	1 I 1939
Miasta – razem				1 549 675	1 950 009	2 198 170
Woj. białostockie				55 484	77 388	88 331
Grodno, 1444 (Grodno)	19,1	45 272	49 707	35 148	49 932	57 281
Druskienniki, 1946 (Grodno)	1,1	.	2 151	1 071	2 098	3 000
Indura, – (Grodno)	7,9	2 674	.	2 323	2 650	2 650
Skidel, – (Grodno)	4,4	2 790	.	2 907	3 814	4 212
Wołkowysk, XV w. (Wołkowysk)	16,4	9 987	13 899	11 100	15 163	17 000
Świsłocz, – (Wołkowysk)	10,9	3 099	.	2 935	3 731	4 188
Woj. wileńskie				179 330	263 371	292 287
Brasław, 1500 (Brasław) z gminą	.	.	.	1 587	×	4 500 ³
Głębokie, 1940 (Dziszna)	4,9	5 457	.	4 514	7 544	9 200
Dokszycze, 1795 (Dziszna)	8,5	3 586	4 404	3 004	3 262	3 184
Dziszna, – (Dziszna)	5,9	6 756	7 303	4 413	4 806	4 863
Mołodeczno, 1929 (Mołodeczno)	27,0	2 346	.	3 957	5 964	6 000
Radoszkowice, – (Mołodeczno)	23,5	2 615	2 414	2 459	2 574	2 574
Raków Mołodecki, – (Mołodeczno)	16,1	3 641	.	3 323	3 481	3 481
Oszmiana, XVI w. (Oszmiana)	32,2	7 214	7 318	3 442	7 334	8 500
Smorgonie, 1940 (Oszmiana)	3,8	8 731	16 228	3 869 ⁴	4 090	5 000
Święciany, 1486 (Święciany)	7,7	5 902	6 025	3 981 ⁴	5 893	6 200
Nowe Święciany, – (Święciany)	2,0	1 293	.	3 196 ⁴	3 838	4 119
Podgrodzie, – (Święciany)	2,0	674	.	1 435 ⁴	2 588	3 011
Postawy, – (Postawy)	.	2 343	.	974 ⁵	×	4 300
Wilejka, 1796 (Wilejka)	27,3	3 560	3 885	3 417	5 848	6 322
Wilno, 1387 (Wilno)	101,4	154 532	181 442	128 954	196 383	208 770
Nowa Wilejka, – (Wilno-Troki)	8,9	.	10 182	5 893 ⁴	6 961	9 263
Troki, 1409 (Wilno-Troki)	15,8	3 165	3 762	1 886 ⁴	2 805	3 000
Woj. nowogródzkie				85 261	102 918	126 120
Baranowicze, 1919 (Baranowicze)	22,8	.	.	28 101	22 893	30 119
Lachowicze, – (Baranowicze)	12,4	5 016	.	3 400	4 547	4 737
Lida, 1796 (Lida)	28,3	9 323	14 837	13 401	19 490	26 257
Nieśwież, 1580 (Nieśwież)	27,5	8 280	8 337	7 033	7 357	7 600
Kleck, 1939 (Nieśwież)	4,0	4 654	.	5 671	6 196	6 885
Nowogródek, 1444 (Nowogródek)	17,3	7 735	8 414	6 367	9 567	11 335
Zdzięciół, – (Nowogródek)	10,7	.	.	3 080	3 746	3 801
Słonim, 1531 (Słonim)	24,7	15 406	15 896	9 643	16 284	18 500
Stołpce, 1940 (Stołpce)	13,0	3 754	.	2 956	6 569	6 556
Szczuczyn Nowogródzki, – (Szczuczyn)	.	1 696	.	1 539	×	3 524
Wołożyn, – (Wołożyn)	16,5	4 464	.	4 070	6 269	6 806
Woj. poleskie				121 769	148 903	182 270
Brześć n. Bugiem, 1390 (Brześć)	19,7	44 995	53 253	29 553	48 431	57 008
Kamieniec Litewski, 1503 (Brześć)	16,5	3 569	.	2 348	3 001	4 400
Wysokie Litewskie, – (Brześć)	.	3 434	.	2 100	2 739	3 816

Miasto ¹ , prawa miejskie ² , (powiat) Name, date of urban charter (poviat)	Pow. Area (km ²)	Liczba ludności / Population size				
		1897/ 1900	1910	1921	1931	1 I 1939
Drohiczyn Poleski, 1623 (Drohiczyn)	.	2 258	2 300	1 820	x	3 457
Kamień Koszyrski, – (Kamień Kosz.)	.	.	.	10 184 ³	x	17 873 ³
Kobryń, 1589 (Kobryń)	8,4	10 176	10 982	8 208	10 101	11 020
Kosów Poleski, – (Kosów)	.	3 092	.	2 433	3 256	3 703
Różana, 1637–pocz. XVIII (Kosów)	.	5 016	.	3 622	3 986	4 500
Łuniniec, – (Łuniniec)	9,2	3 167	.	8 267	8 721	9 300
Pińsk, 1581 (Pińsk)	14,6	27 717	36 409	23 468	31 913	36 700
Łohiszyn, – (Pińsk)	11,2	3 336	.	1 984	2 638	x
Prużana, 1589–1776, 1795 (Prużana)	20,2	7 494	11 000	6 332	8 013	8 700
Bereza Kartuska, XV w. (Prużana)	19,0	6 226	.	3 526	4 521	4 879
Szereszów, – (Prużana)	57,5	5 079	.	3 310	3 554	x
Stolin, – (Stolin)	6,0	3 342	.	4 763	6 328	6 328
Dawidgródek, 1940 (Stolin)	79,3	7 815	.	9 851	11 701	10 586
Woj. wołyńskie				185 036	252 866	311 208
Dubno, 1498 (Dubno)	11,9	13 695	22 013	9 146	12 696	18 167
Radziwiłłów, 1940 (Dubno)	7,3	7 313	14 619	4 240	5 409	5 314
Horołów, – (Horołów)	17,0	4 699	.	4 421	5 991	6 407
Beresteczko, XVI w. (Horołów)	14,7	4 953	.	5 633	6 314	6 486
Kostopol, 1939 (Kostopol)	12,9	3 344	.	2 990	6 523	11 742
Bereźne, – (Kostopol)	36,5	4 059	.	2 494	2 967	6 043
Kowel, 1518 (Kowel)	42,3	17 241	25 742	20 818	27 653	35 000
Ratno, – (Kowel)	26,8	3 089	.	2 410	2 990	3 300
Krzemieniec, 1438 (Krzemieniec)	35,9	17 129	22 545	16 068	19 997	22 470
Luboml, 1541 (Luboml)	0,7	4 470	.	3 328	4 111	7 800
Łuck, 1432 (Łuck)	17,6	15 357	27 635	23 390	35 737	42 553
Ołyka, 1654 (Łuck)	3,5	4 210	.	4 333	5 785	6 480
Rożyszcze, – (Łuck)	1,0	3 830	.	3 263	4 512	6 804
Równe, 1797 (Równe)	2,9	23 301	32 780	30 482	40 788	46 680
Korzec, 1940 (Równe)	1,9	6 060	13 720	4 946	4 015	6 503
Sarny, 1939 (Sarny)	.	2 146	.	5 931	7 587	9 766
Dąbrowica, – (Sarny)	.	6 007	.	2 694	2 914	7 565
Rokitno, – (Sarny)	.	.	.	1 491	4 004	4 195
Włodzimierz, 1431 (Włodzimierz)	25,8	9 573	15 218	12 138	24 609	28 408
Uściług, – (Włodzimierz)	5,1	3 590	.	3 728	4 771	5 141
Zdołbunów, – (Zdołbunów)	11,4	4 692	10 448	7 789	10 228	10 228
Ostróg, 1528 (Zdołbunów)	11,2	14 429	17 045	13 303	13 265	14 156
Woj. lwowskie		338 399	416 523	453 638	559 057	578 748
Bóbrka, 1469 (Bóbrka)	16,0	5 315	5 629	4 391	5 441	5 609
Chodorów, 1940 (Bóbrka)	21,5	3 618	4 329	4 513	7 646	8 900
Dobromil, 1566 (Dobromil)	13,7	3 309	3 634	5 386	5 531	5 984
Chyrów, 1528 (Dobromil)	9,2	2 919	3 042	3 490	3 864	4 314
Drohobycz, 1422 (Drohobycz)	27,7	19 432	34 665	26 736	32 622	35 000
Borysław, 1940 (Drohobycz)	72,5	10 690	12 767	35 761	41 683	45 166
Gródek Jagielloński, XV w. (Gródek)	39,8	11 845	12 973	10 682	12 942	15 015

Miasto ¹ , prawa miejskie ² , (powiat) Name, date of urban charter (powiat)	Pow. Area (km ²)	Liczba ludności / Population size				
		1897/ 1900	1910	1921	1931	1 I 1939
Janów, – (Gródek)	16,7	2 667	2 597	2 155	2 597	3 000
Jaworów, 1569 (Jaworów)	56,8	10 092	10 212	9 024	10 690	10 794
Krakowiec, – (Jaworów)	10,8	1 780	1 766	1 389	1 706	2 000
Lwów, 1356 (Lwów)	66,6	159 877	206 113	245 152	316 177	318 144
Jaryczów Nowy, – (Lwów)	13,8	3 124	3 186	2 148	2 555	3 204
Szczerzec, – (Lwów)	0,2	1 730	1 614	936	1 210	1 214
Winniki, – (Lwów)	19,5	3 881	x	3 635	4 414	6 400
Mościska, 1404 (Mościska)	12,6	4 674	4 778	4 751	4 770	4 810
Sądowa Wisznia, – (Mościska)	16,3	4 735	4 790	4 309	4 765	5 465
Niżankowice, – (Przemyśl)	.	2 231	2 313	1 865	x	x
Rawa Ruska, XVII w. (Rawa Ruska)	18,8	8 927	10 775	8 970	11 146	12 000
Niemirów Lwowski, 1580 (Rawa R.)	14,8	2 966	3 238	2 463	3 016	3 194
Uhnów, – (Rawa Ruska)	19,8	4 487	4 239	3 575	3 639	4 282
Rudki, 1645 (Rudka)	5,0	3 247	3 717	3 462	3 649	3 700
Komarno, 1473 (Rudka)	10,6	5 875	6 141	5 009	5 598	5 930
Sambor, 1390 (Sambor)	32,2	17 039	20 257	19 417	22 111	23 500
Stara Sól, – (Sambor)	6,1	1 430	1 506	1 170	1 152	x
Stary Sambor, – (Sambor)	14,2	4 560	4 931	4 314	4 867	4 393
Sokal, 1424 (Sokal)	32,4	9 609	11 610	10 183	12 135	12 135
Bełz, 1375 (Sokal)	12,0	5 075	6 017	4 148	4 900	4 897
Turka n. Stryjem, 1730 (Turka)	39,8	6 080	10 911	10 056	10 145	10 145
Żółkiew, 1603 (Żółkiew)	22,4	8 966	9 463	7 867	10 348	11 000
Kulików, – (Żółkiew)	9,9	3 665	3 914	2 886	3 390	3 553
Mosty Wielkie, – (Żółkiew)	57,3	4 554	5 396	3 795	4 348	5 000
Woj. stanisławowskie	867,4	225 950	267 112	250 593	291 526	335 086
Dolina, 1525 (Dolina)	62,0	9 110	9 852	8 766	9 616	11 102
Bolechów, – (Dolina)	51,4	4 237	3 958	9 017	10 744	11 744
Rożniatów, – (Dolina)	17,7	3 489	3 583	3 266	3 638	3 708
Horodenka, 1668 (Horodenka)	68,4	11 613	11 223	10 054	12 303	13 780
Kałusz, 1549 (Kałusz)	39,4	7 829	8 654	8 697	12 131	14 699
Kołomyja, 1424 (Kołomyja)	40,5	34 188	42 676	31 708	33 391	40 000
Gwoździec Miasto, – (Kołomyja)	8,9	x	2 610	1 992 ⁵	x	3 013
Peczenizyn, – (Kołomyja)	40,3	6 838	6 667	5 984	6 839	6 980
Kosów Huculski, 1939 (Kosów)	8,2	3 099	5 537	4 797	5 653	10 300
Kuty, – (Kosów)	5,0	6 689	6 740	5 504	5 393	5 424
Nadwórna, – (Nadwórna)	25,5	7 525	8 081	6 062	8 716	10 447
Delatyn, – (Nadwórna)	51,4	6 018	7 852	5 973	8 815	8 864
Rohatyn, – (Rohatyn)	22,4	7 201	7 665	5 790	7 513	9 046
Bołszowce, – (Rohatyn)	15,8	3 938	4 629	2 195	3 697	4 990
Bursztyn, – (Rohatyn)	29,0	4 438	4 896	3 720	4 326	4 384
Stanisławów, 1662 (Stanisławów)	13,8	30 410	33 328	51 391	60 256	71 218
Bohorodczany, – (Stanisławów)	7,6	4 706	4 379	2 721	3 151	3 166
Halicz, 1374 (Stanisławów)	24,9	4 850	4 987	3 442	4 386	4 387
Stryj, 1431 (Stryj)	35,3	23 205	30 895	27 358	30 682	34 000
Skole, – (Stryj)	50,4	3 445	6 425	5 989	7 543	7 560
Śniatyn, – (Śniatyn)	40,6	11 500	12 343	10 597	10 915	11 000
Zabłotów, – (Śniatyn)	27,9	4 232	4 758	5 777	6 541	7 000
Thumacz, 1448 (Thumacz)	19,8	5 446	5 719	5 908	6 836	9 118

Miasto ¹ , prawa miejskie ² , (powiat) Name, date of urban charter (powiat)	Pow. Area (km ²)	Liczba ludności / Population size				
		1897/ 1900	1910	1921	1931	1 I 1939
Ottynia, – (Tłumacz)	30,0	×	5 002	4 455	4 777	4 777
Tyśmienica, 1449 (Tłumacz)	42,1	7 918	9 929	7 047	7 257	7 833
Żydaczów, 1393 (Żydaczów)	34,4	3 347	3 874	3 996	4 534	4 897
Mikołajów, 1940 (Żydaczów)	17,8	3 130	3 449	3 156	3 625	3 859
Rozdół, – (Żydaczów)	7,9	4 638	4 603	3 861	4 300	3 490
Żurawno, 1563 (Żydaczów)	29,0	2 911	2 798	3 362	3 948	4 300
Woj. tarnopolskie	1 033,0	237 820	268 442	218 564	253 980	284 120
Borszczów, – (Borszczów)	22,8	4 590	4 766	5 122	6 235	6 304
Skała Podolska, – (Borszczów)	31,6	5 638	5 741	4 248	5 130	5 144
Mielnica Podolska, – (Borszczów)	30,8	×	3 845	3 730 ⁵	×	4 969
Brody, 1586 (Brody)	1,4	17 361	18 055	10 867	12 401	12 401
Brzeżany, 1530 (Brzeżany)	22,3	11 443	12 717	10 083	11 721	11 731
Kozowa, – (Brzeżany)	38,6	4 740	5 175	4 993	6 064	6 455
Buczacz, XII w. (Buczacz)	17,9	11 756	14 286	7 517	10 274	10 672
Barysz, – (Buczacz)	50,6	4 420	4 876	4 795	5 606	6 240
Jazłowiec, po 1511 (Buczacz)	14,3	3 109	3 117	1 982	2 335	×
Monasterzyska, – (Buczacz)	34,2	4 628	4 132	5 769	7 238	8 126
Czortków, 1532 (Czortków)	48,3	5 099	5 167	14 085	19 215	19 038
Jagielnica, – (Czortków)	7,7	3 083	3 027	2 702	2 795	×
Kamionka Strumił., 1471 (Kamionka)	15,3	7 310	8 106	6 518	7 935	9 384
Busk, 1411 (Kamionka)	33,8	6 671	7 502	6 440	7 010	9 000
Kopyczyńce, – (Kopyczyńce)	55,1	7 190	7 171	8 146	8 732	8 865
Chorostków, – (Kopyczyńce)	39,3	×	6 558	6 499 ⁵	×	7 310
Husiatyn, 1559 (Kopyczyńce)	14,5	5 736	5 799	2 133	2 675	3 675
Podhajce, 1539 (Podhajce)	18,1	5 790	5 576	4 814	5 743	6 199
Przemysłany, – (Przemysłany)	14,4	4 743	4 962	4 206	5 391	6 300
Gliniany, – (Przemysłany)	27,2	4 909	5 344	4 355	4 391	4 689
Radziechów, – (Radziechów)	34,8	3 913	4 209	4 739	5 440	5 700
Łopatyn, – (Radziechów)	42,3	2 926	3 270	3 399	3 427	3 600
Skałat, 1600 (Skałat)	21,2	5 727	6 228	5 937	7 223	7 200
Grzymałów, XVII w. (Skałat)	23,8	4 170	3 930	3 567	4 084	4 794
Podwołoczyska, – (Skałat)	5,6	5 176	5 635	3 670	3 945	3 895
Tarnopol, 1548 (Tarnopol)	60,6	30 415	33 871	32 003	35 831	40 000
Mikulińce, – (Tarnopol)	7,9	3 660	3 511	3 217	3 136	3 158
Trembowła, 1389 (Trembowła)	44,1	8 283	9 075	7 015	7 840	8 005
Budzanów, – (Trembowła)	35,8	5 436	5 183	4 548	4 798	4 933
Zaleszczyki, 1766 (Zaleszczyki)	0,8	5 916	5 438	4 014	4 114	5 965
Thuste, – (Zaleszczyki)	12,6	×	3 755	2 629 ⁵	×	3 602
Zbaraż, 1939? (Zbaraż)	22,7	8 310	9 983	7 728	7 673	8 976
Zborów, – (Zborów)	27,5	4 829	5 656	3 761	5 182	5 335
Pomorzany, 1456 (Zborów)	35,5	4 391	4 297	3 445	4 304	4 724
Załoźce, – (Zborów)	46,8	7 315	7 275	4 819	5 891	6 795
Złoczów, 1523 (Złoczów)	11,0	11 842	13 234	11 130	13 265	14 000
Olesko, – (Złoczów)	37,2	3 520	4 052	3 698	3 824	3 824
Sasów, – (Złoczów)	24,7	3 775	3 918	3 099	3 112	3 112

¹ Nazwy miast podane w brzmieniu ustalonym zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 28 lutego 1937 r. Podział terytorialny na powiaty wg stanu z 1 IV 1939 r.

² – Oznacza brak danych o prawach miejskich. ³ Łącznie z gminą. ⁴ W grudniu 1919 r. ⁵ Osada miejska.

Źródło: CSK, 1899–1905, 1905, 1914; KKS, 1907; GUS, 1921–1930, tabl. II.8; GUS, 1933, tabl. 3; PAT, 1939.

E. Klasyfikacje działalności

Podział na zawody i rodzaje zatrudnienia opiera się na ich klasyfikacjach stosowanych w statystyce ekonomicznej i spisach ludności. Idea klasyfikacji działalności gospodarczej i zawodów wywodzi się z dzieła F. Quesnay'a *Tableau Économique (Tablica ekonomiczna)* z 1758 roku. Sto lat później próbę opracowania międzynarodowej klasyfikacji działalności produkcyjnej podjął w 1857 r. Międzynarodowy Kongres Statystyczny w Wiedniu, a następnie Międzynarodowy Instytut Statystyczny powstały w 1885 r. z siedzibą w Hadze. Zarówno Kongres jak i Instytut nie narzucały konkretnych ustaleń, ale poprzez dyskusję umożliwiały wprowadzanie porównywalnych rozwiązań. W końcu XIX i w pierwszej połowie XX wieku każde z państw stosowało własną klasyfikację zawodów i rodzajów działalności. Na przykład w niemieckim spisie z 1910 r. stosowano podział na sześć wielkich działów (klas) zawodowych oznaczanych dużymi literami alfabetu, 26 grup zawodów (I–XXVI) z uwzględnieniem stanowiska w zawodzie oraz czynnych i biernych zawodowo (tab. E.1). W statystyce austriackiej stosowano podział na cztery klasy zawodowe dzielące się na 31 grup zawodowych z uwzględnieniem stanowiska w zawodzie oraz czynnych i biernych. Klasyfikacja rosyjska wydzielala 65 grup zawodowych z podziałem na czynnych i biernych zawodowo (CSK, 1899–1905, tabl. XXI) – była ona uważana za mniej nowoczesną w ujęciu i zarazem oceniana jako mniej rzetelna.

Pierwszą polską klasyfikację zawodową ustalono w Głównym Urzędzie Statystycznym w trakcie opracowania materiałów spisu ludności z 1921 r. Sporządzono dwie klasyfikacje: według zawodu obiektywnego, w zasadzie identyczną z klasyfikacją przedsiębiorstw, oraz według zawodu subiektywnego, dającą przegląd sił fachowych w kraju. Klasyfikacja według zawodu obiektywnego była trzystopniowa i zawierała podział na 9 działów, 43 gałęzie i 214 rodzajów. Na wzór statystyki niemieckiej wprowadzono podział według stanowiska w zawodzie oraz uwzględniono podział na ludność czynną i bierną zawodowo. W spisie ludności z 1931 r. przyjęto kryterium zawodu obiektywnego stosując podział na 11 grup-działów. W obrębie działów występowały 52 gałęzie, z których 34 dzieliło się na 197 rodzajów. W statystyce spisowej uwzględniano również stanowisko w zawodzie oraz czynnych i biernych zawodowo.

W okresie międzywojennym z inicjatywy Ligi Narodów w r. 1928 została zawarta międzynarodowa ramowa konwencja w sprawie statystyk gospodarczych (International Convention Relating to Economic Statistics), w tym klasyfikacji zawodów, która miała być stopniowo wcielana w życie poprzez opracowywanie zestawień według jednolitego schematu tak, aby wyniki mogły być porównywane bezpośrednio i możliwie bez zastrzeżeń. Wewnętrzna statystykę gospodarczą państwa nadal prowadziły według własnego uznania (Szulc, 1967, s. 54). Kolejnym krokiem w stworzeniu międzynarodowej klasyfikacji jednostek gospodarki narodowej był projekt gałęziowej klasyfikacji działalności ekonomicznej opracowany w 1938 r. przez Komitet Ekspertów do Sprawy Statystyki przy Lidze Narodów (www.unstats.un.org). Stał się on podstawą prac Biura Statystycznego ONZ i przyjęcia przez Radę Społeczno-Gospodarczą ONZ w sierpniu 1948 r. Między-

narodowej Standardowej Klasyfikacji Działalności Gospodarczej (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities – ISIC). Klasyfikacja uwzględniała cztery szczeble podziału: 10 działów głównych (*major division*), 44 działy (*division*), grupy główne (*major group*) i grupy (*group*). Klasyfikacja została zrewidowana w 1958 r. (ISIC Rev. 1), w 1968 (ISIC Rev. 2) wprowadzono 34 działy, w 1990 r. zaś (ISIC Rev. 3) 10 działów głównych zastąpiono 17 sekcjami oznaczonymi kolejnymi dużymi literami alfabetu, a liczba działów wzrosła do 60. W ostatniej modyfikacji z 2002 r. (ISIC Rev. 3.1) liczba działów wzrosła do 63.

Tabela E.1. Klasyfikacje narodowe rodzaju działalności gospodarczej na początku XX wieku

Table E.1. Economic activity classifications in the beginning of the 20th century

Klasyfikacja / Classification			
niemiecka z 1910 r. German in 1910	austriacka z 1910 r. Austrian in 1910	polska z 1921 r. Polish in 1921	polska z 1931 r. Polish in 1931
A. Rolnictwo i leśnictwo B. Przemysł, górnictwo C. Handel, komunikacja, hotele, restauracje D. Służba domowa, usługi osobiste i wyrobniery E. Służba publiczna i zawody wyzwolone F. Osoby bez określonego zajęcia zawodowego	A. Rolnictwo i leśnictwo B. Przemysł C. Handel, komunikacja, służba domowa przychodnia i wyrobniery D. Służba publiczna, wojsko, zawody wyzwolone, osoby bez zajęcia zawodowego	A. Rolnictwo, leśnictwo, hodowla, ogrodnictwo, rybactwo B. Górnictwo, przemysł C. Handel i ubezpieczenia D. Komunikacja i transport E. Służba publiczna, wolne zawody i prace pomocnicze przy wolnych zawodach F. Armia, marynarka i lotnictwo wojskowe G. Służba domowa i inne usługi osobiste H. Bezrobotni i osoby niewykonujące pracy zawodowej N. Bez bliższego określenia i bez podania zawodu	A. Rolnictwo B. Ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo C. Górnictwo, przemysł D. Handel i ubezpieczenia E. Komunikacja i transport F. Służba publiczna, kościół, organizacje i instytucje społeczne H. Szkolnictwo, oświata i kultura I. Lecznictwo i higiena, utrzymanie czystości oraz zakłady opieki społecznej J. Służba domowa K. Utrzymujący się bez pracy zarobkowej N. Osoby o zawodzie nieokreślonym lub niewiadomym

Źródło: GUS, 1921–1930, R. I, cz. I, tabl. II.18; GUS, 1926–1928, załącznik 1; GUS, 1936–1938, uwagi wstępne.

Klasyfikacja ISIC została zalecona w 1949 r. państwom członkowskim ONZ do zastosowania w najbliższym spisie ludności. Polska, podporządkowana politycznie i gospodarczo Związkowi Radzieckiemu, w spisie ludności z 1950 r. wzorowała się na klasyfikacji działalności gospodarczej stosowanej w ZSRR. Zaliczenia do poszczególnych działów gospodarki i usług dokonano na podstawie informacji o czynnościach zakładu pracy według zasad ustalonych klasyfikacją Narodowego Planu Gospodarczego (Sześćioletni Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950–1955). Pierwszym podziałem był

podział na sferę produkcji materialnej oraz sferę działalności nieprodukcyjnej. Sfery dzieliły się na 12 działów gospodarki narodowej: przemysł; budownictwo; rolnictwo; leśnictwo; komunikacja i łączność; obrót towarowy i żywnie zbiorowe; gospodarka komunalna; nauka, oświata i kultura; ochrona zdrowia i pomoc społeczna; administracja, organizacje społeczne i banki; pozostałe działy (głównie pomoc domowa i zrzeszenia wyznaniowe); dział nieustalony (GUS, 1954, t. 20).

Najdłuższą tradycję miała w Polsce klasyfikacja działalności przemysłowej stosowana już przed wojną. Pierwsza po wojnie klasyfikacja zakładów przemysłowych została opracowana w roku 1946. Jednak dopiero pod koniec lat 50. przystąpiono w GUS do opracowania jednolitej klasyfikacji gospodarki narodowej spełniającej wymogi zarówno statystyki społeczno-ekonomicznej jak i planistyczne oraz umożliwiającej porównywanie danych statystycznych w skali krajowej i międzynarodowej. Podstawową jednostką klasyfikacyjną wprowadzonej z początkiem 1960 r. Klasyfikacji Gospodarki Narodowej (KGN) był zakład pracy. Klasyfikacja miała charakter podmiotowy z czterostopniowym podziałem na: sfery (sfera produkcji materialnej i sfera działalności poza produkcją materialną), działy (13), gałęzie (74) i grupy (233). Po modyfikacji w 1967 r. od 1971 r. obowiązywała nowa KGN, w której wydzielono działy (14), gałęzie (87) i branże (333). Kolejne zmiany w klasyfikacji wprowadzano w latach 1976, 1981 i 1986, a liczba działów gospodarki zwiększyła się do 19, gałęzi do 86 i branż do 371. KGN od 1976 r. była uzupełniana osobną Klasyfikacją Usług.

Z początkiem 1991 r. rozpoczęto w polskiej statystyce proces wdrażania Europejskiej Klasyfikacji Działalności (EKD), która z dniem 1 stycznia 1993 r. zastąpiła obowiązującą wcześniej Klasyfikację Gospodarki Narodowej. EKD jest klasyfikacją przedmiotową (jednostką klasyfikacyjną jest rodzaj działalności) i obejmuje pięć poziomów, z dodatkowym poziomem pośrednim, a mianowicie: sekcje, podsekcje (poziom pośredni), działy, grupy, klasy i podklasy. Z dniem 1 stycznia 1998 r. wprowadzono Polską Klasyfikację Działalności (PKD) stosowaną równoległe z EKD do końca 1999 r. Od dnia 1 maja 2004 r. obowiązuje w statystyce publicznej PKD (Dz.U. 2004, nr 33, poz. 289). Polska Klasyfikacja Działalności została opracowana na podstawie statystycznej klasyfikacji działalności gospodarczej Unii Europejskiej – NACE (Nomenclature Générale des Activités Économiques dans les Communautés Européene) i zachowuje z nią pełną zgodność oraz koresponduje z klasyfikacją ISIC Rev. 3. Polska Klasyfikacja Działalności jest klasyfikacją pięciopozomową z podziałem na sekcje (17), podsekcje (16, tylko w dwóch sekcjach), działy (60), grupy (224), klasy (520) i podklasy (683).

Istnieje również „Klasyfikacja zawodów i specjalności”, opracowana na podstawie Międzynarodowego Standardu Klasyfikacji Zawodów ISCO-88, dostosowana do potrzeb Unii Europejskiej (Dz.U. 2004, nr 265, poz. 2644). Klasyfikacja ta, zawierająca 1636 zawodów, stanowi podstawowe narzędzie w zakresie kształtowania rynku pracy i polityki zatrudnienia. Natomiast do analiz i oceny przekształceń struktury społeczno-zawodowej ludności wykorzystywana jest statystyka oparta na klasyfikacji działalności.

W celu porównania danych z różnych przekrojów czasu, ludność utrzymującą się z poszczególnych działów gospodarki zagregowano w trzy sektory ekono-

miczne: rolniczy – I, przemysłowy – II i usługowy – III (tab. E.2). Podział na trzy sektory minimalizuje możliwość błędnego zaliczenia działu do niewłaściwego sektora, szczególnie przy danych z pierwszego ćwierćwiecza XX wieku. Wobec lat następných obok podziału na sektory ekonomiczne zastosowano współczesny podział ludności według źródeł utrzymania na utrzymujących się z: rolnictwa, poza rolnictwa (sektor przemysłowy i usługowy) oraz z niezarobkowych źródeł (emerytury, renty, zasiłki). Ta ostatnia grupa ludności z biegiem lat nabierała coraz większego znaczenia i jej wydzielenie pozwala określić skalę nieaktywnej zawodowo części społeczeństwa.

Tabela E.2. Podział sekcji (działów) według sektorów ekonomicznych

Table E.2. Economic activities by sectors of the economy

Sektor rolniczy (I) Agriculture	Sektor przemysłowy (II) Manufacturing	Sektor usługowy (III) Service
A. Rolnictwo, łowiectwo i leśnictwo B. Rybactwo	C. Górnictwo D. Przetwórstwo przemysłowe E. Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, wodę F. Budownictwo	<u>Usługi rynkowe:</u> G. Handel i naprawy H. Hotele i restauracje I. Transport, gospodarka magazynowa i łączność J. Pośrednictwo finansowe K. Obsługa nieruchomości i firm; nauka O. Pozostała działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna P. Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników <u>Usługi nierynkowe:</u> L. Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne M. Edukacja N. Ochrona zdrowia i opieka społeczna

Źródło: *Nomenclature...* 1996; *System of National Accounts*, 1993; Polska Klasyfikacja Działalności (Dz.U. 1997, nr 128, poz. 829 z późniejszymi zmianami).

F. Umowy w sprawie transferu ludności niemieckiej z Polski

Umowa między Brytyjskimi i Polskimi Reprezentantami Połączonej Egzekutywy Repatriacyjnej w sprawie transferu ludności niemieckiej z Polski, zawarta między brytyjską Armią Renu i władzami polskimi w Warszawie Berlin, 14 lutego 1946 r.

1. Warunki ogólne

Obie strony uzgodniły, że transfer i przewóz Niemców z ich miejsc zamieszkania w Polsce i ich rozmieszczenie w strefie brytyjskiej powinny odbywać się w sposób humanitarny i zorganizowany.

2. Przewóz

Środkami przewozu będzie kolej przy wykorzystaniu polskiego i/lub radzieckiego taboru oraz droga morską.

Północnymi trasami będą:

Trasa A – ze Szczecina do Lubeki morzem w ilości około 1000 osób dziennie. W razie gdyby okazało się konieczne zamknięcie portu szczecińskiego zostaną wykorzystane Gdańsk lub Gdynia przy proporcjonalnym zmniejszeniu dziennej kwoty, ze względu na dłuższy czas podróży. Zmiana taka zostanie uprzednio podana do wiadomości.

Trasa B – ze Szczecina do Bad Segeberg przez Lubekę, koleją dziennie około 1500 osób.

Południowymi trasami przewozu będą:

Trasa C – z Kaławska¹ (Kohlfurt) do Mariental i Alversdorf przez Helmstedt, koleją 3000 osób dziennie (dwa pociągi).

Trasa D – Należy mieć nadzieję, że później będzie można przewieźć dziennie dalsze 2500 osób z Kaławska (Kohlfurt) do Friedland.

Uwaga. Władze radzieckie zobowiązały się do kontynuowania wymiany niemieckich uchodźców tylko przez brytyjski punkt odbiorczy w Friedland². O ile dalsi uchodźcy nie będą przekraczać punktu w Friedland, czego można spodziewać się wkrótce, władze radzieckie zezwolą na wykorzystanie tej południowej trasy dla wysiedlonych z Polski. Dzienna liczba nie powinna jednak przekraczać 2500 osób.

Radzieckie i polskie wagony i lokomotywy będą przechodziły przez wyżej wymienione punkty.

Kwoty podane wyżej będą podlegały warunkom, ustalonym w par. 4 CONL/P/45. (Załącznik „A”).³

3. Data rozpoczęcia przewozu z Polski

Trasa „A” Szczecin–Lubeka morzem, data zostanie ustalona.⁴

¹ Obecnie Węgliniec (przypis AG).

² Chodzi o tzw. wymianę międzystrefową, dokonywaną zgodnie z planem Sojuszniczej Rady Kontroli z 20 listopada 1945 r.

³ Do umowy załączony został tekst paragrafu 4 planu Sojuszniczej Rady Kontroli z 20 listopada 1945 r. (dok. nr 119).

⁴ Pierwszy transport drogą morską wypłynął ze Szczecina 4 kwietnia 1946 r.

Trasa „B” Szczecin–Bad Segeberg koleją	20 lutego 1946 r.
Trasa „C” Kaławsk (Kohlfurt)–Mariental Kaławsk (Kohlfurt)–Alversdorf	20 lutego 1946 r. 20 lutego 1946 r.
Trasa „D” Kaławsk (Kohlfurt)–Friedland.	Data zostanie ustalona.

4. Formalności odbioru

Wysiedleńcy będą przyjmowani przez władze brytyjskie na granicy Polski i radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech i w tym celu stacjonować będą w Szczecinie i Kaławsku (Kohlfurt) brytyjskie grupy repatriacyjne. Uzgodniono, że transporty kolejowe i statkami po inspekcji i przyjęciu przez brytyjskie grupy repatriacyjne na terytorium Polski, będą bez zastrzeżeń przyjmowane przez władze brytyjskiej strefy okupacyjnej. Celem powyższego jest zapewnienie, aby transporty nie wracały do radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec. Skład grup repatriacyjnych w każdym punkcie będzie wynosił około 3 oficerów i 3 innych rang (łącznie z personelem sanitarnym) oraz tłumacza. Władze polskie zgodziły się na dostarczenie zakwaterowania i wyżywienia grupom repatriacyjnym. Władze brytyjskie dostarczą im samochodów i benzyny. Władze radzieckie udzielą niezbędnych zezwoleń i ułatwień tranzytowych dla brytyjskich grup repatriacyjnych w ich podróży do Szczecina i Kaławska (Kohlfurt).

5. Dezynfekcja

W obecności brytyjskich grup repatriacyjnych wszyscy wysiedleńcy zostaną poddani dezynfekcji przy użyciu proszku DDT w Szczecinie i Kaławsku. W tym celu pociągi przybywające do Szczecina i Kaławska będą zatrzymywane około trzech godzin. Władze brytyjskie przekażą natychmiast władzom polskim w Berlinie do dyspozycji trzy tonu proszku, a władze polskie zapewnią dalszy transport tego proszku do Polski. Dalsze dostawy proszku DDT przez władze brytyjskie nastąpią po rozpoczęciu ruchu przesiedleńczego jako ładunek powracających pustych pociągów z Helmstedt i Lubeki.

6. Ochrona pociągu

Władze polskie powinny zapewnić ochronę, składającą się z około 10 ludzi na każdy pociąg. Ochrona będzie zaopatrywana przez władze polskie w czasie podróży w obu kierunkach, a władze brytyjskie zgadzają się zapewnić jej zakwaterowanie w strefie brytyjskiej.

7. Rozkład jazdy

Dalszy rozdział osób w brytyjskiej strefie okupacyjnej zostanie w istotny sposób ułatwiony, jeżeli wszystkie pociągi z Polski będą przybywać do punktów odbioru w brytyjskiej strefie przed godziną 12 w południe. Władze radzieckie uczynią wszystko co możliwe, aby dostosować się do tego wymogu.⁵

8. Bagaż

Wysiedlonym dozwolone będzie zabranie ze sobą tyle ich własnego bagażu, ile będą mogli udźwignąć, łącznie z pościelą i sprzętem kuchennym.

⁵ 8 lutego 1946 r. – władze polskie zawarły z władzami radzieckimi umowę o tranzycie przesiedlonych Niemców przez radziecką strefę okupacyjną w Niemczech.

9. Pieniądze

Wysiedlonym dozwolone będzie zabrać ze sobą najwyżej 500 reichsmarek na osobę. Innej waluty niż reichsmarki nie będzie można zabrać ze sobą do strefy brytyjskiej.

10. Wyżywienie

Trasa morską Szczecin–Lubeka. Władze polskie dostarczą dwudniową rację żywności oraz jednodniową rację rezerwową na podróż do Lubeki. Na podróż koleją ze Szczecina do Bad Segeberg, każdy pociąg opuści Szczecin z dwudniową racją żywności oraz jednodniową racją rezerwową. Na podróż koleją do Mariental, Alversdorf i Friedland każdy pociąg opuści Kaławsk z trzydniową racją żywnościową oraz jednodniową racją rezerwową. Wszystkie niewykorzystane porcje zaopatrzenia zostaną wyładowane na stacji docelowej w strefie brytyjskiej.

11. Opieka lekarska i społeczna

(a) Pierwsze transporty będą ograniczone wyłącznie do wysiedleńców cieszących się dobrym zdrowiem i w początkowej fazie nie będzie można przewozić żadnej osoby wymagającej leczenia szpitalnego natychmiast po przybyciu do strefy brytyjskiej. Władze polskie przekażą CRX wszelkie możliwe dane o osobach, wymagających leczenia szpitalnego. CRX natychmiast upewni się w strefie brytyjskiej, kiedy wspomniani chorzy będą mogli być przyjęci. To samo odnosi się do sierot i osób przebywających w zakładach dla umysłowo chorych i w więzieniach.

(b) Kobiety ciężarne nie mogą być przewożone w okresie 6 tygodni przed i po porodzie.

(c) Nie będzie dozwolone rozdzielanie rodzin. W razie choroby członka rodziny, rodzina nie będzie przewożona zanim wszyscy jej członkowie nie będą zdolni do odbycia wspólnej podróży.

12. Dokumenty

Wysiedleńcy powinni posiadać swoje dowody osobiste. Do każdego pociągu będzie dołączona imienna lista wraz z rozkazem wyjazdu, odpowiednio stwierdzającym, że wszyscy w pociągu są wolni od chorób zakaźnych.

(-) T. Konarski

Komandor-ppor.

Przedstawiciel Polski

przy CRX

(-) F.C. Carroll

Podpułkownik

Przedstawiciel brytyjski

CRX

Uzgodniono w Berlinie, dnia 14 lutego 1946 r.

(Archiwum MSZ. Zespół Akt Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie, sygn. 1/57, teczka 37; tłum. z oryginału ang. Sprawy Międzynarodowe, 1970, nr 7, s. 126–130)

Źródło: Kowalski i Lippóczy, 1971, s. 241–245.

Układ zawarty między Przedstawicielami Radzieckimi i Polskimi w Połączonej Egzekutywie Repatriacyjnej przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w sprawie przesiedlenia ludności niemieckiej z Polski do strefy okupacyjnej radzieckiej w Niemczech Berlin, 5 maja 1946 roku

Z chwilą przesiedlenia ludności niemieckiej do strefy angielskiej, tranzytem przez radziecką strefę okupacji, punkt przejścia Szczecin-Löknitz (trasa północna) wyznaczony zostanie wyłącznie w tym celu.

Obie strony zgodziły się na to, że w punktach Słubice–Frankfurt i Kistrzyn⁶ nie nastąpi przejście przesiedleńców dla uniknięcia komplikacji w komunikacji osobowej i towarowej. Ze względu na te okoliczności, uważa się za konieczne, w celu wypełnienia planu Rady Kontroli z dnia 17 listopada 1951 r., zrewidowanie systemu przyjmowania Niemców-przesiedleńców z Polski do radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech i zawarcie poniższego układu:

1. Warunki ogólne

Kontynuowane będzie przyjmowanie Niemców-przesiedleńców z Polski do strefy okupacyjnej radzieckiej w duchu zawartej w Berlinie umowy na konferencji Trzech Mocarstw i planu Rady Kontroli z dnia 17 listopada 1945 roku.

2. System przewozu. Punkty odbiorczo-zdawcze

Przesiedlanie Niemców odbywać się będzie transportami kolejowymi. Odbiór i zdawanie będzie w punktach odbiorczych: Forst–Zgorzelice.⁷ Do tych punktów będą kierowane transporty kolejowe z Polski. Ogólną liczbę przyjmowanych i przekazywanych transportów ustala się nie mniej aniżeli jeden transport na dobę w każdym z punktów zdawczo-odbiorczych.

Liczba przesiedlonych w transporcie ma wynosić od tysiąca pięćset do tysiąca siedemset osób.

3. Porządek przyjmowania przesiedleńców

Zdawanie i odbiór wszystkich Niemców-przesiedleńców polskimi transportami odbywa się na stacji Forst i Zgorzelice (Görlitz). Za dowody odbiorczo-zdawcze będą uważane: a) rozkaz wyjazdu, b) uprzednio ustanowiony (wystawiony – przyp. red.) dowód sanitarny. Dopiero po załatwieniu wszystkich formalności odbiorczo-zdawczych, przesiedleńcy-Niemcy przejdą pod rozkazy Przedstawicieli Radzieckiej strefy okupacyjnej, a polski skład kolejowy wróci z powrotem.

4. Badania sanitarne

Wszystkich przesiedleńców-Niemców kierowanych do strefy okupacji radzieckiej, przed załadowaniem do wagonów, władze polskie poddają przeglądowi sanitarnemu. Na każdy transport po przeglądzie sanitarnym wystawia się dowód sanitarny, który powinien być okazany w momencie zdania transportu. Bez dowodów sanitarnych transporty przyjmowane nie będą.

⁶ Kostrzyn.

⁷ Zgorzelec.

Wszyscy zakaźnie chorzy – których stan chorobowy zostanie stwierdzony w punktach zdawczo-odbiorczych – wrócą z powrotem do Polski.

5. Zabezpieczenie materialne

Przesiedleńcy w momencie zdawczo-odbiorczym powinni być zaopatrzeni w żywność na przeciąg jednej doby. Mają oni prawo do zabrania bagażu w takiej ilości, w jakiej są w stanie unieść własnymi siłami, włączając w to ubranie, bieliznę i przedmioty osobistego użytku. Zezwala się każdemu przesiedleńcowi na posiadanie przy sobie waluty niemieckiej w wysokości 500 RM (reichsmark).

6. Opieka

Za stan transportów do chwili zdania ich przedstawicielowi odpowiadają władze polskie.

7. Dokumenty

Oprócz wymienionych dokumentów w punkcie 3 układu, każdy przesiedleńca powinien posiadać przy sobie dowody osobiste, stwierdzające jego tożsamość.

Przedstawiciel Polski
w Sojuszniczej Egzekutywie
Repatriacyjnej
(-) Konarski,
Komandor-porucznik

Przedstawiciel Radziecki
w Sojuszniczej Egzekutywie
Repatriacyjnej
(-) Maslennikow,
Podpułkownik

(Archiwum MSZ. Zespół akt Biura Prac Kongresowych; nieoficjalny przekład roboczy MSZ; A. Skowroński: Dokumenty o przesiedleniu Niemców z Polski, Sprawy Międzynarodowe 1970, nr 7, s. 130–132).

Źródło: Kowalski i Lippóczy, 1971, s. 252–254.

* * *

Po zawarciu 2 sierpnia 1945 r. w Poczdamie porozumienia w sprawie wysiedlenia Niemców z obszarów Polski, Czechosłowacji i Węgier (rozdział XII protokołu) Rada Kontroli, jako najwyższy organ aliantów w okupowanych Niemczech, przyjęła 20 listopada 1945 r. plan wysiedlenia 3,5 mln Niemców z Polski, 2,5 mln z Czechosłowacji, 0,5 mln z Węgier i 150 tys. z Austrii. Z Polski 2,0 mln Niemców miało trafić do radzieckiej strefy okupacyjnej i 1,5 mln do strefy brytyjskiej (Nadrenia Północna-Westfalia, Dolna Saksonia, Szlezwik-Holsztyn, Hamburg). Szczegóły tych przesiedleń zostały uregulowane w umowach zawartych z władzami stref okupacyjnych i w wyżej cytowanym porozumieniu polsko-brytyjskim i polsko-radzieckim.

Z uwagi na niewspółmiernie wyższą liczbę Niemców pragnących wyjechać do strefy brytyjskiej niż radzieckiej zdecydowano się na kierowanie wysiedlanych z Dolnego Śląska i Pomorza Zachodniego do strefy brytyjskiej, a z Olsztyńskiego i Poznańskiego – do strefy radzieckiej.

Z dokumentów Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, który zajmował się wysiedleniem Niemców wynika, że ich transport w 1946 r. i później odbywał się w lepszych warunkach niż repatriacja ludności polskiej ze wschodu w 1945 r.

SPIS TABEL, RYCIN, SKRÓTÓW I OZNACZEŃ

Tabele

Tabela II.1. Podziały administracyjne w 1910 r. na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej	18
Table II.1. Administrative division of the territory of former Commonwealth, 1910	
Tabela II.2. Powstawanie Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1923)	22
Table II.2. Rise of the Polish Republic, 1918–1923	
Tabela II.3. Chronologia powstawania podziału na województwa (1919–1926)	26
Table II.3. Chronology of division into provinces (voivodships), 1919–1926	
Tabela II.4. Podział administracyjny Polski w 1931 i 1939 r.	32
Table II.4. Administrative division of Poland, 1931 and 1939	
Tabela II.5. Podział na Polskę A, B i C w 1931 r.	34
Table II.5. Poland divided into zones A, B and C, 1931	
Tabela II.6. Powierzchnia, podział administracyjny i ludność na terenach okupowanych (1939–1945)	38
Table II.6. Area, administrative units, population occupied Polish territory, 1939–1945	
Tabela II.7. Chronologia tworzenia województw i zmiany ich granic (1944–1957)	44
Table II.7. Chronology of creating and changing provincial units (voivodships), 1944–1957	
Tabela II.8. Podział administracyjny Polski w 1947 r.	48
Table II.8. Administrative division of Poland in 1947	
Tabela II.9. Zmiany liczby miast i osiedli, 1945–2000	52
Table II.9. Changes in the number of towns and urban settlements, 1945–2000	
Tabela II.10. Podział administracyjny Polski w 1957 r.	53
Table II.10. Administrative division of Poland, 1957	
Tabela II.11. Jednostki administracyjne Polski, 1946–1990	55
Table II.11. Administrative units in Poland, 1946–1990	
Tabela II.12. Podział administracyjny kraju, 1991–2002	57
Table II.12. Administrative division, 1991–2002	

Tabela II.13. Podział administracyjny i terytorialny z dnia 1 stycznia 1999 r. ...	58
Table II.13. Administrative division, January 1, 1999	
Tabela. III.1. Spisy ludności na terenie ziem polskich	64
Table III.1. Foreign censuses of population on the Polish territory	
Tabela III.2. Ograniczenia meldunkowe w miastach, 1954–1984	76
Table III.2. Residence restrictions in selected towns, 1954–1984	
Tabela IV.1. Rozwój liczby ludności Polski, 1900–1939 (tys.)	82
Table IV.1. Population growth, 1900–1939. number as of January 1 (in thousands)	
Tabela IV.2. Składniki przyrostu liczby ludności, 1895–1938	83
Table IV.2. Components of population change, 1895–1938	
Tabela IV.3. Ludność Polski według województw w miastach i na wsi w 1921 i 1931 r.	84
Table IV.3. Population by provinces, urban, rural, 1921 and 1931	
Tabela IV.4. Straty ludnościowe niektórych państw w okresie II wojny światowej	90
Table IV.4. Population losses in selected countries during World War II	
Tabela IV.5. Zmiany stanu ludności na obecnym obszarze Polski, 1931–1946, w podziale administracyjnym z dnia 1 kwietnia 1947 r.	93
Table IV.5. Changes of population on the present territory of Poland, 1931–1946	
Tabela IV.6. Bilans ludności, 1946–2000	94
Table IV.6. Components of populations change, 1946–2000	
Tabela IV.7. Rozwój liczby ludności Polski według województw (ogółem, miasta, wieś), 1950–2002	96
Table IV.7. Population change by provinces, 1950–2002	
Tabela IV.8. Gęstość zaludnienia Polski według województw (ogółem, miasta, wieś), 1950–2002	97
Table IV.8. Density of population by provinces, 1950–2002	
Tabela IV.9. Zmiany stopnia koncentracji ludności określone różnymi miarami i według różnych autorów	100
Table IV. 9. Changes in the concentration coefficients as measured by different methods and authors	
Tabela IV.10. Wskaźniki koncentracji ludności, 1950–2000	102
Table IV.10. Coefficients of concentration, 1950–2000	
Tabela IV.11. Wybrane prognozy rozwoju ludności Polski z lat 1957–1991 (tys.)... 104	
Table IV.11. Selected population forecasts for Poland made in 1957–1961 (in thou- sands)	
Tabela V.1. Ludność w miastach na ziemiach polskich w 1900 i 1910 r.	108
Table V.1. Urban population on the Polish territory	

Tabela V.2. Miasta i ludność miejska w 1921 i 1931 r.	112
Table V.2. Towns and urban population, 1921 and 1931	
Tabela V.3. Ludność w miastach według wielkości i narodowości w 1921 r.	114
Table V.3. Urban population by size of centres and nationality, 1921	
Tabela V.4. Ludność w miastach w 1921 i 1931 r. według wielkości w podziale adm. z 1 IV 1932 r.	116
Table V.4. Urban population in 1921 and 1931 by size of towns administrative division as of April 1, 1932	
Tabela V.5. Ludność w miastach w 1 IX 1939 r. w podziale administracyjnym z 1 IV 1939 r.	119
Table V.5. Urban population in 1939 (administrative division as of April 1, 1939)	
Tabela V.6. Miasta utracone w podziale administracyjnym z 1 IV 1939 r.	121
Table V.6. Towns lost as a result of boundary changes and their population. Administrative division as of April 1, 1939	
Tabela V.7. Miasta według wielkości w obecnych granicach Polski, 1897/1900– –2002	122
Table V.7. Towns within present boundaries of Poland by size, 1897/1900–2002	
Tabela V.8. Liczba miast według wielkości w obecnych granicach Polski, 1897/1900–2002	124
Table V.8. Number of towns within present boundaries of Poland by size, 1897/1900– –2002	
Tabela V.9. Ludność w miastach według wielkości w obecnych granicach Pol- ski, 1897/1900–2002	125
Table V.9. Urban population by size of towns within present boundaries of Poland, 1897/1900–2002	
Tabela V.10. Składniki wzrostu liczby ludności w miastach, 1946–2000 (%) ...	127
Table V.10. Components of urban growth, 1946–2000 (%)	
Tabela V.11. Miasta i ludność miast w Polsce w 1950 i 1970 r.	129
Table V.11. Towns and urban population in Poland, 1950–1970	
Tabela V.12. Miasta i ludność miast w Polsce w 1978 i 2002 r.	132
Table V.12. Towns and urban population in Poland, 1978–2002	
Tabela V.13. Powierzchnia i ludność obszarów metropolitalnych oraz aglomera- cji miejsko-przemysłowych w Polsce w końcu lat 1960.	135
Table V.13. Area and population of urban metropolitan areas and urban-industrial metropolitan areas by the end of 1960s.	
Tabela V.14. Miasta w Polsce w XX wieku liczące 200 tys. i więcej mieszkań- ców	137
Table V.14. Cities in 20th century with population 200,000 and more	
Tabela VI.1. Małżeństwa zawarte, 1895–1938	144
Table VI.1. Marriages, 1895–1938	

Tabela VI.2. Ruch naturalny ludności według wyznania, 1926–1938	144
Table VI.2. Vital statistic by religions denomination, 1926–1938	
Tabela VI.3. Małżeństwa i rozwody, 1946–2000	146
Table VI.3. Marriages and divorces, 1946–2000	
Tabela VI.4. Nowożeńcy według wieku, 1931–2000	148
Table VI.4. Bridegrooms and brides by age, 1931–2000	
Tabela VI.5. Rozwody prawomocnie orzeczone, 1950–2000	150
Table VI.5. Legal divorces, 1950–2000	
Tabela VI.6. Rozwody według miejsca zamieszkania powoda, 1951–1973	151
Table VI.6. Divorces by place of residence of person filing for a divorce, 1951–1973	
Tabela VI.7. Rozwody według miejsca zamieszkania powoda, 1990–2000	152
Table VI.7. Divorces by place of residence of person filing for a divorce, 1990–2000	
Tabela VI.8. Ruch naturalny ludności, 1880–1938	156
Table VI.8. Vital sttistic, 1880–1938	
Tabela VI.9. Urodzenia żywe, 1946–2000	160
Table VI.9. Live births, 1946–2000	
Tabela VI.10. Urodzenia żywe na ziemiach dawnych oraz zachodnich i północ- nych, 1948–2000	161
Table VI.10. Live births in old territories and in western and northern territories, 1948– –2000	
Tabela VI.11. Urodzenia ogółem, w miastach i na wsi na 1000 ludności, 1961– –2000	162
Table VI.11. Live births per 1000, 1961–2000	
Tabela VI.12. Płodność kobiet i współczynniki reprodukcji ludności, 1900– –2000	164
Table VI.12. Female fertility and reproduction rates, 1900–2000	
Tabela VI.13. Sezonowość urodzeń żywych w Polsce, 1966–2000	167
Table VI.13. Live births by months, 1966–2000	
Tabela VI.14. Urodzenia pozamałżeńskie na 1000 urodzeń żywych, 1981–2000 (przeciętne roczne)	170
Table VI.14. Illegitimate births per 1000 live births, 1981–2000	
Tabela VI.15. Oficjalnie zarejestrowane zabiegi przerywania ciąży, 1960– –2000	172
Table VI.15. Formally registered abortions, 1960–2000	
Tabela VI.16. Zgony, 1946–2000	178
Table VI.16. Deaths, 1946–2000	
Tabela VI.17. Zgony ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1971–2000	179
Table VI.17. Deaths – total, in urban areas by size, in rural areas, per 1000, 1971–2000	

Tabela VI.18. Zgony według płci i wieku w miastach i na wsi w latach 1950–2000	180
Table VI.18. Deaths by sex and age in urban and rural areas, 1950–2000	
Tabela VI.19. Zachorowania na niektóre choroby zakaźne w Polsce, 1919–2000	184
Table VI.19. Infections diseases in Poland, 1919–2000	
Tabela VI.20. Zgony według wybranych przyczyn na 10 tys. mieszkańców, 1925–2000	189
Table VI.20. Deaths by selected causes per 10,000, 1925–2000	
Tabela VI.21. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń według wyznania i rodzaju miejscowości, 1927–1932 (przeciętnie)	191
Table VI.21. Infant deaths by religion and area of residence by 1000 live births, 1927–1932 (annual average)	
Tabela VI.22. Zgony niemowląt, 1946–2000	192
Table VI.22. Infant deaths, 1946–2000	
Tabela VI.23. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych w 5 największych polskich miastach, 1945–2000	194
Table VI.23. Infant deaths per 1000 live births in five largest cities of Poland, 1945–2000	
Tabela VI.24. Przewidywane dalsze trwanie życia według polskich tablic trwania życia, 1897–2000	195
Table VI.24. Expectation of life by sex and age according to Polish life tables, 1897–2000	
Tabela VI.25. Przyrost naturalny, 1895–1938	197
Table VI.25. Natural increase, 1895–1938	
Tabela VI.26. Przyrost naturalny, 1946–2000	199
Table VI.26. Natural increase, 1946–2000	
Tabela VI.27. Przyrost naturalny ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1971–2000	201
Table VI.27. Natural increase by area of residence, per 1000, 1971–2000	
Tabela VI.28. Przyrost naturalny według województw ogółem, w miastach według wielkości i na wsi na 1000 ludności, 1965–2000	201
Table VI.28. Natural increase by voivodships, per 1000, 1965–2000	
Tabela VI.29. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1895–1938	203
Table VI.29. Rates of demographic dynamics by areas, 1895–1938	
Tabela VI.30. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1946–2000	203
Table VI.30. Rates of demographic dynamics, 1946–2000	
Tabela VII.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w wybranych krajach w XX w. ..	208
Table VII.1. Number of woman per 100 men in selected countries in the 20th century	
Tabela VII.2. Ludność według płci i województw ogółem, w miastach i na wsi, 1950, 1970, 2000	214
Table VII.2. Number of woman per 100 men by provinces (voivodships), 1950–2000	

Tabela VII.3. Ludność Polski według płci i wieku, 1900–2000	216
Table VII.3. Population by sex and age, 1897/1900–2000	
Tabela VII.4. Ludność Polski według wieku, 1897/1900–2000	220
Table VII.4. Population of Poland by age, 1897/1900–2000	
Tabela VII.5. Ludność ziem polskich według podstawowych grup wieku i województw w r. 1897/1900	221
Table VII.5. Population of Polish territories by age groups 1897/1900	
Tabela VII.6. Ludność Polski według podstawowych grup wieku i województw w 1921 i 1931 r.	223
Table VII.6. Population of Poland by age and group of voivodships, 1921 and 1931	
Tabela VII.7. Wiek środkowy ludności Polski, 1950–1970	231
Table VII.7. Median age of Poland's population, 1950–2002	
Tabela VII.8. Ludność Polski według podstawowych grup wieku, 1950–2002	232
Table VII.8. Population by age, 1950–2002	
Tabela VII.9. Struktura wieku ludności Polski według województw ogółem, w miastach i na wsi, 1960–1988	234
Table VII.9. Population by age and provinces (voivodships), 1960–1988	
Tabela VII.10. Struktura wieku ludności Polski według województw ogółem, w miastach i na wsi, 2002	235
Table VII.10. Population by age and by voivodships, urban and rural, 2002	
Tabela VIII.1. Ludność na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej według języka w 1897/1910 r.	244
Table VIII.1. Population on the territory of former Polish Commonwealth by language, 1897/1910	
Tabela VIII.2. Ludność według wyznania, narodowości i języka (tys.), 1897–1931	246
Table VIII.2. Population by religion, nationality and language, 1897–1931	
Tabela VIII.3. Ludność według narodowości (tys.) w 1921 r.	248
Table VIII.3. Population by nationality, 1921 (in thousands)	
Tabela VIII.4. Ludność według wyznania (tys.) w 1921 i 1931 r.	249
Table VIII.4. Population of Poland by religion, 1921 and 1931 (in thousands)	
Tabela VIII.5. Ludność wyznania rzymskokatolickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.	252
Table VIII.5. Roman catholic population by sources of income, 1921 and 1931	
Tabela VIII.6. Ludność wyznania prawosławnego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.	253
Table VIII.6. Orthodox population in Poland by source of income, 1921 and 1931	
Tabela VIII.7. Ludność wyznania greckokatolickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.	255
Table VIII.7. Greek catholic population by source of income, 1921 and 1931	

Tabela VIII.8. Ludność wyznania ewangelickiego według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.	256
Table VIII.8. Protestant population by source of income, 1921 and 1931	
Tabela VIII.9. Ludność według języka ojczystego (tys.) w 1931 r.	257
Table VIII.9. Population by mother tongue in 1931 (in thousands)	
Tabela VIII.10. Ludność według narodowości (tys.) w 1931 r.	264
Table VIII.10. Population by nationality in 1931 (in thousands)	
Tabela VIII.11. Liczebność mniejszości narodowych (tys.) w Polsce w latach 1945–1900 (szacunki)	265
Table VIII.11. Estimated size of national minorities in Poland, 1945–1900 (in thousands)	
Tabela VIII.12. Ludność posiadająca obywatelstwo polskie według deklarowanej narodowości, 20 V 2002 r.	266
Table VIII.12. Polish citizens by nationality on May (20), 2002	
Tabela VIII.13. Wybrane kościoły i wyznania religijne w Polsce, 1948–2000	270
Table VIII.13. Selected churches and religions denominations in Poland, 1948–2000	
Tabela VIII.14. Ludność Królestwa Polskiego (tys.) według wielkości osiedli w 1885 r.	279
Table VIII.14. Population of Congress Kingdom of Poland by size of settlements, 1885 (in thousands)	
Tabela VIII.15. Ludność żydowska na ziemiach polskich w podziale na miasto–wieś, 1857–1921	280
Table VIII.15. Jewish population on the Polish territory by size of settlements, 1857–1921 (in thousands)	
Tabela VIII.16. Rozmieszczenie ludności żydowskiej (wg wyznania) w Polsce w 1921 i 1931 r.	281
Table VIII.16. Distribution of Jewish population (by religion) in Poland in 1921 and 1931	
Tabela VIII.17. Rozmieszczenie ludności żydowskiej (według wyznania) w miastach według wielkości w 1921 r. w podziale administracyjnym z 1 lipca 1923 r.	283
Table VIII.17. Distribution of Jewish population (by religion) in towns, by size in 1921 (administrative division as of July 1, 1923)	
Tabela VIII.18. Rozmieszczenie ludności wyznania mojżeszowego na wsi i w osadach miejskich i miasteczkach w 1921 roku (tys.)	285
Table VIII.18. Distribution of Jewish population (by religion) in rural areas, 1921 (in thousands)	
Tabela VIII.19. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w osadach miejskich i miasteczkach według wielkości w 1921 r. w podziale administracyjnym z dnia 1 lipca 1923 r.	286
Table VIII.19. Distribution of Jewish population (by religion) in semi-urban settlements by size in 1921 (administrative division as of July 1, 1923)	

Tabela VIII.20. Odsetek osób wyznania mojżeszowego podających narodowość żydowską w 1921 r. oraz uznających język żydowski lub hebrajski za ojczysty w 1931 r.	288
Table VIII.20. Percentage of Jews (by religion) declaring Jewish nationality in 1921 and those declaring Yiddish or Hebrew as their mother tongue in 1931	
Tabela VIII.21. Większe zajścia, ekscesy i pogromy antyżydowskie w Polsce w pierwszej połowie XX wieku	290
Table VIII.21. Major anti-Jewish excesses and pogroms in Poland in the first half of the 20th century	
Tabela VIII.22. Największe getta żydowskie założone przez Niemców na terenie okupowanej Polski (1939–1944)	292
Table VIII.22. Major Jewish ghettos established by Nazi German authorities in occupied Poland, 1939–1944	
Tabela VIII.23. Niemieckie obozy zagłady Żydów	294
Table VII.23. German extermination camps for the Jews	
Tabela VIII.24. Żydzi zarejestrowani w komitetach żydowskich według województw, 1945–1948	297
Table VIII.24. Jews registered by Jewish committees, by voivodships, 1945–1948	
Tabela VIII.25. Repatrianci zarejestrowani w komitetach żydowskich, 1 I do 30 VI 1946 r.	298
Table VIII.25. Repatriates registered by Jewish committees – June 11–30, 1946	
Tabela VIII.26. Ludność żydowska w Polsce zarejestrowana w CKŻP i TSKŻP, 1946–1966	299
Table VIII.26. Jewish population registered by Jewish organisations, 1946–1966	
Tabela VIII.27. Główne grupy narodowościowe w woj. poznańskim i pomorskim, 1900–1931 (tys.)	302
Tables VIII.27. Major ethnic groups in Western Poland, 1900–1931 (in thousands)	
Tabela VIII.28. Ludność Galicji według wyznania i języka, 1857–1910 (tys.)	303
Table VIII.28. Population of Galicia by religion and language, 1857–1910 (in thousands)	
Tabela VIII.29. Ludność niemiecka w Polsce w 1921 i 1931 r.	306
Table VIII.29. German population in Poland in 1921 and 1931	
Tabela VIII.30. Niemcy w Polsce w miastach i na wsi według województw, 9 XII 1931 (tys.)	308
Table VIII.30. Germans in Poland by voivodships, urban and rural areas as of December 9, 1931 (in thousands)	
Tabela VIII.31. „Niemcy etniczni” osiedleni do 15 XI 1944 r. na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy	310
Table VIII.31. Ethnic Germans settled in Polish territory annexed to the German Reich, prior to November 15, 1944	

Tabela VIII.32. Struktura narodowościowa ludności polskiej ziem wcielonych do Rzeszy według poszczególnych terytorialnych jednostek administracyjnych w styczniu 1944 r.	311
Table VIII.32. National composition of population in the areas annexed to the German Reich by administrative units, January 1944	
Tabela IX.1. Ludność w wieku 10 lat i więcej według wykształcenia, 30 IX 1921 r.	321
Table IX.1. Population at age 10 and more by education, September 30, 1930	
Tabela IX.2. Ludność w wieku 10 lat i więcej według wykształcenia i wyznania w 1921 r.	322
Table IX.2. Population at age 10 and more by education and religion, 1921	
Tabela IX.3. Szkoły i uczniowie, 1922/23–2000/2001	325
Table IX.3. Schools and students, 1922/1923–2000/2001	
Tabela IX.4. Uczniowie według typów szkół i wyznania, 1921/22–1936/37	326
Table IX.4. Students by types of school and religion, 1921/22–1936/37	
Tabela IX.5. Uczniowie według zawodu rodziców w Polsce	328
Table IX.5. Students by profession of parents. 1925/26–1935/36	
Tabela IX.6. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia i województw, 1970–2002	332
Table IX.6. Population at age 15 and more by level of education and provinces (voivodships), 1970–2002	
Tabela IX.7. Współczynnik skolaryzacji brutto, 1950–2000	335
Table IX.7. Gross education ratio, 1950/1951–2000/2001	
Tabela X.1. Struktura ludności na ziemiach polskich według źródła utrzymania na początku XX w.	339
Table X.1. Population on the territory of Poland by sources of income at the beginning of 20th century	
Tabela X.2. Ludność czynna i bierna zawodowo objęta spisem z 30 IX 1921 r. według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego (tys. osób)	341
Table X.2. Population active and passive by economic sectors and social standing in thousands, September 30, 1921	
Tabela X.3. Ludność czynna i bierna zawodowo 9 XII 1931 r. według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego (tys. osób)	342
Table X.3. Population active and passive by economic sectors and social standing in thousands, December 9, 1931	
Tabela X.4. Struktura ludności czynnej i biernej zawodowo w wielkich miastach, 1900–1931	348
Table X.4. Population active and passive in major cities, 1897–1931	
Tabela X.5. Ludność według źródła utrzymania, wyznania i stanowiska społecznego 9 XII 1931 r. (tys. osób)	349

Table X.5. Population by sources of income, religion and social standing in thousands, December 9, 1931	
Tabela X.6. Ludność żydowska według źródła utrzymania w 1921 i 1931 r.	350
Table X.6. Jewish population by sources of income, 1921 and 1931	
Tabela X.7. Ludność czynna i bierna zawodowo według sektorów ekonomicznych i stanowiska społecznego w latach 1921, 1931 i 1938 (terytorium 1923–1937)	353
Table X.7. Population active and passive by economic sectors and social standing in 1921, 1931 and 1938 (territory as of 1923–1937)	
Tabela X.8. Ludność według głównego źródła utrzymania i województw, 1921–2002	356
Table X.8. Population by main source of income, by voivodships, 1921–2002	
Tabela X.9. Emerytury i renty, 1937–2000	362
Table X.9. Pensions, 1937–2000	
Tabela X.10. Ludność utrzymująca się spoza rolnictwa według województw, 1950, 1970, 2002	363
Table X.10. Non-agricultural population by voivodships, 1950, 1970, 2002	
Tabela X.11. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki i województw, 1970–2002	364
Table X.11. Active population by economic sectors, by voivodships, 1970–2002	
Tabela X.12. Bezrobotni zarejestrowani w Państwowym Urzędzie Pośrednictwa Pracy, 1926–1938 (tys. osób na koniec roku)	369
Table X.12. Unemployed registered by Government Employment Agency, in thousands, 1926–1938	
Tabela X.13. Liczba zbędnych kobiet i mężczyzn na wsi w wieku 14–59 lat (tys.), zima 1935 r. (szacunek)	370
Table X.13. Estimated surplus population in rural areas, 14–59 years, winter 1935 (in thousands)	
Tabela X.14. Liczba bezrobotnych zarejestrowanych (tys.) w urzędach pracy, 1990–2002 (stan 31 XII)	372
Table X.14. Unemployed registered by employment agencies, 1990–2000 (in thousands)	
Tabela X.15. Zarejestrowani bezrobotni według wieku, 1991–2000 (stan 31 XII)	374
Table X.15. Registered unemployment by age, 1991–2000	
Tabela XI.1.1. Ludność zamieszkała w Królestwie Polskim w 1897 r. według miejsca urodzenia	377
Table XI.1.1. Population resident in the Congress Kingdom of Poland by birthplace, 1897	
Tabela XI.1.2. Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa, 30 IX 1921 r.	378
Table XI.1.2. Population born locally and elsewhere, September 30, 1921	

Tabela XI.1.3. Miejsce urodzenia ludności miast powyżej 50 tys. mieszkańców według województw, 30 IX 1921 r.	380
Table XI.1.3. Birthplace of population of towns with more than 50 000 by voivodships, September 30, 1921	
Tabela XI.1.4. Osadnictwo wojskowe w województwach wschodnich. Stan w dniu 1 stycznia 1923 r.	382
Table XI.1.4. Military settlements in Eastern voivodships by January 1, 1923	
Tabela XI.1.5. Osadnictwo wojskowe na kresach wschodnich, około 1935 r. (dane szacunkowe)	383
Table XI.1.5. Estimate of military settlement in Eastern regions, 1935	
Tabela XI.1.6. Pochodzenie ludności Ziem Zachodnich i Północnych w 1950 r. według miejsca zamieszkania w 1939 r. (tys.)	388
Table XI.1.6. Territorial origin of population of Western and Northern Territories in 1950 compared to place of residence in September, 1939 (in thousands)	
Tabela XI.1.7. Migracje wewnętrzne ludności na pobyt stały według kierunków, 1951–2000 (tys.)	389
Table XI.1.7. Internal permanent migrations by flows, 1951–2000 (in thousands)	
Tabela XI.1.8. Saldo migracji wewnętrznych ogółem na 1000 ludności, 1952–1973 (przeciętne roczne)	392
Table XI.1.8. Net internal migration per 1000, 1952–1973	
Tabela XI.1.9. Saldo migracji wewnętrznych ogółem na 1000 ludności, 1974–1998 (przeciętne roczne)	393
Table XI.1.9. Net internal migration, 1974–1998 (annual average per 1000)	
Tabela XI.1.10. Kierunki i przyczyny migracji ludność ankietowanej (1974 r.) ...	395
Table XI.1.10. Internal migrations by direction and causes of migration, 1974 (survey data)	
Tabela XI.1.11. Migracje wewnętrzne ludności (tys.) według obecnego i poprzedniego miejsca zamieszkania, 1967–2000	397
Table XI.1.11. Internal migration by present and former place of residence, 1967–2000 (in thousands)	
Tabela XI.1.12. Migracje wewnętrzne ludności na pobyt stały według kierunków i wieku, 1971–2000	399
Table XI.1.12. Permanent internal migration by direction and age, 1971–2000	
Tabela XI.1.13. Saldo migracji wewnętrznych na wsi ludności w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia i stanu cywilnego migrantów, 1976–2000	402
Table XI.1.13. Net internal migration in rural areas by education and marital status, 1976–2000 (population age 15 and more)	
Tabela XI.1.14. Ludność zamieszkała od urodzenia i ludność według spisów ludności, 1960–2002 (tys.)	403
Table XI.1.14. Population born locally and arrivals (in thousands)	

Tabela XI.1.15. Ludność zamieszkała od urodzenia i napływowa w wielkich miastach, 1970–2002	405
Table XI.1.15. Population born locally and elsewhere in major cities, 1970–2000	
Tabela XI.1.16. Ludność według okresu zamieszkiwania oraz województw w 2002 r.	406
Table XI.1.16. Population born locally and elsewhere by voivodships, 2002	
Tabela XI.1.17. Ludność zamieszkała od urodzenia w miastach obecnego miejsca zamieszkania w 2002 r.	407
Table XI.1.17. Population locally born in towns by size, 2002	
Tabela XI.2.1. Straty migracyjne Polski w latach 1871–1913 (tys. osób)	409
Table XI.2.1. Migration losses of Poland, 1871–1913 (in thousands)	
Tabela XI.2.2. Powołani do wojska i zmobilizowani w latach 1914–1918 mężczyźni – mieszkańcy ziem polskich trzech zaborów (granice Polski z 1923 r.)	411
Table XI.2.2. Men resident in partitioned Poland conscripted and mobilized in 1914–1918 (area within 1923 borders)	
Tabela XI.2.3. Robotnicy sezonowi w Niemczech, 1912–1920	413
Table XI.2.3. Seasonal workers in Germany, 1912–1920	
Tabela XI.2.4. Repatriacja (tys.), 1918–1924	416
Table XI.2.4. Repatriation to Poland, 1918–1924 (in thousands)	
Tabela XI.2.5. Emigracja zagraniczna z Polski w latach 1919–1938 według kierunków, zawodów i wyznania	421
Table XI.2.5. Emigration from Poland, 1919–1938 by directions, professions and religion	
Tabela XI.2.6. Imigracja do Stanów Zjednoczonych A.P. według kraju ostatniego miejsca zamieszkania, 1921–2000	422
Table XI.2.6. Immigration to the United States by country of last residence, 1921–2000	
Tabela XI.2.7. Emigracja sezonowa i na stałe z Polski do krajów europejskich według województw, 1927–1938	424
Table XI.2.7. Seasonal and permanent emigration to European countries by voivodships, 1927–1938	
Tabela XI.2.8. Emigracja na stałe z Polski do krajów pozaeuropejskich według województw, 1927–1938	425
Table XI.2.8. Emigration from Poland to non-European countries, by voivodships, 1927–1938	
Tabela XI.2.9. Wychodźstwo według krajów, płci i wyznania, 1927–1938	427
Table XI.2.9. Emigration by countries, sex and religion, 1927–1930	
Tabela XI.2.10. Emigracja sezonowa i na stałe z Polski według grup województw i wyznania (tys.), 1927–1938	428
Table XI.2.10. Seasonal and permanent emigration from Poland by groups of voivodships, sex and religion, 1927–1938 (in thousands)	

Tabela XI.2.11. Emigracja Żydów (według wyznania) z Polski według kierunków w latach 1926–1938	430
Table XI.2.11. Emigration of Jews (by religion) by directions, 1926–1938	
Tabela XI.2.12. Imigracja Żydów obywateli Polski do Palestyny w latach 1923–1937	431
Table XI.2.12. Immigration of Jews, Polish citizens to Palestine, 1923–1937	
Tabela XI.2.13. Emigracja ludności wyznania mojżeszowego z Polski według województw w latach 1926–1938	432
Table XI.2.13. Emigration of Jews (by religion) by voivodships, 1926–1938	
Tabela XI.2.14. Ruchy repatriacyjne w latach 1944–1950	442
Table XI.2.14. Repatriation to Poland, 1944–1950	
Tabela XI.2.15. Osadnictwo ludności polskiej repatriowanej z ZSRR w latach 1944–1948 według województw	446
Table XI.2.15. Settlement of Polish repatriates from USSR, 1944–1948 by voivodships	
Tabela XI.2.16. Ewakuacja i ucieczka Niemców z b. wschodnich prowincji III Rzeszy i okupowanych obszarów Polski	452
Table XI.2.16. Evacuation and flight of Germans from former Eastern provinces of the Third Reich and occupied areas of Poland	
Tabela XI.2.17. Niemcy wysiedleni z Polski w latach 1945–1947	453
Table XI.2.17. Germans expelled from Poland, 1945–1947	
Tabela XI.2.18. Przesiedlenia Niemców z obszaru Polski do Niemiec, 1945–1950	454
Table XI.2.18. Transfer of Germans from Poland to Germany, 1945–1950	
Tabela XI.2.19. Przesiedlenia Niemców z Polski, 1946–1948	455
Table XI.2.19. Transfer of Germans from Poland, 1946–1948	
Tabela XI.2.20. Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1959 według krajów (republik)	463
Table XI.2.20. Repatriation of Polish population, 1955–1959, by countries	
Tabela XI.2.21. Wyjazdy repatriantów z punktów granicznych lub repatriacyjnych w latach 1955–1959 według częstości udawania się do rodziny	464
Table XI.2.21. Departures of repatriates from border stations and repatriation points, 1955–1959	
Tabela XI.2.22. Repatrianci z ZSRR w latach 1955–1960 według kierunku wyjazdu z punktów repatriacyjnych	465
Table XI.2.22. Repatriates from USSR, 1955–1960 by direction of the departure from repatriation points	
Tabela XI.2.23. Rozmiary weryfikacji narodowościowej polskiej ludności rodzi- mej na ziemiach odzyskanych	466
Table XI.2.23. National verification of Polish autochthonous population in “Recovered Territories” according to different sources	

Tabela XI.2.24. Emigracja z Polski do Niemiec w ramach akcji „łączenia rodzin” w latach 1956–1959	468
Table XI.2.24. Emigration from Poland to Germany under “family unification” programme, 1956–1959	
Tabela XI.2.25. Przesiedleńcy z terytorium Polski do Niemiec w latach 1950–1991	469
Table XI.2.25. Resettlers from Poland, 1950–1991 according to German sources	
Tabela XI.2.26. Wyjazdy i przyjazdy na pobyt stały, 1988–2000	471
Table XI.2.26. Departures and arrivals (permanent migrations), according to Polish sources, 1988–2000	
Tabela XI.2.27. Migracje zagraniczne ludności w Polsce według województw, 1944/1945–1960	474
Table XI.2.27. International migration in Poland by voivodships, 1944/45–1960	
Tabela XI.2.28. Migracje zagraniczne ludności w Polsce według województw, 1961–1973	475
Table XI.2.28. International migration in Poland by voivodships, 1961–1973	
Tabela XI.2.29. Saldo migracji zagranicznych na 10 000 ludności (przeciętne roczne), 1975–1998	476
Table XI.2.29. Net international migration rates per 10 000 (annual average), 1975–1998	
Tabela XI.2.30. Wyjazdy i przyjazdy na stałe do Polski według krajów, 1981–2000	477
Table XI.2.30. Arrivals and departures (permanent migration) by countries, 1981–2000	
Tabela XI.2.31. Migracje zagraniczne ludności według wieku i płci, 1966–2000..	478
Table XI.2.31. International migration by sex and age, 1966–2000	
Tabela XI.2.32. Wyjazdy na stałe za granicę w latach 1988–2000 według wieku i poziomu wykształcenia	479
Table XI.2.32. Emigration from Poland by age and level of education, 1988–2000	
Tabela XI.2.33. Bilans migracji zagranicznych ludności w Polsce, 1944–2000..	480
Table XI.2.33. Poland: Balance-sheet of international migration, 1944–2000	
Tabela XI.2.34. Wyjazdy zagraniczne obywateli polskich, 1955–2000	483
Table XI.2.34. Foreign travel of Polish citizens, 1955–2000	
Tabela XI.2.35. Wyjazdy obywateli polskich za granicę według krajów, 1965–1998	484
Table XI.2.35. Departures of Polish citizens abroad by countries, 1965–1998	
Tabela XI.3.1. Liczba Polaków wysiedlonych oraz wyrugowanych przez władze hitlerowskie z rodzinnych miejscowości w latach 1939–1944	487
Table XI.3.1. Number of Poles expelled from their home areas by German authorities, 1939–1944	
Tabela XI.3.2. Wyszędlenia ludności Warszawy do obozu przejściowego w Pruszkowie (Dulag 21), 1944	489

Table XI.3.2. Expulsion of Warsaw population to transit camp in Pruszków (Dulag 21), 1944 according to different sources	
Tabela XI.3.3. „Niemcy etniczni” osiedleni do 15 XI 1944 r. na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy	490
Table XI.3.3. Ethnic Germans settled in Polish territories annexed by the Third Reich prior to November 15, 1944	
Tabela XI.3.4. Liczba osób deportowanych z Polski (w granicach z 1938 r.) na roboty w Rzeszy	491
Table XI.3.4. Person deported from Poland (eithin 1938 borders) to forced labour in Germany	
Tabela XI.3.5. Rozmieszczenie robotników przymusowych, deportowanych z Generalnego Gubernatorstwa i ziem wcielonych, w Niemczech oraz na obszarach przez nie okupowanych	491
Table XI.3.5. Distribution of forced labourers deported from General Gouvernement German occupied Polish areas in the Reich	
Tabela XI.3.6. Dynamika deportacji ludności z Generalnego Gubernatorstwa na roboty w Rzeszy w latach 1939–1944	492
Table XI.3.6. Deportation from General Gouvernement to forced labour in Germany, 1939–1944	
Tabela XI.3.7. Wysiedlenia ludności z Kresów Wschodnich w latach 1940–1941	494
Table XI.3.7. Soviet deportations from occupied eastern regions of Poland, 1940–1941	
Tabela XI.3.8. Liczba obywateli polskich represjonowanych w ZSRR, 1939–1945	496
Table XI.3.8. Number of Polish citizens persecuted in USSR, 1939–1945	
Tabela A.1. Ziemie Rzeczypospolitej w okresie zaborów	537
Table A.1. Territory of the Polish Commonwealth during the partitions	
Tabela A.2. Miasta Królestwa Polskiego przed i po reformie miejskiej	540
Table A.2. Towns of the Congress Kingdom of Poland before and after urban reform	
Tabela D.1. Liczba ludności miast na obecnym obszarze Polski w XX w. według województw	552
Table D.1. Population numbers in towns within current area of Poland in the 20th century by voivodships	
Tabela D.2. Miasta II Rzeczypospolitej utracone w 1945 r.	584
Table D.2. Population of towns at the present territory of Poland in the 20th century by voivodships	
Tabela E.1. Klasyfikacje narodowe rodzaju działalności gospodarczej na początku XX wieku	589
Table E.1. Economic activity classifications in the beginning of the 20th century	
Tabela E.2. Podział sekcji (działów) według sektorów ekonomicznych	591
Table E.2. Economic activities by sectors of the economy	

Ryciny

Ryc. II.1. Ziemie Rzeczypospolitej w 1910 r.	
Fig. II.1. Territory of the former Commonwealth in 1910	20
Ryc. II.2. Królestwo Polskie w czasie I wojny światowej	
Fig. II.2. Area of the former Congress Kingdom of Poland during World War I	21
Ryc. II.3. Polska – podział na grupy województw	
Fig. II.3. Poland – group of provinces	27
Ryc. II.4. Polska – podział administracyjny z dnia 30 września 1921 r.	
Fig. II.4. Poland: administrative division as of September 30, 1921	29
Ryc. II.5. Polska – podział administracyjny z dnia 1 października 1934 r.	
Fig. II.5. Poland: administrative division as of October 1, 1934	31
Ryc. II.6. Polska – podział administracyjny z dnia 1 kwietnia 1938 r.	
Fig. II.6. Poland: administrative division as of April 1, 1938	33
Ryc. II.7. Ziemie polskie w czasie II wojny światowej	
Fig. II.7. Poland during World War II	39
Ryc. II.8. Polska – podział administracyjny z dnia 28 czerwca 1946 r.	
Fig. II.8. Poland: administrative division as of June 28, 1946	46
Ryc. II.9. Polska – podział administracyjny z dnia 6 lipca 1950 r.	
Fig. II.9. Poland: administrative division as July 6, 1950	47
Ryc. II.10. Terytoria Polski (woj. lubelskie) – A i ZSRR (obwód lwowski) – B, wymienione w wyniku umowy z dnia 15 lutego 1951 r.	
Fig. II.10. Territorial exchange between Poland (A) and USSR (B) according to the agre- ement of February 15, 1951	50
Ryc. II.11. Polska – podział administracyjny z dnia 1 czerwca 1975 r.	
Fig. II.11. Poland: administrative division as of June 1, 1975	54
Ryc. II.12. Polska – podział na makroregiony	
Fig. II.12. Poland: macroregions	56
Ryc. II.13. Polska – podział administracyjny na województwa z dnia 1 stycznia 1999 r.	
Fig. II.13. Poland: provincial units (voivodships) as of January 1, 1999	58
Ryc. II.14. Polska – podział administracyjny województw z 1975 i 1999 r.	
Fig. II.14. Poland: provincial units (voivodships) in 1975 and 1999	59
Ryc. II.15. Polska – podział administracyjny według powiatów z dnia 1 stycznia 1999 r.	
Fig. II.15. Poland: districts (poviats) as of January 1, 1999	60
Ryc. II.16. Podział Polski na podregiony (NUTS 3) w dniu 19 kwietnia 2002 r. ...	
Fig. II.16. Poland: regional units (NUTS 3) as of April 19, 2002	61

Ryc. IV.1. Gęstość zaludnienia według powiatów, 1931–2000	
Fig. IV.1. Population density by districts (poviats), 1931–2000	86
Ryc. IV.2. Gęstość zaludnienia w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.	
Fig. IV.2. Density of population in major cities by statistical areas, 1931	87
Ryc. IV.3. Ludność na terenach okupowanych w 1939 r.	
Fig. IV.3. Population of occupied areas, 1939	89
Ryc. IV.4. Największe hitlerowskie obozy koncentracyjne i obozy zagłady	
Fig. IV.4. Largest Nazi concentration and extermination camps	91
Ryc. V.1. Udział ludności zamieszkałej w miastach według powiatów, 1931–2000	
Fig. V.1. Percentage of urban population by districts (poviats), 1931–2000	118
Ryc. V.2. Rozwój miast polskich w XX wieku	
Fig. V.2. Population of major Polish cities in 20th century	136
Ryc. VI.1. Małżeństwa na 1000 mieszkańców, 1950–2000	
Fig. VI.1. Marriages per 1000, 1950–2000	147
Ryc. VI.2. Rozwody na 10 tys. mieszkańców w 1976 i 2000 r.	
Fig. VI.2. Divorces per 10,000, 1976 and 2000	151
Ryc. VI.3. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny, 1895–2000	
Fig. VI.3. Births, deaths and natural increase, 1895–2000	154
Ryc. VI.4. Ruch naturalny na ziemiach polskich, 1896/1897 (1900/1901) (Szulc, 1936, s. 48)	
Fig. VI.4. Components of demographic dynamics in Polish lands, 1896/97 (1900/01)	157
Ryc. VI.5. Urodzenia żywe na 1000 mieszkańców, 1932–2000	
Fig. VI.5. Births per 1000, 1932–2000	158
Ryc. VI.6. Urodzenia pozamałżeńskie ogółem, w miastach i na wsi na 1000 urodzeń żywych, 1975–1977 i 1995–1997 (przeciętne roczne)	
Fig. VI.6. Illegitimate births per 1000 live births, 1975/1977–1995/1997	168
Ryc. VI.7. Zgony na 1000 mieszkańców, 1932–2000	
Fig. VI.7. Deaths per 1000, 1932–2000	176
Ryc. VI.8. Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych, 1950–2000	
Fig. VI.8. Infant mortality, 1950–2000	193
Ryc. VI.9. Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców, 1932–2000	
Fig. VI.9. Natural increase per 1000, 1932–2000	198
Ryc. VI.10. Współczynniki dynamiki demograficznej, 1932–2000	
Fig. VI.10. Coefficients of demographic dynamics, 1932–2000	204
Ryc. VII.1. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w 1910 i 1921 r.	
Fig. VII.1. Number of women per 100 men, 1910 and 1921	209

Ryc. VII.2. Liczba kobiet na 100 mężczyzn, 1931–2000	210
Fig. VII.2. Number of women per 100 men, 1931–2000	
Ryc. VII.3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn według dzielnic statystycznych w wielkich miastach w 1931 r.	212
Fig. VII.3. Number of women per 100 men in major cities by statistical areas, 1931	
Ryc. VII.4. Liczba kobiet w wieku 18–49 lat na 100 mężczyzn w 1970 i 2000 r... 217	
Fig. VII.4. Number of women per 100 men, 18–49 yrs., 1970 and 2000	
Ryc. VII.5. Ludność w wieku 0–15 lat, 1931–2002	222
Fig. VII.5. Population 0–15 yrs. (%), 1931–2002	
Ryc. VII.6. Ludność w wieku 0–15 lat w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.	224
Fig. VII.6. Population 0–15 yrs. in major cities by statistical areas, 1931	
Ryc. VII.7. Ludność w wieku 16–59 lat, 1931–2002	225
Fig. VII.7. Population 16–59 yrs. (%), 1931–2002	
Ryc. VII.8. Ludność w wieku 60 lat i więcej, 1931–2002	226
Fig. VII.8. Population 60 yrs. and more (%), 1931–2002	
Ryc. VII.9. Obciążenie ludności w wieku 16–59 lat pozostałymi grupami wie- ku, 1931–2002	228
Fig. VII.9. Dependency ratio, 1931–2002	
Ryc. VII.10. Obciążenie ludności w wieku 16–59 lat pozostałymi grupami wieku w wielkich miastach według dzielnic statystycznych w 1931 r.	229
Fig. VII.10. Dependency ratio in major cities, 1931, by statistical areas	
Ryc. VII.11. Struktura ludności Polski według płci i wieku, 1900–2000	236
Fig. VII.11. Sex/Age composition of Polish population, 1900–2000	
Ryc. VII.12. Struktura ludności Polski według wieku, 1900–2000	237
Fig. VII.12. Age composition of Polish population, 1900–2000	
Ryc. VIII.1. Ludność polska na początku XX wieku w % ludności ogółem	245
Fig. VIII.1. Polish population at the beginning of the 20th century (%)	
Ryc. VIII.2. Ludność według wyznania w % ludności ogółem, 9 XII 1931 r.	250
Fig. VIII.2. Percentage of population according to religion, December 9, 1931	
Ryc. VIII.3. Ludność według języka ojczystego i powiatów w % ogółu ludności, 9 XII 1931 r.	258
Fig. VIII.3. Mother tongue of population (%), December 9, 1931	
Ryc. VIII.4. Ludność deklarująca język polski jako ojczysty w wielkich mia- stach według dzielnic statystycznych, 9 XII 1931 r.	259
Fig. VIII.4. Population with Polish mother tongue in major cities, by statistical areas, December 9, 1931	
Ryc. VIII.5. Ludność deklarująca język żydowski jako ojczysty w wielkich mia- stach według dzielnic statystycznych, 9 XII 1931 r.	261

Fig. VIII.5. Population with Jewish mother tongue in major cities, by statistical areas, December 9, 1931	
Ryc. VIII.6. Mniejszości narodowe i język kaszubski, 20 V 2002 r.	268
Fig. VIII.6. National minorities and Kashubian language, May 20, 2002	
Ryc. VIII.7. Rozmieszczenie i zagłada Żydów, 1941–1944	295
Fig. VIII.7. Distribution of Jews and the Holocaust, 1941–1944	
Ryc. VIII.8. Niemcy w Polsce, 14 lutego 1946 r.	313
Fig. VIII.8. Germans in Poland, February 14, 1946	
Ryc. IX.1. Wykształcenie ludności w 1921 r.	320
Fig. IX.1. Level of education of population 10 years and more, September 30, 1921	
Ryc. IX.2. Udział analfabetów w wieku 10 lat i więcej w 1931 r. w wielkich miastach	324
Fig. IX.2. Percentage of illiterates in major cities, December 9, 1931 (10 years and more)	
Ryc. IX.3. Ludność z wykształceniem zasadniczym zawodowym i podstawowym ukończonym i nieukończonym, 1970–2002	330
Fig. IX.3. Percentage of population with basic education, general and vocational schools, finished and unfinished, 1970–2002 (15 years and more)	
Ryc. IX.4. Ludność z wykształceniem wyższym, 1970–2002	334
Fig. IX.4. Percentage of population with postsecondary education, 1970–2002 (15 years and more)	
Ryc. X.1. Źródła utrzymania ludności według sektorów ekonomicznych w 1910 i 1921 r.	338
Fig. X.1. Sources of income by economic sectors, 1910 and 1921	
Ryc. X.2. Ludność utrzymująca się z rolnictwa, 1931–2002	343
Fig. X.2. Percentage of agricultural population, 1931–2002	
Ryc. X.3. Ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych, 1931–2002	344
Fig. X.3. Percentage of non-agricultural population, 1931–2002	
Ryc. X.4. Ludność utrzymująca się z sektora przemysłowego w wielkich miastach w 1931 r.	345
Fig. X.4. Population with support from manufacturing sector (%), December 9, 1931	
Ryc. X.5. Ludność utrzymująca się z niezarobkowych źródeł, 1931–2002	347
Fig. X.5. Population with unearned source of income (%), 1931–2002	
Ryc. X.6. Czynni zawodowo w sektorze rolniczym (I) i przemysłowym (II), 1950–2002	366
Fig. X.6. Active population in agriculture (I) and manufacturing (II), 1950–2002	
Ryc. X.7. Czynni zawodowo w sektorze usługowym (III) i zmiany, 1950–2002	367
Fig. X.7. Active population in services and changes, 1950–2002	
Ryc. X.8. Stopa bezrobocia w końcu grudnia 1990 i 2000 r.	373
Fig. X.8. Unemployment rate by the end of year 1990 and 2000	

Ryc. XI.1.1 Ludność urodzona w miejscu pobytu oraz napływowa, 30 IX 1921 r. (%)	379
Fig. XI.1.1. Native population and in-migrants as of September 30, 1921 (%)	
Ryc. XI.1.2. Migracje wewnętrzne ogółem (napływ, odpływ) według województw, 1952–1973	391
Fig. XI.1.2. Internal migration by voivodships, 1952–1973	
Ryc. XI.1.3. Migracje wewnętrzne ogółem (napływ, odpływ) według województw, 1974–1998	394
Fig. XI.1.3. Internal migration by voivodships, 1974–1998	
Ryc. XI.1.4. Saldo migracji wewnętrznych (1966–1970) i saldo migracji ogółem (1998–2000) według powiatów	400
Fig. XI.1.4. Net migration internal (1966–1970) and total (1998–2000) by districts (poviats)	
Ryc. XI.1.5. Ludność zamieszkała od urodzenia i ludność napływowa według powiatów, 1970–2002	404
Fig. XI.1.5. Percentage of native and arrivals, 1970–2002 (by poviats)	
Ryc. XI.2.1. Zaświadczenie repatriacyjne z 1922 r.	415
Fig. XI.2.1. Repatriation certificate from 1922	
Ryc. XI.2.2. Emigracja sezonowa i na stałe według kierunków i województw, 1927–1938	423
Fig. XI.2.2. Seasonal and permanent emigration by destination and voivodships, 1927–1938	
Ryc. XI.2.3. Kolejowe trasy transportów repatriacyjnych z ZSRR. Stan 7–9 maja 1945 r.	445
Fig. XI.2.3. Railways lines used for repatriation of Polish population from USSR, including former eastern provinces of Poland (Data for May 7–9, 1945)	
Ryc. XI.2.4. Osadnictwo repatriantów żydowskich na Dolnym Śląsku, 1946 ...	447
Fig. XI.2.4. Jewish repatriates in Lower Silesia, 1946	
Ryc. XI.2.5. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do Ukraińskiej SRR, 1945–1946	448
Fig. XI.2.5. Transfer of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR, 1945–1946	
Ryc. XI.2.6. Migracje zagraniczne, 1951–1973	472
Fig. XI.2.6. Foreign migrations, 1951–1973	
Ryc. XI.2.7. Migracje zagraniczne, 1975–1998	473
Fig. XI.2.7. Foreign migrations, 1975–1998	
Ryc. XI.3.1. Deportacje sowieckie z kresów wschodnich, 1940–1941	493
Fig. XI.3.1. Soviet deportations, 1940–1941	
Ryc. XI.3.2. Wysiedlenia ludności ukraińskiej w akcji „Wisła”, 1947	499
Fig. XI.3.2. Forcible transfer of Ukrainian population in 1947 (Operation „Vistula”)	
Ryc. A.1. Rzeczpospolita w okresie rozbiorów	536

Fig. A.1. Commonwealth during partitions	
Ryc. A.2. Księstwo Warszawskie, 1807–1815	538
Fig. A.2. Duchy of Warsaw, 1807–1815	
Ryc. A.3. Królestwo Polskie w latach 1815–1831	539
Fig. A.3. Congress Kingdom Poland, 1815–1831	
Ryc. B.1. Plebiscyt na Górnym Śląsku, 20 marca 1921 r.	544
Fig. B.1. Plebiscite in Upper Silesia, March 20, 1921	

Wykaz skrótów

AIDS	–Acquired Immune Deficiency Syndrome
BOW	–Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów
CRZZ	–Centralna Rada Związków Zawodowych
CSK	–Centralny Statističeskij Komitet
CKŻP	–Centralny Komitet Żydów w Polsce (XI 1944–X 1950)
DAZ	–Deutsche Arbitr Zentrale (Niemiecka Centrala Robotnicza)
DP	–Displaced Persons
Dz.U.	–Dziennik Ustaw, pełna nazwa Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Wychodził pod różnymi tytułami w zależności od nazwy państwa: w 1918 r. jako Dziennik Praw Królestwa Polskiego (Dz.Pr.K.P.), 1918–1919 Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz.Pr.P.P.), 1952–1989 Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U.), 1919–1952 i od 1990 pod obecną nazwą.
EKD	–Europejska Klasyfikacja Działalności
GG	–Generalne Gubernatorstwo
GUS	–Główny Urząd Statystyczny
gub.	–gubernia
HIAS	–Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society, Hebrajskie Stowarzyszenie Pomocy Imigrantom, utworzone w 1909 r.
ICD	–International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems
IGiPZ PAN	–Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (od 26 XI 1974 r.)
IG PAN	–Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk (do 25 XI 1974 r.)
IOM	–International Organization for Migration
IRO	–International Refugee Organisation (Międzynarodowa Organizacja Uchodźców, 1 VII 1947– I 1952)
ISCO	–International Standard Classification of Occupation
ISIC	–International Standard Industrial Classification of All Economic Activities
JUR	–Państwowy Urząd do spraw Powrotu Jeńców, Uchodźców i Robotników (30 XII 1918–25 XI 1920)
KBWE	–Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (VII 1973–XII 1994)
KC	–Komitet Centralny
KGN	–Klasyfikacja Gospodarki Narodowej
KiW	–Książka i Wiedza
KK	–kraje kapitalistyczne
KKS	–Kaiserliche-Königliche Statistische Central-Commission
KPZK PAN	–Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN
KRN	–Krajowa Rada Narodowa
KRUS	–Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego
KS	–kraje socjalistyczne
KSA	–Königlichen Statistischen Landesamts
KW MO	–Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej
MSZ	–Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MP	–Monitor Polski

MPiOS	–Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MZO	–Ministerstwo Ziem Odzyskanych
NACE	–Nomenclature Générale des Activités Économiques dans les Communautés Européennes
NDWP	–Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego
NRD	–Niemiecka Republika Demokratyczna
NSDAP	–Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników; niemiecka partia faszystowska
NSP	–Narodowy Spis Powszechny
okr.	–okręg
ONZ	–Organizacja Narodów Zjednoczonych
ÓUVP	–Österreichisch-Ungarischen Verwaltungsgebiete Polen
Pal-Amt	–Palästina-Amt, zwana też Urzędem Palestyńskim lub Biurem Emigracyjnym Agencji Żydowskiej, utworzona w 1923 r., wspierała wyjazdy do Palestyny, rozprawiała certyfikaty przyznawane Agencji Żydowskiej przez brytyjskie władze mandatowe
PAN	–Polska Akademia Nauk
PESEL	–Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności
PKD	–Polska Klasyfikacja Działalności
PKWN	–Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
pow.	–powiat
PSZ	–Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie
PTD	–Polskie Towarzystwo Demograficzne
PUPP	–Państwowy Urząd Pośrednictwa Pracy (od 1 IV 1934 Biuro Pośrednictwa Pracy Funduszu Bezrobocia, od 1 IV 1935 Fundusz Pracy)
PUR	–Państwowy Urząd Repatriacyjny
PPR	–Polska Partia Robotnicza, partia komunistyczna utworzona w styczniu 1942 r., 15 XII 1948 r. przekształcona w Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą
PRL	–Polska Rzeczpospolita Ludowa
PWE	–Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne
PWG	–Polskie Wydawnictwo Gospodarcze (od 1961 r. jako PWE)
PWN	–Państwowe Wydawnictwo Naukowe (od XI 1997 r. Wydawnictwo Naukowe PWN SA)
PZPR	–Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, partia komunistyczna utworzona 15 XII 1948 r. z połączenia Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej
rej.	–rejencja
rbs	–rubel srebrny
RFN	–Republika Federalna Niemiec
RM	–Rada Ministrów
RP	–Rzeczpospolita Polska
SA	–Die Sturmabteilung der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, Oddziały Szturmowe NSDAP
SERP	–System Ewidencji Ruchu Paszportowego
SRR	–Socjalistyczna Republika Radziecka
SS	–Die Schutzstaffeln der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, Szaftery (Drużyny) Ochronne NSDAP

TSKŻP	–Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (powstało w 1950 r. po likwidacji CKŻP)
UNRRA	–United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy, 1945–30 VI 1947)
UPA	–Ukraińska Powstańcza Armia
WHO	–World Health Organization (Światowa Organizacja Zdrowia)
WKP(b)	–Wszeczhwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików), w latach 1925–1952 nazwa Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego
woj.	–województwo
ZCZW	–Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich
ZSRR	–Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Objaśnienie znaków umownych w tabelach

Kreska (–)	–zjawisko nie wystąpiło.
Zero (0,0)	–zjawisko istniało, jednakże w ilościach mniejszych od liczb, które mogły być wyrażone uwidocznionymi w tablicy znakami cyfrowymi.
Kropka (.)	– zupełny brak informacji albo brak informacji wiarygodnych.
Znak ×	–wypełnienie pozycji, ze względu na układ tablicy, jest niemożliwe lub niecelowe.
„w tym”	–oznacza, że nie podaje się wszystkich składników sumy.
Znak #	–oznacza, że dane nie mogą być opublikowane ze względu na konieczność zachowania tajemnicy statystycznej w rozumieniu ustawy o statystyce publicznej.

Contents

PREFACE (<i>Leszek A. Kosirski</i>)	11
I. INTRODUCTION	13
II. NATIONAL TERRITORY AND ADMINISTRATIVE SUBDIVISIONS	17
1. Restoring national territory after World War I	17
2. Administrative subdivisions during interwar years	25
3. Territorial changes during World War II	36
4. Polish territory and borders after World War II	41
III. SOURCES OF DEMOGRAPHIC DATA	63
1. Population censuses	63
2. Polish censuses of employment	70
3. Current registration	71
IV. POPULATION CHANGE AND DISTRIBUTION	81
1. Population change and its spatial patterns	81
2. Population forecasts	102
V. URBANIZATION AND URBAN GROWTH	107
VI. VITAL STATISTICS	139
1. Marriages and divorces	139
2. Births	153
2.1. Fertility rates and their spatial distribution	154
2.2. Characteristics of fertility	165
2.3. Birth control	170
3. Deaths	173
3.1. Levels and spatial patterns of mortality	175
3.2. Causes of death	181
3.3. Infant mortality	189

4. Life expectancy	194
5. Natural increase	196
6. Demographic dynamics	202
VII. AGE AND SEX COMPOSITION	207
1. Gender and sex ratios	207
2. Age distribution	218
VIII. LANGUAGE, ETHNICITY, RELIGION	239
1. Legal rules and regulations	239
2. Cultural composition and spatial patterns	242
3. Ukrainians	271
4. Jews	275
5. Germans	301
6. Roma (Gypsies)	314
7. Greeks and Macedonians	316
IX. EDUCATION AND SCIENCE	319
X. SOURCES OF INCOME	337
1. Employment	337
2. Unemployment	368
XI. POPULATION REDISTRIBUTION	375
1. Internal migration	376
1.1. Rural–urban transfer	396
1.2. Migration by age, educational level and duration of residence	400
2. International migration	408
2.1. Before World War I	408
2.2. Movements caused by World War I	410
2.3. Direction and composition of migration during interwar years	418
2.4. Migration during World War II	433
2.5. Post-World War II migration	440
2.6. Emigration of Jews	455
2.7. Secondary repatriation from the Soviet Union	460
2.8. Emigration of Germans after 1950	466
2.9. Permanent emigration of Poles after 1960	470
2.10. Temporary external migration	480
3. Forced migration	486
3.1. German deportation of Polish citizens to concentration camps	486
3.2. German expulsion and forcible transfer of Polish population	487
3.3. Deportation of forced labour into the German Reich	490
3.4. Soviet deportation from Eastern provinces, 1940–1941	492
3.5. Soviet deportation after World War II, 1944–1949	497
3.6. Action "Wisła": forced transfer of Ukrainians, 1947	498

XII. CONCLUSION	501
BIBLIOGRAPHY	505
Official statistical sources	526
THE POPULATION OF POLAND IN THE 20TH CENTURY (summary)	531
ANNEXES	535
A. Polish territory during partitions	535
B. Plebiscites after World War I (<i>Leszek A. Kosiński</i>)	543
C. Population censuses in Europe in the 20th century	547
D. History of urban growth in Poland	549
E. Classifications of economic activities	588
F. International agreements on transfer of Germans from Poland after World War II	592
LISTS OF TABLES, FIGURES, ABBREVIATIONS AND SYMBOLS	597
Tables	597
Figures	612
Abbreviations	618
Symbols	620
CONTENTS	621

W pracy przedstawiono rozmieszczenie ludności, ruch naturalny, struktury demograficzno-społeczne oraz procesy migracji na ziemiach polskich w ciągu XX wieku, który obfitował w dramatyczne i przełomowe dla kraju wydarzenia.

Na początku minionego stulecia historyczne terytorium Polski było podzielone pomiędzy trzy mocarstwa zaborcze. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. nastąpił czas odbudowy i scalania dzielnic rozbiorowych w jeden organizm. Pod znakiem zmian terytorialnych, odbudowy i ponownego scalania zaczęła się druga połowa XX wieku, na której ciążyła jednak obca dominacja. Koniec stulecia zastał Polskę znów suwerenną, usiłującą nadrobić wieloletnie zaległości i zająć na nowo miejsce we wspólnocie europejskiej. Wszystko to znalazło odbicie w procesach ludnościowych.